VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

VAKIFLAR DERGİSİ

Metinden hariç 364 Resim, 48 Plân ve Kroki,
43 Fotokopi, 38 Desen ve 13 Levha'yı havidir.

SAYI : IX

TIPKI BASIM

PYS VAKIF SİSTEM MATBAASI - ANKARA - 2006

ISSN 1011 - 7474

Sahibi :
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Yazı İşlerini Fiilen İdare Eden
Niyazi BAYRAKTAROĞLU
Baskı İşlerinde Yardımcı
Faruk ALCI

Bu Dergi'de yayımlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri bizzat sorumludur.

ÖNSÖZ

Vakıflar; geçmişteki ihtişamlı günlerinde olduğu gibi bugün de, hiçbir ayrım gözetmeksizin herkesin yanında olmanın azim ve gayreti ile, durup dinlenmeden ve zaman mefhumu gözetmeden, bir seferberlik duygusu içerisinde çalışmalarına devam etmektedir. Kuruluşundan bu yana gerçekleştirdiği sanat şaheseri mimari yapıları ve yazılı kaynaklarıyla, dünya üzerindeki tüm medeniyetlere örnek teşkil eden ve hayranlık uyandıran vakıflar, önemli bir kültür ve medeniyet hazinesine sahip olmanın haklı gururunu bugün de yaşamaktadır.

Evet! Vakıflarımız yaşayan bir medeniyettir. İşte, bundan dolayıdır ki, vakıf şuurunu yaşatmak ve sürekli canlı tutmak amacıyla 2006 yılını "Vakıf Medeniyeti Yılı" ilan ettik. Bu büyük medeniyeti, toplumun her kesimine anlatmanın, daha da geliştirmenin ve hak ettiği gurur içerisinde yaşatmanın en büyük görevlerimizden biri olduğu inancındayız.

Amacımız; bir yandan, geçmişten günümüze vakıf kurumunun geçirdiği evreleri ele alarak "vakıf geleneğini" günümüze taşımak, diğer yandan da gerek geçmişte, gerekse günümüzde kurulmuş olup da gerçekleştirdiği hizmetler ve başarılı çalışmaları ile öne çıkan nitelikli vakıfların tanıtılmasına zemin hazırlamak ve bu vesile ile esasen vakfın özünde var olan, topluma hizmet şuurunu yeniden canlandırarak, etkin ve verimli hale getirmektir.

Bu şuur ve inançla; bizlere emanet edilen 41500 mazbut vakfa ait 1111 eserin restorasyonunu tamamladık ve halkımızın hizmetine sunduk. Ağlayan vakıf eserlerin artık yüzü gülmeye başladı. Hedefimiz, 2006 ve 2007 yıllarında ülkemiz genelinde restore edilmemiş vakıf eseri bırakmamak ve gelecek nesillere tüm vakıf eserlerini mamur edilmiş olarak intikal ettirmektir.

Ecdadın bizlere emanet ettiği, üstün insanlık duygularıyla kurulmuş ve yoğrulmuş, gurur ve övünç kaynağımız olan vakıf geleneğinin korunması, geliştirilerek sürdürülmesi, özümsenmesi ve özenli bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılması inancındayım.

İşte bu nedenledir ki kültür ve medeniyetimizin geliştirilerek devam ettirilmesinde kültür mirasımızın bir parçası olan vakıf yayınları ve özellikle Vakıflar Dergisi büyük bir önem taşımaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1938 yılında yayın hayatına başlayan bu dergilerde vakıf üzerine söylenmiş sözler, yapılmış ilmi araştırmalar, tespit ve değerlendirmeler incelendiğinde, içerik zenginliğini ve yazar kalitesini sizlerin de takdir edeceğinizden eminim. Bu dergilerde, 1950'de Dışişleri Bakanı olan ve 28 Haziran 1966'da bir trafik kazasında vefat eden Fuat Köprülü'den her sayıda fevkalade güzel makaleler sunan Halim Baki Kunter'e, Ahmet Süheyl Ünver'den Ekrem Hakkı Ayverdi'ye, Firuzan Selçuk'tan F. Kerim Gökay'a, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan Ali Himmet Berki'ye kadar pek çok ilim adamı, akademisyen ve araştırmacının paha biçilmez değerdeki çalışma ve değerlendirmeleri bu sayılar içinde yer almaktadır.

Ancak; bu dergilerin ilk 10 sayısının mevcudu kalmadığı için, bu sayılara olan yoğun talebin karşılanamadığını ve 1998 yılında basılan 27. sayıdan itibaren de yeni sayıların basılmadığını gördüm. Bu alandaki kültür boşluğunu doldurmak ve yoğun talebi karşılamak amacıyla, Vakıflar Dergisinin mevcudu kalmayan ilk 10 sayısının yeniden basımına karar verdik.

Ayrıca; Prof. Dr. İlber Ortaylı başkanlığında, Prof. Dr. Bahaattin Yediyıldız, Prof. Dr. Mahmut Kaya, Yard. Doç. Dr. İnci A. Birol ve Mehmet Çetin'den oluşan yayın inceleme kurulumuzun titiz çalışmalarıyla 28 ve 29. sayıların basımını gerçekleştirdik. Otuzuncu sayının da basımı için hazırlık çalışmaları devam ediyor. Vakıf kültür ve medeniyetinin sürekli yaşatılabilmesi için, önemli bir kaynak ve bir kültür hazinesi olan Vakıflar Dergisinin ilk 10 sayısının tıpkı basımının yapılması ve yeniden okuyucu ile buluşturulması 2006 Vakıf Medeniyeti Yılının anlamı açısından da büyük önem taşımaktadır.

Bugüne kadar 29 sayısının basımı gerçekleştirilen ve içerisinde, taşınır ve taşınmaz çeşitli vakıf eserleri ile ilgili ilmî ve tarihî çok önemli bilgilere yer veren Vakıflar Dergisinin ilk 10 sayısını genç kuşaklara ve bilim dünyasının hizmetine sunmaktan onur duyar, ilmi araştırma ve çalışmalarınızda temel bir kaynak olarak yararlanabileceğimiz bu dev eserin, pek çok yeni düşünce ve yaklaşımın da itici gücü olacağı inancıyla emeği geçenlere teşekkür eder, saygılar sunarım.

Yusuf BEYAZIT
Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Türk - İslâm dünyasının her yerinde, sosyal hayatta, kültür hayatında, san'at ve imar alanlarında büyük bir varlık gösteren Vakıf müessesesi ve bu müessesenin ortaya koymuş olduğu eserler bilimsel metodlarla inceleme ve araştırmaya değer bir konudur. Filhakika, bugünkü geniş anlamdaki devlet anlayışına göre âmme hizmetleri mahiyetinde olan bir çok sosyal vazifeler vaktile büyük ölçüde Vakıf müessesesi tarafından îfa olunduğu gibi, Türk medeniyetine dünya medeniyeti yanında müstesna bir mevki temin etmiş olan mimarî eserlerimiz ve şaheserlerimiz de yine Vakıf müessesesinin imar ve san'at hayatımızda ortaya koyduğu eşsiz belgelerdir.

Bugün sosyal ve kültürel alanlardaki bu hizmetlerin günümüzün şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun olarak daha etkili ve yaygın bir şekilde yürütülmesi, Türk medeniyetinin eşsiz belgeleri olan mimarî ve tarihî eserlerin bakım, onarım ve restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğünün en önemli görevlerindendir.

Vakıflar Dergisi, Vakıf müessesesini her yönü ile incelemek ve tanıtmak görevini ifaya çalışmaktadır. Dergi'mizde Vakıfla ilgili yazılar yanında tarih, hukuk, sosyoloji ve san'at konuları üzerine yapılan çeşitli incelemeler bulunduğu gibi, en değerli tarih kaynaklarından olan Vakfiyelerin ve bunların ihtiva ettiği hükümlerin tetkik ve tanıtılmasına da yer verilmektedir.

Kıymetli ve mütenevvi yazılarla hacmi daha da genişletilerek her sene neşredilmeğe başlanmış olan Dergi'mizden, şükranla kaydetmeliyim ki, bilim ve san'at adamlarımız çok kıymetli inceleme ve makalelerini esirgememekte, bize bu konularda daima yardımcı olmaktadırlar.

Vakıflar Dergisi'nden ayrı olarak, Vakfı ve Vakıflarla ilgili hizmetleri daha popüler bir şekilde, daha geniş bir çevreye tanıtmak gayesile başladığımız ve büyük bir ilgi ile karşılanmış olan neşriyatımız da devam etmektedir.

Bugüne kadar Dergi'mize ve onun dışındaki diğer neşriyatımıza makale vermek lutfunda bulunan, konularımızı başlı başına bir etüd olarak ele alan veya çeşitli vesilelerle makalelerine konu yapan kıymetli bilim ve san'at adamlarımıza, yazarlarımıza ve Dergi'nin hazırlanmasında çalışan mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Feramuz BERKOL
Vakıflar Genel Müdürü

T. VAKIFLAR BANKASI

Türkiye Vakıflar Bankası, kurulduğu günden bu güne kadar her geçen gün büyük hamleler yapan ve Bankacılık sahasında dev adımlariyle ilerleyen bir millî müessesemizdir. Kuruluş gayesi ve ifa ettiği fonksiyonları itibariyle yurt ekonomisinin hemen her alanında kendisini hissettiren Türkiye Vakıflar Bankasının gördüğü hizmetlerin bilânçosu yüksek bir değer ve seviyede bulunmaktadır.

Asırlar evvel hamiyetli Türk büyüklerinin aziz Türk Milletine para olarak vakfettikleri değerler, modern bankacılık zihniyet ve prensipleri ile işletilmek üzere sermaye olarak 1954 yılında Türkiye Vakıflar Bankası emrine verilmiş ve bu değerler ehil ellerde bugünkü memnuniyet verici durumuna erişmiştir.

MEVDUATI - PLÂSMANLARI :

Banka, kuruluşundan bu yana kaydettiği gelişme temposuyla halkın kendisine karşı göstermiş olduğu ilgi ve itimada lâyık bulunduğunu fazlasiyle ispat etmiştir.

Bankanın en önemli güçlerinden birini teşkil eden mevduat konusundaki ümit ve hesapları çok olumludur. 1967 yılı sonu itibariyle mevduatı 636.999.000 — TL. iken bu meblâğ 1968 yılı sonunda 785.660.000 — TL.na 1969 yılı sonunda 903.249.000— TL.na bâliğ olmuş ve 1970 yılı sonunda da milyarı aşarak 1.113.329.000 — TL.na yükselmiştir.

Bankanın plâsmanları toplamı da mevduatı ile orantılı olarak artmakta ve bu durum ticarî, sanayi alanlarındaki çalışma ve hizmetlerini günden güne güçlendirmektedir. 1967 yılı sonu itibariyle 816.026.000 — TL. olan plâsmanları toplamı 1968 yılı sonunda 827.676.000 — TL.na, 1969 yılı sonunda 911.476.000 — TL.na, 1970 yılı sonunda ise 984.271.000 — TL.na çıkmıştır.

TEŞKİLÂTI - ŞUBELERİ :

Banka yurt çapında çalışabilmek için teşkilâtını devamlı şekilde büyütmekte ve yeni şubeler açmaktadır.

1954 yılında 3 şube ile hizmete giren Türkiye Vakıflar Bankası 1965 yılında şube adedini 58, 1966 yılında 71, 1967 yılında 86, 1968 yılında 110, 1969 yılında 136 ya 1970 yılında da 141 e yükseltmiştir.

1971 yılında açılması kararlaştırılan Bakırköy - İstanbul, Gaziosmanpaşa - İstanbul, Çorlu, Bayburt, Tekirdağ, Lüleburgaz, Kırklareli, Kilis, Mustafa Kemâl Paşa - Bursa, Gemlik, Polatlı, Bergama ve Niğde şubeleri

İÇİNDEKİLER

			Sayfa
Prof. Dr. Şakir **BERKİ**	:	Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri	1
Ord. Prof. H. Ziya **ÜLKEN**	:	Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği	13
Prof. Dr. Neş'et **ÇAĞATAY**	:	Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık	39
		Riba and interest concept and banking intehe ottoman empire	57
Av. Hasan **GÜNERİ**	:	Vakıf Suları ve Su Vakıfları	67
Osman **KESKİOĞLU**	:	Bulgaristanda Türk Vakıfları ve Bâli Efendinin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu	81
Arkeolog. Erdem **YÜCEL**	:	Büyükçekmece'de Türk Eserleri	95
Ord. Prof. Ömer Lütfi **BARKAN**	:	Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilânçosu 993/994 (1585-1586)	109
İ. Hakkı **KONYALI**	:	Çeşme, Çeşme'de Kanuni'nin Eşsiz Bir Kitabesi, Çeşme Kervansarayı	163
Y. Mimar Şahabettin **UZLUK**	:	İstanbul'daki Eski Fatih Camii'nin Bir Benzeri Konya'da Selimiye Camii	173
Y. Mimar Emre **MADRAN**	:	Aydın Nasuh Paşa Külliyesi	183
		The complex of Nasuh Paşa at Aydın (Summary)	189
Ara **ALTUN**	:	Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not	191
Y. Mimar. Filiz **AYDIN**	:	Seyitgazi Aslanbey Köyünde "Şeyh Sücaeddin" Külliyesi	201
		Şey Sücaeddin Complex in Aslanbey Village of Seyitgazi	222
Y. Mimar Alpay **ÖZDURAL**	:	Bir Mimari Fotogrametri Uygulaması-Karacabey Türbesi	227
Assoc. Prof. Dr. Abdullah **KURAN**	:	Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye	239
		Summary **Two Building Complex in Central Anatolia Built Towards The End Of the Ottoman Classical Architectural Era**	248
Prof. Dr. F. Nafiz **UZLUK**	:	Hekim - Başı yalısı	251
Fazıl **AYANOĞLU**	:	Tahrip Edilen Eski Eserler Serisi Lütfü Efendinin Mezarı	261
Ord. Prof. Dr. Süheyl **ÜNVER**	:	Türkiye'de Lâle Tarihi	265
		The History of Tulips in Turkey	271
Azade **AKAR**	:	Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma	277

ile şube adedini 154 e yükseltecek ve bu suretle de milletçe topyekûn kalkınmamıza daha geniş çapta iştirâk edecektir.

ÇALIŞMALARI :

Türkiye Vakıflar Bankası memleketin ticarî ve iktisadî hayatı üzerindeki müsbet tesiri ile 17 sene gibi kısa bir zamanda büyük bankalarımız arasına girmiş bulunmaktadır.

Türkiye Vakıflar Bankası sanayici ve ticaret erbabiyle olan yapıcı çalışmaları yanında, memleketimizin turizm dâvasına da eğilmiş ve İstanbul-Taksim'de büyük bir turistik otelin inşa ve işletmesi için Taksim Otelcilik Şirketinin kurulmasında Vakıflar Genel Müdürlüğü ile birlikte birinci derecede âmil olmuştur. Vakıflar Bankasının evvelce satın aldığı 8.371.25 m² lik arsa üzerine hazırlanan projeye göre 22 katlı 416 odalı ve 736 yataklı bir otel yapılması hususunda T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, İş Bankası, T. C. Emekli Sandığı ve Güneş Sigortanın da iştirâki ile bir Anonim Ortaklık kurulmuş ve otelin temeli 1969 yılında atılarak inşasına başlanmıştır.

Türkiye Vakıflar Bankası ayrıca özel sektör teşebbüslerine turizm sahasında büyük yardımcı olmuş ve AID yolu ile temin edilen 80 milyon TL. nın yatırım ve işletme kredisi olarak özel sektöre basiretli bir görüş ve tutumla intikalini sağlamıştır.

İŞTİRÂKLERİ :

Türkiye Vakıflar Bankası, resmî ve millî ticaret bankacılığı fonksiyonuna muvazi olarak memleketin endüstriel ve malî gelişmesinde, sermayesi ile destek olmak ödevini de kendi bünyesine uygun bir nisbette yerine getirmektedir.

Bu hizmetlerin başında rakam olarak en büyük iştirâki 22.000.000 — TL. ile Karadeniz Bakır İşletmesi A. Ş. gelmekte, bunu 30.000.000 — TL. ile Taksim Otelcilik A. Ş., 4.000.000 — TL. ile Sınaî Yatırım ve Kredi Bankası, 1.270.000— TL. ile sermayesinin %51 ine sahip olduğu Güneş Sigorta A. Ş. ile Türk Ticaret Bankası takip etmektedir.

DİĞER İŞTİRÂKLER DE ŞUNLARDIR :

Ticarî İşletme olarak Gima, Türk - İsviçre Turizmi Geliştirme A.Ş., Turistik Seyahat A. Ş., Ülfet Gıda ve Sabun Sanayi T. A. Ş.

Endüstriel Kuruluş olarak, Manisa Pamuklu Mensucat T. A. Ş., Trakya Çimento Sanayii T. A. Ş., Eskişehir Çimento Sanayii T. A. Ş., Karaman İplik ve Dokuma Mensucat T. A. Ş.

Her yıl ve özellikle son yıllarda öğünülecek bir tempo ile artan gelişme sürati, kaynakları ve yurdun her köşesinde açtığı şubeleri Türkiye Vakıflar Bankasını Türkiye ekonomisinin esaslı malî dayanaklarından biri haline getirmiştir.

			Sayfa
Y. Mimar Müh. Yılmaz ÖNGE	:	Anadolu'da XIII-XIV yüzyılın Nakışlı Ahşap Camii'lerinden bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi	291
Sabih ERKEN	:	Türk Çiniciliğinde Kâbe Tasvirleri	297
Gülbün ÜNVER	:	Osmanlı Sanatında Vazolu ve Vazosuz Çiçek Demetleri	321
		Flower Bauquets Without With and Vases in The Ottoman Art	324
Doç. Dr. Şerare YETKİN	:	İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa Camiinden Hayvan Figürlü Bir Türk Kilimi	327
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI	:	Edirne Eski Camiin Kitabeleri ve Mimarimizdeki Yeri	331
Asst. Prof. Dr. Ömür BAKIRER	:	Anadolu'da XIII. yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Örnekleri	337
		A. Sutdy on Thirteenth Century Brick Minarets in ANATOLIA	363
Prof. Dr. Münir AKTEPE	:	Manisa Ayânlarından Karaosmanoğlu Mustafa Ağa ve 3 Vakfiyesi hakkında Bir Araştırma	367
Prof. Dr. F. Nafiz UZLUK	:	Mevlevi Hilâfetnameleri	383
Y. Mimar Okan ÜSTÜNKÖK	:	Eski Eserlerin Onarımında Çevresel Anlayış	401
Assoc. Prof. Dr. Cevat ERDER	:	Yorumlar Üzerine: Uluslararası Tarihi Anıtlar ve Yerleşmeler Kurulu ve "Fotogrametrinin Tarihi Anıtlara Uygulanması" Konulu toplantısı	409
Dr. İng. Arslan TERZİOĞLU	:	İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır	419
		Über die Sage von der Verbrennung der Alexandrinischen Bibliothek durch die Araber	434
İsmet BİNARK	:	Türk Mimari Sanatı Bibliyografyası	447

TÜRKİYE'DE İMPARATORLUK VE CUMHURİYET DEVRİNDE VAKIF ÇEŞİTLERİ.

Şakir BERKİ

§. 1 — Giriş :

§. 2 — İmparatorluk devrinde vakıf çeşitleri :

§. 3 — Cumhuriyet Devrinde vakıf çeşitleri :

§. 1 — Giriş :

Amme hizmetlerine ve dolayısiyle Devlete ferdî teşebbüs ve tasarrufla büyük yardımı olan, hele bütçesi amme hizmetlerini hakkiyle başarabilecek kadar dolgun ve muvazeneli olmayan memleketler için chemmiyeti misillenen Vakıflar bilhassa Kur'anı Kerim'deki sadaka âyetlerinden mülhem olarak Hz. Peygamberin hadisleriyle teşvik görüp, İslâm içtimaî yardımlaşmasında ve hukukunda orijinal şekilde inkişaf etmiş ve İslâm Dinini mücerret iman ve ibadetden addetmeyen bilgili ve amelini de bilgisine uydurmak saadetine erişmiş müslümanlar tarafından her fırsatda tesis olunmuştur. Bu meyil Selçukî ve Osmanlı İmparatorluklarında bilhassa kayde şâyan şekilde belirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerindeki 30 bine yakın sâbık vakfiyeler bunun delilidir. Kayıtlı olmayanlar da nazara alınacak olursa, cömert ve Devlete yardım, ammeye destek olma hususunda mümtaz Türk Milletinin vakfa vermiş olduğu önemin şumûlünü anlamakta güçlük çekilmez. Bu eski vakıflar hakkında bu gün bir ihtilâf çıksa, mahkemeler ve avukatlar Medenî Kanunun Vakıflara dâir, hükümlerini değil, sâbık vakıf hukukunu tatbik zorunda kalırlar. Bu itibarla yazıyı yalnız Cumhuriyet Devrindeki vakıf çeşitlerine hasretmekten içtinab ettik, imparatorluk devrinde vakıf çeşitlerini de dahil etmek suretiyle tatbikî önemini şumûllendirmeyi zarurî bulduk. Evvelki Vakıf çeşitleri ve bunlara ait esaslar, hiç değilse sâbık vakıfların çeşitleri ve her birinin mahiyeti bilinmedikçe çıkacak olan ihtilafları halletmeye imkân olamaz. Diğer cihetden, Cumhuriyet Devrinde kabul edilmiş olan vakıf çeşitlerinden bazıları, imparatorluk devrinde mevcut olmadığı gibi, imparatorluk devrinde ihdas edilmiş olan vakıf çeşitlerinin bir kısmı da Cumhuriyet Devrinde mevcut değildir. Bu suretle eski ve yeni hukuk arasında vakıf müessesesi bakımından nazarî olduğu kadar tatbikî mahiyeti de hâiz bir mukayese yapmak imkânı hâsıl olacaktır. Bu mukayese sonunda belki halen mer'i vakıf müessesesini sâbık hükümlerden bâzılarından istiane edilerek islâh etmek ve genişletmek imkânı da nazara alınabilecektir[1]. Filhakika mukayeseli hukuk fantazi kabilinden bir ilim değildir; Fakültelerde ve Enstitülerde üzerinde çalışılması, mücerret muhtelif hukuk sistemlerine hâkim esasları nakletmekten ibaret olmayıp, eskinin hâle daha iyi cevap veren müessese ve kaidelerini almak, hâlen mer'î olup da eskileri kadar

1) Burada kayd etmeliyiz ki, her eski olan şey muasır medeniyetde işe yaramaz değildir. Hattâ o kadar ki yeni medeniyet yoktur. Fakat eski medeniyetlerle yeni inkişafların mubassalası olan müşterek bir medeniyet vardır: Mazisi 6000 sene evveline giden tekerlek olmasa idi, ne trenler raylarda yol alabilir, ne otobüs ve otolar hizmete âmâde bulunur, ne uçaklar göklere yükselebilir ve havadan tekrar yere inebilirdi. Keza bazen elektriklerin sönmesi halinde, 20 nci asır insanının gaz yağı lâmbalarından, hattâ bazen mumdan istimdat eylemesi iddianın inkâr edilmez net delilleridir.

fayda temin etmeyenlerden sarfı nazar etmek veya bunları, sâbık olmakla beraber, hâlin ihtiyaçlarına daha iyi cevab verici müessese ve esaslarla ikmâl eylemek, geliştirmek gâyesi güder; aksini iddia etmek fuzulî ile iştigâli tensib eylemek olur ki, kabulü elbetde imkânsızdır.

İslâm hukukunda[2] vakıf bir malın ebedi olarak bir gâyeye tahsisidir. Medenî hukukda ebedîlik vasfı yoktur; yani Yeni hukuka göre bir gayrimenkul veya menkul az çok uzun bir zaman için vakfolunabilir; evvelki hukuka göre ise, vakıf dâimîdir. Amme hizmetleri dâimiyet hassası ile muttasıf olduğundan, İslâm hukukcularının noktaî nazarı ilmen daha doğrudur.

Evvelki hukukda, halen mer'î olanda da vakıf, ya vâkıfda ölmeden evvel yapılabilir veya ölüme bağlı tasarrufla tesis olunur. Vâkıf, yapacağı vakfın temin edeceği hayrı bizzat görmek istiyorsa, Resmî senetle vakıf yapabilir. Aksi halde vasiyetle vakıf için mal tahsisi cihetine gider. Medenî Kanunda tasarruf nisabı sâbit olmayıp, mahfuz hisselere göre değişik olduğundan, ölüme bağlı tasarrufla yapılacak olan vakıf bu gün işbu tasarruf nisabı esasları ve haddi içinde muteber olur. Tasarruf nisabı aşılarak yapılan vakıf tenkise tâbidir. Tenkis dâvası için kabul edilmiş olan mürurzaman müddetleri içinde tasarruf nisabını aşmış olan vakıf tenkis dâvası açılarak tenzil edilmemiş ise, artık tenkise tâbi olamaz. Meselâ bir oğlu olan şahıs emvalinin dörtde üçünü vasiyetle, daha doğrusu, ölüme bağlı tasarrufla vakfetse, çocuk tenkis davâsı[3] açarak hakkını iddia etmemiş olsa, terekeden eline dörtde bir isabet eder. Halbuki Medenî Kanuna göre[4] mahfuz hissesi terekenin dörtte üçüdür.

İslâm hukukunda ise, tasarruf nisabı sâbit olup terekenin üçte biridir. Binaenaleyh bir şahıs mirascıları hangi sehim (Hisse) sahibi olursa olsun, terekesinin üçte birinde ölüme bağlı tasarrufda bulunabilir, ve binnetice, terekesinin bu cüz'ünü vasiyetle vakfetmek imkânına sahibtir. Bundan başka, vakıf bu tasarruf nisabını aşmış olsa, mirascının hakkı sakıt olmaz zira, İslâm hukukunda tenkis davâsı yoktur; Kur'anı Kerim ve binnetice ona müstenit İslâm Hukukunda Allahın mirascıya ayırdığı payı mûris kendi iradesi ile bertaraf edemeyeceği gibi, tenzil dahi edemez. Binnetice tasarruf nisabı aşılarak yani, mahfuz hisseye sarkılarak yapılan vasiyetleri hâkim keenlemeyekûn addedip, normale ircaa ve tasarruf nisabı üzerinden icraya re'sen mezundur. Aynı esas ölüme bağlı tasarrufla, yani vasiyetle yapılmış olan vakıflarda da câridir. Mirasçıların icazeti hükmü değiştirir.

Medenî Kanuna göre vasiyet ehliyeti 15 yaşın ikmali ve Temyiz kudretine sahip olmaktan ibaret bulunmakla beraber[5], iptal davâsı için kabul edilmiş olan mürurzaman müddeti geçince artık bir delinin veya 11 yaşındaki bir küçüğün yapmış olduğu vasiyet dahi infaz olunur. İslâm hukukunda ise bu gibi vasiyetler keenlemeyekûndur[6]. Filhakika, Medenî Kanunun 499 uncu maddesi, vasiyetlerin iptalini yalnız şekil bakımından kabul etmemiş, ehliyetsizlik dolayısiyle de tensib etmiştir. Binnetice, ehliyetsiz tarafından yapılmış olan ölüme bağlı tasarruf ve vasiyet kendiliğinden bâtıl olmayıp, iptal dâvası ile keenlemeyekûn, hükümsüz hale getirilebilir; Binaenaleyh bu davâ için

2) İslâm hukuku Arab hukuku demek değildir. Fakat Kur'anı Kerim ve Hadislere aykırı olmamak üzere islâmi esaslarla idare edilen her milletin hukuku demektir. Binnetice hukuk tarihinde Müslüman Türk Hukuku, Müslüman Arab hukuku, Müslüman Afgan, Pakistan ilh. hukukundan bahsedilebilir. Nitekim ilâhî hukukun câri olduğu yerlerde de örf âdet ve içtihad hukuku mer'îdir. Muhtelif müslüman memleketlerin örfü âdeti ve içtihadı aynı olmaz. Bu mühim konu hakkında İlâhiyat Fakültesinde verdiğimiz "İslâm Hukuku" adlı konferansların talebe tarafından teksir haline getirilen neşriyata bakınız.

3) Türk M.K. Md: 502

4) Türk M.K. Md: 453/1

5) Türk M.K. Md. 449

6) Ali Himmet Berki "Vakıflar", İstanbul, sa; 46-47

kabul edilmiş olan mürurzaman müddetleri vasiyetlerin ehliyet bakımından da mâlul bulunmaları haline de kabili tatbiktir. İslâm hukukunda ise ehliyetsizin vasiyeti hüküm ifade etmez, binnetice mahkeme bu gibi vasiyetleri kendiliğinden infazdan sarfınazar edebilirdi.

Nihayet bir noktaya daha işaret lâzımdır: Medenî Kanundan sonra yapılmış olan Vakıflar Kanununda sarahat ve delâlet bulunmadığı hallerde ihtilâf Vakıflara dâir örf hukuku ile halledilmek lâzımdır. Bu lâzime Medenî Kanunun 1 inci maddesi sarahati icabındandır. Şu halde mahkeme kayd edilen halde, ihtilâfı derhal içtihadla hal yoluna gidemeyecek, vakıflara dâir örfün ne yolda olduğunu araştıracaktır; veya taraflar bu hususdaki örfü arz ettikleri takdirde onu nazara alarak hükmedecektir. Vakıflar sahasında örf hukuku ise, ötedenberi İmparatorluk vakıf tatbikatındaki millî temayülden ibarettir. Türk hâkimi başka memleketlerin ve hususiyle Mehaz Kanununun memleketidir diye İsviçrenin vakıflar hakkındaki örf hukukunu tatbike tevessül edemez. Aksi hal, kaza ve hattâ teşrî sahasında Egemenliğe aykırılık teşkil eder. Türk Milleti adına hükmeden hâkim, ancak onun örfü âdetine itibar ederek icrayı kaza eyler. Filhakika, eğer Türk Medenî Kanununun 1 nci maddesinde kanunun lafız ve ruhunda sarahat bulunmayan hallerde, Örfün hukuk kaynağı olduğu kabul edilmiş ise, örf, kanunları yapmak için teşriî kuvvete yetki vermiş olan Milletin teşriî tasarrufu, zımnî teşriî faaliyeti mesabesinde bulunduğundandır. Asîlin tasarrufu vekil tarafından bozulamaz[7]. İşte bunun içindir ki, kanun vâzıları kanunların lafız ve ruhunda ihtilâfı halledecek bir hükmün yokluğu halinde örf hukukuna itibar etmeye mecbur kalmışlardır.

İzahatdan anlaşılıyor ki, İmparatorluk vakıf hukukunu da etüd konusuna dahil etmiş olmamızın pratik son faydası, yeni mevzuatda hüküm bulunmayan hallerde ötedenberi varagelen vakıflarla ilgili örf hukukunun bugün dahi tatbikî ehemmiyeti hâiz olmasındandır.

§. 2 — İmparatorluk devrinde vakıf çeşitleri.

I — Vakıfların mülkiyetin vakıf idaresine ait olup olmaması bakımından çeşitleri.

1. Sahih Vakıf.
2. Gayri sahih vakıf.

II — İdareleri bakımından vakıf çeşitleri.

1. Gayri mazbut vakıflar.

   A — Mülhak vakıflar.
   B — Müstesna vakıflar: a) Eizze vakıfları, b) Guzzat vakıfları.

2. Mazbut vakıflar.

III — Vakıfların kiraya verilmesi bakımından çeşitleri.

1. Mukataalı vakıflar.
2. İcareteyinli vakıflar.
3. İcarei vâhideli ve icarei vahidei kadimeli vakıflar.

I — Mülkiyetin vakıf idaresine aidiyeti bakımından vakıf çeşitleri

1 — Sahih vakıf : Vakfedilen mal ve bilhassa gayrimenkul dâima vakıf hükmî şahsiyetine ait olmaz. Bazen bir malın rakabesi (mülki aynı, çıplak mülkiyeti) vakfedene ait olur. Bu gibi vakıflara İrsat, tahsis kabilinden vakıf denir ki, vakıf hukukundaki ıstılahı "Gayrisahih vakıf" dır. Halbuki hakikî manâsındaki vakıfda vakfedilen gayrimenkulün rakabesi ve ondan doğan istimal ve intifa hukuku vakıf hukmî şahsiyetine ait olur; vakfeden bu gayri-

7) Bu esas, örfün amme intizamına ve ahlâka aykırılığı halinde istisna kabul eder.

menkule sahip olmaktan her bakımdan ve dâimî olarak mahrum olur. Sahih vakıf mülk arazîden yapılır. Şu halde hukuku hususiye hükmî şahısları da sahih vakfı yapabilirler.

2 — Gayrısahih vakıf : Mîri arâzinin hukuku tasarrufiyesi veya â'şar ve rüsûmunun mevcut bir vakfa tahsis olunmasıdır. Şu halde bunda vakfedilen gayrimenkulün rakabesi vakıf hükmî şahsiyetine ait olmaz, vâkıfda kalır. Yahut aşar vakfedilmiş ise, öşre tâbi arazî kime ait ise ona ait olmakda devam eder.

Gayrısahih vakıf dâima Devlet tarafından yapılır. Zira mîrî arazînin rakabesi kendisine ait olan, arazinin hukuku ziraîyesini veya tasarrufiyesini mevcut bir vakfa tahsis eder; bu halde arazîde mîriyet, yani Hazineye aidiyet zâil olmaz. Âşar ve rüsûmun bir vakfa tahsisi halinde Devlet mülk arazîdeki bu hakkını vakfa devreder, âşar ve rüsumu cibayet Vakfa intikal eder; arazîde mülkiyet hükmü berdevamdır.

Şu hususa dikkat edilmelidir: Rüsûm ve hukuku tasarrufiyenin terk ve tahsisine dair olan vakfiyelere de Mülkname denir. Binaenaleyh, her temliknameye mahkemeler tarafından o yerin rakabesinin temlikine hükmetmek için nazara alınamaz. Vakfiyenin mündericatı okunarak gayrısahih vakıf olup olmadığı tahkik edilmek lâzımdır. Temliknamede satış suretiyle intikal keyfiyeti tasrih edilmiş olmak lâzımdır[8].

Devlet mahiyeti icabı sahih vakıf yapamaz. Zira esasen amme hizmetlerini görmek birinci vazifesi, hattâ sebebi ihdasıdır. Bu gün de devlet vakıf yapamaz. Biraz sonra kayd edileceği üzere, Cumhuriyet Devrinde Devletin gayrısahih vakıf yapma imkânı da yoktur. Cumhuriyet rejiminde devletin sahih vakıf yapması da mümkin değildir; zira amme hizmetleri gördüğünden ve vakıf da ferdî teşebbüsle amme hizmetine katılma demek olduğundan, Devletin vakıf yapması gerekmez. Ancak İmparatorluk Devrinde Devlet Reisleri veya onların yetki vermesiyle sair zevat vakıflarda dâimiliği muhafaza ve vakıfları teşvik maksadiyle tahsis kabilinden vakıf yapmakta idiler. Gayrısahih vakıfların sebebi ihdası bizce vakfı teşvik ve fertlerde vakıf yapmak temayülünü artırmak ve kuvvetlendirmekten ibarettir. Cumhuriyet devri aynı neticeye Vakıflar Genel Müdürlüğü kanalı ile varmaktadır. Filhakika, mezkûr Genel Müdürlük Vakıfları teftişde, titiz davranır, mazbut vakıfları bihakkın idare ve idame ederse fertlerin vakıf yapma temayülleri sarsılmaz, artar. Bu hususda Vakıflar Dergisinin evvelki nüshalarında çıkmış olan yazılarımızda kâfi kayıtlarda bulunulmuştu.

Cumhuriyet devrinde yalnız sahih vakıf mevcuttur; yani gerek hakikî gerek özel hukuk hükmî şahıslarına ait mülk arazîde ancak sahih vakıf tesisi mümkindir[9].

II — İdareleri bakımından vakıf çeşitleri.

Vakıflar idareleri bakımından gayrı mazbut ve mazbut vakıf olmak üzere iki çeşittir. Gayri mazbut vakıflar mütevellîler tarafından idare edilen Vakıflar olup mülhak ve müstesna olmak üzere iki nevidir.

1. Mülhak vakıf, mütevellîler tarafından idare edilen ve Evkaf İdaresince, bu gün Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından teftiş olunan vakıflardır.

8) Bu hususda teferruat için; Ali Himmet Berki, "Vakıflar", İstanbul, 1940, sa: 131 ve d.

9) Özel Hukuk hükmî şahısları ve meselâ Şirket ve Cemiyetler Vakıf yapabilirler. Yani vakıf yapmak ehliyeti ve imkânı yalnız hakikî şahıslara münhasır değildir. Ancak hükmî şahıslar ölüme bağlı tasarrufla vakıf yapmak ehliyetini hâiz değildirler; mutlaka resmî senetle yapabilirler. Hakikî şahıslar ise, her iki şekilde de vakıf yapmak imkânına sahiptirler. Bundan başka, hükmi şahıslarda vakıf yapacak olan organlar reşit ve mümeyyizdirler zira bu şahısları ancak bu gibi hakikî şahıslar temsil edebilirler. Halbuki 15 yaşını dolduran mümeyyiz hakikî şahıs vasiyetle vakıf yapabilir.

2. Müstesna vakıf; mütevelliler tarafından idare edilmekle beraber, Vakıflar İdaresinin teftiş ve kontrolüne tâbi olmayan vakıflardır ki iki çeşiddir: Eizze ve Guzzat Vakıfları. Eizze Vakıfları, Abdülkadiri Geylâni Hacı Bektaş Velî ve Hacı Bayram Velî gibi ünlü din adamları tarafından yapılan vakıflardır. Guzzat vakıfları ise, ünlü gâziler tarafından yapılmış vakıflardır.

Vakıflarda istisnâiyet binnetice vakıfların bu iki çeşidi mülgadır. İlerde de görüleceği üzere Mednî Kanunu tâdil eden ve "Tesis" kelimesini, "Vakıf" şeklinde değiştiren 907 sayılı Kanun bütün vakıfları teftiş ve murakabeye tâbi tutmuştur ki, isabetinde şüphe yoktur. Zira ne kadar dürüst ve bilgili olursa olsun her mütevellî insan olmak hasebiyle hatâya düşebilir ve vakıf mutazarrır olabilir. Bu itibarla her vakıf için kontrol zarurîdir. Her nevi vakıf amme menfaatiyle alâkadar olduğundan Vakıflar Genel Müdürlüğü her vakfı kontrol yetkisine sahiptir.

Bu gün mülhak vakıflar halen mevcuttur; bütün mülhak vakıflar Genel Müdürlüğün teftiş ve kontrolüne tâbidir. Vakfiyelerde Nâzır tâyin edilmiş olsa bile hüküm böyledir. Vakıflar Genel Müdürlüğünün teftiş ve murakabesini ref edici her şart bâtıldır. Bu gibi şartları ihtiva eden vakıflar muteberdir. Ancak bâtıl olan bu kabil şartlardır.

2. Mazbut Vakıflar :

Mütevellîleri (idareci, müdür) münkariz olan bir vakfın inhitat etmemesi, gâyesinin tahakkuku ve mevcudiyetinin devamı için idaresini Vakıflar Genel Müdürlüğü eline alır ki, böyle vakıflara mazbut vakıf denir. İdaresi Devlet tarafından ele alınmış vakıf manâsına gelir. Bir vakıf iki şekilde mazbut olur: Vakfiyede gösterilen mütevelli ve nesilleri vefat eder ve bunların ölümünde vakıf yapan vakfın müdürünü tâyin etmemiş olursa. Yahut, vâkıf vakıf senedinde hiç mütevellî göstermemiş ise vakıf doğduğu andan itibaren[10] mazbut vakıf addolunur. Vakfiyede mütevellî olmaması nazara alınarak vakıf hükümsüz addedilemez. Meselâ bir şahıs 4000 lirasını çeşme yapılmak üzere vakfettim dese, vakıf senedine başka hiç bir kayıt koymasa, bu vakıf muteberdir. Böyle bir Vakıf tescilinden itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından zabît edilerek idare edilir. Vakıf senedinde vakfın mütevellisinin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tâyin edileceğine dair kayıt bulunsa, bu vakıf mazbut olmayıp, mülhak vakıfdan olur. Zira böyle bir halde vakfı idare edecek olan Vakıflar Genel Müdürlüğü olmayıp, Müdürlüğün tâyin edeceği şahısdır. Yukarda verilen misalde çeşme 3000 liraya yapılsa, mütebaki 1000 lira mirasçılara veya bizzat vâkıfa iade edilmez, çeşme vakfı hükmî şahsına ait olur ve çeşmenin tâmir ilh. gibi masraflarına sarfedilir.

Medenî Kanundan evvel veya sonra yapılıp da mütevellisiz kalan her vakıf Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından zabt edilir. Bu itibarla Vakıflar Genel Müdürlüğünün hangi vakıfların mütevellisiz kaldığını sürekli şekilde tâkib etmesi lâzımdır. Vakfın idaresinin hukuken mahlûl hale gelmesi kâfidir. Mütevellî olmayan bir şahıs tarafından vakfiyedeki şartlara tamamen uygun olarak fiilen idare edilmekte olsa bile Vakıf yine mazbut vakıf haline getirilir. Yani Vakıflar Genel Müdürlüğü o vakfı filî mütevelliden zabta yetkilidir. Meselâ bir şahıs vakfiyesinde mütevellî olarak erkek evlâdı tâyin etse, ve erkek evlâddan kimse kalmasa, erkek evlâdlardan birinin ve en sonuncusunun kızı vakfı idare edemez. Etmekte bulunsa bile Vakıflar İdaresi vakfı zabt eder. Ve fiilî mütevellî vakfiyede gösterilen mütevellî ücretini almış ise, Va-

10) Hele ölüme bağlı tasarrufla yapılan vakıfda ihtilâfa hiç mahal olmaz.

kıflar İdaresine iadeye mecbur olur. İade Borçlar Kanununun Haksız iktisabla ilgili hükümlerine göre cereyan eder. Vakıflarla ilgili özel mevzuatda aksine kayıt bulunmadıkça, Borçlar Kanunundaki Haksız iktisab esasları dairesinde cereyan eder. Ancak, 10 senelik mürurzamana tâbi olmuş bulunan ücretler istirdat edilemez. Burada şu cihete de işaret etmek bizce zarurîdir: mütevellîsi münkariz bir vakfın vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından zabt edilmesi anına kadar idare etmiş olan bir şahıs, tâbiri câiz ise, fiilî mütevellî Borçlar Kanununun 413 üncü maddesi mucibince Vakıflar İdaresinden mutalebede bulunabilir. Ancak bu mutalebeye mütevellîlik ücreti dahil edilemez; vekâleti olmadan başkası hesabına tasarruf müessesesine dâir esaslar dahilinde mutasarrıfa âit haklar istenilebilir [11].

III — Kiraya verilmeleri bakımından vakıf çeşitleri.

1. Mukataalı ve icareteyinli vakıf.
2. İcraci vâhideli ve icarei vâhidei kadîmeli vakıf.

1. Mukataalı ve İcareteyinli vakıf.

A — Mukataalı Vakıf.

Bir vakfa ait olup üzerinde bina ve ağaç ve benzeri şeyler bulunmayan arâziyi Vakıf idaresi vakfın mâlî durumunun kifayetsizliği sebebiyle işletemez. Arazînin bu suretle âtıl kalması da vakıf aleyhinedir; boş duracağı yerde kiraya verilerek vâridât temin etmesi için Vakıf idaresi işletemediği bu arazîyi, icar bedelî senede ödenmek üzere kiraya verir. Bu suretle kiraya "mukataaya" bağlanmış olan vakıf arazîyi kiracı mütevellînin izni ile başkalarına da devredebileceği gibi, devretmeyip üzerinde bina veya ağaç gibi şeyler yapıp bizzat tasarruf edebilir. Bu bina ve ağaçlar mülk olup, arsa tasarrufda bulunana tâbi olur. Binaenaleyh ferağda arsa üzerindeki tasarruf yetkisi de ferağ olunan şahsa intikal eder.

Arsa üzerinde bina ve ağaç kaldıkca mukataa devam eder, yani icar, mütevellî tarafından feshedilemez. Aksi halde, mukataa bedeli de verilmemekte ise mütevellînin fesih hakkı vardır. Fesih halinde arsa başkasına kiraya verilir.

Mukataalı Vakıflarda arazî üzerindeki bina ve ağaçlarda, daha şâmil ifade ile, müstecir tarafından ihdas olunmuş bulunan tesislerin cümlesinde verâset hükümleri cereyan eder, yani alelâde miras ahkâmı tatbik olunur. Lâkin üzerinde hiç bir şey bulunmayan mukataalı vakıf arsalar intikal kanunları mucibince intikale tâbidir. Yani arsa üzerinde her mirascı hak iddia edemez; ancak intikal kanunlarının gösterdiği hak sahipleri tasarrufa tevârüs ederler. Bu itibarla intikal kanunlarının hepsini etüd lâzımdır.

B — İcareteyinli Vakıf.

Vakfa ait arazîde binalar ve sair tesisat vardır; fakat tâmire muhtaçtır; Vakıf idaresi de tâmir edecek mâli güçde değildir. Vakıf İdaresi bu binaların âtıl kalmaması, vakfa gelir getirmesi ve aynı zamanda harab halde bulunan binaların tâmir edilebilmesi için peşin bir kira bedeli (Muaccele) verilmesi şartiyle vakfa ait binaları kiraya verir. Alınan muaccele ile binaları tâmir ettirerek intifaya sâlih hale getirir; ve binaları müstecire teslim eder ve cüz'î bir kira bedelini de muayyen devrelerde müstecirden talebe hakkı olur. Bilâhare alınacak olan bu kira bedeline "Müccele" denilmektedir. İcareteyinli vakıflarda hem arsa hem üzerindeki binalar Vakıf idaresine ait olduğundan müstecirin ölümünde bu icar intikal kanunları mucibince intikal eder.

İcareteyinli Vakıfla, Mukataalı Vakıf arasındaki farklar şöyle özetlenebilir: Mukataalı vakıfda yalınız arsa Vak-

11) Türk Borçlar K. Md: 413, 414.

fa aittir; yani kiraya verilen arsanın rakabesi vakfındır. İcreteyinli vakıfda ise hem arsa, hem üzerindeki binalar Vakfın mülküdür. Binnetice kiracı ölse, icareteyinli vakıfda ancak kiracılık vârislere intikal eder; İcareteyinli vakıfda intikal, arsa ve üzerindeki binanın vârislere geçmesi intikal kanunlarına göre cereyan eder. Mukataalı vakıfda ise, kayd edildiği üzere, arsa üzerindeki tesisat, bina ve ağaçlar miras yolu ile intikale tâbidir.

3. İcarei vâhideli ve icarei vâhidei kadîmeli vakıflar.

A — İcarei vâhideli vakıf:

Alelâde icarla intifa olunan vakıflardır. İcareteyinli ve mukataalı vakıflar zarurete binaen ihdas edilmiş olduğu halde, icarei vâhideli vakıfda vakıf işler haldedir, daha doğrusu Vakıf İdaresi vakıf arazî veya binaları bizzat işletmeye muktedirdir; fakat mütevellî kira akdine istinad ederek vakfı bu suretle işletir ve kira bedeli vakfa gelir kaynağı olur. İcarei vâhidede bir veya üç yıl icar müddeti kabul edilmiştir. Vakfiyede vakfın icarei vâhide ile icar müddeti tasrih edilmiş ise, o müddetle kiraya verilebilir; fazla müddetle kiralanması halinde bizce akit ancak vakfiyedeki haddi aşan nisbet dahilinde feshedilebilir. Fakat, vakfiyedeki azâmi müddet sürecek olan kira neticesinde işbu kiradan müstecirin akitden umulan menfaati tahakkuk etmez ise, akdin tamamını müstecirin feshe yetkisi olmak lâzımdır. Müstecir normal hadde indirilen icarei vâhide ile menfaat temin ettikce, mütevellinin akdin tamamını fesh etmesi, zannımızca hüsnüniyete aykırıdır. Her ne kadar akitlerde butlan kabili tecezzî değil ise de, butlana müteallik olan bu esas, feshe teşmil edilmemek icab eder. Zira fesihde ortada muteber bir akit vardır; butlanda akit kendiliğinden ya ahlâka veya kanunun âmir hükümlerine ademi riayetden ötürü doğuşda mâlul ve hükümsüzdür. Mamafih bu kanaate muhalif görüşler de mevcuttur[12]

Bu gün icarei vâhideli vakıfların mülga olduğu iddia edilemez. Hattâ vâkıf vakfiyeye böyle bir şart koymuş olsa bile bizce bu şart muteber sayılmayılmamak icab eder; Zira böyle bir kayıt Vakıf hükmî şahsiyetinin medenî hakları kullanma hakkını ref manâsına gelir. Filhakika, Vakıf da Medenî Hukuk hükmî şahıslarından, yani Özel Hukuk hükmî şahıslarından olduğuna ve mamelekî hukukda hakikî şahıslarla hükmî şahıslar arasında fark bulunmadığına[13] ve icar akdi de medenî haklar zümresinden bulunduğuna göre vakfiyeye öyle bir şart idhali, âmir ahkâm zümresinden olan medenî haklardan istifade Ehliyeti esaslarına aykırı olur.

Zaruret olmadıkça Vakfın emvali ecir misilden aşağı bir bedel ile kiraya verilemez. Buna mukabil ecirmislin düşmüş olması halinde Ecir müsemmanın da azaltılması istenemez. Aksi hal, mukaveleye ademi riayet, ahde vefa prensibine itibar etmemek olurdu. Mamafih, icar akdinde aksi tasrih edilmiş olan hallerde hüküm başka türlü olur, yani ecirmislin azalması halinde ecir müsemmanın da tenzil edilebileceği merkezinde bulunurdu; Bu, mukavele hukuku icabındandır.

Kiracı müddet sonunda veya akdin fesih suretiyle zevali halinde Vakıf malları aldığı üzre teslime mecbur olduğu gibi kusurundan mütevellit noksan ve zararları tazmin ile de mükelleftir.

İcarei vâhideli vakıf Borçlar Kanununun mukavele hukukuna müstenit,

12) Ali Himmet Berki, a.g.e., sa: 135.

13) Hükmî şahıslarla hakikî şahıslar arasında istisnâi hallere münhasır olmak üzere mameleki haklar sahasında da bazı farklar vardır: Mahiyetleri itibariyle hiç bir hükmi şahıs vasiyetle tasarrufda bulunamaz ve bu hususda temsil edilmeleri de câiz değildir. Keza, Devlet müstesna olmak üzere hiç bir hükmi şahıs kanuni mirasçı sıfatiyle miras tarikiyle mal iktisab edemez; mansup mirasçı sıfatiyle veya muayyen mal vasiyeti lehdarı olarak iktisab ehliyetleri vardır.

vakıftır. İcareteyinli vakıfdaki iki icar bedeli bunla olmadığı gibi, müstecirin ölümünde icarei vâhide mirascılara intikal etmez. Müddet dolunca vakıf emval tekrar eski müstecire veya başkalarına kiraya verilir.

B — İcarei vâhideî kadimeli vasıf[14]

İmparatorluk vakıf hukukunda bu nam ile icare, ancak Emvali gayrımenkulenin intikalâtı hakkındaki kanunun 8 inci maddesiyle söz konusu olmuş bulunmaktadır. Ondan evvel böyle bir icare Fıkıh kitablarında ya yoktu[14].

Mukataalı ve İcareteyinli vakıflar mülga olduğuna ve icarei vâhidei kadimeli vakıflar da o hükümde bulunduğuna göre, Cumhuriyet devrinde bu kabil icar artık yoktur. Fakat vereseye intikal esası bertraaf edilerek yapılan akidde kiracının aynı vakıf malın rüçhanlı müteakip müsteciri olacağı kabul edilmiş olursa böyle bir icar akdinin gayrımuteber olması da düşünülmemek icab eder. Bu halde icarei vâhidei kadimeli vakıf değil, icarei vâhideli vakıf söz konusu olacağından ve bu icar nev'i de bugün câiz bulunduğundan, kayd edilen fikir mevzuat ve hukuka ayrıkı düşmez.

İcarei vâhidei kadimeli vakıfda, icarei vâhideli vakfın icar müddeti hitamında muayyen ücreti vermek şartiyle eski müstecire ve bunun ölümünde mirascılarına icarei vâhideli isticarın intikal etmesi yani sâbık icarei vâhideli vakfın tercihen bunlar lehine ipka olunması mevzuubahistir. Ancak icarei vâhideli vakıfla bunun arasındaki fark, birincisinde icarenin vereseye intikal etmemesine mukabil icarei vâhidei kadimelide etmesinden ibarettir. Bu intikal, intikal kanunları veçhile ceryan eder[15].

14) Ömer Hilmi Efendi merhum bu vakıf çeşidine dair geniş bilgi vermektedir: Ali Himmet Berki, a.g.e., sa: 32. ve d.

15) Ömer Hilmi Efendinin "Ahkâmülevkaf" adlı eserine bakılmalıdır.

§. 3 — Cumhuriyet Devrinde vakıf çeşitleri.

1 — Giriş.

İmparatorluk vakıf çeşitlerinden Mukataalı, İcareteyinli ve icarei vâhidei kadimeli vakıflar Cumhuriyet Devrinde mevcut olmadığı gibi, idareleri bakımından vakıf çeşitlerinden olan müstesna vakıflar ve bunların nev'i olan Eizze ve Guzzat Vakıfları da mevcut değildir. Yalınız mülhak ve mazbut vakıf çeşitleri berdevamdır. Zira Cumhuriyet devrinde de vakıflar idareleri bakımından tasnife aynı veçhile tâbidirler: Gayrımazbut ve mazbut vakıflar. Gayrımazbut vakıflardan müstesna vakıflar, yani Eizze ve Guzzat vakıfları mülgadır. Mülhak vakıflar ilga edilmiş değildir; edilemez de; aksi hal vakıfın idare organlarının vâkıfın iradesiyle tâyin edilmesini derpiş eden Medenî Hukuk esası manâsını zâyi ederdi.

Gâyeleri itibariyle vakıf çeşitlerine gelince, bu hususda iki devir Vakıf hukuku arasında fark olduğu iddia edilemez. Hattâ bu gün dinî vakıflar ve münhasıran mescit ve câmi tesisini istihdaf eden vakıflar da meşrûdur. Laiklik prensibi, başka, milletin dilediği din veçhile ferdî ve içtimaî ahlâk esasları ile beslenmesi ve hareket etmesi yine başkadır. Laiklik din düşmanlığı da değildir; hattâ çok ince bir tahlil yapılarak işaret edilecek olursa Devlet işleriyle din işlerinin yekdiğerinden kesin olarak ayrılması şeklinde de ifade ve tarif edilemez. Türkiye Cumhuriyetinde laiklik, insanların beşerî kanunlarla idare edilmek istenmelerine mâni olmamak demektir. Cumhuriyet inkılâbında laiklik, Devletin islâmiyeti red etmesi şeklinde ve binnetice devlet işleriyle islâmî işlerin kat'iyetle ayrılmış olduğu tarzında düşünülemez. Bunun muhtelif delillerini aşağıdaki gibi özetlemekde fayda vardır:

1) Laiklik din işleriyle devlet işlerinin kesin olarak ayrılması demek ol-

sa idi, Cumhuriyet Türkiyesinde dinî bayramlar olan Şeker ve Kurban Bayramlarında Devlet daireleri kapanıp, ammç hizmetleri tâtil olunmazdı.

2) Milletin dinî işleriyle uğraşmakla mükellef bir Diyanet İşleri Reisliği ihdas edilip bunun bütün masrafları Devlet tarafından der'uhde edilmiş olmazdı.

3) Bazı kanunlarda mektep ve câmi inşası için ormanlardan bedavâ kereste tahsisi şeklinde hükümler yer almazdı.

4) Nihayet 1961 Anayasasında (Md. 154) milletin dinî işleriyle oğraşmakla görevli Diyanet İşleri Başkanlığı Genel İdare, yani Devlet İdaresi içine alınmış olmazdı.

Bütün bu deliller Türkiye Cumhuriyeti rejiminde laikliğin dine muhalefet ve dinden tecerrüt mânasına gelemiyeceğini en ufak itiraza mahal vermeyecek şekilde ispata kâfidir.

Binnetice Cumhuriyet devri Vakıf hukukunda da İmparatorluk devrinde olduğu gibi, konu bakımından vakıf çeşitlerinde fark olduğu iddia edilemez. Mutlaka bir fark tebârüz ettirilmek icab ederse, Cumhuriyet devrinde vakıfın yalnız hayrî ve dinî maksadlarla olmasına lüzum bulunmadığını kayd etmek lâzımdır: Filhakika bu gün, sportif gâyelerle de vakıf yapılabilir. İmparatorluk devrinde bu ve buna benzer konularda vakıf memnû olmamakla beraber mütâd değildi.

Bu zarurı girişden snora Cumhuriyet Devrinin Vakıf çeşitlerini ayrı ayrı ve özet olarak incelemeğe geçiyoruz:

1. Gayrı mazbut Vakıflar.

Medenî Kanun hükümlerine göre vakfede n(Vâkıf) vakıf senedinde mutlaka vakıf idare uzuvlarını göstermeye mecbur değildir. Göstermiş ise, vakıf, agyrımazbut vakıftır. Yani İmparatorluk hukukundaki tâbiriyle mülhak vakıftır. Zira, kayd edildiği üzre, Müstesna vakıflar mülgadır. Medenî Kanundan evvel ilga edilmiş olan bu vakıfların mülga olduğunu Medenî Kanunu tâdil eden 13.7.1967 tarih ve 903 sayılı Kanunun 78 nci maddesi "Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğünün teftişine tâbidir" şeklinde umumî bir ibare kullanarak teyid etmiş bulunmaktadır. Aynı madde "bilcümle Vakıfların" ibaresini de ihtiva ettiğini göre Türkiye Cumhuriyeti vakıf hukukunda müstesna vakıf namiyle bir vakıf bulunmadığı kat'iyetle teeyyüd etmiş olur.

Şu halde Cumhuriyet vakıf hukukunda gayrı mazbut vakıflardan ancak mülhak vakıflar berdevamdır. Bu vakıflarda tevliyet meselesi aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1) Vâkıf vakıf senedinde, ya idare uzvunu tâyin eder veya tâyini Teftiş Makamına terk eyler. Teftiş Makamı, yani Vakıflar Genel Müdürlüğü vakfın şartlarının yerine getirilmesi hususunu temin ile de mükellef olduğundan, vâkıfın vakfın idare uzvunu tâyin hususunu kendisine havale etmiş olması şartını da kabule mecburdur. Bu şarta ademi riayetle vakfı mazbut vakıf haline getiremez.

Vakıf yapanın (Vâkıfın) vakfiyede vakfın idare uzvunun kimin tarafından tâyin edilebileceğini beyan etmemiş olması halinde 907 sayılı Kanunun 77 nci maddesinin 2 nci fıkrası hükmü mucibince hareket edilir. Vakfeden bizzat kendisi de müdür tâyin edebilir. Kendisinin ölümünde yerine geçecek olan idareciyi vakfiyede göstermemiş ise, mirascıları mütevellî olamaz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfı zabt ve bizzat idare eder.

Vakfiyede zikredilen mütevellîlerin hepsinin vefatı veya mütevellîlik yapamayacak hale gelmesi veya haklarında gâiplik kararı alınmış olması halinde mütevellîliğin vâkıfa ait olması şartı

derpiş edilmiş bulunabilir. Bu halde de Vakıf, mazbut vakıf haline inkılâb edemez[16].

907 sayılı Kanunun mezkûr maddesinin 3 ve 4 üncü fıkraları hükümleri, vakfın idare uzvunun tâyini ile ilgili usule müteallikdir.

Cumhuriyet devri vakıf hukukunda da mütevellî müteaddit olabileceği gibi, vakfiyede meşrut ise vâkıfın erkek evlâdı ve bunun evlâdı veya her hangi bir hısım akrabanın[17] veya bunların evlâdının olması da mümkindir. Zira bu hususlarda Vâkıfın iradesini takyid etmek düşünülemez ve esasen gerek Medenî kanunda, gerek Vakıflar Kanununda aksini belirtici zımnî hükme dahi tesadüf olunmamaktadır. Evlâd mütevellî tâyin edilmiş ise, mirasdan iskat veya mahrumiyet, vakfiy de kayıt olmadıkça, mütevellîliğe m. olmaz. Zira, iskat ve mahrumiyet, v fla olan usul fürûluk münasebetini ve binnetice fer'in evlâdlık sıfatını kaldırmaz. Yalnız miras hakkının zâyi edilmesiyle ilgilidir. Keza mirasdan feragat eden evlâd ve nesilleri de mütevellîliğe devama haklıdırlar. Mirasın reddi halinde de hüküm aynıdır. Bu kayd edilenler mütevellî tâyin edilmiş olan sair mirascılar hakkında aynen câridir.

Hükmî şahısların mütevellî olması mümkin değildir; zira cezaî mes'uliyetleri düşünülemez. Bundan başka hükmî şahıslar ancak gâyelerinin icabı olan hukukî muameleleri yapabilirler. Buna mukabil bunları temsil eden hakikî şahıslar ve bunlardan müteşekkil Kurullar mütevellî tâyin olunabilir. Binnetice, Hukuku amme ve hususî hukuk hükmî şahısları mütevellî tâyin edilemeyecekleri halde, Devlet Reisi, Başvekil, bir umum müdür veya münhasıran bu lafızlar zikredilmek suretiyle mezkûr makamlar mütevellî tâyin olunabilir. Keza bir şirket müdürlüğü veya İdare Meclisi ilh. mütevellî tâyin olunabilir. Meselâ bir şahıs vakıf yapıp, Devlet Başkanlığını mütevellî tâyin etse; ilk mütevellî Devlet Başkanından sonra gelen Devlet Başkanları da mütevellî tâyin edilmiş olur; Yahut bir Dairenin başkanı, bir umum müdürlük mütevellî olsa hüküm aynıdır[18].

2. Mazbut vakıflar.

Cumhuriyet devri vakıf hukukunda bir vakıf aşağıdaki hallerde mazbut vakıf haline gelir:

1) Eski Hânedan vakfı olduğu sâbit olan vakıflar.

2) Mütevellî münkariz olursa. Mütevellînin nasıl münkariz olacağına işaret edilmişti; kısaca tekrar edelim, vakfiyedeki tevliyet şartlarının tahakkukuna imkân olmadığı her halde vakıf zabt edilir; Vakıflar Genel Müdürlüğünce idare olunur.

3) Vakıf senedinde vakfın uzvları tâyin edilmemiş ve bu hususun ikmâli, vâkıf hayatda olmadığından veya temyiz kudretinden mahrum bulunduğundan yahut hakkında gâiplik kararı verilmesinden dolayı mümkün olamamış ise.

4) Nihayet ölüme bağlı bir tasarrufla yapılan vakıfda vâkıfın mütevellî tâyin etmemiş olması da vakfın mazbut vakıf olarak idaresini icab ettirir.

Kayd edelim ki, mülhak bir vakfın gâyesini tahakkuk ettiremeyecek hale gelmesi zabtını icab ettirmez. 903 sayılı Kanunun 81/A maddesi mucibince tasfiye cihetine gidilir.

16) Mamafih bu esas, resmi senetle yapılmış olan ve vâkıfı da berhayat bulunan vakıflar hakkında câri olabilir. Vasiyetle vakıfda bizzarur cereyan edemez. Bu halde vakıf mazbut vakıf haline inkılâb eder.

17) Hısımlık Medeni Kanunda usul-füru, civar ve sıhri olmak üzere üçe ayrılır. Her hısım akrabadır; fakat her akraba hısım değildir. Meselâ karı koca yekdiğerinin en yakını, en karibidir; fakat hısımı değildir. Keza yenge akrabadır, lâkin hısım değildir. Baca nak da böyledir. Şu halde akraba, daha umumî tâbirdir ki, hısımlığı da içine alır; fakat hısımlık bütün akrabalığa şâmil değildir.

18) Fakat tevliyeti kabul etmek mecburiyeti yoktur. Bu halde vakıf mazbut vakıflar zümresine dahil olur.

Vakfın gâyesinin değiştirilmesi matlabı altında aynı kanunun 80 nci maddesinin birinci fıkrasında bir hüküm vardır:

"Vakfın asıl gâyesinin mahiyet ve şumulü vakfedenin arzusuna açıktan açığa uymayacak derecede değişmiş olursa yetkili asliye mahkemesi.. duruşma yaparak vakfın gâyesini değiştirebilir.". Bizce bu halde vakfı idare edenler azil ve yerine vakfiyede gösterilen sair mütevellîlerin getirilmesi, bu mümkîn değilse, Vakfın zabt edilerek idare olunması icap ederdi. Gâyenin değiştirilmesi doğru değildir. Ayni hal, vakıf yapma temayülünü zaiflatır, hatta yok edebilir. Vakfın mevcudu gâyeyi muhafaza için kâfi oldukca, başka türlü düşünmemek ve mezkûr kanunundaki hükme mahal olmamak icap ederdi.

Üzerinde uzun boylu durulabilecek olan söz konusu madde hakkında burada fazla kayde lüzum görmüyoruz. Mühim olan nokta, mâli imkânı yapılış gâyesinin devamına müsait olan hallerde vakfın gâyesinin değiştirilmesinin vâkıfın idaresine saygı esası ile bağdaşamayacak bir hareket tarzı olduğundan ibarettir.

III — Aile Vakfı.

İmparatorluk hukukunda bu nam ile bir vakıf yoktu. Ancak evlâda vakıf vardır. Medenî Kanunun 322 inci maddesi Aile Vakfından bahsediyor. Lâkin aynı maddenin 2 nci fıkrası hükmü mezkûr vakfa cevaz veren birinci fıkra hükmü ile kabili telif değildir[19].

Evlâda vakıfla aile vakfı arasında şu farklar zikredilebilir:

1) Evlâda vakıfda evlâd ve o hükümde olan fürû vakfın bizatihî gâyesi olmayıp, gallesinden, yani gelirinden intifa ve istifade ederler. İntifa edilecek gelirde gayrisâfi gelir olmayıp, sâfi gelirdir. Şu halde evlâda vakıf, hem ammenin hem evlâdın faydalanmasını temin etmektedir. Aile Vakfı ise, bir malın münhasıran aile efradı menfaatine tahsisini hedef tutmaktadır. Binnetice aile vakfının umumîlik vasfı nisbîdir; hattâ denilebilir ki teberrû nevilerinden lehdarları birden ziyade olan hibeye yakın mahiyet arz etmekte ve bu bakımdan tam manâsiyle vakıf, amme hizmetlerine yardımcı mahiyetde vakıf vasfından uzak bulunmaktadır. Evlâda vakıf ise, vakfın bu normal mahiyetini izale etmemektedir.

İmparatorluk hukukundaki akribaya vakıfla aile vakfı arasında da aynı farklar vardır. Zira akrabaya vakıf da bir vakfın gallesinden istifadeyi tazammun eder.

2) Evlâda vakıf, evlâd ve ahfâdın faydalanmasını sağlar; Aile vakfında ise, dar ve geniş manâdaki aile mefhumuna dahil herkes vakıfdan müstefit olur. Hattâ yalnız hısımlar değil, akraba[20] da bu vakfın lehdarı olabilir.

IV — İşçi ve Müstahdemler lehine vakıf.

13.7.1967 gün ve 903 sayılı Kanunun 77/A maddesiyle gâye itibariyle bir vakıf çeşidi getirilmiştir. Şurada işaret edelim ki, gerek İmparatorluk vakıf hukuku, gerek mezkûr kanunla değiştirilmiş olan Medenî Kanun ahkâmı müstahdem ve işçiler lehine vakıf tesisine esasen mâni değildi. Söz konusu olan kanun evvelki hukuk ve Medenî Kanunda zımnen tecviz edilmiş olan[21] bu imkânı sarahatle zikretmiş olmakdan başka bir şey yapmış değildir. Keza ehem-

19) Bu hususda Mustafa Reşit Belgesay'ın Medeni Kanun Şerhi'ne bakınız.

20) Hısımla akraba arasındaki farka işaret olunmuştu.

21) Filhakika, gerek Medeni Kanundan evvelki Vakıf hukukunda, gerek tâdilden evvel Medeni Kanunun ihtiva ettiği vakıflara dair hükümler arasında müstahdem ve işçilere veya sa'ir meslek ve san'at erbabı lehine vakıf kurma imkânsızlığını gösteren zımni bir kayıt dahi yoktur. Şu halde 907 sayılı Kanunun "müstahdem ve işçi lehine Vakıf" namiyle zikrettiği vakıf çeşidi bir yenilik addedilemez.

miyetle kayde değer ki, mezkûr kanun kayd edilen maddede münderiç bazı hükümlerle (77/A, bend: 2,3), ötedenberi müesses vakıf müessesesinin mahiyeti ile bağdaşamayan bir takım kayıdlara da yer vermiştir. Tâbiri câiz ise, vakfa âdetâ şirket veya cemiyet mahiyeti vermiştir, ki bizce tenkide şâyan hususlardan biridir. Müstakil bir makale mevzuu olabilecek mahiyet ve ehemmiyetde olan bu mevzuda burada uzun boylu kayıtda bulunmayı zâit addediyoruz. Kanun yapmak san'atı müesseselerin mahiyetlerini değiştirmeksizin, müesseselerin noksanlarını ikmâl, sakat taraflarını bertaraf etmek, gelişmeye muhtaç yerlerini geliştirmekden ibaret teşrii faaliyetdir.

VAKIF SİSTEMİ VE TÜRK ŞEHİRCİLİĞİ

Hilmi Ziya ÜLKEN

Bugün şehir dediğimiz sosyal topluluk, yerleşmiş ve gelişmiş bütün toplumların çekirdeğini meydana getirmektedir. Göçebelikten yerliliğe, deniz ve kara avından, sürücülükten çiftçiliğe ve endüstriye geçiş insan toplumlarında gelişmenin başlıca ölçüsüdür. Ancak, yerleşme göçebe - çoban toplumların birden bire şehir kurması şeklinde olmamış, göçebeler otlaklarda sürülerini otlatacak yer buldukça eski geçim şekillerini uzun bir süre devam ettirerek onun yanında gevşek çiftçiliği tamamlayıcı geçim şekli olarak kullanmışlar; tarla sürme ve otlatma zamanlarına göre yaz ve kış mevsimlerinde yaylak ve kışlaklarda yaşamak üzere **konar - göçer** (transhumant) bir geçim tarzına girmişlerdir. Buna, tam göçebelikle tam yerleşme arasında geçiş (transition) safhası denebilir. Konar - göçerlik zayıf çirtçiliğin ve zayıf köy (hameau) sosyal bünyesinin kuruluş şartı olmuştur. Buradan geniş çiftçiliğe ve sağlam köy (village) bünyesine geçmek en zahmetli ve bazen aşılması en güç sosyal şekil değiştirmelerden (transformation) biri olmuştur .Böyle bir değişme tarım tekniğinde esaslı gelişmeye, üretimin artışına, fazla mahsullerin satılacağı Pazarların kurulmasına bağlıdır ki, bu da ülke içinde veya ülkeler arasındaki ticaret yollarının gelişmesiyle ilgilidir.

İnsanlık her yerde bu gelişmeyi yapmıştır denemez. Bugün de toplumlardan ((société) bir çoğu yarı göçebelikle tam yerleşme arasındaki bu geçiş safhasında bulunmaktadır. Buradan kurtulma çabaları büyük üretim ve değişim merkezlerinin doğması, nüfus yoğunluğu (densité), nüfusun değişim merkezlerinde toplanması, bu merkezlerin tarım, endüstri ve ticaret hayatını kontrol edecek siyasî bir güc kazanması ile şartlanmıştır. Bu şartlar her zaman bir araya gelmediği için büyük yerleşme merkezleri dediğimiz yeni bir sosyal şekil de her yerde doğamamıştır. Bu yeni şekle İlkçağda Site deniyordu. Bunun meydana getirdiği yeni toplum hayatı da Medeniyetdi[2]. Türkler Site kurma çabasını Orta Asyada Kent ve Balık'lar kurarak gösterdiler. Anadoluya yerleşen Türkmen aşiretleri (Oğuz boyları) göçebe veya konar - göçer oldukları halde, Dokuz Oğuz (Uygur) kökünden olanlar yerleşmiş ve Kent kurmuş olanlardı.

İlkçağ site'leri başlıca üç merkezleşmeden doğmuştur: 1) Çöçebe ve köylülerin mallarını satmak ve değiştirmek için toplandıkları Pazar yeri; 2) İğreti, devreli ve gittikçe devamlı olarak yerleşilen bu yerde göçebe ve köy tanrılarını birleştiren Tapınak; 3) Yeni merkezin Pazar baskısı (Markz-

(1) Société karşılığı "cemiyet" değil Toplum diyoruz. Topluluğu, Cemaat'e karşılık özel bir anlamda kullanıyoruz. Tönnies veya Le Play sınıflamalarında olduğu gibi.

(2) Civitas, Civis ve Cité'den Civilisation kelimesi doğmaktadır. Uygarlık böyle bir köke bağlanamıyor. Arapça Medine kelimesinden Medeniyet, medenî çıktığı için kök bakımından düşünceye daha uygundur, Diyelim: *"medenî kanun"* karşılığında *"uygar kanun"* ve site karşılığı *"uygar"* diyemeyiz.

wang) ile kurulan Siyasî otorite. Bazı sitelerde bunlardan ikisi (Pazar ve Tapınak) bazılarında üçü bir arada rol oynamış ve sitenin sosyal gelişmesini sağlamıştır. Siteler deniz ticareti yolundan geliştiği zaman Pazar merkezi ve onun ticaret yolu üzerinde doğurduğu yeni merkezler Ana - site'den bir çok koloni - sitelerin doğmasına sebep olmuştur. Fenike, Ege, Yunan sitelerinin büyük bir kısmı böyle yayılmıştır. Siteler büyük nehirler çevresindeki kurak toprakları sulama organizasyonu ile kuvvetlendiği zaman bu sulama (irrigation) işi esaslı bir disipline ve bir yönetici sınıfına muhtaç olduğu için bu durumda despotizm derecesine varan sıkı yönetimi yapacak bir memurlar sınıfı (bureaucratie) sitenin iktisadî gelişmesini elinde bulundurmuştur. Montesquieu bu tip site devletlerine "despotisme oriental" diyor[3]. Fakat bu tip, aslında yalnız Doğu toplumlarına ait değildir. Eski Mısır, Mezopotamya, Eski Çin site devletleri bu rejimde olduğu gibi, yerli Amerika'nın Christophe Colomb zamanındaki site devletleri, mes. Inca İmparatorluğu da bu sistemle yönetiliyordu.

Siteler birbirinden yalnız etnik - filolojik farklarla değil inanç farklariyle de ayrılmakta idiler. Siteler arasında değişim yolu ile ilişkiler olmakla beraber onları birleştiren bir inanç bütünlüğü yoktu .Bir site tanrısı yalnız o sitenin tanrısı ve onun koruyucusu idi. Siteler arasında kolonileri ele geçirmek veya iktisadî hegemonya kurmak için mücadeleler şiddetli savaşlar halini alınca yenen siteler yenilenleri yıkarlar, halkı köle haline getirir, veya dağıtırlardı. Siteler - arası münasebetler üstün kazanç rekabeti temeline dayanan kuvvet münasebeti idi. Bu tahripçi savaşlarda zayıf siteler ya ortadan kalkar, yahut kuvvetlinin üstünlüğünü kabul ederek onun koruması altına girerlerdi. Roma, Akdeniz siteleri üzerinde hakimiyetini kurduktan sonra, şiddetli direnmeleri yüzünden mahvedilmiş olan siteler bir yana, eski sitelerden bir çoğunu koruyarak onlara sınırlı bir özerklik tanımışdı. Bu tip sitelerden Municipium (bağımsız şehir) ler doğdu. Batı Roma'ya bağlı olan şehirlerden bir çoğu gelişmelerini buna borçlu idiler. Siteler yalnız kendi içlerinde yaşayanlara (dışardan gelmiş métèque'ler, köleler hariç olmak üzere) siteli (citoyen) derler ve kendi kanunlarına göre yalnız onlara hak tanırlardı. Roma, Akdeniz'de egemenliği (Pax Romanum) kurunca bağımsız şehirlere de sitelilik hakkı tanımaya başladı. Batı'da "commune"ler, Guilde'ler, Hanse'ler, Bourg'lar bu suretle doğdu.

Fakat bu yeni toplum düzeni iki yeni faktörle değişmeye başladı: Bunlar da göçebe kavimlerin eski site medeniyetini istilâsı, ve yeryüzüne yaygın yeni dinlerin doğuşudur. Birinci faktör Cermen, Slav, Altay kavimlerinin Akdeniz Batı sitelerini istilâsında, arap, türk ve mogolların Yakın ve Orta - Doğu sitelerini kaplamasında görülüyor. İkinci faktör başlıca Budizm, Hiristiyanlık ve İslamiyetin yayılışıdır. Batı ve Doğuda bir çok yerde iki faktör birbirine zıt bazı karakterlere sahiptir. Çünkü göçebe akınları, savaşçı veya barışcı olsun, yeni bir kuvvet ve baskı faktörü idi. Göçebe kuvvetler eski siteler barışını bozan yeni tahakküm (domination) şekilleri meydana getirdi. Eski şehir ve köy halkı bu aşiret devletlerine bağlı ve ikinci derecede bir tabaka halini aldı. Aşiretler arasındaki hegemonya savaşı da onları mertebelere ayırdı. Böylece Ortaçağ feodal toplum tabakaları doğdu. Aşiretler yerleşmiş halk için devamlı istilâ ve tahakküm tehlikesi idi. Fakat bu faktör üniversel dinlerin yayılışı ile yumuşadı; artık sitelerin ve Burg'ların şiddetli yönetiminin yerini Tanrı önünde eşitlik kabul eden ve bu eşitliği bütün insanlara

(3) Montesquieu, De l'Esprit des lois.

yayan yeni dinlerin yaptırıcı kuvveti almaya başladı. Uzun bir süre göçebe başkanlarının kuvveti ile üniversel dinlerin yeni kanunu (Législation, Şeriat) karşı karşıya geldi. Medenî dünyanın inanç tarzı değiştikçe bu iki faktör birbirine nüfuz etti; Batıda ve Orta - Doğuda doğmaya başlayan yeni milletlerin çekirdeklerini teşkil edecek yeni bir düzen kurulma yoluna girdi.

İşte bütün Ortaçağı kaplayan bu geçiş devri kuvvetin hakkı çiğnemesine karşı koruyucu yeni bir sosyal kurumu doğurmuştur ki bu da Vakıf (Fondation) dır. Ortaçağ Batı siteleri demek olan Bourg'lar da eski siteler gibi Pazar, Manastır (abbaye) ve Kale (château) merkezi etrafında kurulmuşlardır. Bu yeni merkezler 1) Bourg, 2) Donjon, 3) Château'dan ibaretti. Bourg başkanı ve Şato sahibine bağlı olan kasaba ve köy halkı vilain'ler ve serf'lerdi. Serf (toprak kölesi) toprağa bağlı idi. Toprağın sahibi olan feodal onu miras bırakır, çeyiz verir, yani serf toprakla birlikte alınır satılırdı. Ancak bir yandan köylüyü ezen bu baskı öte yandan Kilisenin Fondation'ları birbiriyle tadil edilmekte idi. Kilise - Feodallık çatışmasında birincisi ağır bastığı için Esnaf Birlikleri, Commune'ler, Guilde'ler kısmî bağımsızlıklarını sağladılar.

Doğu Romanın, yani Byzance imparatorluğu ve Ortodoks Kilisesinin gelişmesi aynı tarzda olmadı. Roma'nın tahrip edici kuvveti burada bağımsız şehirlerin, Belediyelerin gelişmesini güçleştirdi. Ortodoks Kilisesi Théocratie halini aldı. Küçük Kiliseleri sınır dışına çıkardı. Aşırı merkeziyetçiliği Doğuyla savaşlarda (eski İran, Abbasiler) arttırıyordu. Fakat İslâm ülkelerini kaplayan yeni bir kuvvet, türk akınları manzarayı değiştirdi. Batıda olduğu gibi İran ve Anadolu üzerinde aşiret devletleri, derebeylikler doğdu. Bu yeni düzende Oğuz Töresine göre toprak büyük boy beyleri arasında bölünüyordu. Büyük Selçukî veziri "Siyasetname" de Orta Asyadan gelen bu bölünme (Mukataa) sisteminin nasıl uygulandığını anlatmaktadır. Fakat burada da başka bir faktör, İslâmiyet işe karıştığı için Toprak yönetimi sistemi yeni bir şekil aldı: Bu esasa göre bütün toprakların kontrolü (rakabe) Allaha ve onun adına Sultana aittir. Tasarrufu orayı yönetme işini üzerine alan Timar, Zaamet ve Has sahiplerine aittir. Bu sistemde Beyliklerin nüfuzu kendi yerlerinde Sultan'dan sonra gelmek üzere büyüktü. Anadolu Selçukluları Haçlı seferleri ve sınır savaşlarında nufuzları arttıkça beylikleri kendilerine daha çok bağladılar. Fakat bu, onları yok etme derecesine varmadı. Hatta Mogol akınlarından kaçan yeni bir türkmen göçü beylikleri kuvvetlendirdi. Selçuk monarşisinin kuvvetini azalttı. Bu monarşi ortadan kalktığı sırada Beylikler farsça yerine türkçeyi resmî dil aldılar, türk kültürünü geliştirdiler. Orta Asyadan gelen türk tarikatları millî kültürü besliyorlardı. Beylerin etrafında İlim adamları, edipler ve Ahi zaviyeleri vardı. Her biri bir küçük kültür merkezi kurmakta idiler. Bu bakımdan 12-15 nci yüzyıl Anadolu sosyal hayatı Batı ülkelerindeki sosyal gelişmeye benzer bir gelişme içinde idi[4]. Yeni kurulan ilim kurumlarını, "hayrat" binalarını göçebe başkanlarının baskısından koruyacak sağlam bir sosyal kurum hazırlamış bulunuyordu ki bu da Batıda olduğu gibi Evkaf idi. Ancak Batı Fondation'ları ile türk Evkaf kurumları arasında bazı esaslı farklar vardı. Batıda fondation kilise vakfı (fond. ecclésiastique), dünya vakfı (fond. séculière) ve karma vakıf (fond. mixte) olarak ayrılıyor. Birincisinin konusu âyin, dua ve dinî görevlerdi. İkincisinin konusu bir hastane, bir okul, bir hayır kurumu kurmaktı. Türk vakıfları ise aynı Şer'i kanuna bağlı olarak sosyal bir gayeyle yapılmış bütün teşebbüsleri, bütün sosyal yardım işlerini içine alıyordu.

(4) İbn Batuta Seyahatnamesi, Şerif Paşa tercümesi.

İslâmda Vakıf, faydası Allahın kullarına ait olacak ve Allahın mülkü hükmünde sayılacak surette bir bina, arsa ve aletleri ferdî mülk olmadan çıkarmaktı. Böylece Allahın mülkünü toplumun faydasına bağışlayan kimse "vakfeden", bu hale konan şeyler "vakf edilmiş" sayılırdı. Vakıfta, bu şartların kaldırılması mümkün olan (gayri lâzım) ile mümkün olmayan (lâzım) vakıf ayrılırdı. Vakıf resmî olarak kaydedilirdi (tescil). İleri sürülen şartlara göre vakıf işlerini yöneltmek için tayin edilen kimse "mütevelli" idi. Mütevelli'lerin vakfa ait işlerini kontrol eden daha yüksek görevdekine "nâzır" denirdi. Bazen Mütevelli ile Nâzır aynı kimse olurdu· Vakıf olan binaların gelirini toplayan kimse "câbi" idi. Hayır kurumlarının yönetilmesi için vakf edilen mal (akar, bağ, bahçe, menkul şeyler) bir kâr (galle) getirdikleri için hepsine birden kâr getiren şeyler (müstegallât) denirdi. Bunlar genel olarak sonradan Gedik adını almıştır. Hayır kurumları tapınaklar, medreseler, okullar, İmaretler, zaviyeler, kütüphanelerdi. Fukarahane, misafirhane, aşhane, şifahane, v.b. ları İmaret sayılırdı. Köprü, çeşme, sebil, havuz, kuyu, mezarlık gibi kamunun işlerine ait kurumlar da hayır kurumlarındandı. Vakfın gelirinden verilen aylık ve tayına "vazife" (çoğulu: vazaif) denirdi. Vakfedenin "takdir"i ve yargıcın (kadı'nın) "tescil"inden ibaret şer'i senet "Vakfiye" idi. Bir malı kâr beklemeden vakfa vermeğe "bağış" (teberru') denirdi. Vakıflar yönetiliş tarzları bakımından da bazı bölümlere ayrılırdı: 1) Mazbut vakıf: sonradan birleştirilerek Osmanlı Devletinde kurulan Evkaf Nezaretince yönetilen vakıftı. Bunlar, A. Sultanların vakıfları ki, Evkaf nâzırı "mütevelli"si idi. B. Vakfedenin varisi kalmadığı için yine Evkaf nezaretince yönetilen vakıf olarak iki tipe ayrılmakta idi. 2) Mülhak vakıf: ki özel mütevelli'si ile yönetilir, fakat yine de Nezarete bağlıdır. 3) Müstesna vakıf: Evkaf Nezaretine bağlı olmadan mütevelli'siyle yönetilir: Gaziler ve Veli'lerin vakıfları gibi. 4) Avarız vakfı: Geliri bir köy veya mahalle halkının ihtiyacına sarf edilmek üzere kurulan vakıftır.

Vakıflar çift kiralama sistemi (icareteyn) ve tek kiralama sistemi diye iki sisteme göre işler[5]. Çift kiralama peşin kiralama ve ertelenmiş kiralama olarak iki safhada meydana gelir. Tek kiralamada mütevellî bina ve akarları doğrudan doğruya kiraya verir. Arsası vakıf üzerindeki binalar ve ağaçlar mülk olan bir gelirde arsa için biçilen yıllık kiralara "mukataa" denir. Toprak tasarrufu sisteminde kullanılan Mukataa'dan farklıdır. Buna "Zemin kirası" da denir. Esnaf ve zanaatcilere vergi olan bu işde devamlı gelir temini için konmuş olan gerekli aletlere "gedik" denir. Vakıf gediklerinin bir bölümüne "nizamlı", bir bölümüne "adî gedik" denir. Nizamlı gedik 2 nci Mahmut zamanında başlamış olup bütün ötekiler adî gediktir. Bir vakıf 1) tescil yolu ile, yani yargıcın vakfın gerektiğine hükmetmesiyle, 2) yahut "vasiyet yolu ile gerçekleşir. Vakıf topraklar da iki türlüdür: A. Doğru vakıflardan olanlar, B. Doğru olmayan vakıflardan olanlar.

Doğru vakıflardan olanlar: Öşür (onda) veya haraç toprakları gibi. Ölü (mevat) topraklardan bir kısmı Sultan izni ile işlenirse doğru vakıf olur. Doğru olmayan vakıflardan olanların dalları oldukça karışıktır: I. kontrolü (rakabe)ve tasarrufu (possession) Devlete ait iken, yalnız öşür ve resmi bir yere vakfedilmiş olan topraklar. II. Öşür ve resimleri devlete ait olup yalnız tasarrufu bir yere vakf edilmiş olan topraklar. III. Hem tasarruf hem öşür ve resimleri bir yere vakfedilmiş olan topraklar.

(5) Tek kiralama sistemine eskiden "icarei-vâhideli" denirdi.

Vakıf iki türlü tahsis edilir:

A. Doğru tahsistir ki devlete ait bir kısım gelirin devlet masrafına tahsisinden ibarettir.

B. Doğru olmayan tahsistir ki, devlete ait bir kısım gelirlerin devlete ait olmayan masrafa yatırılmasından ibarettir. Öşür veya haraç topraklarından bir yer, sahibi tarafından vakf edilirse, o yerin öşür ve haracı düşmez, yine devlete verilmesi gerekir. Mütevellî'nin vakıfta hainliği görülürse, yargıç ondan mütevellîliği alır. Vakfedenin şartları bilinmiyorsa, görenek ve geleneğe göre hareket edilir. Vakıfta kâtibin yazısına değil, vakfedenin "takrir"ine önem verilirdi.

Vakıf Akarlar :

1. Geliri düştükten sonra aynından faydalanmak üzere vakfedilmiş olanlardır ki, bunlara "Hayır kurumları" denir. Hayır kurumları servet farkı gözetmeksizin herkesin faydalanacağı kurumlar (mabet, kütüphane, çeşme, köprü, mezarlık gibi) olmak üzere iki türlüdür. Müslüman olsun, olmasın, bir mahalle veya köy "avarız" ına ait vakfın geliri her iki türlü halkın ihtiyacına sarf edilir. Çift dereceli kiralama sisteminde (icareteyn)'de akarların "rakabe" si vakfa. tasarrufu kiralayana aittir[6].

Vakıfların şartları: Vakıfname'de "evlât" sözü bir kere geçiyorsa, bir kuşağa aittir. İki kere zikr edilmişse (Evlad ül-evlad gibi) yakın ve uzak bütün nesilleri kuşatır. Kocası zengin olan kadın vakıftan faydalanamaz. Karısı zengin olup kendisinin malı olmayan erkek zengin sayılmaz. Mütetevellî'nin vakıfta hainliği görülürse, yargıç ondan mütevellîliği alır. Vakf edenin şartları bilinmiyorsa görenek ve geleneğe göre hareket edilir. Vakfın malı bir kat kirasiyle kiralanır. Mütevellî eksik ücretle kiraya verirse ve bu eksiklik "çok aşırı" (fahiş) ise, kiralama doğru olmaz, az ise doğru olur. Vakfın tamirine ve bakımına ait masraflar vakıftan faydalanma ve hizmet edenlerin ücretlerinden (vazâif) önce gelir. Bir kimse bir akar vakf ettiği zaman, bu vakıf içinden geçen özel yol, oradaki çeşme ve kaynaktan içme ve su taşıma hakkı gibi hakları da birlikte vakf ettiğini ayrıca zikr etmemiş bile olsa, akara bağlı olarak onlar da vakfa girer. Bir arsa vakf edilince, üzerinde bulunan yapılar, ağaçlar da vakfa girer. Vakfın vârislere ait hakları da yukardakiler gibi incelikleriyle tesbit edilmiştir ki, bunları ayrı ayrı anlatmıyoruz. Vakıfnamede yazılı olan şartlar sonradan değiştirilemez. Ancak, vakıf yapıldığı zaman ilerde şartların değiştirilebileceği yazılmış ise, değiştirilebilir. İki kiralama sistemine bağlı vakıfların sahibi bu vakfı başkasına bedel karşılığı veya parasız devr (ferag) edebilir. Vakfın devri yeni bir sözleşme (mukavele) ile olur.

Mütevellî'nin akıllı, erişgin, vakıf işlerini yönetme gücünde olması gerekir. Mütevellî diye gösterilen kimse çocuksa, ergin yaşa gelinceye kadar bir vekil tayin edilir. Mütevellî'nin erkek olması şart değildir. Bir kimse bir çok vakıfların mütevellî'si olabilir. Bir mütevellî işinden alınır veya ölürse, yargıç yerine başka bir mütevellî tayin eder. Vakıfnamede mütevellî kaydı bulunmayan bir vakıfta vakf edenin kendisi mütevellilik görevini görebilir. Bir vakfın mütevellî'si varken yargıç o vakfın kullanma işlerine karışamaz. Hayır kurumlarından bir vakıf işe yaramıyacak kadar harap bir hale gelirse, o vakıf en yakın başka bir vakfa bağlanır. Birincinin geliri ikinciye devr edilir. Vakıf olan bir akarın yerinin değiştirilmesi, vakıfname şartlarında yoksa, bu değiştirme (istibdal) yapılamaz. Ancak vakıf hiç kâr getirmeyen bir hale gelmiş ve değiştirmede kâr umulmuşsa, yargı-

(6) Ömer Hilmi, İthaf el-Ahlaf fi ahkâm- el-Evkaf, Mektebi Hukuk dersleri, 1307 (1891) İstanbul.

cın oyu ve Devlet izni ile değiştirilebilir. Bedel olarak alınacak akarın yeri eski vakfın yerinden daha şerefli olması şarttır. Bu yer, şeref ve gelirce daha aşağı ise değiştirme (istibdal) yapılamaz.

Gedik, belirli bir zanaat dalı ile uğraşanların belirli sayıda olmaları, bu sayının aşılmaması, yeni yetişenlere ancak bu belirli sayıdan bir yer açıldığı zaman ustalık hakkı verilmesinden ibaret Ortaçağ iktisat sisteminin esası olan bir kavramdır. "Gedik açılması" sözü buradan gelir. Bir Fermanda şöyle deniyor: "İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar mülhakatında bulunan enfiyeci dükkan gediği 94 olup ziyade ve noksan olmaması ve mülk sahiplerine ait kiralarının bundan sonra arttırılmaması ve bütün bu gedik sahiplerinin inzibatı için birbirine kefil olarak içlerinden ölenlerin gedikleri adet üzere çocuklarına geçeceğinden enfiye mukataası Sandığına borcu çıkarsa çocuklarından alınması, çocukları bunu yapamazlarsa gediği isteyene satarak bedelinin ödenmesi, borçlu olarak çocuksuz ölenlerin üzerlerinde bulunan gedikleri esnaf yardımiyle satarak bedelinin Hazineye verilmesi, bu esnaftan biri gizli veya açık mirî (devlet) enfiyesinden başka bir yerden almaya veya satmaya kalkar ve bu tesbit edilirse kendisinin ve usta başısının elinde bulunan gedikler Hazinece zapt ve kendilerinin küreğe konması, elinde enfiye senedi olmadan bir kimse enfiye satışına kalkarsa o dükkanın gediği Hazinece hemen zapt edilerek isteyene satılması, bütün bu gediklerin bir yerden bir yere nakl edilmeyip kendi sınırlarında bırakılması, v.b..." (7).

Bu kapalı iktisat sistemi tarihe karışmış olmakla beraber, bugün de serbest pazara karşı monopol sisteminin savunucuları bulunduğu gibi, serbest pazarın en çok tutunduğu İngilterede yabancı sermayeye karşı millî ekonomiyi korumak için yeniden monopol sistemine dönüldüğü zamanlar olmuştur. Gedik usulünün yerini serbest rakabet almıştır diyenler de sermaye birikmesinin cartel ve trust'leri doğurdukça, bu dev-sermayelerin kendiliğinden devlet dışında bir inhisar sistemi yarattıklarını unutmamalıdırlar. Eski gedik metodunun Batı ülkelerinde tek kalıntısı Universite sistemidir. Aslında bu kelime bir nevi profesörlerin corporation'u anlamına geliyordu. Bugün de bir çok Batı ülkelerinde bizde olduğu gibi üniversite kürsüleri yeni yetişenlere sayısızca açık değildir. Belirli Kürsüler belirli sayıda profesör tarafından işgal edilmektedir. Ölüm, emeklilik, başka göreve geçme gibi sebeplerle Kürsü boşalmadıkça oraya yeni profesör alınmaz. Türkiye üniversiteler kanunu ise, Batı Üniversite'lerinin bu gedik sistemini kaldırmıştır. Bu yüzden aynı Kürsüde pek çok hoca biriktiği halde başka bir Üniversitede benzeri bir Kürsüde hiç hoca bulunamamaktadır.

Osmanlı Devleti Fatih'ten başlayarak yeni siyasî sisteme girdi: Bizans imparatorluğunun yerini aldı ve onun bir çok vasıflarına da uyma zorunda kaldı. Bu siyasî değişmenin en önemli iki neticesi şunlardı: (1) Bir merkezden İki kıt'adaki toprakları idare için sıkı bir rejim tatbik etti. Batıya doğru devamlı bir savaş halinde olması arka plandaki kuvvetlerden çok emin olmasını gerektiriyordu. Bundan dolayı Anadolu beyliklerini tasfiye etti. Beyliklerin yok edilmesi sıkı ve şiddetli tedbirlerle mümkün oldu. Anadoluda kurulmuş olan bir zadegân sınıfı ortadan kalktı. Batı monarşilerinde olduğu gibi feodaller merkeze toplanacak yerde aileleri dağıtılıyor veya yok ediliyordu. Bunun için de devlet devşirmelerden kurulmuş bir Hassa ordusuna dayandı.

(7) Süleyman Sudi'nin "Defteri Muktesid"i ve Defteri Hakanî mümeyyizi Sıtkı'nın "Gedikler" adlı kitabından naklen Osman Nuri, Ergin, Mecellesi Umur-i Belediye, 1922 (C. 1) İstanbul. Osman Nuri Ergin burada gediklere ait etraflı bilgi vermektedir. (sh. 652 - 667).

Bu ordu özel bir eğitimle yetiştiriliyordu. Kapı kulu denen bu asker-memur sınıfı yardımiyle Osmanlı devleti Anadolu ve Rumelide hakimiyetini sağlıyordu. Eski toprak asilliği sınıfının yerine Kapı-kulundan tayin edilmiş memurlar toprağın idaresini ellerine aldılar. Bu, yukarda gördüğümüz cebrî Bureaucratie sistemlerinden biri idi. Vezirler, zaamet ve timar sahipleri artık idare ettikleri toprağın sahibi değillerdi. Toprak Allahın, tasarrufu kulların olduğu için Devlet Kapı - kulundan bir kimsenin elinden bütün servetini alabilir, kendisini işten uzaklaştırır veya öldürebilirdi. "Müsaderei emval" denen bu davranış merkezî kuvveti sağlamak için zaruri bir tedbir gibi görüldü. Fakat çabuk kötüye kullanılmaya elverişli olduğu için, sırf servet kazanan bir paşanın malına göz dikmeden de ileri gelebiliyordu.

Vezir, yardımcı anlamına gelmek üzere, Padişahın yardımcısı, Vezir-azam vezirlerin başı idi. Orhan büyük kardeşi Alaeddin Paşayı vezir tayin etmişti. Ondan sonra Osmanlı hanedanına paralel olarak Çandarlı ailesi vezirlik mevkiini sakladı (8). Fakat Fatih İstanbulu alınca ilk işi bu aileyi ortadan kaldırmak oldu, Halil paşanın yerine Mahmut paşayı tayin etti. Hırvat asıllı olan Mahmut paşadan başlayarak Kapı-kulu nufuz kazandı. Aslında Hükümdar rakipsiz kalmış ve kul olan vezirleri kolayca ortadan kaldırmıştır. (9). Fatihin ölümünü saklayan Karamanî Mehmet paşayı Yeniçeriler, Gedik Ahmet paşayı ikinci Bayezit, Koca Mustafa paşayı Yavuz, Yunus paşayı yine Yavuz öldürdü (10). Vezirlerin öldürülmesi, malların "müsadere" edilmesi adet haline geldi. Bu yönetim şeklinde servet birikmesine, kuvvetli ailelerin kurulmasına, devamlı bir konak eğitiminin ve geleneğinin doğmasına imkân yoktu. Anadolu beylikleri de ortadan kalktığı için devlet idaresi başında "kapı kulu" denen sınıftan geçici aileler bulunuyor, toprak tasarrufu aynı suretle toprağa bağlanması ve onu tam anlamı ile işletmesi mümkün olmayan yine bu sınıftan kimselerin elinde toplanıyordu. Kapıkulu'ndan beylerbeyi, vali, has ve zaamet sahibi olanlar, yerlerine ısındıktan ve nüfuz kazanmaya başladıktan sonra ellerinden bu gücün alınması, hayatlarının tehlikeye düşmesi onları da merkeze karşı uyanık bulundurmağa sevk etti: bu suretle Ipşir paşa, Ferhad paşa, Gürcü Abdünnebi, Canbulatoğlu, v.b. gibi merkeze karşı direnenler, hatta merkezin zayıf bir zamanında kendi başlarına hükûmet kurmağa kalkanlar oldu. Celalî denen isyancıların büyük bir kısmı böyle doğmuştur.

Osmanlı devletinin siyasî bütünlüğü sağlama maksadiyle tuttuğu bu yolun zararları meydandadır. Buna karşı tek koruma çaresi Evkaf sistemi idi. Çünkü Mülk, akar, toprak, hatta serveti Allah adına kamu hizmetine vakf etmek servet dağılmasını koruyacak başlıca tedbirdi. Mülk ve servet birikmesinin ikinci engeli mülkü çocuklar arasında bölen veraset sistemi idi. Türklerde İslâmlıktan önce de âdetler hukuku bu bölümü yapmakta idi: Gök-türk devleti bir kaç kere oğullar arasında bölünmüştü. Cengiz İmparatorluğu oğullar arasında bölündü. Selçuklular aynı suretle bölmeye gittiler. Ayrıca İslâm hukuku da mirasın bölünmesine elverişli idi (11). Fatih, kanunname'sinde, devletin parçalanmasını önlemek için saltanat iddiasında bulunan şehzadelerin öldürülmesini kaide haline koydu

(8) Feridun Bey Münşeatı (Mükrimin Halil, Tarihi Osmanî Mec. 1921 de bu eseri tenkid etti ise de değerini yine de kısmen saklar. (Hadikat el-vüzera).

(9) Kamus, IV, 223.

(10) Sadrı azamların katli: Ziya Şakir, Maktul Vezirler, İstanbul, 1944, Ahmet Salt Matbaası sh. 1 - 35 — Hammer, T.I.L.18, p. 335: "La remise du sceau impériale est devenue l'expression symbolque de l'inversiture de la premiére dignité de l'empire."

(11) Ömer Lutfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda çiftci sınıfları statüsü (Ülkü Dergisi, sayı 58, 1937) yazar "islâm hukuku büyük ve devamlı malikanelerin kuruluşuna manidir" diyor.

(12). Bu korkunç kaide, vakaa, devletin bütünlüğünü sağladı ve Doğu türk devletlerinden hiç birinin başaramadığı siyasî bütünlük 20. yüzyıla kadar sürdü. Fakat, yukarda gördüğümüz sebeplerle mülk ve servet sahibi asiller sınıfı kurulamadı. Eski beylerin yerini "mültezim"ler, halkı rahatsız eden "mütegallibe" aldı. Celâli adı altında topladığımız ve ayrı ayrı faktörlerden doğmuş isyan ve merkezden ayrılma hareketlerinden bazıları iğreti bölge devletleri kuracak yerde hakiki "eşkiya" hk halini aldı: şehirleri basarak can ve mal emniyetini ortadan kaldırdı (13). Ancak bu çapulculuklar sırasında bile Vakıf kurumlar nisbeten en çok yağmadan korunmuştur. Şehzadeler, vezirler, beylerbeyi, Has, zaamet ve timar sahipleri işe başladıktan bir az sonra bir nevi Ortaçağ sigortası olan Vakfa baş vururlardı. Zaviyeler, tekkeler, hankah'lar, v.b. da devamlarını bu sosyal kuruma borçlu idiler. Çünkü tarikatlar arasında rakabetler olduğu gibi, zaman zaman biri devlet tarafından tutulmuş, bir başkasına karşı vaziyet alınmış olduğu için, gözden düşen bir tarikatın "postu" kaptırmaması da bu sayede sağlanmakta idi. Bektaşilikle aleviliğin sıkı ilişiğinden dolayı, bu tarikat aleviliğe karşı siyasi tedbir alındığı zaman itibarını kaybetmiş, takibata uğramış, buna rağmen Bektaşî tekkeleri, en büyükleri olan Hacı Bektaş vakfı tamamlığını kaybetmemiştir.

2) Fatihle başlayan Bizans tipi imparatorluk, hükümdarın ve yeni Bürokrasi sınıfının millete karşı durumunu değiştirdi. Bu nokta da Fatih Kanunu-

(12) Fatih, Kanunname, s. 270 "ve kimesneye evlâmadan saltanat muvesser ola, karındaşların nizamı âlem için katletmek münasibdir. Ulema dahi tecviz etmiştir, anınla âmil olalar."

(13) Belig, Güldeste-i Riyazi Irfan: Şeyh Hasan Efendi, Kalenderoğlu Bursayı istilâ etti. Eşkıya dergâhı bastı, şeyhi ve oğlunu teci bir şekilde öldürdü (Belig bu şeni' vakaya dair tafsilat veriyor. Aynı eser: Vani zade Seyid Ahmed ve Seyid Selmanin Edirne vakasında öldürüldüğünü anlatmaktadır.)

name'siyle tesbit edilmişti (14). İkinci Murat ve öncekiler halkın içinden çıkmış kimselerdi. Halkın konuştuğu türkce ile yazılmış dini ve lirik edebiyat bu devirde doğmaya başlamıştı. Osmanlı beyliğinden önce veya aynı zamanda Anadolunun bir çok yerinde türkçe eserler ve türk edebiyatı doğduğunu işaret etmiştik. Kastamonide Kızılahmetliler adına yazılmış olan Kuran tercümesi (15) halk türçesinin tam örneklerindendi. Kırşehir'de Cacaoğlu Nureddin bey Hacı Bektaş, Taptuk Emre, Gülşehri, Muhlis paşa, Aşık paşa, Yunus Emre gibi türk edebiyatının ilk ustalarını etrafına toplamıştı (*) İkinci Murat Muhammediye, Mevlud, Ahmediye gibi dinî edebiyata, Ferhatla Şirin, Keremle Aslı gibi lirik edebiyata ait milli eserlerin gelişmesine yardım ediyordu. Fatih'le bu edebiyat ve kültür hareketi durdu. İran şiirinin şiddetli tesiri altında "acemâne" edebiyat başladı. Bu yalnız kuvvetli bir kültürden faydalanmadan ibaret kalmadı. Çünkü böyle bir tesir kaynağı ihtiyacı bütün yeni doğan kültürlerde vardır (16). Bu, gelişmeye başlayan türkcenin yerini yapma bir dil olan "Divan edebiyatı" dilinin alınmasından ibaret patolojik bir olay idi. Yeni Bürokratik sınıfla halkın arası gittikçe açılmıştı. Bu açılma zevkte, sanat anlayışında gittikçe beliriyordu. Fakat padişahlar vezirlere yazdıkları özel mektuplarında yine halkın dilini kullandıklarına göre, yeni edebî dilin yapmalığı büsbütün görünmektedir. Şairlerin Divan'ları farsca kelime yığınlarından yapılmış birer bilmece halini almıştı. Buna rağmen halk edebi-

(14) Fatih, Kanunname, s. 27: "Cenabı şeriîtim ile kimesne yemek kanunum değildir, meğer ehli iyalden ola. Ecdadı izamım vazetdsiyle yerler imiş, ben ref' etmişimdir. v.b."

(*) A. Temir, Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 tarihli arapça - moğolca vakfiyesi, T.T.K. 1959.

(15) Çandarlı ailesinden İsfendiyaroğlu Bayezid Bey adına yapılan bu kısa tefsirli tercümenin, itihaf edilen valdızlı ve büyük kıt'a tek nüshası *"Cevâhir-ül - asdaf"* adiyle Ayasofya Camii Kütüphanesindedir.

(16) Alman kültürü fransızca, Anadolu kültürü farsca eserlerle başlamıştır. Bu durum onlara benzemiyor.

yatı Anadoluya sürüldü, ama yok olmadı. Halk yine kendi zevkine ve diline göre yazmada, konuşmada devam etti. Bu edebiyat halk tabakaları arasında doğmuş olan Tekke ve Aşık edebiyatı adını aldı. Kısaca, Kapıkulu'nun yarattığı yapma dil ve halk dili ayrıldı. Halkla yönetici sınıfın arası tamamen açıldı.

Anadoluya yerleşen türkmenlerden bir kısmı eski ülkelerinde zaten şehirli oldukları gibi burada da şehirlere yerleştiler veya Şehirler kurdular. Bunlar ilk vakıfları teşkil etti. Büyük bir kısmı kaybolmuş olan bu devre ait vesikalardan elimizde bulunanı Seyid Harun Veli'nin Makalat'ıdır (17). Burada Anadoluya dervişleriyle birlikte gelen Harun Veli'nin Seydişehr'i nasıl kurduğu anlatılıyor. Osmanlı yayılışına ait vesikalar nisbeten daha boldur. İlk vakıfları yapanlar Kırşehirde Muhlis paşa, Aşık, paşa, Alvan çelebi (Aşık paşanın oğlu), Bursada zaviyesi olan Ahi Hasan, Geyikli baba, Karaca Ahmet, Ahi Evren,* Abdal Musa, Abdal Murad, Doğlu baba, Hacı Bektaş, v.b. dır (18). Geyikli baba, Orhan Bursayı kuşattığı zaman askeri gayrete getirmiş olduğu için fetihten sonra kendisine bazı vakıflar yapıldı[18]. Ahi Torur, Mehmet şeyh, Geyikli baba, v.b. Orhan'ın, Murad baba, Bayramiç şeyhi, İlyas fakih Osmanın dostu idi[19]. Bütün ailesi ahilerden ibaret olan Çandarlılar Anadolu sınırında kurulan küçük türkmen devletinin kurucularından sayılır. Abdal Musa Bursa fethinde "himmet" eden dört cezbeli dervişten biri idi. Musa babanın gömüldüğü yer Bursanın en güzel yerlerindendi. Abdal Musa'nın oğlu bu bağlık yere türbe, medrese ve "muallimhane" yaptırarak bunları vakf etti. Güldestei İrfan naşiri Eşref "enişteın Ahmet bey-Hançerli sultanın oğlu olduğu için, dilekçe ile bir kıt'a vakıfnamesi Evkafı hümayuna kaydettirilip mütevellilği bu zata verildi" diyor[20]. Ahulu baba Hoy'dan Bursaya gelmiş Baba İlyas halifelerinden idi. Çelebi Musanın Hazine idaresinde bir çok vakıf köyleri olduğunu Güldeste yazarı işaret ediyor. Seyyid Behlûl Buharalı olup Bursada yerleşmiş bir dervişti. Şair Eşrefoğlu gençliğinde onun dervişliğini yaptı. Padişahın İmareti yanında yerleşmişti. "Hükümdar, Behtûle temlik için buradaki arsaları sahibi olan ihtiyar bir kadından satın almak istemiş, kadın vermemekte ısrar etmişti"[20] diyor.

14-15. yüzyıllar Anadolu beylikle rine ait nadir vakfiyelerden bir kaçını Uzunçarşılı yayınladı (*). Belleten'de çıkan bu vakfiyeler Karamanoğlu İbrahim beye aittir. Uzunçarşılı'nın bu vesikaları yayınlarken verdiği açıklamaya göre, bu Vakfiyeler 15. yüzyılda Anadoluda türk sisyasî kurumlarına verilen önemi göstermektedir. "İmaret" diye tanınan bu hayır ve ilim kurumu karaman [eski Lârende] dadır. İmaret mescit, medrese, mutfak, Dar-ı Kurra Türk mimarlığının en güzel eserlerindendir. İbrahim bey -vakfiye'ye göre, şu binaları vakfetmiştir: 1 — Karamanın Silecköy mahallesinde erkek ve kadınlara mahsus çifte hamamın 17 bölümünden 7 sini ve 1 bölümün 10 parçasını vakfemiştir. Bu çifte hamam iki yanından Yolgeçen Hanı ve Keçeci Ahi Melek oğlu Ahi Ali mülkü ile sınırlanmıştır. 2 — Karaman'ın Ağırca sokağındaki üç yanı yol ve bir yanı şeyh İsmail mülkü ile sınırlanmış Karamanoğlu Musa Paşa'ya ait eski hamamın yarı hissesi. 3 — Karaman'da Gazi Alp Köprüsü (**) yakınında Çardaklı ha-

(17) Seyid Harun Veli Vilâyetnamesi tetkiki Çağatay ulaçay, Manisa Kütt. No. 1390, (Belleten'de yayınlanmıştır).

(18) Hilmi Ziya, Mihrab Dergisi, 1923, sayı 25, sh. 444 - 448: Geyikli Baba.

(*) Bilinen Ahi Evren Türbesi Kırşehirdedir.

(19) Şakayiki Numaniye C.1., Osman ve Orhan Devri

(20) Belig, Güldestei Riyazi Irfan, Abdal Musa.

(*) İ. H. Uzunçarşılı, İbrahim Beyin Karaman İmareti Vakfiyesi, Belleten, I. 1937.

(**) Uzunçarşılı, bu "Gazi Alp"ın Karaman yakınındaki "Gazalpo" olduğunu tahmin ediyor.

mam diye tanınan hamam. Bu hamamın bir yanı yol, bir yanı Hacı Alaeddin oğlu medrese ve bahçesi, bir yanı Hacı Aleaddin medresesi, biri de Kerimeddin mahallesiyle çevrilidir· 4 — Yine Karaman'da bir yanı Çekici Hoca'nın mirascılarına ait mülk öte yanı İdemut a giden yol, üçüncü sınırı Taceddin vakfı ile bitişik "Akreb" diye tanınan arazi. 5 — Bazı köy ve ekim yerlerini(mezra'a) içine alan çiftlik ve akarlar. Bunlardan en büyüğü Kalnakur diye tanınan köydür. Kızılca köy, Kayacık, Ustaviran köyleri de bu vakıf köylerdendir. Ekim yerleri ise Kâfir-viran diye tanınan ekim yeri ile Bilecik, Çablak köyleri ve Ece köyündeki bir tarla ve Küçük Bilecik köyündedir. Bu vakıf köy ve tarlalar Kınık (Kimuk) ile başlayarak Köprüce sınırına, oradan Yarınca tarlası sınırına ve Külü köyüne, Dinlendik. Kınık, Vismil köylerine daha sonra büyük sel yatağına ve taşan köprüye, Yuvacık köyü sınırına, Fasılcık ve Balçık Hisarı köyü, en sonra Emre köyü sınırına kadar varır. 6 — Karaman kasabasının bittiği yerden Akrabad köyü yarı hissesini almak üzere hepsi vakfedilmiştir. Bunlar: Kızılkilise, Dodgünü ve Erdosa kışlağını içine alır. Bu vakıf İlisna, Pusula, Eletere köyleri ile sınırlıdır ve Yagburlar, Karacalar ve Sınık-ahır'a kadar varır. [Sınık-ahır sonradan köy olmuş]. 7 — Karaman'da Pengal oğlu Hacı Veli Hanı diye tanınan hanın yarısı vakfedilmiştir. 8 — Karaman içinde Hacı Veli hanı ve yol ile çevrili Bedestan'ın hepsi vakfedilmiştir. 9— Çakıllıca-ahır yerindeki Hoca bağı. 10 — Karaman'da iki kilise. Gezdelson, Emeksuvan köyleri ile sınırlı "Efra" diye tanınan köy. 11 — Karaman'a bağlı Emeksuvan'da ekilir biçilir topraklar· 12 — Emir-ahır Yusuf'un kızı Hatice Hatun mülkü ve dereyle çevrili arazi. 13 — Kadı mezarlığında iki yanından yol geçen Hacı Yusuf bağının bütünü. 14 — Karaman yakınında Bekirce değirmeni ve Hacı Alaeddin bağının hepsi. 15 — Karaman'da Yeni köprüye yakın Bekirece değirmeninin ortak hisseleri. 16 — İmaret karşısında üç yandan bu imarete bitişik, bir yanı Mukbil veresesinin mülkü ile çevrili bütün köyler. 17 — Konya yakınında, Saraçlar ve Afşar köyleri, Melike ekim yeri, mescitli Salur köyü ile sınırlı "Viranlı Salur" diye tanınan köy. 18 — Beyşehri köylerinden Ertaş, Kanlucaöz, Obruk ve köşk ile sınırlı Balkanda köyü. 19 — Beypınar, Dostbeyi, Çadırağaç ve Obruk köyleri ile çevrili olan Umranlar köyü. 20 — Beyşehire giden ve Kurupınar, Kayapınar ile çevreli Işıkpınar köyünün hepsi İbrahim bey Vakfiyesinde vakfedilmiş olarak görünüyor.

Selçuklular ve Beylikler zamanı vakıfları için doğrudan doğruya vesikalar yok gibidir· (*). Yalnız Karamanoğlu ve Ahilelere ait vakıflar dolayısiyle bunlardan bir kısmını biliyoruz. (**) Vakıfların birden bire arttığı devir Osmanlı akını ile Batı Anadolu'nun tamamen ele geçtiği ve Rumeliye geçildiği devirdir(***). Bu ilerleme hareketinde orduyu gayrete getiren dervişlerin büyük rolü olduğu için Batı Anadolu bölgesinde hükümdar ve kumandanlarına ait vakıflar yanında derviş vakıfları büyük yer tutar: bunlar ikinci türkmen göçü ile ilgili olan ve Alp, Gazi, Baba, Ahi, Emre (Aşık), Abdal, Dede, Çelebi, Ata veya Ede adlarını alırlar. Bunlara bir de kahramanlık ve erenlik vasıflarını birleştiren ve Batıdaki Templier, Hospitalier, Teuton gibi askerî tarikatlara karşılık olan "Alp · Eren"leri katmalıdır. Genel olarak Bektaşiler bu askerî tarikatların başında gelirler. Nitekim

(*) İ. H. Uzunçarşılı'ya göre "Evkaf ve Defterhane kayıtlarından Beylikler zamanında yapılmış vakıf eserler bini geçmektedir". (M. Cevdet, *Zeyl-i İbn-i Batûta*'dan naklilen; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri; I. baskı*, 1937, Ankara, sh. 91-94).

(**) Bunlardan bazıları Selçukluları'dan kalan binaları devam ettirmişler; bazıları "imaret vakfiyelerine hastane kaydı koymuşlardır" (Uzunçarşılı, Aynı eser).

(***) O. L. Barkan, *Rumelide Kolonizatör Dervişler* (Vakıflar Dergisi, c. I). · Semavi Eyice, *Varna'da Akyazılı Sultan Tekkesi* (Belleten, No. 124 1967) · Uzunçarşılı, *Gazi Orhan bey Vakfiyesi*, 724/1324 (Belleten, No. 19, 1941)

Osmanlı beyliğinin hızla genişleyen bir Devlet halini almasında bu tarikatın rolü olduğu Yeniçeri'lerin bu tarikata bağlanmasında da görülmektedir. İlk vakıfların küçümsenemiyecek bir kısmı da bu tarikata aitti (*). Onun yanında, daha önce veya daha sonra başka derviş kâfileleri de aynı rolü oynamışlardır. Halvetîlik, Celvetîlik, Şa'banîlik, Bayramîlik, Kadirîlik (başlıca Eşrefi-Rumînin canlandırdığı Eşrefi kolu), Mevlevîlik, Rufaîlik, v.b. bunlardandır. Kastamonide bu tarikatlara ait on iki dergâh, on dört zaviye vardı. Halvetî tarikatı pîri Şa'ban Veli, Abdül-Fettah velî, mevlevî Dede Sultan, Celvetî Şeyh Mustafa, Nakşiliğin Halidiye kolundan Şeyh Ahmed Siyahî, oğlu şeyh Ahmed Hicabî türbeleri Kastamoni şehrindedir **(Kastamoni Vilayeti Salnamesi)**. Erzurum şehrinde on beş tekke vardı. Şehir ve civarında Abdür Rahman Gazi türbesi (Şigvelerde) Ebu İshak Kârzunî,** Şehir içinde Külhanî Ahmet Dede-Taştimur, Kara Kollukcu, Habib Baba, Sadrı Konevî, Ebu Leys Semerkandî, Emir Şeyh, Hindî Baba, civarında Ümidim Baba, Köse Mehmet köyünden Çoban Dede, Aşkalede Ağ Baba, Sarı Baba gömülüdür. [**Erzurum Salnamesi**]

Antep'te Kurban Baba, Hacı Baba türbeleri, Gazalî ve şeyh Beşinci makamları vardır. Urfa'da Şeyh Mes'ud Horasanî, Kilis'te şeyh Mehmet Bedevî, Şeyh Mansur, Yel Baba'da Yel Mehmet Baba ziyaret yerleri vardı. Diyarbakır merkezinde beş tekke vardı. **(Diyarıbakır salnamesi,** 1290 H. — **Halep Salnamesi,** 1288H.) Bolu'da şehrin en tanınmış şairi Dertli birinci derecede yer alır. Şehir yakınında Şaban velî'nin şeyhi Hayreddin Tokadî türbesi, İmam Kurtubî mezarı, halvetî şeyhi Safî ve şeyh Mehmet türbeleri şehrin vakıf eserleri ve tarihî dayanaklarındandır.

[Bolu sancağı Salnamesi]

Beylikler devrinin büyük bir kısım vakıfları Ankarada Bayramilere ve Ahilere aitti. Ak medrese bitişiğinde sonradan mimar Sinan'ın yaptığı söylenen Hacı Bayram camii bunların başında gelir. Hacı Bayram Yıldırım zamanında Kapıcı başılık rütbesini kazanmışken sonra derviş oldu. Kayseride şeyh Hamid Aksarâî'ye bağlandı. Çubuk kasabası yakınında Solfasol köyünde doğmuştu. Dervişleriyle birlikte çiftçilik yapar, bununla geçinirdi. Ahi Şerefeddin ve başka ahilere ait tomarlar ve vakfiyeler de bilinmektedir[21]. Ayaş'da Hacı Bayram halifelerinden Mustafa Bünyamin türbesi ve camii vardır. Ayaştan bir saat uzakta Veli dede gömülüdür. Beypazarı'nda Karaca Ahmet, Ivaz baba türbeleri, kasaba yakınında Karadavud, Necmeddin Kübra, Yediler türbeleri kaydediliyor. Civarındaki Kızılsaray köyünde Gündüz Alp'ın mezarı vardır. Mihaliç'de Çalcı, Karageyikli, Narlı Sorkun köylerinde Şeyh Musa, Fakih baba, Şahin Lâlâ merkadleri görülmektedir. Sivrihisarda Şeyh Hadi baba, Abdülvahhab Gazi türbeleri vardır. Yabanabad'da şeyhler köyünde şeyh Ali Semerkandî, Çeki köyünde İncik dede sultan, Hasan baba gömülüdür. Kalecik'de Baba Nuhas, şeyh Davud, Mahmud Çelebi, Bali Şeyhi, Koçu Baba, yakında Çöte köyünde Balım sultan gömülüdür. Kırşehir'de Aşık paşa türbesi bir tepe üzerinde şehrin en görünür yerindedir. Babası Horasanlı olan Aşık paşa "Garibname" siyle millî türk edebiya-

(*) Adapazarı yakınında *Akyazılı Sultan*, Dimetoka'da *Kızıldeli Sultan* vakıfları bunlardandır. Bektaşiler arasında gelenek olarak birincisi "rakı", ikincisi "şarap" sembolü ile gösterilirdi.

(**) Fuat Köprülü, *Abu İshak Kârzunî ve İshaki dervişleri* [Belleten, No. 130, 1969]

(21) Ankara Salnamesi, sh. 128, 135, 147, 161, 171, 191, 199, 209. — Salname'de adı geçen türbelerden bazıları, meselâ Necmeddin Kübra türbesi Yunus türbesi gibi şeyhin şöhretinden dolayı kendisine nisbet edildiğini unutmamalıdır. Çünkü Necmeddin Kübra Cengiz istilâsı sırasında Semerkand'da Mogol askerleri tarafından öldürülmüştü. Ankara Ahilerine ait vesikalar Ahmet Tevhid tarafından yayınlanmıştır *(Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası.)*

(22) Ankara Salnamesi,

tının doğuşunda unutulmaz bir ad bırakmıştır. Bundan başka şeyh Süleyman veli, Ahi Evren, Kaya şeyhi, Kalender baba türbeleri ve vakıfları, şehrin 60 kilometre doğu güneyinde bir tepe üzerinde büyük imareti, tekkesi ve türbeleriyle birlikte Hacı Bektaş vakfı büyük bir külliye teşkil etmektedir[23].

Çelebi Mehmet Yıldırımın ölümünden sonra parçalanan devleti yeniden kurmak için kardeşleriyle döğüşürken, bir yandan da büyük imaretler ve hayır kurumları yapmakta idi. Ulu Camii kurmağa başladı. Musa çelebi ile savaşırken Yeşil İmaret diye tanınan Yeşil Camii ve Yeşil türbenin inşası işini Elhac İvaz paşaya bırakmıştı. Karamanoğlu Mehmet bey bu sırada Bursaya hücum etti ve kaleyi kuşatmaya kaltı ise, de, Mehmet Çelebi'nin Musa Çelebi'yi öldürdüğü haberi gelince ordusunu geri çekti ve İmaretin inşaatı tamamlandı. Yıldırım zamanında Bursada Yıldırım camii yapıldı ve vakfiyesi tanzim edildi. Bu, medrese, imaret, Darüşşifa ve türbeden ibaret bir külliye idi. Akçağlayan'ı camiden geçirdi. 1271 H. (1854) depreminde camiin kubbe ve takları çatladı, yeniden yapıldı. Halk arasında Emir Sultan camii diye tanınan cami'in ilk vaizi Hacı Bayram'ın mürşidi Şeyh Hamid Kayseri idi. İkinci Murat Edirnede Üçşerefeli camii yaptırdı, başka bir cami ile bir de imaret kurdurdu ve bunları vakf etti. Bursada bir cami, medrese ve imaret yaptırdı. Timurtaş paşa ve İbrahim paşanın Bursada hayratı ve vakıfları vardır[24]. Kasım paşa Cezerî Bursada Emir Sultan türbe ve medresesi yanında bir medrese ve bir çeşme vakf, ve bunları Emir sultan Evkafına ilave etti. Molla Fenarî'nin oğlu Ahmet paşanın Bursada yaptırdığı Cami ve zaviye onun vakıf eserlerindendir. Koca Mustafa paşa Bursadan yetişmekle beraber İstanbulda pek çok hayratı ve vakıfları vardır. Koca Mustafa paşa külliyesi diye tanınan bir mahalle olmuştur. Mevlana İyas Şakayik'a göre, sultan Mehmed'e hocalık etti (Arap zade" ikinci Bayezid'e hocalık etmiştir diye bunu düzeltiyor). Sonra tasavvuf yolunu tuttu ve Zeyniye şeyhlerine bağlandı (*). Vakıf kütüphanelerini düzeltti. Karışık ve şüpheli kitapları inceledi, haşiyeler yazdı. Talebe arasında yayılmış kitapların "muhtasar"larını yazdı, bibliyoğrafya meydana getirdi. Bunların nüshalarını baştan sona kadar kontrol eder, düzeltir ve karşılaştırırdı. Filolojik ilk araştırma onunla başlar denebilir. Bazı eksik nushaları kağıtlar arasından kurtararak sağlam ciltlerle ciltlemiş ve sonraki nesillerin istifadesine bırakmıştır(*),

Koca Mahmut, Sultanözü kasabasında doğdu. Bursada Hisar içinde Kavaklı mahallesinde mescidi ve evkafı vardır. (Baldır zade tarihine göre). Seyyid Cafer paşa (Emir Gazi) Yıldırım vakfının mütevellisi idi. Vakıf işlerine düzen vermekle tanındı. Şeyh İbrahim efendi ihtiyarlığında Evkaf kâtibi idi. Şeyh Taceddin Karamanî Bursada şimdi Zeyniler denen Zeyniye tekkesinin bulunduğu mahallede talebe için hücreler yaptırdı. İranlı tüccardan Hoca Bahşayiş Buharî bu şeyh için zengin bir zaviye kurdu. Bursalı Hoca Rıdvan da aynı yerde bir mescit yaptı. Muallim zade Ahmet adındaki kazasker "Vazaif" tayin etti ve bunları genişletti. Şeyh Taceddin fakirler, öğrenciler, garibler, ve miskinler için aşhane yaptırdı, her gün yemek yedirdi. Mutfağından günde 120 kap "nimet" dağılırdı. Zenginlerin en cömerdi diye tanınırdı. Şeyh Safiyeddin'in pek çok olan kitaplarından bir kısmını oğlu Medine şehrine vakf etti.

(23) 1925 de Hacı Bektaş eserlerini kayıtlamak üzere Maarif Vekâleti tarafından Ankara Evkaf Müdürü İhsan Bey ve Hars Müdürü Hamit Zübeyrle birlikte gönderilmiştik. Oradan getirilen eserler Etnografya Müzesine kondu. Fakat son yıllarda bu eserler yine Hacı Bektaş külliye'sine gönderildi. Bu külliye hakkında tam olmayan bir tetkik Hamit Zübeyr Koşay tarafından yayınlanmıştır (*Etnografya Dergisi*, Sayı: X. 1968).

(*) *Şakâyik-ı Nümaniye*, c. 1.

(**) Belig. *Güldeste-i Riyaz-i İrfan* (Bursa tarihi).

Abdal Murad Bursa fethinden önce gelmişti. Şehir kuşatıldığı sırada büyük yararlıkları görüldüğü için Güldeste ve Baldır zade tarihlerine göre kendisine çok rağbet edilmekte idi. Bu savaşta kullandığı kılıcın bir parçasını sultan Süleyman saraya getirtti. Orhan Gazi "Marmara kenarında çıkan bir ejderi öldürmek için Abdal Muradı çağırtmış, o da bu işde meşhur topuzunu kullanmıştı" Şeyh Yakub, Bursada Karaağaç mahallesindeki zaviyesinde şeyhlik etmiş ve kendi adına nisbet edilen dergâhı yaptırmıştı. Dergâh vekâletle yönetiliyordu; zamanla harab olmuş, bir kısmı başkalarının eline geçmiş, yangın yerinin düzeltilmesi sırasında büsbütün ortadan kalkmıştı (Ölümü H. 1052 - 1642). Bir çok dergâhın aynı zat yönetiminde bulunması vekâletle yönetilen öteki dergâhların harab olmasına sebep olduğu için, sonradan "Meclisi meşayih" kurularak bu gibi halleri önlemeğe çalşılmıştır.

Şeyh İlâhî Nakşibendî asıl Buharalıdır ve Bursada yerleşmiştir. Hayrat eserleri ile İstanbulda tanınmış olan defterdar Derviş efendi, bu şeyhin müritlerinden olduğu için Bursada, Yoğurtlu baba denen yüksek bir yerde Hankah, hücreler ve cami yaptırdı; tasarrufunu şeyh İlâhî'nin çocuklarına bırakmak üzere vakf etti. Bugün hepsi harab olmuştur. Şeyh Ahmed Kadirî Hamam tekke şeyhi diye tanınmıştır. Eskiden Ali paşa hamamı iken yıldırım düşerek harab olmuş olan binayı tamir etti ve 1037 H. (1627) de bu hamamı şer-î fiatla vakıftan satın aldı. Şeyh Ahmet Gülşenî Mısırda tahsil ettikten sonra Bursaya gelmiş ve Ali Mest zaviyesinde kalmıştı. Ulu Cami yanında Kara Çelebi zade Aziz efendi muallimhanesinde ders verdi, 1089 H. (1678) de öldü. Bu muallimhane Ulu Camiin Batı tarafındaki minaresinin bitişiğinde idi. Zeminden 4-5 ayak merdivenle çıkılıyordu. 1271 H. (1854) depreminde bu okul yıkılmış, çeşmeler de kurumuş ve harab olmuştur. Fakat Ulu Cami sultan Mecit emriyle tamire başlandı ve sultan Aziz zamanında tamamlandı ise de, okulun eski yerinde yapılmaması, "Kara Çelebi Vakfı" diye tanınan vakfın köyleri bedeli toplandığı zaman mütevellî'leri tarafından "istibdal" yoluyla başka bir yerde yapılması kararlaştırıldı.

Şeyh Emrullah, Akşemseddin'in oğludur. Tanınmış bilgin Hayalî'nin hizmetinde bulundu. Babasının ölümünden sonra "evkafına yabancılar karıştığı için" onları kurtarmak maksadiyle İstanbula gitti. Bursadaki "selatîn" (sultanlara mahsus) evkafından Emir sultan ve ikinci Murat mütevelliliklerı ona verildi. Halvetî şeyhi Süleyman efendi Karamanlıoğlu mahallesinde mescidin içine tahta döşetti ve tekke haline getirdi. Halvetî Ali efendi Kale içinde Alaeddin mescidinde inzivaya çekildi. Şeyh Osman, Muğla'da doğmuş, Şirvan'da tasavvuf yolunu tutmuş Bursada Pars bey camii haremindeki zaviyeye yerleşmişti. "Gülzarı İrfan" zeylinin anlattığına göre, bu zaviye 1216 H. (1801) da Yeşil türbe civarından çıkan yangında yanmış, cami yeniden yapılmış ise de zaviye kalmamış ve Pars bey çocuklarından Hacı Ahmed baba zamanında Kara şeyh mahallesine nakledilmiştir. Malatyalı Niyazi-i Mısrî, Anadolunun tanınmış sûfilerinden ve bilginlerinden olduğu gibi bir süre Bursada da yaşamıştır. Abdal Çelebi adında bir zat onun zaviyesini yaptırdı. Niyazi yalnız bilgisi ve dervişliği ile değil, siyasî bozukluklar karşısında aldığı sert tavır ve cesur tenkitleriyle tanınmıştı. Bu yüzden bir kaç defa tutuldu, Limni adasına sürüldü. Buna rağmen cesaretli tenkitlerini yapmadan geri kalmadı. Bursaya geldiği zaman Abdal Çelebi'nin yaptırdığı tekkede vaaz verir ve tekkenin içi kalabalığı almayacak hale gelirdi. Niyazi'nin vakıf ve hayır işleri hakkında verdiği vaaz pek çok kimseye tesir ederek yeni vakıflar ya-

pıldı. Bu arada Abdal Çelebi Acemler mevkiine yakın Abdal köprüsü denen taş köprüyü yaptırdı.

Arab Vâiz, Seyid Şerif Curcanî ve Sa'deddin Teftazanî'den ders görmüş bir zatdı. Sultan Süleymanın Macaristan seferine katılmış, dönüşünde Bursada 9 kubbeli bir cami yaptırmıştı. Bu camie bugün de Molla Arab camii derler. Cami 1135 H. (1722) ye kadar sağlamdı. Son zamanlarda bakımsız kalmış, kubbeleri üzerindeki kurşunlar hırsız bir mütevelli tarafından soyulmuş, 1271 H. 1854 depreminde içine girilemiyecek hale gelmiştir. Bursa valisi olan Ahmet Vefik paşa etrafa tatar göçmenleri yerleştirdi ve yerine bir okul yaptırdı. Camii de bir derecye kadar tamir ettirdi ve vakfını yenileştirdi.

Şeyh Muhtar efendi Kaygan zade camiinde vaaz eden bilgili ve tok gözlü bir hoca idi. Maaş almazdı. Bursadaki selâtin vakfından bir miktar akca, beratla kendisine gönderildiği halde bunu kabul etmemiş "bizim gelirimiz masrafımızdan çoktur" demişti.

Çelebi Mehmed'in yaptırdığı medreseye Medresei Sultaniye denir. Molla Fenari'nin oğlu burada müderrislik yapmıştır. Eskiden beri müderris tayinlerinde buraya Manastır medresesi denmesinin sebebi, önce manastır iken Orhan zamanında türbeye bitişik olarak medrese haline konmasıdır. Medrese, Orhanın hayratındandır. 1071 H. (1660) depreminde yıkılarak yeniden ahşap inşa edilmiş ise de şimdi yerinde yoktur.

Davud İbn Kemal, Ebus-suut efendi yerine Bursa kadılığına tayininden sonra, bu şehrin evkafını büyük bir dikkatle teftiş ederek örnek olacak ciltli bir Defter haline getirdi (H. 943 - 1536) Bugüne kadar durmakta olduğunu Güldeste yazarı söylüyor. 14 nci milat yüzyılından beri Bursa Şer'iye mahkemesinin sicilleri Ulu Camideki dolaplarda saklı duruyordu. Bursa eski Başkent ve Tanzimattan önceki bütün hukukî muameleler şer'iye mahkemelerinde kayıtlı olduğu için, Evkaf idaresi bazı incelemeler yapmak üzere bu sicilleri İstanbuldan (H. 1285/1868 de) istetmiş, ve 1071 H. (1660) depreminde camiin harabolması üzerine rahlelerde okunan 30 kadar Kuran da dağınık halde dolap larda unutulmuş olduğu için şeyh-İslam Uryanî zade Esad Efendi'nin hâkimler müfettişliği sırasında Kuranların kayıp sahifeleri yazdırılarak ciltlenmiş, yeni rahlelere konmuş, Şer'iye sicillerinden ciltleri bozulanlar tamir edilmiş, sandıklarla İstanbula gönderilmişti. Hazine Evkaf ve Defteri Hakanî'nin yüksek memurlarından kurulu bir komisyon yardımiyle bir kaç yıl bu siciller tetkikten geçirildikten sonra yeniden numaralandı. Ayrıca içindekileri gösteren bir Fihrist defteri yapıldı.

Hasan Can, Yavuzun dostu ve mahremidir ve Bursada Aziz paşanın mezarı yanında yatar. Kitabesi depremde iki parça olmuş, fakat meşrute mütevellileri yaptırmamışlardır. Hamza bin Ali Leys Çelebi diye anılırmış. Bursada bir zaviye kurmuş ve vakf etmiş. Bigada bir çok hayratı ve vakfı varmış. Şeyhislam Abdülkadir efendi, Bursa Sultaniye müderrisliği yapmış, Musa baba denen yerde bir mescit ve bir medrese yaparak vakf etmişti. Bu mescit ve medrese harab olmuş, Abdülkadir torunlarından, meşrute ile vakfın mütevellisi olan aynı isimdeki zat, kendi hayatında "istibdal" yolu ile bu medrese yerine İstanbulda yeni bir medrese yaptırıp nakletmiştir. Bursada Miskinler civarında Beylik bahçe ile "Servili Bahçe" denen Timurtaş paşa camii civarındaki yerler aynı zatın tek kiralı (icarei vahideli) vakıflarındandır.

Şeyhislam Kara Çelebi zade Aziz efendi (*) Bursaya adeta sürgün gibi gön-

(*) Yazdığı siyasi tenkitlerden dolayı

derildikten sonra pek çok hayrat binaları ve vakıflar yaptı. Kendisi şeyh Sârban kabristanında Hasan paşa medresesi yanında yatar. Bu medrese halk arasında Akçalı mektep diye tanılır. Kurucusu Şemseddin Fenarî'nin hocası Hasan paşadır. Aziz efendi Ulu Camiin iki tarafına soffeler ve "muallimhane" yaptırdı ve bunları Cami vakfına kattı. Bursadan iki saat uzakta bir kaynak suyu bularak bunu önce kendi evinin kapısı yanına getirtti. Sonra şehir içinde köşe köşe "Eseri Abdüaziz" diye pek çok çeşme yaptırdı. Aziz efendi Ulu Camiin batı yanındaki minarenin dibine "muallimhane" kurdurdu ve orada da çeşmelerle su akıttı. Su yollarından birisi At Pazarı hamamından Ali Mest türbesi civarında, bir kol da Kaygan camiinden Timurtaş mahallesi bitişiğinde Servili Bahçe'ye, bir yandan da Abdal Musa türbesi önünden şehrin ek kısmına, öte yandan Daye Hatun mahallesinden Ulufeli çınar yanından büyük yola, en sonra Ulu Camie bitişik olan Muallimhane'den Çatal Fırın'a uğrayıp Yeni Mezarlığa kadar gitmek üzere bir çok çeşmeler yapıldı. Sonradan da İncirlice mahallesindeki Şeref zade dergâhına kadar başka bir kol alınmıştır. Şu sınırların kuşattığı yerlere bakılacak olursa, Bursanın yarısından fazlasını Kara Çelebi zade vakıf çeşmelerinin kapladığı anlaşılır. O zamandan beri evden eve bahçeden bahçeye geçen akar sular Bursanın başlıca özelliklerinden birini meydana getirmiştir. Bunun son yıllarda yetişen sanat adamlarımız üzerindeki tesirini anlamak için Ahmet Haşim'in "Guraba-hanei lakalakan"ı ile Hamdi Tanpınar'ın "Beş Şehir"ini okumak yerinde olur. Ancak son yüzyıllarda künklerden bazıları bozulmuş ve bazı çeşmeler yıkılmış veya harab olmuştur.

Revan köylerinden kalkıp Bursa'ya gelen Abdül-Gani, Hoca Sa'deddin efendiden okudu. Bursalı İsmail Hakkı dergâhı yanında Akçalı mektep denen "muallimhane" de ders verdi. Orada öldü. Manav Halil efendi Alanyalı olup İstanbulda tahsil etmiş ve Bursada yaşamıştır. Mahkeme yakınındaki Muallimhanede ders verdi. Kendisinin ve çocuklarının mezarları oradadır. Bitişik konakda Manavoğlu konağı diye tanınmış vakfın meşrute'sidir. Bu konağın alt tarafından yangın çıkarak (H. 1297/1879) son derecede dar olan bu sokaklardaki intizamsız evlerden çoğunu mahvetmişti. Yangın yeri düzeltildiği sırada vali Ahmet Vefik paşa emriyle İbrahim paşa camiinden gelen yol Kara şeyh camii civarındaki çıkmaz sokakla birleştirilmiş olduğu gibi, bir yanı Manavoğlu konağının bahçesiyle İslahhane bahçesinden, bir yanı yanmış evlerin arsasından alınarak (istimlâk edilerek) karşılıklı iki yeni yol açılmış, bunun Batı yanındaki kısmı Nalbantoğlu camiinin doğu yanındaki çıkmaz sokağa bağlanmış, oradan bir kol verilerek eski Rüşdiye okulu bahçesinin batı yanından geçirilmiş ve Veli Şemseddin camiinin alt yanındaki Akbıyık caddesine indirilmiştir. Bu yeni yolun doğu tarafında bulunan kısım da Hoca Ali zade camiine giden yolla birleştirilmiş, bu kısımdan da bir yol açılarak Hacılar camii yanında bulunan çıkmaz sokakla hükûmet konağının doğu cihetindeki başka bir çıkmaz sokağa bağlandığı gibi bundan da iki kol ayrılarak Mesih paşa hamamı caddesine çıkarılmış; yukarda adı geçen Hoca Ali zade camiinin alt yanındaki girintili çıkıntılı yola da Hacılar camiinden yol verilmiştir. Bu belediye icraatı yedi özel sokağın ana caddeyle birleşmesini sağlamış, birbiriyle temasları çok güç olan mahalleleri birbirine bağlamıştır. Bütün bu yenilikler eski vakıfların olduğu yerlerde ve onların meşrute'lerinden faydalanarak kolay temin edilebilmiştir.

Önemli belediye icraatından biri de Gemlik yolunun çarşıya ulaştığı yerden başlayan teşebbbüstür. 1281 H.

(1864) de Bursaya teftiş göreviyle gelen Ahmet Vefik paşa, Sârım paşa zamanında başlanmış olan teşebbüsü ele alarak sonuna erdirdi. Cevizlikten Zanbaklı mektep yanına kadar bir saatlik mesafe düz bir hat üzerinde uzatıldı ve tamamlandı. Yol bu meydanla bahçenin ortasından geçmiş ve yine bu camiin batıda yarıdan ziyadesine rastlamış olduğu için, yol yapılmasına ayrılan akçaya mahallesi vakıf parasından da katılarak bu odaların arsaları satın alınmış, geri kalan yere bu cami için yeni vakıflar yaptırılmıştır.

Aslı Sülüfkeli olan Çömez Ahmet, İstanbulda Yeni kapı tekkesinde çalıştıktan sonra Bursada yaşadı ve orada öldü. Kayağan camii yanında gömülüdür. Bu Kayağan camii bir çok vesileyle zikr edilmiştir. Camii yaptıran, Hacı Musa bin Kayağan idi. Eskiden cami kargir sekiz kubbeli, ortada minberi, iki yanda iki mihrabi, minaresinin biri yakında ötekı nisbetsizce uzak olarak kurulmuştu. Yapılışı sırasında kurucunun malî gücü tükendiğinden, o devrin sermayedarları ve hayrat sahiplerinden meselâ Kazaz zade Süle Mehmet paşadan yardım isteyince, o da örf ve adete göre şartlı yardım ederek hayrat işinde ortak oldu. Büyük depremde bu Kayağan camiinin kubbeleri, dıvar ve minaresi harab olması üzerine yıllarca boş kalmış, ancak vali Refet paşanın teşviki ile kurulan iğreti meclis, yardımlar sağlayarak cami ahşap, minaresi kargir olmak üzere yeniden yaptırdı. Birkaç yıl sonra cami yakınındaki çarşıda çıkan büyük yangın etrafa yayılarak Kayağan camii tamamen yandı. Güldeste'yi yayınlayan Eşref b. Ali nin anlattığına göre İstanbuldan Bursaya gidip gelmekte olan kol ağalıkdan emekli Halil efendi, kimseden yardım görmeden 130,000 akça sarfiyle 1290 H. (1873) de camii yeniden yaptırdı ve vakıflarını temin etti.

İlahî zade seyid Süleyman Bursada Esediye medresesinde müderrislik etmiş, daha sonra bir çok medreselerde ders vermiş, İvaz paşa madresesinde meslek hayatını tamamlamıştı. İsa bey medresesi, çalıştığı ilim kurumlarındandı. Burası İsa bey imareti veya Eski Saray medresesi adıyla tanınır. Hisarda burç üstündedir· Karşısında İsa beyin camii vardır. Cami ve civarındaki yol tamir edilmiş, bitişiğinde de hastahane yapılmıştır. Ahmet Vefik paşa müfettişliği sırasında, bu hastahaneyi Yıldırım cami ve türbesi yakınında kargir olarak yaptırmış ve vakfi hasılatından, tahsisatını ayırmış olduğu "bimarhane" zamanla bakımsız hale geldiği gibi, o sırada şehir dışında kaldığından fakirlerin bakılması için hastahaneyi kurmaya kalktı. İsa bey medresesi yanında Damat konağı diye tanınan konak burç üzerinde ve bütün ovaya hakim bir yerde olduğu için, bu konağın hastahane yapılması uygun görülmüşdü. Ahmet Vefik paşa tarafından satın alınarak bazı yerlerinin tamirinden sonra önündeki cadde genişletildi. Dıvar temelleri kazılırken toprak altından havzın içi ve dışı renk renk çiçekli mozaiklerle işlenmiş olduğu görülünce konağın saray kısımlarından olduğu anlaşıldı. Vakaa hastahaneye irat olmak üzere bazı emlâk alındı ise de, bu sırada teftiş görevi kaldırıldığı için hastahanenin başka ihtiyaçlarının tamamlanmasına vakit kalmadı. Sonradan İzzet paşanın valiliği zamanında tamamlandı. Ulu Cami önünde eskiden beri kurulmakta olan pazar yeri, Sırmakeş, Mahmut paşa ve Tuz hanları, balıkhane diye kulanılan Çömlekciler hamamı gelirleri, eskiden beri birinci Murat Evkafından olup Tanzimattan sonra Maliye yönetimine alınarak bedeli Evkaf hazinesine verilen ve 1274 H. (1857) sırasında ele geçmiş bedeli halk vergisine çevrilen, Nilüfer çayı akıntısı ile

(*) Kıdemli yüzbaşıdan yüksek, binbaşıdan aşağı eski askeri rütbe. Sol kolağası, sağ kolağası diye iki derecesi vardı.

tüccarın ovaya indirmekte olduğu odun ve kereste öşrü, halkın ricası üzerine yeni yapılan hastahaneye tahsis edildi. Gürcü Hamdi paşanın valiliği zamanında da hastahane önünden geçen yolun bir yandan birinci Murat vakıflarından olan cami önüne, öte yandan Hisarın kaplıca kapısına kadar yeri Belediyece düzeltildi. Ahmet Vefik paşa zamanında İsa bey camii tamir edildiği gibi, adı geçen kaplıca kapısından Muradiye semtine giden yol son derece yokuş ve dar, hisarın bu tarafına araba işlemesi imkânsız olduğu için, eski yolun bırakılarak tatlı meyilli yeni bir yol açılması kararlaştırıldı. O sırada Güldeste'yi yayınlayan Eşref bey Belediye başkanı olduğu için yeni caddenin açılması, Devlet fabrikası civarına kadar ulaştırılması gibi bir çok belediye faaliyetleri temin edildi. Hastahaneye irat olarak da yeni emlâk alındı. Depremde yıkılmış olan Tuz pazarı çarşısındaki han, mutasarrıfları Refi zade Münib paşa ve fesci Sait bey tarafından hastahaneye bağışlandığı için burada yeni bir yol açılarak bir kolu Orhan camiinden çarşıya giden yolun karşısına, bir kolu da Yol geçen hanı denen yerin içine bağlanmış, birbirine bitişik olan Mahmut paşa Demir hanlarının arası yeni bir yolla açılmış, bundan dolayı Mahmut paşa hanına bitişik ahırın kullanılmayan kısmı yolla bitiştirilmiştir. Bunlar arasında İnegölde Çitli köy yakınından çıkan maden suyu Ahmet Vefik paşanın eskiden oturduğu çiftlik içinde olduğu için, paşanın arzusiyle çitili suyu gelirini de hastahaneye vakıf edilmesi kararlaştırıldı (*).

Bursada yetişen şairler arasında da vakıf kurumları kuranlar varsa da, bunlar nisbeten azdır. Şair Ahmet paşa Bursada Orhan Vakfı mütevelliğine tayin edilmişti. Bahri dede Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferine çağırılmış, bunun için kendisine bin flori altın verilmişti. Dönüşünde bu para ile hayrat yaptırmış ve bunları vakf etmiştir.

O mahiler ki derya içredir, deryayı bilmezler.

Mısraı onundur. Şair Resîm'in doğduğu Şahabeddin mahallesi Çatal fırın denen yer civarında olup bu addaki camiden kaplıcalara giden iki yol vardır. Soldaki eski yol iğri ve düzensiz olduğudan düzeltildi. Sultan Mecid'in Bursaya gelmesi haberi üzerine Maksem tarafında bir ev satın alınarak cadde genişletildi. Bütün bu inşaatın vakıfları yapılarak tamir ve idaresi için irat tahsis ve mütevelli tayin edildi. Gök dere'nin çağlayan halini aldığı Bursanın hakim noktasında eski konaklar harab olduktan sonra boş yerleri arsa ve bahçe halini almıştı. Buraya halk Temenyeri demektedir (Kayıtlarda Temenna diye geçiyor). Büyük Temenyeri'nde Hüsameddin dergâhı vardı. Küçük Temenyeri halkın gezintisine mahsus bahçe idi. Sultan Mecit Bursaya gelince Dergâh civarındaki Şerif efendi köşkü satın alınarak 18 günde küçük bir kasır kuruldu. Sultan Aziz de Bursaya gelince bu kasırda oturdu. Küçük Temenyeri, yıkılmış bir konağın arsası idi. Ahmet Vefik paşa burayı satın alarak Guraba hastahanesine vakf etti. Gezinti yeri düzeltildi, içine bir havuz yaptırıldığı gibi etrafına çiçekli tarhlar yapıldı. Şair Sehmî bu civarda yaşamış Temenyeri'ne gömülmüştür.

Şimdiye kadar en çok Bursa şehri ve vakıfları üzerinde durduk. Buna Konya'dan Mevlanâ Celâleddin Rumî türbesi, dergâhı ve kütüphanesine ait vakfı, Şemsi Tebrizî türbesini, Selçuklular zamanından kalma İnce Minare, Alaeddin camii, Sırçalı medrese gibi bir çok cami, medrese, Kervansaray ve imaretin vakıflarını katabiliriz. Bunlar ayrı ayrı birer araştırma konusu olduğu için üzerlerinde tafsilata girmeyerek, buradaki konumuz için Bursayı örnek almakla yetiniyoruz.

(*) Çitili maden suyu yakın zamanlara kadar Türkiyenin her yanına gönderilen sulardandı.

Bir Vakıf İmaretinin ne gibi unsurlardan meydana geldiğini görmek için Çoban Mustafa paşanın Gebze'de ki vakıf imaretine bakmak yeter[24]. Mustafa paşa 927 H.'de Mısır valisi iken, 928 H. (1521) de İstanbul'a çok yakın bir yerde bu imareti kurdu. Burası küçük bir sitenin bütün unsurlarından meydana gelmektedir. Türk sitelerinden bir çoğu bu tarzda İmaretler halinde başlamış, bu çekirdek etrafında yapılar çoğaldıkca site bir şehir halini almıştır. İmarete giren unsurlar şunlardır: 1) Cami ve meydan: burası toplantı yeri ve sosyal hayatın en kesif merkezidir. Cuma günleri hatiplerin hutbe ve vaazları burada verilir. Medreseye ait derslerin bir kısmı Camide okunur. 2) Medrese: İlk medreseler Bizanstan kalan yapılarda kurulmuştu*. İstanbulda Fatih ve Süleymaniye medreseleri en büyükleri idi. Her "danişmend"e ait ayrı bir "hücre", müderris ve dersi-amm'ların ayrı odaları vardı. 3) Bimarhane: Maristan, Şifahane, Bimaristan da denir. Bu kurumları Gazneliler, Selçuklular, Osmanlılar kurmuşlardır. Fatihin vakfiyesinde Bimarristan için geniş bir hekim ve memur kadrosu görülmektedir. 4) Aş evi: Buna özel olarak "imarethane" de denir. İmarete bağlı memurlara ve hademeye, medrese öğrencilerine, dışardan gelen fakirlere (günde iki defa) buradan yemek çıkardı. 5) Tabhane, Misafirhane. İstanbulda bu kelime "Tavuk hanı" şeklini almıştı. Fatihte Tabhane medresesi vardı. 6) Kervansaray; atların, arabaların konakladığı yer. Çoğu kere büyük yol uğrağı olan şehir arası şehirden uzak bir yerde yapılırdı. Selçukluların Karataî Hanı en büyük kervanrasaraylardandır. Bütün Anadolu şehirlerinde vardır. Büyük ticaret yollarını birbirine bağlayan kervansaraylar eski kervan ticaretini kolaylaştırırdı.. 7) Muvakkithane: Ptolemaios devri astronomisine ait rasat aletlerine sahip olan küçük bir Orta çağ rasathanesi idi. 8) Hankah ve Kalenderhane (zaviye, dergâh, tekke, v.b.) İmaretin zaruri bir unsuru değildir. Fakat vakıf yapanların tarikatla ilgileri nisbetinde türk sitelerinde önemi artar. Hankah'lar bir çok tarikatların zikir ve âyin yeri, Ortaçağ kültür merkezi görevini görürdü. Dinî müzik, Semâ', Devran şiir, edebiyat tasavvuf ve felsefe bu çevrede gelişirdi. 9) Türbeler: hükümdar, vezir, halk üzerinde manevî nüfuzu olan şeyh ve derviş türbeleri önemlerine göre türk sitesinin gelişmesinde rol oynamıştır. Bazen, Eyyub türbesi gibi bir çok yapılardan meydana gelir ve çok cepheli rolü vardır. 10) İmalâthane: Her imarette yoktur. Bazı önemlilerinde görülür: Kurşun veya mum dökümhanesi, simkeşhane gibi. Kastamonide Ağa imareti yanında maden imalâthanesi böyledir. 11) Arastalar (Kapalı çarşılar) Arasta İmaret çevresinde halkın toplanmasına yarayan bir kurumdur. Çarşı tapınağı tamamlar, İmaret çevresinde toplanan halkın her türlü maddî ihtiyacını karşılayacak şeyler orada yapılır ve satılır. Fatihin türkce vakfiyesinde "Sultan pazarı diye tanınan ve medreselerin çevresini teşkil eden Arasta'da 286 dükkan, 36 hücre" olduğu söylenir. Arastaların üzeri açık veya yarı kapalı (direklerarası) veya tam kapalı (çarşı)dır. Bayezit Kapalı çarşısında 67 sokak, 3000 dükkan, kapısı çarşıya açılan 13 büyük han vardır. Yeni Cami'ye bağlı Mısır çarşısı da bunlardandır. 12) Han: Otel, eşya deposu, ticarî anbar görevlerini görür. İstanbulda böyle çarşı mahiyetinde 468 han vardır. Vezir hanı, Valde hanı, Kürkcü hanı, v.b. gibi. Un kapanı, Yağ kapanı gibi kurumlar da İmaretlerde "Halle" görevini görmekte idi. - 13) Su bentleri, künkler ve tonozlarla suyun uzak yerlere akıtılması: Şadırvan, çeşme, sebil

(24) Çoban Mustafa P. Vakfı için Osman Nuri Ergin'in Vakıflar Dergisi, Sayı. 1 yarısına Bk.

(*) Selçuklu ve Anadolu Beyliklerine ait medreselerin tamamen orijinal türk eseri olduğu bilindiği için, burada Bursa ve sonra İstanbuldaki Osmanlı medreselerini kasdediyoruz. Sonradan türk mimarî tarzında büyük medreseler kurulmuştur.

gibi su tesislerine ulaştırılması, 14) Hamamlar, meşrute evler, v.b. İmaretin başlıca unsurlarıdır.

Bu saydıklarımız her İmaret vakfında mutlaka birleşmez. Fakat bunlar şehir kuruluşlarında her zaman rol oynamış olan vakıf kurumlarıdır. Yalnız büyük şehirlerde hepsi bir araya gelebilir. Bu tarzda kurulan bir türk sitesinde daima Cami ile Meydan, Pazar, Çarşı ve Medrese birinci derecede rol oynar. Şehirleri birbirine bağlama bakımından Kervansaray en başta gelir. Tavernier, İrana elçi olarak gönderildiği beş seferinin çoğunu Anadolu yolundan yapmış olduğu için Seyahat Notlarında Anadoluda konakladığı Kervansaraylar üzerinde etraflı bilgi veriyor. Bu kurumların Batı ülkelerinde eşinin bulunmadığı ve hiç bir yerde bu suretle ağırlanılmadığını anlatıyor[25]. İbn Batûta da arab seyyahı olarak 13 nci yüzyılda Anadoludan geçtiği zaman uğradığı Ahi zaviyelerini anlatıyor. Verdiği açıklamalarda fransız elçisinin söylediklerini kuvvetlendiriyor[26]. Konya merkez olmak üzere, Selçuklular ve beylikler zamanında Anadolunun bir çok bölgelerini birbirine bağlayan Kervan yollarını ve bu yollar üzerindeki vakıf Kervansarayları şöyle sıralayabiliriz:

Konya'dan başlayan bir yol üzerinde: Hatun Sarayı, Girvat hanları vardır. Bir başka kısa yol yalnız Meram'a kadar gider. Bu kısa yollardan sonra yine Konyadan başlayan uzun bir yol görüyoruz ki üzerinde sıra ile şu Kervansaraylar vardı: Horozlu han - Zazadin hanı - Sultan hanı - Aksaray - Ağzıkara han - Tepesi delik han - Alay hanı - Nevşehir hanı - Develi Kara Hisardaki Dovala hanı - Til hanı - İncesu hanı (ki Osmanlı kervansarayıdır) Kayseri hanı, İncesu'dan ayrılan bir yol üzerinde Ürgüp hanı - Sarıhan - Avanos hanı - Kırşehir gelmektedir. Konya'nın batı yanında başlayan yol üzerinde şu han'ları görüyoruz: Altınapa hanı ki, İplikci da denmektedir; Kılıc Arslan ve Keykubad zamanına aittir. Oradan Şehirönü hanına gelinir. Bundan sonra şu sıraya göre yola devam ediyoruz: Kızılören hanı - Beyşehir hanı (ki Eşrefoğlu Süleyman beye aittir) - Bu yolun üzerinde Selçukluların yazlık Başkentleri olan Kubadâbad'da yolun son büyük hanı olan Gurgurum hanını buluruz. Bu yol Antalya'da sona erer. Yine Konyadan başlayan başka bir yol Denizli'de Ak han'dan geçerek bir çok han'lardan sonra Batı Anadoluda Selçuk'a varır.

Konya'dan Karaman'a giden bir yol Karaman'daki han'a uğradıktan sonra iki yöne ayrılır. Biri: Bıçakcı hanı - Keplendi hanı - İlendi hanı - Ermenak - Görmel köprüsünden geçerek Adanaya ulaşır. Öteki: Mut hanı - Gülnar hanı üzerinden Sülüfke'ye varır. Yine Karaman'dan bir az ilerde Ala han - Sertagil hanı vardır. Görülüyor ki Selçuklular zamanında Anadolunun merkezi olan Konya, memleketin bir çok bölgelerini birbirine ticaret yolları ve Kervansaraylarla bağlamakta idi, ve bütün bu yol duraklarındaki kervansaraylar, mescitler ve onları yöneltmeye mahsus meşrute'ler vakıf eserleri idi. Bu eserlerin çoğu ayakta durduğu halde onların nasıl yöneltildiklerini gösteren vakfiyeleri kaybolmuştur.

Bu araştırma gösteriyor ki, türk şehirlerinde vakıf kurumları şehircilik bakımından birinci derecede rol oynamıştır. Fethedilmiş olan şehirlerin yenileştirilmesi ve bir türk şehri haline getirilmesinde en çok vakıf kurumunun ve vakıf binaların hizmeti olmuştur. Yeniden kurulan şehirlerde ise bu rol daha büyüktür. Vakıf, hem kurulan binaların saldırıcı kuvvetlere karşı koruyucusu ve sigortası görevini görmüş, hem de kurucuların millet gözünde

(25) Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier*, 1695, Paris, 3 vols.

(26) İbn Batûta, *Seyahatname*, türk. çev. Şerif Paşa, 1918.

"gâsıb" gibi görülmelerine engel olduğu için sayısız servet sahiplerince rağbet kazanmıştır.

Gözden geçirdiğimiz vakıf kurumlarına ve vakıf yapanlara bakılacak olursa, birinci derecede hükümdarlar, oğulları ve kardeşleri (şehzadeler) ikinci derecede vezirler, beylerbeyler ve zaamet ve has sahiplerinin vakıf yaptıkları görülür. Çünkü bunlar geniş ölçüde vakıf yapma malî imkânlarına sahip kimselerdi. Üçüncü derecede Tekkeler, zaviyeler, dergâhlar, v.b. gibi tasavvuf ocaklarına vakıf yapılmıştır. Bunları da ya bu din ve sanat ocaklarını seven zengin kimseler, yahut bunları korumakta olan hükümdarlar yapmışlardır. Zenginler bir yandan siyasî kuvvetlerin baskısından korunmak, bir yandan da "hayır sever" adını alarak halkın sevgisini kazanmak için vakıf yapmışlardır. Bu sıraya göre nisbeten az vakıf yapanlar ilim adamları ile şairlerdir. Bunun sebebi de onların yukarda zikr ettiğimiz sosyal tabakalara nisbetle daha az gelirli olmalarıdır. Bununla birlikte Kara Çelebi zade, Molla Fenarî, Ebussud gibi ilim adamları içinde refahlı olanların da geniş vakıfları olduğunu işaret etmeliyiz.

Toprak ve Vakıf sistemlerindeki değişmeler :

15 ve 16. yüzyıllarda Anadolu beyliklerinde mülk veya vakıf olarak devlet toprak ve yapılarından bazılarının verildiğine ait kayıtlar vardır. Fakat bunları ancak yine Osmanlı kayıtları dolayısiyle öğreniyoruz. Bu kayıtlardan bir çoğu Karamanoğulları zamanındaki Defterlerden nakl edilmiştir. Köylünün sipahi'ye veya mülk sahibine, vakıf mütevellisine karşı olan durumu bir çok noktalarda Batı féodalité'sinde feodal ile köylü münasebetinden farklı idi. Batı Ortaçağında toprak feodalin idi, köylü onun kölesi gibi (serf) idi. Türk devletlerinde ise toprak sipahi'nin değildi, Devletindi. Hem sipahi hem köylü ekip biçmekle bu topraktan faydalanabilirdi. Sipahi, köylü ve mütevellî hizmet görmezse Devlet tarafından işi elinden alınırdı. Köylü ile sipahi (timar, zaamet ve has sahibi) arasında bir sorudan dolayı çatışma olduğu zaman, çatışmayı, Şeriat kurallarına göre "Kadı" (yargıç) çözerdi. Kadı'nın verdiği hükme göre ya köylü ya sipahi cezalandırılırdı. Böyle davalardan bir çoğunda "Kadı hükmüne göre" sipahinin veya mütevelli'nin elinden toprak ve yapı alınarak başkasına verilmiştir[27].

Fakat bu yönetim sistemi aynı tarzda devam etmiş değildir. İmparatorluğun sınırları genişledikce savaşlar ve kazançlarla yeni zümreler meydana çıkarmıştır. Eski boy beyleri nüfuzlarını kaybetmiş, yerlerini Kapı kulu'ndan yetişmiş aileler almıştır. Yeni sınıfın Devletle münasebeti eski sınıf gibi olmadığı için, ellerinden toprak ve mülkleri kolayca alınabiliyordu. Buna karşı direnmeler başlayınca Devlet merkeziyle yerleşmeğe çalışan yeni sınıf arasında çatışmalar oldu. Bu değişmeleri, bundan doğan sosyal buhranı gören devlet adamları sık sık "lâyiha" lar yazarak "Nizamı âlemi düzeltme" gayreti gösterdiler. Koçu bey Lâyiha'sında şöyle diyor[28]: "Zaamet ve Timar sahipleri kuvvetli iken Kapı kullarına ihtiyaç olmazdı. Aralarında yabancı kimse yoktu. Hepsi "ocak zade" ve dededen kalma padişah dirliğinin tasarrufu ellerinde idi. Timarlılar içine yabancı karışmasın diye sipahi oğlundan başkasına timar verilmezdi. Bu taifenin düzeni şöyle bozuldu: açıkta kalan dirlikler savaşa katılma gücünde olan kudretli kimselere verilirken Sultan Süleyman zamanında Çaşnigir başılıktan Beyler beyliğine yükselen Husrev paşa "rüşvet" kötülüğüne kapı açtı.

(27) Hilmi Ziya, *Umumi İçtimaiyat*, Galatasaray kooperatifi, yay. 1931; *İmparatorluk, Burg*, 204 - 230; H.Z., *Sosyoloji*, Remzi Kitabevi, 1943; H.Z., *İmparatorluğun tekamülü, İmparatorluğun alt bünyesi*, İnsan Dergisi, 1938.

(28) Koçu Bey lâyihası.

3. Murat zamanında Osman paşa açılan timar ve zaametleri kendi adamlarına dağıttı. Rüstem paşa Devlet has'larını "iltizam"a vermek şeklinde kötü âdeti icat etti. Bu âdet gittikçe vezir, emir has'larına, Evkaf topraklarına kadar yayıldı. "Mültezim" ler eski Dirlik sahipleri gibi gelirin çoğalması düşüncesinde olmadıkları için, çiftçiye türlü baskılarda bulundular ve memleketin harap olmasına sebep oldular. İlk zamanlar feth edilen toprakların bazı köyleri vakıf tahsis edildiği gibi, bazıları da fetihte hizmeti olan askere ve dervişlere vakıf olarak verilmişti. Doğudaki savaşlarda İslam devletlerinden ele geçen toprak ve yapıların çoğu vakıf olarak bırakıldı. Ancak gittikce bu yoldaki düzenler bozulmaya başladı, topraklar büyük nufuz sahiplerine mülk ve vakıf olarak verildi. Devlet toprakları ve yapıları paylaşıldı." Koçu bey'e göre vakıf ve mülk sisteminin bu suretle doğuşu toplum düzeninin bozulmasının başlangıcıdır[29].

Koçu bey, "Devlet topraklarının vakfa çevrilmesi, mülk topraklar ve yapıların yüksek arttırma yoliyle verilmesi şeklinde devlet gelirlerinin "mültezim" eline geçmesi usulünü kabul ettiği için Rüstem paşayı yeriyordu. Fakat Peçevî tarihi, Rüstem paşayı savunmakta ve bu işde onu haklı görmektedir. Tarihci Âli, "devletleri çökmeye sürükleyen sebepleri hatırlatmak" için Fusuli Hal l-ü-akdî yazmıştır. Yine Ko çu beye göre Musadere sistemi çöküntünün başlıca sebeplerindendir. Kara Mustafa paşa, Kıbrıs'taki kanunsuz kazançları yüzünden asıldı ve malları "müsadere" edildi. Halbuki Naimâ, tarihi bu sadrı-azamın, imparatorlukta çıkan isyanların önüne geçtiğini, Devlet Haznesine bolluk verdiğini söylüyor. Ona göre, buyüzden düşmanları çoğalmış ve bu onun mahvına sebep olmuştur. Tarhuncu Ahmet paşa "iltizam usulünün kötüye kullanılması ve vakıfların bozulması yüzünden düşülen çöküntüyü" anlattıktan sonra tanınmış "Lâyiha"sında yeni teklifler ileri sürüyor. Fakat bu tenkitler iyi karşılanmadı ve Tarhuncu'nun idamiyle sona erdi. Daha sonra da "müsadere" ler büsbütün çoğaldı. Şeyhislam Kara Çelebi zade, Bursaya sürülmesine sebep olan tenkitlerini Ravzat-ül-Ebrar'da şöyle anlatıyor: "Yargıçlar bu kötülüklerin önünü alamıyorlardı. Şikayetciler dertlerini İstanbulda dinletebilirlerse, hapse atılıyor ve dayak yiyorlardı." Köprülüler, krizi durdurmak için şiddete baş vurdular. Fakat toplum bünyesindeki değişme ile eski kanunlar ve hukukî düzen arasındaki uyarsızlık üzerinde durulmadığı, yeni sosyal şartlara göre mülk ve vakıf sistemini ayarlamak yoluna gidilmediği için, bütün şiddet tedbirleri iğreti olarak kalıyordu. Köprülü Mustafa Fazıl paşa, vakaa, bir çok ağır vergileri kaldırdı ise de, yine onun zamanında "müsadere" ler arttı. Üçüncü Ahmet zamanında ferdî mülk sisteminde bazı düzeltmeler yapıldı, vakıflar'da, sırf yüzde kalmak üzere reforma kalkıldı. Damat İbrahim paşanın entüstri teşebbüsü, Üsküdarda imalât tezgahları açması, barut imalâtı yapması, baskı makinesi (matbaa) kurması esaslı yenileşmeler olarak görünüyorsa da bütün bu teşebbüsler sistemin temeline ait uyarsızlıkları ortadan kaldırmadan uzak bulunuyordu[30].

Mustafa paşa "Netayic-ül-Vukuât" da "Devlet gelirinin aslında mukataa, vakıf, ocaklık sistemlerine dayanıyorsa da, sonradan bu sistemin bozulduğunu" söylüyor. Ona göre "Toprak üzerinde iki türlü tasarruf vardır: 1) ekip biçmek hakkı ki, tapu senediyle tasarruf sahibi olan kimseler, bununla geçinirler. 2) Bu toprak veriminin onda biri (öşür) ni almak, açığa çıkan Toprak ve yapıyı istiyene vermek, elden ele

(29) Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi*, Çev. Ziya Karamürsel.

(30) Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi* çev.: Ziya Karamürsel.

geçme işlerinde harcı almak, tapu senedi vermek hakkı ki, Devlete aittir. Devlet bu hakkı zaamet sahiplerine bölmüş ve bazı hayır işlerine vakıf etmiştir[31].

Evkafın bozulmasına dair bazı vesikalar Bursa Şer'iye sicillerinde görülmektedir: "Sicil 194, sh. 78. Serbest köylere ve Evkaf zâbitlerine sığınan şakîlerin tutulması hakkında: Livai mezburda vâki bazı serbest karyelerde eşkiya zuhur edip yollarda katli nefs ve gâreti emval ve Bursada evler açıp envai fesad ve şenaat eyleyip taleb olundukta serbest olan Evkaf zâbitleri "Karyelerimiz serbesttir ve vakıftır" diye vermemekle fesad ve şenaatleri günden güne ziyade olup nice müslümanlar katl edip fesadlarına nihayet yoktur diye arz eylediğinden, ol serbest karyelerde ve evkafa sığınan fesad ehlinin kanuna göre haklarından gelinmek babında ferman sâdir olmuştur. Ehli fesad serbest karyelere ve Evkafa sığınırsa bunları Evkaf zâbitlerinden isteyesin, İnâd ederlerse kanun yolundan buldurasın, v.b.."[30]. Yine Bursa sicillerinde "Mahmut Paşanın Vakıf Han ve dükkânları önünde adam asılmaması hakkında" karar görülüyor[32]. "Bursa yangınında Tahtakalede yanan vakıf dükkânlarının tamirine" dair karar vardır[33]. 765 H. de Tokat'da Ahi Ahmet Paşa vakfiyesini görüyoruz. Bursada vakıfların bozulmadığı devre ait tam bir site çekirdeki olan İmaret yapıları vardır[34]. Bunlar; Cami, zaviye, fırın, ekmek evi, hamamlar, su yolları, türbe, iki bahçe ve ekilmiş tarlalardır. M. Cevdet'in bu vesikayı yayınladığı kitapta verdiği bilgiye göre Ahi'nin görevleri arasında İmaret işlerinin düzenlenmesi, "ehli hiref"e (zanaat sahiplerine) ait gelirin toplanması, akarların tamiri, hayrat yapıların yönetimi ve vakıf paraların işletilmesi, görevlilerin tayini, değiştirilmesi, özel merasimlere (yamak - çırak - kalfa - usta derecelerine sınavlarla yükseltilmelerine) başkanlıktan ibaret mütevellilik de bulunmakta idi[35]. Ehli-Hiref sandıkları her hirfet dalında ayrı idi. Mütevelli veya Ahi bu sandıkların yönetimiyle görevli idi. Her sandıkta altı torba vardı: 1) Atlas torba: Şer'i senetler ve Evkafa ait yazışmalar; 2) Yeşil torba: tapu senetleri ve vakıf akarlara ait "temessük"ler; 3) İşleme torba: vakıf paralar; 4) Kırmızı torba: gelir getiren paraların senetleri; 5) Beyaz torba: masraf senetleri ve yıllık muhasebeler; 6) Siyah torba: tahsili imkânsız olan gelirin senetleri (*).

M. Cevdet'in verdiği bilgi Ahi'lere ait vakıfların düzenli işleyişini aydınlatmaktadır. Sonradan Gedikler ve Lonca'larda bu düzen az çok değişti. Osmanlılar toprak yönetimi ve vakıfta iki yenilik yaptılar: I. Toprak padişah aracı ile Allahın sayıldığı için temsilcisinin rızası olmadan "temlik"e imkân yoktu. 2) Evkaf idaresinin merkezileşmesi idi. Bu suretle "Defteri - Hakânî" kuruldu ve son yüzyılda bir Nezaret haline getirildi. Fakat buna rağmen vakıf binaların kötüye kullanılmasının ve hırsızlıkların Osmanlı son devrinde tam önü alınamadı[36]. Abdül-Hamit II. zamanında Hamâde Paşa'nın vakıfların düzeltilmesi hakkında verdiği "Lâyiha" ıslah tekliflerinin sonuncusudur (**).

Hamâde paşa, Vakıfların ıslahına dair bir lâyiha vermişti. Yakın devre ait olan bu teşebbüs, imparatorluğun son yıllarda derinden derine bozulmuş olan Vakıf Kurumunun düzeltilmesi işini başarmağa yetmedi. Ancak 2. Meşrutiyet yıllarında mimar Kemalettin ve mimar Vedat gibi türk mimarlı-

(31) Mustafa Paşa, *Netâic ül - Vukûat*, C. 1., sh. 65

(32) *Bursa Sicilleri* (Bursa Halkevi Dergisi: Türkün)

(33) *Bursa Sicilleri*, Aynı Dergi.

(34) *Bursa Sicilleri*, Aynı Dergi.

(35) M. Cevdet, *Zeyli alâ Fasli Ahiyet-el-fityan et - Türkiye fi kitab el-rihlet li-Ibn Batûta*, 1928.

(*) M. Cevdet, Aynı eser.

(36) Gibb, *Islamic Society and the West*'den, Çev. Fürüzan Selçuk (Vakıflar Dergisi: Başlangıçtan 18. yüzyıla kadar).

(**) Hamâde Paşa, *Vakıfların ıslahına dair lâyiha*.

ğının orijinal vasıflarını yeni binalarda kullanma yoluna giren ve türk mimarlığında bir nevi Renaissance hareketi sayılabilecek hamle yapanlar sayesinde yeni bir canlanma gösterdi. Bu canlanma Anadoludaki Vakıf binalara da yayıldığı gibi, Hacı Bektaş külliyesi yanında yeni tarzda bir Vakıf konukevi'nin yapılmasına kadar gelişti ise de, I. nci Dünya Savaşı bu hamleyi durdurdu. Ondan sonra ancak 1940 yıllarında tekrar yeni bir hamleye başlanabildi.

Mütarake, yeni türk devletinin kurulması Vakıf binaların uğradığı ihmali durdurmak için uzun bir fasılanın araya girmesine sebep oldu. Vakıflar Bankası ve modern vakıf kurumlarını teşkilâtlandıran Vakıflar Umum Müdürlüğü faaliyete geçdikten sonradır ki bu eski ihmaller ve tahripler önlenebildi. Daha 1938 yılında tanınmış tarihçilerimizden Rıfkı Melûl Meriç "Eski eserler hakkında düşünceler" adlı bir seri yazısında vakıf eserlerin uğradığı ihmale dikkati çekerken, çok şiddetli bir ifadeyle şunları söylüyordu: "Şehirlerin hemen hepsinde vakıf cami, türbe, tekke ve medrese avlularında büyük küçük bir kaç hatîre bulunur. Bunlar vakıf mezarlıklardır. Harab olmuş kasaba ve şehirlerin mezarlıklarındaki kitabeli taşlar yardımiyle o şehir ve kasabaların tarihini aydınlatmak mümkün olmuştur[37]". Gerçekten R. M. Meriç'in söylediği gibi Balıkesir tarihini Uzunçarşılıoğlu'nun Balıkesir kitabelerine, Sivas tarihini de aynı zatla birlikte Rıdvan Nafiz'in Sivas kitabelerine dair tetkikleri aydınlamtıştır[38].

Rıfkı Melûl şöyle devam ediyor: "Mevcut mezar taşlarının çoğu eski yerlerinde değildir. Bir çok taşlar mezarların iç dıvarları, yeni binaların yapısında kullanıldığı veya başka yerlerde kullanılmak üzere götürüldüğü için, başucu ve ayakucu taşlarını bir araya getirmek kabil olmamaktadır. Bazı taşlar ise parça parça edilmiştir. Mezarlıkların çoğu bekçisizdir. Çevresi dıvarla çevrili ve bekçili olanlar dahi tam bir korunma altında bulunmamaktadır. Taşcılar ve halktan bazı kimseler için mezarlıklar en zahmetsiz taş ocakları vazifesini görmektedir. Şehir ve kasabaların içinde ve dışında bulunan cami, mescit, medrese ve tekke hatîreleri, türbeler içinde ve civarındaki mezar taşlarının çoğu perişandır. Bir kısmı kaldırılmış, bir kısmı kırılmış veya yok edilmiştir. Halâ restore edilmesi mümkün olanlar pek büyük sayıdadır. Bunların düzenli bir programa göre eski hallerine konması şehir ve kasabalarımıza tarihî değer kazandıracağı gibi, şehirlerin güzelleşmesini de sağlayacaktır." "Kırık dökük binalar arasında kaybolan sanat abidelerinin etrafını temizleyerek cami ve medrese külliyelerini görünebilir bir hale getirmek ve yeni şehirler içinde onları birer belediye unsuru haline koymak lâzımdır. Karacaahmet, Edirnekapı, Eyüp gibi yüzyılların meydana getirdiği tarihî mezarlıklar yerinde bırakılmalı, taşları düzeltilmelidir. Taşların sık olduğu yerlerde yeni kabirlerin açılmasına izin verilmemelidir. Tarihin ve süsleme sanatlarının Arşivi ve Müzesi demek olan bu gibi mezarlıklar için bir Koruma teşkilâtı kurmalı, hırsızlığı ve yıkıcılığı önlemelidir. Şimdiye kadar yapılan yüz kızartıcı hatalar, yalnız tarihin ve sanatın değerli vesikalarını ortadan kaldırmaya yaramıştır. Millî kültürün değerini bilen ilim ve sanat adamlarının işe karışması dahi, bu barbarca yıkıcılığın önüne geçememiştir. Rumeli Hisardaki Kayalar mezarlığı faciası geçen yıl (1937) herkesin gözü önünde cereyan etti. Müteahhit, İstanbulun fethi zamanından kalma tarihî mezar taşlarını söktürüp nakletme masrafına girmeden, onları kırmış ve yok etmiştir. Müteahhidi kontrol edenler de bu yıkıcılığa göz

(37) Rıfkı Melûl Meriç, Eski eserler hakkında düşünceler, İnsan Dergisi, sayı 8, 1938.

(38) İsmail Hakkı, *Balıkesir kitabeleri;* Rıdvan Nafiz ve İsmail Hakkı, *Sivas Kitabeleri*, Maarif Vekâleti Yay. 1925.

yummuş oldukları için ondan daha sorumludurlar."

"Bina kitabeleri", taşa kazılmış vakfiyeler, menzil - nişan taşı kitabeleri, lâhit ve mezar taşları ilmî ve tarihî vesikalardır. Bina kitabeleri ya ilk yapılış tarihini, ya da tamir tarihini gösterir. Bazen tamir edilen binada ilk inşa tarihine ait kitabe kaldırılmış, yerine yenisi konmuştur. Tamamen yıkılmış bir binanın kitabesi, yahut tamir sırasında bir binadan çıkarılan eski bir kitabe kendi nevinde bir binaya, veya büsbütün başka neviden bir binaya konmuştur. Meselâ, Selçuki veziri Fahreddin Sahib Ata'nın vefat ettiği Nadir köyünde Çatalçeşme üzerindeki kitabe bir cami kitabesi, Yahşiyan köyü camii içinde cümle kapısı solundaki duvara konmuş kitabe de bir imaret kitabesidir. Bu kitabeler yardımıyle bazı yıkılmış binalar, onları kuranlar ,az da olsa mimarları hakkında bilgi edinilmektedir" (*).

"Yıkılan veya harab olan binalardaki kitabeler arasında üstad hattatların çok değerli eserleri bulunduğu gibi, adları bilinmeyen sanatcıların taşcılık sanatına ait güzel eserleri de vardır. Meselâ, Şehzadebaşı'nda Muhtar Paşa Çarşısı arkasında İkinci Mahmud'un yaptırdığı Empire devrinin mühim eserlerinden biri olan mermer çeşme, geçen yıl (1937) yıktırılmış, yerine kübik bir apartman kurulmuştur. Üzerindeki toğra hattat Râkım'ın, yazı Sultan Mahmud'un idi. Binalar feda edilirken, hiç olmazsa kitabelerinin, çinilerinin, tahta veya mermer minber, kürsü ve mihrablarının, sütun ve sütun başlıkları, nın, türlü şekilde süslü tavanlarının, v.b. yok olmaktan kurtarılması temin edilmelidir. Maarif Vekâleti bu gibi eserlerin kurtarılması ve korunması için acele etmek mecburiyetindedir. Yoksa, Belediyeler, özel evkaf imaretleri, millî emlâk daireleri ile halk bu eserleri ortadan kaldırmak için yarışırcasına gayret göstermektedir. 1938 Kasım sonlarında çıkan gazeteler Evkaf Müdürlüğünün harap binaları yıktırarak yerlerine park yaptırmak kararı verdiğini ve yakında bu kararın icra edileceğini haber veriyordu. Mezarlıklar muhafaza edilmeyecekse, her şehirde kitabelerin elverişli bir yerde saklanması temin edilmelidir. Bu suretle, tarihimize ve sanatımıza karşı ilgisizlikten ziyade, düşmanlık gösteren neslimizden sonra geleceklerin lânetinden kurtulmuş oluruz. Şehir planlarında, yıktırılmakta olan yerlerin tesbit edilmesi, yıktırılmadan önce relevé'lerinin yaptırılması gereken ilk işlerdendir.[40]."

"Daha yüzyıl önce bağımsızlık kazanmış olan Yunanistan'da, tarihî eserlerin meydana çıkarılması ve korunmasında gösterilen büyük gayret hükûmetten ziyade zengin yunanlılara aittir. Bizde de tarihî eserlerimizi korumak isteyen zenginler çıktı. Yıkılmaya bırakılmış sanat eserlerimizden birini tamir etmek isteyen bir zatın teşebbüsü geri çevrilmiş. Bizans eseri bir mabetteki mozaikleri meydan açıkarmak için müracaatı kabul edilmemiştir. Hazin ve elim bir macera! Maarif Vekâleti 6-7 yıl önce tarihî ve mimarî değeri olan eski eserleri tahrip edenleri teşhir etmek üzere bir kara liste hazırlamağa karar vermişti. Aradan yıllar geçtiği halde bu liste neşr edilmemiştir. Fakat o zamandan beri yıkma ve yoketme işlemleri bir kaç listeyi dolduracak kadar artmıştır. Vekâlet bu hayırlı kararı vaktinde fiile koyma imkânını bulsaydı, tarihî vesikalara musallat olanlar yıkma ve parçalama hususunda serbestce fetva vermezlerdi. "Yıktırmak", "ortadan kaldırmak", "yoketmek" kararını verenler, yıkanlar, parçalayanlar yurdun her köşesinde basit bir araştırmayla meydana çıkabilir. Çünkü bunlardan

(39) Cami, medrese, dergâh, türbe, imaret, darüşşifa, sebil, şadırvan, kervansaray, çarşı, hisar, kale, tersane, havuz, saray, kasır, konak, yalı gibi.

(*) Rıfkı Melûl Meriç, Aynı yazılar.

(40) Rıfkı Melûl Meriç, *Aynı makaleler*, İnsan Dergisi, 1938.

bir kısmı resmî vesikalarda kayıdlıdır, bir kısmı halkca bilinmektedir. Vekâlet mimarları ve bu tarihî işle uğraşanlardan ibaret bir heyet kurulmalı, mimarî eserlerin relevé'leri yaptırılmalı, kitabeler tesbit ettirilmelidir. Türlü kollardan hareket etmesi gereken bu heyetler, şehir şehir dolaşıp üzerlerine aldıkları ağır ve şerefli millî vazifeyi başardıktan sonradır ki sanat ve tarihimiz meydana çıkmış olacaktır. Bu işde büyük bir ilim ilgisi ve fayda gütmez bir gayret lâzımdır. Nitekim, 25 yıldan beri mevcut olan "Muhafazai asârı atîka Encümeni" devamlı toplantılar yaptığı halde hemen hiç bir müsbet iş görmemiştir. İstanbuldaki eski eserlerin başlangıç şeklinde dahi fişleri yapılmamıştır. Bu yüzden Atmeydanı Sarayının tarihî ve estetik değeri sorusu ortaya çıkınca, İstanbul Müzeleri Müdürlüğü cevaptan aciz kalmış, Encümenin selâhiyetli sanılan üyelerinin en basit bilgiden habersiz oldukları meydana çıkmış, Müze idaresinin amirleri, memurları ve mimarları arasında ayrılıklar ve tartışmalar başlamıştır[41]". Rıfkı Melûl Meriç, bu yazılar serisine sonra başka yerlerdeki yazılarında da devam etti. Bunlarda vakıf binaların dam kurşunları, muslukları, çinileri v.b. nin, ihmal ve kontrol yokluğu yüzünden, nasıl çalındığı ve bu eserlerin günden güne nasıl daha harap bir hale getirildiğine dair yer göstererek konkre misaller vermektedir.

32 yıl önce Rıfkı Melûl'ün yaptığı bu şiddetli hücumlar tesirini göstermede gecikmedi. Eski Eserleri Onarma Yüksek Kurulu kuruldu. Kendisi de bu kurulda ölümü günlerine kadar faaliyette bulundu. O zamandan beri bu tahriplerin önü alınmağa başlandı. Yeni Vakıflar Bankası ve Vakıflar Umum Müdürlüğü konuyu ciddi olarak ele almış, tarihciler, mimarlar ve sanat adamlarından bir kaçı ile iş birliği yaparak eski eserleri onarma ve yeni türk şehirleri içinde yerlerini meydana çıkarma bakımından esaslı teşebbüse girmiş bulunuyor. Bunlara bir de Eğitim işlerini hedef edinen yeni Vakıf kurumlarını katmalıdır. Bunlar başlıca Koç Holding Vakfı, Hacettepe Üniversitesi Vakfı, Türk Eğitim Vakfı, İzmirde Amerikan Ford tesisi, İbnül Emin Mahmut Kemal Vakfı, Ankara Eğitim Vakfı, İstanbul İktisadî Araştırmalar Vakfı, Ankara Koleji Vakfıdır. Vakıflar Dergisi tarihciler ve mimarların araştırmalarını devamlı olarak yayınlamaktadır. Bu çalışmalara şehircilikle vakıfların münasebetine ait tetkikleri katmak yerinde olur. Eski vakıfların tarihî türk şehirciliğindeki yeri tetkik edilirken, onarılmış binaların yeni türk şehirlerinde göreceği sosyal görevi de göstermelidir .Nitekim 1968'de restauration'u tamamlanmış olan Kuşadası Mehmet Paşa Kervansarayı, şimdi modern bir otel olarak işletilmeğe başlanmıştır. Süleymaniye külliyesi onarımdan sonra, Cami, meydan ve medreseleri, kütüphanesi ile modern bir şehir köşesi olmuştur. Erzurum Bedestanı harap halinden kurtarılmış, onarımdan sonra sosyal bir fonksiyon gören yeni bir bina haline getirilmiştir. Antalya Mevlevihanesi, Alanya Kalesi, Konyada İnce Minare, Alcaddin Camii, Sahib Ata Medresesi, Mevlâna Türbesi ve külliyesi, şehrin esaslı yeni unsurları haline getirilmiştir.

Eski vakıf eserleri diriltirken yeni vakıf kurumları da doğmaktadır. İstanbulda vakıf Guraba Hastanesi, Balıkesir Vakıf Oteli, Ankara Palas, Türkiye Vakıflar Bankası Genel Müdürlük binası, Taksimde yeni yapılmakta olan Sheraton Otcli vakıfların modern tipte eserlerle şehirlerimizi geliştirmekte olduğunun kanıtlarıdır.

Kısaca, vakıf kurumları türk şehirciliğinin doğması, gelişmesi ve her türlü baskı ve saldırılara karşı korunmasında büyük rol oynamış esaslı bir sosyal kurumdur.

(41) R. M. Meriç, Eski eserler hakkında düşünceler, İnsan Dergisi sayı 8 - 10, 1938 - 39.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA RİBA - FAİZ KONUSU PARA VAKIFLARI VE BANKACILIK

Neşet ÇAĞATAY

Ekonomik, sosyal, hukukî ve ahlakî yönleri olan faiz konusu hemen hemen insanlık tarihi kadar eskidir ve belli başlı eski hukuk sistemlerinde yer almıştır. Meselâ Hamurabi kanununda[1] borç verilen toprak ürünlerinden yılda % 20, paradan % 17; Roma Hukukunda yılda % 4-12 arasında faiz alınması kabul edilmiştir.

Kitabî dinlerden yahudilikte, bu din saliklerinden faiz alınması haram, kendi dinlerinden olmıyanlardan alınması mubahtır. Yani bir yahudi kendi dindaşına borç değil ödünç verecek faiz almıyacak, başka dinden olanlara borç verip faiz alabilecektir.

Hıristiyanlıkta (Luka incilinde) faiz haramdır.

Aşağıda ayrıntıları ile göreceğimiz üzere islâmiyette, Kur'an'daki hüküm, faiz olarak yorumlanıp haram sayılmıştır. Halbuki riba, kat kat faizi, tefeciliği ifade eder, faiz ise yılda yüzde yirmiyi pek geçmiyen para gelirine delalet eder. Osmanlılarda buna "rıbh" denmiştir.

Böylece faizin hıristiyanlıkta ve islamiyette haram sayılması, yüzyıllarca ekonomik ve ticarî faaliyetlerin büyük ölçüde yahudilerin tekeline geçmesine yol açmış, her yerde onların malî bakımdan güçlenmelerine sebep olmuştur.

Uzun bir süre geçmesine rağmen bu durumun farkına varan hıristiyan din adamları, durmadan gelişen ve değişen ekonomi kurallarını göz önünde bulundurmanın zorunlu olduğunu, bunların, toplum yararlarına göre ayarlanması gerektiğini kabul ederek faize karşı koymaktan vaz geçmişlerdir.

İslam âlemi dışında kalan semavî dinler saliki toplumlarca genel olarak dinî yönden ele alınmış olan bu konu bu gün, zaif de olsa halâ bu niteliğini muhafaza etmekle birlikte daha çok, iktisadî doktrinlerce ekonomik açıdan eleştirilmektedir.

Ekonomik faaliyetlerin çok geliştiği içinde bulunduğumuz yirminci yüzyılda, dünyanın her tarafındaki liberal iktisadî sistem taraftarları faizin zorunlu ve faydalı, hatta, yardımı anonimleştirerek, yani bir kişiden değil de anonim bir şirketten elde edilip borç alanı minnet yükünden kurtardığı için ahlakî ve sosyal bir müessese olduğunu savunurlarken, sermaye düşmanı sol eğilimli iktisadî sistem taraftarları şiddetle faiz aleyhinde bulunmaktadırlar.

İslam âlemine gelince: Bu çevrelerce ilk zamanlardan beri üzerinde en çok tartışılan, hakkında bir çok şey söylenmiş ve yazılmış olan konulardan biri de şüphesiz riba ve faiz meselesidir.

---

1) Hamurabi, Birinci Babil imparatorlarından olup M.Ö. 2067-2025 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kur'an'da, Mekkedeki Kâbeyi kurduğu zikredilen İbrahim Peygamberle çağdaş olduğu söylenir. "Hamurabi Kanunları" adı ile anılan kanunların yapıcısıdır. Bu kanunlar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi eski Profesörlerinden Avram Galanti tarafından türkçeye; Irakli Mahmut el-Emin tarafından arapçaya çevrilmiştir.

Bu tartışmalar iki sebepten ileri gelmektedir: birincisi, islâmiyette bu yasağın şekil olarak ele alınması, yani niçin, hangi sebeplerle ve ne şekilde konduğuna dikkat edilmemesi. İkincisi, faiz konusu düşünülürken ekonomik gelişmenin, çağın sosyal gereklerinin göz önünde tutulmaması yani, faiz insan kafasının hazırladığı, bu nedenle teorik yönü fazla olan bir hukukî müessese olarak ele alındığında, toplum ihtiyaçları ve onların karşılanması imkânları ile ilgili türlü etkiler altında gelişme gösteren ekonomik faaliyetlerin göz önünde bulundurulmaması.

Ben burada, bu hususdaki tartışmalardan uzun uzun söz edecek değilim. Esasen arkadaşım ve meslektaşım Fazlur Rahman'ın bu hususdaki önemli makalesinden sonra böyle bir teşebbüsüm lüzumsuz olurdu.

Pakistanın islam araştırmaları alanında yetiştirdiği bilginlerin en değerlilerinden biri olan Profesör Fazlur Rahman, halen Amerika Birleşik Devletlerinin Chicago Üniversitesinde öğretim üyesi bulunmaktadır.

Fazlur Rahman 43 sahife tutan uzun ingilizce makalesinde riba kelimesinin lugat manasından ve etimolojisinden işe başlayıp, riba ile ilgili Kur'an âyetlerinin kronolojik ve lojik kritiğini yapmış, ünlü tefsircilerin ve hadisçilerin eserlerinde bu konu hakkında yapılmış münakaşaları dikkatle eleştirmiştir. Ayrıca Hicaz araplarının islamdan önce ve islâmî devirde Mekkede, hicretten sonra Medine şehrindeki tatbikatlarını ilmî bir şekilde incelemiş, bu realite ve uygulamalar ışığı altında daha sonraki yayınların kritiğini yapmış, faiz hadlerinin günümüz ekonomisindeki rolünü gözden geçirip sağlam sonuçlar çıkartmıştır[2].

2) Bak. Fazlur Rahman, Riba and interest, İslamic Studies, Journal of the Central Institute of İslamic Research, Karachi, Vol. III, No. I, March 1964. Reprint p. 1-43.

Ben burada bilhassa 1517-1924 yılları arasında dört yüzyıldan artık bir süre, islam âleminin dinî lideri durumunda bulunmuş olan Osmanlı Halife-Sultan'ları zamanında ve Osmanlı İmparatorluğundaki müslüman topluluk arasında cereyan etmiş bulunan ribafaiz, para vakıfları ve bankacılık alanındaki uygulama ve gelişmeler üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Ribanın islam öncesi araplarındaki uygulanışı islamın ilk sıralarındaki yasaklamalar

Geçen yıl ölen değerli dostum Joseph Schacht, İslam Ansiklopedisinde yazdığı riba maddesinde bu kelimenin mana ve mefhumunu şöyle açıklıyor: "aslında artma, çoğalma demek olup, tabir olarak murabaha ve gelir, bir de yapılmış bir hizmet karşılığı olmaksızın, genel bir tarzda her türlü gayri meşru nakdî kazanç manasına gelir. Ribada bir de tartısı ve ölçüsü olan bir malı, aynı cinsten daha fazla bir mal ile, bir karşılığı olmaksızın, peşin olarak veya vade ile değişmektir."

"Riba yasağının doğrudan doğruya ihlal edilmesinin büyük bir günah olduğu şuuru daima mevcut idi. Bunun içindir ki bu gün bile sofu müslümanlar banka faizini kabul etmeği red ederler. Bir taraftan günlük hayatta derin bir tesir yapan riba yasağı, öte yandan ticarî ihtiyaçlar, önemli ölçüde şer'i hilelerin doğmasına sebep olmuştur. Esasen şeriat bakımından bu tür değişik işlere karşı kesin olarak itiraz olunamaz, bundan dolayı bunlar, fıkıh kitaplarının çoğunda yer almaktadırlar ve açıkca meşru sayılmışlardır. Bilhassa şafiiler, sonraki hanefîler, imamîler bu tür şer'î hileleri tanımaktadırlar. Malikîler, hanbelîler ve zeydîler bunları red ederler".

Coğrafî durumu yönünden tarıma elverişli olmıyan Hicaz bölgesinde, ticaret ve onun ayrılmaz bir parçası olan

borç alıp verme işlemi çok yaygındı. Milâdî VII. yüzyılda arap ekonomik ve sosyal hayatını tasvir eden yazarlar, bu borç verme işinin çok insafsız ölçülerle yapıldığını bize anlatıyorlar. O zamanlarda bu borç verme işi iki türlü idi:

1 — Aynî, yani birbirinin aynı veya benzeri türden şeylerin mübadelesi ki buna "riba-i fadl" denirdi.

2 — Nakid olarak, her ay veya her yıl muayyen bir faiz alınmak ve ana paranın zamanında ödenmemesi halinde müddet uzatılıp faizi iki kat olmak üzere borç para verilmesi ki buna da "riba-i nesie" denirdi.

İslam öncesi araplarında riba-i nesie'nin tatbikatı şöyle idi: Meselâ borçlu, aldığı borcun faizi olarak muayyen bir müddet sonra bir yaşında bir dişi deve verecekse, ödeyemeyip süre uzatıldığında iki yaşında bir dişi deve; borç konusu on ölçek buğday ise 20 ölçek buğday; borç konusu para olup 100 altın ise ertesi yıla uzatıldığında 200 altın, bir yıl daha uzatılırsa 400 altın olurdu ki islamdan önce ockları söndüren, kişileri yoksulluğa sürükleyen riba, bu tür tefeciliğe delalet ederdi.

Borçlu, aldığı borcu ödeyemeyip bir kaç yıl ertelettiğinde bazan, borç aldığı az bir parayı ödemek için evini bağını satma, hatta hürriyetini kayb etme durumuna düşerdi[3].

Kur'an'ın III, 130. âyetinde, kat kat riba yemeyiniz ibaresi ile tarif edilip şiddetle men edilen şey budur[4].

Yılda yüzde yirmiyi geçmeyen faiz, arapçada "menfaa", "faide", "nema", "faiz", "ribh", orducada ve farsçada "sud" türkçede "gelir", "kazanç" kelimeleri ile ifade edilmektedir. Yıllık yüzde geliri yirmiyi, yirmi beşi geçen borç verici kişilere türkçede "tefeci" denir.[5]

Riba hakkındaki dinî hükümler Kur'an'ın: II, 275-276, 278-280; III, 130; IV, 159-160 ve XXX, 39. âyetlerinde geçer. Buharî, Kur'an'ın II, 278-280 âyetlerinin tefsirinde Abdullah İbn-i Abbas'ın: "Bu âyetler Peygambere vahy edilen son âyetlerdir" dediğini, keza ikinci halife Ömer b. el-Hattab'ın da: "Peygambere en son gelen âyet riba âyetidir. Peygamber bize bu âyetleri izah etmeden, biz kendisinden ribaya dair bir şey sormadan öldü" dediğini kayd etmektedir. Fahrüddin Razî, Tefsir-i Kebir'inde Kur'an'daki ribadan yani gayr-i meşru muameleden maksadın (riba-i nesie) olduğunu söyler.[6]

Hadislere gelince: "Kütüb-ü sitte" denen altı ünlü hadis kitabı da dahil, hiç bir mûteber hadis kitabında, Kur'an'da geçen riba hükmünü ve borç alıp verme işini açık ve kesin bir şekilde gösteren bir hadis'e raslanamaz.

Buharî ve Müslim'de (Kitab al-Buyu, bab al-Riba) doğruluk derecesi oldukça fazla olan ve daha sonra bu konularda daima misal olarak alınan bir hadis yer almaktadır: "Ubade b. al-Samit'den rivayet edilir ki Tanrı Elçisi şöyle demiş: Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz, aynı cins ve kalitede, aynı ölçü ve ölçekte peşin olarak alınıp verilecektir. Bunlardan bir cins diğer bir cinsle veya bunlar dışındaki bir şeyle satış ve değiş-tokuş etmek isterseniz bunu, peşin alıp vermek yani bir vade bahis konusu olmamak şartiyle istediğiniz tarz ve şekilde yapabilirsiniz."

3) Bak. Taberî, Cami al-Beyan, Kahire, III, 60; IV, 55, 56, 63. Fahrüddin Razi, Tefsir-i Kebir, Kahire, III, Âl-i İmran sûresi 130. âyet. Al-Beyhakî, al-Sünen al-Kübra, Hyderabad, 1352, Kitap al-Buyu, bab al-Riba.

4) Bak. J. Schacht, İslam Ansiklopedisi, riba maddesi. Yazar, kendisinin de Profesör bulunduğu New York'taki Columbia Üniversitesinde ders verdiğim 1967 yılında bana riba hakkındaki yeni incelemeleri üzerinde bilgi vermişti. Burada onlardan da faydalandım.

5) Bak. Fazlur Rahman, burada not 2 de adı geçen eser, p. 1. vdd.

6) Bak. Fahrüddin Razî, Mefatih al-Gayb, Kahire, II, 58; Reşit Rıza, Tefsir al-Menar, Kahire, H. 1367, III, 15.

Bir çok islam hukukçusu, islam öncesi kat kat faize dayanan tefeciliği, bu fâhiş faiz yüzünden iktisaden mahv olan aileleri düşünmeden, Kur'an'da geçen riba âyetlerini ve altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuz'dan ibaret altı madde üzerine söylenmiş hadisi ele alıp her türlü nakdî ödünç alıp vermeyi ve az da olsa bir kârla bir şeyi kendi cinsinden bir şey karşılığında alıp vermeyi kesin olarak yasaklamışlardır. Buna karşılık, gerçekleri, halkın çıkarını, toplumun sosyal ve ekonomik gelişmelerini göz önünde tutan makul hukukçular, haram sayılan ribayı Kur'anın III, 130. âyetindeki açıklanış şekli ile yani, süre uzatılarak kat kat, yüzde yüz, iki yüz, dört yüz ilaah. kâr alma şeklinde anlamışlardır. Bunlar aynı zamanda ribanın sadece yukariki hadiste zikr edilen altı tür eşya üzerinde bahis konusu olabileceğini, yani bu altı tür ticarî metaın tâdâdî (yani bir misal kabilinden değil), tahdîdî (yani sadece hadiste sayılan altı tür eşya üzerinde bahis konusu olabileceğini), bunlar dışındaki eşya ve paraların, yasak dışı kalması gerektiği kanısındadırlar.

Birinci guruptaki katı anlayışlı islam hukukçuları "bir kazanç getiren her borç verme bir ribadır" tarzındaki uydurma hadislere dayanarak işi ileri götürüp konuyu çıkmaza sokmuşlardır.[7] Bu kanıda olanların, "muamelei şer'iye" denen, halkın doğru olarak hilei şer'iye dediği dolambaçlı yoldan faiz alma işini hukukî ve şer'î kabul etmelerini anlamak doğrusu çok zordur.

Beyhakî'nin Sunan al-Kubra'sında "yiyip içecek şeylerle altın ve gümüş dışındaki maddelerde riba yoktur" başlığı altında koca bir bahis yer almaktadır[8].

Ribanın bu katı anlayışı, islam âleminde uzun süre yaygın bulunduğundan müslüman halkın büyük bir kısmı, ev, dükkân, tarla, hayvan gibi gelir getiren ve fayda sağlıyan bir taşınır veya taşınmaz malı rehin bırakıp bu yolla alacaklıya hem garanti, hem fayda sağlıyarak borç alma yoluna gitmiş, bir kısmı da fıkıhta muamelei şer'iyye denen ve halkın hilei şer'iyye dediği hileli faiz vasıtasına baş vurmuştur.

Rehinli ödünç vermeye dair fıkıh ve fetva kitaplarında bir çok misaller vardır. Bunlardan Anadolu Selçuklu İmparatorluğu çağına ait Hicrî 697/M. 1298 tarihli enteresen bir vesika 1952 yılında yayınlanmıştır[9].

Riba ve faize dair hilei şer'iyeler âdeta meşru sayılmış, bu hususa dair müstakil kitaplar bile yazılmıştır. Bu hileli muameleler o kadar yaygındı ki orta çağlarda batı avrupalılarca bile arapça adıyla al-mohatra (<muhâtara) olarak alınıp kullanılmıştı. Ünlü fransız düşünürü Pascal, 1656-1657 de yazdığı "Les Provinciales" adlı eserinin 8. mektubunda bunun "contrat mohatra" olarak kullanıldığını kayd ediyor.

Bilhassa şafiîler, sonraki hanefîler ve imâmîler bu tür şer'î hileleri tanımaktadırlar. Halbuki malikî, hanbelî, ve zeydîler bunları red ederler.

Bu yasaklara rağmen, faizle borç verme işi islam ülkelerinin hemen hepsinde eski zamanlardan beri çok yaygındı. Fas, Cezayir, Mısır, Hindistan, İran ve hele Mekkedeki faiz ve riba

7) Bu hususta fazla tafsilat için bak. Fazlur Rahman, yukarıda adı geçen makalesi. İmamiyei isna aşeriye (12 imama inanan imamiye ki bu gün İranın resmi mezhebidir) de aynı hadis'e inanmaktadırlar. Bu hususta fazla tafsilat için, bu konuda bir çok misaller ihtiva eden, Âyetullah Hüseyin Taba Tabaî Burûcerdi'nin fetvalarını kapsayan "Risale-i Tavzih al-Mesâil" adlı farsça esere bakınız. Bilhassa: mesele: 2080-2191. Nazariyat böyle olmakla birlikte bu gün İranda da bankalar işlemekte faiz muameleleri yürütülmektedir.

8) Bak. Beyhaki, Cami al- Sunan al-Kübra, Hyderabad, 1352 h. V, 189-287.

9) Bak. Osman Turan, Selçuklu Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika. T.T.K. Belleten, 1952 cilt XVI, sayı 62, ss. 251-260. Bu makalenin tenkidi, cevap ve karşılıklı cevaplar için bak. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1953, 1, 41-49; 1955, aynı dergi sayı 1-2, sahife 23-30; 1955, aynı dergi, sayı 3-4, sahife 84-97.

muameleleri hakkında bir çok misaller vardır[10].

Miladî IX. yüzyılda Basrada yaşamış olan ünlü arap düşünürü Cahiz (Abu Osman Amr b. Bahr, d. 766-ö. 869), "Kitab al-Buhalâ" adlı van Vloten tarafından 1900 de Leyden'de yayınlanan eserinde, vadeli sattığını peşin para ödiyerek satın alan Basralı iki tüccardan alaylı bir tarzda bahs eder. Abbasî halifelerinden al-Muktedir (saltanatı 908-932), 912-932 yılları arasında tüccarlardan ayda % 7 faizle 50-200 bin dinar miktarlarında borç almıştı.[11]

Kat kat faiz manasına gelen riba yasağının yılda yüzde yirmiyi geçmeyen küçük faiz nisbetlerine kadar teşmil edilmesi, aklı ve gerçekçiliği esas alan islam dininin ve onun kutsal kitabı olup elliden fazla yerinde "aklınız ermiyor mu? Düşünmüyormusunuz?" ibareleri geçen Kur'an'ın prensiplerine aykırı düşer. Kaldı ki Peygamberin kendisi, Cabir b. Abdillah'tan bir miktar borç para almış, ödeme zamanı geldiğinde ana paraya bir miktar daha para ilâve ederek vermişti[12].

Ribanın böyle katı anlaşılışı, islam dünyasında para ticaretinin önce hıristiyanların, sonra yahudilerin tekeline geçmesine yol açmış, en sonunda da hilei şer'iyye denen bir muameleye yöneltmekle müslümanların ticarî ahlaklarını bozmuştur[13].

Fıkıh kitaplarında ve resmî kayıtlarda bu tür faiz almanın adı "muamelei şer'iyye" ise de gerçek maksat faiz almak olduğuna göre tutulan yol hile yoludur, hilenin ise şer'isi olmaz. Öte yandan düşük faizle ödünç alıp verme esasına dayanan bankacılık ise, yardımı anonimleştirerek ihtiyaç sahibini, bir şahıstan para alıp hem maddî borç hem de manen minnet borcu altına düşmekten kurtarmaktadır ki bu, müslümanların bir birlerine yardımlarını gizli yapmalarını emr eden yüksek islâmî ahlak prensibine uygundur. Çünki, bir iş tutmak için sermaye edinme veya ev yapma gibi işlerde gerekli büyük para yardımlarını bir şahsın hiç bir karşılık beklemeden yapması hemen hemen imkânsızdır. Mümkün olsa bile ağır bir minnet altına girileceği muhakkaktır.

Osmanlı İmparatorluğunda riba-faiz :

Üç kıtada asırlarca hüküm sürmüş olan Osmanlı İmpartorluğunda, teb'anın sosyal yapısı ve mîrî arazi sistemi[14]

10) Bak. Maxime Rodinson, İslam et Capitalisme. Yazar bir çok enteresan misaller vermekte, meselâ Fas'taki müslüman tacirlerin XVIII , XIX. yüzyıllarda tefecilik yolu ile yüzde dörtyüze kadar faiz aldıklarını, Mekkedeki mekkeli tüccarların cavalı hacılara yüzde yüz faizle para verdiklerini ve bunu, faiz ve riba kelimelerini kullanmadan hileli bir yolla yapıp buna "tatlı kâr" adını verdiklerini söylüyor. İslam et Capitalisme, p. 53-62.

11) Abbasiler Hanedanı, zenciler isyanları ile uğraşma, Saffarilerin İranın büyücek bir kısmını ellerine geçirmeleri ile bu bölgeler gelirlerinden mahrum kalma ve Bağdadda ordunun isyanı, maaş artırma tazyikleri gibi türlü ağır olaylar dolayısı ile dokuzuncu yüzyıl ortalarından onuncu yüzyıl ortalarına kadar çok fazla para sıkıntısında idi. Halife Mütemid'in (hilafeti: 870-892) imparatorluk idaresine tayin ettiği kardeşi Muvaffak Billah bu ağır para sıkıntısı karşısında tüccarlardan borç almayı emr etti. Bu borç, durum düzelince ödenecekti fakat vezir bu teklifi uygun bulmadı. H. 300/m. 912 yılında, vaktiyle kiraya verilen Ehvaz bölgesinden para gelmeyince halife Muktedir (hilafeti 908-932), yahudi sarraf Pinchas oğlu Jozef'ten belli süre ile borç aldı. H. 319/931 yılında, Fars ve Kirman valileri artık hiç vergi vermiyeceklerini bildirince Muktedir'in veziri, elli bin dinar karşılığında beylik arazi satmak-ki bu ilk kez vuku buluyordu ve 932 yılı vergi hasılatının yarısını kırdırmak zorunda kalmıştı. Ertesi yılki geliri yetmediğinden iki yüz bin dinar borç almaya bunun için de her dinar başına bir dirhem faiz vermeğe mecbur kalındı. Bu faiz miktarı ayda yüzde yediyi bulur. 934 yılında ise bu yapılan borç ödenmedi. Bak. İbn Miskeveyh, Tecarub al-Umam, ss. 342, 345, 364. İbn al-Esir, al-Kâmil, VIII, 165.

12) Bak. Ebu Davud, Sünen, Kitab al-Buyu, Husn al-kaza bahsi. Ahmet b. Hanbel, Müsned, Kahire, H. 1313, cilt III, 319.

13) Faizcilikte hilei şer'iyye, meselâ, bir saati veya tesbihi yüz elli liraya altı ay vade ile satıp bu yolla yüz elli lira borçlanan adamın, aynı malı alacaklıya peşin yüz liraya satması şeklinde olur. Bu, sözde mal alış verişi ile yapılan şey gerçekte açık bir riba işlemidir.

14) Bu sistemde Osmanlı İmparatorluğu içindeki ekilebilen topraklar verimlerine göre 60 ilâ 200 dönümlük çiftliklere ayrılmıştır. Bir dönüm bazı yerler kanununda eni boyu kırkar adım, bazı yerlerde de eni boyu otuz beşer zira diye tarif edilir. Her çiftliği bir çiftçi aile ekip biçer. Bu kişinin ölümü halinde onun mirasçılarından yalnız birine, bölünmeden intikal ederdi. Bu çiftlikler satılamaz. Her köyde, o köyün vergilerini maaşı karşılığında toplıyan bir sipahi (ayalet askeri subayı) bulunurdu.

dolayısı ile bir birleri ile sıkı ilişkileri olan halk, memurlar, sanatkârlar ve tüccarlar arasında borç alış verişi olduğu muhakkaktır.

Osmanlı imparatorluğunda hileli satış yolu ile veya kâr getirici rehin verme yolu ile faiz işlemi şüphe yok ki çok eskiden beri mevcuttu. Muamelei şer'iyye denen hileli faiz işlemine ait bir çok örnekler, hatta bu husus için yazılmış kitaplar bile vardır. Rehin yolu ile borç vermeye ait belge ise burada 9 numaralı dip notta kayd ettiğimiz gibi ta Selçuklular devrinde 1298 yılında yani Osmanlı Devletinin kuruluşundan bir yıl öncesine ait bulunmaktadır. Bu şekilde sağılır inek, ekilecek tarla, bahçe vesaire gibi, borç verene hatırı sayılır bir kâr sağlıyan rehinli borç verme işlemi muhakkak ki Osmanlı İmparatorluğunun ilk devirlerinden beri yaygındı.

Osmanlılar XIX. yüzyılın ikinci yarısı başlarında böyle dolambaçlı faiz işlemlerinden ayrı olarak, düşük orandaki faizi resmen kabul etmiş olmakla hem gerçeği görmüş, hem de islam âlemine bu alanda bir ictihad ve yenilik getirmiş oluyor. Şimdi bu hususta ki gelişmeleri aşağıdaki başlıklar altında inceleyeceğiz:

A — Fıkıh kitaplarında riba-faiz sorunu,

B — Fetvalarda riba-faiz konusu,

C — Sicillerde ve fermanlarda riba-faiz konusu,

A — Fıkıh kitaplarında riba-faiz sorunu :

Osmanlı türklerinin büyük çoğunluğu hanefî mezhebinde idi. Osmanlı medreselerinde okunan ve kadıların hüküm vermede baş vurdukları fıkıh kitaplarının başında "Mültaka al-Abhur", "Dürer ve Gurer" adlı kitaplar gelir[15].

Mültaka adlı eserin riba bahsinde, hadiste geçen buğday, arpa, hurma, tuz, altın ve gümüş'ten ibaret altı madde zikr edildikten sonra ribada cinsi cinsi ile fazlaya vermek caiz değildir denip misallere geçiliyor. Meselâ bir ölçek buğday iki ölçek arpaya satılabilir; çünki cinsleri ayrıdır. Satışların haram olmaması için müddetli değil peşin olması gerektiği kayd ediliyor. Metinlerde yapılan muamele satış olarak geçiyor ama ödünç ve borç verme manalarını da kapsıyor.

Misaller: Bir hayvanın sütünü kendi cinsinden gayri bir hayvanın sütü ile fazlaya satmak caizdir, her birinin cinsi başka olduğu için; ama koyun ile keçi, manda ile inek aynı cins sayılır. Bunların bir birinin eti ve sütü üzerine birinin fazlası ile satmak caiz değildir. İç yağını kuyruk yağı ile veya etle satmak caizdir. Buğdayı unla fazlaya satmak caizdir, çünki ekmek sayı ile un tartı ile alınıp satılır. Zeytini zeytin yağı ile, susamı susam yağı ile fazla üzerine satmak caiz değildir. Sahibi ile köle arasında da riba olmaz, zira kölenin elinde olan her şey köle sahibinindir. Ama köle mukâtebe ise riba olur[16].

Dürer ve Gurer de de aynı misaller verildikten sonra şunlar ekleniyor: Kuru üzüm yaş üzüm ile, kuru buğday yaş (taze) buğday ile, pamuk pamuk ipliği ile satış yapılabilir (birinin fazlası ile). Ekmek sayı ile değil tartı ile, "bakır para" sayı ile ve tartı ile satılabilir çünki bunlar hakkında nas (Tanrının kat'î emri) yoktur. Altın ve gümüş para ancak tartı ile satılır; çünki ikisi de kat'î emirle tartı eşyasıdır. Üçte ikisi saf olan altın ve gümüş tartı ile, üçte biri saf olan altın ve gümüş para sayı ile alınıp satılır[17]. Fetvalarda bu konuda

15) Mülteka'yı, İbrahim Halebî yazmış, M. Mevkufâtî türkçeye çevirmiştir. Eser bir kaç kez basılmıştır. Biz H. 1308/1890 İstanbul baskısından faydalandık. Dürer tercümesi, Molla Husrev lakabı ile anılan Mehmet b. Hürmüz tarafından yazılmıştır. Biz, H. 1258/1842 İstanbul baskısından faydalandık.

16) Bak. Mülteka, II, 31-34.

17) Bak. Durar, II, 579, 586-591. Behcet al-Fetâvâ'da yarısı saf olan altın ve gümüş paraların borç alınıp

yani madenî paraların alım satımı için çok misal var.

B — Fetvalarda riba-faiz konusu :

Kuruluşundan halifeliğin kaldırılışına kadar (1299-1924) Osmanlı İmparatorluğunun önemli şehirlerinde müftilik ve İstanbulda şeyh ül-İslâmlık yapmış ünlü kişiler tarafından verilmiş fetvaların toplandığı eserler pek çoktur. Önceki devirlerdeki ve aynı devirlerdeki bütün islam ülkelerinde de müftiler fetvalar vermişlerdir. Bu fetva kitaplarının ve derlemelerinin çoğu ünlü müftilerin fetvalarını da ihtiva eder. Ebu's-Suut Efendi fetvaları, "Fetava-i Ali Efendi', "Fetava-i Feyziye", "Behcet ül-Fetava", "Fetava-i Hindiye veya Alem gîrîye" adlı eserler, en ünlü fetva mecmualarındandırlar. Bunlardan bazılarının bir kaç kez baskısı yapılmıştır. Bu fetva mecmualarında konumuzla ilgili olarak, önce borç-alacak ilişkilerinde madenî paraların ayar ve cins değişiklikleri yüzünden çıkan problemler bahis konusu edilmekte, daha sonra da "muamele-i Şer'iyye" adı altında faiz meseleleri yer almaktadır.

Borç alınan altın ve gümüş paraların aynı cins ve miktar üzerinden ödenmesi, madenî paraların ayar, cins ve değerlerinin sabit olarak devam ettiği ilk devirlerde kolaydı. Fakat ticaretin geliştiği, askerî ve iktisadî nedenlerle bu paraların ayar, cins ve değerlerinin sık sık değiştiği devirlerde-bilhassa XVI-XVII. yüzyıllarda çok güçleşmiştir. Bu nedenlerle borç alındığı zamanla ödeme zamanı arasında meydana gelen değişikliklerin halli fetva konusu olmuştur. Bu hususdaki fetvalardan bazı misaller:

1) Mangır (bakır para) tedavülde iken bir kimse diğer bir kimseden bir miktar mangır borç almış olsa, ödeme zamanında mangır tedavülden kalkmış bulunsa, alacaklı alacağını altın veya gümüş para olarak istese borçlu, ben aldığım kadar mangır veririm diyebilir mi? Elcevap-Diyemez.

2) Dörtyüz mangır bir altına geçerken, bir kimse diğer bir kimseden bir miktar mangır borç alıp ödeme zamanında mangır geçmez olsa, borçlu borcunu altın veya gümüş üzerinden ödemek istediğinde alacaklı, sen borç almazdan önce üç yüz mangır bir altına geçiyordu ben de üç yüz mangır karşılığında bir altın isterim diyebilir mi? Elcevap-Diyemez[18].

3) Küçük madenî paralar tedavülde iken bir kimse diğerinden borç almış olsa, bu arada küçük para ortadan kalkıp büyük paralar tedavüle konmuş bulunsa borçlu borcunu altın veya gümüş üzerinden ödemek istediğinde alacaklı, küçük para sayısınca büyük para isterim diyebilir mi? Elcevap-Diyemez[19].

4) İri akça ile bir kuruş yetmiş akçaya geçerken bir kimse diğerinden bir miktar iri akça borç alıp bir süre sonra iri akça ortadan kalkıp küçük akça tedavüle konup kuruş, bu küçük akçalarla yüz yirmi akça etmeye başlasa, borçlu ödeme zamanında alacaklıya, her yüz yirmi akça borcum için bir kuruş al veya iri akça sayısınca küçük akça al diyebilir mi? Elcevap-Diyemez[20].

Fetva mecmualarında ayrıca, önce, halk arasında hilei şer'iyye denen ve faiz kısmı sözde bir satış işlemine bağlanan "muamelei şer'iyeler," sonraları "muamele", "murabaha" terimleri ile yarı kapalı biçimde faizcilik ve faiz konuları yer almış bulunmaktadır. Bu tür fetvalardan bir kaç örnek veriyoruz :

---

verilmesinin tartı ile olacağı kayıtlı. Bak. ss. 311. Fakat tartısı ve sayısı bilinen madenî paraların halk tarafından tekrar tartmadan sayı ile alınıp satılabileceği de kayıtlıdır. Bak. aynı eser, ss. 312.

18) Bak. Fetavay-i Feyziye, I, 430-431.

19) Bak. Aynı eser, I, 431. Aynı mahiyetteki fetvalar için ayrıca bak. Fetavay-i Ali fendi, I, 328-333.

20) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 331.

1) Bir kimse diğer bir kimse üzerindeki altı yüz kuruş alacağı için doksan kuruş rıbh (faiz) almak için bir kitabını doksan kuruşa bir yıl süre ile borç verdiği kimseye satıp, bu kimse kitabı üçüncü bir şahsa hediye, bu üçüncü şahıs aynı kitabı borç verene hibe etse, yıl sonunda alacaklı, borçludan doksan kuruşunu istediğinde borçlu, "kitabın sana geri geldi, para vermem" diyebilir mi?-Elcevap - Diyemez.

2) Bir kadın bir adama bir yıl vade ile borç verdiği parası için muamelei şer'iyye ile rıbh alsa, bu rıbh borç veren kadına helal olur mu? Elcevap-Olur[21].

3) Bir kimse diğer bir kimseye istirbah kasdı ile onu on bir buçuktan (yüzde on beş) borç verip yıl sonunda rıbh'ı borçludan almağa kaadir olurmu? Elcevap-Olur[22].

Bu tür faiz işlemleri hakkında fetva mecmualarında kişilerden çok vakıflarla ilgili örnekler yer almaktadır. Bu bize, faiz işlemlerinin resmî mahiyet almasında yani Osmanlı İmparatorluğunda bankacılığın başlayışında para vakıflarının ilk adımı teşkil ettiğini, bizde bankacılık fikrinin bu suretle doğup geliştiğini gösterir.

Bu niteliği dolayısı ile burada, vakfın menşe ve mahiyetine kısaca değinip taşınabilir mallar ve para vakıfları üzerinde biraz durmak istiyoruz:

Vakıf

Arapça olan vakıf kelimesinin lûğat manası "tutmak", "durdurmak" veya "bağlamak" tır. Bu kelime hapis kelimesinin sinonimidir.

Bu gün bütün islâm âleminde çok gelişmiş, geniş zir uygulama alanı kazanmaş bulunan vakıf müessesesi ne Kur'anda ne de etraflı bir biçimde açıklanmış olarak- hadislerde yer almıştır.

Hz. Peygamberden rivayet edilen "İhbes aslehu ve sebbil semerehu" (aslını elinde tut, meyvesini yani gelirini hayır yoluna sarf et) şeklindeki hadisin, islâmda vakıf için ilk işaret olduğu söylenir. Gerçekte vakıf tabiri, bu günki anlamında hicrî II. (M. VIII.) yüzyıl başlarında kullanılmağa başlanmıştır. Bu müessesenin asıl kurucusu, imam Ebu Yusuf sayılır. O, bu müessesenin kapsamını çok geniş tutmuştur. Ebu Yusuf Irak'ta kadı iken, bir kişinin, şöyle bir vakıf kurabileceğini ve bunun meşru olacağını söylemiştir:

"Bu arazim mevkufe veyahut sadakai mevkufedir. Bunun geliri, ben sağ kaldıkça benim olacak, benden sonra sonsuz olarak çocuklarıma ve çocuklarımın çocuklarına ve onların torunlarına ve neslim bakî kaldıkça neslime ait olacaktır. Neslimin sonu kesilirse bu gelir fıkaraya tahsis olunacaktır"[23].

İmam Azam Ebu Hanife Nu'man b. Sabit (ölümü M. 769) de vakıf için fetva vermiştir. O'nun tarifine göre vakıf, vakf edilen "ayn'ın, vakf eden kişinin elinde kalması, kullanılmasının veya faydasının fıkaraya veya-âriyet yolu ile verilen şeyler gibi- bazı hayır işlerine terk edilmesidir. İmam-ı Azamın öğrencisi Ebu Yusuf ile Ebu Muhammed'in fikirlerince vakıf, vakf edilen malın ayn'ının Tanrının rızasına tahsis edilmiş olarak mevkuf bulunması ve kullanılmasının veya menfaatının insan oğullarına ait olması, mülkiyetinin kesin olması, satılamaması, başkasına mallıklanmak üzere verilmemesi veya miras konusu olamaması manalarını kapsar [25].

21) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, I, 333.

22) Bak. Fetavay-i Feyziye, I, 431.

23) Bak. Seyyid Abdülmecit, İngiltere ve Alem-i islam, 1328,, İstanbul, ss. 170. Bu eser, Hariciye Nazareti Umur-u Siyasiye Müdiriyet-i Umumiyesi tercüme şûbesince tercüme edilmiştir.

24) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 156. S. Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 1958 Ankara, 3. baskı, ss. 256.

25) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 156. Ayrıca İmam Ebu Yusuf'un faiz hakkındaki muta-

Vakıf hakkında Ebu Yusuf ile Ebu Muhammed iki delil göstermişlerdir: Birincisi "Hz. Ömer Simağ (سِماغ) arazisini sadaka olarak dağıtmak istediğinde Hz. Muhammedin kendisine bu toprağın, satılmasına, hibe edilmesine ve miras bırakılmasına meydan verilmemek üzere onu fiilen terk ve teberrü etmelisin" dediği söylenir.

İkincisi: Bir malın mülkiyetinin, sahibine sonsuz bir hak verebilmesi için o mülkiyetin kesin olması gerekir. Bu gereklilik de ancak o malı elinde bulunduran kimsenin kendi kullanma hakkını terk ve tamamen Tanrı yoluna bırakması ile gerçekleşebilir [25].

Taşınır malların vakf edilmesine cevaz veren kişi, İmam Muhammed b Hasan al-Şeybânî (hayatı M. 749-804) dir. [26]

Vakfın nitelikleri :

Neler vakf edilebilir ve vakf edilen malların vasıfları nasıl olmalı? Vakf edilen mal, malum ve muayyen olmak ve vakfa vaad edildiği zamanda vâkıfın yani vakf edenin mülkü olmak (akar veya Öşür veya haraç araziden veya başka mülk araziden bulunmak) şarttır.

Menkul (taşınabilir), akara (gelire) ve gayri menkule tabi olarak meselâ bir çiftlik vakf edildiğinde, içinde bulunan âletler, hayvanlar ve başka şeyler birlikte vakf edilebilir. Bununla birlikte menkulün vakfı hakkında örf ve âdet varsa başlı başına vakıf vasfını haizdir.

Rıbh'ı (yani faizi) hayra sarf edilmek üzere para, ve düğünlerde kullanılmak üzere elbise, zînet eşyası, ölü yıkanmak için kazan, okul, medrese ve camilerde okunmak için kitap, halı, şamdan, yoksul çiftçilerden tohumu olmıyanlara ödünç verilmek üzere daneli bitkiler[27], köle, cariye, hayvan (dört ayaklı küçük baş ve büyük baş), bağ, bahçe gibi şeyler vakf edilebilir[28]. Bazı hallerde kap-kacak da vakf edildiği anlaşılıyor: "Trabzonda bulunduğu sırada bir rumdan kuyumculuk öğrenen Süleyman, kuyumculara her kırk yılda bir, Kâğıthanede tertiplemelerini emr ettiği eğlencede kullanılmak üzere on bin sahan, beş yüz kazan, tencere ve sair bakır kap vakf etmiş"[29].

Vakfı kadın da yapabilir erkek de; müslüman da yapabilir zimmî de. Bir müslüman ülkedeki hıristiyanlar, müslüman halk veya gayri müslim halk için vakıf yapabilir[30]. Vakıfta önemli şartlardan biri, vakf edenin hür olması, âkil ve bâliğ bulunmasıdır.

Sabri Şakir Ansay, "bir şahıs malının hepsini vakf edebilir" diyor[31]. Halbuki bir kişinin, mallarının ancak üçte birini vakf edebileceğine dair fetvalar vardır[32].

S. Ş. Ansay, "Hanefî mezhebine göre vakfın uzun süre îcarı caiz değildir; Hanbeli mezhebine göre caizdir[33]. Vakfın rakabesine dair davaların ve vakıf paraların rıbhına (faizine, gelirine) ve gallcye yani, vakıftan elde edilen gelir veya mahsule dair davalar on beş yıllık zaman aşımına tabidir. Tahsisat kabilinden olan vakıf arazinin tasarrufuna (kullanılmasına) dair davaların zaman aşımı, mîrî arazide olduğu gibi on yıldır. Genel olarak halk yararına ait ve

---

laası için bak. Sava Paşa, İslam Hukuku, Baha Arıkan tercümesi, cilt II, ss. 62.

26) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 33, 363.

27) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, ss.. 263.

28) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 205-209.

29) Bak. S.Ş. Ansay,Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 263, not 521.

30) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 217.

31) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 259.

32) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 208-216

33) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 273.

meşrut olan hayır kurumları hakkındaki davalarda zaman aşımı yoktur. "Mirasta islam hukukuna göre kız, erkek hakkının yarısını aldığı halde vakıf yapan kişi, vakfın gelirinden (gallesinden ve zevaidinden) kızının ve oğlunun yarı yarıya faydalanmalarını şart koşabilir" diyor[34].

Vakfın özellikleri ve nitelikleri hakkında bir başka yazar şunları söylüyor: Vakıf yapmak yalnız müslümanlara özgü değildir. Zimmîler yani müslüman topraklarındaki gayri müslimler, hatta rehin olarak tutulup memlekette oturan hasımlar bile özel müsaade ile müslümanlar gibi aynı şartlar altında vakıf kurabilirlerdi. Gayr-i müslim yurttaşlar mallarını vakf etmek hususunda o kadar geniş bir yetkiyi haiz idiler ki onlar, müslümanların uymak zorunda bulundukları bir sürü kaide ve yöntemlere uymak zorunda bile değillerdi.

Fetavay-i Hindiye "Feth al - Kadir" adlı esere dayanarak bu hususda şu kaideyi koymuştur: Bir vakıf kurmak için müslüman olmak şart değildir. Bir zimmî yurttaş, fayda ve geliri sonraları fıkaraya ait olmak üzere kendi oğlu veya torunları menfaatına olarak bir vakıf kurarsa bu vakıf sahih ve mûteber olur. Böyle bir kişi bu vakfı hem müslim hem gayri müslim fıkaraya tahsis eder veyahut sadece gayri müslim fıkaraya tahsis ederse bu vakıf gene meşru ve mûteber olur. Vakıflarda vakıf edenin koyduğu şartlara uyulmasına o kadar dikkat ediliyordu ki vakfın, islam dinini kabul edecek olan çocuklarına ve torunlarına intikal etmemesi için vakf eden tarafından kayıt ve şartlar bile konabiliyordu. Hıristiyan dininden çıkma meşru bir şekilde kurulmuş olan bir vakfı hükümsüz bırakıyor idi ise de bu mürted, yani dinden dönen kişi islâm dinini tekrar terk ettikten sonra o vakıftan tam olarak hiç bir sakınca olmadan faydalanabiliyordu[35].

Para vakıfları :

Vakıf konusuna genel olarak böylece kısa bir şekilde değindikten sonra, vakfın gelişerek bankacılığa doğru atılmış ileri bir adım olan para vakıfları üzerinde de bir kaç cümle kayd etmek istiyoruz:

Eldeki yazılı belgelere göre Osmanlı İmparatorluğunda para vakıflarının en geç Fatih Sultan Mehmet zamanında başladığı anlaşılıyor. Fatih, faizi ile yeniçeri ocaklarına verilecek etlerin zamanla hasıl olacak fiyat artışını karşılamak maksadı ile yirmi dört bin altın vakf etmişti[36]. Fatih'in bundan ayrı para vakıfları yaptığını, Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1565 tarihinde yazılmış bulunan bir hükümden anlıyoruz. Kanunî, İstanbul kasaplarına yardım parası olarak kendinden önce bu iş için yapılmış para vakıflarını da bir araya getirerek altı yüz doksan sekiz bin akçelik bir vakıf yapmıştır. Bu hüküm ve bir başkası burada belgeler kısmında yer almaktadır.

Değerli türk yazarı merhum Osman Nuri Ergin'in bir yazısından, yalnız kasap esnafının değil, bütün esnafın kendilerine özgü sandıkları olduğu anlaşılıyor. O bu hususta şöyle diyor: "Paranın iktisadî, içtimâî hatta dinî işlerde oynadığı rolü eski türkler, kooperatiflerin, türlü türlü şirketlerin ve bankaların adı

34) Bak. Aynı ser, ss. 256-280.

35) Bak. Seyyid Abdülmecit, İngiltere ve Alem-i İslam, 1328, İstanbul, ss. 159-160.

36) Bak. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kapu Kulu Ocakları, I, 254. Yeniçeri kışlalarında da "yardım sandığı" adı ile anılan sandıklar vardı ki buradaki paralar da faize verilirdi. Bir Yeniçeri ortası yardım sandığının kırk sekiz bin akçelik vakıf parasının yüzde on üzerinden faize verildiğine dair 1650 tarihli bir belge için bak. Mühimme Defterleri No. 96, sahife 13. Bazı gayr-i menkuller yanında yüzde on beşten faize verilip gelirinin vakıf şartlarına göre vakfa sarf edilmesi için bir miktar da para vakf edildiğini bildiren bir vakfiye örneği için bak. Debbağ Zade Nûman, tercümei Cami üs-Sak, H. 1259/1843, sahife 238. Anadoluda Denizli vilâyetinde 1891 yılında yapılmış gerçek bir para vakfı ve şartları için bak. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 60 No. lu mücedded Anadolu defteri sahife 96.

işitilmemiş olduğu zamanlarda takdir ederek "avarız akçesi" denilen yardım sandıklarını, ehven faizli borç verme müesseselerini vücuda getirmişlerdir. Eskiden, halkın etrafında toplandığı, çevresinde oturduğu her mabedin yahut her mahallenin bir "Avarız akçesi sandığı" vardı. Bu sandığın sermayesini hükûmet ve belediye değil, bir daha geri almamak ve maddî hiç bir menfaat gözetmemek üzere kişiler verirdi. Verilen paralar hilei şer'iyye usulü ile nemalandırılarak faizinden bir miktar mahalle işlerine, mabedin ihtiyaçlarına sarf edildiği gibi bir kısmı ile de mahalledeki fakirlere, dullara, yoksullara, yetimlere ve kimsesizlere yardımlarda bulunulurdu.

Esnaf cemiyetlerinin yardım sandığı, sanat ve ticaretini daha ileriye götürmek istiyen mahalle sakinlerine avarız sandığından ehven faizle borç verir, bu suretle halka bir esnaf bankası mahiyetinde iktisaden yardım edilirdi.

Her esnafın bir vakıf sandığı vardı. Buna "esnaf vakfı", "esnaf sandığı", daha önceleri "esnaf kesesi" derlerdi. Bu sandık, mütevellinin taht-ı idaresinde ve muhafazasında. Mütevelli, loncaya; lonca da esnafa karşı sorumludur. Lonca her vakit kesenin mevcudunu sayar ve hesapları inceleyebilir. Mütevelli, yıl sonunda loncaya bir yıllık hesap vermek zorundadır. Her esnaf sandığında altı kese "torba" bulunur. Bunlardan kırmızı torbada nemaya (faize) verilen paraların senetleri saklanır". Bu hususta H. 1290/1873 yılı (kasımdan kasıma) İstanbul hallaç esnafının muhasebe belgesindeki "7900 akça istirbah edilen akça neması (faiz geliri)" ifadesi dikkate şayandır[37].

Evkaf tarafından yönetilen bu "Avarız akçası sandıkları" 1869 da evkafın üzerinden alınıp belediyeye verilmiştir[38]. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu tarihten önce, 1863 de büyük devlet adamı ve iktisatçı Mithat Paşa, Tuna valisi bulunduğu sırada, ortaklarına düşük faizle borç veren "memleket sandıkları"nı kurmuştur ki belki de Mithat Paşa bu fikri bu eski avarız akçası sandıklarından almıştır.

Osmanlılardaki para vakıfları galiba epey önceden beri diğer islam ülkelerinde de biliniyordu. Bunu şu ifadelerden anlıyoruz: "Almenah'ta, diyar-ı Rum'da (Anadoluda) dirhem ve dinarın yani akçanın vakfı âdetinin mevcut bulunduğu ve bu vakfın halk arasında alış veriş işlerinde kullanıldığı bütün taşınır mallar vakfının sahih ve mûteber olduğuna dair mevcut fetvaya yani fakihlerin genel oylarına dayanmış bulunan ve Ebu Muhammed tarafından konan kaide dahilinde olduğu zikr ve beyan edilmiştir. Binaenaleyh dirhem

37) Bak. Osman Nuri (Ergin), Mecellei Umur-u Belediye, I, 704-705. Aynı yazarın "Türkiyede Şehirciliğin Tarihi inkişafı" adlı eseri, İstanbul, 1936, ss. 27-29. O.N. Ergin, Avarız Akçası Sandıklarının 1869 da belediyeler idaresine verilmesini manasız buluyor ve şöyle diyor: "Acaba bu, taassubun son haddini bulduğu o tarihlerde dini bir müessese veya idare telakki edilen evkafın faizle ve para ikrazı ile uğraşmasının dinle ve dini müessese ile kabil-i telif olmadığı kanaatından mı ileri geliyor. Halbuki gene o tarihlerde evkaf, yetimlerin parasını hile-i şer'iye usulü ile pek âlâ ikraz ve temniye ediyor ve bunu da başı sarıklı hocalar yapıyordu." "... hocalar halka karşı faizi haram sayar ve evkaf idaresinde cayır cayır faiz muamelesi yaparlar ve bunda günah tanıdıkları halde kendileri mahallelerde, mahkemelerde dine muğayir bir cihet görmezlerdi. Bunu şöyle yapıyorlardı: Meselâ bir adam bir yıl müddetle on lira borç alacaksa ve bunun bir yıllık faizi bir lira tutacaksa ortaya bir eşya, bir kitap veya cebindeki bir saat çıkarılarak şu saati on bir liraya alırmısın? Denilir alacaklı evet cevabını verince saat bir an için kendisine teslim edilir fakat derhal, bu saatı bana hediye edermisin? Sualine maruz kalırdı ve saat hemen alacaklıya geri verilir ve güya yılda bir lira faizle on lira borç alınmış değil on bir liraya bir saat alınmış bunun hediye edilmesi istenmesi üzerine hediye edilmiş ve geri verilmiştir. İşte hocaların "hullei şer'iyye" halkın "hilei şer'iyye (yerinde olarak) dedikleri budur. Güya böyle yapmakla alınan faiz helal bir hale getirilmiş oluyor fakat şeriatla hilenin bir araya getirilmesi de pek acaip bir şey oluyor". Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, ss. 27-29. Aynı yazar Meşihat dairesinden de şikâyetle: "... Meşihat dairesine giderseniz orada yalnız para meselesi, faiz meselesi, hilei şer'iyye meselesi görürsünüz. Dine, ahlaka, maneviyata dair hiç bir kelime işitmezsiniz. O halde bu memleketin diyanetini, maneviyatını, ahlakiyatını tanzim ve idare edecek makam neresidir Bu memleketin bir merkez-i dinisi, bir merkez-i ahlakisi bir nazım-ı maneviyatı olmayacakmı?" Bak. Mecellei Umur-u Belediye, C.I. ss. 283.

38) Bak. Osman Nuri Ergin, Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, sahife 27.

ve dinar vakfının sıhhat ve meşruiyyeti için Ensârî'nin rivayeti vechile yalnız imam Züfer'in hükmüne dayanmağa lüzum yoktur. (Bahr) sahibi bulunan Mevlana, dirhem ve dinar (akça) vakfının meşru olduğuna dair bir fetva vermiştir. Al-Menah'ta açıklanan fikir ve mutalaa "Remlî"nin fikir ve mütalaasıdır. Yolculara ve müsafirlere süt dağıtmak için bir inek vakf edilmesi bunun âdet olduğu yerlerde meşru ve câizdir. Dirhemle tartılıp ölçülmesi mümkün olan eşyanın vakf edilmesi meşru ve sahih olup olmadığı Ensârîden sorulmuş o da "evet" cevabını vermiştir[39].

Ömer Lütfü Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi taraflarından basıma hazırlanan H. 953/M. 1546 yılına ait "İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri"nde Fatih Sultan Mehmet devrinden beri, 1456-1551 yılları arasında İstanbulda yapılmış (1161) tane para vakfı yer almış bulunmaktadır. Bu defter 1546 yılına ait olduğu halde Önsöz'de 1551 e kadarki vakıflardan söz edilmesi, eseri basıma hazırlıyanların 1546-1551 arasındaki beş yıllık para vakıflarına ait başka yerlerde kayıtlı belgelerden de faydalandıklarını gösterir.

Defterde yer alan vakfiyelere göre paralar, türlü yıllarda başka başka kişiler tarafından % 10, % 11.25, % 12.5, % 20 oranları ile faize verilmiştir.

Gene bu defterdeki vakıf para belgelerinde, fakihlerin yani islâm hukukçularının "Muamelei Şer'iye", halkın doğru olarak "Hilei Şer'iye" dedikleri husus hakkında uygulanan başka yollar da kayd edilmiş bulunmaktadır (39 A)

Para vakıflarına ait fetva mecmualarında mevcut misallerden bazıları:

1) Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan, muamelei şer'iyye ile bir kadına onu on bir buçuktan (yüzde on beş eder) borç verse, müddeti sonunda rıbh'ı kadından almağa muktedir olur mu? Elcevap - Olur[40].

2) Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan diğer bir kimseye muamele ile onu on üç (yüzde otuz) üzerinden borç verse müddeti geldiğinde rıbh (faiz) için dava etse onu on bir buçuktan ziyadesine davası dinlenir mi? Elcevap - Dinlenmez[41].

Fetavay-i Ali Efendi'den (I, 333) naklettiğimiz, vakıf paralardan gelen faizlerin helal olduğunu bildiren fetvalardan, bazı kimselerin hayır işlerine para vakıf edilmesini ve hele bu paraların faize verilme yolu ile işletilmesinin şeriata aykırı olduğu inancında bulundukları anlaşılıyor. Başka bir fetvada: "Bir şehirde kendini bilgin sanan bir kimse, vakıf para haramdır, vakf edenler cehennemliktir, elde edilen rıbh (faiz) haramdır dese, onu yiyen imama uymaktan halkı men etse ve böylece camilerin boş kalmasına ve şehir halkı arasında ayrılık çıkmasına sebep olsa, bu gibi sözlerinden fitne çıkmasından korkulsa böyle kimseye şer'an ne yapmak lâzımdır? Elcevap - Şiddetle azarlanır, sıkıştırılır, vaz geçmezse bu tür sözlerinden ve fikirlerinden dönünceye kadar haps olunur"[42] denmektedir. Bu belge, Osmanlı İmparatorluğunda "rıbh" veya "faide" adı verilen düşük faizin, Kur'an'da zikr edilen ve kat kat faizi ifade eden "riba" dan tamamen başka olarak anlaşıldığını, o zaman için en çok yüzde on beş olarak tesbit edilmiş

39) Bak. Seyyid Abdülmecit, İngiltere ve Âlem-i İslam, 1328, İstanbul, sahife 162 vd.

(39 A) Bak. İstanbul Vakıfları, Tahrir Defteri (H. 953/M. 1546), İstanbul, 1970. xxx-xxxviii. Bu defter, Ömer Lütfü Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi taraflarından basıma hazırlanıp, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü yayınlarının 61. si olarak yayınlanmıştır.

40) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 335. Vakıf akçaların faize verildiği hakkında bak. Behcet al-Fetava, ss. 317-321.

41) Bak. Fetavay-i Feyziye, I, 429. Fetavay-i Ali Efendi, I, 334. XVI. yüzyıl sonlarından beri resmen müsaade edilen faiz nisbetinin yüzde on beşten fazla olmadığı anlaşılıyor. Bu hususta başka bir belge için bak. Osmanlı Kanunnameleri, Millî Tetebbular Mecmuası, I, 345. Osman Nuri Ergin, Mecelleî Umur-u Belediye, 1922, İstanbul, I, 410.

42) Bak. Behcet ül-Fetava sahife 150.

bulunan faizin resmen ve şer'an kabul edildiğini, aleyhte konuşanların gene şer'an cezalandırıldıklarını göstermesi bakımından çok önemlidir.

C — Sicillerde ve fermanlarda Riba - faiz konusu

Fıkıh ve fetva kitaplarındaki hükümler, misaller, genel ve anonimdir. Kadı sicilleri, fermanlar ve mühimme defterleri ise fiilî ve gerçek durumları yansıtırlar. Bu bakımdan bunlardaki belgeler yaşanan hayattaki tatbikatı gösterirler. Benim incelediğim bu çeşit belgelerde, on altıncı yüzyıl ortalarından itibaren yüzde on beşe kadar faiz işlemlerinin yer almış olduğu görülüyor. Bu bizde, bu gibi işlemlerin hiç olmazsa on beşinci yüzyılda da cereyan etmiş olduğu kanaatını uyandırıyor. Çünkü, böyle şiddetle yasak sayılmış bir konu birden bire meşru hale gelemez. Meşru hale gelebilmesi için uzun bir hazırlık devresi geçirmesi gerekir. Fatih'in yukarıda zikr ettiğimiz, faize verilmek üzere yaptığı 24.000 altınlık vakfı belki Osmanlılarda resmî otoritelerce yapılmış ilk nakdî vakıf değildi. Elimizde aynı maksat için ve faizinden İstanbul kasaplarına sermaye verilmek üzere 1565 yılında Sultanlar, Hanım sultanlar, prensler ve vezirler vakıflarından toplanmış 698 bin akçanın vakf edildiğini gösteren bir belge ile, evvelce kırk bin filori (o tarihte bir filori 60 akça) olan kasap akçasından arta kalan bir milyon ikiyüz bin akçanın yüzde on üzerinden faize verilip gelirinin İstanbul kasaplarına verilmesi hakkında 1592 tarihli başka bir belge mevcuttur[43].

Mühimme defterlerinde kayıtlı olan bu sultan (devlet) para vakıflarından ayrı olarak faiz işlemlerinde uygulanacak yüzde oranlarını tesbit eden fermanlar da vardır.

Sultan Ahmet I tarafından yazılan 1609 tarihli bir fermanda, ribahorların (tefecilerin) bir altın ve bir kuruşu (o zaman bir altın 120, bir kuruş 70 - 80 akça idi) ayda dörder beşer akça faide (faiz) karşılığında verip ekseriya bin akçayı 400 - 500 akçaya muamele edip reâyâdan bir çok kimseyi borca boğup, üstelik kendi hizmetlerinde çalıştırdıkları, çalışmak istemiyenleri hapse attırdıkları haber alındığı yazılıdır. Sultan Ahmet bu fermanı ile, yüzde on beşten ziyade faiz almakta devam edenlerin haps edilip bağlı olarak İstanbula gönderilmesini emr ediyor ve bu gibilerin küreğe konulacağını bildiriyor[44].

Faiz hadlerini sınırlayan bu gibi fermanlar, hükümler zaman zaman çıkarıldığı gibi ayrıca narh kanunları da yürürlüğe konmuştur. H. 1091/1680 de yani Osmanlı Sultan-Halifesi Dördüncü Mehmet zamanında düzenlenen bir narh kanununda "... ve şer'an muamele edenleri onu on birden ziyadeye verdirmeyeler ve ribayı dahi kat'iyyen ettirmiyeler" denmektedir[45]. Bu ibarede onu on birden muamele (yani yüzde on faiz) kayd edildikten sonra "ve ribayı dahi kat'iyyen ettirmeyeler" cümlesinden, düşük faizin riba kabul edilmeyip ancak yüksek faizlerin riba sayıldığı açık seçik anlaşılmaktadır.

Muhtelif narh kanunları incelendiğinde, —savaş ve darlık zamanları müstesna— eski yıllardan bu tarafa gelindikçe faiz hadlerinin düşürüldüğü görülmektedir. Meselâ 1609 tarihli fermanda yüzde on beş, 1680 tarihli narh kanununda yüzde on, 1303/1887 tarihli murabaha nizamnamesinde yüzde dokuza indirilmiştir[46].

43) Bak. Ahmet Refik (Altınay), XVI. asırda İstanbul Hayatı, sahife 87-88. Aynı yazarın, Hicrî XI. asırda (M. XVII. asır) İstanbul Hayatı, ss. 1.

44) Bak. İstanbul Baş Vekâlet Arşivi, Mühimme defteri No. 78, ss. 891-899.

45) Bak. Osman Nuri (Ergin), Mecellei Umur-u Belediye, I, 410.

46) Bak. Baş Vekâlet Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri No. 78, ss. 891-899. Bak. dördüncü Mehmet tarafından 1680 de yazılan kanunname, Mecellei Umur-u Belediye, I, 410. Bak. Ceridei Mehakim, 4 nisan 1303/m. 1887 tarihli nusha. Bu Ceridei Mehakim'de yayınlanan

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğunda eski zamanlardan beri halk arasında cereyan eden türlü yollarla faiz alma konusu, özel kişiler veya devlet tarafından vakf edilen paraların faize verilmeye başlanması ile yeni bir safhaya girmiştir. Bir hayli çoğalmış olan bu vakıf paralarla vakıfların diğer gelirlerinden elde edilen paralar, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi hayır işlerine sarf, fakirlere yardım, esnaf ve sanatkârlara borç verme şeklinde değerlendirilmiş olup[47] önceleri mütevellilerce, daha sonraları dağınık bir şekilde yönetim kurulları tarafından idare ediliyordu. 1923 yılında cumhuriyetin ilânından sonra İstanbulda ve Ankarada bir ipotek müessesesi olarak "vakıf paralar idaresi" kurulmuştur. Bu idarelerin yerini, bu paralarla işletilmek üzere 1954 de kurulan ve halâ faaliyetine devam eden "Vakıflar Bankası" almıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişmesi :

Kâğıt paranın kullanılmaya başlanması:

Osmanlı İmparatorluğunda Üçüncü Selim (1789 - 1807) devrinde başlıyan ciddî reorganizasyon harketleri, İkinci Mahmut (1808 - 1839) ve Abdülmecit (1839 - 1861) devirlerinde hızla gelişmiş, askeri, malî ve iktisadî teşebbüsler verimli sonuçlar doğurmuştur. Bu cümleden olarak 28 şubat 1838 de "Maliye Nezareti" kuruldu ve ilk kâğıt para 1840 yılında "kaimei mûteberei nakdiye" adı ile tedavüle kondu. Bu paraların kupürleri 10-500 kuruş arasında ve el yazısı ile yazılmış olup, üzerlerinde seri numaraları yoktu. Bunlar yüzde sekiz faizli olup bedellerinin sekiz yıl sonra ödenmesi gerekiyordu. Bu itibarla bu kıymetli kâğıtlar hâmiline ait hazine tahvili mahiyetinde idiler. 1842 de Viyana'da bastırılan yeni kâğıt paralar tedavüle kondu. Taklid edilmeye başlıyan eskiler tedavülden kaldırıldı ve yüzde altıya indirilen faizleri muntazaman ödendi.

Bankacılığın başlaması :

Bilhassa kâğıt paraların ortaya çıkıp kullanılmaya başlamasından sonra —yukarıdan beri incelediğimiz faiz muamelelerinin, para vakıfları ve bunların işletilmesi sonucu gelişmesinin de etkisi ile— faiz işlemleri, resmî ve alenî bir nitelik kazandı. Bu hususta, mâlî güçlerini Avrupa piyasasına ve devletlerine bile tanıtmış olan Galata sarrafları çok aktif rol oynadılar.

Türkiyede ilk bankayı bu Galata bankerlerinden iki kişi kurdu. Osmanlı Hükümeti 1845 yılında bu bankerlerden J. Alléon ve Th. Baltazzi adlı iki kişi ile kontrat yaparak bunlara her yıl iki milyon kuruş verip bunlar da ingiliz lirasının fiyatını 110 kuruş olarak sabit tutmayı taahhüt ettiler. Bu iki banker 1847'de şirkete "Banque de Constantinople" adını verdiler. 1848 Fransız İhtilali bu İstanbul bankasının durumunu çok sarstı ve banka 1852 yılında kapandı.

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1854 Kırım Savaşında başlayan sıkı ilişkilerin doğurduğu iş birliği sonucu 24 Temmuz 1856 da İngiltere kıraliçesinin emriyle, merkezi Londra şehri, başlıca iş yeri İstanbul olmak üzere iki milyon sterlin sermaye ile "Ottoman Bank" kuruldu ki bunun adı, 1863 de merkezi İstanbul olmak üzere "Bank-ı Osmanii Şahane"ye çevrildi. Galata bankerleri 1860 da "Türkiye Bankası" adı ile bir banka daha kurdularsa da bu da bir yıl sonra kapandı[48].

"Murabaha Nizamnamesi" nin 7. maddesinde, "16 şevval 1280 (25 mart 1864) tarihli murabaha nizamnamesi işbu nizamnamenin ilan tarihinden itibaren mefsuhtur" deniyor ki bundan 1864 tarihinde de bir murabaha nizamnamesi yayınlendığı anlaşılmış oluyor.

47) Bak. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, I. 41-e. 701-765. Aynı yazarın, Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, ss. 27-29. Gene aynı yazarın Türkiye Maarif Tarihi, III. 27. Musahip Zade Celal, Eski İstanbul Yaşayışı, ss. 46.

48) Bak. Yüz Yıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi, 1964, ss. 37-54.

Gayr-i müslimlerin ve yabancı devletlerin İstanbuldaki bu bankacılık teşebbüslerinden ayrı olarak gene o sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun başka bir köşesinde Mithat Paşa tarafından millî ve resmî Türk bankacılığının temelleri atılıyordu. İki kez sadrazamlık yapmış olan bu büyük türk devlet adamı 1861 - 1868 yılları arasında Balkan yarımadasında Niş ve Tuna Valiliklerinde bulunduğu sırada 1863 de Niş Vilâyetinin Şarköy (şimdi adı Pirot'a çevrilmiştir) kasabasında "Memleket Sandığı" adı ile, halka düşük faizle borç veren bir müessese kurdu[49]. Halkın mahsulünün yüzde beşi alınarak kurulan ve onları tefeciden ve sıkıntıdan kurtaran bu sandıklar çok ilgi gördü ve kısa zamanda bir çok yerde açıldı. Bu sandıkların faiz gelirleri ile de okul, yol ve köprü yapılıyordu. Yirmi maddelik bir tüzükle çalışan, her cins eşya rehin konarak borç alınan bu sandığın gayesi esnaf ve sanatkârlara da teşmil edilerek adı 1883 de "Menafii Umumiye Sandığı" şekline çevrildi. 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı bu sandıkların gelişmesine büyük zarar verdi. 15 Ağustos 1888 de Menafi Sandıkları'nın yerini "Ziraat Bankası" aldı. Bu banka adı da 1926 yılında "Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi" şekline döndü[50].

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğunda faiz işlemleri, bilhassa kâğıt paranın, madenî paranın yerini almasından sonra hızlı bir gelişme göstermiş, faiz hadleri, zaman zaman çıkarılan "Murabaha Nizamnameleri" ile düzenlenip sınırlı tutulmuştur. Bankacılığın bizde başlamasından sonra faiz hadlerini ve bununla ilgili konuları içine almak üzere ilk nizamname, 16 Şeval 1280 (25 Mart 1864) tarihinde "Murabaha Nizamnamesi" adı altında yayınlanmıştır[51].

Borç alıp verme işi, bu günki ticarî ve iktisadî hayatın ayrılmaz bir unsuru olduğuna göre şekil bakımından bir benzerlik gösteren fakat mana ve mahiyet bakımlarından başka olan faiz terimi ile düşük orandaki sermaye geliri ihdas edilmek suretiyle ticarî işlemlere bir meşruluk verilmek istenmiştir.

Bu hüviyeti ile faiz, gerçekten ribadan tamamiyle ayrı olup Kur'an'a, islâmın mânâ ve ruhuna aykırı değildir. Eğer aykırı olsa idi Halife - Sultan fermanları, Şeyh ül-İslâmlar ve Müftiler fetvaları bu tür düşük faizi haram sayarlardı. Ayrıca Mısırdaki Cami ül-Ezher şeyhi (rektörü) Mahmut Şeltut da on yıl önce, bu günkü banka faizlerinin, hisse senetleri ile tahvillerin haram olmadığına dair geniş bir mütalaa yayınlamıştır[52].

Burada incelenen konularla ilgili belgelerden bazıları.

Not: A — Çok ağdalı osmanlıca ile yazılmış olanlar tarafımızdan sadeleştirilmiştir.

B — Buradaki fetvalarda geçen Zeyd, Amr, Bekr, Hind gibi kadın ve erkek adlarının gerçek kişi adları ile ilgisi yoktur.

1) Koyun vakfı âdet olan bir şehir halkından Zeyd, şu kadar koyununu ve kendi malı olan bağını vakf ve gallelerini (gelirlerini) bir tekyenin fukarasına şart edip mütevelliye teslim ve şer'î tesçilini yaptırdıktan sonra Zeyd pişman olup bundan geri dönmeye kaadir olurmu? Elcevap - Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I. 208.

2) İnek vakf etmek âdet olmıyan şehir halkından Zeyd, bir ineğini bir cihete vakf ettikten sonra o Zeyd ölse veresesi o ineği mirasa sokmaya kâadir olurmu? Elcevap- Olurlar. Aynı eser, 1, 208.

49) 1871 de yürürlüğe giren beyiyye (satış) nizamnamesinde faiz haddi yüzde on iki olarak tesbit edilmişti. Bak. Süleyman Sudi, Defter-i Muktasit, H. 1307, İstanbul, cilt II, ss. 31.

50) Bak. Yüz Yıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi, 1964, ss. 95-118. Tarihî vesikalar kısmı, ss. 5-20.

51) Bak. 4 nisan 1303 (1887) tarihli Ceridei Mahakim.

52) Bak. Mecellet al-Ezher, cilt 32, sayı 5, sahife 526-528. (Ekim 1960 tarihli sayı).

3) Kul ve cariye vakf etmek âdet olmıyan bir beldede Zeyd adında biri, kullarını ve cariyelerini bir cihete vakf ettikten sonra Zeyd ölse, veresesi o kulları ve cariyeleri mirasa sokmaya kaadir olurlarmı? Elcevap-Olurlar. Aynı eser, I, 208.

4) Zeyd sağlığında mülk kitaplarını vakf ve mütevelliye teslim ve şer'î tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd ölse, kızları, bu vakfı saymayız demeye kaadir olurlarmı? Elcevap-Olmazlar. Aynı eser, I, 208.

5) Orta keçesi ve minder ve bakır kaplar ve gazaya gidenler için kılınç vakfı sahih olur. Hulasat ül-Ecvibe Çeşmi zade M. Halis, I, 121.

6) Vakıf cariyeyi mütevellisi, hür olan Amr ile evlendirip bir çocuğu olsa, çocuk vakfın kulu olur. Hulasat ül-Ecvibe, I, 121.

7) Zeyd şu kadar akçasını bir cihete vakf ve mütevelliye teslim ve şer'î tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd pişman olup yaptığı vakıftan dönmeye kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I, 209.

8) Zeyd, bir kaç kişide alacağı olan şu kadar akçasını bir cihete vakf eylese bu vakıf sahih olurmu? Elcevap-Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I, 209.

9) Zeyd, sağ iken şu kadar akçasını bir cihete vakf ve mütevelliye teslim ve şer'î tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd ölüp, veresesi bu parayı mütevelliden alsalar mütevelli onu, vereseden almağa kaadir olurmu? Elcevap-Olur. Fetavay-i Ali Efendi, I. 209.

10) Hıristiyan olan Hind, ölüm döşeğinde kendi malı olan evini, arsasını vakf ve gallesini hıristiyan olan Zeyd'e, sonra bunun çocuklarına, bu kişinin nesli tükenince Kudüs şehrinde oturan hıristiyan fıkarasına şart edip, mütevelliye teslim ve şer'î tescilini yaptırdıktan sonra Hind ölüp süls müsait olsa veresesi vakfı saymayıp arsayı mirasa katmaya kaadir olurlarmı Elcevap-Olmazlar. Fetavay-i Ali Efendi, I, 217.

11) Zeyd mütevellisi olduğu vakıf paralardan Amr'a muamele ile verdiği akça için bir yıl tamamına dek Amr'ın üzerine onu on bir hesabı üzerine muamelei şer'iyye ile şu kadar akça ribh ilzam eylese Amr yıl sonunda bu ribhı Zeyd'e verdikte Zeyd Amr'a onu on bire razı olmam şu kadar ziyade ver demeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I, 335.

12) Zeyd, mütevellisi olduğu vakıf paralardan Amr'a muamele ile verdiği akça için bir sene tamamına dek Amr'ın üzerine onu on üç hesabı üzerine şu kadar akça ribh ilzam edip sene sonunda bu ribhı Amr'dan dava etse onu on bir buçuktan ziyadeyi davası dinlenirmi? Elcevap-Olmaz memnudur. Fetavay-i Feyziye, I, 429.

13) Mangır (bakır para) geçer iken Zeyd, Amr'dan şu kadar mangır borç alıp ihtiyacına sarf ile kullandıktan sonra mangır para tedavülden kalksa Amr, o mangırların ödenmesi gereken günde altından veya gümüşten olan kıymetini Zeydden istedikte Zeyd vermeyip, o kadar mangır veririm demeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fet. Feyziye, I, 430.

14) Kuruş, iri ceyyid akça ile 80 akçaya geçerken Zeyd Amr'a şu kadar kuruş borç verdikten sonra küçük akça tedavüle konup kuruş, küçük akça ile 120 akçaya geçer olsa Zeyd o kadar kuruşu Amr'dan istediğinde Amr, her bir kuruşu 120 akçaya tutup bu hesap üzere şu kadar kuruş noksan ile borcumu veririm deyip o kadar kuruşu tamamen vermeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fet. Ali Efendi, I, 328.

15) Altı dirhem gelir riyal kuruş geçerken Zeyd Amr'dan olmakule kuruştan şu kadar kuruş borç alıp harcayıp olmakule kuruş geçmez olsa Zeyd olmakule olkadar kuruşun alınması zamanında altın veya gümüşten olan kıymetlerini Amr'a verirken Amr almayıp olmakule kuruşun her biri karşılığında sekiz dirhem gelir kuruş almağa kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fet. Ali Efendi, I, 330.

16) Zeyd, onunu 12 den ve 13 den ziyadeye muamele eylese, eskiden sultanın emri ve fetva üzere onu on bir buçuktan ziyadeye verilmemek üzere tenbih olundukta dinlemeyip ısrar etse Zeyde şer'an ne lâzım olur? Elcevap-şiddetli tazir ve uzun hapis lâzım olup tevbesi ve salahı zahir oldukta salıverilir. Bu surette alınan ribh sahibine alıverilirmi? Elcevap-Rıza ile olunca sahibine alıverilmeye diye hakimler memurdurlar. Millî Tetebbular Mec. I, 345.

Burada geçen şiddetli tazir, türlü söylentilere göre 39, 75 ve 79 değnek vurmaktır. Hakim bu miktarlar arasında takdir hakkını kullanır. Bak. Hulasat ül-Ecvibe, I, 103.

17) Halis ayar, katkısı fazla veya yarı yarıya katkılı olan meskûk altın ve kuruş vesaire gibi tedavüldeki paraların borç alınıp verilmesi tartı ilemi sayı ilemi olur? Elcevap-Tartı ile lâzımdır sayı ile caiz değildir. Behcet ül-Fetava, İstanbul, 1266, sahife 311.

18) Altı dirhem bir denk gelir cedit zolata (bir nevi madeni para) 81 akçaya rayic iken Zeyd Amr'dan şu kadar zolata borç aldıktan sonra zolata 90 akçaya geçer olsa hala Amr, Zeyd'e verdiği zolataların misillerini Zeydden istediğinde Zeyd, aldığım zolataların her birini 81 akçaya harc etmiştim sen de her biri karşılığında 81 akça al deyip misillerini vermemeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Behcet ül-Fetava, ss. 311.

19) Zeyd mülk kazanını ölü yıkanmak için vakf-ı lâzım ile vakf ettikte kazan filan mahalle mescidinde durup mescidin kayyumu, ahalisinden isteyene vere diye şart etmekle mescidin kayyumu Amr o kazanı o yer ahalisinden Bekr'e ölüsünü yıkamak için vakfı yapanın koyduğu şart üzere verdikten sonra o kazan Bekr'in kusuru olmadan çalınıp zayi olsa Amr'a veya Bekr'e ödemek gerekirmi? Elcevap-Gerekmez. Fet. Ali Efendi, I, 266.

20) Zeyd, Amr zimmetindeki alacağı olan 600 kuruş için 90 kuruş ribh ilzam etmek istedikte bir kitabını 90 kuruşa bir yıl süre ile Amr'a satıp teslim edip Amr da aldıktan sonra Amr o kitabı Bekr-e hibe ve teslim edip Bekr dahi Zeyde hibe ve teslim eylese Zeyd yıl sonunda 90 kuruşunu Amr'dan istediğinde Amr mücerret kitap sana vasıl oldu deyu vermemeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz, Fet. Ali Efendi, I, 333.

21) Hind, Zeyde borç verdiği akçası için Zeydin üzerine bir yıl tamamına dek onu on bir hesabı üzere muamelei şer'iyye ile şu kadar akça ribh ilzam edip yıl sonunda bu ribhı Zeyd'den alsa bu ribh Hind'e helal olurmu? Elcevap-Olur.

22) Zeyd, mütevellisi olduğu vakıf paraları, zayi olmak ihtimali ile hâkimin reyi ile vakfa yarar bir akara değiştirmeye kaadir olurmu? Elcevap-Olur. Fet. Ali Efendi, I, 242.

23) Denizliye tabi Başkarcı karyesi sakinlerinden sahib ül-hayrat Cafer oğlu Mustafa ağa ibn-i'l-merhum Cafer... şöyle dedi: Enfes-i malimden yirmi adet liray-ı Ormaniyi hasbeten lillahı teâlâ vakf'u habsedip şöyle şart eyledim ki: meblağ-ı mezbur iki bin kuruş alâ vechil-helal bâyed-i mütevelli rehn-i kavî veya kefil-i melî ile senevî ziyade ve noksan olmayıp ve kalemiye namı ile bir nesne alınmayıp onu on bir kuruş sekiz para hesabı üzere istirbah olunup hasıl olan ribhından her senenin Zilhiccei şerifesinin gâyesinde 180 kuruş karyei mezburede vâki ashab-ı hayrat tarafından bina ve inşa olunan mescid-i şerife minber vaz'ı ile hatib bulunan zata verile..."

Hurrire fi'l-yevm is-sabî aşara min şehr'i safer il-hayr liseneti tis'a ve selasemie 27 safer 1307 h./3 Ekim 1891. Bak. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivi mücedded Anadolu adlı 601 No.lu defter, ss. 96.

24) Bir beldede âlim namına olan Zeyd, vakıf para haramdır, vakf edenler cehennemliktir, devr ile hasıl olan ribh dahi haramdır onu yiyen imama uymaktan men etmekle ekser mescitlerin tatiline ve o beldede ahalisi aralarında düşmanlığa sebep olup bunun gibi sözler sarf edip fitne çıkmaktan korkulsa şer'an Zeyd'e ne lâzım olur? Elcevap Tazir-i şedit ile men edilmeye zorlanır, hareketinden vaz geçmezse sözlerinden dönünceye kadar zindanda haps olunur. Bak. Behçet ül-Fetava, ss. 150. Aynı fetva, Hulasat ül. Ecvibe'de de kayıtlı. Bak. I, 103.

25) "İstanbul kadısına hüküm ki mahrusai İstanbulda vaki olan imaret-i Âmirem evkafından 100.000 akça ve ceddim Sultan Mehmet Han evkafından 100.000 ve Sultan Bayezid Han emareti evkafından 80.000 akça ve Sultan Selim Han emareti evkafından 80.000 akça ve merhum oğlum Mehmedin emareti evkafından 80.000 ve oğlum Mehmedin validesi merhumenin emareti evkafından 60.000 akça ve Üsküdarda olan emaret evkafından 60.000 akça ve Ali Paşa evkafından 30.000 akça ve Mehmet Paşa evkafından dahi 30.000 akça ve Murat Paşa evkafından 18.000 akça ve Mustafa Paşa emareti evkafından 30.000 akça ve Davud Paşa evkafından dahi 30.000 akça ki cümle 698.000 akça olur mütevellilerden alınıp murabahaya verilip ribhı mahrusei mezbure kasaplarına sermaye için koyun emini marifeti ile verilmek üzere süddei saadetim müteferrikalarından Mustafaya teslim olunmasına emr edip... 22 Şaban 973/ 1566 mart ayı ortaları. Bak. Ahmet Refik (Altınay). 16. Asırda İstanbul Hayatı İstanbul 1935, ss. 87.

26) "İstanbul kadısına hüküm ki, mahrusei İstanbul kasaplarına sermaye için tavaif-i muhtelifeden cem olunup süddei saadetim müteferrikalarından Mustafaya teslim olunan meblağ-ı mezkûru muamelei şer'iyye ile muamele edip her maddei muamele etdüğün İstanbul kadısı huzuruna getürüp sicil ettürüp ve kendü dahi defterine kayd edüp sene başı oldukta İstanbul kadısı huzurunda muhasebesin verüp ribhından hasıl olan meblağı, eminine teslim edip kadı marifeti ile İstanbul kasaplarına sermaye içün tevzi edüp suret-i muhasebenin her biri sicil-i mahfuza kayd olunup birin dahi mezbur Mustafa süddei saadetime getirüp hazinei Âmiremde mahfuz ola bu babta sicil akçesi alınmaya.- 22 Ra.

mazan 973/1565 Nisan ortaları, aynı yer, ss. 88. bu iki belge Kanuni devrine ait.

27) İstanbul kadısı saraya mektup yazmış "sabıkan kasap akçası 40.000 filori (o tarihte bir filori 60 akça) olup her yıl ribhından (faizinden) küllî akça hasıl olmağla müstakil mütevelli nasb olunup hala zikr olunan akçadan on iki yük (bir yük: yüz bin akçadır) kalup ve mütevellisi onunu on bire istirbah ettirmekle yılda cüz'î nesne hasıl olup ol dahi mütevelli yevmî elli akça vazife alup ve dört câbî ve bir kâtip vazifesi dahi ihdas olunmağla kasaplara yılda 69.000 akça ait olur. Zikr olunan akça min baad onun on bir üzere istirbah olunmak üzere kasaplara veyahut mutemedün aleyh kimesnelere verildiği takdirde ribhı zıf (iki kat) üzere olduğundan maida mütevelli ve kâtip ve câbîlerin vazifeleri zarar-ı kassabîne ait olmakla küllî tefavüt olmağın meblağ-ı mezbur mütevelliden ref olunup vech-i meşruh üzere istirbah olunmak babında hükm-ü hümayunum recasına arz etdüğün ecilden buyurdum ki... vardukta zikr olunan kasap akçesine arz etdüğün üzere amel eyliyesin (koyun eminine verildi) fi evayil-i c. 1000 (Cemaziyelevvel başları) 14 Şubat 1592 (üçüncü Murat devri). Bak. Ahmet Refik (Altınay)ı hicrî XI. asırda İstanbul Hayatı, 1931 İstanbul, ss. 1.

RIBA AND INTEREST CONCEPT AND BANKING IN THE OTTOMAN EMPIRE

Neşet ÇAĞATAY

Riba and Interest has no doubt been one of the most hotly debated and commented upon - both verbally and in writing - subjects throughout the world of Islam. We are not to delve at length here into these discussions. Indeed any such attempt on my part, after my colleague and personal friend Fazlur Rahman's scholarly treatise on the subject is bound to remain unnecessary[1]. He makes both chronological and logical criticism of the verses of Qur'an wherein riba is mentioned; scientifically studying at the same time its applications amongst Hejazi Arabs during pre-Islamic and Islamic periods - first in Mecca and then following the Hegira in Medina. He further discusses the authenticity of later manuscripts and publications in the light of such practices of riba as well as all the more apparent realities.

We want to dwell here briefly on riba and interest practices especially amongst muslim communities that comprised the Ottoman Empire during the period 1517-1924, i.e. in the reign of Ottoman Caliph-Sultans who spiritually led the world of Islam for more than four centuries.

Riba in Its General Conception Practices Connected with It in Pre-Islamic Arabia - Prohibitions During the Early Periods of Islam

My venerable friend the late Joseph Schacht describes both the conception and the meaning of riba in his article in the Encyclopaedia of Islam "the word riba actually and literally means an increase, a growth, a rise, a swelling and as a term it comes to connote a 'murabaha', an 'interest', denoting at the same time the idea of all sorts of illegitimate and unearned material gains. It further signifies to exchange on term a commodity that is both weighable and measurable with an excess of this same commodity."

Being a stretch of arid land from a geographical point of view, Hejaz had become the hub of extensive and voluminous trading that entailed, **per-se**, money landing and borrowing. Writers that describe economic and social life in seventh century (A.D.) Arabia inform us of the ruthlessness with which such lendings and borrowings were undertaken. The prevailing practice was either.

1. to exchange same or similar articles (**riba al-fazl**) or;

2. to advance money at a fixed monthly or yearly interest (**riba-al-nasi'a**).

Should the debtor prove himself unable to repay the loan the interest was doubled and the period originally set forth was extended (**riba al-nasi'a**). This was practiced as follows:

---

(1) Fazlur Rahman: Riba and Interest, Islamic Studies in Journal of the Central Institute of Islamic Research, Karachi, vol. III, No. 1, March 1964, reprint p. 1-43.

If the debtor was to pay the interest in the form of a year-old she-camel and could not do so at the time the debt in question matures he was asked to pay the interest accrued in the form of a two-year old she-camel. Where the article loaned was ten measures of[1] wheat then the amount due doubled. In the case of advancing in cash hundred gold coins loaned was paid back as 200 the following year. Should the loan period be extended a second and third time then the amounts due became 400 and 800 gold pieces respectively. This was the kind of usury that had impoverished the people in the pre-Islamic period causing the utter deprivation of families involved. When the debtor was unable to pay back even a modicum of sum that was advanced to him he was compelled to sell his house, his vineyard and even his freedom[2]. What is vigorously prohibited in the Qur' an by "O you who believe do not consume riba" (XXX, 130) is this usury[3].

It is difficult to find similar terms in other languages that convey the idea of this kind advancing of money or articles. Interest-rate not exeeding 25 % per annum is termed as **'manfaa'**, **faida'**, **'nama'** **'faiz'** and **'ribh'** in Arabic; **'sud'** in Persian and Urdu and as **'gelir'** or **'kazanç'** in Turkish.

Those who advance at a higher rate of interest are 'usurers'[4] Canonical admonitions regarding riba are to be found in verses II (275-276, 278-280), III (130), IV (159-160) and XXX (39) of the Holy Qur'an. When commenting in his 'Kitab al-Tafsir' on the verse II (278-280), Buharî records as follows "Ibn 'Abbas said: the last verse sent down to the Prophet was the verse on riba". He further explains that 'Umar b. al - Hattab is quoted to have said "the last verse revealed to the Prophet was on riba and that He died before we could question Him on the subject" Fehruddin Razî claims that what is meant by illegal transactions or riba as mentioned in Qur'an is riba al-nasia[5].

As to hadiths, no reliable hadith literature contains a hadith clearly and particularly touching on riba or borrowing and lending. In Buhari's and Muslim's works (Kitab al-Buyu, bab **al-riba**) there is a creditable hadith which is always taken as an example in matters connected with riba: "it is said of Ubada b. al-Samit that the God's Messenger has requested that the gold be paid by gold, silver by silver, wheat by wheat, barley by barley, dates by dates, salt by salt like for like payment being made hand to hand. If anyone gives or expects more he has dealt in riba. Both the receiver and the giver are guilty; there is no riba except in transactions involving credit".

A great majority of Islam jurists reject and condemn such pre-Islamic usury based on doubling and redoubling of interest that had prepared ground for the financial collapse of families. Further they have categorically prohibited the transaction of both articles and money even when what was involved was a low-rate interest, on the basis of articles enumerated, i.e. gold, silver, wheat, barley, date and salt and founding their arguments upon hadith wherein these are mentioned.

Moreover, jurists of considerable wisdom and insight have interpreted riba- having in mind the social and eco-

(2) Tabari; 'Cami al-Bayan' Cairo, III, 60, IV, 55, 56, 63; F. Razi; 'Tafsir al-Kabir, Cairo, III Al-i Imran verse 130; Al-Bayhaki, Al-Sunan al-Kubra Hyderabad. 1352; Kitab al-Buyu, bab-i riba.

(3) J. Schacht, Encyclopaedia of Islam - Article on 'riba'; Enver Ikbal Kureshi; 'Theory of Interest and Islam' Trans. by Salih Tug. 1966 Istanbul pp. 48-71; Maxime Rodinson "Islam et Capitalisme', Paris, 1966. pp. 35-62.

(4) Fazlur Rahman, paper, mentioned in footnote no. 1 here, pp. 1 etc.

(5) F. Razi 'Mafatih al - Gayb', Cairo, II, 58 Rashid Riza 'Tafsir al-Manar', Cairo, 1367 A.H., III, 15.

nomic development of communities as well as in the interest of people at large - as it was explained and commented upon in verse III, 130.

They also maintain the opinion that riba should cover only those six articles mentioned in the above hadith and that all money and articles unaffected should not be condemned.

Rigid in their conception and basing their argumentations on apocryphal hadiths such as "all kinds of advancing (money) that involve a gain is riba" the first group of jurists have pushed the matter into a blind-alley[6]

In his 'Sunan al-Kubra' Bayhakî quotes a lengthy hadith to the effect that "there is no riba consumed in what is eaten or drunk and in articles other than gold and silver"[7]. Since this inflexibility in the true understanding of riba had long been widespread in the world of Islam, great majority of muslims with property, goods and cattle had had to recourse to borrowing on pawn, thus providing the creditor with both a guarantee and unearned profit; while a few have referred themselves to fraudulent interest by a "muameleyi şer'iyye." There are plenty of examples in books of fatwas and fiqh to advancing of money for articles pawned. An interesting piece of document dating back to 1298 A.D. (697 A.H.) and pertaining to Seljuks of Anatolia was published in 1952[8].

"Hilei şer'iye's" over riba and interest have assumed a well-nigh legitimacy so much so that there were even separate books on the subject. These fraudulent procedures became so widespread towards the Middle-Ages that the very Arabic word connoting the idea was introduced into the languages of Western Europe. In the eighth letter in his treatise entitled 'Les Provinciales' and published in 1656-1657 Blaise Pascal makes mention of such fraudulent procedure then called 'contrats mohatra'.

The Shafiites in particular and later Hanefites and Imamites recognise such "hilei şer'iye;" whereas Malikites, Hanbelites and Zaidites reject it.

Despite such prohibitions advancing on money on interest had a long standing amongst all countries of the Faith. There are numerous examples of transactions wherein both riba and interest were involved in Morocco, Algeria, Egypt, India, Iran and above all in Mecca[9]. Jâhiz who lived in Basra in 9th century A.D. tells us in his 'Kitab al-Buhala' about two Persian Gulf merchants who bought back for cash the same articles they had just sold on fixed term. Of the Abbasid caliphs Muktadir borrowed some 200,0000 dinars from merchants at a rate of interest of 7 % between the years 912-932[10].

To extend the ban on riba, which virtually meant redoubling of already double interest, down to modest rates of interest below 15 % falls short of principles set forth both by Islam, a religion founded on logic and realism and by Holy Qur'an wherein in more than fifty places the phrases 'are thou

(6) For further details see Fazlur Rahman, Paper mentioned in footnote (1).

(7) Al-Bayhaki 'Cami al-Sunan al-Kubra', Hyderabad, 1352 A.H. V, 180-287.

(8) 'A Legal Document Concerning Loaning on Interest in Seljuki Period' by Osman Turan, T.T.K. Belleten 1952, vol. XVI, No. 62, pp. 251-260. Also see 'Ilahiyat Fakültesi Dergisi', Ankara Universitesi, 1953, I, 41-49; 1955 No. 1-2 pp. 23-30; 1955 No. 3-4, pp. 84-97 for the critics of Turan's article as well as related correspondence.

(9) Maxime Rodinson, 'Islam et Capitalisme'. In this book, Rodinson gives several extremely interesting examples and illustrates his point by saying that mohamedan traders in 18th and 19th centuries Morocco used to receive up to 400 % interest and that Meccan traders used to loan to Javanese pilgrims on an interest rate of 100 %; while terming such transactions 'un bon prêt' wherein the words 'riba' or 'faiz' did not even appear. See pp. 53-62.

(10) Ibn-i Miskawayh 'Tacarib al-Umam pp. 432, 345, 364, 505; Ibn al-Athir vol. VIII, pp. 165.

not aware?' 'do not thou cogitate?' are repeated. Moreover, the Prophet Himself had borrowed quite good sums from Jâbir b. Abdullah and when the time came for Him to pay back He did so by adding something to the actual sum He owed[11].

The unjustified rigidity in the interpretation of riba had prepared the ground first for Christians and later for jews to monopolize financing of every conceivable form in the realm of Islam; thus forcing mohamedans to refer to "hilei şer'iye" to get around haram. This, most certainly corrupted their ethics[12].

Since in books of fiqh and official records such derivation of interest is termed "muamelei şer'iye" the method followed is in fact deception and there can be no deception in shari'a. On the other hand, banking which is based on borrowing and advancing at low rates of interest and thus providing financial aid in a manner quite anonymous saves the person from the embarrassment of feeling indebted for both the money advanced and the kindness displayed. This in turn is appropriate and is in line with high Islamic ethics of secrecy and intimacy with which mohamedans are asked to assist each other; since it is well-nigh impossible to expect a person to extend large sums of money without ultimate recompense or return in order to provide an artisan with working capital or an individual with an abode. Even should this be possible it is certain that the debtor would feel himself under obligation.

(11) Abu Davud 'Sunan'; 'Kitab al-Buvu'; 'Husn al-Kaza'. Ahmad b. Hanbal Musnad. Cairo. 1313 A.H., III 319.

(12) Hila-i shar'iya in changin interest. Example: Person selling his watch or his rosary to someone for a period of 6 months for 150 liras and the latter's re-selling it to the seller for 100 liras cash. This apparently innocent transaction is in fact an open riba.

Riba and Interest In the Ottoman Empire

It is certain that in the Ottoman Empire that extended itself on three continents advancing and borrowing of money amongst traders, artisans, public servants and the population in general was quite widespread, partly due to the special texture of communities comprising the Empire and because of the Imperial land system then in progress[13].

There is no doubt that the practice of the rate of interest either through fradulent (deceptive) selling of beneficial pawning had a long and extensive usage. There can be found many examples of such fraudulent selling named muamelei şer'iye and there are even books written on the subject. As to the Seljuqi document concerning pawning its date- 1298 A.D. indicates as we have noted in footnote[8], the transaction occured a year before the Ottoman Empire was founded. Thus, loan against security that provided the creditor with considerable profit in the form of milch cow, farmland, orchard etc. had certainly found a sporadic and ready practice since the early years of the Empire.

By officially legalizing low rates of interest, as separate from such labyrinthus of procedures, in the second half of 19th century the Ottomans have proved themselves realistic on the subject and thus established a precedent for the rest of the Islamic world. We may summarize later developments under the following headings:

(13) In the Imperial Land System all arable land in the realm was divided into lost of 60 - 200 dönüms (approx. 120.000 - 400.000 square meters) each lot being in the possession of a farmer and his family and inherited undivided by one of his inheritors or heirs. These lots could neither be sold or otherwise disposed of and in each village and official named "sipahi" collected taxes and dues.

A — Riba and interest - rate as treated in books of fiqh;

B — Riba and Interest - rate as mentioned in fatwas (opinion or verdict on a legal matter as furnished and pronounced by a mufti);

C — Riba and interest - rate as recorded in judicial (court) registries and in Imperial edicts;

D — Development of banking.

A — Riba and Interest - rate as Treated in Fiqh

The great majority of the Ottoman Turks belonged to Hanafit Sect. Books entitled 'Multaka al-Abhur' and 'Durar and Gurar' lead the fiqh books used as text books in Ottoman madrasas and to which kazis frequently referred when pronouncing their judgements or ruling their verdicts[14].

In 'Multaka' a whole chapter devoted to the discussion of riba mentions the six articles given in the hadith, namely gold, silver, wheat, barley, date and salt and following a statement to the effect that in riba exchange of any article with an excess of the same good is not permissible, examples are provided. To take one: one measure of wheat can be sold for two measures of barley since they are of one and the same genus. In order to by-pass haram sales must be effected on cash payment basis involving no fixed term. Inasmuch as this procedure is recorded in the annals as sale, it connotes nevertheless the idea of lending and borrowing. Further examples: it is permissible to sell the milk of one species of animal for an excessive amount of milk from a different species since the animals involved do not belong to the same family. Sheep and goat; buffalo and cow are of one and the same genus. It is not permissible to sell either the milk or the meat from any one animal included in these two groups for an excessive amount of milk from any one animal therein. It is permissible to sell fat for meat or for fat rendered from sheep tail.

It is permissible to sell wheat for an excessive amount of flour since bread is sold by loaf and flour by measure. It is not permissible either to sell olives for an excessive amount of olive oil or the sesame for sesame seed oil. There can be no riba between the master and his slaves because whatever possessisons they command are the master's. If the slave is promised freedom on payment of a stipulated price then riba may take place[15].

In 'Durar and Gurar' after giving almost similar examples, the following are added: raisins can be sold for more grapes, dried wheat for more green wheat, cotton for more cotton thread. As there is no verse on bread and copper coins these can be sold by weight, the latter being sold, at the same time, by numbers. Gold and silver coins are only sold by weight since by verse they are categorically weighable articles. Gold and silver coins that are two-thirds fine are bought and sold by weight; while one-third fine gold and silver coins in number. In fatwas there can be found numerous examples on selling and buying of coins[16].

(14) 'Multaka' was written by Ibrahim Halabi and translated into Turkish by M. Mevkufati. It was printed several times. The edition mentioned here is printed in Istanbul (1890 A.D. and 1308 A.H.). 'Tarjamai Durar' was written by Mehmet b. Hurmuz, alias Mullah Husrev. What is mentioned here is Istanbul edition of the work printed in 1842 (1258 A.H.).

(15) 'Multaka' II pp. 31 - 34

(16) 'Durar' II pp. 579, 586-591. In 'Bahjat al-Fatawa' it is said that gold silver coins 50 % fine are to be bought and sold by weight, pp. 311. It further says that coins well-known to the public both by weight and value can be bought and sold by numbers, ibid pp. 312.

B — Riba and Interest - rate in Fatwas

There are a great number of works compiling fatwas pronounced from 1299 until the abrogation of Caliphate (1924) by famous muftis that had practiced in important Ottoman centers and by various Shaih al-Islâm.

Most of these contain also fatwas by muftis of great renown in their respective terms of office. Of these we can mention but some of the most famous: 'Fatawai Ali Efendi', 'Fatawai Fayzia' and 'Bahjat al-Fatawa'. Several of these have been reprinted many times.

These collections treat, in the first place, problems arising from the question of coins of different fineness involved in borrowing or loaning. In later chapters problems arising from the charging of interest are discussed under the heading "muamelei şer'iyye".

In early years the payment with gold and silver of same fineness and size (or type) was no problem since the fineness and the value of these remained unchanged. But in periods when the volume and the scope of trade grew -16 th and 17 th centuries in particular- and military as well as the economic reasons made it imperative to alter both the fineness and the size (consequently the value) of these coins such repayments became extremely complex. Thus the reconciliation of divergences that had occured between the time coins were borrowed and the date of expiry necessitated the pronouncement of religious edicts (fatwa). Here are some examples to further illustrate this point:

1. In case someone had borrowed mangir (copper coins) at the time when these were currency in circulation, can this debtor insist on repaying his debt in mangir at the time this debt expires and when not mangir but gold or silver coins are in circulation? Answer: No, he cannot.
2. In case someone had borrowed mangir from a certain creditor at a time when one gold piece was worth 400 mangirs and that gold and silver coins became the currencies in circulation in the meantime, can the creditor claim a new rate of exchange between mangir and gold or silver coins when the debtor insists on paying in any one of the new currencies rather than in mangir? Answer: he cannot[17].
3. In case someone had borrowed money (samll coins) that was the currency in circulation at that time and that later on large coins were circulated replacing the small ones, should the debtor insist on paying his debt in gold or silver coins and can the creditor insist on receiving (or being paid) large coins equal in number to the small coins originally advanced? Answer: He cannot.
4. In case someone borrows a certain number of large-size aktcha at the time one kouroush was worth 70 of such aktchas and if later small aktcha becomes the currency in circulation in replacement of large aktcha and one kouroush revalued to equal 120 small aktchas, can the debtor insist on paying at the rate of 120 small aktchas to one kouroush or at the rate of one large aktcha to a small one? Answer: he cannot[18].

Apart from the above these collections of fatwas provide space first for

(17) See "Fatawai Fayziya" I, pp. 430-431.

(18) Ibid, I, pp. 431. For similar fatwas please see "Fatawai 'Ali Efendi" I, pp. 328-333.

(19) 'Fatawai 'Ali Efendi', I, pp. 331

muamelei şer'iye wherein the interest involved was integrated by a hilei şer'iye into the sale value or price and then, in a partly hushed up fashion, investments on interest-rate and problems related thereto. Some examples of such fatwas:

1. In order to obtain 90 kouroush of interest (ribh) on 600 kourhoush he advances, a person sells for a period of one full year one of his books to his debtor for 90 kouroush and he in turn donates the same to a third party, the latter making a gift of it to the creditor. Can the debtor refuse to pay 90 kouroush on the ground that the creditor had got back his book? Answer: he cannot.

2. Should a woman receive ribh through "muamelei şer'iye" for the money she loans out to a man for a fixed period of one full year; would this ribh be halal? Answer: Yes.[20].

3. If a person advances money on term at a rate of interest of 15 % will he be able to collect this ribh at the end of the loan period? Answer: yes[21].

On the subject of similar procedures to legitimate the interest-rate these collected fatwas furnish more examples connected with pious foundations (vaqf) than individuals[22]. Here are some illustrations:

1. If a person loans out to a woman from funds with which he is entrusted at an annual rate of interest of 15 % would he be able to collect ribh at the end of the year? Answer: Yes[23].

2. If a person loan to another person out of the pious funds of which he is the trustee at a rate of interest of thirteen to ten, can he claim this interest which is above 15% by filing a complaint? Answer: he cannot[24].

It is understood from fatwas in 'Fatawai Ali Efendi' (I, pp. 333) attesting the legitimacy of interests received on foundations money advanced, that certain people were against donating for charity purposes and above all against the administration of such funds to generate interest. In another fatwa it is said "if a self-styled wisecrack in a community claims that the foundations money is haram; those contributing to it in the form of donations are worthy of hell; the ribh thus obtained is also haram and forbids the faithfulls to stand behind the imam (who is remunerated out of the foundations funds) in the mosque thus causing desertion in all mosques in

(20) Ibid, I, pp. 333

(21) 'Fatawai Fayziya', I, pp. 431

(22) It seems that the Qonqueror was the first sultan to set up foundations of which the incomes derived through loaning out on interest- rate- were used to meet Imperial expenses. He had donated 24.000 gold pieces of which the interest was to be used to meet probable increases in the price of meat that was supplied to the Janissaries. See 'Kapu Kulu Ocaklari' by Ismail Hakki Uzunçarşili, I. pp. 254. At the garrisons of the Janissaries there were special 'assistance funds which were loaned out on interest to derive incomes. For a document (1650) testifying the loaning of such a fund that amounted to 48.000 aktcha at the rate of 10 % interest please see 'muhimme defterleri' No. 96, pp. 13.

For a copy of a deed of trust see 'Tercemei Camius-Sak' by Debbagzade Numan (1843) pp. 212-213. For lending on 15 % interest-rate see pp. 238 of the same work. For a 'real cash foundations' set up in 1891 at Denizli (Anatolin) see the Archives of the Turkish Vakiflar Genel Müdürlügü, Anadolu Defteri No. 60 pp. 96.

For more details and copies on monetary funds see: Istanbul Vakiflari Tahrir Defteri (A. H. 953/M. 1546). Istanbul 1970. "The Registrer Book of Funds of Istanbul" This book has been prepared by Ömer Lütfü Barkan and Ekrem Hakki Ayverdi.

(23) 'Fatawai Ali Efendi' I, pp. 335. On loaning out of foundation aktchas see 'Bahjat al-Fatawa', pp. 317-321. There are various illustrations in these same pages.

(24) We understand from chapters in 'Fatawai Fayzia' I, pp. 429 and 'Fatawai 'Ali Efendi' I, pp. 334 that the rate of interest permitted since the end of the 16th century was no more than 15 %. For a different document on this subject, see 'Osmanli Kanunnameleri'; 'Milli Tetebbular Mecmuasi' vol. I, pp. 345; also 'Mecellei Umuru Belediye' by Osman Ergin, printed in Istanbul (1922), I, pp. 410.

that city as well as rift and commotion amongst that city's population, what is to be done to such a man within the bounds of the shari'at? Answer: He is reprimanded, severely chided and pressure is brought to bear upon him. In case he is not redeemed then he is goaled until he disassociates himself from such ideas and statements[25].

This document is of utmost importance since it testifies more than anything we have the acceptance in the Ottoman Empire the fact that 'ribh' or 'faida' i.e. interest at low rates was actually different from riba mentioned in Qur'anic verses; that the interest rate of 15 % was legal both officially and by sharia and that those denying it could be persecuted again in accordance with shari'a.

C — Riba and Interest in Registries and Firmans

Court decisions and illustrations thereof as cited in fiqh and fatwa collections are both general and anonymous in character, whereas registries and entries at the kadi's office (court of justice), in books of records of the Imperial Assembly of State (muhimme defterleri) and firmans testify to what had actually occured. From documents of this kind it comes to daylight that transactions involving no more than 15 % interest was in the order of the day and that this has been the generally accepted practice from the middle of the sixteenth century onwards. Such transactions lead us to believe that similar practices might date back to fifteenth century. Pious foundation of funds reaching 24.000 gold pieces and created by the Qonqueror for loaning out on interest was probably the first of its kind that was set up officially. We possess documents indicating the creation in 1565 of a foundation by sultans, sultanas, princes and viziers - in the overall amount of 698.000 aktchas - to provide running capital to the city's (Istanbul) butchers. A similar document dated 1592 orders the advancing on interest of 10 % of 1.200.000 aktchas to the public. This sum was the remainder of butchers, allocation of 40.000 filori (one filori was worth 60 aktchas)[26].

From a firman put forth by Sultan Ahmet the First and dated 1609 we learn that usurers used to advance one gold coin and one kouroush (one gold piece was worth 120 aktchas and one kouroush 70 to 80 aktchas) on the rate of monthly interest of 4 to 5 aktchas and earned upwards of 400 or 500 aktchas a year on 1000 aktchas loaned. Furthermore, these same usurers as mentioned in the firman had the Christian minorities of the Realm so indebted that they were forcing them either to work for them or else go to jail.

With the above firman of his, Sultan Ahmet orders that those accepting more than 15 % interest be first jailed and then brought to the capital (Istanbul) to be condemned to the galleys[27].

As it is to be understood from what has been described so far, the question of loaning on interest that had always been in general and accepted practice entered a new phase through the State's making advances out of the foundations funds on interest-rate. That is, the State itself had thus established a precedent. These foundations had become so large that the interest derived therefrom sufficed to finance charity works, to provide for the needy and to make available to

(25) 'Bahjat al-Fatawa' pp. 150.

(26) 'Life in Istanbul during Sixteenth Century' by Ahmet Refik (Altinay), pp. 87-88; 'Life in Eleventh Century Istanbul', pp. 1

(27) Archives of Prime Minister's Office-Istanbul Baş Vekâlet Arşivi' 'Muhimme Defteri' No. 78, pp. 891-899.

artisans the initial or working capital[28]. Following the declaration of the Turkish Republic in 1923 "Foundations Administrations" were set up in Istanbul and Ankara to serve as mortgaging institutions. The Foundations Bank (Vakıflar Bankası) set up in 1954 still operates as such in replacement of these two administrations.

D — Development of Banking in the Ottoman Empire

Reforms within the Empire had started by Selim the Third (1789-1807) and gained momentum during the reign of Mahmud II (1808-1839) continuing as such during the reign also of Abdulmajid (1839-1861).

Military engagements as well as financial and economic undertakings have yielded profitable results. On the same line, the Ministry of Finance was created on February 28, 1838 and the first banknote 'valid cash replacement of the gold piece, or 'kaima-i m'utabarai nakdia' issued two years later. These were in denominations from 10 to 500 kouroushes, had no serial number on them and were all written by hand. They were to remain as currency in circulation for a period of eight years at the rate of 8 % interest and were due to payment upon the bearer's request at the end of this term. In 1842 new banknotes printed in Vienna were circulated replacing the first ones which there were already counterfeits. Interest accrued on this first batch of banknotes was honoured regularly although at slightly reduced rate 6 %.

Following the circulation of banknotes charging of interest in transactions of various nature and types had assumed an official status. The Galatian money-changers who were as influential abroad as they were at home proved very active in extending credits on interest and two of them had indeed set up the first bank in Turkey. In 1845 the Ottoman Government signed a contract with two money-changers, J. Alléon and Th. Baltazzi, to the effect that the Government undertook to pay them 2 million kouroushes per annum in return for their pronounced and explicit promise to keep the value of one Pound Sterling (£) at 110 kouroushes.

In 1847 these bankers named their company 'Banque de Constantinople' but the French revolution of 1848 had shaken the company's financial standing causing it to close down in 1852.

On July 24, 1856 the Ottoman Bank was set up by order of the Queen with headquarters in London and with an initial paid-up capital of £2 millions. Its name was changed later on (1863) into "Banki Osmanii Shahane-Imperial Ottoman Bank". Although the Galatian bankers mentioned above had once more set up a new bank which they named 'Türkiye Bankasi' it also collapsed a year later[29].

Quite apart from these attempts either by foreign states or by the non-muslim minorities of the Empire to introduce banking, a great statesman, Midhad Pasha, was laying the foundation stone of the first national and official Turkish bank. This great man who was twice prime minister (Sadr Âzam) set up first in 1863 a 'Fund for Public Improvement' during this term of office as governor of Nish and Danube provinces in the Balkans (1861-1868) at Sharkoy (today's Pirot). This Fund was to advance credits to people on low rate interest. This incipient public fund was created through contributions from farmers and breeders (5 % value

(28) 'Mecellei-Umuru Belediye' by Osman Nuri Ergin I, pp. 410, 704-705 also 'Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı' by the same author pp. 27-29 as well as 'Türkiye Maarif Tarihi' III, pp. 727. 'Life in Ancient Istanbul - Eski Istanbul Yaşayişi' by Musahipzade Calal, pp. 46.

(29) See 'Yüz Yillik Teşkilatlı Zirai Kredi' 1964, pp. 37-54

of their produces) and it immediately relieved the needy producers from the whims and caprices of usurers. They thus became very popular and indeed in many provinces branches were established[30]. Interest collected was spent for the construction of roads, schools and bridges. Enlarging the scope of the fund which had a regulation of twenty articles and accepted every conceivable sort of articles as security, artisans and small traders were also covered. Thus, the name of these funds was changed in 1883 to "Fund for public Improvement" (Menafii Umumiye Sandığı) but the Turco-Russian War of 1877-1878 which soon broke out almost completely ruined them all. They were replaced later on (1888) by the Agricultural Bank which name was first altered as 'The Turkish Agricultural Bank' in 1926 and then in 1937 as 'The Agricultural Bank of the Republic of Turkey - T.C. Ziraat Bankası'[31].

As it is to be understood from the short history given above interest-rate was very quick to develop following the circulation of banknotes within the realm of the Ottoman Empire.

Because borrowing and loaning out constitute an inseparable as well as inevitable part in today's trade and economic activities the word 'faiz' is used with a view of recognizing the legitimacy in creating a low-rate return on capital for 'interest-rate' which is quite different from riba both in meaning and in character. As such, 'faiz' is indeed different from riba and is in keeping with both the teaching of Qur'an as well as the intention and the spirit of Islam. If it were not, the firmans of the Caliph-Sultans, the fatwas of muftis and Shaih al-Islams would have condemned it as 'haram'. Moreover, Mahmud Sheltut, the Rector of Jami al-Azhar in Cairo published in 1960 an extensive study to the effect that neither today's bank rates nor shares and saving bonds are 'haram'[32].

(30) In State Sales and Purchases Regulations enforced in 1871, the rate of interest was fixed at 12 %. See 'Defteri Muktasit' 1307 A.H. by Süleyman Sudi, (volume II), pp. 31.

(31) 'Yüz Yillik Teşkilatlı Ziraî Kredi' 1964, Chapter on 'Historical Documents' pp. 95-118.

(32) See 'Mecellet al-Azhar', vol. 32 no. 5, pp. 526-528 (October 1960).

VAKIF SULAR VE SU VAKIFLARI

Hasan GÜNERİ

Hayır müesseselerinin en ulvisi hiç şüphe yok ki cemiyette tefrik yapılmaksızın herkesin yararına vâkıfı tarafından hasr ve tahsis edilmiş olan ve böylece bugün dilimize doladığımız sosyal adaletin yüzyıllar önce emri hayra (ve özellikle su gibi aziz ol, duasına nail olmak için) koşarak giden ecdadımız tarafından kurulan su yollarında, çeşmelerde, şadırvanlarda, kuyularda, su kemerlerinde, menba sularında, su bendlerinde ve su havuzlarında âbideleştirildiğini gösteren su vakıflarıdır.

Vakıf yolu ile vücut bulan su hayratları ve bu hayratların yaşatılması için onlara gelir getiren vakıflara Memleketimizin her yerinde rastlamak mümkündür.

Vakıfların nizamnamesi demek olan vakfiyelerde bu vakıf sular hakkında da evvelâ vâkıfı tarafından gösterilen şartlara riayet edilmesi gerekir. Böyle bir şart yoksa o takdirde teamüle göre hareket edilir. Yani vakıf sudan yararlanmada veya suya tahsis edilmiş bulunan gelirlerinin ne şekilde sarfedileceği konusunda bugüne kadar o yerde süregelmiş örf ve âdet'e bakılarak o yolda işlem yapılır.

Su vakıflarına ait müstakil vakfiyeler mevcut ise veya bu vakıflar diğer vakıfları ihtiva eden vakfiyelerde gösterilmiş ise her iki halde de vâkıfın bu vakfiyelerdeki şartlarına göre hareket edilir.

Nitekim Yargıtay Eski Başkanlarından Profesör Cevat Abdürrahim Gücün'ün Nazarî ve Amelî Hukuk Dâvaları adlı (1944 Baskı tarihli) Birinci Kitabının 401 nci sahifesinde de belirtildiği üzere; "vâkıfın şartı, şariğin nassı gibidir. Bu şart, âmmece ve bilhassa Vakıflar İdaresince mutağ bir kanun gibi tanınmalıdır. Çünkü, vâkıfın şartlarını değiştirmekten büyük mahzurlar doğan, Bir defa şartın muhafaza edileceğine emin olarak gözlerini kapayıp giden hayırsever bir vâkıfın arzularına hürmetsizlik ve tecavüzdür. Saniyen bir kimse bir yeri elinyan her türlü şartlara bağlamakta hayatında ilişilemez iken vefatından sonra o şartları ihlâl etmek vebaldir. En mühim mahzur ise içtimaî bir mahzurdur ki şartların her vakit kolayca tağyir edilebileceğini fiilen müşahade edenler hiç bir vakit vakıf dediğimiz emri hayra rağbet etmezler ve hayır müesseselerine vakıf tarikiyle muavenetten el çekerler. Binaenaleyh vâkıfın şartına riayet en büyük amacımız olmalıdır."

Hatta adı geçen Profesör anılan Eserinin 401 - 402 nci sahifelerinde; vakfın şartlarının tevliyet hali müstesna olmak üzere, vâkıfın bile hayatında değiştiremiyeceğine işaret ettikten sonra devamla "vakfiyesinde tebdil salâhiyetini muhafaza ettiğini yazmış olduğu takdirde dahi eski esaslara göre bir defa tebdil etmekle tağyir selâhiyeti biter; bir daha kendisi bile tebdil edemez. (Meğer ki merreten bade uhra) kaydile ta'mim etmiş ola", demektedir.

Biz burada su vakıfları ile ilgili olarak Vakıflar Kütüğünde kayıtlı bu-

lunan Sultan Abdülmecidin anneleri Salihatı Nisvandan Bezmiâlem Valide Sultanın Vakfiyesini bildirmekle ve Karaman Beylerbeyi Murat Paşanın halen Antalyada kâin Vakfına ait Vakfiyesinin İstidos (Manavgat) ve Doden (Düden) Nehirlerinin ıslahı ile ilgili kısmından ve son olarak Lâleli Sultan Mustafanın İstanbulda kâin Vakıflarına ve Hayratına getirilen sularla ilgili bulunan Vakfiyesinin bazı kısımlarından bahsetmekle iktifa edeceğiz.

Kendisiyle iftihar ettiğimiz Bezmiâlem Valide Sultanın, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 174/1464 kasa numarasında muhteşem bir cilt halinde 14 orijinal Vakfiyesi vardır. Bunlardan Hicrî 1263 yılı Şubatının birinci günü tarihile tanzim ve tescil edilen Bezmiâlem Guraba Hastahanesinin Vakfiyesinin 288 nci sahifesinde; Hastahane ve müştemilâtının suyu ve su yolları hakkında aynen şunlar söylenmektedir. "..... ve kanavâtına tebaiyetle üç masura mailezizi carii havi bir bap Hastahane ve ittisalinde kâin Camii şerifi ve yekta kârgir hamam ve 9 bap dükkân....." denilmiştir.

Karaman Beylerbeyi Murat Paşanın Vakıflar Arşivinde müseccel (596 Numaralı Defterin 67 nci sahife 57 nci sıra Numarasında ve dolapta mahfuz 214/60 Numarada kayıtlı) evasıtı Cemaziyel ulâ 982 tarihli Vakfiyesinin baş taraflarında ".....müşarünileyh merhum ve mağfur Murat Paşa Antalya Kasabasında... biri Karahisar Kazasile Manavgat Kazası arasında cari İstidos namile meşhur Nehrin ve diğeri Dizdar Alanı ortasından akan Doden Nehrinin ıslahı için (bıraktığı) nukut ve akardan sülüsü malinde tasarrufatı nafiz..... müebbet bir Vakıf olmak üzere vasiyyet etti....." denilmekte ve Vakfiyenin sonlarına doğru da ".... Vâkıf ....vakfedip mülkünden ihraç eylediği dokuz bin gümüş dirhem mebaliğ (... in) nemasından..... Antalya Tevabiinden İstanos beldesinde Camii Kebirin önünde Vâkıfın bina eylediği ve insanlar arasında şadırvan denilen mahallin su mecrâsını termim eden kimseye üç yüz elli dirhem tayin etti. Ve bundan artan fazlayı ihtiyaç hasıl olursa mezkûr su yolunun tamirine sarf edilmesini... şart eyledi....." denilmektedir.

Son olarak Lâleli Sultan Mustafanın Vakıflar Kütüğünde mukayyet (642 Numaralı Defterin 5-6 sahifelerinde kayıtlı 15 Muharrem 1178 tarihli Vakfiyesinde ".....Edirnekapısı haricinde Bayrampaşa nam mahalde merhum ve mağfurunleha Hatice Sultan Çiftliği kurbinde müceddeden hafrı abar ve.. taşrasında paşa künkü tâbir olunur bin yüz elli adet künk ve.. yirmi adet kurşun boru ile bostan derununda vâki merhum Mahmut Paşa Camii Şerifi Vakfı suyu... (na)... idhal ve canibi Vakfı hümayunlarından Vakfı merkume yevmi dokuz buçuk akça mukataa hakkı mecra verilmek üzere ba'izni mütevelli.. icra ve dahili surda eski odalar mukabilinde Sadrıâzam esbak merhum Elhaç Ahmet Paşa Sarayı karşısında kâin Teraziden ifraz kanavâtına tebaiyyet ile mülkleri olan dokuz buçuk masura ma'ilezizi (tatlı suyu) salifüzzikir Lâleli Çeşme kurbinde kâin Camii Şerif şadırvanına ve musluklarına ve sebili mezkûre ve imareti merkumeye icra buyurduklarından sonra..." denilmekte ve devamla ".... Medinei Üsküdarda Ayazma Sarayı arazisinde kâin Camii Şerifin haremi ittisalinde köşede irvayı atşân için mânendi aynı cinanı ihya buyurdukları çeşmei ruhu efzâ ve mahalli mezkûr İskelesi kurbinde Ayazma nam çeşmei ranâ ve menbaı hayat saffeti nemalarını ve medinei merkume kurbinde Çamlıca nam mahal havalisinde mebu'edip hafrı abar ve karı zeminden inficâr ve.. kanavâtı müsennât ile muhrez olup mesbuküzzikir Ayazma Sarayı sahnında kâin Camii Şerif musluklarına ve çeşmei mezbureye ve zikricai Hamamı rahat fezaya icra buyurdukları kanavâtına tebaiyyet ve sekiz masura

mai'lezizi memlukelerini.. ve yine Evkafı hümayunları mülhakatından olmak üzere medinei İslâmbolda Valde Hanı demekle ârif Han mukabilinde köşede Saka Çeşmesi ... ve ... Boğaziçinde... Paşabahçesi nam mahalde dahi .. bir çeşmei ruhu efza icra ve bina ve... itmam buyurdukları .... asıl esası Evkafı hümayunları olan sabıküzzikir Kızıltaş Mahallesinde Lâleli Çeşme kurbinde kâin Camii Şerif ve Medresei münife.. bermucibi hücceti şer'iye ve senedatı mer'iyye dahil emlâki sahibi hümayunlarından olup..." denilmektedir.

— Memleketimizde ve Yavru Vatan Kıbrıstaki Su Vakıfları —

Vakıflar sahasında Otorite olan Yargıtay Eski Daire Başkanlarından Ali Himmet Berki ile Eski Adalet Bakanlarından Sedat Çumralı Üstadın birlikte neşrettikleri Su Hakları adlı (1959 Baskı tarihli) Eserin Vakıf Sular başlığını taşıyan 40-41 nci sahifelerinde Memleketimizde ve Yavru Vatan Kıbrısta kurulmuş su vakıflarıyle ilgili olarak şu izahat veriliyor. "Bu bahisde Padişahların, saray mensuplarının, Şeyhül-İslâmların ve Vezir ve Emirlerin su vakıfları zikre şayandır. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet, Kanunî Sultan Süleyman, Ahmet Paşa ve Kethuda Osman Ağa va-Beylerbeyi havalisinde Kavas Ahmet Ağa çeşmeleri, Beykoz'da Karakulak Ahmet Ağa Suyu ve Alemdağ'ında Nurbânu Sultanın 'taş delen suyu', Ankara'da Şeyhül - İslâm Mehmet Efendi, Bursa'da Şeyhül - İslâm Kara-Çelebi Zade Abdül-Aziz Efendi suları ve çeşmeleri; İzmir'de Köprülü Zade Fazıl Ahmet Paşa ve Kethude Osman Ağa vakıf suları; Kıbrıs'da Ebû - Bekir Paşa, Pertev Paşa, Ahmet Paşa ve Silâhdar Ağa su vakıfları bu kabildendir. Bunların bazıları diğer vakıfları ihtiva eden vakfiyetlerde münderic ve bazılarının müstakil vakfiyeleri mevcuttur."

"Kanunî Sultan Süleyman'ın zamanında müstakil bir halde tanzim olunan ve başında tuğrası bulunan su vakfiyesi; Vakıflar arşivinde 1388 numarada kayıtlıdır."

"Her şeyden önce şu cihetı kaydedelim ki asıl vakıf olan kanavât (su yolları,), çeşme, şadırvan, kuyu ve benzerî gayrimenkullerdir. Su, bunların menafiinden madûddur."

"Su vakıflarından başka bazı yerlerde vakıf sıcak su, hamam ve kaplıcaları vardır."

"Vakıf Sular bahsinde Padişahların, Vezirlerin, Şeyhül-İslamların, Emirlerin ve Saray mensubu ağaların su vakıfları zikr ve tetkike şayandır."

— Sular ve Suların İdâresi —

Yine aynı Müelliflerin sözü edilen Su Hakları adlı Eserinin Sular ve Suların İdaresi başlığını taşıyan kısmında (sahife 75-76 da) şu izahat verilmektedir· "Âmme menfaatine devlet tarafından temin ve akıtılan sulardan maada İstanbul'da vakıf ve mülk olmak üzere iki nevi su mevcuttur. Bent suları, menba suları".

"Vaktiyle bu sulardan yarım masura veya daha ziyade alıp evlerine akıtmak isteyenlere muayyen bedel mukabilinde verilir ve suya mâlik olanlar bunu ahare bey ve ferağ edebilirdi. Vakıf sulara temessüklerle ve mülk sulara Eyüp Şer'iye mahkemesinden alınan Hüccet-i Şer'iyelerle tasarruf olunur ve ferağ ve intikal Eyüp Şer'iye mahkemesince icra edilirdi. 1252 tarihinden sonra bu muameleler yâni ferağ ve intikal muameleleri evkaf senedat dairesine havale olunmuştur."

"Vakıf sulara Vakıflar İdaresince, Belediyeye ait sulara Belediyelerce tâyin olunan memur ve su yolcuları tarafından nezaret ve icabı halinde tamir ve ıslah olunurdu. Padişah vakıflarının su yolcularına Bölükbaşı vesair hayrat su yolcularına Usta namı verilir ve işin büyüklüğüne göre lüzumu kadar su yol-

cusu ve çırak kullanılırdı. Taşrada Belediyelere ve Vakıflara ait sularda bu kabil müstahdemin vasıtasiyle muhafaza ve tamir ve ıslah edilmekte idi. Bunlardan başka İstanbul ve taşrada suların muntazaman cereyanını temin için mühendisler, keşif memurları, korucular, çavuşlar, bent memurları vardı."

"İstanbul'da su memur ve müstahdemlerine merci olmak üzere bir Su Nezareti mevcuttu. (Sadi Nazım Nirven'in 1946 tarihinde neşrolunan İstanbul Suları adlı Eseri.)"

"1252 tarihinde Evkaf Nezareti teşkil olunarak Su Nezareti Evkafa bağlanmıştı. 1293 tarihinde Belediye Kanuniyle bu nezaret, masrafı Evkafa ait olmak üzere Şehremaneti idaresine geçmiş ve 1325 tarihine kadar Su Nezareti Şehremanetine bağlı kalmış iken 1326 senesi Evkaf Nezaretine devr ve unvanı "Meyâh-ı Vakfiyye" (Vakıf Sular) müdüriyetine tahvil olunmuştur."

— Vakıf Kırkçeşme Suyu —

Aynı Müellifler İstanbul Kırkçeşme suyu adıyle anılan Vakıf su hakkında da sözü edilen Eserin 76 ncı sahifesinde şu bilgiyi vermektedirler. "Kırkçeşme suyu Sultan Süleyman evkafındandır. Sultan Süleyman Han İstanbul'da bidayette kırk çeşme yaptırarak Büyükdere, Ortadere, Bakraç ve Belgrad dere sularını bendler ve mecralar vasıtasiyle çeşmelere akıtmış olması münasebetiyle Kırkçeşme namını almıştır. Sonra çeşmelerin adedi artmış padişahlar daha başka menbalar bularak ve müteaddit bendler yaptırarak buralardaki sular aynı mecraya verilmiş ve çeşme adedi çoğalmış ise de ismi değişmemiştir."

— Vakıf Menba Suları —

İstanbulda Vakıf Menba Suları olarak da bugün Vakıflar İdaresinin (kiraya vermek suretiyle elde ettiği) gelirleri arasında önemli bir yekûn tutan başta Taşdelen Vakıf Menba Suyu olmak üzere, Karakulak ve Defneli Menba Suları vardır.

— Sularla İlgili Kanun ve Nizamname ile Bunların Tatbikatından Doğan —

İHTİLÂFLAR

10/5/1926 Tarihinde Resmî Gazetede neşredilmekle yürürlüğe girmiş bulunan 831 sayılı Sular Hakkında Kanun ile bütün suların ve bu arada yukarıda izahına çalıştığımız vakıf suların da doğrudan doğruya Belediyelere ve Belediyesi bulunmıyan yerlerde ise Köy İhtiyar Meclislerine devredilmiş bulunduğunu belirtmek isteriz. Yalnız bu devir keyfiyetiyle suyun ve bu suya vakfedilen akarâtın vakfiyeti bertaraf edilmiş değildir. Şu halde yukarıda açıklandığı üzere bu sular üzerinde de vâkıfın şartına, şart yoksa teamüle göre işlem yapılacaktır. Tekrar belirtelim ki anılan Kanun ile yapılan devir sadece suların idaresine matuftur. Nitekim Danıştay 5 nci Dairesinin 940/1847 sayılı bir kararı da bu görüşümüzü teyit etmektedir.

Sonradan 12/8/1928 tarihinde Sular Kanununun Sureti Tatbikiyesini Mübeyyin (29/8/1928 tarihli Resmî Gazetede neşredilmekle yürürlüğe giren) 7044 sayılı bir Nizamname çıkarılmış olduğu gibi 1/1/1935 tarihinde de Sular Kanununa ek olarak 2659 sayılı bir Kanun neşredilmiş ve keza (22/2/1946 tarihinde) anılan Nizamnamenin 8 nci maddesini değiştiren (6/3/1946 tarihli Resmî Gazetede neşredildiği günün ertesi günü yürürlüğe giren) 3/3819 sayılı bir Nizamname neşredilmiş bulunmaktadır.

Sayın Ali Himmet Berki ve Sedat Çumralı, Su Hakları adlı Eserinde(sahife 77 de) 831 numaralı Sular Kanuniyle suların idaresinin Belediyeye ve Belediye olmıyan yerlerde ihtiyar mec-

lislerine devrolunmuş bulunduğundan bahsile senelerdenberi Belediye ile Vakıflar İdaresi arasında devam edegelen ihtilâfın böylece hallolunmuş bulunduğunu bildirmekte iseler de hakikatte bu yöne değinen ihtilâflar(anılan iki İdare arasında) hiç bir zaman son bulmamış ve anlaşmazlık Sular Kanununun neşrinden hemen sonra başlıyarak bugüne kadar bütün şiddetiyle devam etmiştir. Hatta İstanbul ve Ankarada ayrı birer tüzel kişiliği haiz olarak (yine Belediyelere bağlı bir şekilde) kurulan Sular İdaresi daha da ileri giderek 1962 yılında İstanbulda mevcut Vakıflara ait (önceden 171 adet iken sonradan) 101 adet olarak belirtilen hayrat ve akarların sularını kesmek üzere harekete geçmiş (Vakıflar Genel Müdürlüğü Hukuk Müşavirliğinin V.M. 25 sayılı Dosyasıdır.) ve keza yeni Valde Hanı ile 4. Vakıf Hanın suları kesilmiş ve mezkûr Hanlar ile Vakıf Guraba Hastahanesi ve Tavaşî Süleyman Ağa, Kaliçeli Hasan Paşa, Çıracı Hasan ve Mahmut Paşa Camilerinin de 1960 yılından beri su bedelleri ödenmediğinden, şimdilik Hanların sularının kesildiği ve bilâhara Hastahane ve Camilerin de sularının kesileceği tebarüz ettirilmek suretiyle iki İdare arasında mevcut anlaşmazlık had safhaya getirilmiş bulunmaktadır.

İki İdare arasında sürüp gelen bu su sorununa bir çözüm yolu bulmak amaciyle iş, evvelâ Danıştay Genel Kurulunda görüşülüp 28/1/1937 tarihli ve 3/3 sayılı istişarî bir karara bağlanmış ve bilâhara da (1962 yılında mezkûr vakıf hayrat ve akarların suları mevzuunda beliren anlaşmazlığın giderilmesi için) 3/11/1966 tarihinde İçişleri Bakanlığında bu iki İdare ilgililerinin de iştirakiyle müşterek bir toplantı yapılmış ise de bu soruna yine de kat'î bir çözüm yolu bulunamamıştır. Zira, bu toplantıda (Belediyeler ve Sular İdaresi yönünden) varılması istenen anlaşmaya göre, kadim suyu olan vakıf hayrat ve akarlara, kadim su miktarı kadar bedelsiz su verilecek, bu miktardan fazlası için bedel alınacaktır. Ancak bu hususa Vakıflar İdaresi (aşağıda izah edileceği üzere Nizamnamenin değişik 8 nci maddesinde yer alan açık hüküm karşısında) haklı olarak muhalefette bulunmuş ve kadim suyu bulunan vakıf hayrat ve akarlara ne kadar su sarfedilirse edilsin, tamamının bedelsiz verilmesi tezini savunmuştur.

Kanaatimize göre; Vakıflar İdaresi ile Belediyeler (ve Sular İdaresi) arasında yıllarca süregelen bu su ihtilâfının böyle bir prensip kararına varılarak kesin şekilde halli (yine aşağıda verilen izahat da nazara alınarak) mümkün değildir. Ancak Sular Hakkındaki Kanunun neşrinden bu yana geçen 44 seneden beri tahaddüs eden bu ihtilâflardan da yararlanarak Kanun yeni baştan ele alınıp anılan bu İdareler arasındaki su sorununa sarih olarak cevap verebilecek nitelikte, Yasama Organınca çıkarılacak bir Kanunla mümkün olacaktır.

Böylece bu su ihtilâfı İstanbul ve Ankara Şehirlerinde; Vakıflar İdaresi ile (Belediye ve) Sular İdaresi arasında ve sair Şehirlerimizde ise Vakıflar İdaresi ile Belediyeler arasında (akıtılmakta olan suya vâki müdahalenin men'i şeklinde) ya Mahallî Hakemlerde ve Mahkemelerde veya akıtılmakta olan suyun (Belediyelerce veya Sular İdaresince) kesilmesine ilişkin olan işbu eylem ve işlemlerine karşı da bunların iptali dileğiyle Danıştayda gerekli davalar açılmaktadır. Açılan bu davaların (netice itibariyle) büyük bir kısmı Vakfın lehine sonuçlanmakla beraber yine de bu İdareler arasındaki su ihtilâfı tamamen halledilmiş değildir. Biz, burada Sular Hakkındaki Kanunun neşrinden sonra vukubulan su ihtilâflarının bazılarından ve keza yukarıda sözü edilen Danıştay Genel Kurulunun 28/1/1937 tarihli istişarî mahiyetteki kararından ve son olarak İstanbul'da 101 adet vakıf hay-

rat ve akarlarının suyu ile ilgili ihtilâftan kısaca bahsetmekle iktifa edeceğiz. Şöyle ki:

Örnek — a) Ankara Belediyesi (o zamanki adiyle Şehremeneti) 1929 yılında (Şeyhül-İslâm Mehmet Efendi Vakfından) Mazbut Şengül Hamamının suyu olmadığı iddiasiyle Hamama akan suya müdahale ve onu keserek Vakıflar İdaresini ızrâr ettiğinden aleyhine Ankara Asliye 2 nci Hukuk Dairesine (Hâkimliğine) vâki müracaat üzerine yapılan yargılama sonunda verilen ve Temyiz tetkikatından da geçerek kesinleşmiş bulunan 22/10/1930 tarih ve 929/1324 Esas, 388 Karar sayılı ilâm ile; davalı Belediyenin, mezkûr Hamamın suyuna vâki müdahalesinin men'ine karar verilmiştir ki kararın hülâsası şöyledir: "..... Mevzuu bahis hamamın vakfiyeti mübrez ilâm ve Tapu senediyle ve öteden beri suyun mevcudiyetide şahâdetle müsbet ve müeyyet olmasına ve Sular Kanununun 7 nci ve bunun suveri tatbikiyesini mübeyyin Nizamnamesinin 8 nci maddeleri ahkâmına binaen müddeialeyhin (yani Belediyenin) mezkûr hamamın suyuna vâki müdahalesinin meni'ne .... 22/10/1930 tarihinde ... karar verilerek usulen tefhim kılındı." denilmektedir.

Örnek — b) Keza bu defa Ankara Belediyesine bağlı olarak kurulmuş olan Ankara Sular İdaresi de yine yukarıda Örnek (a) daki mezkûr Vakıf Şengül Hamamına akmakta olan suya saat takmak ve bu suyun bedelini talep etmek suretiyle tekrar müdahalede bulunduklarından Sular İdaresinin işbu suya vâki müdahalesinin men'ine karar verilmesi için Vakıflar İdaresi tarafından Sular İdaresi aleyhine Mahallî Hakemde dava açılmış ve Hakemlikçe yapılan tetkikat ve tahkikat sonunda (Ankara 12 nci Asliye Hukuk Hâkimliğince Hakem sıfatiyle) verilen 19/10/1967 tarih ve 1965/94 Esas, 1967/64 Karar sayılı ilâm ile "... 831 sayılı Kanunun 7 nci ve Sular Kanununun tatbik şeklini gösteren Nizamnamenin 8 nci maddesinin açık hükümlerine göre davacı İdareye ait ve akar olarak işletilen hamamın suyunun parasız olarak verilmesi icap etmesine,... Belediyece (Sular İdaresince) getirtilen suyun hamamın kadim suyuna karıştırılması veya kadim su yerine sair menbalardan ve kuyulardan tedarik olunarak şehre getirilen sulardan hamama su verilmesi davacının Kanun ve Tüzükle muhafaza altına alınan hakkına halel getirmiyeceğine... binaen davalı Sular İdaresinin..." Vakıflar İdaresi adına kayıtlı Şengül Hamamı namı ile anılan hamamın suyuna sayaç takmak ve su parası istemek suretiyle vâki haksız müdahalesinin men'ine karar verilmiştir. Bu karara karşı Sular İdaresinin vukubulan itirazı da keza aynı Hakemin 5/2/1968 tarih ve aynı Esas ,Karar sayılı ilâmiyle reddedilmiştir.

Örnek — c) Vakıf Akarlara parasız su verilmesi işi hakkında Vakıflar İdaresi ile İçişleri Bakanlığı arasında meydana gelen görüş farkı dolayısiyle Resmî Gazetenin 15.3.1937 tarih ve 3554 sayılı nüshasında neşredilen Danıştay Genel Kurulunun 28/1/1937 tarih ve 3/3 sayılı olup istişarî mahiyette bulunan kararına gelince Danıştay, bu konuda o tarihlerdeki teşkilâtında mevcut Tanzimat Dairesinin 3 noktada toplanan Mazbatasını kabul etmiştir ki işbu kararın mesnedini teşkil eden Tanzimat Dairesinin Mazbatası kısaca şöyledir. "... (Sular) Kanunun (un) 7 nci maddesi tahlil edilince görülür ki kullanılan suların muhassasunlehleri tâbiri mutlak olup bundan yalnız hayratın kasd edildiğini iddiaya imkân olmadığı ve suların muhassasunlehleri tâbiri meyanına vakfa mensup akarâtın da dahil olduğunu kabul etmek zarurî bulunduğu cihetle Dahiliye Vekâletinin istinad etmiş olduğu kemakân kaydının birleşmesiyle maddeden çıkarılacak mâna kanunun neşri tarihinde bu sulardan istifade eden hayrat olsun, akar olsun va-

kıf mahallerden para istenilmeksizin sularının temini isalesi mecburiyetinin belediyelere tevecciih edeceği merkezinde olacağı şüphesizdir. Ancak nizamnamede kabul edilen vaziyete nazaran bu pek açık hükmün haricinde kalan üç nokta vardır ki bunların kanunun ruhuna muvafık olup olmadığını tetkik etmek icab eder.

1 — Yeniden yapılacak hayrat — Hayrat mefhumunda umumun istifadesine açık bulunması şartı mündemiç te lâkki olunabileceğine ve belediyeler belde sakinlerinin müşterek ve medenî ihtiyaçlarını tanzim ve tesviye ile mükellef bulunduklarına ve vakıf sular bütün müessesesat ve menabii varidatile birlikte belediyelere devredildiği cihetle vâkıf tarafından yeniden yaptırılacak hayratın sularının temini aynı zamanda belediyeye mütevecciih bir vazife mahiyetini iktisap edeceğine binaen yeniden yaptırılacak hayrat hakkında nizamnameye konulmuş olan hükmün kanunun ruhuna aykırı olmadığı neticesine varılmıştır.

2 — Evvelce mevcud ve vakıf sulardan müstefid iken harab olan ve bilâhara vakıf tarafından ihyaen vücuda getirilen akarlar — Bu nevi akarların esasen mamuriyet vakitlerinde vakıf sulardan istifade etmekte bulunduklarına göre bilâhara harab oldukları sırada buralara su akıtılmamış olması bu kabil vakıf müesseseler için kanunen kabul edilen hükmün iptalini müeddi olamıyacağı cihetle bunların da kemakân kaydına dahil telâkki edilerek belediyelerce sularının temini icabedeceği kanaatı hasıl olmuştur.

3 — Vakfın bütün yeniden yaptıracağı akarlar — Gerçi sular evkafın elinde kalmış olsa idi bu kabil akarât için de vakıfın su paarsı tediyesine mecbur kalmaksızın istifade edebileceği düşünülebilirse de bunlar âmmenin ihtiyacına matuf olmayıp evkafa varidat tedariki gayesini istihdaf ettiklerine göre bunlara lâzımgelen suların teminine belediyeyi mecbur etmek doğru olamıyacağı kanaatına varılmıştır.

Şu izahattan anlaşılacağı üzere vakfın yeniden yaptıracağı akarların kanunun yedinci maddesinin hükmü haricinde olacağı düşüncesine göre nizamnamenin sekizinci maddesinin bu dairede değiştirilmesi muvafık olacağından Dahiliye Vekâleti ile (Evkaf) Umum Müdürlük (gü) arasında bu nokta üzerinde bir anlaşma temini ile (7044 sayılı) nizamnamenin sekizinci maddesinin değiştirilmesi yolunda bir teklif yapıldığı takdirde usulüne tevfikan neticelendirilmesi tabiî olup bu vaziyete göre işin Büyük Millet Meclisine sevkine de mahal kalmıyacağı düşünülmüştür." şeklindedir. Her ne kadar sonradan Nizamnamenin sekizinci maddesi 1946 yılında değiştirilmiş ise de bu değişiklik dahi gerek yukarıda ve gerekse aşağıda verilen izahata binaen iki İdare arasında sürüp gelen ihtilâfı çözmeğe kâfi gelmemiştir.

Örnek — d) Vakıflara ait İstanbulda mevcut olup (önce 171 adet iken sonradan) 101 adet olarak belirtilen vakıf hayrat ve akarların sularını kesmek üzere İstanbul Belediyesi ile Sular İdaresinin giriştiği işlem ve bu işlemle ilgili olarak yapılan görüşme ve bu (eylem ve) işlemlerin iptali dileğiyle açılan davalar dolayısiyle Danıştayca verilen kararlara gelince.

1962 yılında (İstanbulda mevcut) 171 adet vakıf hayratın (camiin) ve akarların suyunun kesilmesine müncer olacak şekilde İstanbul Belediyesi ve Sular İdaresi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında doğan ihtilâfla ilgili olarak işbu vakıf hayrat ve akarların suları için 3/11/1966 tarihinde İçişleri Bakanlığında ilgili İdarelerin yetkili temsilcilerinin de iştirakiyle müşterek bir toplantı yapılmış ise de Vakıflar İdaresi anılan vakıf hayrat ve akarlara şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra

da 831 sayılı Kanunun 7 nci ve Nizamnamenin değişik 8 nci maddesine dayanılarak işbu vakıf hayrat ve akarların sularının miktariyle bağlı olmaksızın parasız olarak su verilmesi gerektiğini; (Belediye ve) Sular İdaresi ise bahis konusu 171 adet vakıf hayrat ve akarların ancak 70 adedinin vakıf suyunun mevcut olduğunu ve bu itibarla da geriye kalan ve evvelce suyu olmadığı belirtilen 101 adet vakıf hayrat ve akarlara ise su verilebilmesi için abonman mukavelesi akdedilmesi gerektiğini ve öte yandan bedelsiz verilecek su miktarlarının sadece (muhassas su miktariyle) mukayyet bulunması icap ettiğini; aksi takdirde bu yerlere ait suların derhal kesileceğini ifade etmişlerdir.

Burada şunu arzetmek isteriz ki 831 sayılı Sular Hakkındaki Kanunun 2 ve 7 nci maddeleriyle bu Kanunun uygulanışını gösteren Nizamnamenin (Tüzüğün) değişik 8 nci maddesi birlikte tetkik edilince görülür ki, bu maddelerin getirdiği hükümlerin hiç birinde, vakıf hayrat ve akarata verilecek su, miktarla takyit edilmemiştir. Özellikle 1946 yılında vukubulan Tüzük tadilinde (Madde 8'de); vakıf hayrat ve akarlara verilecek su, sadece (vakfın evvelce mevcut) vakıf sularına münhasır olmaktan çıkarılmış ve bu itibarla Maddede (ister değişiklik yapılmak veya düzenlenmek suretiyle olsun, ister eskileri bırakılarak yenileri meydana getirilmek suretiyle olsun akıtılacak sulardan... vakıflar yine parasız olarak faydalanırlar.) denilmekle bu faydalanışın bir miktarla kayıtlı olmadığı açıkca belirtilmiştir.

Esasen Vakıfların elinde bulunan suların bunlara mahsus gelir kaynaklariyle birlikte Belediyeye devredilmesi ile Belediyeler daha avantajlı bir duruma girmişlerdir. Biz burada sadece yukarıda adından bahsettiğimiz Bezmiâlem Valide Sultan Vakfından olan Terkos Gölü suyunun da Belediyeye devredilmiş olduğunu ve böylece bu suyu işletmekle vazifeli İstanbul Sular İdaresinin su imkânı bakımından daha müsait bir duruma gelmiş bulunduğunu ayrıca belirtmek isteriz.

101 adet vakıf hayrat ve akarlarla ilgili ihtilâfta Vakıflar İdaresinin sureti iddiası şöyledir. Tüzüğün 8 nci maddesinden açıkca anlaşıldığına göre bir vakıf hayrat veya akara Belediye ve Köylerce parasız su verilebilmesi için iki şart aranır. Bunlardan birincisi; bu vakıf ve hayrat veya akarın, 831 sayılı Sular Kanununun yayımından evvel mevcut olması, ikinci şart ise; 831 sayılı Kanun ile Belediye ve Köylere devredilen vakıf sulardan faydalanmış olmasıdır.

İhtilâfa konu 101 adet vakıf hayrat ve akarların hepsi 831 sayılı Kanunun yayımından evvel mevcut olan hayrat ve akarlardır. Bu husus tapu kayıtları, vakfiyeler vesair vesaik ile sabittir. Keza bunların hepsi; 831 sayılı Kanun ile Belediyeye devredilen vakıf sulardan istifade etmekte olan hayrat ve akarlardır. Bu konudaki en büyük delil, bahsi geçen vakıf hayratın (camilerin) ve akarların hemen hepsinde mevcut olan çeşmeler ve helâlardır ki bunlar işbu hayratın ve akarların suyu olduğuna kat'i birer delil teşkil eder. Zira, suyu olmasa idi ne çeşme ve ne de helâ yapılırdı. Esasen susuz vakıf cami yapılması da mutat değildir. Sular Kanununun 7 nci ve Tüzüğün değişik 8 nci maddesi; Kanunun yayımından önce mevcut olup da Belediyelere devredilen vakıf sulardan faydalanan vakıf hayrata ve akarlara parasız su verilmesi mükellefiyetini Belediyelere tahmil etmiştir. İstanbul Belediyesi bu suları bizzat idare etmese ve kendisine bağlı olarak kurduğu Sular İdaresine tevdi etmiş olsa dahi, bu kanunî mükellefiyetten kurtulamaz.

İzah edilen sebeblerle (Vakıflar İdaresinin iddiası) zikredilen 101 adet vakıf hayrat ve akarların hepsinin 831 sayılı Kanunun yayımından evvel mev-

cut olup, mezkûr Kanun ile Belediyeye devredilen vakıf sulardan faydalandıklarının sabit bulunduğu yolundadır.

3/11/1966 Tarihli mezkûr toplantıda ittihaz edilen müşterek rapor özet (ve sonuç) olarak vakıf sular için 3 noktada toplanan şu prensipleri ihtiva etmektedir. Şöyle ki:

a) 831 Sayılı Sular Kanununun 7 ve Tüzüğün 8. maddesi gereğince, Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte vakıf suyu mevcut olan her bir vakıf müesseseye bu miktar üzerinden Belediyece (veya Sular İdaresince) ücretsiz su verilmesini, bu miktardan fazlası için mukaveleye bağlanarak tarife ile su verilmesinin,

b) 831 Sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte vakıf suyu mevcut olmayan ilgili vakıf müesseseye ancak tarife ile mukaveleye bağlı olarak su verilmesinin,

c) Vakıflar İdaresiyle mukavelesi mevcut suların da yukarıdaki a ve b fıkralarına göre işleme tabi tutulmasının,

Uygun olacağı yolundadır. Ancak bu Rapora karşı Vakıflar Genel Müdürlüğü temsilcisi tarafından "Devrolunan vakıf sulardan faydalanılan vakıf hayrat ile akarlara parasız su verilmesinde miktar bahis mevzuu olamaz. Asıl olan o hayrat ve akarın muhtaç olduğu suyun verilmesidir. Binaenaleyh eskiden mevcut suyunun azlığından bahisle fazla sarfedilecek su için ücret istenmemesi gerekir". denilmek suretiyle (Sular Hakkındaki Kanunun ve Tüzüğün hükümlerine uygun bir şekilde) haklı olarak itiraz edilmiş olduğu gibi Belediye temsilcisi de anılan Rapora karşı "831 sayılı Kanunun 7 nci maddesi ile suyu bulunan vakfa ait, işlem suyun bedava verileceği kabul edilmiş olması itibariyle, her hangi bir sebeple suyu kesilmiş olması halinde o vakfa bedava su verlimemesi iktiza etmektedir. Kaldı ki bu mevzuda Devlet Şûrasında derdest bir dava bulunmaktadır." demek suretiyle Sular Hakkındaki Mevzuatla bağdaşmıyan çelişik bir itirazda bulunmuştur.

Bizce; Belediyeler ve Sular İdaresinin, vakıf hayrat ve akarlarına akan suları kesip Vakıflar İdaresini abonman mukavelesi yapmağa ve bedel karşılığında su vermeğe zorlamasındaki en önemli sebeblerden birisi de ihtilâflı suların Vilâyet Hıfzıssıhha Komisyonu kararı ile halkın sağlığı yönünden mahzurlu görülerek (bilfarz içinde koli basili bulunduğu gerekçesiyle) kesilmesinden ibarettir. İşte buna dayanılarak Belediyeler ve Sular İdaresi şahıslara ve müesseselere para ile sattıkları başka bir su menbaından vakıf hayrat ve akarlara parasız su vermekle yükümlü tutulamıyacaklarını ileri sürmektedirler. Oysa ki 831 sayılı Sular Hakkındaki Kanuna eklenen 2659 sayılı Kanunun 8 nci maddesinin getirdiği hükme göre, kaynağı belediye sınırı dışında bulunan suların kaynak ve yollarının bakımı, korunması, sıhhat şartlarına uygun bir halde bulundurulması ve gözetimi (Sular İdaresinin de bağlı bulunduğu) Belediyelere ait olduğundan (bilfarz içerisinde koli basili bulunduğu tesbit olunan suyun) ıslahı yoluna gitmek ve hatta bu ıslah işlemi mümkün oluncaya kadar da vakıf suyunu sağlamak Belediye ve Sular İdaresinin görevleri içinde bulunduğudnan bu şekilde ihtilâflı olan vakıf hayrat ve akarlarına su verebilmek için Vakıflar İdaresini abonman mukavelesi yapmağa ve bedel karşılığı su vermeğe zorlaması, sular hakkındaki mevzuata tamamen aykırıdır. Netekim Danıştay 8 nci Dairesinin 19/12/1966 tarih ve 1966/442 esas 1966/3572 Karar sayılı; 17/4/1967 tarih ve 1966/2995 Esas, 1967/1385 Karar sayılı İçtihatları da bu görüşümüzü tamamen teyit etmektedir.

Örnek — e) Belediyeler ve Sular İdaresinin vakıf sularla ilgili mevzuata

aykırı olarak tesis ettiği eylem ve işlemin iptali için Vakıflar İdaresi tarafından (ve bu arada İl İdare Kurulu tarafından vakıf lehine verilen onama kararına karşı bu defa alâkalı Belediye tarafından) Danıştayda açılan davalarda verilen kararlar ise sırasiyle şunlardır:

1 — Bursa Vakıflar İdaresi ile Bursa Belediyesi arasında görülen bir davada; Danıştay 6 ncı Dairesince verilen 26/5/1949 tarih ve 48/996 Esas, 49/993 Karar sayılı kararla "... Sular Kanununun 7 nci maddesi ve işbu kanunun uygulanması şeklini gösteren tüzüğün değişik 8 nci maddesi gereğince vakfa ait olan suların Belediyelere devredilmelerinden sonra bu sulardan vaktile istifade eden vakıf akar ve hayratlarının parasız olarak istifadeleri gerektiğinden davanın kabulü ile Belediyece müesses muamelenin iptaline... karar verildi." ği yazılıdır.

2 — İstanbul Vakıflar Başmüdürluğü ile İstanbul Sular İdaresi arasında görülen bir davada; Danıştay 6 ncı Dairesince verilen 19/12/1966 tarih ve 1966/442 Esas, 1966/3572 Karar sayılı kararla "... İstanbul Lâleli Camiine 11 masura Kırk Çeşme ve Halkalı Suyu Vakfedildiği 831 sayılı Sular Kanununun yürürlüğe girmesini müteakip bu suyun belediyeye ve sular idaresine devredildiği Camiin altı restore edilerek çarşı haline getirildiği... anlaşılmıştır. 831 Sayılı Sular Kanununun tatbik şekline ait 7044 numaralı Tüzüğün 22 Şubat 1946 gün ve 3/3819 sayılı kararla değişik 8 nci maddesi, kanunun yayımından önce mevcut olup da devrolunan vakıf sulardan faydalanan vakıf hayrat ile akarların sularının parasız olarak verileceğini öngörmüştür... Bu duruma göre kanunun yayımından önce mevcut olup, sonradan devrolunan on bir masura vakıf suyu sebebi ile, bu miktara münhasır olarak dâvacıya parasız su verilmesi gerekirken, suyun kesilmesi yolunda yapılan idari işlemde mevzuata uyarlık görülmediğinden iptaline... karar verildi". ği yazılıdır. Ancak bu kararın (yukarıda verdiğimiz izahata ve özellikle Sular Hakkındaki Kanunun 2 ve 7 nci maddeleri ile Tüzüğün değişik 8 nci maddesinde yazılı hükme göre) vakıf hayrat ve akarlara parasız olarak verilecek suyun, miktarla takyit edilmiş bulunması hasebiyle (Kararın sadece bu yönden) hatalı olduğunu da burada belirtmek isteriz.

3 — İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü ile İstanbul Belediyesi arasında görülen bir davada; Danıştay 8 nci Dairesince verilen 14/7/1967 tarih ve 1966/2995 Esas, 1967/1385 Karar sayılı Kararla "... 831 sayılı sular Kanununun 7 nci... Anılan kanunun uygulanma şekline ait 7044 sayılı tüzüğün 22/2/1946 gün ve 3/3819 sayılı kararla değişik 8 inci... (ve) ... 831 sayılı Kanuna 2659 sayılı kanunla eklenen 8 nci madde hükmüne göre... davalının, dava konusu vakfa su verebilmek için davacı idareyi abonman mukavelesi yapmağa ve bedel karşılığı su vermeye zorlaması mevzuata aykırı olduğundan, bu sebeplerle dava konusu kararın iptaline.... karar verildi." ği yazılıdır.

4 — Afyon Belediyesi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında görülen bir davada; Danıştay 8 nci Dairseince verilen 24/5/1967 tarih ve 1966/2327 Esas, 1967/1962 Karar sayılı Kararla "... 831 sayılı Kanunun 7 nci ... ve ilgili tüzüğün 8 inci maddesi... hükümleri gereğince kapanan mevlevihanenin suyunun 831 sayılı kanun uyarınca Belediyeye devredilmesi üzerine, sonradan onarılarak yoksul öğrencilere yemek yedirmek için faaliyete geçirilen mutbağın ihtiyacı olan sudan ücret alınmaması yolunda Belediye Encümenince verilen kararda ve bu kararı onaylıyan İl İdare Kurulu kararında mevzuata aykırılık bulunmadığından davanın reddine ve İl İdare Kurulu kararının onanmasına,... karar verildi." ği yazılıdır.

— **Vakıf Sularla İlgili İhtilâfların Çözümünde Başvurulan En Önemli Maddeler**

Sular Hakkındaki Kanunun konumuzla çok yakından ilgili (ve bilhassa Belediyeler ve Sular İdaresi ile Vakıflar İdaresi arasında yukarıda verilen örneklerde yazılı su ihtilâflarının çözümünde başvurulan en önemli maddeleri olan) 1, 2, 4 ve 7 nci maddeleriyle bu Kanunun tatbik suretini gösteren Nizamnamenin 4, 7, ve değişik 8 nci maddesi ile 10 uncu maddesini ve keza Sular Kanununa 2659 sayılı Kanunla eklenen 8 nci maddeyi de buraya aynen nakletmekde fayda mülâhaza edilmiştir.

Sular Hakkında Kanun Madde 1 — Şehir ve kasabalarla köylerde ihtiyacatı ammeyi temine mahsus suların tedarik ve idaresi belediye teşkilâtı olan mahallerde belediyelere, olmıyan yerlerde Köy Kanunu mucibince ihtiyar meclislerine aittir .

Sular Hakkında Kanun Madde 2 — Gerek vakfa ait olsun ve gerek suveri saire ile vücuda getirilmiş bulunsun umumun istifadesine mahsus olarak şehir ve kasabalara ve köylere isale edilmiş suların idaresi, kâffei müessesat ve menabii varidatiyle birlikte birinci madde veçhile belediye ve köy ihtiyar meclislerine müdevver ve mevdudur. Ancak Devletçe ve mahallî idarelerle belediyelerce mukaveleye merbut suların idaresi kemakân mukavelâtı mahsusaları ahkâmına tabi olacağı gibi su ile birlikte diğer hususatı hayriyeye ait olan vakıflar kemakân evkaf idaresi veya mütevellileri tarafından idare ve varidattan sulara ait olan hisseler her sene evkaf idareleri veya mütevellileri tarafından belediye ve köy ihtiyar meclislerine teslim olunurlar.

Sular Hakkında Kanun Madde 4 — Suların tesisi, isale, idame masarifi belediye ve köylerce temin ve tesviye edilir.

Sular Hakkında Kanun Madde 7 — Müessesatı vakfiyeye veya efrada ait olup idarei belediyeye devrolunan suların muhassasunlehleri, bu sulardan hissei iştirak tediyesine mecbur tutulmaksızın kemakân istifade ederler.

Nizamname Madde 4 — Vakıf suların ve bunlara mevkuf akar, arazi ve sairenin imar ve ihyası için sarfedilen paralar aranılmaz.

Nizamname Madde 7 — Âbidâttan madut olan sebil, çeşme ve şadırvan suları belediyelere veya ihtiyar meclislerine devredilen sulardandır.

Nizamname Madde 8 — (22/2/1946 T. ve 3/3819 sayılı Kararla değişik) — Kanunun yayımından önce mevcut olup da belediyelere veya köylere devrolunan vakıf sulardan faydalanılan vakıf hayrat ile akarların suları, belediyelerce ve köylerce parasız olarak verilir.

Eskiden mevcut olup da vakıf sulardan faydalanmakta iken harap olan ve sonradan Vakıf İdaresince tekrar yapılan vakıf hayrat ve akarlar da aynı hükme bağlıdır.

Belediyeler ve köylerce ister değişiklik yapılmak veya düzenlenmek suretiyle olsun, ister eskileri bırakılarak yenileri meydana getirilmek suretiyle olsun akıtılacak sulardan yukarıdaki fıkralarda yazılı vakıflar yine parasız olarak faydalanırlar .

Nizamname Madde 10 — Belediye ve köylere devri icap eden suların mevkufâtından sular hakkındaki kanunun neşrinden sonra evkafça nakte tahvil veyahut istibdal edilmiş bulunanların bedelâtı belediye ve köylere devrolunur.

Sular Kanununa 2659 Sayılı Kanunla eklenen Madde 8 — Kaynağı belediye sınırı dışında bulunan suların kaynak ve yollarının bakımı, korunması, sıhhat şartlarına uygun bir halde bulundurulması ve idaresi için belediyelerin alacakları tedbir ve kararlara ve yedinci madde hükümlerine göre yasakla-

rına aykırı hareket edenler hakkında belediye ceza vermek selâhiyeti, belediye sınırına bağlı olmaksızın kaynağa kadar gider. Birlik kurulmuş ise bu selâhiyeti birlik kullanır.

— Sular Hakkındaki Kanunun 2 nci Maddesinin Tahlili —(Devirden Hariç ve Dahil Olanlar)

Su Hakları adlı mezkûr Eserin Müellifleri, Sular Hakkındaki Kanunun 2 nci maddesini (sahife 78-79'da) şöyle tahlil etmektedirler:" 'Umumun istifadesine mahsus olarak' kaydından anlaşıldığı üzere müstakil suyu olan vakıf değirmen ve hamam gibi vakfa ait akarların ihtiyacına veya tarla ve bahçelerin sulanmasına yarayan ve irat nev'inden sularla 'İsale' tabirinin delâleti veçhile kapalı yerlerde örtülü bulunan sular ve keza umumun menfaati için olup ta fakat isale suretiyle getirilmemiş olan vakıf sular ve vakıf emlâk ve arazi dcrununda olup da şehir ve kasaba ve köylere isale edilmemiş olan sular ve bunların mevkufatı; kapatılan tekke ve zaviyelerde olduğu gibi umumun istifadesi için isale edilmemiş olup hususî mahiyette ve kapalı yerlerde bulunan sular ve bunların mevkufatı devrin şümulünden hariçtir. Yalnız Nizamnamenin 7. maddesinin sarahatine nazaran âbidâttan madut olan sebiller, çeşme ve şadırvanlar devrolunan sular meyanındadır." demektedirler.

— Devredilecek Vakıf Sular —

7044 Sayılı Nizamnamenin ikinci maddesi devredilecek vakıf suları başlıca dört kısma ayırmıştır. Bunlar da sırasiyle:

A — Doğrudan doğruya ve müstakilen bir vakıf suretinde yapılmış ve ihtiyacâtı âmmeyi temine mahsus olanlar,

B — Başka hayrat ile alâkadar bulunanlar,

C — Başka hayrat ile alâkadar olmakla beraber vakfın evlât ve ensabına da menfaii mahsusa temin etmekte olanlar,

D — Başka hayratı olmamakla beraber muayyen miktarı veya fazlası mütevelli veya evlâda ait bulunanlardır.

Yukarıda (A) fıkrasında yazılı su vakıflarına ait akar, arazi, eşçar ve tenmiyesi meşrut nutuk - peşin tahsil edilmiş ve kanunun neşrinden muahhar müddete ait bulunmuş bedeli icarlar da dahil olduğu halde —cümlesi kontrato, deyin senedatı, tapu evrakı gibi vesaikile ve bütün hukuk ve vecabile birlikte belediye veya ihtiyar meclislerine Nizamnamenin 3 üncü maddesine göre devrolunarak gerek sular, gerek akarât ve müessesât (tamamen) bu namlara tashihan ve tedbilen tapuya rapdedilmişlerdir.

Yine yukarıda (yazılı Nizamnamenin 2 nci maddesinin) B, C ve D fıkralarında yazılı sular da Nizamnamenin 5 nci maddesinde yazılı olduğu üzere iki hal arzeder:

1 — Vakfın umumî vâridâtından veya akarlarından su için muayyen bir miktar veya bir kısmı vâkıf tarafından tefrik ve tahsis edilmiş olanlardır ki bunlar vakfın başkaca hayratı olduğuna bakılmayarak, ikinci maddenin "A" fıkrasında muharrer olanlar gibi bilâkaydü şart devrolunurlar.

Su için muayyen akar, arazi ve saire gösterilmemekle beraber vâridâttan muayyen bir kısmı sulara ait olan veya vâridâtı bir nisbet üzerinden taksimi meşrut bulunan vakıfların vâridâtının, her sene gayesinde tesbitinden ve masarifi istihsaliyenin tenzilinden sonra bakiyesi vâkıfın tayin ettiği şerait dairesinde taksim edilerek sulara ait miktarı belediyeye veya ihtiyar meclislerine verilir.

2 — Su işleri için muayyen vâridât gösterilmemiş veya umumî vâridât üzerinden malûm nisbette hisse ayrılmamış bulunanlardır ki bunlar mülhak vakıflardan ise muhasebeleri, mazbut

vakıflardan ise idarenin kuyudu esas tutularak son on sene zarfındaki vâridât ve masârifi tesbit ve masrafın sulara ait kısmı tefrik edilerek bir senelik miktarı vasatîsi, her sene ait olduğu belediyeye veya ihtiyar meclisine maktuan evkaf idaresinden veya mütevellisi tarafından tediye olunur.

— Nizamnamenin Devir ile İlgili Olarak Getirdiği İstisna Hükmü —

Nizamnamenin devir ile ilgili olarak getirdiği (yukarıda maruz) esasların bir istisnasını 10 uncu maddesinde görmekteyiz. Zira, bu maddeye göre; Belediye ve köylere devri icap eden suların mevkufatından sular hakkındaki kanunun neşrinden sonra evkafça nakte tahvil veyahut istibdal edilmiş bulunanların bedelâtının belediye ve köylere devrolunacağı yazılıdır. Şu halde maddenin mefhumu muhalifinden Sular Hakkındaki Kanunun neşrinden evvel, belediye ve köylere devri icap eden suların mevkufâtından vakıflarca nakte tahvil veyahut istibdal edilmiş bulunanların bedellerinin belediye ve köylere devrolunmıyacağı anlaşılmaktadır.

— Devirden Müstesna Tutulan Sular ve Müessesatı —

Nizamnamenin 6 ncı maddesi (Belediyelere veya ihtiyar meclislerine) devirden müstesna tutulan sular ve müessesâtını ise üç gurupta toplıyarak göstermiştir ki onlar da şunlardır:

A — Müstakil suyu olan vakıf değirmen ve hamamlar gibi vakfa ait akarların ihtiyacına veya tarla ve bahçelerin sulanmasına yarıyan irat nevinden sular ile bu emlâk, arazi veya akarâtı vakfiye derununda bulunan şehir ve köylere isale edilmemiş sular ve bunların mevkufâtı;

B — Mesdut tekke ve zaviyelerde olduğu gibi umumun istifadesi için isale edilmemiş hususî mahiyette ve kapalı yerlerde bulunan sular ve bunların mevkufâtı;

C — Umumun istifadesi için yapılmış, fakat isale suretile getirilmemiş olan kuyular, küpler ve bunların mevkufâtıdır.

— Devrolunan Sular Üzerindeki Haklar —

Biz, bu hususta yukarıda Belediyeler ve Sular İdaresi ile Vakıflar İdaresi arasında çıkan ihtilâfların tarihî seyrini belirterek geniş izahat vermiş olduğumuzdan, burada sadece Ali Himmet Berki ve Sedat Çumralının anılan Su Hakları adlı Eserinin Devrolunan Sular üzerindeki haklar: başlığını taşıyan 81 - 82 nci sahifelerinde verilen izahatı buraya nakletmekle iktifa edeceğiz. Eserde: "Vakfa veya fertlere ait olup belediyeye devrolunan suların çeşmeler, evler, bağ ve bahçeler, hamamlar, hanlar gibi hükmî ve hakikî şahıslardan muassasünlehleri yâni tahsis edildikleri mahaller olabilir. Nitekim bu kabil sularda böyle pek çok müktesep haklar vardır. Bu haklar gerek şartı vâkıf ve gerek bir mukavele ve gerekse teamül olsun hukuken tanınmak lâzımdır. Bunun içindir ki Sular Kanununun 7. maddesinde bu nevi hakların mahfuz olduğu tasrih olunmuştur."

"Sular Kanununun dördüncü ve nizamnamenin sekizinci maddesi mucibince suların tesis ve idame masarifi belediye ve köylerce temin ve tesviye edileceği gibi mevcudu tâdil veya ıslah suretiyle olsun ister bunların terkiyle başkaca temin ve isale suretiyle bulunsun getirilecek sulardan kadimdenberi mevcut veya yeniden yapılacak hayrat ile vakıf akarların suları bedelsiz temin olunur. Bu ameliyeler için vakıflarda olduğu gibi bu sularda hisse ve hakları olanlardan tesis tâdil ve ıslah için bir şey istenemez. Nitekim bir hâdisede Devlet Şûrası bu veçhile karar vermiştir. (Danıştay 6. Daire 947/258)" denilmektedir.

BULGARİSTAN'DA TÜRK VAKIFLARI VE BÂLÎ EFENDİ'NİN VAKIF PARALAR HAKKINDA BİR MEKTUBU

Osman KESKİOĞLU

Vakıflar Dergisinin VII. ve VIII. sayılarında Bulgaristan'daki vakıflardan ve Türk eserlerinden bahsetmiştik. Bu yazıda da aynı konuyu tamamlamak istiyoruz. Bulgaristanın ilk teşekkülünde imzalanan Berlin muahedesinin 5. maddesi, din ve mezhep ayrılığı, hiç bir suretle mülkî ve siyasi haklardan faydalanmaya mani olamıyacağını tasrih ederek orada yaşayan Türklerin eşit haklara sâhip olduklarını bildirmektedir. Yapılan kanûn-i esasi de, din hürriyetini teminât altına almıştır. Daha sonraları Türk devleti ile Bulgaristan arasında 1909 ve 1913 yıllarında akdolunan **İstanbul Anlaşmaları** ve bunlara ek **protokollar,** imperatorluktan ayrılan o yerlerdeki dinî ve milli müesseseleri teminât altına almış, onların bakımını, muhâfazasını birtakım esâslara ve kâidelere bağlamıştır. Bu anlaşmalarda yer alan maddelere dayanarak tüzükler ve yönetmelikler hazırlanmıştır.

Türkiye ile Bulgaristan arasında imzalanan 1909 tarihli İstanbul Protokolunun 5. maddesi gereğince Bulgaristanda Müftüler, **Vakıfların** nezâret ve idaresiyle mükellef olduklarından, Baş Müftünün başlıca vazifelerinden biri de onlardan vakıfların hesabını istemek ve bunlara mütcallik hesap defterlerini hazırlamaktır. Vakıf hesaplarına ait defterlerin **Türkçe** tutulacaklarını da tasrih edilmiştir. 7. maddeye göre de vakıf malların iyi muhafazasına dikkat edilecek ve mecburiyet olmadıkça vakıf emlâk satılmıyacaktır. 1913 tarihli anlaşmada da bu hükümler tekrarlanmıştır. 8. maddede her mahallin vakıflarının oradaki cemâat-ı slâmiyye tarafından idare olunacağı açıklanmıştır.

Bunlara dayanarak hazırlanan ve 1919 yılında yürürlüğe giren 189 maddelik **(Bulgaristan Müslümanları Müessesât-ı Diniyye İdâre ve Teşkilâtı Nizamnâmesi** ile (1) daha önce muteber olan **(Müslüman İdare-i Rûhâniyelerine Dâir Tâlimât)** yürürlükten kaldırılmış, böylece müslüman halkın haklarını geniş ölçüde koruyucu bir nitelik taşıyan yeni hükümler getirilmiştir. Bu nizamnâmede yer alan hükümlere göre Cemaat-ı İslâmiyeler, câmi ve mektepleri, vakıf emlâki idare etmekle yükümlü tutulmaktadır. Nizamnamenin 130. maddesi uyarınca Başmüftülükte **(Müessesât-ı Diniyye ve Vakfiyye Müdürlüğü)** namıyle yeni bir müdürlük kuruluyor ve bunun vazifeleri 176 ve 179. maddelerde gösteriliyordu. Nizamnâmenin VIII. bölümünü Vakıflar teşkil eder. Burada vakıflarla ilgili hükümler yer almaktadır. Buna göre Vakıflar, cemâat-ı İslâmiye encümenleri, Vakıf komisyonları vasıtasıyla idare olunur. Cemâat-ı İslâmiyeler, Müftülükler va-

1. 23 Mayıs 1919 tarihli ve 12 sayılı kıral iradesiyle tasdik olunarak Hükümet gazetesinin 26 Haziran 1919 tarihli nüshasında yayınlanan bu nizamnâme Türkçe ve Bulgarca metinleriyle 1924 yılında Sofyada Ümid matbaasında dizilip Fotinof matbaasında basılmıştır. *Dini teşkilât, Cemâat-ı İslâmiyeler, Vakıf heyetleri, Din görevlileri (Hademe-i ilmiyye), Müftü ve Müftü Vekilleri, Başmüftülük, Şer'i mahkemeler, Evkaf Müdürlüğü* vazife ve salahiyyetleri birer bölümde yer almaktadır.

sıtasıyla **Vakıflar Müdürlüğüne** ve **Baş Müftülüğe** bağlıdır.

Vakıflar, halkın maârif işlerini de aslâ ihmâl etmemiştir. Bu nizamnamenin 179. maddesine göre Vakıfların fazla geliri bankaya yatırılır, Müslüman fondu denen bu madde ile toplanan parayla fakir ve yetim müslüman çocukları okutulurdu. Bu sayede kâbiliyetli Türk gençleri yüksek tahsil yapma imkanını bulmuşlardır. Bütün bunlar vakıfların sağladığı faydalardır.

Azınlık halinde kalıp hükümetten maddî yardım görmeyen yerlerde Türk okulları, Vakıflar sayesinde yaşayabilmiştir. 1921 tarihli muaddel Bulgaristan Maarif kanununun özel yani azınlık okullarıyla ilgili 366. maddesinde şöyle denir:

"Dinî emlâkten yani vakıflardan hâsıl olan gelirler, Müslüman.. okulunun idaresine yetmediği vakit, açık kalan masraflar, okulun mensup bulunduğu cemâattan, halktan toplanır."

Böylece Türk okullarının yaşaması ecdâd yadigârı olan vakıflarla halkın gayretine kalmıştır. Türk halkı, başta maarif encümenleri ve Türk Muallimler Birliği olmak üzere okulların masraflarının hükümetçe karşılanması için yıllarca uğraştı, fakat bir netice alamadı. 1921 yılında Kızanlıkta toplanan **Bulgaristan Türk Muallimler Birliği** XII. kongresinde, bu hususta çalışmak üzere bir komisyon kuruldu. Nezaret ve hükümet nezdinde teşebbüsler yapıldı. lâkin yük yine vakıflarla halka kaldı. Bütün bunlar, vakıfların Türklerin dinî ve millî hayatında nekadar köklü yeri, üstün hizmeti olduğunu gösterir. Eğer Vakıflar olmasaydı, İslâm, Türk eserleri kolayca yaşayamazdı. Dinî hizmetler, okullar, ecdad yadigârı olan vakıflar sayesinde yaşadı. Vakıflar camileri ayakta tuttu, okullara baktı, öğretmeni korudu, talebeyi okuttu. Vakıflar, hayırseverliğin en canlı ve ebedî bir delilidir.

Ecdadımız, fethettikleri yerlerde canlı bir imâr hareketine başlayarak ölmez eserler meydana getirmişler, camiler, okullar, hamamlar, hanlar kervansaraylar, zâviyeler, sebiller, çeşmeler yapmışlardır. Yahya Paşanın 912 H. 1506 M. tarihli vakfiyesi, Sofya, Filibe Niğboluda yalnız bir kişinin neler yaptığını göstermeye yeter. İnsan, bunlardan vakıfların yapıcı rolünü kolayca anlar. Bulgaristanda ilk yapılan câmilerden bir kısmı hâlâ ayakta durmaktadır (Resim 1,2,7) Bugün bunların bir kısmı da, muahedelere rağmen, amacının dışında kullanılmaktadır (Resim 3,4). Bir takımı da harap halde kalmıştır (Resim: 5) Bazıları da çeşidli bahanelerle İslâm cemâatının elinden alınmaktadır (Resim: 6) (2) Halbuki vaktiyle yapılan andlaşmalarla bunlar teminât altına alınmıştı. Müslüman halk, bir yandan eskileri korumağa, yaşatmaya çalışırken diğer yandan da yeni eserler meydana getirmektedir. (Resim: 8,9)

Devlet, Balkanlarda kalan vakıflarla, islâm cemaatlarının işleriyle ilgilenmiştir. Bunun enyakın örneği Rumeli-i Şarkî Vilayeti merkezi olan Filibeye ulemadan **Büyük Alî Haydar Efendiyi** (ölümü: 1321/1906) vazife-i mahsûsa ile göndermiş olmasıdır. Ali Haydarın bu hususta mühim çalışmaları vardır. Evvelâ **(Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ile Bosna-Hersek ve Kara dağda bulunan ahâli-i İslâmiyyenin hususat-ı mezhebiyyelerine dâir) meşihatın** emriyle bir risale yazdı, oralarda yapılması icâb edenleri tesbit edip hükümete sundu. İkinci olarak ta birkaç sene Filibede Türk hükümeti tarafından memuren bulunmuş, oraların cemâat teşkilatına bir yön vermek için çalışmıştır. Bu konuda **(Şarkî Rumeli ile**

2. Rusçuk Cemaat-ı İslâmiyesinin yaptığı, şehrin en işlek yerindeki Bristol hoteli cemâata çok gelir getiren bir vakıftı. Birkaç yıl önce bulgarlar bunu Türklerin elinden almak için, üst kısmının yanmasını bahane ettiler, yeniden tamiri için büyük bir masraf gösterdiler. Cemâatın elinde bu kadar para olmadığından tamiri yapamadı. Bulgarlar başka bir yer vererek bunu kendileri alıp istedikleri şekle soktular.

Bulgaristanda Bulunan Cemâat-ı İslâmiyyenin Umur-ı Vakfiyyeleriyle Müftüleri ve Cemâat Meclisleri hakkında Tâlimât) hazırlamıştır. Matbu olan bu tâlimâttaki hükümler, gereği gibi tatbik olunmadığını görünce, bizzat Filibede bulunduğu sırada, İslâm cemâatı mümessili sıfatıyle, Şarkî Rumeli Umûmi Vâlisi Aleko Paşayı, vazifesini yapmaya davet etmiş, haksızlıkları önlemesini istemiştir. (3)

Ali Haydar, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli vilayetinde, dini hizmetlerin usûlüne uygun yürütülmesi hususunda gayret göstermiştir. Ora cemâatlarının hatt-ı hareketlerini, din görevlilerinin tayini hususlarını düzene koymaya çalışmıştır. O zamana kadar Evkaf Nezaretine bağlı bulunan imamlık, hatiblik ve saire gibi cihetlere vazifelilerin tayini husûslarına artık Nezâret doğrudan doğruya karışamıyordu. Bu vazifeler, mahalli cemâatların seçimi usulüne bağlanmıştı. Ancak cemâatların ve müftülerin atamalarının, tanzim olunan bir ilâmla tasdik için Meşihata gönderilmesi bir kâide idi. Meşihat kendilerine Mürâsele-i Şer'iyye denen bir buyrultu veriyordu. Böylelikle dinî hizmetler, yine Meşihata bağlı tutulmuş oluyordu. Bu hususta Devlet Şûrâsının kararına dayanan Başvekaletin 7 Cemâziyel-Uhrâ 1299, 13 Nisan 1298 tarihli ve 50 sayılı bir tezkiresi, konuyu aydınlatıcı bir belge olduğundan onu buraya derc ediyorum. Bu karar o zaman Filibede memuran bulunan Ali Haydar Efendiye de gönderilmiş.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 235 nolu defterde kayıtlı Bulgaristan ve Şarkî Rûmelide imam ve hatiplerin tayini ile ilgili 18 sayılı ve 2 şaban 1299 h. tarihli tafsilde şöyle denir.

"**Bulgaristan** ile **Rumelî-i Şarkî** vilâyetinde ve **Bosna kıtasında** beynelİslâm mahlûl olan imâmet, hitâbet gibi cihâtın nizâm-ı mevzuasına tevfikan icrâyı tevcihâtı muâmelesine oraların usûl-i idare-i hâzıraları müsâit olmadığı beyânı ile husûsât-ı mezkûrece ittihaz olunması lâzım gelen kavâidin tayini ifadesine dâir Nazâret'i celilelerinden meb'ûs tezkire **Şurâ-yı Devlete ledel-havâle:**

Berlin Muahedesi, Memalik-i Osmaniyece idareleri tegayyür eden ve muhtariyet usûlüne raptedilen büldânın kâffesinde serbesti-i mezâhip maddesini taht-ı mahfûziyete almış ve cemâat-ı muhtelifenin ol babta mevcût ve mer'i olan hukuk ve imtiyazatının rüesâ-i mezhebiyyeleriyle irtibatlarını muhafaza etmiş olduğu gibi **Rumeli-i Şarkî Nizamnâme-i Dâhilisi** dahi esâs-ı mezkûru daha etraflı olarak temin eylediğine ve Avusturya Devletiyle akdolunan Yenipazar mukavelesinin 4 nolu protokolunda Bosna ehalii-i islâmiyesinin vikâye-i ahkâm ve umûr-ı dîniyesi tarafeyn murahhasları cânibinden mütekâbilen mültezem tutulmakla beraber **nâib** ve **müftü** ve **imam** ve **hatiblerin intihap** ve **tayinleri** için ahâli-i müslimenin Bâb'i fetvâ-penâhî ile olan münasebâtın devamı tekayyüd ve şu suret mukâvele-nâmenin ikinci maddesinde dahî tasrih edilmiş olduğuna binâen gerek Bosna ve Hersek ve gerek Bulgaristan ve Rumeli-i Şarîk vilâyetindeki İslâm cemâatlarınca icrâ-i şeâir-i diniyelerine mahsûs cihâtın tevcihâtını yürütmek hususlarında esasen bir mâni tasavvur olunamaz ise de ancak sâlifuz-zikir muâhede ve mükâvele ve **Rumelî-i Şerkî'ye** mahsus nizamnâme serbestti-i mezâhip hukukunu cemââta bırakmış ve binâen-aleyh islâm cemâatının dahî hademe-i dîniyyeleri intihâbâtında hiç bir hey'et'i idarenin vasatatına mahal kalmayıp yalnız bâb-ı vâlâ-yı fetvâ-penâhiyi merci' ittihaz etmeleri lâzım gelmiş olduğu için artık Nazâreti celilelerinin havâli-i mebhûsede vukû bulacak cihât muâmelâtına doğrudan

3. *Mehmet Şeref, Bulgarlar ve Bulgar Devleti*, s. 39, Ankara, 1934

doğruya müdahale etmesi kâbil olamıyacağından ve ber vechi muharrer Bosna'da **nâib** ve **müftüler** bulunduğu gibi **Rumelî-i Şarkîde** dahî mevcut olup **Bulgaristan'da nâibler** olmasa bile **müftüler** bulunduğundan ve maamafî her halde cihât erbâbının intihabı cemaat'i islâmiye heyetlerine âit olduğundan, badezîn:

Bulgaristan ve Rumelii-i Şarkî ve Bosna islâm cemâatları beyninde **imâmet** ve **hitâbet** ve emsali cihât münhal oldukta cemâat heyetlerince intihâbı havî mazbata kılıklı mahtûm varakalar tanzim ve nâib bulunan yerlerde anların, ve bulunmayan yerlerde müftülerin ilâm ve tahrirâtlariyla tasdik olduktan sonra doğruca cânib-i samiî-i Meşihat-penâhiye irsal kılınması ve bu suretle müntehap bulunan uhdelerine tevcih olunacak cihâttan hitabet gibi şeran cânib'i eşref'i hilâfet-i kübrâdan izin sudûruna mütevakkıf olanlar hakkında müsâade-i seniyye istihsali ile beratlarının isdâr ettirilmesi; velhâsıl tevcih-i cihât nizamının buraca mer'iyyül icrâ olan ahkâmının tenfiz ettirilmesi için her ne yapılmak lâzım gelirse marifet-i aliyye-i fetvâ-penâhî ile icrâ olunarak cihât beratlarının dahî müharrerat-ı meşihat-penâhî ile müftülere gönderilerek eshabına isal olunması hususlarının usûl ittihaziyle bundan böyle cihât-ı mahlûle tevcihâtınca suver-i meşruhaya tevfikan dâire-i aliyye-i fetvâya müracaat etmelerine dâir mehâll-i mezkûre müftülerine ve memuren Filibede bulunan faziletlû (Ali) Haydar efendi Hz.lerine icra'yı vesâya olunmasının savb'i vâlâ'yı fetvâ-penâhiye ve husûsât-ı mezkûreden dolayı makâm-ı sâmi-i Meşihat-penâhiden vuku bulacak evâmire göre lâzım gelecek müâmelâtın îfâsı zımnında tevcihi cihât kalemine icrâ-yı tenbihât olunmasının beyanı kararıyle beraber Nezâret-i celîlelerine tebliğ ve erbâb-ı Şurâ-yı mezkûr tanzimât dairesinden ba-mazbata ifade kılınmış ve ol vechile keyfiyet taraf-ı vâlâ-yı Meşihat-penâhiye bildirilmiş olmakla ber minvâl-i muharrer îfa-yı muâmelât-ı lâzimeye himmet buyurulması siyakında Başvekâlet makam-ı sâmisinden 7 cemaziyel-uhrâ sene 1299 ve 13 Nisan 1298 tarihi ile müverrahan ve 50 numara ile murakkamen vârid olan tezkirenin meâli, cihât kalemine kayıt ile keyfiyet malûm olmak üzere gelen mahallere ilm ü haberlerinin tastîr ve îtâsı bâbında der kenar olundukta Mucebince deyu fermâni sâmî sâdır olmağın kayıt olunup diğer ilm ü haberleri verilmekle işbu ilm ü haber dahî Meclis'i idareye verildi[4].

2 Şaban 1299 ve 9 Haziran 1298 R.

★

Heryerde olduğu gibi Filibede de birçok vakıflar (x) vardı. (Resim 10) Ali Haydarın Türk vakıfları ve cemâat idarcleri hakkında tâlimât hazırladığı Filibede o zamanlar 50 kadar câmi ve mescid varken bugün bunlardan ancak 4-5 tanesi kalmıştır. 1935 yılında tesbit olunan câmiler şunlardır: Murâdiye (Ulu Câmi), Şehabeddin Paşa (İmaret) Camii, Seyyid Mahmud Câmii, Hacı Hasan Câmii, Taşköprü Camii, Musalla Câmii, Anber Kadı Câmii ve Medresesi, Yeşiloğlu Camii, Yürüyüş Baba Câmii, Hacı İsmail Bey Câmii, Alaca Mescid, Kürkçüler Başı Câmii, Hacı Câmii, Süpürge Baba Câmii, Koç Hüseyin Mahallesi Câmii, Bir direkli Câmi, Hacı Turgut Câmii, Göl Mah. Câmii (Kayaganlı mescid te denir) Hoşkadem Câmii, Mevlevihane Câmii, Çukur Câmi, Mekke Mescidi, Hocaefendi Mescidi, Hacı Ali Molla Mescidi, Tabakhane Câmii (kubbelidir) Tepe Câmii, Hacı Bekir Paşa Câmii, Kurşunluhan Câmii,

4. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 235 Nolu Tafsil Defteri.

x. Filibe vakıfları her türlü hizmete koşmuştur. Balkan harbinde Türk yaralılarına ve hastalara bakmak üzere Rüşdiye mektebi İslâm Hastahanesi haline getirilmiş, halkın yardımıyla bu hastahanede esirlerden bir çokları tedavi edilmiştir. Esirler arasındaki askeri doktorlar burada vazife almış, öğretmenler de canla başla hizmet etmişlerdir.

Sığırmeydanı Mescidi, Kapaklıaltı mescidi, Esnaf Câmii, Kerpiççi mah. Câmii, Hacı Kurra Câmii ve medresesi, Kapan Mescidi. Bunlardan başka küçük bazı mescidler de vardı. Karşıyaka cihetinde de Çelebi Kadı Camii[5] Hoşkadem Câmii, Hasan Efendi Câmii ve beş aded mescid mevcudtu. Görüldüğü üzere Filibede 50 civarında câmi ve mescid bulunmaktaydı[6]. Evliyâ Çelebi, zamanında 53 cami bulunduğunu kaydeder[7]. 1940 ta ibadete açık dört cami kalmıştı.

Kitâbeler:

Filibedeki enmühim camilerden bazısının kitâbelerini kaydedelim :

Muradiye Câmii kitâbesi :

II. Murad tarafından inşâ edilen Muradiye veya Ulu Câmi 1199 H., 1787 M. tarihinde I. Abdülhamid tarafından tâmir edilmiştir (Resim 11) Tâmir tarihini gösteren kitâbe şöyledir:

Karîn-i rahmet-i Hak hazret-i Sultan Murad,
Bu zîbâ ma'bed-i pür-nuru etmiş Filibede bünyâd.
Olup ezmân mürûruyla binası münhedim cümle
Yeniden kıldı ihyâ şehr-iyâr-ı mekremet mutâd.
İder tecdidini, Ârif, beyan tarih-i cevher-dâr:
Bu ra'nâ Câmii Abdülhamid Hân etti nev-âbâd.
27/Şevvâl/1199 (1787)

Şehâbeddin Paşa-İmâret câmiinin kitâbesi :

Şehabeddin paşa câmii 1250 metre kare üzerine bina edilmiştir. 6 adet kubbeyi hâvidir. Câmiin yanında 12 adet odalı bir medrese, aşhane, çamaşırhane, kubbeli bir imâret 2 adet türbe vardı. Bunlardan Paşanın türbesi durmaktadır. Câmiin kapısı üzerindeki kitâbe, imâretin inşa tarihini göstermekte olup Câmiin tamiri sırasında buraya konmuştur. Sol taraftaki kapı üzerindeki kitâbe ise Câmiin Sultan Mahmud (1223 1255) tarafından yapılan tamir tarihini göstermektedir.

İmaretin arapça kitabesi:

أمر ببناء هذه العمارة العالية بزمان دولت السلطان ابن السلطان مرادخان ابن السلطان محمدخان خلد الله ملكه الأمير الأمراء الحاج شهاب الدين باشا يسر الله في الدارين مايشاء في تاريخ تقبل ياقديم الاحسان هجرة النبوية . ٨٤٨

"Bu yüce imaretin inşasını devletlü Sultan Mehmed Hanın oğlu Sultan Murad Han zamanında - hükümdarlığı dâim olsun-Emirul-ümera Hacı Şehabeddin Paşa emretti. Allah iki cihanda dilediğini kolaylaştırsın. İhsanı ezeldenberi bol olan, Sen kabul et, tarihini gösterir ki, 848 H./1442 M yılıdır."

Camiin Tamir kitâbesi :

Mekârim azmâyiş ü kadir dâni ve hüner dâniş
Nevâ perdâz-ı himmet reşk-i sâz-ı bezm-i Çemşidi
Cihangîr-i isâbet nâm u masnû-ı eser âdet
Safâ-yı tıneti şermende eyler kurs-ı hurşidi.
O arâ-yı negûre, nazîr-i ferhunde pîma kim
Nigâh-ı iltifâtı müsmir eyler cûbek ü bîdi.
Mesih-âsâ olurdu cilvegâhı âlem-i bâlâ
Pesend ettiydi sûri manevî-veş bâb-ı tecridi.
Zülâl-i niyyeti şâdırevân-ı hayra câridir
Kıbâb-ı lütfuna kandil vaz'etmez mi mehi îdi.
Yine bir hayre tâb-endâz-ı cehd oldu ki ta mahşer
Kesilmez safha-i zikr-i eserden kilk-i takyidi.

5. Camiin bânisi Çelebi Kadı, Şeyhul-İslâm Yahya efendinin kardeşidir. Burada Kadılık yapmıştır. *Kâtip Çelebi, Fezleke*, c. I, S. 70, *Naimâ Tarihi*, c. I, S. 145.

6. Bu camileri ve kitabelerini A. Kemal Balkanlı 1935 te tesbit etmiştir.

7. *Evliya Çelebi, Seyahatnâme*, c. III, s. 384.

Harabe müşrif olmuşken pezirâ-yı hitâm oldu
Bu câ-yı sad-şikef erkânın tamir u teşyidi.
Aceb hasbice himmet eyledi re'y-i savâbından
Ferah-yap etti saf-beste olan erbâb-ı tevhidi
Görenler şimdi vasf-ı dil-nişinin itirâz eyler
ŞEHABEDDİNE kim birşey değilmiş hüsn-i câvidi (x)
Felek bu resmi seyretse binâ-yı üstüvarında
Virirdi destine telhis idüp menşûr-i tebîdi.
Görünce söyledim menkût ile tarihini, Siret,
Bu âli ilticâgâhın mükemmel bitti tecdidi.

1230 HİCRİ

Sultan Mahmud yalnız Câmii tamir etmekle kalmamış, imaretin yanına çeşmeler de yaptırmıştır ki, onlardan birinin kitâbesi şudur :

Sultan-ı yenbû-ı himem Hakan-ı kıblegâh-ı feyz
Ka'be misâli çeşmeler itti bina, kıldı revân
Hass-ı tab'ım Ayniyâ, târihin aldı dür gibi
Akıttı Ayn-ı Zemzemi bu beldede Mahmud Hân.

1248 H.

Hacı Hasan Mahallesindeki câmi de eski bir cami olup kapısı üzerinde inşa ve tamir kitabeleri vardır. Câmiin ilk bânisi Zaîm Hacı Hüseyindir ve 997 H./1588 M. tarihinde yapılmıştır. Cami 1090 ve 1262 tarihlerinde olmak üzere iki defa tamir görmüş olup kitabeleri şöyledir :

قدسمى تعمير هذا الجامع الشريف محمدآغا
ابن مصطفى ميراواه تاريخ تسعين والف من
هجرة النبويه . ١٠٩٠

"Bu cami-i şerifi tamir etmek için Mirliva Mustafa oğlu Mehmed Ağa çok emek sarf etti. yıl: 1090 Hicri."

قد سمى تعمير هذا المسجد لقول عليه الصلاة
والسلام ـ من بنى لله مسجداً بنى الله له بيتا
فى الجنة ـ الحاج شريف محمدبن حافظ
مصطفى . سنة ١٢٦٢

"Haz, Peygamberin "Kim Allah rizası için bir mescid yaparsa, Allah ta cennette onun için bir hane bina eder" hadisine uyarak Hacı Mustafa oğlu Hacı Şerif Mehmed bu camii tamir etti."

1930 yıllarında Filibede ibadete açık bulunan camilerden biri de Seyyid Mahmud camii idi. Kitâbesi şöyledir :

Sâhib-i hayr u kerem, seyyid-i erbâb-ı atâ
Her işi hayra siayetle delalet hâlâ
Görlcek Câmi-i Mahmudu sücüde varmış
Anı tecdide kıyâm etti bu zât-ı vâlâ
Es-salâ böyle gerek sâhib-i hayrât-ı cemil
Sadakâtıyle ola rûz-i cezâda a'lâ
Cümle-i hayra muvaffak etti Allah-ı kerîm
Böyle camileri ihyâ edeni hergün Mevlâ
Düştü bir nûrâni cevherle Tekıyyâ, tarih:
Ahmed aga kıldı bu mabed-i ra'nâyı bina.
El-Seyyid El-Hac Ahmed Aga

Her şehir ve kasabada olduğu gibi Filibedede Saat Kulesi vardır. Saattepe üzerindeki saat kulesi 1935 yıllarında yangın kulesi olarak kullanılırdı. Kapısı üzerindeki kitâbe şöyledir:

Barekellâh işbu saat oldu tecdiden bina
Sa'yolundu himmetiyle bi-kusur itmamına
Âferîn olsun hele üstadına, sad âferîn
Böyle bir kulle-i saat yaptı resmin hob edâ

x. Câmiin ilk bânisi Şehâbeddin Paşa

Seyredince Seyyidâ, itmamına tarih dedim:
Bin ikiyüz yirmi yedi oldu bu saat binâ
1227 H./1811 M.

III. Muradın Vezir-i A'zamı Siyavüş Paşa, Harmanlıda Câmi, hamam, medrese, kervansaray, köprü, müteaddit çeşmeler yaptırmıştır, ki bunlardan köprü hâlâ durur Köprünün üzerinde Sâî Mustafa Çelebinin yazdığı kitâbe şöyledir :

Bihamdilläh Vezir-i A'zam-ı Sultan-ı deryadil,
Buyurdu âb-ı Harman üzre bir tâk-ı felek-sâyı
Yapup Harmanlıda bir cisr-i âlî fi sebîlillâh,
Halâs etti elemden lütfile yoksulu ve bayı,
Cihan bir köprüdür uğrar yolu sultan ü dervişin,
Bulur rah-ı hüdâye sâlik olan kurb-ı Mevlâyı
Görüp itmamını Sâî-i Dâî didi tarihin:
Zemân-ı Siyavuş kıldı bina bu Cisr-i zîbâyı.
993 (1590) yılı.

Vakıfların bir kolunu zâviyeler teşkil eder. Balkanlarda da yeryer tekke ve zâviyeler kurulmuş, buralarda barınan dervişler arazıyı işlemişler, etrafı imâr etmişler, gelir kaynaklarını çoğaltmışlardır. Prof. **Ömer Lütfi Barkan**, bu konuyu etrafıyla işlemiştir[8]. Halk tarafından sevilen, sayılan ermiş kişilerin medfûn bulunduğu türbeler, ziyaret mahalli olduğundan bunlar unutulmamış, milletin kalbinde yaşamışlar, hâlâ yaşamaktadırlar. İmparatorluğun her köşesinde olduğu gibi bugün Bulgaristanda kalmış olan topraklarda böyle ermiş kişilerin merkadleri, türbeleri bulunmaktadır. Vaktıyle Rumelinde 205, Silistirede 20 zâviye varmış. 1285/1868 yılında Tuna Vilayeti merkezi Rusçukta basılan **Tuna Vilayeti Salnamesi**'ndeki istatistiklere göre Tuna Vilayetinde 86 tekke ve zaviye varmış. Bazılarını kaydedelim: Bâli Baba, Demir Baba, Hüseyin Baba, Kaligra Sultan, Sarı Saltuk, Akyazılı Baba, ki bunlardan kısaca bahsedeceğiz. Bunlardan başka Rusçuk ilinde Küçük Orhan köyünde Mustafa Baba tekkesi, Şucâ' Dede Zâviyesi, yine Rusçuk ilinde Tay Hızır, Ali Baba zaviyeleri, nefsi Rusçukta 7, Sofyada 18, köstendilde 16, Şumnuda 10 tekke vardır. Razgrad civarında Yahya Paşa oğlu Bâli Bey tekkesi Kız Sultan Ana zâviyesi, Şumnuda Gelberi Sultan (Bak: O. Keskioğlu, Vakıflar Dergisi, Sayı VII.) Maçinli Baba, Şumnu kazasında Mirahur köyünde Genç Baba evlâdından Hüseyin Dede zâviyesi, Osman pazarında Mehmet Baba, Aydost ilinde Ahılı ve Çelebi zâviyeleri, Eskizağrada Kılıç Baba zaviyesi, Harmanlı da Hızır Baba tekkesi, Kırcalide Ali Baba zaviyesi vardır ki, bunların çoğu bugün müslüman halk tarafından ziyaret mahalli olarak bilinir. Bazılarından kısaca bahsedelim :

Demir Baba :

Deliormanda tarikatlar çok eskiden yerleşmiştir. Şeyh Bedreddin, Sinoptan Eflaka geçtiği zaman Deliormandan etrafına binlerce kişi taraftâr toplamış, Kocabalkanın güney tarafına geçerek devlete kafa tutmuştu. Bunlar daha öncleri tarikata âşina adamlardı. Deliormana o zaman **Ağaç Denizi** denirdi. Çünki sık, güneş geçmez ormanlarla kaplıydı. Âşık Paşazade aynı tabiri kullanır. Şeyh Bedreddinin torunu Hafız Halil'in, atasını müdafaa için yazdığı mesnevisinde de aynı tabir vardır[9]. Sonraları **Deliorman** denilmiş res-

8. Bak: *Ö. L. Barkan, Vakıflar Dergisi*, C. II. S. 279-365, 1942 *(Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler, İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler)* başlıklı yazı.

9) Hafız Halil, *Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin* adlı eserini XV.. Yüzyılda yazdı.

Orada Şeyhin hükümete karşı gelmesini mazur göstermeye çalışır ve şöyle der:

Düştü Ağaç Denizine merhale,
Üştü andan başına çok hergele.

mî kayıtlarda ise **Divâne Orman** tabiri geçer. Burada asırlarca halkın gönlünde yatan bir ermiş kişi vardır ki, o da Demir Babadır.

Kayıtlarda **Timur Baba, Timur Dede, Umur Baba** diye üç şekilde yazılı bulunan bu zâtın tekkesi Deliormanın göbeğinde, tabiatın güzel bir köşesinde yeşil orman içinde, su kenarına kurulmuştur. Civardaki orman meşe, gürgen, ıhlamur, karaağaç, dişbudak, fındık, kızılcık, her nevi ağaçlarla kaplıdır. Ormanda kuşların ötüşü manzarayı daha şâirane süsler. İşte tarihi mechul **Demir Baba** burayı kendine hem mesken, hem medfen seçmiştir. Tekke, Kemâllar kazasının Mumcular köyünün batısına düşer. Derenin iki tarafınca düz bir saha uzanır. Etraf ormanlıktır. Demir baba pek şirin bir yer seçmiş. Derenin kuzey tarafında müsafirhane vardır, mutfak ta oradadır (res. 12-13) Gelen adak kurbanları burada kesilir. Derenin güneyinde, dağın eteğinde türbe vardır. Türbe kubbelidir içinde sunduka mevcuttur. Yanında bir de külah şeklinde türbe bulunur (Res: 14-15) Babanın pirinçten mamul büyük ayak kabları, kılıcı, sancağı, büyük bir çakısı türbenin içindedir. Önünde, bir kişinin zor kaldıracağı ağırlıkta bir taş vardır ki, bu Babanın fındık kırma taşıymış. Önünde Dilek namazı kılınan bir yer mevcûd. Türbenin önünde soğuk bir kaynak pınar vardır. Su taştan çıkar. Rivayete göre Baba elini dağa sokmuş, Parmağının yerinden su fışkırmış. Yamacın yukarısında bir hacet taşı vardır, içi deliktir, ondan geçerler. Taşlarda Babanın ayak izleri, hatta av köpeğinin izleri vardır. Taşlarda böyle izler eksik olmaz. Demir Baba halkın çok hürmet ettiği bir zattır. Her mevsimde ziyaretçiler eksik olmaz. Alevî, sünnî hepsi akın akın gelir. Kurbanlar kesilir, dilekler dilenir, adaklar yerine getirilir. Demir Babanın Romanya Voyvodası ilen bazı menkıbeleri halk arasında hâlâ söylenir. Evliya Çelebi, Makedonyadaki Memi Babadan bahsederken, Hacı Bektaş Veli Hülefâsından olup Deliormanda medfun olan Demir Baba, cihâz-ı fakrı bundan almıştır, diyerek Demir Babayı Hacı Bektaş Veliye bağlamaktadır[9].

Demir Baba, Razgrad İslâm cemaatına bağlıdır. Bulgarlar, 1925 ten sonra buranın Asparuhun mezarı olduğunu iddiaya kalkıştılar, Kemallar kasabasına İsperih adını verdiler, zabtettiler. Razgrad İslâm cemaatı dava açtı. Bazı kayıtlar bulundu, mezarın Asparuha ait olamıyacağı bilir kişice tespit edildi. Davayı Cemâat-ı İslâmiye kazandı. Bu hususta Rusçuk mebusu Hafız Sâdıkın yardımı olmuştur.

Tekkenin geniş arazisi, vakfı var, fakat elde vakfiyesi yok. Belki mütevelliler elinde kalmış. Vakfın mütevelli, nâzır kayıtları mevcuttur. Tevliyet ciheti akrabaya şart edilmiş. Hatiplik ciheti için günde yarım akça tayin edilmiş. Vakıflar Genel Müdürlüğü Defterlerinde Demir Babanın Nezâret, tevliyet, hatiplik cihetleri kayıtları vardır. Bu kayıtlardan bazısını buraya aktarıyorum.

"Hezargradda medfûn Şeyh Timur Baba zaviyesi evkâfının hasbi nazareti Seyyid Molla Osmana Tevcih. 18 Safer, 1195 (1780)[10].

Zağra illerine düştü yolu,
Gör ki nolıser sonunda ey veli!
Dobrucalar dirlüben geldiler,
Şeyh için her biri tuhfe sundular.

(Eski Türk Edebiyatında Naz'm, Fâhir İz, s. 1, s. 736

Şey Bedreddin, mütesavvıf şairlerce öğülmüştür. Niyazi Mısrî divânında onu Muhiddin Arabi ile eşit tutar:

Muhiddinle Bedreddin
İtiler ihyâ-yı din.
Derya, Niyazî, Füsûs,
Enhârdır Vâridât.

Muhiddin i Arabinin meşhur *Füsûsunu* denize benzetiyor, Bedreddinin *Vâridâtını* da o denizi besleyen nehre teşbih ediyor. Merhum Şerefeddin Yaltkaya'nın Bedreddin ve Vârıdat üzerinde çalışmaları vardır. Füsûs ta terceme edilmiştir

9. *Evliya Çelebi, Seyahatnâme*, C. V, S. 579

10. *Vakıflar Genel Müd. Arşivi*, 1168 Nolu defter s. 15

Hezargrad kazasında vâki' zuhrul-ârifin Şeyh Timur Baba zaviyesi evkafının cihet-i tevliyeti akrabasından El-Seyyid Şeyh El-Hac Mehmede Silistire nâibi Mehmed arzıyle. 18, S. 1195 (1780)[11].

"Zuhrul-Ârifin Şeyh Timur baba zâviyesi mütevellisi Şeyh Seyyid Ahmed halife fevt olup oğlu El-Seyyid Abdullah Halifeye. 1204 (1789)[12].

'Divâne orman nahiyesinde vâki' Timur Baba, nâm-ı diğer Umur Baba tekkesinde merhum Timur Baba câmii hasbi hıtabeti İbrahim mahlulünden sulbi kebîr oğlu Seyyid Halile. 1196 (1781)[13].

Timur Baba tekkesinde yevmi nîm akçe ile hatip olan Halil halife fevtiyle yerine Seyyid Yusuf Halife. 1219 (104) [14].

"Vakf-ı Câmii Şerif der Kâini Tekye-i Timur Dede der Nahıye-i Divâne Orman tabii kazâ'i Hezargrad[15].

Cami bugün ortada yoktur. Yakın zamana kadar camiin durduğu anlaşılıyor. 1285, Şevvâl tarihli bir kayıd da şöyledir :

"Mülhakat evkaftan Hezargrad kazasına tâbi Divane Orman nahiyesinde Timur Dede tekyesinde Kâin Câmi-i şerif vakfından almak üzere yevmî nîm akçe vazife ile hitabet ciheti Seyyid Hüseyin halifenin elyevm uhdesinde olduğu mumaileyhin bilâ veled fevtiyle mahlülünden ledel-imtihan ehliyet ve istihkâkı zâhir ve nümâyân ve esnân-ı askeriyye ve redifiyeyi mütecâviz idüği muhrec hanesi kaydından dahi müstebân olan Ahmed efendi bin Aliye tevcihi hususu, mahalle hâkiminin ilâmı ve Tuna vilayeti vâlisinin ve Rusçuk sancağı Meclisinin mazbatasıyle Silistire Evkaf Müdüriyeti tarafından inhâ ve atîk berât sureti tayyen takdim kılınmış olmağla, mucebince bittevcih berât itâsı Hatt-ı Hümâyun-ı cenâb-ı Şehinşâhiye tevakkuf eder"[16].

Tevcih ve tafsil defterlerinde Timur Baba vakfına ait bu türlü kayıtlar çoktur. Buranın vakıf olduğu meydandadır.

Hüseyin Baba :

Bu civarda bir de **Hüseyin Baba** tekkesi vardır. Balbınarın güneyinde Duraç köyü yakınlarında ormanlık içindedir. Sekiz köşeli türbesi durur, Yanında Mazhar Paşa çiftliği vardı, sonra el değiştirdi. Vakıflar Genel Müd. Arşivinde onun hakkında da şu kayıt var:

'Hezargrad kazasına tâbi' Koca Doğan nâm karyede vâki' merhum Sarı Saltuk (Nevverallahu merkadehu) evladından kutbül-ârifin Seyyid Hüseyin Baba zâviyesinde ber vechi evlâdiyet zâviyedârı ve evkâfiyet-i kaza-yı mezkûreye tâbi Zağralı nâm karye altından câri nehr-i Zağralı üzerinde dâir âsiyâb (değirmen) ki beş dönüm bostanlığı ile ve tahtında Evhadlı nâm karye sınırında vâkı' nehir üzere olan bir bâb asiyâbıyle iki dönüm bostanlık ve evkâf-ı sâiresine maattevliye vakfiye-i mamûlün bilhâsı mantukunca evlâd-ı vâkıftan mütesarrıf olan Seyyid Ali bin Hüseyin Baba bilâ veled fevt olup Bektaş Veli seccâdesinde seccadenişin Şeyh Abdüllatîf arzıyle tevcih. 4/1195 (1780) [17].

Kaligra Sultan :

Varna ilinde Kaligra Sultan zâviyesi vardır. Rivayete göre Ahmed Yeseviden diyâr-ı rumda seccâde sâhibi olmağa izin alarak 370 derviş, başta Kaligra

11. *Vakıflar Genel Müd. Arşivi* 1168 nolu defter, S. 15

12. *Aynı defter,*

13. *Aynı kaynak.*

13. *Aynı kaynak.*

15. *Vakıflar Genel Müd. Arşivi,* 406 nolu defter, Sâmin Rumeli.

16. *Aynı yer, 876 Nolu defter,* 5340 nolu kayıt.

17. *Vakıflar G. Müd. Arşivi,* 1168 Nolu defter.

Sultan olmak üzere Orhan Gaziye gelirler. Bursanın fethinden sonra, Hacı Bektaş, Kaligra Sultanı 70 kadar dervişle Moskova, Ieh, Çek, Dobruca diyârına gönderip Rum Erlerinden olmaya izin vermiş. Saltuk nâmelerde buna dâir bilgi vardır ve bunlar halkın hoşuna gider. Sarı Saltuk'un türbesi Kaligra (Kalikra) dadır[18]. Merkadi birçok yerde varmış. Vefatından sonra yedi tabut hazırlanıp cesedinin birine konup bunların yedi kâfir ülkesine defin edilmesini vasiyet etmiş. Zira gerçek mezarının nerede olduğu bilinemeycceğinden kabrini ziyaret için müslümanlar yedi ülkeye gidecekler, orılarda islâmın adını duyuracaklar, böylece müslümanlığı yaymış olacaklar. Kaligra Sultana Kaligra (Kaliakra) Sarayı da denir ve bugün açıktır. (Resim: 16, 17)

Akyazılı Baba :

Bu da Varna ilindedir. Belh, Buhâra ve Horasanda mekan tutan atalarımızdan Ahmed Yesevi halifelerinden olup Hacı Bektaş ile Anadoluya gelmiş, sonra Rumeliye geçmiş, orada yerleşmiş. Akyazılı tekkesi gayet mamurimiş. Dervişler orayı imar etmişler, Bağ, bahçe yapmışlar, tarla açmışlar, geleni, gideni doyurmuşlar, bunun gibi işlek tekke yokmuş.

Bali Baba ve Vakıf Paralar hakkındaki görüşü :

Bali Baba, Sofya kenarında, eskiden Salahiyye veya Bâli Karyesi, şimdi Knejeva denen yerdeki türbesinde medfundur (Res. 18-19) Ölüm tarihini Osmanlı Müellifleri 960 H/1552 M/ yılı olarak gösteriyor[19]. Buradaki bugünkü kilisenin yerinde câmi varmış. Câmii Taşköprülü ahfadından Yusuf Salahaddin adındaki kâdı yaptırmış, onunçün Salahiyye denirmiş, sonradan câmi temelleri üzerine kilise yapılmış.

Bali Baba, Usturumca köylerinde doğmuş. İstanbulda okumuş, sonra Sofyaya gelip yerleşmiş. Bir zâviye kurmuş, eliyle dikerek, büyük bir orman yetiştirmiş ki, hâlâ durur, orayı imar etmiş[20], Köstendilli Ârifin 1100H/1688 M tarihinde yazdığı **Tezkiretül-Evliyâ**'da terceme-i hâli vardır. Yazma nüshası Sofya Milli Kütüphanesindedir. Bâli Babanın, Vakıf, paralar hakkındaki mektubunu da Arif efendi eserine derc etmiş. Değerli bir siyâset adamı ve yazar olan **Ali Ferruh Bey** (1865-1907) Sofyada Türk komiseri iken, Varnada öğretmen olan Osman Nuri (**Peremeci**) ye, Sofya Milli Kütüphanesindeki Şarkıyyât eserlerini tasnif ettirmiş. Adı geçen, ozaman bu mektuptan bir suret çıkarmış ve bunu Muallimler dergisinde yayınlamıştı.

Bali Baba, ilmi kudretini eserleriyle ispat etmiştir. 7-8 eseri vardır. En önemlisi ünlü mütesavvıf Muhiddin Arabinin **Fusûs**'u üzerine yazdığı şerhtir Kaza ve Kader risalesi, Kenz-i Mahfî Hadisi şerhi, Vâridât manzumesi de meşhurdur. Nazım, nesir her iki alanda kalem oynatan Bâli Baba, Vâridât manzumesinde şöy der:

Hûr-i înin düşme dâm-ı zü'fûne, zâhid gibi

Geç hevâsından bihiştin, maksad-ı aksâyı gör.

Meşhur olan bir beyti de şudur:

Çün ezelden meyhâne-i aşkın nasîp oldu bana,

Geçmişem havf u recâdan, mâsivâ neyler bana.

Bu beytler, terceme-i hâli ile birlikte türbenin içinde Hâcet penceresi divarında asılı bir levhada yazılıdır.

18. *Evliya Çelebi, Seyahatnâme*, C. I., S. 659, C II. S. 133-137, *Hammer Tarihi*, C. IV. *Vakıflar G. Müd. Arşivi* 561 Nolu Silistire Evkâf Defteri.

19 *Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri*, C. I. S. 42

20. O. *Keskioğlu, Vakıflar Dergisi*, Sayı, VIII.

Ölümü üzerinde söylenen arapça kıta şöyledir :

مات شيخ الكل قطب العارفين –
طالباً بالرغبة سبوحه
روح الله بروح سره –
صيرفي الجنة بحبوحه
اللهم الله لنا تاريخه –
قدس الله تعالى روحه

"Umûmun baş şeyhi olan ârifler kutbu öbür âlemi arzulayarak öldü.

"Allah, ruhuna huzur versin, makamını geniş cennette kılsın.

"Allah, ölüm târihini bize şöyle ilhâm etti: Yüce Allah ruhunu takdis eylesin."

Balı Baba, tasavvuf yoluyla gönülleri fethetmiş bir zâttır. Türbesi asırlar boyunca ziyaret mahalli olmuştur ve hâlâ da öyledir[21].

Biz burada onun vakıf paralara dâir görüşü üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Meselenin ortaya çıkışı :

Eskidenberi para ve menkûl mallar vakıf yapılagelmiştir. Bir çok vakıflar menkul mal halindedir. Kitaplar, eşya, paralar vakıf edilmiştir. Yüzyıllar boyunca yapılagelen, çok faydalı işlere yarayan bu usule şekilci bazı ulemâ-yı rüsûmun bir kaçı, nedense karşı koymak istemiş. Menkul malların vakfını Hanefi alimlerinden **İmam Züferle İmam Muhammed** câiz görmüştür. diğer üç mezhep imamları da aynı görüştedirler. Çivizade Kazasker olunca, menkul malların vakıf yapılmasını yasaklamış, ona zamanın uleması cevap vermişler, Bâli Baba da bu cevap verenler arasındadır.

Şeyhul-İslâm **Çivizâde Mehmed Muhiddin** (881-954/1476-1547) para vakfına karşı gelenlerden ve bunu ortadan kaldırmak için harekete geçenlerdendir. 944/1537 de Anadolu Kazaskeri, 945/1539 da da Şeyhul-İslâm oldu. Üç yıl sonra azledildi. Azline sebeb, **Muhiddin Arabinin, Mevlâna Celaleddin Ruminin** fikir ve felsefeleri aleyhinde idâre-i kelâm etmiş olmasını gösterirler[22]. Hayatının sonlarında Rumeli Kazaskeri oldu. Bu defa da Vakf-ı nükûdun: para vakfının bâtıl olduğuna fetva verdi Osmanlı topraklarında para vakfını yasak etti. Fakat bu türlü vakıfların ibtali yüzünden memlekette çok yaygın olan ve bir çok hizmetler gören hayratı yaşatan Vakıf müesseselerinin yıkılacağını gören insaflı ve uyanık gerçek ulemâ, başta **Ebussuûd** olmak üzere, buna cevap verdiler, reddiyeler yazarak müslümanların vakıflarının devamını ve korunmasını, hayrat-ı celilenin ihyasını sağladılar. **Bâli Efendinin** ifadesiyle: câmileri, medreseleri, imaretleri, gelirsiz kalarak at ahırı olmaktan, şehirleri, kasabaları sussuz kalıp kurumaktan kurtardılar.

Kur'an okumak ve öğretmek için ücret almayı haram sayan **İmam Birgivi de** menkul malların vakfı caiz olmadığı iddiasına katılmıştır. Bunların aksine diğer ulemâ: halkın maslahatına, umumun yararına olan şeylerin câiz olduğunu savınıyorlardı. Çivizâdenin karşısına Bâli efendi çıktı. Ebussuu da karşı Birgivi: Es-Seyfüs-Sârim fi Ademi Cevâzi Vakfil-Menkûli ved-Derâhim = Menkûl malların ve para vakfının

21. "Bulgarlar istilada Bâli efendinin dergâhını hemen kiliseye çevirmişler, Veliyyullahın türbesini de yok etmişler. Lâkin Bâli Efendi, türbesinin bozulduğu gece, papası çarpmış, kötürüm etmiş. Derhal mezarını tekrar meydana çıkarmışlar. Türklerin rahmetle andığı komiserimiz merhum Ali Ferruh Bey de mezarını dört kötü duvarla çevirmiş, şimdi öyle duruyor. Penceresi ipliklten görünmüyor. Bulgar köylülerinin Bâli Efendiye itikadı var..."

Yahya Kemal, Balkana Seyâhat, S. 27-28 Rahova. 1923.

Türbe, 1943'de Sofyada bulunan Abdülhamidin oğlu Abdülkâdir tarafından tamir edilmiş, güzel bir giriş kapısı yaptırılmıştır. Adıgeçen, 1944 te Sofya bombardımanında bir sığınakta ölmüştür.

22. *İlmiyye Salnâmesi*, S. 361, Matbna-i Âmire, 1334, İstanbul.

23. *Kâtib Çelebi, Keşfüz-Zunûn*, C. I., S. 898.

Adı geçen, *Mizânül-Hak fi İhtiyâril-Ehak* kitabında bu hususiaki münakaşaları, yasaklayanların manasız tutumunu anlatır. S. 120, 1306, İstanbul

câiz olmadığı hakkında keskin kılıç) adlı risalesini yazarak para vakfını günah bile sayıyordu. **Keşfüz-Zunun** bu konuda şu kitapları sayar: **Yusuf bin Hüseyinin** (906 H.) risalesi, **Ebussûûdun** risalesi, Çivizâdeye reddiyyedir, **Kınalızade Ali Efendinin** iki risalesi vardır. Birgivi ile Çivizâde, câiz görmezler, diğerleri hepsi câiz görürler.

Bu münakaşalara katılan **Bâli Efendi**, açık bir dille yazdığı risalesinde çok kuvvetli deliller getirir, samimi bir ifade kullanır. Cümleler kısa, hükümler açıktır. Çivizâdenin görüşündeki hatayı kesin delillerle ortaya çıkarmaktadır. Halkın faydasına olan para vakfının ortadan kaldırılmasıyla doğacak zararları sayıp dökmektedir. Bu kabil vakıfların câiz olduğu İmam Züfer ve imam Muhammedin ictihadlarına dayanır. Teamül, örf u âdet, para vakfının câiz olduğu esasına göre câridir. Halkın teamülünü bozmak zarar doğurur. **İşte Bâli efendi** bu noktadan hareket ederek, para vakfının caiz olduğunu nakli ve aklî delillerle ortaya koymaktadır. Bugün **Vakıflar Bankası** gibi vatan sathında büyük bir hizmet gören milli bir müessesemizin temeli olan vakıf paralar hakkındaki **Bâli Efendinin** görüşü çok isabetlidir. Tarihi bir belge olan, mektup şeklinde yazılan risale şudur[24]:

"Mü'min kardeş, cümle edilleye nazar olundu, münâfât yoktur. Tevfik âsândır. Teslim edelim ki, münâfât olsun, ademî cevâzından cevazı akvâdır. Bu meselenin cevazında geçmiş ve hazırda sizden gayri ulemâdan bir ahad muhâlefet etmediği, akvâidüğine delâlet eder. Elinizde olan cümle temessükleri bilürler. Ekseri senden a'lem ve etkâdır. Amel etmediniz. Sana bu delil yetmez mi? Bilem (müsellem) ki zayıf olmuş, akvâ durur iken kavl-i zayıf ile amel eylemek câiz değildir, dersin. Size kim cebr eyledi? Kazasker oldunuz, mülâzimine kadılık verirsin, bu meselede akvâ-yı akvâlden hangi kaville amel eylediniz? ve kazaskerlikten aldınız avâid akvâyı akvâlden hangi kavil iledir? Tâlip olanlara kâdılık vermek akvâ-yı akvâlden hangi kavil iledir? Bu cümleyi bir kimse men eylese bid'at ihdas eyler, dersin. Vakf-ı derâhim bu cümleden dahî mi zayıf oldu? Eğer der isen kazasker olmak fî zamânınâ üzerime lâzımdır. Bu mesele-i zaîfe ile de amel eylemek lâzımdır. Eğer der iseniz; tâlibîyne kadılık vermek ve kazasker olmak ve bu mahsulâtı ahzetmekte teâmül-i nâas câri olmuştur. Akvâl-i müçtehidîyn ile men olunmaz. Cemi vakf-ı nukûd'da da teâmül câri olmuştur. Akval-i müçtehidîyn ile ve zübdetül-fetvâ kelâmı ile men olunmaz. Cemi ahvaliniz hep fetvâ ve akvâ üzerine mi oldu? Heman zaaf nukuda mı münhasır oldu ki men edersin.

Mü'min kardeş, hâşâ ki, bu izhar-ı Hak ola, agrâz-ı nefsaniyyedendir. nisbet ve taksirdir. 300 yıla kâriptir amel oluna gelmiş kavl-i müçtehid, eğer zayıf dahi olsa, men eylemek şer'i değildir, belki bid'attır. Eğer bir kimse men eylemeye kıyam ederse, böyle eden kâdı ve kazaskerin şer'an azli vâcip olur. Minbad olmasın, diye men eyledin. Kendi sözünde nefsini azleyledin ve mülzem oldun. Akvâl-i zayîfeden bir kavil yoktur, illâ vaktinde amel olunsa gerek. Hattâ eimme-i müçtehidîyn bazı ahkâmı men etmişlerdir, muktezâ'yı zaman ile amel olunur. Eimme-i müçtehidîyn bazı mesaili zamana ve mekâna talik etmişlerdir. İstidare-i zamâna tâbi olmak lâzımdır .Bazı ahkâmda şeriatın ahvâli, mukteza-yı zamana tâbidir. İyi gidiyor iken âlemi karıştırma, ızdırap verme, fitneye bâis olma! Eğer vakf-ı nükûdun menine şer'an delil bulmak istersen, müyesser değildir, bulamazsın. Emek harç eyleme. Elinde olan temessükler dairesine uğramaz, aninle memnu olmak ihtimali yok-

24. Mektup vaktiyle Bulgaristanda çıkan *Türk Muallimler Mecmuası*'nda neşir edilmişti. Yıl I., Sayı 2. S. 57-61. Kânun Sâni 1924. Varna.

tur. Gayet iltizâm olsa da müsâvât-ı edilledir. Bir şey müsavisini iptal eylemez. Bu meseleyi kendi hâline koy, men eyleme. Nice geldiyse öyle gitsin. Aziz ve kutlu (rikkatlü) meseledir. Ümmet-i Muhammedin dünyâ ve ahireti ma'mur olmasına sebeptir. Erkân-ı İslâm'ın rükn-u âzamından birini hedim eyleme, dine harac ve muzayaka verme. Bid'at, dalâlet ihdas eyleme. Kendini akvâl-i zaîfe ile amel etmekten men eyle ve gayriyi dahi men eyle.

Mü'min kardeş, akvâl-i zayîfe ile amel etmekte vakf-i derâhim ile amel edenlerle berabersin. Ahirette anlara ne lâzım olursa, sana da o lâzım olur. Hemen sen muhalefetinle kalırsın. Ulemâ zümresinden ayrı düşüp, ya kimler ile haşir olursun.

Mü'min kardeş, Rumeli'nin bazı imaretleri ve bazı medâris ve mesâcidi ve ekseri camileri evkafı, nukuddur. Cümlesi at ahırı olmak mukarrer oldu, minbaad mamur olmak müyesser olmaz. Ve şehirler ve kasabâtın suları evkafı, nukûddur, kurumak mukarrer oldu, minbadi yeniden imaret mümkün değildir. İmarât, mesâcid ve medâris ve dahî bunların emsali hayrattan ne kim var, gayet az vâki olur. Ve dahî nice yerler olaki ne dîn, ne imân, ömürleri behâyim gibi gelegeçe. Vakf-i nukûdu men etmekten hasıl budur. Bilmiş olasın ki, anları bunca sevaptan mahrum korsun. Ve eğer ne olursa olsun, hemen bu meselenin vücudu âlemden götürülsün dir isen, anı yine sen bilürsin.

Mü'min kardaş, bir kimse: kuzâtın kitaplarında tayin olunandan ziyade nikâhtan ve hüccetten ve gayriden aldıkları haramdır, dese küfür korkusu vardır. Zira teâmül-i nâas câri olmak icmâ mertebesindedir. Sünnet ile olmuştur, hüccet-i kâatıadır. Vakf-i nukûdun sıhhatine de İmam-ı Hasan'dan ve İmam-ı Züfer'den (Rahimehumullahu) nakil vârid oldu. Fukahânın fetvâ kitaplarında (ve bihî yüftâ) denildi. Ve teâmül-ü nâas câri oldu. Bir kimse bu meselcye bâtıl ve haramdır dese, ne fikr edersin? Hiç ola mı ki, o kimse sağlık ile kurtula. Anın hakkında evlâ bulur ki, tevbe ve istiğfâr eyleye, belki ahvâlin yenileye. Ve kuzâta lâyık olan budur ki, ola gelmişten ziyade almayalar, fukarayı malından ötürü tazyik eylemeyeler, ki süâle ve deyne müeddi olmaya ki, mekruhtur, teâddi ve tezallüme râcidir, sû-i ameldir. Yevm-i cezâda sual ihtimali vardır. İhtiraz mahallidir, fukaranın masalihini rizâenlillah görmek vâciptir. Saadetlerine sebeptir. Hakkın gufranına istihkaktır.

Mü'min kardeş, müftüler bir taraftan etrâf-i âleme fetvâ gönderirler: sahihtir, akvâdır. diye. Siz bir taraftan hükümler gönderirsiniz: Amel itmeyin diye. Nice hidayettir. nice islâhtır? Din-i İslâm'ın inkırâzına sebeptir. Gayri bir şey sahih ve müftî değildir. Bunun gibi fiil mü'mine lâyık değildir. Hususâ ehl-i ilim olan ulemâya söylersin: Züfer'in bu kavli şer'i değildir, diye. İmam-ı Züfer müctehid fil-mezheptir, bazı akvâli müftâbihtir. Hüsûmete vekil olan kabza da vekil olur, Eimme-i Selâse katında. İmam-ı Züfer katında câiz değildir. Fî zamânınâ kuzât anınla amel ederler. Gayeti budur ki hatâ eylemiş ola. Müçtehidin hatâsı dahî şer'idir. Ehl-i ilme lâyık mıdır ki, şer'î değildir demek. Bir gayri kişi dese küfrüne hüküm ederdiniz. Bu husus müftiye ve Muhiddin Çelebi'ye aykırı koymağa ellerindeki temessüklerinden gayri bu mesele ma'mûlün bihâ olaldan beri cümle ulemâya hüccet-i kâatıadır. Senin muhalefetinden gayri nesnen yoktur. Senin ilmin ulemânın ilmine ve akline ve İslâmına beraber mi olsa gerek? Cümlenin reyi hata üzerine hatim ola, senin isabet üzerine mi ola. Vâkıf-ı ilm-i ledün olasın. Hiç câiz görür kimesne var mı? Şer'an sana hükmünü iâde eylemek vâciptir. Cehil özür olamaz. Kemalpaşaoğlu üç fetvasından rucu eyledi, fakir bilirim. İmam Fahri Razî (rahmetullahi aleyh) nice yıllar

bir meseleye yakını var idi, hilâfı zâhir oldu. Nice günler ve nice yıllar ağladı: Benim halim nice ola diye. Eğer cümle bildiğim bunun gibi hilâf vaki olur ise vay bana, dedi.

Mü'min kardeş, ulemâ ve mü'minîyn ve kâmiller buncılayın olurlar. Hatalarına itiraf eder. Hak Teâlâ katında mukarreb ve mahbûb olurlar.

Mü'min kardeş, Hak Teâlâ Hazretlerine yüz aklığı ile varmak muradın ise, meseleyi nice yıktın ise yine öylece yap. Zahir-i rivâyet-i kütüb ile amel eyledin, akvâdan zayıfa udûl eyledin, neden kaçtın ise yine anın üzerine uğradın. Cumhur-u ulemâdan hata merfûdur, fî eyyi asrın kâne, tasdik etmek vâciptir. Hakikat'üş-şer'i evveli musaddik olmak üzerine müntazim olmuştur. Cumhur ulemâyı tekzip etmek kiziptir. Hatm-i kelâm budur ki, vakfı nukûdda teârüf-i nâasa itiraz edersin ve akvâl-i müçtehidîyn ile ibtâl edersin, bu bir emr-i gariptir ki, manasını ancak yine sen bilirsin.

Mü'min kardaş, bu mezkürat ki, vâki oldu, bizden bilme, yine kendi nefsinden bil. Gayret-i Hak galebe eyledi, bîihtiyâr sâdır oldu. Gayetle, kendi nefsini gördü. İzâz ve ikram eyledin, şer'an tazim vâcip olur taifenin ölüsünü ve dirisini ve ulusunu ve küçüsünü tahkir ve teçhil eyledin. Anlar muhti olmaktan maruf budur ki, sen olasın. Az nesne değildir, bir küllî kaziyyedir, ukûbât müterettip olacak nesnedir. Bu bizim kelimâtımız, size cânib-i Hak'tan itâb ve inayettir. Ve tenbihtir. Bilmiş olasın. Hakkın bu lütfu ve inayeti değmelere nasip olmaz. Ne olaydı, Hak Teâlâ ve celle bize dahî nasib edeydi: Bir kimesne hatamızı i'lâm edeydi.

Mü'min kardaş, bu kelimât ki, bizden size vâki oldu, eğer haksa istiğfar edesin. Eğer bâtıl ise bize dahî i'lâm edesin. Biz dahî cevabına kâdir olamaz isek, bâri tevbe ve istiğfâr eyleyelim. Vallahü a'lemü bis-savâb...

Res.: 1) Şumnu'da ilk yapılan camilerden Eski Cami

Res.: 1 a) Şumnu'da 1915 deki camilerden bir kısmı ve Saat Kulesi

Resim: 1 b) Şumnu'daki Yeni Cami

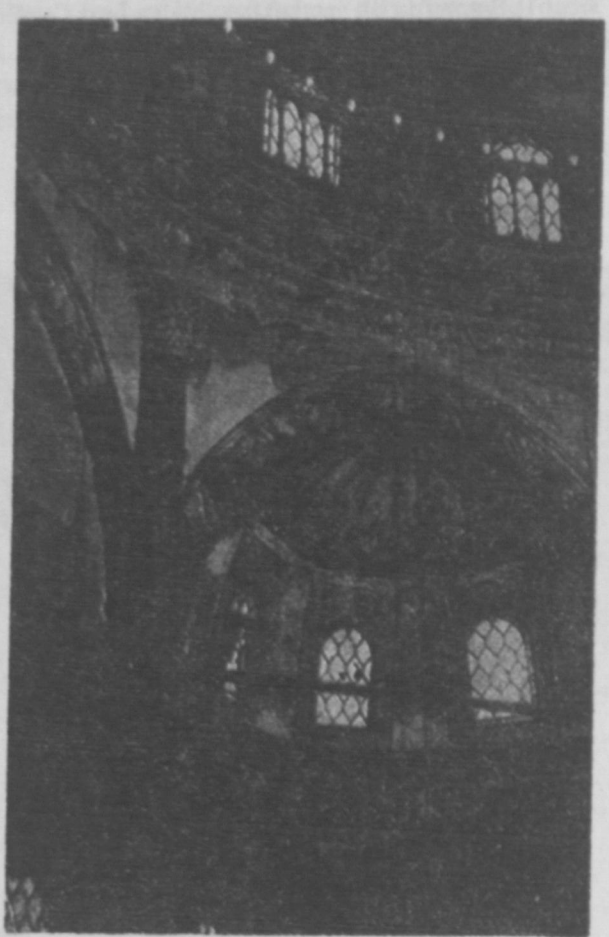

Res.: 1 c) Yeni Cami'in içinden bir görünüş.

Res.: 2 Razgraatta Ak Câmi

Res.: 2a) Sofya'da Banabaşı Câmii

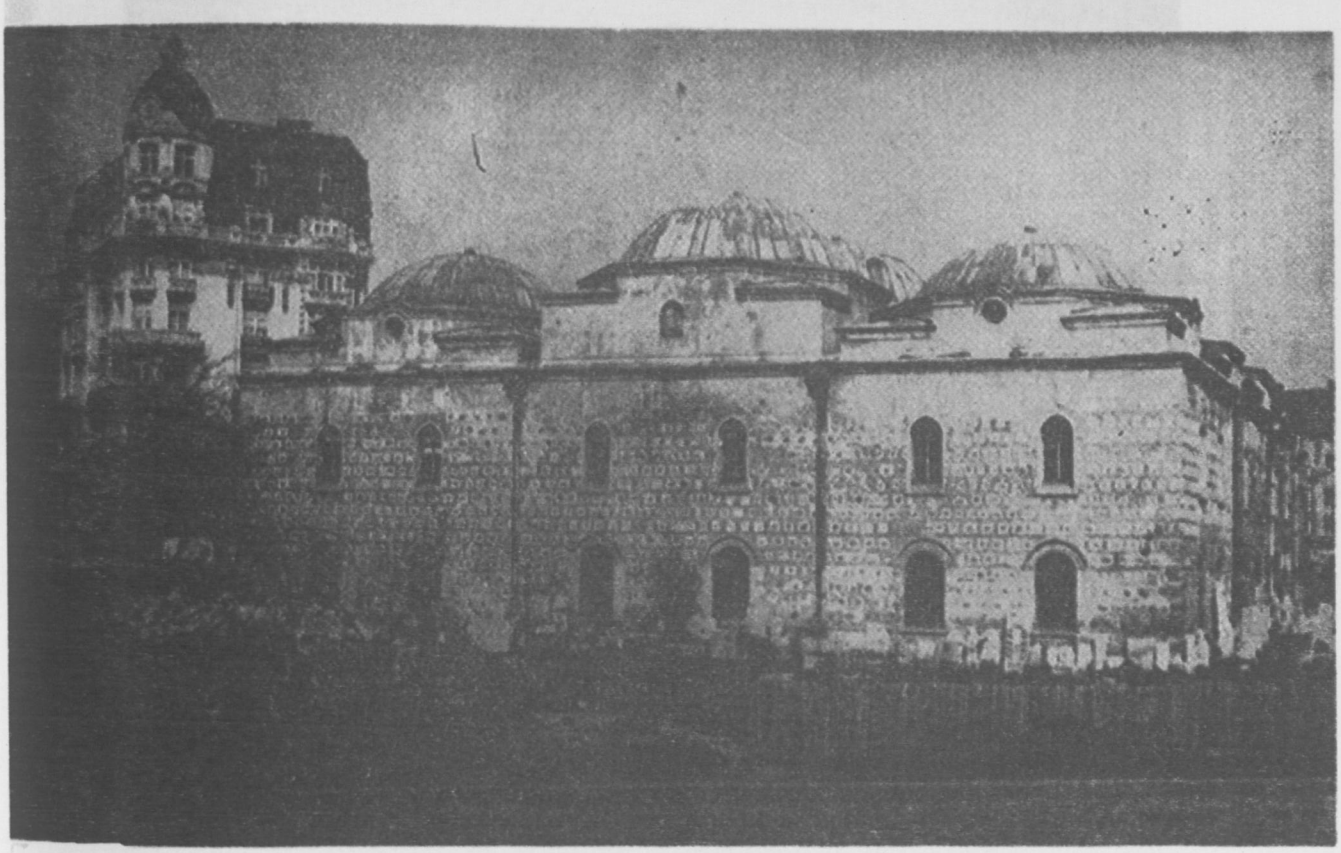

Res.: 3) Sofya'da Fâtih'in Veziri Mahmut Paşa Camii Doğu Cephesi, hâlen müzedir.

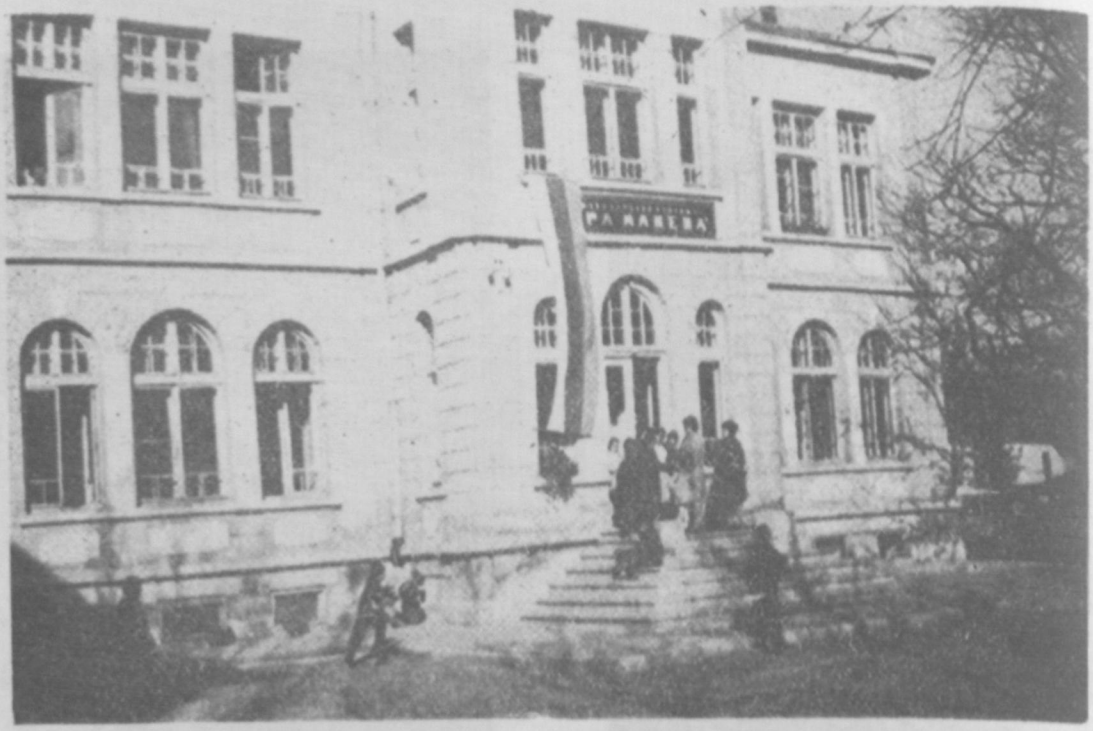

Res.: 4) Rusçuk'ta Mirza Sait Paşa Okulu ki halen Mara Maneva Yurdu olmuş.

Res.: 5) Kızanlık'ta Öksüz kalmış bir türbe, dört ayaklı denir. Türk Mezarlığı yanındadır 1942 deki kazıda kıymetli çiniler çıkmış.

Res.: 6) Rusçuk'ta Cemâat-ı Islâmiyenin yaptığı Vakıf Otel. Salkımlı Câmii yerine yapılmıştı.

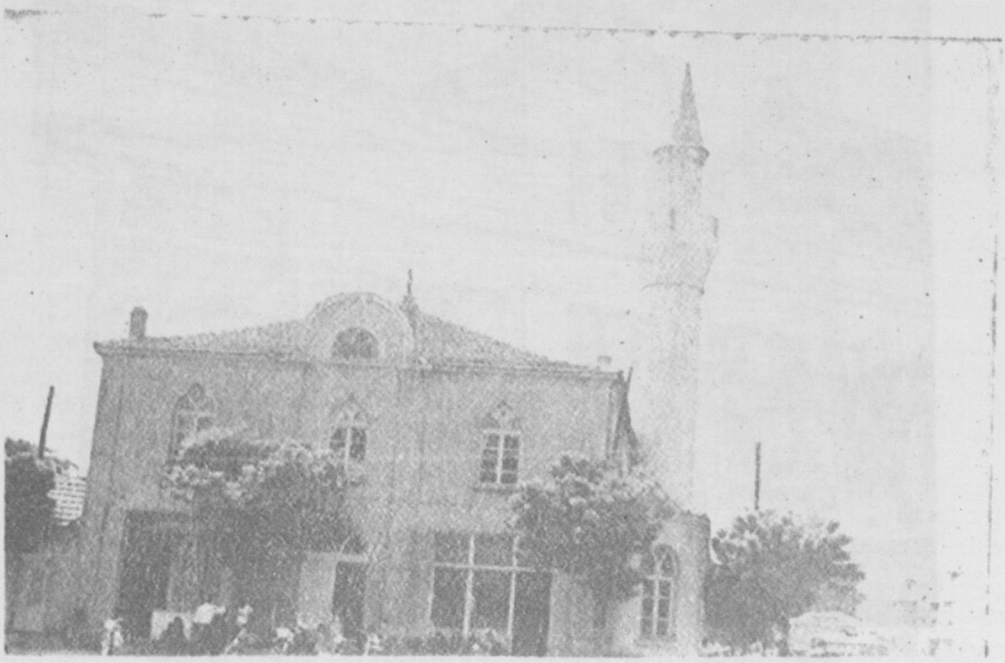

Res.: 7) Aydos'ta ibâdete açık olan bir Câmi

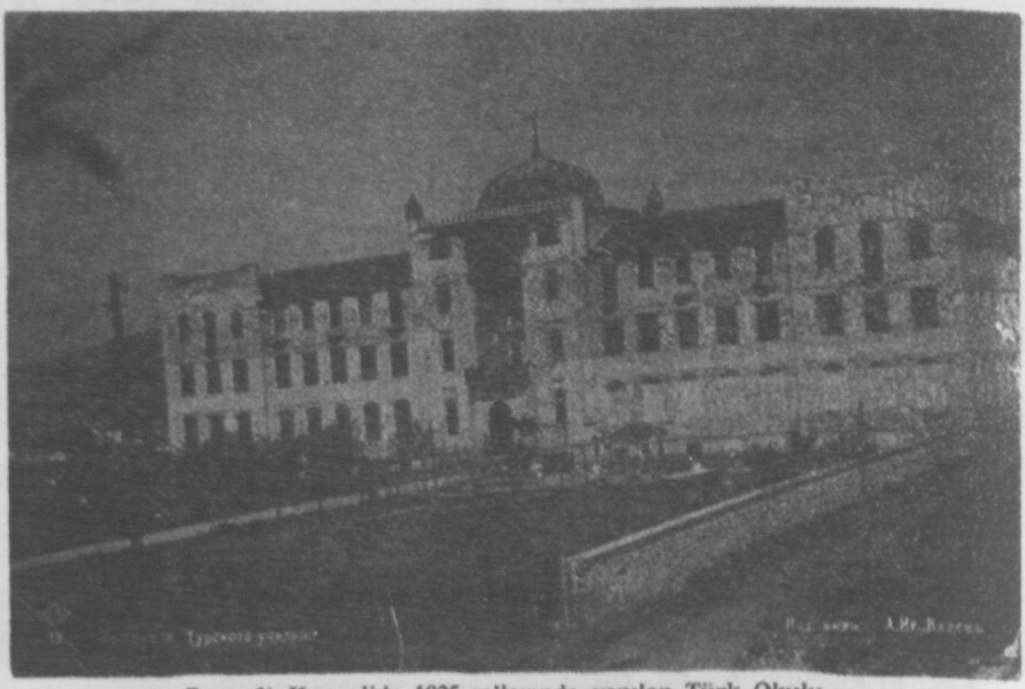

Res.: 8) Kırcaalide 1925 yıllarında yapılan Türk Okulu.

Res.: 9) Vidin'de Halil.İbrahim Kardeşler Vakfı ve Şefkât Kıraathanesi

Res.: 10) Filibe'de Balkan Harbinde İslâm Hastahanesi yapılan Rüştiye Mektebi: 1 ve 3. Türk Askeri doktorlar, 2 Muallim Ahmet Cavit, 4 Rüştiye Müdürü Halil Zeki, 5 Muallim Arif Hikmet, 6 Muallim Ahmet.

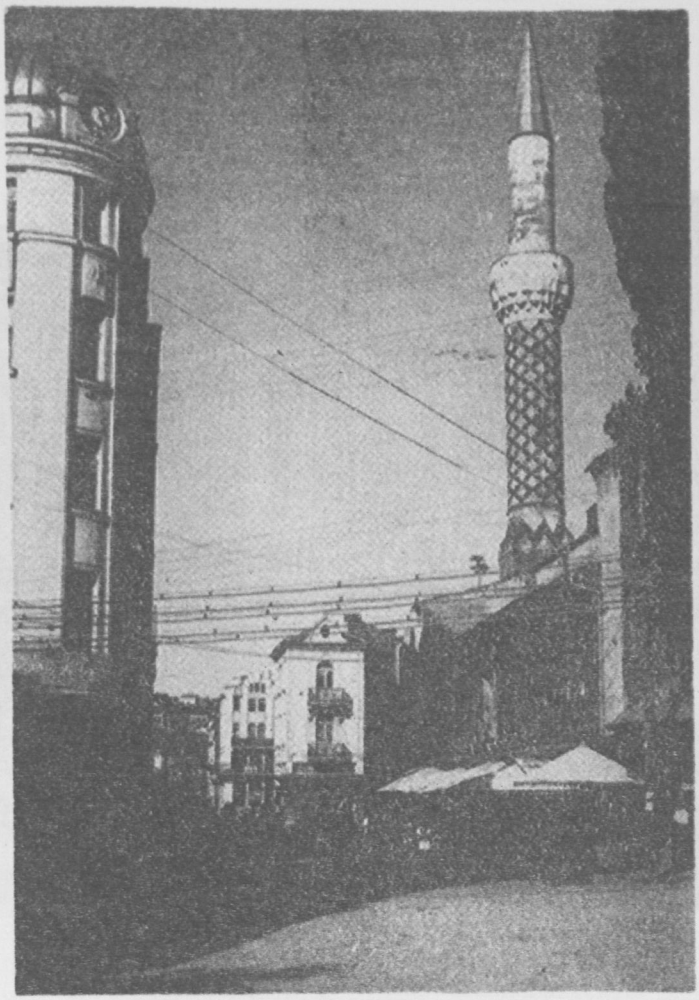

Res.: 11) Filibe'de Muradiye camii ve kütüphane yönü

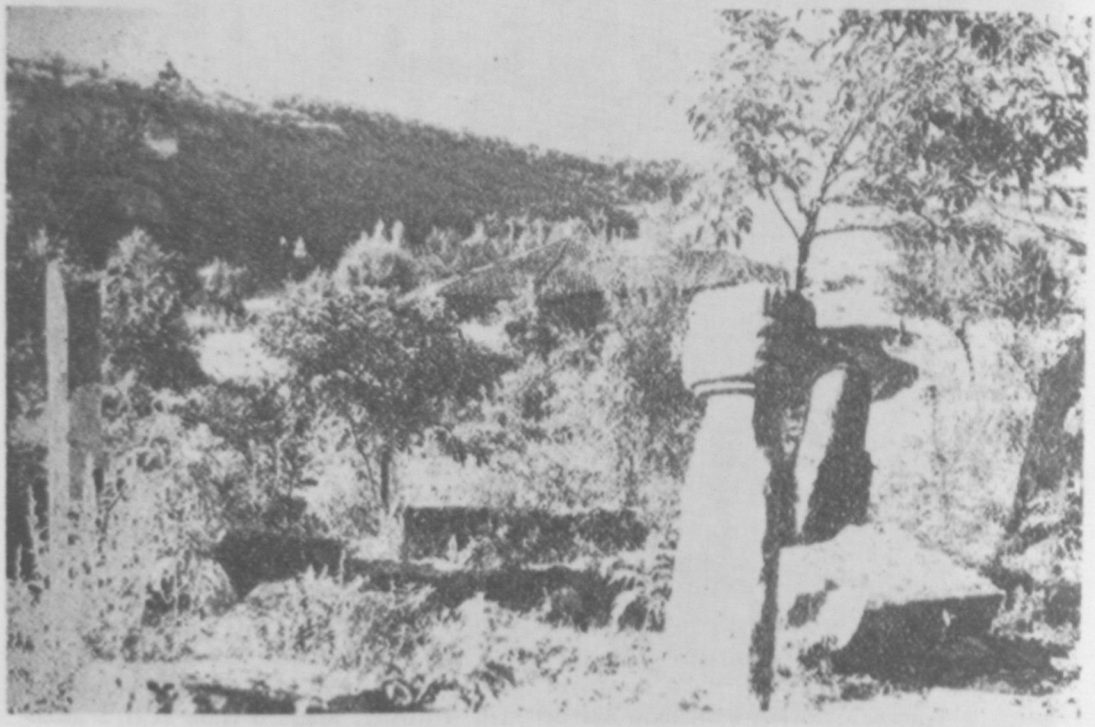

Res.: 12) Deli Orman'da Demir Baba Tekkesi, Mezarlık ve zaviyenin uzaktan görünüşü.

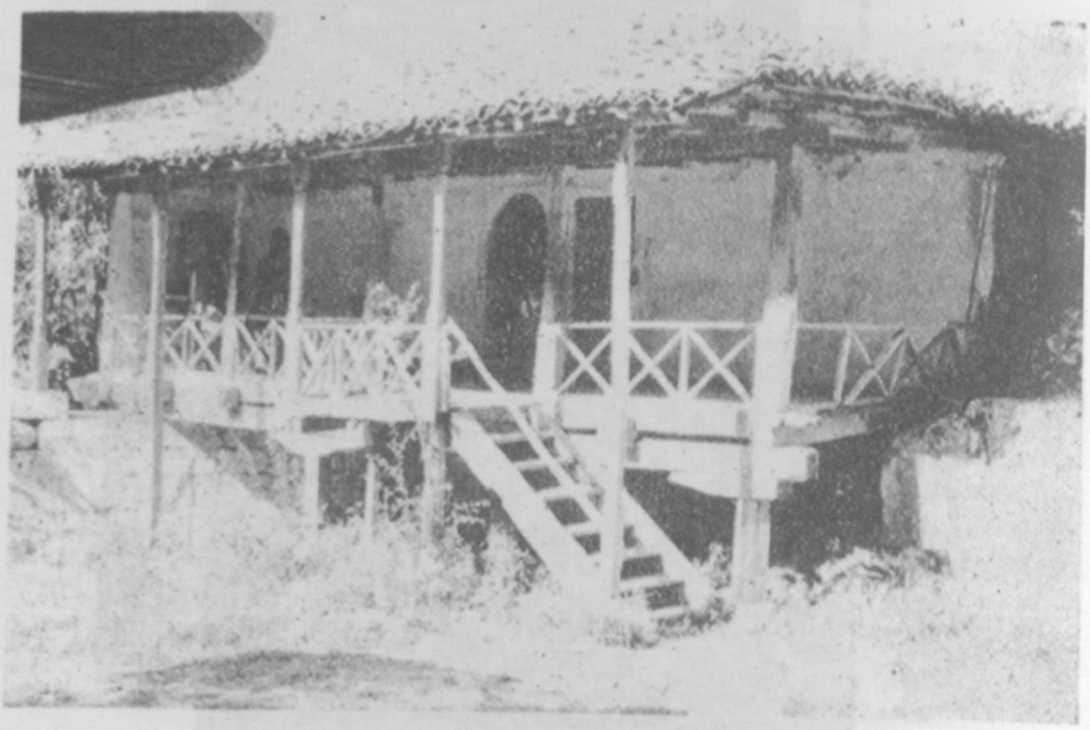

Res.: 13) Misafirhane kısmı.

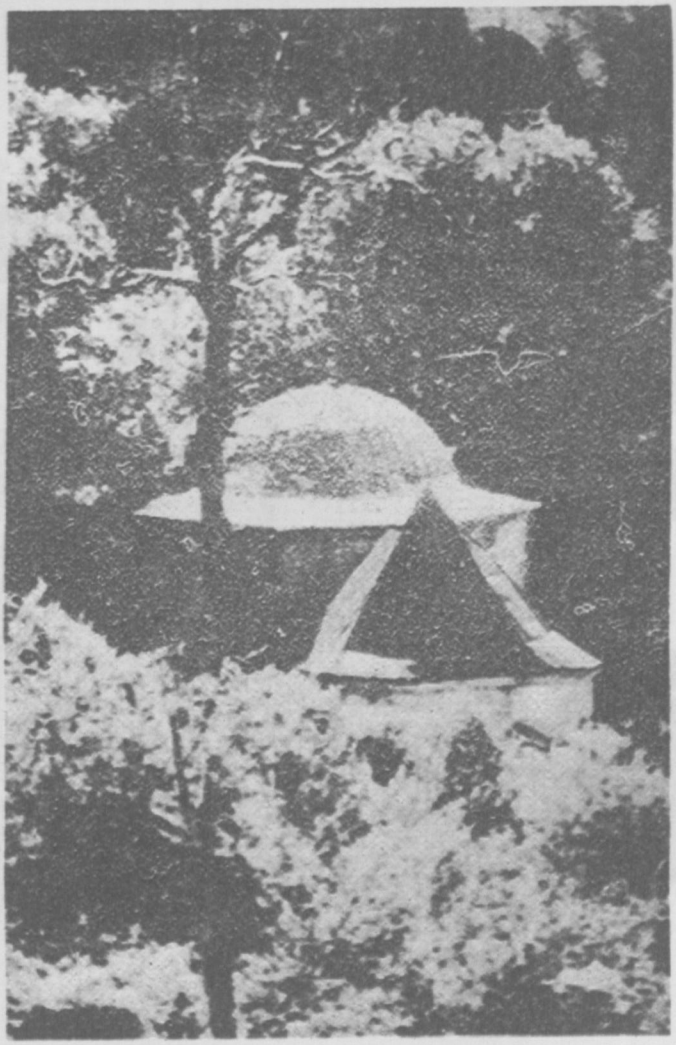

Res.: 14) Demir Baba Türbesi

O. KESKİOĞLU

Res.: 15) Türbenin giriş kapısı

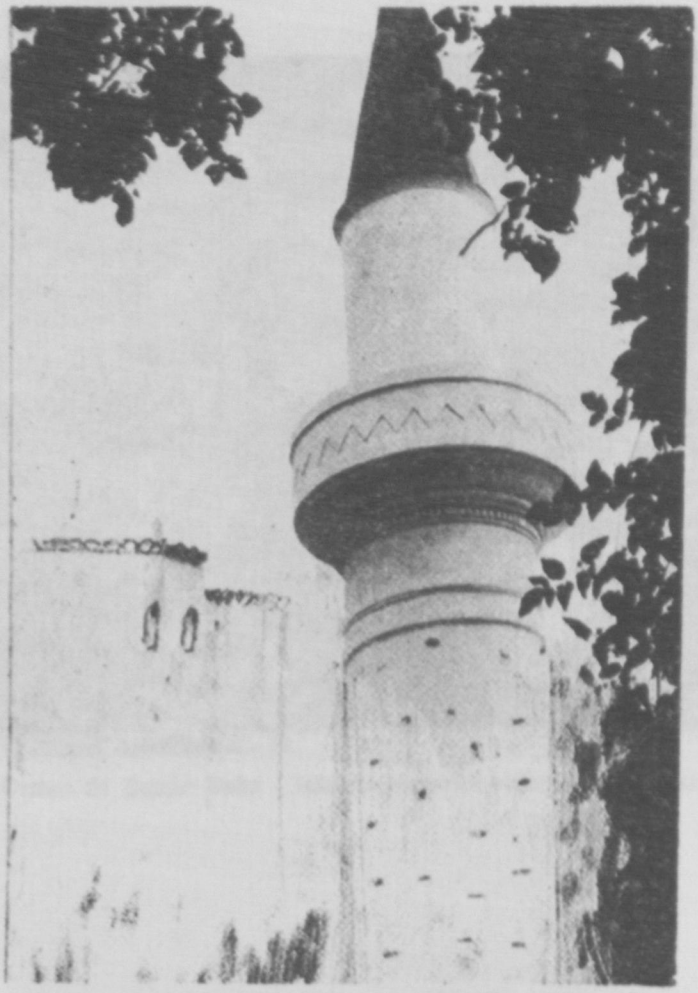

Res.: 16) Kaliagra Sultan (Kaliyagra Sarayı) camii ve minaresi.

Res.: 17) Kaliagra Sultan'da bir çeşme kitabesi.
Afiyetle gel su iç nev çeşme-i pâkizeden
Hasan Oğlu Halit Ağa'nın eser-i hayratıdır. 1284.

Res.: 18) Soyfa'da Bâli Baba Türbesi bahçesi, 1927 deki durumu. Resimde görülenler: 1. Vakıflar Müdürü Mehmet Celil, 2. Şumnulu Tokalıoğlu Talât, 3. Eski İstanbulluk Mebusu Mehmet Ali Giray

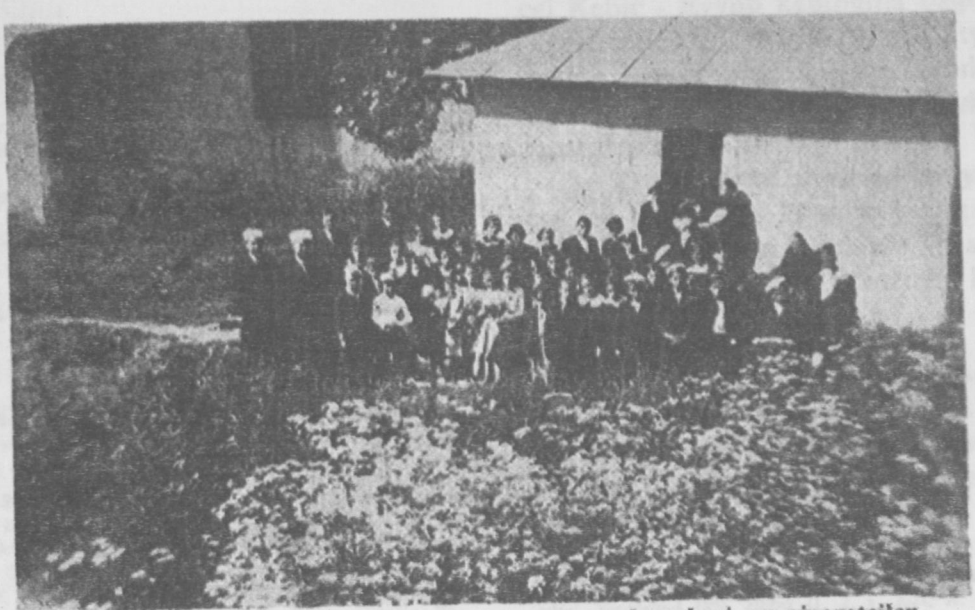

Res.: 19) Bâli Baba Türbesinin Dilek penceresi cephesi, ve ziyaretçiler.

BÜYÜKÇEKMECE'DE TÜRK ESERLERİ

Erdem YÜCEL

Türk Trakyasındaki eski eserler ve özellikle Türk yapıları bir iki araştırma dışında hemen hemen hiç incelenmemiştir. [1] Bunlar arasında İstanbul - Edirne yolu üzerinde, İstanbula pek yakın olan Büyükçekmece'deki [2] Türk eserleri eskidenberi dikkati üzerine çektiği halde inceleme konusu olmamış, bugüne kadar da etraflıca araştırılıp yayınlanmamıştır. Bunun yanı sıra Çatalca civarı köylerinde de ilgi çekici Türk eserlerine ve onların kalıntılarına rastlanılmıştır. [3]

Son yıllarda tipik Türk eserlerinin karşımıza çıktığı bu çevrede yaptığımız araştırmalar sonunda yapıların plânlarını çıkarmak ve mimari özelliklerini söz konusu yapabilmek fırsatını bulabildik[4].

Büyükçekmece'nin tarihi çağlarda eski ismi Athyras idi. [5] Bizanslılar zamanında İmparator Iustinianus I (527 - 565) burasının ehemmiyetini göz önünde bulundurarak bir köprü yaptırmıştı. Bölgenin, arkeoloji yönünden zengin buluntulara sahip olduğuna şüphe yoktur. Zira İstanbul'un batısında yer alan, denizden birer kum diliyle ayrılan Büyükçekmece ve Küçükçekmece ismindeki göller mıntıkasında önemli kalıntılara rastlanılmıştır[6].

Osmanlılar zamanında Büyükçekmece, Trakya'nın ana ticaret yolunun üzerinden geçtiği ve aynı zamanda stratejik önemi olan eski bir konak yeri idi. Ayrıca Evliya Çelebi de bu konu da şöylece bilgi vermektedir. "Çekmece-i Kebir - Eyyub kadılığına bağlı nâhiyelerindendir, deryâ ile göl kıyısında bin hâneli, bağlı bağçeli, âbıhayat çeşmeli, cüle kiremit örtülü fevkaani tahtînî mâmur hâneleri olan bir kasabadır. Arazisi vakıftır. Subaşısı, yasakcısı vardır, fakat İstanbul'a yakın olduğundan yeniçeri serdarı ve sipâhi kâhyası yoktur. Deniz kenarında harap bir kalesi vardır.

Camilerinden Sokollu Mehmet Paşa Mescidi Mimar Sinan binâsıdır. Onbir adet büyük kurşulu hanı vardır. İmâreti, medresesi, sıbyân mektebi, çarşı ve pazarı vardır.

---

1. Trakyada yapılan araştırmalar için bkz: A. Müfit Mansel, Trakya-Kırklareli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi, Ankara 1943; Feridun Dirimtekin, Vize, "Ayasofya Müzesi Yıllığı" İstanbul 1963, S. 5, s. 15-25; F. Dirimtekin, Trakya ve İstanbul civarı tetkikleri, "Ayasofya Müzesi Yıllığı" İstanbul 1965, S. 6. s. 13-16; F. Dirimtekin, Ereğli-Perinthus-Heraklcia-Migdonia ve batısındaki liman kalıntısı, "Ayasofya Müzesi Yıllığı" Istanbul 1967, S. 7, s. 1-18; Semavi Eyice, Enez'de Yunus kaptan türbesi ve has Yunus Bey'in mezarı hakkında bir araştırma, "Tarih Dergisi" İstanbul 1963, S. 17-18, s. 141-158; S. Eyice, Trakya'da Bizans devrine ait eserler, "Belleten" Ankara 1969, S. 131, s. 325-359.

2. İstanbul'un batısında Büyükçekmece gölü ağzının doğusunda yer alan bucak, Çatalca ilçesine bağlıdır. İstanbula olan uzaklığı 40 km. Çatalçaya ise 17 km. dir.

3. Sayın Reşat Ekrem Koçu ile 1969 yılında dolaştığımız bu yerlerde ilgi çekici cami, mescit, hamam, saray kalıntısı ile Kırım hanlarına ait mezarlara rastlanmıştır. Bu konuda R. E. Koçu tarafından 23.1.1970 günü T.T.O.K da bir konferans verilmiş, ayrıca seyyahat izlenimleri neşredilmiştir. Bkz: R.E. Koçu, Çatalca Sarayları, "Tercüman" (14.2.1970, 15.2.1970, 16,2,1970; 17.2.1970, 18.2.1970, 19,2,1970); Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Konferanslar programı..

4. Yerinde aldığı ölçüler ile plânları çizen Vakıflar Genel Müdürlüğü Mütehassıs Müşaviri Y. Müh. Mimar Yılmaz Önge'ye teşekkür ederim.

5. Pauly-Wissowa, Athyras mad. "Real-Encyclopaedie', Stuttgard 1896, Band II. 2, s. 2074; A. Van Millingen, Byzantinc Constantinople, London 1899, s. 77.

6. Aziz Oğan - Arif Müfit Mansel, Rhegion-Küçük Çekmece hafriyatı 1940-1941 çalışmalarına dair ilk rapor, "Belleten" Ankara 1942, S. 21-22, s. 1-18; Z. Taşlıklıoğlu, Rheglon (Küçükçekmece) kitâbeleri, "Belleten" Ankara 1959, S. 92, s. 545-562.

Abdüsselâm medresesi büyük medresedir. Gelene gidene nimeti bol imâreti ve mâmur ve müzeyyen hamamı vardır. Mahkeme yanındaki kervansaray bin at alır azîm binâdır. Âbü havâsı gaayet lâtifdir. Küçükçekmece ile arası deryâdan oniki mildir. Büyükçekmece gölüne yedi adet dere döküllür ki başlıcaları şunlardır: Azadlı deresi, Çatalca deresi, Baba Nakkaş deresi, Koduk deresidir. Gölün suyunun lezzeti bozuktur. Gölün ayrıca emini vardır. Köprü başında yeniçeri kolluğu ve gümrük emini vardır. Geçenlerin kaçak eşyasını, malını ve kaçak kölleri ve hâramileri yakalarlar, kaydü bend ederler, yüklerden baç alırlar. Gölünde pisi balığı ve yılan balığı olurki medhedilir." [7]

BÜYÜKÇEKMECE'DEKİ YAPILARIN İNCELENMESİ:

Büyükçekmece'de köprü, kervansaray, cami, mescit, hamam ve çeşmelerden meydana gelmiş muhtelif yapılar bulunmaktadır. Osmanlı çağına tarihlendirilen bu yapılar muhtelif devirlerde inşâ edilmişlerdir ve her biri de kendi başına ilgi çekici eserlerdir.

BÜYÜKÇEKMECE KÖPRÜSÜ :

Mimar Sinan'ın sayısız eserleri arasında köprülerin ayrı bir yeri vardır. Bununla beraber onun inşa ettiği köprüler hakkında da kaynaklarda pek az bir bilgiye rastlanmaktadır. [8] Onun köprülerinden en fazla tanınmış olanı ve neşriyatta da ismi sık sık geçeni Büyükçekmece köprüsüdür. (Resim 1).

Büyükçekmece ile Mimar Sinan köyünü birbirine bağlıyan bu köprü, denizle göl arasındaki boğazın üzerine kurulmuştur. Bizanslılar zamanında burada bir köprü vardı. Ayrıca Osmanlılar da bir köprü yapmışlardır. Nitekim bu köprünün temel kalıntılarını bugün göl tarafından görmek mümkündür. Mimar Sinan yeni köprüyü yapma emrini aldığı zaman zemini tetkik etmiş, eski köprünün yıkılış sebebi üzerinde durmuş, "eski köprüyü deryadan kaçırıp kenardan yana batak içine düşürmüşler. Ol cihetten temeli bozulup harab ve yebab olmuş. Deryadan canibi hem sığ hem sağ yerdir" diyerek temelleri deniz tarafına yapmıya karar vermiştir. [9] Köprü yapılmadan önce kervanlar ve sefere çıkan ordular, gölü denize bağlıyan, dibi batak bir kanaldan güçlükle geçiyorlardı. Böylece bir kervanın geçişi bütün günü alıyor, ordular da zamandan kaybediyorlardı. İki yaka arasına gayet kalın halatlar geriliyor, yolcular, asker veya mühimmat bir sala bindiriliyor, salcılar da halatları çekmek suretiyle mesafe alıyorlardı.

Büyükçekmece köprüsü, Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Mimar Sinana yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini veren Tuhfet-ül - mimarin de, "Büyükçekmece köprüsüdür, köprü tekdir filpa üzre. Bazı gözlerini sel alıp tekrar yapılmıştır." diye bir kayıt vardır. [10] Ayrıca Risalei Tezkiret - ül - ebniye de de "Büyükçekmece de bina olunan köprü" denilmektedir. [11] Mimar Sinan, tezkeret-ül beyanında da köprünün yapılışına şöyle değinmektedir:

7. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul 1314. C. III.

8. Tuhfet-ül mimarin, Risalei tezkiret-ül-ebniye, Adsız risaleden öğrenileceği gibi Mimar Sinan'ın inşâ ettiği köprüler şunlardır: Büyükçekmece köprüsü, Silivri köprüsü, Meriç suyu üzerinde Mustafa Paşa köprüsü, Merhum Mehmet Paşa köprüsü, Haliteh'de Pınarda Odabaşı köprüsü, Haremi derecesinde Kapu Ağası köprüsü, Sinanlı'da Mehmet Paşa köprüsü, Bosnada Vişegradda merhum Vezirimam Mehmet Paşa köprüsü, Gebze yolunda Sultan Süleyman köprüsü, Edirne de Sarayiçinde Saray köprüsü, Herzek de Mostar köprüsü, Afyon Bolvadin de Kırkgöz köprüsü. Krş: Orhan Bozkurt, Koca Sinan'ın köprüleri, İstanbul 1957; Rıfkı Melûl Meriç, mi-Sinan, Hayatı, Eseri, Ankara 1965; Mimar Süreyya (Yücel), Mimar Sinanın Bolvadindeki eserleri, "Mimar" İstanbul 1932, S. 4, s. 113; Nuran Canbil,, Trakya'da Türk devri köprüleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisans tezi (basılmamış).

9. Orhan Bozkurt, aynı eser, s. 53.

10. Rıfkı Melûl Meriç, aynı eser, s. 43.

11. Rıfkı Melûl Meriç, aynı eser, s. 111

"—Bir seher yine ol Sultanı bahrüben, ol padişahı namver, şehriyari Kâmran Süleymanı insücan...

İstanbul'un etrafında seyrü kûhü dept niyeti ile etrafı âlemi keşt ederken yolları saadetle çekmecei kebire uğrayıp ol maberden geçmesini izdirapla görüp...

Saadetle bu dainlerine buyurdular ki:

—Büyükçekmece de kâfir zamanında köprü bina edenler ne tarikle eylemiştir? harabına sebeb ne olmuş? hâlâ cesir bina olunmak lâzım gelmiştir. Yerile tecessüs edip deri devlete arz eylesin.

Bu fermanı hümayunları olmağın hakir dahi tamam ahvâlile tetebbü eyleyip bir resme cevap verdimki:

—Padişahım bunun binası bibünyad olmasının sebebi malı hazine sarfında tamam mertebe ihtimam etmiş iken köprüyü deryadan kaçırıp kenardan yana batak içinde düşürmüşler, ol cihetten temeli bozulup harab ve yabab olmuş deryadan canibi hem sığ ve hem sağ yerdir. Deryadan tarafa köprü yapılmak ahserdir.

Deyu köprüyü resmedip arzeyledim[12].

Mimar Sinan emrinde yüzlerce neccar, senktraş olduğu halde H. 975 (M. 1566 - 1567) yılında köprüyü inşâ etmiştir. [13] Büyük tulumbaların yardımlarıyle gölün suları çekilmiş, iki-üç insan boyundaki kazıkların aralarına kurşun akıtılarak birleştirilmiştir. Bu temel tarzı daha sonraları Mimar Dâvut Ağa tarafından Yeni Camiin yapımında da aynen uygulanmıştır. Orada da, burada olduğu gibi temellere dolan sular, pompalar vasıtasıyle boşaltılmıştır. Temellerin atılacağı toprak zeminin yumuşak ve zayıf oluşundan, temel taşları kurşunla birbirine bağlanan kazıklar üzerine oturtulmuştur. [14]

Avrupadan kara yolu ile İstanbula gelen seyyahlar, Büyükçekmece'de en çok dikkat çekici yapı olarak bu taş köprüyü belirtmektedirler. Nitekim Sultan Murat II'nin (1402 - 1451) nezdinde Venedik balyosu olan Jacobo Soranzo, seyyahatnamesinde, iki ağaç köprü yıkıldıktan sonra Kanûni tarafından yaptırılan taş köprünün 769 varchi uzunluğunda ve kırk kemerli olduğunu yazmaktadır[15].

İbrahim Hakkı Konyalı'nın belirttiği gibi bu muazzam eserin o asrın vâsıtaları ile bu kadar kısa bir zamanda ve muhteşem metânet de tamamlanması Türk milletinin yapıcı kudretine de ayrıca bir örnek teşkil etmektedir. [16]

Büyükçekmece köprüsü 635.57 m. uzunluğunda ve 7.17 m. genişliğinde olup dört ayrı köprünün birleşmesiyle meydana gelmiştir. (Resim. 2) Yapımına 73.853 akça sarfedilmiş, basit bir hesapla da 35 . 40 bin m^3 taşa ihtiyaç gösterilmiştir. Etrafı geniş rıhtımlar ile çevrilmiş olan köprü inişli çıkışlıdır. Büyükçekmece tarafından gelindiğine göre birinci ve ikinci köprüler de yedişer göz, üçüncü köprü de beş, dördüncü köprüde de dokuz göz vardır. Böylece hepsi yirmisekiz gözden meydana gelmiştir. Bu gözlerin yükseklikleri birbirlerine eş değildir. [17] Orta gözlerin kemerleri en fazla yüksekliğe sahiptir, bunların iki yanındakiler de

12. Y. Müh. Nazir Tuğrul, Büyükçekmece köprüsü. "Arkitekt" İstanbul 1944, S. 149-150 s. 133.

13. Bk. Prof. Doğan Kuban, Mimar Sinan ve Türk mimarisinin klâsik çağı, "Mimarlık" İstanbul 1967, S. 11, s. 35.

14. Erdem Yücel, Yeni Cami Hünkâr Kasrı, "Arkitekt" İstanbul 1965, S. 320, s. 115-119.

15. Eremya Çelebi Kömürciyan, (Tercüme ve tahşiye Hrand D. Andreasyan) İstanbul Tarihi, İstanbul 1952, s. 205.

16. İbrahim Hakkı Konyalı, Büyükçekmece köprüsü mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963, C. 6, .s 3234.

17. Köprü elemanlarının tetkiki ve kemer açıklıkları ile ölçüleri için bkz: Orhan Bozkurt, aynı eser, s. 55-57.

köprünün iniş-çıkış hattına uyarak kademeli olarak alçalırlar. Kemer formları genellikle sivridir ve 2 m. uzunluğundaki taşlarla örülmüştür; iç yüzeylerde de ince muntazam taşlar kullanılmıştır. Yapım sırasında kireç harç kullanılmamıştır; taşlar eritilmiş kurşunla birbirlerine bağlanmıştır. Köprü üzerinde dikkati çeken bir husus, kemer açıklıklarıyla beraber ayak genişliklerinin de artmasıdır. İki kemerin meydana getirdiği bu şekil yanlarda sivri çıkıntılar halinde kendisini belli etmektedir.

Birinci köprüde tampon duvarları, orta kemerin doğrultusunda, volüt şeklindeki dört taş konsol üzerine oturtulmuş iki balkonu taşımaktadır. (Resim. 3) Ayrıca bunlar dördüncü köprü de her iki taraftan yükselerek kitâbe duvarlarını meydana getirmektedir. Bu balkonlar Türk köprülerinde zaman zaman karşımıza çıkmaktadır. Bir nevi dinlenme ve sohbet yeri mahiyetinde sayılabilecek bu balkonlara başlıca örnek olarak Bursa da Selçuk Hatun köprüsü (XIV yy.), Geyve'de Sultan Bayezıt II köprüsü (XV yy.), Babaeski köprüsü (XVII yy.) ve Edirne'de Meriç köprüsünü (XV yy.) gösterebiliriz. [18]

Köprü üzerindeki korkuluk levhaları da aralarında ufak görünüşlü baba taşlarına sahip olarak devam etmektedir. (Resim. 4)

Dördüncü köprü özellikle kitâbeli köşkleri ile dikkati çekmektedir. Bu köşkler iri stalaktitler üzerine oturtulmuş olup ayaklardaki çıkıntılar ile birleşerek abidevi bir görünüş almışlardır. Kitâbesinde Mimar Sinan'ın ismi ile imzasını taşıması köprüye ayrı bir değer kazandırmaktadır. Zira Mimar Sinan'ın ismi müzelerde, arşivlerde ve kütüphanelerdeki bütün vesikalarda daima "Sinan" olarak kaydedilmiştir. İ. Hakkı Konyalı'nın da belirttiği gibi yalnız Tezkiret-ül-ebniyenin yazma nüshası ile köprü kitâbesinde kendisinin ve babasının ismi "Yusuf İbni Abdullah" diye geçmektedir[19].

Büyükçekmece köprüsünün Mimar Sinan köyü[20] tarafındaki taş duvarları 3.68 m. yüksekliğinde ve 3.20 m. enindedir. Burada sol taraftaki şahnişin üzerine 0.83x2.32 m. ölçüsünde mermer bir kitâbe yerleştirilmiştir. Zamanın seçkin hattatı Derviş Mehmet'in yazdığı bu sülüs kitâbenin dört beyitlik manzum metni de Şâir Hüdâi'ye aittir.

Kitâbe :

Hazret-i Sultan Süleyman kim ana
Şâhirâh ola Sırat-ı müstakîm
Başladı bu hayrı olmadın temâm
Kıldı azm-i sâ-yi cennat-ün-naîm
Geldi anı zıll-i Hak Sultan Selîm
Etti tekmîl oldu bir cisr-i azîm
Dedi târihin Hüdâyi ol zaman
Yaptı âb üzree bu cisrî şeh selâm

Ketebehu Derviş Muhammed[21]

Kitâbenin sağındaki köfeki taşından babanın üzerindeki 0,33x0.47 m. ölçüsünde mermer bir levhaya kelime-i şehadet solundaki babaya da yukarıda değindimiz gibi "Abdullah oğlu Yusuf yaptı" yazılmıştır. Fakat sırası gelmişken üzüntü ile kaydedelimki, Sinan'ın imzası 1961-1962 yılları arasında yerinden sökülmüş, yok edilmiştir. Bugün ise yerine bir benzeri yazılarak konmuştur. (Resim: 3, a.)

Diğer taraftaki tarih köşkünde de 2.36 x 0.83 m. ölçüsünde Hattat Derviş Mehmet'in güzel bir nesih yazı ile yazdığı arapça kitâbe yer almaktadır.

Kitâbe :

"Tanrı onu ve bizzat çalışanlara mağfiret etsin. Bu güzel köprünün ve

18. Krş: Cevdet Çulpan, Köprülerde Tarih Köşkleri, "Sanat Tarihi Yıllığı" İstanbul 1968, S. 2, s. 24-35.

19. İ. Hakkı Konyalı Mimar Koca Sinan, İstanbul 1948, s. 146.

20. Mimar Sinan köyünün eski adı Kalkıratyadır.

21. Halim Baki Kunter, Kitâbelerimiz, "Vakıflar Dergisi" Ankara 1942, S. II, s. 49

değerli geçidin temelini Allah-ı Teâlanın rızası için Selim Hânın oğlu Sultan oğlu sultan, Sultan Süleyman attı. (Yarabbi onu sırat ve mizanın tehlikesinden koru). Bunu müteakip merhum mağfur deni dünyadan canibi rahmet ve cennete intikal etti. Sonra en büyük Sultan, Ulu Hâkan Arab ve Acemin meliklerinin efendisi, dünyada ve âhirette Allahın gölgesi ve Sultan Osmanın oğlu Sultan Orhanın oğlu Sultan Muradın oğlu Sultan Bayezidin oğlu Sultan Selimin oğlu Sultan Süleymanın oğlu Sultan oğlu Sultan Selim onun tahtı saltanatına câlis oldu ve 975 senesinde o köprüyü tamamladı. Zamanın sonuna kadar devletini ebedî kılsın ve saltanatını idame etsin. Tanrı Kur'anın hürmetine ikisinin hayratlarını kabul etsin."[22]

İstanbul-Edirne yolu üzerinde yeni bir köprü yapılmış olduğundan günümüzde Sinan yapısı Büyükçekmece köprüsü pek fazla kullanılmamaktadır. Bugün köprünün dördüncü bölümü Karayolları tarafından tamir edilmektedir.

BÜYÜKÇEKMECE KERVANSARAYI (Kurşunlu Han)

Anadolu ile Trakyadaki ticaret yollarının üzerine Selçuklular ve Osmanlılar tarafından bir çok kervansaray inşa edilmişti. Bu kervansaraylardan bir tanesi de Büyükçekmece de bulunmaktadır.

Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Sultan Mehmet'in H. 859 (M. 1455) da Büyükçekmece de bir kervansaray yaptığını Kritovulos'un zikrettiğini ve bugün mevcut olmadığını kaydetmektedir[23]. Günümüzdeki kervansaray Kanûni Sultan Süleyman zamanında, Büyükçekmece köprüsünün bulunduğu yerde yapılmıştır. Söylentilere göre önce kervansaray sonra da köprünün yapımına başlanılmıştır. Kervansarayın kitâbesi bulunmamakla beraber Mimar Sinan'ın eseri olduğu Tuhfet-ül-mimarin ve Risalei tezkiret-ül-ebniyeden öğrenilmektedir[24].

Bunun yanı sıra kervansarayın yapı şekli de Mimar Sinanın eseri olduğunu açıkca göstermektedir. (Resim: 4). Zira Mimar Sinan yapısı Gebze Çoban Mustafa Paşa kervansarayı ile aralarında çok yakın benzerlikler vardır. Diğer taraftan buna benzeyen başka bir örnek de XIV yüzyıla ait Çardak'daki Kapıdan-ı derya Yakup Bey kervansarayıdır. Bundan ayrı olarak Vezirhan'daki Köprülü kervansarayı (XVII yy), Edirne de Ayşe Kadın veya Ekmekçizade Ahmet Paşa kervansarayı da bu tipin gelişmiş örnekleridir.

Büyükçekmece kervansarayı 41 x 18.50 m. ölçüsündedir, tuğla hatıllı kesme taştan inşâ edilmiştir, üzeri kırma bir çatı ile örtülmüştür. Bugün alaturka kiremitli olan çatı orjinal durumunda kurşunla kaplıydı, bu yüzden de "Kurşunlu han" diye tanınıyordu. (Plân: 1).

Kervansarayın kuzeyde, köprü tarafındaki girişinde bazı kalıntı ve izler dikkati çekmektedir. Burada hiç bir araştırma yapılmamıştır. Bununla beraber kervansaraylarda mutad bazı yapıların burada bulunduğuna da şüphe yoktur. Nitekim Büyükçekmece kervan sarayının uzun kenarlarının devamı olan duvarda iki pencere, doldurulmuş olmasına rağmen kendisini açıkca belli eden bir niş ve ocaklar görülmektedir. (Resim. 5) Pencereler dikdörtgen söveli olup üzerlerinde sağır kitâbelikler vardır. Ayrıca ocaklar arasındaki bir duvar kalıntısı da burada iki ayrı odanın bulunduğuna işaret etmektedir. Kervansarayın cephe duvarında görülen bir silme hattı burasının daha alçak bir çatı ile örtülmüş olduğunu gös-

22. Halim Baki Kunter, aynı eser, s. 449.

23. Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimarisi, İstanbul 1953, s. 73.

24. Rıfkı Melûl Meriç, aynı eser, s. 49, 113.

termektedir. Diğer taraftan kervansarayın cephe duvarı üzerindeki gergi delikleri ve ahşap bir gergi kalıntısı çatının varlığını açıkca ortaya koymaktadır. Yerinde yaptığımız soruşturmada bu mekânın çok yakın zamana kadar ayakta durduğunu ve hatta 1939-1944 yılları arasında askeri birlikler tarafından kullanıldığını öğrenmiş bulunduk.

Bu mekânın karşısına gelen yerde de bazı temel kalıntıları dikkati çekmektedir; böylece orada da bir ilâve mekânın olduğu sanılmaktadır. Burada 65 cm yüksekliğinde seki kalıntıları vardır. Kervansarayın cephesinde görülen sıva izleri ile bezemeler de bu kısmın kapalı bir mekân olarak yakın tarihlere kadar kullanıldığını açıkca göstermektedir. Ayrıca ocaklı mekânın yan duvarı bitimindeki kemer başlangıcı da müştemilatın dışardan kemerli bir kapı ile ayrıldığına işaret etmektedir.

Şu halde bu mekân ne olabilirdi? Kervansaray kapılarının iki yanında ve bazı hallerde de iç kısımda onların gördüğü hizmete yardımcı olarak nalbant dükkânı, araba tamirhanesi, kahve ocağı, dinlenme yerleri veya han görevlilerinin ikâmet ettikleri mekânlar vardı. Büyükçekmece kervansarayı önündeki kalıntıların da böyle bir hizmete ait olduğuna şüphe yoktur.

Kervansarayın giriş kapısı köfeki taşından oldukça geniş yuvarlak kemerlidir. Kilit taşının ortasında asılı olarak günümüze kadar gelen zincir ise herhalde içeriye araba vs. girmesine mani olmak için kullanılıyordu. İç kısım aynı zamanda çatıyı taşıyan on tane köşeli direk ile üç bölüme ayrılmıştır. Orijinal durumlarında ahşap olmaları gereken bu direklerin yerine son yıllardaki onarım sırasında beton direkler yapılmıştır. İki yanda oldukça yüksek peykeler vardır; peykelerin arkasındaki duvarlarda da onbir ocak ile oniki niş bulunmaktadır. Sivri üçgen külahlı ve yay kemerli ocaklar duvardan çıkıntı yapan konsollar üzerine yerleştirilmişti. Ocak başına oturan yolcular, çatıyı tutan direkler ile duvarlar arasına sıralanmış bağlantılara kilimler asmak suretiyle ayrı ayrı bölmeler meydana getirirlerdi. Kervan halkı bu bölmelere hasırlarını, yataklarını sererler, mallarını da göz önüne alırlardı.

Aydınlık güney cephede sıralanmış pencereler ve kapıdan sağlanmaktadır. Bunun yanında gece ocaklarda yanan ateş de içeriye mistik bir hava veriyordu. Güney cephe de iki sıra pencere vardır; en üstte iki yuvarlak, bunun ortasında sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Yuvarlak pencerelerin etrafı dikdörtgen söveli taş bir çerçeve içerisine alınmış olup üzerlerindeki sağır kitâbelikler ile sivri kemerli tuğla hatıllı çerçeveler dikkati çekmektedir. Bunun altında bir yuvarlak bir sivri kemerli pencere alternatif olarak sıralanmıştır. Üzerinde de tuğla hatıllı sivri kemerli çerçeveler bulunmaktadır. Bütün bu pencerelerin içleri küfekiden taş şebekelerle doldurulmuştur. Yuvarlak pencerelerde ortada bir yıldız ile bunun etrafında altı tane altıgenden meydana gelmiş bir kompozisyon görülmektedir. Ortadaki sivri kemerli pencerelerde ise orta eksende yukarıdan aşağıya üç yıldız ve bunun iki tarafında üçer altıgen, kenarlarada bunların yarım şekilleri yerleştirilmiştir.

Büyükçekmece kervansarayı son yıllara kadar harap bir halde saman deposu olarak hususi bir şahıs tarafından kullanılıyordu[25]. Bundan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1965-1966 yılları arasında onarılmıştır.

FATİH CAMİİ

Büyükçekmece'nin Fatih mahallesinde, cami sokağında yer alan Fatih

25. Reşat Ekrem Koçu, Büyükçekmece hanı mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963, C. 6, s. 3226.

Camiinin kitâbesi bulunmadığından mimarı ve yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Fatih Devri Mimarisi" isimli eserinde, Büyükçekmecede Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılmış bir camiden söz etmemektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin seyyahatnamesinde de bu camiin ismi geçmemektedir.

Yapım tarihini kesin olarak tespit edemediğimiz cami oldukça değişikliğe uğramıştır. Bununla beraber bazı yapı elemanları onun eski bir tarihe ait olduğunu belirtecek niteliktedir.

Bugünkü durumuyla geniş bir avlunun ortasında yer alan cami dikdörtgen plânlıdır; üzeri de ahşap bir çatı ile örtülmüştür (Resim: 6). Kuzey-batı yönünde basit bir kapısı bulunan son cemaat yeri uzunlamasına, yüksekçe bir set halindedir. Bu kısmın oldukça tadilata uğradığına şüphe yoktur. Zira üzerinde pencere bulunmayan iki yan duvar oldukça eski bir taş işçiliği göstermektedir, cephedeki geniş pencere de buraya sonradan ilâve edilmiştir.

İbadet mekânı ilgi çekici bir özellik göstermemektedir. Girişte sol taraf tahta parmaklıklarla ayrılarak mahfil-sofa haline getirilmiştir. Ayrıca buradaki üç direk de son cemaat yerinden çıkılan kadınlar mahfilini taşımaktadır. Mihrap ile duvara bitişik ahşap minber oldukça basittir. Burası iki sıra halindeki pencereler ile aydınlatılmaktadır; iki yan duvarda dört, kıble tarafında da biri mihrap üzerinde, beş penceresi vardır.

Minareye ibadet mekânının sağındaki bir kapıdan çıkılmaktadır. Kesme köfeki taşından olan minare altıgen bir kaide üzerine inşa edilmiştir. (Resim. 7) Gövde kısmı tuğladan olup üzeri sonradan sıvanmıştır. Şerefe ve korkuluklar da oldukça basit olup kurşun bir külahı vardır.

İMARET CAMİİ

Dizdariye mahallesinde, Hükümet sokağı üzerindeki meydanımsı bir açıklığın arkasında yer alan İmaret Camii'nin kitâbesi bulunmadığından bânisi ve yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. (Resim 8). Esaslı bir tadilata uğramış olan bu yapı XV yüzyılda inşa edilmiştir; dikkat çekici bazı izler de bunun zaviyeli bir cami olduğunu belirtmektedir.

Erken Osmanlı devri mimarisinde tek kubbbeli ve çok kubbeli camilerin yanı sıra karşımıza çıkan bu tipe, önceleri örneklerine Bursa'da rastlandığından "Bursa tipi" denilmiştir. Ters T veya ⊥ biçiminde diye isimlendirilen bu tipe sonradan çapraz mihverli veya yan mekânlı camiler de denilmiştir[26]. Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve gelişim yıllarında çok sayıda uygulanan bu plân tarzı XVI yüzyıl başlarında da görülmüş ve ondan sonra yavaş yavaş terkedilmiştir. Belki de bunda XVI yüzyılda zaviyelerin hakiki fonksiyonlarını ve gezğin dervişlerin anlamlarını kaybetmiş olmalarının büyük rolü olmuştur.

Zâviye-cami veya zâviyeli cami diye isimlendirilen Türk mimarisinin bu yeni tipini ilk defa Prof. Semavi Eyice, Birinci Milletler Arası Türk Sanatı Kongresinde bir tebliğ konusu yaparak tanıtmıştır[27]. Prof. Semavi Eyice bu yapıların özelliklerini kısaca şöyle ifade etmektedir: "Bu tip binalar esas itibariyle bilhassa erken misallerde aynı aks üzerinde birbirini takip eden her biri bir kubbe ile örtülü iki ayrı mekândan ve bunlardan cümlekapısı tarafında olanın iki yanına bitişik yine kubbeli (nâdir hallerde tonozlu) küçük hücrelerden meydana gelir. Şimdiye ka-

26. Krş: Ernst Diez-Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul (1955), s. 116-117, 138-143, 301; Abdullah Kuran, İlk devir Osmanlı mimarisinde cami, Ankara 1964, s. 64-89.

27. Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara 1959, s. 20-22.

dar tespit edilen irili ufaklı altmış kadar örneğin hepsinde bu ana şemanın esas prensiplerini bulmak kabil olmaktadır. Yalnız geç devirlere doğru büyük kubbeli mekânlardan birincisinden vazgeçilmeye başlandığı görülür"[28].

Büyükçekmece İmaret Camii nisbeten geniş bir avlunun gerisinde inşâ edilmiştir. Giriş kapısında iki ince ahşap sütunun taşıdığı bir sundurma bulunmaktadır. Sütunlara göre oldukça geniş olan mermer kaideler aslında bunlara ait değildir. Bu durum da bize cami değişikliğe uğramadan önce önünde mermer sütunların taşıdığı bir son cemaat yerinin olduğuna işaret etmektedir. Bugün son cemaat yeri olarak düşünülen yer, zaviyeli camilerde aynı eksen üzerinde birbirini takip eden iki mekândan öndekini meydana getiriyordu. Fakat sütun kaidelerinin son cemaat yerine yakınlığını göz önüne alır ve XVI yüzyıl başlarında bazı hallerde ilk mekândan vazgeçildiğini düşünecek olursak, camiin orjinal planı ile bir dereceye kadar yapım tarihi ortaya çıkmaktadır. Buna göre İmaret Camii, XVI yüzyılın ilk yarısında inşâ edilmiştir.

Orjinal durumda son cemaat yeri dışa açıktı, önünde de sütunlu bir revak bulunuyordu. Son cemaat yeri ibadet mekânından 4.20 m. genişliğinde yuvarlak bir kemerle ayrılmaktadır. Zâviyeli camilerde aynı eksendeki iki mekân geniş kemerlerle birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Diğer taraftan üzerinde durulması gereken bir başka nokta da kemer ayağının normal ölçülere göre biraz daha alçak oluşudur. Zâviyeli camilerde ibadet mekânının diğerinden bir iki basamak daha yüksek olduğunu düşünecek olursak ön taraftaki mekânın sonradan doldurulduğunu, kemer ayaklarınında bu nedenle kısaldığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

İbadet mekânı 7.00 x 7.00 m ölçüsünde kare plânlıdır, üzeri de kiremit kaplı çatı ile örtülmüştür. (Plân. 2) Kıble duvarının ortasında yer alan mihrap nişi dışarıya çıkıntı yapmamaktadır. Burada dikkati çeken başka bir husus da çok az sayıdaki pencerelerdir. Mihrabın iki yanında birer, doğu duvarında da bir tane olmak üzere ibadet mekânı üç pencere ile aydınlatılmaktadır. Fakat duvarlarda bugün kullanılmayan bazı pencerelerin izleri görülmektedir. Nitekim doğu duvarındaki pencere üzerinde sonradan doldurularak örülmüş, sivri kemerli bir pencere izi vardır. (Resim. 9) Bunun karşısına gelen minare yanındaki diğer kenarda gene doldurulmuş başka bir pencerenin varlığı dikkati çekmektedir. (Resim. 10) Bunun yanı sıra mihrap duvarındaki pencerelerin üzerinde de sivri kemerli pencerelerin kalıntıları kendisini açıkca belli etmektedir.

Zâviyeli camilerde bir başka özellik yan hücrelerdir. İbadet mekânı ile doğrudan doğruya bağlantısı olmıyan bu hücrelerin içerisinde dolap nişleri ve ocaklar vardır. Bunların fonksiyonunu ise Prof. Semavi Eyice şöyle açıklamaktadır: "Bunların ibadete mahsus yerler olmadıkları açıkca kendisini göstermektedir. Kapalı hacimler oluşları, dışarısı ile bağlantıları ve ancak kubbeli avlu sofasına irtibatları oluşu bunların, içinde oturulmak, iskân edilmek üzere tasarlandıklarını gösterir. Tabhane bir nevi misafirhane olduğuna göre, bu hücrelerin fonksiyonu bir dereceye kadar aydınlanmaktadır. Ancak, bu tabhanelerin alelâde kervansaraylardan daha fazla bir mahiyet ve görevleri olduğu, bunların muayyen bir prensibe hizmet ettiklerine muhakkak nazarı ile bakılabilir." [29]

28. Semavi Eyice, Zâviyeler ve zâviyeli camiler, "İktisat Fakültesi Mecmuası" İstanbul 1963, C. 23, S. 1-2, s. 5.

29. Semavi Eyice, aynı eser, s. 8-9.

Büyükçekmece İmaret Camiinde böyle bir yan mekânın [30] bulunmadığı söylenemez. Zira yapı dikkatle incelenecek olursa yan mekânların varlığını ispat edecek izler kolaylıkla kendini belli etmektedir. Doğu tarafındaki duvarın ortasında dıştan uzanan bir temel kalıntısı vardır. (Resim. 11) Ayrıca bununla aynı eksende olan cami duvarı üzerinde de çatıya kadar yükselen bir iz dikkati çekmektedir. Minare kaidesinin dayandığı 100 m. genişliğindeki çıkıntı da diğer taraftaki yan kanada aittir. Bu kalıntılara dayanılarak, yan kanatların 7.00 x 7.00 m. ölçüsünde mekânlar olduğu ve son cemaatteki pencere boşluğuna kadar uzandıkları sanılmaktadır.

İbadet mekânının ortasında, yan kanat kalıntısından istifade edilmek suretiyle inşâ edilen minare, bu duruma göre camiin yapımından sonraki bir tarihe aittir. Diğer taraftan zâviyeli camilerin bazılarında da minare bulunmadığı bilinmektedir. Nitekim bugün zâviyeli olarak incelenen Yakup Çelebi, Nilüfer Hatun, Yenişehir Postinpuş Baba zâviyesinde minare yoktur. Ayrıca zâviyeli camilerin minareleri de orjinal olmayıp sonraki devirlerde yapılmıştır. Bu bakımdan Büyükçekmece İmaret Camii minaresinin de sonradan yapılmış olması normaldir. Dikdörtgen bir kaide üzerinden yükselen minare fazla bir yüksekliğe sahip değildir. Türk üçgenlerinin yardımı ile gövdeye geçilmektedir. Şerefesi çanak şeklindedir, petek kısmı da oldukça kısadır. Külaha geçişteki dalgalı bir hat da minarenin geç devre ait oluşunun başka bir belirtisidir.

SOKOLLU MEHMET PAŞA MESCİDİ.

Büyükçekmece'deki yapıların en önemlilerinden biri olan Sokollu Mehmet Paşa Mescidi, Dizdariye mahallesinde, Enver Paşa caddesindedir. Burada köprü, kervansaray, çeşme ve mesçit ile Büyükçekmecenin ilgi çekici yapıları bir araya toplanmıştır. Yapıya bulunduğu yerden ötürü halk arasında Köprübaşı Mescidi ismi verilmiştir. (Resim. 12)

Sokollu Mehmet Paşa Mescidi, Tuhfet-ül-mimarin ve Tezkiret-ül-ebniyeden öğrenileceği gibi Mimar Sinan yapısıdır. [31] Kitâbesi bulunmadığından yapıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Büyük bir avlu içerisinde inşâ edilen mescidin avlu duvarlarından günümüze pek bir şey kalmamıştır. Sadece minare kaidesinin etrafında ve kıble yönünde bazı kalıntılar dikkati çekmektedir.

İlgi çekici bir minareye sahip olan Sokollu Mehmet Paşa Mescidi, küçük ve basit bir yapıdır; son yıllarda da esaslı bir surette onarılmıştır. Bununla beraber yapının oldukça değişikliğe uğradığı da muhakkaktır. Zira onarım öncesine, 1962-1963 yıllarına kadar son cemaat yeri dışa kapalı ve ahşaptı. Bugün çevresi açık olup ikisi yanda on ahşap direğin taşıdığı, ibadet mekânının uzantısı bir çatı ile üzeri örtülmüştür. Son cemaat yeri 0.65 m. yüksekliğindedir ve burada altlı üstlü ikişer pencere ile aralarında bir mihrapçık bulunmaktadır.

Mescidin kuzey cephesinin sağındaki köfeki taşından yuvarlak kemerli bir kapı ibadet mekânına açılmaktadır. Üzerindeki mermer kitâbeye de sülüs yazı ile kelime-i tevhit yazılmıştır. (Resim. 13) İbadet mekânı 9.50 x 7.00 m. ölçüsünde dikdörtgen bir plân şekli göstermektedir. (Plân. 3) Mesçit zaman zaman tadilata uğradığından orjinal yapı elemanlarına pek az rastlanmaktadır. Tuğla hatıllı kesme taş duvarları hemen hemen yeni baştan inşâ

30. Bu yan kanatlar, içerisinde mihrap bulunmayan hacimlerdir. Ancak avlu sofası ile irtibatları olan bu mekânlardaki ocak, niş v.s. onların iskân edilmek üzere yapıldıklarını belirtmektedir.

31. Rıfkı Melûl Meriç aynı eser, s. 92, 266.

edilmiştir. Aydınlatmayı sağlıyan pencereler alt sırada dikdörtgen söveli, üst sırada ise sivri kemerlidir. Sadece mihrabın üzerinde yer alan pencere diğerlerinden ayrılarak altıgen bir şekil göstermektedir. İki yan kenarda üçer, diğer kenarlara da ikişer pencere açılmıştır.

Kıble duvarının tam ortasında yer alan mihrap beş kenarlı bir niş şeklindedir ve yukarıya doğru da kademeler halinde daralarak stalaktitli olarak nihayetlenmektedir.

Büyükçekmece Sokollu Mehmet Paşa Mesçidinin avlu duvarına bitişik olan ve cami ile hiç bir bağlantısı bulunmayan bir minaresi vardır. (Resim. 14) Avlunun kuzey-batı köşesinde yer alan ve Türk sanatında çok nadir olan bu tip minareye, minber-minare ismi verilmiştir. [32] Minber-minare tipinin en iyi örneklerinden birisi de Büyükçekmece'deki Sokollu Mehmet Paşa Mesçidi'nin minaresidir. Bu küçük ve bir biblo gibi zarif minarenin benzerleri Orta Asya, Mısır ve Anadolu'nun bazı yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Selçuklular zamanında Anadolu da dıştan meyilli basamaklar ile köşk kısmına çıkılan minarelere rastlanmaktadır. Kayseri Ulu Camii ile Kayseri kalesi arasındaki ikinci avlunun güneyinde XIII. yüzyıla ait bir minber-minare vardır. Dıştan dokuz basamaklı merdiven ile çıkılan köşk kısmının üzerine dört sütuna oturtulmuş küçük bir sivri külah örtmektedir. Ayrıca Milas'da Kurşunlu Cami ((1330) ile Ahmet Gazi Camii (1379) minareleri de bu tipe dahil olmaktadır.

J. Schacht, dıştan merdivenli bu çeşit minarelerin en eski islâmi minare tipinin devamı olduğunu ve Mısırda da benzerlerine rastlandığını ileri sürmektedir. [33] Bu tip minarelere benzer örnekler İstanbulda da bulunmaktadır. Mimar Sinan bunları andıran şerefesiz bir minareyi Eyüb de Semiz Ali Paşa Mesçidinde yapmıştır. [34] Diğer taraftan gene Eyüb de Silahşör Mehmet Bey Mesçidi, Karagümrük'de Derviş Ali Mesçidi ve Mimar Sinan'ın kendi ismini taşıyan Yenibahçedeki mesçidi de bunlara benzer şekilde şerefesiz minarelere sahiptir; Fatih yangını sırasında ortadan kalkmış olan Kaptan Sinan Paşa Mesçidi minaresinin de şerefesiz olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. [35] Maalesef günümüze gelemiyerek 1957 yılında yıktırılan Attar Halil Ağa'nın çeşme üzerine inşâ edilmiş minber- minaresi de Büyükçekmece Sokollu Mesçidini hatırlatan en iyi örneklerden biri idi. [36] Sokollu Mehmet Paşa Mesçidinin minaresinde şerefe çıkmaları, korkuluk levhaları daha ince ve daha itinalı olup Mimar Sinana yakışacak şekildedir. İlk bakışta bir minberi akla getiren bu minare dikdörtgen bir kaide üzerine oturtulmuştur, köşk kısmına da dıştan profilli ve taşkın oniki basamağın yardımı ile çıkılmaktadır. Sekizgen şekildeki köşk kısmında sekiz sütun üzerine kubbe yerleştirilmiştir. Sütunlar arasına yerleştirilen taş korkuluk levhalarına da çeşitli motifler işlenmiştir. Bunların esasını altlı üstlü sıralanmış altıgenler meydana getirmektedir. Altıgenler, merkezlerinden geçen doğrular tarafından kesilmekte ve böylece üçgenler ile baklava şekilleri meydana gelmektedir. Ezan okuma pencerelerinin üzerinde ise Bursa üslûbunu hatırlatan at nalı kemerler yer almaktadır. Kemerler üzerinde saçak frizi ve daha

32. Bk. Semavi Eyice, Minare mad. "İslâm Ansiklopedisi" İstanbul 1958, C. 8, s.335.

33. J. Schacht, Ein archaischer Minaret-Typ in Aegypten und Anatolien, "Ars Islamica" 1938, S. V, s. 46-55; Semavi Eyice, İstanbul Minareleri "Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri" İstanbul 1963, I, s. 61.

34 Bk. Hüseyin Ayvansarayi, Hadikat-ül Cevami, İstanbul 1281, C. I, s. 268-269.

35. C. Gurlitt, tarama tekniği ile bu mesçidin bir resmini neşretmiştir: bkz. Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912, Abb. 169.

36. Erdem Yücel, Attar Halil Ağa'nın Mesçidi, "Türk Folklor Araştırmaları" İstanbul 1968, S. 224, s. 4689.

yukarıda da yanyana sıralanmış palmet motifleri dikkati çekmektedir. Minare'nin üzeri soğan kubbe diye isimlendirilen kurşun bir külahla örtülmüştür. R. Ekrem Koçu, asli şeklinde külahın da taştan olmasının muhtemel olduğunu ve bu çeşit kurşun külahın da yaklaşık olarak yüz yıla yakın bir zamanda gördüğü tamir sırasında konduğunu tahmin etmektedir. [37]

YUSUF PAŞA HAMAMI.

Büyük çekmece'deki Türk yapıları içerisinde, iyi bir durumda günümüze kadar gelebilmiş bir hamama rastlamak mümkün olmamıştır. Reşat Ekrem Koçu Büyükçekmecedeki güzel bir çarşı hamamının yıkıldığını ve yerinin arsa halinde olduğunu belirtmektedir[38]. Bugün Büyükçekmecede bir diğer hamam, oldukça perişan halde, bazı bölümleri yıkılmış olarak ayakta kalmıştır. Bu hamamın kalıntılarında bir kitâbeye rastlanamadığından kimin tarafından ne zaman yaptırıldığı öğrenilememiştir. Fakat halk arasında Yusuf Paşa hamamı ismi ile tanınmaktadır. Yapı elemanlarına ve bazı süsleme izlerine dayanılarak hamamın XVII yüzyılda inşâ edilmiş olduğu sanılmaktadır (Resim. 15)

Yusuf Paşa hamamı asgari ölçüler kullanılmak suretiyle birbirine bitişik, çifte hamam şeklinde yapılmıştır. Simetrik bir plân şekli gösterme yen hamamın yapı malzemesini moloz taş teşkil etmektedir; ayrıca kubbe ve tonozlar tuğladan örülmüştür (Resim 16) (Plân 4)

Bugün özel bir şahsın mülkiyetinde olan hamama bitişikteki bir evin bahçesinden girilmektedir. Burada kadınlara mahsus olduğunu tahmin ettiğimiz, 2.00 x 2.00 m. ölçüsünde soğukluk bulunmaktadır. Üzeri ayna tonozla örtülü olan soğukluğun bir tarafından sıcaklığa, diğer tarafdan da helâ ve soyunma yerlerine geçilmektedir. Helâ ve soyunma yerleri 6.00 x 1.50 m. ölçüsünde, üç ayrı bölüm halindedir, üzerleri de ayna tonozlarla örtülmüştür. Sıcaklık, birbirine küçük bir kapı ile bağlanmış 3.00 x 3.00 m. ölçüsünde iki ayrı mekândan meydana gelmiştir. Bu ölçü klâsik Türk hamamlarının hemen çoğunda aynen uygulanmıştır. Her iki mekânın üzeri birbirine eşit, tromplu kubbelerle örtülmüştür. Kubbe eksenlerinden geçen plastır şeklindeki kemerlerin, köşelerde sivri kemerli tromplara oturtulmuş oluşu da klâsik Osmanlı mimari geleneğinin devamına işaret etmektedir. Kubbeler oldukça harap ve hatta kısmen yıkılmış olmalarına rağmen üzerlerindeki aydınlık fenerleri dikkati çekmektedir.

Sıcaklığın iç kısmında döşemeler çökmüş, duvarların pembe horasanlı sıvaları dökülmüştür. Ayrıca duvarların ortasına yerleştirilmiş olmaları gereken kurnalardan da hiç bir iz kalmamıştır. Sıcaklığın yanında 2.00x2.00 m. ölçüsünde ayna tonuzlu küçük bir mekân daha vardır. Giriş kapısının eğri olduğu bu yerin, bir köşe halveti olduğu sanılmaktadır.

Yusuf Paşa hamamının diğer bölümü daha haraptır ve bazı yerleri de tamamen yıkılmıştır. Soğukluk 3.50x 2.50 m. ölçüsünde dikdörtgen plânlıdır, üzeri de tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Buradan diğer bölümde olduğu gibi 3.00x3.00 m. ölçüsünde iki ayrı mekândan meydana gelen kubbeli sıcaklıklara geçilmektedir. Bu bölümlerin de döşemeleri çökmüş, duvarları yer yer çatlamış, sıvalar dökülmüştür. Bunun yanındaki 2.50x2.00 m. lik tonozlu bir yerin de su deposu olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca sıcaklığın arka cephesi boyunca 11.00 m. uzunluğunda, tonozlu bir su haznesi de yer almaktadır.

37. R. Ekrem Koçu, Büyükçekmece Sokullu Mehmet Paşa Mesçidi mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963, C, 6. s. 3235.

38. R. Ekrem Koçu, Büyükçekmece mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963, C. 6, S. 3220.

BÜYÜKÇEKMECE ÇEŞMELERİ

Büyükçekmece'de cami, mesçit, kervansaray ve köprüden başka yer yer çeşmelere de rastlanmaktadır. Bunlar Kanûni Sultan Süleyman, Süleyman Ağa, Meydan (Enver Paşa), Zeynep Dudu ve Sultan Abdülhamit II çeşmesi ile havuzudur.

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN ÇEŞMESİ

Kanûni Sultan Süleyman Çeşmesi Dizdariye mahallesinde, Mimar Sinan caddesinde, köprü, kervansaray ve Sokollu Mehmet Paşa Mesçidinin hemen yanı başındadır. (Resim. 17). Kanûni Sultan Süleyman Zigetvar seferine çıkarken bu çeşmeyi köprü ile beraber Mimar Sinana yaptırtmıştır.

Klâsik üstûpta ve beyaz mermerden olan çeşme her biri 6.00 m. uzunluğunda üç ayrı kanattan meydana gelmiştir. (Plân. 5). Bunlardan orta kanat diğerlerine göre biraz daha geniş ve yüksektir. Sivri kemerli nişler halindeki her kanadın içerisine de küçük ayna taşları yerleştirilmiştir. Orta bölüme dört satır halinde kartuşlar içerisine alınmış sülüs yazılı bir kitâbe yerleştirilmiştir.

Kitâbe :

Kaçan bu çeşmesârı itti binâ
Süleyman Han Sultânı muzaffer
Didi târihin anın ehli târih
Yine akdı cihâna âbı kevser

974 (1566) (39)

SÜLEYMAN AĞA ÇEŞMESİ

Sülcyman Ağa Çeşmesi, Fatih Camiinin kuzey-batı köşesinde yer almaktadır. (Resim. 18). Klâsik üslûpta, kesme köfeki taşından inşa edilen bu çeşmenin sâde bir görünüşü vardır; sivri kemerli niş içerisine de ayna taşı yerleştirilmiştir. Kemer üzerinde bulunan H. 1273 (M. 1856) tarihli kitâbesinden Yâkub Alemdar Ağa ile Hatice Hatunun oğlu, Kırım Harbinde Yerköyü muharebesinde gazi ve Gözleve şehrinde yirmialtı yaşında şehid olan (1854-1855) Süleyman Ağanın ruhu için annesi tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir.

Kitabe :

Çekmecei Kebire tâbi Çakmaklı kariyesi sâkinlerinden sâhibül hayrât ve hasenât Yâkub Alemdar Ağanın pederi çiftçi Süleyman Ağa ve vâlidesi Hanife Hâtun ve zevcesi Hatice Hâtun ve oğlu Süleyman Ağa bin iki yüz yetmiş bir senesi Yerköyü muhârebesinde gazi olup Kırım Adasında Gözleve şehrinde yirmi altı yaşında şehîden vefat eyledi. Ebülfeth Camii ihtisâlinde (ittisâlinde) binâ ve ihyâ eylediğim bu çeşmenin hayrını oğlum Süleyman Ağa'ya hediye eyledim. Bu zikr olanların cümlesine ve kâffei ehli îmam ve erv ahları için rızâen lillâhi teâlâ el fâtihâ, Fi gurrei m. sene 1273[40].

SULTAN İKİNCİ ABDÜLHAMİT ÇEŞMESİ VE HAVUZU

Büyükçekmece'de Havuzbaşı diye isimlendirilen meydanda yer alan bu çeşme ile havuz, Sultan Abdülhamit II'nin (1842-1918) yirmibeşinci culûs yılı hatırası olarak halk tarafından yaptırılmıştır. (Resim: 19).

Havuz 3.60 x 4.20 m. ölçüsünde olup yerden yüksekliği 0.80 m. dir. Ayrıca havuzun batısına yekpare mermerden bir de çeşme oturtulmuştur. Bu çeşmenin havuza bakan tarafına da ağzından su akan bir aslan başı yerleştirilmiştir; cephe görünüşü çeşitli motifler ile süslenmiştir. Ayrıca çeşmenin

39. R. Ekrem Koçu, Büyükçekmece Sultan Süleyman Çeşmesi mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963, C. 6, s. 3237.

40. R. Ekrem Koçu, Büyükçekmece Süleyman Ağa Çeşmesi mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963 C. 6, s. 3237.

üzerine de üç mermer kürre konulmuştur

Çeşmenin dış yüzüne Sultan Abdülhamit II'nin tuğrası, güzel bir sülüs yazı ile şu kitâbe yazılmıştır:

"Cülûsi humâyunu Hazreti Abdülhamit Hânı âzamînin yirmi beşinci devrei senevii kudsîsinin hâtırat kıymetdârı şükür güzârîsi olarak inşa kılınmıştır."

Havuz tarafındaki aslanbaşı kabartmanın üzerine de gene güzel bir sülüs yazı ile şu dua hâk olunmuştur.:

"Tavvelallâhü ömrühu ve şevketühû
Saefalâhü umrânü mülkühû
Sene 1318"[41].

MEYDAN ÇEŞMESİ (ENVER (PAŞA ÇEŞMESİ)

Büyükçekmece meydanın da bir köşe de yer alan bu çeşme, asrımızın başlarında Enver Paşa tarafından yaptırılmıştır. (Resim: 20) Kesme taştan inşâ edilen çeşmenin kuzey ve güney yüzleri daha geniş olduğundan esas cephelerin buraları olduğu anlaşılmaktadır. Bu cephelerde istiridye kabuğu şeklinde nihayetlenen yaprak motifleri süslenmiş birer mermer ayna taşı yerleştirilmiştir. Diğer cepheler ise düz duvar halindedir. Üzerini de geniş bir saçak örtmektedir.

ZEYNEP DUDU ÇEŞMESİ

İmaret Caminin avlusundaki bu çeşme, kitâbesinden öğrenildiğine göre Zeynep Dudu ismindeki bir kadın tarafından H. 1273 (1856-1857) yılında yaptırılmıştır (Resim: 21).

Klâsik üslûpta inşâ edilen çeşme üzerinde mevlevi sikkesini hatırlatan küçük bir mermer kitâbe bulunmaktadır.

Kitâbe :

"Sâhibül vel hasenât Zeynep dudu
Bu çeşme-i bina eylemiştir."
Sene 1273

Zeynep dudu çeşmesi 1959 yılında tamir edilmiştir: Bu arada üzeri geniş bir mozaik saçak ile örtülmüş, camiye bakan tarafına üç musluk takılmış ve ayrıca yeni yazı ile de tâmir kitâbesi yerleştirilmiştir.

Kitâbe :

"İş bu hayratın ihyası Hafız Mustafa tarafından tesisi şevval 1378 (Nisan 1959)"

BÜYÜKÇEKMECE'DEKİ DİĞER ESERLER

Büyükçekmece'deki evlerin üzerinde durulmağa değer bir özellikleri yoktur; hepsi basit köy evleridir. Bununla beraber bu yapılar dikkatle incelenecek olursa, duvarlarında oldukça iri blok taşların kullanılmış olduğu görülmektedir. Bu durum da bölgenin vaktiyle önemli bir yerleşme veya menzil yeri olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca sokaklarda veya duvar aralarında rastlanan Bizans sütun başlıkları da bölgenin Bizans iskânına ait belirtileridir.

Şehirde mimari yönden pek fazla bir değeri olmamakla beraber gene de söz konusu yapılması gereken bir yapı da sıbyan mektebidir. (Resim: 22) Sultan Abdülhamit II çeşme ve havuzunun bulunduğu meydanda yer alan bu yapı zannımıza göre 100-150 yıllık bir geçmişe sahiptir. Moloz taştan, üzeri çatı ile örtülü olan bu tek katlı yapının uzunlamasına dikdörtgen plânı vardır.

Sıbyân mektebinin bânisi öğrenilememekle beraber Balkan savaşına kadar iptidai mektep olarak kullanıldığı bilinmektedir. Büyükçekmece de yeni

41. R. Ekrem Koçu, Büyükçekmece İkinci Sultan Abdülhamit çeşmesi ve havuzu mad. "İstanbul Ansiklopedisi" İstanbul 1963, C. 6, s. 3228.

bir okul yapılınca burası terkedilmiştir ve bugün ev olarak kullanılmaktadır.

Büyükçekmece'de yakın tarihimizin bir hatırası da Enver Paşanın köşküdür. (Resim: 23). Köprüye giden yol üzerinde ağaçlıklı bir bahçenin ortasında yer alan bu köşk, üç katlı olup Avrupaî bir üslûpta inşâ edilmiştir.

Enver Paşa bu köşke civarda avlanmak için zaman zaman gelmiş, annesi ile kardeşi ise uzun bir süre oturmuştur. Bugün yapı İsmail Mahir Efendi Çocuk Yetiştirme Yurdudur.

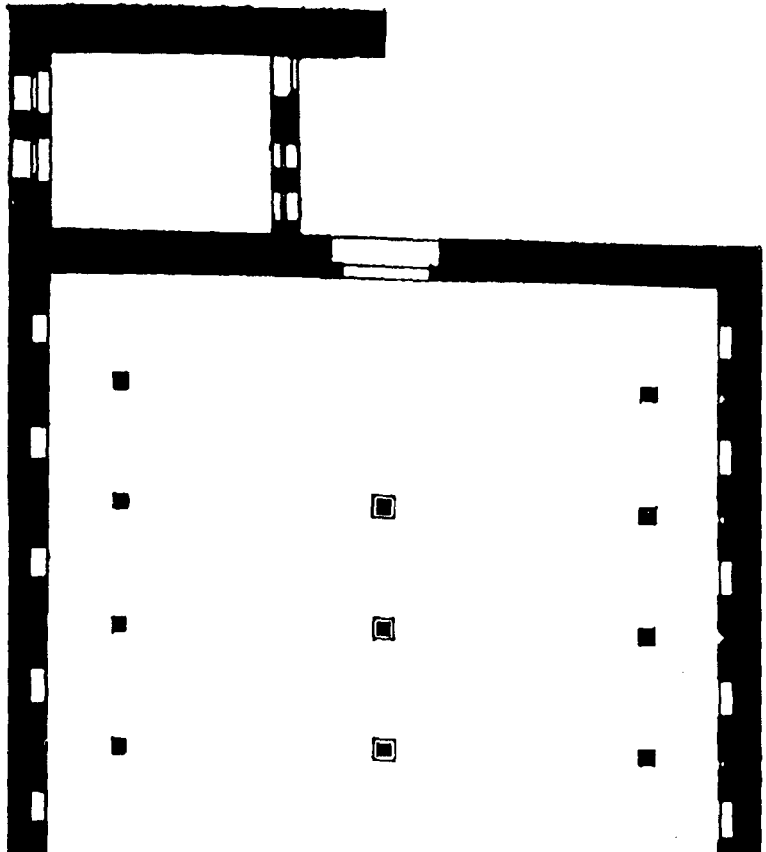

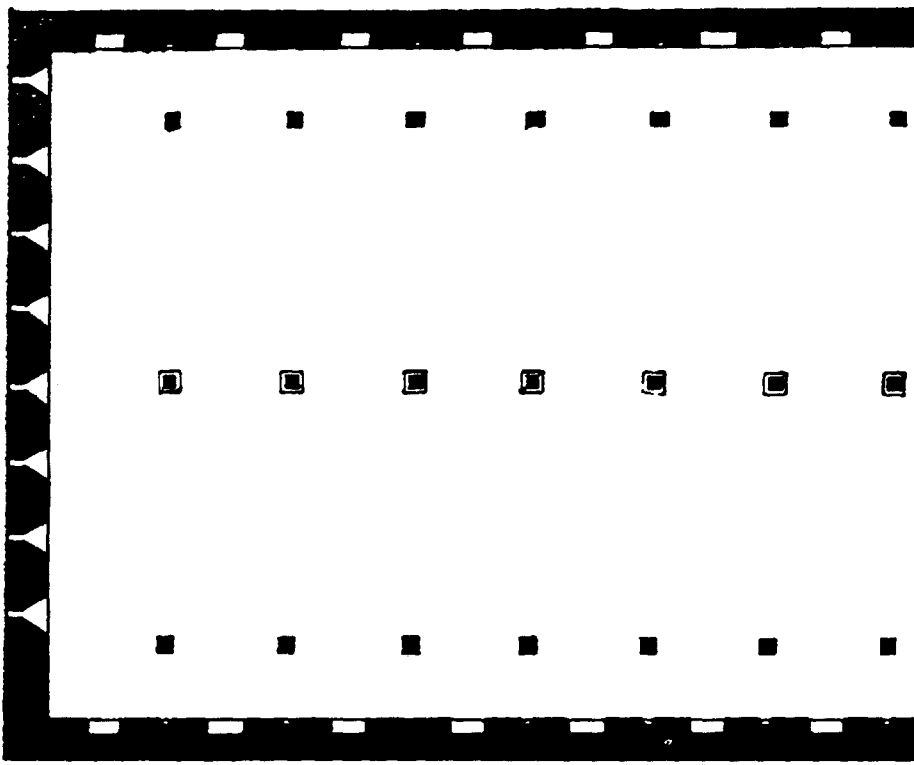

Plân: 1)

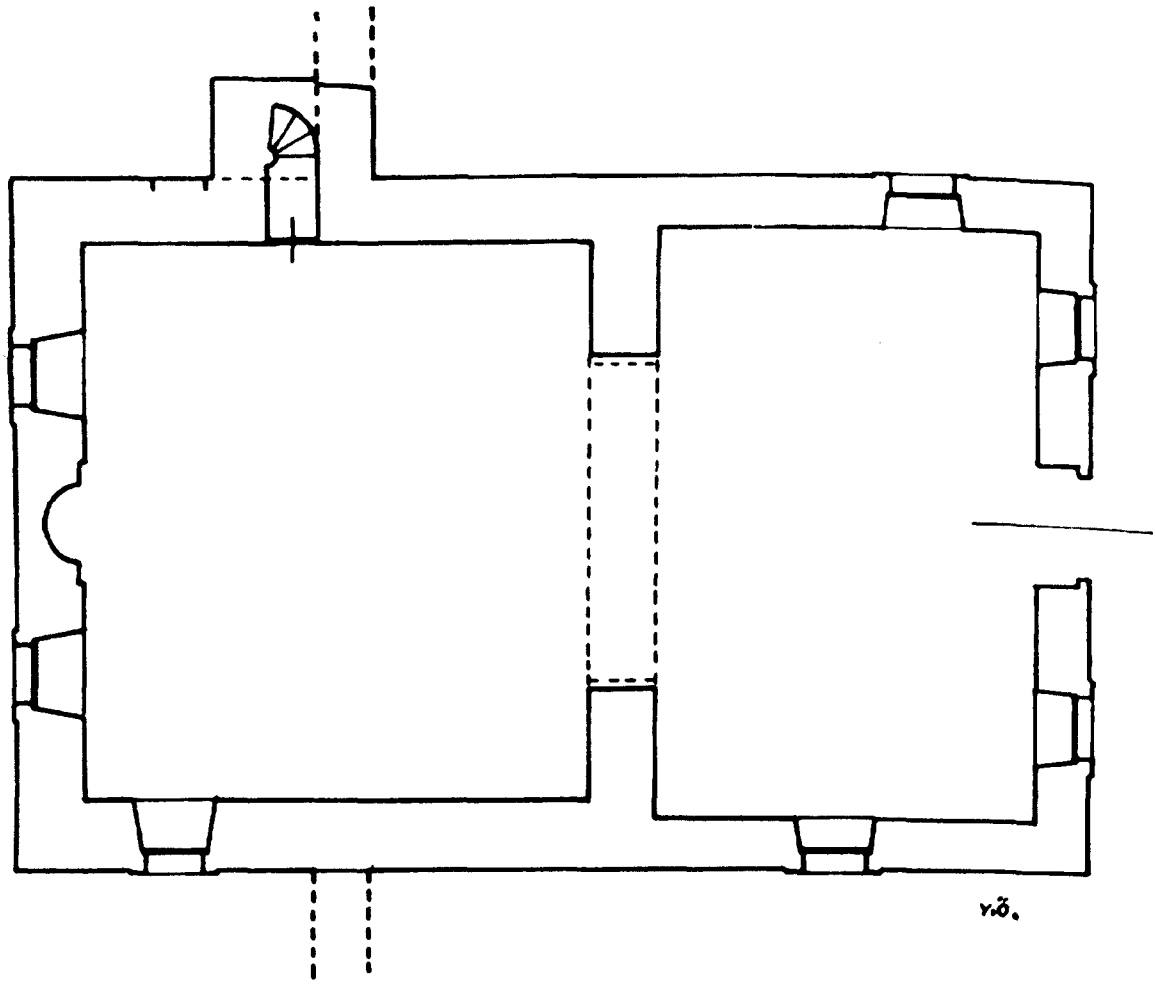

BÜYÜKÇEKMECE İMARET CAMİİ ÖLÇEK : 1/100

Yılmaz Önge

Plân 2.

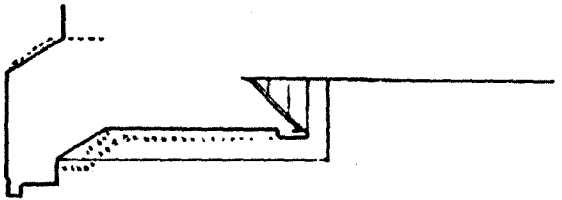

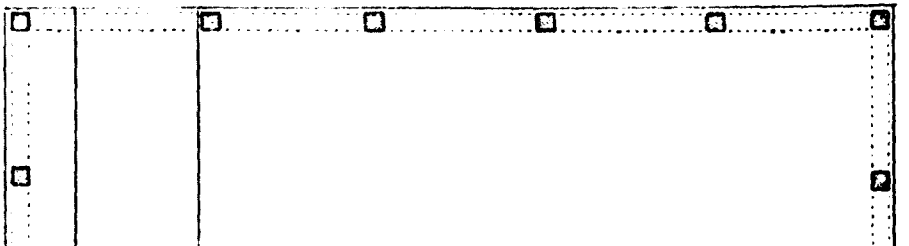

İSTANBUL-BÜYÜKÇEKMECE SOKOLLU MESCİDİ

ÖLÇEK: 1/50

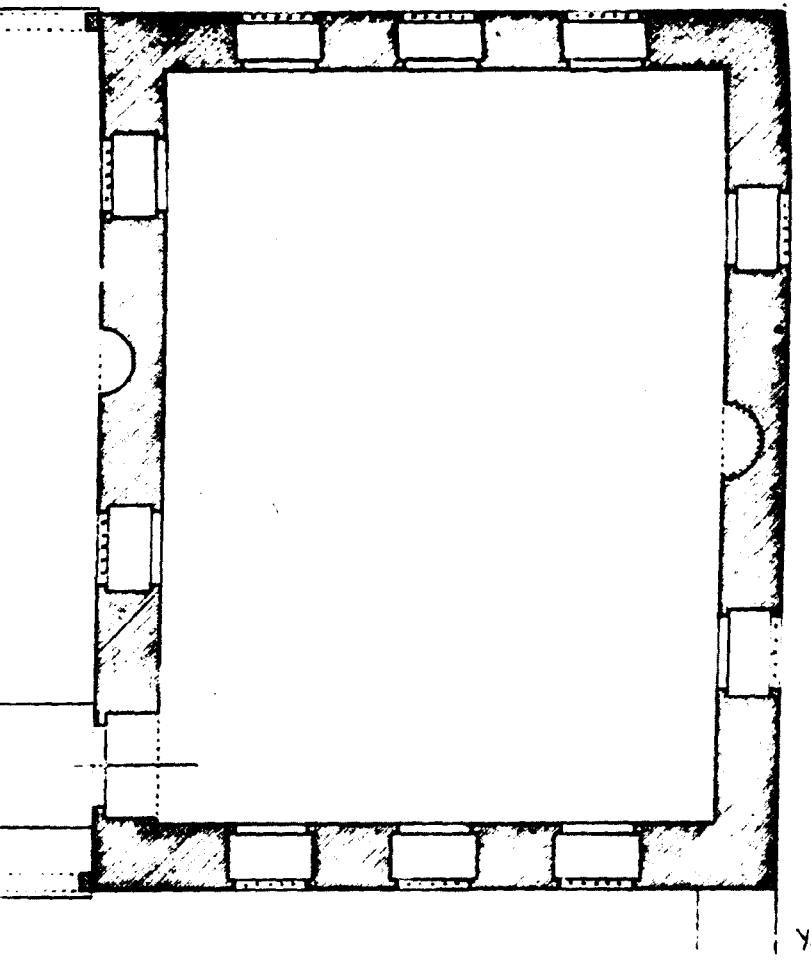

Plân: 3

Yılmaz Önge

ERDEM YÜCEL

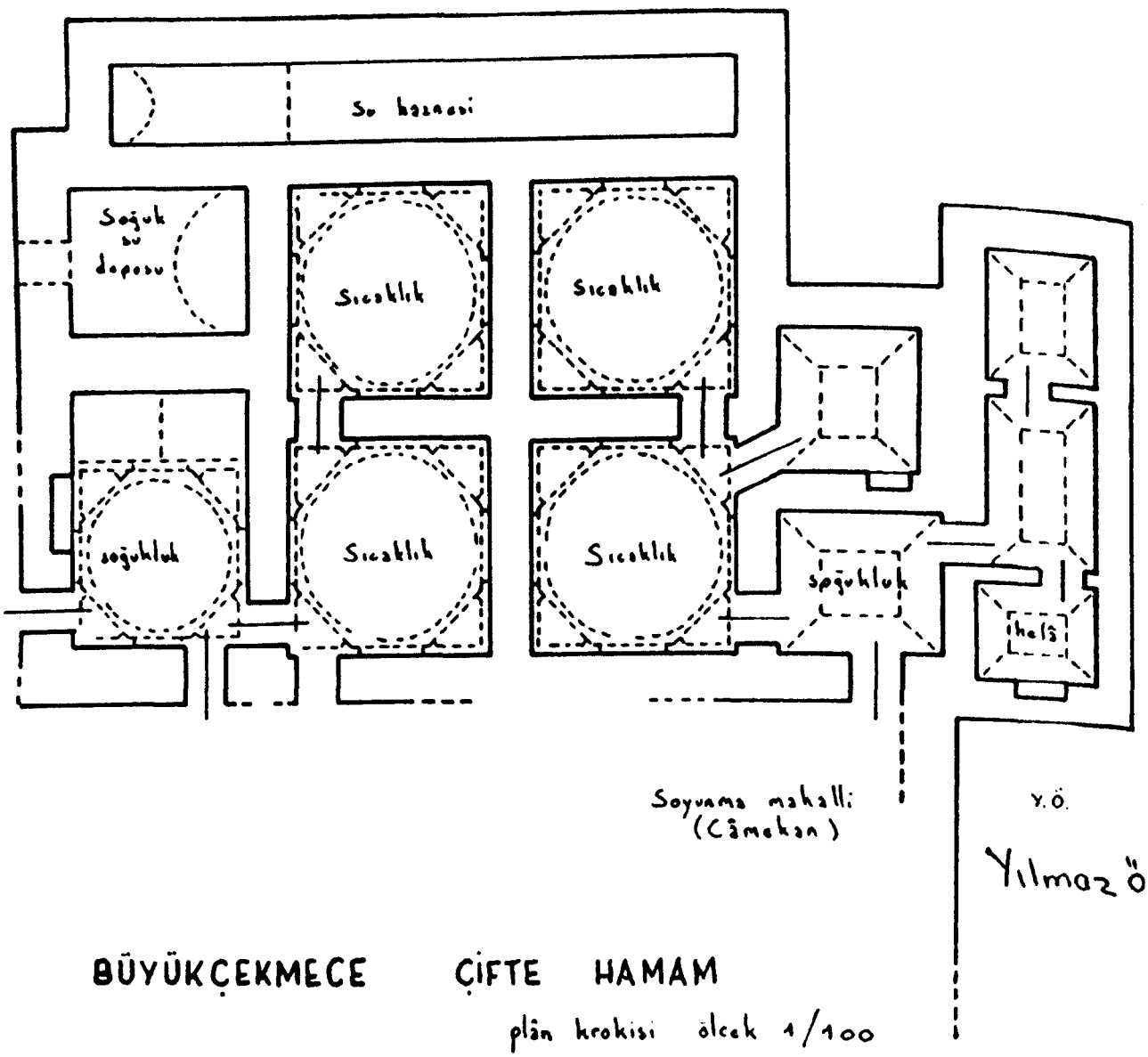

BÜYÜKÇEKMECE ÇİFTE HAMAM

plân krokisi ölçek 1/100

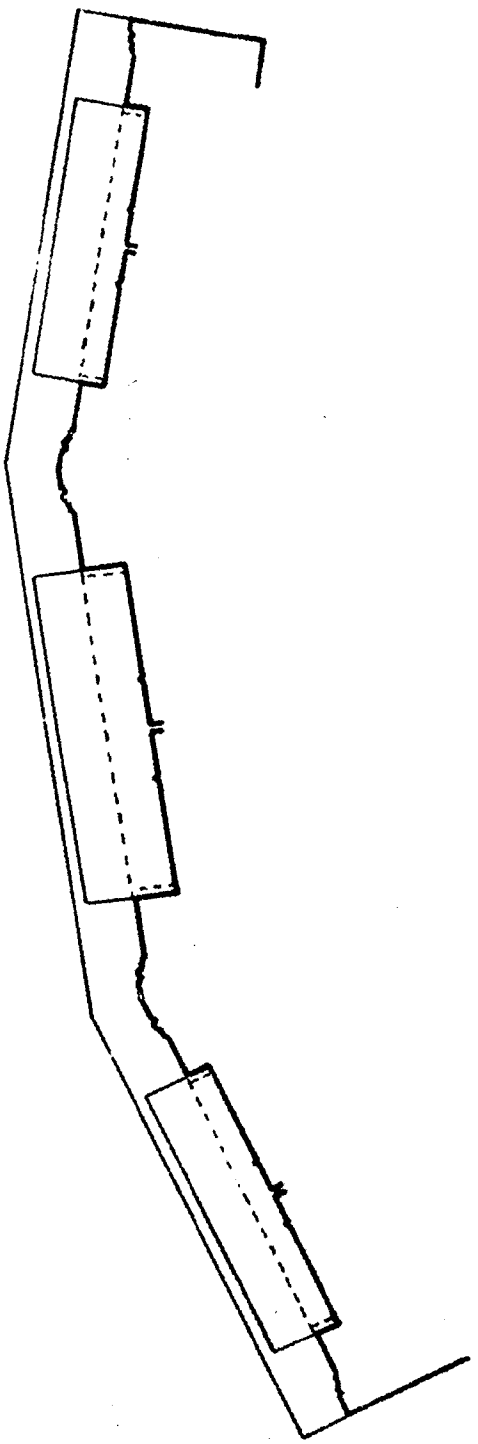

Plân: 5)

EDİRNE ESKİ CAMİİN PLÂN KROKİSİ

(Y. MİMAR A.S. ULGEN'DEN)

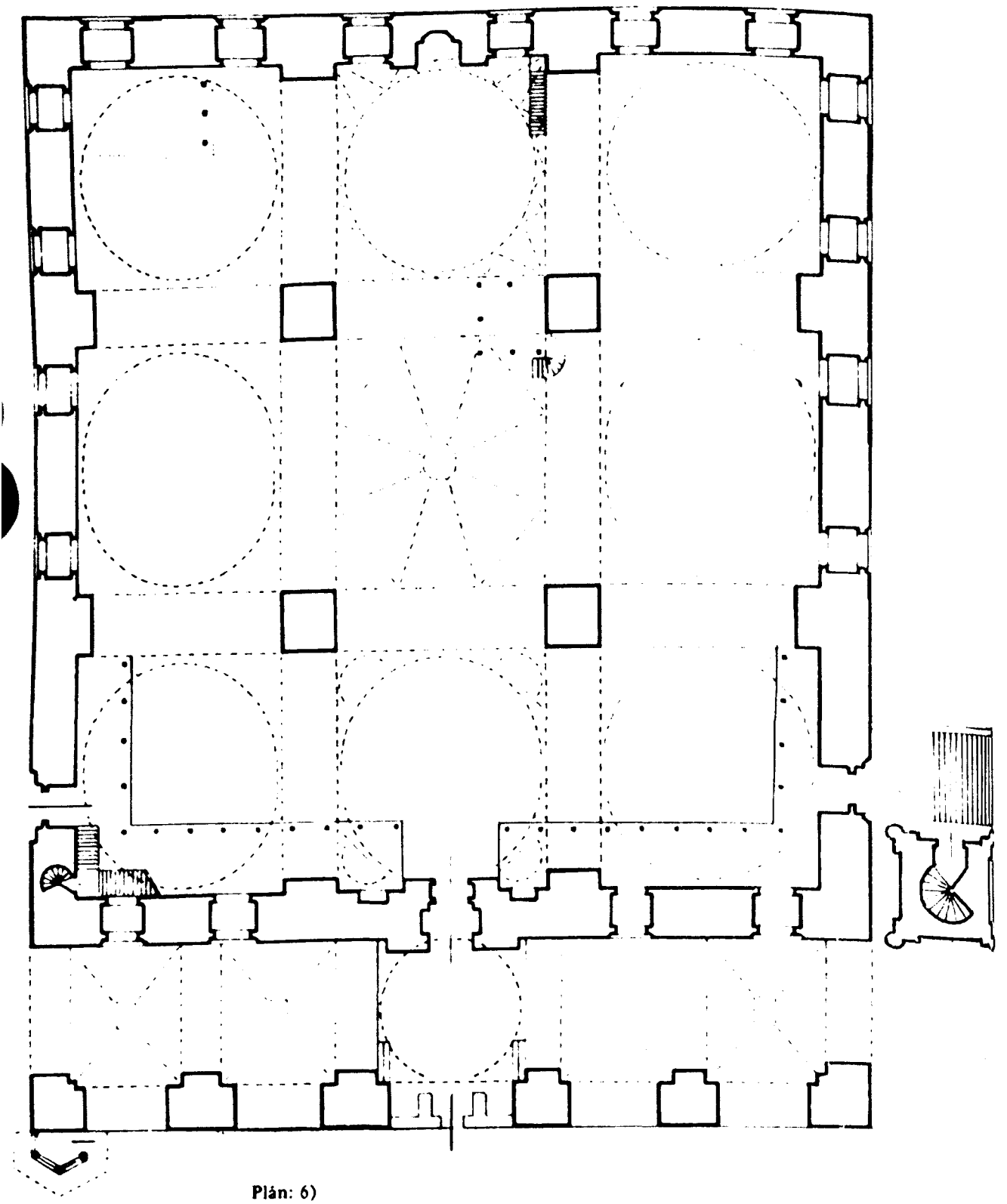

Plân: 6)

Res.: 1) Büyük Çekmece Köprüsü.

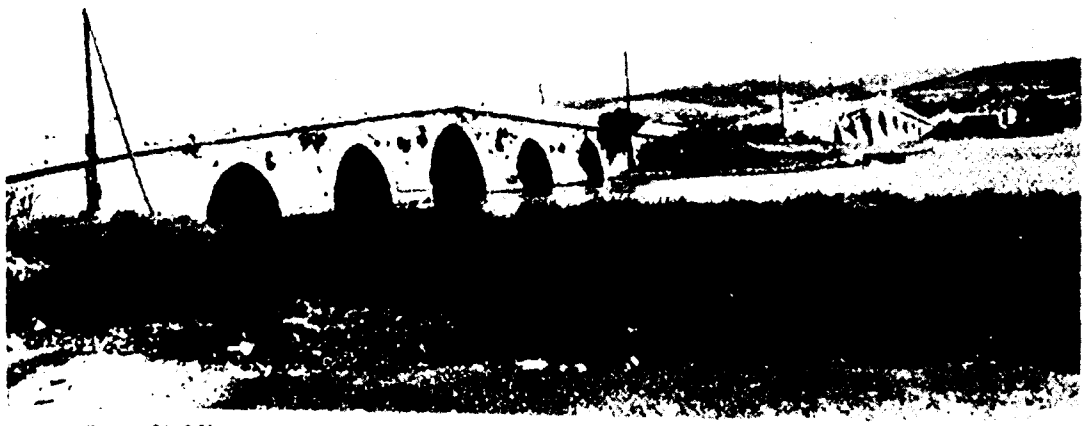

Res.: 2) Mimar Sinan köyü yönünden Büyükçekmece köprüsünün görünüşü.

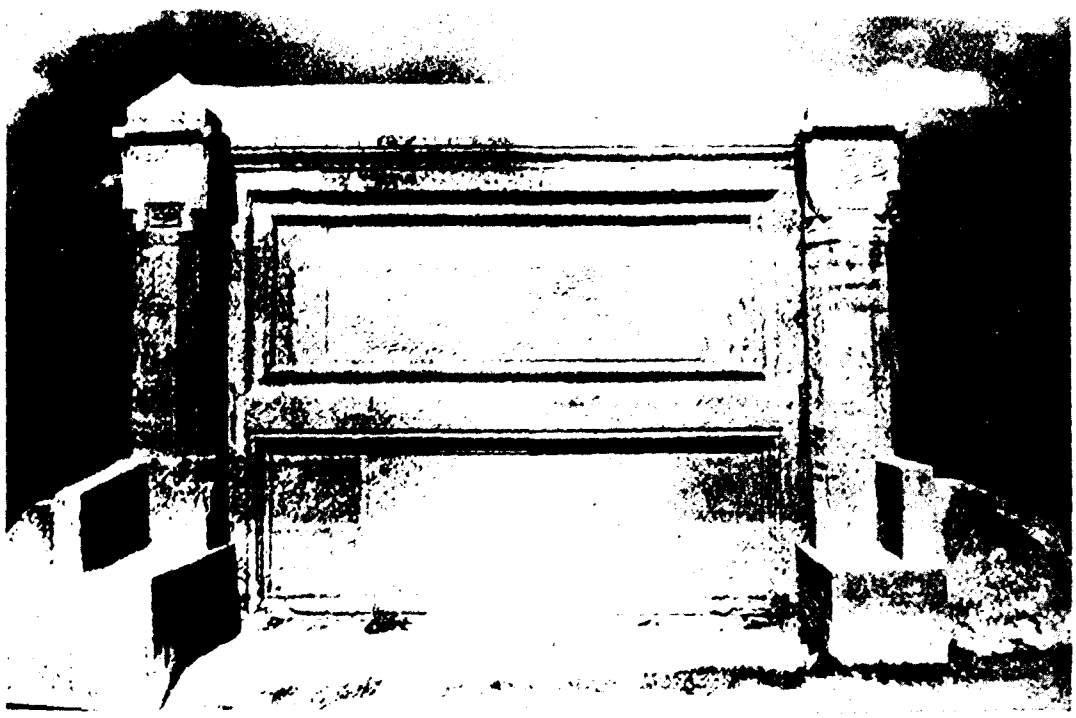

Res.: 3) Büyükçeşmece Köprüsünde Tarih Köşkü diye isimlendirilen balkonlardan biri.

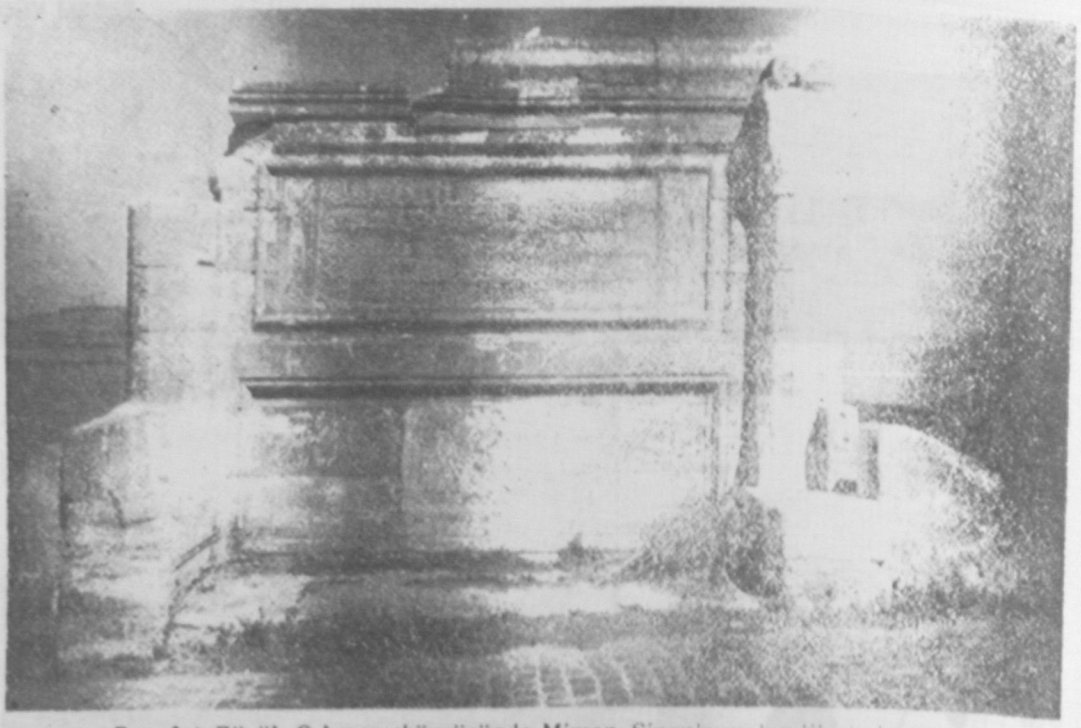

Res. 3a) Büyük Çekmece köprüsünde Mimar Sinan'ın yok edilmiş imzası.

Res. 4) Büyük Çekmece Köprüsünün Baba Taşlarından birisi.

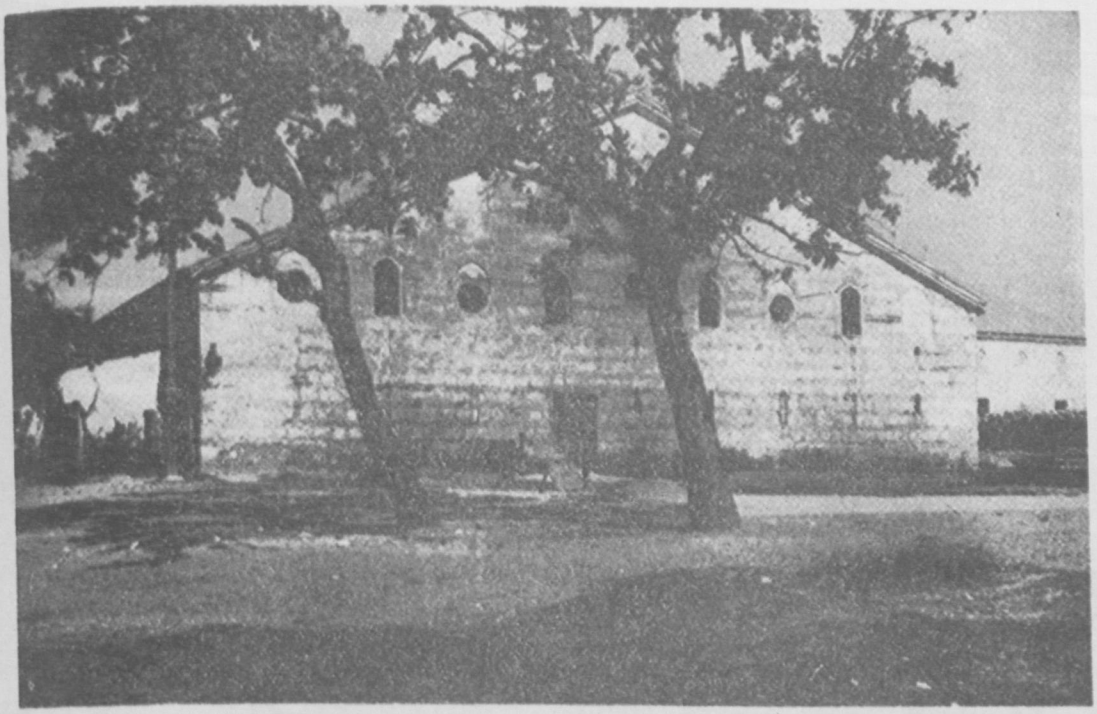

Res.: 4a) Büyük Çekmece Kervansarayının güneyden görünüşü.

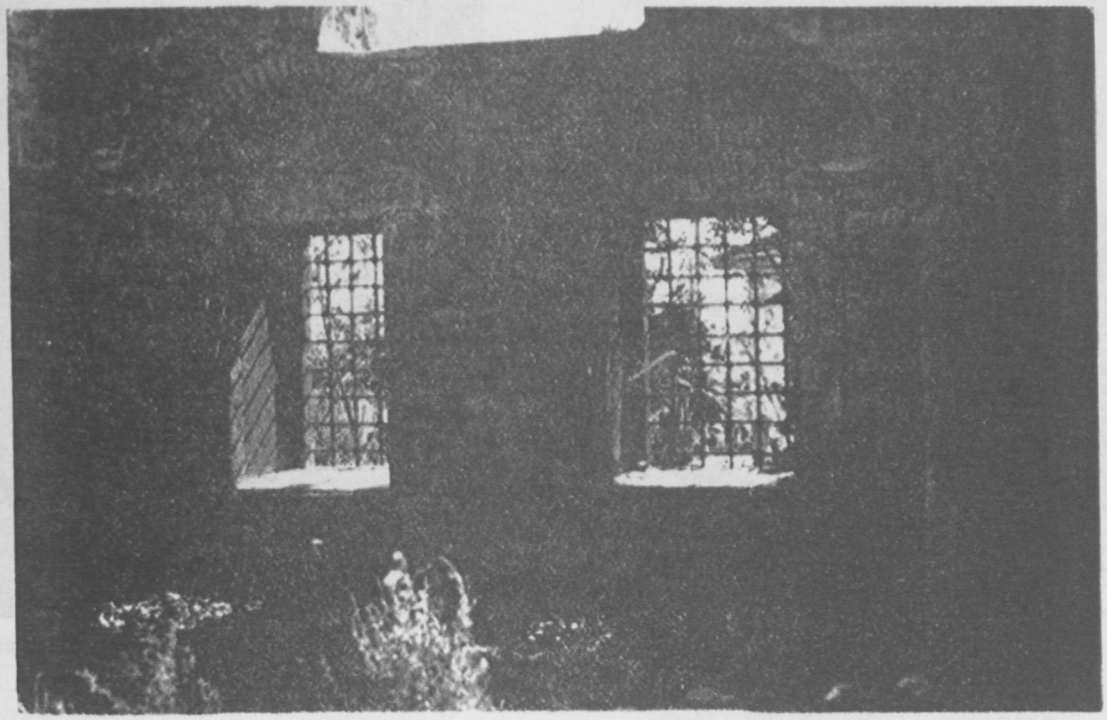

Res.: 5) Kervansarayın giriş kapısı önündeki kalıntılar.

Res.: 6) Büyükçekmece Fatih Camii.

Res.: 7) Fatih Camii Minaresi

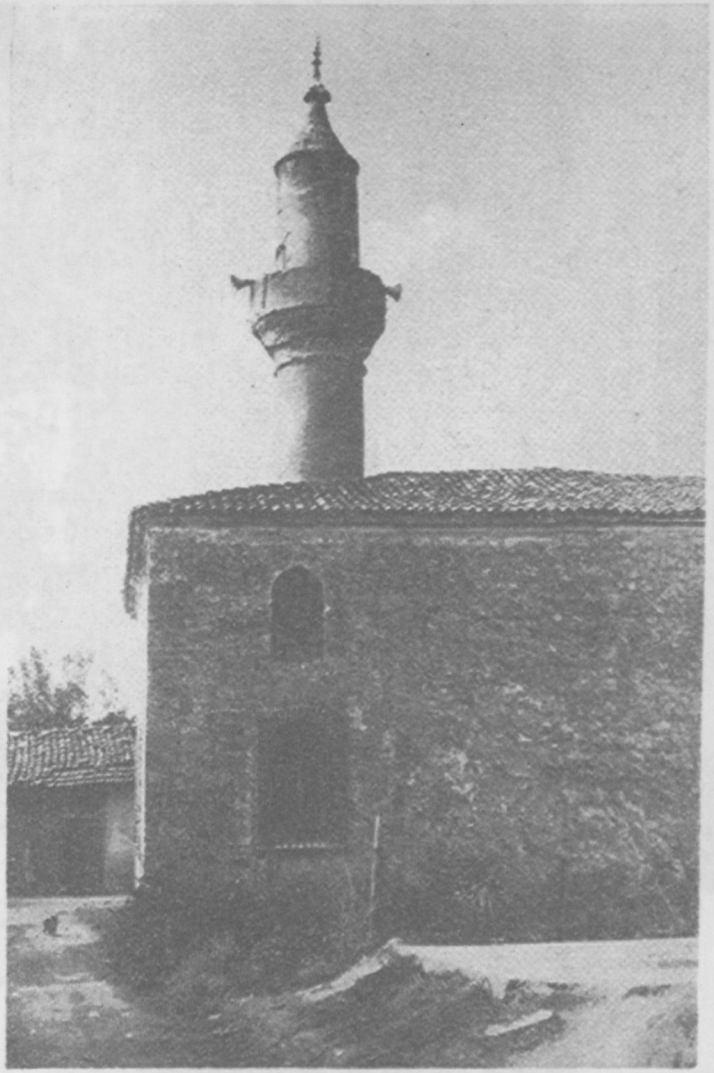

Res.: 9) İmaret Camiinin doğu kenarı. Burada doldurularak örülmüş bir pencere ile yan kanadın duvar üzerindeki izi görülmektedir.

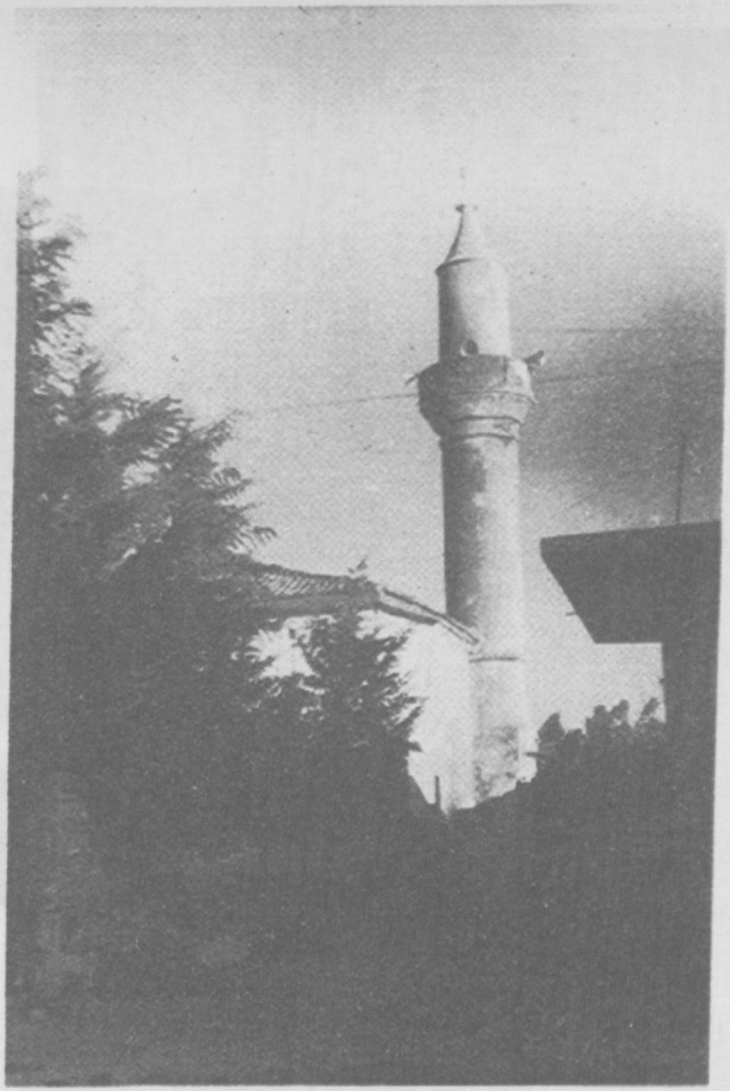

Res.: 8) Büyükçekmece İmaret Camii.

ERDEM YÜCEL

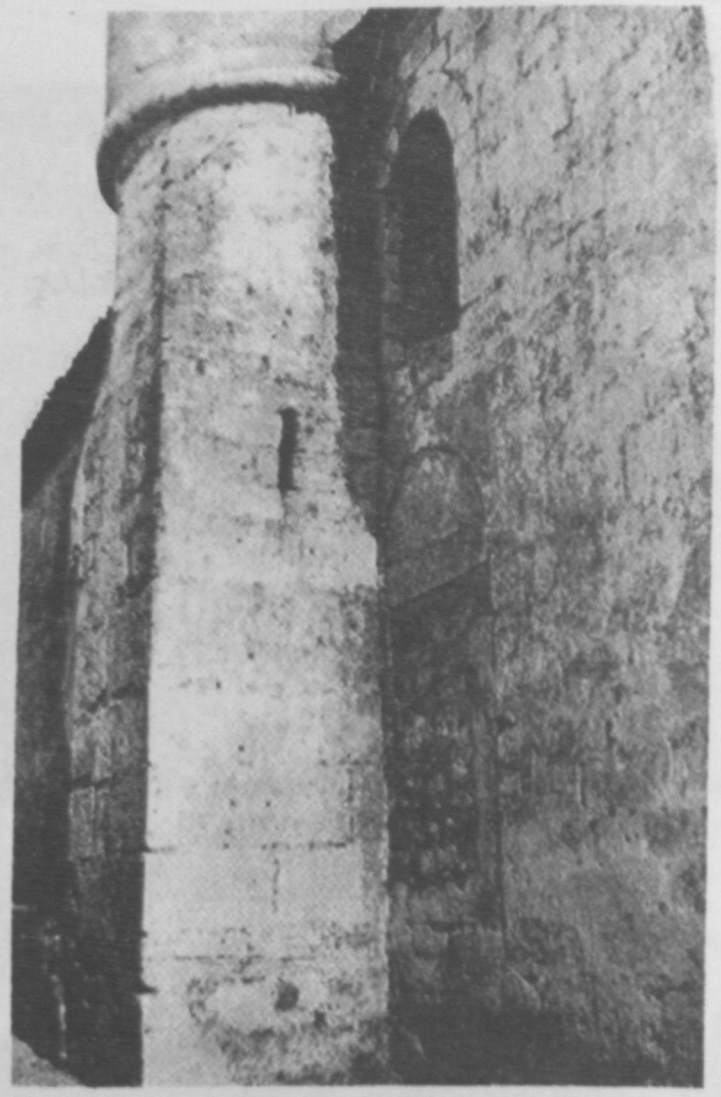

Res.: 10) İmaret Camiinde sonradan minarenin inşaa edilmesiyle kapatılan penceresi.

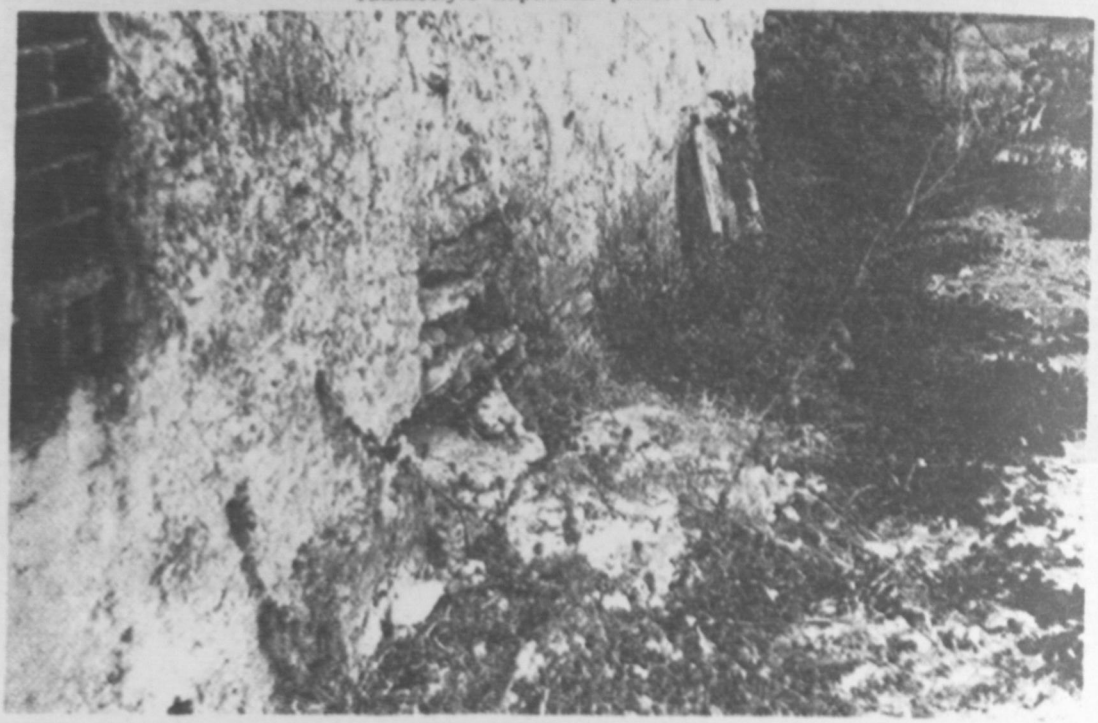

Res.: 11) İmaret Camiinin doğu tarafındaki duvarın ortasında, dıştan uzanan temel kalıntısı.

Res.: 12) Büyük Çekmece Sokullu Mehmet Paşa Mescidi.

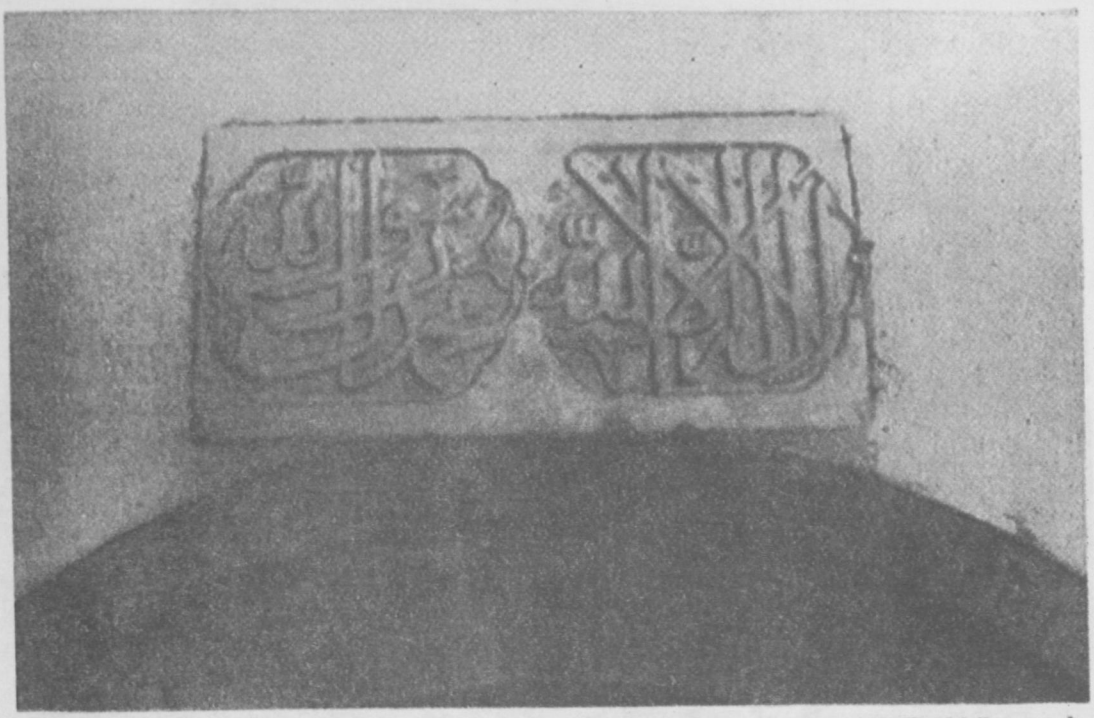

Res.: 13) Sokullu Mehmet Paşa Mescidinin kapısı üzerindeki "Kelime-i Tevhit" yazılı kitabe.

Res.: 14) Sokullu Mehmet Paşa Mescidinin mimber-minaresi.

Res.: 15) Büyük Çekmece Yusuf Paşa Hamamı.

Res.: 16) Yusuf Paşa Hamamı.

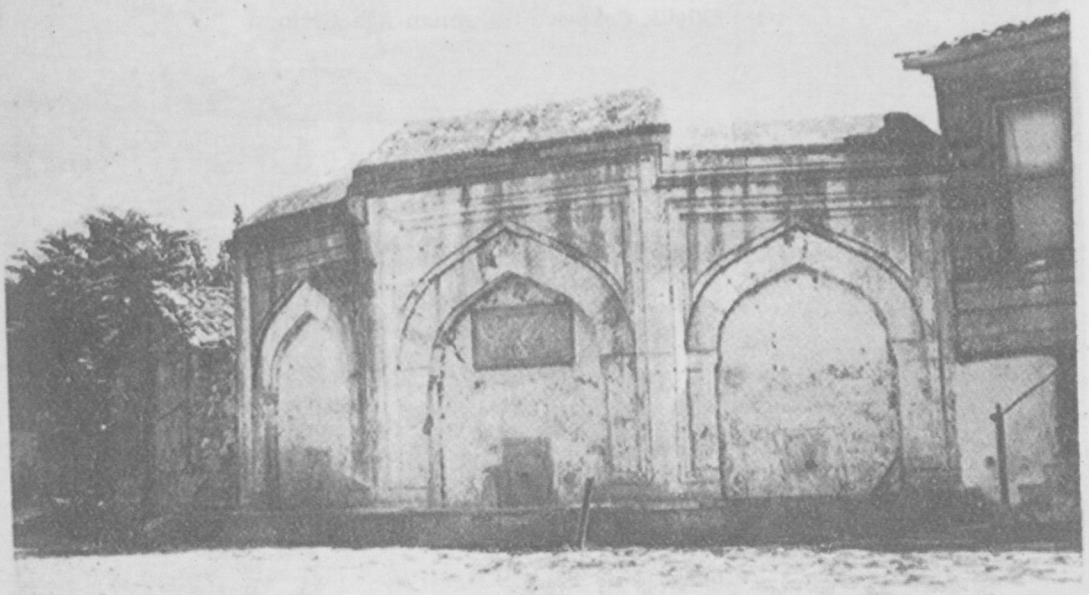

Res.: 17) Büyükçekmece de Kanunî Sultan Süleyman Çeşmesi.

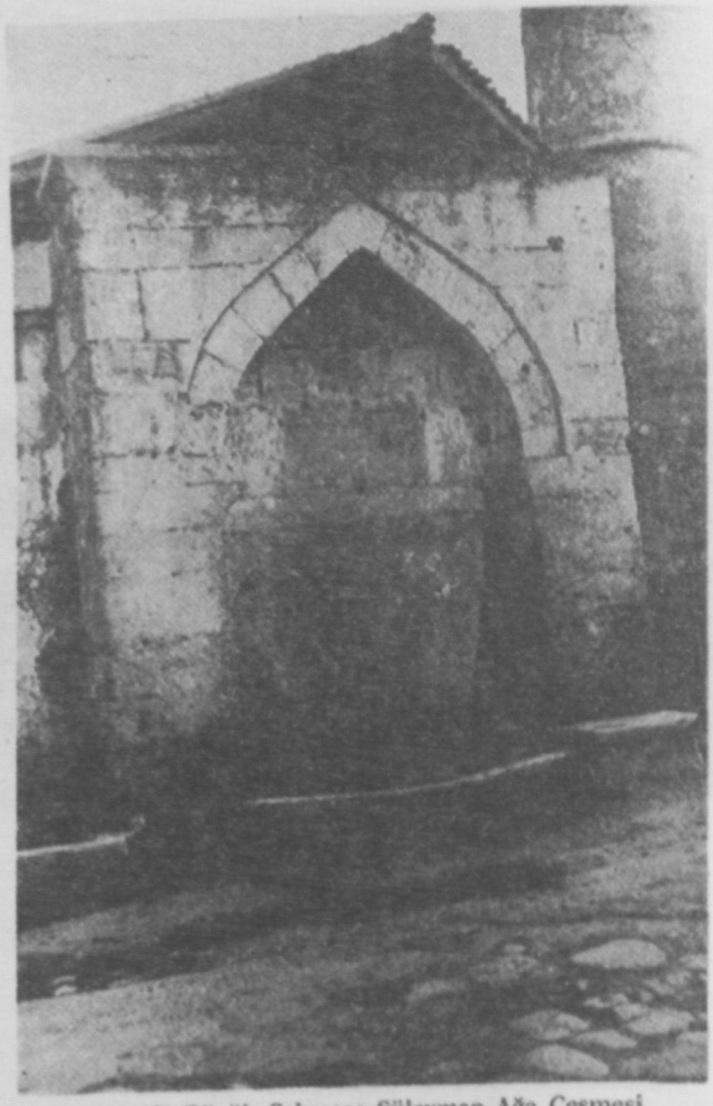

Res.: 18) Büyük Çekmece Süleyman Ağa Çeşmesi

Res.: 19) Büyük Çekmece de Sultan II. Abdülhamit Çeşmesi.

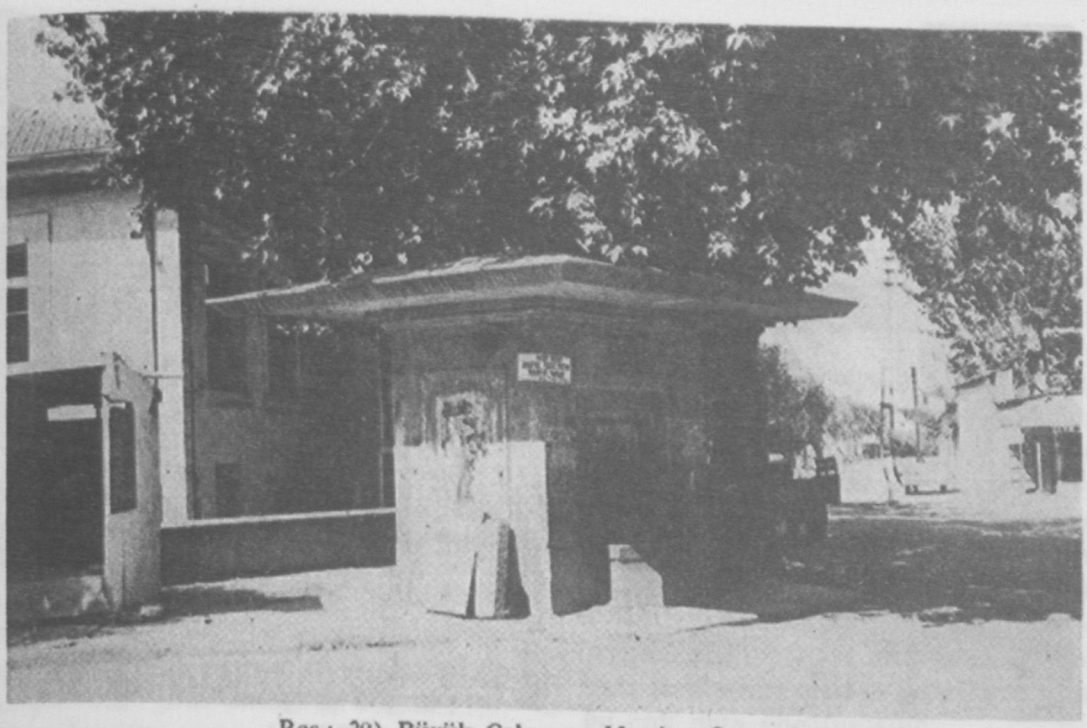

Res.: 20) Büyük Çekmece Meydan Çeşmesi.

Res.: 21) Büyük Çekmece de Zeynep Dudu çeşmesi.

Res.: 22) Büyük Çekmece de Sıbyan Mektebi.

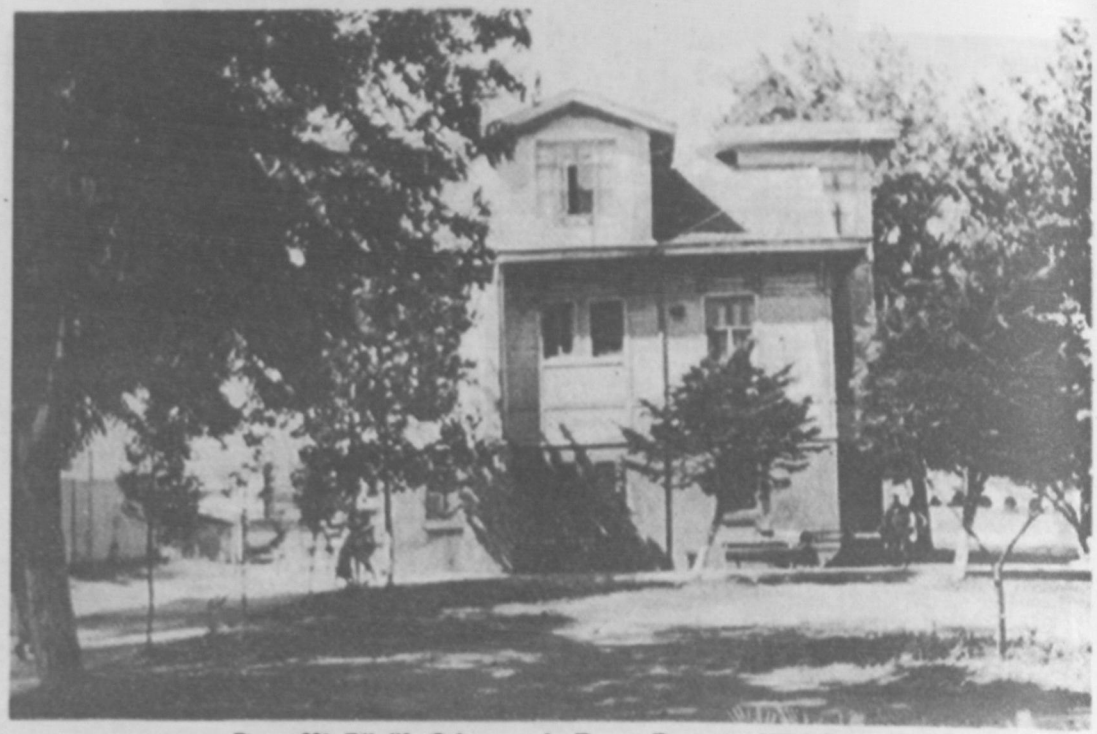

Res.: 23) Büyük Çekmece de Enver Paşanın Köşkü.

SÜLEYMANİYE CAMİ VE İMARETİ TESİSLERİNE ÂİT YILLIK BİR MUHASEBE BİLANÇOSU 993/994 (1585/1586)

Ömer BARKAN

1 — İmaretlere âit Yıllık Muhasebe Bilânçolarının Tarihî Bir Vesika Olarak Önemi

Tetkikleri türlü bakımlardan ehemmiyet arz eden İmâret Siteleri'nin kuruluş ve işleyiş tarzlarına dâir bilgi edinmek için mevcut kaynaklar bir hayli çok ve çeşitlidir ve bunlardan bazıları daha evvel neşredilmek suretiyle araştırıcının gözü önüne de konmuş bulunmaktadır.

Bahis mevzuu kaynaklardan en mühimleri, şüphesiz, vakıfların tesis senedleri ve organik sitatü'leri vaziyetinde olan vakfiye'lerdir.

Gerçekten, vakfyelerde tesîsin gelir kaynakları etraflı bir tarzda sayılıp tasvir ve tesbit edilmekte ve vakfı yapanın bu gelirlerin sarfı şekline ve tesîsin idaresine âit vazettiği esaslar ve koyacağı şartlarla vakfın mâhiyeti, gayesi ve işleyiş tarzı hakkında kıymetli bilgiler mevcut bulunmaktadır. Fakat vakfiyelerden birçoğu zâyi olmuştur veya henüz neşredilmemiştir. Ayrıca ve bilhassa, vakıfların tesîs senedlerinde (vakfiyelerde) tesbit edilmiş olan gelir kaynakları ile idarî esasların zamanla ehemmiyet ve mâhiyetlerini kaybetmeleri de, bu müesseselere mahsus tarihî gelişme kanunları bakımından, âdetâ mukadderdir:

Paranın satın alma gücünün ve fiatların değişmesi gibi iktisadî; yangınlar, salgın hastalıklar, binaların harabîsi gibi fiziki veya uzvî olaylar ve nihayet idarecilerin yetkilerini kötüye kullanmaları ve hizmetlilerin zamanla vazifelerine şahsî veya zümrevî bir imtiyaz ve inhisar olarak sahip çıkmalarıyla vakfın gelir kaynaklarının kiracılar veya memurlar elinde irsî bir mülk haline sokulmasına ve (devre hâkim umumî fiat hareketlerine rağmen) kiraların dondurulmasına sebep olan içtimaî ve iktisadî temâyüller gibi beşerî âmillerin tesiri altında da vakfın bazı şartlarının yerine getirilmez olduğu çok defa görülmüştür.

Bilhassa, burada tetkik mevzuu olan imâret siteleri'nde olduğu gibi, büyük sultan vakıflarının gelir kaynaklarında veya idare şekilleriyle hizmetliler kadrolarında zamanla esaslı değişiklikler yapılmış olması da her zaman mümkün olmuşdur.

Her padişah değiştikçe, mevcut vakıfların durumlarının gözden geçirilerek bozulmuş olan düzenin bir nizama sokulmak üzere yeniden tertibi; siyasî mülâhazalar; vakfın gelir fazlalarından yeni memuriyetler ihdâsı veya maaşlara zamlar yapılması; vakfa daha faydalı olacağı bahanesiyle gelir kaynaklarında bazı mübadelelerin yapılması.. gibi tasarruflar, umumiyetle vakıflar için mukadder olan bünye değişikliklerini, büyük sultan ve vüzerâ vakıflarında daha fazla kolaylaştırmış gözükmektedir.

Bu sebeple, "vâkıfın şartlarının Şeriat vâz'ının nas'ları gibi" değişmezliği prensibinin dinî ve hukukî bir esas olarak umumiyetle kabul edilmiş olmasına rağmen, vakıf tesîslerinin uzun ömürleri boyunca çok enteresan safhalar arzeden zengin bir tarihleri olması

lâzımgelir. Vakıfların bu hayat hikâyeleri'ni ise onların te'sis senedlerinden (vakfiyelerden) çıkarmanın mümkün olamıyacağı âşikârdır. İşte burada örneklerinden birini vermek istediğimiz Yıllık Muhasebe Bilânçoları, İçtimai ve iktisadî varlıklar olarak vakıfların devirlerinin umumî şartlarına, konjonktür hususiyetlerine ve kendi yaşlarına göre mâruz kalmış olabilecekleri değişiklikleri bütün teferruâtıyla takip ve rakamlarla tesbit etmeğe müsâit malûmatı ihtivâ etmektedirler.

Diğer taraftan, bahis mevzuu Yıllık Muhasebe Bilânçoları'nın hakikî bir vakıflar tarihinin yazılabilmesi için hâiz oldukları zengin vesika kıymeti, onların bu teşekkülerin hayatlarının muhtelif merhalelerindeki teşkilât hususiyetlerini, gelir kaynaklarının durumunu ve faaliyet şekillerini tesbit hususunda vakfiyelerin boşluğunu doldurmaktan da ibâret değildir.

Onlar, vakıf teşekkülerin vakfiyelerde belirtilen idare şekillerinin ve fonksiyon özelliklerinin tatbikatta aldığı şekilleri rakamların dilîyle ve bütün tafsilâtıyla ifade ve tesbit etmiş olma gibi büyük bir hususiyeti hâiz bulunmak itibariyle, vâkıfın şartlarının aynen tatbik edildikleri ilk devirler için bile, vakfiyelere nazaran büyük bir üstünlük arz etmektedirler:

Gerçekten, vakfiyelerde umumiyetle yalnız dağıtılacak yemeğe, hastalara verilecek ilâçlara ve icab ettikçe yapılacak tâmirlere veya ilâve inşaâta sarfedilecek paraların fasılları, âzamî miktarları ve nisbetleri kaydedilmiş bulunmaktadır. Fakat, bu hizmetleri yerine getirmek için lüzumlu malzemenin muhtelif zaman ve piyasa imkânlarına göre, hangi fiatlarla nasıl temin edilebileceği ve çeşitleri rakamlarla ayrıntılı bir şekilde tesbit edilmemiştir.

Tetkik mevzuumuz Yıllık Muhasebe Bilânçoları'nda ise, vâkıfın tesbit etmiş olduğu hizmetli kadroları isimlendirilmiş olduğu gibi, yapılan masraflar da nevi, mikdar ve fiat itibariyle ve rakam halinde teferruâtıyla belirtilmiş bulunmaktadır. Ayrıca, bu vesikalarda gelir kaynaklarının miktar ve terekkûb tarzlarındaki yıllık dalgalanmaların ve tâmirât masraflarının seyrinin ve kullanılacak malzemenin nevi ve miktarları ile işçi ücretlerinin o devirdeki bareminin tesbit edilmiş olmasında, bu cedvelleri yalnız vakfıların tarihi için değil, fakat vakıf teşekkülerinin içinde bulunduğu cemiyetin sosyal ve iktisadî konjonktür durumunu tâyin için de emsalsiz bir tarihî vesika haline sokmuş bulunmaktadır.

Gerçekten, aynı vakıf teşekkülerine âit olmak üzere muntazam seriler teşkil edecek surette, ciddî ve tafsilâtlı bir şekilde tanzim edilmiş olan çok sayıda Senelik Muhasebe Bilânçoları'nın bulunup işlenmesi veya ayrı serilerin metodlu bir şekilde tetkik ve mukayesesi iktisadî ve içtimaî tarih araştırmaları bakımından çok verimli bir iş olacaktır:

Bu gibi çalışmalar bizim için yalnız muhtelif vakıf teşekkülerinin yaptıkları hizmetlerin hacim ve ehemmiyetini (kapasitesini) zaman ve mekân şartları içinde rakamlarla tesbit ve mukayese ve dolayısıyla vakıflar hakkında umumî bir kıymet hükmü vermeğe yarıyacak objektif ve kantitatif ölçülerin tesbitini mümkün kılmıyacak, aynı zamanda bu serilere tekabül eden tarihî devirlerdeki fiat hareketleri'nin ve muhtelif içtimaî zümrelerin geçim seviyelerinin tâyinine de imkân verecektir. Ancak bu suretle yazılabilecek olan bir fiat tarihi'nin ise, umumiyetle iktisadî tarih tetkikleri için hâiz olduğu ehemmiyet pek büyüktür.

2 — Tetkik Konusu Yıllık Muhasebe Bilânçoları ne için ve nasıl hazırlanıyordu?

Burada yeni bir örneğini verdiğimiz Yıllık Muhasebe Bilânçoları'nın bü-

zumı ile hazırlanma tarzları ve onları hazırlamakla vazifeli memurlar hakkında, âit oldukları vakfiyelerde, kâfi izahât mevcuttur.

Meselâ, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da inşa ettirdiği câmi ve imaret tesîslerine ve Ayosafya evkafına âit olup, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından neşredilmiş olan Türkçe Vakfiyeye[1] nazaran; bahis mevzuu vakıf tesîslerinin "tevliyet ve nezâret ve cemî umûr-ı vakf-ı şerîfe mübaşeret (s. 336)" evkafın usul ve şartlarını tebdîl ve tağyîr selâhiyeti, sağ kaldıkça vakfı yapan sultanın kendi re'yine tâbi kalacak, ölümlerinden sonra ise, bu vazifeler, sultanın yerine geçecek evlâdlarına âit bulunacakdır. Bu sıfatla vakfın gelirinin onda yarımı (nıf-ı öş-i hâsıl), cihet-i tevliyet olarak, sultanların hazinelerine teslîm olunacaktı[2].

Bu suretle hakiki mütevellî'nin (mütevellî-i evvelin) zamanın padişahı olması lâzımgelmekle beraber, sultanın fiilen bu işlerle meşgul olmasına imkân bulunmadığından, kendilerine vekâleten ayrı birer nâzır ve mütevellî tâyin edilmesi lâzımgelmiş ve bu nâzır ve mütevellîlerin emrine de birer kâtip verilmiştir.

Aynı vakfiyeye nazan, "ehl-i kalem" kimseler arasından seçilmesi lâzımgelen kâtipler, "ahvâl-i vakf-ı şerîfi ma'rifet-i nâzır ile, erbâb-ı sınâ'at mâbeyninde müte'âref olan tarıyk-ı me'lûf üzere zabt ve kitâbet eyleyüb" (s. 333) vakfın ayrıca "her senenin 'avâid-i ihracâtını müstakil bir defterde zabta himmet" ederek vakfın varidât ve masraflarının teferru'âtını tesbit ettiği **senelik defteri** mühürleyip bir kese içine vaz ve keseyi **nâzır'a** teslim edecektir.

Mütevellînin türlü tasarrufları bu suretle hazırlanacak "defter-i vakf-ı şerîfde mazbut ve 'âmme-i ahvâl-ı vakf-ı şerîf Defter-i mu'teberi nâzır'a dâir ve manût" (s. 332) olacak ve bu defter "sandukça-i mütevellîde dâima mazbût ve umûr-ı vakf ol defter-i mu'tebere merbut kalacakdır" (s. 313)

Bu suretle hazırlanacak ve ayrıca mütevellînin de mührü ile mühürlenecek olan defter, **Divân-ı Sultanî'ye teslîm** edilerek, **her sene "nâzır-ı vakf-ı şerîfin muhasebesi Divân-ı humayûn'da görülüb sıdlı-u emâneti zâhir olur ise** ibkaa-i mâ kân 'âlâ mâ kân ta'zim ve tevkıyr, hilâfın mütebeyyen olur ise ref' ve nasb-ı âhar ile zecr-ü tahkiyr-ü ta'zir" (s. 351) olunacaktır.

Büyük sultan ve vüzerâ vakıfları gibi zamanlarının mühim işletme ve idare müesseselerindeki **defter tutma** ve muhasebe usullerile **teftiş ve murakebe yolları** hakkında Bayazid II. nin Edirne'deki vakıf tesîslerine âit vakfiyede[3] de şu kayıtlar vardır:

Mütevellî, "kâtibe emr ide ki **yevmî** vekayi' bir defterde **senevî** defter-i âharda **icmâlen** ve **tafsîlen** sebt etdirüb **tâ ki âhır-ı senede mütevellî Mütevellî-i Evvele (padişaha) defterlerden hisab vire".** Vâkıfın şartlarının yerine getirilüb getirilmediğini teftiş ve tahkîk idüb mütevellîye haber vermekle vazifeli

---

1. Fatih Mehmet II. vakfiyesi, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. Ankara 1938. Türk Vakıfiyeleri No. 1.

2 Diğer bir vesikaya göre, Sultan Beyazıt II. kendi hazinesine âit olması lâzımgelen bu hisseyi almaktan, imâretde dağıtılan yemek miktarının arttırılabilmesi için, vazgeçmiştir:

"Sultan Beyazit Han'a .matbah-ı 'âmire-i mezkûrede şart-ı vâkıf üzerine pişen ta'am fukarâya kifayet eylemez, deyu 'arz ettiklerinde *usûl-ı 'öşr-i mahsul ki* şart-ı hazret-i vâkıf üzerine evlâd-ı kirâm ve eshâb-ı 'izamdan taht-ı 'izzet ve serîr-i haşmete kim cülûs ider ise anların hazîne-i 'âmirelerine *hakk-ı tevliyet* için teslîm olunsa gerek idi. Ol hisse dahi ta'âma halt olunub 'âmme-i fukarâya ve hademe-i imâret-i 'âmire ve câmi-i şerîf ve medâris-i münîfe müstevfâ virile, deyu ferman itmişler imiş" *Süheyl Ünver*, Fatih aşhanesi Tevzînâmesi. İstanbul 1953. S. 3.

3 *Tayyib Gökbilgin*, XV ve XVI. asırlarda, Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, mülkler ve mukata'alar. Edebiyât Fakültesi neşriyatı, İstanbul 1952. Tıpkı bası s. 61.

Süleymaniye cami ve imareti vakfiyesinde de şu kayıtlar mevcuttur: "Ve cümle *evkafın hasıl ve karcı her yıl Divan-ı Âli'de paşalar ve kadıaskerler ve defterdârlar ittifaklariyle ve ma'rifetleriyle görülle ve Sultan'a arz olunu*". Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatı, 1962 Ankara s. 163.

olan **nâzır** dahi, "Cemî' muhasebât ve vekayi'e **yevmî** ve **şehrî** ve **senevî** ve kalîl ve kesîr, her ne ki ola kemâ yembagi vukufu olub mütevellî-i sânî ve kâtibin defterleri biği (gibi) bunun dahî defterleri olup, her muhasebe bunun ma'rifetiyle ola."

Ayrıca "şöyle şart itdi: evkaf-ı mezbûrede **kavanîn-i defter'de mâhir** ve efanîn-i muhasebâta kaadir bir **kâtib** nasb oluna. Cümle müstegallât ve 'âmme-i icârât ve mukata'ât yıl **evvelinden âhırına varınca cemî' vekaayi'** yevmî ve şehrî ve senevî her ne ki ola, nıkır ve kıtmîr **rûznâme**'de mufassal kayd ede ve bir defterde dahî müfredâtı ve cümle **mâ hüve 'aleyh** tafsîlen yazub şöyle ki yıl âhırında hisab görülicek her neden su'âl oluna **'alâ mâ vaka'a 'aleyh** cevâba kaadır ola". (s. 63)

Burada yeni bir örneğini neşrettiğimiz yıllık Muhasebe Bilânçosu, bu vakfiyelerde bahis mevzuu edilen şekliyle, yıl sonunda tanzim ve Divân-ı Humâyunca tetkik ve tasvip edilerek **resmen katiyyet kazanmış olan hesaplar**'a aittir.

3 — Neşre âit açıklamalar.

Bahis mevzuu Yıllık Muhasebe Bilânçoları'nın mâhiyet ve kıymetleri hakkında bir fikir verebilmek için, onlardan bazı örnekleri neşre hazırlamış bulunuyoruz. Bu örneklerin hususiyeti, İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük merkezlerde bu gibi vakıf tesîslerinin en tipik ve büyüklerine âit nümuneler olmasıdır.

Bu nevi orijinal arşiv vesikalarının ilmî kıymetlerinden bir şey kaybetmeden neşredilmiş olmaları için, bu neşrin **aynen ve tam olarak** yapılmış olması şarttır. Onların bazı kısımlarının atılması suretiyle neşirleri bu cedvellerin Yıllık Muhasebe Bilânçosu olarak ve âit oldukları idare veya işletmelerin **muhasebe ve defter-tutma usulleri** hakkında bir fikir vermeğe yarıyacak örnekler olmak bakımından hâiz bulundukları sistem ve mânâ kıymetlerini kaybettirmektedir.

Bu sebeple biz burada bahis mevzuu vesikaların aynen ve birer bütün olarak neşri işinin ortaya koyduğu türlü müşkülleri yenmeğe ve onların aslî şekillerinden ve muhtevâlarından büyük bir fedakârlık yapmadan, metni aynen ve tam olarak vermeğe çalıştık.

Ayrıca, yine bir hayli emek sarfı suretiyle,[4] bu nevi cedvellerdeki **muhasebe sistemi'ni meydana koyacak şekilde**, onların şemalarını tebârüz ettirecek bir usul de tesîs ve tâkip ettik:

Gerçekten, neşrettiğimiz Muhasebe Bilânçoları'nın anlaşılabilir bir hale sokulabilmesi için, onların aslî şekillerindeki tertip tarzlarını biraz değiştirerek, zihnimizin bugünkü i'tiyâd ve anlayış şemalarına uygun bir tarzda, rakamları (cedvel tekniğine göre) alt-alta istif etmek lâzımgelmiştir. Aksi takdirde, bu vesikaları tetkik edecek olanların, aslî şeklin (pek alışık olmadıkları) tertip tarzı içinde, rakamların hakıyki yerini ve manâsını kavramakta zorluk çekmesi muhakkaktı. Bizim hususi bir dikkat ve itinâ ile tertipliyebildiğimiz tarzda ise; rakamlar, cedvellerin umumî şeması içinde kolaylıkla yerlerini bulmakta, kontrol edilip manâlandırılabilmektedir.

Bu neşirde, ayrıca mevzuun mütehassısı olmıyan okuyucular düşünülerek, lisan hususiyetleri ile bazı lûğat ve ıstılahların kolay anlaşılabilir bir hâle sokulması için, bir çok yerlerde aslî şekiller Arap harfleriyle (taban notları hâlinde) gösterilmiş, fakat kelimelerin ıstılah manâları notlar içinde ayrıca tahlil ve îzah edilmemiştir.

Bundan başka, maksadımız İmâret Siteleri hâlinde teşkilâtlanmış olan bir kısım büyük sultan veya vezir vakıfla-

4 Bu hususta kıymetli çalışma arkadaşım *Enver Meriçli*'nin yardımları çok faydalı olmuştur.

rına âit Yıllık Muhasebe Cedvelleri gibi, iktisadî ve içtimaî tarih tetkikleri için ehemmiyeti büyük bir kısım arşiv vesikalarının mevcudiyeti ve mahiyeti hakkında dikkati çekecek bazı örnekler vermek olduğundan, bu gibi İmaret Sitelerine dâhil tesislerden her birine âit türlü meselelerin tahlîllerine bu yazıda yer verilmemiştir.

4 — Bilânçonun tahlili

Süleymaniye cami ve imareti vakıf tesislerinin burada aynen ve tam olarak neşrettiğimiz Yıllık Muhasebe Bilânçosu, İstanbul'da Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğünde, Maliyeden devredilmiş belgeler arasında, 1954 numarada kayıtlı bir defterden (yp. 1-18) alınmış olup, 1585 yılı Mart ayı başından (9 Ra. 993) 1586 Şubatı sonuna (19 Ra. 994) kadar tam bir güneş-yılı devresine âit bulunmaktadır.

Benzeri diğer bilânçolarda olduğu gibi, burada neşrettiğimiz bilânço da biri "kasa", diğeri "kiler" hesaplarına âit olmak üzere, müstakil iki kısımdan teşekkül etmektedir.

Bir nevi "kasa hesabı" mahiyetinde telekki ettiğimiz birinci kısım, I) Gelirler (Asl-ı mal); II) Masraflar (Vuzi'a min zâlike) ve III) Bakiyyeler.. fasılalarından teşekkül etmiş bulunmaktadır.

***

Bilânçonun bahis konusu "kasa hesabı" bölümünün "gelirler" faslında 1585/1586 Malî yılı için 9 039 602 akçe kaydedilmiştir ve bu paranın içinde:

A) "yedek" nâmı altında geçen seneden devredilmiş olan 3 341 733;

B) Eski yılların hesaplarından "bakayâ" olarak tahsil edilen 420 110;

C) Ve malî-yıl zarfında vakıf idaresinin muhtelif kaynaklardan elde etmiş bulunduğu 5 277 759 akçe mevcuddur.

Eski senelerden devredilmiş olan hesapları şimdilik bir kenara bırakıp vakfın asıl yıllık gelirini teşkil eden ve bilânçoda "'ani'l-mahsulât" nâmı altında gösterilmiş olan 5 277 759 akçelik gelirin kaynaklarını tetkik edecek olursak, onları da aşağıdaki şekilde sıralanmış bulmaktayız:

CEDVEL No. 1

	Akçe olarak gelir	% nisbeti
I) Mukata'a'lar	4 286 300	81,2
II) Hamam, dükkân gibi, binaların aylık kiraları ('an mahsûl-i müşahare)	126 872	2,4
III) "Müteferrik" gelirler	145 498	2,8
IV) Devir esnasında kiracılardan alınan "icare-i mu'accele"ler	222 408	4,2
V) Vakfa âit re'ayânın cizye'leri	453 194	8,6
VI) Bazı satışların hasılı (el-mebî'ât)	43 487	0,8
	5 277 759	**100,0**

Bilânçomuzun bir şemasını yukarıya çıkardığımız "gelirler" faslının muhtelif bölümleri hakkında aşağıdaki açıklamaları kısaca yapmak yerinde olacaktır:

I. Yukardaki cedvelde görüldüğü veçhile; Süleymaniye Cami ve İmaretine dâhil vakıf tesîslerin 1585/1586 yılına âit gelirinin % 81,2 si gibi büyük bir kısmı "mukata'a" lardan gelmektedir.

Mukata'aları, memleketin muhtelif bölgelerinde vakfa tahsis edilmiş olan köy ve kasabaların çeşitli gelirlerinin

tahsili işinin vakıf idaresi tarafından **mültezimlere müzâyede ile satışı neticesi meydana çıkan vergi - bölgeleri veya birimleri** olarak tarif etmek mümkündür. Bu makata'alar bilânçomuzda 14 gurup halinde tesbit edilmiş ve bu iltizam guruplarından her birinin mültezimi ile, ödenen taksitin iltizam mukavelesinin hangi yılına âit bulunduğu kayd ve aradan geçen zaman zarfında sahip değiştirilmiş ise, bölge eski mültezimin uhdesinde iken ödenmekte olan senelik "mukata'a bedeli" ne nazaran, mukata'a'nın yeni bir mültezime devri suretiyle, elde edilen artış miktarı da ayrıca tesbit edilmiş bulunmaktadır (Bak. bu bölümde 6 ve 14 numaralı cibayet bölgeleri.)

Mukata'alar bölümü ile dikkati çeken mühim bir cihet, Süleymaniye vakıf tesîslerine tahsis edilen gelirlerin pek büyük bir kısmının şehirlerdeki hamam, dükkân, oda.. gibi gayr-i menkullerin kiralarından ziyade, köylerde ziraatle meşgul kalabalık bir re'ayâ zümresinin devlete ödemekle mükellef bulunduğu vergilerden teşekkül etmiş bulunmasıdır.

Gerçekten, cedvelin V. numarasındaki cizye vergisini de aynı mahiyette mütalaa edecek olursak, vakfın gelirinin % 81,2 sinin benzeri ziraî vergiler olduğu meydana çıkmaktadır. Halbu ki, diğer imaretlere ait bilânçolara göre[5], 1489 - 1491 tarihleri arasında; İstanbul'daki Fatih imareti gelirinin % 17'si, Ayasofya Vakıflarının % 100'ü; Edirne'deki Bayezid I. İmareti gelirlerinin % 22'si, Bayezid II. imaretinin % 27,6 sı, Murad II. imaretinin %12'si ve Dârülhadîsnin % 61'i, Eski Cami'in gelirinin ise % 100'ü vakıf adına şehirlerde inşa edilmiş olan han, hamam, dükkân.. gibi binaların aylık kiralarından gelmekte idi.

Gerçekten, Süleymaniye Cami ve tesislerine âit vakfiyede[6] de gödüleceği üzere (s. 6-7); bu vakfa, hemen hepsi Rumeli'den olmak üzere, 217 kadar köy ve 30 mezre'a vakf edilmiş bulunmakta idi. Bu vakfiyenin mahkemede tescili tarihini (nâşirle birlikte) 964 yılı Recep ayının yedinci günü (6. V. 1557) olarak kabul edersek (s. 3, not 1), otuz sene kadar sonra tertiplenmiş olduğu anlaşılan bilânçomuzun âit bulunduğu 993/994 (1585/1586) yıllarında da durumun aynı olması lâzımgelir. Mehmed III (982-1003) devrinde yapıldığı için bilânçomuzla aynı senelere rastladığı kabul edilebilecek olan bir "tahrir"e âit neticeleri tesbit eden diğer bir vakıf defterinde[7] de, bu köylerin bölgeler arasında dağılışı vakfiyeye nazaran bazı farklar arzetmekle beraber, 219 köy ve 5 kasabanın vakfa âit vergi ve reayaları kayıtlı bulunmaktadır:

Bu kayıtlara göre, köylerden 75 i ve 2 kasaba Gelibolu sancağına; 3 kasaba ile 124 köy, Paşaeli livası kazalarından Filibe, Drama, Kavala, Yenice-i karasu ve Samakov.. bölgelerine; 6 köy Çirmen ve 13 köy de Vize sancaklarına âit olup ve yalnız bir köy Anadolu'da Kütahya livasında bulunmakta idi.

Bu köy ve kasabalarda ise, defterin yazıldığı tarihte 6 896'sı Müslüman ve 13 192'si Hıristiyan olmak üzere, cem'an 20 088 (evli veya bekâr) vergi mükellefi yetişkin erkek nüfus yaşıyor ve bunlardan 541 574 akçesi "cizye" vergisinden ve 3 406 193 akçesi diğer ziraî gelirlerden olmak üzere, toplanabilecek vergi yekûnu 3 947 767 akçe olarak tahmin edilmiş bulunuyordu[8].

5. *Ö. Barkan*, İmaret Sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına âit araştırmalar, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt XXIII. sayı: 1-2. İstanbul 1963. s. 253. Tablo No. 1.

6. Süleymaniye Vakfiyesi, *K. E. Kürkçioğlu* neşri, Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatı. Ankara 1962.

7. Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Eski Kayıtlar Arşivi. No. 2318.

8. Yine aynı devirde Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul'da inşa ettirilmiş olan Kâğıthane suyollarının bakım ve tâmir masraflarına karşılık olmak üzere Bulgaristan'ın Aydos kazasından vakfedilmiş olan, 466 vergi mükellefi erkek nüfusunun yaşadığı 11 köy ve bu köylerin 93 081 akçelik senelik geliri bu hesaptan hariç idi.

Bilânçomuzdan çıkarılıp yukardaki cedvele kaydedilmiş olan rakamlara göre, 1585/1586 malî yılı içinde, I) mukata'alardan ve V) cizyeden elde edilmiş olan (4 286 300+453 194 =) 4 739 494 akçelik gelir ise, biraz evvel tetkik konumuz olan "tahrir" i yapanların tahminlerinin o yıl % 20,5 fazlasıyle tahakkuk etmiş bulunduğunu göstermektedir.

Bilânçomuzda "mukata'a"lar yoluyla elde edilmiş olan gelirlere âit kayıtların tetkikinden çıkan diğer mühim bir netice de; bu devirde diğer vakıflara da sirayet etmiş olduğunu daha evvel de tesbit etmiş olduğumuz umumî bir temayüle uygun olarak[9], Süleymaniye Cami ve imaretine ait vakıf köyler gelirlerinin de, emniyetli memurlar (emînler) eliyle doğrudan doğruya vakıf idaresi nâm ve hesabına cibayet ettirilecek yerde, açık arttırma usulü ile mültezimlere satılmakta olmasıdır.

Bahis mevzuu temâyülü îzah için, devre hâkim ehemmiyetli fiyat hareketlerine rağmen nevi ve miktarları kolayca değiştirilemiyecek bir şekilde kanunlarla dondurulmuş olan geleneksel zirâî vergilerin randmanlarını arttırmak, kolayca ve emniyetle tahsillerini garanti etmek için bu usulün daha elverişli olduğunun tecrübe ile sâbit olmuş bulunması bir sebep olarak hatıra gelebilir. Gerçekten, sırrını yalnız mültezimlerin tanıdığı ve pervasızca kullanabildiği usullerle mevcud nizamların dışına çıkıp reayâdan fazla vergi toplamak imkânlarının bulunması dolayısıyle; bazı hallerde "mukata'a" bedellerinin müzâyedelerle ehemmiyetli bir şekilde arttırılmış olduğu görülmektedir. Bu sebeble, muhtelif dereceden çeşitli mültezim guruplarının ve askerî zümre mensuplarının elinde her sâhada devlet gelirini toplama işini iltizama alacak büyük sermâyelerin birikmesi ve geniş ölçüde teşkilâtlanması olayının bu devirlerde hızını arttırmış bulunduğunu söylemek mümkündür.

II. Bilânçonun "Gelirler" bölümünün " 'an mahsûl-i müşahare" faslında (s. 127) vakfa âit hamam, başhane, dükkân ve oda.. gibi binaların aylık kiraları olarak 126 872 akçe kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre, vakfın elinde, hepsi de İstanbul'da olmak üzere, 150 dükkân ile 70 oda mevcut bulunmaktadır.

III. **müteferrik gelirler** bölümünde ise, 29 290 akçesi Langa bostanlarının kiralarından; 82 151 akçesi (s. 128) Zihne ve Drama kasabalarında mevcut 1703 parça bağın rüsûmundan (bk. metinde no. 7); 1 100 akçesi türbe ve cami avlularında yetiştirilen çiçek ve meyvelerin satışı mahsûlünden (no. 5); 16 987 akçesi İmâretin Dârüşşifasında ölen kimsesizlerin Beytül'l-mâle kalan eşyalarının satışından ve nihayet 23 akçesi de cami ve imaretteki vazifelilerin devamını kontrol eden "noktacı"nın kestirdiği cezalardan olmak üzere cem'an 145 498 akçe mevcuttur.

IV. Bilânçonun gelirler bölümünün IV. faslı (s. 129-131) "icâre-i mu'accele" ler başlığını taşımaktadır. Bu tâbir, bu devirde çifte-kiralı (icareteynli) olarak kiralanmakta olan vakıf dükkân, oda ve bostan.. gibi gayr-ı menkullerin (mutasarrıflarının ölümü veyahut gayr-ı menkuli terki neticesi) yeni bir kiracıya devri esnasında bir nevi "hava parası" mâhiyetinde tahsil edilmekte olan "peşin kira" mukabili olarak kullanılmaktadır. Bu suretle oldukca mühim bir para ödeyerek gayr-i menkulü tasarrufuna geçirmiş bulunan yeni kiracının bundan sonra ödeyeceği aylıklar (Bk. II. fasıl. (s. 127) ise, aylık taksitler halinde ödenecek olan "te'cilli" kiralar (icare-i müecceler) ismini almakta idi[10].

9. *Ö. Barkan*, Edirne ve civarındaki bazı imaret tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları, Belgeler Dergisi c. I. sayı 2. Türk Tarih Kurumu yayınları. Ankara 1965. s. 254.

10. Mirî arâzi rejiminde toprağın tasarrufu için peşin olarak ödenen "tapu resmi" de İslâmî Hukuk anlayışı ve lisanı ile bir "icare-i mu'accele" olup, her

"çifte-kiralı" vakıf dükkânlarının mutasarrıflarının bir müddet sonra kiracılık haklarını evvelâ erkek, sonra da kız çocuklarına nakledebileceklerine göre[11], peşînen ödedikleri "icare-i mu'accele" ile gayr-i menkulü âdeta "yaşadıkları müddet için (ve hatta bilâhare mirascılarına da geçirebilecek şekilde) satın almış bulundukları ve bu suretle yapılan satışların, gayr-i menkul ile alâkasını temamiyle kesmemiş olan vakıf idarelerine, aylık kiralardan başka, sık-sık vukubulacak münhaller dolayısıyla, satış bedellerini defalarla tahsil edebilmek imkânını sağladıkları anlaşılmaktadır[12].

Bilânçomuzun bahis konusu faslının tetkiki, bize "icare-i mu'accele" gelirlerinin bu devirdeki miktar ve nisbetleri hakkında bir fikir edinmemize müsâit neticeler de vermektedir:

Gerçekten, bu maksatla yapılan ufak bir araştırmamıza göre, II. bölümde s. 126) aylık-kira (müşahere) gelirleri kayıtlı 150 vakıf dükkân ile 70 odadan 35 ve Langa bostanlarından 18 kadarı, bilânçomuzun âit olduğu yıl içinde türlü sebeplerle kiracısız kalarak, yeniden icra-i mu'acceleleri alınmak suretiyle başka bir mutasarrıfa devr edilmişlerdir ki (bu derecede yüksek bir **devir nisbeti** pek te normal bir tempo sayılamamakla beraber(bu gibi gelirlerin (sıkı bir idare rejimi ve kontrol ile) müeccel icareler gelirine nazaran daima oldukça yüksek bir seviyede tutulabileceği anlaşılmaktadır.

İcare-i mu'accele ile aylık kiralar (müeccel icareler) arasındaki nisbet de ayrıca alâka çekicidir. Meselâ, bahis konusu yıl içinde tahsil edilmiş olan "peşin-kira"ların mahsulü, 35 vakıf dükkândan 72 808 (IV/A.) ve 17 bostandan 146 600 (IV/B) olmak üzere, cem'an 222 408 akçeyi bulduğu halde; aynı sene içinde tahsil edilmiş olan bütün aylık-kiraların yekûnu, (62 112 akçesi dükkân ve odalardan ve 29 290'ı Langa bostanlarından olmak üzere) 91 406 yı geçmemişti. Bu hesaba göre, yalnız 35 dükkân ve oda ile 18 bostanın bir senelik icare-i mu'accelesi, vakfın bütün dükkân, oda ve bostanlarının aylık-kiralarından 2,5 defa kadar daha fazladır.

Netekim, bu faslın 2, 3 ve 16 numaralı kayıtlarının tetkikinden de anlaşılacağı üzere, Odabaşı Mehmed'in on yıldanberi fuzulî olarak işgal ettiği anlaşılan bir dükkân için kendisine, aylık-kira bedeli olarak 15'er akçe hesabıyle, on yıl için 1 800 akçelik bir tazminat ödetilmiştir. Bu hesaba göre bir dükkânın senelik kirası 180 akçe olması lâzımgelir. Halbuki aynı şahsı yeniden kiraladığı 6 dükkân için 2 000 akçe (yani her dükkân için 333 akçe) "icare-i mu'accele' ödemiştir Bu hesaba göre de, bahis konusu dükkânların hep aynı kıymette oldukları farzedilmek şartiyle, bir dükkânın icare-i mu'accelesi, aynı dükkânın iki senelik aylık kiraları (müeccel icareleri) mecmuuna yaklaşık bir nisbte ulaşmaktadır.

Bilânçomuzun gelirler faslının "icare-i mu'accele"lere âit bulunan IV. bölümündeki kayıtlarda dikkati çeken diğer bir nokta da, bir çok dükkânların kadın kişilerin tasarrufu altında bulunmakta olmasıdır (Bk. metinde no. 4, 20, 22, 26, 27, 34).

V. "Gelirler" faslının V. bölümü (s. 132) evkafa âit köy ve kasabalarda oturan reayanın ergin erkeklerinden alınan "cizye" vergilerine âittir. Bu bölümdeki hesablara göre, 1585/1586 malî yılı içinde 9 290 evli hıristiyan erkekden (hane başına ortalama 46,7 den) cem'an 433 341 akçe toplanmıştır. Ayrıca, 69

sene mahsulden bir hisse şeklinde "öşür" nâmı altında ödenen vergiler ise toprağın te'cîlî" icaresi" (kirası) telakki edilmektedir.

11. *Ö. Barkan*, Edirne Askeri Kassâmı'na âit Tereke Defterleri. Türk Tarih Kurumu yayınlarından Belgeler Dergisi, cilt III, s. 56-57, 1968 Ankara.

12. Bâzı yazarlar *Türkiyede "icareteynli" vakıflarını* ihdâsını son devirlerde vakıf binaların harap olması ile ortaya çıkmış olan zaruretlerle izah etmektedirler. Burda tekik ettiğimiz belge ise, gerek tarihi ve gerekse âit olduğu vakıf teslsin zenginliği bakımından, bu usulün kaynaklarının daha başka sahalarda aranması lâzım geldiğini göstermektedir.

dul kadından (bîveden) (ölen kocalarından kalan ziraî düzeninin fi'ili olarak idarecisi durumunda olduklarından) 16' şar akçeden 1 318 akçe; 56 toprak mülk (baştine) sahibinden ortalama (52,3' er akçeden) 2 825 akçe ve cizye vergisine o sene yeni kaybedilmiş olan (nevyâfte) 118 kişiden (ortalama 53,5 akçeden) 6 302 akçe ve ayrıca, "bîve"lerle "baştaine"ler hariç,, her haneden birer akçe "resim-i hane" olmak üzere, cem'an 453 194 akçe tahsil edilmiştir.

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz' bir "tahrîr" defterine göre de Murad III. devrinde (983-1003) Süleymaniye vakıflarına âit köy ve kasabalarda evli ve bekâr karışık olarak kayıtlı bulunan 20 088 kişiden 13 192'si hıristiyan idi ve bunlardan tahsil edilecek "cizye" vergisinin hâsılı 541 574 akçe olarak hesap edilmişti. Bu miktar, vakıf arazisinin yekûnu 3 947 767 akçe tahmîn edilmiş olan umumî gelirinin % 11,2'sini teşkil etmekte idi.

VI. Gelirler faslının VI. bölümü (s. 132) "el-mebî'at" nâmı altında vakıf idaresi tarafından bozuk ve işe yaramaz addedilerek veya diğer bir sebeple satılmış olan bazı zehire ve eşyanın bedelleri kaydedilmiştir. Bunlar arasında kilesinin alış fiyatı o sene için ortalama 23,38 olduğu halde, bir uncunya kilesi 25 akçeden devir edilen, 1 200 kile buğdayın satış bedeli olan 30 000 akçe ile (no. 9), okkası 119,61 akçeden satın alınmış olduğu halde 14'a satılmış olan 40 okka karabiberin satışından hâsıl olan 5 600 akçe (no. 8); kantarı ortalama 401,10 akçeye alındığı halde 440'e satılan 2,18 kantar balın tutarı 1 222 akçe (no.12) ve umûmiyetle kilesi 33 akçe üzerinden satın alınmakta olan 40 kile pirinç'in kilesi 35'er akçe hesabıyle imaret kilerinden Dârüşşifa'ya devredilmesi ile hâsıl olan 1 400 akçe (no. 4) dikkati çekmektedir.

***

Bilânçomuzun 2 724 536 akçe hesaplanmış olan **masraflar** (vuzı'a min zâlike) faslı: A) Cami ve imarete âit tesîslerde vazifeli bulunanların maaşları (s. 133-138) ve B) masraflar (el-ihracât) (s. 139-147) bölümlerini ihtivâ etmek üzere şu şekli almaktadır:

		%	%
A) Maaşlar :			1 237 546 54,5
B) Masraflar:			1 486 990 45,5
I) Kiler için	971 378	65,3	
II) Diğer	515 612	34,7	
	Toplam		2 724 536 100

A) Maaşlılara âit tahsisler bölümünde 936 kişilik bir personel kadrosunun, sene içinde 1 237 546 akçeyi ve yıllık masraflar içinde % 45,5 bulan, ödenekleri ayrı guruplar halinde gösterilmiştir. Bütün bir seneyi doldurmadan vazifeden ayrılmış olanların ay ve gün hesabına göre ödenmiş olan istihkakları da bu yekûnun içinde olarak "el-müşahere" nâmı altında ayrıca belirtilmiştir.

Vazifeliler cedvelinin başında birinci numara olarak "müderrislere tâbi cemaatler" kaydedilmiştir. Başdan beş medresenin 21'er kişilik kadro mevcutları, vakfiyede verilen izahlara da uygun olarak (Bk. s. 8), 1 müderris ile 1 müzâkereci (mu'id) ve "hücrelerde sâkin 15 öğrenci, 1 kapıcı, 1 hademe (ferraş), 1 helâ temizleyicisi ve 1 kandilci olmak üzere cem'an 21 kişiden ibarettir. Bu kadrolarda, vakfiyeye göre, müderrislerin günlük ücreti medreselerden birinde 50, diğeri üçünde 60; müzakerecilerin 5, öğrencilerle diğer hizmetlilerin 2'şer akçe olması lâzımgelir. Gerçekden, bilânçomuzda da gündelikleri yekûnu 103'er akçe olarak hesaplanmış olan dört medrese için bu hesap doğrudur. Fakat, vakfiyede müderrisinin yevmiyesi 50 akçe olarak tesbit edilen ve Dârülhadîs olması lâzımgelen "medrese-i evvel" in görevlilerinin yevmiyelerinin yekûnunun 93 yerine bilânçomuzda 253 akçe olarak hesap edilmiş bulunmasını îzah etmek güçtür. Çünki, kadro-mevcudunda bir değişiklik yapıl-

madığına ve şüpheyi dâvet eden "253" rakamının, bahis konusu medrese mensuplarının 12 aylık (360 günlük) yevmiyeleri tutarının hesaplanmasında aynen bir daha kullanılarak 91 080 rakamının tesbit edilmiş bulunmasına göre; diğer medreseler personel'inden farklı olarak bu medrese mensuplarının yevmiyelerine zamanla bazı zamlar yapılmış olması lâzımgelir. Bu zamların daha ziyade şöhretli bir ilim adamının medreseye kazanılması için ihtiyar edilmiş olabileceği akla uygun bulunduğundan, Dârülhadîs Müderrisinin vakfiyede tesbit edilmiş olan 50 (Sultan Süleyman Hanî) akçelik yevmiyesine 160 akçe daha zam edilerek (belki de yeni para râyicine uydurmak için) 210 akçeye çıkarılmış olduğunu kabul etmek zarûreti hâsıl olmaktadır. (s. 133))

Dürüşşifa'dan ayrı bir kadroya sahip olduğu anlaşılan tıp medresesinin vakfiyeye de uygun düşen 11 kişilik kadrosu; 20 akçe yevmiyeli bir müderris ile, 2'şer akçe yevmiyeli 8 **dânişmend**, bir kapıcı ve bir hademeden ibarettir. Yüksek öğrenime hazırlık devresinde bulunan **sûhte**'lerin müderrisi ise, 15 akçe yevmiye almaktadır.

Görevliler cedvelinin 2'inci bölümü ise (s. 134), câmiye âit görevli kadrolarını ihtiva etmektedir. Bunlar arasında benzeri tesîslerin imam, hatip, müezzin, kayyum... gibi aslî personeli yanında günün her saatinde camide Kur'ân okumak, tesbih çekmek.. gibi çeşitli ibadet şekilleriyle meşgul kalabalık bir görevli zümresinin mevcudiyeti dikkati çekmektedir :

Sabah, öğle ve ikindi postaları mevcudu 125'i bulan (vakfiyede 120), Kur'ândan cüz'ler okuyanları (cüzhânları); Kur'ânın En'am sûresini okumakla görevli (6'sı "atiyk" ve 43'ü "cedîd") "En'amhânları"; "salavatî" "müsebbih", "devirhân" ve "musallî" unvânını taşıyan diğer duâcılarla güzel sesli 24 müezzinin ve benzeri görevlilerin mâbedi nasıl ruhanî bir hava içinde devamlı olarak şenlendirdikleri tasavvur edilebilmektedir.

"3" numaralı bölümde (s. 134) Sultan Süleyman'ın, "4" numaralı bölümde zevcesi Hurrem Sultan'ın türbelerinde kayıtlı vazifeliler ise; gerek adedleri ve gerekse tertipleri bakımından, ayrıca dikkati çekicidirler:

Bu türbelerin her birinde 31 veya 32 kişilik "eczâhân" postaları sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde Kur'ândan "cüz"ler okumakla meşguldürler. Ayrıca her türbe için **buhurcı, noktacı**, saka ve cüz'leri okuyuculara dağıtıp toplayan ve muhafaza edenler şeklinde türlü nâmlar altında ayrıca 6-7 vazifeli bulunduğu gibi; vakfiyede göremediğimiz halde, Sultanın türbesinin 40 ve Hurrem Sultan'ın türbesinin 36 bekçisinin bilânçomuzda kayıtlı bulunması da dikkati çekmektedir. Bu suretle, bilânçomuzun Sultanın türbesi bölümünde 141 ve Hurrem Sultan'ın türbesinde 136 görevli kaydedilmiş bulunmaktadır.

Görevli kadrolarının "5" inci bölümü (s.134), imaretin türlü işlerinde çalışan 64 kişiye âit bulunmaktadır. Aşçı, ekmekçi ve bulaşıkcılar ile pirinç ve buğday ayıklayanlar, yemek kâselerini dağıdanlar, et ve ekmek tevziâtına nezaret edenler de bunlar arasındadır.

Cami, türbe ve imaretteki görevlilerden sonra 6'ıncı bölümde; Dârüşşifa'daki 40, Cihangir cami'indeki 19, Kara Bali Cami'inde 4 kişi ile Edirne'de Büklüce Zâviyesi şeyhine ve 11 vakıf tamircisine âit olmak üzere müteferrik vazifeli kadrolarının ve İstanbul'da Hakîm Efendi Zâviyesinin dervişlerinin yiyecek ve elbise masrafları ve zaviye mescidinin senede 50 160 akçe tutan tahsilâtları mevcuttur.

Görevliler (A: el-vezâif) faslının 7'inci bölümü (s. 136) evkaf **mütemed**'lerine, 8'inci bölümü ise (s. 136) **Câbî** ve kâtiblerin isimli kadrolarına tahsis edilmiştir. Mütemedlerin sayısı, piyade ve süvari olmak üzere 11, Câbîlerininki

ise 47 dir. Vakıf idaresinin gelirinin mühim bir kısmının cibâyeti işini, yukarda kayd ettiğimiz gibi, mültezimlere devretmiş olmasına rağmen, bu derecede kalabalık bir mûtemed ve câbî kadrosunun mevcud bulunuşu dikkati çekmektedir. Aynı faslın 9'uncu bölümünde ise (s. 138) kâğıthane su-yollarında hizmetli bulunanlara âit 42 kişilik kadrolar kaydedilmiştir.

***

Bilânçomuzun mecmuu 2 724 536 akçe tutan **giderler** (II. Vuzi'a min zâlike) faslının (senelik tutarı 1 237 546 akçe ile % 45,5 ini teşkil eden) maaşlar bölümünden sonra en önemli kısmı, 971 378 akçe ile 1 486 990 akçelik umumî masraflar yekûnunun % 65,3 ünü teşkil eden imaret kileri için yapılan türlü erzak mübayaalarına mahsus I. bölümüdür (s. 139) (Aşağıdaki "2" numaralı cedvelin birinci kısmı da bölümdeki bilgilere dayanılarak tesbip edilmiştir.) Geriye kalan 515 612 akçe (% 34,7 ise, II) müfteferrik diğer masraflara aittir. Bunlar arasında da, bazı dinî günlerde icra edilen merasimler sırasında verilen ziyafetlerle, Dârüşşifanın, cami ve türbelerin, Hac'ca gidecek olanların ve mektebin bazı masrafları vardır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılıyor ki, imaretin **kasa hesapları**'na göre sene içinde vakıf idaresinin emrine girmiş bulunan 9 039 602 akçeden 2 724 536 akçesi harcanmış ve geriye kalan 6 315 066 akçenin hesapları "bakiyeler" bölümüne aktarılmıştır.

Bununla beraber bu paranın hepsini tam mânasiyle "bakiyye" saymak ta doğru olmıyacaktır. Çünkü "Bakiyye" bölümünde kayıtlı bulunan paranın mühim bir kısmı (2 059 001 akçesi) bu bölümde mevcut kayıtlara göre, sene içinde henüz tahsil edilemeyip mültezimlerin uhtesinde kalmış olan alacaklardır. Dolayısıyle "kasa"ya gerçekten girmiş olan paranın hakiki mevcudu 4 254 765 akçeden ibarettir.

Bu paradan da 935 164 akçe biraz aşağıda izah edeceğimiz vechile, "gelir fazlalarından yeyen" (zevâid-hor) lara sene içinde maaş olarak ödenmiştir. Ayrıca 239 822 akçe de **padişah hazinesine teslim** edilmiştir[13]. Bu sebeble, hakiki kasa mevcudu olarak (yukarıda tesbit edilmiş olan 4 275 765 akçeden bu son iki kalem harcamaların yekûnu olan 1 174 986 akçeyi de çıkaracak

13. "Teslim be-Hazine-i 'Âmire" nâmı altında padişah hazinesine teslim edilmiş olan bu paranın ne için ödendiği de malûmumuz değildir. Bu hususta, Hazinenin paraya ihtiyacı olduğu hallerde, büyük Sultan ve vüzarâ vakıflarının gelir fazlalarından bir kısmına el-konulmuş olabileceği hatıra gelebilir. Fakat, aşağıdaki kayıttan anlaşıldığı vechile, *vakıf idarelerinden padişah hazinesine yapılan para devirlerinin daha esaslı ve hukukî bazı sebebleri de bulunabilir.* Vakfiyede de kayıt edildiği gibi (s. 71) hududları belli köyler, vakıfnâmede zikr edilmiş olsun veya olmasın (*mescid, yol, mezarlık,* ve gayrin emlâki gibi şer'an vakfı caiz olmayanlar dışında) hertürlü hukukiyle imarete vakıf edilmişlerdir. Fakat, burada neşrettiğimiz bilânçonun bulunduğu defterin 50' inci yaprağında (imarete âit gelir hesapları arasında) mevcut bir kayıttan anladığımıza göre, vakfı caiz olmayan gelir kaynakları arasında "rüsûm-ı örfiyye" de zikr edilmekte ve bu sebeple bu gibi rüsûmun yine vakıf idaresi tarafından tahsil edilmekle beraber, vakıf için *sarf edilmeyip mütevellî* tarafından her sene Hazineye devr edilmesi lâzım geleceği belirtilmektedir. "Resm-i çift" ve teferru'atı "raiyyet rüsûmları" ile tapu resmi.. gibi ehemmiyetli vergiler de, bir telâkkiye göre, *örfî rüsûm* sayıldığından ve vakıflara âit diğer muâmelelerde ve vakfiyelerde her zaman böyle bir kayda rastlanmadığından, bu gün burada bu mühim meselenin tefsiri münakaşasına girmeden bu mühim kaydi aynen vermekle yetineceğiz:

"Pes şart edüb buyurdular ki,

Aslâ rüsûm-ı 'örfiyye mal-ı vakfa halt olunmayıb, cümle-i evkaftan Şer'-i Şerife ve din-i münife muvafık olan mahsulâtını mütevelli alıp, kabz edib masarif-i mu'ayyeneye sarf ede.

Ammâ, evkafın karyelerinin rüsûm-ı örfiyesine ve ispençesine ve sair hukuk-ı şer'iyyesine ve Haracına ve Beytülmaline ve *mal-i mefkud'una* ve bilcümle *her tarik ile mezkûr, eğer gayr-i mezkûr mahsulüne aslâ haricden kimsenin dahl etmeyib, mahsûlâtı ve küllîyyen* rüsûm-ı örfiyyesin ve Haracın mübaşirîn-i evkaf cem' edüp mütevelliye teslim edüp, mütevellî dahi şurût-ı mu'ayyene muktezâsı üzere vakf için tâyin olunan nesneleri vakf içün zabt idüb.

Vakf içün tâyin olunmayan mahsulâtı mütevelli-i evkâf-ı ma'mûre-i mezkûre yedinden Hizane-i 'Âmireye vâsıl ola. Ve bilcümle rüsûm-ı 'örfiyyeyi vesair *vakfı sahih olmayan mahsulâtı dahi* bil-küllîyye mütevelli-i mezbur zabt idüb, ammâ mal-i vakfa halt etmeyüb rüsûm-ı örfiyyeden vesair vakfı sahih olmayan mahsulâtdan ne kabz iderse mezkûr mütevellî götürüp Hizane-i 'Amireye teslim ede."

Aşağıya aynen derecettiğimiz bir hüküm sûretinin de, "zevâyidî", yani lüzumlu masraflar yapıldıktan sonra geriye kalan gelir fazlaları devlet tarafından toplanan (Hizane-i Âmireye âit olan) Sultan, vezir veya ümerâ vakıflarından bahsetmesi, bu nevi vakıfların geliri

olursak) geriye ancak 3 079 779 akçe kalmaktadır ki bu paranın da 200 000 akçesi "mütevellînin hayvanlarının arpa masrafı" olarak sarf edildiğine göre, "yedek" (teminât) nâmı altında gelecek yıla devredilecek gerçek "bakiye"nin 3 059 779 akçe olması icab eder.

Tetkik konumuz bilânçoda bir evvelki seneden devredilmiş olan akçenin miktarının 3 341 7:3 olduğu (s. 125) malûmumuz bulunduğuna göre, vakıf idaresinin 1586/1586 malî yılı muhasebesini (ayni yılın fiilî gelirine nazaran) 281 954 akçelik bir açıkla kapatmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber bu açığın nereden ve nasıl telâfi edildiği ve hiç olmazsa "gelecek yıla devir edilen zahire fazlası" olarak anbarda mevcut olup olmadığı tetkike muhtaçtır.

üzerindeki devlet müdahale ve kontrolunun ehemmiyetini belirtmektedir:

"Sâbıkâ Mekke-i Mükerreme kadısı olan Mevlânâ Muslihiddin'e hükûm ki,

Hâlen mahrûse-i İstanbulda ve etrafında vâki' olan evkaf-ı selâsa ve vüzerâ ve evkaf-ı mirimirân ve ümerâ ve sâir zevayidi Hazine-i Âmireme râci' olan 'amâyir ve cevâmi' ve mesacid ve sair medâris ve zavâyânın zeyâyidi ve mütevellîler muhasebelerinde gösterdikleri yedek akçaları mevcudmudur, değilmidir? Südde-i Se'âdetimde malûm olmak mühimmâtdan olmağın, senin kemal-i diyanet ve hüsn-i istikametine i'timâdı hâsılmeyâsının olduğu ecilden bu hususa seni mûmâileyh tâyin edib buyurdum ki, vusûl buldukda zikrolunan evkafın mütevellîlerin ve kâtiblerin ve cübâilerin ve sair mübaşirlerin cem' edib ve müfredât defterlerin getürdüp, bermuktezâ-yi Şer'-i kavîm yerli yerinde muhasebelerin tamam hak üzere teftîş ve tefahhus eyleyib göresin, zikrolunan evkafın her birinden ne mikdar yedek akçaları vardır ve tâ'mîr ve meremmete ihtiyaç varmıdır ve ne mikdar akça sarfolunmuşdur, nicedir ve ahvâl-i vezâif ve ihdâs-ı cihât ve terekkî şart-ı vâkıf-a muvafıkmıdır, muhalif olmağla vakfa zarar terettüb idermi ve bilcümle mahsul-i evkafı mesarif-i şer'iyyesine tatbik edip her mevâdda fürûdâ fürûdâ sıhhati üzere ma'lum edinib ve Hazine-i Âmireme râci' olan zevâyidi eğer mütevellîlerdir ve eğer gayrıdır ketm'edüb ahz ve eksi edenleri yarub arz eyleyesin ki tazmin ettirilüb gereği gibi haklarından gelinüb sâire mûcib-i 'ibret vâki' ola. Vechasıl evkaf ahvâli tamam görülüb tashîh olunmak ehemm-i mühimmâtdandır kemal-i basiret ve ihtibâh üzere olub tashîh edüb ve ne vechile oldığın mufassal yazub defter edüb vuku'ı üzere südde-i sa'adetime arz eyleyesin. Bu hususa Dergâh-ı Mu'allâm çavuşlardan Hüseyin Çavuş zide kadruhu mübaşir tâyin olunmuştur.

Mübaşirü'n-ileyh tarafından gelen danişmed'e verildi 27 Şevval 987.

Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, Mühimme Defteri No: 39, hüküm 176.

★★★

Bilânçomuzun **Kiler Muhasebesi**'ne âit son bölümünde (s. 154) İmâret kilerinde sene içinde bulunan ve lüzum hasıl oldukça sarfedilmiş olan her çeşit zehirenin nevi ve miktarları ayrı ayrı gösterilmiş bulunmaktadır.

Bu bölüme âit hesapların türlü bakımlardan alâka çekici olduğu muhakkatır. Bu arada onlardan imaret mutfağında hazırlanmakta olan yemeklerin çeşni, mikdar ve kaliteleri hakkında sarih bilgiler elde etmek mümkün olmaktadır. Mesela, 1585/1586 muhasebe yılı içinde imaret kilerine, herbiri 20 okka olarak hesaplanmakta olan İstanbul kilesi ile 12 887 kile 3,5 sinik buğday girmiş ve bu buğdayın 8 405 kilesi ekmeklik un haline sokularak günlük fodula tevzî'âtında kullanılmıştır. Geriye kalan buğdayın 1743 kilesi, Cuma, Ramazan ve bayram geceleri dışındaki günlerde pişirilmekte olan bulgur çorbalarına sarf edilmiş, 10 kilesi ile Aşure harcı yapılmıştır. Geriye kalan buğdaydan 1363 kilesi değirmenci hakkı ve öğütme esnâsındaki zâyi'ât ve tartı farkları olarak hesaptan düşülmüş, 1366 kile buğdayın da satılmış olduğu kaydedilmiştir. (s. 155).

İmaretin pirinç muhasebesi de aynı yıl için herbiri 10 okkalık 4 378,5 kile pirinci ihtivâ etmektedir. Bu mikdarın 1332,5 kilesi senenin Cuma, bayram ve Ramazan geceleri (Cem'an 82 gecede) verilmekte olan pilâva sarfedilmektedir. Bu maksatla anbardan hergün 16 kile 1 şinik mikdarında pirinç çıkarılmıştır. Bu mikdar pirinç ile hazırlanmakta olan pilâv için anbardan çıkarılan sâde yağ mikdarı da günde 48 okka 300 dirhem olarak gösterilmişdir. Tâbhane de misafir edilenler için o sene içinde dağıtılmış olan dörder kişilik 12 167 sofranın pirinç pilâvları ise her bir sofraya 300 dirhem pirinç ve 120'şer dirhem sâde yağ olarak hesapedilmişdir.

Pilâvla birlikte verilmekte olan zerde için de, bu 82 şerefli-günler için her öğünde beşer kile pirinç, 10 okka sâde yağ ve 50'şer okka bal verilmektedir. Misafirlere verilen zerde için ise, dörder kişilik 1893 sofra için, her sofraya 150' şer dirhem pirinç, 50'şer dirhem sâde yağ ve 150'şer dirhem bal hesap edilmektedir.

Cuma, Bayram ve Ramazan geceleri gibi dinî gecelerde (Cem'an 82 gecede) dağıtılmakta olan **zirbaç** denilen zamanın makbul bir tatlısı da, her defasında 62 okka bal, 38 okka nişasta, 7 okka kayısı, 25 okka kırmızı üzüm, 10' ar okka badem ve 7'şer okka siyah erikle hazırlanmakta ve içine ayrıca kâfi mikdarda za'afran konmaktadır.

İmaret kilerine ait masraflar bölümündeki bilgilerden bazıları, özet olarak aşağıdaki "2" numaralı cedvele aktarılmıştır. Bu cedvelin birinci kısmında 993/994 (1585/1586) malî yılı içinde satın alınmış bulunan zahirenin her çeşidinin nev'i ve miktarları ile bu mübaya'alar için ödenmiş olan akçe tutarları (s. 139) kaydedilmiştir. Bu rakamlardan, bahis konusu malların okka, kantar, kile veya çeki.. olarak kullanılmış bulunan **ölçü birimleri**'ne göre **senelik ortalama fiatları** tarafımızdan ayrıca hesaplanarak cedvele ilâve edilmiştir.

Sene içinde satın alınmış bulunan zahirenin senelik sarfiyâtın tamamını teşkil etmediği, malzemelerden bir kısmının **kiler bakiyyesi** olarak geçen seneden devredilmiş bulunması veya bir kısmının sene içinde tamamiyle sarf edilmiyerek fazlasının gelecek yıla bırakılması mümkün olduğundan, her nevi zahire için senelik tüketim yekûnunu bilânçomuzun Kiler Hesapları bölümünden (s. 154-160) ayrıca çıkarmak icab etmiştir.

Bu suretle cedvelimizin ikinci kısmında bahis konusu mutfak malzemesinden her birinin **sene içinde sarfedilmiş olan miktarlıyle** daha evvel bilânçonun "mubaya'lar" (s. 139) kısmındaki bilgilerden faydalanarak tesbit etmiş olduğumuz **birim fiatlarına göre hesaplanmış maliyet kıymetleri** ve bu kıymetlerin **umumî mutfak masrafları yekûnu içindeki yüzde nisbetleri** kaydedilmitşir. Bu nisbetlere göre, Süleymaniye imaretinin mutfağında hazırlanmış olan ekmek ve yemeklerin nevi ve çeşitleri icabı, yemek masrafları içinde % 25,96 ile ekmeklik un başta gelmekte, un'u % 20,53 ile et, % 12,62 ile pirinç, % 10,34 ile bal, % 9,63 ile sâdeyağ, % 9,21 ile çorbalık buğday ve % 5 ile odun tâkib etmekte ve yalnız bu zahirelerin değeri cedveldeki 34 maddenin tutarının % 93,20'sini teşkil etmektedir. Geriye kalan nişasta, badem, kayısı, üzüm, karabiber, soğan, yoğurt gibi diğer maddeler ise (hepsi bir arada) mutfak masraflarının % 6,71 inden ibaret kalmaktadır.

Gerçi bu suretle hesaplama tarzımızda da bir evvelki yılda çok daha ucuz veya pahalı bir fiatla tedarik edilmiş olan bir kısım malzemeyi cârî yıl fiatlarına göre kıymetlendirmiş olmamız bir mahzur teşkil etmekte ise de, birbirini tâkip eden iki yılın fiatları arasında her zaman büyük bir farkın mevcut bulunmayışı ve bir evelki yıldan devredilmiş olması muhtemel zahirenin ehemmiyetsizliği, zarurî olarak başvurduğumuz bu yolu, mahzurlarına ragmen kabullenmemize sebeb olmuştur.

***

Bilânçomuzun bu suretle bir cedvel haline sokulmuş bulunan rakamları, iktisadî ve içtimaî yönleriyle **türkiye tarihinin birçok problerinin aydınlatılabilmesi için pek lüzumlu olan bir fiatlar tarihi**'nin, hiç olmazsa ana çizgilerle, **tesîsine yardımcı olabilecek nitelikte bir kısım arşiv vesikalarının kıymetlendirilime** tarzı hakkında bir fikir vermektedir.

Gerçekten, yeniden tesîs edilmesinde zaruret bulunan bir **Türkiye Fiatlar Tarihi** üzerinde çalışacak olanlar için

CEDVEL No. 2

SÜLEYMANİYE İMARETİ MUTFAĞI İÇİN 1585/1586 MALİ YILI İÇİNDE SATIN ALINMIŞ OLAN ZAHİRENİN MİKDAR VE FİYATLARI İLE SENE İÇİNDE KULLANILMIŞ OLAN MİKTARLARININ DEĞERİ VE MUTFAK MASRAFLARI YEKÛNU İÇİNDE YÜZDE NİSBETLERİ

	Erzakın cinsi	Sene içinde Satın alınan miktar	Birimin cinsi	Tutarı (Akça)	Birim Fiatı (Akça)	Sene içinde tüketilen mikdar	Senelik tüketimin tutarı (akça)	Masraflar içinde % nisbeti
1	Koyun eti	77 615	Okka	232 845	3,00	77 615	232 845	20,53
2	Buğday	6 749	Kile	157 760	23,38	4 482,5	104 789	9,21
3	Un	1 237,5	Kile	31 590	25,54	11 521	294 246	25,96
4	Mısır Pirinci	1 194,5	Kile	39 418	33,00	4 338	143 154	12,62
5	Sade yağ	212,17	Kantar	111 476	525,41	208,40	109 495	9,63
6	Bal	244,56	Kantar	98 092	401,10	292,52	117 330	10,34
7	Badem	28,15	Kantar	13 011	462,20	22,34	10 326	0,91
8	Kayısı	19,47	Kantar	5 996	307,90	14,26	4 391	0,38
9	Siyah erik	12,79	Kantar	1 429	111,73	17,70	1 978	0,17
10	Nişasta	62,73	Kantar	10 892	173,70	71,50	12 420	1,09
11	Kırmızı üzüm	42,38	Kantar	3 792	87,99	50,20	4 417	0,39
12	Zafran	15,30	Dirhem	27 963	1,66	74,23	12 322	1,08
13	Nohud	400	Kile	12 000	30,00	192	5 760	0,51
14	Karabiber	25,5	Okka	3 050	119,61	66,30	7 934	0,70
15	Mastakî	7	Okka	890	127,14	7,25	920	0,08
16	Soğan	5 277	Okka	4 871	0,92	3 762	3 461	0,30
19	Üzüm Turşusu	240	Desti	4 020	16,75	240	4 020	0,35
21	Kuru nâne	20	Okka	80	4,00	8,5	34	—
25	Maydanoz	—	—	1 658	—	—	1 658	0,14
26	Yoğurt	1 400	Okka	2 240	1,60	1 400	2 240	0,20
27	Koruk	1 120	Okka	1 120	1	1 120	1 120	0,10
28	Kabak	1 344	Okka	434	0,32	1 344	434	0,04
29	Kimyon	164	Okka	1 461	8,91	124 ,5	1 110	0,10
30	Nârdenk	2,27	Kantar	399	175,77	2,40	422	0,03
31	Yufka	3 080	Adet	494	0,16	3 080	494	0,04
32	Odun	3 899	Çeki	47 256	12,12	4 683	56 758	5,00
						Yekûn :	1 134 078	100

eşya ve hizmet fiatlarına ait büyük adedlerde ve muntazam seriler teşkil edecek tarzda standardize edilmiş rakamlara ihtiyaç vardır. Elde mevcut münferid bazı tarihî eşya fiatları ise, çok defa mahallin piyasa şartlarına, malın kalitesine, mevsimlere, siyasî ve askerî duruma göre birbirinden çok farklı ve dağınık bazı rakamlardan ibarettir. Bu sebeble, tesadüflerle ve gelişi güzel derlenmiş olan birkaç rakama dayanarak fiyat hareketlerinin hakiki seyrini tâkibe çalışmak ve hattâ benzeri rakamlarla hazırlanacak yetersiz istatistik tabloları ve grafiklerden hareketle bütün bir devrin iktisadî ve malî konjonktürünü tâyine ve dolayısiyle siyasî ve içtimaî olayları tefsire çalışmak, çok tehlikeli ve ekseriya içinden çıkılmaz, tutarsız bir yol teşkil etmektedir.

Halbuki, imaret tesislerinin burada bir örneğini tetkik etmekte olduğumuz Yıllık Muhasebe Bilânçolarının masraflar faslında, oldukça seviyeli bir aile mutfağı için bir senede yapılması lâzım gelen her çeşit masrafları 400-500 defa büyütülmüş ve aynı şartlar altında aynı bölgede bilfiil geçerli olmuş hakiki fiatlar üzerinden senelerce yapılmağa devam edilmiş mübayaalar olarak kaydedilmiş bulmaktayız. Bu bakımdan, tanzim ettiğimiz şekliyle "2" numaralı cedvelin rakamlarını, fiat hareketleri tarihine ait tetkikler için zarurî olan nitelikte, ilmî usullere oldukca uygun şekilde derlenmiş, büyük rakam serileri olarak kabul etmek mümkündür.

Bu rakamların zamanımızda olduğu gibi, hayat pahalılığı hesapları için lüzumlu fiyat endekslerini tanzime de müsâit bulunması ise, onların ayrı bir üstünlüklerini teşkil etmektedir. Gerçekten, cedvelimizdeki şekillerile bu rakamlar, bilhassa tetkik ettiğimiz tarihî devirler için, aile bütçelerindeki mevkii çok mühim olan yiyecek maddeleri fiatlarındaki iniş ve çıkışları her madde için sadece ayrı ayrı tesbit etmekle kalmayıp, ayrıca (o maddelerden herbirinin ailenin yiyecek masraflarının toplam değeri içindeki ehemmiyetlerine göre) nisbî değerini de hesaplamamıza elverişli bir durumdadırlar.

Bilindiği gibi, ekmeğe, ete, yağlara, süt veya sebzelere ait masrafların aile bütceleri içindeki nisbet ve ehemmiyeti devirlere, beslenme rejimlerine âit mahallî örf ve âdetlere ve nihayet zümrenin içtimaî mevkiine göre, birbirinden çok farklı olabilmektedir. Tetkik ettiğimiz Yıllık Muhasebe Bilânçoları'nın imaret mutfağı masraflarına ait rakamları ise, o devirde oldukca seviyeli bir aile sofrasında sene içinde yenilmesi mümkün olan türlü yemeklerin nevileriyle birlikte çeşni ve tertiplerini de aksettirmektedir. Bu bakımdan muayyen bir devirde belirli seviyedeki bir aile mutfağının masrafları arasında etin, yağın, pirincin, tuzun, biberin mevki ve değer nisbeti bilinmekte ve bu malzemeden herbirinin fiatında vuku bulacak bir fiat yükselişinin aile bütçesi ve hayat pahalılığı üzerindeki tesiri hesap edilebilmektedir. Aynı surette, aradan geçmiş olan kısa zaman süreleri zarfında Türk toplumunun beslenme şekillerinde ve yemek nevilerinde esaslı bir değişiklik yapılmadığı farz edilmek şartıyle, herhangi bir devirde olur ise olsun mutfak zahiresine ait ayrı ayrı malum fiatlardan elde mevcut tiplerdeki yemek çeşitlerine ve beslenme itiyâdlarına göre, ailelerin yiyecek masraflarının hakiki değerini hesaplamak da mümkün olmaktadır.

Aynı imaretin mutfağında bütün bir sene zarfında hazırlanan türlü yetmeklerin aynı hacimde ve aynı miktar ve nisbetlerde kullanılacak aynı malzeme ile, fakat bu defa başka bir seneye ait fiat listeleri üzerinedn satın alınan zahire ile hazırlandığını farz ettiğimiz takdirde elde edilecek mutfak masrafları yekûnunun her iki halde aynı olmayacağı aşikârdır. Aynı nevi ve miktarlardaki mutfak malzemesinin, aynı

pazarlama şartları altında tedarik edilmiş olmalarına rağmen aradan geçen zaman zarfında zahire fiatlarında vukua gelen farklardan ileri gelen bu değişikliğin, yiyecek fiatlarının toplamına âit olmak üzere ve o devirler için uygulanması mümkün tek yol olan pratik bir usul ile yiyecek maddelerinin kompoze bir endeksini hazırlamamıza müsait bulunmaktadır.

(Bilânçonun metni)

Muhasebe-i mahsulât ve ihracât-ı merhum mağfurü'n-leh Sultan Süleyman Han 'aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufran, der mahrûsa-i İstanbul Der tahvîl-i Bali cd-da'î el-mütevellî ve bi-kalemi'l-fakir Sinan el-kâtib. **'An evvel-i Mart el- vâki' fî 9 Ra. s. 993 ilâ gaye-i Felvar[1] el- vâki' fî 19 Ra. s. 994 (1585/1586)**

I

MAHSULÂT VE YEDEK[2] VE BEKAYÂ-YI MUHASEBE-İ MAZİYE

ASL-I MAL: اصل مال **9 039 602**

A — 'An bakiyye-i yedek-i muhasebe-i mâziye :		**3 341 733**
B — 'An bekayâ-yı sâbıka, ('an) zaman-ı Bali ed-dâ'î, 'an zaman-ı 'Abdi Çelebi mütevellî-i sâbık:		**420 110**
1) 'An zaman-ı Bali ed-dâ'î, 'an vacib-i sene 992 (1)	331 310	
2) 'Abdi Çelebi, mütevellî-i sâbık (2)	88 800	
C — 'Ani'l mahsulât :		**5 277 759**
I) 'An mukata'ât	**4 286 300**	
'An mukata'a-i mahsulât-ı :		
1) cibayet-i İstanimaka ve Karnofol ve Değirmen-deresi ve Çepne ve Razlog, der kaza-i Filibe ve Tatar-pazarı ve Hasköy, der 'uhde-i Osman b. İbrahim 'An evvel-i Mart ve Nevrûz, vâcib-i sene 993 'An kıst-ı sene-i sâniye, fî sene-i kâmile	766 666	

(1) 'An tahvîl-i :

a) Bali Beğ ve Mehmed, mültezimân-ı mukata'a-i Zihna	24 795
b) Dimitri, mültezim-i mukata'a-i Evreşe ve tevâbi'uhâ	157 826
c) Hüseyin ve Mustafa, mültezimân-ı mukata'a-i Karı-yaya[3]	107 833
ç) Geyvan b. Abdullar, mültezim-i mukata'a-i karye-i Yağcı ve tevâbi'uhâ	3 400
d) Makridi ve Todoraki, mü ltezimân-ı mukata'a-i Çok-sekben ve tevâbi'uhâ	33 017
e) Hüseyin b. Abdullah ser-furuş[4], 'an icare-i dükkân-ı serhane	414
f) Musa câbi ve Hasan kâtib-i müşahere, 'an mukata'a-i zeminhâ-i bağçe-i Tophane	2 600
g) Musa câbi ve Hasan kâtib-i müşahere, 'an mukata'a-i zeminhâ-i bostanlık-ı Lanka	425
h) Hüseyin câbi, 'an baha-i gendüm ki der Trablus furuht ve ba'de'l-hisab der zimmet-i hod mânde	1 000

(2) 'An tahvîl-i:

a) Timur, mültezim-i asl-ı sâbık-ı mukata'a-i Ece-abâd ve Karı-yaya, 'an vacib-i sene 991	23 000
b) Dimitri, mültezim-i sâbık-ı mukata'a-i Evreşe ve tevâbi'uhâ, 'an vacib-i sene 990	52 400
c) Mustafa b. Davud, mültezim-i karye-i Tatarlar, 'an vâcib-i sene 990	13 400

1) فلوار 2) يدك 3) قرى ، قارى 4) سرفروش

2) cibayet-i Drama ve tevâbi'uhâ, der 'uhde-i Ali ve Muslihiddin ve Kara Murad bi'l-iştirak 'An evvel-i Nevrûz, vâcib-i sene 993 'An kıst-ı[5] sene-i sâlise fî sene-i kâmile (yp. 2/a) 666 668

3) cibayethâ-i Zihna ve Borna ve tevâbi'uha, der 'uhde-i Mehmed b. Pîrî ve el-Hac Mustafa bi'l-iştirak 'An evvel-i Mart el-vaki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i evvel fî sene-i kâmile 526 666

a) Fi'l-asıl 'an mukata'a-i mezbure 476 666
b) Ez-ziyade, fî sene-i kâmile 50 000

4) cibayet-i Yenice-i Karasu, der 'uhde-i Hüseyin 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i sâniye fî sene-i kâmile 153 333

5) karye-i Uysallar, der kaza-i Gümülcine, der 'uhde-i Ahmed b. Hasan 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i sâlise fî sene-i kâmile 21 668

6) cibayet-i Evreşe ve Sürgünân-ı Sirem ve mukata'a-i Karı-yaya[3] ve karye-i Yağcı tevâbi-'uhâ,der 'uhde-i Ali Beğ 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i evvel fî sene-i kâmile 761 666

a) Fi'l-asıl 'an mukata'a-i mezbure 661 666
b) Ez-ziyade, fî sene-i kâmile 100 000

7) cibayet-i Ece-abâd der kaza-i Gelibolu, der 'uhde-i Ali b. Mahmud, 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i sâniye fî sene-i kâmile 683 333

8) karye-i Çok-sekban ve Çiçe-sekban ve Paşaluaga ve tevâbi'uhâ, der 'uhde-i Mavridi ve Yodraki bi'l-iştirak 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i sâniye fî sene-i kâmile 150 000

9) cezîre-i İmroz ve Semendirek, der 'uhde-i İstefan zimmî 'An evvel-i Mart el-vaki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i sâlise fî sene-i kâmile 366 668

10) karye-i Ohlaz, der 'uhde-i Mavridi 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i sâniye fî sene-i kâmile 15 000

11) karye-i Tatarlar ve tevâbi'uhâ, der 'uhde-i İstemad zimmî 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i evvel fî sene-i kâmile 26 666

12) karye-i Agani, der vilâyet-i Anadolu der kaza-i Gök-öyük, der 'uhde-i Ahmed b. Hasan 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 9 Ra. s. 993 'An kıst-ı sene-i evvel fî sene-i kâmile 13 333

13) karye-i Tatarlar ve tevâbi'uhâ, der 'uhde-i Şeyh Yusuf b. Sinan 'An evvel-i Mart fî't-tarihi'l-mezbur sene 993, fî sene-i kâmile 1 300

5) قسط

14) nefs-i kasaba-i Aydos ve tevâbi'uhâ, der 'uhde-i Duralı Çavuş 'An evvel-i Abril el-vâki' fî 10 R. s. 993 'An kıst-ı sene-i evvel fî sene-i kâmile — 133 333

a) Fi'l-asıl 'an mukata'a-i mezbure — 115 000
b) Ez-ziyade fî sene-i kâmile — 18 333

II) 'An mahsûl-i müşahere der mahrûse-i İstanbul

'An gurre-i Ra. s 993 ilâ gaye-i S. s. 994 Be-zabt-ı Musa câbi ve Hasan kâtib, ma'a mahsul-ı kıst-ı hamam ve icare-i serhane — 126 872

A) 'An mahsul-ı kıst-ı hamam ve icare-i serhane[6] — 64 760

a) 'An kıst-ı hamam-ı vakf, der 'uhde-i Hacı Mustafa 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gâye-i S. s. 994. ber-vech-i muhtelife — 57 500

b) 'An icare-i serhane-i vakf, der 'uhde-i Hasan b. Abdullah 'An gurre-i[7] Ra. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, fî yevm 22, fî 12 eşhür — 7 260

B) 'An mahsul-ı icare-i dekâkîn ve odahâ, 'an gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994 — 62 112

1) 'An mahsul-ı icare-i dekâkîn (yp. 3/a) — 35 292

'An icare-i dekâkîn :	bâbân	fî 12 eşhür
a) ma'a odahâ-i fevkanî	19	7 980
b) der mukabele-i serhane	18	3 600
c) der canib-i medreseteyn, cüz battaliye-i[8] dükkân-ı börekçi	31	7 260
ç) der mukabele-i medreseteyn	35	6 912
d) der mukabele-i cami'-i şerif	35	7 080
e) der taht-ı râh-ı âb	10	2 100
f) der nezd-i ahûr-ı İmaret-i 'Âmire	2	360
	(150)	

2) 'An mahsul-i odahâ-i vakf-ı şerif — 26 820

'An icare-i odahâ-i:

a) derûn-ı Medrese-i Tıb, cüz oda-i ser ve ferrâş	24	6 420

6) سرخانه 7) عن غره 8) جز بطاليه

b) müteferrik, cüz oda-i Şeyh Hindî	6	2 280
c) taht-ı Darü'ş-şifa-i ma'mure	9	5 040
ç) imameyn ve müezzinân	31	13 080
	(70)	

III) 'An mahsul-i müteferrika-i mezkûrîn, ma'a mukata'a-i zeminhâ-i bağçe-i Tophane 145 498

'An mahsul-i :

1) mukata'a-i sebus-ı[9] fırın-ı fodula ve çevrindi-i gendüm[10] ve erz[11] ve tulumhâ-i revgan-ı Kefe ve fuçıhâ-i 'asel ki der kilâr tehî-mânde[12], der 'uhde-i Mustafa 'An evvel-i Mart, el-vâki' fî 9 Ra. s. 993, fî sene 7 333

2) icare-i hane-i vakf, der bîrûn-ı Bâb-ı Cebe-Ali 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, fî yevm 8, fî 12 eşhür 2 880

3) mukata'a-i zeminhâ-i besâtîn-i Lanka, 'an vâcib-i sene 993 29 290

4) icare-i sundurma ve mahzen-i pîş-i han-ı Çekme-i Kebir, der 'uhde-i Mustafa er-racil 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, ber-vech-i muhtelife 990

a) 'An icare-i sundurma, 'an gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, fî yevm 2, fî 12 eşhür[12] 720

b) 'An icare-i mahzen, 'an gurre-i Z. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, fî yevm 3, fî 3 eşhür[12] 270

5) şükûfe ve meyve-i bağçe-i türbe-i şerife ve bağçe-i harem-i cami'-i şerif, der 'uhde-i Hacı Hasan Gılman-ı 'Acemiyân 'An vacib-i s. 993 1 100

6) mukata'a-i zemînhâ-i bağçe-i Tophane, 'an vacib-i s. 993 2 600

7) rüsûm-ı bagaat-ı Drama ve Zıhna, vâcib-i sene 993, kıt'a 1703 (yp. 3/b). 82 151

8) bahâ-i âhen ki sâbıkaa mütevellî-i 'atîk 'Abdi Çelebi berâ-yi nev-sâhten-i bâb-ı kilar, be-âhengerân teslim kerde-bud, ne-sâhte[14] ve semen-i âhen sitâdend[15] 2 100

9) Ücret-i garar-ı vakf ki gendüm-i Mavridi mültezim, 'an sefîne ilâ anbar keşîde 44

9) سبوس 10) كندم 11) ارز 12) تهی‌مانده 13) اشهر 14) نه‌ساخته 15) ثمن اهن ستادند

10) Beytül'l-mâl-i Darü'ş-şifa-i ma'mure 'An evvel-i Mart, el-vâki' fî 9 Ra. s. 993, ilâ gaye-i Felvar, fî sene 16 987

11) noktaî-i eczâ-hânân[16] ve müezzinân ve gayruhu 23

IV) 'An mahsûl-i icâre-i mu'accele اجاره معجله **'an dekâkîn-i evkaf ve 'an besâtîn-i Lanka** 222 408

A) 'An mahsûl-i icâre-i mu'accele, 'an dekâkîn-i evkaf 72 808

1) 'An yed-i Ayşe Hâtun ibneti Mustafa, berâ-yi dükkân-ı Musa ve Hasan ki müteveffâ-şudend[17], der mukabele-i serhâne, fî Za. s. 992 (yp. 3/b) 1 000

2) 'An yed-i İlyas, berâ-yi dükkân-ı Mehmed Odabaşı ki fuzulî tasarruf-kerde, fî 4 M. s. 993 600

3) 'An yed-i Mehmed odabaşı, 'an icâre-i güzeşte-i dükkân-ı hod ki bevakf edâ ne-kerde ادا نکرده, fî 10 sene, beher şehr fî 15 1 800

4) 'An yed-i 'Abdi, berâ-yi dükkân-ı Rummâne Hatun ki müteveffâ şud, der mukabele-i cami'-i şerîf, fî 26 M. s. 993 3000

5) 'An yed-i Manol Save, berâ-yi dükkân-ı hod ki der asl-ı icare-i mu'accele ne-sitâde, fî selh-i[18] S. s. 993 600

6) 'An yed-i Hristo v. Nikola, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele-i medreseteyn, fî 27 S. s. 993 480

7) 'An yed-i Timo v. Yorgo, berâ-yi dükkân-ı hod, der cânib-i medreseteyn, fî 27 S. s. 993

8) 'An yed-i İstemad Polo, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele-i medreseteyn, fî 27. S. s. 993 480

9) 'An yed-i İzor hayyat ve Dimo Nikola, berâ-yi dükkân-ı hodşân[19], fî gurre-i Ra. s. 993 1 000

10) 'An yed-i Miço ve Dimo İstemad ve Apostol ve Mihal ve Angelo zimmiyân, berâ-yi dükkân-ı hod, der cânib-i medreseteyn, 6 neferen, fî 21 Ra. s. 993 3 000

11) 'An yed-i İbrahim Çelebi, müteferrika-i Dergâh-ı 'Âlî, berâ-yi dekâkîn-i

---

16) نقطه‌ئی اجزا خواتان 17) متوفی شدند 18) سلخ 19) خود شان

hodşân, der cânib-i medreseteyn, 2 bâbân, fî 28 Ra. s. 993 — 1 170

12) 'An yed-i Ca'fer b. Bayram, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele-i medreseteyn, fî Ra. s. 993 — 700

13) 'An yed-i İbrahim Çelebi, müteferrika-i Dergâh-ı 'Âlî, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele-i medreseteyn, fî 2 R. s. 993 — 500

14) 'An yed-i Hacı Hüseyin ve Sakine Hâtun, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele ve cânib-i medreseteyn, 2 neferen, fî 26 C. s. 993 — 1 000

15) 'An yed-i Kiro ve Nikola zimmiyân, berâ-yi dükkân-ı hodşân, der cânib-i medreseteyn, fî 26 C. s. 993 — 1 000

16) 'An yed-i Mehmed Odabaşı, berâ-yi dükkân-ı hod, 2 bâbân der cânib-i medreseteyn ve 4 bâbân der mukabele-i serhâne, fî 26 C. s. 993 — 2 000

17) 'An yed-i Hamza b. Maksud, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele-i medreseteyn, fî 26 C. s. 993 — 1 000

18) 'An yed-i Nikola ve Manol zimmîyân[20], berâ-yi dükkân-ı hodşân, der cânib-i ve mukabele-i medreseteyn, fî 7 Ş. s. 993, neferen 2 — 1 000

19) 'An yed-i Murad b. Abdullah, berâ-yi dükkân-ı hod, der zîr-i kemerân, fî şehr-i Ş. s. 993 — 300

20) 'An yed-i Zevce-i Hasan Beğ müteveffâ, berâ-yi dükkân-ı müteveffâ-i mezkûr, der zîr-i kemerân, fî 15. N. s. 993 — 4 000

21) 'An yed-i Mustafa Çelebi, kâtib-i Divân-ı Hümâyun, berâ-yi zemîn-i hâliye-i mezbelelik der kurb-ı Cami'-i Cihangir, fî 10 Za s. 993 — 1 500

22) 'An yed-i Emine Hatun, berâ-yi oda-i hod, der canib-i serhane, fî şehr-i Za. s. 993 — 920

23) 'An yed-i Malkoç b. Abdullah, berâ-yi dükkân-ı hod, (der) mukabele-i medreseteyn, fî 15 Za. s. 993 — 500

24) 'An yed-i Muslihiddin er-râcil[21], berâ-yi mahzen-i muttasıl-ı han-i Çekmece-i kebîr, fî şehr-i Za. s. 993 — 2 000

25) 'An yed-i Mehmed v. Dede-Bali bâzarî, berâ-yi dükkân-ı Dede Bali ki müteveffâ-şud, fî 15 S. s. 994 — 10 400

---

20) ذميان 21) الراجل

26) 'An yed-i Fatma Hatun, berâ-yi dükkân der canib-i medreseteyn, fî 13 S. s. 993 (yp. 4/a)	738	
27) 'An yed-i Sâkine Hatun ibneti Mustafa, berâ-yi mahlûl-i hisse-i dükkân-ı lorhane-i Hasan Abdullah ki müteveffâ şud, fî Ca. s. 993	10 000	
28) 'An yed-i Usta Sefer dökmeî, berâ-yi dükkân-ı hod, der mukabele-i medreseteyn	500	
29) 'An yed-i ...(?) ve Dimo zımmîyân, berâ-yi dükkân-ı hodşân, fî 22 Za. s. 993	1 500	
30) 'An yed-i Mehmed ve Ali, veledân-ı Hayrullah, berâ-yi dükkân-ı hodşân, fî C. s. 994	500	
31) 'An yed-i Miço v. Dimo, berâ-yi dükkân-ı hod, fî C. s. 994	640	
32) 'An yed-i Mehmed b. Ali, berâ-yi dükkân-ı hod, fî gurre-i B. s. 994	600	
33) 'An yed-i el-hac Bekir, berâ-yi dükkân-ı hod, 3 bâbân, fî evvel-i şehr-i B. s. 994	1 900	
34) 'An yed-i Sâkine Hatun ibneti Mustafa, berâ-yi hisse-i dükkân-ı serhane ki Raziye nâm hatun fuzulî tasarruf-kerde, mahlûleş zâhir-şud[22], fî 3 Ş. s. 994	16 000	
35) 'An yed-i Musa, berâ-yi oda ve dükkân-ı Mahmud b. Ahmed ki müteveffâ şud, fî şehr-i Ş. s. 994	2 000	
B) 'An mahsul-i icâre-i mu'accele, **'an besâtîn-i Lanka**		149 600
1) 'An yed-i Nikola Papa Barminos ve Kostandin Papa Lubro, berâ-yi bostan-ı hod, fî 25 M. s. 993 (yp. 4/a)	6 000	
2) 'An yed-i Meryem Hatun zimmiyye, berâ-yi bostan-ı Yakos zimmî ki mürde-şud, mahlûl mânde[23], fî 10 Ca. s. 993	5 000	
3) 'An yed-i Cebeci-başı, berâ-yi bostân-ı hod, fî 24 s. 993	4 550	
4) 'An yed-i Şemsâ Hatun, berâ-yi (bostan-ı) hod, fî 2 B. s. 993	5 000	
5) 'An yed-i İliyâ zimmî, berâ-yi bostan-ı çizek-i[24] hod, fî 17 Ca. s. 993	2 100	

22) محلولش ظاهر شد 23) محلول مانده 24) چيزك

6) 'An yed-i Garbil veled-i Hırsaf Ermeni, berâ-yi bostan-ı hod, fî 15 Ca. s. 993 — 5 500

7) 'An yed-i Avanos kuyumcu Ermeni, berây-i bostan-ı hod, fî gurre-i B. s. 993 — 5 450

8) 'An yed-i İstemad bostanî, berâ-yi bostan-ı hod, fî 16 Ca. s. 993 — 12 000

9) 'An yed-i Yani Nikola, berâ-yi bostan-ı hod, fî 16 Ca. s. 993 — 3 000

10) 'An yed-i Toma İvrana zimmiyye, berâ-yi bostan-ı hod, fî 16 Ca. s. 993 — 3 000

11) 'An yed-i Hali Hatun Ermeni, berâ-yi bostan-ı hod, fî 16 Ca. s. 993 — 6 000

12) 'An yed-i Mısırşah Ermeni, berâ-yi bostan-ı hod, fî 3 C. s. 993 — 6 000

13) 'An yed-i Yani v. Kosta, berâ-yi bostan-ı hod, fî 23 Ca. s. 993

14) 'An yed-i Süleyman Aga zevvâk[25] berâ-yi bostan-ı Mehmed Çavuş, fî 3 C. s. 993 — 12 000 / 5 000

15) 'An yed-i Manol v. Yâni, berâ-yi bostan-ı hod, fî 22 Ca. s. 993

16) 'An yed-i Mehmed b. Sinan müezzin, berâ-yi bostan-ı hod, fî 3 C. s. 993 — 10 000

17) 'An yed-i Yâni v. Kosta bozal, berâ-yi bostan-ı çizek-i[24] hod der Sulumanastır, fî 3 C. s. 993 — 3 000

18) 'An yed-i Süleyman Aga zevvâk-ı Dergâh-ı Âlî, berâ-yi bostan-ı Ayşe Hatun ki der vakt-i mahlûl-i muayyen mezâda bâ-ziyade-i icare-i mu'accele sitade, fî evâhir-i şehri Za. s. 993 — 50 000

V) Cizye-i gebrân-ı evkaf, 'an vâcib-i sene 993 (vp. 4/b) — 453 194

		Cizye
Hane	9 290	433 341
Baştina	54	2 825
Bîve	69	1 318
Nev-yâfte	118	6 302
Resm-i hane, fî 1		9 408

VI) El-mebî'ât[26] : — 43 487

1) 'An baha-i gendüm[27], 'an anbar furuh be-mukabele-i vazîfe-i zevâyid-i Şeyh Yozgadî ve Mehmed ve Hasan: 70 kile, fî 15 — 1 050

25) ذواق 26) مبيعات 27) كندم

2) 'An bahâ-i levse-i zeyt[28] 'an anbar, furuht be-Muslihiddin 'attar: 431 kıyye fî 4,5 — 1 939

3) 'An bahâ-i bakrac-ı köhne, furuht 'an matbah-ı 'âmire, be-'Abdi kal'î-ger[29]: 2 'aded, 7 vakıyye, fî 16 — 112

4) 'An bahâ-i erz ki 'an kilâr-ı 'İmâret-i 'Âmire füruht be-Dârüş-şifâ-i ma'mûre: 40 kile, fî 35 — 1 400

5) 'An bahâ-i revgan-ı bezir furuht be-İsmail Çavuş, nâzır-ı râh-ı âb, berây-i ta'mîr-i kâriz: 50 müdre, fî 35 — 1 750

6) 'An bahâ-i keten-i râh-ı âb, füruht be-nazır-ı müşar'ün ileyh, berâ-yi ta'mir-i kâriz[30]: 30 vakıyye, fî 8 — 240

7) 'An bahâ-i resen-i keten, furuht[31] be-nazır-ı müşar'ün-ileyh, berâ-yi ta'mir-i kâriz: 28 'aded, fî 9 — 252

8) 'An bahâ-i fülfül[32] ki 'an kilâr füruht be-Ali Çelebi: 40 vakıyye, fî 140 — 5 600

9) 'An bahâ-i gendüm ki 'an anbar furuht, be-Yavaş-Ali dakîyki[33]: 1 200 kile, fî 25 — 30 000

10) 'An baha-i nişadır ki 'an kilâr furuht be-'Abdi kal'î-ger: 500 dirhem — 94

11) 'An Baha-i revgan-ı bezir, 'an anbar furuht be-Mustafa Çelebi el-müderris: 25 müdre, fî 42 — 1 050

12) 'An baha-i 'asel ki 'an kilâr furuht be-Darü'ş-şifa-i ma'mure: 2 kantar 18 lodra, fî 440 — 1 222

II

VUZI'A MİN ZÂLİKE وضع من ذالك 2 724 536

A — El-vezaif (yp. 5/a)

Neferen	Fî yevm	Fî 12 eşhür[34]	El-müşahere	
936	3 253	1 171 080	66 466	1 237 546

1) Cema'at-i müderrisîn-i medâris-i şerife :

Be-cihet-i :	neferen	fî yevm	fî 12 eşhür
a) Medrese-i evvel	21	253	91 080
b) Medrese-i sâniye	21	103	37 080
c) Medrese-i sâlise	21	103	37 080
ç) Medrese-i râbi'a	21	103	37 080
d) Medrese-i hâmise	21	103	37 080
e) Medrese-i tıb	11	40	14 400
f) Müderris-i sûhtegân	1	15	5 400
Yekûn	117	720	259 200

28) لوسه زيت 29) قلمى كر 30) كاريز 31) فروخت 32) فلفل 33) دقيقى 34) اشهر

2) (Muhtelif vazifeliler) :

Cema'at-ı :	neferen	fi yevm	fi 12 eşhür	el-müşahere
a) Muteferrika-i cami'-i şerif, gayr-ez tevliyet	36	215	77 400	
b) musalliyân[35] der cami'-i şerif	6	42	15 120	
c) En'âm-hanân-ı 'atîk	6	30	10 800	
ç) En'âm-hanân-ı cedîd	43	160	(57 600) (3)	98
d) devir-hanân-ı mahfil-i cami'-i şerif	10	44	15 840	
e) eczâ-hanân-ı meclis-i evvel, fi vakti's-subh	31	62	22 320	
f) eczâ-hanân-ı meclis-i sanî, der vakti's-subh[36]	31	62	22 320	
g) eczâ-hanân-ı vakti'z-zuhr[37]	32	62	22 320	
h) eczâ-hanân-ı der vakt-ı 'asr	31	62	22 320	
ı) musebbihîn-ı[38] der vakti'z-zuhr	20	41	14 760	
i) salavâtiyân-ı[39] der vakti'z-zuhr	10	21	7 560	
j) müezzinân-ı cami'-i şerif	24	140	50 400	1 837
k) siraciyân-ı[40] cami'-i şerif	8	40	14 400	
l) kayyımân-ı cami'-i şerif	11	55	19 800	
m) ferraşân[41] ve bevvâbân-ı cami'-i şerif	4	16	5 760	
Yekûn	303	1 052	378 720	3 119 (4)

3) Vazife-horân-ı türbe-i şerife-i merhum ve maġfurü'n-leh Sultan Süleyman Han tâbe serâhu[42]:

Cema'at-ı :	neferen	fi yevm	fi 12 eşhür
a) eczâ-hanân-ı vakti's-subh	31	62	22 320
b) eczâ-hanân-ı vakti'z-zuhr	32	62	22 320

3) Not: Defterde yanlış olarak 75 600 akçe kayıtlıdır.

4) Not: Defterdeki müfredâta göre 98+1837 = 1935 olması lâzımgelir.

35) مصليان 36) وقت الصبح 37) وقت الظهر 38) مسبحين 39) صلواتيان 40) سراجيان

41) فراشان 42) طاب ثراه

c) eczâ-hanân-ı vakt-i 'asr	31	62	22 320
ç) bekçiyân-ı türbe-i şerife	40	80	28 800
d) müteferrika-i türbe-i şerife	7	29	10 440
	141	295	106 200

4) Vazife-horân-ı türbe-i şerife-i merhume sultan tâbe serâhu :

Cema'at-ı :	neferen	ft yevm	ft 12 eşhür
a) eczâ-hanân-ı vakti'-s-subh	31	74	26 640
b) eczâ-hanân-ı vakti'-z-zuhr der türbe-i Şehzade Sultan Mehmed Han	33	66	23 760
c) eczâ-hanân-ı vakt-i 'asr[43] (yp. 6/a)	30	67	24 120
ç) bekçiyân-ı türbe-i şerife	36	72	25 920
d) müteferrika-i türbe-i şerife	6	23	8 280
	136	302	108 720

5) (Cema at-ı müteferrika-i imaret-i âmire):

Cema'at-ı :			
a) müteferrika-i imaret-i 'âmire	23	90	32 400
b) tâbbahîn-i[44] imaret	6	32	11 520
c) habbazîn-i[45] 'imaret	6	25	9 000
ç) nakîbân nân ve gûşt[46]	5	12	4 320
d) nakkadân-ı[47] erz ve gendüm	6	12	4 320
e) kâse-keşân[48]	4	4	1 440
f) kâse-şûyân[49]	2	4	1 440
g) kayyımân-ı tâbhane[50]	2	6	2 160
h) ferraşân-ı tâbhane	2	6	2 160
ı) siraciyân-ı tâbhane	2	6	2 160
i) ferraşân-ı helâhâ-i harem-i cami'-i şerif ve nezd-i hamam ve odahâ-i mültezimîn ve ferrâş-ı harem-i birun ve ibrikî[51]	7	21	7 560
	62	218	78 480

43) عصر 44) طباخين 45) خبازين 46) نقيبان نان وكوشت 47) نقادان 48) كشان 49) كاسه شويان
50) قيمان تابخانه 51) ابريكى

6) (Muhtelif vazifeliler) :

Cema'at-ı :	neferen	fî yevm	fî 12 eşhür	el-müşahere*
a) Darü'ş-şifa-i ma'mure	40	177	63 720	
b) hüddâm-ı Cami'-i Cihangir tâbe serâhu	19	70	25 200	
c) meremmetçiyân-ı evkaf ve kâtib-i evkaf ve kâtib-i meremmât ve kâtib-i anbar ve anbarî ve mani'-i nukuş[52] ve meremmâtî-i âyinehâ-i tob-ı cami'-i şerif	11	42	15 120	960 (5)
Be-cihet-i :				
ç) mevacib-i zaviye-i Hakîm Efendi ma'a harc-ı ta'am-ı sâkinân-ı zaviye ve melbusât ve baha-i guşt : fî şehr 3 010				36 120
d) vezaif-i huddâm-ı cami'-i şerif-i zaviye: fî şehr 1 170				14 040
e) huddâm-ı mescid-i Kara Bali	4	14	5 040	
f) Seyyid Mustafa b. Seyyid Ali, şeyh-i zaviye-i Büklüce[53], der kurb-ı Edirne, muteveffâ - şud, fî şehr-i N. s. 993 El-müşahere, fî 16 eşhür	1			360
	75	303	109 080	51 480

7) Cema'at-ı mu'temedân-ı evkaf :

	fî yevm	fî 12 eşhür	el-müşahere
a) Abdullah b. Mustafa, suvari (6)	5	—	1 500
b) Ahmed b. Abdullah	5	(1 800)	
c) Hasan, mu'temed, suvari (7)	5	—	750

(*) مشاهره Herhangibir sebeble vazifelerine bütün bir sene devam edememiş olan memurların maaşları ay ve gün olarak hesaplanarak ödenmiş oluyordu.

5) El-müşahere-i meremmeti-i âyinehâ-i tob ve Hacı Nasuh, bağçevan-ı türbe-i şerife.

6) 'An gurre-i Ra. s. 993 lâ gaye-i Za. sene-i mimh, el-müşahere fî 10 eşhür.

7) 'An gurre-i L. s. 993 lâ S. s. 994, el-müşahere fî 5 eşhür.

52) مانع نقوش 53) بوكلوجه ؟

ç) Fazlullah, mu'temed suvari (8)	5		750
d) Haydar b. Abdullah mu'temed suvari	5	(18 00)	
e) Şaban b. Bayez(id), mu'temed suvari	5	(1 800)	
f) Mehmed, mu'temed suvari (9)	5		150
g) Muzaffer b. Abdullah, mu'temed suvari	5	(1 800)	
h) Perviz b. Abdullah, mu'temed piyade	4	(1 440)	
ı) Ferruh b. Abdullah, piyade	4	(1 440)	
i) Husrev b. Abdullah	5	(1 800)	3 150

8) Cema'at-ı cabiyân ve kâtibân-ı evkaf :

	fî yevm	fî 12 eşhür	el-muşahere
1) Musa b. Nasuh, câbî-i müşahere	5	(1 800) (10)	
2) Hasan, kâtib-i müşahere	6	(2 160)	
3) Ali b. Abdullah, câbî-i (karye-i) Paşalu-ağa	6	(2 160)	
4) İlyas, kâtib-i Paşalu-ağa (11)	4		960
5) Sinan b. Abdullah, câbî-i Çok-sekban (12)	5		750
6) İbrahim b. Abdulkerim, kâtib-i Çok-sekban (13)	5		750
7) Ahmed, câbi-i Kınıklu	5	(1 800)	
8) Ali, ser-kâtib-i Kınıklu		(1 440)	
9) Mahmud b. İsfendiyar, câbî-i perakende (14)	6		(?)
10) Pîr Mehmed b. Ali, kâtib-i perakende (15)	5		1 500
11) Mevlud b. Abdullah, câbî-i Ece-abâd (16)	6		1 800
12) Yusuf b. Abdullah, kâtib-i Ece-abâd	6	(2 160)	
13) Câbî-i Ece-abâd	6	(2 160)	
14) Kâtib-i diğer-i Ece-âbad	5	(1 800)	

8) Be-câyeş[15] Mustafa b. Mehmed, âmed fî L. s. 993. 'An gurre-i L. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, el-müşahare fî 5 eşhür.

9) Be-câyeş Mahmud b. İsfendiyar, âmed fî 24 L. s. 993, el-müşahere fî şehr-i Şevval.

10) Not: Müfredâta göre fî yevm 33, fî 12 eşhür 11 880 akçe olması lâzımdır.

11) 'An gurre-i R. s. 993 ilâ gaye-i L. sene-i minh, el-müşahere fî 5 eşhür.

12) 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i N. sene-i minh, el-müşahere fî 5 eşhür.

13) Be-câyeş Mehmed Hançerli, âmed 'an gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i B. sene-i minh, el-müşahere-i İbrahim-i mezbûr fî 5 eşhür.

14) Be-câyeş Behram b. Abdullah, âmed fî 6 Za. s. 993.

15) Be-câyeş Mustafa b. Süleyman, âmed fî 13 Ca. s. 993 'An gurre-i Ca. s. 993 ilâ gaye-i S. sene-i minh, fî 10 eşhür.

16) Be-câyeş Hasan b. Abdullah âmed fî Ca. s. 993 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Za. sene-i minh, el-müşahere fî 10 eşhür.

15) Perviz b. Abdullah, câbî-i Karababa	6	(2 160)	
16) Mehmed b. Mustafa, kâtib-i Kara-baba	5	(1 800)	
17) Hamza b. Abdullah, câbî-i İzvor	6	(2 160)	
18) Ömer b. Derviş, kâtib-i İzvor	5	(1 800)	
19) Hızır b. Hüseyin, kâtib-i Yenice-i Karasu	4	(1 440)	
20) Behram b. Abdullah, câbî-i Yenice-i Karasu (17)	6	—	(?)
21) Kâtib-i Zıhna	5	(1 800)	
22) Câbî-i Borna	5	(1 800)	
23) Câbî-i Zıhna	6	(2 160)	
24) Mustafa, kâtib-i Borna	5	(1 800)	
25) Nasrullah, câbî-i Drama (18)	6		540
26) Perviz b. Abdullah, kâtib-i Drama	5	(1 800)	
27) Câbî-i cebel-i Drama	6	(2 160)	
28) Kâtib-i cebel-i Drama	5	(1 800)	
29) Câbî-i baz'ı karye-i Drama	6	(2 160)	
30) Câbî-i İstanimaka	6	(2 160)	
31) Veli, kâtib-i İstanimaka	5	(1 800)	
32) Mehmed b. Kemal, câbî-i Çepne (19)	6		(?)
33) Mahmud b. Nesimî, kâtib-i Çepne ve Razlog	5	(1 800)	
34) Osman b. Mustafa, câbî-i Karnafol	6	(2 160)	
35) Veli, kâtib-i Karnafol	5	(1 800)	
36) Ahmed b. Ali, câbî-i Değirmen-deresi	6	(2 160)	
37) Mahmud, kâtib-i Değirmen-deresi	5	(1 800)	
38) Kâtib-i Evreşe	5	(1 800)	
39) Hüseyin b. Mustafa, câbî-i diğer-i Evreşe	6	(2 160)	
40) Derviş Mehmed, câbî-i diğer-i Evreşe	6	(2 160)	
41) Hamza b. Yusuf, câbî-i Sürgünân-ı Sirem	6	(2 160)	
42) Perviz b. Abdullah, kâtib-i Sürgünân-ı Sirem	5	(1 800)	
43) Musa b. Nasuh, câbî-i Aydos (20)	6		180

17) Be-ciyeş Mustafa b. Mehmed, âmed fî gurre-i Ş. s. 993.

18) 'An gurre-i Za. s. 993 ilâ gaye-i Ş. s. 994, el-müşahere fî 12 eşhür.

19) Be-ciyeş Hacı Timur, âmed fî selh-i Ş. s. 993.

20) Be-ciyeş Hasan b. Mehmed, âmed fî 21 R. s. 993, 'An gurre-i R. s. 993 ilâ gaye-i şehr-i mezkûr.

44) Yusuf b. Abdullah, kâtib-i Semendirek	5	(1 880)	
45) Pîr Mehmed, kâtib-i Aydos (21)	5		(?)
46) Hızır b. Kulfal, câbî-i Agani (22)	4		840
47) Câbî-i karye-i İzyor	2	(720)	
Yekûn, 47 neferen	160 (23)	57 600	7 320

9) (Diğer hizmetliler):

Cema'at-ı:	neferen	fî yevm	fî 12 eşhür	el-muşahere
a) râh-ı âbiyân-ı[54] cami'-i şerif ve çeşmehâ-ı Hisarlu ve Cami'-i Cihangir	15	59	21 240	
b) râh-ı âbiyân-ı Kâğıdhane (yp. 7/b)	17	74	26 640	
c) mu'temedân-ı râh-ı âbiyân-ı Kâğıdhane ve kâtib-i meremmât	4	22	7 920	
ç) bennâyân ve neccarân-ı râh-ı âb-ı Kâğıdhane	3	11	3 960	1 397
d) meremmetçiyân-ı cisr-i Çekme-i Kebîr ma'a râh-i âbî ve kârbansarayî	3	9	3 240	
	42	175	63 000	1 397

B — El-ihracat : **1 486 990**

Berâ-yi mübaya'ât-ı kilar-ı İmaret-i 'Âmire ve ihracât-ı lâzıme-i Cami'-i şerif ve türbeteyn ve gayruhu ve harc-ı mukarrere-i Darü'ş-şifa-i ma'mure ve harc-ı hânden-i[55/a] mevlûdü'n-Nebi 'an M. ve akçe-i hacc-ı şerife ve harc-ı ta'am-ı 'Aşurâ ve ta'am-ı hatme-i[56] şerife-i devir-hânân ve ihracât-ı meremmât-ı evkaf ve mübaya'ât-ı anbar ve ihracât-ı lâzıme-i bîrunî[57] ve ihracât-ı müteferrika ve gayruhu

I) Be-cihet-i **mübaya'ât-ı kilâr-ı** İmaret-i 'Âmire ve baha-i guşt-ı yevmiye ve navlun-ı sefîne-i dakıyk ve ihracât-ı hammalân-ı esb ve piyade ve resm-i kapan ve gayruhu ve harc-ı ziyafet-i eşraf-ı misafirîn **971 378 (24)**

21) Be-câyeş[55] Mahmud b. Abdullah, âmed fî 21 R. s. 993.

22) Be-câyeş Hasan b. Durmuş, âmed fî 2 C s. 993. 'An gurre-i C. s. 993 ilâ gaye-i Zilhicce-i minh. el-müşahere fî 7 eşhür.

23) Not: Müfredât rakamlarının toplamları bu hesaba göre fî yevm 185, ve fî 12 eşhür 66 600 akçe eder.

24) Not: Müfredât rakamlarının toplamı, 1 076 554 akçe eder. Bu hesaba göre de aradaki 105 176 akçelik farkın, sıra numaraları aşağıda gösterilmiş olan şu kayıtların hesaba katılmamış olmasından ileri geldiği anlaşılıyor:

20)	1 520
21)	80
32)	47 256
36)	56 320
	105 176

(*). Be-esmin-ı muhtelife بأثمان مختلفه

54) راه آبیان 55) بجایش 55/a خواندن 56) ختمهٔ 57) بیرونی

Baha-i :

	kantar	lodra	
1) guşt-ı ganem[58]: 361 yevmen, 215 vakıyye, 77 615 kıyye, fî 3			232 845
2) gendüm-i dakıyk-ı[59] sâde*			157 760
3) dakıyk: 1237 kile 2,5 şinik*			31 590
4) erz-i[60] Mısrî: 1194,5 kile, fî 33			39 418
5) revgan-ı[61] sâde	212	17*	111 476
6) 'asel[62]	244	56*	98 092
7) badem	28	15*	13 011
8) kayısı	19	47, fî 308	5 996
9) âlû-i[63] siyah	12	79*	1 429
10) nişasta	62	73*	10 896
11) Mevîz-i sürh[64]	42	38, fî 88	3 729
12) za'fran, 15 030 dirhem*			24 963
13) nohud, 400 kile, fî 30			12 000
14) fülfül[65], 25,5 vakıyye			3 050
15) mastakî[66], 7 kıyye			890
16) piyaz[67], 5 277 vakıyye (—)			4 871
17) kal'î[68], 42 (—)			1 871
18) paçe-i ganem berâ-yi bisafirîn, 3 387 Kâse, fî 2			6 794
19) turş-ı engür[69], 240 sebu,[70], fî 16 ve 6 pul			4 020
20) şem'-i 'asel-i sefîd, 40 vakıyye, fî 38			1 520
21) na'na-i huşk[71], 20 vakıyye, fî 4 (yp- 8/a)		80	
22) penbe, berâ-yi mühimm-i kal'îger[72]		206	
23) 'alef[73], 800 kile, fî 7		5 600	
24) şem'-i revgan-ı pîh[74] 250 deste		2 500	
25) maydanos, 287 yevmen (—)?		1 658	
26) mast[75], berâ-yi surbâ-i erz, 1 400 kıyye, beher 250 dirhem, fî 1		2 240	
27) gure[76], berâ-yi şurbâ-i erz, 120 vakıyye, fî 1		1 120	
28) kedû[77], berâ-yi şurba-i erz, 1 344 kıyye (—)(—)		434	
29) kemmûn[78], 164 vakıyye (—)		1 461	
30) nârdeng[79], 2 kantar 27 lodra, fî 176		399	
31) rikak[80], berâ-yi baklava-i misafirîn, 3 080 'aded		494	
32) hiyme[81], 3 899 vezne, fî 12		47 256	
Be-cihet-i :			
33) harc-ı turş-ı kedû[67] ve batıncan ve g.		538	
34) harc-ı ziyafet-i eşraf-ı misafirîn, berâ-yi baha-i mâkiyân ve gayruhu		737	
35) **bedel-i ta'am-ı talebe-i medâris** ve sair huddâm-ı cami'-i şerif ve 'imaret-i 'âmire ve huddâm-ı darü'ş-şifa-i ma'mure ve gayruhu: 284 ta'am, 'an gurre-i Ra. s. 993 ila gaye-i S. s 994, fî sene ber-vech-i muhtelife		189 290	
36) **El-icârât :**			56 320
a) Be-cihet-i navlun-ı gendüm ve dakıyk-ı İmâret-i âmire, bi'd-defe'ât	35 825		

58) کوشت غنم 59) کندم دقیق 60) ارز 61) روغن 62) عسل 63) آلوی 64) مویز سرخ 65) فلفل
66) مصطکی 67) پیاز 68) قلمی 69) ترش انکور 70) سبو 71) نعنهٔ خشك 72) قلمی کر 73) علف
74) روغن پیه 75) ماست 76) غوره 77) کدو 78) کمون 79) ناردنك 80) رقاق 81) هیمه

b) Ücret-i hammalân-ı esb ve piyade ve **resm-i kapan** ve gayruhu, berây-ı havâyic-i kilar ma'a hammalân ve ırgadiye ve **nafaka-i yasakçıyân ve mu'temedân-ı** hîyme ve ücret-i kal'îger ve gayruhu 18 897

c) Ücret-i hammalân-ı esb ve piyade ve keyyâl ve kilekesân, berây-ı keşîden-i gendüm-i ta'am ve şa'îr ve 'alef, 'an anbar-ı yalu ilâ 'Îmâret-i Âmire 1 610

II) **Be-cihet-i ihrâcât-ı lâzıme-i cami'-i şerif** ve 'Îmâret-i 'Âmire ve türbe-i şerife ve gayruhu ve **hânden-i mevlûdü'n-Nebi,**[82] 'an M. ve akçe-i hacc-ı şerife ve âdet-i baklava-i imameyn ve müezzinân ve gayruhu ve **melbusât-ı sıbyân-ı mekteb** ve **harc-ı** mukarrere-i Darüş-şifâ-i ma'mure ve harc-ı **ta'am-ı 'Aşurâ** ve **ta'am-ı hatme** **151 612**

A) Be-cihet-i akçe-i hacc-ı şerif ve hânden-i mevlûdü'n-Nebi 'an M. ve 'âdet-i baklava ve melbusât-ı sıbyân ve harc-ı mukarrere-i Darü'ş-şifa-i ma'mure ve ta'am-ı 'Aşurâ ve gayruhu 216 089

Be-cihet-i:

1 — akçe-i hacc-ı şerif şerrefeh'allahu te'âlâ ilâ yevmil'l-ahire[83], berâ-yi ruh-ı revân-ı merhum Sultan Süleyman Han, 'an vâcib-i sene 993, neferen 5, fî 5 000 25 000

2 — harc-ı hânden-i[84] mevlûdü'n-Nebi 'an M. 'aleyhi's-salât ve's-selâm Fî şehr-i Ra. s. 993 ve Ra. s. 994, 2 defa 42 607

a) Fî şehr-i Ra. s. 993 19 836
b) Fî şehr-i Ra. s. 994 22 771

3 — **âdet-i baklava-i** imameyn ve müezzinân ve kayyımân ve siracîyân ve hafızân-ı mesahif ve mu'arrif ve hânende-i cami'-i şerif, fî şehr-i N. s. 993 6 800

Be-cihet-i:	**neteren**	
a) İmameyn	2	1 000
b) müezzinân	24	1 000
c) kayyımân ve kayyım-ı tabaka	11	1 000
ç) siracîyân ve hafızîn-i mesahif[85]	10	3 000
d) mu'arrif[86] ve hânende	(?)	800

4 — harc-ı ta'am-ı 'Aşurâ, der mâh-ı M. s. 994, gayr-ez mesarif-i kilar (yp. 9/a) 2 824

5 — harc-ı ta'am-ı hatme-i[87] şerif-i devirhânân-ı mahfil-i cami'-i şerif, fî 28 B. s. 993, gayr-ez-mesarif-i kilar 724

6 — **melbusât-ı sıbyân-ı mekteb-i**[88] şerif, fî 16 Ra. ve 22 N. s. 993 ve fî 18 Ra. s. 994, 13 323

82) خواندن مولودالنبی 83) شرفها الله تعالی الی یوم الآخره 84) خواندن 85) مصاحف 86) معرف
87) ختمه 88) ملبوسات صبیان مکتب

a) Baha-i câmehâ-i bogasi	92 sevb	7 735
b) Baha-i tafta-i kutnî[79]	92 'aded	1 035
c) Baha-i miyânbend	92 'aded	385
ç) Baha-i pabuç ve iç-edik	92 'aded	3 090
d) Baha-i pîrâhen[80]	32 sevb[81]	768
e) Baha-i nalça ve düğme		250

7 — harc-ı mukarrere-i Darü'ş-şifa-i ma'mure 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i S. s. 994, beher şehr fî 9 000, ma'a mahsul-ı Beytü'l-mal-i Darü'ş-şifa 124 987

a) Harc-ı mukarrere	108 000
b) Beytül-mal	16 987

B) Be-cihet-i ihracât-ı lâzime-i cami-'i şerif ve türbeteyn ve gayruhu ma'a harc-ı lâzım-ı cami'-i şerif-i Şehzade Sultan Cihangir tâbe serâhu ve zaviye-i Hakîm Efendi 44 727

1) Be-cihet-i harc-ı lâzime-i Cami'i şerif:

a — Be-cihet-i harc-ı ta'mir ve termîm-i tob-ı âyinehâ-i derûun-ı cami'-i şerif ve harc-ı tob-ı mukavva der mihrab 417

b — Ücret-i ırgadân, berâ-yi gusteriden-i[82] hasırhâ-i Mısrî ve efşanden-i kaliçehâ-i cami-i şerif ve harc-ı şûyîden-i[83] şadırvan ve kenden-i giyah[84] ve eşcar-ı fevk-ı dıvar-ı harem-i kebîr-i cami'i şerif ve gayruhu 321

c — Be-cihet-i bahâ-i kufl ve meremmet-i kufl-ı bâb-ı harem-i kebir-i cami'-i şerif ve baha-i sabun, mühimm-i şûyîden-i rûy-ı kaliçehâ. 71

ç — Be-cihet-i bahâ-i rişte-i penbe[85], berâ-yı fitil-i şem'hâ-i mihrab ve şem'hâ-i hurde. 250

d — Be-cihet-i bahâ-i badya-i hâk, berâ-yi sebîl der pîş-i bâbhâ-i cami'-i şerif, der leyâlî-i Ramazan ma'a ücret-i âb-keşân ve âb-dâdeî[85/a] 358

e — Be-cihet-i baha-i cüz'-i 'Amme-i şerif ve 'an eczâ-i cami'-i şerif zâyi' şude ve harc-ı meremmet-i cild-i eczâ-i şerife. 50

f — Be-cihet-i baha-i hasırhâ-i Mihaliç ve hammâliye-i o, 71 kıt'a 2 257

g — Ücret-i siracî, berâ-yi efrûhten-i[86] kanadîl-i şerefe-i minâre ve kanadîl-i tabaka-i derûn ve efruhten-i kandîl-i mahye 5 168

h — Ücret-i siracî, berâ-yi efruhten-i kanadîl-i resm-i servhâ[87] ve resm-i serv-i mu'allak ve efrûhten-i kanadîl-i minare der leyle-i donanma-i şehr 650

ı — Be-cihet-i bahâ-i çıbık-ı billur, berâ-yi termîm-i fener ve bahâ-i çubuk-ı ahen, berâ-yi sâhten-i çatal-ı fener ve bahâ-i tel-i pirinç ve mertek, berâ-yi sâhten-i resm-i serv-i kebîr 209

i — Be-cihet-i bahâ-i resm-i servhâ-i[87] âhen der tabaka-i derûn-ı cami'-i şerif ve mahfil-i müezzinân: 12 'aded, fî 65, ma'a harc-ı reng-i sürh 988

j — Ücret-i şem'ger[88], berâ-yı rıhten-i[89] şem'hâ-i mihrab-ı cami'i şerif ve zaviye ve Cihangir ve mescidi Kara Bali ve rıhten-i şem'hâ-i hurde 640

---

79) تافتهٔ قطنی 80) پیراهن 81) ثوب 82) کستریدن 83) شو یيدن 84) کندن گیاه 85) رشتهٔ پنبه
85/a) آب کشان و آب دادنی 86) افروختن 87) سروها 88) شمعگر 89) ریختن

k — Be-cihet-i bahâ-i âb-ı limon ve teneke-i çub ve sabun, berâ-yi şûyîden-ı sincefhâ-i[90] tob-ı âyinehâ-i derûn-ı cami'-i şerif ve gayruhu 115

l — Be-cihet-i harc-ı reng-i sürh ve sebz ve mukavva ve çiriş ve tutkal, berâ-yi reng-zeden-i[91] kanadîl der pîş-i mihrab-ı cami 127

m — Be-cihet-i bahâ-i sincefhâ-i harîr-i reng-âmiz, berâ-yi tob-i âyinehâ-i derûn-ı cami ki zâyi'-şüde, fî 12 N. s. 993: 107 'aded, be-esmân-ı[92] muhtelife 4 065

82 'aded, fî 45
25 'aded, fî 15

n — Be-cihet-i ücret-i Üstâd Sefer dökmeî, berâ-yi cilâkerden-i kurade[93] ve şem'dan-ı büzürk-i tarafeyn-i mihrab-ı cami'-i şerif ma'a tecdîd-i kapak-ı kurade-i[93] mezbûr, ber-vech-i maktu' (yp. 8/a) 500

2) Be-cihet-i harc-ı lâzime-i türbe-i şerîfe-i kebîr:

a — Be-cihet-i harc-ı reng-i cengârî-i[94] şem'hâ-i büzürk-i türbe-i şerife,ma'a ücret-i nakkaş, fî şehr-i Ra. s. 993 285

b — Be-cihet-i ihracât-ı zer-mühre-kerden-i ser-âyinehâ-i tob-ı büzürk[95] âvihten-i[96] derûn-ı türbe, ma'a zer-mühre-i[97] 'alem-i ser-i şem'hâ-i büzürk ve bahâ-i varak-ı zeheb ve çûb-ı kapakhâ ve ücret-i nakkaş 2 716

c — Baha-i kanadîl-i Firengî ve zincir-i pirinç ve sicim ve makara ve tob-ı çub, berâ-yi âvîhten-i derûn-ı türbe 292

ç — Be-cihet-i baha-i hüve-i[98] musanna', berâ-yi âvîhten 'an mezar-ı şerife-i merhum, ma'a ihracât-ı lâzime ve üstâdiye ve bahâ-i sincaf-ı[99] reng-âmîz-i harîr-i hüve-i[98] mezbure 990

d — Be-cihet-i bahâ-i varak-ı zeheb ve sîm ve reng-i sürh ve mukavva ve çiriş ve tutkal, berâ-yi renk-zeden-i kanadîl-i Şamî ve İstanbul der devr-i türbe 248

e — Be-cihet-i baha-i verd[100] ve zerrin- kadeh[101], bera-yi tezyîn-i etraf-ı mezar-i şerife-i merhum, ma'a bahâ-i şişe-i şükûfe, bi'd-defe'ât 400

f — Be-cihet-i bahâ-i kufl, berâ-yi sanduk-i Eczâ-i türbe-i şerife ve ücret-i ırgadân efşânden-i[102] kaliçehâ-i türbe ve bahâ-i nân-ı Gılman-ı 'Acemiyân ki bağçe-i türbe timar-kerdend 126

g — Be-cihet-i bahâ-i delv[103] ve resen, berâ-yi sakkay-i türbe-i şerife ki der eyyâm-ı sayf, 'an serdâb-ı[104] mekteb âb-ı serd keşîde ilâ türbe-i şerife, ma'a bahâ-i miftah-i bâb-ı mekteb 63

h — Be-cihet-i bahâ-i hasır-ı Mısrî, berâ-yı mühimm-i türbe-i şerife, 3 kıt'a 350

ı — Be-cihet-i bahâ-i şem'-i 'asel', berâ-yi rıhten-i derûn-ı şem'-dan li-ecli[105] istihkâm-ı şem'-i 'asel-i büzürk-i türbe-i şerife: 4 vakıyye, fî 38 152

i — Ücret-i kal'îger, berâ-yi kal'î-kerden-i evânî-i türbe, ma'a bahâ-i kal'-î ve penbe ve engişt 77

j — Be-cihet-i âdet-i sabun, berâ-yi şûyîden-i[106] destarhâ-i merhum, fî sene-i kâmile 30

---

90) سنجفها 91) رنك‌زدن 92) باثمان 93) قراده 94) رنك‌جنكارى 95) بزرك 96) آويختن 97) زرمهره
98) هوة 99) سنجاف 100) زرد 101) زرين‌قد 102) اوشاندن 103) دلو 104) عن‌سرداب 105) لاجل 106) شويدن

Be-cihet-i harc-lâzım-ı:

3) Türbe-i şerîfe-i merhume Sultan tâbe serâhu (25)	21
4) Medâris-i şerîfe (26)	120
5) Cami-i şerif-i Cihangir tâbe serâhu (27)	1 187
6) Kilâr-ı İmâret-i 'Âmire (28)	332
7) Fırın-ı fodula-i İmâret-i 'Âmire (29)	1 43?
8) Matbah-ı İmâret-i 'Âmire (30)	4 632
9) Zâviye-i Hâkîm Efendi (31)	580
10) Han-ı Çekme-i Kebîr (32)	1 402
11) Ferraşân-ı tâbhane ve ferraşân-ı harem-i bîrûn-ı cami'-i şerif (33)	89
12) Hamam-ı vakf-ı şerif (34)	13 338
13) Serhane-i vakf-ı şerif (35)	154
14) Mekteb-i şerif (36)	84

25) Ücret-i ırgadân, berâ-yi efşânden-i[107] kaliçehâ-i türbe-i şerîfe 21

26) a — Be-cihet-i bahâ-i kilid, berâ-yi bâb-ı medrese-i tıp ve meremmet-i kilid-i bâb-ı medrese-i Emir Hasan-zade Efendi 40
b — Ücret-i ırgadân, berâ-yı ihraç-kerden-i seng-i moloz, 'an medrese-i Su'udi Efendi 80

27) a — Be-cihet-i bahâ-i hasırhâ-i Mihaliç, 36 kıt'a be-esmân-ı muhtelife, ma'a hammaliye-i o 929
b — Ücret-i siracî, berâ-yi efrûhten[108] kanadîl-i cümare der leyâli-i Ramazan 250
c — Ücret-i hammal ve pereme, berâ-yi bürden-i[109] şem'-i Berât ilâ cami'-i şerif 8

28) a — Ücret-i hammalân-ı piyade, berâ-yi keşiden-i erz-i Drama, 'an anbar ilâ anbar-ı diğer ve tehî-kerden-i[110] çuvalhâ-i dakıyk, ma'a baha-i gırbîl ve dûhten-i[111] çuvalhâ-i erz 238
b — Be-cihet-i bahâ-i galbir-i nohud ve galbiz-i gendüm, ma'a meremmet-i pervâz-ı galbiz-i erz-i 'atîk (yr. 9/a). 94

29) a — Ücret-i sepet-ger, berâ-yi termim-i sepethâ-i fodula, 16 'aded 96
b — Be-cihet-i bahâ-i şal, berâ-yi mühimmât-i fodula: 18 top, ft 45, ma'a bahâ-i gırbil[112] 816
c — Be-cihet-i habâ-i parû-yi fodula ve bahâ-i sırık berâ-yi mühimmât-i habbazân 288
ç — Be-cihet-i kufaca-i âb ve çarh-ı felekleme-i bi'r[113] ve bahâ-i pervâzen-i[114] simid ve bahâ-i lak-i çub[115] ve saire 185
d — Be-cihet-i bahâ-i miyzan-ı tuc[116], berâ-yi mühimmât-i nân-ı fodula 60

30) a — Be-cihet-i bahâ-i bakrac-ı muhaa-ı cedîd, berâ-yi mühimmât-i tabbahân, 2 kıt'a: 7 vakıyye 150 dirhem, ft 35 255
b — Be-cihet-i bahâ-i parû-yi âhen ve bahâ-i zincir-i âhen, berâ-yi bâb-ı matbah ve bahâ-i teber-i gûşt[117] ve meremmet-i teber-i 'atîk 148
c — Be-cihet-i bahâ-i zenbil, berâ-yi nân-ı misafirân ve bahâ-i sünger ve süzgü-i âb ve bahâ-i kufa ve sicim-i çarup, berây-i mühimmât-i ferrâş-ı matbah-ı imâret 110
ç — Be-cihet-i harc-ı termim-i kulb-ı kazgan ve ücret-i kal'iger, berâ-yi kal-i kerden-i sinihâ ve sahanhâ ve tashâ ve kazgan-ı erz ve gendüm ve dâne ve yahni ve gayrubu ma'a bahâ-i kal'î ve penbe 1 250
d — Be-cihet-i bahâ-i tashâ-i me'kel-i suhtegân, ma'a nişanger-i tashî ve ücret-i kal'iger, 50 'adet 2 877

31) a — Ücret-i siracî, berâ-yi efruhten-i kandîl-i şerefe-i cami'-i şerif der-leyâli-i Ramazan 120
b — Be-cihet-i bahâ-i delvhâ[118] berâ-yi mühimmât-i han-ı piş-i zaviye: 4 'adet, ft 45. 180
c — Ücret-i kal'iger, berâ-yi kal'i-kerden-i evânî-i zaviye ve şem'dân-ı tarafeyn-i mihrab-ı cami'-i mezbur, ma'a bahâ-i kal'î ve penbe ve engist. 280

32) a — Be-cihet-i bahâ-i revgan-ı bezir ve harc-ı fitil ve ücret-i siracî-i kandîl-i han-ı mezbûr, 'an gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Ş. s. 994. 1 010
b — Be-cihet-i harc-ı memlû-kerden-i meğâkha-i[119] derûn-i han-ı mezbûr, el-vâki' fî evâil-i şehr-i Za. s. 933, berâ-yı ücret-i araba-i keşiden-i hâk ve ücret-i ırgadân (yp. 9/b). 392

33) Be-cihet-i bahâ-i sicim-i çarûb[120] ve kerder ve gayruhu, 'an gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i sene-i kâmile. 89

34) a — Be- cihet-i bahâ-i alçı ve tuğla ve mismar ve küng ve sac-ı âhen ve harc-ı tahliye-i helâhâ-i hamam ve ücret-i meremmetiyân-ı[121], kazgan. 787
b — Be-cihet-i battaliye-i[122] hamam, ez-ân sebeb ki ta'mir ve termim-i döşeme-i külhan ve ta'mir-i kazgan ve meremmât-ı derûn-ı hazine-i âb şud, bi'd-defe'ât: 41 yevmen ber-vech-i muhtelife. 6 550
c — Be-cihet-i kızdırma-i hamam, der vakt-i ta'mir-i battaliye-i[123] mezbûre, fîdef'a 6 000

35) Ücret-i kal'iger, berâ-yi kal'i-kerden-i kazgan ve sair evânî-i serhâne, ft şehr-i Ramazani'l-mübarek sene 993, ma'a baha-i kal'î ve penbe. 154

36) Be-cihet-i bahâ-i me'kûlât-ı bahariyye-i sıbyan-ı mekteb,[123] el-vâki' fî şehr-i Ca. s. 993, gayr-ez mesârif-i kilâr. 84

107) افشاندن 108) افروختن 109) بردن 110) تهی کردن 111) دوختن 112) غربیل

113) قوفجه‌ء آب و چرخ فلکلمه‌بر 114) پرویزن 115) لاك‌چوب 116) میزان‌توج 117) تبرکوشت

118) دلوها 119) مکاکیها 120) چاروب 121) مرمتیان 122) بطالیه 123) مأکولات‌بهاریه صبیان‌مکتب

C)	Be-cihet-i harc-ı lâzime-i birûnî (37)	8 978
Ç)	Be-cihet-i ihrâcât-ı müteferrika:	7 566
a —	Be-cihet-i harc-ı cild-kerden-i defter-i mu'temedân-ı evkaf ve cild-i defter-i vezâif ve bahâ-i takvîm-i cedîd ve ücret-i kösemî[126], berâ-yi âverden-i ağnâm-ı kurban-ı 'îyd-i edha[127]	135
b —	Be-cihet-i bahâ-i kâğıd-ı haşebî ve mürekkeb, berâ-yi defâtîr ve mekâtîb-i evkaf, bi'd-defe'ât	195
c —	Be-cihet-i harc-ı ahkâm-ı şerîfe, berây-ı mühimm-i evkaf ve harc-ı sûret-i huccet ve gayruhu, bi'd-defe'ât	238
ç —	Be-cihet-i bahâ-i astar ve sicim ve şem'-i mühür, berâ-yi vezâif-i mevâlî-i 'izâm, bi'd-defe'ât (yp. 10/b)	104
d —	Be-cihet-i bahâ-i kufl[128], berâ-yi oda-i tahtanî ve fevkanî-i 'imâret ve bâb-ı ahur ve meremmet-i sepethâ-i mezbelekeş ve bahâ-i sepet-i cedîd-i mezbelekeş	172
e —	Be-cihet-i teslîm be-Hacı Mehmel tabîb-i Hassa, berâ-yi ta'mir-i divar-ı hod ve ta'mir-i kâriz-i helâhâ-i Cami'-i Cihangir ki der zîr-i divar-ı mezbûr vâki'-şude, fî 27 Ş. s. 993	1 000
f —	Ücret-i ırgadân, berâ-yi keşîden-i kerestehâ-i hane-i Şeyh Kaya ki kal'-kerden ve pâk-kerden-i câ-yi hane-i mezbûr Ve bahâ-i şinik-i çûb, berâ-yi mühimm-i 'alîk-ı misafirîn ve bahâ-i vezne-i dînar ve gayruhu	124
g —	Be-cihet-i bahâ-i sandık-ı kösele, berâ-yi hıfz-kerden-i vakf (iye), sınurnâme ve defter-i vilâyet-i evkaf ve sair temessükât der kilâr-ı imâret ma'a bahâ-i kilid	160
h —	Be-cihet-i ihracât-ı me'kûlât ve harc-ı saire der vakt-i tahmîn-i binâ-yi Abdi Çelebi, mütevellî-i sâbık, der kemerhâ-i Kâğıdhane ve cisr-i Çekme-i Kebîr ve sedd-i râh-ı âb-ı çeşmehâ-i Hasırlu ve gayruhu	1 680
ı —	Be-cihet-i mukata'a-i zemîn-i anbar-ı gallât ve zemîn-i hane-i vakf, der bîrûn-ı bâb-ı Cebe Ali, 'an vâcib-i sene 993	756
i —	Be-cihet-i bahâ-i bogasi-i maî, berâ-yi mühimm-i yasdık-ı odahâ-i 'imaret	62
j —	Be-cihet-i harc-ı lâzım der vakt-i teslîm-i nukre be-Hızâne-i Âmire, 'an bekayâ-yi 'Abdi Çelebi mütevellî-i sâbık	140
k —	Be cihet-i mukata'a-i zemîn-i kâriz li-vakf-ı merhum Monla Güranî, 'an vâcib-i sene 993	300

37) a — Be-cihet-i harc-ı râh ve nafaka-i mu'temedân, berâ-yi reften[124] be-muka-ta'ât ve âverden-i nukre-i[125] vakf 'an mukata'ât, bi'd-defe'ât 1 300

b — Be-cihet-i kirâye-i nukre-i vakf ki 'an mukata'ât âverdend bi'd-defe'ât. 7 678

124) برای رفتن 125) آوردن نقره 126) کوسمی 127) عیداضحی 128) قفل

l — Be-cihet-i bedel-i a'şar-ı müsellimân-ı Hasköy, der liva-i Çirmen, 'an vâcib-i sene 993	2 400	
D) Be-cihet-i mubaya'ât-ı anbar-ı mühimmât:		178 797
a — Be-cihet-i bahâ-i zeyt, 2631 müdre 2 vakıyye, be-esmân-ı muhtelife	111 652	
b — Be-cihet-i bahâ-i keten ve resen-i keten, 292 kıyye, be-esmân-ı muhtelife	3 623	
c — Be-cihet-i bahâ-i kufa ve kâse-i cûb ma'a hammaliye ve parû-yi çûb ve bahâ-i sünger ve fuçı-i 'asel ve gayruhu	1 157	
ç — Be-cihet-i bahâ-i astar, berâ-yi mühimm-i râh-ı âb ve resen-i ıhlamur ve resen-i Tire ve bahâ-i penbe-i lökün ve bahâ-i alçı, mühimm-i camhâ ve gayruhu	1 618	
d — Be-cihet-i ücret-i mûytâb, berâ-yi tâften-i resenhâ-i[129] râh-ı âb, 'an keten: 110 'adet, fî 1	110	
e — Be-cihet-i bahâ-i carûb-ı minder, berâ-yi mühimm-i ferraşân, 50 'aded	95	
f — Be-cihet-i bahâ-i keç-i[130] Rumeli, berâ-yi zahire-i mühimm-i lökün ve gayruhu, 249,5 kantar, fî 6 (vp- 10/a)	1 767	
g — Be-cihet-i bahâ-i kanadîl-i İstanbul ve bahâ-i telhâ-i kaz-pây[131] ve kandîl-i Efrengî ve kandîl-i minare ve bahâ-i camhâ-i büzürk ve kûçek, bi'd-defe'ât	15 098	
h — Be-cihet-i bahâ-i revgan-ı bezir, berâ-yi zahire-i anbar: 1108 müdre, fî 40	40 720	
ı — Be-cihet-i carre-i[132] Mısrî, berâ-yi mühimm-i anbar, 10 'aded, fî 60	600	
i — Be-cihet-i hammaliye-i zeyt ve revgan-ı bezir ve harc-ı saire	2 658	
j — Be-cihet-i bahâ-i lülehâ-i tuç, berâ-yi zahire-i anbar, 10 'aded, fî 17	464	
E) El-meremmât:		59 454
1) Meremmât-ı müteferrika-i evkaf:	22 579	
a — Be-cihet-i harc-ı meremmât-ı tob-ı âyîne-i derûn-ı cami'-i şerif ve tecdîd ve termîm-i sandukhâ-i kanadîl-i minare ve şûyîden-i[133] mihrab-ı cami'-i şerif ve tahliye-i helâhâ-i canib-i yemîn-i cami'-i şerif ve termîm-i kaldırımı fevk-i bacahâ-i kâriz ve nev-sâhten-i kirişhâ-i sakiye[134] ve meremmât-ı camhâ-i Cami'-i şerif ve türbe ve tâmîr ve termîm-i bâb-ı medrese-i Dârül'hadîs ve tahliye-i kâriz-i helahâ-i medâris ve gayruhu, bi'd-defe'ât, bâ-tevarîh-i muhtelife, 'an 25 C. s. 993		5 065
1) Mubaya'ât 1 116 2) İcârât 3 949		

129) تافتن رسنها 130) كچ 131) قازپای 132) جاره 133) شويدن 134) ساقيه

b — Be-cihet-i harc-ı nev-sâhten-i kapakhâ-i kazgan-ı matbah ve ücret-i ırgadân-ı keç-i İmroz (?), der anbar ve bahâ-i miyzâb-ı[135] fevk-ı hane-i iskele-i vakf ve nev-sâhten-i lâk-i hamîr-i fodula ve sair, tahliye ve termîm-i kâriz-i mekteb ve gayruhu 'an tevarîh-i muhtelife, 'an 21 Ra. s. 993 4 805

1) Mubaya'ât 2 658 (yp. 11/a)
2) İcârât 2 147

c — Be-cihet-i harc-ı meremmât-ı kaldırım-ı kâriz-i serhâne ve pîş-i Bâb-ı Mimar Ağa ve tecdîd ve termîm-i derûn-ı külhan-ı hamam-ı vakf ve meremmât-ı derûn-ı hazine-i âb ve kazgan ve verdaşten-i[136] bina-i hane-i fevkaanî, canib-i serhâne ve meremmât-ı râh-ı âb-ı kerm ve serd[137] ve tecdîd-i künkhâ-i derûn-ı hamam, bi'd-defa'ât, 'an 27 R. s. 993 (yp. 10/b). 6 962

1) Mubaya'ât 2 688
2) İcârât 4 274

ç — Be-cihet-i harc-ı tecdîd ve ta'mîr-i dolabhâ ve pençerehâ-i imam-ı cedîd ve ta'mîr ve termîm-i hane der iskele ve meremmât-ı hane-i imam Mahmud Çelebi bi'd-defe'ât ve bazı termîm-i kaldırım ve meremmât-ı elvâh-ı hamam ve nev-sâhten-i sehpâ-yi derûn-ı cami'-i şerif-i zaviye ve meremmât-ı âteşdân[138] ve nev-sâhten-i perde-i bâb ve pûşiş-i hankah ve hane ve âteşdân-ı şeyh-i zaviye ve gayruhu, 'an 4 C. s. 993 5 747

1) Mubaya'ât 3 694
2) İcârât 2 053

2) Be-cihet-i ihrâcât-ı râh-ı âb-ı cami'-i şerif: 10 244

a — Be-cihet-i bahâ-i lülehâ ve ücret-i kaldırımî ve meremmât-ı râh-ı âb, kurb-ı hane-i Hz. Siyavuş Paşa ve meremmât-ı musluk-ı türbe ve şadırvan ve meremmât-ı râh-ı âb-ı tâbhâne ve meremmât-ı râh-ı âb der divar-ı hamam ve meremmât-ı râh-ı âb der yaylak-ı büzürk ve gayruhu, der hizmet-i Üveys ser-bölük, 'an 15 Ra. s. 993 2 113

1) Mubaya'ât 938
2) İcârât (1 175)

b — Be-cihet-i ücret-i lâğımcıyân ve harc-ı meremmât-ı râh-ı âb ve tahliye-i kâriz ve kalay-kerden-i tas-ı musluk ve ihrâcât-ı râh-ı âb-ı müteferrika-i Hisarlu der hizmet-i Hüseyin ve Yusuf ve Murad râh-ı âbiyân, 'an 11 Ca. s. 993 6 548

1) Mubaya'ât 1 550
2) İcârât 4 998

c — Be-cihet-i harc-ı meremmât-ı râh-ı âb-ı zaviye ve termîm-i kaldırım-ı fevk-ı râh-ı âb ve meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i Kebîr ve meremmât-ı râh-ı âb-ı cami'-i merhum Şehzâde Sultan Cihangir tâbe serâhu 1 583

1) Mubaya'ât 392
2) İcârât 1 191

3) Be-cihet-i ihracât-ı râh-ı âb-ı Kâğıthane: 62 631

a — Be-cihet-i harc-ı meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i kasaba-i hz. Ebâ Eyyûb-ı Ensarî ve meremmât-ı lüle-i Çeşme-i

---

135) میزاب 136) ورداشتن 137) کرم‌وسرد 138) آتشدان

pîş-i Bâb-ı Davud Çavuş ve meremmât-ı sedd-i pîş-i kemer-i Dırâz ma'a bahâ-i keç[139] ve meremmât-ı kovuk-ı kemer ve kemer-i Yanık-zade ve kemerhâ-i kurb-ı Ayvad ve kemerhâ-i saire ve bahâ-i keç-i zahire der anbar-ı karye-i Burgaz der hizmet-i Hamza ser-bölük, fî 27 Ca. s. 993 16 664

1) Mubaya'ât 10 950 (yp. 11/b)
2) İcârât 5 714

b — Be-cihet-i harc-ı meremmât-ı râh-ı âb-ı bi'r-i mâ-i câh-ı[140] Kapûy-ı Ağa der kurb-ı saray-ı Rüstem Paşa ve meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i Çarşu-yi Mahmud Paşa ve meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i mahalle-i Âşık Paşa ve tahliye-i derûn-ı kâriz-i çeşme-i mezbûre ve meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i birûn-ı Bâb-ı Hîme ve çeşme-i şerbetciyân ve meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i Kapan-ı Dakıyk, 'an tevarîh-i muhtelife, 'an 15 Ra- s. 993 4 095

1) Mubaya'ât 158
2) İcârât 3 937

c — Be-cihet-i harc-ı meremmât-ı râh-ı âb-ı mahalle-i Ekşidut ve çeşme-i cânib-i Yedi-kulle ve meremmât-ı lâğım-ı kâriz-i cânib-i hamam-ı Ali Paşa ve meremmât-ı râh-ı âb-ı mahalle-i Çerakçı ve meremmât-ı râh-ı âb-ı bi'r-i mâ-i kurb-ı Bâb-ı İsa ve ba'zı termîm-i kaldırım ve meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşme-i Mermer Musluk ve meremmât-ı râh-ı kurb-ı hane-i Hüseyin Paşa, 'an 21 Ra. s. 993 5 872

1) Mubaya'ât 508
2) İcârât 5 364

III

EL-BÂKİ: 6 313 766

A — Min zalike'l bâkî[141]: be-cihet-i zevâid-horân-ı[142] vakf ve teslimât be-Hızane-i 'Âmire ve gayruhu ve vezaif-i güzeşte-i ba'zı huddâm-ı evkaf. 1 174 986

1 — Be-cihet-i zevâid-horân-ı evkaf-ı şerife, 'an gurre-i Ra. s. 993 ila gaye-i S. s. 994, fî 12 eşhür.

Cema'at-ı :	neferen	fî yevm	fî 12 eşhür	el-müşahere	(Yekûn)
a) mevalî-i[143] 'izam (A)	9	930	334 800		(334 800)
b) mevalî-zâdegân (B)	37	660	237 600	30 830	(268 430)
c) sâdât[144] ve meşâyih (C)	65	547	196 920	18 794	(215 714)
ç) sulehâ-i[145] müteferrika (D)	43	162	58 320	4 350	(62 670)
d) sipahiyân (E)	27	89	32 040	2 250	(34 290)
e) havatîn[146] (F)	7	41	14 760	4 500	(19 260)
	188				(935 164)

139) كيج 140) بئر ماء جاه 141) من ذلك الباقي 142) زوايد خوران 143) موالى 144) سادات 145) صلحا
146) خواتين

Cema'at-ı mevâlî-i 'izam :	fî yevm
A — 1) Mevlânâ Şeyhî Çelebi Efendi	20
2) Mevlânâ Muhiddin Efendi, kadı'asker-i sâbık-ı Anadolu	150
3) Mevlânâ Abdülgani Efendi, kadı'asker-i sâbık	150
4) Mevlânâ Bahaüddin Efendi, kadı'asker-i sâbık	150
5) Mevlânâ Abdülkerim Efendi, imâm-ı padişah	100
6) Mevlânâ Muslihiddin Efendi, kadı'asker-i sâbık-ı Medine-i Münevvere	100
7) Mevlânâ Şemsüddin Efendi, kadı'asker-i (?) sâbık-ı Bursa	90
8) Mevlânâ Muhiddin Efendi, kadı-ı sâbık-ı Medine-i Münevvere	90
9) Mevlânâ Abdülvehhab Efendi, kadı-ı İzmir	80

Cema'ât-ı mevâlî-zâdegân	fî yevm		fî yevm
B — 1) Mehmed Çelebi b. Yahya Efendi (yp:12/a)	35	16) Derviş Ali Çelebi b. Şeyhi Çelebi	30
2) Mehmed Çelebi zâde	55	17) Celâleddin Çelebi b. Muhiddin Efendi	15
3) Mehmed Çeleb-i diğer zâde (1)	50	18) İbrahim Çelebi b. Monla Çelebi Efendi	31
4) Mehmed Çelebi b. Muhiddin	35	19) Abdullah Çelebi b. Şeyh Muhiddin	20
5) Ahmed Çelebi b. Abdülkerim	35	20) Abdulbaki Çelebi b. 'İvez Efendi	30
6) Mustafa Çelebi Bostan-zâde (2)	30	21) Mehmed Çelebi b. Abdulgani Efendi	20
7) Mehmed Çelebi b. Bostan-zâde Efendi (3)	30	22) Mehmed Çelebi b. Mustafa	10
8) Yahya Çelebi b. Bostan-zâde Efendi (4)	25	23) İbrahim Çelebi b. Muhiddin Efendi	10
9) Mehmed Çelebi b. Abdülkerim Efendi	20	24) Mehmed Çelebi b. Muslihiddin Efendi	20
10) Yusuf Çelebi b. Ahmed Efendi	20	25) Mehmed Çelebi b. Abdullah Efendi	15
11) Yahya Çelebi b. Ali Çelebi Efendi	20	26) Ahmed Çelebi b. Abdullah Efendi	10
12) Mehmed Çelebi b. Şemsüddin Efendi	15	27) Mahmud Çelebi Hoca-zâde	20
13) Hasan Çelebi b. Ahizâde	30	28) Mehmed Çelebi b. Şemsüddin Efendi	25
14) Hüseyin Çelebi b. Ahizâde	30	29) Mustafa Çelebi b. Abdurrahman el-mütevellî	20
15) İbrahim Çelebi b. Ahizâde	25	30) İbrahim Çelebi Pîrî	7

1 Ibtidâ şud 'an 18 Ra. s. 993. El-müşahere fî 2 eşhûr 13 yevmen. 3 650
2 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Zilhicce Z. sene-i minh, el-müşahere fî 10 eşhûr 9 000
3 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Z. sene-i minh, el-müşahere fî 10 eşhûr 9 000
4 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Z. sene-i minh, el-müşahere fî 10 eşhûr 7 500

31) Mahmud b. Mahmud	10	35) Yahya Çelebi b. Mustafa	10
32) İshak b. Cemal Efendi	2	36) Seyyid Hasan b. Seyyid Mustafa	5
33) Şeyh Mehmed b. Lütfullah	10	37) Mehmed Çelebi b. Burhan Efendi (5)	8
34) İbrahim Çelebi b. Yahya	20		

Cemâ'at-ı sâdât ve meşâyih :	fî yevm		fî yevm
C — 1) Seyyid Emir Gazi	40	29) Ahmed v. Kuseyrî	10
2) Şeyh Ahmed Semerkandi	20	30) Hüsâm	6
3) Seyyid Şa'ban	20	31) Ebubekir	5
4) Mustafa b. İbrahim	10	32) Ali Dede	2
5) Abdurrahman b. İbrahim	10	33) Yunus Dede	20
6) Şeyh Abdurrahim Kefef	15	34) Seyyid Zeynel-'âbidin	5
7) Şeyh Abdurrahman b. Bayazid	5	35) Receb Halife	10
8) Mevlânâ Şeyh Mehmed	20	36) Seyyid Ahmed	4
9) Seyyid Kasım	1	37) Şeyh Hasan Vefaî	9
10) Şeyh Yusuf b. Sinan	10	38) Şeyh Süleyman	5
11) Şeyh Ahmed b. Mahmud	21	39) Muhiddin Mesnevî-hân	25
12) Seyyid İsmail Şeyh Yozgadî	10	40) Beytullah Dede	15
13) Seyyid Mehmed b. Seyyid İsmail	10	41) Ali b. Murad	5
14) Şeyh Ahmed Nakşbendî	11	42) Şeyh Abdülvehhab tirgeri (9)	10
15) Muslihiddin	5	43) Mustafa b. Şeyh Abdullah	5
16) Şeyh Hüsam	5	44) Seyyid Ahmed b. Seyyid Mehmed	5
17) Şeyh Mehmed b. Sinan (6)	30	45) Şeyh Abdullah	10
18) Şeyh İbrahim	30	46) Monla Hasan	10
19) Halil b. Üveys	8	47) Seyyid Mustafa b. Seyyid Mehmed (10)	8
20) Hüsam b. Celâleddin	4	48) Mehmed, mütevellî-i sâbık	10
21) Şeyh Abdülkerim vâ'iz (7)	5	49) Mevlânâ Abdî	2
22) Abdur'rahim	6	50) Şeyh Ebu'l-hayr	10
23) Osman Dede	5	51) Halil b. İbrahim	5
24) Mehmed b. Hacı Behram	7	52) Mevlânâ Mehmed	2
25) Mustafa, a'mâ	25	53) Mevlânâ Karabaş-zâde (11)	5
26) Şeyh Mehmed Seydi b. Şeyh Ahmed	15	54) Sinan Dede	2
27) Şeyh Mehmed Haşimî	7	55) Şeyh Nizamüddin	2
28) Yusuf b. Hacı Mehmed	20	56) Mahmud, imam	7
		57) Şeyh Ramazan, a'mâ	2

5 Müteveffâ şud, fî şehr-i Z. s. 993, el-müşahere ilâ gaye-i N. fî 7 eşhür 1 680
6 Müteveffâ fî şehr-i Z. 995, el-müşahere fî 9 eşhür 8 100
7 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i N. sene-i minh, el-müşahere fî 7 eşhür 1 050
8 Müteveffâ-şud fî 15 S. s. 994, el-müşahere fî 11 eşhür ve 14 yevmen 2 064
9 Müteveffâ-şud fî evâil-i şehr-i B. s. 993, el-müşahere fî 4 eşhür 1 200
10 'An gurre-i Ra. 995 ilâ gaye-i M. s. 994, el-müşahere fî 11 eşhür 2 640
11 'An gurre-i Ra. s. 993 gaye-i L. sene-i minh, el-müşahere fî 8 eşhür 1 200

58) Abdurrahman (12)	3
59) Şeyh Muslihiddin Bayatî	10
60) Mahmud b. Mustafa	5
61) Abdurrahim, **vâ'iz**	14
62) Seyyid Mustafa b. Abdulgani	5
63) Şeyh Ahmed	10
64) Hacı Mehmed Şucâ (13)	—

Cema'at-ı sulehâ-i mülterrika (yp. 13/a) :

	ff yevm
D — 1) Süleyman **Halîfe**	5
2) Mustafa b. Receb	4
3) **Şerîfe-zâde** Receb	4
4) Mehmed b. Ahmed	3
5) Mustafa, **emîn-i surre-i**[154] kaftancıyan	5
6) Mahmud, **kethudâ-i kaftancıyân**	5
7) Mehmed b. Ahmed	5
8) Rıdvan b. Abdullah Yozgadî	5
9) Hacı Şa'ban Yozgadî	
10) Hacı İbrahim Yozgadî (14)	5
11) Sinan, **emîn-i surre-i sabhafân**	4
12) Memi b. Mustafa, **kethudâ-i berberân**	4
13) Behram b. Abdullah, şeyh-i berberân (15)	4
194) Mehmed b. Ahmed (16)	5
15) Faik b. Abdullah	5
16) Mahmud b. İbrahim	5
17) Hacı Ali, **kethudâ**	5
18) Mehmed b. Şa'ban (17)	5
19) Ferhad, **merdüm-i sultan**	8
20) İbrahim, **korucı-i râh-ı âb-ı Çorlu**	5
21) Perviz b. Abdullah	5
22) Behram b. Abdullah	5
23) Mustafa b. Mehmed, **kâtib**	5
24) Seyyid Mansur	4
25) Mahmud, **kemha(f)**	5
26) Hızır b. Üveys	5
27) Receb Dede, **a'mâ**	2
28) Ferhad Dede	3
29) Hacı Bilâl	5
30) Ahmed Tatar	4
31) Mahmud b. 'Ali	2
32) Mustafa, **müslim-i nev**	5
33) Pîr Ali, **hadım**	4
34) Aydın, **mu'temed-i râh-ı âb-ı Çorlu**	5
35) Ali, **kötürüm**	3
36) Emin, **a'mâ**	2
37) Mustafa, **Kötürüm**	2
38) Mehmed b. **Mirâbî**	7
39) Elmas, **hadım**	3
40) Mehmed, **yetîm**	1
41) Hüsâm, **kethüdâ-i kefîşgerân**[155]	4
42) Hasan, **emîn-i surre-i kefîşgerân**	5
43) Muharrem, **hamamî**	2

Cemaat-ı Sipahiyan :

	ff yevm
E — 1) Ferhad b. Abdullah (18)	5
2) Ali Canik	5
3) Şah-Murad	10
4) Hüseyin b. Mustafa	4
5) Musa, **silahdâr**	4
6) Yunus Delvine (yp. 13/a)	4
7) Süleyman, **sipahî**	5
8) Hasan Bosna	4
9) Ali Konya	6
10) Mahmud Yenişehir (19)	5

12 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Ş. sene-i minh, el-müşahere fi 6 eşhür 540
13 Fî sene 2 000
14 'An gurre-i Ra. s. 933 ilâ gaye-i Ca. sene-i minh, el müşahere fî 3 eşhür 450
15 Mütevaffâ-şud fî 13 Ş. s. 993, el-müşahere fî 5 eşhür 600
16 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Za. sene-i minh, el-müşahere fî 10 eşhür 1 500
17 Mütevaffâ-şud fî evâhir-i M. s. 994, el-müşahere fî 11 eşhür 1 650
18 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i Za. sene-i minh, el-müşahere fî 7 eşhür 1 050
19 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i L. sene-i minh, el-müşahere fî 8 eşhür 1 200

11) Mehmed b. Kasım, kilârî	4	19) Hasan, mehter	1
12) Mustafa b. Abdullah, mehter	1	20) Hüseyin, gulâm-ı Der	3
13) Bekir Ağa	10	21) Süleyman birader-i Yusuf	4
14) Mustafa Dimetoka	8	22) Maksud Kethuda	6
15) Ahmed	8	23) Mustafa	3
16) Yusuf Vardar	3	24) Nasrullah, sipahi	2
17) Süleyman Vodina	5	25) İskender, sipahi	6
18) Ferhad Abdullah	2	26) Ken'an, Çavuş	10
		27) Hoca Mehmed	1

	fî yevm		fî yevm
F — 1) Neflse Hatun	5	5) Safiye Hatun	3
2) Ayşe Hatun	15	6) Cemile Hatun	10
3) Espe Hatun (20)	10	7) Ümmiye Hatun (21)	5
4) Sakine Hatun	8		

2 — Et-teslimât : 239 822

a) Teslim be-Hizane-i 'Âmire 'ammereha'llahu te'alâ ilâ yevmi'l-ahire[147], an bekayâ-yı 'Abdi Çelebi mütevellî-i sâbık, fî 3 M. s. 994 204 060

b) Teslim be-İsmail Çavuş zîde kadrühu[148], nazır-ı sâbık-ı râh-ı âb, berâ-yi ta'mir-i kâriz-i râh-ı âb, fî şehr-i B. s. 993 32 862

c) Teslim be-Hasan Efendi, el-müderris be-medrese-i Çorlu, berâ-yi ihracât-i termîm-i râh-ı âb, fî 13 B. s. 993 1 000

ç) Mevacib-i guzeşte-i Fazlı, mu'temed-i evkaf ki 'an vacib-i sene 993 bakî mânde, 'an gurre-i L. s. 992 ilâ gaye-i S. s. 993 ma'a ta'amiyye-i o 1 000

d) Mevacib-i guzeşte-i Osman, câbî'-i Karnafol ki 'an vacib-i sene 992 bâki mânde, 'an gurre-i L. s. 992 ilâ gaye-i S. s. 993, fî yevm 6, fî 5 eşhür. 900

B — Nassa'l-bâkî[149] 5 138 730

1 — Min zalike'n-nass[150] der zimem-i 'ummâl-i[151] mukata'ât-ı evkaf (yp. 14/a) 2 059 001

a) 'An vacib-i sene 992. Der zimmet-i: 331 310

1) Bali Beğ ve Mehmed, mültezimân-ı mukata'a-i Zıhna 247 795

2) Dimitri, mültezim-i mukata'a-i Evreşe ve tevabi'uhu 157 826

3) Hüseyin ve Mustafa, mültezim-i mukata'a-i Karı-baba 107 833

4) Keyvan b. Abdullah, mültezim-i mukata'a-i karye-i Yağcı 3 400

5) Mavridi ve Todoraki, mültezimân-ı mukata'a-i Cok-sekban ve tevâbi'uhu 33 017

6) Hasan b. Abdullah, ser-furuş[152], 'an içare-i dükkân-ı serhane 414

20 Müteveffâ şude fî evâhir S. s. 994, el-müşahere fî 11 eşhür 3 600

21 'An gurre-i Ra. s. 993 ilâ gaye-i L. sene-i minh el-müşahere fî 8 eşhür 1 200

147) عمرهالله تعالى الى يوم الاخره 148) زيده قدره 149) نص الباقي 150) من ذلك النص 151) ذمم عمال 152) سرفروش

7) Musa ve Hasan, kâtib-i müşahere, 'an mukata'a-i zeminhâ-i bağçe-i Tophane 425
8) Musa Câbî ve Hasan, kâtib-i müşahere-i mukata'a-i zeminhâ ilâ bağçe-i Tophane 2 600
9) Hüseyin câbi, 'an behâ-i gendüm ki der Trablus furuhte, ba'del-hisab bâkî mânde[153] 1 000

b) 'An vacib-i sene 993 1 727 691

Der-zimmet-i :

1) Osman b. İbrahim, mültezim-i mukata'a-i Filibe 408 054
2) Muslıhiddin ve Ali ve Murad, mültezimûn-ı mukata'a-i Drama 136 075
3) Mehmed b. Pîrî ve Hacı Mustafa, mültezimân-ı mukata'a-i Zıhna 58 682
4) Hüseyin, mültezim-i mukata'a-i Yenice-i Karasu 84 303
5) Ali Beğ, mültezim-i mukata'a-i Evşere ve Karı-baba ve karye-i Yağcı 389 816
6) Ali Veli, mültezim-i mukata'a-i Ece-âbâd der kaza-i Gelibolu 297 874
7) İstefan, mültezim-i mukata'a-i İmroz ve Semendirek 291 505
8) Mavridi, mültezim-i mukata'a-i karye-i Ohlaz 15 000
9) Mavridi ve Todoraki, mültezimân-ı mukata'a-i Çok-sekban ve tevabi'uhâ 19 590
10) Istemad, mültezim-i mukata'a-i karye Tatarlar 3 536
11) Ahmed, mültezim-i mukata'a-i karye-i Agani 7 028
12) Musa câbî ve Hasan kâtib-i müşahere, 'an mukata'a-i zeminhâ-i bostanlık Lanka 13 162
13) Hasan b. Abdullah ser-füruş, 'an icare-i dükkân-ı serhane 466
14) Musa câbi ve Hasan, kâtib-i müşahere, 'an mukata'a-i zeminhâ-i bağçe-i Tophane (yp. 14/b) 2 600

2 — Sahha'l-bâkî 3 079 779

Be-cihet-i :

a) Şa'îr-baha, be-mukabele-i hizmet-i tevliyet-i evkaf 20 000
b) ihracât-ı sene-i âtiye, ber-vech-i yedek 3 059 779

Ez'af'ü-l-'ibâd Balî el-mütevellî (Okunamayan bir mühür)

Tahrîren fî evâil-i şehr-i Ramazani'l-mübarek fî şuhûr-ı sene erba'a ve tis'în ve tis'a mi'e

153) باقی‌مانده 154) سره 155) کشکران

(Anbar hesapları)

Muhasebe-i gallât-ı heride[156] ki der bâlâ mukayyed est, ma'a bakıyye-i muhasebe-i maziye 'An evvel-i Mart el-vâki'fi't-tarihi' l-mezbur ilâ gaye-i Felvar sene 994.

I

Asl-ı gallât ma'a bakıyye-i muhasebe-i maziye (—)

	'an bakıyye (kile)	'an ibtiyâ[157] (kile)	(Cem'an) (kile)
1) Ed-dakıyk ma'a gendüm-i dakıyk[158]	9 176	7 984	17 160
2) El-erz[159]	4 374	1 194	5 571
3) Nohud	201	400	601
4) Şa'îr ve 'alef[160]	3 101	800	3 901
5) Nemek[161]	840		840

	Kantar	Lodra	dirhem	Kantar	Lodra	Kantar	Lodra	dirhem
6) Er-revgan-ı sâde	144	55	28	212	17	356	72	28
7) El-'asel[162]	234	72	162	244	56	479	28	162
8) Nişasta	15	31	144	(?) 64	73	80	4	144
9) Kayısı	8	41	—	19	47	27	88	—
10) Badem	7	14	96	28	15	35	29	96
11) Alû-i[163] siyah	6	48	96	12	79	19	27	96
12) Mevîz-i sürh[164]	51	89	96	42	38	94	27	96
13) Mevîz-i siyah	35	16	112	27	60	52	76	112
14) Nardeng	3	73	64	2	27	6	—	64
15) Şem-i 'asel-i zerd	(62) 15	73	112	—	—	15	73	112

	Vakıyye	dirhem	Vakıyye	dirhem	Vakıyye	dirhem
16) Za'fran	—	1 779		17 5990	—	19 369
17) Mastakî[165]	2	320	7	—	9	320
18) Fülfül[166]	42	396	25	200	68	196
19) Kemmûn[167]	28	294	164	—	192	294
20) Piyaz[168]	1 028	—	5 277	—	6 305	—
21) Na'na-i huşk[169]	1	224	20	—	21	224
22) Nişadır-ı safî	—	—	57	228	57	229
23) Şem'-i sefîd	—	—	40	—	40	—
24) Zeyt[170]	2 682	—	13 157	—	15 839	—
25) Kal'î-i safî	—	—	42	—	42	—
26) Şem'-i revgan-ı pîh[171]	317,5 akçe		2 500 akçe		2 817,5 akçe	
27) Hiyme[172]	286 vezne		4 379 vezne		4 665 vezne	

(*) Not: Bu cedvelde defterdeki kayıt sırasına uyulmuyarak, müfredât, ölçü birimlerine göre sıralanmıştır.

	Kantar	Lodra	Dirhem
(62) 1) 'An bakiyye-i kilar	14	44	16
2) 'An bakıyye-i pare-i tarafeyn-i mihrâb-ı cami'-i şerif ve cami'-i Cihangir	1	29	96

156) غلات خريده 157) عن ابتياع 158) كندم دقيق 159) الارز 160) شعير وعلف 161) نمك 162) العسل 163) آلوى 164) مورسرخ 165) مصطكى 166) فلفل 167) كمون 168) پياز 169) نعنهٔ خشك 170) زيت 171) روغن پيه 172) هيمه

II

Vuz-ı'a min zâlike[172/a]

A — Ed dakıyk[173] ma'a gendüm-i dakıyk ve ta'am 12 887 kile 3,5 şinnik

1) Ed-dakıyk be-cihet-i nân-ı fodula[174] ve fodula-i zaviye ve Mevlûd ve hatme ve ziyafet, 8 405 kile 1 şinik

Be-cihet-i :	Kile	Şinik
a) Nân-ı fodula-i 'imaret-i âmire, cüz battaliye-i yevmeyn-i iyd-i şerif 'An evvel-i Mart el-vâki' fî 21 M.: 362 yevmen (63)	8 094	—
c) Çörek-i tâ'âm-ı mevlûdü'n-Nebi 'an M. fi'd-def' ateyn fî 3 şinik	274	2
c) Çörek-i tâ'âm-ı mevlûdü'n-Nebi 'an M. fi'd-def 'ateyn	34	—
ç) Nân-ı ziyafet-i hatme-i şerife	2	—
d) Nân-ı ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	3

2) El-hınta: 4 482 kile 2,5 şinik:

a) Be-cihet-i şurba-i mukarrere, cüz[175] mâh-ı Ramazani'l-mübarek ve 'iydeyn: 36 yevmen, fî 5 kile 1 şinik	1 743	—
b) Be-cihet-i ta'âm-ı 'Aşura	10	—
c) Be-cihet-i hakk-ı âsiyâb[176] ve çevrindi ve hâk[177] ve kesr-i miyzan	1 363	2,5
ç) Furuht ki der bâlâ mukayyed est	1 366	—

B — El-erz, be-cihet-i dane ve zerde ve şurba-i mukarrere ve ziyafet-i misafirîn-i tâbhane ve Mevlûd ve hatme ve ta'am-ı 'Aşurâ ve gayruhu: 4 378 kile 2 şinik

	Kile	Şinik
1) Be-cihet-i dâne[178] ve zerde-i mukarrere der leyali-i Cum'ât[179] ve Regaib ve Berat ve leyali-i Ramazani'l mübarek ve yevmeyn-i 'iyd-i şerif ve şurbâ-i mukarrere der eyyâm-ı saire (yp. 15/a)	3 229	2
Be-cihet-i :	**Kile**	**Şinik**
a) dane-i mukarrere der leyali-i cum'ât ve Regaib ve Berat ve leyali-i Ramazan ve 'iydeyn[180]: 82 yevmen, fî 16 kile 1 şinik	1 332	2
b) zerde-i mukarrere der leyali-i eşraf-ı[181] mezkûre: 82 yevmen, fî 5 kile	410	—
c) şurba-i mukarrere der eyyâm-ı saire: 280 yevmen (64)	1 487	—
2) Ziyafet-i misafirîn-i tâbhane[182]:	**Kile**	**Şinik**
a) Be-cihet-i câne-i misafirîn: 12 167 sofra, fî 300 dirhem	912	2
b) Be-cihet-i zerde-i misafirîn: 1.893 sofra, fî 150 dirhem	71	—
c) Be-cihet-i ta'am-ı turş-ı[183] misafirîn: 1 998 sofra, fî 50 dirhem	25	—
ç) Be-cihet-i ziyafet-i mevlûdü'n-Nebi 'an M., fî 2 def'a	93	2
d) Be-cihet-i ta'am-ı hatme-i şerife	3	—
e) Be-cihet-i ta'am-ı Aşurâ	3	—
f) Be-cihet-i ta'am-ı ziyafet-i Mi'mar Ağa	1	—
g) Furuht[184] ki der bâlâ mukayyed est	40	—

(63) 1) 283 Yevmen fî 22 kile 1 şinik: 6 296 kile 3 şinik
2) 79 Yevmen fî 22 kile 3 şinik: 1 797 kile 1 şinik

(64) 1) 212 yevmen fî 5 kile 1 şinik: 1 113 kile
2) 68 yevmen fî 5 kile 2 şinik: 374

172/a) وضع من ذلك 173) الدقيق 174) نان فدوله 175) جز 176) حق اسياب 177) خاك 178) دانه
179) ليالى جمعات 180) عيدين 181) ليالى اشراف 182) تابخانه 183) طعام ترش 184) فروخت

C — Er-revgan-ı sâde, be-cihet-i dâne ve zerde-i mukarrere ve dâne ve zerde-i misafirîn ve gayruhu: 208 kantar, 40 lodra, 73 dirhem

				Kanter	lodra	dirhem
1) Be-cihet-i dâne ve zerde-i mukarrare der leylâli-i cum'ât ve Regaib ve Berat ve mâh-ı Ramazani'l-mübarek ve 'iydeyn				109	47	152
Be-cihet-i:	k.	l.	d.			
a) Dane-i mukarrere der eyyâm-ı eşraf-ı mezbure: 82 yevmen, fî 48 vakıyye 300 dirhem	90	85	40			
b) Zerde-i mukarrere, der leyâli-i eşraf-ı mezbure: 82 yevmen, fî 10 vakıyye	18	62	112			
2) Ziyafet-i misafirîn-i tâbhane ve gayruhu:				98	92	97
Be-cihet-i:	k.	l.	d.			
a) Dane-i misafirîn, 12 167 sofra, fî 120 (dirhem)	82	95	120			
b) Zerde-i misafirîn 1 893 sofra, fî 50 dirhem	5	37	138			
c) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi 'an M., fî def'ataeyn	7	45	80			
ç) Hatme-i şerife	—	56	144			
d) Baklava-i misafirîn	2	29	86			
e) Ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	27	47			

Ç — El-'asel, be-cihet-i zerde ve zirbaç-ı mukarrere der leyâli-i eşraf-ı mezbure ve horden-i[185] misafirîn ve ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M. ve hatme-i şerife ve 'âdet-i şerbet-i müezzinân der leylâli-i N. ve baklava-i misafirîn

295 kantar, 30 lodra, 108 dirhem

				Kantar	lodra	dirhem
1) Be-cihet-i zerde ve zirbaç-ı[186] mukarrere der leyâli-i cum'aât ve Regaib ve Berat ve mâh-ı Ramazanil'-mübarek ve 'iydeyn				208	72	128
Be-cihet-i :	K.	l.	d.			
a) zerde-i mukarrere der leyali-i eşraf-ı mezkûre: 82 yevmen, fî 50 vakıyye	93	18	32			
b) zirbac-ı mukarrere der leyali-i eşraf-ı mezkûre: 82 yevmen, fî 62 vakıyye	115	54	96			
2) Ziyafet-i misafirîn-i tâbhane ve gayruhu				86	57	156

185) خوردن 186) زیرباج

Be-cihet-i :

a) zerde-i misafirîn, 1893 sofra, fî 150 dirhem	16	13	62
b) hurden-i mâ-hazar-ı misafirîn, 15 230 neferen, fî 50 dirhem	43	36	124
c) ziyafet-i mevlûdü'n-Nebi 'an M., fî def'ateyn	15	38	152
d) 'âdet-i şerbet-i müezzinân der leyâlî-i N.	1	—	—
e) ta'am-ı hatme-i şerife	—	86	64
f) baklava-i misafirîn	6	36	64
g) ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	36	64
h) şûyîden-i[187] saçakhâ-i harîr-i tob-ı âyine-i derûn-ı camî'-i şerif	—	31	154
ı) Furuht ki der bâlâ mukayyed est	2	78	—

D — Nişasta.. (*): 71 kantar, 50 lodra, 96 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Zirbac-ı mukarrere der leyâlî-i cum'ât ve Regaib ve mâh-ı Ramazan ve 'îdeyn, 82 yevmen, fî 38 vakıyye	70	80	144
2) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fi'd-def 'ateyn	—	68	32
3) Ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	4	96

E — Kayısı..: 14 Kantar, 26 lodra, 24 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Zirbac-ı mukarrere, der leyâlî-i cum'ât ve Regaib ve Berat ve mâh-ı Ramazanü'l-mübarek ve 'îydeyn: 82 yevmen, fî 7 vakıyye	13	4	96
2) Mevlûdün'n-Nebi, 'an M., fi'd-def'ateyn	—	70	80
3) Hatme-i şerife	—	11	64
4) ta'am-ı Âşure	—	34	16
5) Ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	5	120

F — Badem..: 22 kantar, 34 lodra, 16 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Zirbaç, der leyâlî-i eşraf-ı mezbûre: 82 yevmen, fî 10	18	63	122
2) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî def'ateyn	1	—	—
3) Ta'am-ı 'Aşura	—	34	16
4) Ziyafet-i hatme-i şerife	—	6	144
5) Baklava-i misafirîn	2	25	—
6) Ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	4	96

G — Mevîz-i sürh..: 50 kantar, 20 lodra, 30 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Zirbac-ı mukarrere, der leyâlî-i eşraf-ı mezbure: 82 yevmen, fî 25 kıyye	46	59	16
2) Ta'am-ı turş-ı misafirîn: 1998, fî 25 dirhem	2	84	86
3) Ziyafet-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	—	63	112
4) Et'ime-i hatme-i şerif	—	6	144
5) Ta'am-ı 'Âşurâ	—	50	—
6) Ziyafet-i Mi'mar Ağa	—	2	48

(*) Başlıklarda bulunupta aşağıda aynen tekrar edilen sözler yan yana iki nokta ile işaret edilip atlanmıştır.

[187] شویدن

H — Mevîz-i siyah..: 36 kantar, 75 lodra, 352 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Ta'am-ı turş-ı misafirîn: 1998 sofra, fî 200 dirhem	22	72	128
2) Et'ime-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'	8		160
3) Ta'am-ı hatme-i şerife	—	11	64
4) Ta'am-ı Âşurâ	5	—	—

I — Alû-yi siyah..: 17 kantar, 70 lodra, 70 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Zirbac-ı mukarrere, der leyali-i eşraf-i mezkûre, 82 yevmen, fî 7 kıyye	13	4	96
2) Ta'am-ı turş-ı misafirîn: 1998 sofra, fî 25 dirhem	2	84	86
3) Ta'am-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	—	65	160
4) Ta'am-ı Âşurâ	—	34	16
5) Ta'am-ı hatme-i şerife	—	11	64

İ — Nohud..: 191 kile 3,5 şinik

Be-cihet-i:	Kile	Şinik
1) Ta'am-ı mukarrere-i imaret-i 'âmire, 362 yevmen, fî 2 şinik	181	—
2) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	5	2
3) Ta'am-ı hatme	—	1
4) Ta'am-ı âşurâ	3	—
5) Baklava-i misafirîn	2	0,5

J — Nemek..: 390 kile, 2 şinik

Be-cihet-i:	Kile	Şinik
1) Ta'am-ı imaret ve ta'am-ı misafirîn ve gayruhu: 362 yevmen, fî 2,5 şinik	201	1
2) Nân-ı fodula: 362 yevmen, fî 2 şinik	181	—
3) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	6	—
4) Hatme-i şerif	—	1
5) Ta'am-ı 'Âşurâ	2	—

K — Piyaz..: 3.762 kıyye

Be-cihet-i:	Kıyye
1) Ta'am-ı mukarrere-i imaret-i 'Âmire, 362 yevmen, fî 10 kıyye	3 620
2) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M.	128
3) Hatme-i şerife	8
4) Ziyafet-i Mi'mar Ağa	6

L — Za'fran..: 7 423 dirhem

Be-cihet-i:	Dirhem
1) Ta'am-ı zirbaç, der leyâlî-i cum'ât ve Regaib ve Berat ve 'îdeyn: 82 yevmen 'alâ kadri'l-kifâye[188]	4 875
2) Zerde-i mukarrere der eyyâm-ı eşraf-ı mezbure: 82 yevmen 'alâ kadri'l-kifâye	2 445
3) Zerde-i misafirîn, alâ kadri'l-kifâye	673
4) Ta'am-ı mevlûdü'n-Nebi, 'an M., 2 def'a	100
5) Ta'am-ı hatme ve ta'am-ı Mimar Ağa	15

188) على قدر الكفايه

M — Fülfül..: 66 vakıyye 130 dirhem

Be-cihet-i:	Vakıyye	Dirhem
1) Ta'am-ı mukarrere-i imaret, cüz eyyâm-ı mast[189] ve kedu: 290 yevmen, fî 30	21	300
2) Dâne-i misafirîn: 12 167 sofra, beher 8 sofra fî 1 (?)	3	345
3) Ta'am-ı mevlûd, 2 def'a	—	250
4) Ziyafet-i Mimar Ağa	—	20
5) Furuht ki der bâlâ mukayyet est	49	—
N — Mastakî, be-cihet-i ta'am-ı mukarrere-i imaret, cüz eyâm-ı mast ve kedu[190]: 290 yevmen, fî 10	7	100
O — Kemmûn, be-cihet-i şurbâ-i gendüm-i mukarrere-i imaret: 362 yevmen, fî 150 dirhem	124	200

Ö — Nârdeng..: 2 kantar, 40 lodra, 134 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Ta'am-ı turş-ı misafirîn: 1998 sofra, fî 13 dirhem	1	47	102
2) Et'ime-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	—	75	32
3) Et'ime-i hatme		81	32

P — Na'ne-i huşk[191]: 8 vakıyye, 197 dirhem

Be-cihet-i:	Vakıyye	Dirhem
1) Ta'am-ı şerif-i misafirîn: 1998 sofra, fî 1,5 dirhem	8	197
2) Et'ime-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., ve hatme-i şerif	1	—

R — Nişadır..: 13 vakıyye, 350 dirhem

Be-cihet-i:	Vakıyye	Dirhem
1) Evânî-i imaret ve misafirîn-i tâbhane	10	200
2) Evânî-i serhane	—	200
3) Evânî-i türbe	—	100
4) Şem'dan-ı tarafeyn-i mihrab-ı Cihangir	2	200
5) Furuht ki der bâlâ mukayyed est	2	200
S — Kal'î, be-cihet-i evanî-i imaret bi'd-defa'ât	**Vakıyye**	**Dirhem**
	42	—
Ş — Şem'-i 'asel-i sefîd, be-cihet-i şem'-i büzürk-i mihrab-ı cami'-i şerif ve cami'-i Cihangir ve zaviye ve mescid-i Kara Bali	33	—

T — Şem-i 'asel-i zerd..: 10 kantar, 83 lodra, 24 dirhem

Be-cihet-i:	Kantar	Lodra	Dirhem
1) Şem'-i büzürk-i tarafeyn-i mihrab-ı cami'-i şerif	4	77	28
2) Cami'-i Cihangir	1	27	48
3) Cami'-i zaviye	—	90	60
4) Mescid-i Kara Bali	—	75	—
5) Şem'-i hurde, berây-i tarafeyn-i mihrab-ı cami'-i şerif	1	9	16

189) ماست 190) کدو 191) نعنهٔ خشك

6) Türbe-i şerife-i merhum ve mağfurleh	1	9	16
7) Râh-ı âb-ı cami ve Kâğıthane	—	75	100
8) Mühimm-i tabbahîn der leyalî-i 'iyd ve 'Âşure	—	—	124
9) Tabbahîn ve habbazîn der leyle-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	—	15	60

U — Şem'-i revgan-ı pih[192]: 2 313 akçe

Be-cihet-i:	Beher şehr fî	fî 12 eşhür
1) Türbe-i şerife-i merhum padişah	8 akçe	96
2) Türbe-i şerife-i merhum Sultan	7,5 akçe	90
3) Cami'-i şerif-i Cihangir	5 akçe	60
4) Siraciyân-ı tâbhane-i misafirîn	4 akçe	48
5) Bâsbanân ve guşt-ı imaret	2 akçe	24
6) Habbazîn-i 'imaret: 362 yevmen, fî 2		724
7) Tabbahîn-i 'imaret: 362 yevmen, fî 1		362
8) Kârîz-i râh-ı âb-ı cami'-i şerif ve kâğıdhane ve g.		817
9) Tabbahîn ve habbâzîn der leyalî-i 'iyd-i şerif ve 'Âşurâ		30
10) Tabbahîn ve habbazîn der leyâlî-i mevlûd, fî 2 def'a		62

Ü — Hlyme..: 4 683 vezne

Be-cihet-i	Vezne
1) Ta'am-ı 'İmaret-i 'Âmire: 362 yevmen, fî 6 vezne	2 172
2) Dâne ve zerde-i mukarrere ve zirbaç der leyâlî-i cum'ât ve Regaib ve Berat ve mâh-ı Ramazan ve 'îdeyn: 82 yevmen, fî 4 vezne	328
3) Nân-ı fodula-i 'İmaret-i 'Âmire: 362 yevmen, fî 3,5	1 167
4) Ta'am-ı misafirîn: 362 yevmen, fî 1,5 vezne	543
5) Kâse-şûyân-ı 'İmaret: 362 yevmen, fî 1 vezne	362
6) Kızdırma-i fırın-ı fodula der 'ideyn, fî 3 vezne	6
7) Sıbyân-ı mekteb der eyyâm-ı şitâ	15
8) Kal'î-kerden-i evânî-i 'İmaret-i 'Âmire, bi'd-defa'ât	20
9) Et'ime-i mevlûdü'n-Nebi, 'an M., fî 2 def'a	49
10) Ta'am-ı Âşurâ	15
11) Ta'am-ı hatme-i şerife	3
12) Rıhten-i şem'-i mihrab ve şem'-i hurde	3

V — Şa'îr ve 'alef: 3190 kile 1 şinik

Be-cihet-i:	Yevmen	fî şinik	kile	şinik
1) 'Alîk-ı esbân-ı misafirîn-i tâbhane: 2 888 re's, fî 3 yevmen			2 556	3
2) 'Alîk-i esb-i kâtib-i evkaf	362	1	90	2
3) 'Alîk-i esb-i şeyh-i 'imaret	362	1	90	2
4) 'Alîk-i esb-i kâtib-i meremmât	362	1	90	2
5) 'Alîk-i esb-i kâtib-i kilar-ı imaret	362	1	90	2
6) 'Alîk-i esb-i vekil-i harç	362	1	90	2
7) 'Alîk-i esb-i ser-bölük-i râh-ı âb-ı Kâğıdhane	362	1	90	2
8) 'Alîk-i esb-i ser-bölük-i yasakcıyân-ı 'İmaret-i Âmire	362	1	90	2
9) 'Alîk-i esb-i hammal-ı guşt-ı imaret-i 'Âmire	362	1	90	2
10) 'Alîk-i esbân-ı mezbelekeşî 'İmaret-i 'Âmier	362	2	181	—
11) 'Alîk-i esbân-ı mu'temedân-ı evkaf, 7 neferen	362	7	633	2

192) روغن پیه

Y — Zeyt, berâ-yi kanadîl-i cami'-i şerif ve g.	Kıyye
	9 444

El-bâki mevcud, der kilar mânde[193]

	Kile	Şinik
1) El-hınta ma'a dakıyk-ı safî	4 272	0,5
2) El-erz	1 162	2
3) Nohud	409	0,5
4) Şa'îr ve 'alef	710	3
5) Nemek, ber-vech-i tahmin	449	2

	Kantar	Lodra	Dirhem
6) Er-revgan-ı sâde	148	31	131
7) El-asel	80	98	60
8) Nişasta	8	5	80
9) Kayısı	13	61	152
10) Bâdem	12	95	80
11) Alû-yi siyah	2	27	26
12) Mevîz-i sürh	43	61	146
13) Mevîz-i siyah	16	1	112
14) Nârdeng	3	59	106
15) Şem'-i 'asel-i zerd	4	90	88

	Vakıyye	Dirhem
16) Piyaz, ber-vech-i tahmin	2 543	—
17) Za'fran	—	—
18) Mastakî	—	11 946
19) Fülfül	2	220
20) Kemmûn	2	66
21) Şem'-i sefîd	68	94
22) Na'na-i huşk	7	—
23) Nişadır	13	27
25) Şem'-i revgan-ı pîh, 504,5 akçe	43	178
25) Şem'-i revgan-ı pîh 504,5 akçe	6 395	—

193) ماندہ

ÇEŞME, ÇEŞME'DE KANUNİ'NİN EŞSİZ BİR KİTABESİ, ÇEŞME KERVANSARAYI

İ. Hakkı KONYALI

İzmirin 70 kilometre doğusunda bulunan Çeşme'nin çok eski bir tarihi vardır. Sakızadası'nın karşısındaki yarımadanın kuzey-batı köşesindedir.

Klâsik adı CYSSUS idi. İonia'nın önemli şehirlerinden ERİTRE - ERYTHAS şehrinin iskelesiydi. Eritre-Erytrhas harabeleri Çeşme'nin deniz boyundan 22 kilometre kuzeyindedir. Milattan 193 yıl önce Romalılar bu kasabanın önünde ANTİYOHUS'un donanmasını mağlub etmişti.

Şarl Teksiye, Küçük Asya'sında Çeşme'den bahsederken şunları söyler:

"Çeşme; iskelesi limanına gelen gemilerden varidatanı temin eden ufak ve yeni bir şehirdir. Binaları taştan yapılmış, kireçle beyazlatılmış ve üstü terasalarla kapatılmıştır. Öteberisinde göze ilişen bir kaç hurma ağacı şehire büsbütün şarklılık manzarası verir. Şehire, sahil boyunca 22 kilometre şimalde bulunan Eritre harabelerine gitmek için burada her vakit kolaylıkla hayvan tedarik edilebilir."[1]

Anadolu Selçuklularından sonra doğan beyliklerden Aydınoğulları tarafından alınan Çeşme bunlara çok kere bir donanma üssü olmuştur. Ayasuluk'da yapılan harb donanması gemileri çok kere burada üslenirlerdi.

MESALİK - ÜL - EBSAR Fİ MEMALİK - İL - EMSAR adlı arapça bir kitab yazan Katib-i Dimeşkî, Aydınoğulları'nın başkentinin Birgi olduğunu söylerken bu beyliğin büyük bir donanması bulunduğunu da yazar. Yazdıklarını dilimize çevirerek buraya alıyorum:

"Birgi Beyliği: Beyi; Aydınoğludur. Başşehri Birgidir. Denizli ve Tavas'ın kuzeyinde ve Turgutlu'nun güneyindedir. 60 şehri 300 kalesi ve 70 bin kadar da atlı askeri vardı. Birgililerin denizde ve karada Rumlarla (Bizanslılarla), freklerle ve Benî Asferle daima büyük savaşları vardır. Birgi askerini bir cepheden öbür cepheye koşar görürüz. Bugün Birgi karada düşmana göğüs gererken ertesi gün donanması denizde dış düşmanlarla savaşır. Birgi'nin parası, ölçü ve tartıları Saruhan gibidir. Yalnız batmanları Mısır'ın 16 Rıtlına eşittir". (2)

Yine bu müellif, Sifri hisarlı Haydar-ı Urya'nın müşahedelerine ve nakillerine göre Anadolu Beyliklerini yazarken Birgi'yi şöyle anlatmıştır:

"Aydınoğlu Mehmet'in başşehridir. 10 bin atlısı vardır. Birgi, sınırları içinde çok emin yaşayan bir beyliktir. Bu emniyeti veren de topraklarının herhangi bir istilayı zorlaştıran tabiatıdır".[3].

Aydınoğullarını denizden gelen düşmanlara karşı koruyan üsler arasında Çeşme başta gelir. Çeşme, Şarl Teksiye'nin dediği gibi yeni bir şehir değildir. Bu müellif Osmanlı İmparatorluğunun

1) Küçük Asya. Cild 2, sahife 273.

2) Topkapı Sarayı'nda deri üzerine yapılmış eski haritalar adlı kitabımız sahife 148.

3) Aynı kitap sahife 140.

çöküntü devirlerinde eski Çeşme'nin varoşunda kurulan yeni kasabayı tasvir etmiştir.

Çeşme, Yıldırım Bayezit zamanında Osmanlılara geçti. Timurlenk ile Yıldırım Bayezidin Ankara Savaşından sonra 805'H.-1402 M. de Timürlenk Aydınoğulları Beyliğini diriltti.

Çeşme, daha sonra İzmir Beyi Cüneyt Bey'e geçti. Cüneyt Bey ölünce Çeşme tekrar Osmanoğullarına geçti. Osmanlılar, Çeşme limanını ticarî ve askerî bir üs olarak kullandılar.

Amerika kâşifi Kristof Kolomb'un üçüncü keşf seferi sırasında Amerika'dan İspanya'ya gönderdiği gemiyi Atlas Okyanusuna taşarak esir alan Gelibolulu meşhur deniz Amiralımız Kemal Reis'in biraderzadesi Piri Reis Kitab-ı Bariye'sinde "Koyun adalarından kara atlı ve Ildırın körfezin beyan eder" başlıklı bendini yazarken şunları söyler:

"01 taşın günbatısı tarafından kıble üzerine yürürlerse toprak adasının boğazından rast geçilir ve oradan geçüp Çeşme Limanına varırlarsa mezkûr Çeşme Limanı iyi yataktır. Envai türlü gemilere... Ama bu limanın bir mil kadar ağzında taşra deniziden iki bölük sığ vardır. O sığlardan gayet çekinmek lâzımdır. Veli, bu sığların her canibinden büyük gemiler geçer. İş zamanında yaptığımız eşkâle (haritalara) nazar oluna kim her husus biline. Bundan sonra bu Çeşme Limanından Sakızkalesi günbatısı üzerinde 18 mildir. Vesselâm."[4].

Renkli haritasında Piri Reis, Çeşme Kalesinin resmini yapmıştır. Ayrıca, 171 nci sahifesindeki haritasında da Çeşme görülür. Çeşme'nin tam karşısına Sakızadası rastlar. Haritalarında bu da gösterilmiştir.

Piri Reis'in haritasında deniz tarafından Çeşme Kalesinin üç burcu görülüyor.

4) Kitab-ı Bahriye. Matbu. sahife 163.

Büyük seyyahımız Evliya Çelebi, Çeşme Kalesini (Hoşâbâd Kalesi) şeklinde adlandırıyor. Çeşme'nin kalesi, limanı, kervansarayı, camileri hakkında geniş ve kandırıcı bilgi vermektedir.

Çeşme Kalesi'ni Sultan II. Bayezit 914 H.-1508 M. yılında yenilemiştir. İçkalenin kapısı üzerindeki kitabeyi de Çelebimiz şöyle nakletmiştir:

Hisar-ı aynı cedid kıldı bünyad

Müverrih dedi tarihin HOŞÂBÂD

Kitabenin tarih cümleri olan Hoşâbâd,(خوش آباد) ın harfleri Ebced hesabına vurulunca 914 tarihi çıkar ki bu altına da rakamla yazılmıştır. Çelebimiz bunu aynen şöyle yazmıştır:

"Sene 914 tarihinde bizzat Sultan Bayezit Veli binasıdır. İçkale kapısı üzerinde tarihi budur:

Hisar-ı Ayn-i cedid kıldı bünyad

Müverrih didi tarihin (HOŞÂBÂD)
sene 914

İkinci Bayezitten evvel de Çeşme'nin tarihi iyonlar zamanına kadar çıkan bir kalesi var idi. İkinci Bayezit kaleyi yeni baştan yaptırmıştır. Kale daha sonra bir çok defalar tamir görmüş, bazı ilaveler ve hazifler de yapılmıştır.

Evliya Çelebi'nin Çeşme, kalesi ve abideleri hakkında verdiği bilgiyi dilini biraz sadeleştirerek aynen buraya almayı faydalı buluyorum:

"Çeşme kalesi denizin dudağında bir alçak kaya üzerine yapılmıştır. Batı tarafı deniz, doğu tarafı bayırlı bir sahra ve dağlardır. Dağların üstleri tamamen bağdır. Kalenin içindeki bütün evler, batı tarafında, Sakızadasına ve denize bakan yerlere yapılmıştır. 50 kadar olan bu evlerin damları toprak örtülüdür. Kalenin dizdarı (Kumandanı) ve 185 kale muhafızı erler bu evlerde otururlardı. Dört köşeli kalesi safi taştan yapılmış çok güzel Hoşâbâd'dır. Kale

doğudan batıya doğru uzunca yapılmıştır. Uzunluğu yokuş aşağı hendek kenarınca 200, eni 150 adımdır.

Kalenin çepeçevre yüzölçümü 700 adımdır. Üç tarafı derin ve büyük hendektir. Lakin batı tarafını teşkil eden kayaları deniz dövdüğü için burada hendek yoktur. Kalenin kıblaya bakan çok sağlam demir kapısı varoşa açılır. Kapı önünde hendeğin üstünde zemberekli bir asma köprüsü vardır. Bu kapı iki katlı duvarlıdır. İçkalenin batıya açılan bir kapısı vardır. Üzerindeki tarihi şiiri yukarıda yazdık. Bu kapıdan sonra içeride bir kat demir kapı daha vardır. İçkaleye iki kapıdan girilmiş olur. İkinci kapı kuzeye açılır. Bu kapının üzerinde Sultan Bayezit Veli'nin fevkanî camii vardır.[5] yılında Venedik gemileri gelmişler, kaleyi boş bulmuşlar ve işgal etmişlerdi. Kalenin demir kapılarını, camiin altın alemlerini almışlar ve kaleyi yer yer yıkarak savuşup gitmişlerdi. Sonra padişahın fermanı ile Ak Mehmed Paşa[7], Sakızadası muhafızı iken bu Çeşme Kalesini tamir etmiş, bir ak inci haline getirmiştir. Bu sırada camii esaslı bir şekilde tamir ettirmiş, altın alemlerle süslemiştir. Kale kapılarını da ellişer kantar ağırlığında yeniden demirden yaptırmıştır. Hendekleri yermişer arşın derinleştirmek suretiyle temizletmiştir. Kalenin deniz tarafına bakan yerine iki büyük tabya yaparak her birine Balyemez top yerleştirmiştir. Mahzenlerini de binlerce kantar siyah barutla doldurmuştur.

Kalenin kaçan muhafızlarının gelirlerini keserek yeniden muhafızlar tayin etmiştir. Kale böylece çok sağlam olmuş, yeniden can bulmuştur. Fakat cami, henüz kiremit örtülüdür. Ama kale inci gibidir. Bembeyaz Kugu gibi tepeye kurulmuştur. Bir defa kaleye saldırmak isteyen küffarın patronası yani kapudane gemisi kaleden atılan bir topla suyun dibine batmıştır. Bu kalyon 10 milyonla yapılamazdı. Bundan sonra küffar gemileri bir daha Çeşme'den sulanmaya tövbe etti. Mağlub ve perişan dönüp gitti. Sonra sömbeki dalgıçları batan düşman gemisinden birçok para, cephane, iki yatırtma tunç top ve daha başka toplar çıkarttılar. Bütün toplarla Çeşme kalesi zenginleştirildi. Allah evvelce düşmanın kalenin aldıklarının 10 mislini ihsan etmiş oldu.

Kalenin kıble tarafındaki varoşu ile bu kale Suğla Sancağına bağlıdır. Cezayir kaleminde 150 akçelik kazadır. 40 parça köyü vardır. Varoşu bağlı ve bahçeli 155 toprak evlidir. Burada Sakızpaşasının Voyvodası vardır. Serdarı ve Kethüda yeri yoktur. Zira o kadar büyük bir kasaba değildir. 200 kadar hurma ağacı vardır. Bu ağaçlar meyve vermezler. Buralar deniz kenarı yerlerdir. Denizin kenarında çok küçük kubbeli bir cami vardır. Camiin yol aşırısında çok büyük hanı vardır. Bu han 700 ocaklı (odalı) dır. Hanın üstünün kurşunlarını denizden gelen küffar düşmanlar soymuş götürmüştür. Bol nimeti olan bir imareti vardır. Bu mamurenin hepsi makbul iken maktul olan Süleyman Han'ın veziri İbrahim Paşa'nın hayratıdır. Bir hamamı, üç mescidi, 40 dükkanı vardır. Mühürdar Paşa'nın deniz kenarında cennet gibi bahçeli bir büyük sarayı bulunuyor. Yer yüzünde ne kadar kıymetli taş ve ağaç var ise bu sarayda mevcuttur. Bir çok bitkiler, çeşit çeşit çiçekler bu muhteşem ve ibaret verici sarayda bulunyor. Sarayın temiz bir hammamı da vardır ki, diller bunu vasıflandırmakta aciz çekerler. Çeşme'nin dağlarında çeşit çeşit vahşi kuşlardan olan kekliği o kadar boldur ki uçuşurlar dururlar. Kış gelince Mühürdarpaşa Sakızdan bu saraya göçerek tam altı ay oturur. Zevk ve safa eder.

5) Kitapta sene rakamları yeri boş bırakılmıştır.

6) Ak Ahmed Paşa Saraydan çıkmıştır. 1068 H.-1657 M. yılında vezaretle Şam Valisi olmuştu. Daha sonra Bağdat, Trabzon, Azak valilikleri yapmıştır. 1075 H.-1664 M. yılında Ankara valiliğine tayin edilmiştir. Haretinden 10 gün evvel Kefe'de ölmüştür. Sicil-i Osmani, cild 4, sahife 175.

Çeşme Kalesi'nin çok güzel Limanı vardır. Bütün büyük Barça ve Karavala kalyonlar burada yatarlar. Zira bu liman gayet iyi demir tutar. Çok güzel yatak limandır. Fakat batı ve karayel ve yıldız rüzgârlarından sakınmak gerektir. Böyle havalarda demir atarken dikkat etmek lâzımdır. Zira, limanın ağzı bu üç rüzgâra karşı açıktır. Bu rüzgârlar burasını çok şiddetli tutar, ama Hamis rüzgârından çok emindir. Bir Mürselparesi (gemi) ip ile bir kalyon yatsa korkulmaz. Hakir, bu şehirden atlarımız ile bu limandan Hatiboğlunun firkatesine binerek muvafık poyraz rüzgârı ile Orsa orsa kullanıp batıya doğru 18 mil uzaktaki Sakızadasına geldik."[7].

OSMANLI İDARİ TEŞKİLÂTINDA ÇEŞME :

Çeşme, 14 sancaklı Anadolu Eyaletinin Aydın livasına bağlı idi. Anadolu Eyaleti şu livanlardan teşekkül ediyordu:

1 — Kütahya. Paşa sancağıdır, yani Beylerbeyi burada oturur.
2 — Saruhan. Beylerbeyinin hassıdır, yani geliri beylerbeyinindir.
3 — Aydın.
4 — Hüdavendigar.
5 — Kastamonu.
6 — Menteşe.
7 — Bolu.
8 — Ankara.
9 — Afyonkarahisar
10 — Teke İli.
11 — Kângırı (Çankırı).
12 — Hamiteli.
13 — Sultanönü.
14 — Karesi.[8]

İstanbul'da Başvekalet arşivinde Anadolu Eyaletinin Aydın ilvası hakkında şu 8, 66, 87, 139, 148, 166, 176, 238, 270, 516, 700, 786, 806, 841, 844, 858, 893 numaralı tapu defterleri, ilyazıcı defterleri vardır.

Bu defterlerden 918 H.-1512 M. tarihli ve 87 numrolu İlyazıcı defterinden öğrendiğimize göre Aydın Livasının şu 13 kazası (ilçesi) vardı:

1 — İzmir
2 — Çeşme
3 — Ayasulug
4 — Güzelhisar
5 — Sultanhisarı
6 — Arpaz
7 — Kestel
8 — Yenişehir
9 — Tire
10 — Birgi
11 — Alaşehir
12 — Sart
13 — Bayramlu Karacakoyunlu cemaatı.

66 numaralı defterin onuncu safifesinden öğrendiğimize göre Çeşme kazasının merkez nahiyesi (Bucağı) olan Çeşme nahiyesinde padişahın bir çok hassaları vardır. Çeşme, Karaburun ve Ayayorgi iskelesi ile beraber Ayasulug limanının mukaataaları padişahın hassı idi. Senelik gelirleri 682 667 akçe idi.

Burada Çeşme kalesi dizdası sancaktar Hızır'ın da timarı vardır.

Arşivin 66 numarasında kayıtlı 924 H.-1518 M. tarihli tapu defterinin onuncu sahifesinden öğrendiğimize göre Çeşme nahiyesinde şu köyler Padişahın hassları arasında idi:

Sıra	Köyün adı	Senelik geliri
1	Çeşme	50.000 Akçe
2	Kösederesi	25.200 "
3	Boynak	45.700 "
4	Emirdoğanlı	25.000 "
5	Balıklalgu	10.866 "
6	Zeytineki	13.000 "
7	Eğridere, Manastır Kayabaşı ve Kuyucuk	18.000 "

7) Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cild 9, sahife 107-109.

8) Ayn-i Ali Efendi risalesi. sahife 14.

8	İlıca	18.000	"
9	Gözsüzler	14.000	"
10	Sivrihisar Zeameti	51.000	"
11	Depecik	95.000	"
12	Sahipyüzü, diğer adı ile Ciharyek	95.300	"
13	Kavak	15.175	"
14	Reislü	75.000	"

Karaburun nahiyeleri ile beraber Birgicik köyünün ihtisabı da padişahın hassaları arasındadır. Çeşme nahiyesinde Timurtaş Paşa'nın oğlu Bali Beyin de zeameti vardır.

Padişah hocası Mevlana Hayreddin'in arpalık olarak şu köyleri vardır:

1 — Frenk kilise
2 — Ovacık
3 — Sahipyüzü
4 — Büyük Tahtalı

Başvekalet arşivinde 937 H.-1530 M. tarihli ve 168 numaralı tapu defterinin 365-371 sahifelerinde Aydın Livasının bu arada Çeşme'nin kanunnamesi vardır. Bu defter bize Kanuni'nin ve sadrazam İbrahim Paşa'nın hassaları ile padişahın anası Hafsa Sultan'ın Manisa'daki imaretinin vakıflarını öğretiyor. Defterin 404 ncü sahifesinde Çeşme kazası yazılırken Padişahın hassaları da sıralanıyor.

Çeşme, Padişahın hassıdır. Burada hafta pazarı kurulur. Çeşme'nin 211 evi, 17 mücerredi, 4 imamı, 3 hatibi vardır.

Defterin 406 ncı sahifesinde Çeşme kalesi mustahfızlarının (erlerinin) timarları da evleri, mücerretleri, imam ve hatipleri ile gelirleri ayrı ayrı gösterilmiştir.

Çeşme kale, muhafızlarının timarı köyler şunlardır:

1 — Alacaat. 127 evi vardır.
2 — Ildırı. 60 evi vardır.
3 — Birgicik. 141 evi vardır. Burada hafta pazarı kurulur.

Timarların tümü şöyle belirtilmiştir:

Pazaryeri: 1, köy: 3, ev: 328, mücerret nefer: 22, imam: 3, hatib: 1

Bu köylerin senelik timar gelirleri toplamı 73.500 akçedir.

Defterde Çeşme kazasındaki kale, şehir, köy, pazaryeri, cemaatlerle muaflar ve raiyyetleri ve avarız olan evlerle olmayan evlerin sayıları ayrı ayrı gösterilmiştir.

Çeşme kazasında 1 kale, 1 şehir, 40 köy, 2 pazaryeri, 9 cemaat, muaflarla beraber 4212 reaya, mücerretlerle beraber 4129 avarız ev, 83 avarız olmayan ev vardır.

Mirilerin toplamı da şöyle yazılmıştır:

51 imam, 4 muhassıl, 6 sipahi ve sipahizade, 8 berat sahibi, 7 zaviyedar, 7 hatip ve şeyh.

Çeşme kazasının bir senelik hassı yekûnu da şöyle yazılmıştır:

12 kerre yüz bin dahi 94429.

O tarihlerde Osmanlı Türklerinde milyon kelimesi kullanılmadığı için böyle ifade edilirdi. Hasların geliri bugünkü ifadeye göre şöyledir:

1.294.429

ÇEŞME KAZASINDA SİPAHİLERİN VE ZAİMLERİN TİMARLARI :

Bu defterde, Çeşme kazasındaki sipahilerin ve zeamet sahiplerinin timarları şöyle sıralanmıştır:

1 — Temsiye köyü
2 — Ürkmez köyü
3 — İpsalaburnu köyü
4 — Bozyaka köyü
5 — Kavlakkışla köyü
6 — Zeytünlikışlası köyü
7 — Benlüilisi köyü
8 — Kötebisa köyü
9 — Bulucan cemaati

10 — İpsalaburnu ve Benlüilisi ve İsalu niyabeti
11 — Seferihisar ihtisabı
12 — Çeşme kazasının ve Ilıca Pazarının ihtisab resimleri.

Defterde bu bilgi verildikten sonra şöyle bir hülasa yapılmıştır:

Sayı	
8	Köyler
2	Cemaat
557	Ev
113	Mücerret nefer
8	İmam
1	Muhassıl
1	Sipahizade

Bunların senelik gelir toplamı 78.923 akçedir.

Bu defterde, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Çeşme Kalesindeki silâhlar, teçhizat ve başka savaş malzemesi ayrı ayrı sayıları ile beraber yazılmıştır. Biz de aynen alıyoruz:

1 — Top-i Ahenin (Demirtop)	3	kıt'a
2 — Top-i Prango	22	"
3 — İnik-i Prango topu	27	"
4 — Sakim Prango (Bozuk top)	8	"
5 — İnik Prango (Bozuk)	1000	"
6 — Darpzen top	3	"
7 — Şayka top	6	"
8 — Tunç op	6	"
9 — Darpzen (bozuk)	4	"
10 — Bakır darpzen	4	"
11 — Şayka top (bozuk)	1	"
12 — Tüfenk	12	Kabza
13 — Tüfenk fındığı (mermi)	3	sandık
	180	adet
14 — Saç ayak	1	adet
15 — Kumpare (bomba)	50	"
16 — Cebe (zırh)	50	"
17 — Tolga (Miğfer)	50	"
18 — Bakır Tolga	30	"
19 — Zemberek oku	1	sandık
20 — Ok torbası	69	adet
21 — Ok ucu (temren)	85	"
22 — Demirçubuk	107	"
23 — Demirtolga	16	"
24 — Varya	10	"
25 — Balta	15	"
26 — Kazma	45	"
27 — Kürek	41	"
28 — Büyük ve küçük çivi	4	sandık
29 — Köskü	1	adet
30 — Urgan	89	"
31 — Kurşun sikke	7	"

Kalede 50 müd. pirinç bir az miktar da kılınç vardır.

Başvekalet arşivindeki 148 numaralı ve 935 H.-1528 M. tarihli bir başka İlyazıcı defterinin 992 nci sayfasından 121 nci sayfasına kadar olan kısmı Çeşme'ye ayrılmıştır. Bu defter de de Çeşme, Kanuni'nin hassı olarak gösterilmiştir. O vakit Çeşme'nin 211 evi, 117 mücerredi, 4 imamı, 2 hatibi, 12 piri (yaşlı adamı), 2 malûlu ve 1 müezzini var idi.

Çeşme, Karaburun, Sisam adası karşısındaki Ayayorgi iskelesi ile Ayasulug limanlarının mukataaları da padişahın hassıdır.

Padişahın hassı olan diğer köyler de ev sayıları ile beraber şöyle gösterilmiştir:

Köy adları	Ev sayısı
1 — Kösederesi	139
2 — Bonyak	290
3 — Reislü	42
4 — Emirdoğanlı	121
5 — Balıklago	48
6 — Sahipyüzü	174
8 — Eğridere (Sivrihisara bağlı)	37

Eğridere'de şu Cemaatler vardır:

1 — Manastır	46
2 — Eğridereli	48
3 — Kayabaşı	56

4 — Kuyucuk 58
5 — Ilıca 100

Aynı arşivin 139 numarasındaki 934 H.—1527 M. tarihli defterde de Aydın Livasına bağlı Bala, Çeşme, Ayasulug, Amastura kalelerindeki müstahfızların timarları vardır. Defterin başındaki kanunname rutubetten silinmiş, yalnız altınla yazılmış ayetler ve besmele kalmıştır.

ESKİ VE YENİ İDARİ TEŞKİLATTA ÇEŞME:

Çeşme, Anadolu eyaletinin Aydın Livasına bağlı bir kaza (ilçe) idi. Sonra Aydın vilâyetinin İzmir sancağına bağlı bir kazanın merkezi olmuştu. Şimdi de İzmir vilâyetine bağlı bir ilçenin merkezidir.

Osmanlılar, Girit adasını alırlarken donanmaları Çeşme limanında üslenmişti.

Osmanlı tarihinde bu limanın çok elemli ve hüzünlü bir yadı vardır. Osmanlı donanması 1184 H. -1770 M. yılında Haziranın 7 nci günü Rus ve İngiliz müşterek donanması tarafından Çeşme limanında yakılarak yok edilmişti. Bu savaşta Cezayirli Hasan Bey, Rus amirali Orlof'un gemisini havaya uçurmuştu. 1313 H. -1895 M. yılında Sultan II. Abdülhamit'in zamanında amiralin bu batık gemisinden bir çok şey çıkarılmıştır. Bunlar şimdi İstanbul'da Deniz müzesinde teşhir edilmektedir. Bunların arasında kılıçlar, kılıç balçakları, eğri kılıç namlıları, kurşun tavaları, mermi kalıpları, fincanlar, şapkalar ve daha bir çok savaş malzemesi ve teçhizatı vardır.

Vâsıf Tarihinin II. cildinin 48-49 ncu sahifelerinde (İhtirak-ı donanma ve azl-i kaptan-ı derya) başlıklı bendinde bu savaş genişçe yazılmıştır. Rus donanması Akdenizde pervasızca gezmeye ve Osmanlı adalarını, sahillerini vurmaya başlamıştı. Derya Kaptanı Hüsamettin Paşa emrine verilen donanma ile sefere çıkmıştı. Cezayirli Hasan bey (sonra Paşa) düşmanın amiral gemisini yakarak batırmıştı. Ama düşmanın yakarak Türk donanması üzerine salıverdiği neft ve barut yüklü kayıklar Türk donanmasına yanaşarak yanmalarını hazırlamıştı. Cezayirli Hasan Bey yaralanmış ve patrona kaptanı Ali bey ile başka kaptan da ölmüşlerdi. Düşman donanması İzmir körfezine kadar ilerlemişti sonra padişah Kaptan Paşayı azletmiş, yerine Cafer Reisi tayin etmişti.

ÇEŞME KERVANSARAYI

Sahil boyunun çok işlek bir ticarî ve askerî yolu üzerinde bulunan müstahkem bir şehrin kalesinin önünde imarethanesi ile bir büyük kervansaray var idi. Çeşme, Kuşadasına benzer. Kuşadası kalesinin önünde de bir kervansaray var idi. Bunu Öküz Mehmed Paşa yaptırmıştı. Bu kervansaray aynı zamanda dendanlı ve burçlu bir kale gibiydi. Seyirdim yerlerinde toplar vardı. Bu kervansaray iki katlı idi. Kervansaray geçmiş çöküntü devirlerinin ihmali yüzünden harap bir halde idi. Asîl hüviyetini kaybetmek üzere idi. Kubbeler, merdivenler, dendanlar yıkılmıştı. Ben burasını bir harabe halinde bulmuştum. Avlusunda topraklar içinde bazı toplar görmüş ve meydana çıkarmış idim. Dede yadigarlarının üstüne titrayen ve koruyucu melek gibi kanat açan Vakıflar Genel Müdürlüğü kurtardığı bir çok dede bergüzarı gibi bu kervansarayı da aslına uygun bir şekilde restore etmiş ve asri bir turizm konağı haline getirmişti. Burada kalmak isteyen turistlerin kuyruğa girip sıra bekledikleri görülüyor.

Sevinçle öğrendiğime göre, Vakıflar Genel Müdürlüğü, üzerinde padişahın ve mimarının adını taşıyan bu Çeşme Kervansarayını da onarmak için faaliyete geçmiştir. Bu kervansaray Kuşadası kervansarıyından daha eski-

dir. Bugün (455) yaşının içinde bulunuyor. Taşla yapılan kervansaray iki katlı idi. Öküz Mehmed Paşa'nın kervansarayından daha çok tahribe uğramıştır. Bu muazzam hayır müessesesi yerlilerin bir taş ocağı halinde kullanılmıştı. Vakıflar Genel Müdürlüğünün hızır eli yetişmiştir. Bu kervansarayı Evliya Çelebi çok güzel tasvir etmiştir.

Kullandığı cümleleri buraya alıyorum:

"Leb-i Derya'da kurşun kubbeli bir camii vardır. Gayet küçüktür ve camiin yol aşırısında bir Han-i azimi var. Cümle yetmiş ocaktır. Üzerinden kurşunun küffar almıştır ve bir imareti var. Nimeti mebzuldur ve bu imaretler cümle Süleyman Han'ın veziri makbul iken maktul olan İbrahim Paşa'nın hayratıdır"[9]

Hanların ve kervansarayların odaları eski kaynaklarda (ocak) ile vasıflandırılır. Konuklara tahsis edilen odaların hepsinde odun yakmak için Kuraş ocakları (şömineler) bulunurdu. İşte, bu azim handa da tam 70 ocak vardı. Yani, hanın bu kadar sayıda ocaklı odası bulunuyordu. Hanın, yolcuların ve geçici askerlerin bineklerini, at, katır, eşek ve deve gibi yük hayvanlarını bağlamak için yerleri, konukların ağırlanması ve yemek yemeleri için imareti vardı. Karşısındaki kubbeli küçük camide hana inen yolcuların ibadetlerine tahsis edilmişti.

Denizden gelen düşmanlar (Venedikliler) camiin ve kervansarayın kubbelerinin kurşunlarını soyup götürmüş lerdi. Bunlar kalenin demirkapılarını, kaledeki II. Bayezit'in yaptırdığı fevkanî camiin altun alemlerini de yağmalamışlardı. GRELOT'un gravüründe minareli ve kubbeli küçük cami ile kervansaray ve kalenin içindeki camiin minaresi görülmektedir. Bu resim bize kervansarayın iki katlı bir parçasının tıpkı Kuşadası kervansarayının ki gibi dendanlı bir burç halinde olduğunu gösteriyor.

Harab kervansarayın önüne Kuşadası kervansarayında olduğu gibi tufeyli binalar yaptırılmıştır. Kapısının sağında ve solunda bu perişan yapılar görülür. Kapısının üstünde bulunması lâzım gelen kitabesi sonradan bir başka yere konulmuştur. Kitabe dikdörtgen şekilli som bir mermer üzerine devrinin en güzel girift bir hattı ile yazılmıştır.

KERVANSARAYIN KİTABESİ :

Bir satırlık bu kitabeyi aynen kopya ediyorum:

امر بانشاء هذا البناء المصون سلطان البر والبحر

سلطان سليمان ابن سلطان سليم فى تاريخ سنة خمس

وثلثين وتسعمايه عمل على بن بابو ججى

Arap dil kurallarına tam uygun olarak hiçbir kusursuz ve yanlışsız yazılan bu Arapça kitabeyi bir de yeni harflere çevirerek yazıyorum:

"EMERE BİİNŞA-İ HAZ-EL-BİNA İL-MASUN SULTAN-ÜL BERRİV-EL BAHRİ SULTAN SÜLEYMAN İBN-İ SULTAN SELİM Fİ TARİHİ SENETE HAMSE VE SELASİN VE TİSAMİYE. AMİLE ALİ İBN-İ BABUCCU"

Kitabe dilimize şöyle çevrilir:

"(Tanrı tarafından) korunulan bu binanın yapılmasını kara ve denizin sultanı Sultan Selim oğlu Sultan Süleyman 935 yılı tarihinde emretti. Bunu, babuççuoğlu Ali yaptı".

Kitabeye göre bu bina 935 H.-1528 M. yılında kara ve denizin sultanı Kanuni Sultan Süleyman zamanında onun emriyle yapılmıştır.

Kitabede yapılan binanın ne olduğu açıklanmamıştır. Yalnız bina (Masûn) kelimesi ile tavsif edilmiştir. Bu kelime arapça (saklamak, korumak,

9) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 9, sahife 107.

muhafaza etmek) anlamına (sıyanet ve sıyan) kökünden yapılmış ism-i mef'uldür. Korunan, muhafaza edilen, saklanan anlamınadır.

Allah tarafından korunan, muhafaza edilen, saklanan yapı demektir. Kitabe kaleye daha yakışır gibidir. Ama bu kervansarayda Çeşme Kalesinin önündeki Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı gibi bir kale kervansaray olduğu için kullanılmış olması çok muhtemeldir.

Öküz Mehmed Paşa kervanasarayını yaptırırken bunu örnek almış olması çok muhtemeldir.

Binanın mimarının adı Babuççuoğlu Ali'dr. Arapça da (p) harf olmadığı için (Babuççu) şeklinde yazılmıştır. Anadolu'nun bir çok yerlerin de mesela Konya'da da (Babuççu) şeklinde de kullanılır.[10].

10) Bu kitabeyi bularak çektiği resmi bize veren kıymetli yüksek mimar ve mühendis Yılmaz Önge'ye burada teşekkür etmeyi bir borç sayarım.

Bu mimarın adına biz şimdiye kadar hiçbir yerde ve hiçbir kaynakta rastlamadık bu kitabe bize yeni bir Türk ve Müslüman mimarı tanıtıyor. Bunun, mesela Mimar Sinan ve Sultan I. Ahmed'in külliyesinin mimarı Mehmed Ağa gibi Yeniçeri Ocağından yetişmiş bir dönme değil, bir müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Eğer dönme olsaydı babasının adı Allah'ın doksan dokuz güzel adının önüne (kul) anlamına arapça (Abd) kelimesi getirilerek gösterilir.

Kitabe restore edilen kervansarayın kapısının üsütüne konmalıdır. Evliya Çelebi'nin kervansarayın ve buradaki imaretin Frenk İbrahim Paşa'nın hayratından olduğunu söylemesi tetkike şayandır. Eğer bu kervansarayı daha toplu bir ifade ile bu mamureyi o yaptırmış olsaydı kitabede adının geçmesi de mümkündü. Kitabede padişahın emriyle bu binayı kendisinin yaptırdığını yazabilirdi.

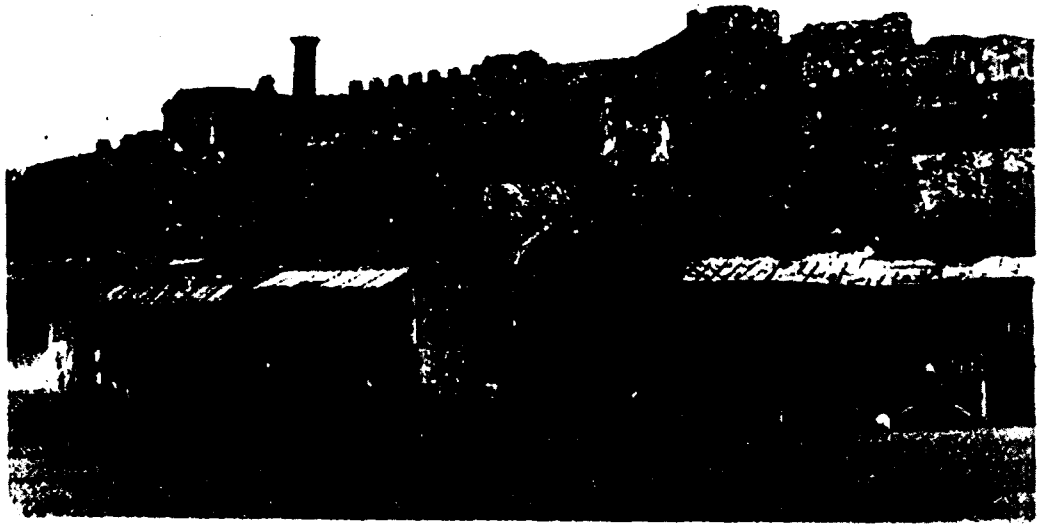

Res.: 1) Çeşme Kervansarayının bugünkü durumu, Arkasında kale burçlarının deindanları görülüyor.

Res: 2) Harap Çeşme Kervansarayının kapısı yanlarındaki kötü ve asalak binalar.

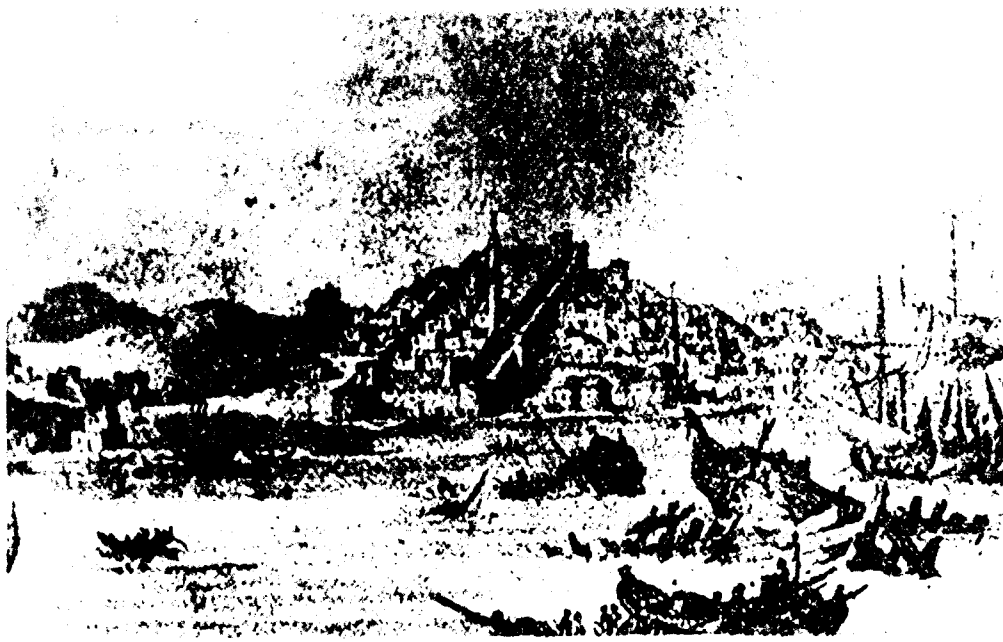

Res.: 3) Çeşme Kervansarayı Grelot'dan

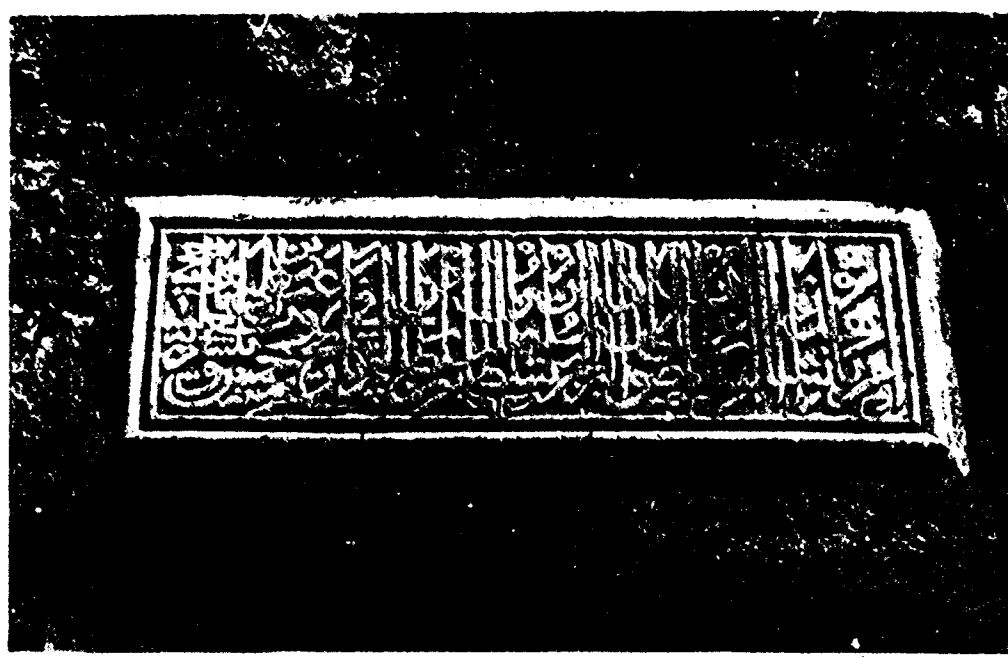

Res.: 4) Çeşme Kervansarayının Kitabesi.

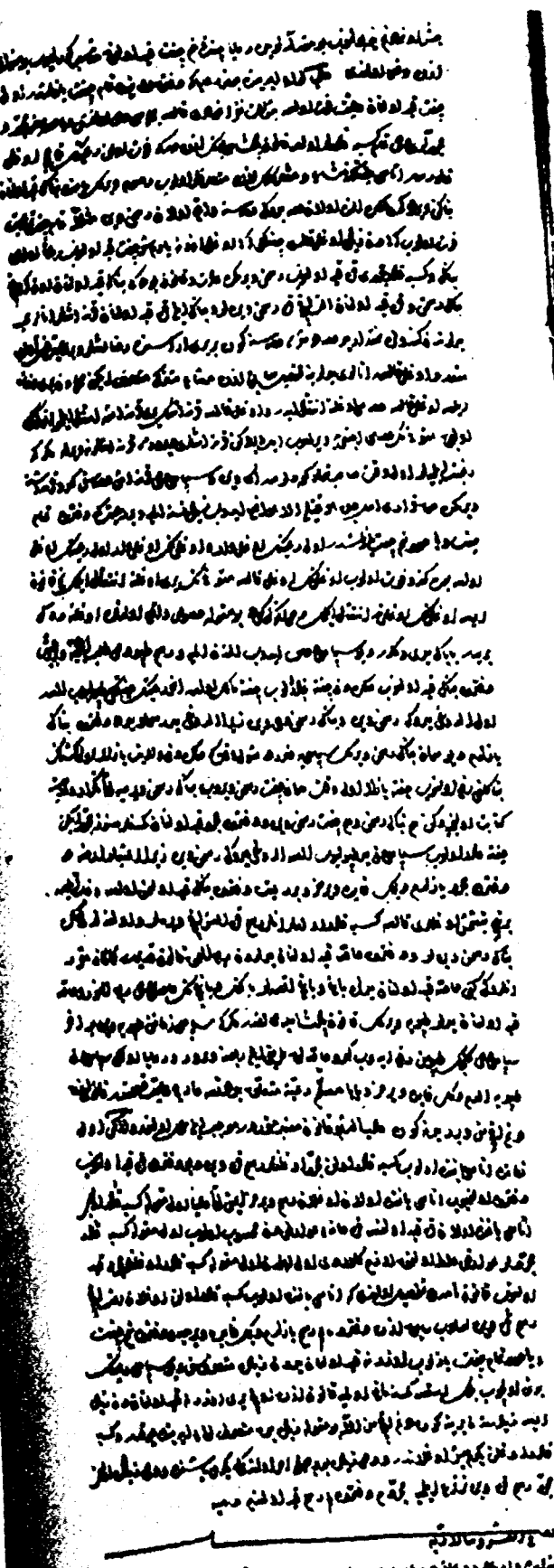

Kanuni Devrinde Aydın Livasının Kanunnamesi

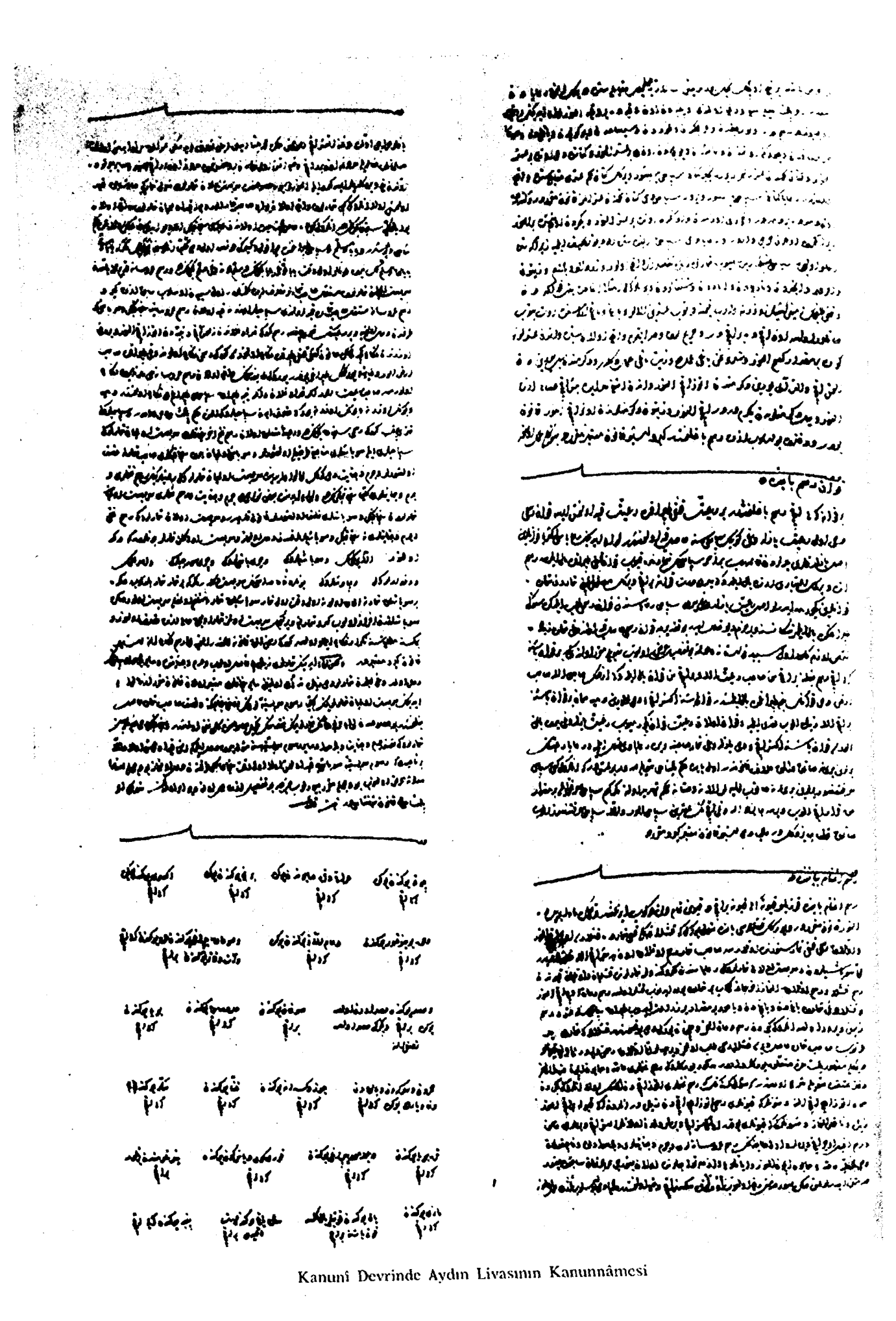

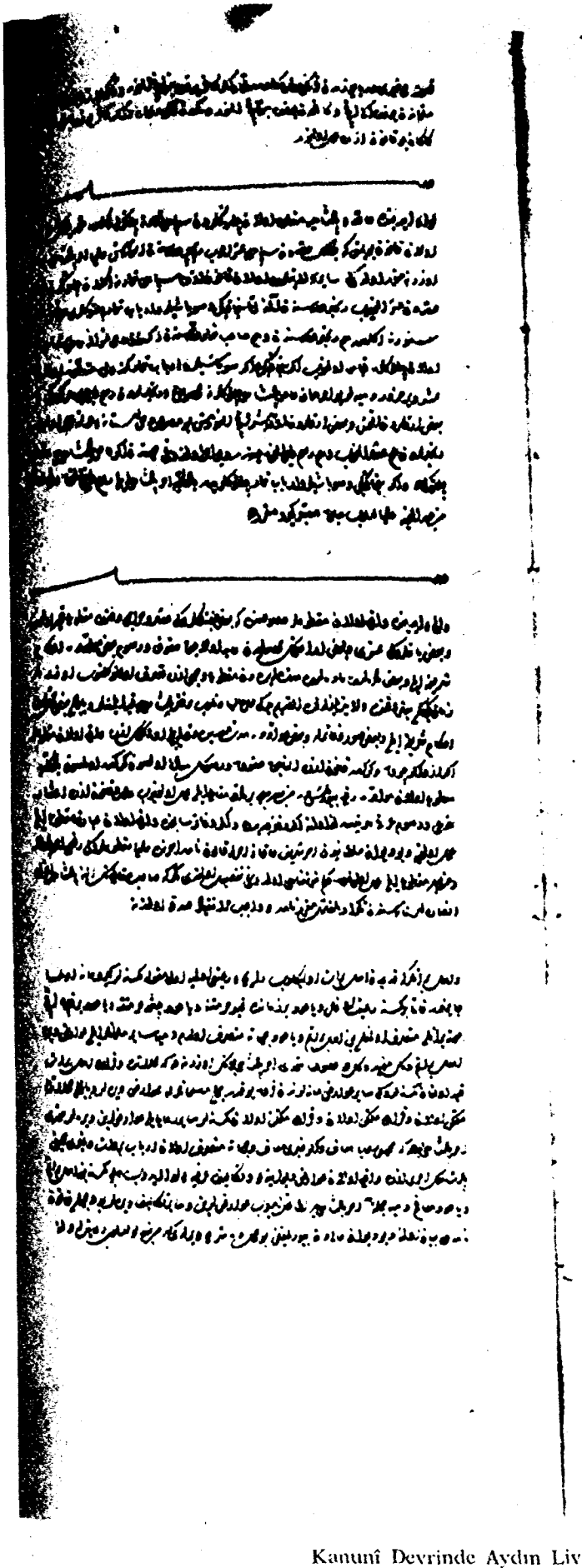

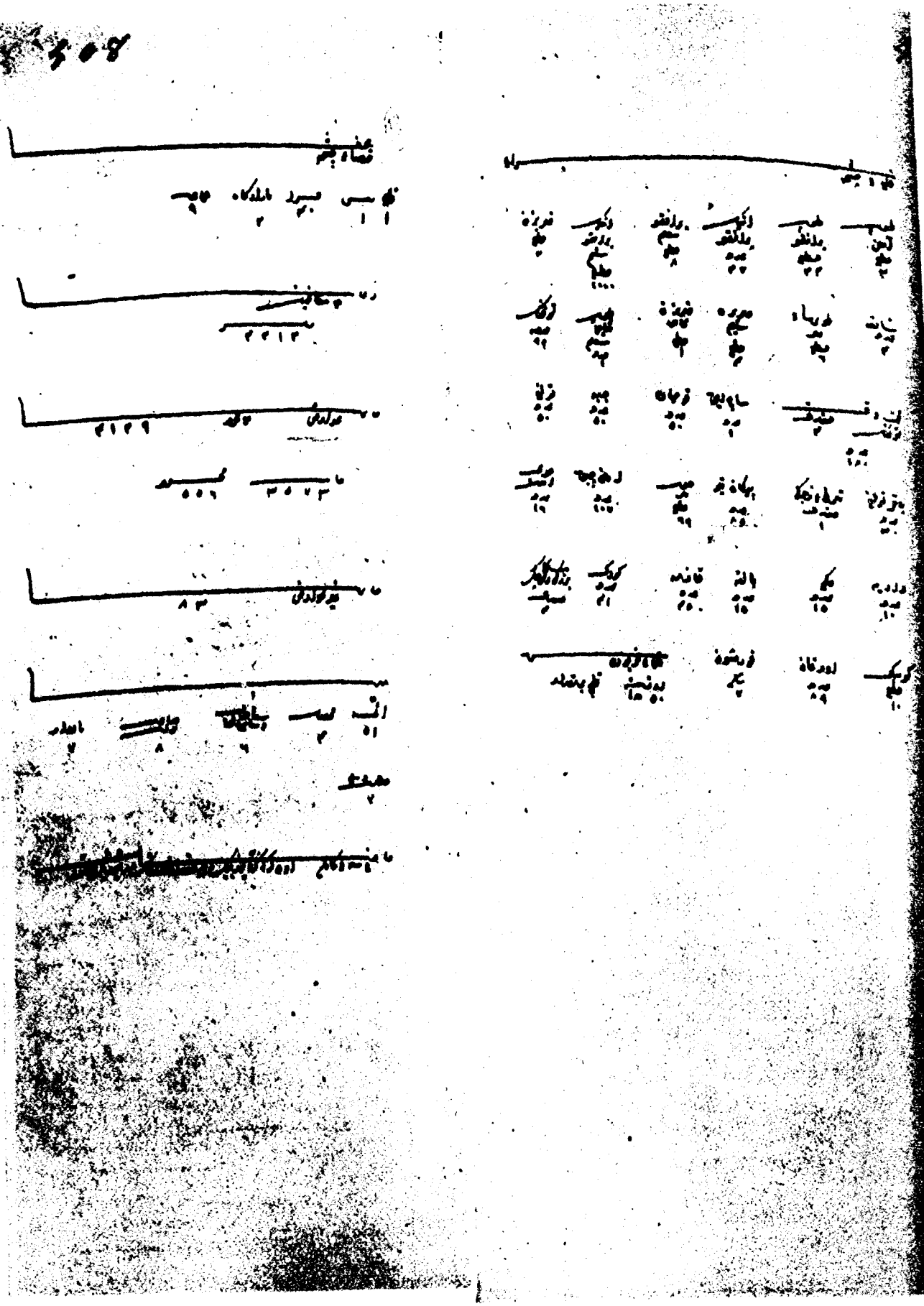

Çeşme Kalesindeki toplar, başka silâhlar ve teçhizat karşı sayfasında Çeşmedeki binalar, pazar yerleri ve o maatlar.

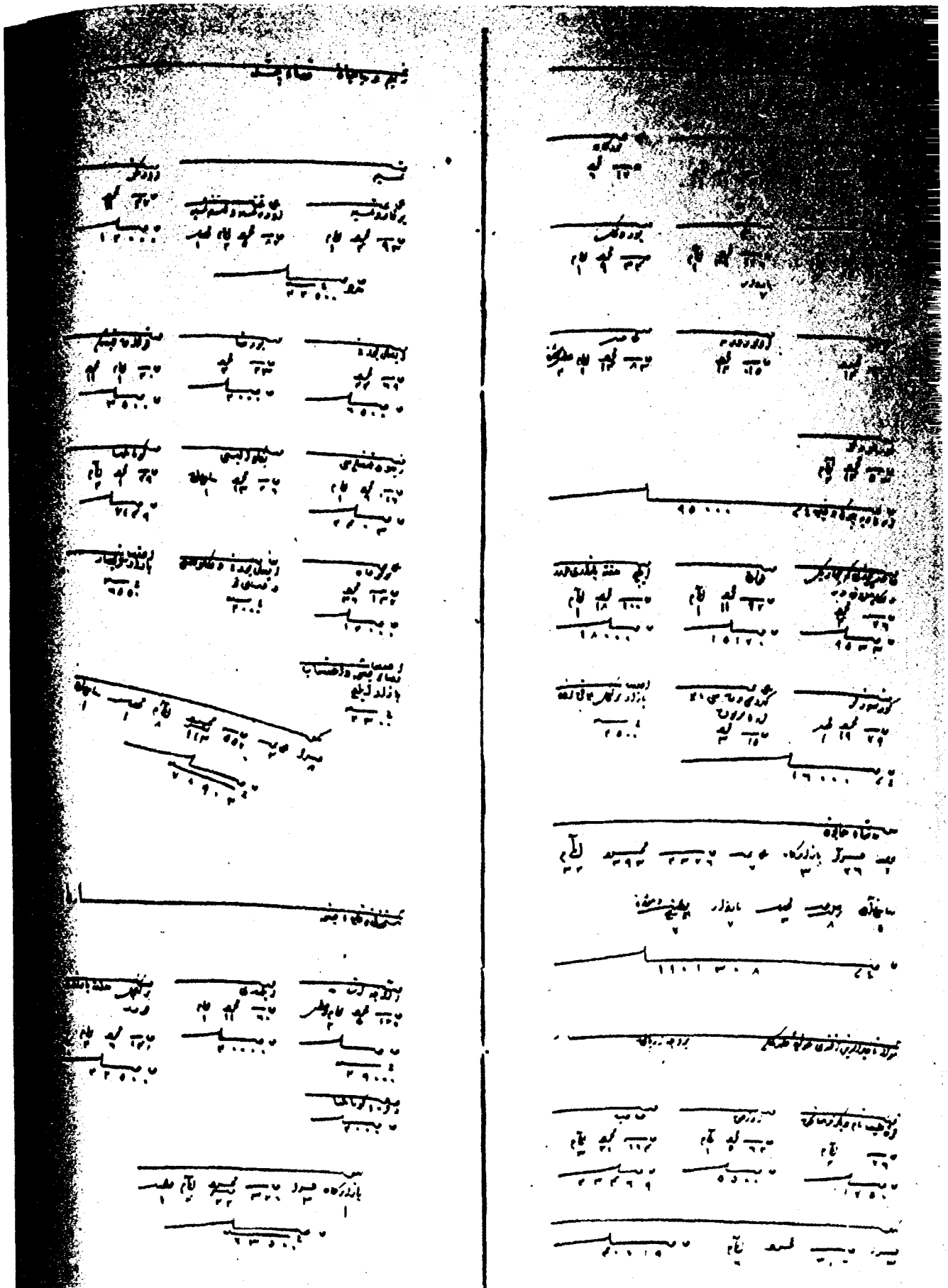

Çeşmeye bağlı Depecik Köyünde Kanuni'nin hasları, Çeşme Kazasındaki zeâmetleri padişah hocası Mevlâna Celâleddin'in timarı ve Çeşme Kalesinin muhafızlarının timarları

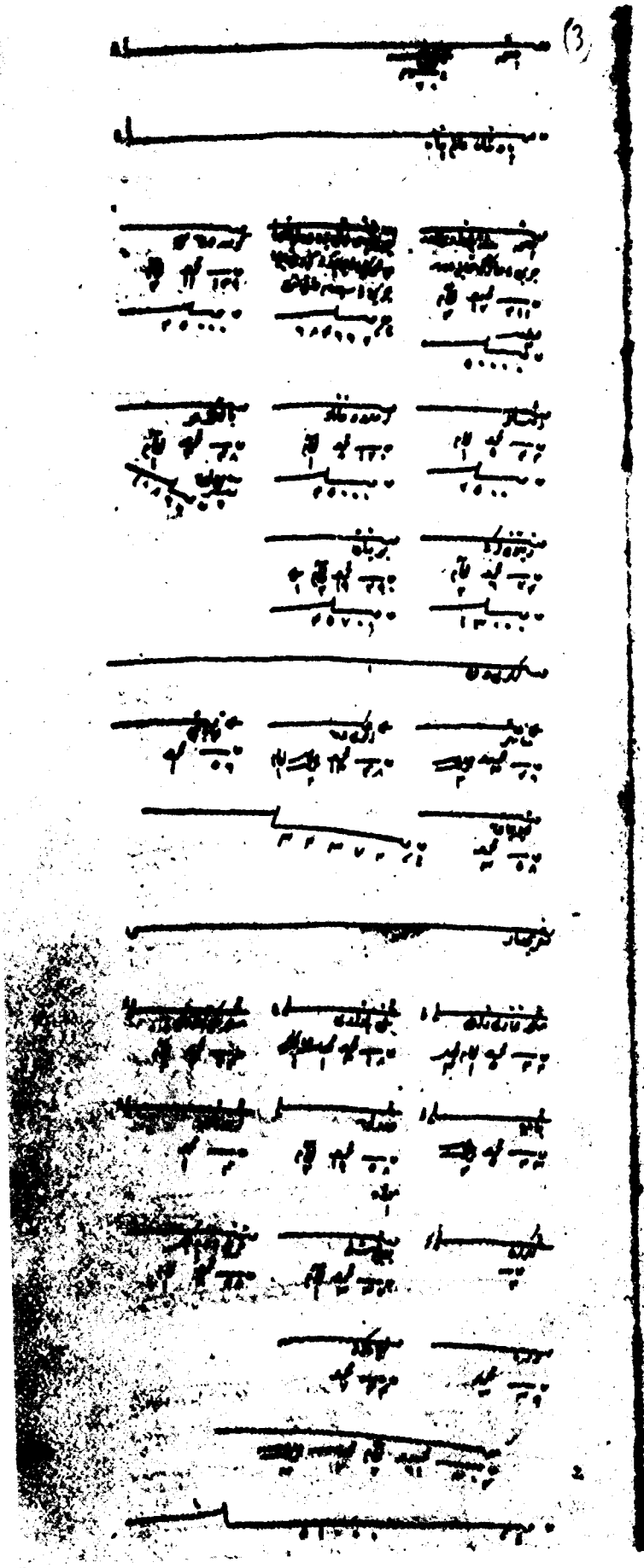

Çeşme kazasında Kanuni'nin hasları

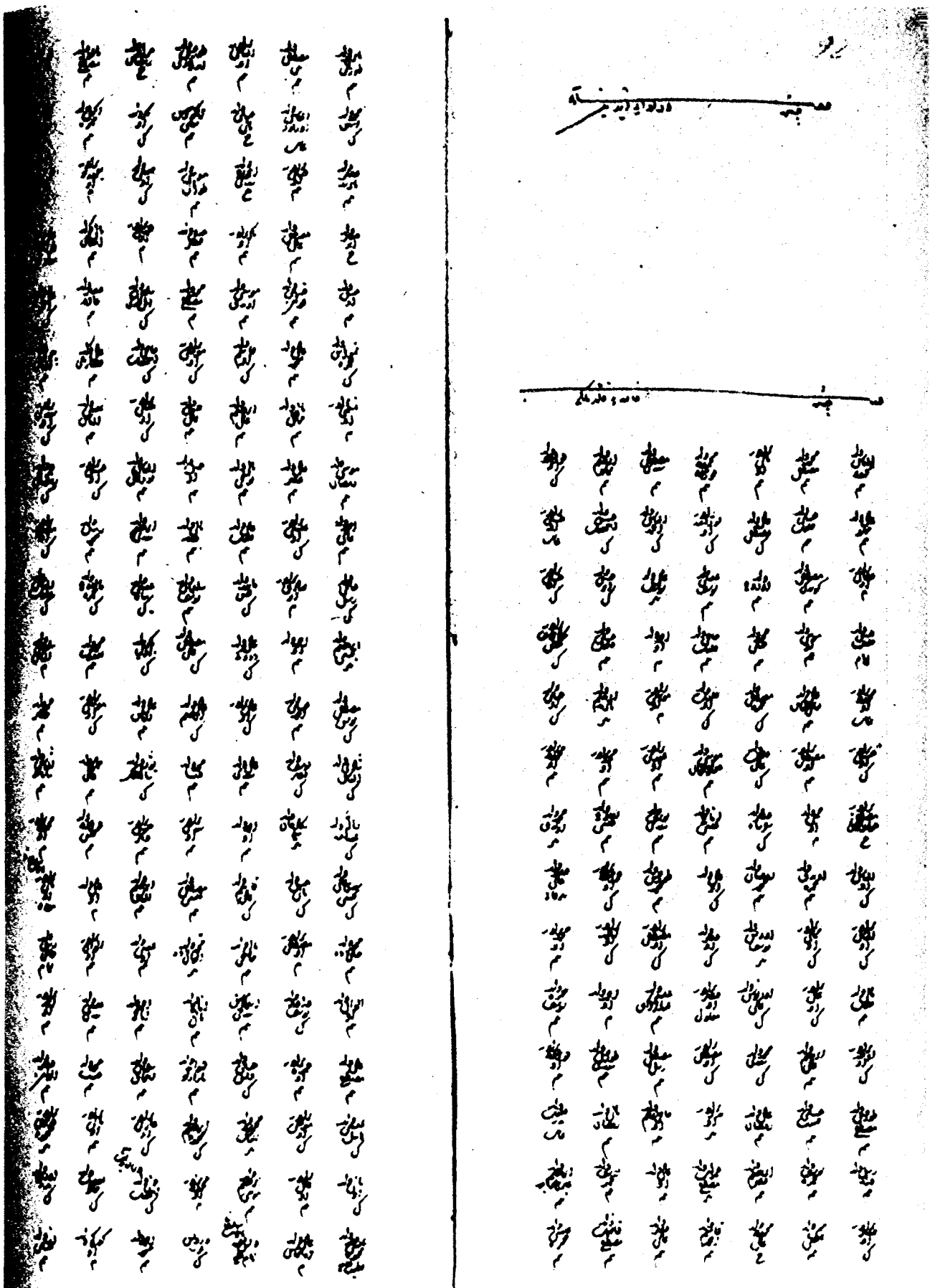

Avasuluğ Kazasında padişahın hasları.

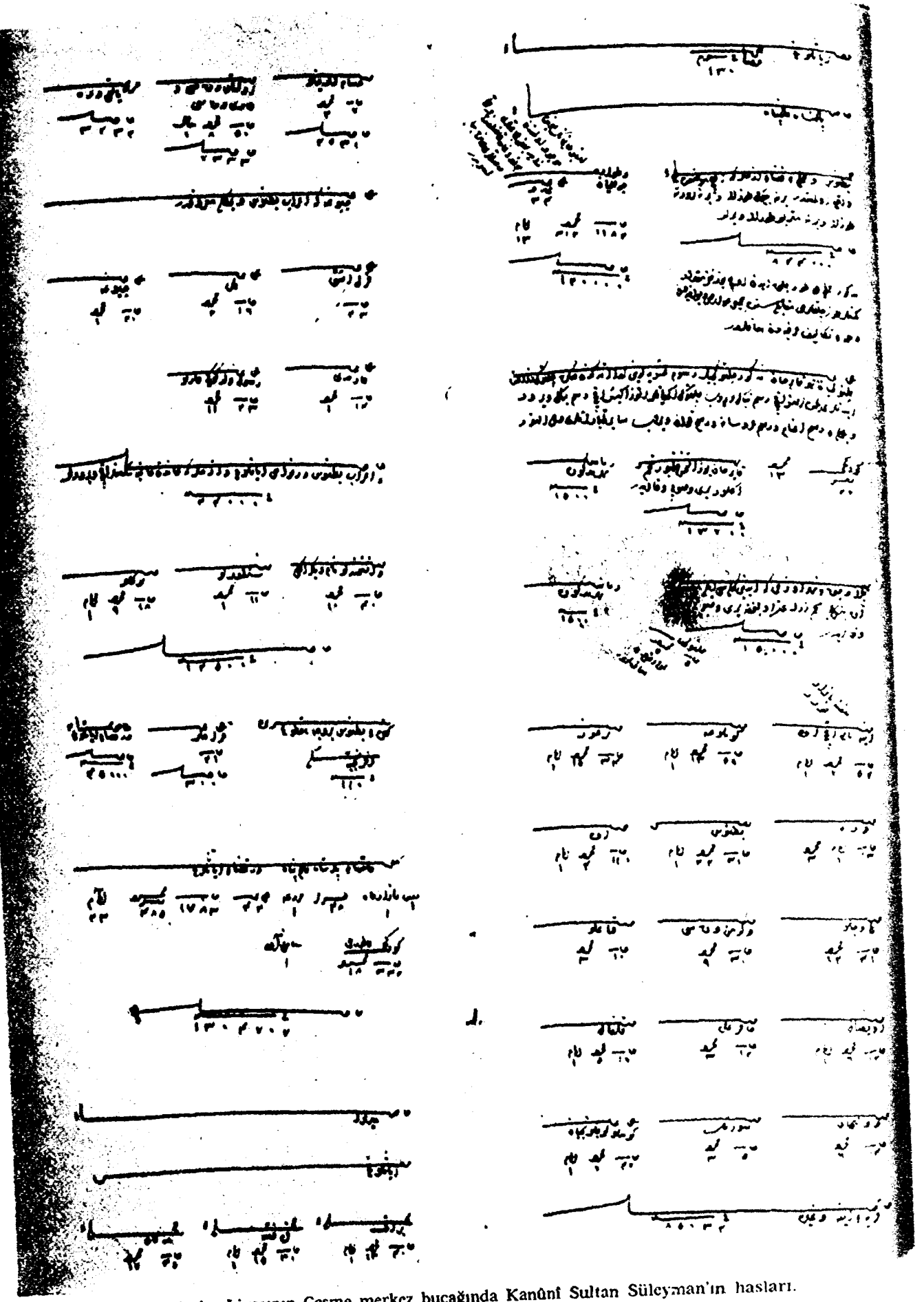

Aydın Livasının Çeşme merkez bucağında Kanûnî Sultan Süleyman'ın hasları.

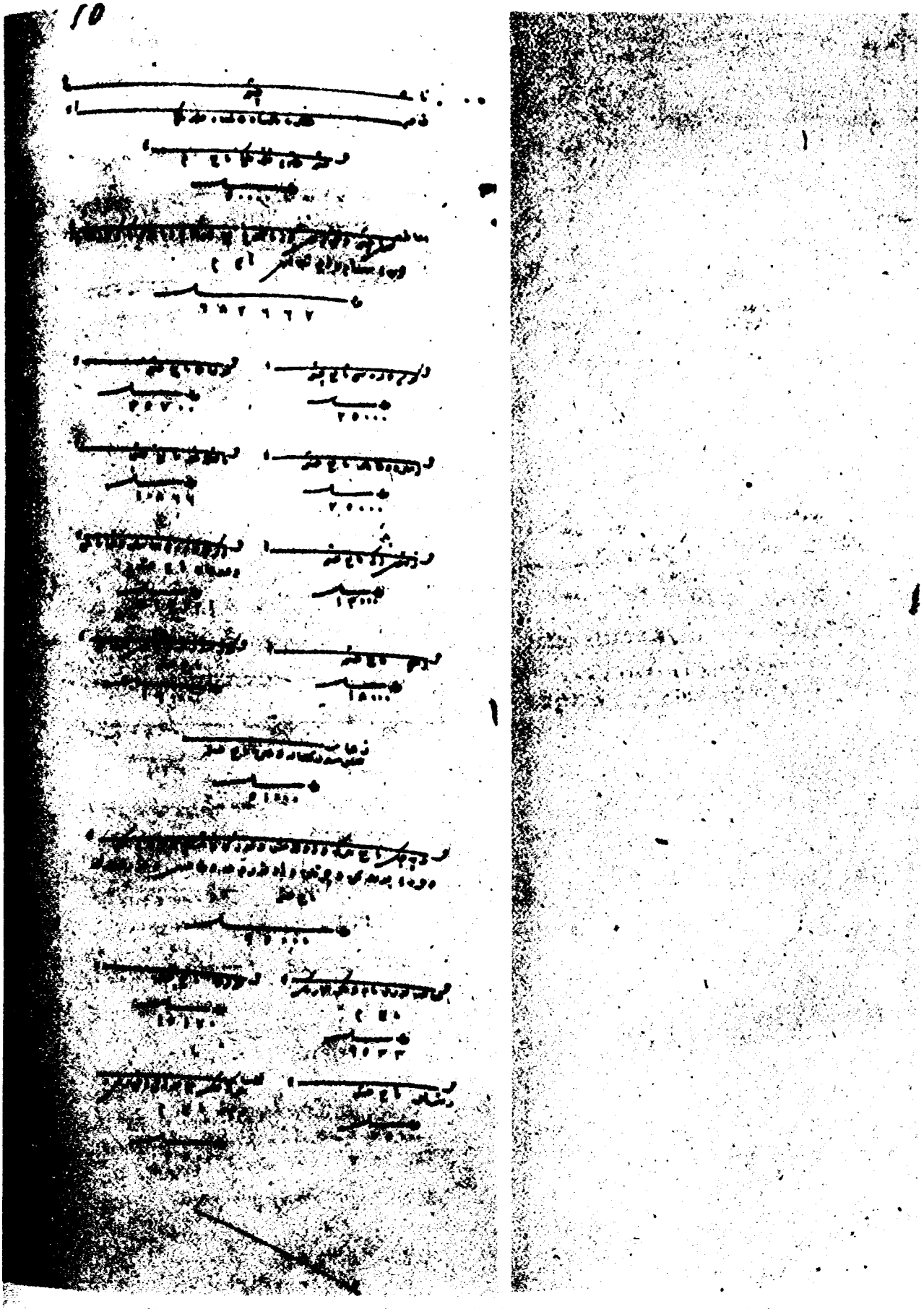

Kanûnî Devrinde Çeşme nahiyesinde Padişahın hass, makataaları ve köyleri.

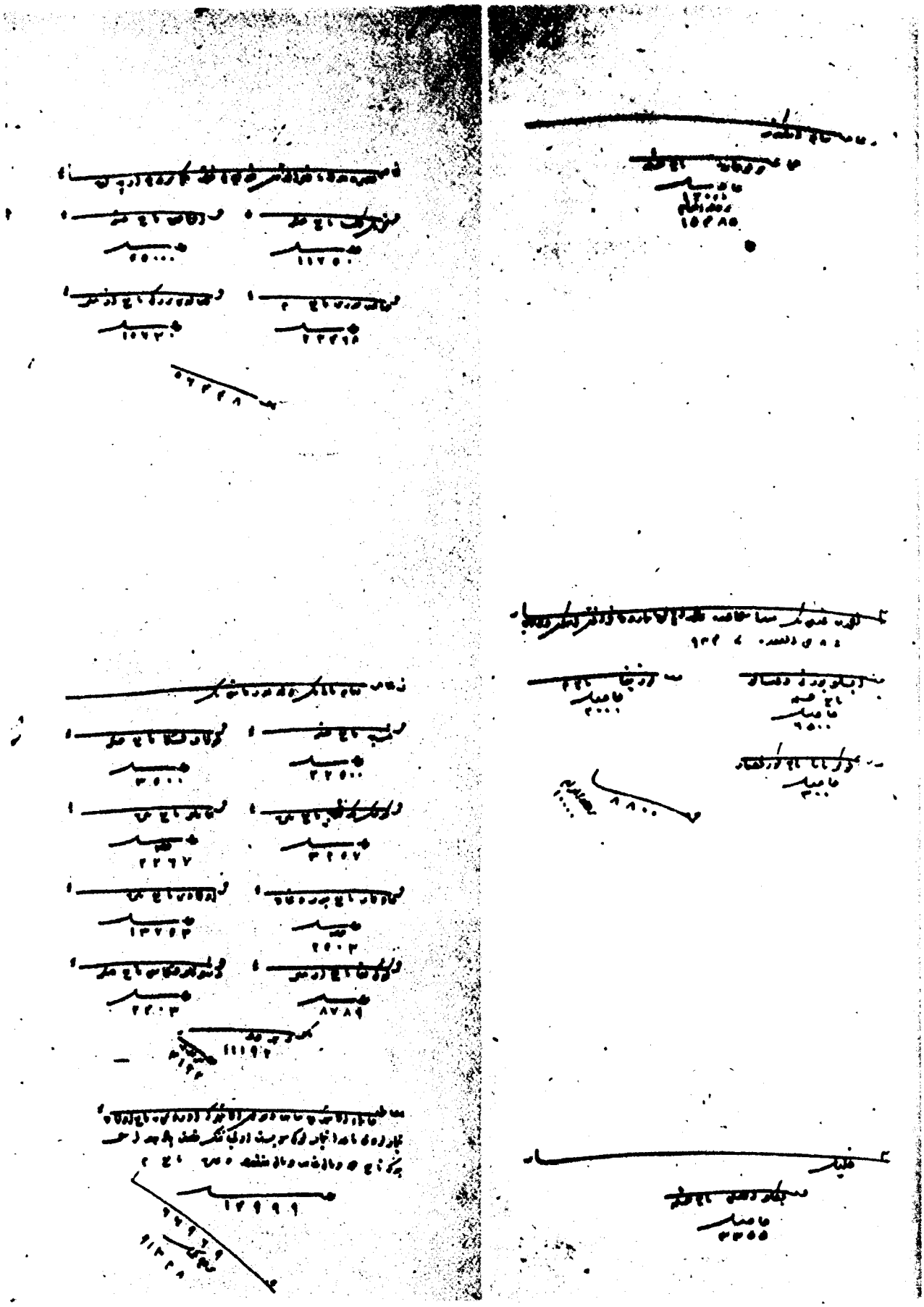

Kanunî Devrinde Padişah Hocası Mevlâna Cemaleddin'in hasları, köyleri, Timurtaş Beyin oğlu Bali Beyin, İskender Beyin zeametleri ve sancaktar İsa Bey zade Ahmet Beyin timarı.

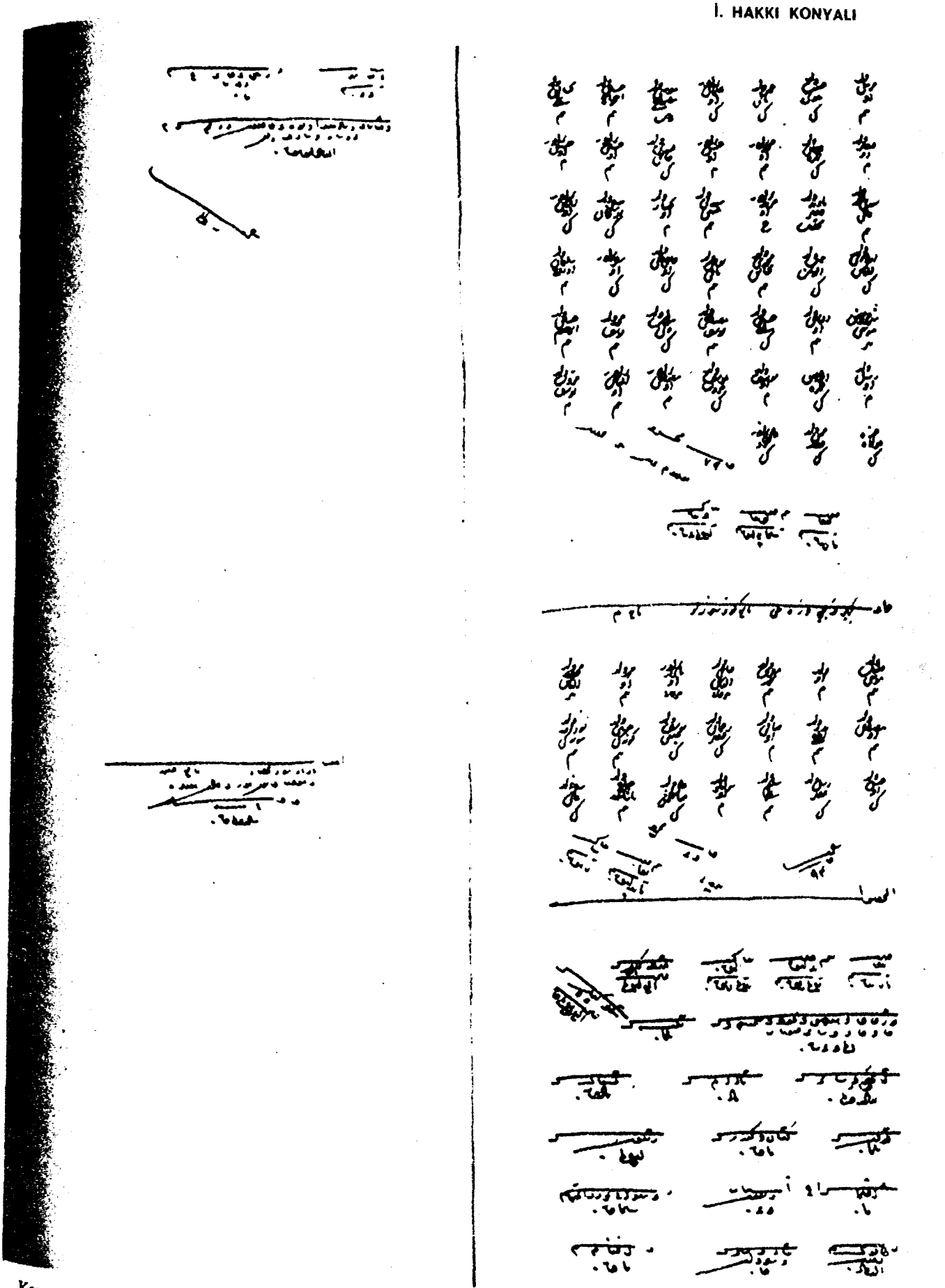

Kanuni Devrinde Çeşme'nin gözsüzler köyünde Kirveci Deresi Cemaatleri, nüfusu ve Iskender Beyin zeametleri ve sancaktar Isa Bey zade Ahmet Beyin Timarları.

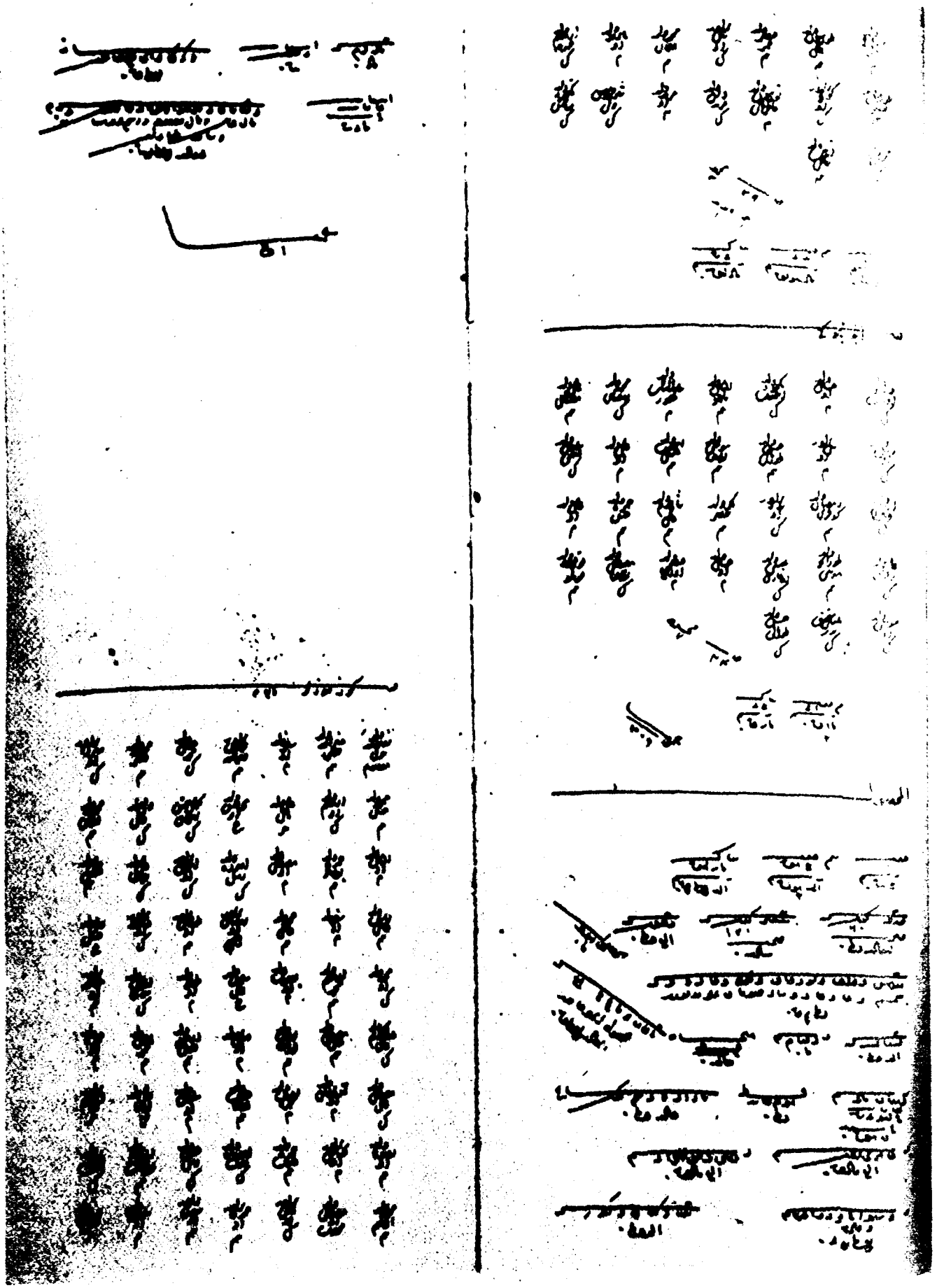

Kanuni Devrinde Gözsüzler Ece Bölüğü köylerinin nüfusu ve gelirleri.

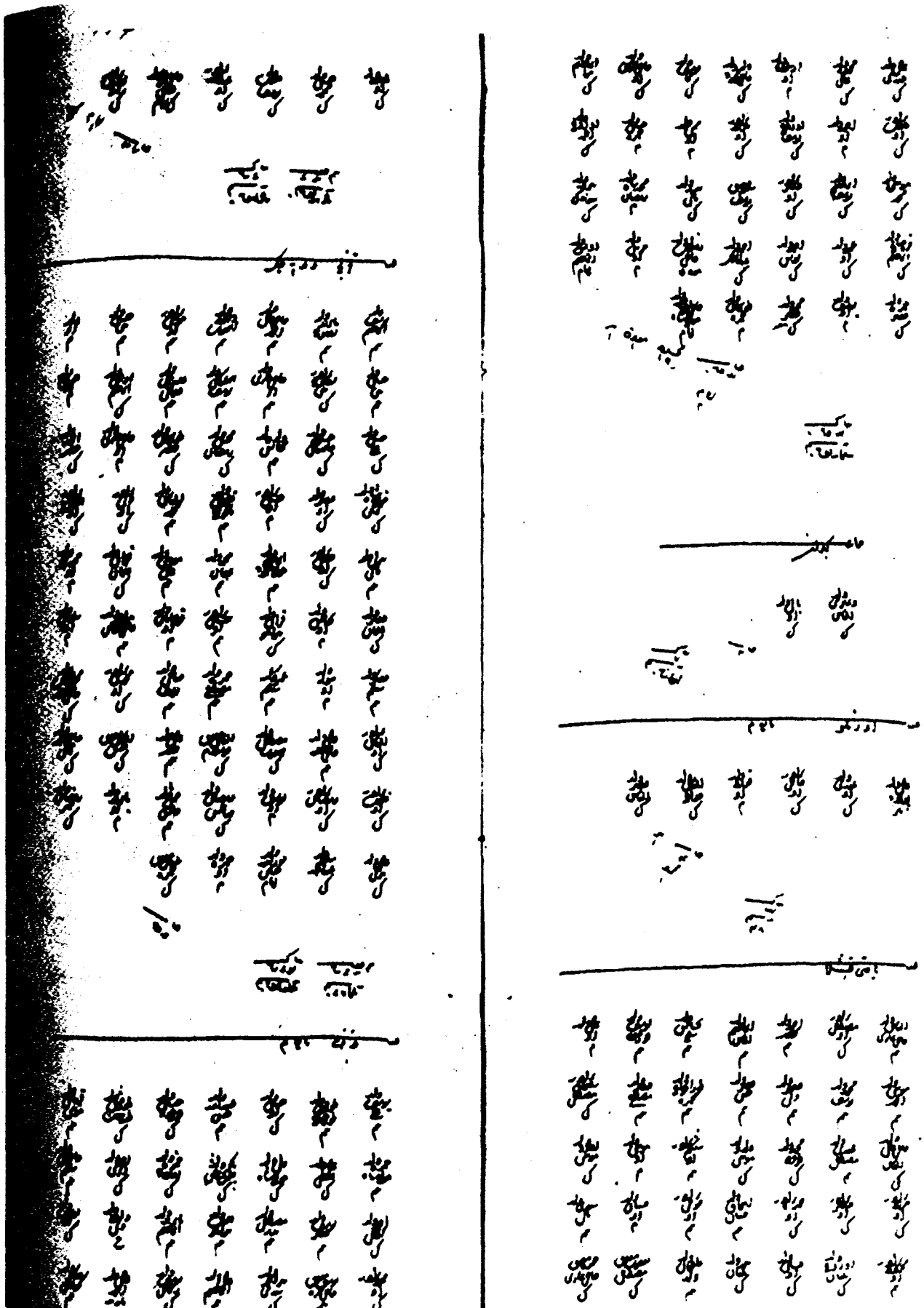

Kanuni Devrinde Çeşmeye bağlı Örenlü, Yassıkışla, Kızılca ve Tepecık Köylerinın nüfusu ve burada bulunan gbrler (gayri müslimler)

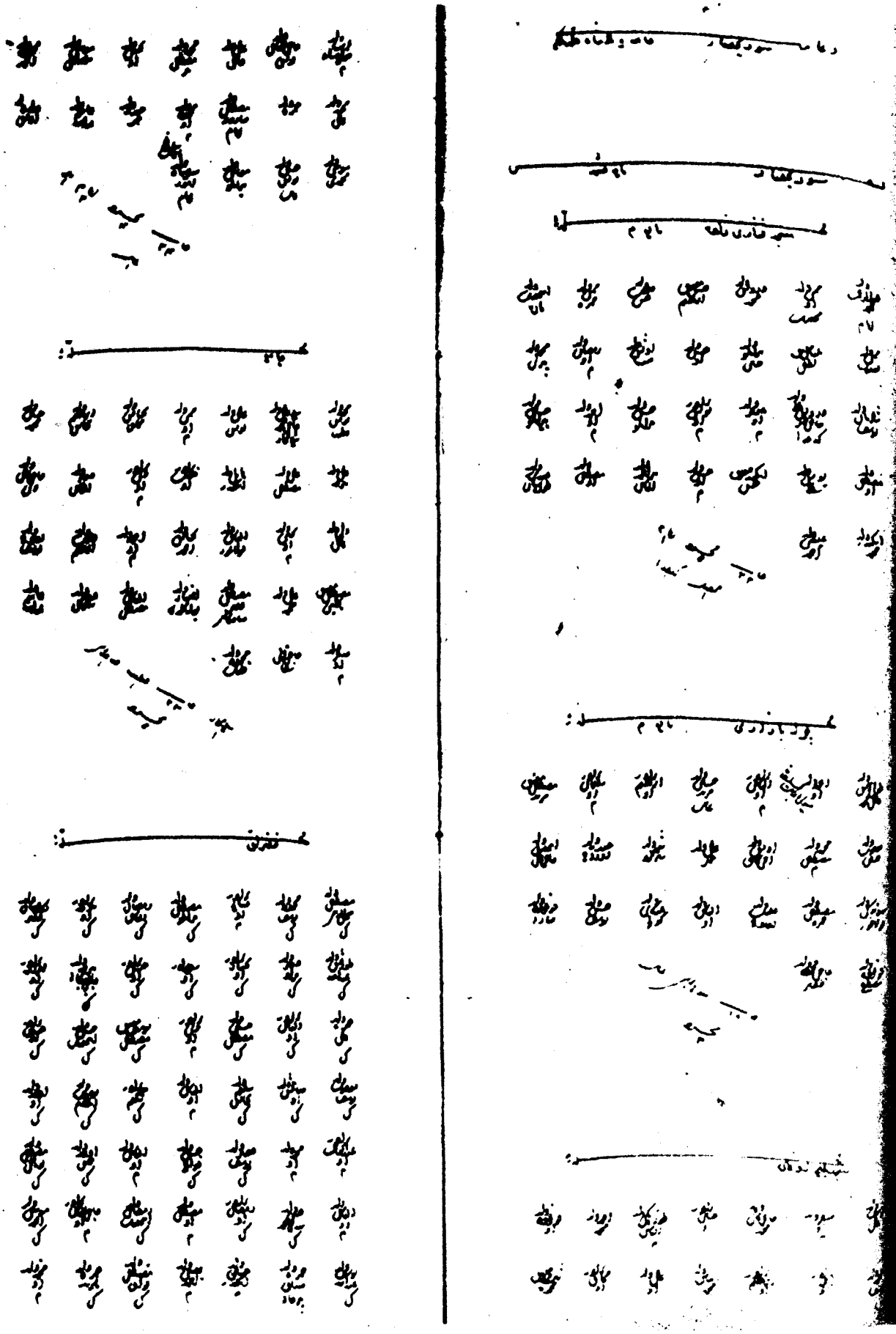

Kanunî Devrinde 1518 M. tarihinde Çeşmeye bağlı Sivrihisar'ın mahalleleri ve zeametleri (o vakit burada Fenar-i Mescidi, Çıra Pazarı, Yenic Oğlu Mescidi Camii ve Hıdırlık mahalleleri var idi).

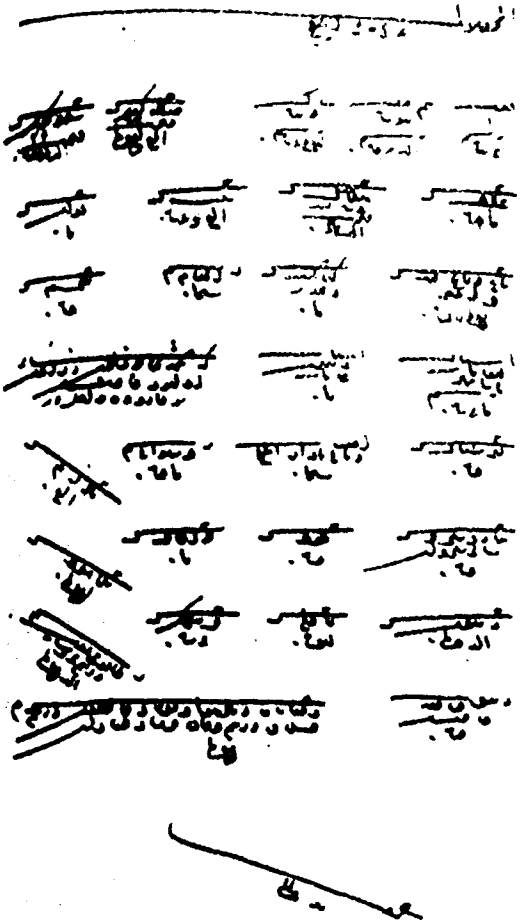

Kanuni Devrinde Çeşmeye bağlı Ilıca Köyünün nüfusu ve gelirleri.

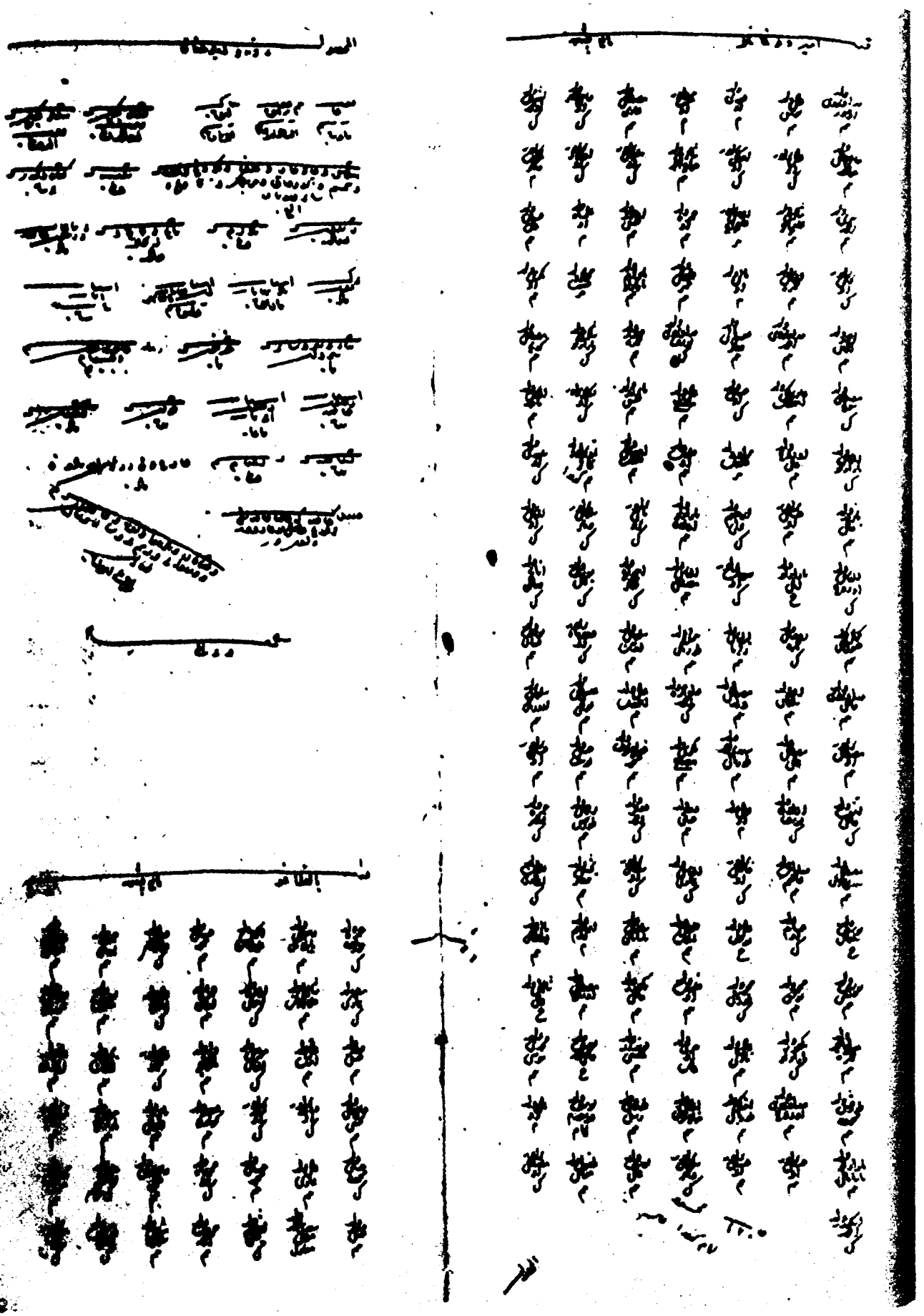

Çeşmeye bağlı Emirdoğanlı, Balıklagu Köylerinin babalarının adları ile nüfusu ve gelirleri.

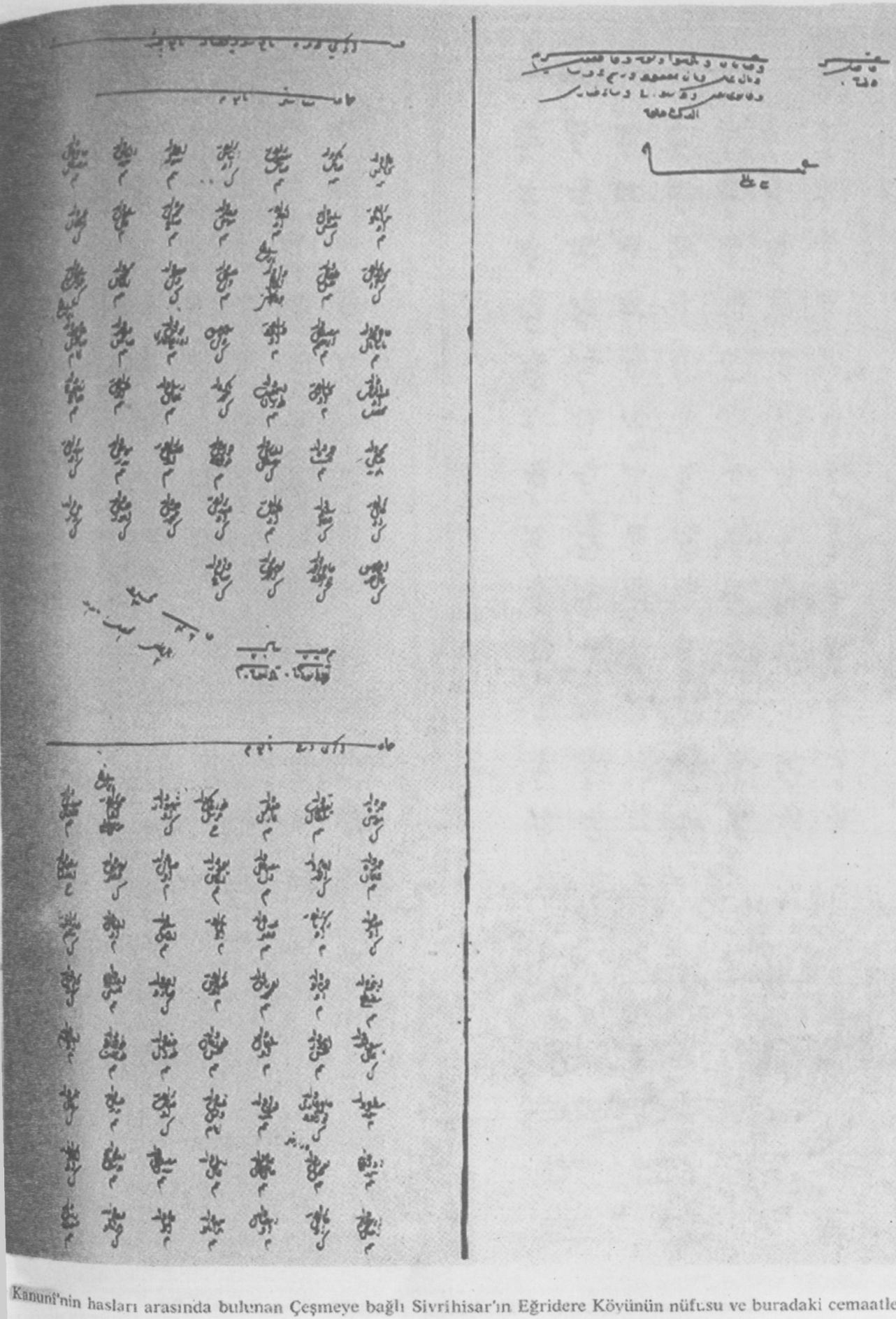

Kanuni'nin hasları arasında bulunan Çeşmeye bağlı Sivrihisar'ın Eğridere Köyünün nüfusu ve buradaki cemaatler.

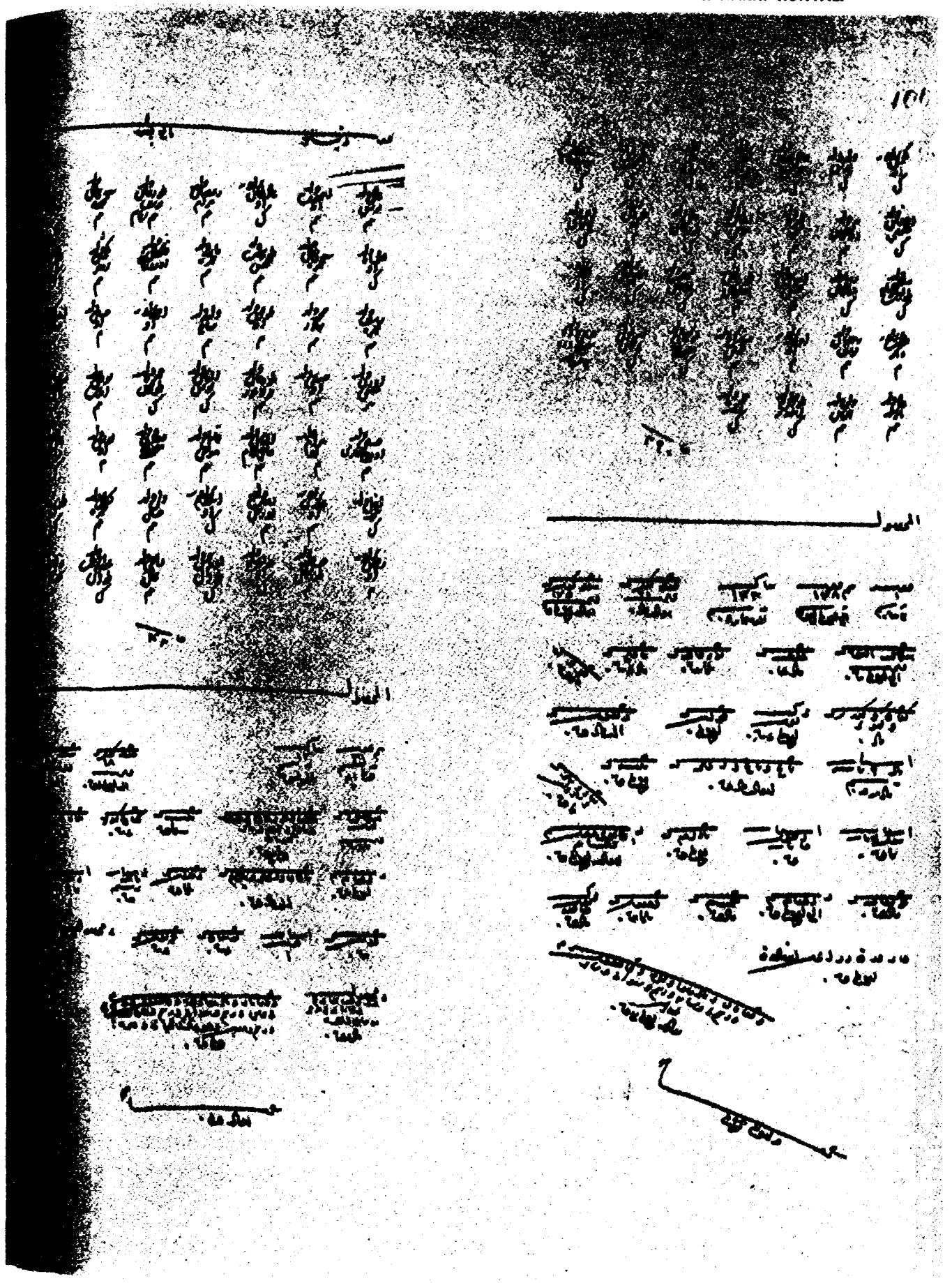

Ayni defterde Kanunî'nin hasından olan Çeşmeye bağlı Reislü Köyü.

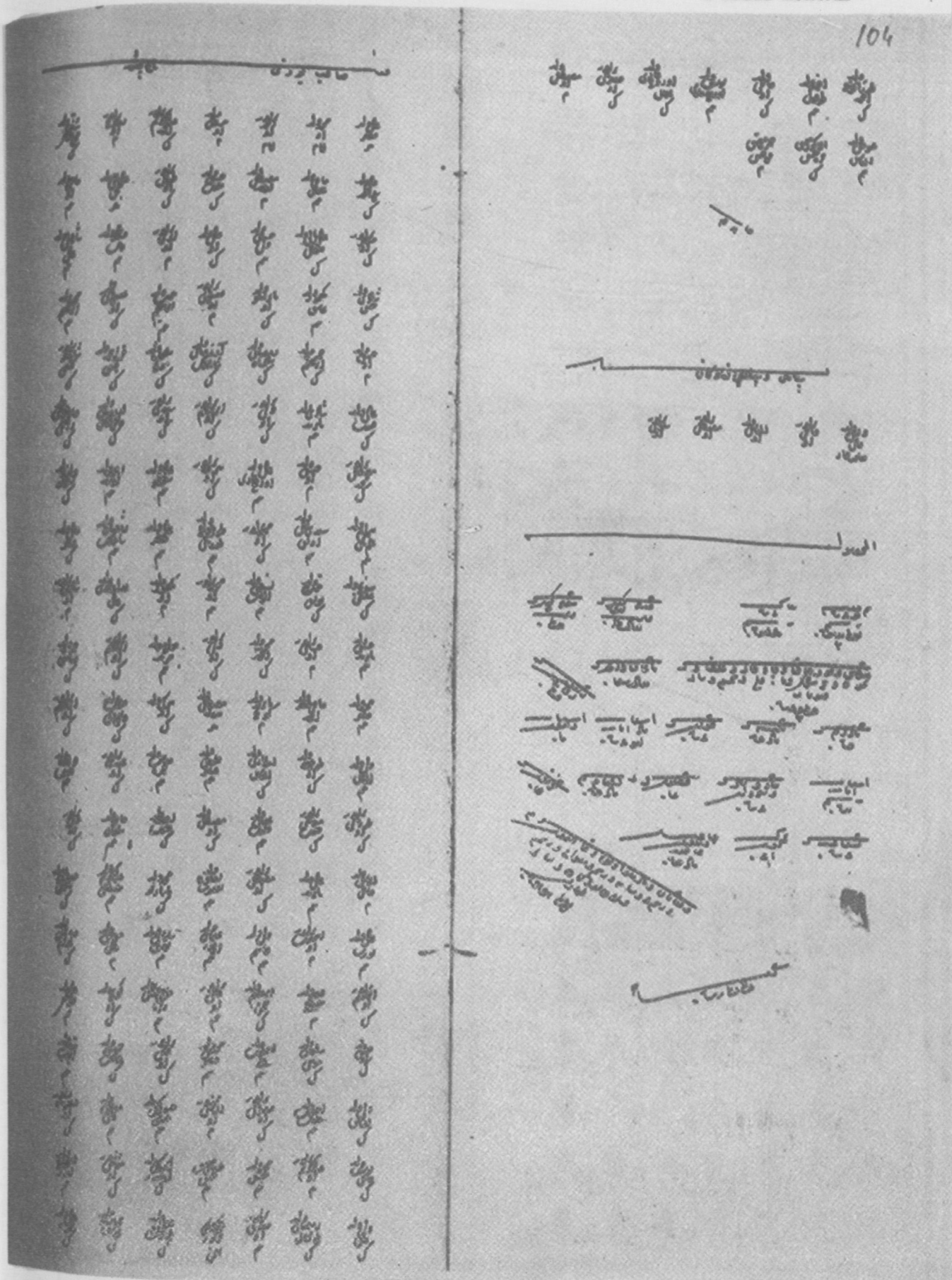

Kanunî Devrinde Çeşmeye bağlı Sahib Burnu Köyünün babalarının ve kendilerinin adları ile mükellef nüfusu Sipahi ve Sipahizadelerin gelirleri.

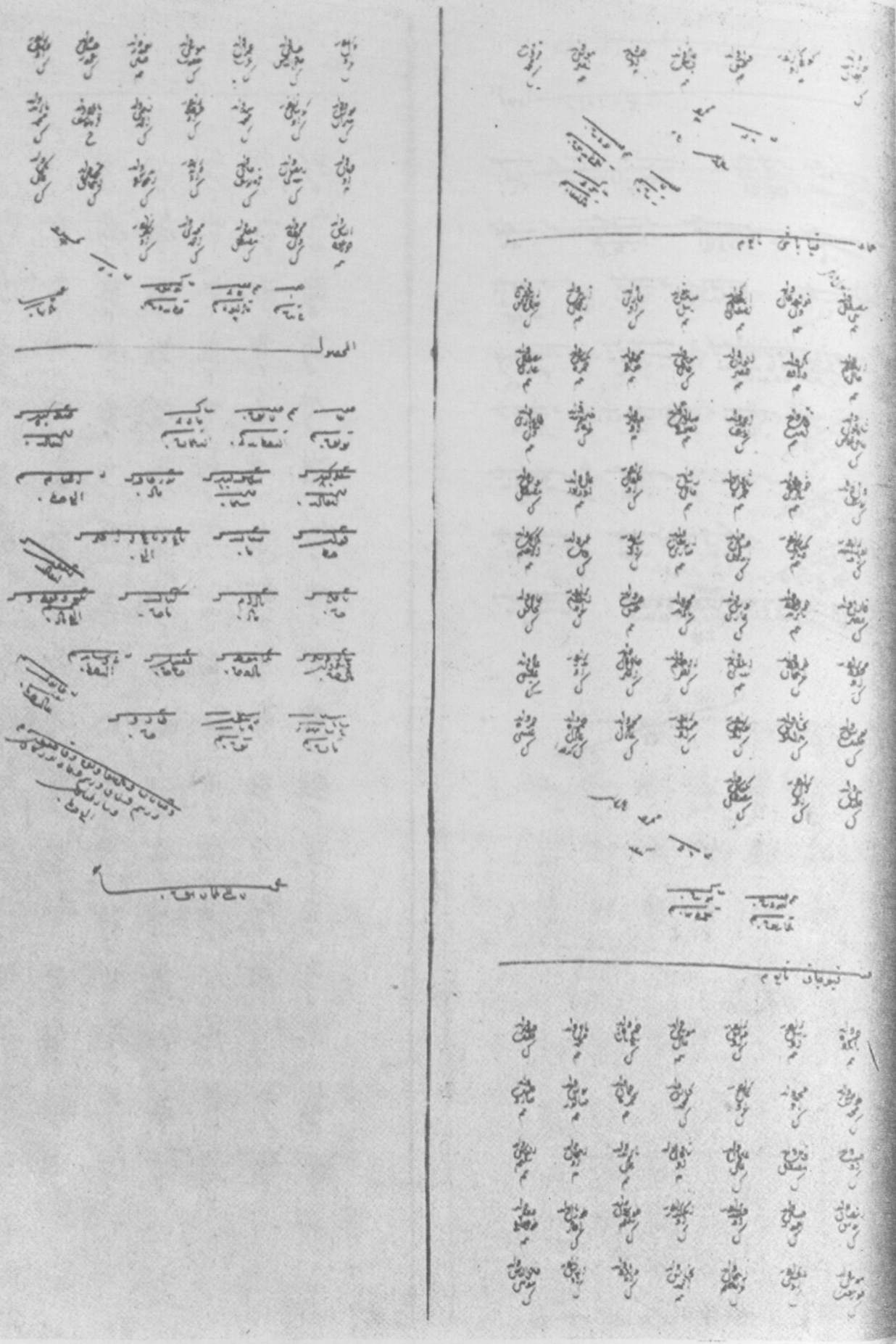

Kanuni'nin adına yazılan il yazıcı defterinde Çeşmeye bağlı Kuyucak ve Kayabaşı Köylerinin nüfusu ve mahsulleri (gelirleri).

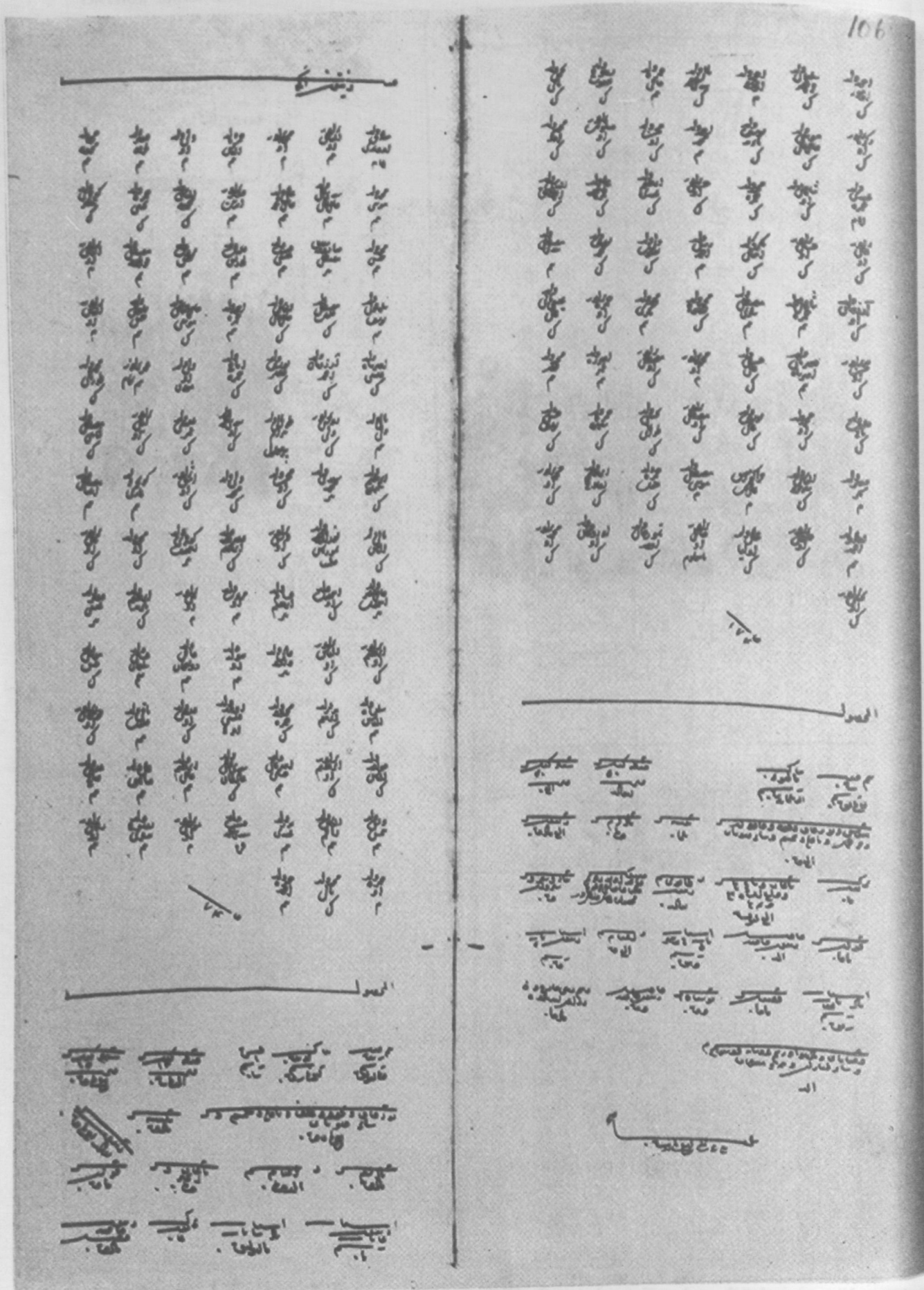

Kanunî Devrinde Çeşmeye bağlı Zeytineki Köyünün nüfusu ve mahsulleri.

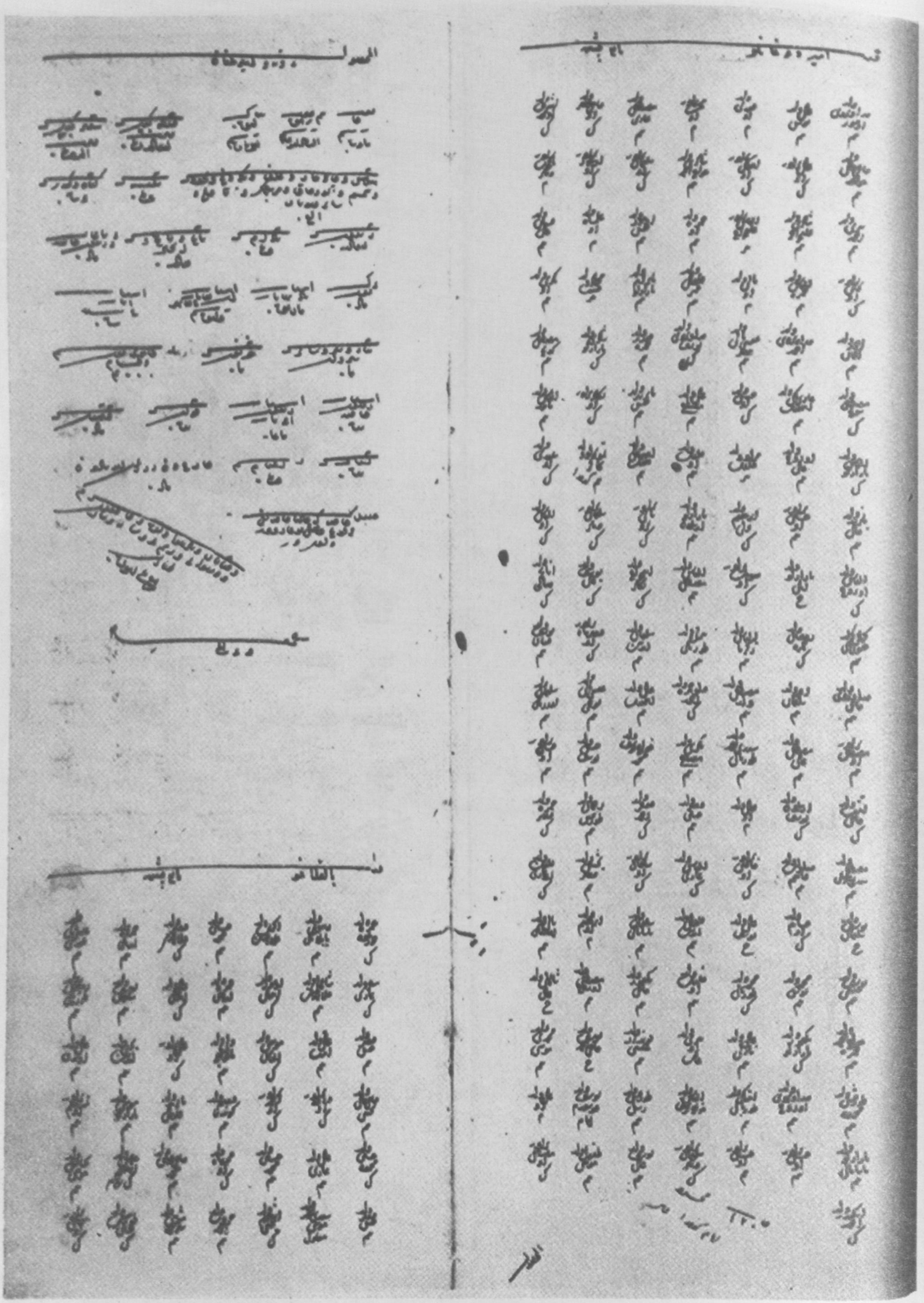

Çeşmeye bağlı Emirdoğanlı, Balıklagu Köylerinin babalarının adları ile nüfusu ve gelirleri.

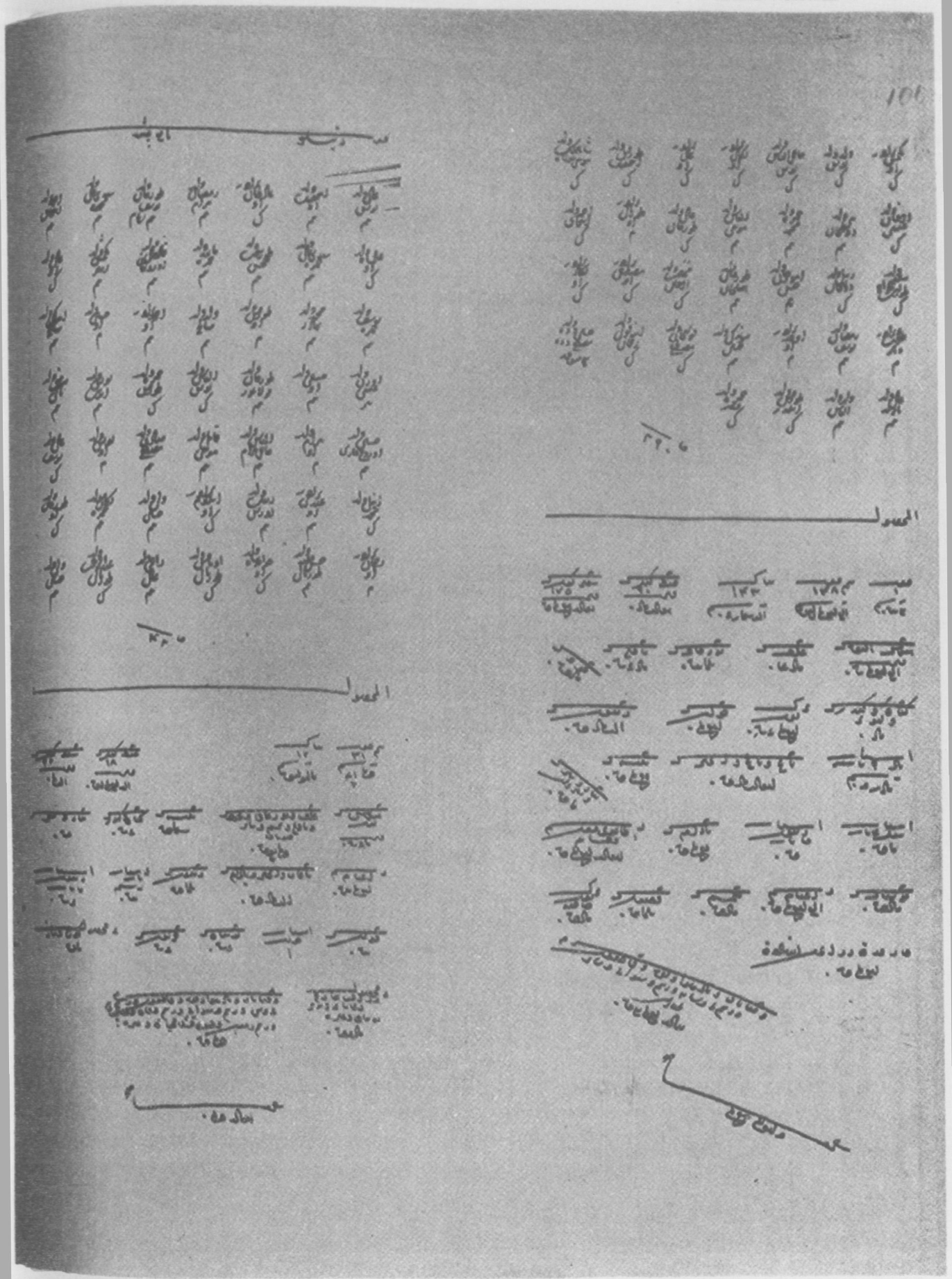

Aynı defterde Kanunî'nin hasından olan Çeşmeye bağlı Reislü Köyü.

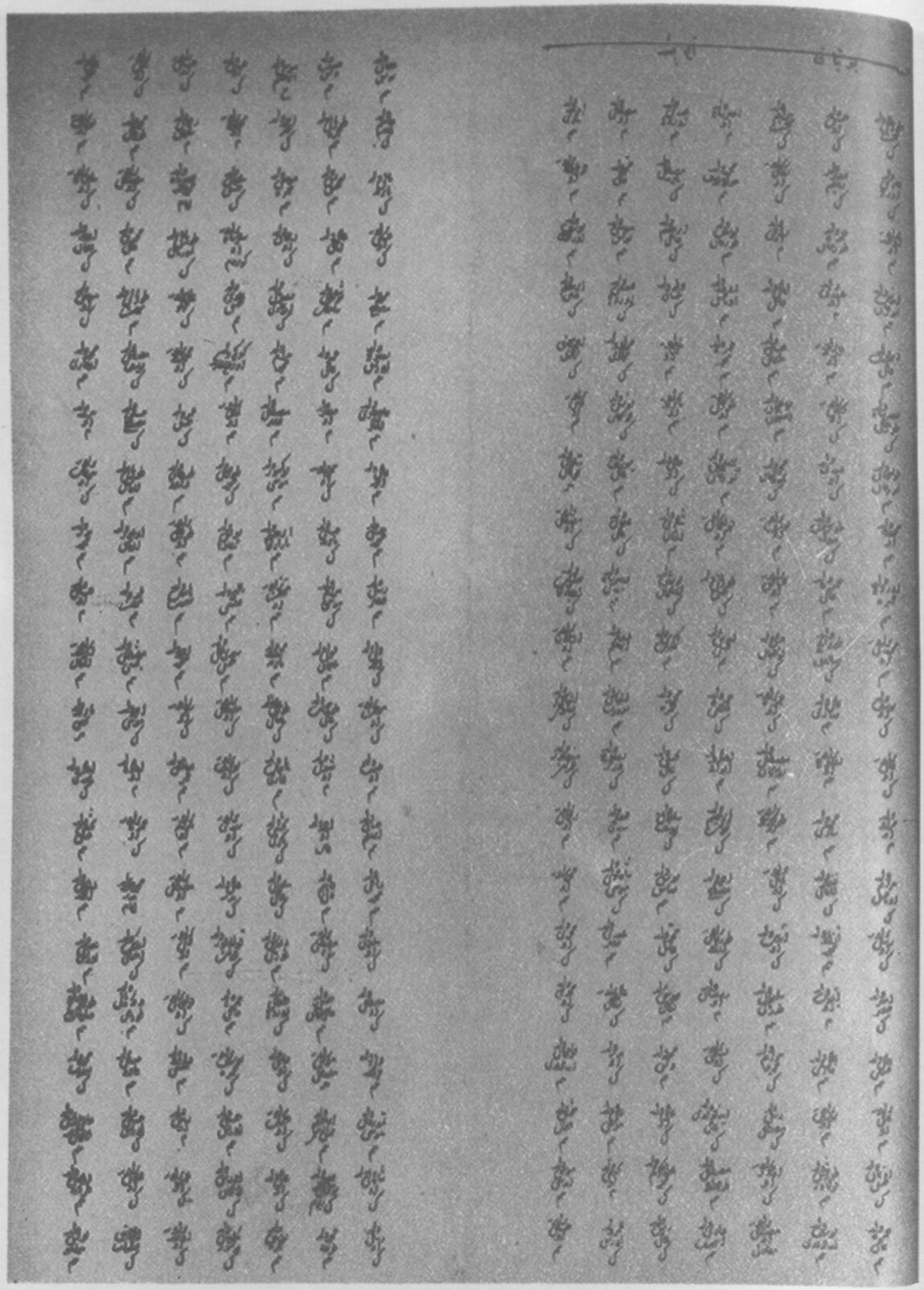

Başvekâlet Arşivinde 66 numaralı 924 H. 1518 tarihli defterde Çeşme'ye bağlı Boynak köyünün nüfusu.

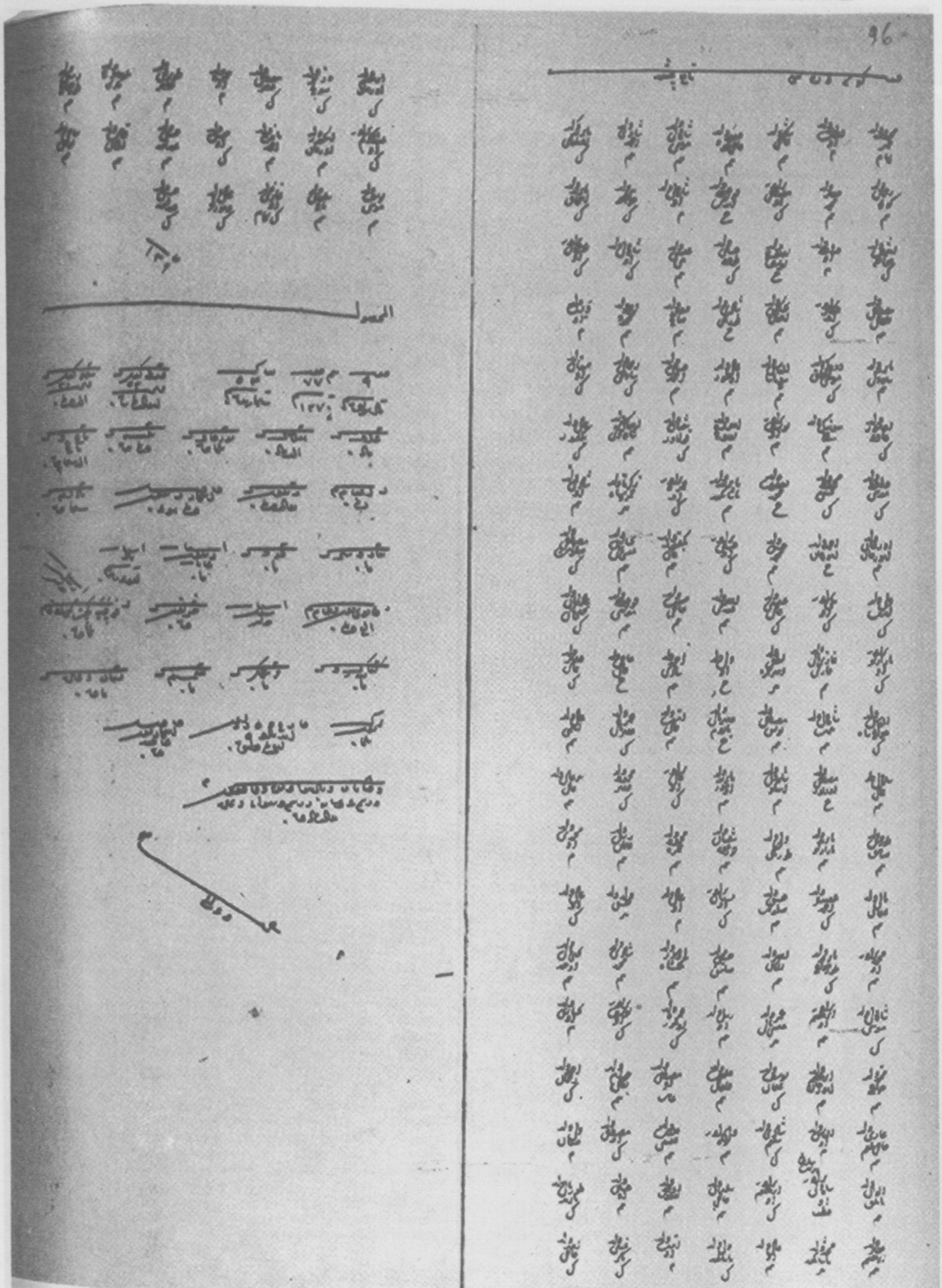

Başvekâlet Arşivinde 66 numarada Kanunî adına yazılan defterde Çeşmeye bağlı Kösederesi köyünün nüfusu karşı sayfasında gelirlerinin miktarı.

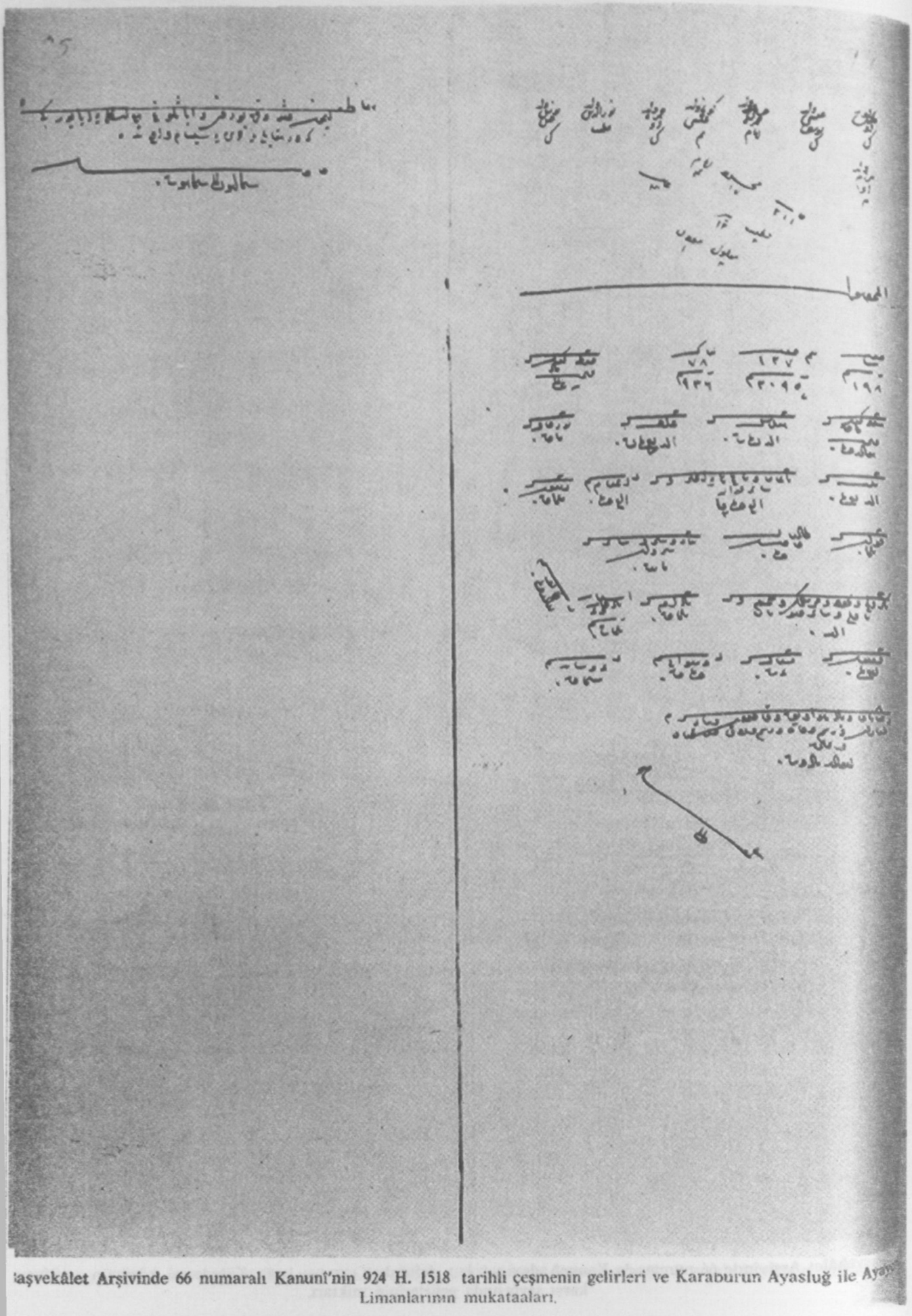

Başvekâlet Arşivinde 66 numaralı Kanuni'nin 924 H. 1518 tarihli çeşmenin gelirleri ve Karaburun Ayasluğ ile Ayaş Limanlarının mukataaları.

İSTANBUL'DAKİ ESKİ FATİH CAMİİ'NİN BİR BENZERİ KONYA'DA SELİMİYE CAMİİ

Şahabeddin UZLUK

Türkiyedeki Camiler arasında en zengin teşkilâtı ve eski geleneğin halâ merkezi sayılabilecek olan İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet Camii, yahut sadece Fatih diye anılan cami vardır. Önemi bakımından Edirnedeki Selimiye, Bursadaki Ulu Cami ayarındadır. Asıl Cami, Apustol Kilisesi yerine bina edilmiş, (867/1462-3) de başlanmış (875/1470-1) de bitirilmiştir.[1]

Bu yapıdan bu gün pek az bir kısmı kalmışdır. Yalnız Koritak Kuzey duvarı, muhtemelen doğu-batı duvarı-ilk orijinal yapıya - aittir. Avludaki kubbeyi destekleyen sütunların bazıları da yenidir. Aslında bu günkü Fatih Camii, tamamen yenidir. (1179/1765) Mayısının 11 nci günü vaki olan zelzele dolayısıyle tamamen yıkılan Fatih Camii'nin yerini tutmaktadır. Cami müştemilatı tamiratına derhal başlanmışdır. Hali hazırdaki yapının temel taşı 4 Rebiülevvel (1181/31) Temmuz (1767) de konulmuşdur. Bina (1185/1771) senesi Nisanının 15 inde bitirilmiştir. Yeni Fatih Camii, eski, orijinal Fatih Camiinden başka bir plânla inşa edilmiş olmakla beraber: Dr. Mehmet Ağaoğlunun takdire, teşekküre lâyık araştırması ile eski Camiye ait yeter derecede bilgi elde edilmiştir. Dr. Agaoğlu tarafından keşfedilen ip uçları Resim 3 teki tefcrruatlı plânla Cami'in vezahatlı bir resmini çizmek kendisi için kabil olmuştur. (Şekil A)[2]

Dr. Agaoğlunun kullandığı deliller:

1) Asıl Camiyi gören Türk müelliflerinin tarifleri.

2) Depremden önce Camiyi gösteren Avrupa resim ve gravürleridir.

En önemli tarif Evliya Çelebi tarafından verilmiş olup o, şöylece tarif etmektedir:

"Bu Camiin yemin (sağ), yesar (Sol) undan kademe gibi taş nerdivan "Merdiven" ile su'ud olunur, çıkılır. Zeminden "yerden" ta sütuhu dam ve damına kadar yani yerden en yüksek tepesine kadar bennaların ziraiyle yani yapıcı ustalarının mimarı zira "dedikleri şarklıların santimetresi ile, 87 zira'dır. Veçiarzdan atebei süflasına "sokaktaki yerden caminin zemin katına kadar 4 zira' kadar mürtefidir "yüksek-

---

(*) The Art Bulletin, Vol XII, No. 4, December 1930, Rudolf Riefstahl page, 311-321 den tercüme edilmiştir.

1) Bursada'ki Ulu Cami, Türk mimarlığının Bursa devrine ait bir örnektir. Edirnedeki Selimiye Camiinde Türk Mimarlığı, en yüksek tepesine ulaşmış bu Cami onun şaheseri olmuştur. Sanıyorum ki M. Riefstahl da aynı fikri açıklamak için bu iki eseri zikretmektedir. Bundan sonraki satırlarında işbu Fatih Camiinin yerinde bir kilisenin bulunduğunu iddia etmesi, mesnetsiz bir mütalaadır. Bu uğurda Rahmetli Mimar Ali Saim Ülgen (1913-1963) in Halim Baki Kunter ile (Vakıflar Dergisi, Sayı 1, sahife 91-101 de) yazdıkları makale Riefstahl'in gerek aynı fikri kabullenmiş olan birçok yerli, yabancı yazarların yanlış görüşlerini düzeltmektedir.

Aynı zamanda 2. Camiin, ilk Camiin temellerine kadar olan bir zelzele tahribatından sonra yenilendiği neticesine varılmaktadır. Dr. M. Aga-Oğlu Fatih Camiinin eski haline ait düşüncelerini önce Viyana'da (Belvedere, No: 46, s. 83 - 94) yayınlanmış olduğu gibi, aynı mütalaayı daha sonra (Hayat Mecmuası 6 Ekim 1927, sayı 45, sayfa 9-14 arasında 12 resimle) süslü olarak "Fatih Camiinin şekli aslisi ve Türk san'at mimarisindeki mevkii" başlığı altında faydalı notlarla birlikte tekrarlanmıştır. Ş. Uzluk.

2) Mehmet Aga-oğlu, Die Gestalt der alter Mohamediye in Konstantinopcu und ihr Baumeister, No. 46, pp. 83 - 94 yazarın notu.

tir" Çarpaye-i âli üzre "4 yüksek ayak üzere" 15 veche[3] münkalip olmuş, bir yüce kubbedir. Yani 15 penceresi olan bir kubbedir. Hihrap tarafında dahi yarım kubbedir. Sağında, solunda 2 somakı[4] porfir amutlar var ki görülmeye şayandır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi C.1. S.138.

Hadikatül Cevami isimli Ayvansaraylı Hafız Hüseyinin yazıp ilavelerle 2 cilt halinde (1281/1865) de basılan ünlü eserinin C.I, S.8 de bulunan bilgi:

Fatih Sultan Mehmet Hanın Camii beyanıdır.

Osman oğullarından VII. Padişahtır. Adı geçen Caminin yeri, eskiden bir kilisenin mahalli[5] olup ören olduktan sonra bina olunmayıp kalmış idi. O mahalle adı geçen sultan birer şerefe ile 2 minareli bir Camii Şerif Bina eylemiştir. Taki dergahında "kapısının üstündeki kemerde olan tarih budur:

١ . اتفق الفراغ بحمدالله القدير الخبير على اعمال عباده

٢ . والبصير من بنا هذا المسجدا لجامع الفضائل على

٣ . الوجه الاتم الذى اسس على التقوى من اول يوم

٤ . بامر من ملأ الارض بعدلنا حي بهار مى علم وعرفان

٥ . لاجل ان يظهر الخيرات فى ملكه اختاره الله من آل عثمان

٦ . وهو السلطان الاعظم والخاقان الافخم الفاتح بسيفه

لهذه البلدة التى

٧ . لم يخلق مثلها فى البلاد ولم يصنع نظيرها بايدى العباد

١ . ولم يتيسر فتحها البعض الخلفاء فضلاً عن السلاطين

٢ . والامراء مع بذلهم المجهود فى نيل هذا المقصود

السلطان

٣ . محمد خان ابن السلطان مراد ابن السلطان محمد

ابن السلطان بايزيد ابن السلطان مراد ابن اورخان ابن عثمان

١ . لازالت سرادقات خلافه مصحوبة بالطاف الرحمن

٢ . ولاخلاسدته السنية فى كل حين واوان من الاولاد

٣ . والانصار والاعوان وافاض الله تعالى على اسلافه

٤ . سجال الغفران واسكنهم اعلى غرف الجنان

٥ . هذا دعائى للبرية نافع فيرحم الله عبداً قال آمينا

٦ . فى الشهر المبارك رجب لسنة خمس وسبعين وثمانمائه

وقد كان

٧ . البداية فى جمادى الاخر لسنة سبع وستين وثمانمائه

كتبه على بن صوفى

Yani 8 senede tamam edip (875) yılı Recep ayında itmam olunup Hattat Sofi oğlu Alinin kalemi ile büyük kapının en üstüne kazılmış olup hala orada durmaktadır. Cami içindeki Mahfili Humayun ahşaptan olup Sultan Beyazıt'ı Veli binasıdır. Şadırvan dahi Camii Şerif ile beraber bina olunmuşdur. Etrafında kârgir 8 medrese ki Sahni saman denilmekle maruftur. Bir Taphane, imaret, mukabilinde dahi Darüşşifa bina olunmuştur. Tophane'nin, Darüşi fanın kendilerine mahsus mescitleri, ayrı imamları müezzinleri vardır. 8 Tetümme dahi bina olunup 4 kapısı vardır. Badehu Mektebi Kebir ile hitam bulmuştur. Fatih Sultan Mehmet "Dua-i hayr دعاءخير = (886/1481) tarihinde baka alemine göçüp mihrap önünde defnolunduktan sonra üzerine bir kubbeli türbe bina olunmuştur. Sandukasına örfi ulema yani alimlere mahsus tarzdaki sarık konulmuştur. Iba Eyyubi Ensari Türbesinde Sandukası etrafında olan gümüş şebeke bina olundukta Selatini izam sandukaları etrafında

3) Dr. Aga-oğlunun almanca yazdığı makalede söz konusu ettiği Evliya Çelebi'nin sözleri, onun seyahatnamesi, cilt I, S. 138. yazarın notu.

4) İhtimalki bu bir hatadır. Yapının aslında: 16 vecih olması daha mantıkidir. yazarın notu.

5) Hadikatül Cevami yazarının I. ci Cami yerinde bir kilisenin mevcut olduğunu kabul etmesi de aynı surette bir hatadır. Hususiyle, bu yanlışlığın yerli, kaynaklar tarafından yapılması da büyük bir kabahattir. Çünkü, herhangi bir belge "vesika" ile teyid ve tasdik edilememektedir. Ş. Uzluk.

olan sadefli trabzonlar dahi bina olunmuştur. Bu hayrın icadına III. Sultan Ahmet sebep olmuştur. Karşısındaki ayrı türbede haremi humayunları olan Gülbahar Sultan defnedilmiştir ki Sultan II. Bayezit'in validesidir. Yanında 2 saraylı, bir kızının sandukaları hepsi 4 sandukdır. Merdivenli kapısı Cami-i Şerifi'in musallaya inen yeri olup III. Sultan Ahmet Binasıdır. Sahih Buhari okunması için bir yer, kütüphane, Sultan I. Mahmut (1143/1730-1168/1754) hanın binasıdır. Türbe kapılarında vaki 2 çeşme yine bu padişahın vezirlerinden Sadrazam Ahmet paşanın hayrıdır. Bundan sonra zamanımızda (1179) senesi Kurban bayramının 3 ncü perşembe günü ki (1765) yılı Mayısının 11 nci günü güneşin doğmasından bir saat geçtikten sonra vaki olan büyük depremde Fatih Cami'nin koca kubbesi tamamiyle harap olmuştur. Zemine kadar geri kalan bina yıktırılarak yeniden bina ve ihyasına başlandığında iptida bina emini olmak üzere vakfı şerifin kâtibi Devlet ricalinden Haşim Ali Beyefendiye Kaftan giydirilmiş, yapı işi tamamen ona sipariş olunmuştur. (1180/1766) yılında işe başlanmış, o esnada bina emini olan Haşim Ali Bey azledilerek defterdar Şıkkı Evvelin Salim İbrahim Efendi Cemazelulanın 2 nci günü bina emini tayin edilmiştir. Türbei Şerifinin binasına dahi bu yılın Recep ayının 4 ncü günü başlanıp Zilkadenin 28 nci Perşembe günü tamam olmuştur. Müstekimzade Sadüddin Efendi bu tarihi demiştir:

Türbe-i Ziba yapıldı fatihe 1179

تربۀ زیبا یاپلدی فاتحه

Medreselerin tamiri dahi söylenen tarihten 6 gün önce başlamışdır. Caminin temel duası yapılmış, kurbanlar kesilmiş, (1181) senesi I nci Rabiinin 4 ncü perşembe günü 15 Nisan (1771) günü saat 12 yi 27 dakika geçmesi ile esası konulmuştur. (1183) tarihinde Cemazelahirin 4 ncü günü İbrahim Sarim Efendi vezir rütbesi ile Ordudaki Sadrazamın maiyetine verilmiş, yerine Darphane-i Âmire emini İzzet Mehmet Bey Bina Emini olup kaftan giymiştir. Cami içerisinde evvelce yazılanlara ek olarak padişah mahfili tamamiyle Mermerden yapılmış, bunun dışında denize bakan 2 taş oda bina olunmuştur. Padişah mahfiline yerden at ile çıkılmak üzere bina edilmiştir. 2 tarafta yukarılık birer mahfil, onların dışında dahi haflılara bakan 2 mahfil, her birinin altında 15 er tane abdest alma musluklaları yapılmıştı. Önceki 2 fil ayağı, 2 Somaki direk yerine yıkıldıktan sonra 4 ayak üzerine kubbe inşa olunmuş 2 somaki direk caminin dışında yere gömülmüşdür. Eski vaziyetinden iç tarafına genişlik geldiği açıkca görülmektedir. Bunlara sebep III. Sultan Ahmet'in oğlu III. Sultan Mustafa'dır. 46 ay 10 gün tamamında (1185) yılı Muharreminin Âşurâ günü (1171) yılı Nisanının 15 nci Cuma günü, Cuma namazı ile birlikte ibadete açılmış, o gün selamlık resmi de burada ifa edilmiştir. Fatih Camiinde bulunan kutsal eşyadan Akşemseddin'in asâsı, üzerinde olan tarikat tacı, mihrabın Mimber tarafında iken I. Sultan Mahmut'un culûsunda Mahfili Humayun tarafına naklolunduğunu Naîma Efendi tarihinde yazar. (Kısmen bu günün diline döndürüldü) Hadikanın sözleri burada bitti. Sayfa 8-10.

Dr. Agaoğlu tarafından eski Fatih Cami'ini temsilen yapılmış Avrupa menşe'li deliller 3 tanedir. Fakat belki Melchior Lorich'in (1559) tarihli olan resmi mühimdir.[6] numaralı referans.

6. Editör'ün notu: Dr. R. M. Riefstahl'ın makalesi yazıldıktan sonra, Dr. Mehmet Aga-oğlu The Art Bulletin XII, 2., S. 179-185 de İstanbul'da Fatih Camii diye bir makale yayınladı. Bu makalede: Osmanlı Türk Mimarisinin gelişmesinde eski Camilerin yerini teferruatı ile izah etmekle beraber Fatih Camii'nin inşasındaki doğruluğu gösterecek olan 2 yeni resmi de yazısına ekledi.

a) Resimlerden birisi (1083/1673) tarihinde İstanbulun su yollarını gösteren bir haritada Fatih Camii'nin resimle anlatılmış bir planı.

b) (966/1578) de Şehnameci Lokmanın Hünername adlı eserinde İstanbul'un genel manzarasını gösteren resimde cami daha az mütebarizdir.
yazarın notu.

Bu resim yerinde yapılmış olup diğer iki İllüstration bunlardan ilham alınarak yapılmışdır.[7] Bu resim Merkez kubbesini Polygonal baz üstünde 4 köşe bir blok üstünde en az 4 payendeye dayanarak yükselir. 4 köşeli Meydanın güney kenarında Evliya Çelebi tarafından söz konusu edilen yarım kubbe-her ne kadar vâzıh değilse de - farkedilebilir. Doğu duvarı ki müşahede edene karşı duruyor, 4 küçük kubbeyi havidir. En Kuzeye olanı minare tarafından diğer 3 ünden ayrılmışdır. Aşikâr surette methalin kubbelerinden biridir. Diğer 3 ü ise kubbenin yan tarafındaki kısmını örtmüştür. Çizilmiş olan resim ile tarifler arasındaki mutabakat mükemmeldir. Ağaoğlunun şematik plânına esas noktaların doğruluğu hakkında hiç bir şüphe bırakmamaktadır. Aynı işbirliği 2 İstanbul Cami'inde (1497) de inşa edilmiş olan Atik Ali Paşa Camii ile sonra (1501-1507) arasında inşa edilmiş olan II. Beyazıt Caminin figürü elde edilmiş, Dr. Ağaoğlu tarafından munzam bir delil olarak kullanılmışdır.[8] Atik Ali Paşanın plânı gösteriyorki büyük kubbenin yanlarındaki kubbeler 3 tane olacağına Atik Ali paşada 2 dir. Sağ ve soldaki kaideleri 4 köşe, mihrap biçimindeki yarım kubbelerden sarfınazar edilmiştir. Bunun dahi yarı kubbenin sağ ile sol bölümlerine giden kemerlerle yarı kubbeyi tutan eski sütunları arasındaki hercümerci ber taraf etmesi bakımından avantajı büyüktür.

Atik Ali Paşadaki esas kubbe, doğrudan doğruya girinti yapmamış olan Kuzey duvarının üzerine oturur. Sultan Bayezit Caminin plânı her 2 yanda 4 kubbenin örtmüş bulunduğu duvarda yan bölmeyi gösterir. Bunlardan ikisi esas kubbeye ait olup bir tanesi güneye bakan mihrabı örten yarı kubbeye, diğeri Kuzeye ki orta kubbenin yarı kubbesine aittir.

2 tanesi de esas kubbeye ait olan 2 kubbede birisi mihrap bulunan Güney yarı kubbedir, diğeri de Kuzey yarı kubbenin altındaki bölmeyi örtmektedir. Bu Kuzeydeki ilâve hiç şüphe yokki Ayasofyadan mülhemdir. Bu sağ ve sol kanatlara geniş pasajlar temin eylemesi sebebiyle Sultan Bayezit'in üstün vasfını verir. Bundan başka içerdeki kaideler Kuzey duvarı üstünde müteaddit girintiler tevlit eder ki bu Kuzey duvarı üstündeki girintiler, büyük camilerde görülen tipik birer vasıftır. Bunlar hocaların oturması için değildir.

Her ne kadar Atik Ali Paşa küçük bir Cami ise de muhtemelen birkaç hocası vardır, bu girintileri ihtiva etmez. Fakat Sultan Bayezit gibi büyük camilerde bunlar vardır. Bu sebeple Fatih Camii gibi çok önemli bir eserde bunların bulunabileceğini istitlal edebiliriz. Her ne kadar bu küçük teferruat, Lorich'in plânında görülmemekle beraber Dr. Ağaoğlu tarafından çizilmiş plânın doğruluğuna halel getirmemektedir.

Bu girintilerin bulunuşu mutlak surette doğru olmamakla beraber, Evliya Çelebi ile Hadikatül Cevmai'nin mütalaalarına zıt noktalar teşkil eder. Evliya Çelebiye göre Cami, 4 dayanak üstüne bina edilmiştir. Bunlardan ikisi Kuzey duvarının payandelerine dayanır, diğer ikisi ise bir yere dayanmadan duran sütunlardır. Hadikatü Cevaminin tarifine göre: serbest olarak duran payendeler (Fil ayağı tesmiye edilir) den başka bitişik sütunlardan bahis edilmemektedir.

Her iki eserde bahsedilen porfir sütunlar şüphesiz sağdaki, soldaki küçük kubbelerin, küçük kavislerini, orta kubbenin sağında ve solundaki arches kavisleri tutan sütunlardır.

7. Dördüncü notta belirtmiş olduğumuz Ağa-Oğlu Mehmet'in yazısında geçen resimler, hem orada, hem burada biz, tartışmasını yapmaktayız.

8. Dört numaralı notta adı söylenen makalede Dr. Ağa-Oğlu Şekil 20 ile Sultan Beyazit Camii'nin harici manzarasını da vermiştir.
yazarın notu.

Mühim binalar, daima diğerlerine model teşkil ederler. Genellikle ikame yahut taklit şeklinde olanlar daha az ilgi toplamaktadırlar. Fakat büyük bir abide ortadan kaybolunca ondan sonraki replica büsbütün önemli bir hal alır. Çünkü Literatur'un verebileceğinden daha aşikâr olarak kaybolan orijinal yapının nasıl olduğunu gösterir. (1929) yılında Konya'da araştırmaların sıra-yılında Konya'da araştırmalarım sıra-görmek şansını elde ettim. Konya'daki Sultan Selim Camii şekil 9 (1, 2, 6, 7) (1765) de zelzeleden yıkılmış olan Fatih Caminin exact "tam" kopyası olmalıdır. Bütün hatları ile Dr. Ağaoğlunun eski Fatih'e ait tertip edilmiş plânına mutabakat arzeder. Bu benzeyiş, tesadüfi değildir. Selimiye (Konyadaki Sultan Selim Camiine böylede denilir) İstanbul'daki meşhur Camiye şuurlu olarak replica şeklinde inşa edilmiştir ki bu aynı şekilde İstanbul'daki Sultan Selim Caminin, Edirnedeki Bayezit Caminin replica'sı olarak yapılmasına benzer.

Bu sebepten Konya Selimiyesi Osmanlı Camilerinin tekâmüllerini etüt etme bakımından ehemmiyet kazanır. Yapanın analizi, tavsifi, Dr. Ağaoğlunun yaptığı plâna bir iki küçük noktanın ilâve edilmesini icabettiriyor.

Maalesef Selimiyenin ne zaman inşaa edildiğine dair, kesin bilğimiz yoktur. Bina üzerinde tarih de atılmamışdır. Vakıflar kayıtlarına göre de: muhtemel Yapı tarihine dair bir delil yoktur. Aynı zamanda yapan mimarın adı da belli değildir, tahmin edilecek vaziyette dahi değildir. İlk Fatih Camii, Sinan-ı Atîk tarafından bina edilmiştir. 0, (875/1470) de ölmüştür.[10]. Selimiye (1512-1520) Milâdi yılına rastlayan (918-926) arasında yapıldığına göre aynı mimar tarafından inşa edilemez.[11] Selimiye Fatih Camiinde olduğu gibi, tahdit edilmiş bir avluya sahip değildir. Camiin önünde genişce bir meydan vardır ki, Doğu tarafında Mevlevi Tekkesi ile tahdit edilmiştir. Buranın (avlunun) kemerlerle sınırlandığına dair, bir delil yoktur. Caminin karşısında Kuzey kısmında-hali hazırda eski bina kalıntıları vardır. Batı tarafında, hala sağlam duran oldukca harcı alem yapılar vardır. Kanaatime göre: sonradan açılmış olan bu saha, Medrese ile medreseye benzer binalarla çevrilmiş olarak bulunuyor, tabii kültür sahası idi. Lâkin muntazam bir plâna göre yapılmış değildi. Tablo gibi bir mecmua teşkil edecek surette bir araya gelmişti. Bu aynı zamanda Mevlevi tekkesine geçit vazifesini görüyordu. Mevcut olan duvarlar hasara uğramış yapıların varlığına dair müphem tahminlere yol açar. Her ne kadar I. Sultan Selim devrinin büyük camilerinde avluya çeviren avlu duvarına rastlanması beklenirse de bu her zaman görülmüyor. Meselâ: Amasyadaki II. Bayezit Camii, Tokattaki Hatuniye camii dahi bu duvarları ihtiva etmez. Bunların her ikisi aynı zamanda Bayezit II. tarafından inşaa ettirilmiştir.

9. Selimiye plânlarını temin edebilmek için bu fotograflar benim (Archives of Mediavel Near EEcastern Art) Enstitüsünde mevcut olup bedeli mukabilinde satın alınabilir. Enstitünün adı: (The Research Institute, College Art Association, 20 West 58 th. St New York City 8). Ağa-Oğlu'nun makalesi: (Belvedere, loc. cit.,p. 93) deki makalesine bakınız.
yazarın notu.

10. Ağa-Oğlu'nun (Belvedere, loc, p. 93) makalesine bakınız.
yazarın notu.

11. M. Riesfstahl bu satırlarda, Konyada'ki Selimiyenin inşa yıllarını kesin olarak bilmediğini söylediği halde hayatını, XVI. Asırdan göstermektedir. Halbuki (942/1530) da Matrakçı Nasuhun (Beyani Menazil-i Sefer-i Irakayn-i Sultan Süleyman) adlı resimli eserinde Konya'yıda kendine mahsus resimle tasvir eylemiştir. Bu resme göre maalesef yukarda verdiğimiz tarihte Mevlâna Türbesinin batı tarafında böyle bir cami gözükmemektedir. Sultan Selim Camisinin kapısının resminde de görüleceği üzere üstüne konulan beyaz mermere tarih yazılmamıştır. Böyle olunca herhangi bir iddiada bulunulamaz. Şu kadar var ki, bu inşaat tarihini daha ileriye götürmek suretiyle bir hal çaresi hatırlanabilir. Meselâ: Koca Sinanın bütün eserleri Tezkeretül Bünyan ile Tezkire-i Ebniye de adları sıralandığı halde, Konyadaki bu eserden hiç bahis geçmez. Bununla beraber Konya Selimiyesi, Koca Sinanın eseri olmaktan ziyade Atik Sinanın tesiri altında kalmış bir mimar tarafından vücuda getirilmiş olması kabul edilebilir.. Ş. Uzluk.

Selimiye 7 kubbelidir. Ortadaki diğerlerinden hafifçe daha yüksekdir. Dr. Ağaoğlu eski Fatihte 5 kubbe gösteriyor. Resimler, bu noktada sarih bir bilgi vermediklerinden umumiyetle Camilerde 7 kubbe tercih edileceği cihetle, eski Fatih Camiininde 7 kubbe ihtiva ettiğine inanmaklığımız gerekiyor.

Fasadın sağ ve sol tarafında uzun, silindirik, birer şerefeli 2 minare vardır. Lorich'in XVI. Yüzyıldaki resmi de Fatih Camiinde aynı tipten minareyi göstermektedir. Selimiye umumi heyeti ile, orta kubbenin altında bulunan kübik blok'un hâkim olduğu bir bütünlük teşkil eder. Lorich'in Fatih için yaptığı resimde işbu blok nisbeten alçak görünmektedir. Lorich kubbenin kaidesinde tahminen 16 pencereyi de göstermemişdir. Bunlar o kadar büyüktürler ki, yüksek bir davul intibaını verirler. Selimiyenin inşaasında kübik olan blok, çok ilmî görünmektedir. Doğu taraftaki duvarın yarım daire şeklinde girintileri, batı ile kuzey taraftakiler ise dahili yapının çatal şeklinde kubbeye giden arkları aynı zamanda 3 arklı (kemerli) pencereyi, bunların üstündeki dairevî Pencereyi ihtiva eder. Binanın esas blokiyle kubbenin altındaki pencereler, kalot'un tepesi Selimiyede, Lorich'in resmine nazaran, daha iyi görünmektedir. Bu sebepten Lorich'in resmi, hafifçe tashih edilmesi icabeder. Selimiyedeki merkez kübik blokun her köşesinde muallak butrist (yarım sütun) vardı. Osmanlı mimarlığında adet olduğu üzere butristler, kurşunla kaplanmışdır. Kısmen kubbeye doğru, kısmen kübik bloka doğru girmiş bulunurlar. Aynı tip yarım sütunlar, her köşede 2 olmak üzere Lorich'in Fatih Camii resminde, aşikâr olarak görülmektedir.

Selimiye orta kubbesinin yapılışında garip bir gayri tabiilik vardır. Batı yahut doğudan görülebilir. (Şekil 2 de olduğu gibi) Orta blok'un ortasına binmez. Blok'un Kuzey kenarı, kubbenin kaidesinden daha ileri çıkmış bulunarak düz bir satıh teşkil eder. Lorich'in resminde ise kubbe, orta blok'un üstüne biner. Yan geçitlerini örten 3 kubbe, Lorich'in resminde gösterdiği gibidir. Bunların Selimiyeye ait fotograftaki görünüşleri (Şekil 4), mucavir-komşu Mevlevî tekkesine ait 2 türbenin kubbeleri tarafından biraz karışmışdır. Bununla beraber, güzelce ayrılabiliyorlar.

Her iki binanın toprak üstündeki plânları (Şekil 3, 6) Merkez kubbesi, yarı kubbelere ait güney e sütunlar, her iki taraftaki yan küçük kubbeler gibi; teferruat tamamen birbirinin aynıdır. Fakat küçük variyantlar (tenevüler) müşahede edilebilir. Ağaoğlunun plânında gösterildiği gibi, kubbeyi taşıyan 2 fil ayağı, Selimiyedeki gibi 4 köşesinde çıkıntı yapacak şekilde Oktagonal, yahut 4 köşe, yahutta yuvarlak olabilir. Ağaoğlu, Fatih Camii kubbesini sferik, Silindirik sütunlar üstüne bindiriyor, Selimiye ise daha basit şekilde istilaktitlerle süslenmiş, soğan biçiminde, (primitif stilize şekilde) dir. Bana kalırsa bu süsler, eski Fatih'in müphem kalmış bulunan süsleri hakkında bir ip ucu verebilir. Büyük porfir sütunlar, Konya'da temin edilemiyordu. Bu sebepten ötürü onun yerine 2 zarif prizmatik başlıkla ve 8 li ünite demet şeklinde süslenmiş 2 zarif sütun dikilmiştir.

Fakat 2 plân arasında en büyük tenakuz, kuzey duvarındadır. Ağaoğlunun plânında kubbe: kuzey duvarı üstüne oturur ve iki hafifçe mütebariz (Keskin) pli görülür ki bunlar güney tarafa ait kubbenin altındaki Fil ayaklarına tekabül eder. Selimiye'de 2,60 M. derinliğinde muazzam ayaklar görüyoruz ki aynı derinlikte 3 girinti, (körfeze) sebep olur. Bu ayakların ön tarafında aynen Ağaoğlunun Fatih Camii için yaptığı plânda olduğu gibi hafifce mütebariz-pliler vardır. Bunlar, yan taraftaki sütunlara ait arklara (kavislere) bağ teşkil eder. Orta girinti derinliğine hemen hemen yarım daire şeklinde

Camiin biricek mahfilini teşkil eder. (Şekil 9) Bu Tirübünü, kapının üstündeki gayet ritmik bir yarım kemer 13,07 metre uzunluğunda olan çıkıntıyı boydan boya kaplamış olan mahfili destekler. Bu, gayet rahat, armonik bir form (şekil) vermiştir.

Yan girintiler, kısa, yarım daire şeklinde, yarı kubbede biten manialarla bölünmüştür. Yarı kubbeden dik kaideye geçiş, istilaktit süslerle örtülmüştür. Ayakların arasındaki dar geçitler, daima söylemeye eğilimli olduğum üzere (mütemayil bulunduğum surette) Bizans stilindedir. Kuzey duvarındaki bu girinti söylendiği vechile: duvardan 3,60 metrelik bir mesafe ayırır, kubbenin altındaki büyük kavise yön (veche) verir. Bu genişlik doğudan batıya bakıldığı zaman Camiin kuzey tarafını, güney tarafına nazaran asimetrik olduğu fikrini doğurur. Böyle bir kusur kabul edilebilir. Çünkü kuzey duvarı üzerinde hocalara oturma yeri temin etmek zaruretinden doğmuştur. Bundan başka iç taraftaki bu kuzeye ait girintiler, dış taraftaki yan kubbelerde olduğu gibi merkezi (genel) kubbeye, bir kademe teşkil ederler.

Lorich'in resmi, merkez blokuna ait asimetriği göstermemektedir.[12] Her ne kadar Lorich'in müşahedesi buna tatabuk etmiyorsa da, böyle bir eskizde: bu teferruatı (datay) almamış olduğuna inanıyorum. Eski Fatihte de bunun bulunduğunu zannediyorum. Atik Ali Paşa gibi küçük bir Camide bu lojman gibi yerlerden sarfı nazar edilebilirse de, eski Fatih Camii gibi mühim bir ibadet yerinde önemli halde lüzumlu idi. Yeni Fatih Camiinde bu girintileri ihtiva eder. Ne zaman gitsem hocaları öğretim yaparken, konuşurken, yahut ibadetle meşgul olurken görüyorum.

Eski Fatih Camiinin yan kısımları hakkındaki bilgim çok müphemdir. Lorich'in eskizi, her parçanın 3 kubbe ile kapandığını göstermektedir. Ağaoğlu plânını, Bayezit II. ile Atik Ali Paşaya benzer, plânlar şeklinde yapmışdırki aslı Selimiyeye benzemesi icabediyor. Yan kısımlardaki kubbeler, sade silindirik sütunlar üzerindedir. Her iki taraftaki bu kubbeli kompartımanlar, kubbeleri tutan kavislerle yekdiğerine bağlanmışdır. Bu lateral mesafeler, merkezi mesafe ile karışmamış vaziyettedir. Merkezdeki kubbenin altında bulunan sahadan ayrılmışdır. Esasi merkez kubbesinin altındaki doğu, batı duvarları basit bir desen ile bu bölmeyi teşkil eder. Sömesiküler büyük bir kavis şeklinde pencerelerle süslü bir duvar bunun üzerinde temadi eder. Demir parmaklıklı işbu panelin altında 2 kavis vardır bunlarda köşe ayaklarına, demet şeklindeki sütunlara dayanır. Bu kemerlerin altından yan taraflardaki kubbelere bakmak icabeder. (Şekil 10) Selimiye, Atik Ali Paşa, yahut Sultan Bayezit II. nin eski Fatih hakkındaki mekân armonisi hakkında, bize daha iyi bir fikir veriyor. Dolgun, basitleştirilmiş, yüksek, teferruata boğulmamış bir durumdur. Camiide, pek bol ışık vardır. Çift pencereler yapılmış olmasına rağmen (dıştakiler tahrip edilmiş, içtekiler duruyor) içeriye 3 misli ışık girer. Pencerecilik Türk mimarisinin -

12. M. Lorich'in panoramasında, gerek bu resimden faydalanan Dr. M. Ağa-Oğlunun eskizinde: muhakkakki, Fatih Camiinin gövdesine ait tip detayında eksiklikler vardır. Bilhassa plândaki; iç ve dış teşekküleri göz önüne getirirsek, bu farkları daha açık surette anlıyabiliriz. Halbuki merkez kubbenin kuzey dayanma hattı ve bu kısımları dışardan hudutlayan direklerin üstlerine gelen kubbe adetlerinin Konya Selimiyesinde olduğu gibi 7 ye çıkması, böylelikle de dışarda kalmış minarelerin Konyaya benzeyerek içten minare methallerinin gösterilmesi lâzımdır.

Bilhassa M. Riefstahl'ın ışık bolluğunu tenkidi, Türk mimaresindeki özelliği takdir edememesinden ileri gelmektedir. Şöyleki: Hıristiyan mimarisinde kapalı bir hudut içinde görülen ışık, Türk mimarlığı misallerinde daha çok aydınlık olmaktadır. Nitekim bu kuvvetli ziya armonisi bir iç mimarinin gövde mimarisine paralel yürümesine amil olmuştur. Türk mahsullerinin ufak hacimlerde kubbeleri duvarlara dayandığı halde, saha büyüdükçe muntazam mesnetlerle hal etmek çarelerine baş vurulmuştur. Türkler, Asya, Anadolu medreselerinde onların en zengin pratiklerini koymuşlardır. Bu yoldaki gövdeyi kapatma usulleri Bizans tesiri ile hiç bir ilgisi bulunmayan Orta Asya Türk tekniğidir. Ş. Uzluk.

mutat olduğu üzere - en zayıf noktasıdır. Her ne kadar ışığın çok olması pratik bakımından uygun ise de, az ışık mimarlık bakımından daha önemlidir. Bu, bütün yüzyıllar boyunca devam edegelmiş olup, az ışığın husule getirdiği Romantik, mistik etki meydana getirmesinden ziyade (çünkü islâm camilerinde, hırıstiyan kiliselerinde olduğu gibi bu tesir yoktur) mimari armoniyi bozduğundan dolayı arzu edilmez. Kemerlerin üstündeki Öküz gözü biçimindeki pencereler, desen bakımından da lüzumsuzdur. Mihrabın sağ, solundaki yukarı pencereler dahi, mimara empoze edilmiştir. İstilaktit süsleri ile süslenişleri de tamamen başarısızdır. Bu istilaktit süslerinin en önemli zayıflığı yan bölmelere giden kemerlere karışmış olmasıdır. Burada mimar, Ayasofya motiflerinin 4 köşe bir plân üstüne ayaklarla tutturulmuş, yarı kubbeler bina edilmiş bir yapıda böyle motifleri kullanmanın cezasını ödemiştir. Bu, Ayasofyanın en zayıf özelliği (noktası) dır. Ve belki de onun plânının Bizans mimarisinde çok az kullanılagelmesinin sebeplerinden biridir.

Selimiye'nin tefrişi (halılarla döşenişi) hakkında birçok kelime söylemek icabederse hasır döşenmiş olmayıp orta derecede halılar vardır. Mihrap gayet mükemmel, mermerden yapılmakla beraber olağan üstü bir durum arzetmez. Bütün kubbe ile duvarlardaki dekorasyon modern şekildedir.* Cami içerisinde en güzel eser mermerden yapılmış olan mimberdir.[13] Mimberin kubbesi, halâ maviye boyanmış olup Mevlâna dergahının yeşil kubbesine benzer. Bu da bize aslında, Yeşil kubbenin, Turkovaz (turquoise) mavisi tuğlalarla örtülü olduğunu gösterirki civarda bulunan mezarlıkta halâ bu çini parçaları gözükmektedir. Abdülhamid'in son günlerinde, bu müslüman Türki-

13. Mimber ayrıca form yönünden Yeşil Kubbenin küçük ölçüde bir modelidir. Esasen Tekkelerin kapatılma tarihi olan (1925) Eylülünün dördüncü Cuma gününe kadar Sultan Selim Camiinin ayrı evkafı olmadığından İmam-Hatip, müezzin, Kayyum, ferraş ile Mesnevihanlık cihetlerine ait masraflar dergâhtan temin edilirdi. Sultan Selim Camiinin hitabet, imamet yani hatiplik ve imamlık cihetleri Mevlâna'nın makamında oturan ahali tarafından Molla Hünkâr oğlu devletin yazışmalarında Reşadetlu efendim hazretleri diye hitap edilen makam sahibi Çelebi efendilerin uhdesinde idi. Hatiple, İmam bu zate vekâlet ederlerdi. Nitekim (1301/1884) yılından (1354/1933) yılına kadar tam 50 sene bu vazifeyi Konya Mevlevihanesinde Mesnevi okutan, dergâh mescidinin cehren okunan namazlarında (sabah, akşam, yatsı) imamlığını yapan -Filibeli Hüseyin Sıtkı Dede- aynı zamanda Sultan Selim Camiinin Hatibi idi. Her haftanın Cuması için özel surette kendi tarafından tertip edilmiş olan Arapça hutbeleri biraz rumeli şivesine çalan Türk lahni arapçası ile tane tane okur, Mevlânayı sevenlerle Çelebi efendiler, diğer mevlânanın torunları dervişler tarafından büyük bir ilgi ile izlenirdi.

Ebüzziya Tevfik Bey, (1329/1911) yılında yayınladığı Mecmuayı Ebüzziya adlı dergisinin Sayı 113, sahife (1107) de Rüznameyi Hayatından bazı sayfalar başlıklı yazısında şöyle diyor: (Mevlâna türbesine, Sultan Selim Camiinin haziresi dahilinden bir kapıdan giriliyor. Sultan Selim'in, camii, Türbenin duvarına 2 metre aralık ile bina etmiş olmasına taaccüp ettim. O kadar vasi bir yerde camii türbeye, bitiştirircesine yaklaştırması, bu padişahın hassa-i dür endişedeki (uzağı görmekteki) kemaline taş kesilmiş bir şahit addolunsa şayestedir).

Tarzında yazı yazması hayrete şayandır. Mevlâna Türbesinin Batı tarafına yapılan Cami ile hücrelerin arası Ebüzziyanın işaret ettiği gibi 2 metre olmayıp belki 5 metreden fazladır. Özellikle şimdiki hücreler (992/1584) yılında yapıldığı, Caminin ise II. Sultan Selim devrinde ihtimal dahi olsa inşa edildiği düşünülünce, Dergâh sınırının şimdikinden belki 10 metre daha içeride olduğu anlaşılır; çünkü Cami, dergahın hücrelerini yaptıran III. Murattan daha önce bina edilmiştir. II. ci olarak bu gün mevcut olan Caminin doğu, Mevlâna dergahının Batı sınırı dediğim gibi 5 metredir. Fenni Menazır denilen (Perspective) bakımından Yeşil Kubbe, Mevlana türbesi, Sultan Selim Camiinin ne gölgesinde, ne de karaltısında kalmaktadır. Bir üçüncü cihet ise, en son makamda bulunan Abdülhalim Çelebinin (1291/1874-1344/1925) bize anlattığına göre: Mevlevi degahının cümle kapısı şimdi gördüğümüz yerde olmayıp belki Sultan Selim Camiinin kuzeye bakan batı duvarının yanında imiş. Dergaha buradan girilirmiş. Bunu kendisine -Hemdem Sait Çelebi (1222/1807 - 1275/1859) devri dervişlerinden Manisa Mevlevihanesi ahçıbaşısı Hüseyin Dede, Manisadan Abdülhalim Çelebi ile birlikte Konyaya (1308/1891) yılında, makamda oturan Abdülvahit Çelebinin elini öpmek için geldiklerinde, Sultan Selim Camiinin kuzey batısındaki duvar hizasına gelince Hüseyin Dede Halim Çelebi büyük babayın zamanında dergahın kapısı işte burada idi diye işaret ettiği gibi, bizler dahi bundan 55-56 sene önce Caminin kuzey tarafında dergaha ait bir bahçe olduğunu bunun önünde boydan boya, bir duvar bulunduğunu pek iyi hatırlıyoruz.

M. Riefstahl'ın bilemediği bir cihetı de şimdi burada açıklamak yerinde olur:

III. Sultan Selim zamanında padişahın validesine kahya olan Yusuf ağa, Konya'da bilginlerle medrese öğrencileri hayli kabarık olduğu halde her vakit müracat edecekleri bir kütüphanenin yokluğunu düşünerek burada bir kitaplık yaptırmak ister. Bunun için Darüssaade ağası, Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı nazırı olan Halid Ağa, Divan-u Himayun'a arz gönderip nezareti altındaki evkaftan Konya şehrinde vaki merhum II. Sultan Selim Camii civarında bir kütüphane yaptırılmak için Yusuf

yenin en güzel eseri hasara uğramıştır[14] Son sultan yani Mehmet Reşat (1909-1918), Kütahya'da gayet çirkin yeşil tuğladan yapılmış, bunlarla örtülen yeşil kubbe eski rengini tutmamış, fakat Selimiye Camii Mimberi Mevlevi tekkesindeki yeşil kubbenin ilk orijinal rengini taşımaktadır. Mimberin en güzel işlenmiş yeri hükümlü bir asma ve buna bağlı Arabesk yapraklardır ki bu, merkezdeki triangular'ın etrafını çevreler. Bu olağan üstü asma deseni, XVI. yüzyılın ilk zamanları için hayreti mucip bir eserdir. Bu sebepten de bu parçanın eski Camiin değil, belki sonradan yapıldığı kanaatını verir.

ağanın istediği yerin ancak burada bulunduğunu bildirmesi üstüne yazılan Tevkii Refi-i Humayunda: Çelebi efendi ile Konya Naibinden Sultan Selim Camiinin batı tarafında hala Üusuf Ağa kütüphanesi diye anılan binanın yapılabileceği yerin onlardan istendiği açıkça bildirilmektedir. Fermanın tarihi: (24 Muharrem 1209/21 Ağustos 1798) dir. Bu kayıt Konyadaki Şer'iyye mahkemesi sicillerinden defter 66, sahife 94, sıra 2 de kayıtlıdır .

Sakıp dede, Sefine-i Mevleviyye isimli Mevlâna'nın torunları ile Şeyh, dervişlerinin hal tercümelerini bildiren 3 ciltlik eserinin 2 nci Bostan Çelebinin hayatını anlatan sahifelerde: Konya Kadısının (bunun adı Luhumi Ali Efendidir) o zaman dergahta dervişlerin eğitimini yaptığı için ahçıbaşı denilen Cafer dededen şimdiki camiin bulunduğu yer etrafının tamamen dergaha ait bahçe olduğunu açıkca bildirmektedir Safine Cilt 1, sayfa 185. Ş. Uzluk.

14. Yeşil Kubbe-Kubbe-i Hadra gibi adlarla anılan Mevlâna (Ölümü 672/1273) ile oğlu Sultan Veled (Ölümü 712/1312) in sandukaları üzerinde yükselen pramidal kubbe, Selçuklular devrinden beri yeşil çinilerle örtülü olduğu için yeşil anlamına gelen Hadra, Kubbe diye söyler. Son senelerde bilgisizler Yeşil Türbe diyorlarsa da yanlıştır. Bilindiği üzere yeşil türbe Bursada Çelebi Sultan Mehmet'in yattığı yere derler.

Eflâki Dede Menakibül Ârifin, Ariflerin Menkabeleri adlı farsça eserinde, Hüsameddin Çelebinin (683/1284) Vefatı dolayısiyle Kubbe-i Ahdar, ki bu da çok yeşil demektir, onun tepesindeki âlemi düştüğünü yazarken Kubbe-i Ahdar tabirini kullanmak suretiyle ta o devirden yani (1284) yılından beri böyle denildiğini bize anlatır. (Les Saintes des Derviches Tourneurs, Cl. Huart, Tome II. p. 256.)

Sultan Veled'in Divanında (Divanı Sultan Valed, 1941, Uzluk Basımı, S. 10 Beyit sayısı 127 de Selçuklu emirlerinden Alemeddin-i Kayser tarafından Mevlânanın Türbe ve medresesinin inşa ve tamir edildiğini beyitlerinde açıkca anlatır .

Selçuklulardan zamanımıza kadar geçen 700 yıl içerisinde gerek yeşil Kubbe, gerek Mevlâna dergahı birçok defalar onarım görmüştür. Burada biz onların tafsiline girmeyeceğimizden arzu edenler benim Mevlâna Türbsi adlı (1945) yılında Konya Halkevi hesabına yayınladığım Monografide yeter bilgiyi bulurlar.

Yeşil Kunbbenin (1911) deki tamirine biz şahit olduk. Sultan Reşat (1909-1918) tarafından yapılan işbu onarımda çinileri hazırlıyan Kütahyalı Çinisi, iyi pişirmediği için, sırlar zamanla dökülmüş idi.

(1368/1949) yılı Ağustos - Ekim ayları içerisinde bu çiniler bir daha yenilenmek icabeddiğinden bu defa getirilenler, eskilerden de berbat çıkmış, pek kısa bir müddet içerisinde sırlar döküldüğünden Yeşil Kubbenin üstü tahta ile kaplanmış ve sonrada yeniden çinilerle kaplanmıştır. Ş. Uzluk.

I. Onarım (1101/1685)

Bundan üçyüz altı (306) yıl önce Edirnede yazılan bir yazıda Sultan Selim Camiinin iç ve dıştaki gayıpları için onarımına büyük ihtiyaç olduğu bildirilmekte idi. Bu mübrem ihtiyaç pek önemli tavsiyeleri ileri sürüyordu. Bilhassa, bunun dikkate alınmadığı ve tatbikine geçilmediğinde pek büyük ziyanların husule gelebileceği şiddetli suretle ihtar olunmakta idi. Bunu (21) yıl sonra ancak pratiğe geçirebilen 11 kişiden mürekkep bir komisyonun üç teknik ve sanat adamı: 1) Hassa mimarı Mehmet oğlu üstad Abdülbaki, 2) Hassa mimarı Abdullah oğlu Mustafa, 3) Hassa mimarı Yasef oğlu Murat bu üç mimar (1122 h) yılında Konya'ya gönderilmişlerdi. Orada (1161) kuruştan ibaret keşifte: büyük, küçük iç ve dış kubbelerle, sıva, kurşun kaplamaları ve soldaki minarede yıldırımla hasıl olmuş çatlağı kapama gibi, malzeme ve işçilik ücretlerini içine almakta idi. Bu heyet Konya'da Mehmet Sadretdin Çelebi başı altında:

Esseyid Abdülkadir Efendi,

Saraçzade Abdülkadir Efendi,

Müderris Mustafa Efendi,

Esseyid Mustafa oğlu Mehmet Efendi,

Kâtip Mustafa Efendi,

Ebubekir Çelebi oğlu Mehmet Çelebi,

Abdullah oğlu Hacı Halil Ağa,

Esseyid İbrahim Çelebi oğlu Süleyman Ağa,

Abdüllah Çelebi oğlu Mehmet Çelebi,

Abdurrahman oğlu Hacı Ali,

(Mevlâna Müzesi Arşivi: No: 44, Sayfa: 118,)

II. Onarım (1232/1816)

Birinci onarımdan (131) yıl sonra, ikinci onarım (Recep 1232) da vukuu bulmuştu. Bu devredeki onarımda bina emini Mustafa ağa ile Hassa mimarlarından Mehmet Emin Kalfa keşfini tanzim ederek camiin tamirine koyulmuşlardır. Fakat bu onarımın ne kadar devam ettiği işaretli değildir. Bununla beraber onarımın iç ve dış yönlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa, çok geniş yaptığı keşfe göre: bu detaylar (Mevlâna Müzesi Arşivi: No: 70, sahife: 113/4)

Ahmet Refik: (Türk mimarları, İstanbul 1936) da mimar Mehmet Emin Kalfa hakkında bilgi yoktur. Yalnız Zarif Ergun: (Hassa mimarları, sayfa 8, İstanbul 1939) da bu sanatkârın yalnız adını vermekle iktifa etmektedir. Maalesef bu uğurda çeşitli kitaplara baş vurulmuş ise de hakkında hiç bir bilgiye tesadüf olunamamıştır.

III. Onarım (1330/1914)

Bu onarım günümüzde yapıldığı için hakkında iyi bilgimiz vardır. Camiide iç ve dış sıva, yazı, nakışların yenilenmesi ile taşlar üstünde temizlemeleri teşkil eder. Bu çabalarda sanat ve teknik yönlerini Mühendis Bekir Sıtkı ve Mimar Muzaffer idare ediyorlardı. Mimar, Sultan Selim camiini tamir ettiği sırada araba ile camiin önüne kadar getirirler ve iki kişi koltuğuna girerek camiin içine götürürlerdi.

Yapılan çalışmaları büyük bir dikkatle inceler, bir yandan projenin tatbik durumunu kontrol eder, eksik bulduğu yönleri ustaya açıklar, anlayıp anlamadığını tekrar tekrar sorardı. Aynı zamanda Mimar Muzaffer benimde küfii yazı hocamdı. Bazan yazının şeklini çizdirir, bazan çamurdan modelini yaptırır, yapımı beğenirse kâğıda çizmeme müsaade ederdi. Konya'da Atatürk Anıtının yanındaki Aba oğlunun evinde otururdu.

Mimar yattığı yerden yazı dersini verirken oğlu Mukadder de yanımızda

durur ve söylenenleri dikkatle dinlerdi. Mimar Muzaffer, Türk Mimarlığı'nın Bursa ve İstanbul okullarına çok bağlı idi. İmkân buldukça bu izleri Atatürk Anıtında (Ziraat Abidesi), erkek lisede, kız öğretmen okulunda, Amber Reis Camiinde yaşatmaya çalışmıştır. Bu çabalı uğraşmalar (1921) ölüm yılına kadar sürmüştür. Muzaffer Erdoğan (izahlı Konya Bibliyoğrafyası, İstanbul 1952) de geniş ölçüde sanatkâr hakkında bilgiler vardır. Mimarı tanımak isteyenlere henüz yayıma çıkmayan yazıyı salık veririm.

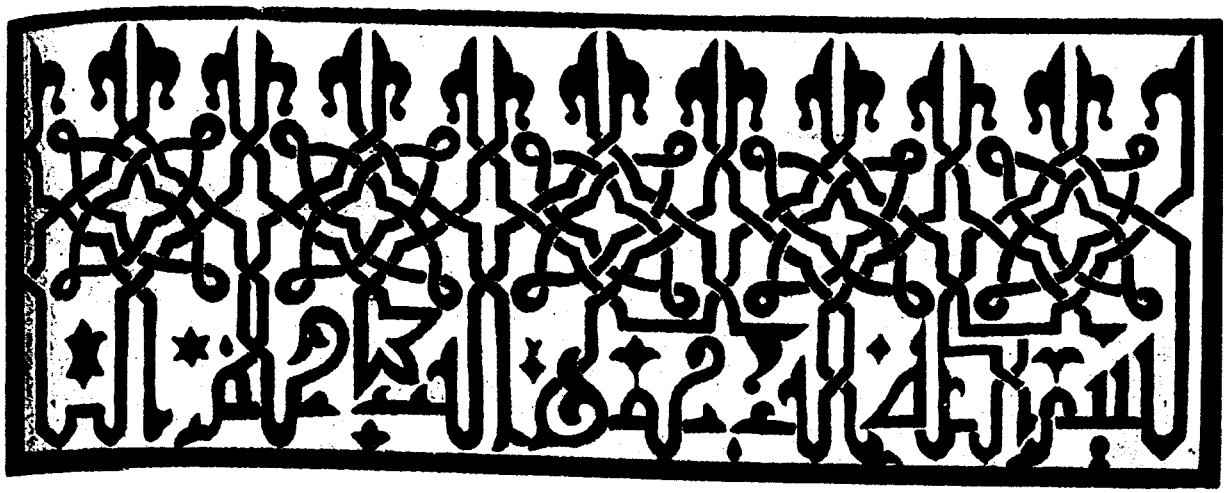

Resim: 1) Kûfi ile yazılmış Bismillahirrahmanirrahim, çini üzerinedir, nerede olduğu belli değildir. Makaleye Başlık Olacak.

Resim: 2) Alâeddin Tepesinden batıya doğru alınmış Konya'nın genel manzarası X işarette Sultan Selim Camisi-ile, onun solunda Mevlâna Dergâhı görülüyor.

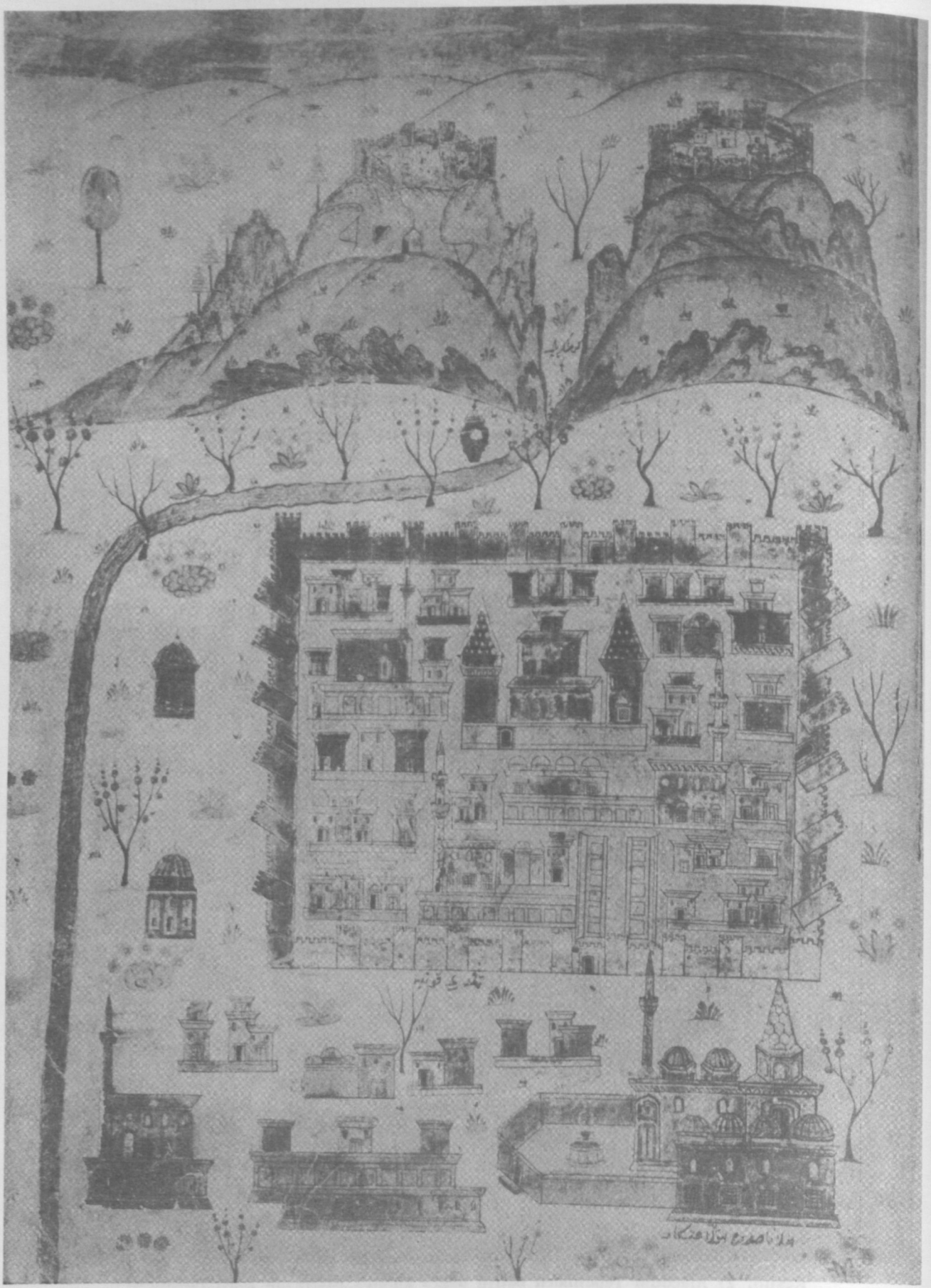

Resim: 3) Matrakçı Nasûh'un **Menazîli Sefer-i Irakeyn** adlı, tek nushası Üniversite (İstanbul) kitaplığında bulunan resimlerle süslü eserindeki Konya kalesinin resmi. Karşı tarafta gözüken 2 yüksek tepe üstündeki kaleler: Birisi şimdi halk tarafından **Tekkeli Dağ** denilen eski **Gevele, Gavale, Kavalye** kal'ası, Sağdaki ise **Karaburga** diye meşhurdur. Bu resmin altında sağ tarafta **Mevlâna Hazreti Mevlâ Hünkâr** diye yazılı minareli pramidal kubbeli bina, **Mevlâna dergâhıdır.** Sağ tarafındaki agacın yanında cami görülmemektedir.

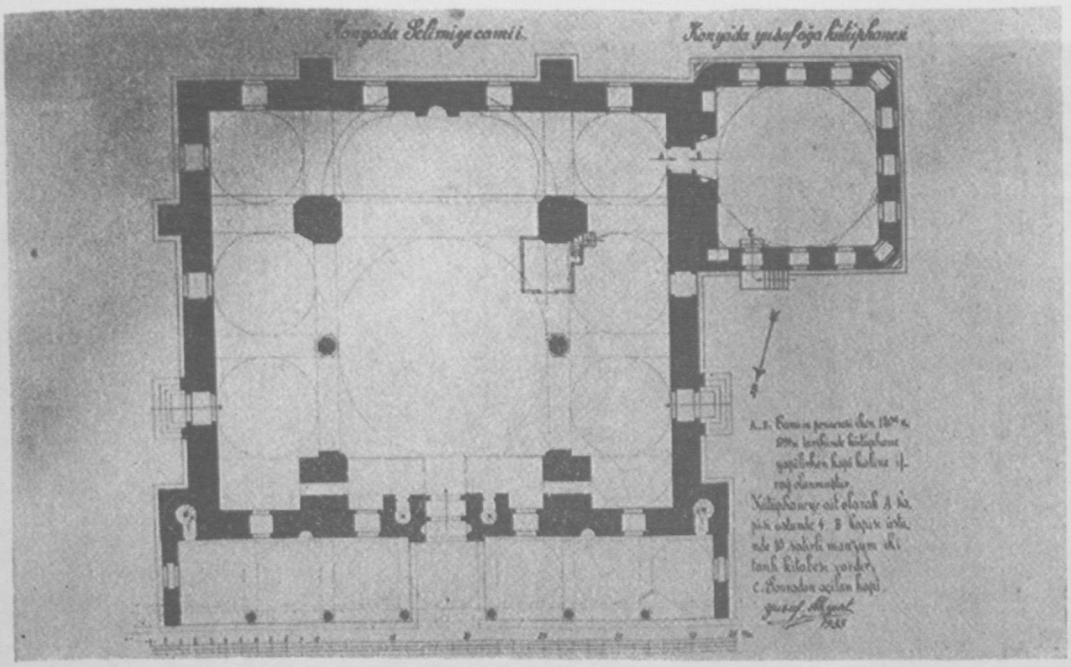

Resim: 4) Konyadaki **Selimiye Camiinin Plânı.** Batı tarafında güney duvarına bitişik **Yusuf Ağa Kütüphanesi** görülmektedir. Plân, Konya Müze Müdürü Yusuf Akyurt tarafından (1935) yılında yapılmıştır.

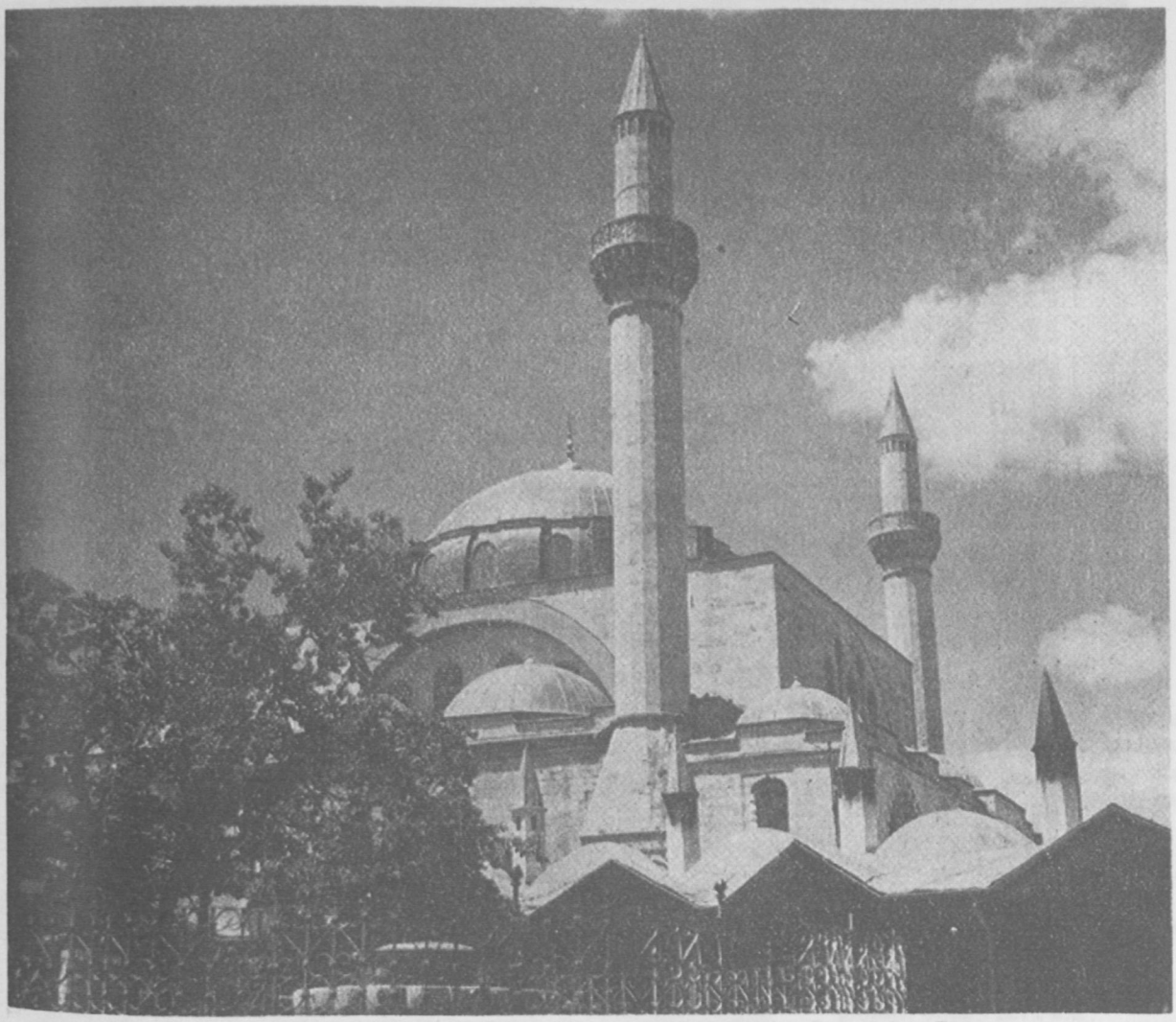

Resim: 5 – Mevlâna Türbesinin içerisinden Batıya doğru alınmış bir fotoğraftır ki Caminin doğu ile kuzeyini göstermektedir.

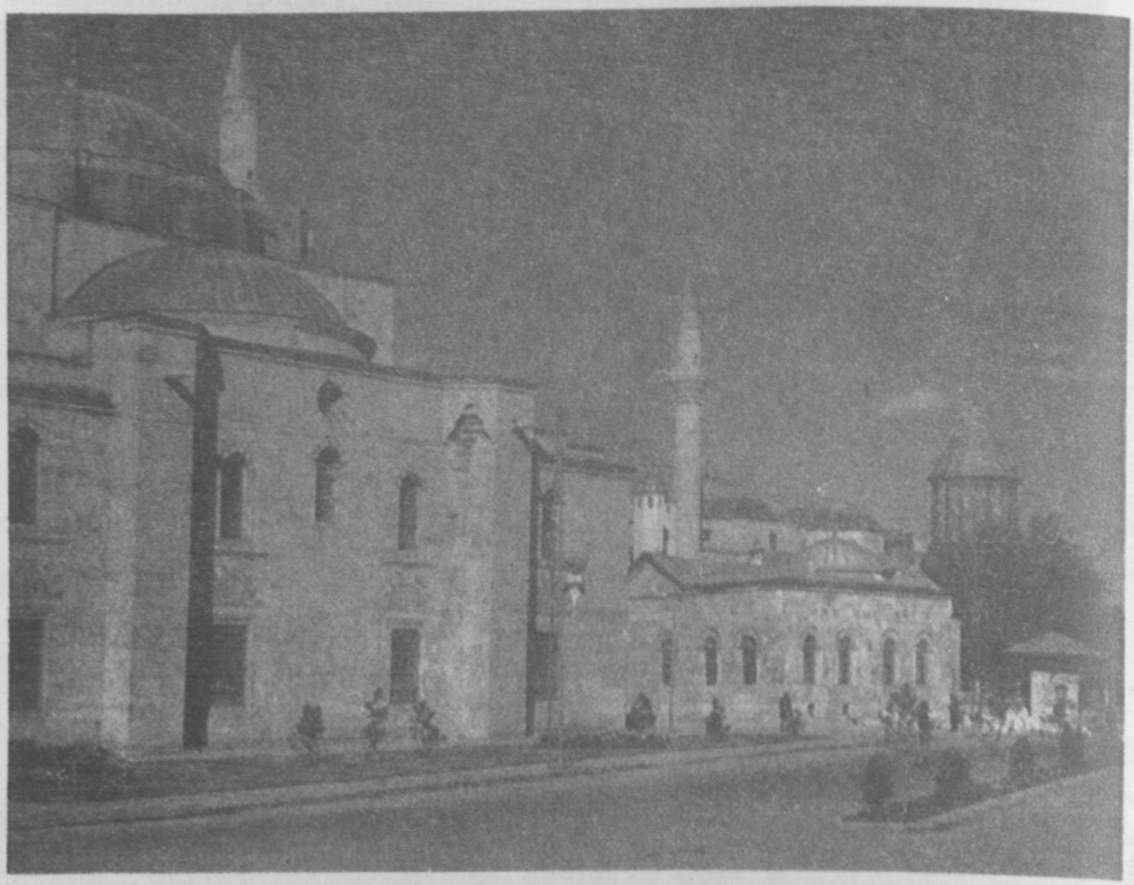

Resim: 6) Caminin güneyinden alınmış olup, sağ tarafta Mevlâna dergâhının Hâmûşan (Üçler mezarlığına çıkan kapı olmakla, Hâmûşan, yani susanlar mezarlık anlamına gelmekle bu kapıya öyle derlerdi.) Yanındaki bina matbahı şerif, yani dervişlerin pişirildiği binadır. Yeşil Kubbe ile onun yanında türbenin aydınlık aldığı yandan pencereli ufak post kubbesi, onun yanında mescit ile semağhanenin büyük kubbeleri, dergâhın minaresi görülmektedir.

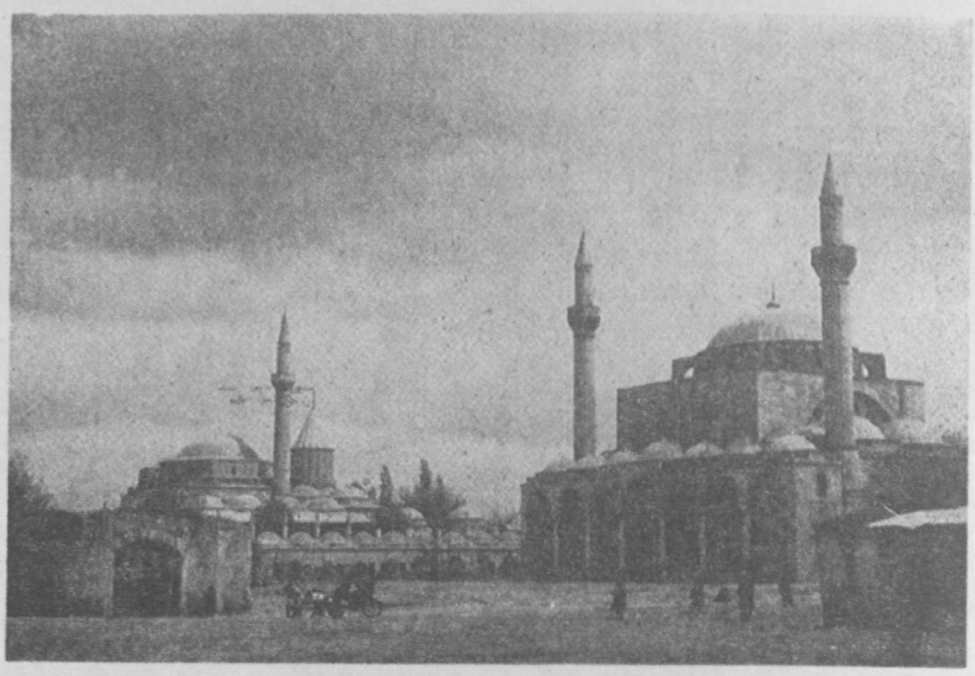

Resim: 7) Uzaktan doğuya doğru alınmış işbu fotoğrafta sağ tarafta Sultan Selim Camiinin con cemaat mahalli, onun karşısında büyük kemer kapı, II. Selim'e ait imaretin kapısıdır. Bu imaret ne yazıkki simdi tamamen yıkılıp yok edilmistir. Karşıda Mevlâna dergâhı Yeşil

Resim: 8) Üçler Mezarlığının içerisinden alınmış fotoğrafta ilk plânda Mevlâna dergâhının Semahane, Mescit, Minare, Yeşil Kubbe ile Sultan Selim Camiinin kuzey tarafındaki 2 minaresi, büyük kubbesi, 3 ncü plânda Sultan Aziz zamanında yapıldığı için aziziye denilen Caminin şerefelerinin üstü örtük Barok stilindeki iki minaresi ile kubbesi, daha uzakta kapı camiinin Minaresi görülmektedir.

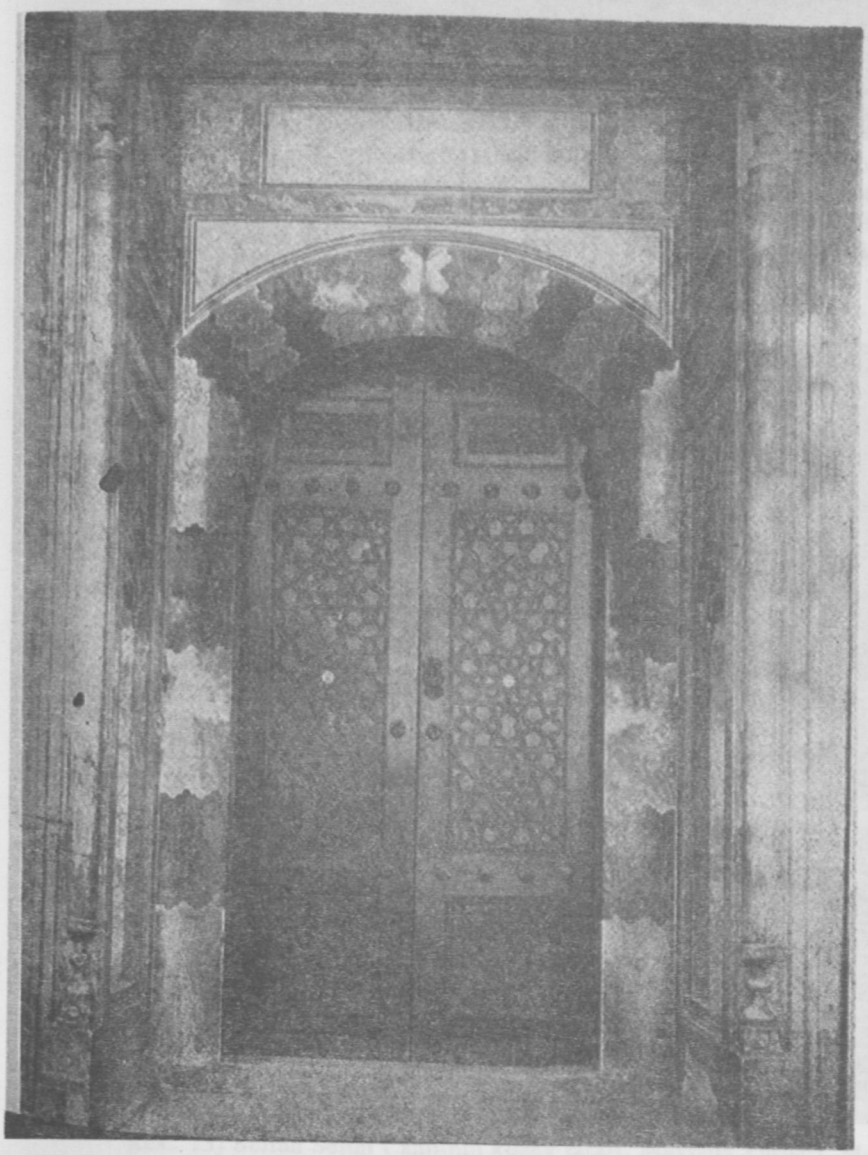

Resim: 9) Selimiye Camiinin kuzeyde büyük kapısı, en üste konmuş olan mermer kitabeye tarih yazılmamıştır. Kapın oyma, birbirine geçme kapısının üstüne şu iki kelâmı kibar kazılmıştır.

١ المؤمن فى المسجد كالسمك فى الماء

٢ النافق فى المسجد كالطير فى القفص

1 — Sağda Camideki mü'min sudaki bal gibidir, ondan zevk alır,

2 — Sol kapı üstünde Camideki münafık kafeste bunalan kuş gibidir.

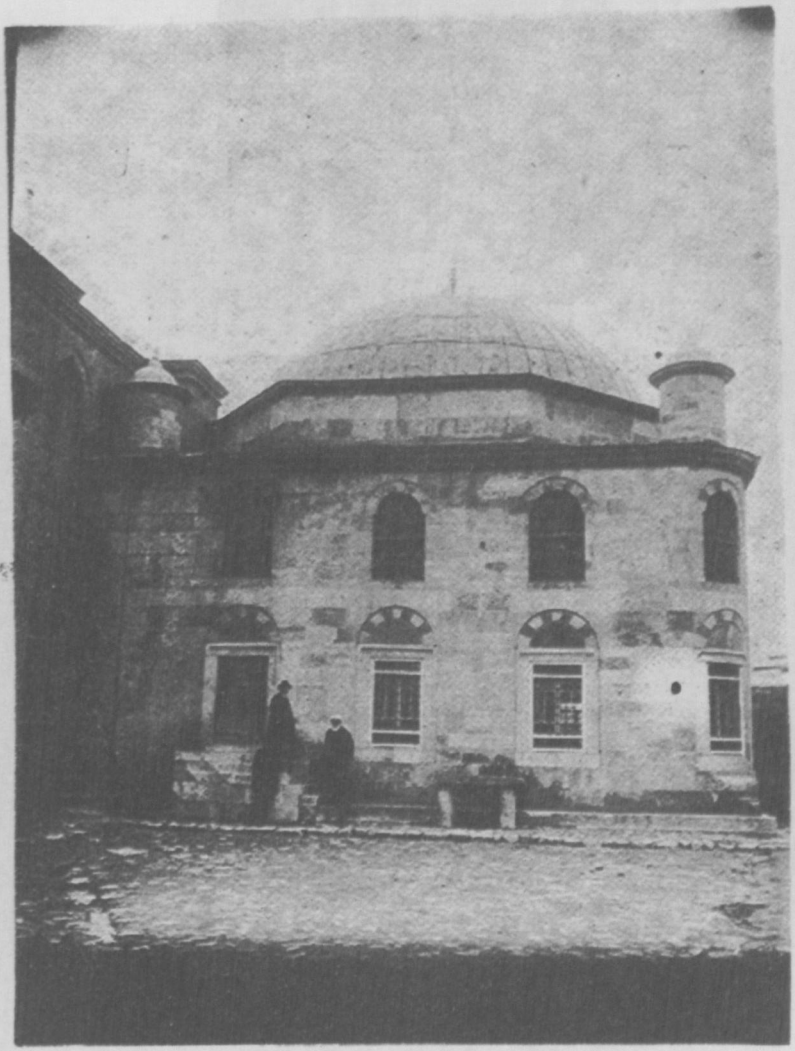

Resim: 11) Yusuf Ağa kütüphanesinin kuzey tarafından görünüşü, şimdi giriş kapısı batı tarafa çevrilmiştir. Birinci pencerelerin üstünde görülen yazılarda birincisinde Bismillahirrahmanirrahim Ketebehu Mehmet Sadık Emini bina seneti (1210/1795), diğerinde Fi ha kütübün kayyime, üçüncüsünde maşaallah kazılmıştır.

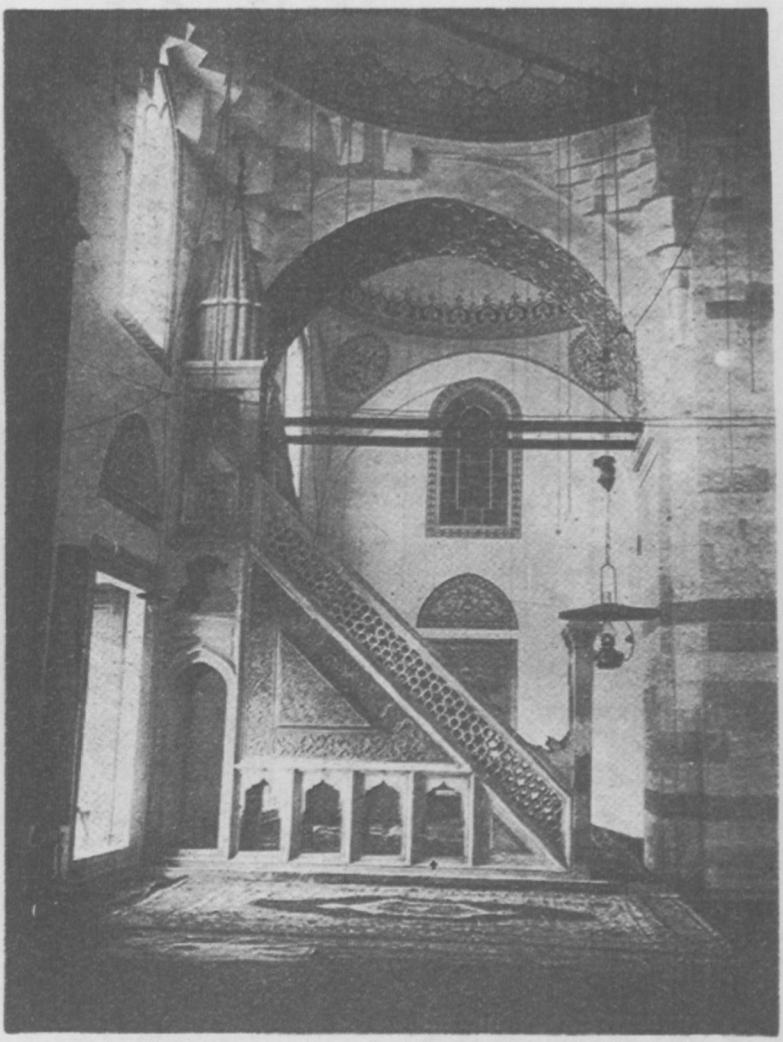

Resim: 10) Selimiye Camiinin mermerden yapılmış zarif mimberi, kubbesi Mevlânanın Yeşil Kubbesine benzetilerek yapılmış, boyası da ona göre vurulmuştur. Bakana göre karşıdaki pencerenin altında gö.ülen kapı, eskiden kütüphaneye giriş yeri idi., şimdi kapatılmıştır. Üstünde kitabesi vardı. Eskiden Caminin penceresi imiş.

Resim: 12) Selimiyenin doğu taraftan görünüşü, öndeki ufak kubbeler, Mevlâna dergâhına ait Hasan paşa, Sinan paşa ile Mirimiran Murat paşanın kızı ile (932/1526) da Kayseri yakınlarında kurşunlu denilen yerde şehitedilen Hurrem paşanın türbesinin kubbeleridir.

Res.: 13) Sultan Selim Camiinin kuzey tarafı, Mevlâna Türbesi, Meydanlığının bugünkü hali,

Resim: 14) Sultan Selim camiinin
Poyrazı.

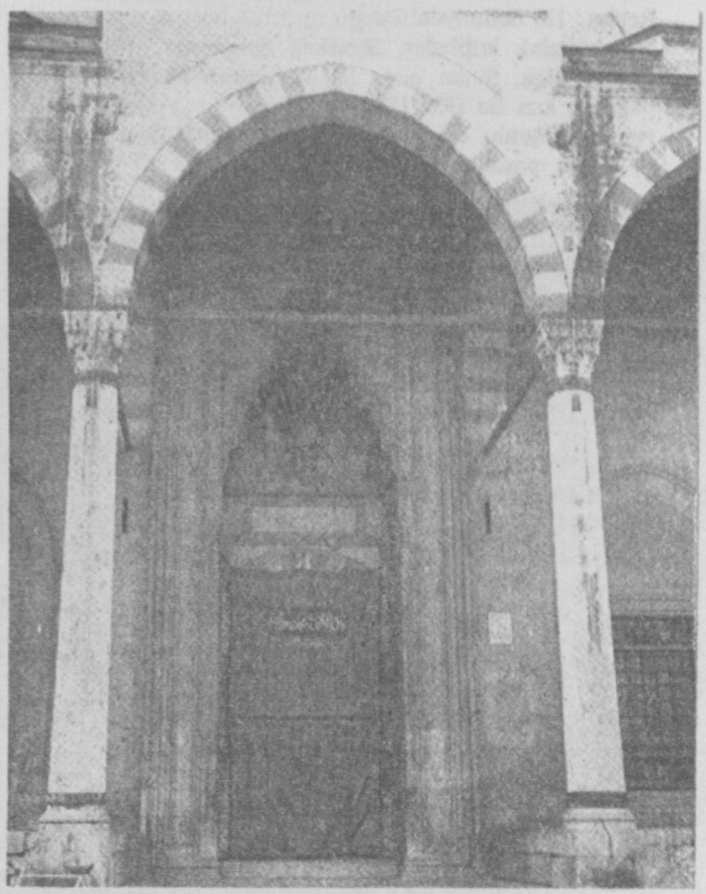

Resim: 15) Kuzey cümle kapısı direkler arasında
görülüyor.

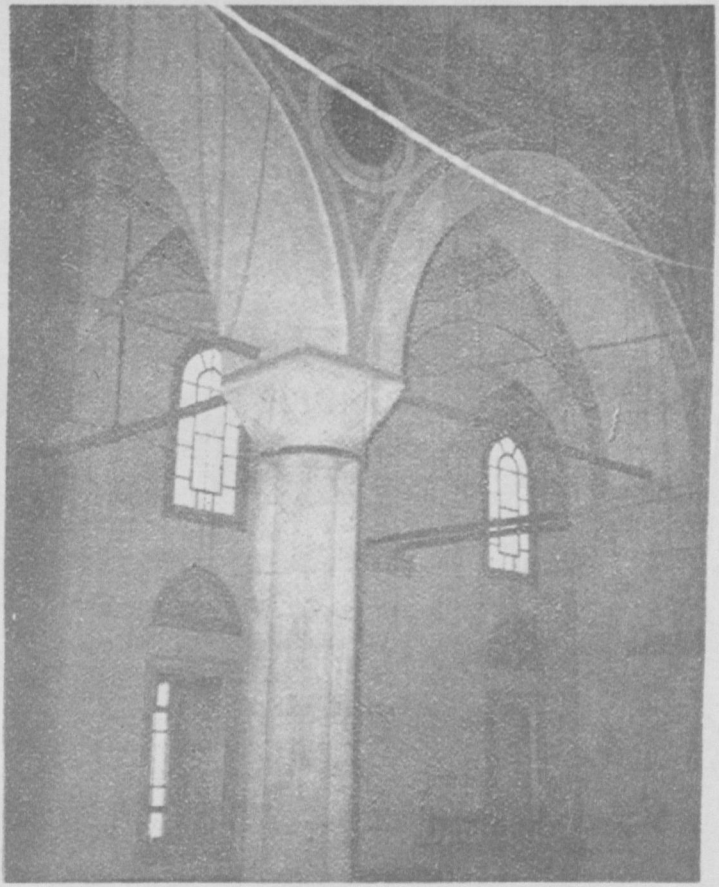

Resim: 16) Camiin içerisindeki büyük direklerden birisi

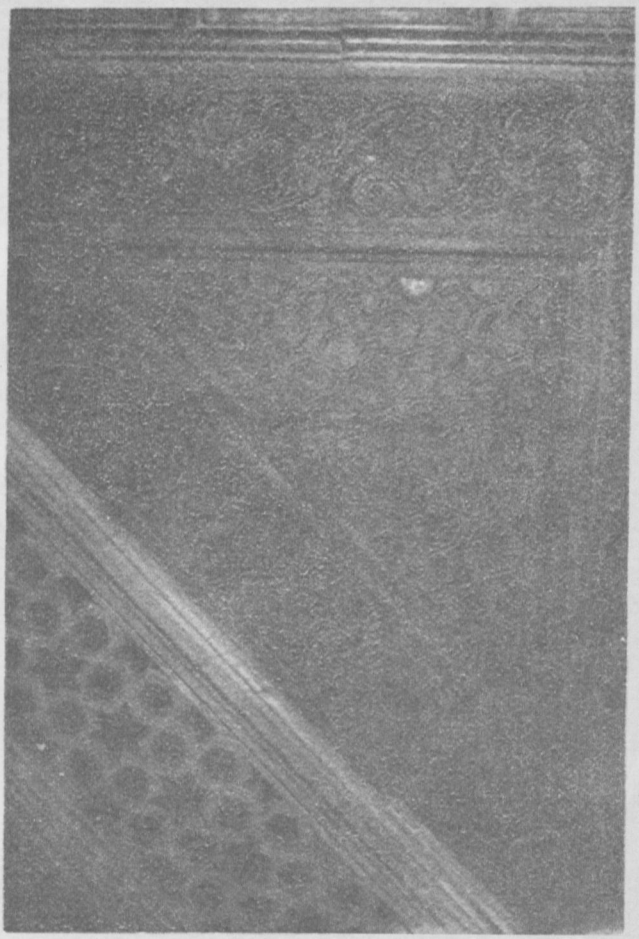

Resim: 17) Mimberin suları

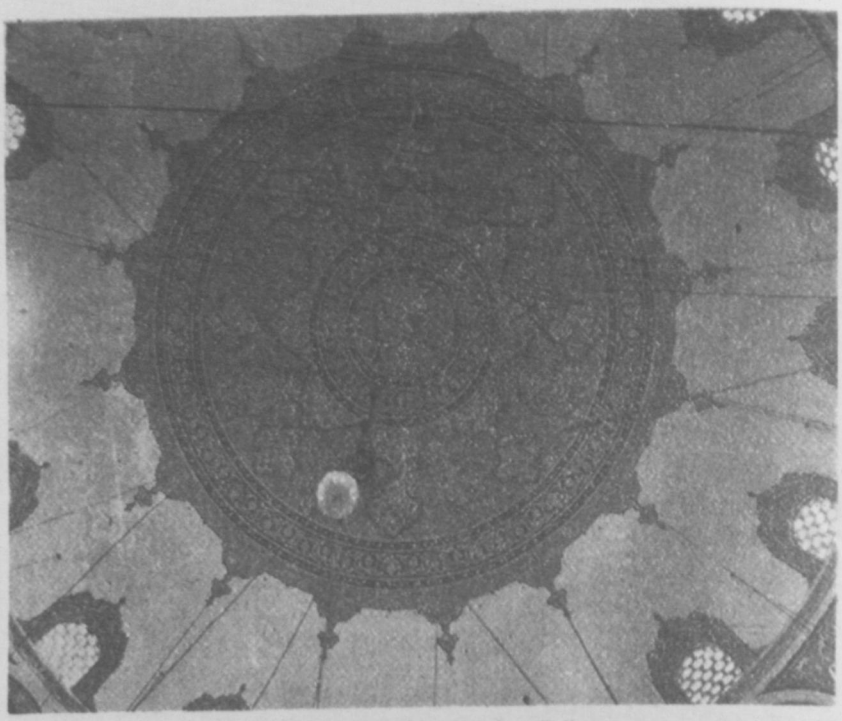

Resim: 18) Kubbe'nin süsü

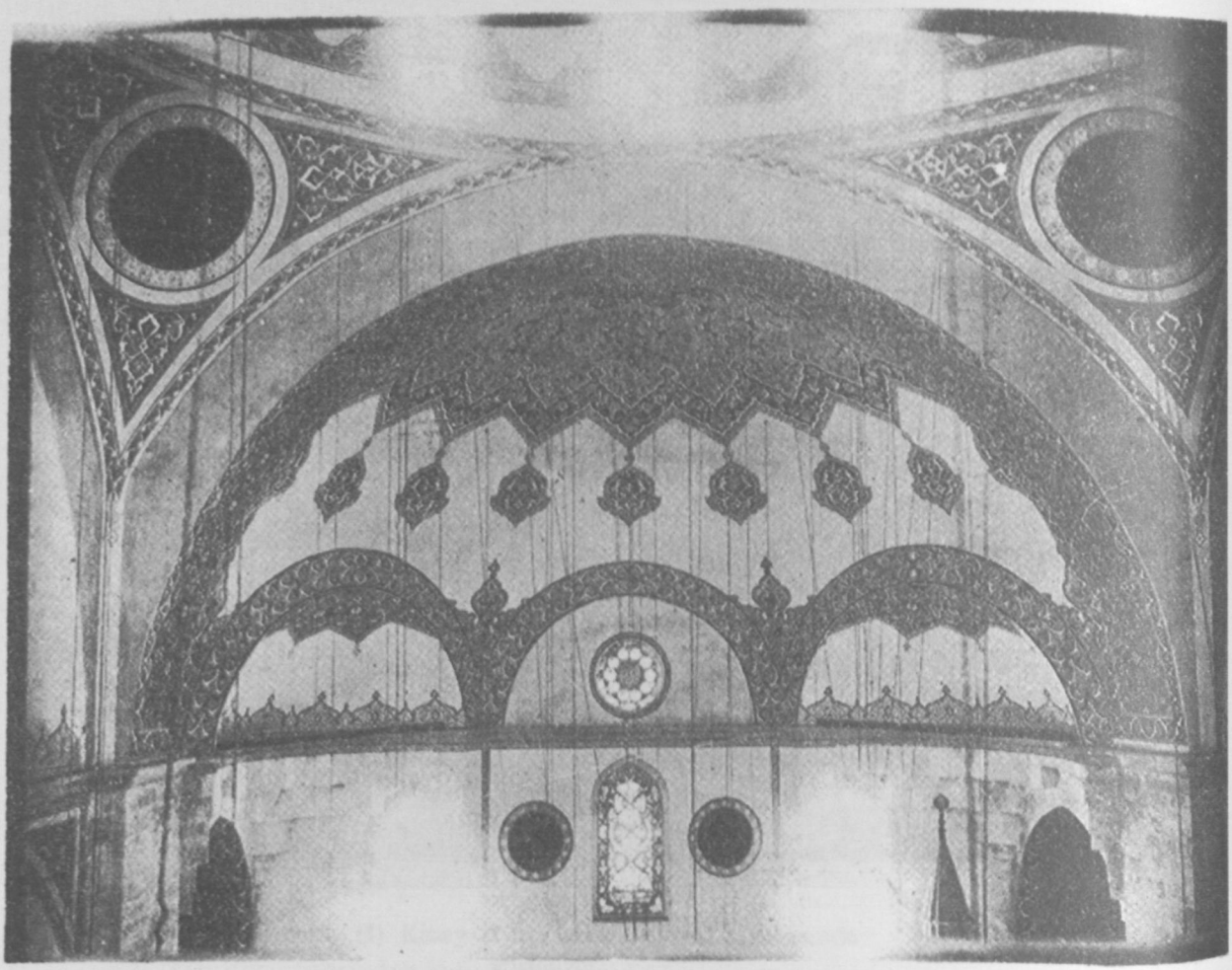

Resim: 19) Cami içerisindeki tezyinat (Mimar Muzaffer tarafından yapılmıştır.)

Resim: 20) Son Cemaat mahallindeki direkler.

AYDIN NASUH PAŞA KÜLLİYESİ

Emre MADRAN

GİRİŞ :

Bu yazının konusunu teşkil eden külliyeyi, 1967 senesi yaz aylarında Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğünde staj yaparken inceledim.

18. yüzyılın ilk yıllarında inşa edilmiş han, hamam, medrese, ve mescitten teşekkül eden bu külliyenin rölöve ölçüleri, rölöve ve restorasyon çizimleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü rölöve bürosu elemanlarının yardımlarıyla hazırlanmış, vakfiyelerle ilgili kısımlar Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivlerinden çıkarılmıştır.

TARİHİ ÇEVRE:

Aydın şehri, Ege bölgesinde Büyük Menderes ovasının kuzey kenarında yer alan bir il merkezimizdir. Burada ilk yerleşme, bugünkü şehrin kuzeyinde bulunan yüksekçe bir düzlükte olmuştur[1]. T r a l l e s adını taşıyan bu ilk şehir M.Ö. VI yy. da İskender, M.Ö. IV. yy. da Pers, M.S. 189 da Roma, ve daha sonra Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kaldı. Malazgirt savaşından sonra birçok defalar Türkler ve Bizanslılar tarafından ele geçirilen Aydın, Sahil Beyi Menteşe Bey tarafından 1280' de kesin olarak Türk hakimiyeti altına alındı. 1310'da Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından fethedilen şehre, bundan sonra "Aydın Güzelhisarı" dendi. 1426 da Murat II tarafından Osmanlı Devletine katılan Aydın, sancak beyliği ve eyalet merkezi oldu. 1919-1922 yıllarında Yunanlıların elinde kalan şehir 7 Eylül 1922 de Türk Orduları tarafından kurtarıldı ve Türkiye Cumhuriyetinin bir il merkezi oldu.

Çeşitli devirlerde, değişik medeniyetlere beşiklik eden Aydın şehrindeki Tarihi ve Mimarî kıymeti haiz İslâm eserlerinin azlığı, Aydınoğulları devrinden sadece bir türbenin[2] kalması, en eski Osmanlı yapısının[3] 1568 M. tarihini taşıması dikkati çekmektedir.

Bu konudaki araştırmalar bizi aşağıdaki sebeplere götürmektedir;

a) Aydın ve havalisindeki devamlı İslâmî yerleşmeyi ve dolayısıyla mimarî hareketi yaratan Aydınoğulları devrinde, Ayasulug (Selçuk), Birgi ve İzmir'in başkent olmaları, Aydın şehrini ikinci plânda bırakmış olabilir.

b) Osmanlı hakimiyetinin ilk 100 senesinde (15. yy.) Güzelhisar sancağının merkezi Tire olmuştur. 16. yüzyılın ortalarına doğru sancak merkezi olan Aydın'da yoğun mimarî faaliyetin bu tarihten sonra başlamış olacağı düşünülebilir.

c) 19. yüzyılın sonunda vuku bulan 2 deprem, tarihî eserlerin hemen yarısının önemli şekilde hasara uğramasına yol açmıştır.

d) Millî Kurtuluş Savaşında, Yunan kuvvetlerinin kaçışı sırasında geniş

1. Bugün buraya üç gözler denmektedir.

2. Ali Han Baba türbesi.

3. Üveys Paşa Camii.

ölçüde tahrib olan Aydın'da geçen yüzyıla kadar ayakta kalabilmiş han, hamam ve medreselerin yandığı ve bu şekilde ortadan kalktığı bilinmektedir.

e) Aydın'da son 40 yılda girişilen imâr ve şehircilik faaliyetleri de eski eserlere yer yer zararlı olmuştur.

Yukarıda gösterilen çeşitli sebeplerden dolayı tarihî ve mimarî kıymeti haiz eski eserlerinden ancak bir kısmını tanıyabildiğimiz Aydın'da, mevcut kısımları orijinal hallerini muhafaza eden tek külliyeyi bu yazıda tanıtmağa çalışacağız (4).

GENEL KONUM (Resim 1,2)

Nasuh Paşa külliyesi Cumhuriyet Mahallesinde, ve Cihanoğlu külliyesinin güneyinde yer almaktadır. Paşa Hamamı, Osman Ağa Medresesi (5), Zincirli Han ve Mescitten müteşekkildir. Bu yapılardan sadece hamam ve hanın güney cephesindeki zemin kat dükkânları fonksiyonlarını devam ettirmekte, Medrese odaları fakir ailelerin barınağı, Han ise ahır ve depo olarak kullanılmaktadır. Medrese ve Hamamın kuzey cepheleri ile Han'ın doğu ve batı cepheleri evler tarafından kapatılmış olup (Levha 1), Belediye tarafından yeni açılan bir yol (Resim 3) medresenin batı kanadını tamamiyle ortadan kaldırmıştır. (6) İkinci bir yol Han, Medrese ve Hamamın güneyinden geçmektedir. Külliyenin kuzey ve güneyindeki zemin kotları birbirinden farklı olduğundan, medreseye güney cephesinde bugün mevcut olmayan merdivenle çıkılmaktaydı. Hanın zemin kat kuzey odaları ise Mescidin zemin kotunun altında kalmakta, dolayısıyla han, kuzeyden tek katlı gibi gözükmektedir.

Külliyenin onarımı bahis konusu olduğundan çevre tanziminin öneclikle ele alınması, istimlâk ve hafriyat gibi ön çalışmaların mutlak yapılması lâzımdır.

OSMAN AĞA MEDRESESİ :

Medrese dikdörtgen bir avlu etrafına sıralanmış (7) odalardan meydana gelen tek katlı bir yapıdır. Batısında bitişik olarak Paşa Hamamı, doğu ve güneyinde yol, kuzeyinde ise evler bulunmaktadır. Yeni açılan yol yüzünden, hâlen ağzı doğuya açık (ˈ) şeklinde bir plâna sahiptir. (Levha 3).

Yapıya güney kanadında, yoldan 1.30 m. kadar yüksekte bir kapıdan girilir. (Resim 5). Orijinal merdiven bugün mevcut değildir. Kapı basit profilli iki mermer yan söve üzerinde yer alan yarım daire kemer ile çevrelenmiştir. Tuğla haç tonoz ile örtülü giriş hacmi dikdörtgen bir plân göstermekte, bugün oda olarak kullanılmasından dolayı, giriş moloz taşla örülü bulunmaktadır. Medrese hacimlerindeki yegâne kârgir üst yapı giriş hacmininkidir.

Giriş hacminden başka güney kanatta 4, batı kanatta 8, kuzey kanatta 2, ve iki tane köşe odası ile mevcut odaların sayısı 17 yi bulmaktadır. (8) Genellikle 4.00 x 4.00 m. boyuntunda olan odalar, yıllar boyu değişik şekillerde kullanıldıklarından, çoğu elemanları orijinal durumlarını hemen hemen kaybetmiştir. Her odada avluya açılan bir

4. Nasuh Paşa Külliyesinin kuzeyinde yer alan Cihanoğlu Camii ve medresesi de bir külliye teşkil etmekle beraber, yapılan onarım ve eklemeler bilhassa medrese'nin orijinal hüviyetini kaybetmesine yol açmıştır.

5. Medrese, oranın son müderrisi olan Osman Ağa'nın adına izafeten bu isimle anılmaktadır. Han'ın ismi de son senelere kadar kapısında asılı bulunan zincirden gelmektedir.

6. Aydın'da bir fotoğrafçıdan temin ettiğimiz 1930 yıllarında çekilmiş bir fotoğrafta medresenin yol açılmadan evvelki hali görülmektedir. (Resim 4).

7. Medresenin doğusundan geçen yeni yol, yapının güney kanadının bir kısmını ortadan kaldırmıştır. Han'ın kuzey-batı köşesindeki iki odaya ait izler medrese'nin doğu kanadının mevcut olduğunu göstermekteyse de, evler plânın kesin olarak anlaşılmasına mani olmaktadır. (Levha 1-2).

8. Aydın'da bulduğumuz eski fotoğraf ve mahalle sakinlerinin ifadeleri, medresenin kuzey ve güney kanadlarının Zincirli Han'a kadar uzandığını göstermektedir. Bu vaziyette oda sayısının 27 kadar olduğu düşünülebilir.

kapı ve bir pencere ile, iç kısımda, iki odayı birbirinden ayıran duvarda bir ocak, ve ocağın her iki yanında birer dolap nişi bulunmaktadır. Güney kanattaki odaların yola bakan cephelerinde birer pencereleri daha vardır. (Resim 10). Ocak iki taş konsol üzerinde yer alan yarım daire tuğla kemer alından müteşekkil olup davlumbazı yoktur.

Duvarlarda yapı malzemesi olarak moloz taş ve tuğla parçaları kullanılmış olup, itinalı olmayan bir işçilik göstermektedir. Pencerelerde kireç taşı söveler ve geçmeli demir parmaklıklar yer yer mevcuttur. (Resim 7). Kapılarda ise genellikle monolit iki yan sövenin üzerinde 2 parça taştan müteşekkil yarım daire kemerler bulunmaktadır. Kapı ve pencerelerin üzerinde gayri muntazam formlar gösteren tuğla boşaltma kemerleri vardır. Yer yer kalmış olan orijinal sıva ve alçı badana, odaların iç ve dışlarının tamamen sıvalı olduğunu göstermektedir. (Resim 11).

Medresenin üst örtüsü (giriş hacmi hariç)bugün mevcut değildir. Odaları birbirinden ayıran duvarların, yan duvarlardan sonra yükselen kısımlarının üçgen şeklinde olması ve bu üçgenin ucunda yer alan bacaların üzerindeki izler, çift meyilli ve ahşap kirişlemeli bir beşik çatının mevcudiyetini göstermektedir. (Resim 8).

Medresenin güney kanadında, esas kitleden 2.55 m. uzakta yer alan 2 adet bordür taşı ve aynı taştan yonulmuş basit bir kaide (Resim 9), avluda yer yer toprağın içine gömülmüş monolit sütunlar bir revağın mevcudiyetini gösteren elemanlardır. Kitlenin avlu cephelerinde kârgir bir revak üst yapısı izine rastlanmadığından, revağın da ahşap kirişlemeli bir üst örtüsü bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. (9) Mevcut kolonların yüksekliği, kolonlar üzerinde kemerlerin bulunamayacağını, kirişlemenin kolonlar üzerinde yer alan ahşap yastık kirişine bastığını göstermektedir. Restitüsyon etüdleri, odaları örten beşik çatının uzanarak revağın da çatısını teşkil edebileceği sonucunu vermektedir. (Levha 4 d)

PAŞA HAMAMI :

Hamam, Medresenin batısında ve ona bitişik olarak yer almıştır. (Resim 12) Medrese giriş kapısının açıldığı sokaktan 7 basamak merdivenle çıkıldıktan sonra yıkılan orijinali üzerine 1954 senesinde yapılmış ve betonarme bir üst örtü ile kapatılmış olan soyunma kısmına girilir. Ahşap soyunma kabinlerinin bulunduğu bu muhdes kısımdan açılan ufak bir kapı ile dikdörtgen bir plâna sahip ılıklık kısmına geçilir. Sivri tuğla kemerler ve köşelerde aslangöğüsleri tarafından taşınan üç kubbe bu kısmın üst örtüsünü teşkil etmektedir. Ilıklığın kuzey duvarındaki ufak bir kapıdan servis hacmine girilir. Bu kısımda beşik tonozlu W. C. hacmi ve hamamın doğusunda bulunan su deposuna çıkan üç basamaklı bir merdiven vardır. Hamamın üçüncü kısmı ılıklıktan geçilen ve kare bir plâna sahip olan sıcaklıktır. Tek hacim olan sıcaklığı örten kubbede geçiş elemanı olarak tromp kullanılmıştır.

Yapı malzemesi olarak moloz taş ve tuğla kırıklarının kullanıldığı hamamda herhangi bir tezyinî eleman bulunmamaktadır.

MESCİT :

Vaziyet plânında da görülebileceği gibi medreseyi kesen yolun sağ tarafın-

9. Tire'de Karakadı Mecdettin Medresesinde (Resim 25) (15. yüzyıl) derleme sütun başlıklar üzerinde yer alan tuğla kemerlerin taşıdığı ahşap üst örtüden meydana gelen bir revak vardır. Külliyemiz hemen kuzeyinde yer alan ve Cihanzade Abdülaziz Ağa tarafından 18. yüzyılın ortalarında yaptırılmış olan medresenin de böyle bir revağı bulunduğunu 1930 larda çekilmiş olan bir fotoğraftan öğreniyoruz. (Resim 23a) (R. M. Riefstahl, Turkish Architecture in Southwestern Anatolia, s. 45).

da ve hanın kuzey-batı köşesinde yer almaktadır. (Resim 13). Hâlen yoldan 1.5 m. yüksekte olan mescit kuzey ve güneyden evlerle sarılmıştır.

Yapı iki hacimden müteşekkildir. Esas ibadet edilen kısım 7.00 x 7.00 m. boyutunda olup kuzey duvarında yer alan üzeri mermer yarım daire kemerli bir kapıdan girilir. Kuzey doğu köşesi yıkılmış olan ibadet mekânının batı ve doğu duvarında altta ve üstte ikişer pencere, güney duvarında ise alçı sıva üzerine kabartma olarak işlenmiş yedi stalaktit sırasının meydana getirdiği bir mihrap nişi ve mihrabın her iki yanında yer alan altlı üstlü birer pencere bulunmaktadır. Alt pencereler söveli ve geçmeli demir parmaklıklı olup, üst pencereler sivri veya kaş kemerle bitirilmişlerdir. Paralel kenar bir plâna sahip ikinci hacime, mescidin içinden ve güneybatı köşesinden geçilir. Doğu ve batı duvarlarında ikişer pencere bulunan bu hacmin üst örtüsü ahşap beşik çatıdır.

Mihrap (Resim 15), kapı ve kuzey batı dış köşede yer alan alçı stalâktit köşe konsolu (Resim 14), yalnız mescitte değil bütün külliyede rastlayabildiğimiz ender tezyini elemanlardır.

ZİNCİRLİ HAN (Resim 16)

Külliyenin doğusunda yer alan han, 28 x 23 m. boyutundaki dikdörtgen bir avlunun etrafında yer alan iki katlı ana blokla, avlunun güney-doğu köşesinden geçilen ikinci küçük avludan müteşekkildir. (Levha 6a ve 6b). Yapıya güneyde yer alan sivri kemerli bir kapıdan girilir. (Resim 18). Giriş hacmi 3.00 x 5.35 m. boyutlarında olup haç tonozlu bir üst yapıya sahiptir ve avluya açılır. Zemin katta batı, kuzey ve doğu bloklardaki 18 oda avluya, (Resim 18-19) kapının yer aldığı güney bloktaki 11 oda ise ([10])güneyindeki yola açılmaktadır. Bu cephedeki dükkânlardan giriş kapısının batısında yer alanların ön cepheleri kapatılmış ve mermer söveli bir kapı ve bir pencere ihtiva eden hacimler haline gelmişlerdir. Daha harap olan doğu taraftaki dükkânlarda ise bu dolgular görülmemektedir. (Levha 7a). Birinci kat odaları tamamen avluya bakmakta olup, güney kanatta dükkânların üzerinde yer alan odaların yola bakan birer söveli ve geçmeli demir parmaklıklı pencereleri daha vardır.

Zemin kat odaları avluya açılan kireç taşı söveli birer pencere ve kapı, içeride ise konsol taşları üzerine oturtulmuş tuğla kemer alınlıklı bir şömine ve şöminenin her iki yanında yer alan birer niş ihtiva etmektedirler. Üst kat odaları da aynen alt kat odalarındaki elemanlara sahiptirler.

Küçük avlu ([11]) doğu ve batı istikâmetinde giden ve ortada monolit bir sütuna oturan iki yuvarlak tuğla kemerle ikiye ayrılmıştır. Bu tuğla kemerlerin taşıdığı duvar üzerinde yer alan ve iki sövesi mevcut pencere boşluğu kemerlerin iki oda taşıdıklarını göstermektedir. Büyük avludan küçük avluya bu odaların altından geçilerek girilmekteydi. (Levha 9c). Küçük avlunun batı ve doğu duvarlarında yerden 80 cm. yükseklikte üzerleri yuvarlak tuğla kemerli nişler vardır. (Resim 20). Avlu kuzeyde, hanın kuzey dış duvarından 2.5 m. kadar içerde bulunan bir istinat duvarı, güneyde ise dükkânların meydana getirdiği blok ile çevrelenmekte, güney-doğu köşesinde tonozlu ufak bir kare hacim yer almaktadır.

10. Yapının bu kanadı doğu istikâmetinde ve küçük avlunun güneyinde devam etmekte olduğundan oda sayısı kuzey kanattan daha fazladır. Bu blokun en doğusunda yer alan üç dükkânın üst kat odaları bugün mevcut değildir.

11. Küçük avlu elemanı, Osmanlı Hanlarında değişik şekillerde görülmektedir. İstanbul-Valde Hanında (Resim 21) (Levha 10a) küçük avlu etrafında odaların sıralandığı açık bir mekândır. Buna mukabil, Gaziantep-Hişva Hanında (Levha 10b) ve Bergama Taş Han'da (Levha 10c) bu eleman avlu karakterini kaybetmiş, ana kitleye bağlı, muhtemelen ahır ve depo fonksiyonunu haiz kapalı bir mekân halini almıştır.

Beden duvarları moloz taş ve tuğla parçalarından inşa edilmiş olan yapıda odaların ve avlu cephelerinin aslında tamamen sıvalı olduğu, yer yer görülen sıvalardan anlaşılmaktadır. Dış cepheler ise, dükkânlar hariç moloz görünümlerini muhafaza etmektedirler.

Yapıda zemin ve birinci kat odaları arasında (sadece güney bloktaki zemin kat dükkânların üzeri tuğla tonozdur) döşeme mevcut olmadığı gibi, birinci kat odalarının üst örtüsü de yoktur. Odalarda birinci kat döşemesinin bulunması gereken yerde karşılıklı duvarlarda görülen 15 x 15 cm. boyutundaki oyuklar ahşap bir kişirlemenin, odaları birbirinden ayıran duvarlarda yer alan bacalar üzerindeki izler de ahşap bir beşik çatının mevcudiyetini göstermektedir. (Levha 8a-b) Avlunun kuzey-batı ve güney-doğu köşelerinde duvar üzerinde gözüken tuğla kemer başlangıçları, bütün avlu cephelerinde muntazam aralıklarla sıralanmış ahşap gergi delikleri ve üst kat oda kapılarının hemen altında gözüken ahşap kirişleme boşlukları bir revağın mevcudiyetini, şekil ve malzemesini ortaya çıkaran elemanlardır. Avluda yerde bulunan ortalama 50 cm. çapında ve 2.00 m. yüksekliğinde monolit sütunlar ve tezyinatsız başlıklar, üst kat revak ahşap döşemesinin bu sütunlar üzerinde yer alan tuğla kemerler tarafından taşındığını göstermektedir. (Levha 8b) Ufak bir hafriyat ayakların yerlerini ortaya çıkartabilir. Birinci kat'ta ise ahşap gergi izlerinin olmaması ve benzeri örnekler ([12]) revağın ahşap dikmeler tarafından taşınan ahşap kirişlemeli bir çatı ile örtülü olabileceğini göstermektedir. (Levha 8b)

Birinci kata çıkışın, avluda yer alan ve herhangi bir kârgir ize rastlanmadığı için ahşap olması gereken merdivenlerle sağlandığı ve bu merdivenlerin üç köşede izine rastladığımız kemerler tarafından taşındığı düşünülebilir. (Levha 2) ([13])

Küçük avluda ise üst örtünün basit bir ahşap konstrüksiyon olması en yakın ihtimallerden biridir.

Gerek handa mevcut izlerin değerlendirilmesi, gerek mukayeseli çalışmaların verdiği sonuçlar, restitüsyon levhalarında ifade edilmeye çalışılmıştır.

TARİHİ ANALİZ :

Külliyenin tarihini aydınlatmak için mevcut iki kitabeden, ([14]) Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivlerinden faydalanılmıştır.

1. Vakıf kayıtları :

1, a, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivi :

460 numaralı defterlerin 348, 349, ve 350 nci sayfalarında külliye'nin 1134 H. (1721 M.) tarihli vakfiye sureti (Resim 28, 29) bulunmaktadır. "Aydın'da Nasuh Paşa ([15]) vakfından medrese ve mevkufatları" başlığı altında, Köprü mahallesinde bir medrese, kârgir han,

12. Bodrum-Han (Resim 22), Aydın-Cihanoğlu Medresesi (Resim 23), Akhisar-Pamuk Han (Resim 24).

13. İki katlı Osmanlı Hanlarında merdiven elemanı ya revak hacminin içinde (İstanbul-Valde Hanı, Levha 10a; İstanbul-Vezir Hanı, Levha 11a, Manisa-Kurşunlu Han), veya revağa bitişik yahut ayrı olarak avlu içinde (Çeşme-Kanuni Kervansarayı, Resim 26) halledilmiştir. Zincirli Han'da her iki şekil de mümkün olmakla beraber köşelerindeki kemerlerin mevcudiyeti, merdivenlerin revak içinde halledilmiş olması ihtimalini daha kuvvetli kılmaktadır.

14. Bu kitabelerden biri medrese'nin, diğeri Han'ın giriş kapıları üzerindedir. Medresenin kitabesi 3 parçadan müteşekkil olup, bugün sadece en sağdaki parça kalmıştır.

15. Nasuh Paşa Aydın'ın yerlisidir. Softalık ve çömezlikten yetişmiştir. Açıkgözlüğü sayesinde Serdengeçti Ağa oldu. 1698 M. de Karaman Beylerbeyliği ile Saruhan'a, ve 1699 M. de Aydın'a muhassıl oldu. Muhassıllığı zamanında, şiddetli icraatı ile bütün memleket halkını sindirdi. 1707 M. de Şam Valisi oldu. Orada akraba ve dostlarını kayırıp, onlara rütbe ve Mansıp dağıtmasıyla tanındı. Sayda ve Trablusşam eyaletlerini istemesinden korkan Saray tedibi için Yusuf Paşayı gönderdi. Bunu haber alan Nasuh Paşa kaçarken yakalandı ve Şam'da idam edildi. (Aydın İli tarihi, Asaf Gökbel, İstanbul, 1936, s. 174).

hamam ve dükkânlardan bahsedilmekte, yapıların hudutları belirlenmekte, yapılarda görevli personelin vazifeleri sayılmakta, vakfiye vakfın kullanılma şartlarının sıralanması ile son bulmaktadır. ([16])

1. b. Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi :

1 numaralı vakıf kayıt defterinin 54 üncü sayfasında şu kayıt bulunmaktadır :

"Güzelhisar'dan ([17]) Nasuh Paşa'nın muhakeme ibaresinden muharrer 1120 tarihli Ferman-ı Ali ile mukayyet vakfiyesinin suretidir".

Aynı fermanın ikinci paragrafında "Nasuh Paşa'nın evrakına müteallik 1126 tarihli fermanın sûretidir: Nasuh Paşa'nın Güzelhisar'da bina eylediği Han ve Hamam ve medrese ve dükkânların bir miktarı ....." denilmektedir. Bu fermanla idam edildikten sonra emlâkinin müsaderesi emredilmektedir. Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğündeki son kayıt ise şöyledir:

"Vekâlet-i Celîlenin ferman 21 Sefer 1339 tarih ve 23/995 no'lu emir tahriresi üzerine ihraç kılınan işbu vakfiye sûretleri aslına mutabıktır."

Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre esas vakfiye 1120 H. (1708 M) tarihinde düzenlenmiş, 1134 H. (1721 M) de sûreti çıkartılmış, 1339 H. (1919 M) de tekrar sûretleri çıkartılmış ve o zaman mevcut olduğu anlaşılan aslına uygunluğu tasdik edilmiştir. ([18])

2. Kitabeler :

Hanın kitabesi, kapı kemerlerinin hemen üzerinde, kapı kenarından gelen basit bir profilin çevrelediği dikdörtgen bir mermer levha üzerine sülüs yazı ile yazılmıştır. Sol alt köşesinde 1130 tarihini okuduğumuz kitabenin metni şudur: (Resim 27).

Cenab-ı Hazret-i zîşan Nasuh Paşa kim
Ki hayrat için vâz-ı müessir etmiş hak
Bu hanı bî bedel eyledi bina el hak
Güzelhisar'a güzel verdi zineti dilcu
Gör bu han-ı şud derya bugün der tarih
Acep bina ve acep han-ı bî bedeldir bu
1120

16. Vakfiyede Han'ın hudutları şöyle belirtilmektedir:

"Kârgir Han, tahtında 18 oda, fevkinde 32 oda ve taşrasında 11 adet dükkân, Şarkan Apturrahman Efendi menzili, ve garben medrese, kıblesi yol, şimalen Abdülkadir efendi menzili."

Hamam'ın hudutları da şöyledir :

"Medrese-i mezkûre muttasıl hamam, şarkan medrese-i mezkûre, garben yol, kıbleten yol, şimalen medrese evleri."

17. Aydın'ın Osmanlı İmparatorluğu zamandaki bir ismi de Güzelhisar'dır.

18. Kurtuluş savaşında Aydın'daki kayıtların yanmasından dolayı, vakfiyenin aslı bugün mevcut değildir. Vakıflar Genel Müdürlüğündeki 1134 H. tarihli metin vakfiye sûreti olmaktadır.

Not: Fotoğraflar san'at tarihçi Sabih Erkenin arşivinden alınmıştır.

THE COMPLEX OF NASUH PAŞA AT AYDIN
(SUMMARY)

Emre MADRAN

The subject of this article is a complex in Aydın, the so called "Nasuh Paşa Külliyesi". It is composed of a Han, a Medrese, a hamam and a mescit dating from the beginning of the 18 th. century. The complex has been partly destroyed by the municipality, and no preservation or consolidation has been applied to the structures for a long time. The Medrese is at the center of the complex. On the west, the Hamam is located, of which walls are adjacent to the Medrese. The Han is located on the east side of the road. Mescit sits on the north-west corner of the Han.

The Medrese is a one storied structure with a courtyard around the which the rooms are located. Because of the destruction of the newly opened road, it now shows a "U" plan opened to the east. There are 19 rooms, 2 of which are corner rooms. The "revak" and the upper structure of the medrese do not exist today, but the traces of the missing parts help us to jrepare a true restitution scheme.

The Hamam is composed of 3 sections, namely "soğukluk", "ılıklık", and "sıcaklık". The "soğukluk" is a later addition probably built on the original one. The "ılıklık" contains 3 domes whereas the "sıcaklık" has a square plan with a single dome on top.

The Mescit is composed of two spaces. Main praying hall has a square plan and contains the "mihrab" decorated with stalactites. It also hasn't the upper structure, which was probably a timber pitched roof.

The "Han" is a two storied structure composed of two open rectangular courts. The west one which is larger, has rooms lining three of its sides. The rooms on the fourth (south) wing are opened to the road. There is a passage at the south-east corner of the courtyard leading to the smaller east court which was probably used as stables, whereas the other part contains the living quarters. The revak and the upper structure of the han do not exist today. But the examination of the traces, signs of the missing parts, and the comparative studies show that, the revak of the first floor has a timber slab sitting on the arches based on the columns. The upper structure was a two-way pitched roof.

There is no decoration at the complex the mihrab and the north-west corner of the mescit.

According to the inscription panel placed over the entrance of the Han the date of the erection is 1130 H. (1717 A. D.), and the donor is Nasuh Paşa. The "vakfiye" in the archives of the General Directorate of Vakıflar at Ankara, has been prepared in the year 1130 H. (1717 A. D.), and the medrese, the han, the hamam and the mescit are mentionedin it.

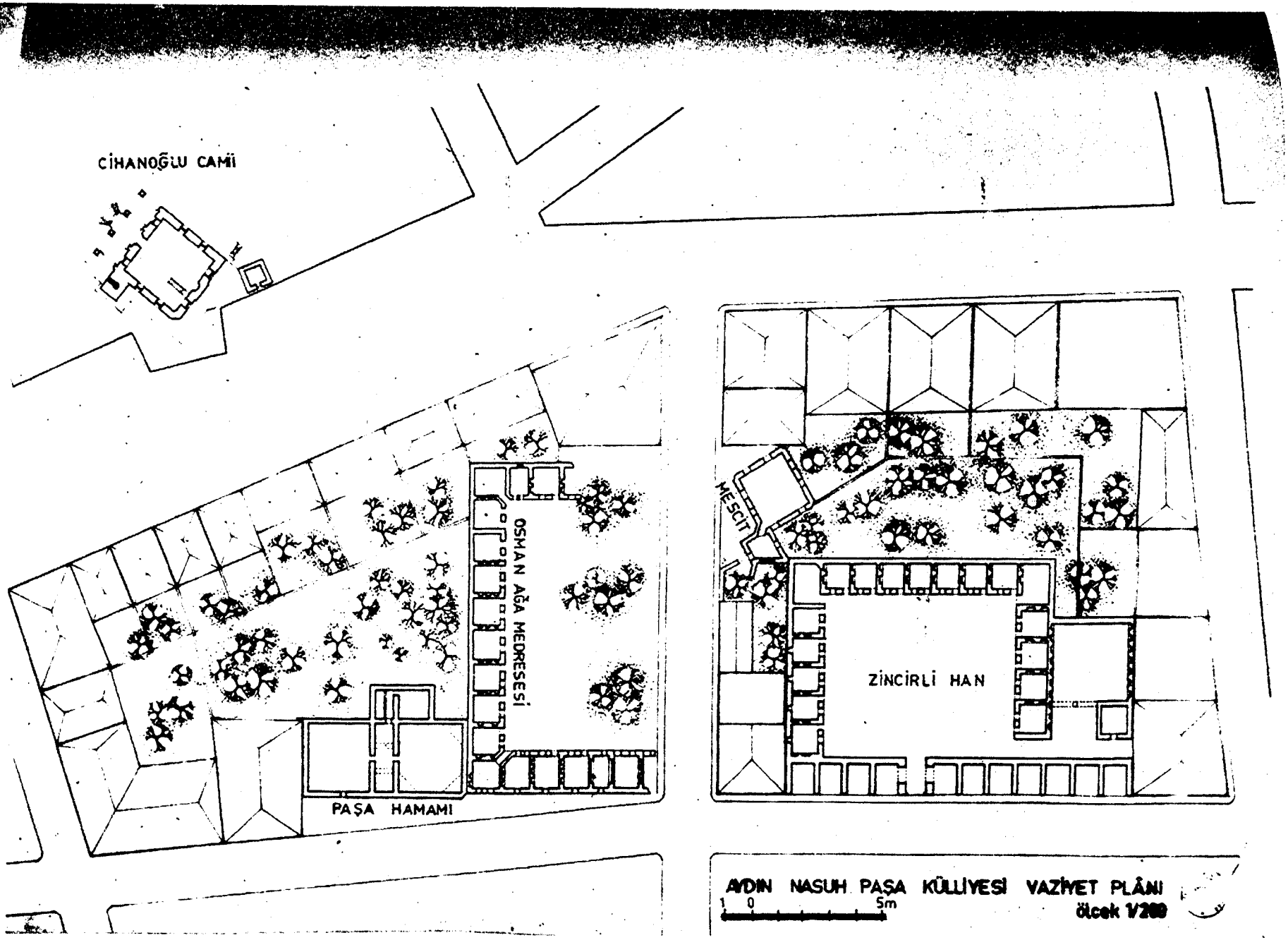

AYDIN NASUH PAŞA KÜLLİYESİ VAZİYET PLÂNI

1 0 5m

ölçek 1/200

EMRE MADRAN

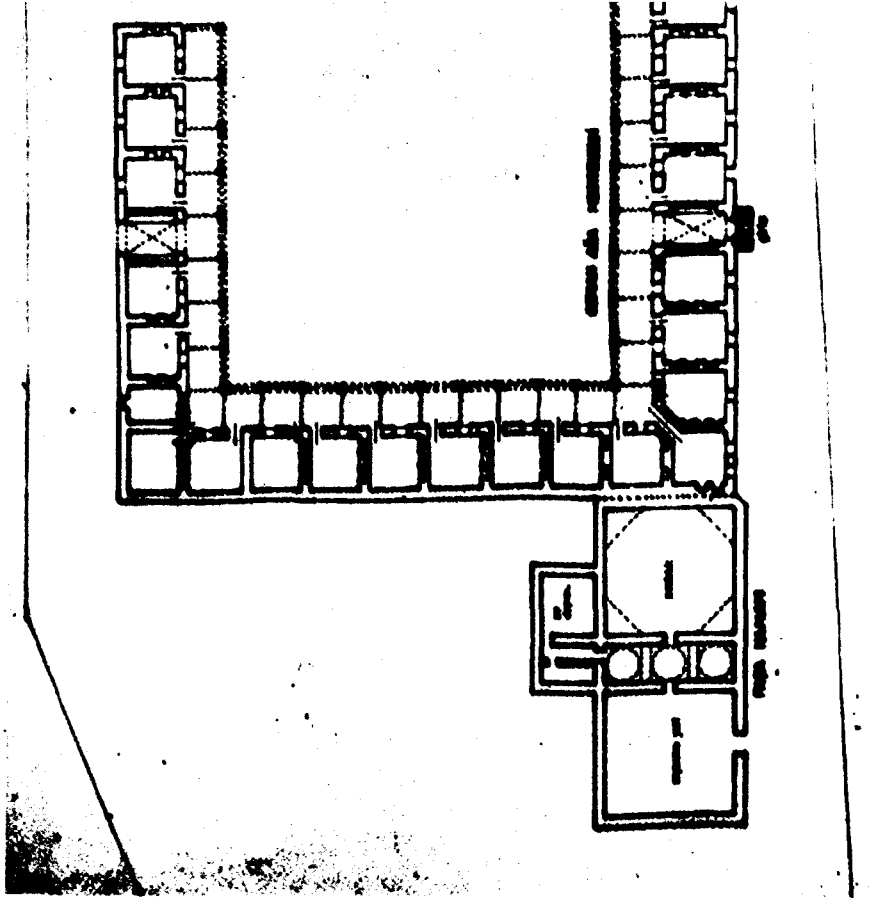

Levha: 2)

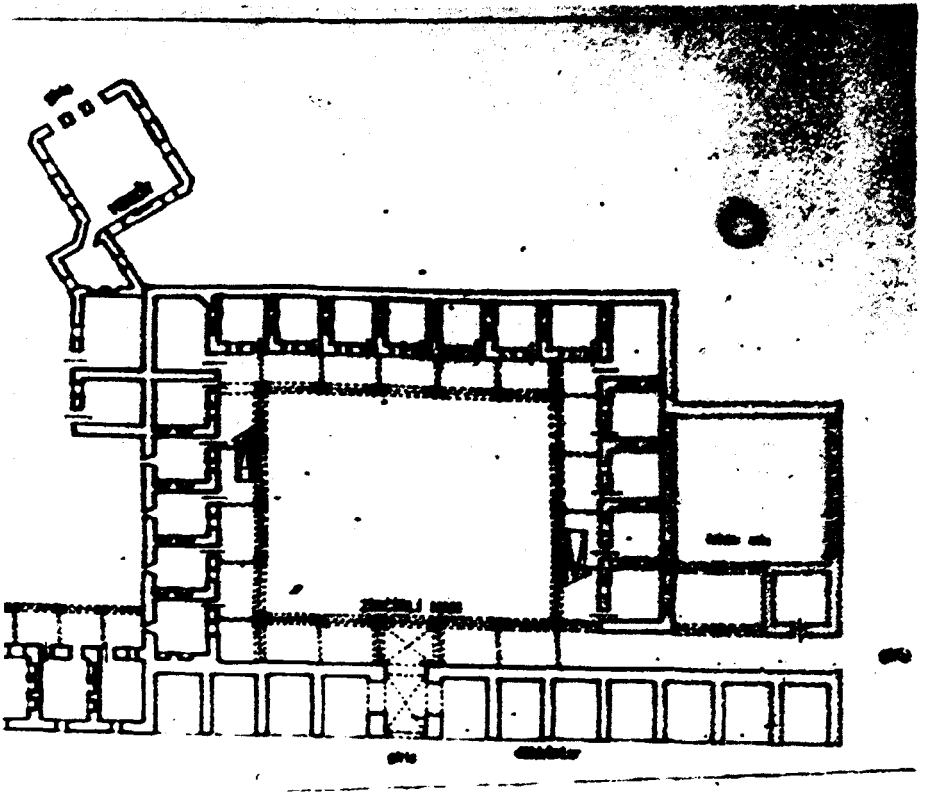

YOL

AYDIN NASUH PAŞA KÜLLİYESİ
RESTİTÜSYON
1/200

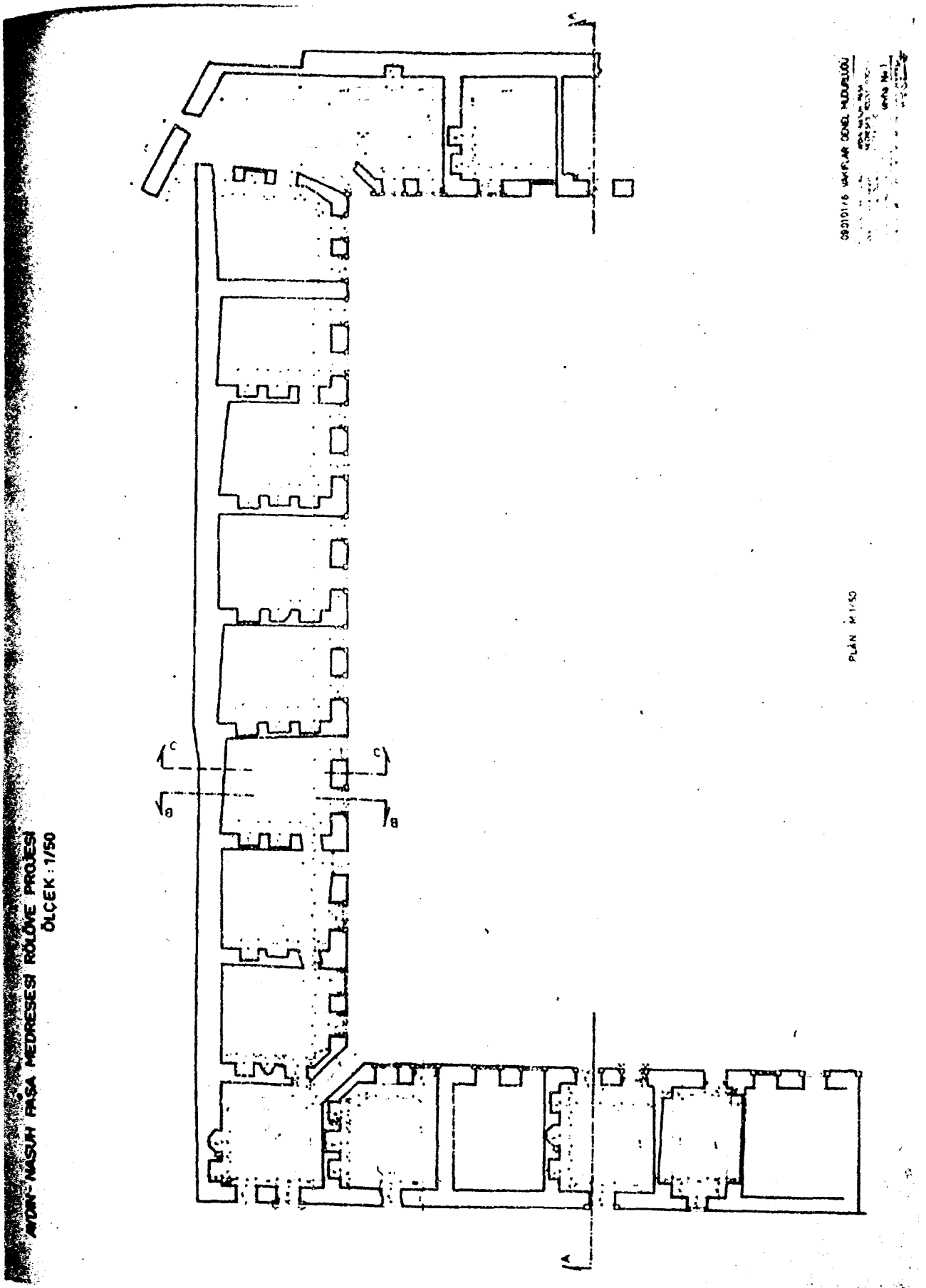
ANTAKYA NASUH PAŞA MEDRESESİ RÖLÖVE PROJESİ
ÖLÇEK : 1/50
PLÂN M 1/50
C
C
B
B
A

Levha: 3)

C/C KESİTİ

a)

b)

A/A KESİTİ

c)

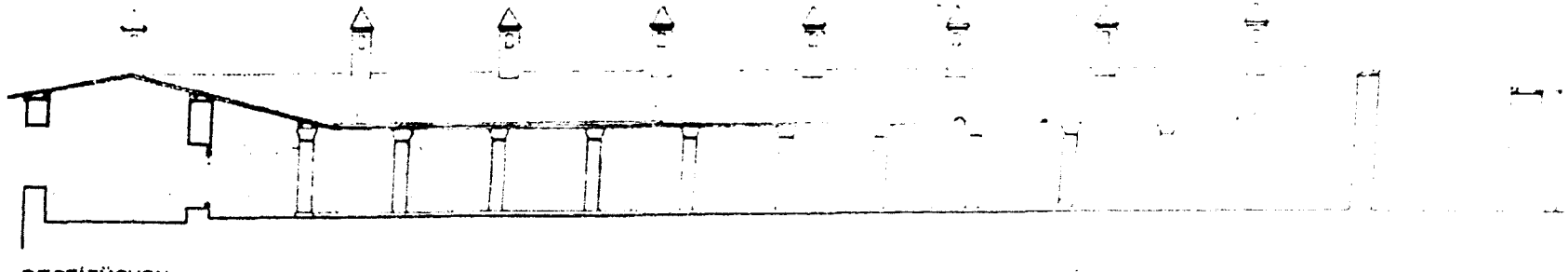

RESTİTÜSYON

OSMAN AĞA MEDRESESİ
A.A KESİTİ

Levha: 5)

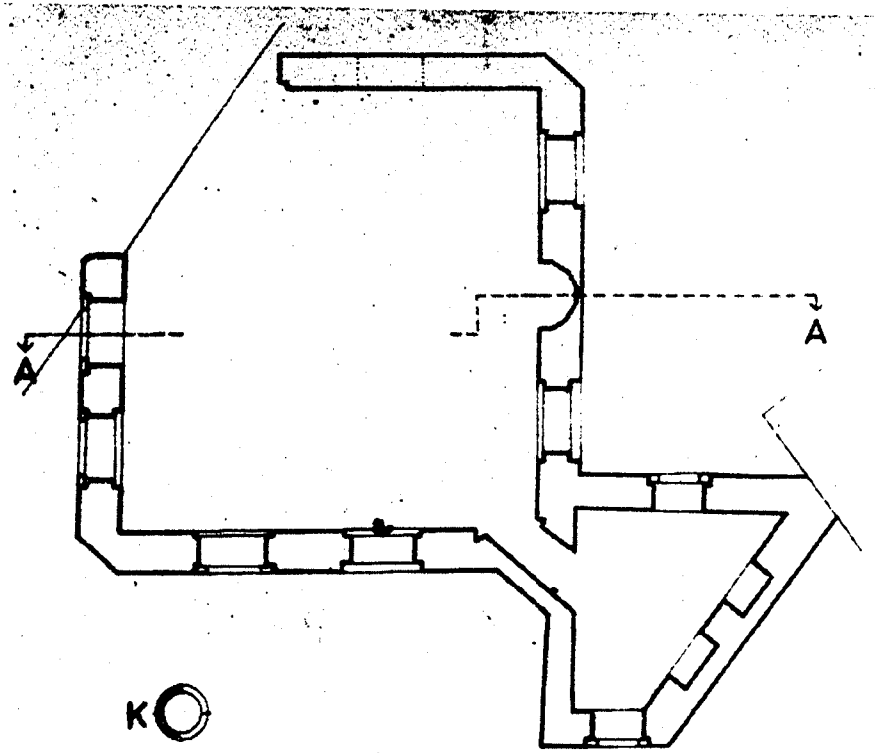

PLAN.

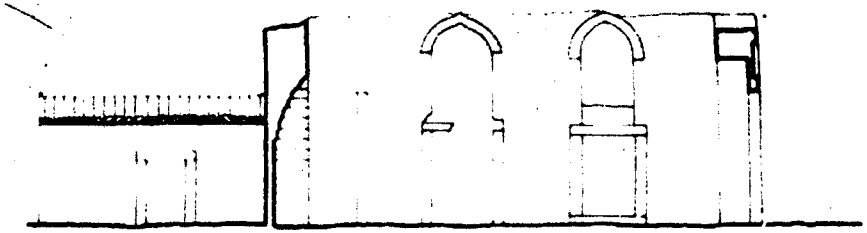

AA KESİTİ

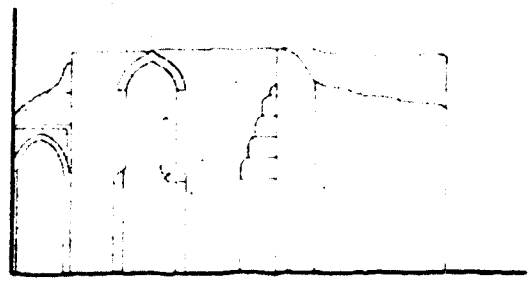

KUZEY CEPHE

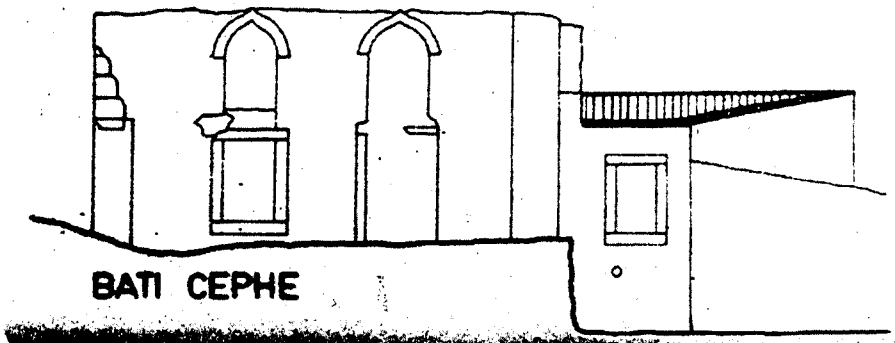

BATI CEPHE

NASUH PAŞA KÜLLİYESİ
MESCİT

EMRE MADRAN

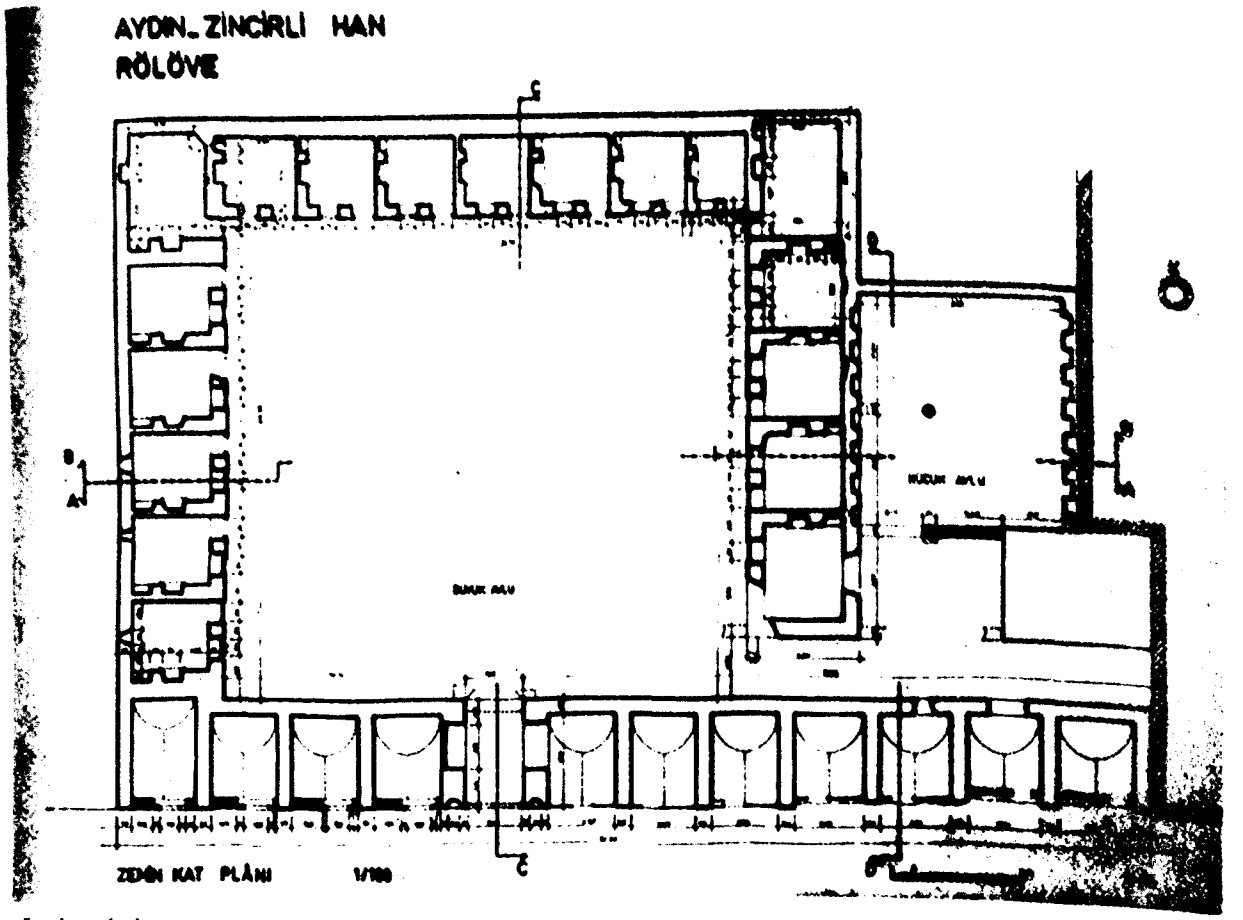

Levha: 6-a)

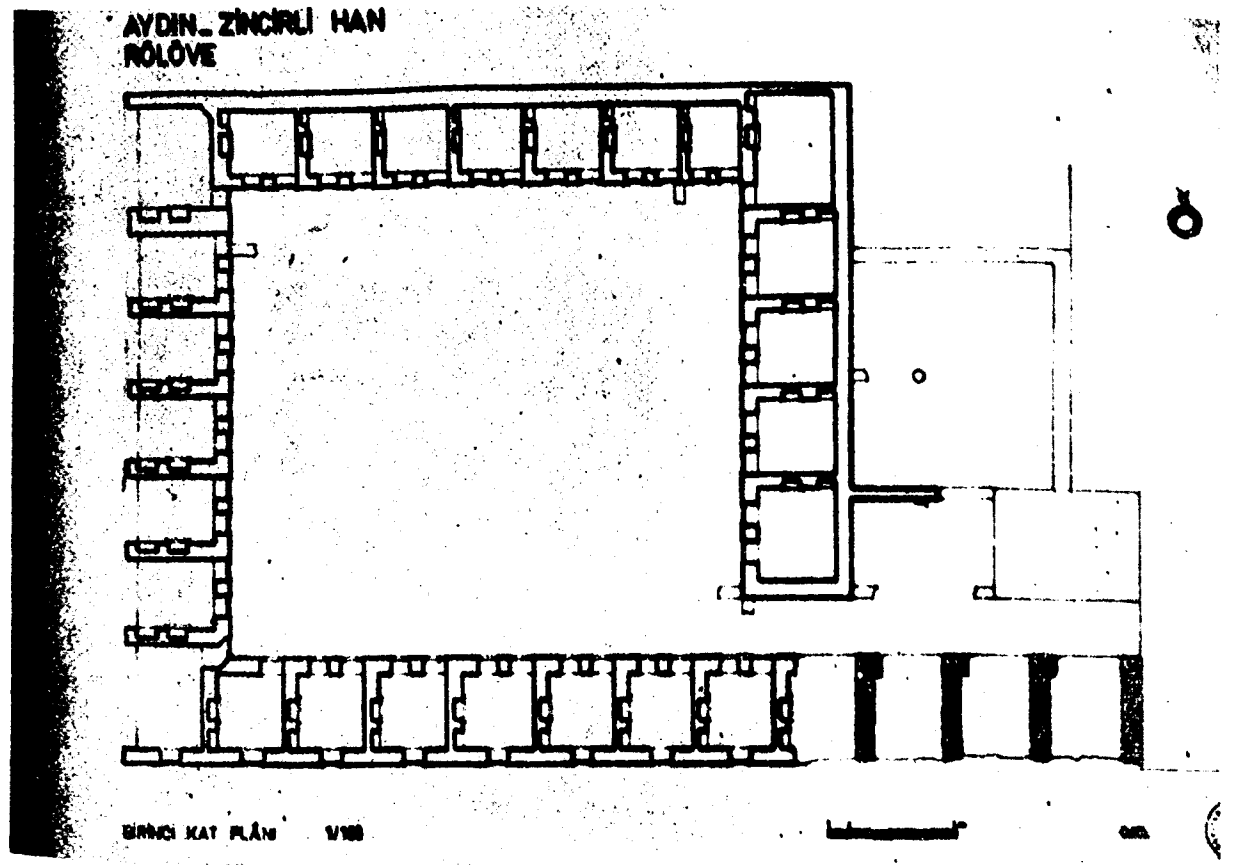

Levha: 6-b)

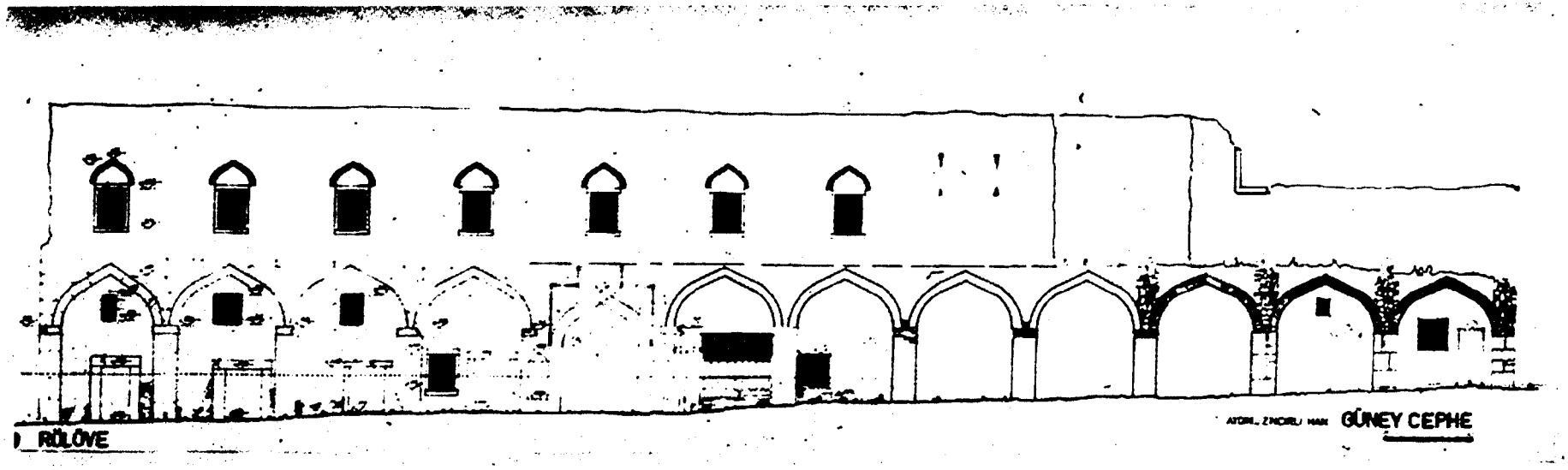

Levha: 7-a)

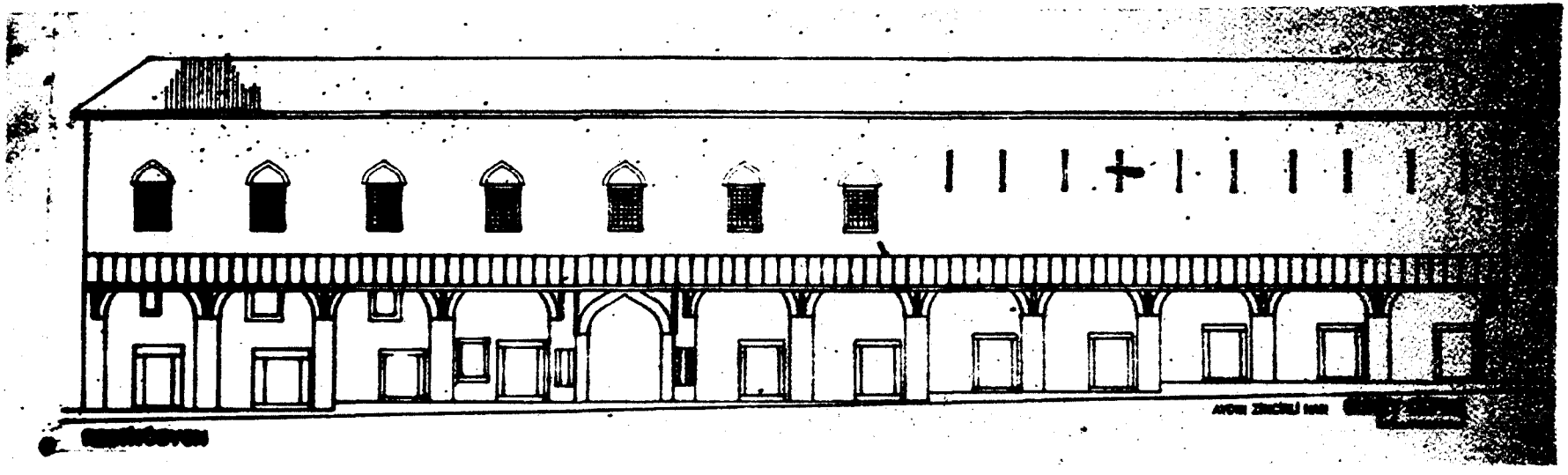

Levha: 7-b)

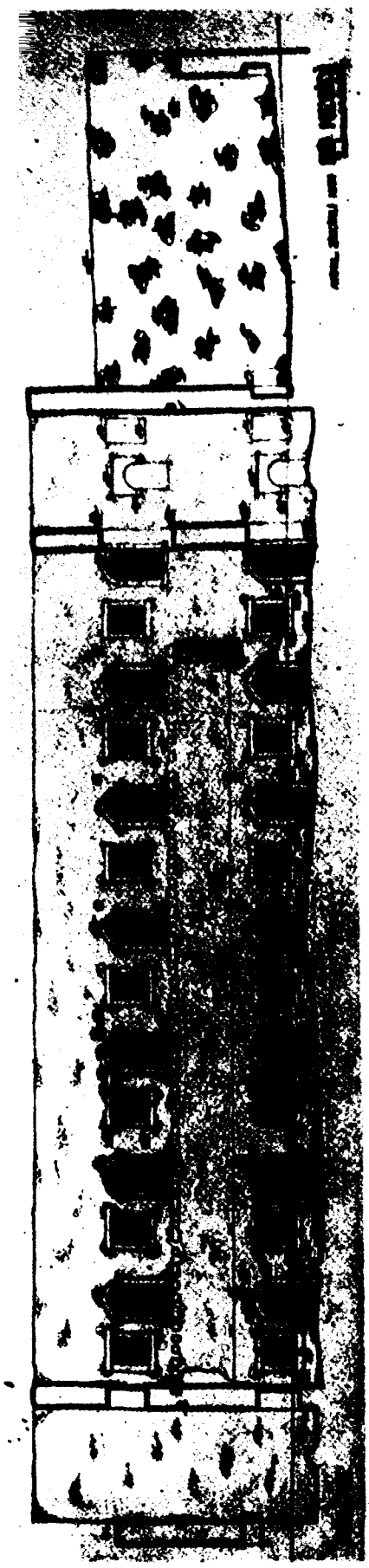

: 8-a)

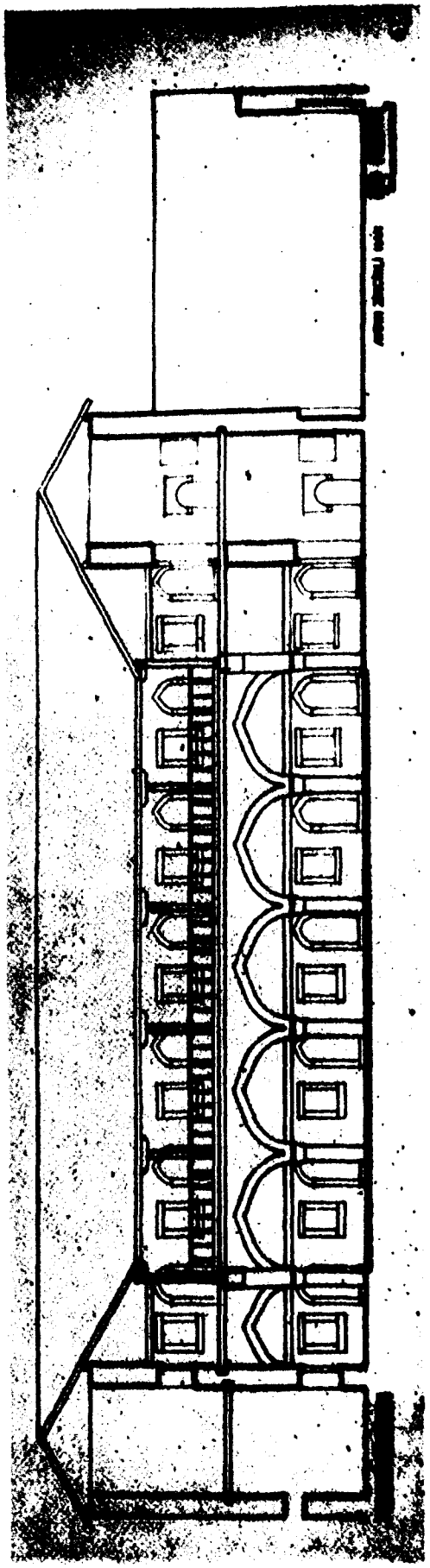

Levha: 8-b)

Levha : 9-a)

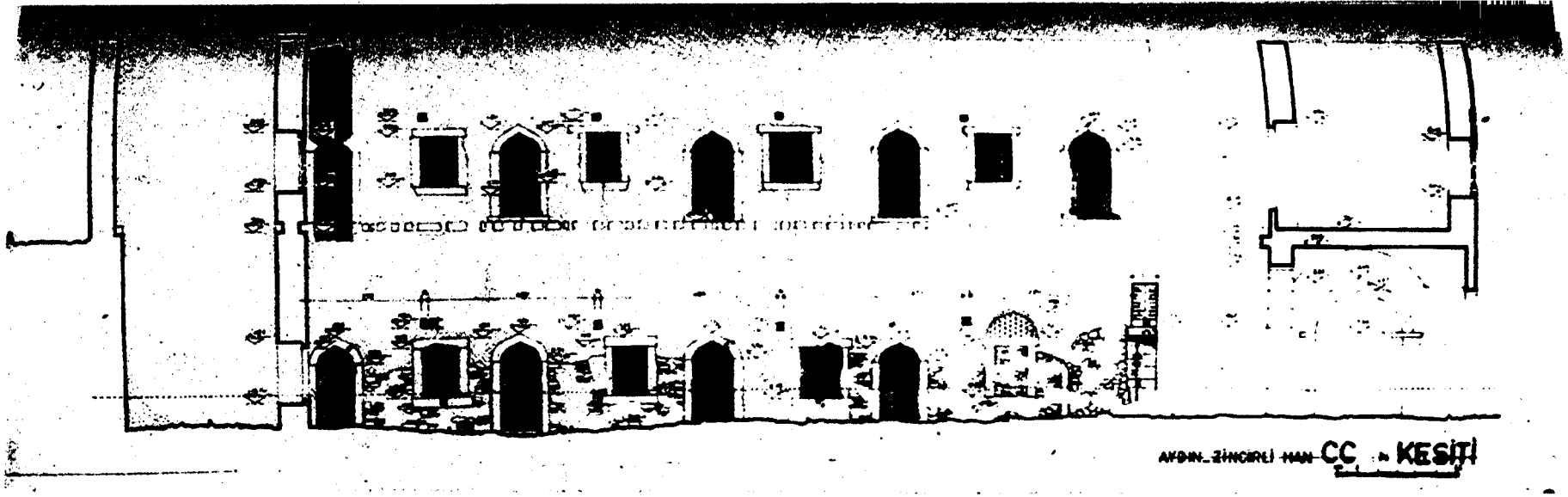

Levha: 9-b)

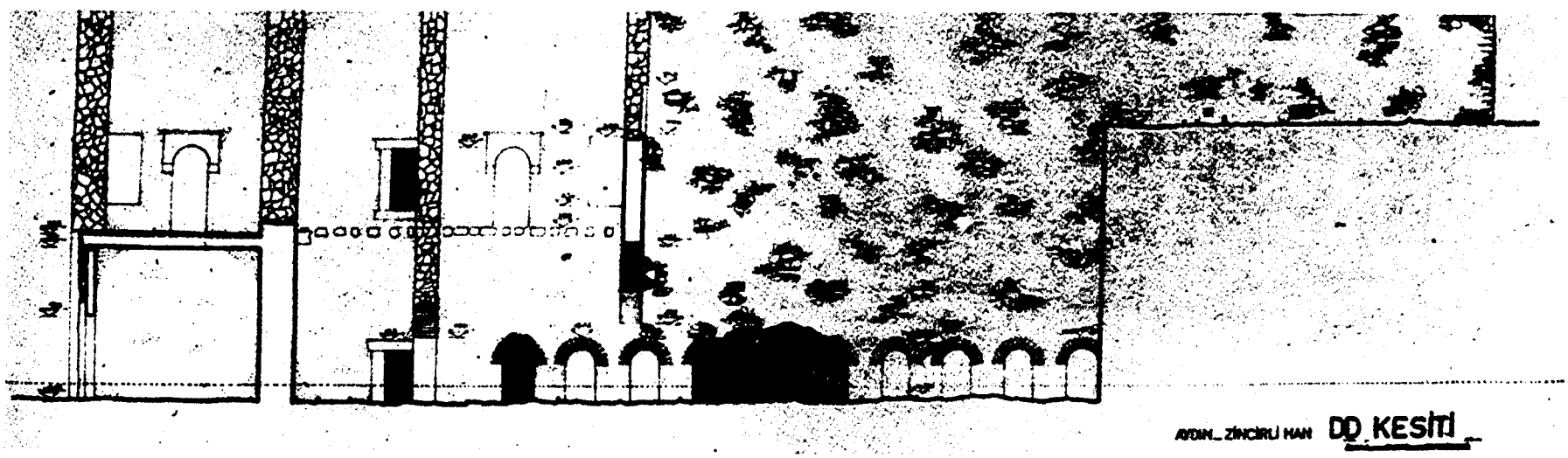

Levha: 9-c)

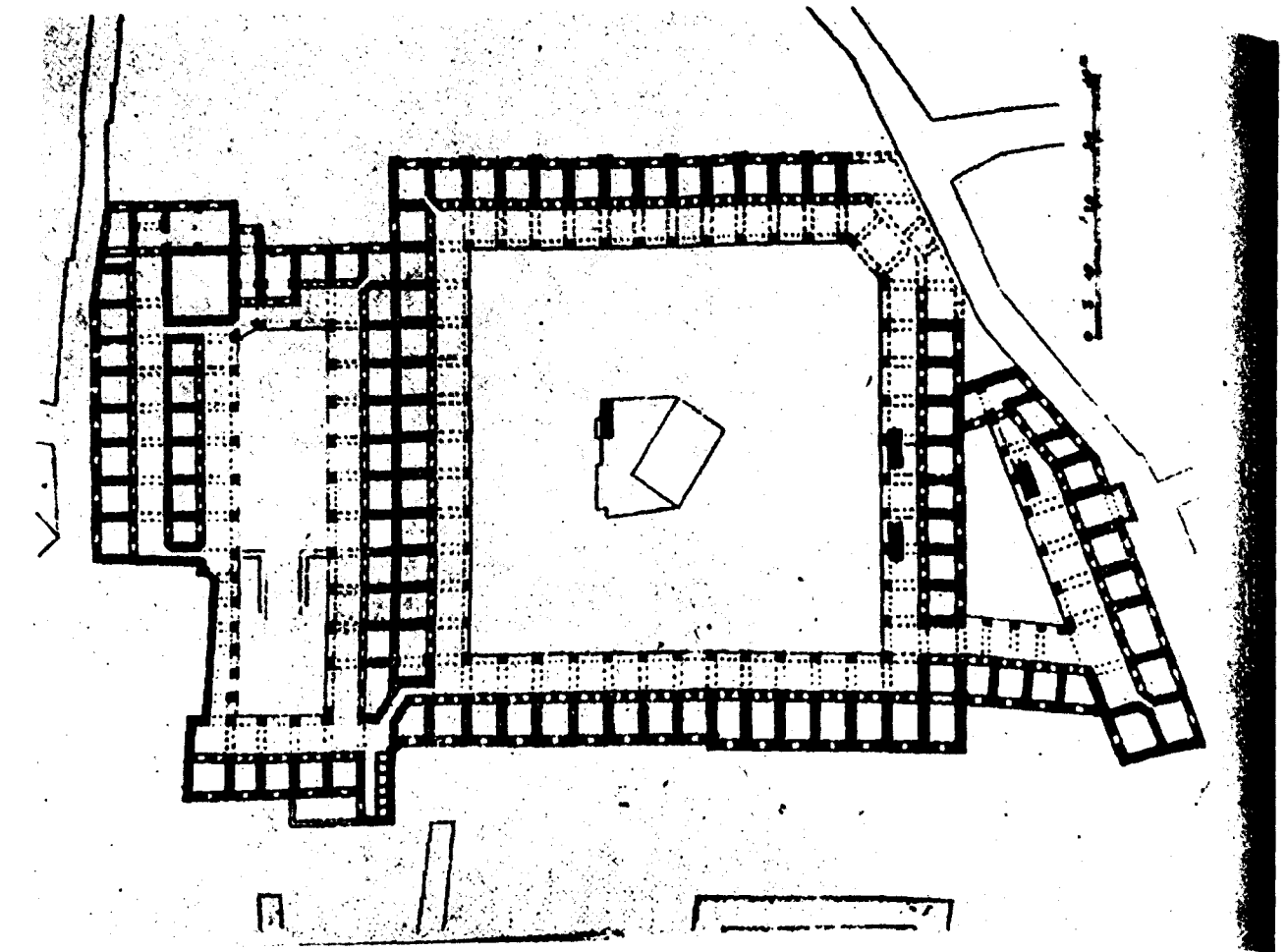

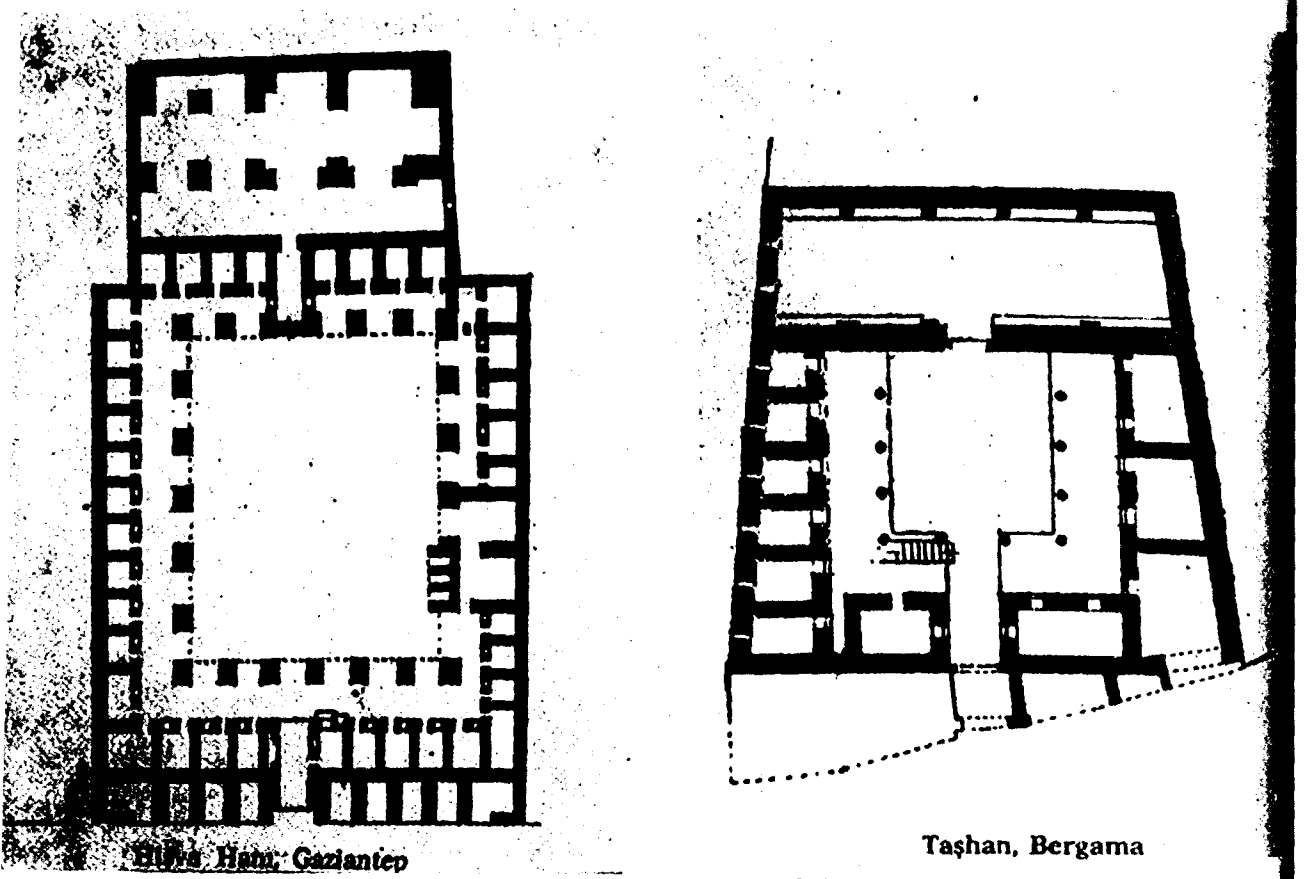

Büyük Hanı, Gaziantep

Levha: 10-b)

Taşhan, Bergama

Levha: 10-c)

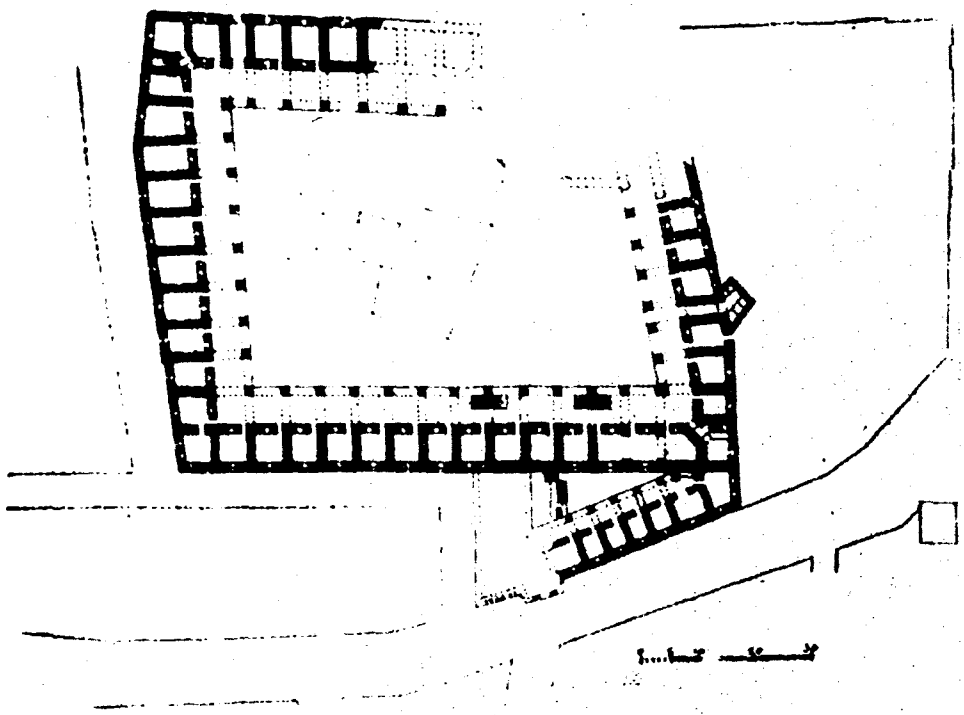

Vezir Hanı, üst kat planı, İstanbul

Levha: 11-a)

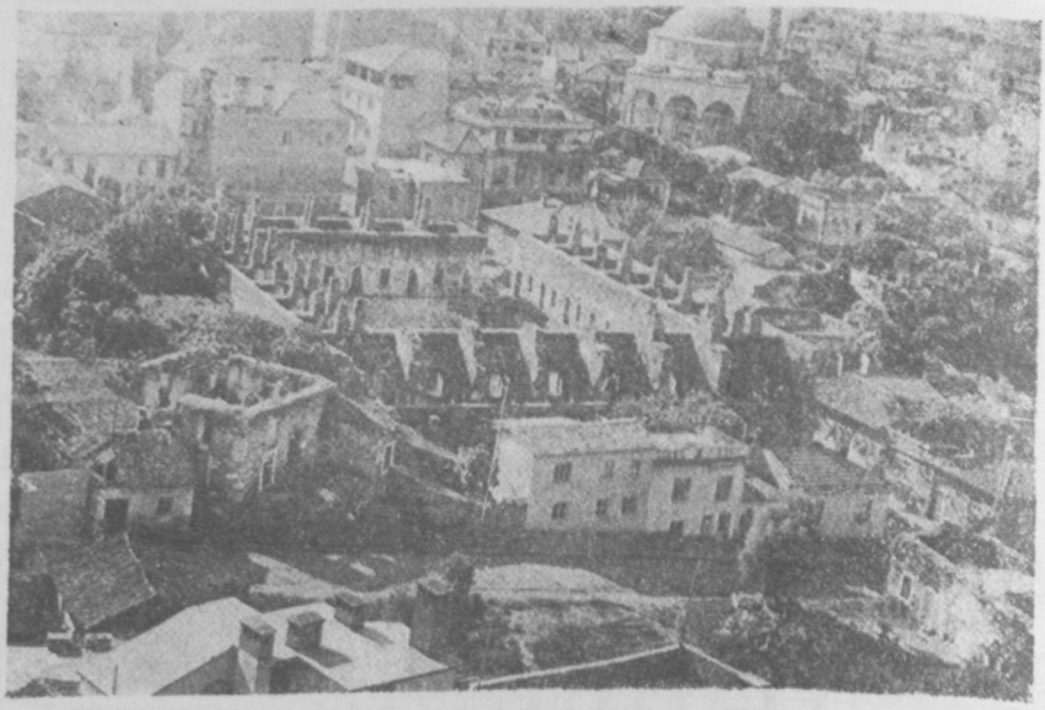

Res.: 1) Külliyenin Genel Görünüşü. (Cihanoğlu Camiinin minaresinden çekilmiştir.)
(Foto: Sabih Erken)

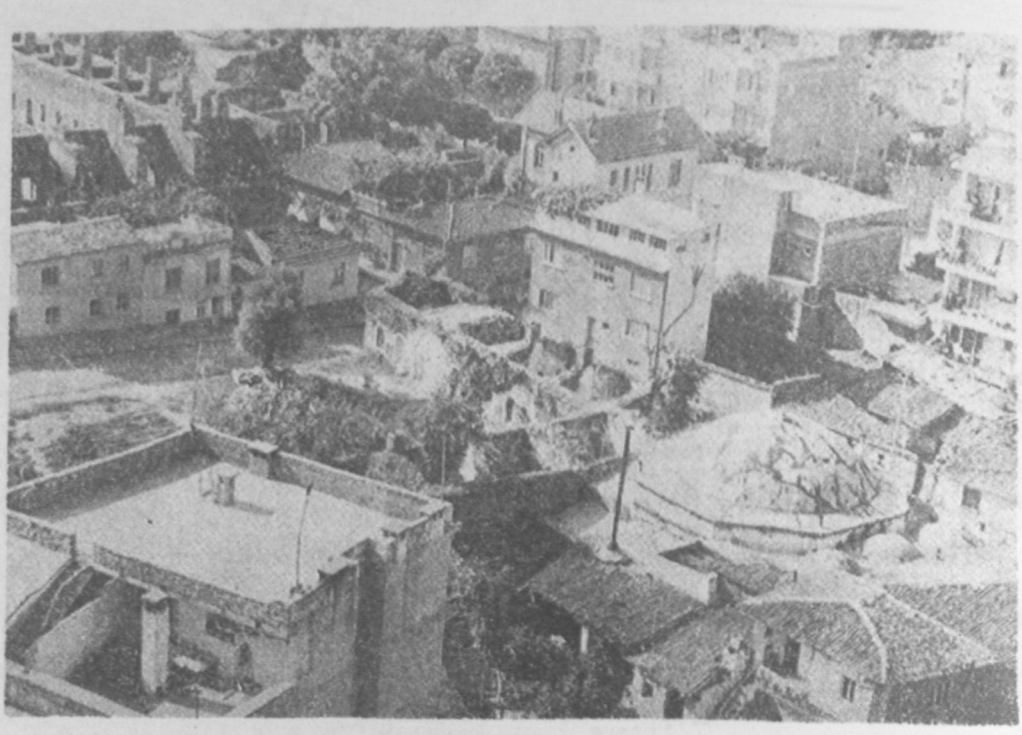

Res.: 2) Külliyenin bir başka genel görünümünü.
(Foto: Sabih Erken)

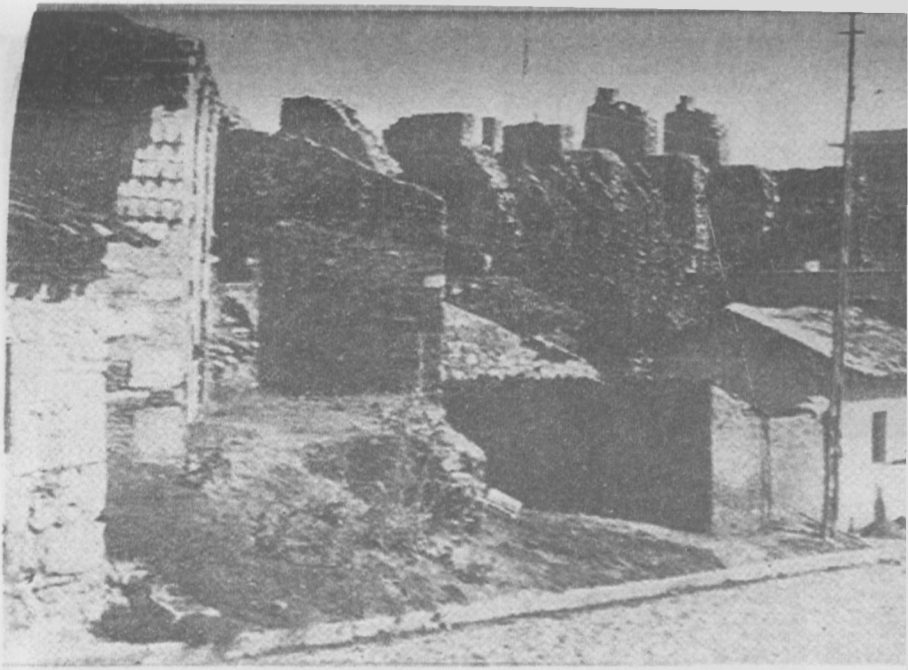

↑

Res.: 3) Külliyeyi Kuzey, Güney istikâmetinde kesen yolun kuzeyden görünüşü.

Res.: 4) Külliyenin 1930 lardan eski-yeni Camii minaresinden çekilmiş olan fotoğrafı. →

Res.: 5) Medrese, giriş kapısı.

(Foto: Sabih Erken)

Res.: 6) Medresenin yol tarafında kesilen yüzü.

Res.: 7) Medresenin bir penceresi.

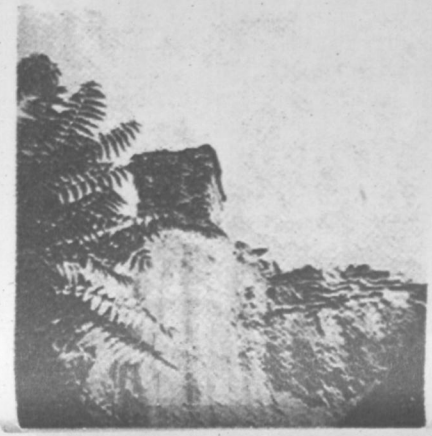

Res.: 8) Baca ve kalkan duvarı.

Res.: 9) Medrese revakının kolon kaydısı ve bordür taşı.

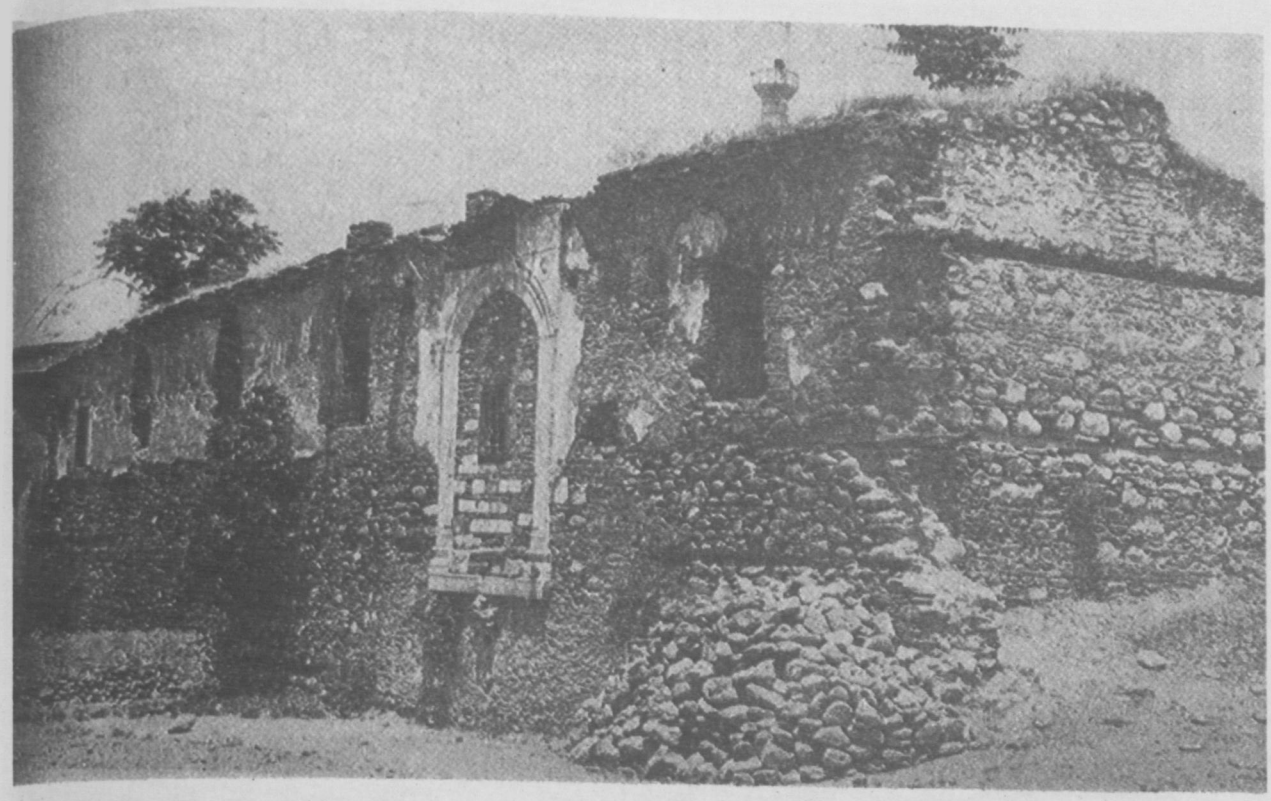

Res.: 11) Medrese avlusundan, yapının güney batı köşesi.

(Foto: Sabih Erken)

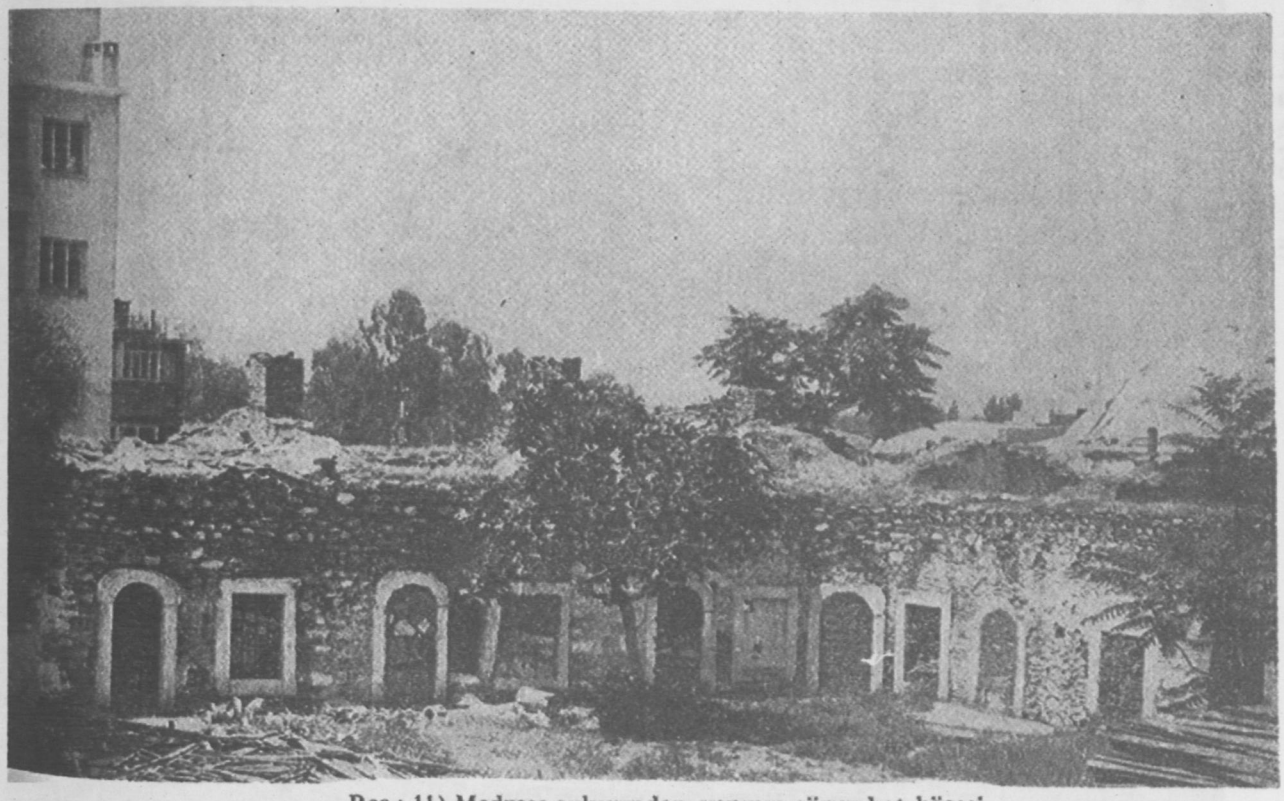

Res.: 11) Medrese avlusundan, yapının güney batı köşesi.

(Foto: Sabih Erken)

Res.: 12) Paşa Hamamı, giriş (güney) cephesi

(Foto: Sabih Erken)

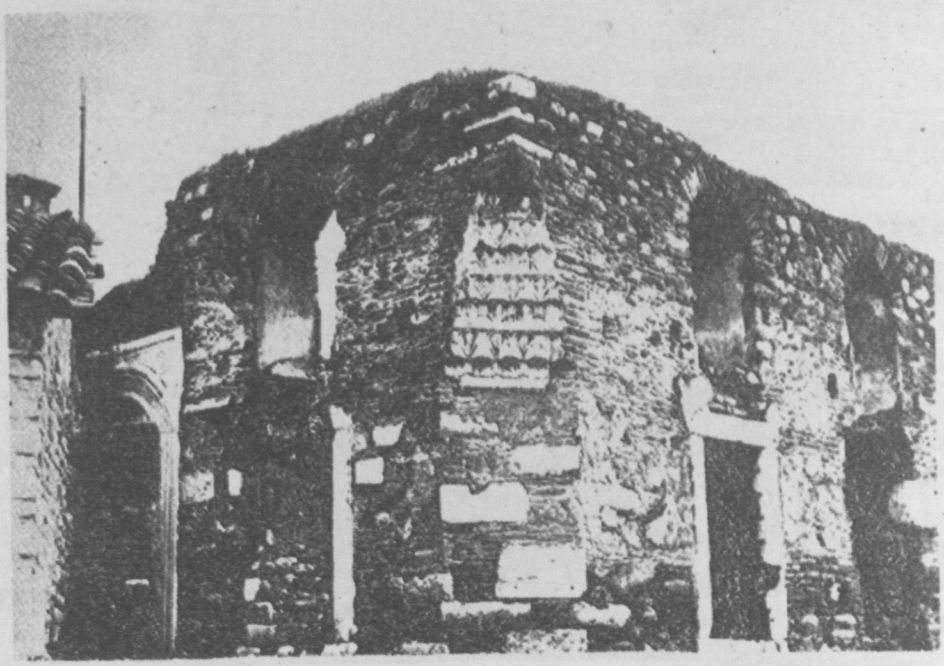

Res.: 13) Mescit Kuzey ve Batı cephesi.

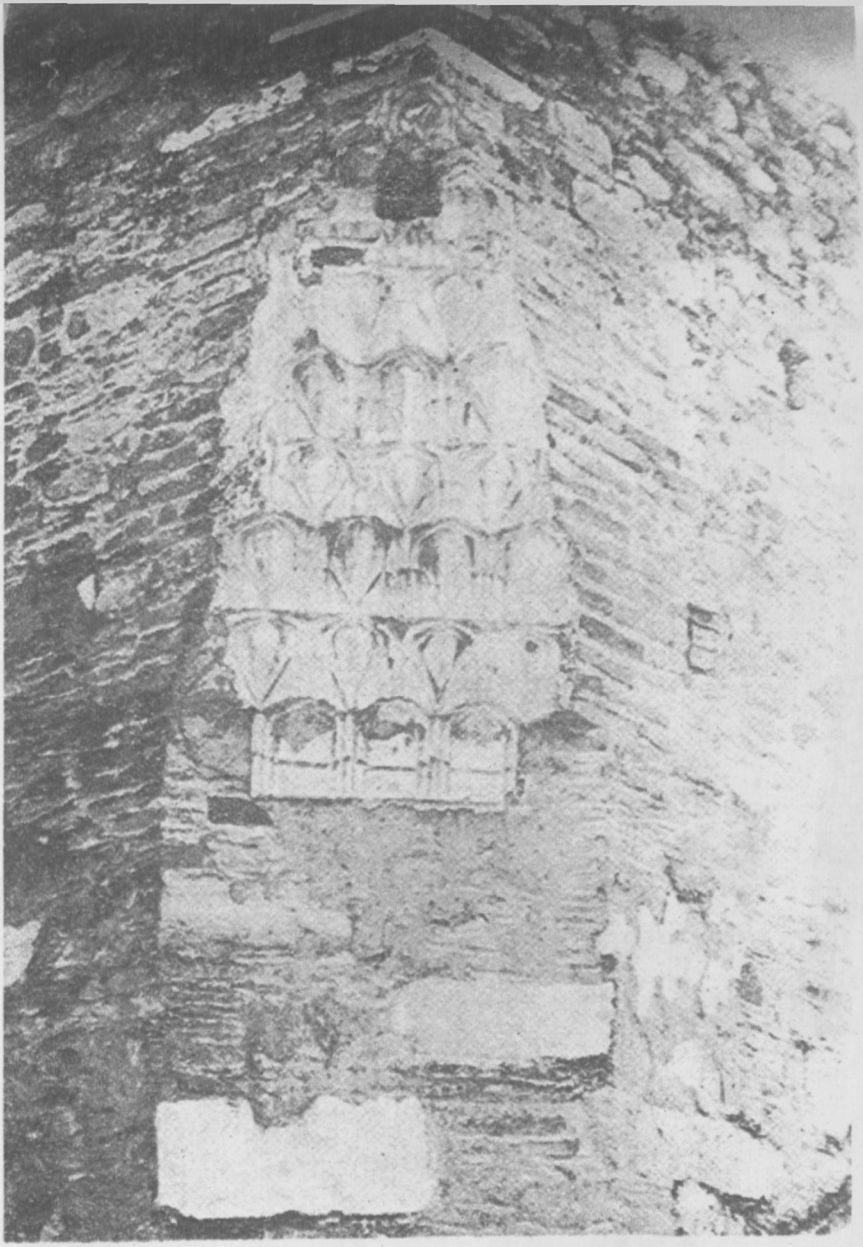

Res.: 14) Mescitı kuzeybatı köşe stalaktiti.

(Foto: Sabih Erken)

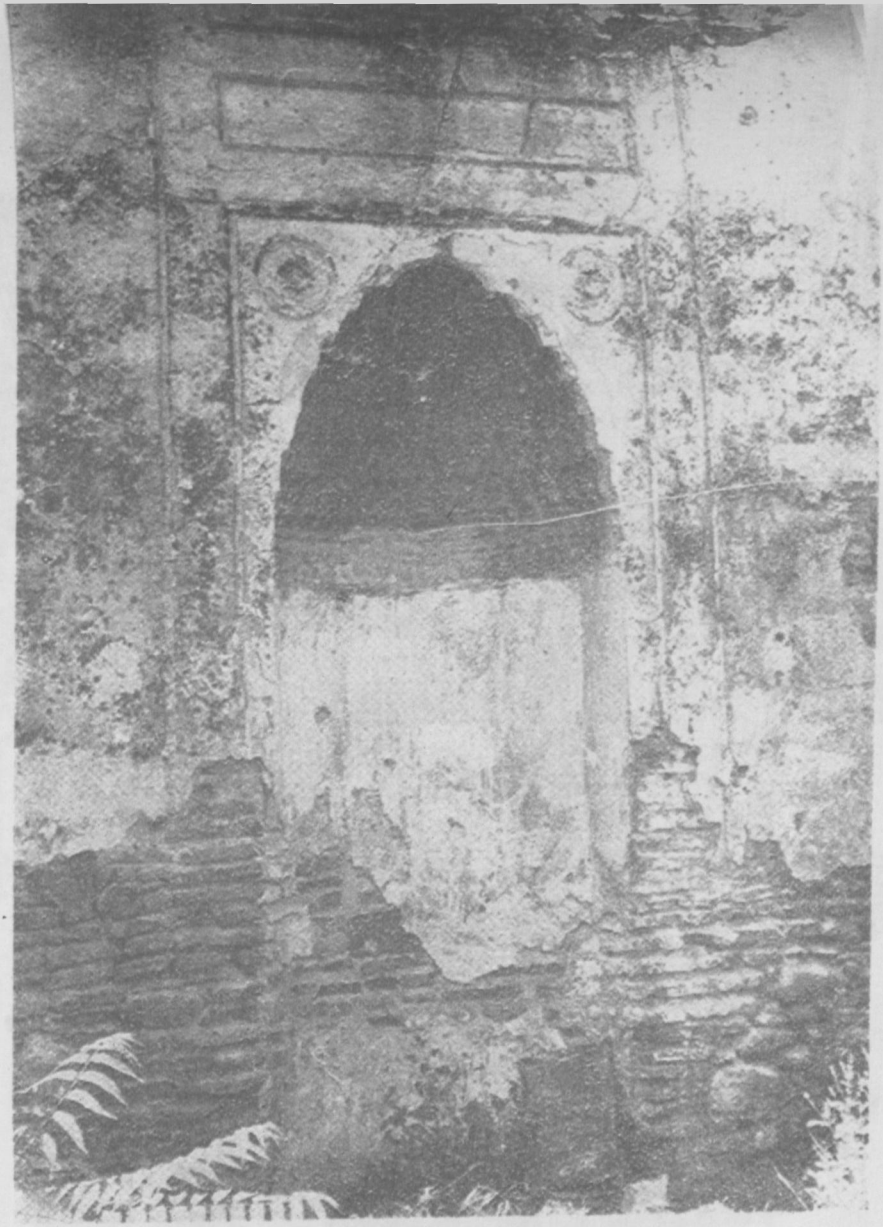

EMRE MADRAN

Res.: 15) Mescid, mihrap

Res.: 16) Zincirli han Ön Cephe (Foto: Sabih Erken)

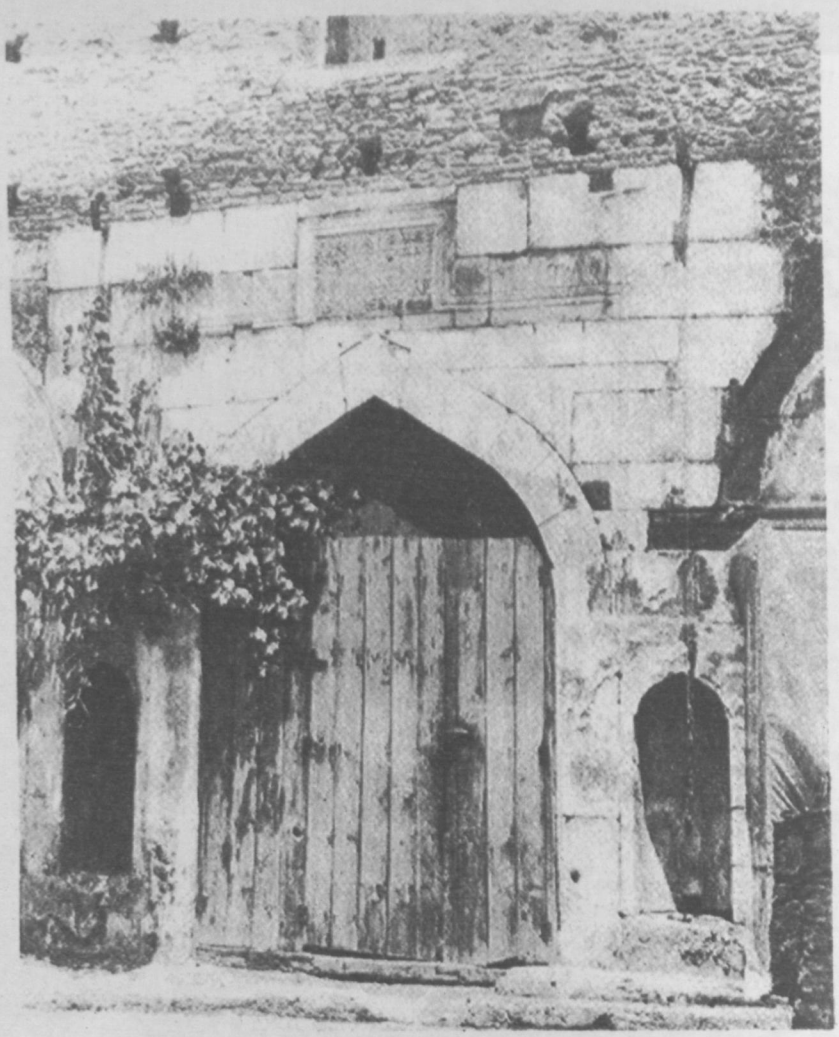

Res.: 17) Zincirli han, giriş kapısı.

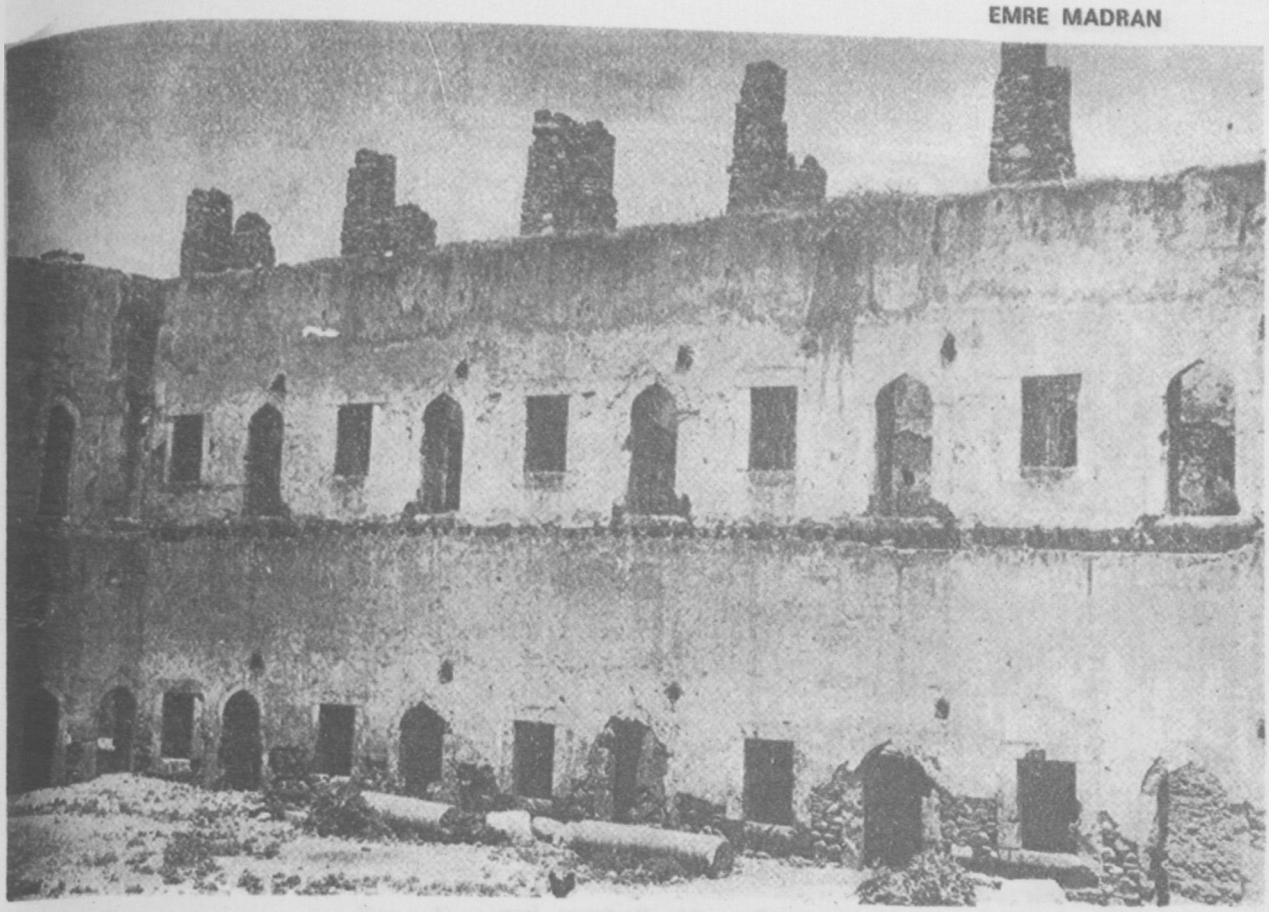

Res.: 18) Zincirli Han, avlu kuzey cephesi.

(Foto: Sabih Erken)

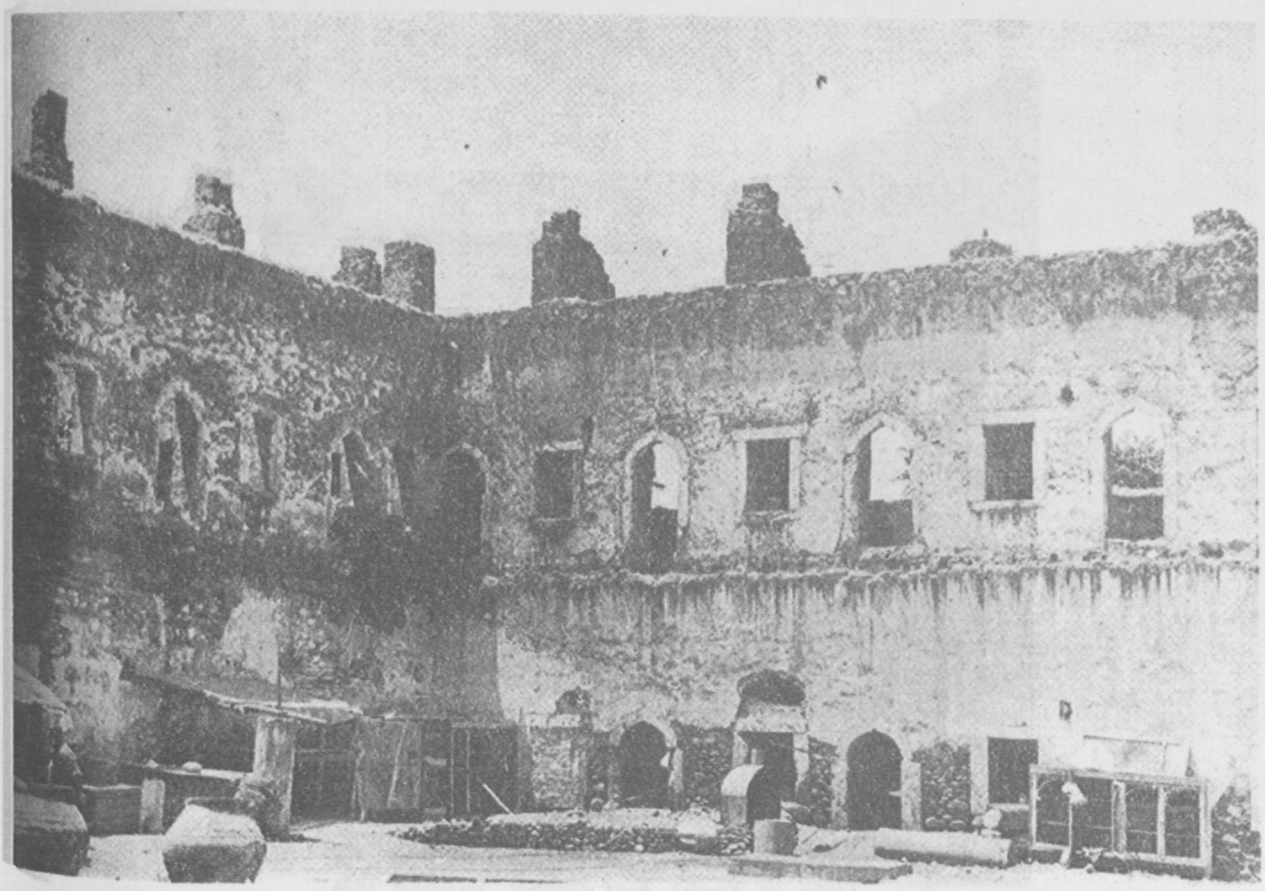

Res.: 19) Zincirli Han, avlunun güneybatı köşesi.

(Foto: Sabih Erken)

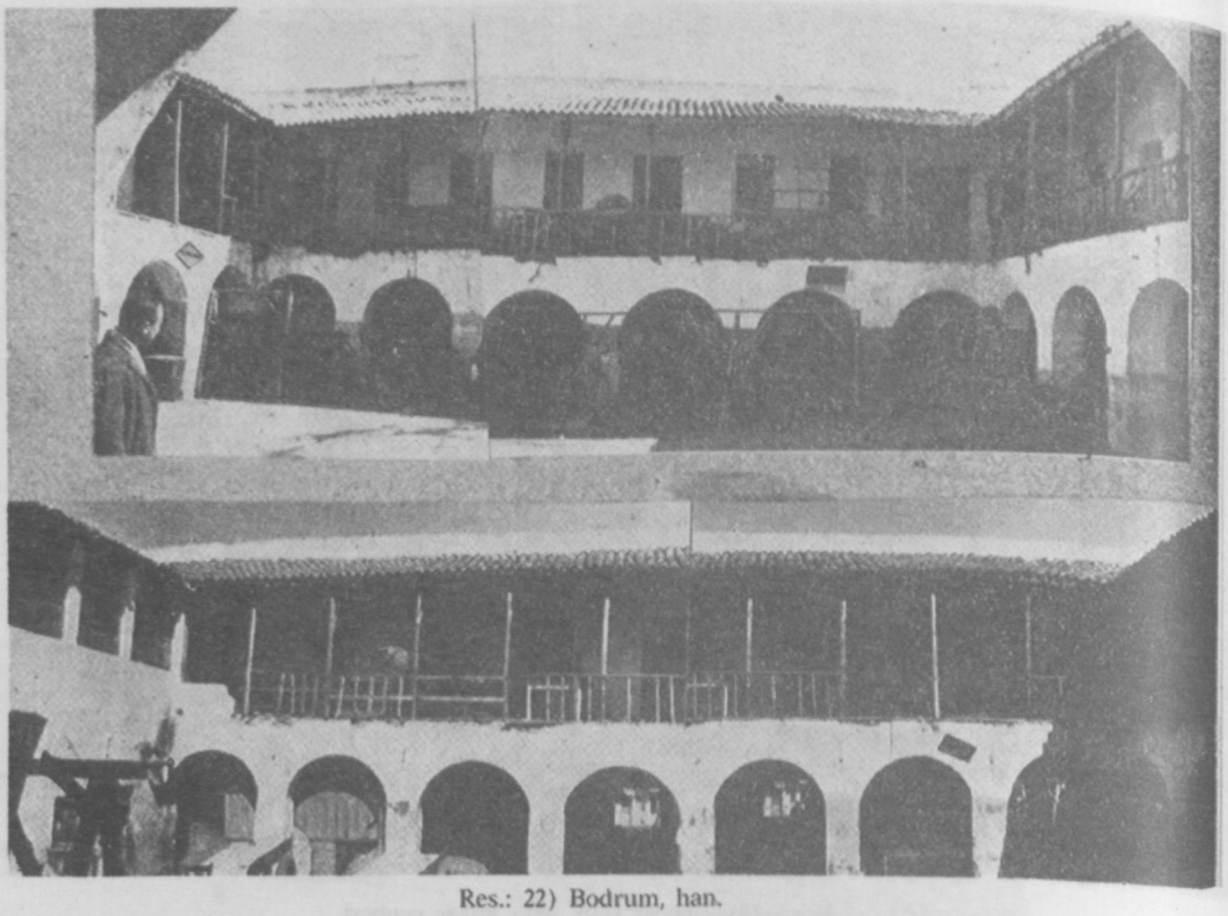

Res.: 22) Bodrum, han.

Res.: 23) Aydın cihanoğlu Medresesi. (Şadırvanın arkasında görülen revaklar bugün mevcut değildir.)
Foto: Aydın ili Tarihi, Asaf Gökbel, İstanbul 1936.

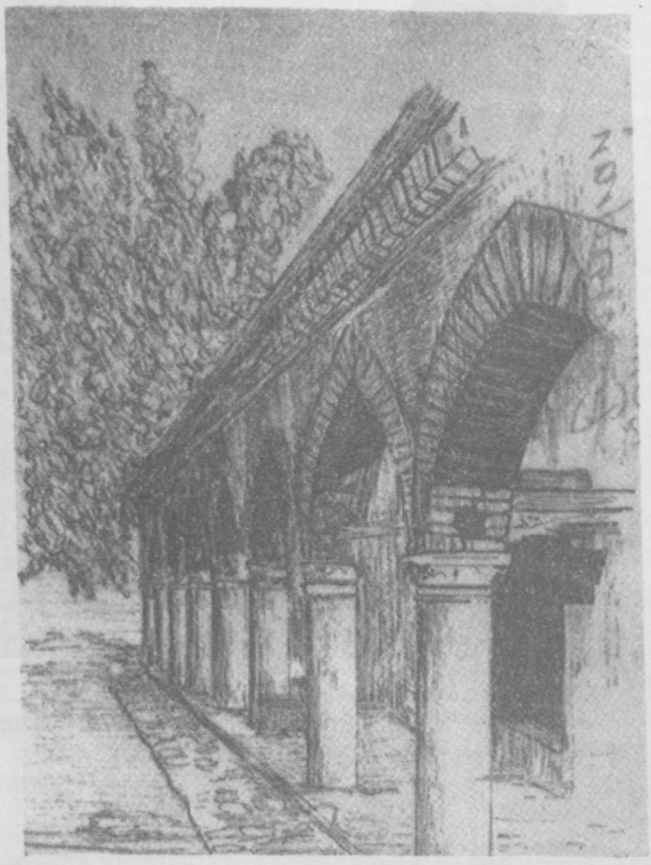

Res.: 23.a) Aydın, Cihanoğlu Medresesi Batı revağı. (Bugün mevcut değildir.)

Res.: 24) Akhisar, Pamukhan.

Res.: 25) Tire, Karakadı Mecdedinin Medresesi. Revaklar, (1970 senesindeki onarımda üstü orjinaline uygun olarak meyilli ahşap kirişleme ile kapatılmıştır.)

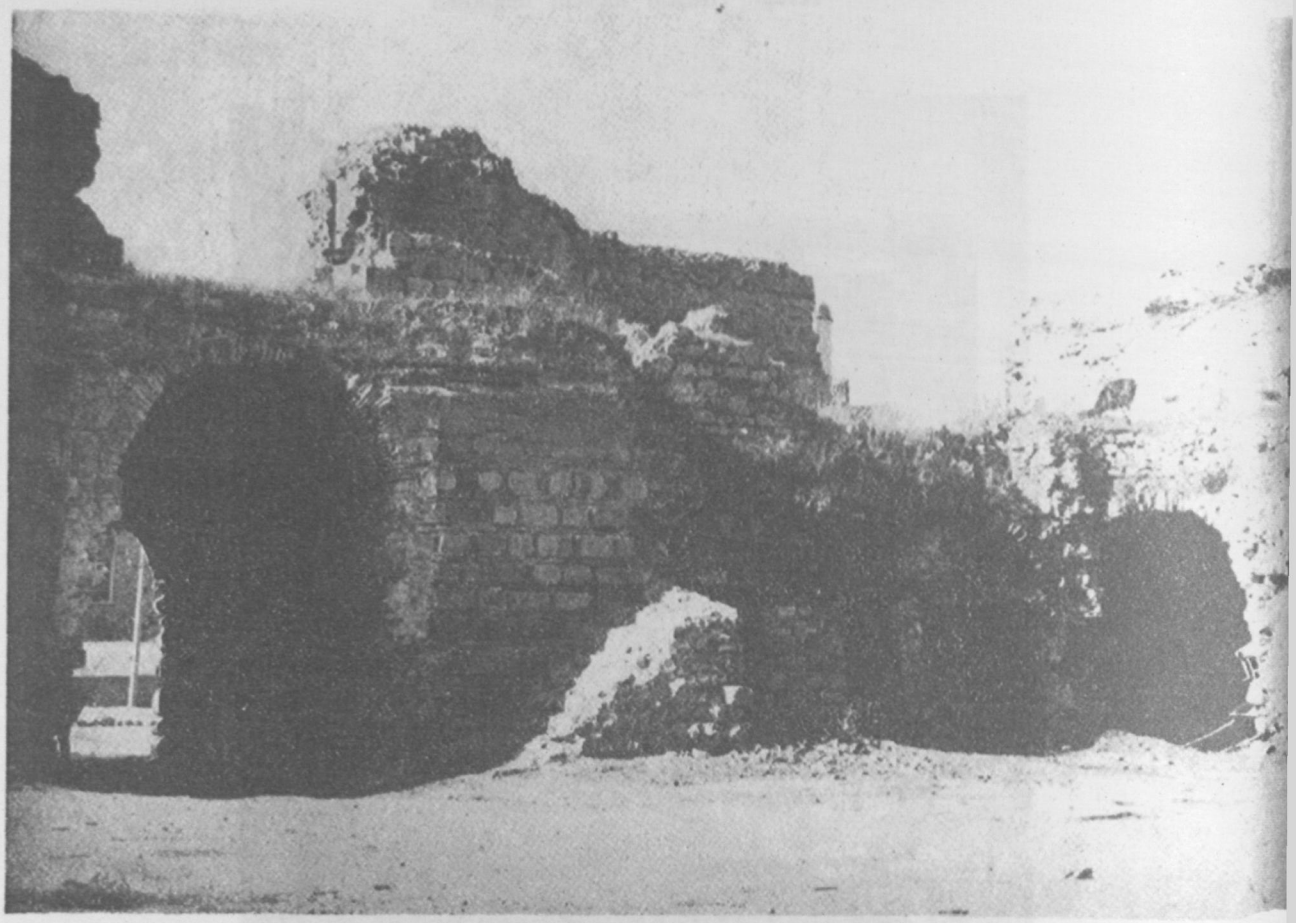

Res.: 26) Çeşme, Kanuni Kervansarayı. Merdiven.

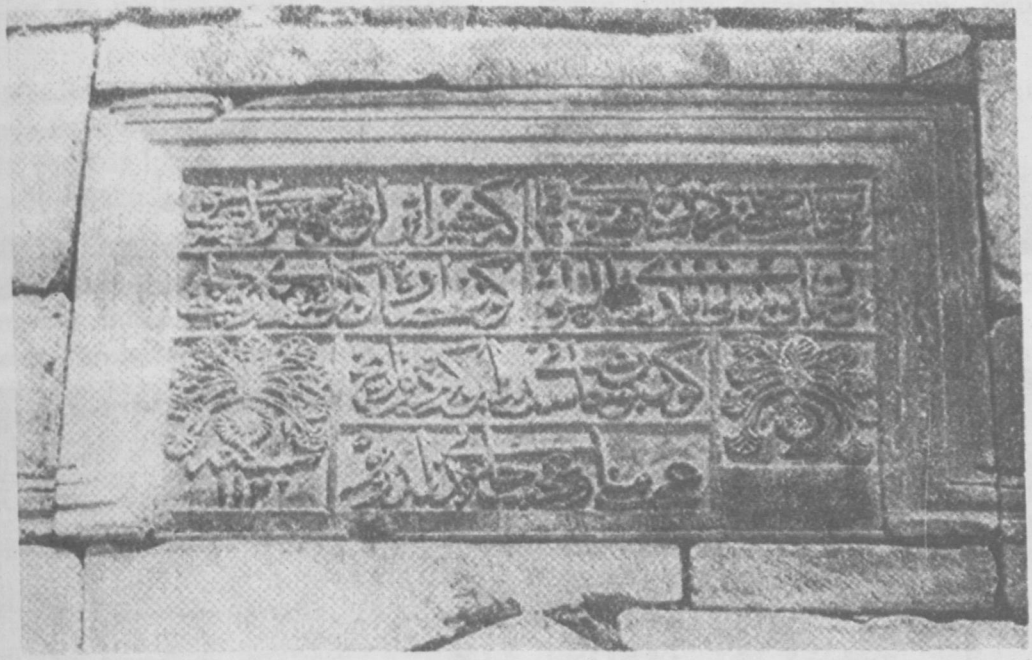

Res.: 27) Hanım Kitabesi. (Foto: Sabih Erken)

Res.: 28) Külliyenin 1343 H. Tarihli Vakfiye sureti sahife 1 ve 2.

Res.: 29) Aynı vakfiye suretinin 3. ve son sayfası.

MARDİN ULU CAMİİ VE ÇİFTE MİNARELER ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Ara ALTUN

Bu yazının asıl amacı Mardin'de Ulu Camiin karmaşık tarihi ve mimari durumuna değinmek ve bu arada ortaya çıkan yapının çifte minareli olması konusunu, yazının sınırını aşmadan bir kaç yönden kısaca ele almaktır.

Mardin Ulu Camii, şehri batıdan doğuya ikiye bölen ana caddenin güneyinde, çarşılar içinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplar.[1]

Yapının plânı A. Gabriel'in 1930 lardaki rölevesi[2] esas alınarak, 1967 kasım durumuna göre düzeltme ve eklemeleri yapılarak verilmektedir. (Plân 1) (Resim 1).

Güneyde yer alan dikdörtgen ana mekânı, kuzeyindeki dikdörtgen avlusu, revaklarından bozulma olduğu anlaşılan Şafiiler kısmı ve diğer ekleri ile bütün yapı topluluğu, kuzeyden güneye doğru eğimli arazi üzerinde, arazi eğimi doldurulmak şekli ile düzlenmiş bir alandadır.

Araziyi düzlemek üzere doldurulan kısmın güneyine duvar çekilmiş, bunun önüne de cami ana mekânının duvarlarının pencere üstü kısımlarına kadar yükselen, üçü, doğuda yan yana, biri batıda tek başına olmak üzere dört dayanak yapılmıştır. Bu dayanakların üzerleri dilimlenmiş yarım kubbelerle hareketlendirilmiştir. Doğudaki üç yan yana destek, cami mekânının bir kısmının üzerini örten kubbenin önüne rastlamaktadır. (Res: 2)

Yapıda düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Bugünkü durumu ile caminin plânı, kuzeyde yer alan dikdörtgen, revaklı bir avlunun güneyinde, mihrap duvarına enine uzanmış, beşik tonozlu üç nefli bir yapıyı vermektedir. Bu yapının merkezden biraz doğuya kayık kısmında, neflerden güneyden ikisi mihrap önünde bir kubbe ile kesilmektedir. Böylece yakın çevrelerde de benzerlerine rastlanan enine düzenli, mihrap önü kubbeli bir cami mekânı şeması ortaya konulmuş olmaktadır. (Plân 1, Resim 3, 4).

Yapı, dışardan çevre yapıları arasına sıkışmış, özellikle kuzey yanı çarşı yapıları ile dolmuş olduğundan, dış görünüşü bugün için geç devre ait minaresi ve dilimli kubbesi ile (Resim: 5) dikkati çekmektedir. Bunlara bir de güney cephesindeki dört süslü desteği eklemek gerekir.

Kuzeydeki avluya, batıda ve doğuda yer alan birer basit eyvan kapı ile girilmektedir (Resim 6). Belki de farklı devirler gösteren bu girişler basit kapılardan sonra çapraz tonozlu birer küçük mekâna, oradan da sivri kemerlerle avluya geçit verirler (Resim: 7). Bu girişlerin kuzeyinde farklı düzene sa-

1. Bu yazı, 1967 Kasım ve 1968 Kasım tarihlerindeki yerinde incelemelere dayanır. Bu incelemelerin sonucu 22 Eylül 1969 tarihinde Prof. Dr. Oktay Aslanapa ve Doç. Dr. Şerare Yetkin imzaları ile Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir. Yayın hazırlıkları yapılmakta olan çalışmanın özeti için bkız: Sanat Tarihi Yıllığı III (1969-70), İstanbul 1970, Tez Özetleri Bölümü No. 285 *"Mardin'de Türk devri Mimarisi"*.

2. A. Gabriel, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940, s: 21.

hip, güney-kuzey doğrultusunda mekânlar yer alır. Bunlardan batıdaki daha geç bir devre işaret etmekte olup, tek katlı beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir mekânla, bunun kuzeyinde avluya açık sivri kemerli küçük bir eyvandan meydana gelmiştir. Küçük eyvan daha sonra iki kat haline getirilmiş, ön kısmı da doldurulmuştur. 1967 de burası Mardin Müftülüğü iken 1968 de boşaltılmıştı (Resim: 8).

Doğudaki bölüme gelince; Burası daha eski devre ait bir görünüm vermektedir. İki katlı bir düzeni vardır. Alt kata yuvarlak kemerli basit bir kapı ile girilmektedir. Burası boydanboya beşik tonozla örtülü basit bir mekândır. Üst kat hizasında avluya açık iki basit penceresi vardır. Dışta buradaki mekânın üst tarafında, konsollar arasında kaş kemerli nişler şeklinde düşünülmüş bir çatı frizinin kalıntısı dikkati çekmektedir (Resim : 6, 7). Bugünkü durumu ve kalıntıların incelenmesi, avlunun kuzeyinde kalan kısmında bir revağın varlığını ortaya koymaktadır (Res.: 7,8,9). Şöyle ki; Kuzey yüzünün doğu kısmında bugün altısı ortada, bir yedincisi de Şafiiler kısmının duvarları arasında kalmış yedi payenin arası sivri kemerlerle kapatılmış, bunların arkasında çapraz tonozlu revaklar ve onların da ardında bugün çoğunun durumu kesinlikle anlaşılamayan ve bazısı depo olarak kullanılan odalar yer almaktadır. Beşinci ve altıncı payeler arasındaki kısmın kuzeyinde de selsebilli bir eyvan bulunmaktadır (Resim 10, 11).

Avlunun kuzeyinde yer alan ortada selsebilli eyvanı ve arkada birtakım odaları bulunan bu revakların sözü edildiği gibi, ancak doğu kısmından beş gözü, bugün için açık olarak seçilmektedir. Diğer kısımlar ise örülüp kapatılmış araları, bozulup yeniden örülmüş yanları ile ilk şeklinde burada avlunun kuzeyini kaplayan revakların işaretçisi durumunu korumaktadır.

Bugün şafiiler kısmı halinde kullanılmakta olan revakların batı kısmı ise dıştan yuvarlatılmış, küçük mihrap desteği çıkıntısı ve kenarları burmalı bordürlerle çevrili yuvarlak kemerli dört penceresiyle yapı topluluğunun karakteri dışında bir mimari devrini işaretlemektedir (Res.: 8). İçte ise, plânda da açıkça görülebileceği gibi, altı çapraz tonoz ve duvar payeleriyle burası, önü kapatılmış bir revak görünümünü korumaktadır (Res.: 12).

Plân ve resimlerin gösterdiği kadar, yerinde yapılacak incelemeler de güneydeki ana câmi mekânı dışında avlunun üç yanındak yapı kısımlarının çok oynanmış, birçok defalar elden geçmiş, çeşitli onarım ve değişikliğe uğramış olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların işaret edebileceği devirler hakkında ise, elde çok kesin belgeler bulunmadıkça açık hükümler vermek, Mardin gibi taşçı geleneğinin çok kuvvetli olduğu bir yerde, ciddiyetten uzak olacaktır.

Asıl cami mekânına gelince; Burası plândan da anlaşılabileceği gibi, yatık dikdörtgen şeklinde geniş ve yüksek bir mekândır. Bu mekânın kuzeyini, yani avlunun güney cephesini, orta yerinde pek belirli olmayan hafif bir çıkma yapan, düzgün kesme taş işçiliğinden başka hiçbir özellik göstermeyen, masif bir duvar meydana getirmektedir.

Duvarın dört yerinde, belirli aralıklarla dört giriş kapısı yer almaktadır. Arada üç kısmı, duvarların yarısını aşan bir yüksekliğe kadar kaplayan, geç devirlere ait bir destek duvarı bu girişlerin durumunu ve eğer varsa bu cephedeki süsleme ve kitabeleri de örtmektedir. Bu duvarın bir bölümünün ortasında basit bir mihrap nişi yer alır.

Kapılar ise kalan kısımlardan anlaşılacağı gibi, yüksek sivri kemerler arasında, köşe sütunceleri olan yüzey-

de nişler şeklinde olmalıdır. 1967 de özellikle kemer araları camekânlarla örülü şekilde, ama ilk durumları hakkında daha açık fikir verebilecek durumda iken 1968 de dört giriş yerinin önüne yapılan camekânlar ve kemer aralarının örülüp pencerelerle dışa açılması ve beton konstrüksiyon bu cephenin durumunu büsbütün bozmuştur (Res.: 13, 14).

İçte, mihrap duvarına paralel iki sıra meydana getiren sık aralıklarla dizili kalın, masif görünüşlü dikdörtgen payelere rağmen, ilk bakışta sınırlarını belli etmeyen, böylece yüksekliğin de yardımı ile, çok payeli cami mekânları gibi sınırsızlık etkisi bırakan bir mekânla karşılaşılır (Res.: 3). Yer yer kendini belli eden düzgün kesme taş işçiliği bugün oldukça kalın bir sıva ve beyaz badana örtüsü ile kaplandığından bu bölgede kesme taşla elde edilen kuvvetli mekân etkisi durumunu kaybetmiştir.

Ardarda düzgün şekilde sıralanmış payelere rağmen, mihrap önü kubbesinin yeri yapıdaki simetriyi bozmuştur. Batıda mekân doğudakinden daha uzundur ve burada ikinci bir mihrap yer alır. Üç nefli mekânın iki nefini kesen kubbe ile örtülü kare bölümün kuzey yanı geniş ve tek bir kemerle, doğu ve batı yanları ise nefleri karşılıyan ve daha alçaktan başlayan ikişer sivri kemerle sınırlanmaktadır.

Bu kemerler bölgesinin üstünde, kemer ayakları ve iç köşeleri mukarnas ve stridye kabuğu şeklinde yumuşatılmış, iki kademeli tromplar bölgesi yer alır. Bugünkü durumu ile dışa da akseden bu tromp ve sekizgen kasnak bölgesinin üzerinde ise dıştan dilimlenmiş, taş kubbe yükselmektedir. Trompların arasında kalan kasnak kısımlarının, içte yüzeyde kemerler yaptığı ve kubbe eteğini de bir sıra testere dişini andıran şerit çevirdiği anlaşılmakla birlikte kalın sıva ve badana tabakası bunları bugün çok belirsiz hale sokmaktadır. (Res.: 3, 4).

Kubbenin oturduğu dört paye T şeklindedir ve kemer ayağı hizasında iki sıra düz silmeler dolaşır. (Res.: 15).

Ana mekân, kapılar dışında kuzeyde doğu ve batı uçlarında, avluya giriş kısımlarına açılan birer pencere ve güneyde kubbeli kısmın doğu ve batısında ikişer, en batıda ikinci basit mihrabın batısında bir tek pencere ile, toplam olarak yedi pencere ile ve kubbe kasnağındaki dört küçük aydınlıkla ışıklanmaktadır. Doğu ve batı duvarlarında çok küçük birer mazgal deliği dışında hiçbir açıklık yoktur. Bugünkü beyaz badanalı duvarların etkisi olmazsa içinin oldukça loş olduğu düşünülebilir.

Güney cepheye açılan pencereler dıştan oldukça yüksek, sivri kemerli yüzeyde nişler içine alınmıştır. (Res.: 2).

Caminin ana mihrabı iki kademeli, yüksek ve stridye kabuğu şeklinde biten uzun bir niş halindedir. (Res.: 16). Dış kademe sivri bir kemer şeklinde biter. Bunun üzerinde geç devirlerde yapıldığı kesinlikle belli olan payandalara oturtulmuş üçgen bir alınlık yerleştirilmiştir. Alınlığı köpek dişi şeklinde iki friz çevirir. Ortada ise natüralist çelenk motifleri gösteren, içte yarım yuvarlak, dışta altı köşeli bir dolgu yer alır. İki yanındaki hilâlle biten alem şekilleri ile geç devre işaret eden bu eklemelerden başka mihrap nişinin asıl bordürleri de garip bir durum meydana getirir. Dıştaki sivri kemerli nişi çevreleyen bordür, asma dalları ve yaprakları ile işli bir frize sahiptir. Buna karşılık içte, stridye kabuğu şeklinde biten niş ise iki tanesi ortada palmetler meydana getiren karşılıklı rumi motifleriyle bezeli bir frize sahiptir. Rumi-palmet frizi ve asma dallarının yanyana yer alması bunlara bir de üç-

gen alınlığın eklenmesi, mihrabın tarihi hakkında herhangibir fikir ileri sürmeği imkânsız duruma sokmaktadır.

Mihrabın batısında yer alan minber de, kapı kirişindeki yarısı bozuk ve yenilenmiş altı satırlık kitabesinde Artuklu Sultan Davud'un (769 - 778 H.) (1366 - 1377) adını taşımasına rağmen köşk kısmının kaidesini meydana getiren dikdörtgen kısımlar ve yandaki üçgen merdiven altı kısımlarının bir bölümü dışında yenilenmiştir. Orijinal kısımları geometrik düzen gösteren parçaların çeşitli bitki dekoru ile bezenmesinden meydana getirilmiştir.

Caminin bugün kuzey-doğu köşesinde bulunan bir tek çok süslü minaresi vardır (Res.: 17).

Zeminde kare bir oturtmalıkla başlayan bu minare, oturtmalığın güney yüzündeki kitabeli kısmı dışında geç devre aittir (Res.: 18). Kitabelerin bulunduğu kısmın kare formu oldukça yükseğe kadar iki silme ile devam eder. Bundan sonra, küçük, yuvarlak sütünların taşıdığı bir arşitrav şeklinde düzenlenmiş frizle, bir kademelenme, bir daralma görülür. Daralma görülmekle birlikte bunun üzerindeki kısım da kare formunu devam ettirmektedir. Ancak, bu kısım dört köşede yer alan, bitkisel kıvrımlarla bezeli, başlıklı, oldukça plastik şekilde işlenmiş sütunların taşıdığı, üç kademeli silmelerden, artık sivriden çok kaş kemeri andıran yüzeyde nişler halinde sonuçlanır. Her yüzde de kare çerçeve içinde çok kabarık şekilde işlenmiş geometrik kûfi ile "Lailaheillallah" yazısı yer alır. Batı cephesinde bu kare kûfinin altında bir sıra nesih kitabe bulunur (Res.: 19). Yine batı cephesinde minarenin girişi vardır (Res.: 20). Kapı, avlunun doğusundaki mekânın üstündedir. Buraya avludan dar bir merdivenle çıkılmaktadır. Kapı avlu tarafından oturtmalık kısmının daralmadan önceki son kademesini karşılıyan yerdedir. Yine kademeli silmeler halinde sivriden çok kaş kemeri andıran bir çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin hemen içinde iki kalın, oldukça plastik işli sütunce yer alır. Sütuncelerdeki bezeme iki karakter göstermektedir. Bir kısmı; Arada sekiz kollu küçük yıldızlar meydana getirecek haçvari örgülerin sonsuz şeklide sıralanması ile, diğer kısmı da; Daha sık ve ağ şeklinde bir örgü ile kaplanmıştır. Bu sütunların başlıkları da çok iri bitki motifleriyle doldurulmuştur. Bunlar arasında rozet çiçekler yanında rumiyi andıran yapraklar da yer alır. Kemerin içi ise üzüm salkımı, asma yaprağı kıvrımları ile doldurulmuş, iki taraf ortada üç kollu bir yaprakla bağlanmıştır. Alınlıkta girift, nesih yazılı ve sonunda (1306 H.) 1888/89 u veren bir kitabe yer alır. Bu karışık görünümlü kısımdan sonra minare silindir şeklinde bir gövde ile yükselir. Bu gövde de çeşitli kademelerde değişik süslemelerle bezelidir. En altta nesih bir kitabe kuşağı, onun üzerindeki kısmın orta yerinde yan yana içi yazı ile doldurulmuş damla motifleri, üzerinde ikinci bir kitabe kuşağı yer alır. Bundan sonraki kısım silmelerle sathi nişler haline sokulmuş, her niş kısmının ortasında yuvarlak, içi yazı ile doldurulmuş madalyonlar yer almıştır. Silmelerle sınırlandırılmış üçüncü bir kuşaktan sonra üç kademe halinde silmeler yardımı ile sathi nişler halinde işli gövde, dördüncü bir kuşak ve sathi mukarnasları andıran taşkın şerefe altlığı ile kesilir. Şerefenin korkulukları demirdendir. Bundan sonraki kısım oldukça derin, kademeli, aşağıdakilerle aynı karakterde nişlerle teşkilâtlandırılmış olup, dilimli küçük bir kubbe ile sonuçlanır.

Mardin Ulu Camiinin tarihlendirilmesi hakkında Kitabeler :

1 — Avlunun kuzey cephesinde, revak kalıntısının doğusunda, duvar arasında, Selçuklu,

çiçekli kûfi .... min hüsam el... (Resim: 21). [3]

2 — Minare kaidesinde, güney cephede, nesih, şerit, bir kısmı eksik, Artuklu, çiçekli nesih.

İlGazi Kutbeddin adını ve iradesiyle minarenin yapımına başlandığını verir. (Resim: 22). [4]

3 — 2'nin altında, çerçevenin üstünde, iki satır, Artuklu, çiçekli nesih. Bu minare muharrem 572 de yapıldı (1176 Temmuz/Ağustos) kaydını verir. [5] (Resim: 22).

4 — 3'ün altında çerçevenin içinde, Artuklu, geometrik kûfî, iri harfli. Bunu kendisine sunanı Tanrı korusun anlamına "ve menyetevekkel alellahi fehüve hasbü" (Resim: 22). [6]

5 — Caminin doğusunda, avlu duvarının dış cephesinde, doğu girişi kuzeyinde, Artuklu, iki kısım, çeşitli karakterde, çoğu bozuk, toplam 13 satırı 1968 de mevcut.

Muharrem 582/Nisan 1186 tarihini ve ebu Mansur Alpkuş b. Abdulah ile Hüsameddin Yavlak Arslan adlarını verir. (Resim: 23). [7]

6 — Doğu girişinin güney duvarında, pencerenin batısında, dört satır, Akkoyunlu, nesih.

Akkoyunluların dördüncü hükümdarı Muizeddin Cihangir'in adını verir. Kasaplara koyun başları ile ilgili bir fermandır (Resim: 24). [8]

7 — 6'nın altında, karışık, parça, Akkoyunlu, nesih.

Emir Tağrı Vermiş adını verir, yukarıki ile ilgilidir, tarihi eksiktir. (Resim 24). [9]

8 — Batı girişinin güney duvarında, pencerenin doğusunda, sekiz satır, girift nesih, çoğu bozuk.

Besmele ile başlar, sonu okunamadı. (Resim: 25).

9 — 8'in altında iki satır, yarısı bozuk, nesih. Okunamadı. (Resim: 25).

10 — Avlunun kuzeyinde Şafiiler kısmının kapısı üzerinde, yeni, iki satır, Osmanlı.

1178 - 1764/65 veya 1278 - 1861/62 tarihini verir.

11 — Avlunun kuzeyinde, Şadırvanın arkasında, Osmanlı, küçük karakterli nesih, altı satır ve tarih.

1303 (13) - 1885/86 (1895/96) tarihini verir.

12 — Minare kapısında, Asma kıvrımlı kapı kemeri alındığında, Osmanlı, üç satır, nesih.

1306 - 1888/89 tarihini verir. (Resim: 20).

13 — Cami içinde, Minberde, kapı üstünde, Artuklu, Memluk ka-

3. Kitabe parçası Selçuklu, XI yy. sonuna tarihlenmektedir; Sauvaget, *Inscriptions Arabes*, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940, 1.

4. Yayın: Sauvaget, Inscriptions Arabes... s. 291: Berchem, Inschriften aus Syrien Mesopotamien und Kleinasien, Leipzig 1909, n loo; Ali Emiri,.. s: 25.

5. Yayın: Saugavet, Inscriptions Arabes,.. s 291; Berchem, Inschriften.. loo; Ali Emiri, 25.

6. Yayın: Sauvaget, Inscriptions.. s 291; Ali Emiri.. s. 25.

7. Bu tarih Ali Emiri'de caminin yapım tarihi olarak geçmektedir. yayın: Sauvaget, Inscriptions.. s. 291; Berchem, Inschriften... 102-103; Ali Emiri. s. 25 eksik-

8. Sauvaget, kitabenin sonunda bir 5.. bulunduğunu kaydeder. Cihangir'in hükümdarlığı 848-857 dir? Yayın: Sauvaget, Inscriptions,.. 294; Berchem,. Inschriften.. 104.

9. Göyünç, XVI. yy. da Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s 107 de; Gabriel, Voyages.. 295 de Abu Bakr-i Tihrani, Kitabı Diyarbakıriye I, 77 79 dan naklen Tağrı Vermiş'in Kara Yusuf'un nökeri ve Mardin Valisi olduğu. Kitabenin yayını: Sauvaget, Inscriptions.. s 294.

rakterli, nesih, üç satır, sonuncusu yenilenmiş.

Artuklu Sultan Dâvud'un lâkabını verir. (769 - 778 — 1367 - 1376/7). [10]

14 — Ana mekânın doğusunda, avluya açılan kapılardan birinin kanadına bakır şerit olarak aplike edilmiş.

Hazel Mevlâna Elsultan Elmalik Elmelik,... ile başlar, sonu yok. [11]

15 — Batı avlu girişi üzerinde altı satır çok yeni dini kitabe.

16 — Minare gövdesinde şerit, kuşak, kare, damla motifi ve madalyon içinde çeşitli dini kitabeler. (Resim: 17, 18, 19).

Tarihlendirme üzerine :

Kitabelerin yukarıda görüldüğü gibi çok olmasına rağmen Mardin Ulu Caminin ilk kuruluşu ve geçirdiği devirler hakkında kesin ve inandırıcı belgeler yoktur. Buckingham'ın yerli Hıristyan geleneğine dayanarak Ulu Caminin eski bir kilise olduğunu yazması bugünkü yapının verilerine göre imkânsız görünmektedir [12]. Yapıdaki en erken görünüşlü kitabe 1 numaralı Selçuklu Çiçekli Kûfi parçası olup, yapının daha XI. yy. içinde kurulmuş olduğunu gösterir [13]. Ancak, bu ilk yapının şekli hakkında tahminde bulunmak güçtür. Bu devirde aynı bölgede Diyarbakır Ulu Camii gibi enine gelişim gösteren bir yapı bulunmakla beraber, Mardin'de Ulu Camiin bugün gösterdiği şekilde, mihrap önü kubbesi ve enine gelişme gösteren yan mekânları ile bir bütün olarak Selçuklu devrinde tasarlanıp, gerçekleştirilmiş olduğu düşünülemez. Gerçi mihrap önü kubbesi fikri Selçuklular'la gelişen ve Anadolu'ya gelen bir şeklidir ama, XI. yy. Anadolusunda, Mardin'de bu tipin uygulanması beklenemez. Yapıda en fazla kitabe bırakan ve Mardin'de en uzun süre egemen olan Artuklular devrinde, çevredeki diğer aynı tip yapılar, özellikle Kızıltepe Ulu Camii gözönünde bulundurularak, yapının bugünkü plân şeklini kazandığını ya da eski yapı kısımlarının bugünkü şekline tamamlandığını düşünmek mümkündür.

Ali Emirî Mardin Ulu Camii vakfiyesinin 573-1177/78 de tanzim edilip kırk yıl sonra 613 de "büyük bir taşa yazıldığını" (1216/17) kaydeder. [14] Bugün bu kitabe yoktur [15].

Bugün kalan kitabeler yapının tarihi için kesin bir bilgi vermemekle birlikte 3 numaralı kitabede olduğu gibi minarenin tarihi için olduğu şekilde bazı ipuçları sağlamaktadır. Bunların yardımı ile kesinlikle olmazsa da Artuklu ve Akkoyunlu devirlerinde yapının önemli onarımlar gördüğünü, eklemeler yapıldığını anlıyoruz.

Bir diğer önemli ihtimal de yapının bugünkü durumunu, eski şekline sadık kalınarak son yüzyıllar içinde Osmanlı hakimiyeti sırasında almış olmasıdır. Ancak, bu devirde yapılanların daha çok köklü onarımlar ve revakların kapatılması ile Şafiiler kısmının meydana getirilmesi gibi plân şeklini değiştirmeyen işler olduğu düşünülmelidir.

1832 lerde Osmanlı merkez idaresine karşı ayaklanan Mardin çevresinde, devlet kuvvetlerinin asilerle yapıtığı uzun süreli çatışmalarda patlayan bombaların Ulu Camiyi büyük ölçüde ha-

10. Yayın: Sauvaget.. s. 294

11. Sauvaget.. 291 deki bu kitabe şeridi 1967 ve 1968 de görülemedi.

12. Gabriel, Voyages.. 20 de Buckingham, Travels in Mesopotamia, London 1827, I, I, 339 dan naklen.

13. Diez-Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1955, s 63.

14. Ali Emiri, Kâtip Ferdi'nin Mardin Artukluları Tarihi, İst. 1331 s. 25 dn 9.

15. Yapının XVI. yy. vakıfları için bknz: Göyünç, XVI. yy. da Mardin Sancağı, İstanbul 1969 s. 107 ve dn. 5.

sara uğrattığı yolunda kayıtlar vardır. [16] Bundan sonra yapının köklü bir şekilde onarıldığı akla yakın bir düşünce olmaktadır.

A. Gabriel, güney dış duvardaki, dilimli kubbelerle biten payandaların XV. veya XVI. yy. uslubunda olduklarını ve yukarıda adı geçen onarım sırasında bu usluba sadık kalınarak yenilendikleri düşüncesini ileri sürmektedir. Ona göre hattâ bugünkü dilimli kubbe de bu sırada yapılmış olmalıdır. [17]

Devir uslupları ve taş malzeme yönünden oldukça aldatıcı durumlar ortaya çıkmakla birlikte, Mardin'de yer yer taşın devirleri hakkında kabaca fikir edinmek mümkün olmaktadır. Buna göre başka ipucu bulunmadıkça Gabriel'in payandalar ve kubbe için ileri sürdükleri kabul edilebilir görünmektedir. Ancak, kubbeye içten bakıldığında durum tersine döner. Bu da kat kat biriken sıva ve badana etkisi sonucudur.

Tarihi gibi, Mardin Ulu Camiinin minareleri de karışık bir durum göstermektedir.

İlk önce Ali Emirî'nin yukarıda da adı geçen "taşa yazılı vakfiye" kaydı önemli bir konunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ali Emirî bu vakfiyede Ulu Camiin iki minareleri olarak kaydedildiğini belirtmektedir. [18]

Bu durumda Artuklu devrinde (XII - XIII yy. da) Kızıltepe Ulu Camii ile birlikte Mardin Ulu Camiinde de çifte minare sorunu belirmektedir. Bu durumda minarelerin değişik formlarda olması da düşünülmelidir. Kaldı ki, bugünkü Mardin Ulu Camiinin tek minaresi de yeni devirlerde yapılmıştır.

Kaidesindeki kitabeler 1176 gibi erken tarihlere dayanmakla birlikte, açıkça görülebileceği gibi kare oturtmalığın belirli kısmından sonrasında taşlar değişmektedir. Bugünkü minarenin kapısı da çok geç ve eklektik bir usluba işaret etmekte ve 1888/89 tarihini vermektedir[19]. Fakat 1816 larda da Buckingham yapının tek minaresini bugünkü gibi, ancak sivri bir külahla tarif etmektedir[20] Bugünkü dilimli kubbeli tepesi ile minare, yukarıda sözü edilen ayaklanmadan sonra herhalde eski şekline sadık kalınarak yeniden yapılmış olmalıdır. Mardin'deki usta taşçı geleneği o devirde henüz yapıcı karakterini kaybetmemiş olmalıdır. Ulu Camiin çifte minareli olduğu geleneği halk arasında Sultan İsa Medresesine Zinciriye denilmesine kadar uzamakta, bu da iki minare arasında gerili olan puladın Timur istilası sırasında minarelerden batıdaki yıkıldığında medreseye götürülmüş olmasına bağlanmaktadır[21]. Eldeki kaynak ve kayıtların çeşit-

16. Gabriel, Voyages.. s. 23 dn 1 de Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, London 1842, II, 114 den naklen "At Which time a mine so skilfully exploded as to destroy a number of the Sultan's troops and a jami or large mosque."

17. Gabriel, Voyages.. 23.

18. Gabriel de Voyages,... s. 24 dn 3 Ali Emiri'nin bu notu üzerinde durur.

19. İ. Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İst: 1944, s: 96 da 1886 daki yıldırım isabetinden sonra 1888/89 da halkın yardımı ile onartılmış olduğunu Diyarbakır'lı Abdülgani Efendinin Mardin Tarihi (Basılmamış, Mardin Halkevinde, s: 43) kaynağına dayanarak nakleder.

20. Gabriel, Voyages... s: 23 de Buckingham, Travels in Mesopotamia,.. I, 338/39 dan naklen "The minaret of the great mosque is also a fine one, it consist of a circular shaft, raised on a square base, on each front of which is a large pointed arch; the shaft itself is then ornamented on the exterior by sculptured arches and other devices, in separate compartements from the base upwards, when an open stone-work gallery and a pointed top terminates the whole".

21. a) B. Paksoy, Turizm, C 7, s 6 Ankara 1967 de Ulu Camiin yapım tarihi için; Artuklu Hüsameddin Timurtaş ve 1127 M. tarihini vermektedir..?

b) Bunun dışında A.E. Toksoy, Mardin Cumhuriyetten önce ve sonra, İstanbul 1958, s: 36 da Kâtip Ferdi'nin Mardin Artukluları tarihine dayanarak.. Ulu Caminin 598 H. (1201/02)) de ölen Kutbeddin İl Gazi tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir.

c) Aslında Kâtip Ferdi (Mardin Artukları Tarihi, İst. 1939 - Mardin Halkevi yayını 8, yazıldığı tarih H. 944-1537/8 - Notlar kısmı Ali Emiri - İstanbul 1331) Kutbeddin Gazi b.Necmeddin Alpi için (560-598 H. - 1164/65-1201/1202).. *"Mardin'de Cami-i Kebir demekle meşhur camiyi bünyad edüp..."* demektedir. Kitabı yayın-

liliğine karşılık, şimdilik, Mardin Ulu Camiinin bugünkü veya bugünküne yakın şeklini en erken, Mardin Artukoğulları idaresinde ve XII. yy. ın son çeyreğinde almağa başladığını düşünmek zorunda kalıyoruz.

Vakıflar Arşivinde mevcut olduğu anlaşılan Mardin Ulu Camiinin orijinal vakfiyesinin tam metninin yayınlanması ile kesinlikle açıklığa kavuşacak olan çifte minare sorunu, Anadolu Türk Sanatının gelişmesinde önemle işlenmeğe değer kanısındayız.

Mardin camilerinin ortak plan özelliklerinin en önemli yanı, anıtsal yapılardan küçük mahalle mescitlerine kadar enine plan gelişimi göstermeleridir. Ulu Camide görülen enine gelişen mekânların mihrap önünde kubbe ile kesilmesi diğer Mardin yapılarında da değişik ölçülerde uygulama alanı bulmuştur. Revaklı avlunun Anadolu'daki erken örneklerinden olan Mardin Ulu Camiinin bu özelliği ile bölgede dini ve sivil mimari alanlarında çok sık karşılaşılmaktadır. Yapının küçük ölçüde benzer uygulamalarına Mardin'deki 14. yy. yapıları Bab es Sur ve Abdüllatif camilerinde rastlıyoruz.

Ulu Camide revaklı avlunun ilk devirden olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, yıkılmış, bozulmuş ve değiştirilerek mescid haline getirilmiş olan tek nefli, çapraz tonozlarla örtülü Şafii kısmı ise İ. Artuk'un caminin ilk yapılışı ile birlikte ele almış olmasına karşılık; Geç devir görünümünü vermekte ve bu durum kapıdaki tarih ve avluya açılan pencerelerin halat silmeleri ile de desteklenmektedir. Selsebilli eyvanı da bulunan bu revaklı avlunun iki ucunda iki minarenin bulunması da, bölge için olduğu kadar, Anadolu Türk Mimarisi için de önemli bir durumu ortaya koymaktadır: Bu durumda Mardin Ulu Camii, 1204 tarihli Kızıltepe Ulu Camii ile birlikte Anadolu'nun belki de en erken tarihli çifte minareli yapısı olmak durumuna sahiptir. Revaklı avlusu da Mardin ve çevresi yapılarında genel özellik olmakla beraber, Ulu Camide olduğu anlamda az yapıda rastlanmaktadır. Selçuklu hakimiyeti sırasında daha kuzeyde Diyarbakır'da ele alınmış olan Şam Emeviye Camiinin plan şeması ve formu,

---

layan Ali Emiri ise 6 numaralı notunda *"Necmeddin Alpi'nin halefi ve mahdumu Kutbeddin'in Mardin'de bina eylediği cami-i kebirin cidarı şarkisinde mektup olan ahir muharrem sene 568 ve kezalik minaresinde menkuş olan 572 tarihli kitabelerle müsbettir. Mezkûr kitabelerden başka vakıfnamenin tarihi de 573 olup öyle azametli bir camiyi celil bir iki senede itmam olup vakıfnamesi tanzim ve tecil olunamaz"* demektedir.

9 numaralı notunda ise (adı geçen kitabelere dayanarak yukarıda da geçtiği gibi)... *"Ulu Camiin doğu duvarında camiin yapım tarihi vardır. Başta altı satır bozuktur sonra.." Fi ahiri şehri muharrem, senete seman; ve sittine ve hamse mie. Min hicreti seyyidina Muhammedin Sallallahu aleyhi vesselâm"* diye kaydetmektedir.

Bu tür değişiklikler caminin yapım tarihi için değişik tarihler ileri sürülmesine yol açmaktadır.

1944 de yayınlanmış olan Mardin Artukoğulları Tarihi adlı kitabında İ. Artuk, s. 96 da İkinci Kutbeddin İl Gazi b. Necmeddin devri 1176-1184?) başlığı altında Ulu Cami için.... *"Mardin'de mevcut cami-i kebir'in biri garp ve diğeri şark tarafında iki minare ve şimal cihetinde şafii mescidi ve altlı üstlü medrese ve çeşme ve imamlara mahsus hücreleri, cülusu sırasında bina etmiş ve bu iki minare arasında çelikten mamul tılsımlı bir zincirle raptolunmuştu. Garp cihetindeki minareyi 803 H. 1400 (1400/1401 karşılığı) senesinde Mardin'i istila eden Timurlenk tarafından yıkılmıştır, şark tarafından halen baki olan minare 1304 senesinde düşen bir yıldırımla yarısından fazla yarılmış iken ehli hayrın mü'aveneti ile ve 1305 (1887/88) tarihinde tamirine başlanmış ve 1306 (1888/89) senesinde ikmal edilmiştir. Mimarlar Melhuz olan tehlikeye mebni yarılan taşlara el vurmağa cesaret edememişlerken Mehmet Efeil adlı bir mimar hem taşları sökmüş hem de yapmıştır (1) (Diyarbakırlı Abdülgani Efendinin Mardin Tarihi. Gayrimatbu. Mardin Halkevinde, sahife 43)Melik Müşarinileyh bu camiye pek çok dükkân, han, hane, arazi, bağ, bahçe, vakıf ve vazifeler tayin etmiş ve mezkûr vakfiyeyi 573 senesi Ramazan Şerifin 27 inci günü Kad Kudüstü Abdüsselâm efendiye tasdik ve tecil ettirmiştir. Vakfiyenin aslı ince ve zarif bir ceylan derisi üzerinde yazılmıştır..?"* demekte ve 97. sayfada 1 numaralı dipnotunda. *"Vakfiyeyi Tâsi Aşer Mülceddet Anadolu 1329-1334 Numara: 605 Ankara Vakıflar Umum Müdürlüğü Vakfiye, Sahife: 50 den 52 ye kadar, devamı etmektedir"* kaydı ile Kadı Abdüsselâm Efendi ve Kadı Abdülgani Efendilerin ilki 573-1177/78 ikincisi 964-1556/57 tarihli vakfiye şerhlerini vermektedir. Vakfiyeden başlangıç ve övgü parçaları da nakleden yazar, 98. sayfada *"...Vakfiyede bu camiin iki minareli olduğu Muharrerdir. Bu vakfiyede Muharrer olan ibareyi tavsifiyesi şöyledir....."* demesine karşılık bundan sonra naklettiği kısımda (herhalde yanlışlıkla) sadece Kutbeddin İlGazi'nin kişiliği ile ilgili bir parça vermektedir....

XII. yy. sonunda Mardin'de Ulu Camide uygulanmamıştır. Bunun paraleli olan fakat gelişmesini Gazneli mimarisinden beri sürdürmek imkanı bulunan ve daha çok Selçuklular tarafından Anadolu'da XIV. yy. a kadar çeşitli şekillerde uygulama imkânı bulan mihrap önü kubbeli cami tipi gerek Ulu Camide gerekse diğer Mardin ve Artuklu yapılarında detay farkları ile uygulama imkânı bulmuştur. Suriye cami mimarisine genellikle hakim olan Şam Emeviye Camii tipinin ya da Selçuklular ve Atabekleri aracılığı ile doğudan gelen mihrap önü kubbeli, paralel tipin, Mardin ya da daha geniş anlamı ile Anadolu mimarisini etkilemiş olup olmamaları, ya da bunlardan hangisinin Ulu Camide ağır bastığı konusu bu yazısının sınırlarını aşacaktır. Bu yüzden burada Mardin Ulu Camiinin, Anadolu'da taş mimari olarak ilk defa Artuklular tarafından geliştirilmiş olduğu kabul edilen mihrap önü kubbeli cami tipinin en olgun örneği Kızıltepe Ulu Camiinden[22] biraz önce, aynı şekli almağa başladığını kabul etmek zorunda kalıyoruz. Anadolu'da taş mimari olarak en erken örneğine Bitlis Ulu Camiinde[23] rastladığımız bu plan formu, avlu durumu tartışmalı olan Silvan Ulu Camiinde[24] ortaya çıktıktan sonra, Mardin Ulu Camiinde ana mekânı, avlusu ve hatta minareleriyle son şeklini aldıktan sonra, tamamen homogen bir yapı olan Kızıltepe Ulu Camiinde, en anıtsal şekli ile ve bir XIII. yy. başı yapısı olarak Artuklu Mimarisinin en güzel örneği durumunda karşımıza çıkmaktadır. İşte bu gelişme içinde Mardin Ulu Camii, homogen bir yapı olmadığı üzerinde birleşilen Silvan Ulu Camiinden sonra Artukluların ortaya koymuş olduğu bu tipin ilk yapılarından olması ve gelişmede Kızıltepe Ulu Camiini hazırlayan basamak karakterine sahip olması nedeniyle önem kazanmaktadır. Çifte minareli oluşu sorunu ise Mardin Ulu Camiinin tarihi yerini biraz daha sağlamlaştırmakta bu yönü ile Anadolu'nun belki de ilk çifte minareli yapısı olmaktadır. Kızıltepe Ulu Camii 1204 de tamamlanmış homogen bir yapı olarak ve mihraba paralel üç nefi, ortada iki nef boyunca mekânı kesen tromplu kubbesi ve iki minareli medreseli avlusu ile henüz köklü bir araştırmaya konu edilmemiş, Anadolu Türk Mimarisinin en önemli ortaçağ yapılarındandır. 1967 de Vakıflar Genel Müdürlüğünün temizleme çalışmaları sonucu avluda düzenli mekânların temel kalıntıları ile avlu kapı girişlerinin eşik ve köşe taşları açıklığa kavuşmuştu. Yapının güneyinde de bir takım eklerin bulunabileceği, bu yöndeki duvar ve kapı kalıntılarına bakılarak, düşünülebilir. Bu temizlik çalışmalarından sonra yapılan röleveden de (plan: 2) anlaşılabileceği gibi avlunun iki köşesinde iki kare minare kaidesi ve ikinci kat merdivenlerinin başlangıçları açıklık kazanmış olmaktadır Mardin ve Kızıltepe Ulu Camilerinin çifte minareli olmaları yanında bu minarelerin formları da üzerinde durulacak bir konudur. Bugünkü Ulu Cami minaresi ve bölkedeki benzerlerini 1409 tarihli Hasankeyf minaresine bağlayan görüş[25] yanında, genllikle Halep Ulu Camiinin Zengiler devrindeki minaresine bağlanan, Kızıltepe ve Silvan'da örnekleri görülen, tamamen kare formu yukarı kadar devam ettiren minareler üzerinde de durulabilir. Artukluların Musul ve Halep Merkezleri ile

22. Yapı için: Diez - Aslanapa, Türk Sanatı, İst: 1955 s: 63; Gabriel, Voyages,... 46-52 ve Ars Islamica, IV 1957, 357-368; İ. Artuk, *Dunaysır'da Artukoğullarının Ulu Camii;* Belleten X, s: 37 vd.; Gabriel'in nakillerinde hatta avlunun dört köşesinde dört minareden iki defa bahsedilir.....

23. Aslanapa O., *Bir Doğu Anadolu Gezisinden Notlar,* Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Kongreye sunulan tebliğler, Ankara 1962, s: 26-27.

24. Diez-Aslanapa, Türk Sanatı,... 64-65; Gabriel, Voyages.. 221-228; Bell G., Palace and Mosque at Ukhaidir, Oxford 1914, 132-159; Kuban, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965, 123-127 (kritiği ile). .

25. Yetkin S.K., İslâm Mimarisi, Ankara 1965, s: 156.

olan politik ve kültürel alışverişleri ve Bugünkü Mardin Ulu Camiinin tek minaresinin oturtmalığı da bu düşünceyi kuvvetlendirebilir,

Anadolu Türk Mimarisinin genel gelişiminde Aydınoğullarının Selçuk'daki İsa Bey Camisi ve Klasik Osmanlı Mimarisinin önemli basamak yapısı Edirne Üç Şerefeli Cami ile yerleşmeğe başlayıp, anıtsal Osmanlı Camilerinde uygulanmağa başladığını görebildiğimiz revaklı avlunun köşelerine yerleştirilmiş minarelerin hakim olduğu plân formunun, Anadolu'daki ilk örneklerini Mardin ve Kızıltepe'deki Artuklu Camilerinde bulduğumuzu rahatlıkla söyleyebilecek durumdayız. Artuklu devri ile Anadolu Beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğunun Mimarileri arasındaki bağıntı için bugün elimizdeki belgeler güneyli usta ve mimarların adlarından ileri gidememektedir. Osmanlıların gelişmeleri sırasında ordu ile birlikte mimarların da (Sinan örneğinde olduğu gibi) güneydoğu mimarisini tanımış olmaları ve bu tanımanın Osmanlı mimarisini etkilemesi henüz tartışma götürür durumdadır. Aradaki iki-üç yüzyıllık zamanda ise Anadolu Selçuklu egemenliğinde ve İlhanlı idaresinde az sayıdaki yapıda ve anıtsal tak kapılarda çifte minare örnekleri tanıyoruz. Bunların da en erken örneği Konya'da Sahip Ata Camiinin (1258) Kölük b. Abdullah'ın eseri çifte minareli portali olmaktadır[26]. Bundan sonra XIII yy. ın sonlarında 1271 de, biri yine Sahip Ata'nın Kâlûyan'a yaptırdığı Gök Medrese portali ve diğeri İlhanlı Veziri Cüveynî'nin belki de Kölük b. Abdullah'a yaptırmış olduğu Çifte Minareli Medrese portali ile, yapılışı hakkında tartışmaların mevcut olduğu ama 1277 deki Baybars'ın Anadolu seferinden önce tamamlanmış olması gereken[27] Erzurum Hatuniye Medresesinin çifte minareli portali gelmektedir[28].

Geniş bir araştırmaya konu olabilecek olan ve derinlemesine geliştirilme imkânı bulunan bu konunun Anadolu Türk Sanatı sentezlerinde çeşitli yorumlar açısından üzerinde durulmağa ve işlenmeğe değer nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

---

26. Bu yapının Selçuklu Devri Anadolu Mimarisinin ilk çifte minareli yapısı olduğunu sık sık hatırlatarak konunun önemine dikkatimizi çeken Prof. Dr. Oktay Aslanapaya teşekkür borçluyum.

27. Aslanapa O, 1968-69 ders notları (Edebiyat Fakültesi, İstanbul).

28. A.Gabriel (Monuments Turcs d'Anatolie I, Paris 1931 s: 128 fig. 80) e göre portali çifte minareli olan Niğde'deki Sungur Bey camiini de bu arada göz önünde bulundurmak mümkündür.

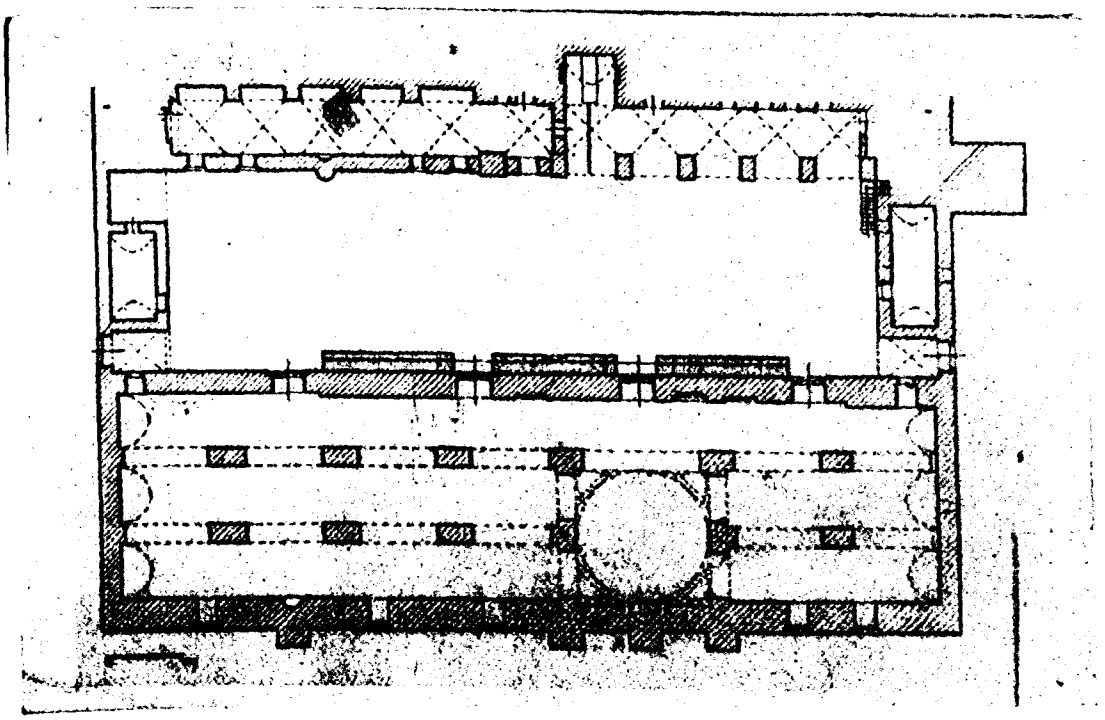

Plân: 1 — Mardin Ulu Camii Gabriel'den 1967 durumuna göre işlenerek.

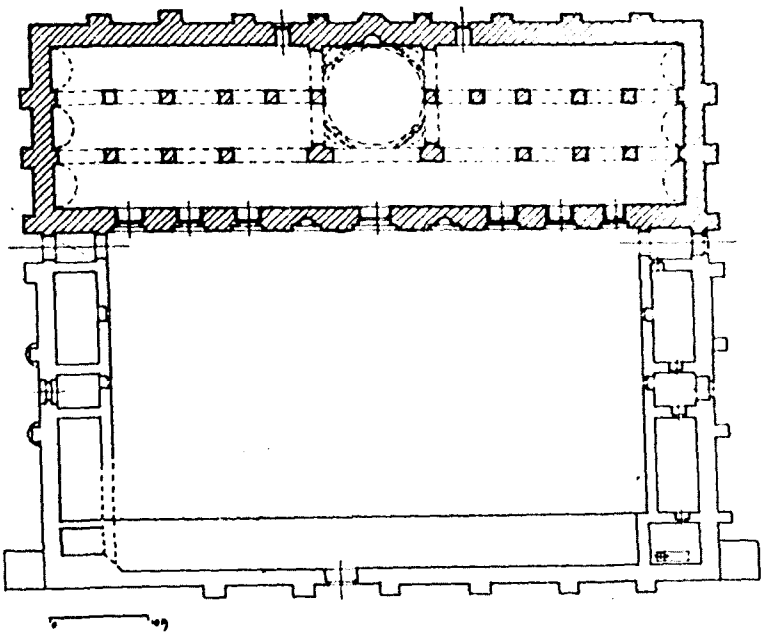

Plân: 2 — Kızıltepe Ulu Camii, Orhan Tuncer'den
(Vakıflar Gen. Müd. Arşivi).

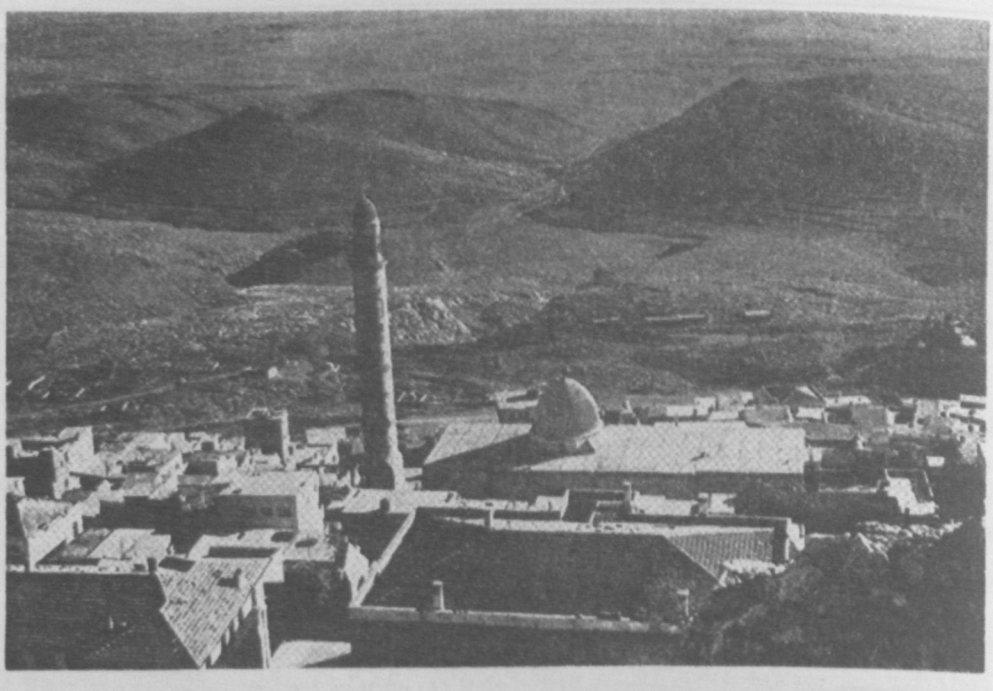

Resim: 1 — Ulu Camii Genel Görünüş.

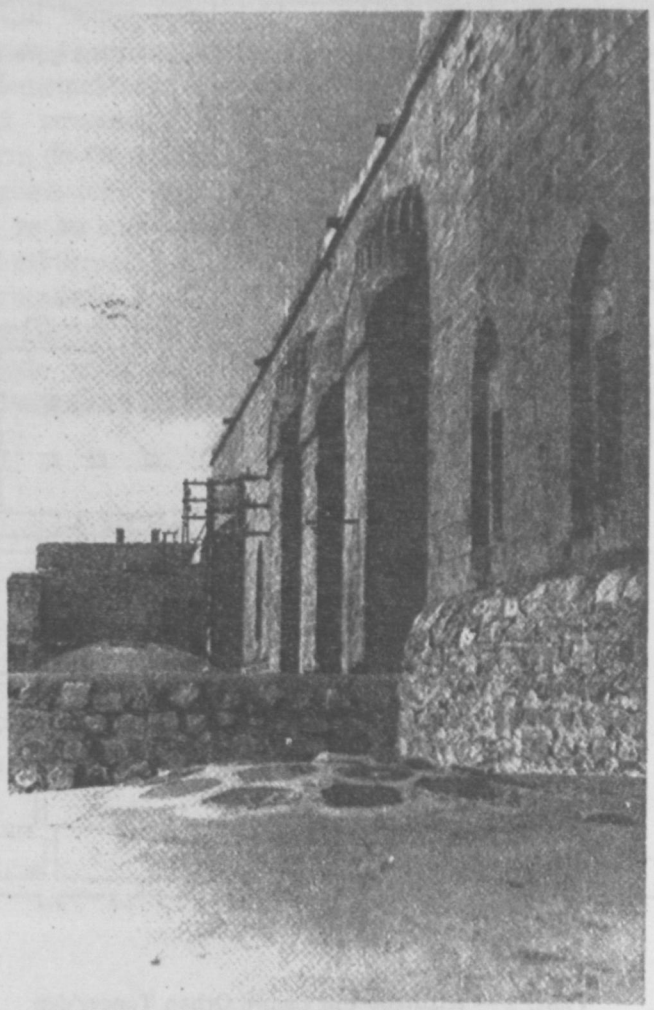

Resim: 2 — Ulu Camii Hamam üzerinden Ulu Camii güney duvarı ve payandalar.

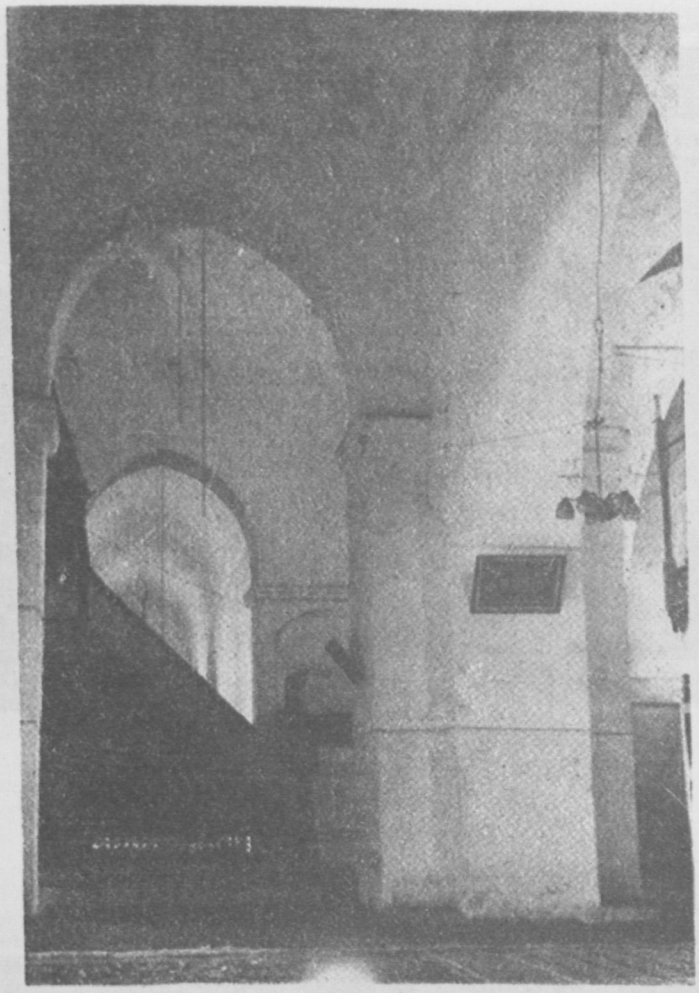

Resim: 3 — Ulu Camii, içten.

Resim: 4 — Ulu Camii kubbede sıvanmış tromplardan.

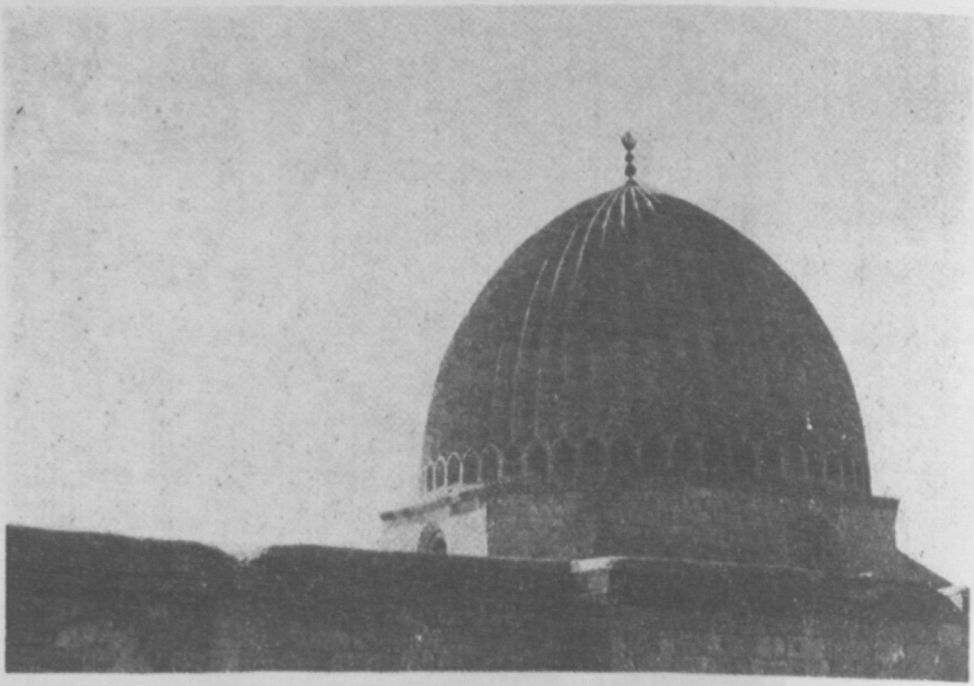

Resim: 5 — Ulu Camii, dilimli kubbe

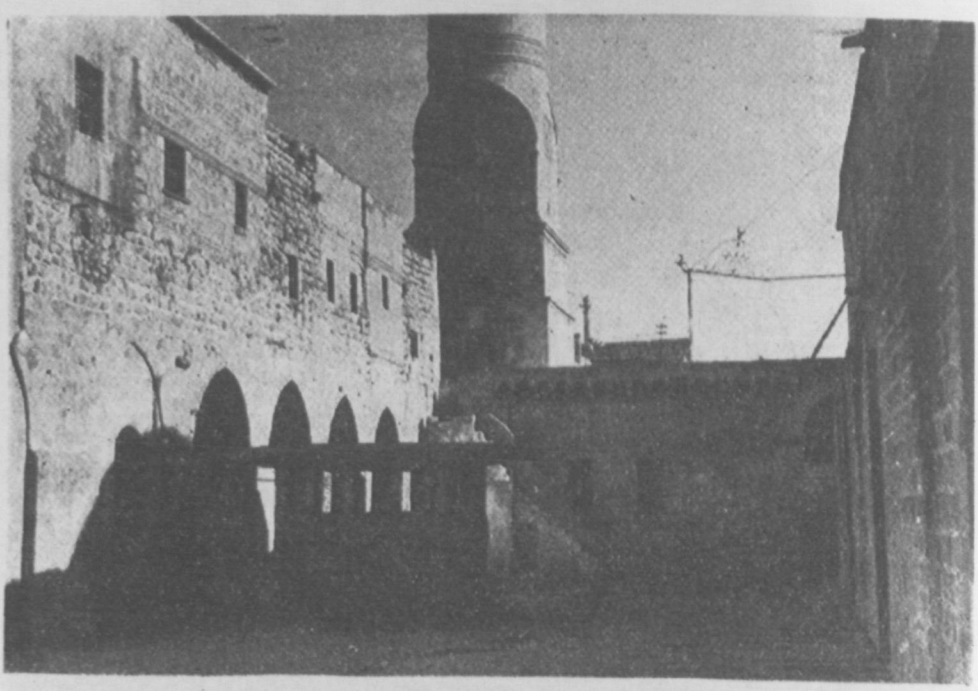

Resim: 6 — Ulu Camii, avlunun doğusu

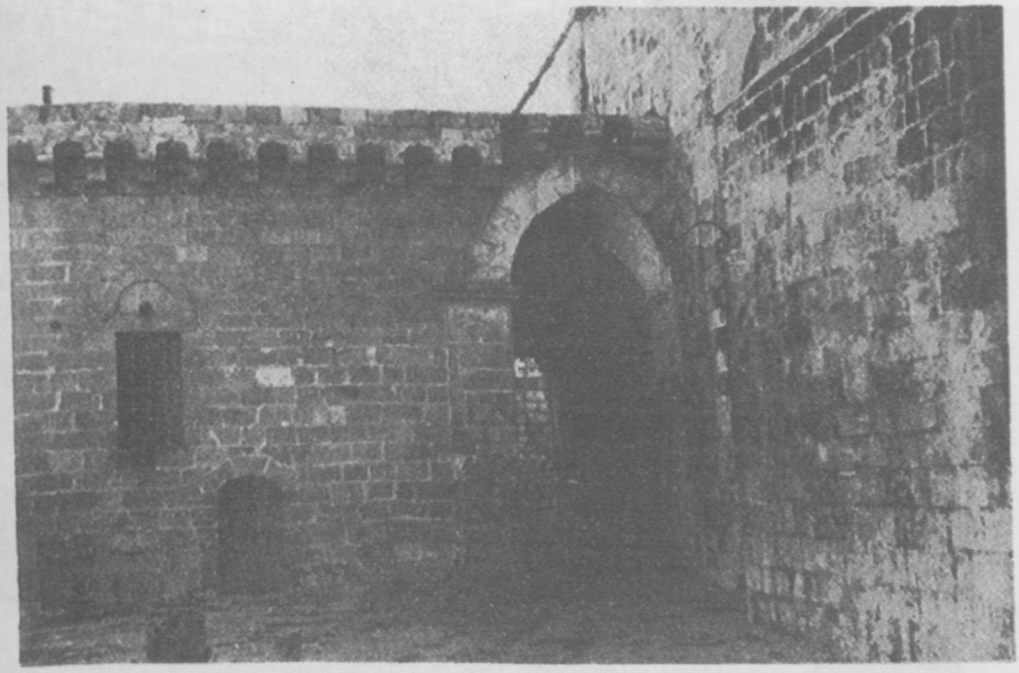

Resim: 7 — Ulu Camii, avlu doğu girişi

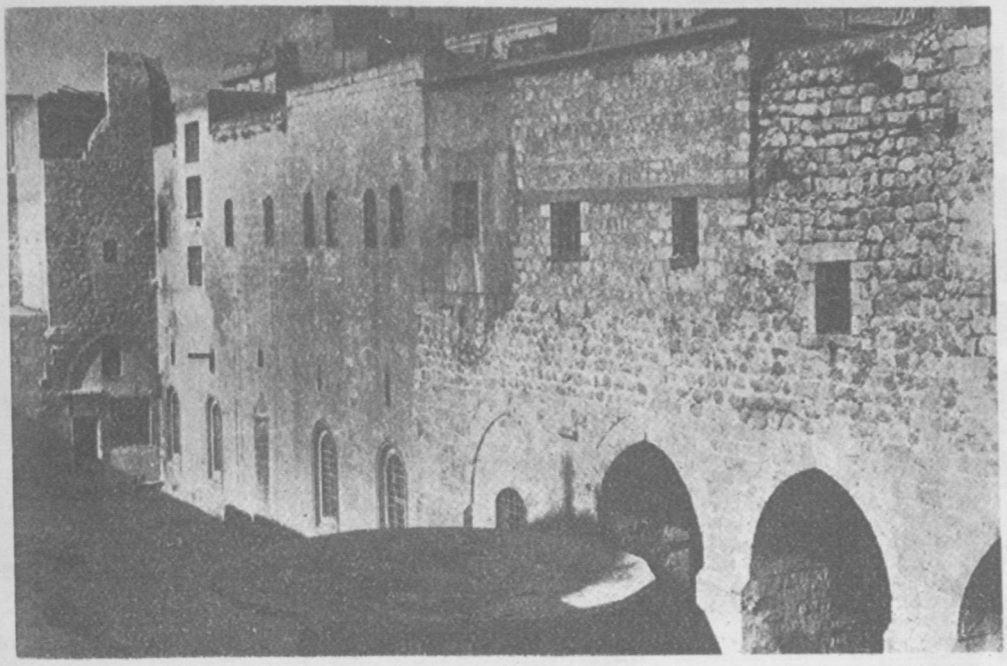

Resim: 8 — Ulu Camii, avlunun kuzey ve batıda küçük eyvan.

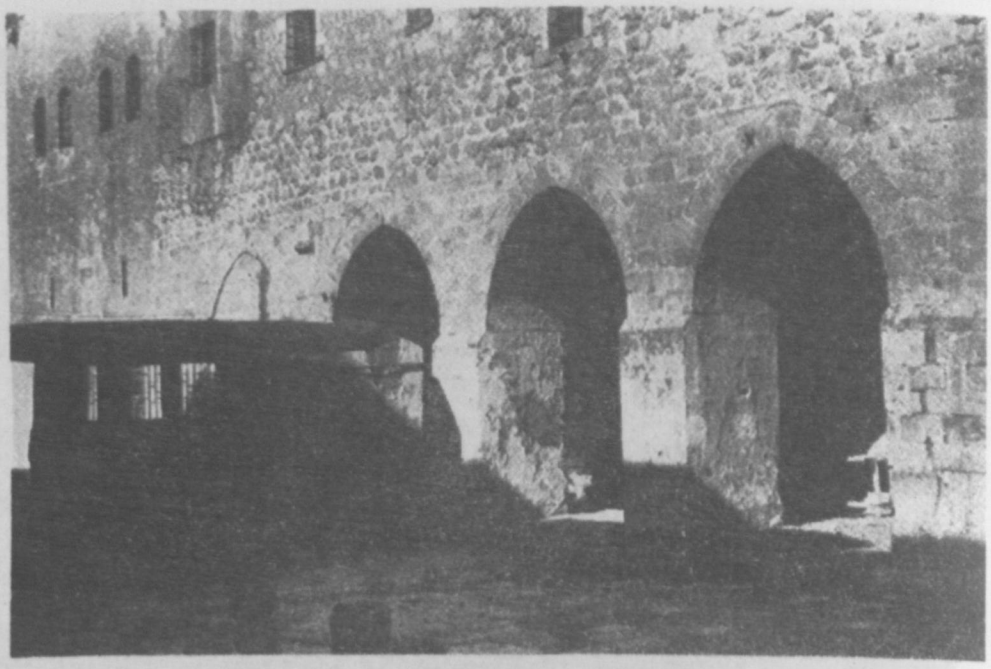

Resim: 9 — Ulu Çamii, avlu kuzeyinde revak kalıntısı ve yeni şadırvan

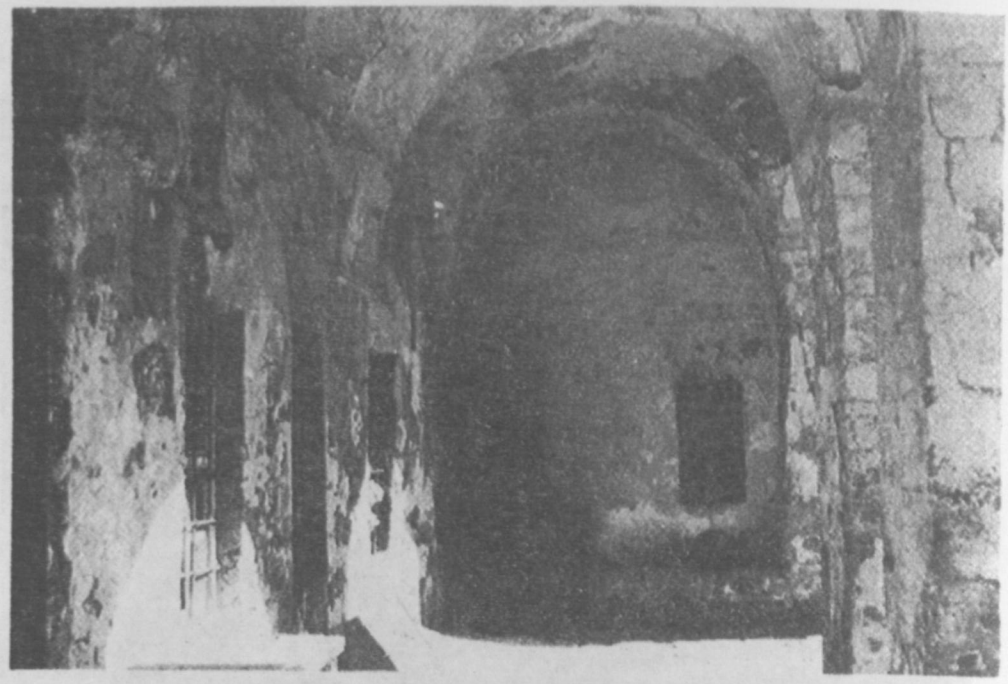

Resim: 10 — Ulu Camii, avlu kuzeyinde tonozlu revaklar ve arkadaki bölümlerin pencerelerinden

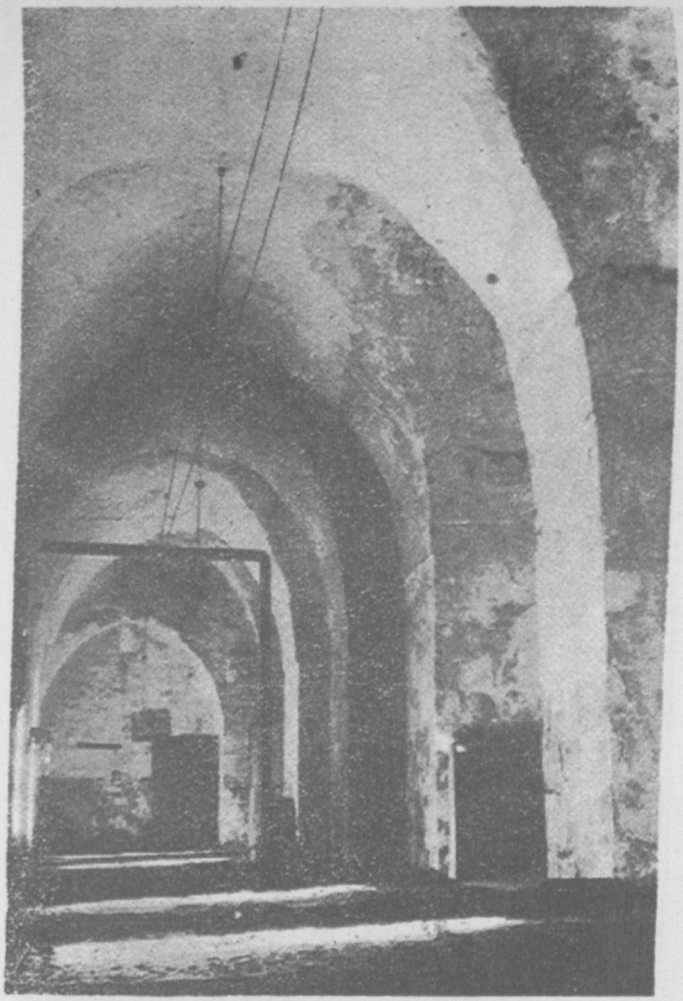

Resim: 11 — Ulu Camii kuzeyde Şafi kısmının içi

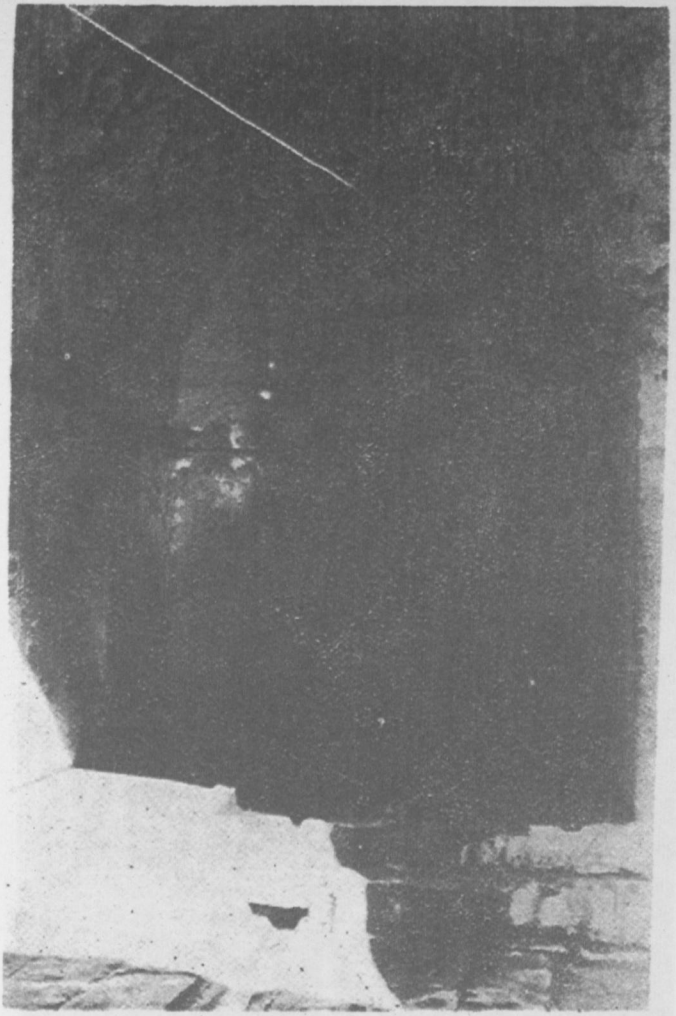

Resim: 12 — Ulu Camii, avlu kuzeyinde sel sebilli eyvan.

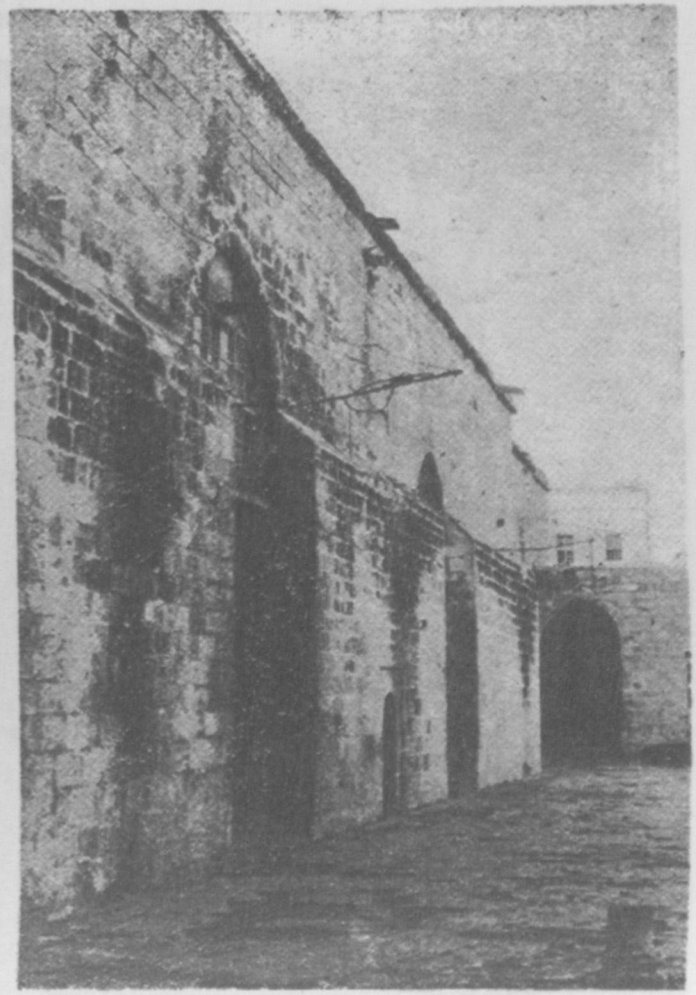

Resim: 13 — Ulu Camii, avlu güneyinde ana mekan, kuzey cephesi, 1967

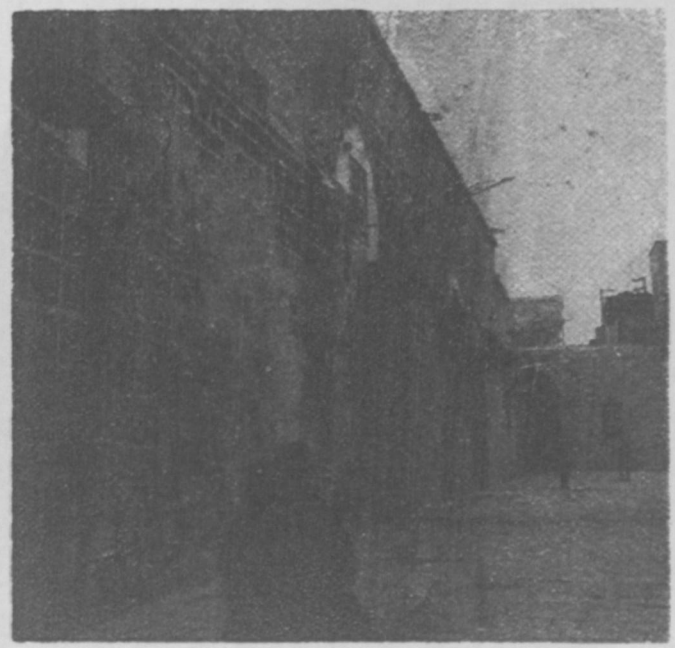

Resim: 14 — Ulu Camii, avlu güneyinde ana mekan kuzey cephesi, 1968

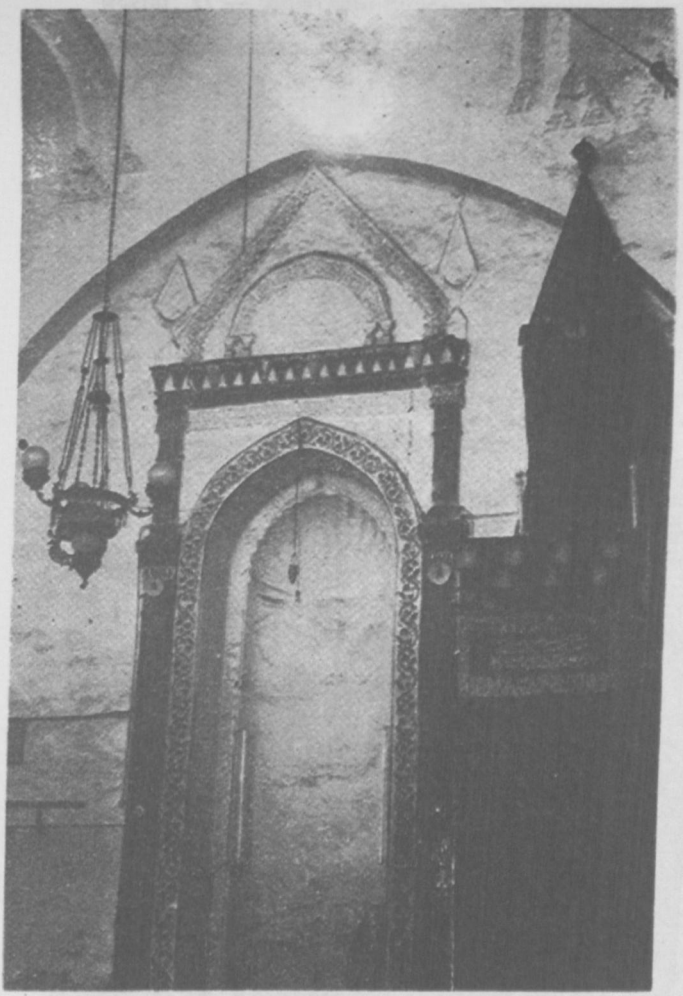

Resim: 15 — Ulu Camii, Mihrab

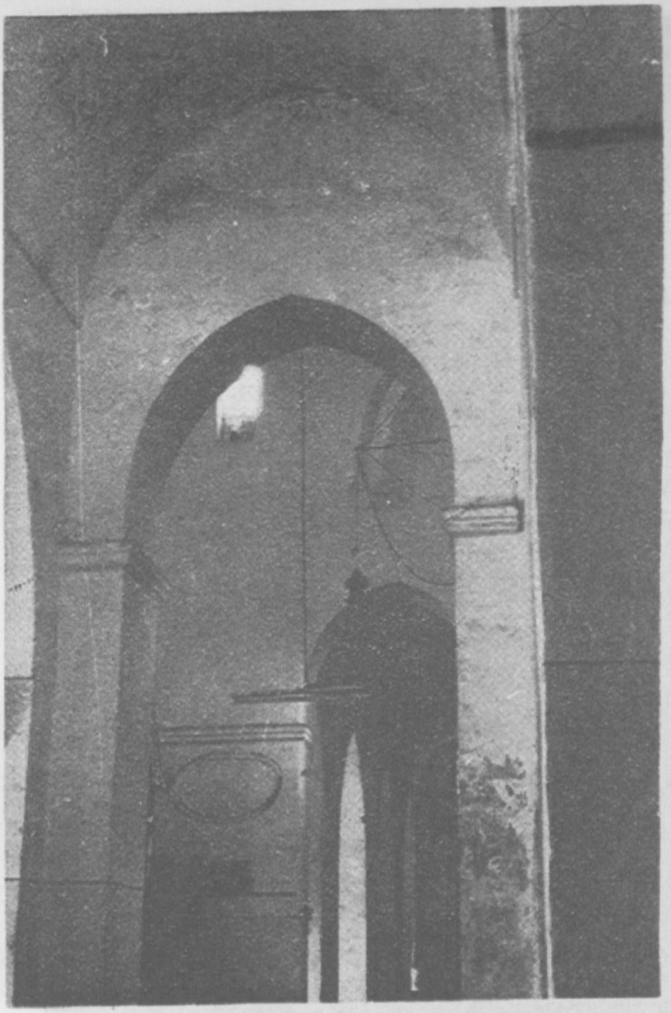

Resim: 16 — Ulu Camii, kubbe ayaklarından

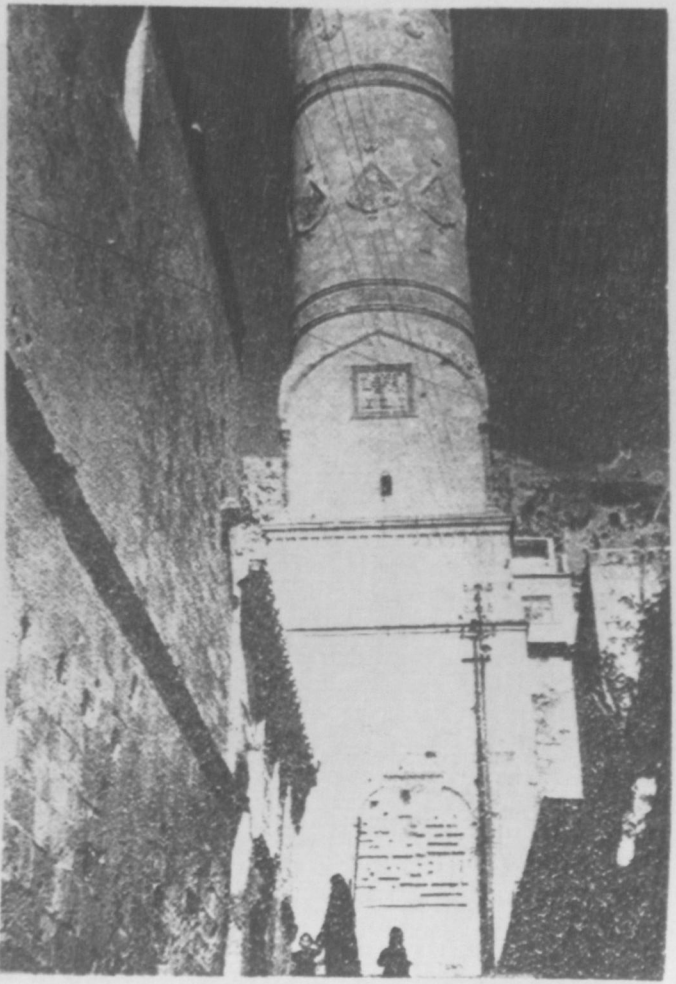

Resim: 17 — Minarenin güneyden görünüşü (Oturmalıkta taş örgüsü farkı)

Resim: 18 — Minarenin genel görünüşü

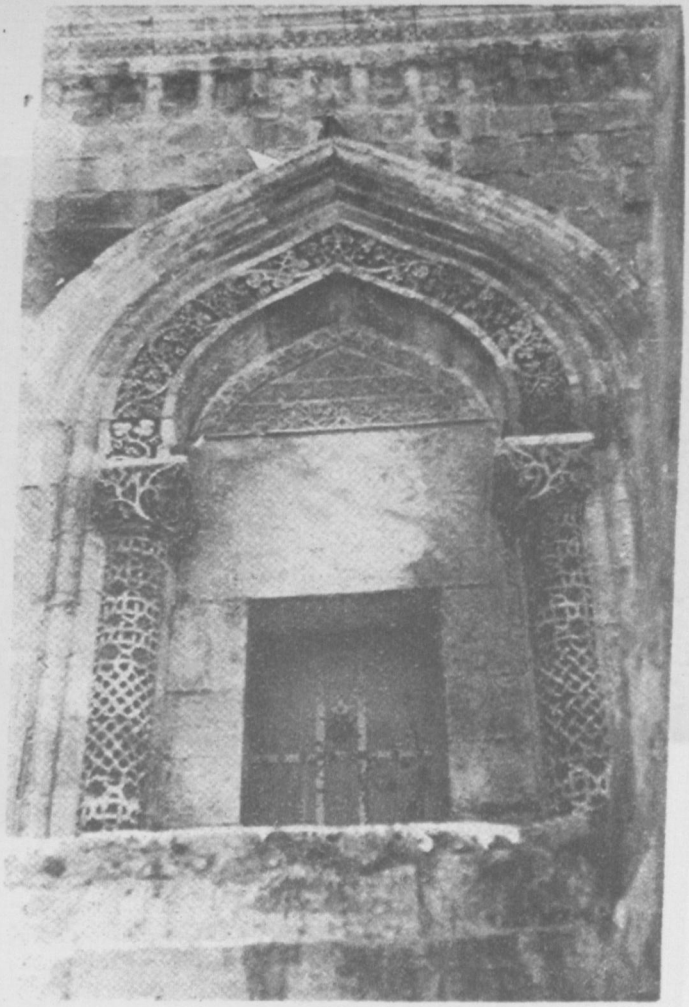

Resim: 19 — Minare kapısı

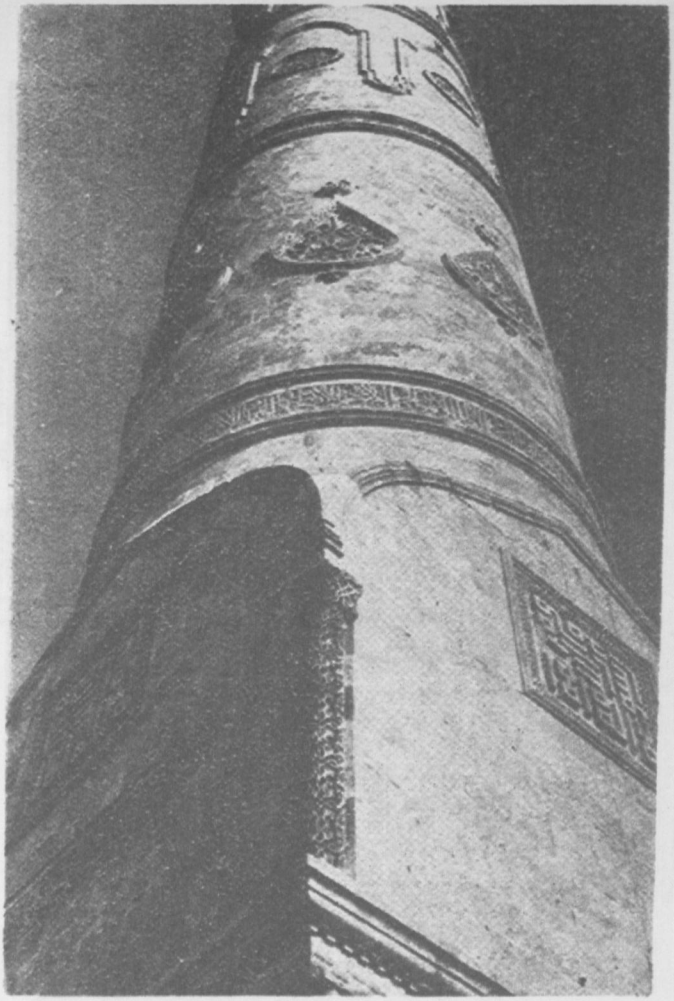

Resim: 20 — Minareden detay

Resim: 21 — Kitabe 1.

Resim : 22 — Kitabe 2,3,4

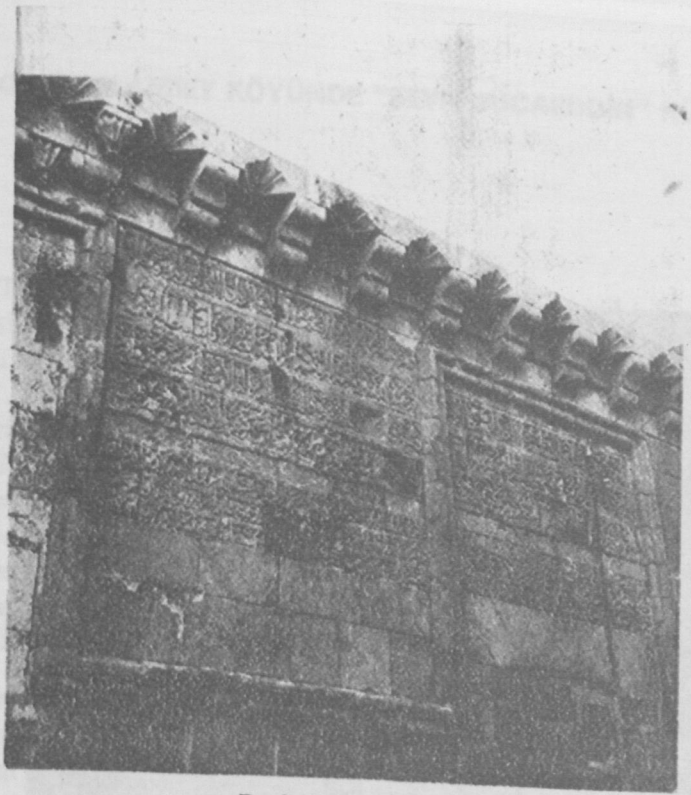

Resim: 23 — Kitabe 5

Resim: 24 — Kitabe 6,7

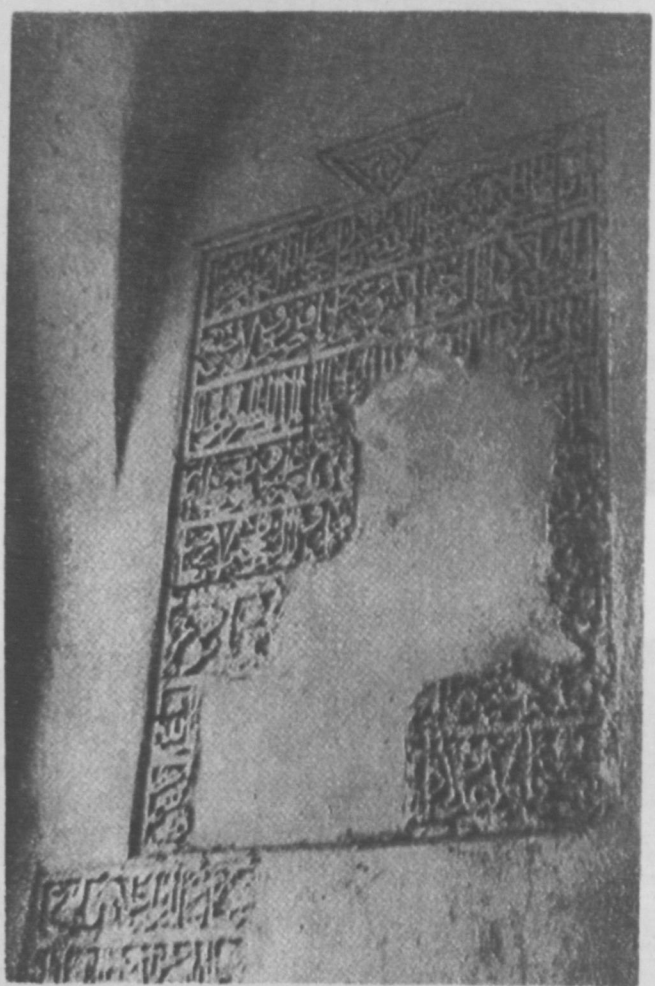

Resim: 25 — Kitabe 8,9

SEYİTGAZİ ASLANBEY KÖYÜNDE "ŞEYH SÜCAEDDİN" KÜLLİYESİ

Filiz AYDIN

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümünde 1970 yılı Temmuz ayında vermiş olduğum Y. Mimar-Master tezinin konusu Seyitgazinin Aslanbey köyündeki Şeyh Sücaeddin Külliyesini kapsamaktaydı. Külliye iki türbe, bugün imaret olarak adlandırılan L şeklinde plânlanmış bir yapı ve yeni bir camiden ibaret olup, kabaca XVI. yüzyıl başı olarak tarihlendirilmektedir[1]

Esas gayesini "bina için bir restorasyon projesi hazırlamak ve yeni bir fonksiyon imkânı araştırmak" şeklinde özetliyebileceğimiz çalışma, daha ziyade imaret binası üzerinde yoğunlaştırılmış olup, diğer binalar sadece değerlendirmede kullanılmıştır.

Çalışmanın ilk kısmı binanın tetkik ve dökümantasyonunu, binanın değerlendirilmesiyle sona eren gözlemsel, tarihi ve mukayeseli analiz çalışmalarını kapsamaktadır.

İkinci kısımda ise, mukayeseli analiz, ilgili tarihi dökümanların araştırılması ve binanın kendi verilerinin değerlendirilmesi neticesi bir restitüsyon projesi sunulmaktadır.

BİNANIN TANITILMASI :

Şeyh Şücaeddin Külliyesi, bir zamanlar Süca köyü olarak adlandırılan ve halen mahallinde o isimle tanınan ve Seyitgazi kasabasına 6 km. mesafede bulunan Aslanbey Köyünün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Köyde ayrıca bir de tarihi hamam mevcuttur. Moloz taş ile inşa edilmiş olan hamam külliyeden epey uzakta ve harap durumdadır. Külliye ile bir bağlantısı olup olmadığının araştırılması için yer yer sondajlar gerekmektedir.

Külliye başlıca iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda avlu duvarları ile çevrelenmiş iki türbe, bir minare, onikigen bir havuz ve tarihi değeri olmayan bir cami bulunmaktadır. Avlunun içinde yer yer mezarlara rastlanmaktadır. Kemerli bir kapıdan, külliyenin ikinci kısmını meydana getiren imaret binasının önünde yer alan meydana geçilir. L şeklinde plânlanmış olan imaret, kubbeli dört mekandan meydana gelmiştir. (bak Resim, I, Şekil I).

TÜRBELER :

Birinci kısımda bahsi geçen avlunun batı tarafında yer alan iki türbe, aynı plân tipine sahip olmakla beraber değişik yapıda iki binadır.

ŞEYH SÜCAEDDİN TÜRBESİ, bir kenarı 4.10 m. uzunlukta, sekizgen plâna sahip olup kubbeli bir yapıdır. Doğu kısmında dikdörtgen plânlı, kubbeli bir giriş mekanı bulunmaktadır. Her iki kısımda gri ve kırmızımsı renkte taş sıralarıyla inşa edilmiş olup, kubbelerin üzeri kurşun kaplıdır. (bak Resim 2) Siyah taş ile inşa edilmiş olan giriş kapısı üzerinde bir kitabe mevcuttur. (bak. resim 3,) Bu kitabeden anlaşıldığına göre inşa tarihi H. 921 (1515 M.) dir. Esas türbe

1. Bak s. 208 (Kitabeler)

pencereleri, güney ve kuzeybatı duvarlarında, dikdörtgen, tambur pencereleri ise sivri kemerli açıklıklar şeklindedir.

Türbenin ve giriş mekanının iç kısımları beyaz renkte badanalanmış, çiçek, yaprak motifleri ve eski yazı ile süslenmiştir. (kalem işi).

DEMİRTAŞ PAŞA TÜRBESİ de sekizgen plânlı ve kubbeli bir yapıya ve dikdörtgen, kubbeli bir giriş mekânına sahiptir. Yapı tamamen tuğla ile inşa edilmiştir. (Bak Resim 4,5). Duvar yüzlerinde yer yer eski sıva kalıntılarına rastlanmaktadır. Esas türbe duvarları takriben 3.50 m. uzunlukta olup, kirpi saçakla son bulmaktadır. Kubbe kurşunla kaplıdır ve üzerinde kitabe bulunan bronz bir alem mevcuttur. Bu alemin bir eşi de Şeyh Sücaeddin Türbesinde bulunmaktadır[2]. Türbenin kuzey ve güneybatı duvarlarında, üzerlerinde sağır tuğla kemer bulunan dikdörtgen pencere açıklıkları mevcuttur.

Yapının iç kısımları, Şeyh Sücaeddin Türbesinde olduğu gibi kalem işi ile süslenmiştir. Güney duvarında beşgen plânlı bir mihrap nişi bulunmaktadır.

İMARET :

Genel Durum :

Yapı L şeklinde plânlanmış, kubbeli dört mekândan meydana gelmiştir. (Bak Şekil 2, 3) Birinci odanın güney, 3 ve 4 üncü odaların doğu ve dördüncü odanın kuzey duvarları moloz taş, diğer duvarlar sarımtırak renkte kesme taş ile inşa edilmiştir. Duvarlar tek tip, basit profilli bir taş korniş ile nihayetlenmektedir. Kubbeler alaturka kiremit ile kaplıdır. Sadece birinci odanın kubbesinde kurşun örtü izlerine rastlanmaktadır. Bacalar tuğla ile inşa edilmiş olup, kurşun kaplı piramidal külâhla son bulmaktadır. Bacalardan bir tanesi gerek inşaat tarzı (kesme taş ve tuğla) ve gerekse ebat bakımından değişik bir durum göstermektedir. (Bak Resim 6, Şekil 4).

a. TEMELLER :

İlk çalışmalar sırasında toprak dolgu sebebiyle temeller hakkında bir araştırma yapmak mümkün olmamıştır[3].

b. DIŞ YAPI :

Binanın dış yapısını güney, batı, kuzey ve doğu olmak üzere dört cephe meydana getirmektedir. Güney cephesi esas cephe olup imaretin önündeki meydana bakmaktadır.

GÜNEY CEPHESİ :

Güney cephesi başlıca iki kısımdan meydana gelmiştir. Birici kısım, 1, 2 ve 3 no.lu odaların güney duvarlarından meydana gelmiş olup 33.13 m. uzunlukta ve doğu köşesinde 4.76 m. yüksekliktedir. (Bak. Resim 6, 7 ve Şekil 4). Cephe sarımtırak renkte kesme taş ile inşa edilmiş olup, üzerinde silme mevcut değildir. Cephenin 1 no.lu odaya rastlayan kısmı moloz taş ile inşa edilmiş olup, yer yer sıva ve badana izine rastlanmaktadır. Cephenin bu kısmındaki elemanlar 1, 2 ve 3 no.lu odaların giriş kapıları (K1, K2, K3), ve 2 no.lu odanın penceresidir (P1).

Batı köşesinden 5.52 m. mesafede, 1.06 m. genişlikte 1 no.lu odanın giriş kapısı (K1) mevcuttur. Üzerinde basık bir kemeri bulunan kapı, tepe noktasında 1.71 m. yükseklikte olup, gri-beyaz renkte kesme taş ile çerçevelenmiştir. Bu çerçeve üzerinde de sağır tuğla bir kemer bulunmaktadır. (Bak Şekil 7).

İkinci kapı (K2), batı köşesinden 15.50 m. mesafede, dikdörtgen bir açıklıktır. 1.06 m. genişlik, 1.81 m. yükseklikte ve basit bir profille çerçevelenmiş

2. Bak s. 208 (Kitabeler)

3. Bak s. 208 (Sondaj-hafriyat Raporu)

portâl çıkıntısı içinde yer almaktadır. (Bak Şekil 7).

İkinci kapıdan 1.52 m. doğuda 0.77 m. genişlik ve 1.19 m. yükseklikte üzerinde sağır, kesme taş (teğet) kemer bulunan dikdörtgen bir pencere mevcuttur. (P1) (Bak Şekil 8).

Cephenin üçüncü kapısı (K3), batı köşesinden 27.17 m. mesafede olup basit profilin çerçevelediği portâl çıkıntısı içinde yer almaktadır. Üzeri basık bir kemerle örtülü olan kapı açıklığı 1.01 m. genişlik ve 1.79 m. yüksekliktedir. Kemer taşları gri ve beyaz mermerden yapılmış olup, 3.14 m. yükseklikteki portâlin kemer açıklığından 15 cm. geri plândadır. (Bak Şekil 7).

Cephenin ikinci kısmı, 4 no.lu odanın güney duvarına tekabül etmekte ve ilk kısımdan daha ön plânda yer almaktadır. Cephe 12.14 m. uzunlukta ve 6.70 m. yüksekliktedir. Şeyh Sücaeddin Türbesi gibi sarımtırak gri ve kırmızımsı taş sıraları ile inşa edilmiş olup basit profilli bir silme ile sona ermektedir. Cephenin elemanları birbirinin aynı iki penceredir. (P10-P11) Birinci pencere batı köşesinden 3.13 m. mesafede ve üzeri sivri kemerle örtülü bir açıklıktır. 1.24 m. genişlikte ve tepe noktasında 2.47 m. yüksekliktedir. Pencere açıklığı taban seviyesinden 0.90 m. yüksekte olup, kemer kırmızı ve sarı-gri renkte taşlarla inşa edilmiştir. Pencere basit bir profilin çerçevelediği bir dikdörtgen içinde yer almaktadır. (Bak Şekil 8). Cephenin diğer bir elemanıda batı köşesine doğru, 5.15 m. yükseklikteki taş konsoldur. Genişliği 23 cm., yüksekliği 24 cm., olup duvar yüzünden 22 cm. lik bir çıkıntı yapmaktadır.

BATI CEPHESİ :

İmaretin batı cephesi de iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım 4 no.lu odanın batı duvarı olup 11.79 m. uzunluktadır. İkinci kısım ise 1 no. lu odanın batı duvarıdır (Bak Şekil 5).

Cephenin birinci kısmı, Güney Cephesi ikinci kısmı (4 no.lu odaya ait) gibi inşa edilmiş[4], ve aynı çeşit taş korniş ile son bulmaktadır. Güney cephede görülen taş konsol, bu cephede de dört adet olmak üzere mevcuttur. 4 no.lu odanın giriş kapısı (K4), 2.68 m. uzunluk ve 4.14 m. yükseklikteki portalin içinde yer almakta ve üzerinde gri ve beyaz mermerden yapılmış olan basık bir kemer bulunmaktadır. Kapı açıklığı 1.04 m. genişlikte ve tepe noktasında 1.81 m. yüksekliktedir. (Bak Resim 7, 8 ve Şekil 5).

Cephenin ikinci kısmı, 12.30 m. uzunlukta ve güney köşesinde 4.45 m. yüksekliktedir. Güney cephesinin birinci kısmında görülen yapı tarzı aynen burada da tatbik edilmiş ve duvar 4 no.lu odanın güney duvarında olduğu gibi taş silme ile nihayetlenmektedir[5]. Silme, cephenin orta kısmında 0,43 m. lik bir düşüş yapmaktadır. Cephede iki eş pencere bulunmakta, birincisi kuzey köşesinden 4.00 m., ikincisi 7.64 m. uzaklıktadır. 0.74 m. genişlik ve 1.12 m. yükseklikteki pencere açıklıklarının üstlerinde sağır birer sivri tuğla kemer mevcuttur. Üst kısımları kısmen harap vaziyette olan pencerelerin alt kısımları da toprak dolgu içindedir. (Bak Şekil 8).

KUZEY CEPHESİ :

Binanın arka cephesi olup değişik düzlemlerde üç kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım 1 no.lu odanın, ikinci kısım 2 ve 3 no.lu odaların, üçüncü kısım 4 no. lu odanın kuzey duvarıdır. Bütün cephe boyunca diğer cephelerde de görülen taş silme devam etmektedir.

Birinci kısım 12.19 m. uzunlukta ve batı köşesinde 4.28 m. yüksekliktedir. Taş silme duvarın orta kısmında 0.40 m. lik bir düşüş yapmaktadır. İki

4. Bak s. 202.
5. Bak s. 202.

eş pencere bu cephenin tek elemanlarıdır. Birinci pencere 1.41 m. genişlikte, 1.34 m. yükseklikte ve yerden 0.87 m. irtifaındadır. Doğu köşesinden olan mesafesi ise 1.97 m. dir. İkinci pencere de ilki gibi kenarları pek muntazam olmayan dikdörtgen bir açıklık şeklinde ve birinciden 6.01 m. mesafededir. Cephe koyu gri renkte kesme taş ile inşa edilmiştir (Bak Resim 9, Şekil 6).

Cephenin ikinci kısmı 21.25 m. uzunlukta ve batı köşesinde 5.25 m. yükseklikte olup, birinciden daha geri plândadır. Birinci kısım gibi kesme taş ile inşa edilmiş ve taş silme ile son bulmaktadır. Batı köşesinden 1.91 m. mesafede ve yerden 0.21 m. yüksekte taş bir çörten bulunmakta olup 0.22 m. genişlikte ve 0.24 m. yüksekliktedir.

Cephenin üçüncü kısmı, 12.12 m. uzunlukta ve doğu köşesinde 6.75 m. yüksekliktedir. İkinci kısımdan daha geri plânda bulunan duvar 4 no.lu odaya ait olup, moloz taş ile inşa edilmiş ve taş silme ile son bulmaktadır. Dikdörtgen bir kapı ve kemerli iki açıklık bu cephenin elemanlarıdır. Kapı batı köşesinden 1.31 m. uzaklıkta, 1.31 m. genişlikte, ve 1.68 m. yükseklikte olup, üstte ahşap bir lento ile kapatılmıştır. Eşik toprak dolgu ile örtülüdür. Kapının doğu tarafında 0.90 m. genişlikte, 0.36 m. yükseklikte ve etrafında taş bir çerçeve bulunan iki açıklık mevcuttur. Kısmen toprakla örtülü olan açıklıkların üzerleri sağır tuğla kemerlerle kapatılmıştır. Her iki açıklıkta sonradan kapatılmış durumdadır (Bak Şekil 6).

DOĞU CEPHESİ :

İki kısımdan meydana gelmiştir. Birincisi 4 no.lu, ikincisi 3 no.lu odanın doğu cepheleridir. Her iki kısımda moloz taş ile inşa edilmiş olup, taş silme ile son bulmaktadır.

Birinci kısım 12.19 m. uzunlukta, kuzey köşesinde 6.69 m. yükseklikte olup iki eş pencere açıklığına sahiptir. Birinci pencere kuzey köşesinden 3.38 m. mesafede olup, 0.78 m. genişlikte ve 1.27 m. yüksekliktedir. Yerden yüksekliği ise 1.80 m. dir. İkinci pencere ise güney köşesinden 1.90 m. uzaklıkta, 0.81 m. genişlikte ve 1.24 m. yüksekliktedir. Her iki pencere de dikdörtgen bir açıklık şeklinde olup demir parmaklıklıdır (Bak Resim 10, Şekil 5).

Doğu cephesinin ikinci kısmı, 3 no. lu odanın doğu duvarı olup, 11.05 m. genişlikte ve güney köşesinde 4.70 m. yüksekliktedir.

c. İÇ YAPI :

1 No.lu Oda :

Güney duvarında bulunan üzeri basık kemerli kapıdan girilen oda, kare plânlı olup üstte kubbe ile örtülüdür. Duvar uzunluğu doğu kenarında 9.58 m., güneyde 9.56 m. dir. Orijinal eşik seviyesine göre hakiki zeminini gösteren hiç bir iz mevcut değildir. Duvarlar beyaz badanalı olup, sıvanın döküldüğü yerlerde duvar malzemesinin moloz taş olduğu görülmektedir.

Kubbe ve kubbeye geçiş elemanı olarak kullanılan tromplar tuğla ile inşa edilmiş ve duvarlar gibi beyaz badanalanmıştır. Kubbe yüksekliği yerden 10.27 m. dir. Yarım daire şeklindeki tromp kemerleri duvarlar üzerinde de sağır kemerler şeklinde tekrar edilmiştir. Tepe noktasında yüksekliği 5.26 m., üzengi noktasında ise 3.40 m., ve stalâktitli konsollar üzerine oturmaktadır. Bu konsolların bir çeşitlenmesi de tromp köşelerinde bulunmaktadır (Bak Resim 11, 12 ve Şekil 9). Her iki motif de değişik renklerde boyanmıştır. Kubbe eteğinde batı, doğu ve güneyde, üzerleri yarım daire kemerli üç pencere bulunmaktadır. Kuzeyde ise aynı şekilde bir pencere motifi boyanmıştır. Kemerler arasındaki boşluklar, kubbe eteği ve kubbenin tepe noktası çiçek ve yaprak motifleri ile süslenmiştir.

Güney duvarının orta kısmında 1.15m. genişlikte giriş kapısı, sağ ve sol taraflarında ise ikişer adet dikdörtgen niş bulunmaktadır.

Batı duvarının orta kısmında, üzerinde ahşap hatıl bulunan 0.63 m. genişlik, 0.54 m. derinlik ve 0.80 m. yükseklikte bir niş mevcuttur. Nişin kuzey ve güney tarafında 1.05 m. genişlikte, ahşap hatıllı dikdörtgen pencere açıklıkları bulunmaktadır. Pencere üstlerindeki sıvanın döküldüğü yerlerde sağır kemerler görülmektedir. Duvarın en kuzey ve güney uçlarında ise ahşap hatıllı, ufak birer niş mevcuttur.

Giriş kapısının karşısına rastlıyan kuzey duvarının orta kısmında bir ocak yer almaktadır. Yaşmak kısmı yıkık olan ocak tuğla, taş ve harç ile inşa edilmiştir. Ocak, kırmızı, yeşil, gri ve sarı renklere boyanmış ve iki tarafında 1.01 m. genişlik ve 1.42 m. derinlikte gayrimuntazam iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Her ikisininde üstünde ahşap hatıl vardır. (Bak Resim 12, Şekil 9).

Doğu duvarında üç niş bulunmaktadır. Ortadaki niş en büyüğü olup, 1.04 m. genişlik ve 1.42 m. yüksekliktedir. Yerden olan yüksekliği ise 0.91 m. dir. Diğer iki niş ise daha küçük ebattadır.

2 No.lu Oda :

Kare plânlı ve kubbeli bir mekânı olan odanın güney duvarı 8.71 m., doğu duvarı 8.69 m. uzunlukta olup güney duvarındaki kapı ile dışarıya bağlanmaktadır. Giriş kapısı üzerinde üç dilimli (trefoil) bir kemer bulunmaktadır. Zeminde yer yer, kaba taş kaplamaya rastlanmaktadır. Kuzey batı köşesinde 10 cm. yüksekliğinde bir taş platform mevcuttur. Duvarlar taş ve tuğla ile, kubbe ve geçiş elemanı olan tromplar tamamen tuğla ile inşa edilmiştir. Tepe noktası 6.10 m. yükseklikte olan tromplar üçgen taş konsollar üzerine oturmaktadır. Taş konsollar tromp köşelerinde de mevcuttur. Duvar yüzlerinde yer yer eski sıva kalıntılarına rastlanmaktadır. Üzerleri is ile kaplı olup herhangi bir boya veya süsleme yoktur. Yüksekliği 10.45 m. olan kubbe üzerinde üç adet altıgen ışıklık mevcuttur.

Giriş kapısının batısında 1.19 m. genişlik, 0.73 m. derinlik ve yerden 0.91 m. yüksekte bir niş mevcuttur. Ahşap hatıl üzerinde sağır tuğla kemer bulunmaktadır. Kapının doğu tarafında ise 1.04 m. genişlik, 1.13 m. yükseklikte ahşap hatıllı bir pencere ve 1.51 m. genişlik 0.61 m. derinlikte üzeri kemerli bir niş bulunmaktadır. Yerden 0.45 m. yükseklikte olan nişin tabanı taş kaplıdır.

Duvar üzerinde sağır kemer içinde, kemerli bir pencere mevcuttur. Pencerenin tepe noktası yüksekliği ise 6.00 m. dir.

Batı duvarında ise üstleri kemerli üç niş mevcuttur. 0.66 m. derinlik ve 1.20 m. genişlikteki nişlerin üzengi hizasında, bütün duvar boyunca ahşap bir hatıl uzanmakta ve güney duvarınada dönmektedir. Tepede sağır kemer içinde, güney duvarındaki gibi kemerli pencere şeklinde bir niş bulunmaktadır.

Kuzey duvarında, ortada iki ocak yer almaktadır. Ocaklar 1.40 m. genişlik ve 0.61-096 m. derinlikte ve dikdörtgen plânlıdır. Yaşmakları basit, iki yüzeyli olup ahşap çerçeve, kiremit ve harç ile yapılmıştır. (Bak Resim 13, 14 ve Şekil 9). Ocakların doğu tarafında 0.88 m. genişlik ve 0.78 m. derinlikte, ahşap hatıllı bir niş mevcuttur. Batı tarafında ise 1.01 m. genişlik ve 0.68 m. derinlikte kemerli bir niş içinde haç plânlı taş bir tekne yer almaktadır. Tekne, muhtemelen eski bir Bizans yapısından alınmıştır. Ocakla bu niş arasında, lavabo gibi yerleştirilmiş, kemerli ufak bir nişin önünde yer alan diğer bir taş tek-

ne mevcuttur. Nişin içinde geriye doğru akan ve kuzey cephesindeki çörtene bağlanan bir oluk bulunmaktadır. Batı duvarındaki gibi sağır kemer içindeki niş burada da mevcuttur.

Doğu duvarında ise, kuzey duvarındakiler gibi üç adet ocak mevcuttur. En kuzeyindeki ocağın yaşmağı yıkıktır. Ocakların iki tarafında ufak birer niş bulunmaktadır.

3 No. lu Oda:

Kare plânlı ve kubbeli bir oda olup, güney duvarında 8.24 m. doğu duvarında 8.57 m. uzunluktadır. Odaya güney duvarında bulunan yarım daire kemerli bir kapıdan girilmektedir. Orijinal zemin hakkında hiç bir iz mevcut değildir. Duvarların yapı tarzı, kubbe ve geçiş elemanları bakımından 2 no.lu odanın aynıdır.

Güney duvarında, kapının doğu tarafında 0.66 m. genişlik, 0.51 m. derinlik ve 0.95 m. yükseklikte ahşap hatıllı bir niş bulunmaktadır. Kapının batı tarafında ise 2.11 m. genişlik, 0.88 m. derinlik ve tepe noktasında 3.06 m. yükseklikte, sivri kemerli bir niş mevcuttur. 2 no.lu odada olduğu gibi sağır kemer içindeki kemerli pencere burada da mevcuttur[6].

Batı duvarında yerden 2.50 m. yükseklikte demir çiviler mevcut olup, bunlardan iki tanesinde ahşap parçaları asılıdır. 2 no.lu odada olduğu gibi sağır kemer içinde pencere şeklinde niş mevcuttur[7].

Kuzey duvarında üstlerinde ahşap hatıl bulunan dört niş bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 1.40 m. genişlikte, 0.75 m. derinlikte ve üzerlerinde sağır tuğla kemerleri mevcuttur. Batı duvarındaki gibi sağır kemer içinde pencere şeklinde niş bulunmaktadır.

Doğu duvarında da dikdörtgen dört niş bulunmaktadır. Üstlerindeki ahşap hatıl, kuzey duvarında olduğu gibi duvar boyunca devam etmektedir. Sağır kemerler ise sıvalı durumdadır. Yerden 4.91 m. yükseklikte, sağır kemer içinde bulunan pencere şeklindeki niş burada da mevcuttur.

4 No.lu Oda :

Diğer üç oda gibi bu odada kare plânlı ve kubbelidir. Kubbeye geçiş yine köşelerde bulunan tromplarla sağlanmıştır. Diğer üç odaya kuzeybatı köşesinden bağlı olan odaya batı duvarında bulunan bir kapı ile girilmektedir. Zemini kapı eşik seviyesinden 2.00 m. aşağıda olup toprak ile kaplıdır. Güney ve batı duvarlarında kapının eşik seviyesi hizasında duvar 5-18 cm. lik diş yapması ve yer yer ahşapların oturabilmesi için duvarda deliklerin bulunması bu odada ahşap bir döşemenin bulunduğunu ispat etmektedir. Duvarlar ve kubbe moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiş ve beyaz badanalanmıştır. Tromp kemerlerinin üzerine oturduğu ve şekilleri tam olarak belli olmayan kabartmaların bir çeşitlenmesi de tromp köşelerinde bulunmaktadır. Kemerler arasındaki boşluklar çiçek ve yaprak motifleri ile boyanmıştır. Motifler Şeyh Sücaeddin Türbesindekilere çok benzemektedir. Kubbe eteğinde, güney ve batı yönlerinde, yarım daire kemerli iki pencere bulunmakta, doğuda ise aynı pencere motifi resmedilmiştir.

Güney duvarı 9.56 m. uzunluğunda olup, ortada sivri kemerli bir niş bulunmaktadır. Genişliği 1.08 m. ve derinliği 0.75 m. dir. Nişin iki tarafında üzeri beş dilimli bir kemerle örtülü niş içinde sivri kemerli pencere açıklığı mevcuttur. 1.21 m. genişliğinde olup, tepe noktası tabandan 4.56 m. yüksekliktedir. Duvarın en doğu ve batı uçlarında dikdörtgen birer niş bulunmaktadır.

6. Bak s. 205
7. Bak s. 205

Yaklaşık olarak orta kısmında giriş kapısı bulunan batı duvarı 9.57 m. uzunluğundadır. Bursa tipi kemerle örtülü olan kapı üzerinde yarım daire kemerli bir niş, alt kısmında ise bir oyuk mevcuttur. Kapının güney tarafında iki dikdörtgen niş yer almaktadır. Birincisi güney köşesinden 0.70 m. mesafede ve 0.47 m. genişliktedir. İkinci niş ise 0.74 m. genişlik ve 0.58 m. derinliktedir. Kapının kuzey tarafında sivri kemerli, 1.93 m. genişlik ve 0.66 m. derinlikteki niş içinde, haç şeklinde eski bir Bizans teknesi bulunmaktadır. Teknenin üzerinde duvar yüzeyinde üst üste iki musluk deliği görülmektedir.

9.60 m. uzunluktaki kuzey duvarının batı ucunda basık kemerli, 1.04 m. genişliğinde bir kapı bulunmaktadır. Eşik seviyesi yerden yaklaşık olarak 2.00 m. yüksekte olan kapının üzerinde sivri kemerli, 5 cm. derinliğinde bir niş mevcuttur. Kapıdan 0.64 m. mesafede 2 no.lu odadakilere benzeyen bir niş bulunmaktadır[8] Ocağın doğusunda 1.51 m. genişlik 1.26 m. derinlik ve tepe noktasında 4.29 m. yüksekliği olan, yarım daire kemerli fırın kapısı mevcuttur. 1.39 m. mesafede birincinin aynı ikinci bir fırın kapısı daha vardır. Fakat birincide bulunan dikdörtgen açıklık burada sonradan kapatılmış vaziyettedir. İki fırın arasında, üzerinde üç dilimli kemeri bulunan bir niş mevcuttur. 0.68 m. genişliğinde, 0.32 m. derinliğinde ve 3.11 m. yüksekliğindeki nişin üzerinde yine yarım daire plânlı, ve yarım daire kemerli bir niş daha bulunmaktadır (Bak Resim 15 ve Şekil 4). Duvarın en doğu ucunda ise 0.55 m. genişlik, 0.55 m. derinlik ve 0.72 m. yükseklikte dikdörtgen bir niş vardır.

Doğu duvarının orta kısmında, siyah renkli taştan yapılmış, basit bir profille sınırlanmış dikdörtgen bir çerçeve içinde büyük bir ocak bulunmaktadır. Yedi kenarlı piramidal yaşmak yıkık vaziyettedir. Ocağın tepe noktası 5.80 m., tabanı 1.58 m. yüksekliktedir. Ocağın iki yanında, 1.25 m. mesafede, 1.08 m. genişlikte ve sivri kemerli pencere açıklıkları mevcuttur (Bak Resim 16, Şekil 9).

d. ÇATI :

Çatı, üç tanesi sekizgen, bir tanesi çokgen (14 kenarlı) tamburlar üzerine oturan dört kubbeden meydana gelmiştir. İlk üç odanın tamburu duvarların silme seviyesinden 0.70 m. yükseklikte bir platform üzerine oturmaktadır. Yer yer bacalar (toplam olarak 10 adet) tamburlara bitiştirilmişlerdir (Bak: Resim 17, Şekil 3).

Birinci odanın tamburu kesme taş ve tuğla ile inşa edilmiş ve bütün binada görülen silme ile sona erdirilmiştir. Silme üzerinde ahşap bir band çepeçevre dönmektedir. Tamburun batı, güney ve doğu duvarlarında yarım daire kemerli, 0.60 m. genişlik ve 1.18 m. yükseklikte üç pencere mevcuttur. Kubbe 35x20x3,5 cm. lik tuğlalarla inşa edilmiş olup, yer yer kurşun kaplamayı tutturmak için kullanılmış olan demir çivilere rastlanmaktadır. Tamburun dört köşesinde alttaki odaya ait tromp çıkıntıları görülmekte ve kuzey tarafından 1.59x1.62 m. ebadında bir baca yükselmektedir. Kesme taş ve tuğla sıraları ile inşa edilen bacanın üst kısmı tamamen tuğla olup külah kısmı mevcut değildir. Halen bacanın yerden yüksekliği 14.50 m. dir.

İkinci odanın tamburu da ilki gibi tuğla ve taş sıraları ile inşa edilmiş ve taş silme ile nihayetlenmiştir. (yerden 8.71 m. yükseklikte). Güney kenarında hafif sivri kemerli bir pencere mevcuttur. Kubbe 22x36x4 cm. ebadında tuğla ile inşa edilmiş olup kalınlığı harç dahil 0.70 m. dir. Üzeri 10 cm. kalınlığında kiremit ile kaplı olan kubbenin tepe noktasında kilit taşı bulunmak-

8. Bak s. 205

tadır. Kuzey tarafında, tamamen tuğla ile inşa edilmiş iki baca yükselmektedir. Üstte kirpi saçakla son bulan bacaların kurşun kaplı piramidal külahları da mevcuttur. (Bak: Resim 18, 19 ve Şekil 6).

Üçüncü odanın tamburu yapı tarzı bakımından ikincinin aynı olup, güney ve doğu kenarlarında hafif sivri kemerli pencereleri mevcuttur. İkinci kubbedeki ışıklıklara burada rastlanmamaktadır.

İkinci ve üçüncü kubbeler arasında, bir evvelkilere benzeyen üç baca mevcuttur. Yaklaşık olarak 1.14x1.11 m. ebadında ve 0.85 m. aralıklı olan bacalar yerden 7.60 m. yükseklikteki bir silme üzerinden başlamakta ve takriben 14.11 m. ye kadar yükselmektedir. En kuzeyindekinin ise külah kısmı tamamen yıkıktır.

4. no.lu odanın çatısı olan dördüncü kısım, ondört kenarlı ve tamamen kesme taş ile inşa edilmiş olan tambur ve onun üzerindeki taş silmeden ibarettir. Güney ve batı kenarlarında basık sivri kemerli pencereleri mevcuttur. Kubbe 35x20x3.5 cm. ebadında tuğla ile inşa edilmiş olup alaturka kiremit ile kaplıdır ve tepe noktasında kilit taşı bulunmaktadır. Kuzey tarafında üç, doğu tarafında ise tek bir baca yükselmektedir. İkinci ve üçüncü odanın çatı kısmındakilere benzeyen bacalardan iki tanesinin külahları yıkıktır. Tromplar ilk üç kısımda olduğu kadar belirli değildir (Bak Resim 20).

KİTABELER :

Külliye ile ilgili üç kitabe mevcuttur. Birincisi Şeyh Sücaeddin Türbesi nin kapısı üzerinde olup Türkçe tercümesi şöyledir: "Evliyanın öncüsü Hazreti Sultan Süca-' Allah kabrini nurlandırsın'ı seven Bali Bey oğlu Kasım Bey, bu binayı Hicri 921 (milâdi 1515 tarihinde ve Sultan Bayezid'in oğlu Sultan Selimin saltanatı zamanında imar eyledi."[9].

Diğer iki kitabe ise birbirinin aynı olup, iki türbenin alemleri üzerindedir. "Bendli Muhammed aleyhi bühyen bendadi Muhammed Emin Vakfı Sücaeddin Baba, kul kabulrabbil alemin, 20 Mart 1183 (1769 milâdi)[10].

HAFRİYAT (SONDAJ) RAPORU :

1969 Eylül ayında Vakıflar Genel Müdürlüğü külliyede hafriyat ve temizlik işlerini başlatmıştır. Çalışmalar iki türbe arasındaki muhtes kısmın yıktırılması, imaret etrafındaki toprak dolgunun ve çatıdaki ot ve toprağın temizlenmesi gayesini gütmekteydi ve bir araştırmadan ziyade restorasyon işlemine bir hazırlık mahiyetinde olduğundan binanın mevcut, orijinal kiremit kaplamasıda bu çalışmalar sırasında tamamen kaldırılmıştır. Bu çalışmaların neticeleri şöyle sıralanabilir:

— Temellerin başladıkları seviye ve malzemeleri (moloz taş) bu çalışmalar neticesinde tesbit edilmiştir.

— 2 ve 3 no.lu odaların giriş kapılarının eşik seviyeleri tesbit edilmiştir. Diğerleri daha öncede bilinmekteydi.

— Fırın duvarları da kısmen ortaya çıkarıldı. Böylece fırınların plânı hakkında da bir fikir edinmek mümkün oldu.

— 1 no.lu odanın (dış) güneybatı köşesinde bulunan duvar kalıntısı (0.75 m. kalınlığında ve 3.80 m. uzunluğunda, 0.40 m. yüksekliğinde) ise

---

9. عمر هذا البناء اشريف قاسم بك بن بالى بك الحب قدوة الاولياء حضرت سلطان شجاع نور الله قبره فى ايام دولت السلطان سليم خان بن بايزيد خان فى تاريخ احدى وعشرين وتسعماء

10. Kitabe köyün imamı tarafından okunmuştur. Fotoğrafı O.D.T.Ü. Restorasyon Bölümü Arşivinde mevcuttur.

muhtemelen bina önünde mevcut olan revakın yan duvarı idi veya 1 no.lu odaya ön cephede eklenen bir ön mekanın yan duvarıdır. İkinci faraziye daha başka duvar kalıntıları bulunmadıkça daha az geçerlidir.

— Çatının temizlenmesi neticesinde tamburlara bitişik tromp çıkıntılarının da tuğladan inşa edildiği ve kiremitle kaplandığı anlaşılmıştır.

STRÜKTÜREL VE MİMARİ ANALİZ:

I. STRÜKTÜREL ELEMANLAR:

a. TEMELLER: Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan hafriyat sonucu temelllerin inşa malzemesi (moloz taş) ve başladıkları seviyeyi tespit etmek mümkün olmuştu. Derinlik ve kalınlıkları hakkında hiç bir fikir edinilememiştir.

b. DÖŞEME KAPLAMALARI : Toprak dolgu sebebiyle binada orijinal zemin tesbiti yapılamamıştır. Sadece 2 no.lu odada kısmi bir taş kaplama bulunmuştur. Daha önce izah edildiği gibi (bak. s. 206) 4 no.lu odada bir ahşap zeminin varlığı (kapı eşiği seviyesinde) kabul edilmiştir.

c. DUVARLAR: Duvar kalınlıkları 1.10-1.70 m. arasında değişmektedir. Sadece 1 ve 2 no.lu odaların arasındaki duvar 2.20 m kalınlıktadır. Bu da iki ayrı duvarın değişik tarihlerde yan yana inşa edilmesi neticesi olabilir.

i. Dış duvarlar: Güney ve batı cepheleri (1 no.lu odanın güney duvarı hariç) sarımtırak kesme taş ile, arka cepheler ise koyu gri renkte kesme taş ve moloz taş ile inşa edilmiştir. Yer yer eski Bizans yapılarından alınmış taşların kullanıldığıda görülmektedir.

Duvar inşaatında ön ve arka cepheler arasındaki teknik ve malzeme farkı bu binada oldukça belirlidir.

ii. Tambur duvarları: Malzeme farkı, kullanılışı ve biçimi bakımından, ana gövde duvarları gibi tambur duvarlarıda farklılık göstermektedir. Başlıca üç grup altında toplanabilir: 1 no. lu oda, 2 ve 3 no. lu odalar, ve üçüncü grup olarakta 4 no.lu oda.

iii. İç duvarlar: Moloz taş ve tuğla parçaları ile inşa edilmiştir. 2 ve 3 no.lu odalarda nişlerin üzerinde duvar boyunca ahşap hatıl uzanmaktadır.

iv. Duvar yüzleri: Güney duvarının bir kısmı hariç dış duvarlar sıvasız, bütün iç duvar satıhları ile sıvalı ve badanalıdır. 1 ve 4 no.lu odalarda ilâveten 'kalem işi' süsleme görülmektedir.

d. KEMERLER: Netice olarak söylenebilirki, binada pek çok tip kemer değişik yerlerde kullanılmıştır. Bunlar arasında basık kemer, sadece kapı üstlerinde, sivri kemerlerde binanın bir çok yerinde bol miktarda kullanılmıştır. Dekoratif kemer formları ise (Bursa kemeri, dilimli kemer vs.) daha ziyade 4 no.lu odada (iç ve dışta) kullanılmıştır.

e. SİLMELER: Güney cephesinin ilk kısmı hariç, bütün binada tek tip, basit profilli taş silme kullanılmıştır. Bacalar ise kirpi saçaklıdır.

f. ÜST YAPI:

i. Geçiş elemanları: Bütün binada tromplar kubbeye geçiş elemanı olarak kullanılmışlardır. Ufak farklarla üç grupta toplanabilirler:

1) 1 no.lu odada, stalaktitli konsollar üzerine oturan tromp kemerleri,

2) 2 ve 3 no.lu odalarda, taş konsollar üzerine oturan,

3) 4 no.lu odada, gayrimuntazam kabartmalar üzerine oturan tromplar.

ii. Kubbeler: Kubbe inşaatı ve malzeme ebadı bakımından bazı farklar mevcuttur. 1 no.lu kubbe, 2 ve 3 no.lu kubbeler ve 4. no.lu kubbe olarak üç tip altında toplanabilir. Bunlardan sa-

dece 2 no.lu kubbede ışık delikleri mevcuttur.

g. ÇATI KAPLAMASİ: 1 no.lu kubbe şimdi çıplak vaziyettedir, fakat eski örtüsünün kurşun kaplama olduğu bilinmektedir. Diğer kubbeler ise alaturka kiremit ile kaplıdır.

II. NON - STRÜKTÜREL (MİMARİ) ELEMANLAR:

a. AÇIKLIKLAR:

i. Kapılar: Binada toplam olarak beş kapı bulunmaktadır. K1, K2, K3 ve K4 ana cepheler üzerinde olup dekoratif elemanlardır. K5 ise (4 no.lu odanın kuzey duvarındaki kapı) tamamen değişik karakterde olup muhtemelen bir servis kapısı idi.

ii. Pencereler: beş ana tip olarak gruplandırılabilirler. P1 2 no.lu odanın güney, P2 ve P3 1 no.lu odanın batı, P4 ve P5 1 no.lu odanın kuzey, P8 ve P9 4 no.lu odanın doğu, P10 ve P11 1 no. lu odanın güney duvarındadır. Üçüncü tip (P4 ve P5) daha sonra açılmışlardır.

Tambur pencereleri de bir gruplaşma göstermektedir. 1) Yarım daire kemerli 1 no.lu tambur pencereleri, 2) Hafif sivri kemerli 2 ve 3 no.lu tambur, ve 3) Basık sivri, 4 no.lu tambur pencere kemerleri.

b. NİŞLER: Binada, şekil ve ölçü bakımından değişiklik gösteren çok sayıda niş mevcuttur. Bir kısmı kemerli, bir kısmıda sadece dikdörtgen şeklindedir. 3 no.lu odadaki nişlerin hepsi büyük ebattadır (takriben 1.40 m. genişlik, 0.75 m. derinlik ve 1.40 m. yüksekliğinde)

c. OCAKLAR: 1, 2 ve 4 no.lu odalarda rastlanan ocaklar, üç grup halinde toplanabilir. Birinci tip, 1 no.lu odada bulunan ocak olup, alçı kabartmalı ve boyalıdır. Yaşmak kısmı mevcut değildir. Önünde taş bir platform bulunmaktadır. Daha basit formda ve dekorasyonsuz tip olan ikinci grup ise 2 ve 4 no.lu odalarda mevcuttur. Muhtemelen pişirme işlerinde kullanılmaktaydı. Üçüncü tip ise 4 no.lu odada mevcut olup, koyu renk taş bir çerçeve içinde yer almış ve yaşmak kısmı yıkıktır. Hepsi dikdörtgen plânlıdır.

d. FIRINLAR : Şimdi mevcut olmayıp, sadece 4 no.lu odanın kuzey duvarında ağızları bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğünce yaptırılan sondajlar neticesinde ise temelleri bulunmuştur. Bu temellerden anlaşıldığına göre fırınlar yarım daire plânlı idiler. Fırınların üst yapıları hakkında ise hiç bir iz mevcut değildir.

e. BACALAR: Binada başlıca iki tip olmak üzere toplam 10 adet baca mevcuttur. Birinci tip 1 No.lu odanınki olup kesme taş ve tuğla sıralarıyla inşa edilmiştir. Plân ölçüleri 1.62x1.59 m. olup yerden 13.93 m. lik bir yüksekliğe erişmektedir. Külah kısmı ise yıkıktır.

İkinci tip ise, 2 ve 4 no.lu odaya ait olup, tamamen tuğla ile inşa edilmişlerdir. Plân olarak birinciden daha ufaktırlar. Bir kısmında halâ 4 kenarlı, piramidal külah mevcuttur. Külahlar kirpi saçaklar üzerine oturmakta olup kurşun kaplıdır.

f. ÇÖRTEN: Binanın kuzey cephesinde ve çok aşağı bir seviyededir. 2 no. lu odadaki teknelerin suyunu akıtmaktadır.

g. TAŞ KONSOL ELEMANLARI : Binanın doğu dış cephesinde (4 adet), ve güney dış cephesinde (1 adet) mevcuttur.

h. TAŞ TEKNELER: Aslında eski Bizans yapılarından alınmış olan tekneler 2 ve 4 no.lu odalarda bulunmaktadır.

i. DEKORASYON : Üç grup altında toplanabilir;

1) Kabartmalar, taş ve alçı olarak mevcuttur. Taş kabartmalar kaval sil-

me şeklinde giriş kapılarında görülmektedir, (K2, K3 ve K4). Bunlardan başka 4 no.lu odanın güney duvarındaki iki pencere (P10 ve P11) ile doğu duvarındaki ocak üzerinde mevcuttur. Alçı kabartmalar 1 no.lu odanın tromp kemerleri ayaklarında stalaktitli konsol elemanlar olarak, görülmektedir. Bunların bir benzeri de 4 no.lu odada bulunmaktadır.

2) Kalem işi tezyinat, 1 ve 4 no.lu odalarda görülmektedir. Fakat renk ve motiflerde bir ayrılık mevcuttur. 4 no,lu odada görülen süsleme Şeyh Sücaeddin Türbesi ile benzerlik göstermektedir.

3) Kemerler: (bak s. 209)

III. SERVİSLER:

Isıtma 1, 2 ve 4 no.lu odalarda mevcut olan ocaklarla sağlanmakta idi. 3 no.lu odada ise ocak bulunmaması, ısıtmayı icap ettirmeyen bir fonksiyonla izah edilebilir.

Aydınlatma ve havalandırma ise pencere ve kubbedeki ışıklıklarla sağlanmaktadır, 3 no.lu odada mevcut değildir.

Su, muhtemelen cami avlusundaki havuzdan temin edilmekte idi. Daha kesin malûmat için yer yer sondajlar gerekmektedir. Bina içinde ise eski Bizans teknelerinin mevcudiyeti dolayısiyla, 2 ve 4 no.lu odaların suyu gerektirecek fonksiyonlara hizmet ettikleri anlaşılmaktadır (mutfak, fırın vs.).

IV. MALZEME VE DURUMU :

i) Malzeme: Binanın değişik yerlerinde kullanılmış olan malzemeler (taş veya tuğla), değişik ölçü göstermektedir. Buda değişik inşa tarihleri nedeniyle olabilir.

1 no.lu odada kullanılan tuğlaların ebatları (19x37x3.5 cm.) (19x30x5 cm.), (20x35x3.5 cm) ve (36x4.5 cm.); 2 ve 3 no.lu odalarda (34x23x4 cm.), (36x22x4 cm.); 4 no.lu odada ise (36x3cm.) (35x20x3.5) ve (35x19x3.5 cm.) dir.

Dış cephelerde kullanılan taş malzemeside gerek ebat ve gerekse cins bakımından farklılık göstermektedir. Bazı yerlerde ise eski Bizans harebelerinden alınmış parçaların yeniden kullanıldığını görüyoruz.

ii) Malzemenin durumu: Binanın mevcut durumunu izah ederken aşağıdaki terimler kullanılacaktır:

'Kötü durumda': Malzeme olarak, fiziki ve strüktürel bakımdan bir arıza gösteren ve müdahaleyi gerektiren durumlar; mimari elemanlar bakımından ise kırık veya deforme olmuş taş, tuğla, harç veya sıvayı belirtir.

'İyi durumda': Malzeme veya mimari eleman müdaheleyi gerektirmediği hallerde kullanılmaktadır.

Bina strüktürel hiç bir ciddi aksaklık göstermemektedir. Sadece bazı yerlerde malzemelerde kötü bir durum görülmektedir.

Bina etrafındaki toprak dolgu Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kaldırtılmış durumdadır, fakat odaların içindeki toprak ve moloz gelecek için bir problem teşkil edebilir. Duvarlar strüktürel bir arıza göstermemekle beraber yer yer malzeme deformasyonuna uğramıştır. Kuzey duvarının büyük bir kısmı ise liken ile kaplı vaziyettedir. Esas gövde duvarları ve tambur duvarları üzerindeki taş silmeler ise yer yer kötü durumdadır. Güney duvarında ise silme tamamen yoktur. Çatıda tamburların üzerine oturduğu platform yer yer yıkık vaziyettedir. Toprak ve moloz dolgu ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kaldırılmıştır. Bacalar, külah kısımları hariç iyi durumdadır.

İçte ise sıvalar ve kalem işleri yer yer dökülmüş, kötü durumdadır. Alçı kabartmalar, niş ve pencere üzerindeki ahşap hatıllar,ve ocaklar da aynı vazi-

yettedir. Bunlara ilâve olarak 2 no.lu oda duvarları ve kubbesi tamamen is ile kaplıdır. Çatıdaki ışıklıklar kapatılmıştır. 3 no.lu oda ise güvercin yuvası haline gelmiştir.

BÖLGENİN TARİHİ VE BÖLGE İÇİNDEKİ DİĞER TARİHİ BİNALAR: [11]

M.Ö. 1500-2000 seneleri arasında Friglerin ikamet ettikleri bilinen Seyitgazi - Eskişehir yöresinde daha önceleride Hititler oturmaktaydı. Daha sonraları değişik milletler tarafından iskân edinilmiş ve 1176 tarihinde Selçuk Sultanı II. Kılıç Aslan tarafından Türk hakimiyeti altına alınmıştır.

Seyitgazi istila sırasında Selçuklular tarafından boş bir kasaba olarak bulunmuş ve 70-80 Türkmen ailesi yerleştirilmiştir. 1207-1208 yıllarında Seyyid Battal Gazinin mezarı bulunup türbesi yaptırılıncaya kadar "Türkmen köyü" olarak bilinen bu kasaba, bu tarihten sonra "Seyitgazi" adını almıştır.

Seyyid Battal Gazi M. 680 yılında Malatyada doğmuş olup Hazreti Alinin soyundan geldiği iddia edilir. Bu sebepten bilhassa Aleviler tarafından tutulmaktadır. Kendisi hiç bir tarikata bağlı olmayıp M. 740 yılında bir savaşta şehit olmuştur.

Tarihi kaynaklardan öğrendiğimize göre, Alaeddin Keykubat'ın annesi Ümmühan Sultan, 1204 yılında Seyyid Battal Gaziye ait türbeyi, 1207-1208 yıllarında da bir mescit ve medreseden ibaret külliyeyi Seyitgazi kasabasının güneyinde ve eski Bizans kalıntılarının bulunduğu tepe üzerine inşa ettirmiştir. Evliya Çelebi Seyitgazinin Osmanlı idaresi altında bir kasaba olduğundan bahseder[12]. Külliye, bilhassa türbe Fatih Sultan Mehmet zamanında epey tamirat geçirmiştir. Türbe üzerinde bulunan tamirat kitabesinden, M. 1464 tarihinde Külliyenin bir Bektaşi Dergahı olduğunu anlıyoruz. II. Bayezıd zamanında da bir takım ilâve ve tamiratların yapıldığını mevcut kitabelerden öğreniyoruz (1511-1515)[13]

M. 1556-1558 yıllarında Seyitgazideki Bektaşi Dergâhı, diğer bir çokları gibi Kanuni tarafından takibata uğramıştır. Osmanlı Devletinin kurulmasında büyük rol oynayan "Ahilik" teşkilatı XIII ve XIV. yüzyıllarda bu bölgede de görülmüş ve hatta köylere kadar yayılmıştır. Bu hadise bölgede bulunan Şeyh Edebali'nin türbesinin mevcudiyeti ile ispatlanabilir.

Seyitgazi yöresinde bir kaç Alevi köyü bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesinde, Aslanbey ve Yazıdere köylerinde Seyitgazi deki külliyenin benzeri fakat daha ufak çapta tarihi binalar mevcuttur. Aslanbey köyündeki Şeyh Sücaeddin; Yazıdere Köyündeki "Üryan Baba" İmareti olarak bilinmektedir. Üryan Baba İmareti, ocaklı, kubbeli tek bir mekân ile bir türbeden meydana gelmiştir. Seyid Battal Gazi, Şeyh Sücaeddin ve Üryan Baba Külliyeleri, aynı yörede ve aynı tarihte (XVI. yüzyıl başı) inşa edildikleri gibi bir çok noktalarda mimari ve yapı özellikleri göstermektedirler.

ŞEYH SÜCAEDDİN VE İMARETİ HAKKINDA YAZILI KAYNAKLAR: [13. a.]

"Süceaeddin bir mürşid-i kâmildi. Sultan Murat-i Sani Hazretlerinin ayağı hayırlı müşarün ileyhi tutmakla kim olduğu tahkik edilip anlaşılmakla namına bir mescid yapılmasını ferman buyurdular. Şeyh her kerpici üç ıhlasla yerine koydu. Bu mescid Eskişehir'den

11. M. Aslanbay *Seyyid Battal Gazinin Hayatı ve bazı Menkıbeleri*, Eskişehir 1953 kitabından özetlenmiştir.

12. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt, 3, s. 13.

13. Seyitgazi'deki L şeklindeki bina M. Aslanbay, op. cit. tarafından medrese olarak belirtilmektedir. Fakat üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre, bina 1511-1515 yıllarında Bektaşi dergahı haline getirilmek üzere pek çok tadilata uğramıştır. 1207 yılında Ümmühan Sultan tarafından yaptırılan medrese binasının bugünkü bina ile pek ilgisi kalmamıştır.

13. a. Bu çalışma bittikten sonra, konu ile ilgili diğer bir kaynak ele geçirmek mümkün olmuştur. Burada bu kaynağın adını vermekle yetineceğiz. Karl Wulzinger, Drei Bektaschi Klöster Phrygiens- Verlagon Ernst Wasmount A. g. Berlin 1913,

oniki saat kadar ilerde ufak bir karyede olup Abdurrahman Gaziye yakındır. Arazisi oraya vakıftır. Müşarün ileyh Fatih Sultan Mehmedin ilk yıllarında irtihal eylemiştir. Sultan Süleyman zamanında da bu mescid cami olmuştur, ve mimarı rüyada Şeyhin irşadı ile müslüman olup ismi Hidayet konulmuştur."[14]

Şeyh Süca'nın isminden üç cami ile ilgili olarak bahsedilmektedir. Bir tanesi Bursada, biri Edirnede, diğeri de İstanbuldadır.

"Edirne'de bazı tarihçiler tarafından Ebulhayrat olarak adlandırılan cami, II. Murat'ın meşhur Şeyhi Süca tarafından zaviye olarak yaptırılmıştır. Daha sonra camiye çevrilen binadan bugün yalnız minare ve şadırvan mevcuttur. Şeyh Süca ise avluda gömülüdür."[15] Bundan başka Şeyh Süca'ya ait bir türbe Konya Musalla mezarlığında,[16] bir başkasıda Antalyada bulunmaktadır.

İstanbul'da Balat Kapısı dışında bulunan Şeyh Süca Camii, M. 1814 de hassa başmimarı Ali Rıza tarafından tamir edilmiştir.[17]

Şeyh Süca ismi, Kanuni zamanında hazırlanan 464 no.lu "Saruhan Defteri'nde, Balamut Köyündeki bir zaviye ile ilgili olarak geçmektedir[18]

Yukarda bahsi geçen dökümanlardan öğrendiğimize göre Şeyh Sücaeddin II. Murat zamanında (XV. yüzyıl başı) yaşamış bir mürşid idi ve kendi için bir çok cami ve zaviyeler yaptırmıştır. Kendisi Edirnede Şeyh Süca Camii avlusunda gömülü olduğu halde daha bir çok yerlerde türbeleri mevcuttur. (Konyada, Aslanbey Köyünde, ve Antalyada olmak üzere)

Aslanbey Köyündeki külliye, bir tanesi Şeyh Sücaeddin'e ait olmak üzere iki türbe ve 'Şeyh Sücaeddin İmareti' olarak adlandırılan L şeklinde plânlanmış bir binadan meydana gelmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi XV. yüzyıl başında bu köyde Şeyh Sücaeddin tarafından bir zaviye inşa edilmiş idi. 1515 yılında ise, (kitabede türbenin inşa tarihi olarak verilmektedir.) muhtemelen zaviye binası tekke haline çevrilmiştir. Bu tarih aynı zamanda Seyitgazi'deki Bektaşi Dergâhının kurulmasına rastlamaktadır. (1511-1515)[19] Bu, iki bina gurupları arasındaki aşırı benzerlik ile de ispatlanmaktadır. Diğer taraftan, Aslanbey Köyündeki bina bazı yazarlar tarafından 'Şeyh Sücaeddin Tekkesi' olarak adlandırılmaktadır.[20] Bu yörede çok yaygın olduğu gibi, Aslanbey Köyü halen bir Alevi köyüdür. Bu sebeplerden dolayı, binayı bugünkü haliyle bir tekke (Bektaşi Dergâhı) olarak kabul etmekteyiz. Fakat, ilk yapılışında bir zaviye olduğu da akılda tutulmaktadır. Diğer taraftan binanın ilk formasyonundan (zaviye olarak) ne kadarının halâ mevcut olduğu da münakaşa mevzuu olup, kati olarak tespit edilememiştir.

MUKAYESELİ ANALİZ :

Binamız, tekke (Bektaşi Dergâhı) tipi içinde mütaala edildiğinden, mukayeseli analiz aynı tip binalar arasında yapılacaktır. Seyitgazi'de Seyyid Battal Gazi ve Yazıdere Köyündeki Üryan Baba, aynı yöre ve devir içinde olmaları bakımından mukayeseli analiz için en önemli örneklerdir. Nevşehirde-

14. *Sicilli Osmani*, Cilt 3. s. 136. (Bilgi Bayazıt Kütüphanesi memurlarından Bay Mustafa Yeşil'den alınmıştır. 1956).

15. O. Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940. s. 75.

16. M. Oluş Arık, Erken Devir Anadolu- Türk mimarisinde Türbe Biçimleri, *Anatolia*, IX, 1969.

17. *Arkitekt*, 1938, s. 335.

18. Ö. Lütfi, Barkan, İstila Devletlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, *Vakıflar Dergisi* II, s. 323.

19. Bak s. 212

20. E. Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964. s. 323.

ki Hacı Bektaş Veli Dergâhı, çok daha geç devirde (XIII.-XIX. yüzyıl) inşa edilmiş olmasına rağmen, değişik hacımlarını fonksiyonlarının tesbit edilmesinde konu için faydalı olmuştur.

Diğer taraftan, binanın ilk önce zaviye olarak inşa edildiğini biliyoruz. Aynı zamanda bugün, 'İmaret' olarak adlandırılmaktadır. Bu sebeplerden dolayı, mukayeseli analiz, bu tip binaların örneklerinide kapsamak üzere genişletilmiştir. Hakikatte, mimari düzen ve elemanlar bakımından bu bina tipleri (tekke, zaviye ve imaret) arasında büyük farklar mevcut değildir.[21] Bu, zamanla eski zaviye binalarının tekke veya imaret haline çevrilmeleri ve bu sebeple terminoloji bakımından bir karışıklık yaratması ile neticelenmektedir. Örneğin, bazı zaviye binaları bugün tekke olarak adlandırılmaktadır.

Mukayeseli analiz çalışmamızda önce, binanın bütün hacımlarının fonksiyonu tespit edilecek, daha sonra mimari ve strüktürel elemanlar mukayese ile değerlendirilecektir.

Mutfak : Seyyid Battal Gazi ve Hacı Bektaş Veli Dergâhlarının mutfakları, çok sayıdaki ocakları ile karakteristik hacımlardır. Şeyh Sücaeddin İmaretinde ise 2 no.lu hacım, pişirme işinde kullanılan ocakları ve duvar yüzlerini kaplayan iş dolayısıyla tekkenin mutfağı durumundadır.

Kiler Evi : Seyyid Battal Gazi ve Hacı Bektaş Veli Dergâhlarında olduğu gibi çok sayıda nişlerin bulunması ve mutfak bitişiğindeki yeri nedeniyle 3 no. lu oda Şeyh Sücaeddin Külliyesinin kileridir. Diğer taraftan ısıtma ve aydınlatmaya ihtiyaç duyulmamış olması bu yargıyı doğrulamaktadır.

Ekmek Evi : Karakteristik tarafı olan fırınlar, Seyyid Battal Gazi ve Hacı Bektaş Veli Dergâhında olduğu gibi Şeyh Sücaeddin Tekkesinde 4 no. lu odada mevcut olduğundan, burasının ekmek evi olduğu yargısına varmaktayız.

Meydan Evi : Hacı Bektaş Veli Dergâhında meydan evinde giriş kapısının tam karşısında kutsal bir ocak, ve duvarlar boyunca ahşap sıralar mevcuttur. Şeyh Sücaeddin Külliyesinde I no. lu oda, aynı şekilde süslü bir ocağa sahiptir. Sadece ahşap sıralar bugüne kadar kalmamıştır. Bu sebepten I no. lu oda muhtemelen tekkenin "meydan evi" dir.

Bektaşi Dergâhında bulunan diğer elemanlar, Mihman Evi (misafirhane), Dedebaba Evi (dergâh başkanının evi), müridler için odalar, vs. Şeyh Sücaeddin Tekkesinde görülmemektedir. Bu da tekkenin, bütünüyle tarikata bağlı olan bir alevi köyü içinde yer almasıyla izah edilebilir. Bütünüyle tarikata bağlı bir köyde, başkan, müridler veya misafirler için tekke içinde ayrıca yerler olması muhtemelen lüzumsuzdur.

MİMARİ VE STRÜKTÜREL ELEMANLAR :

Temeller: Bütün örneklerde hafriyat yapılmadan mukayeseli analiz temeller için yapılamamaktadır.

Yer Döşemeleri: Seyyid Battal Gazi restore edildiğinden orijinal döşemeleri hakkında hiç bir fikir sahibi değ-

21. Ö. Lütfi Barkan, op. cit, s. 279.

F. Köprülü 'Ribat', *Vakıflar Dergisi II*, 1942, s. 267.

F. Taeschner, İslam Orta çağında Futuvva, *İstanbul* Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası XV. ss. 3-32.

A. Gölpınarlı, Türk ve İslâm İlerinde Futuvvet Teşkilâtı ve Kaynakları, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XI.

S. Eyice, Zaviye ve Zaviyeli Camiler, *İstanbul* Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt 23, ss. 3-80.

W. Ruben, Kırşehirde Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri, *Belleten* XI 1947.

H. Schiltberger, *Reissbuck* (V. Langmantel), Turbingen, 1885.

S. Eyice, İki Türk Abidesinin mahiyeti hakkında notlar, *Ankara Üniversitesi Yıllık Araştırmalar* Dergisi II, s. 100.

M. Akok, Hacı Bektaş Veli Mimari Manzumesi, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, X, 1967, s. 26.

Hamit, Z. Koşay, Bektaşilik ve Hacı Bektaş Tekkesi *Türk Etnoğrafya Dergisi* sayı X, 1967, s. 19.

liz. Yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre[22], Hacı Bektaş Veli Dergâhında mutfak, kaba taş kaplama, yemek salonu ahşaptır. İstanbul Süleymaniye İmareti[23] ve Gebze Çoban Mustafa Paşa İmaretinde[24] altığen tuğla kaplama mevcuttur. Şeyh Sücaeddin Külliyesinde 2 no. lu odada (mutfakta) bulunan taş kaplama orijinaldir. 4 no.lu oda (ekmek evi) da kapı eşik seviyesinde ahşap döşeme olduğuna dair yeterli delil mevcuttur[25]. Döşemenin alt kısmı Seyyid Battal Gazide olduğu gibi muhtemelen depo olarak kullanılıyordu. Diğer odalar için (Meydan evi ve Kiler evi) döşeme cinsi ve seviyesi hakkında hiç bir iz mevcut değildir.

Duvarlar: Hacı Bektaş Veli ve Üryan Baba Külliyelerinde duvarlar moloz taş ile inşa edilmiş, Seyyid Battal Gazide ise Şeyh Sücaeddinde olduğu gibi ön cepheler kesme taş ile kaplanmıştır. Hacı Bektaş Veli hariç hiç birinde dış yüzlerde sıva görülmez. Sıva sadece içlerde kullanılmış ve beyaz badana ile örtülmüştür.

Kemerler: Şeyh Sücaeddinde görülen kemer formlarının mukayeseli analize dahil ettiğimiz diğer binalarda da kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, iki merkezli sivri kemerler Şeyh Sücaeddinde olduğu gibi, binaların hemen her yerinde kullanılmıştır. Dekoratif kemer formları ise Seyyid Battal Gazi ile büyük bir benzerli k göstermektedir.

Silmeler: Şeyh Sücaeddinde mevcut olan silme, diğer bir çok binada daha görülmektedir. Örneğin: Seyyid Battal Gazi, Döğer Kervansarayı[26] (Kütahya yakınında, XVI. yüzyıl), Kurşunlu Külliyesi (Eskişehir), ve II. Beyazit İmareti (Edirne, 1484-1488)[27]. Bu form XVI. yüzyıl Osmanlı mimarisinde oldukça yaygın görülmektedir. Demir taş Paşa Türbesinde görülen kirpi saçak korniş ise aynı bölgede Üryan Baba Tekkesinde de mevcuttur.

Üst yapı: Kubbe Osmanlı mimarisinde geniş ölçüde kullanılmış olup, tekke binaları içinde Seyyid Battal Gazi ve Üryan Babada görülmektedir. Hacı Bektaş Veli Dergahında ise mescid hariç ahşap tavanların kullanıldığını görüyoruz. Kubbeye geçiş elemanı olarak tromp, düz stalaktitli pandantifler kullanılmıştır. (Seyitgazi ve Üryan Baba). Kubbeler dışta çoğunlukla sekizgen tamburlar üzerine oturmaktadır. Poligonal tamburlarda az da olsa kullanılmıştır. (Şeyh Sücaeddinde Ekmek evi ve Seyyid Battal Gazi Türbesinde olduğu gibi). Tamburlar tamamen kesme taş ile inşa edildiği gibi (Seyyid Battal Gazide), moloz taş ve tuğla sıraları ile de inşa edilmektedir (Üryan Baba Tekkesinde). Fener ise daha ziyade mutfak kubbesi üzerinde görülmektedir Örneğin: Seyyid Battal Gazi, Kurşunlu İmareti (Eskişehir), II. Bayezit İmareti (Edirne), Çoban Mustafa Paşa (Gebze) ve Fatih Külliyesi (İstanbul).

Çatı Kaplamaları: Alaturka kiremit ve kurşun kaplamanın kullanıldığı örnekler mevcuttur. Seyyid Battal Gazi[28], Üryan Baba, Döğer Kervansarayı, II. Murat İmareti (Bursa)[29], ve Muradiye İmareti (Manisa)[30] örneklerinde alaturka kiremit; Kurşunlu İmareti (Eskişehir) ve II. Bayezit İmareti (Edirne) de ise kurşun kaplama kullanılmıştır.

22. Mahmut Akok, op. cit. s. 26.

23. S. Eyice, Zaviye ve Zaviyeli Camiler, *İstanbul* Üniv. İktisat Fak. Mecmuası cilt 23, ss. 3-80.

24. *İmareti*, Ö.D.T.Ü. Mimarlık Fak. Arşivi, Dosya no. DG. 000004

25. Bak s. 206

26. H. Baki Kunter, Bilinmeyen bir Kervansaray Tipi (Döğer Kervansarayı), *Vakıflar Dergisi* VIII, 1970.

27. O. Aslanapa, *Edirnede Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul 1949.

28. Restorasyon öncesi fotoğraflar için, bak: M. Aslanbay, op. cit.

29. Bak. not. 24.

30. Erdem Yücel, Manisa Muradiye Camii ve Külliyesi, *Vakıflar Dergisi* VII, 1968.

XV - XVI. yy. da Seyitgazi bölgesinde alaturka kiremit kaplamanın oldukça yaygın olduğu görülmektedir.

Kapılar: Şeyh Sücaeddin Külliyesindeki kapılar tipik Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşımakta, ve aynı zamanda o bölgede bulunan diğer örneklerle arasında çok büyük benzerlik bulunmaktadır. Örneğin: K2, K3, K4 ve Şeyh Sücaeddin Türbesinin kapılarının çok benzerleri Seyyid Battal Gazide, K1 kapısının benzeride Üryan Baba ve Kurşunlu Külliyesinde (Eskişehir) mevcuttur.

Pencereler: Şeyh Sücaeddin Külliyesinin pencereleri, kapılar gibi bölge özellikleri gösterdikleri kadar, Osmanlı mimarisinin özelliklerinide taşımaktadır. P1, P8 ve P9 pencerelerinin benzerleri Seyyid Batal Gazide, P2 ve P3 pencerelerinin benzerleri de Üryan Baba Tekkesinde görülmekte olduğu kadar, ayni pencerelere Yıldırım İmareti (Balıkesir-1389-1402)[31], Muradiye İmareti (Manisa) ve II. Bayezit İmareti (Edirne) nde rastlanmaktadır.

Nişler: Dikdörtgen ve sivri kemerli nişler Seyyid Battal Gazi, Üryan Baba ve Hacı Bektaş Veli Dergahında da mevcuttur. Kiler evindeki nişler nisbeten büyük ebattadır.

Ocaklar: Ocaklar yemek pişirme ve ısınma gayeleriyle yapıldığı kadar, sembolik olarak da bir mekan içinde bulunabilirler (Örneğin: meydan evindeki "Fatma ocağı" gibi). İmaret, zaviye, medrese, kervansaray, darüşşifa, tabhane vb. gibi binalarda yukarda bahsi geçen fonksiyonlar için ocak bulunabilir. Yemek pişirmek için kullanılan ocaklar, Şeyh Sücaeddindekiler gibi basit, fonksiyonel ve dekorasyonsuzdur. Örneğin: II. Bayezit İmareti ve Darüşşifası (Edirne), Muradiye İmareti (Manisa), Kurşunlu İmareti (Eskişehir), Kasım Paşa İmareti (Bozüyük), Çoban Mustafa Paşa İmareti (Gebze), Üryan Baba Tekkesi, Seyyid Battal Gazi (mutfak), Döğer Kervansarayı (Kütahya). Son üç örnek ve Şeyh Sücaeddin tipik bölgesel bir özellik göstermektedir.

Fırınlar: Daha ziyade İmaretlerin mutfak, ve dergâhların ekmek evi kısımlarında mevcuttur. Seyyid Battal Gazi (Tonozlu), I. ve II. Bayezit İmaretleri (Edirne-tonozlu), II. Murat İmareti (Bursa-kubbeli), Çoban Mustafa Paşa (Gebze) ve Süleymaniye İmareti (İstanbul) örnek olarak verilebilir. Bütün bu örneklerin hepside daire veya yarım daire plânlıdır.

Bacalar: Ocak ve fırınların bulunduğu yerde bacalarda bulunmaktadır. Seyyid Battal Gazi, Üryan Baba ve Döğer Kervansarayında bulunan bacalar Şeyh Sücaeddinle birlikte (Meydan evindeki hariç) bölgesel bir özellik göstermektedir. Daha değişik biçimde (tuğla ile inşa edilmesine rağmen, plân olarak daha geniş ve yükseklik olarak daha alçak) bacalara I. Bayezit İmareti (Edirne), Kurşunlu İmareti (Eskişehir,) ve Selimiye külliyesindeki medresede (Edirne) rastlanmaktadır. Kesme taş ile inşa edilmiş örneklere ise Hacı Bektaş Veli Dergahında, II. Murat İmaretinde (Bursa), ve II. Bayezit İmaretinde (Edirne) rastlanmaktadır.

Taş Çörten: Şeyh Sücaeddin İmaretinin kuzey cephesinde bulunan taş çörtenin benzerlerine mukayeseli analiz kapsamına alınan binalarda rastlanamamıştır.

Taş konsol elemanları: Her çeşit binada rahatlıkla bulunabilen elemanlara örnek olarak, Seyyid Battal Gazi, Üryan Baba, Kurşunlu Külliyesi (Eskişehir-Öndeki ahşap revakı taşımakta), Hacı Bektaş Veli (revak kısmı halen mevcut), ve Muradiye Camii (Edirne) verilebilir.

Taş Tekneler: Temizlik işlerinde kullanılan taş tekne Seyid Battal Gazi-

31. E. Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, İstanbul, 1966. s. 372.

de de bulunmaktadır. Şeyh Süca'daki gibi eski bir Bizans kalıntısı olan tekne tamirat sırasında yerinden alınmış, halen avluda durmaktadır.

Dekorasyon : Tekke ve imaret binalarında dekorasyon sadece, giriş kapılarında, basit profilli band çerçeveler ve dekoratif kemerlere inhisar etmektedir. (Seyyid Battal Gazi ve II. Beyazit İmareti - Edirne gibi). Binaların iç kısmında ise kubbeye geçişi sağlayan elemanlar, stalaktitli pandantifler, üçgenli kuşak veya stalaktitli kabartmalar ve bazen ocaklarda dekoratif elemanlar haline gelmektedir. Kalem işi süsleme ise binaların bir çoğu restore edildiğinden ya orijinal şeklini kaybetmiş, yada tamamen silinmiştir. Bugün sadece Seyyid Battal Gazi türbe ve mescidinde ve Hacı Bektaş Veli Dergahı mescidinde bulunmaktadır.

Külliyenin Diğer Elemanları:

Türbeler :[32] Vertikal karakterli, sekizgen türbe formuna, İslâm mimarisinin her devrinde, her bölgede sık sık rastlanmaktadır. Bu tipin kubbeli örnekleri ise XIII. yy. la beraber görülmüş ve Klasik Osmanlı Türbe mimarisi için bir model olmuştur. Şeyh Sücaeddin Külliyesindeki Türbeler de bu geleneğe uymaktadırlar. Şeyh Sücaeddin türbesinin, plân, form, cephe düzeni, ve malzeme bakımından çok benzerlerine Seyitgazide (Seyyid Battal Gazi Türbesi), ve Yazıdere köyünde (Üryan Baba Türbesi) rastlanmaktadır. Seyitgazideki örneğin üzerindeki kitabeden 1511 de son şeklini aldığını (Cephe kaplamalarının tamamlandığını) öğreniyoruz. Böylece yukarıda sıralanan üç türbe Osmanlı Mimarisinin genel hatlarını takip etmekle beraber bir bölge ve period özelliği göstermektedirler. Tuğlanın türbe inşaatında kullanılması XIII. yy. dan sonra görüldüğüne göre[32.a.] Şeyh Sücaeddin Külliyesindeki ikinci türbe, Demirtaş Paşa Türbeside ancak bu tarihten sonra inşa edilmiş olmalıdır.

Havuz : Şeyh Sücaeddin Külliyesinde bulunan (onikigen plânlı) havuz, diğer bazı tekke ve dergâhlarda bulunduğu gibi Osmanlı mimarisinin diğer bir çok binalarında da mevcuttur. Seyyid Battal Gazide, avlu içinde onikigen bir havuz izi, Hacı Bektaş Velide de dergah avlusunda dikdörtgen bir havuz bulunmaktadır. Mukayeseli çalışma kapsamına tekke ve dergahlardan başka zaviye ve imaret binalarıda dahil edildiğinden, Edirnedeki I. Bayezit İmaretini (Cami avlusunda poligonal bir havuzu bulunmakta), Muradiye ve Gazi Mihal İmaretlerinide, avlusu içinde polygonal havuzu olan imaret binaları olarak sayabiliriz.

Yukarıdaki misallerden anlaşıldığına göre havuz, tekke ve imaret külliyelerinde bulunmakta fakat, külliye içindeki yeri değişmektedir. Tekke ve dergahlarda havuz dergah avlusunda, imaretlerde ise cami avlusunda yer almaktadır. Şeyh Sücaeddin Külliyesinde havuzun cami avlusunda bulunması önce de belirttiğimiz gibi, külliyenin ilk önce zaviye olarak inşa edildiğini ispatlar mahiyettedir.

Mescid: Daha önce bahsi geçen vesikalardan[33] öğrendiğimize göre Şeyh Sücaeddin tarafından burada bir zaviye-mescit inşa edilmiş idi (XV. yy. başı). Minarenin, havuzun ve avluyu saran duvar ve kemerli kapının durumu dolayısıyla eski mescid muhtemelen bugün caminin olduğu yerde bulunmaktaydı. Gene muhtemelen zaviyeli cami tipi bir bina idi. Bu konuda daha kesin konuşabilmek için yerinde sondaj ve hafriyat yapmak gerekmektedir.

Minare: Külliye içinde yer alan minare, yeri bakımından türbelerle beraber inşa edilmiş olamaz. Lâkin, pabuç

32. Türbeler hakkında daha detaylı bilgi ve sınıflandırma için bak: M. Oluş, Arık, op. cit.

32. a. M. Oluş, Arık op. cit.

33. Bak s. 212

kısmı inşaat tarzı ve malzemesi bakımından külliyenin diğer binalarıyla bir ayrılık göstermemektedir. Bu konuda daha kesin sonuçlara varabilmek için, daha detaylı bir çalışma yapmak lâzımdır.

Avlu duvarları ve kemerli kapı : İmaretlerde çoğunlukla cami, duvarlarla bir avlu içine alınmakta ve avluya kemerli bir veya birkaç kapı vasıtasıyla girilmekteydi. Mutfak ve aşevi, bu avlu duvarları dışında yer almakta idi. Örnek olarak Edirnedeki I. Bayezıt, Muradiye, II. Bayezit ve Gazi Mihal İmaretleri sayılabilir.

DEĞERLENDİRME:

Şeyh Sücaeddin Külliyesi, kendisine sanat tarihi ve mimari bakımlardan değer kazandıran bir takım özelliklere sahiptir. Örneğin, zaviye olarak ilk formasyonunun izlerini hala taşımaktadır. Avlu, kemerli kapı, havuz, ve muhtemelen minarenin pabuç kısmı ile İmaret binasının bir kısmı, XV. yüzyılda kurulduğu bilinen zaviyenin kalıntılarıdır. Külliye aynı zamanda bir Bektaşi Dergahının özelliklerinide taşımaktadır. Tek fark, bütünüyle tarikata bağlı olan bir Alevi köyü içinde yer almasından dolayı bir takım elemanların bulunmamasıdır. L şeklinde plânlanmış olan bina, bugün imaret olarak anılmasına rağmen, son haliyle XVI. yüzyılda kurulduğunu tespit ettiğimiz dergâhın kalıntısıdır.

Külliye, aynı zamanda bölgesel bir önemi haizdir. Aynı bölge içinde yer alan üç külliye, Seyyid Battal Gazi, Şeyh Sücaeddin, ve Üryan Baba aynı tip ve devir içinde bulunmaları, nedeniyle, bu bölgeye has ve daha sonra inşa edilen Hacı Bektaş Veli Dergahından oldukça değişik, dini bir mimari doğmasına sebep olmuşlardır. Bu bölgesel karakter kendini diğer bina türleri üzerinde de göstermektedir. Örneğin, Döğer Kervansarayı, Kurşunlu Külliyesi vs.

Yukarıda sıralanan örneklerden başka, bölge dini mimari bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Bu da, bölge içinde mevcut diğer tür binalarla izah olunabilir. (Türbe ve Zaviye vs.). Bilecik civarındaki Şeyh Edebali Türbesi, Seyitgazideki Hacı Bektaş Çilehanesi gibi.

Son olarak Külliye, XV. ve XVI. yüzyıl özelliklerini taşıması bakımından genel Osmanlı Mimarisi içinde bir öneme sahiptir. Plân düzeni ve diğer bazı elemanlarda Bektaşi Dergah mimarisinin ana hatlarını ve geleneklerini takip ederken, bazı bakımlardan da devrinin mimari özellik ve geleneklerine uymaktadır. Türbe form ve yapı tarzları, malzeme ve kapı, pencere vs. elemanları bakımından XV. ve bilhassa XVI. yüzyıl Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşımaktadır.

RESTİTÜSYON RAPORU :

Restitüsyonun gayesi, binanın kurulduğu zamanki biçim ve durumunun tesbitini kapsamaktadır. Neticeleri çizimlerle gösterilmiştir. Raporda ise bu neticeleri yaratan nedenlerden bahsedilecektir.

Çalışmamızın bu kısmında, binanın kendi verileri, sondaj neticeleri, tarihi araştırma, aynı tip, devir ve bölgeye ait binalarla yapılan mukayeseli çalışma ve arazide halen mevcut olan delillerin birleştirilmesi yoluyla neticeye gidilmiştir. Bina ile ilgili herhangi bir arşiv malzemesi veya diğer yazılı dökümanlaar rastlanamamıştır.[33.a.]

I. Külliye ve arazinin durumu :

Külliye, ilk kurulduğunda bir mescid binasına sahipti. Büyük bir ihtimalle, bugünkü mescit binasının yerinde bulunan eski mescit, muhtemelen ters T tipi (zaviyeli-cami) şeklinde idi[34]. Bu hipotezi ispatlayabilmek için yer yer hafriyat yapılması gerekmektedir.

33.a. Bak not: 13.a.

34. Bak s. 212-213

Bunun yanında, vaziyet planında büyük bir değişiklik olduğuna dair elimizde bir delil mevcut değildir. Külliye bir zaviye-imaret külliyesinin ana hatlarını muhafaza etmektedir. Sadece imaret binasında üç ayrı devir olduğu tesbit edilmiş olmasına rağmen ayrı ayrı tarihlendirilememiştir[35]. Bina bütün olarak XVI. yüzyıl olarak değerlendirilebilinmiştir.

Bina etrafındaki arazinin seviyesi ise yapılan sondajlar neticesi tesbit edilmiş ve projelerde gösterilmiştir. (Bak Şekil 11, 12).

2. DIŞ YAPI :

Güney cephesinin Meydan evi, mutfak ve kiler evine rastlayan kısmı hariç bütün duvarlar bir silme ile nihayetlenmektedir. Kasnak pencereleri alçak olduğu için mutfak ve kiler evi duvarları, şimdiki seviyesinden daha yüksek olamaz. Duvar, bütün binada olduğu gibi mevcut seviyesi üzerinde olması gereken bir silme ile nihayetlenmekte idi. Diğer taraftan Meydan Evinin güney duvarı kasnak penceresi daha yüksekte olduğundan dolayı en azından odanın batı duvarı yüksekliğinde olabilir. Akla en uygun olduğundan projede bu şekilde gösterilmiştir. (Bak Şekil 11).

Hafriyat neticesinde, binanın güneybatı köşesinde meydana çıkarılan duvar kalıntısı ve taş döşeme kaplaması, binanın güney cephesinde bir revakı olduğu ihtimalini yaratmaktadır. Fakat, cephenin mutfak ve kiler evine rastlayan kısmında revakı taşıyacak herhangi bir konsol veya dişin bulunmaması ve duvarında bugünkü seviyesinden daha yüksek olamıyacağı nedeniyle evvelce de böyle bir elemana sahip olmadığının tesbiti, revağın bu kısımda mevcut olmadığını göstermektedir. Böylece revak sadece Meydan evi ve Ekmek evi'nin ön kısımlarına tekabül etmektedir. Birinci halde, yan duvarın ve döşeme kaplamasının, ikinci de ise taş konsol elemanlarının mevcudiyeti bu iddiayı ispatlamaktadır.

Mukayeseli analiz neticelerine göre, ahşap çatıya sahip olan revaklar ya Seyyid Battal Gazide olduğu gibi eski Bizans sütunları üzerine oturan kemerler vasıtasıyla, veya da Eskişehirde Kurşunlu Külliyesinde olduğu gibi tuğla ve kesme taş sıraları ile inşa edilmiş sütunlar vasıtasıyla taşıtılmaktadır. İmaret binası çevresinde en az sekiz-on adet eski Bizans sütunlarının mevcudiyeti nedeniyle, birinci teori daha makul görülmüş ve projelere çizilmiştir. (Bak Şekil 11). Fakat sutünların yerlerinin kati olarak tesbiti için yer yer sondajların yapılması gerekmektedir.

Meydan evi önündeki revakın batı kısmı, sondajlar neticesi, kalıntısını bulduğumuz duvar ile kapatılmaktadır. Doğu kısmında da böyle bir duvarın

35. Şeyh Sücaeddin İmaretinde devirleri kati olarak tespit edilemeyen üç ayrı inşaat safhası teşhis edilmektedir. Birincisi I no.lu oda (meydan evi), ikincisi 2 ve 3 no.lu odalar (mutfak ve kiler) ve üçüncüsü de 4 no.lu oda (ekmek evi) olmak üzere, belli bir tarihi sırayı takip etmeden sıralanan bu gruplaşmanın nedenleri şu şekilde özetlenebilir:

— Bina içinde normal duvar kalınlığı 1.10-1.00 m. iken, 1 ve 2 no.lu hacımlar arasındaki duvar 2.20 m. lik bir kalınlığa sahiptir. Bu, değişik tarihlerde yan yana iki ayrı duvar örülmesi nedeniyledir ve 1 ile 2 no.lu hacımlar arasında mutlak farklı bir inşaat safhasını belirtmektedir.

— Duvar yapı tarzları arasında da bir farklılık mevcuttur. Ön cephelerde, 1 no.lu hacım moloz taş, 2 ve 3 no.lu hacımlar sarımtırak renkli kesme taş, 4. no.lu oda ise sarımtırak ve kırmızı taş sıraları ile inşa edilmiştir. Tambur duvarları arasında da yapı farkı görülmektedir. 1 nolu odanın tamburu kesme taş, yatay ve dikey kullanılmış tuğla ile, 2 ve 3 nolu odaların tamburları kesme taş ve yatay tuğla sıraları ile, 4 no.lu odanınki ise tamamen kesme taş ile inşa edilmiştir.

— 1 no.lu, 2 ve 3 no.lu ve 4 no.lu odaların inşaatında kullanılan tuğlaların ölçülerinde de bir farklılık mevcuttur.

— 2, 3 ve 4 no.lu odaların çatısı kiremit ile kaplı iken 1 no.lu odanın çatısında kurşun kaplama izleri bulunmaktadır.

— Tambur pencerelerinde de fark mevcuttur. 1 no.lu odanın tamburunda yarım daire kemerli pencere İkinci ve üçüncüde hafif sivri kemerli, dördüncü de ise basık sivri kemerli pencere açıklıkları mevcuttur.

— Son olarakta 1 no.lu odanın bacası gerek inşaat tarzı ve gerekse ölçü bakımından diğerlerinden farklıdır.

mevcudiyetinin anlaşılması için yerinde sondaja ihtiyaç vardır. Revakların çatı kaplamaları olarak önünde bulundukları kısımların çatı kaplama malzemeleri gösterilmiştir. Örneğin, Meydan evi önündeki revakın kaplaması meydan evinin kubbe örtü malzemesi olan kurşun kaplama olarak, Ekmek Evi önündeki revakta ise kiremit kaplama olarak kabul edilmiştir. Her iki türünde örneklerine bölge içinde rastlamak mümkündür. Örneğin, revak üzerinde kurşun kaplama Seyyid Battal Gazi Külliyesinde, kiremit kaplama ise Eskişehir Kurşunlu Külliyesinde mevcuttur.

Sondajlar sonuncunda ortaya çıkan diğer bir meselede fırınlardır. Planları yaklaşık olarak tespit edilebilen fırınlar, Seyyid Battal Gazide olduğu gibi muhtemelen kubbeli mekanlar olup, üstleri toprak ile örtülü idi.

Meydan evinin kuzey cephesinde bulunan iki pencere, diğer bütün açıklıklarda mevcut olan sağır kemeri ve muntazam bir çerçevesi bulunmaması nedeniyle sonradan yapılan bir değişiklik olarak kabul edilmiştir.

Daha önce izah edildiği gibi binanın çatı örtüsü hakkında yeterli delil mevcuttur.[36] Mutfak, Kiler Evi ve Ekmek Evi kısımları kiremit, Meydan Evi ise kurşun kaplama ile örtülüdür.

Bacalar, mevcut olanlar gibi piramidal külah ile örtülü olup yıkık olanlar, diğerleri gibi tamamlanmaktadır. (Bak Şekil 11, 12)

3. İÇ YAPI :

Mutfak ve Ekmek Evi kısımlarında döşemenin malzeme ve seviyesini tespit etmek mümkündür. Malzeme birincide taş kaplama, ikincide ise ahşaptır. Meydan Evi ve Kilerde ise, döşeme seviyeleri, kapı eşiklerine nazaran yaklaşık olarak tespit edilmesine rağmen malzeme hakkında hiç bir ipucu mevcut değildir.

Duvarlar bütün odalarda beyaz badanalanmıştır.

Ocakların yıkık kısımları hakkında da yeterli delil mevcuttur. Sadece Meydan Evindeki ocağın yıkık olan yaşmağı hakkında hiç bir iz bulunamamıştır. Muhtemelen piramidal bir şekle sahip olan yaşmağın biçimi kati olarak bilinememektedir.

Tambur pencereleri, duvarlar oldukça kalın olduğundan dolayı Osmanlı mimarisinde çok yaygın olan içlik ve dışlık olmak üzere çift şebekelidir.

Mutfak kubbesinde bulunan üç ışıklık muhtemelen hamamlardaki gibi "altıgen delik içine yerleştirilen daire kesitli terra kotta tüp ve üzerine yerleştirilen cam fanus" ile örtülmekteydi.

36. Bak s. 210

BİBLİYOĞRAFYA :

Akok, Mahmut, (Hacı Bektaş Veli Mimari Manzumesi), **Türk Etnoğrafya Dergisi**, sayı, X, 1967, s. 26.

Akozan, Feridun; (Türk Külliyeleri), **Vakıflar Dergisi** VIII. 1970. s. 303.

Arık, M. Oluş; (Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri), **Anatolia**, IX 1969.

Aslanapa, Oktay; **Edirnede Osmanlı Devri Abideleri**, İstanbul 1949.

Aslanbay Muhiddin; **Seyyid Battal Gazinin Hayatı ve Bazı Menkıbeleri**, Eskişehir, 1953.

Ayverdi, E. Hakkı, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul 1966.

Ayverdi, E. Hakkı; **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul 1953.

Barkan, Ö. Lütfi; (İstila Devletlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler) **Vakıflar Dergisi** II. 1942. s. 279.

Çetintaş, Sedat; **Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir**, İstanbul 1958.

Eyice Semavi, (İki Türk Abidesinin mahiyeti Hakkında Notlar). **Ank. Üniv. Yıllık Araştırmalar Dergisi II**. 1958. s. 106.

Eyice, Semavi; (Zaviyeler ve Zaviveli Camiler,) **İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mecmuası**, cilt 23, ss. 3-80.

Gölpınarlı, Abdülbaki; (Türk ve İslâm İllerinde Futuvvet Teşkilâtı ve Kaynakları,) **İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mecmuası XI.**

Koşay, H. Z; (Bektaşilik ve Hacı Bektaş Veli Tekkesi). **Türk Etnoğrafya Dergisi** Sayı X, 1967, s. 19.

Köprülü, Fuad; (Ribat). **Vakıflar Dergisi. II.** 1942, s. 265.

Kumter, H. Baki; (Bilinmeyen Bir Kervansaray Tipi (Döğer Kervansarayı). **Vakıflar Dergisi** VIII, 1970.

Ögel, Semra; (Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi). **Türk Kültürü**, Eylül 1963, Sayı II s. 37.

Önge, Yılmaz; (Seyyid Battal Gazi Küllivesinde Sultan Ümmühan Türbesi). **Önasya** cilt 5, sayı 57.

Önge, Yılmaz; (Karaman Bevin Zavivesi.) **Önasya**, cilt 3, sayı 34, s. 11.

Peremeci, O. Nuri; **Edirne Tarihi**, İstanbul 1940.

Riefstahl, R. M; **Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi**, İstanbul 1941.

Ruben, W; **Kırşehirde Dikkatimizi Çeken** Sanat Abideleri, Belleten XI, 1947.

Şapolyo, E. Behnan; **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul 1964.

Şapolyo, E. Behman; (Tekkeler ve Zaviveler). **Ön asya**, cilt 5, sayı 51, s. 13.

Şimşir, M. Candemir, Y; **Seyyid Battal Gazi**, Eskişehir 1966.

Taeschner, F; (İslam Ortaçağında Fütüvve Teşkilâtı). **İstanbul Üniv. İktisat Fak.** Mecmuası, cilt 15, ss. 3-32.

Tarım, C. Hakkı; **Tarihte Kırşehiri - Gülşehri**, İstanbul 1948.

Ülgen, A. Saim; (Kırşehirde Türk Eserleri,) **Vakıflar Dergisi** II, 1942, s. 253.

Ülgen, A. Saim; Türk Mimarisinde Teshin Usulleri). **Artitekt** 1920, s. 206.

Yücel Erdem; (Manisa Muradiye Camii ve Külliyesi). **Vakıflar Dergisi** VII, 1968.

İmarets, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Arşivi, Dosya no. DG 000004.

"ŞEYH SÜCAEDDİN" COMPLEX IN ASLANBEY VILLAGE OF SEYITGAZI

Filiz AYDIN

The complex is situated in the village of Aslanbey which was once known as "Süca Köyü". It is approximately 6 km. to Seyitgazi and famous because of the complex, which is located at the north-east side. Besides the complex, there is one more important historic building in the village which is a small bath, constructed in rubble stone and is quite apart from the complex.

The complex consists of two parts; one part being the two türbe's and the minaret in a courtyard enclosed with walls. The courtyard opens via an arched gateway into a square. A twelve-sided fountain and a recently built mosque are the other elements of this section. The second part of the complex is an "L" shaped "imaret" building at the north side of the square mentioned above.

The court in front of the 'türbe's and the mosque is partially paved with flagstones, and enclosed with a rubble stone wall, with an arched gateway at the east side. The north section of the court is a graveyard, and the south section has a twelve-sided fountain.

The mosque which is situated at north-west corner of the court, is one-storey high, recently constructed building. The walls are white washed, and the pitched roof is covered with patent tiles. At north-west corner it is attached to the minaret which is also attached to the türbe of 'Şeyh Sücaeddin'. The minaret has a rectangular base which is of cut-stone. The cylindrical shaft of the minaret is white-washed and has two balconies (şerefe). At the interior, the minaret does not have a central newel post.

The two türbes on the west side of the court, are two different structures. The Türbe of Şeyh Sücaeddin is at South and completely construsted with cut-stone, whereas the second one, the Türbe of Demirtaş Paşa is to North and is constructed with brick.

The Türbe of Şeyh Sücaeddin, is an octagonal, domed structure which has a rectangular and domed vestibule at east side. Both spaces are constructed with alternating courses of reddish and greyish-yellow cut-stones. The entrance portal is built of blackish stone and has an inscription which gives the construction date as H. 921 (1515. M.). The walls, including the drums have moulded cornices at their tops. Over the drums, lead sheet covered domes are situated and the main türbe dome has a bronze "alem" at top, with an inscription over it, giving the date as "20 march 1183".

Inside the türbe, the walls including the dome are white-washed and decorated with colored wall paintings, so called "kalem işi".

The Türbe of Demirtaş Paşa, is also an octagonal domed structure with a domed rectangular vestibule at its east side, and built completely with brick. There are still some remains of the old plaster exposed on the surface.

The upper portion of the walls of the vestibule is in ruinous condition and the original finish does not exist at present, where as the main body walls finished at the top with a "kirpi saçak" cornice. The dome which rests on the drum is covered with lead sheeting with a bronze "alem" at top which is the same as that on the Türbe of Şeyh Sücaeddin.

Inside the türbe, similar to the Türbe of Şeyh Sücaeddin, floral motifs and inscriptions are painted over the white-wash of the walls and the dome. There exists a pointed arched "mihrab" niche on the south wall, which is five-sided in plân.

İMARET :

General : It is an "L" shaped building, consisting of four domed rooms, three of them being side by side, forming the vertical stroke of the "L"; the fourth is placed forward and forms the foot of the "L". All the facades are faced with cut-stone, except the south facade of Room I, the east facades of Rooms 3 and 4 and the north facade of Room 4. All the walls, including the drums are finished with a simply profiled stone cornice, except the south walls of the Rooms 1, 2 and 3. The domes are covered with "over and under" tiles, except Room I which was once covered with lead sheeting. The chimney stacks are all of brick with lead covered pyramidal caps over the "kirpi saçak" cornices, except the one of Room I which is constructed of alternating courses of brick and stone.

Exterior : The exterior of building consists of four facades, the South, West, North and East; the South being the main one, opening on to the square in front of the building.

The south facade of the building, consists of two portions in two different planes. The first portion, which is the facades of Rooms 1, 2 and 3 is constructed of greyish-yellow cut-stone in rectangular masonry, except the west portion (Facade of Room I), which is of rubble stone masonry. It has no cornice on top, and the main elements of this portion of the facade are the three door openings (entrance doors of Rooms 1, 2 and 3) and a window opening (of Room 2).

The second portion of the south facade, which is of Room 4 and is in front of the first portion, constructed of alternating courses of greyish-yellow and reddish rectangular masonry in a similar way to Türbe of Şeyh Sücaeddin, and ends at top with a simply moulded cornice. The facade has two windows, which are exactly the same. They are equilateral pointed arched openings enclosed within a rectangular framework.

West facade of the building is also composed of two parts, the first being recessed (of Room 4) and the second part is of Room 1.

The first part is constructed in the same manner as the south wall of the same room. Approximately 5. 15 m. above the ground, there are four stone consoles on the facade. The entrance door of Room 4, is the only element of the facade.

The second part of the west facade, is constructed with cut-stone and the stone cornice at top of the wall, drops down (0.43 m.) at the center of the wall. Facade has two similar windows which are rectangular openings with relieving arches at their tops.

The north facade, which is the back of the building, consisted of three parts, the first being the north wall of Room I, which projects 0.84 m. from the second part, which is the north walls of Rooms 2 and 3, and the third part is the north wall of Room 4, which is at the very back.

The first portion is constructed of greyish cut-stone. The stone cornice drops. 0.40 m. at the center of the wall. Facade has two rectangular windows which are quite irregular.

The second portion is constructed in the same manner as the first part, and has a stone water spout towards the west end, at lower level.

The third portion of the north facade, built with rubble stone. A rectangular door, and two similar relieving arched openings are the elements of this facade.

East facade is composed of two portions, first the east wall of Room 4, and the second is the east wall of Room 3, which is recessed behind the first portion. The facade is completely built of cut and rubble stone.

The first portion, has two similar rectangular window openings with cut-stone surrounds, whereas the second portion does not have any window or door opening.

Interior :

Room I : The square, domed room is entered through a segmental arched doorway. The original threshold level still exists, whereas the floor is not definite. The walls including the dome and the transition elements which are the squinches, are white-washed. The spaces in between the arches and the skirts of the dome are painted with flower and leaf motifs. (kalem işi) The dome has semi-circular arched window openings at west, east and south directions.

The south wall has the entrance door at the center, and two niches on each side of the doorway; and there are two windows and three niches on the west wall. The north wall has a partially ruined fireplace at the center, and two window openings on each side. Whereas only three niches exist on the east wall of the room.

Room 2 : The domed space is entered through a door at south wall. Starting from the door, a portion of the room is covered with stone pavement. Walls are constructed with stone and brick, whereas the dome and the squinches with brick only. The plaster has fallen off almost completely and the wall surfaces covered with soot and smoke. Dome has three hexagonal oculi. The room has, the entrance door and a window opening on the south wall, and at two sides of them two niches exist. Three more niches are present on the west wall, whereas on the north wall two fire places exist at the center, and two niches take place at two side of them. In addition to them three similar fire places and two niches are present on the east wall of the room.

Room 3 : It is a square, domed space as in the case of the first two rooms and entered through the door at the center of the south wall. The floor is covered with earth at the present, and no trace of the original floor covering can be seen. The wall construction and also the superstructure, including the squinches are similar to Room 2. The room has two niches on south wall, on each side of the door, and four niches on the north and four niches on the south wall.

Room 4 : Like the other rooms, this is also a square domed space, which is entered through a door on west side. The original threshold is still present, whereas the floor of the room is 2.00 m. below the threshold. At the south and west walls, the wall thicknees increases (5-18 Cm.) from the threshold level down to the floor. Besides this, the indications of sockets for timber at that level, proves the previous existance of timber floor there. The walls are constructed of rubble stone and are

whitewashed, as well as the dome. Transition is obtained by squinches at the corners of the room. A. floral motif is painted at the spandrels of the arches, similar to Türbe of Şeyh Sücaeddin.

The room, has two arched windows and three niches on the south wall, and two small, one big niche on the west wall at two sides of the entrance door; two ovens, a fire place, a small niche and a door exist on the north facade, whereas, two arched windows and a fireplace is seen at the center of the east wall of the room.

Roof : The roof consists of four domes resting on drums, three of which are octagonal and the fourth one is polygonal (fourteen sided). The drums are raised on a platform, which is approx. 0.70 m. above the top of the cornice level of the walls. Chimney stacks, which are ten in number, are attached to the drums at some places.

The first part is the roof of Room I, consist of an octagonal drum, constructed with cut-stone and brick coursing together. On the west, south and east sides, the drum has semi-circular arched windows. The dome over the drum is constructed with brick and some iron nails were driven into the dome, probably to fix lead covering. A chimney stack is attached to the drum on the north side, which is constructed of alternating stone and brick courses. The cap has fallen off.

The second part, which is the roof of Room 2, also consists of an octagonal drum, constructed with brick and stone. A slightly pointed arched window is present on the south side. The dome over the drum is constructed with brick and covered with "over and under" tiles. It has three hexagonal oculi. The drum is attached to two chimney stacks at the north side, which are constructed with brick courses only, and have pyramidal caps on top.

The third part, (roof of Room 3), is almost identical to part 2, except that it doesn't have chimney stacks at the North, and the drum windows are on the south and the east sides. No oculai is seen on the dome.

In between the two drums, there is a group of chimney stakes which are three in number and lie in north-south direction. They are constructed in the same manner as the ones at part 2.

The fourth part, which is the roof of Room 4, consists of fourteen-sided drum, constructed completely with cutstone. The drum has shouldered arched windows on the west, and south sides. The dome is constructed with brick and covered with "under and over" tiles. There is a group of chimney stacks which are three in number at north, and one more chimney stack at the east side of the drum. They are all constructed with brick.

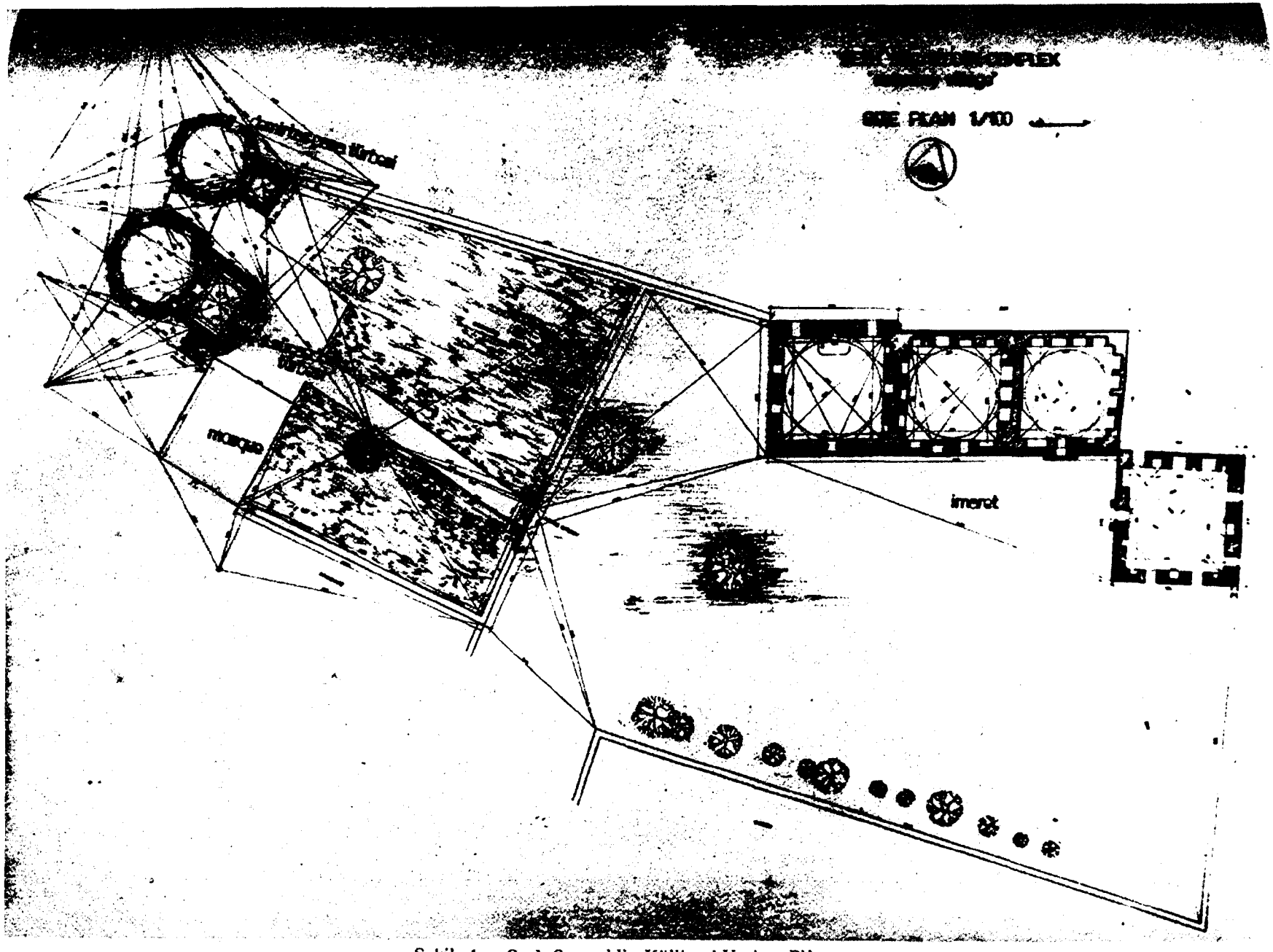

Şekil: 1 — Şeyh Sucaeddin Külliyesi Vaziyet Plânı.

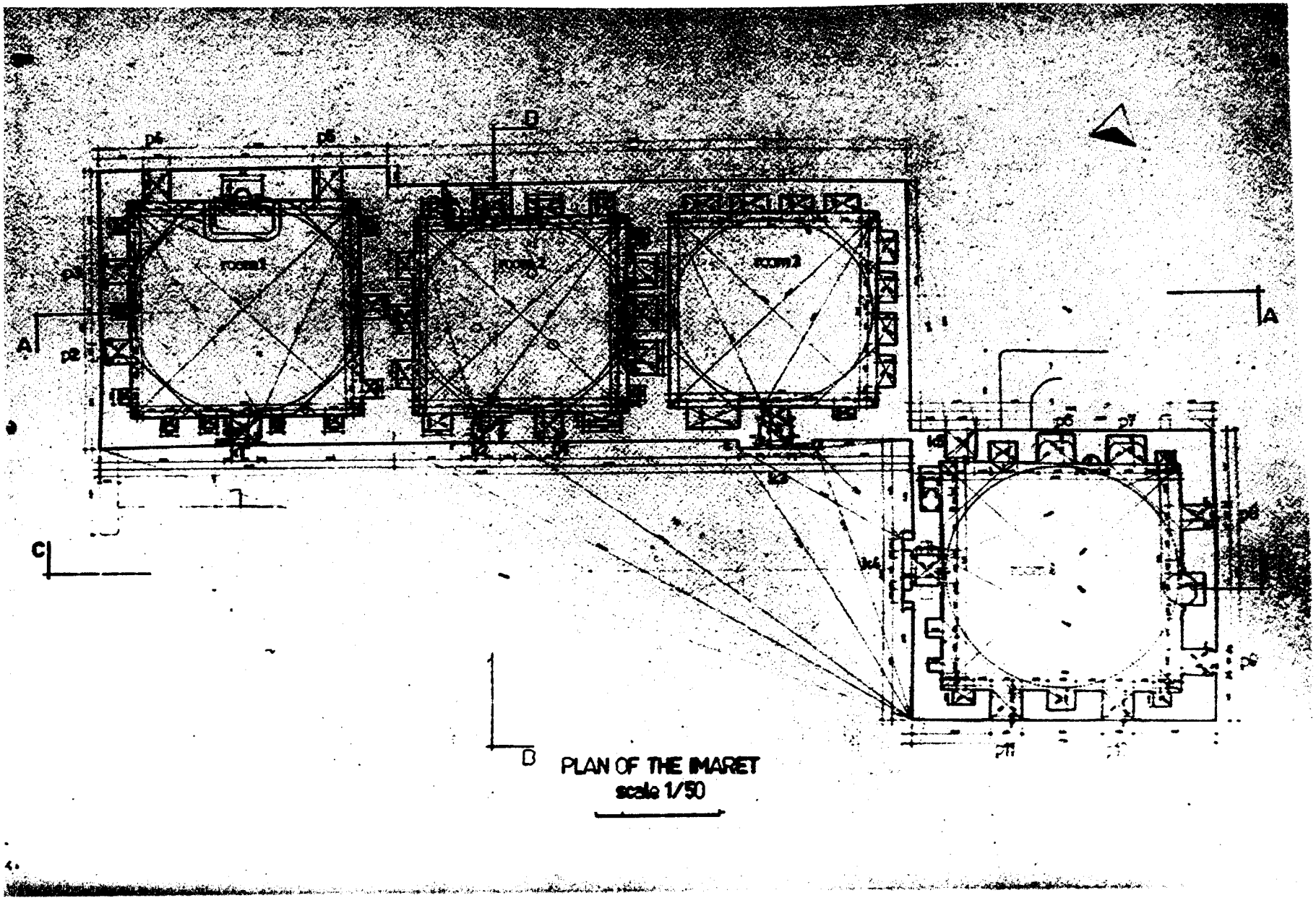

Şekil: 2 – Şeyh Sücaeddin İmareti Plânı.

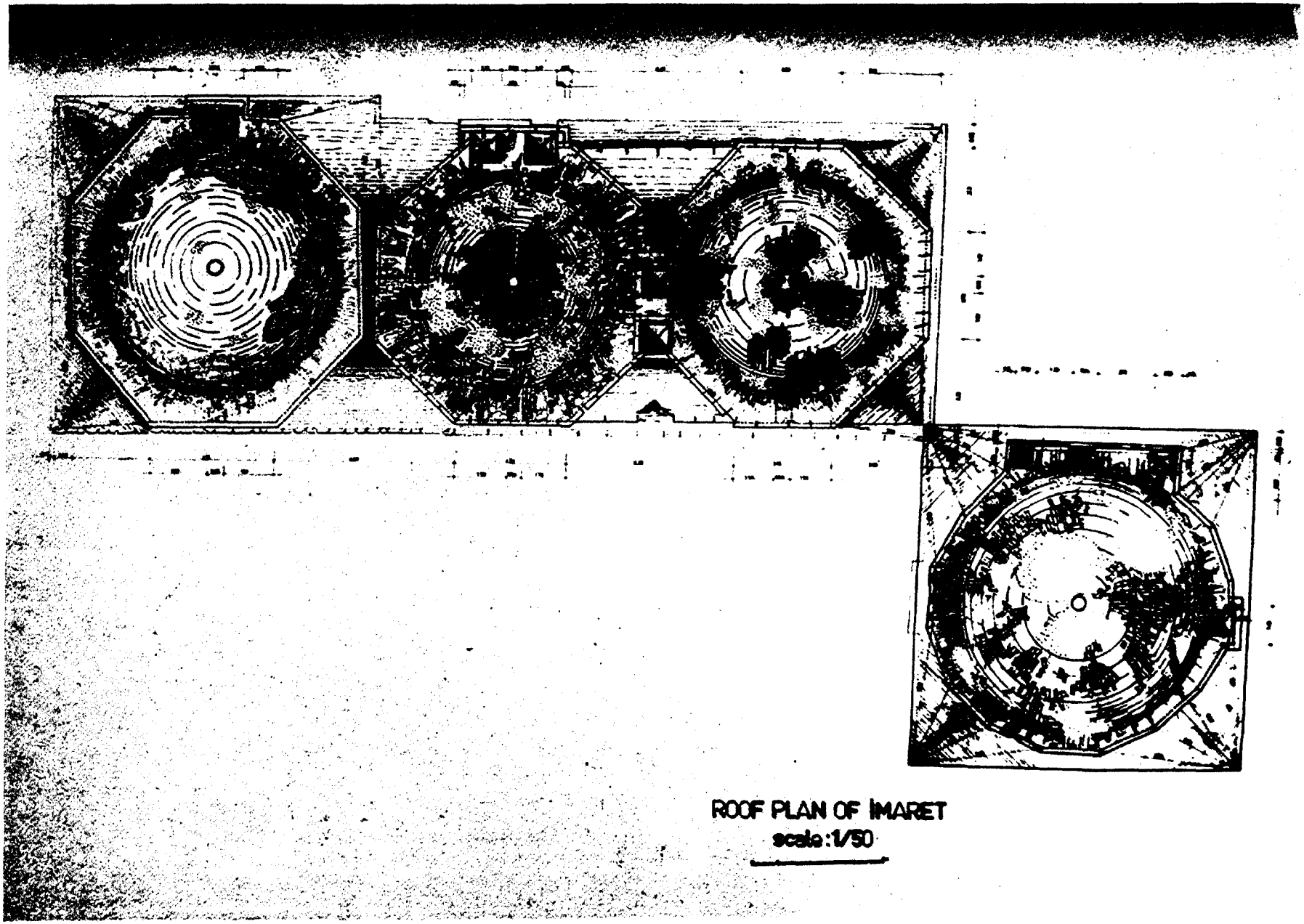

Şekil: 3 — Şeyh Sücaeddin imareti çatı plânı.

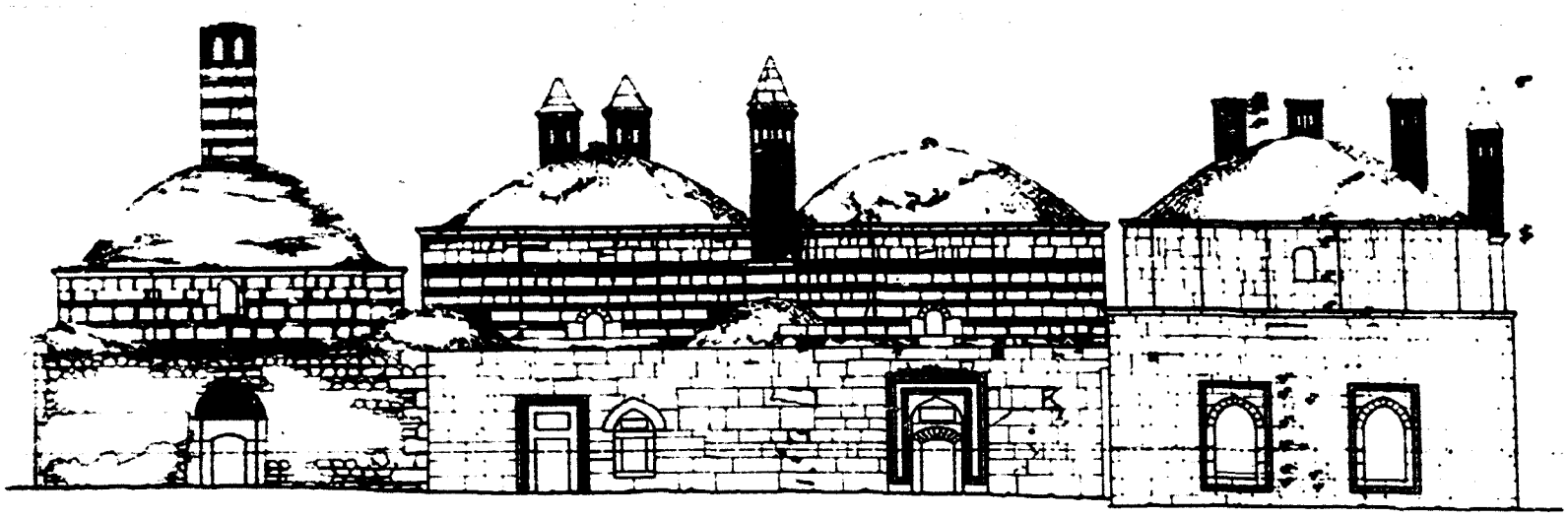

SOUTH ELEVATION 1/50

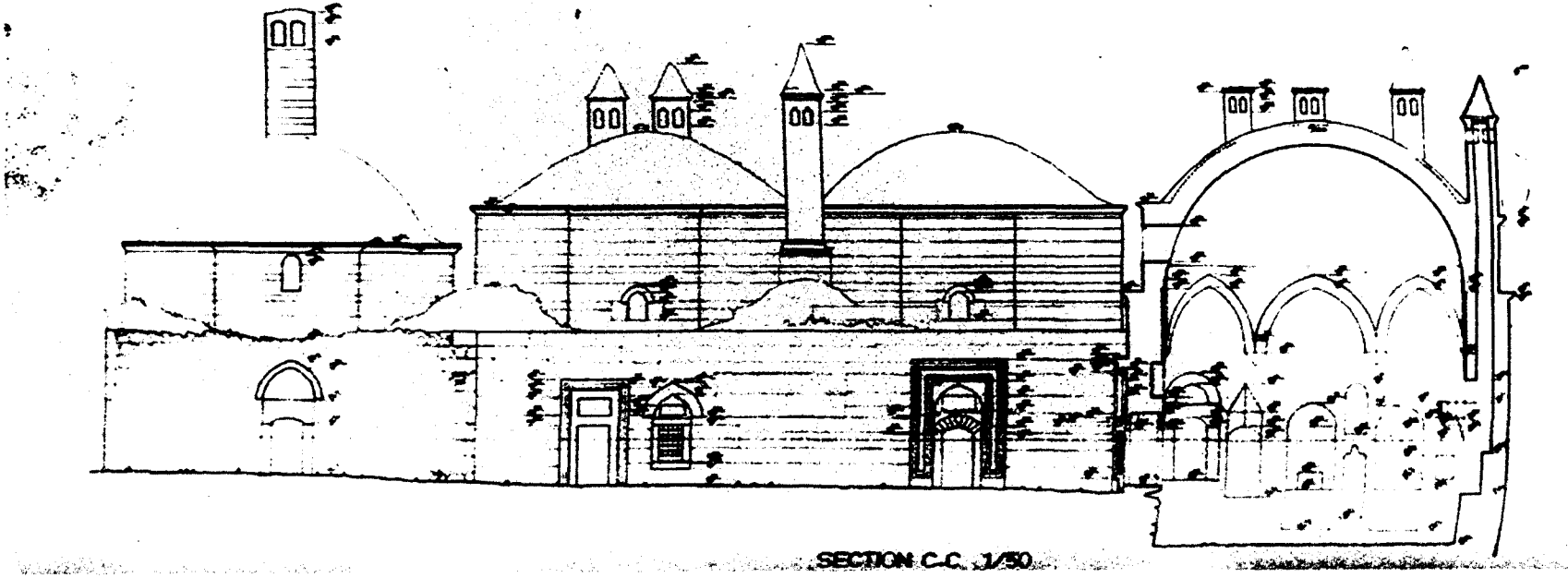

SECTION C-C 1/50

Şekil: 4 – İmaret güney cephesi ve C–C kesiti.

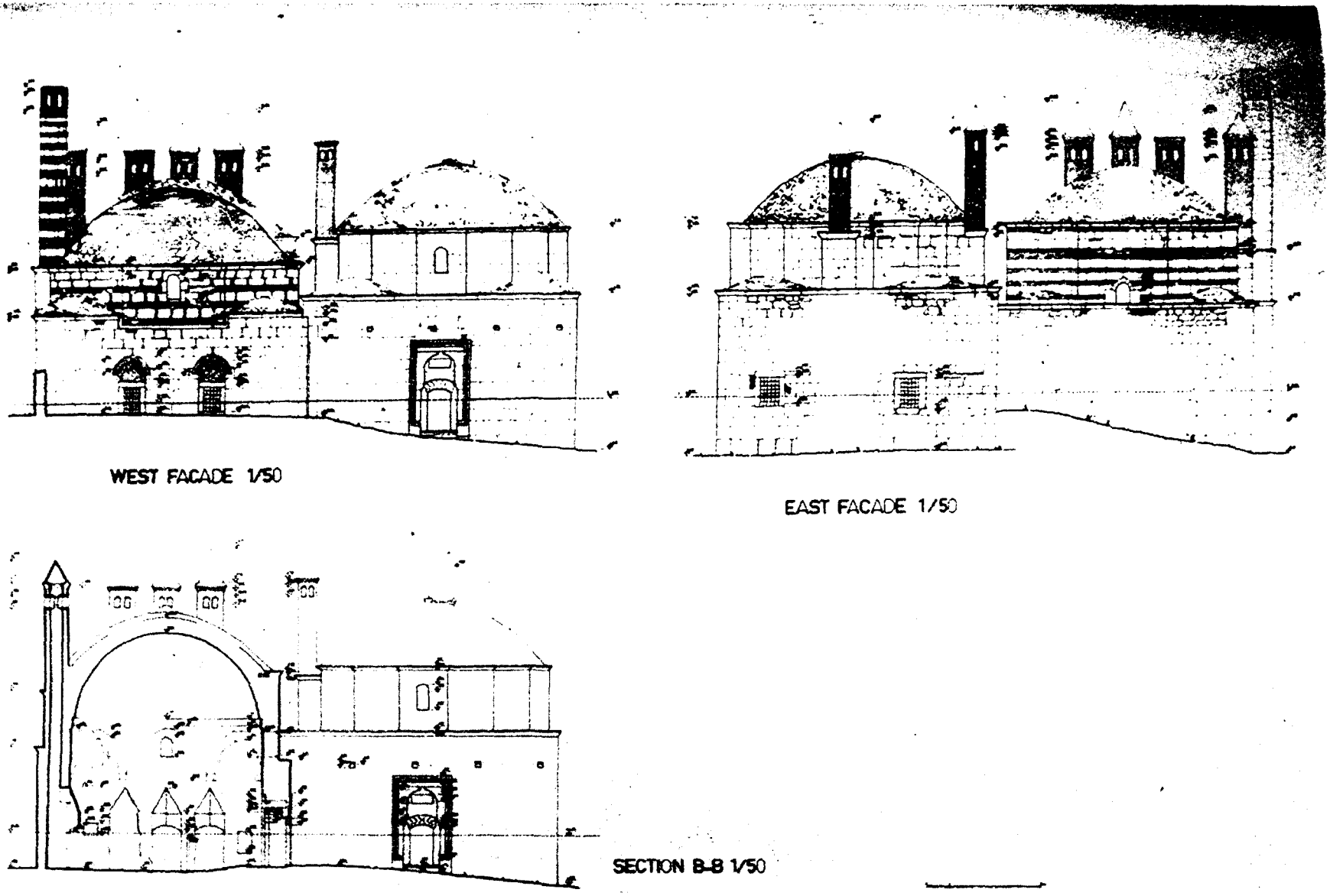

Şekil: 5 — İmaret batı ve doğu cepheleri, b—b kesiti.

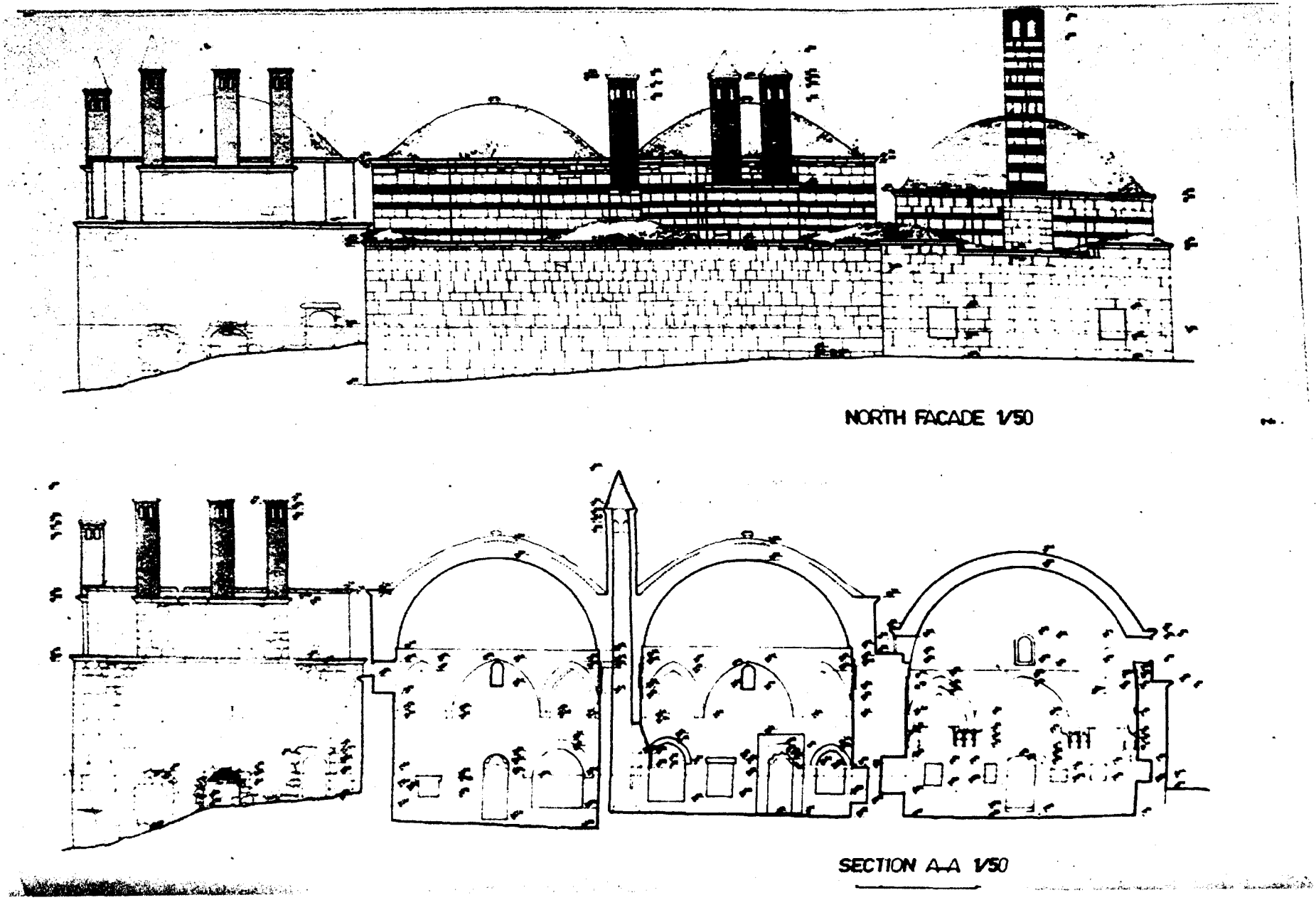

Şekil: 6 – İmaret kuzey cephesi, a–a kesiti.

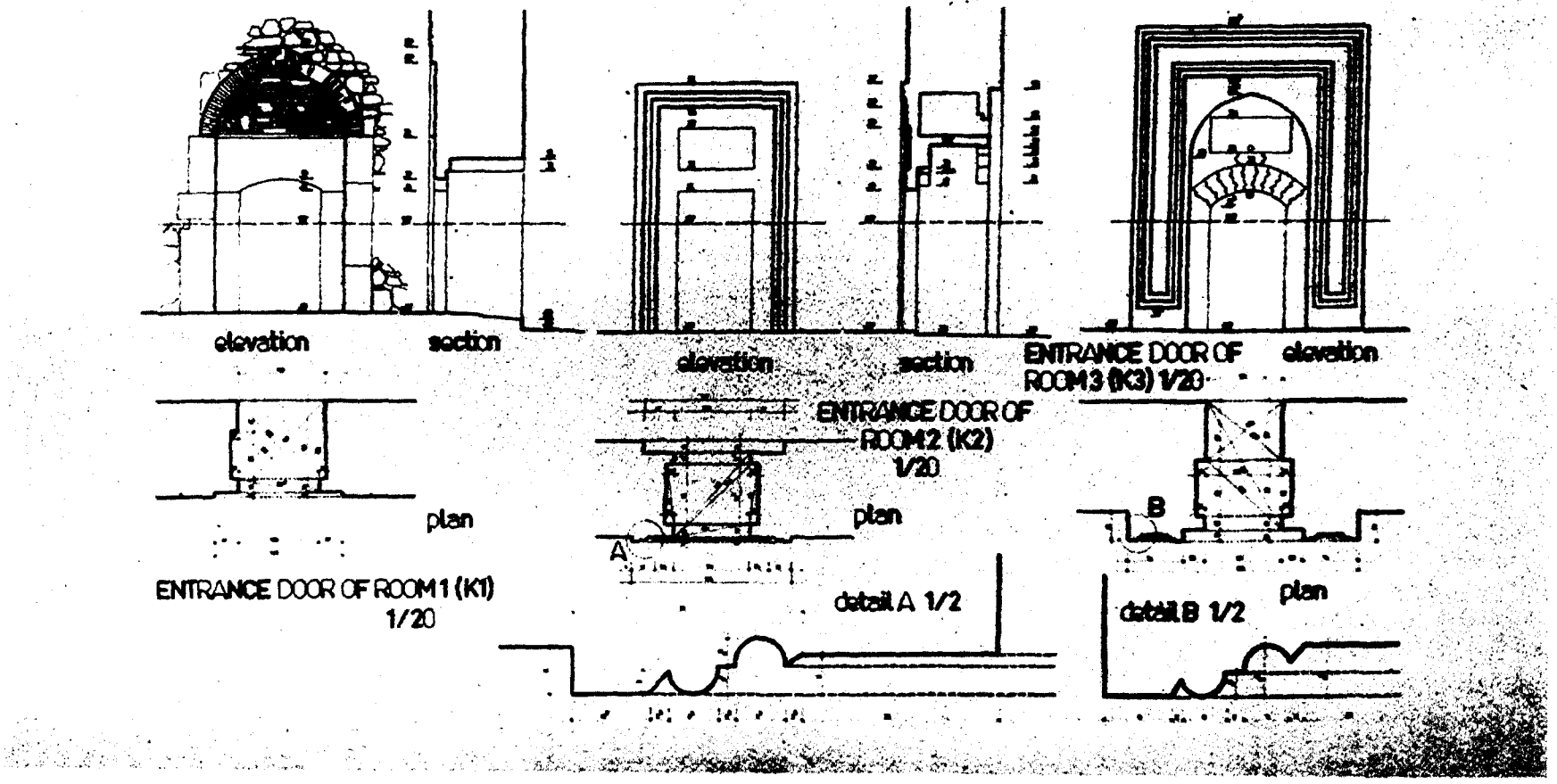

Şekil: 7 — İmaret, K1, K2 ve K3 kapıları detayları.

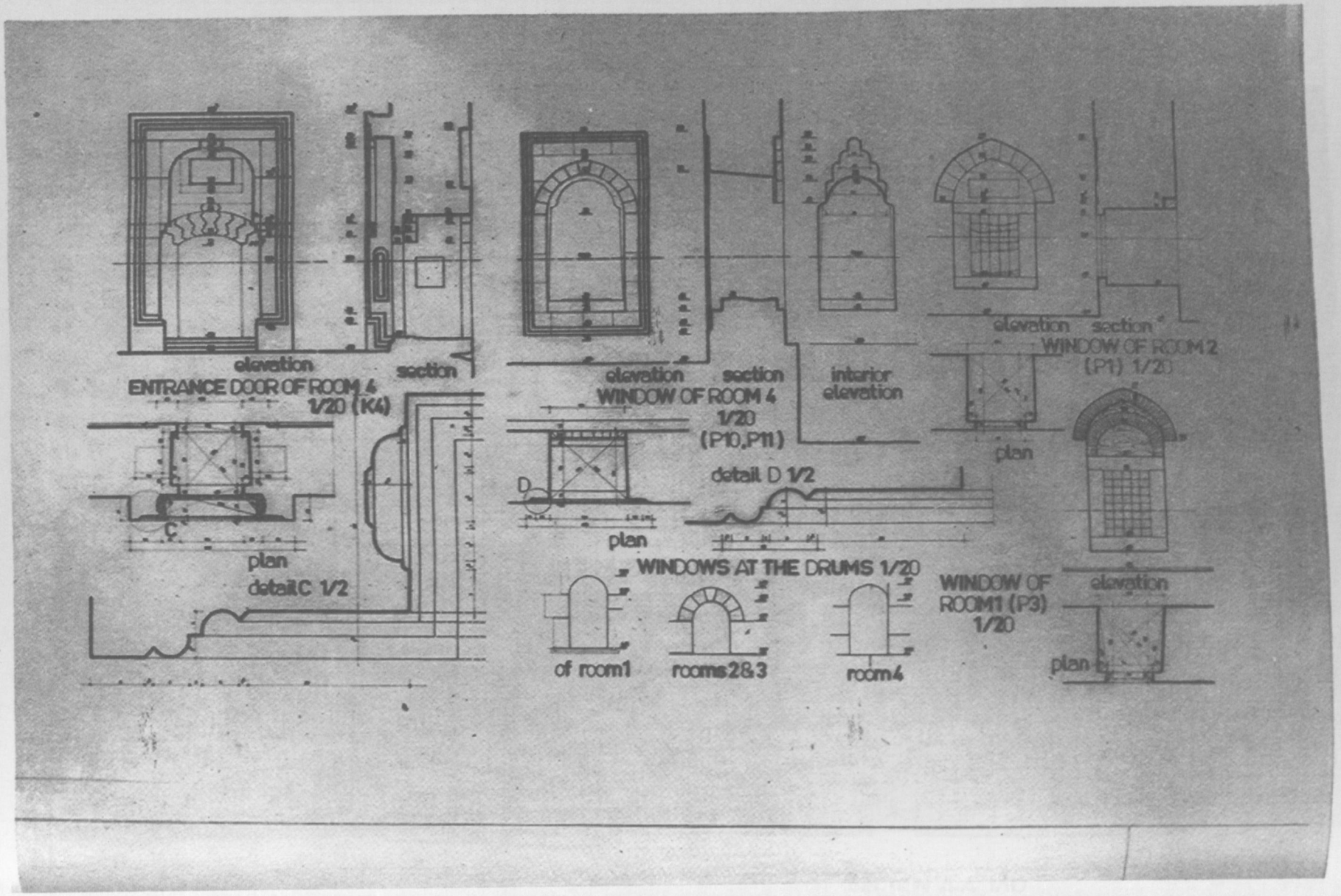

Şekil: 8 – İmaret K.$_4$ kapısı, P_1, P_3, P_{10}, P_{11}, ve Tambur pencereleri.

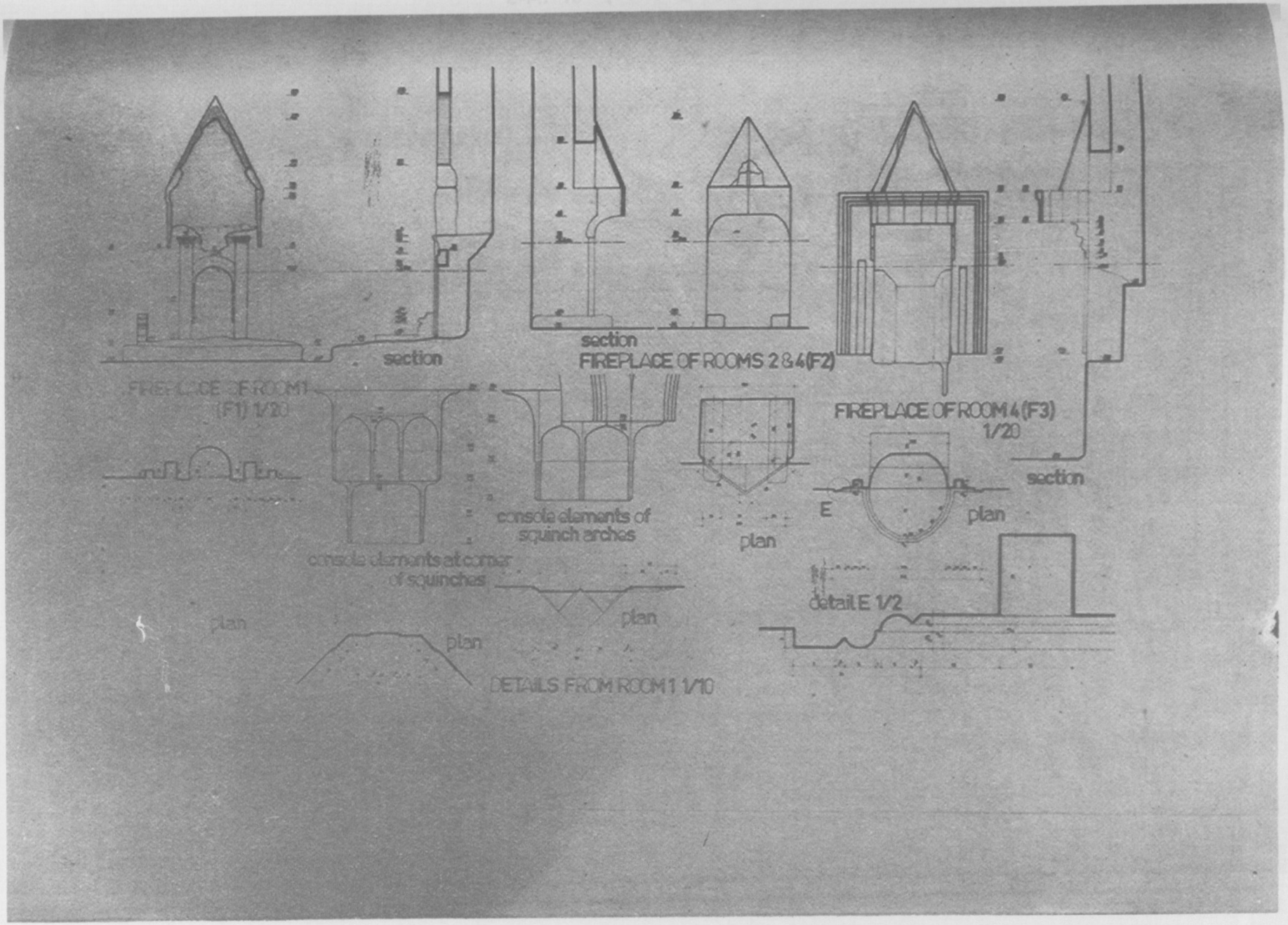

Şekil: 9 – İmaret 1, 2 ve 4 nolu odalardan ocak detayları, 1 nolu oda konsol detayı.

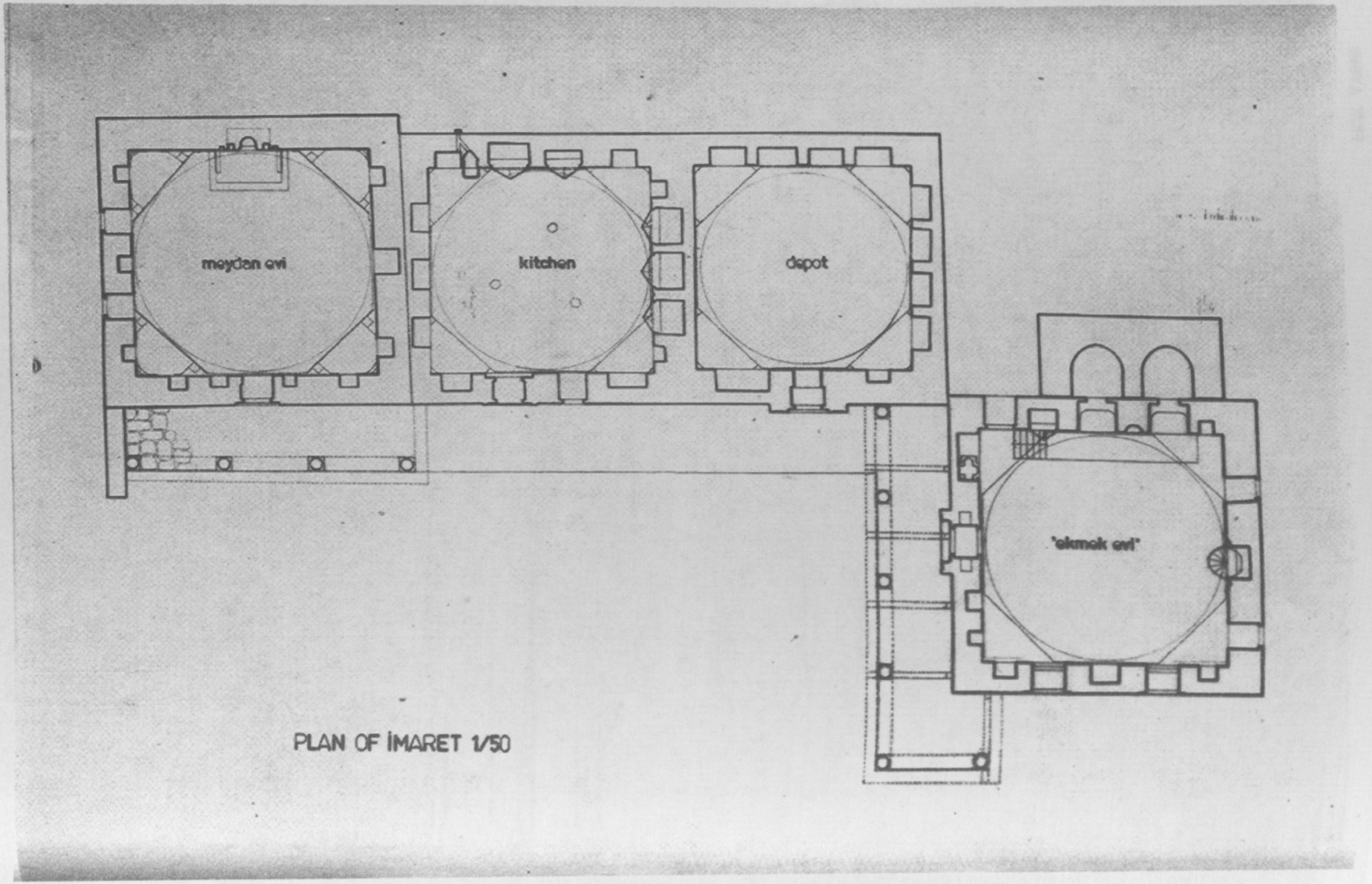

Şekil: 10 – İmaret - Restitüsyon (plân)

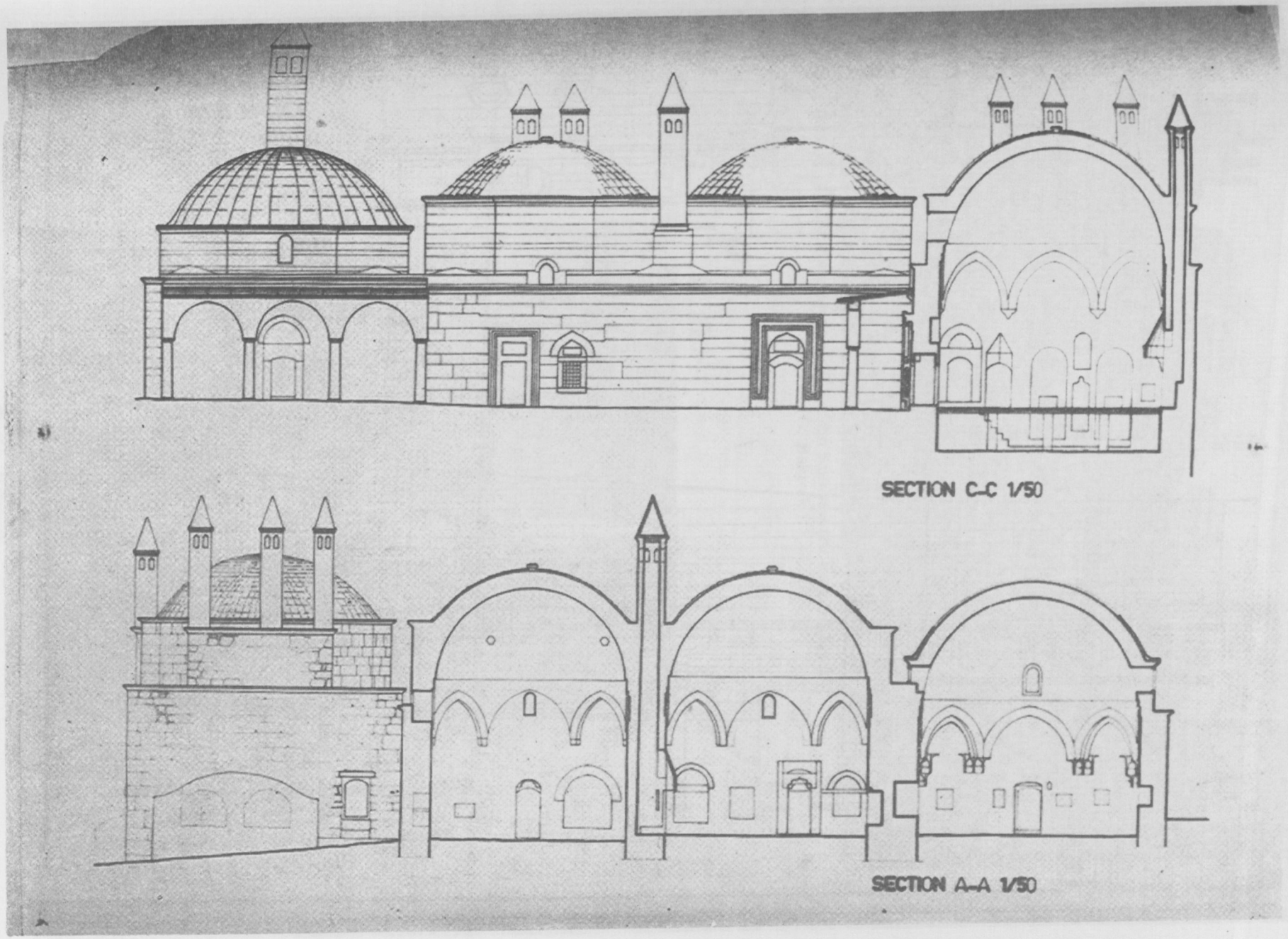

Şekil: 11 – İmaret, restitüsyon (kesitler)

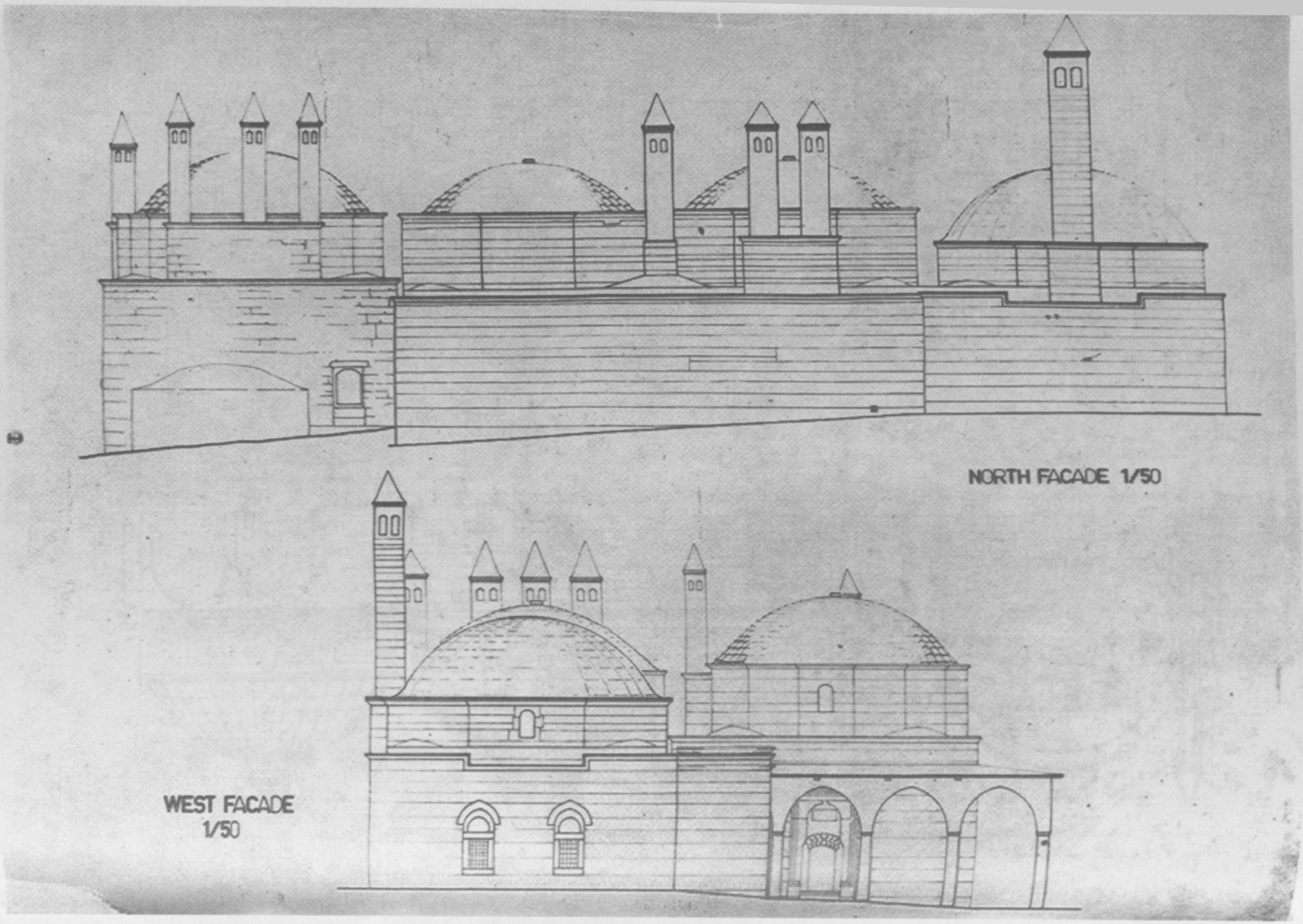

Şekil:12 – İmaret - restitüsyon (kuzey ve batı cepheleri.)

Resim: 1 — Şeyh Sücaeddin Külliyesi (Kuzeyden görünüş).
(Ö. Bakırek.)

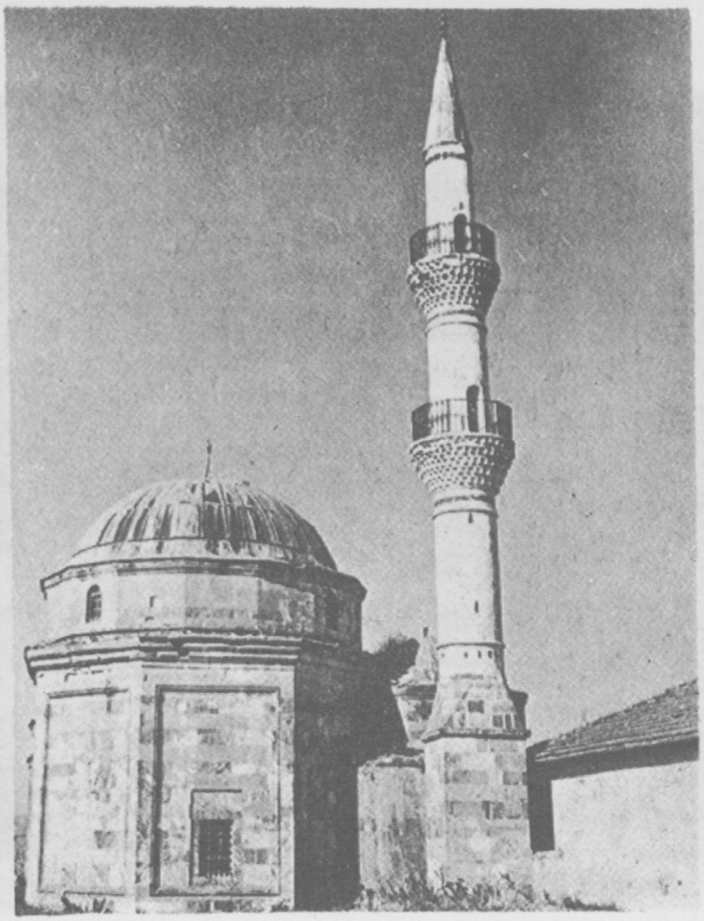

Resim: 2 — Şeyh Sücaeddin Türbesi ve minare
(Ömür Bakırer)

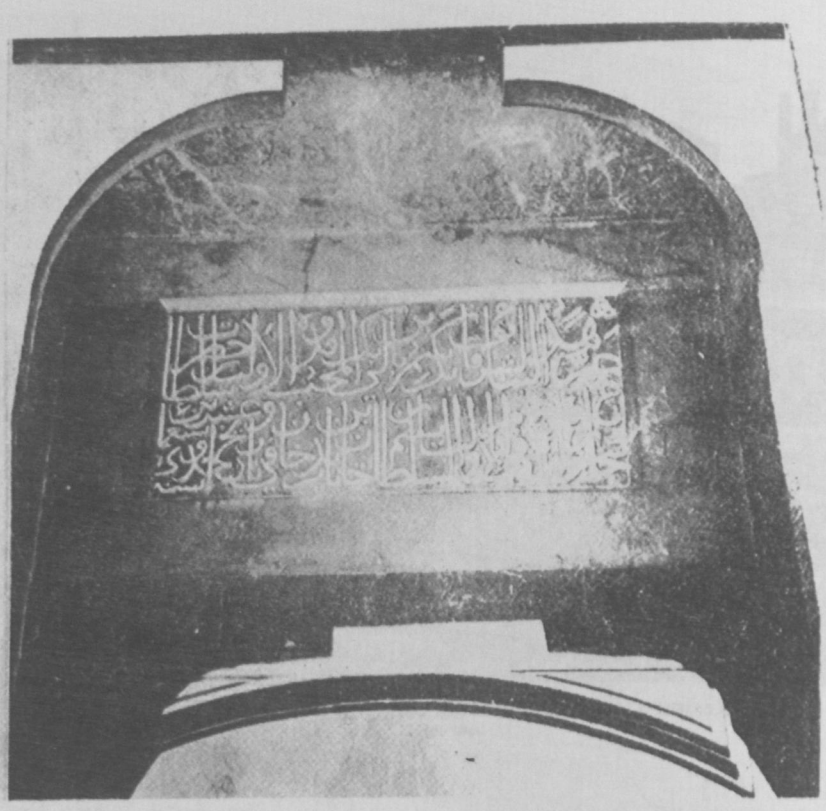

Resim: 3 — Şeyh Sücaeddin Türbesi Kâbesi (Ö. Bakırer'den)

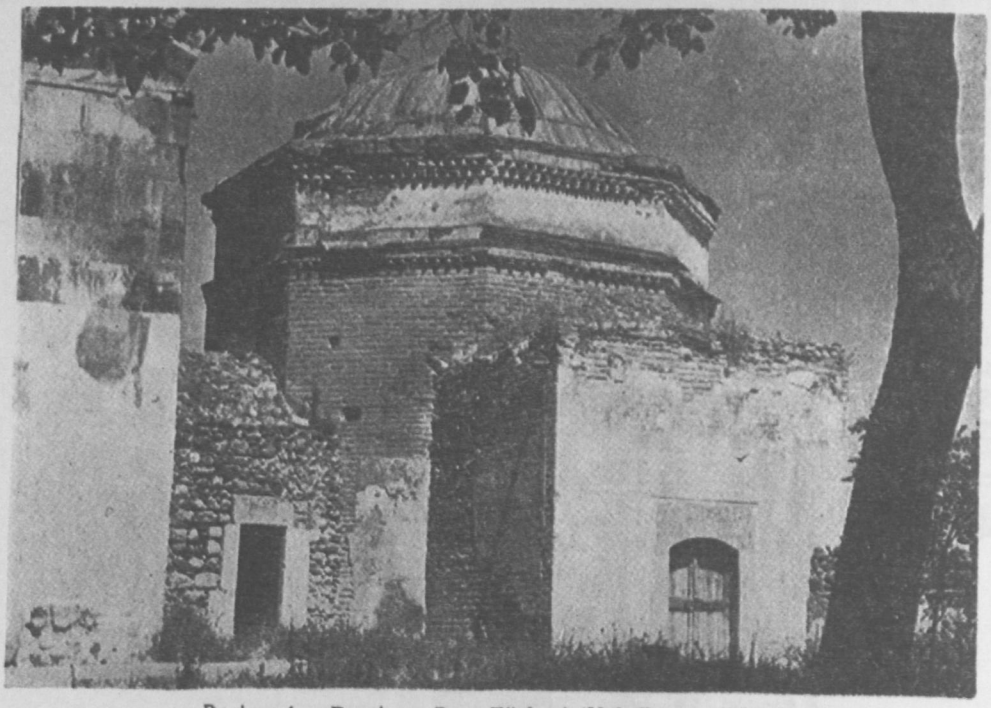

Resim: 4 — Demirtaş Paşa Türbesi (Vakıflar Arşivi).

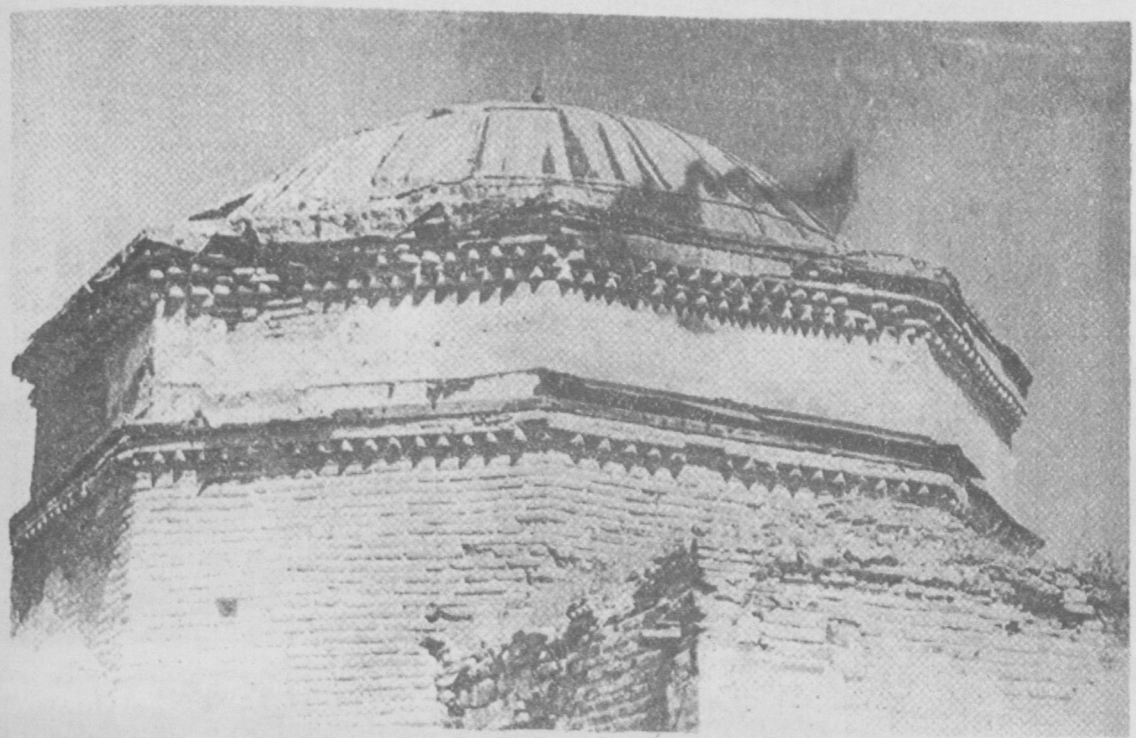

Resim: 5 — Demirtaş Paşa Türbesi Tambur Detayı (Vakıflar Arş.)

Resim: 6 — Şeyh Sücaeddin İmareti, güney cephesi
(Ö. Bakırer)

Resim: 7 — Şeyh Sücaeddin imareti, kısmı güney ve batı cephesi. (Ö. Bakırer.)

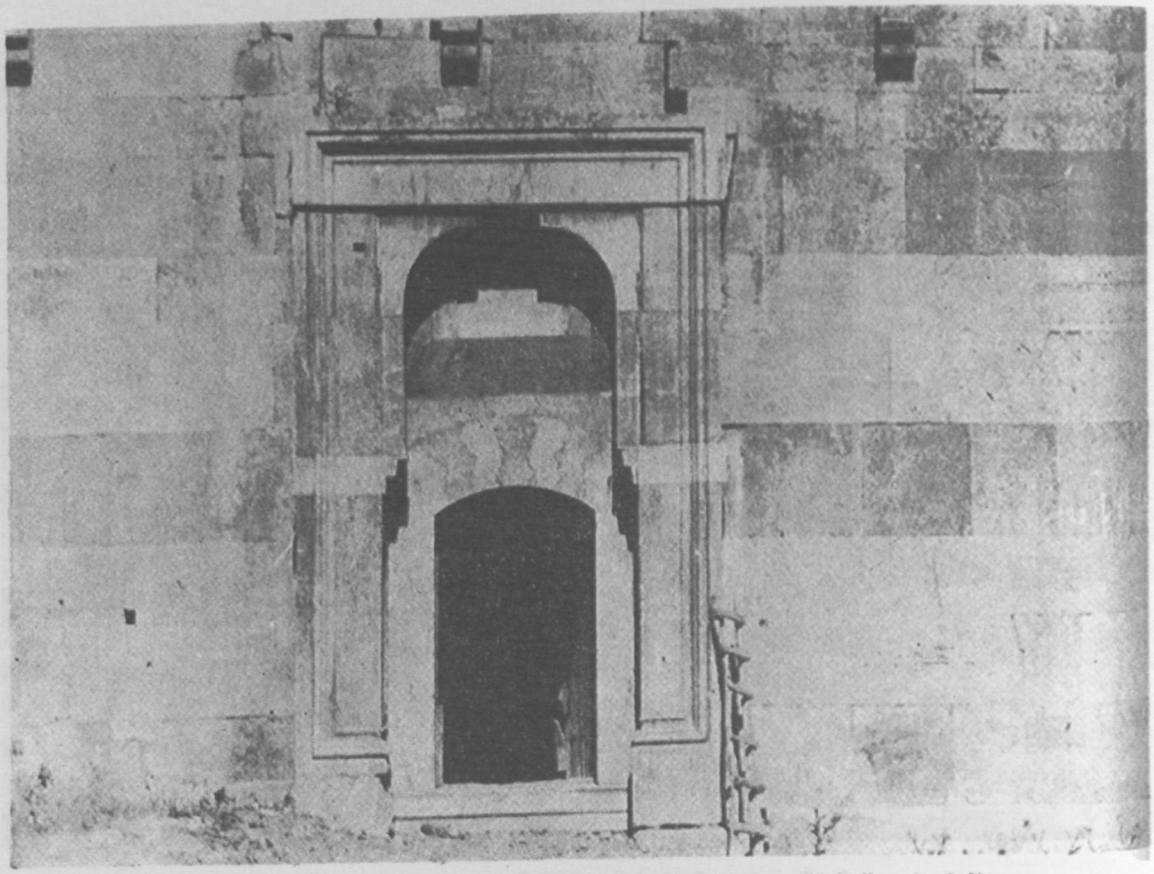

Resim: 8 — İmaret kısmı batı cephesi 4 nolu oda kapısı (Vakıflar Arşivi).

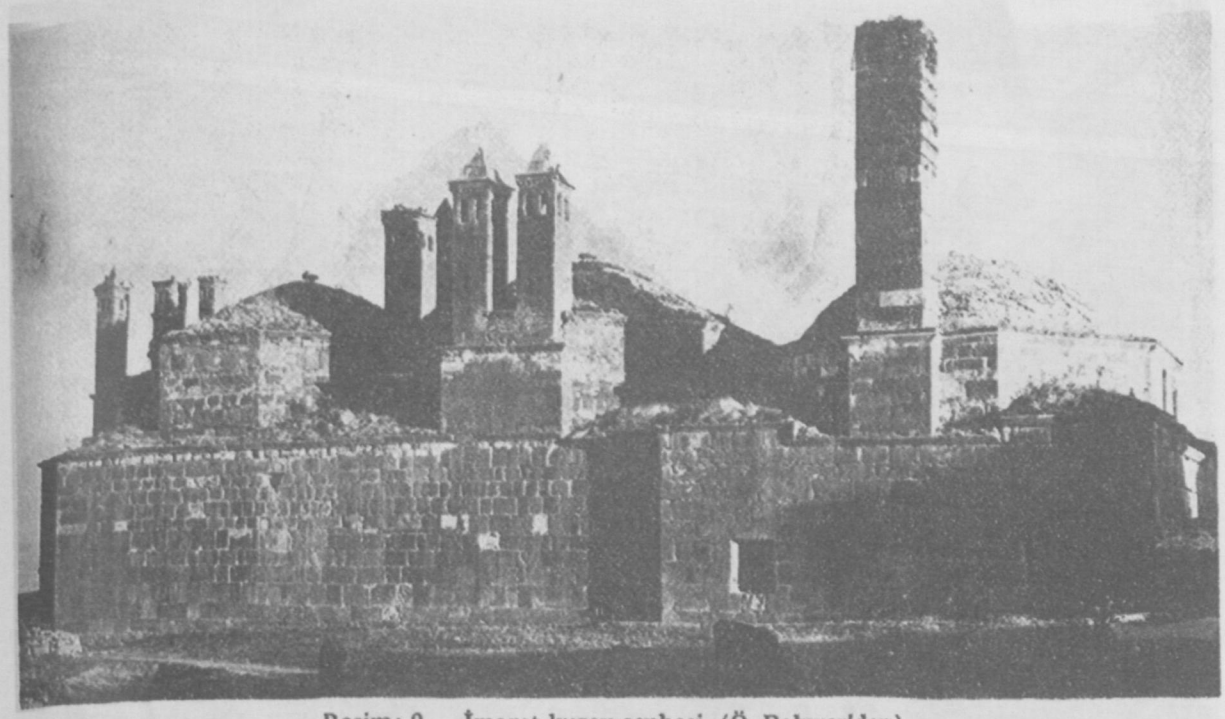

Resim: 9 — İmaret kuzey cephesi. (Ö. Bakırer'den)

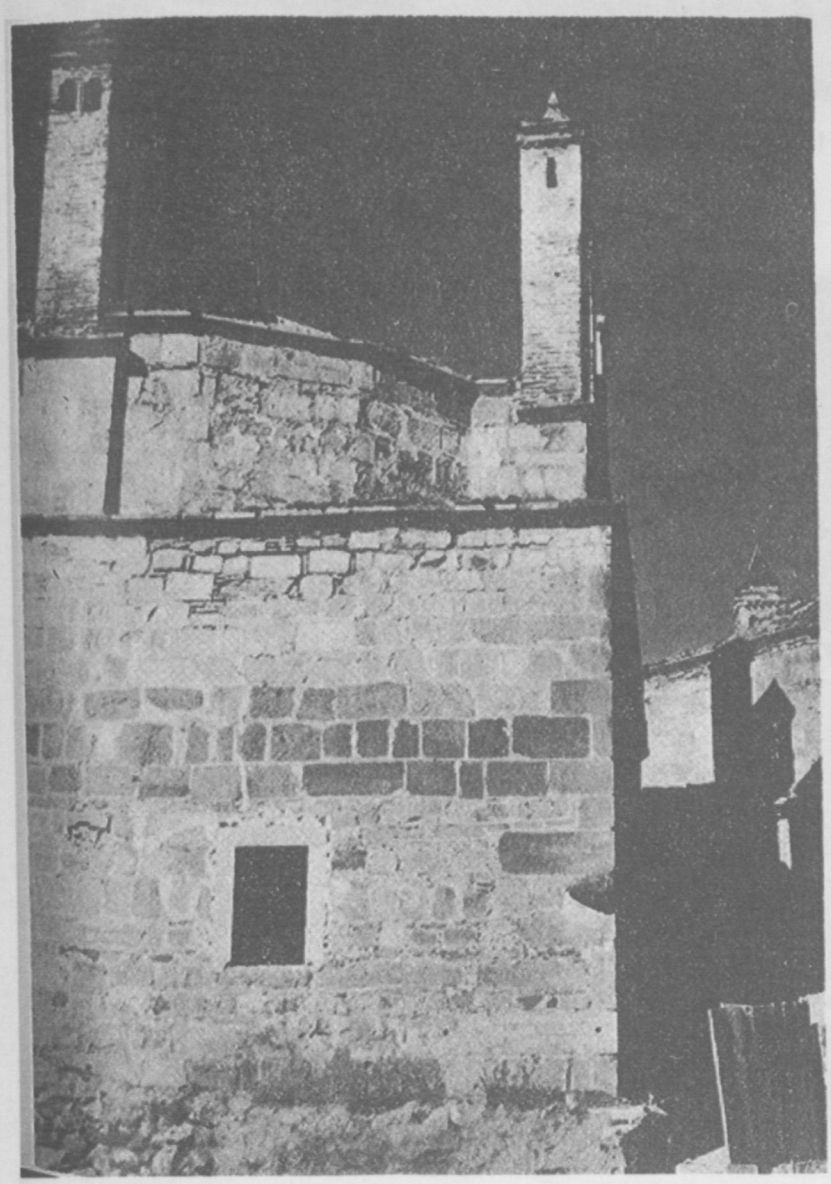

Resim: 10 — İmaret doğu cephesi (Ö. Bakırer).

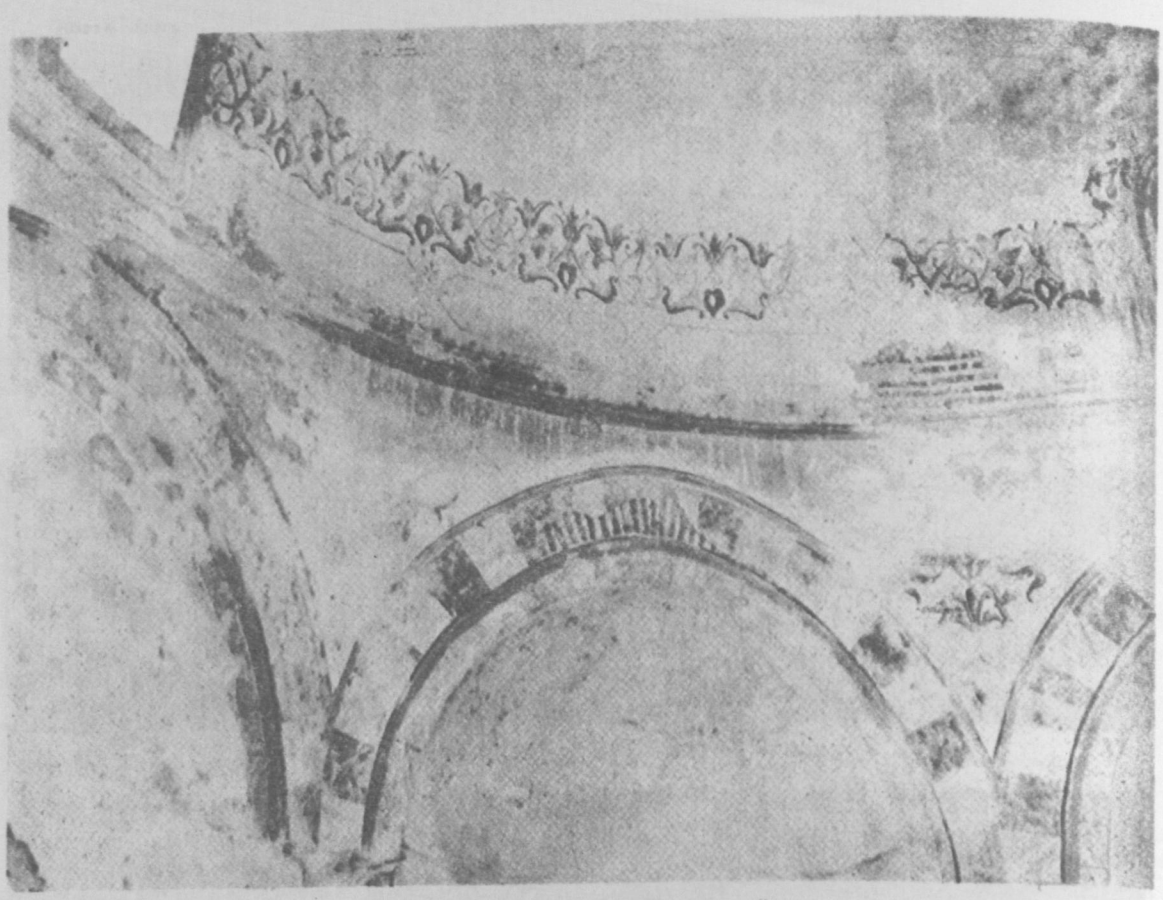

Resim: 11 — İmaret 1 nolu oda içten detay (Ö. Bakırer).

Resim: 12 — İmaret 1 nolu oda da ocak (Ö. Bakırer).

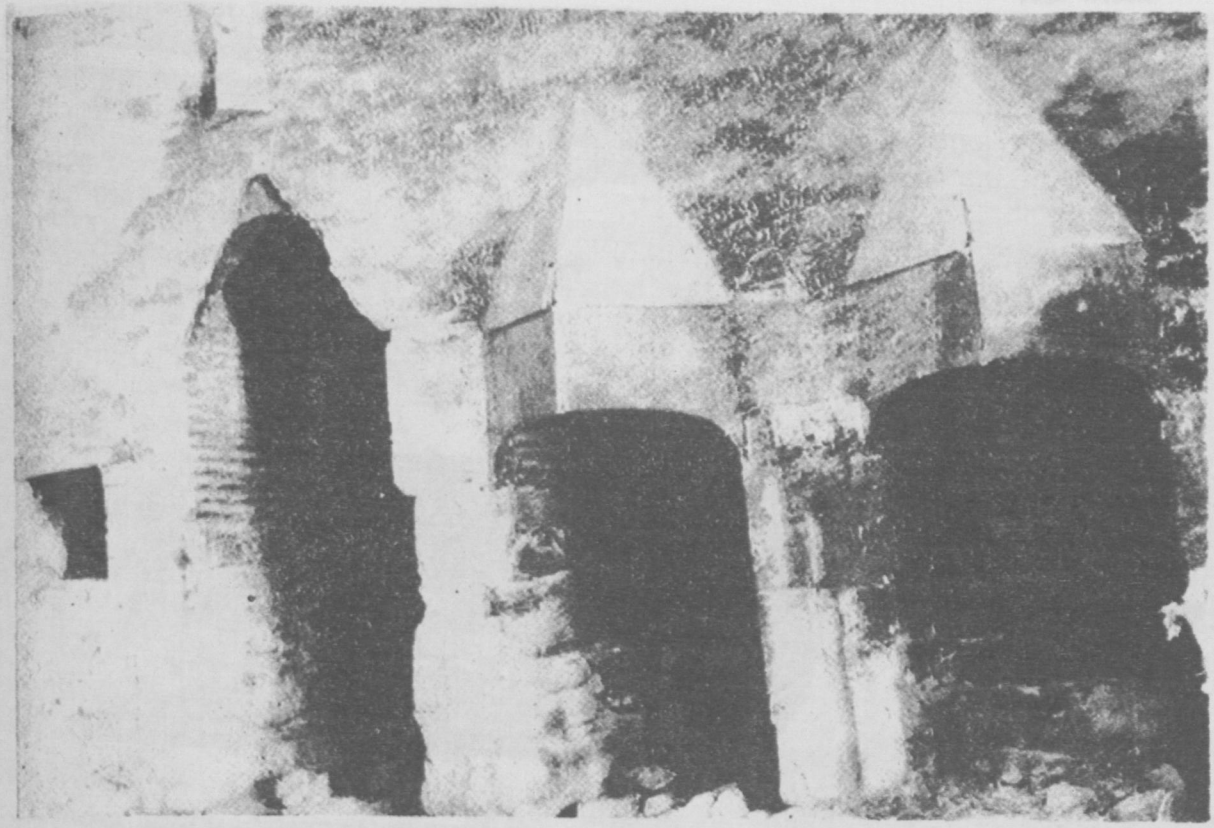

Resim: 13 — İmaret, 2 nolu oda da doğu duvarı. (Ö. Bakırer).

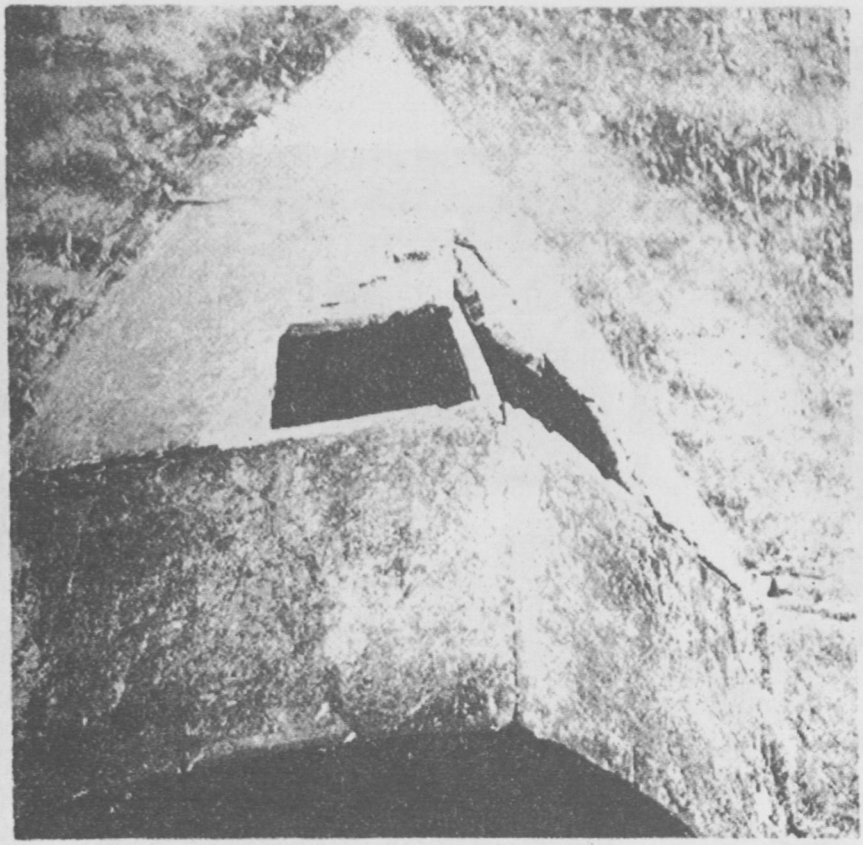

Resim: 14 — İmaret 2 nolu odadan ocak detayı. (Ö. Bakırer).

Resim: 15 — İmaret 4 nolu oda da kuzey duvarı. (Ö. Bakırer).

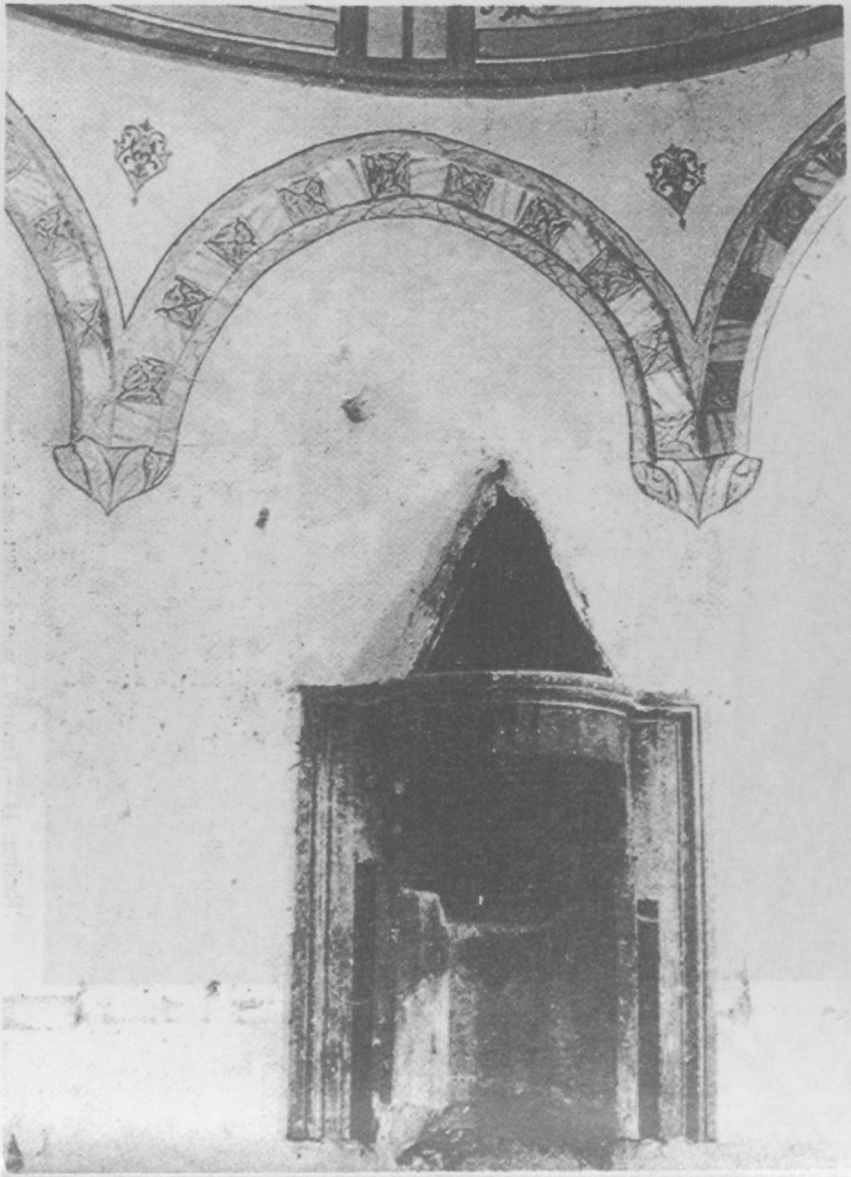

Resim: 16 — İmaret 4 nolu oda da ocak. Doğu duvarı (Ö. Bakırer).

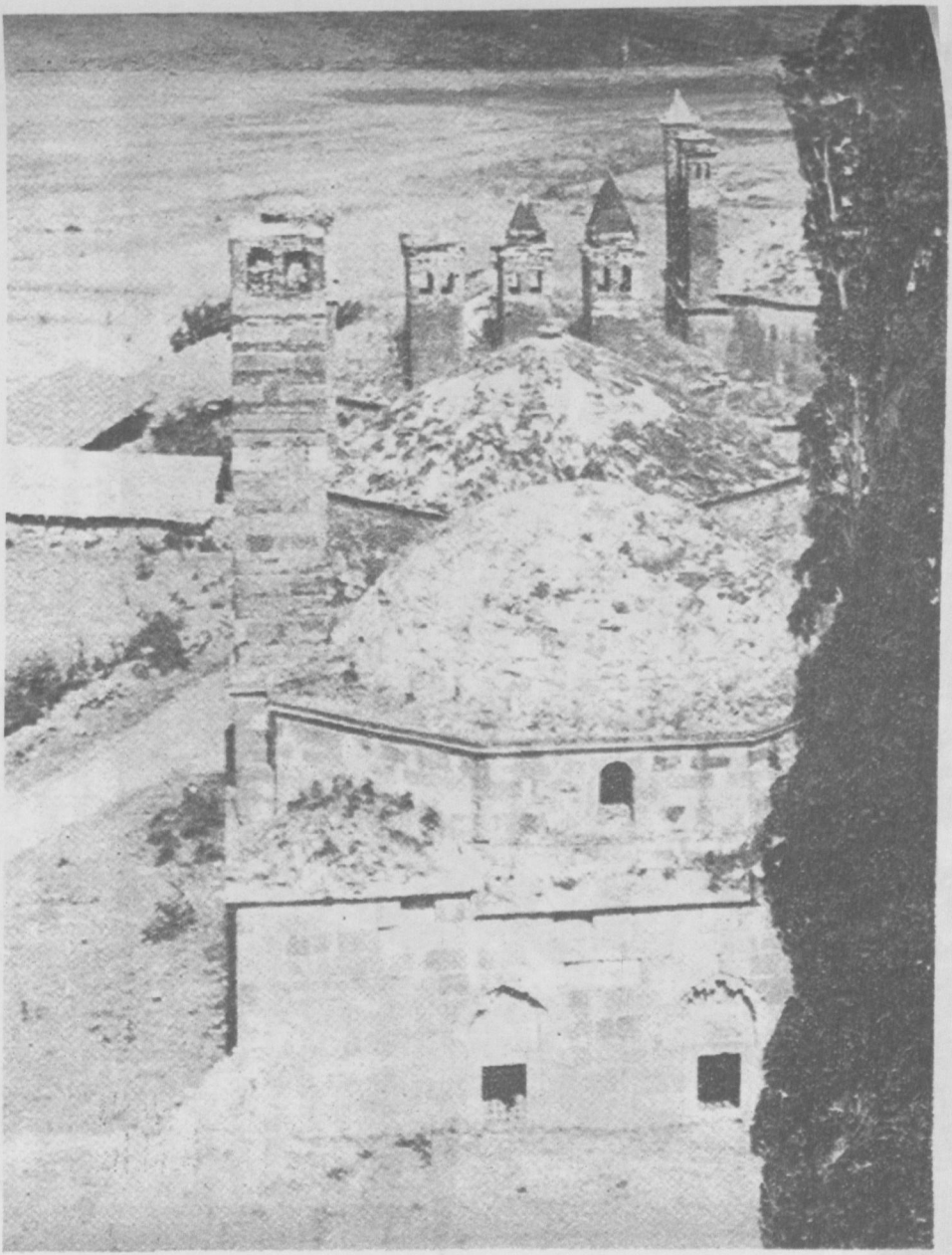

Resim: 17 — İmaret çatı görünüşü (Vakıflar Arşivi).

Resim: 18 — İmaret bacaları. (Ömür Bakırer).

Resim: 19 — İmaret 2 nolu oda kubbesi. (Ö. Bakırer)

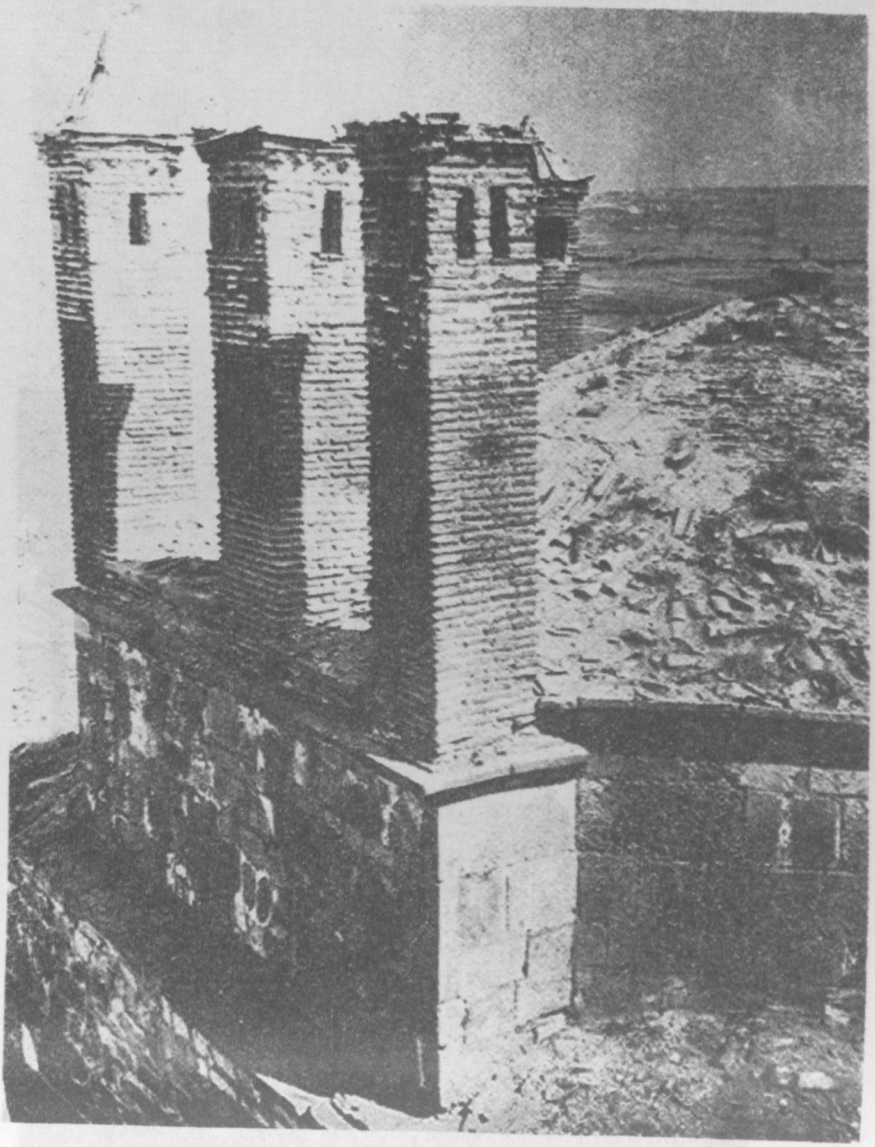

Resim: 20 – İmaret 4 nolu oda kubbesi ve bacaları (Ö. Bakırer).

BİR MİMARÎ FOTOGRAMETRİ UYGULAMASI — KARACABEY TÜRBESİ

Alpay ÖZDURAL

Gösterdikleri yakın işbirliğiyle projenin yürütülmesinde büyük katkıları bulunan E.İ.E.İ. elemanları Fotogrametri ve Geodezi Şubesi Müdürü Haydar Bora'ya, Talat Cin'e, İsmail Güner'e, Erhan Alphan'a, İlhan Dağlı'ya, Hasan Süavi Özkul'a, Harun Tiryaki'ye, Mustafa Pekmez'e, Çetin Çaçur'a ve O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi fotoğrafçısı Mustafa Niksarlı'ya teşekkür ederiz. Ayrıca projenin gerçekleştirilmesi sırasında bize yol gösteren Assoc. Prof. Fahrettin Aydın'a da teşekkür etmek isteriz.

Türkiye gibi tarihî eser ve tarihî çevre bakımından çok zengin olan bir ülkede, tabii afetlerin ve zamanın yıkıcı etkileri yanısıra, geniş çapta girişilen inşa faaliyetleri ve hazırlanan şehir planları eski medeniyetlerin günümüzdeki kalıntılarını tehdit etmektedir. Bizim neslimizin en önemli görevlerinden biri de tarihî miraslarımızı koruyarak gelecek nesillere en iyi şekilde sunmaktadır. Bu koruma ameliyesinin ön-şartlarından biri tarihî eserlerin ve tarihî çevrelerin tam ve doğru bir şekilde belgelenmesidir. Kültür hazinelerimize karşı girişilen bu hızlı yıkım faaliyetlerine, çok zaman alan ve istenilen neticeleri veremiyen klâsik ölçüm metodlarıyla karşı koymak imkânsızdır. Oysa, "fotogrametri modern yıkım teknolojilerine aynı yeterlilikte karşı koyma imkânı veren modern bir belgeleme tekniğidir."[1]

Amerikan Fotogrametri Cemiyeti tarafından, "bir nesnenin büyüklük, şekil ve durum gibi geometrik özelliklerini tespit etmek amacıyla, fotoğraflardan güvenilir ölçüler elde etmek bilimi veya sanatı"[2] diye tanımlanan fotogrametri iki kola ayrılmaktadır: 1 — Havaî Fotogrametri (havadan alınan fotoğraflardan yapılan ölçüm ve çizimler), 2 — Arzî Fotogrametri (yerdeki kamera istasyonlarından alınan fotoğraflardan yapılan ölçüm ve çizimler).

Hernekadar fotogrametrinin 1850'de başladığı kabul edilmekteyse de, ilk gelişmeler oldukça yavaştı. Ancak optik, fotoğrafçılık ve havacılık bilimlerinin ilerlemesinden sonradır ki, fotogrametri şimdiki gelişme düzeyine erişmiştir. İlk başlarda sadece arzî fotogrametri kullanılmış olmasına rağmen bugün havaî fotogrametri diğerine kıyasla çok daha önemlidir. Bu yeni bilim dalı birçok alanlarda kullanılmaktaysa da en önemli uygulama sahası topoğrafya haritalarının çıkarılmasıdır. Pratik ve iktisadî nedenler yüzünden havaî fotogrametri özellikle bu sahada çok önemlidir. Havaî fotogrametrinin diğer uygulama alanları jeoloji, ormancılık, tarım, tapu ve kadastro ve arkeolojidir. Fotogrametrinin askerî amaçlarla kullanılması (özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sırasında) bu ilim dalının hızlı gelişmesinin en önemli etkenlerinden biriydi ve hâlâ da bu

1. Cevat Erder, "The Role of Photogrammetry in Surveys of Works of Arts Endangered by Extensive Public Work", *Conference on the Application of Photogrammetry to Historic Monuments*, Paris 1969, s. 20.

2. Bertil Hallert, *Photogrammetry*. NewYork, 1960, s. 1. dipnot 1.

amaçlar için geniş çapta kullanılmaktadır. Hernekadar arzî fotogrametrinin de esas kullanma sahası topoğrafya ise de, fotogrametrinin bu kolu özellikle topoğrafya dışında çok çeşitli sahalara uygulanması bakımından önem taşımaktadır. Doğrudan ölçüm yapmanın çok güç, tehlikeli veya zaman alıcı olduğu nesneler veya olaylar için arzî fotogrametri büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Bu metod 19.yy'da mimarî ölçümler yapmak için kullanılmışsa da, teknik ve aletlerdeki gelişmenin daha ziyade havaî fotogrametri ve özellikle topoğrafya sahası yönünde olmasından ötürü, bugün için mimarî fotogrametri gerektiği kadar geniş çapta uygulanmamaktadır. Mamafih, son zamanlarda bu uygulama sahasında kaydedilen gelişmeler mimarî fotogrametrinin gelecekte büyük bir önem kazanacağını göstermektedir. Mimarînin yanısıra, arzî fotogrametri arkeoloji, balistik, kriminoloji, hidrolik, radyoloji, tıp, mühendislik, trafik, astronomi ve mikroskopi gibi sahalarda da uygulanmaktadır.

Türkiye'ye 1930'larda giren fotogrametri bugün çeşitli devlet kuruluşlarında haritacılık ve foto-değerlendirme amaçları için kullanılmaktadır. Harita Genel Müdürlüğü, Orman Bakanlığı ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünde havaî fotogrametri uygulamaları yapılmaktadır. Buna mukabil, Elektrik İşleri Etüd İdaresinde büyük ölçekli haritalar için arzî fotogrametri kullanılmaktadır. Fakat bu kuruluşların hiç biri şimdiye kadar mimarî fotogrametri sahasına eğilmemiştir.

Fotogrametrinin mimarîye uygulanmasının sağlıyacağı büyük avantajları ve imkânları gözönüne alarak artık bu işin Türkiyede başlatılması gerektiğine karar verdik ve bu ilk mimarî fotogrametri uygulamasına konu olarak Ankara'daki Karacabey Türbesi'ni seçtik. Bu seçimi yaparken mimarî fotogrametri alanındaki pratik tercübelerimizin fazla olmadığını gözönüne alarak, konunun arazi ve büro çalışmalarında önemli teknik zorluklar çıkarmıyacak basit bir eser olmasına ve aynı zamanda Türk-İslâm mimarîsine has tipik özelliklere sahip bulunmasına dikkat ettik. Ayrıca, adı geçen eserin 1940 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış bir projesinin bulunması (bize klasik ölçüm metodlarıyla fotogrametri metodu arasında bir kıyaslama yapma imkânı vermesi açısından) bu seçime etki eden sebeplerden biriydi.

Eski eserlerin ölçümü konusunda fotogrametrinin sağlıyacağı büyük faydaları gören Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü bir fotogrametri merkezi kurmaya karar vermiş ve bu amaçla ilk iş olarak bir SMK 120 stereometrik kamera satın almıştı. Fakat elimizdeki bu makine bir fotogrametri projesinin başından sonuna kadar yürütülmesi için yetersiz kalacaktı. Bu nedenle, ellerinde Terragraf kıymetlendirme aleti ve SMK 40 stereometrik kamera bulunan ve mimarî fotogrametrinin bir kolunu teşkil ettiği arzî fotogrametri konusunda tecrübeli elemanlara sahip olan Elektrik İşleri Etüd İdaresiyle (E.İ. E.İ.) işbirliği yaparak projenin yürütülmesini gerçekleştirdik.

KARACABEY TÜRBESİNİN GENEL TANIMI VE TARİHÇESİ

Karacabey Türbesi Ankara'da Hamamönü semtinde Samsun Sokağı üstünde Karacabey külliyesine ait bir binadır. Külliyeyi bir avlu duvarı çevrelemekte, avlu girişinin sağında bir çeşme, girişin karşısında Karacabey Camii ve avlunun kuzeydoğu köşesinde de Türbe bulunmaktadır. 1440 yılında hazırlanan Karacabey Vakfiyesine göre, bu külliye 1427 yılında inşa edilmiştir ve banisi II. Murad'ın Kadıaskeri olan Celâleddin Karacabey bin Abdullahtır.

Vakfiyede ayrıca külliyenin bir zaviyeden (şimdi cami olarak kullanıl-

maktadır), bir hamamdan (şimdi Hamamönü Caddesi üzerinde bulunmaktadır), ve imaret, ahır ve saman deposu (şimdi bunların hiçbiri mevcut değildir) gibi servis binalarından meydana geldiği belirtilmektedir.

Karacabey Türbesi kapısının önünde tonozlu bir giriş mekânı bulunan, kubbeyle örtülü, sekizgen bir yapıdır. Kubbe duvarlardan biraz içerlek bir tamburun üzerine oturmaktadır ve kubbeye geçiş içten onaltıgen bir kuşakla sağlanmaktadır.

Giriş cephesi hariç dış cepheler nöbetleşe moloz taş ve tuğla sıralardan müteşekkildir. En alttaki kesme taş sıra yerden 10 cm. kadar yükselen bir taş zemin üzerine oturmaktadır. Dış cepheler merkezindeki dikdörtgen pencereye doğru iki girinti yapmaktadır. İlk girintinin üzerinde nöbetleşe kesme taş ve tuğlalardan meydana gelen bir sivri kemer, ikinci girintinin üzerinde yine aynı şekilde inşa edilen bir teğet kemer bulunmaktadır. Teğet kemer ile pencere lentoları arasındaki kısımlar taş ve tuğlalarla değişik şekillerde dekore edilmişlerdir. Sekizgen tambur alt ve üst olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Alt kısım taşlar arasında dikine tuğlalar bulunan nöbetleşe kesme taş ve tuğla sıralardan, üst kısım ise üç kesme taş sırasından müteşekkildir. Giriş cephesinin üzerine rastlıyan tamburun üst kısmında ufak bir kitabe vardır. Tamburun her yüzünde, üzerlerinde nöbetleşe taş ve tuğlalardan inşa edilmiş bir sivri kemer olan, birer filgözü pencere bulunmaktadır. Duvarların ve tamburun üzerinde basit birer silme devam etmektedir. Kubbenin üzeri kurşunla örtülüdür.

Giriş cephesinin inşa tarzı tamburun aşağı kısmının aynıdır. Ortadaki açıklığın üstü diğer kemerlerle aynı inşa tarzına sahip olan bir Bursa kemeriyle örtülüdür. Takriben bu kemerin özengi seviyesinden başlıyan bir silme cepheyi üç taraftan çevrelemektedir. Giriş hacminin üstündeki aynalı tonoz ve kapı cephesi sıvalı olup, yan duvarların inşa tarzı giriş cephesinin aynıdır ve her iki yanda üzerleri Bursa kemeriyle örtülü birer niş bulunmaktadır. Giriş kapısının söveleri ve üzerindeki basık kemer mermerden yapılmıştır. Kapının üzerinde üç satırdan müteşekkil bir kitabe vardır.

İçerdeki zemin döşemesi altıgen tuğlalardan müteşekkildir. Ortada her tarafı parmaklıkla çevrili sekizgen bir platform ve onun üzerinde iki sanduka bulunmaktadır. Bütün iç cepheler ve kubbe sıvanmıştır. Dikdörtgen pencerelerin iç taraflarında ikişer kepenk vardır ve üzerlerinde birer yarım daire kemer bulunmaktadır. İçerdeki sekizgen plandan mukarnaslı konsollar vasıtasıyla onaltıgen kuşağa geçilmektedir. Onaltıgen kuşağın her yüzünde, üzerlerinde üç dilimli kemer bulunan, birer girinti vardır. Bu girintilerden aşağıdaki pencerelere ve kapıya tekabül eden sekiz tanesinde, üzerleri yarım daire kemerler şeklinde olan, baklava tezyinatlı pencereler bulunmaktadır. Kubbe ile onaltıgen kuşağı iki silme ayırmaktadır.

Karacabey Türbesinin Tarihçesi

Kapının üzerindeki kitabede türbenin yapılış tarihi ve kimin için yapıldığı belirtilmektedir: "Büyüklerin ve emirlerin meliki olan merhum ve meğfur hazreti Karacabey yargılayıcı Tanrının civarına, bir darden bir dare, 848 (M.S. 1444) yılında göçtü."[4] Tambur üzerindeki kitabede bütün külliyenin ve türbenin H. 1211 (M.S. 1796) yılında, III. Selim'in hükümdarlığı sırasında Pir Mehmet tarafından onarıldığı yazılıdır[5]. Dolayısıyla, bu kitabe-

3. İbrahim Hakkı Konyalı, *Karacabey Mamuresi, Vakfiyesi, Eserleri ve Tarihi*, İstanbul, 1943. s. 38-43.

4. Aynı eser, s. 15-16.

5. Aynı eser, s. 20.

den tamburun üst kısmını teşkil eden üç kesme taş sırasının onarım sırasında inşa edildiğini anlamaktayız.

Karacabey Türbesi daha sonra, 1940 yılında, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bir daha onarılmıştır. Bu onarım sırasında, alaturka kiremit örtülü konik külah (ki bu külahın 1796 onarımı sırasında, yada mermi yapmak üzere Anadolu ve İstanbul'daki binaların üzerlerindeki kurşunların alınıp yerine alaturka kiremit örtüldüğü 1876 Savaşı sırasında yapıldığı tahmin edilmektedir[6]) indirilmiş ve kubbenin üzeri kurşunla örtülmüştür. Binanın dış yüzlerindeki beton derzler de bu onarım sırasında yapılmıştır.

KARACABEY TÜRBESİNİN FOTOGRAMETRİ METODUYLA ÖLÇÜLMESİ

Bir fotogrametri projesinde elde edilecek neticeye iki unsur, teorik bilgi ve pratik tecrübe, etki etmektedir. Bu proje bizim mimarî fotogrametri sahasındaki ilk uygulamamız olduğu için, alınacak neticenin mükemmel olmasından ziyade meselenin öğretici yönlerine ağırlık vermeyi tercih ettik. Bu amaçla, Türbenin tam ve mükemmel bir rölöve projesini çıkarmak üzere hataları düzelterek aynı çalışmayı tekrar etmek yerine, hatalarımızın ve eksikliklerimizin münakaşasını yapmanın ve bunların düzeltilmesi için gerekli tavsiyelerde bulunmanın daha iyi olacağına karar verdik. Diğer taraftan, beraber çalıştığımız ekibin birçok elemanları bir devlet dairesinde (E.İ.E.İ.) çalıştığı ve kullanılan aletlerin çoğu yine bu daireye ait olduğu için, pratik nedenlerle, bunları bir kereden fazla bir araya getirmek oldukça güç olacaktı.

Aşağıdaki kısımlarda, önce projenin planlanmasından başlıyarak, Karacabey Türbesinin fotogrametri metoduyla ölçümünün her etabı açıklanmış, eleştirici bir gözle incelenmiş, eksiklere ve hatalara ve bunların muhtemel sebeplerine işaret edilmiş ve bu sebepleri gidermek için, projeyi bitirmiş olmanın ve diğer araştırmalarımızın ışığı altında, bazı tavsiyelerde bulunulmuştur.

A) PROJENİN PLANLANMASI

A-1) Projenin Çapı

Kıymetlendirme aletinde (terragraf) "yz", "xz", ve "xy" düzlemlerinde çizimler yapmak mümkündür. Böylece terragraf kullanarak bir mimarî proje için gerekli bütün çizimler (planlar, cepheler, kesitler, detaylar) elde edilebilir. Fakat elimizdeki projeyi E.İ.E.İ.'yle müştereken yapmak durumunda olduğumuz için, bu devlet dairesinin fazla vaktini almamak amacıyla, pafta adedini bina hakkındaki gerekli bilgiyi verecek asgarî sayıda tutmaya karar verdik. Bu düşünceyle, proje alt pencereler seviyesinden geçecek bir plan, bütün dış cepheler ve girişten geçecek bir kesit çizilmesini sağlıyacak şekilde düzenlendi.

A-2) Gerekli Resim Sayısı

Plan çizimi için içten dört tane, dıştan dört tane ve giriş hacminin içinden iki tane resim çekilmesi yeterli görüldü. Fakat cephe çizimleri için dıştan her cephe için birer tane resim çekilmesi gerekliydi; çünkü elimizdeki kıymetlendirme aletinin olanaklarıyla sıhhatli cephe çizimleri yapmak için kameralardaki negatiflerden geçen düzlemlerin binanın resmi çekilen yüzeyine paralel olması şarttır. Oysa, Seg V gibi bu iki düzlemi birbirine paralel kılacak bir rektifiye aletini kullanma olanağımız olsaydı, dıştan çekilecek dört resim amaç için yeterli olacaktı. Kubbeden ve giriş hacminin tonozundan geçecek kesit çizimi için uygun noktalardan ek resimler çekilmesine ihtiyaç vardı.

6. Aynı eser, s. 14.

A.3) Poligon Noktaları

Binanın tüm olarak planını çıkarmak için binanın farklı kısımlarının görüldüğü resim çiftlerinden çizilecek planların birbirlerine sıhhatli bir şekilde bağlanması şarttır. Bunun için de, binanın etrafında ve içinde poligon noktalarından müteşekkil ve birbirleriyle irtibatlı poligonlar tesis edilmesi ve binanın üzerine yerleştirilecek pas noktalarının bu sabit poligon noktalarına bağlanması gereklidir.[7] Ancak bu poligon noktaları yardımıyla binanın çeşitli kısımları bir plan içinde birleştirilebilir.

Bunları gözönüne alarak, Türbenin içinde ve dışında birer poligon noktaları şebekesi kurulması ve bu şebekelerin kapı vasıtasıyla birbirine bağlanması düşünüldü. Arazide geçirilecek zamanı azaltmak amacıyla, bu poligon noktalarının kamera istasyonları olarak kullanılmasına karar verildi.

A.4) Pas Noktaları

Binanın üzerine yerleştirilecek pas noktaları topoğrafik metodlarla poligon noktaları şebekesine bağlandıktan sonra, bu pas noktalarının yerleri, belli bir ölçeğe göre, bir kanava üzerine işlenir. Kıymetlendirme işlemine başlamadan önce, terragraf vasıtasıyla tesbit edilen pas noktaları bu kanava üzerindeki noktalarla çakıştırılır ve böylece kıymetlendirme işleminin doğru yapılacağından emin olunur. Böyle bir kontrol sisteminin etkili olabilmesi için, her resim çiftinin üst üste binen kısımlarında en az iki tane pas noktasının görünmesi gereklidir. Bu düşünceyle, dış cephelerin herbirine ve iç cephelerin kamera istasyonları karşısına gelen dört tanesine ikişer pas noktası yerleştirilmesine karar verildi. Ayrıca, her tamamlayıcı resim için (örneğin, giriş hacminin yan duvarları) yine ikişer pas noktasının konulması düşünüldü.

B.) POLİGON VE PAS NOKTALARININ İNŞASI (Bak Levha I)

B.1) Poligon Noktalarının İnşası

Poligon noktaları olarak yere çakılan 25 cm.'lik ahşap kazıklar kullanıldı. Stereometrik kameraların ve teodolitin çekülleri kazığın üzerindeki çiviye göre ayarlandı.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, poligon noktalarını kamera istasyonları [8] olarak kullanmaya karar vermiştik. Türbenin etrafındaki ağaçlar, diğer yapılar ve avlu duvarları müsaade ettiği nisbette, bu noktaları karşılarına gelen cephelerin eksenleri üzerine yerleştirmeye dikkat ettik. Fakat yukarıda saydığımız nedenler yüzünden bunu gerçekleştiremediğimiz yerlerde çekilen resimlerin dikey eksenleri arasında büyük farklar görülüyordu. Bu gibi durumlar binanın çeşitli seviyedeki dikey yüzeylerinin (duvar yüzeyleri, kapı ve pencere yüzeyleri gibi) eksenlerinin aynı doğrultuda olmamasına yol açıyordu. Örneğin, C 1 kamera istasyonu, aradaki ağaçların görüşü engellemesini azaltmak amacıyla, kapının ortasından geçen eksenin biraz sağına alınmıştır. Resim 1'de görüleceği üzere, kapı biraz sola kaçık görünmektedir. Bunu önlemek için, görüşü engelliyen ağaçları bu dayarak veya kameraları iskeleler üzerinde yükselterek kamera eksenleriyle cephe eksenlerini çakıştırmak yoluna gidilmeliydi.

Kamera istasyonlarının yerleştirilmesi sırasında göz önüne alınan ikinci bir faktör de baz/derinlik (baz= kame-

7. Carbonnell, "The History and the Present Situation of the Application of Photogrammetry to Architecture", *Conference on the Application of Photogrammetry to Historic Monuments*, Paris 1969, s. 20.

8. Zeiss Terragraf aletinin inşa prensiplerine göre, sağdaki kameranın (B) merkezi koordinat eksenlerinin merkezi olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden, metinde kullandığımız "kamera istasyonu" terimi sağ kamera merkezinin yer üstündeki izdüşümüne tekabül etmektedir.

raların merkezleri arasındaki mesafe; derinlik = kamera istasyonuyla bina arasındaki ortalama mesafe) oranıydı. Bu oran 1/4'ten büyük olursa, resimlerden stereoskopik bir model elde etmek imkânsızdır. Diğer taraftan, 1/20'den küçük olursa, detayların tespiti ve ölçüler yeterince hassas olmamaktadır[9]. SMK 120 ve SMK 40 stereometrik kameralarının baz mesafeleri sabittir (120 cm. ve 40 cm.). Dolayısıyla, SMK 120'nin kullanılabileceği derinlikler 4.80 m. ile 24.00 m. arasında, SMK 40'ın kullanabileceği derinlikler ise 1.60 m. ile 8.00 m. arasında değişmektedir. Bu sınırlar kullanılacak kameranın seçimine de etki etmektedir. Karacabey Türbesinde içeriden çekilen resimler için SMK 40, dışardan çekilen resimler için SMK 120 kullanıldı. Kamera istasyonlarının binaya olan uzaklıklarının kullanılan kamera için kabul edilen asgarî ve azamî sınırlar dahilinde olmasına dikkat edildi. Fakat, örneğin cephenin önündeki ağaç yüzünden, daha iyi bir görüş elde etmek amacıyla, C 7 kamera istasyonu azamî sınıra yakın bir noktaya yerleştirildiği halde, binanın bazı detaylarını tesbit etmek güç oldu (Resim 2). Kamera istasyonlarının yerini tespit ederken, ayrıca, her resim çiftinin üst üste binen kısımlarında Türbenin tamamının görünmesine çalışıldı. Fakat aynı zamanda poligon noktaları olan bu kamera istasyonlarının yerleri işaretlendikten ve topoğrafik ölçümleri yapılıp bir poligon teşkil edildikten sonra resim çekimine geçildiği için, öngördüğümüz bu şart ancak gözle ayarlanabildi. Özellikle, etrafta görüşü engelliyen elemanların bulunduğu durumlarda, bu gözle ayarlama işinde pek başarılı olunmadı ve bundan dolayı, bazı resim çiftlerinde binanın tüm görünüşünü kapsamak mümkün olmadı. Örneğin, arkadaki Cami yüzünden, C 8 kamera istasyonu Türbenin tamamını görebilecek kadar uzağa yerleştirilemedi (Resim 3). Kamera istasyonlarının tespiti ile resim çekme işlemi beraberce yürütülseydi kameranın vizörü sayesinde bu meseleyi kısmen de olsa halletmek mümkün olabilirdi. Camiin köşesi yüzünden C 8 ile C 1 kamera istasyonları arasında bir hat çekme imkânı olmadığı için, poligonu kapatabilmek amacıyla, bu iki kamera istasyonu arasında bir yardımcı poligon noktasına ihtiyaç duyuldu.

B.2) Pas Noktalarının İnşası

Pas noktaları olarak üzerine köşegenler çizilmiş 10 cm. x 10 cm.'lik beyaz mukavva parçaları kullanıldı (Resim 4). Bunları duvarlara raptetmek için köşegenlerin kesiştiği noktalardan ufak birer çiviyle çakıldı ve kıymetlendirme sırasında mutlak cihetlendirmeyi yapmak için müşir noktası ayarlamaları bu çivilerin başlarına göre yapıldı. Bu mukavva parçalarının ebadı tesbit edilirken çekilen resimlerden rahatça farkedebilmeleri hususuna dikkat edildi.

Pas noktalarının inşası sırasında gözönüne alınan en önemli faktör bu noktaların, kıymetlendirme sırasında, her fotoğraf çiftinden çizilen plan parçalarının bir tek plan içinde birleştirilmesi ve her fotoğraf çiftinin mutlak cihetlendirmesi işleminde kullanılabilmeleri olanağının sağlanmasıydı. Bu amaçlar için pas noktalarının sadece yatay koordinat değerlerinin bilinmesi yeterliydi. Bu yüzden, duvarların üzerine yerleştirilirken aralarında seviye farklarının bulunmasına önem verilmedi. Oysa, bütün pas noktaları aynı yatay hat üzerine yerleştirilseydi, veya en azından, aralarındaki seviye farkları ölçülseydi, çeşitli cephe ve kesit çizimlerinin birbirlerine bağlanmasını daha hassas bir şekilde kontrol etme imkânı olurdu.

Cephe ve kesit çizimlerinin daha hassas ve daha kolay yapılabilmesi

9. Hans Foramitti, "Photogrammetry in the Hands of Building Experts", translation of paper published in *Deutsche Bauzeitung* No. 9 ve 10, Stuttugart, 1966, s. 3.

için, bina yüzeylerinin üzerinde, veya hemen önünde, iki tane dikey çizgi teşkil edilmesi çok faydalı olurdu[10]. Uzunlukları bilinen jalonlar veya madenî teller bu amaç için kullanılabilirdi. Fakat bu jalonlar veya tellerle dikey çizgiler teşkil edilirken bunların tam dikey olmalarına ve arkalarındaki bina yüzeylerine paralel olarak yerleştirilmelerine dikkat edilmesi gerekirdi. Dikey çizgiler arasındaki yatay mesafenin ölçülmesi o cephenin çizimi için gerekli bilgiyi sağlamaya yeterliydi.

Ayrıca, iki pas noktası arasına üçüncü bir pas noktası yerleştirilmiş olsaydı, bu iki nokta vasıtasıyla yapılan mutlak cihetlendirmenin kontrolunun yapılmasına imkân sağlanmış olurdu. Böyle bir kontrol ameliyesi ölçüm sırasında yapılmış olması mümkün hataları gidermesi bakımından faydalı olurdu.

C) POLİGON VE PAS NOKTALARININ ÖLÇÜMÜ

Topoğrafik aletlerle yapılan bu ölçümün amacı poligon ve pas noktalarının yatay koordinat (x ve y) değerlerinin tesbitidir. Ölçüm sırasında bir Wild T2 teodoliti ve 20 m'lik bir ayarlı çelik metre kullanılmıştır. Böyle bir ölçüm için bir tek teodolit ayağı kullanılması her ne kadar ihtiyaca kâfi gelmişse de, poligonları kurarken iki, veya daha iyisi üç, ayak kullanılsaydı, teodolitin çeşitli poligon noktaları üzerine yerleştirilmesi çok daha çabuk ve kolay olurdu. Bu metodda teodoliti bir ayaktan diğerine naklederken aletin dürbününü bir önceki ayağın toprak üzerindeki izdüşümüne değil ayağın üzerindeki vidaya ayarlamak ve açıyı bu noktaya göre okumak gerekmektedir. Ayrıca kullanılan fotogrametrik ve topoğrafik aletlerin aynı firmanın malı olması da tercih edilen bir hususdur. Böylece her iki aletin aynı ayaklar üzerine yerleştirilmeleri ve aynı anda kullanılmaları mümkün olmaktadır. Bu tür uygulamalar arazide sarfedilen zamanın azaltılmasını sağlamaktadır.

Poligon noktaları kapalı poligon metoduyla ölçüldü. Kuzeyi tayin etmek için bir pusuladan faydalanıldı. Hernekadar güneşe göre yön tayini daha hassas neticeler verirse de, bu projede yön fazla önemli olmadığı için pusuladan alınan neticeyi yeterli bulduk. Poligon noktalarının birbirine bağlanması ve her poligon noktasının karşısındaki iki pas noktasına bağlanması için teodolitle yarım silsile (yani dürbünu sadece düz olarak kullanmak) okuma yapıldı ve iki nokta arasındaki açı ve mesafe ölçüldü.

Kıymetlendirme aletinde elde edilen normal bir çizginin kalınlığı 0,2 mm. çizimlerde kabul edilen standard hata miktarıdır. Projemizde çizim ölçeği 1/20 olarak tespit edildiğine göre, çizimlerdeki bu standard hata bina üstünde 0.4 cm veya 0.5 cm'e tekabül etmektedir. Ayrıca, Hallert poligon ve pas noktaları şebekesinin ölçümü için kabul edilen hata miktarının bahsedilen bu standard hata miktarının 1/3'ünü aşmaması gerektiğini belirtmektedir[11]. Yaptığımız projede, elde bulunan aletlerle, bu derece hassas ölçüler almak imkânsızdı. Fakat yine de poligon ve pas noktalarının ölçümü için standard hata olarak 0.5 cm. kabul edilebilirdi. Oysa, Karacabey Türbesinde uyguladığımız topoğrafik ölçüm metodu istenen hassasiyette neticeler elde etmeye yeterli değildi. Bunu sağlamak için yarım silsile okuma yapmak yerine en az iki veya üç tam silsile (yani dürbünü üç kere düz, üç kere de ters olarak kullanmak) okuma yapılması, açıların

10. P.E. Borchers, "Choice of Stations and Control for Efficient Orientation and Plotting in Architectural Photogrammetry", *Photogrammetric Engineering* Cilt. XXVI. No. 5, Aralık 1960, s. 715.

11. Bertil Hallert, "Aerial Photogrammetric Surveys of the San Giovenale Area", *San Giovenale*, Cilt I, Fasikül 3, Lund 1967, s. 3-4.

en yakın saniyeye ve uzunluk ölçülerinin en yakın yarım santime göre okunması gerekliydi. Ölçülerde istenen hassasiyeti sağlamanın yanısıra pas noktalarının poligon noktalarına bağlanması işlemi de daha sağlam bir şekilde yapılmalıydı. Levha 1'de görüldüğü üzere, P 17, P 18, ve P 25, P 26 numaralı pas noktalarının topoğrafik ölçümlerden elde edilmiş koordinat değerleriyle terragrafta diğer pas noktalarına dayanarak elde edilen koordinat değerleri arasında önemli farklar bulundu. Bu farkların topoğrafik ölçüm sırasında yapılan bilmediğimiz bir hatadan ileri geldiği tahmin edilmektedir. Eğer her cephedeki iki pas noktası sadece karşılarındaki poligon noktasına değil de iki veya üç poligon noktasına bağlanmış olsaydı, alınan bu değişik ölçüler birbirini kontrol edecek ve böylece koordinat değerleri arasında ortaya çıkması mümkün farklar giderilecekti.

D) FOTOĞRAF ÇEKİMİ

Fotoğraf çekimi için SMK 40 ve SMK 120 stereometrik kameraları kullanıldı. Çekim sırasında kameralar ayakların üzerine yerleştirildi ve sağ kameranın üzerine asılmış olan çekül poligon noktası ve kamera istasyonu olarak kullanılan ahşap kazığın üzerindeki çiviye ayarlandı. Sonra stereometrik kamera istenen yüksekliğe ve duruma getirildi ve iki kameraya negatif camı yerleştirildi. Uygun poz zamanları pozometreyle tayin edildi ve, sinkronize çekim için enerji sağlayan batarya bozuk olduğundan dolayı, çekim işlemi kameraların deklanşörleri ile yapıldı.

Negatif camları kameralara yerleştirirken çok dikkat edilmeli ve negatif kutusuna hiç ışık girmemesi için bütün tedbirler alınmalıdır. Aksi takdirde, kıymetlendirme yapma imkânı kalmamaktadır. Örneğin C4 kamera istasyonunda resim çekilirken sağ kameraya ışık girmesi nedeniyle o cephenin çizimi yapılamadı. Dolayısıyla, bu gibi durumların oratoya çıkabileceği gözönüne alınmalı ve gerekirse yeniden resim çekme imkânı sağlamak için negatifler arazide banyo edilmelidir .

SMK stereometrik kameralarında kamera eksenleri baza dik, birbirlerine paralel ve yataydır. Özel bir aksesuar vasıtasıyla ±30 g, ±70 g ve dik resimler çekmek mümkündür. Bu eğik eksenli fotoğraflar dar yerlerde çalışmak mecburiyetinde kalındığında veya yatay eksenle binanın bütün yüksekliğinin görülemediği durumlarda yardımcı olmaktadır. Bu şekilde çekilen fotoğraflar özel olarak hazırlanmış ve terrarafa takılan bir "meyil hesaplayıcı" vasıtasıyla kıymetlendirilmektedir.

Arkadaki duvar ve binalar yüzünden daha fazla geriye gidemediğimiz C3, C5, ve C8 kamera istasyonlarında çekilen resimlerde binanın üst kısımlarını görmek mümkün değildi. + 30 g eğiminde bir eksen kullanarak bu mesele rahatça halledilebilirdi. Fakat kullandığımız terragrafın "meyil hesaplayıcı" sının bir parçası eksik olduğu için, eğik eksenle çekilmiş resimleri kıymetlendirme olanağımız yoktu. Bu yüzden SMK kameralarıyla sadece yatay eksenli fotoğraflar çekildi.

Negatiflerden geçen düzlem ile bina cephelerinin birbirine paralel olmadığı durumlarda, sadece kamera eksenlerine normal düzlemlerde doğru cephe çizimleri yapabilen terragrafla istenen ortografik çizimlerin elde edilmesi imkânsızdır. Bu yüzden, bina cephelerinin fotoğrafları çekilirken kamera bazının silme çizgisine paralel olmasına çalıştık. Gözle yaptığımız bu takribî ayarlama metodu dış cepheler için yeterli neticeler verdi, fakat iç cephelerdeki silme çizgisi kubbenin yuvarlaklığını takip ettiği için kamera bazını duvar yüzüne paralel hale getirmemiz pek mümkün olmadı (Resim 5).

Kubbeden geçen dış kesiti çizebilmek için kubbenin bütününün en az bir resim çiftinde görünmesi gerekmekteydi. Oysa, kullandığımız kamera istasyonlarının hiçbiri bu amaç için yeterli değildi. Bu yüzden kubbenin tepesini görebilecek kadar uzakta bir kamera istasyonu tespit edildi. Buradan çekilen resim plan çiziminde kullanılmıyacağı için bu istasyonun poligon noktaları şebekesine bağlanmasına ihtiyaç yoktu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, SMK 120 için azamî derinlik mesafesi 24 metredir. Bu yüzden bahsi geçen kamera istasyonunun buraya olan uzaklığı bu mesafeden daha fazla (yaklaşık olarak 45 m.) olduğu için başka bir kamera istasyonuyla baz mesafesinin arttırılması gerekmekteydi. Fakat sadece kubbenin profili çizileceği ve bunun resim üzerinde tefrik edilmesi kolay olduğu için, SMK 120'nin baz mesafesi bu özel durum için yeterli kabul edildi (Resim 6).

Kubbenin iç kesiti için kamera C9 kamera istasyonu üzerine yerleştirildi ve yataya dik kamera ekseni kullanıldı. Fakat kıymetlendirme işlemi sırasında görüldü ki, kubbenin bütün kesitini çizmek ve kubbeden ve duvarlardan geçen kesitleri birleştirmek için, bu resim yeterli bilgileri vermemektedir. Dr. Hans Foramitti bu meselenin çözümü için daha iyi bir metod tavsiye etmektedir[12]. Bu metodda bir bamera istasyonundan her iki yöne (yani, karşılıklı iki duvara bakan) 30 g, 70 g, ve 100 g eğimindeki kamera eksenleriyle resimler çekilmektedir. Böylece 70 g modelin mutlak cihetlendirmesi 30 g modelinde kıymetlendirilen noktalar vasıtasıyla yapılmaktadır. Aynı işlem karşılıklı iki duvar içinde tekrarlandığında, mutlak cihetlendirmesi 70 g modelindeki noktalarla yapılan 100 g, modeli muhtemel hata miktarını ortaya çıkarmakta ve bunun giderilmesini sağlamaktadır.

Türbenin içindeki ışığın yetersiz ve duvarların iç yüzlerinin tamamen beyaz ve düz olması gibi nedenler iç plan ve kesit kıymetlendirmelerini çok güçleştirdi. Bu güçlük suni ışıklandırma yardımıyla giderilebilirdi. Suni ışıklandırmanın etkili olması için projektörler duvarlar üzerinde homojen bir aydınlık sağlıyacak ve gölge kontrastlarını ortadan kaldıracak şekilde düzenlenmelidir[13].

E) HESAPLAR

Topoğrafik ölçüm sırasında elde edilen bilgilerin hesaplanmaları E.İ.E. İ. Geodezi ve Fotogrametri Şubesinde yapıldı. Poligon ve pas noktalarının koordinat değerleri tirigonometrik formüllere göre hesaplandı.

Kapalı iki poligon teşkil eden poligon noktalarının koordinat değerleri toplandığında 2-3 cm. bir fark bulundu. Bu fark bütün noktalara dağıtıldı. Eğer ölçümler daha hassas olarak yapılsaydı bu fark çok daha az olurdu.

Hesapların neticeleri bütün poligon ve pas noktalarının "x" ve "y" koordinat değerlerini gösteren bir tablo haline getirildi.

F) KIYMETLENDİRME

SMK 120 ve SMK 40 stereometrik kameralarıyla çekilen fotoğraflar E.İ. E.İ. Geodezi ve Fotogrametri Şubesindeki terragraf aletiyle kıymetlendirildi.

İlk olarak ölçek tespiti işine girişildi. Bunun için, model ölçeği 1/40 olarak tayin edildi ve 1/1 intikal dişlileri vasıtasıyla çizimlerin 1/20 ölçeğinde yapılması sağlandı. Sonra kameraların fokal mesafeleri tespit edildi. Plan kıymetlendirmesi için "x" ve "y" kolları,

12. H. Foramitti, "Rationalized Surveying: Photogrammety Used in Austrian Monument Protection", basılmamış makale, s. 16.

13. Carbonnell "Le Releve Photogrammetrique des Ensembles Architecturaux" *Societé Française de Photogramnetrique*, Bülten. No. 19, *Temmuz 1965 s, 101.*

cephe kıymetlendirmesi için "x" ve "z" kolları ve kesit kıymetendimesi için "y" ve "z" kolları çizim masasına bağlandı. Fotoğraf çiftleri terregrafa yerleştirildikten sonra resimlerin yatay markaları üstüste getirilerek karşılıklı cihetlendirme yapıldı. Düşey paralaksalar, eğer varsa, bir vida yardımıyla giderildi. Topoğrafik ölçüm sırasında elde edilen pas noktalarının koordinat değerleri 1/20 ölçeğindeki bir kanava üzerine işlendi. Bu kanava çizim masasına yerleştirildi. Terragraf vasıtasıyla kıymetlendirilen modellerdeki pas noktalarının kanava üzerindeki noktalarla çakışmasına çalışıldı, çakışmadığı durumlarda konvergen vidası kullanıldı. Böylece mutlak cihetlendirme işlemi yapılmış oldu, ve alet kıymetlendirmeye hazır hale getirildi.

İki el çarkı çizim masasındaki kıymetlendirme kalemini "x" ve "y" yönlerinde oynatmaktadır. Terragrafa yerleştirilmiş fotoğraflar aletin içindeki lenker kolları vasıtasıyla kontrol edilmekte ve aletin optik sistemi uyarınca hareket ettirilmektedir. Bir ayak pedalı yardımıyla aletin içindeki yükseklik kolu optik sistemi fotoğraflara ilişkin olarak hareket ettirmekte ve böylece modeldeki yükseklik ayarlamaları yapılmaktadır. Kesit veya cephe çizimleri yapılabilmesi için, "z" ayak pedalı bağlama kolları vasıtasıyla yardımcı el çarklarına ("x" veya "y") bağlanarak çizim masasında "xz" ve "yz" ortogonal düzlemlerinde kolayca kıymetlendirme yapma imkânı sağlanmaktadır. Teragrafı kullanan kişi okülerlerden bakarak fotoğraf çiftini stereoskopik bir model şeklinde görmekte ve müşir noktasını el çarkları ve ayak pedalı vasıtasıyla hareket ettirip, modelle temas halinde, istenen hatlar boyunca gezdirmektedir. El çarklarının hareketine bağlı olan kıymetlendirme kalemi binanın ortogonal çizimlerini yapmakta, ayak pedalının hareketlerine bağlı olan yükseklik sayacında da yükseklikler okunmaktadır.

Bu projede bütün kıymetlendirmeler terragraf vasıtasıyla yapıldı. Fakat aslında, terragraf ve bir rektifiye aleti (örneğin bir Seg V) müştereken kullanılsaydı, daha kısa zamanda daha başarılı sonuçlar alınabilirdi. Tarragraf vasıtasıyla yatay izdüşümler (planlar) çizilir ve rektifiye aleti yardımıyla da düz satıhların fotoğraflarındaki eğik çekimin ve perspektif görüşün doğurduğu etkiler giderilirdi. Bu rektifiye edilmiş fotoğraflardan grafik olarak dikey izdüşümlerin (cepheler) çizilmesi çok kolay olurdu. Örneğin, Karacabey Türbesinde içerden çekilen fotoğraflarda kamera bazları karşılarına gelen duvar yüzlerine paralel olmadıkları için, iç cephelerin terragrafla çizilmesi mümkün olmadı. Oysa rektifiye aleti yardımıyla bu çizimler kolayca yapılabilirdi. Giriş hacminin dış yan cephelerinin çizimlerini de, yine rektifiye aleti vasıtasıyla, bitişik cephelerin fotoğraflarından yapmak mümkün olabilirdi.

G) ÇİZİMLER

Projenin bu son etabında, ayrı ayrı fotoğraflardan elde edilen plan ve kesit çizimleri biraraya getirildi ve mürekkeple çizildi.

Levha 1 (kamera istasyonları ve pas noktaları şebekesi planı): Poligon noktalarını da gösterebilmek için, ölçek 1/20'den 1/50'ye küçültüldü. P17, P18, P25, P26 pas noktalarının gerçek ve topoğrafik ölçümden elde edilen konumları ayrı ayrı belirtildi.

Levha 2 (plan): Kapı, pencere, ve kepenk kanatları hariç bütün çizgiler terragrafla çizildi.

Levha 3. (kesit): Resimlerde görülemediği için terragrafla çizilemiyen, buna mukabil mevcudiyetlerinden emin olunan kısımlar kesik çizgiler halinde gösterildi.

Levha 4-10 (cepheler): Görülemiyen veya tefrik edilemiyen kısımların

ana hatları nokta nokta belirtildi. Kamera istasyonlarının karşısındaki cephelerin eksenlerinde olmamalarından dolayı çeşitli seviyelerdeki satıhların kayık bir görünüş arzetmeleri çizim sırasında tahminî olarak düzeltildi ve bütün satıhlar aynı dik eksen üzerine yerleştirildi.

SONUÇ

Bazı bakımlardan tam bir başarı elde edilememiş olmasına rağmen, Karacabey Türbesinin fotogrametrik ölçüm sonucu elde edilen çizimleriyle Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan çizimleri arasında yapılacak bir kıyaslama fotogrametrik metodun klasik metoda olan üstünlüğünü açıkça göstermektedir. Aslında Vakıflar Genel Müdürlüğünün çizimleri "teorik şekil" in (mimar tarafından binaya verilmek istenen şekil) pek doğru olmıyan bir örneğidir, oysa fotogrametrik çizimler "gerçek şekil"in (binanın teorik şeklinden kasıtlı veya kasıtsız sapmaları gösteren gerçek durum)[14] bir belgesidir. Klasik metodlarla bir binanın bütün detaylarının gerçek durumlarını, fotogrametrik metodda olduğu gibi, tam bir hassaslıkla göstermek imkânsızdır.

Eski eser onarımıyla uğraşan kişiler böylesine hassas ve doğru çizimlerin ne büyük avantajlar sağlıyacağını kolaylıkla göreceklerdir. Ancak bu tür belgelere dayanarak, tarihî eserlerin orjinal durumları hakkında doğru yargılara varılabilir. Ayrıca, böylesine güvenilir çizimler onarım işlerinde maliyet hesaplarının daha büyük bir kesinlikle yapılmasını ve böylece masraflarda önemli indirimler yapılmasını sağlarlar.

Fotogrametrik metodda kıymetlendirmeler devamlı çizgiler halinde yapılmaktadır, oysa klasik metodla yapılan çizimlerde belirli noktalar ölçülmekte ve bunların arası birer çizgiyle birleştirilmektedir. Bu yüzden klasik metodla yapılan ölçümlerde iki nokta arasında olması mümkün sapmaların farkına varılamamakta, buna mukabil fotogrametrik metodda bütün bu tür sapmalar açıkca ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Levha 3'te, kubbenin dış kesitinde görülen yaklaşık olarak 10 cm'lik bir girinti kubbenin kalınlığının bu noktada azaldığını göstermektedir. Oysa, Vakıflar Genel Müdürlüğünün çiziminde kubbe tedricî olarak incelmektedir çünkü kubbenin sadece alt ve üst noktaları ölçülmüş ve araları bir çizgiyle birleştirilmiştir.

Klasik metodla çizilen planda giriş hacminin arkasındaki duvar olduğundan daha ince gösterilmiştir. Bu hatanın sebebi muhtemelen alınan yanlış bir ölçüdür. Eğer daha fazla ölçü alınsaydı, bunlar birbirlerini kontrol edecekler ve bu tür hataların ortaya çıkmasını önliyeceklerdi. Alınan yetersiz ölçülerin klasik metodla çalışanları nasıl yanıltabileceği bu örnekle de açıkca görülmektedir. Oysa, fotogrametrik metodla yapılan ölçümlerde böylesine önemli hatalar olamaz çünkü her zaman ölçüme esas olan fotoğraflara baş vurmak mümkündür (örneğin, P17, P18, P25, P26 pas noktalarının yanlış konumları bu şekilde düzeltilmiştir).

Bu proje bizim fotogrametri sahasındaki ilk tecrübemiz olduğu ve E.İ. E.İ. personeli de mimarî ölçüme yabancı olduğu için, fotogrametri metodunun zaman konusunda sağlıyacağı verim pek gerçekleştirilemedi. Aslında klasik ölçüm metodları karşısında fotogrametrik metodun bir diğer üstünlüğü de zaman unsurunu çok kısaltmasıdır. Tecrübelerimiz arttıkça bu açığın giderileceğine eminiz.

Karacabey Türbesinin fotogrametrik metodla ölçümü Türkiye'de mimarî fotogrametri sahasındaki ilk uygulama

14. H. Foramitti, "Photogrammetry in the Hands of Building Experts", translation of paper published in *Deutsche Bauzeitung*, No 9 ve 10, Stuttgart, 1966 s. 1.

olmasının yanısıra, bu sahada yeni uygulamalar yapılmasını teşvik etmesi bakımından da önemlidir. Bu projeden sonra Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğün teklifiyle Elektrik İşleri Etüd İdaresi Perge'de yıkılmak üzere olan tiyatro kapısının ve kazıdan çıkan bir heykelin fotogrametrik bir rölövesini çıkartmıştır.

Türkiye'deki eski eserlerin ve tarihî çevrelerin onarımı ve korunması açısından büyük bir öneme sahip bulunduğuna inandığımız mimarî fotogrametri konusunun bazı kuruluşlarca tanınmamasından ve benimsenmesinden dolayı sevinç duymakta ve bunun daha geniş bir çevreye yayılacağını ümit etmekteyiz.

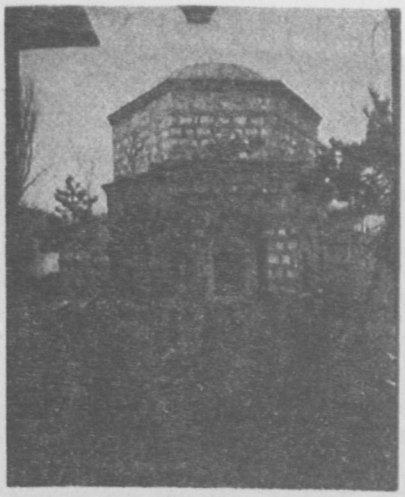

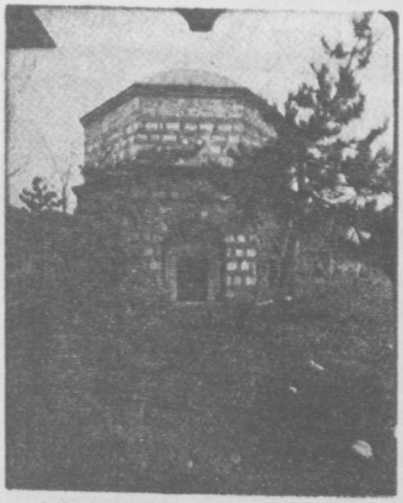

Resim: 1 — C1 kamera istasyonundan çekilen resim çifti (Cephe)

Resim: 2 — C7 kamera istasyonundan çekilen resim çift (cephe H)

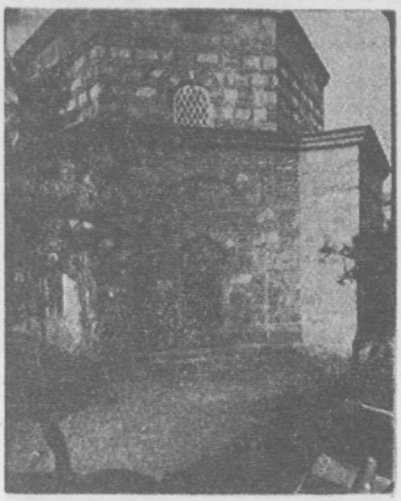

Resim: 3 — C8 kamera istasyonundan çekilen resim çifti (cephe JK)

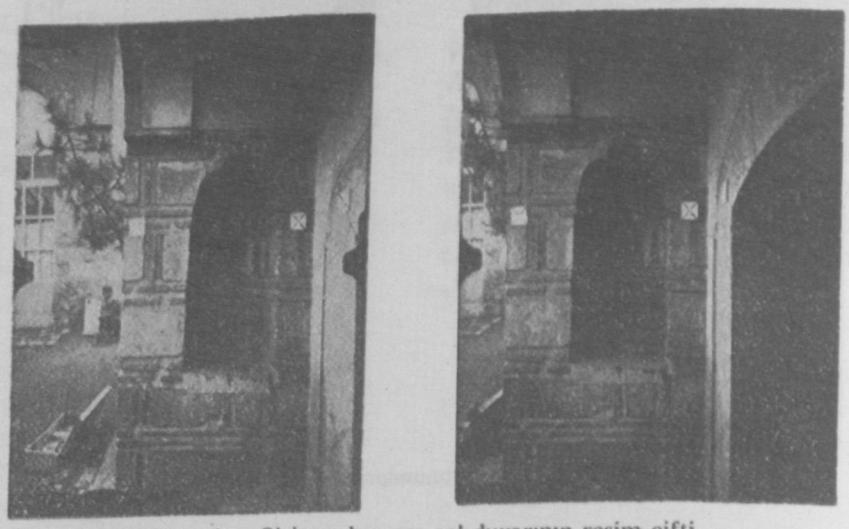

Resim: 4 — Giriş mekanının sol duvarının resim çifti.

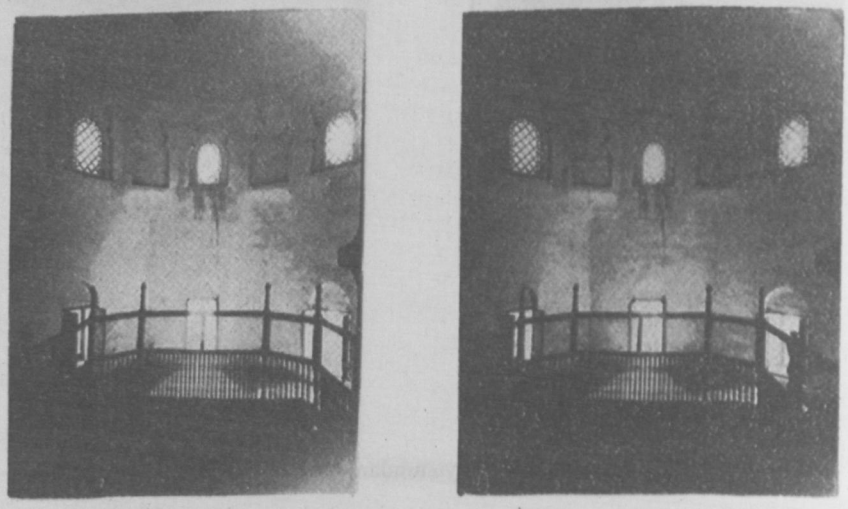

Resim: 5 — C10 kamera istasyonundan çekilen resim çifti.

Resim: 6 — Türbenin uzaktan çekilen resim çifti.

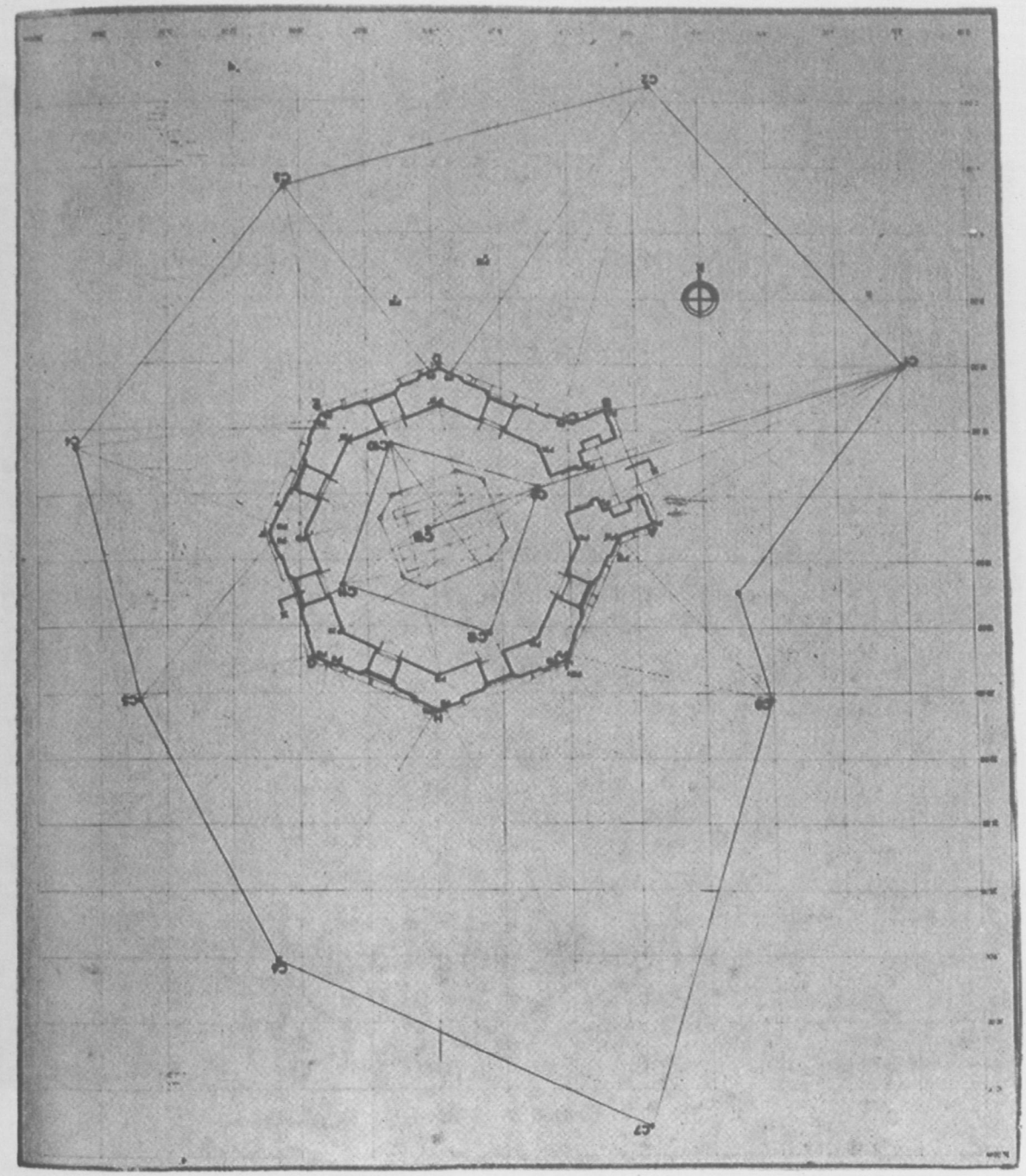

Levha: 1 — Kamera istasyonları ve pas noktaları.

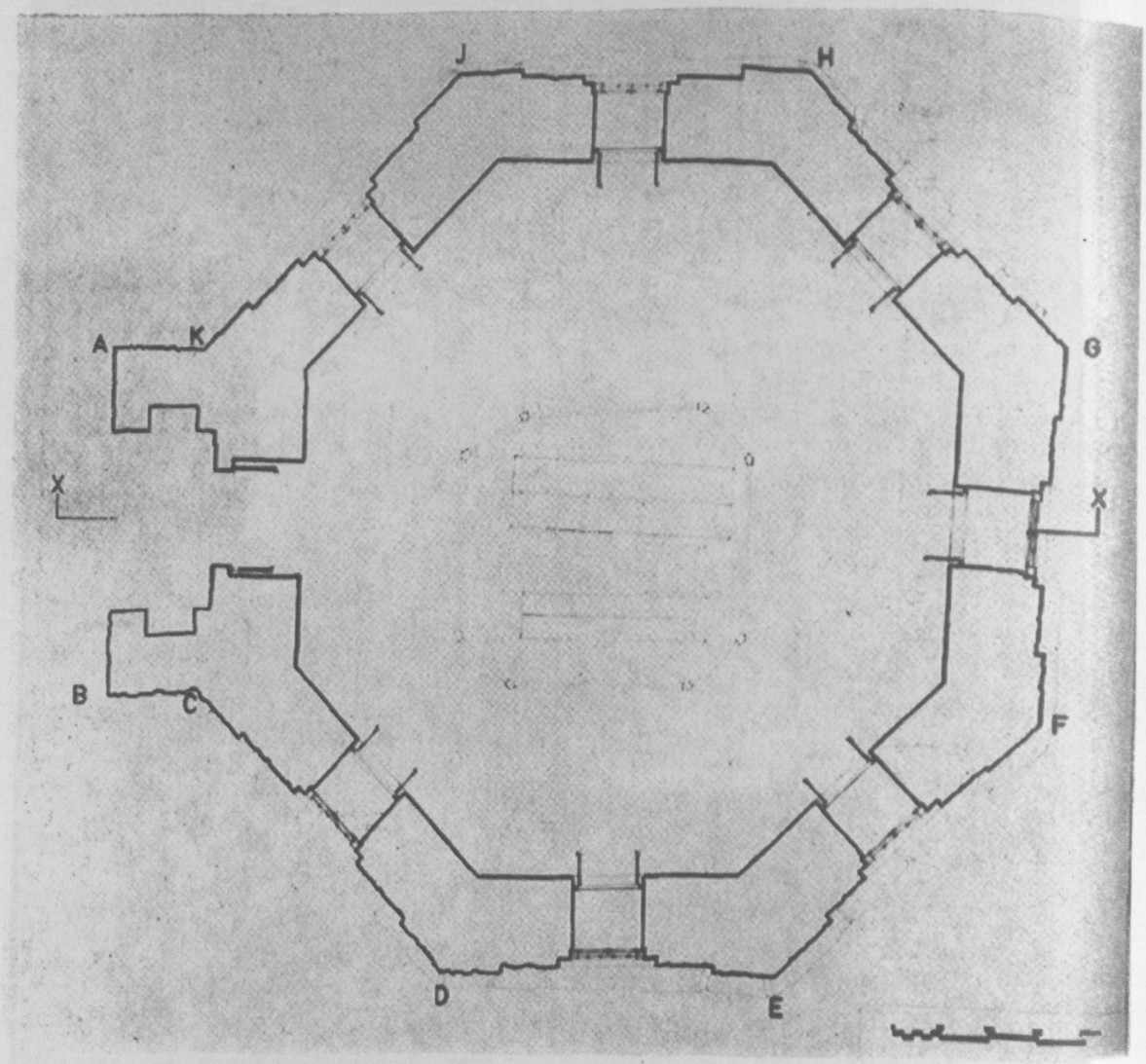

Levha: 2 — Plân.

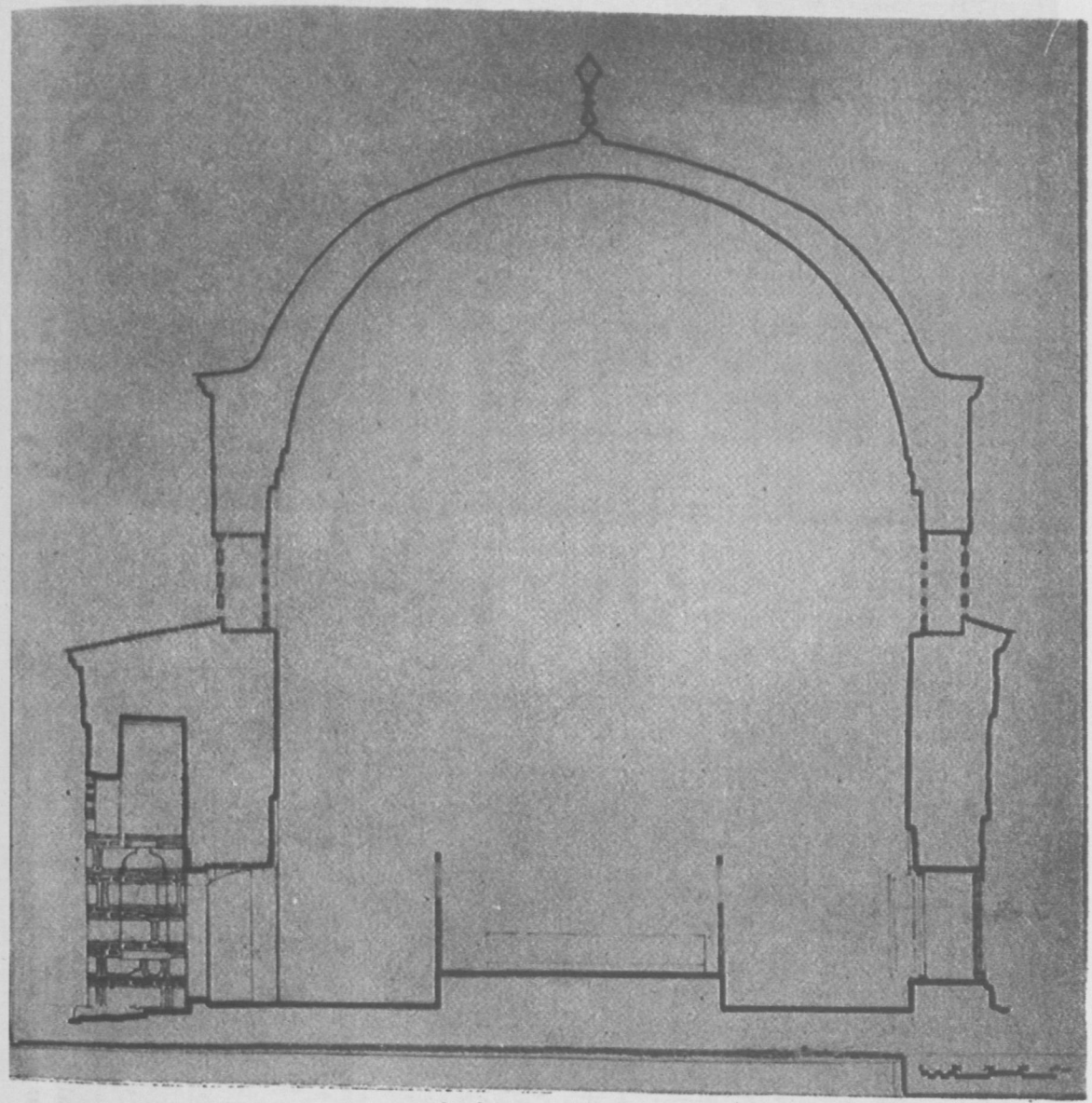

Levha: 3 — Kesit.

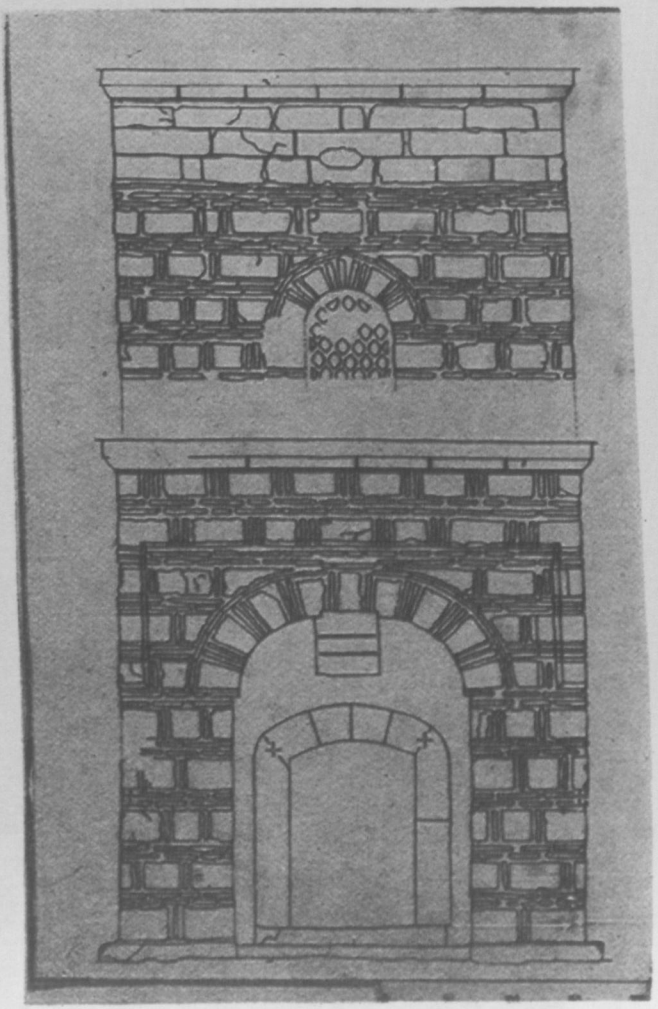

Levha: 4 — Cephe AB.

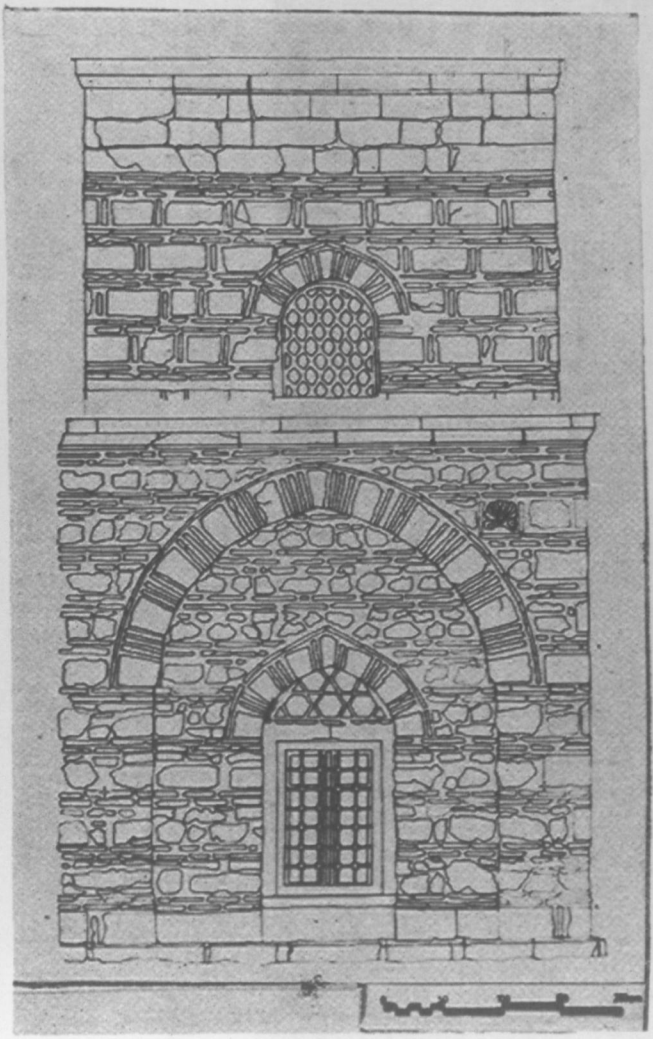

Levha: 5 — Cephe CD.

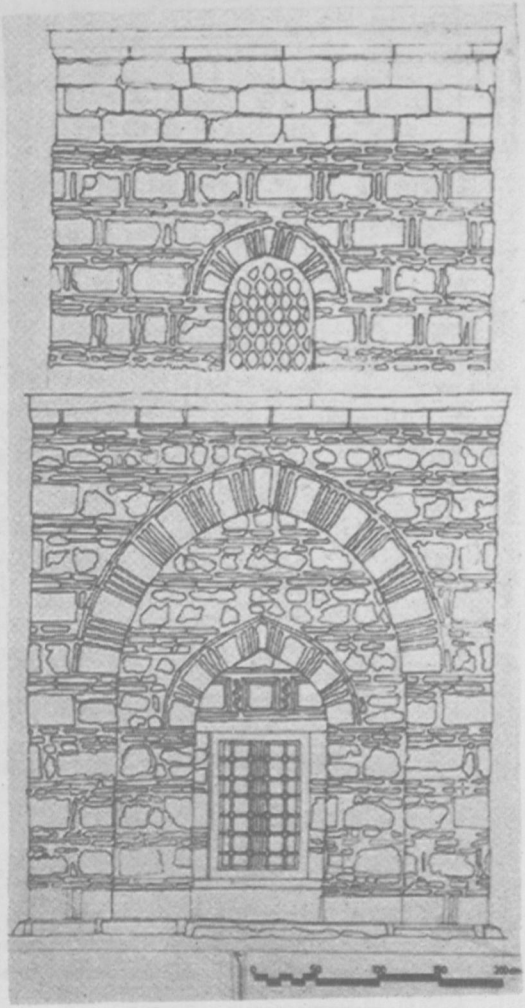

Levha: 6 — Cephe DE.

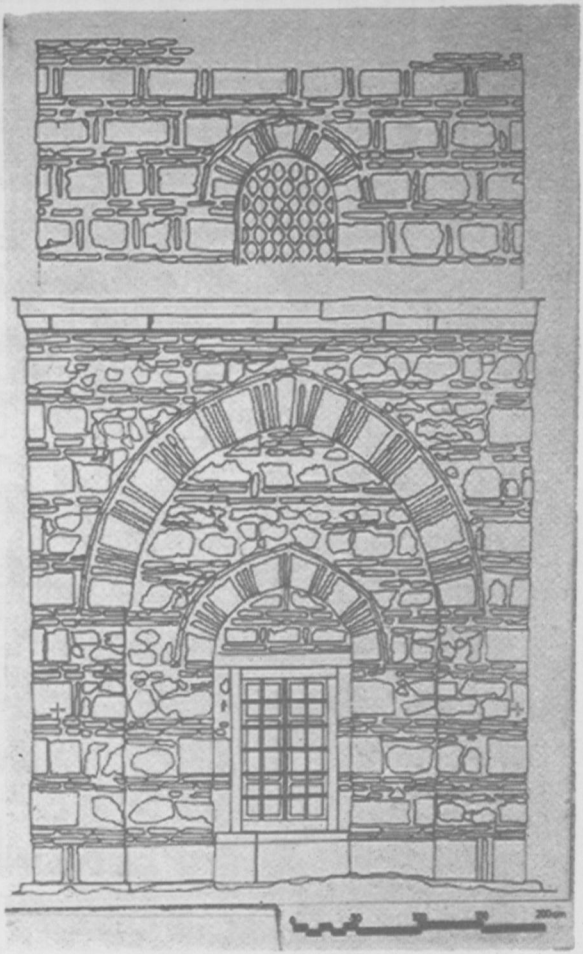

Levha: 7 — Cephe FG.

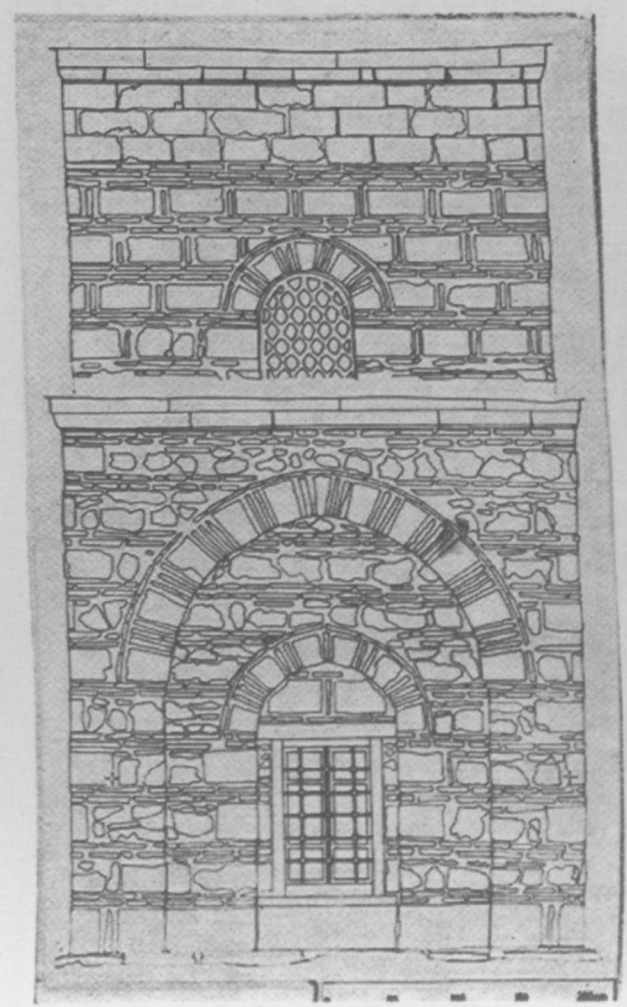

Levha: 8 — *Cephe GH.*

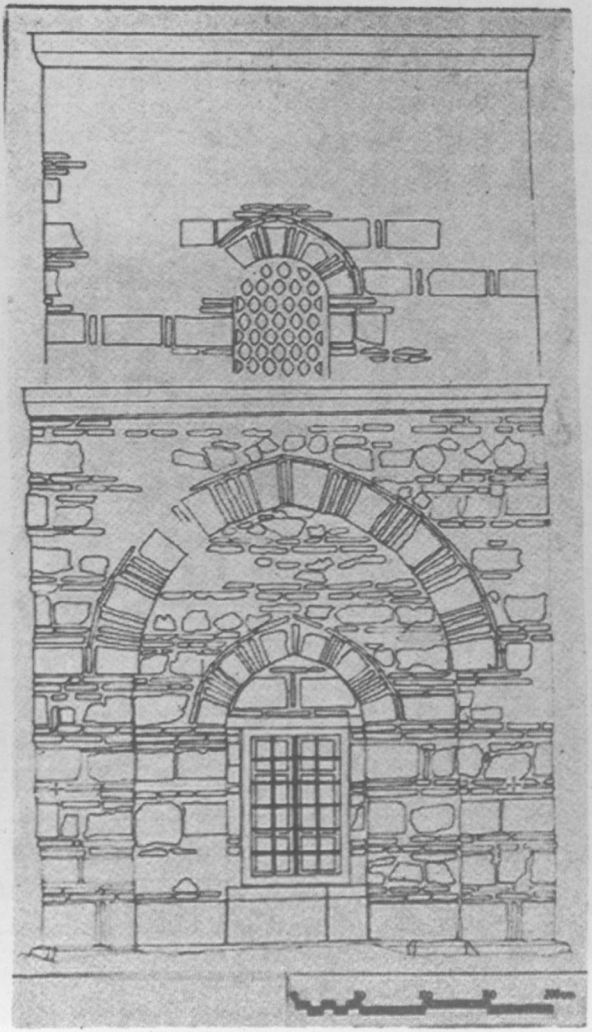

Levha: 9 — Cephe HJ.

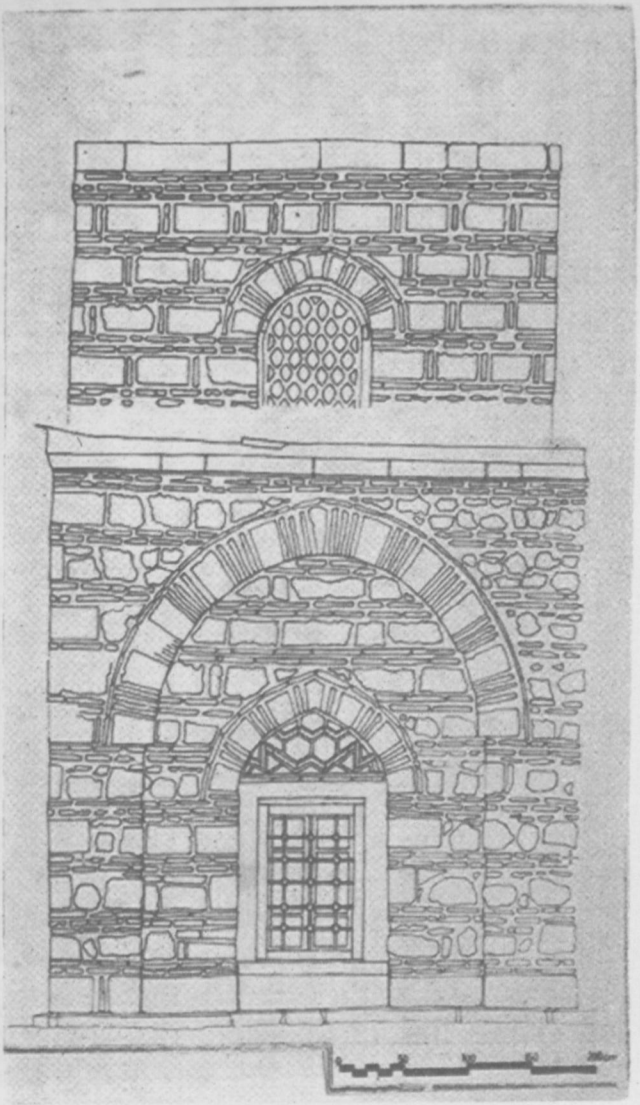

Levha: 10 — Cephe JK.

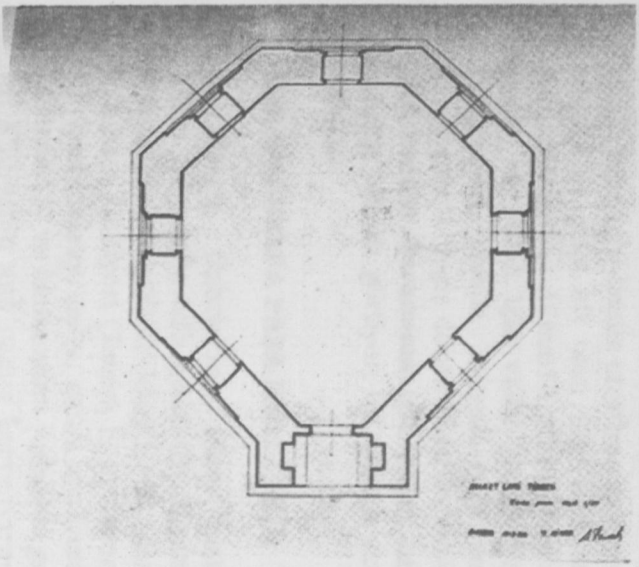

Levha: 11 — Plân (Vakıflar g.m.)

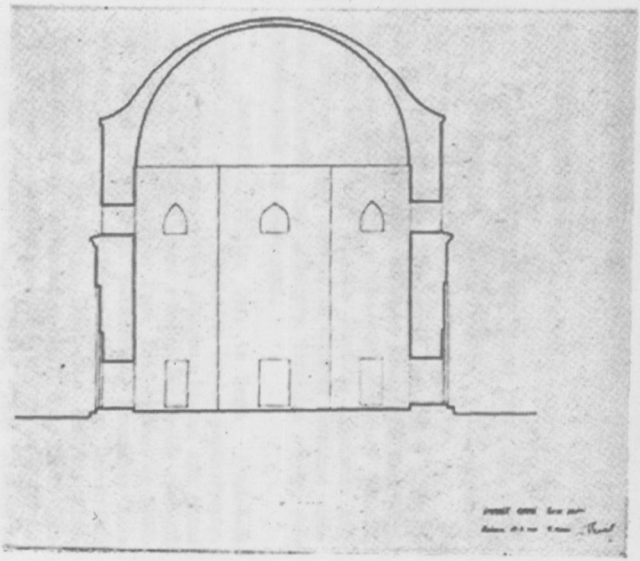

Levha: 12 — Kesit (v.g.m.)

ORTA ANADOLU'DA KLASİK OSMANLI MİMARİSİ ÇAĞININ SONLARINDA YAPILAN İKİ KÜLLİYE

Abdullah KURAN

Çağının önemli yollarından Aksaray-Kayseri güzergâhı üzerinde biri onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, öteki onsekizinci yüzyıl başlarında Nevşehirli Damad İbrahim Paşa tarafından inşa ettirilen iki külliye vardır. Çeşitli vesilelerle ziyaret edip incelediğimiz ve son olarak 1968 yılı Nisan ayında öğrencilerimizin yardımıyla röleve resimlerini çıkartıp fotograflarla tespit ettiğimiz Lâle Devrinden hemen önce ve Lâle Devrinde Osmanlı mimarisinin İstanbul dışındaki uygulanmasının bu iki örneğini bu makalede tanıtacağız. Kanımızca, mimarisi henüz etraflıca incelenmemiş bir çağa ait olan söz konusu eserleri Osmanlı mimari tarihi içindeki yerine oturtmak için vakit erkendir. Çalışmamızı klasik mimari çağından barok çağına geçiş döneminde Osmanlı mimarisinin durumuna ışık tutan bir deneme olarak görüyor, bu amaçla sunuyoruz.

KARA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

Albert Gabriel'in **Monuments Turcs d'Anatolie** adlı eserinde kısaca değindiği[1] İncesu'daki[2] Merzifonlu Mustafa Paşa Külliyesi (Resim 1) muazzam bir kervansaray, çarşı, cami, medrese, tabhane (?) ve hamamdan meydana gelir. Külliyenin ana yapısı kervansaraydır. Kervansarayın cephesi kuzey-doğuda, yola paralel olarak tertiplenmiş, bir yanı kervansarayın güney-batı duvarına dayalı, diğer yanı cami avlusunun bir kenarını kuşatan arasta da ayni yönü korumuştur (Resim 2). Cami kıble yönünde güneye doğru döndürülmüş, külliyenin batı sınırını meydana getiren medrese ile tabhane (?) yapıları caminin uzunlamasına ekseni esas alınarak yerleştirilmiştir. Bu yüzden cami avlusu dikdörtgen biçimde olmayıp güney duvarı kırık, asimetrik bir düzen gösterir[3]. Hamam geleneğe uygun olarak ana kompozisyonun dışında, ayrı bir yapı olarak düşünülmüştür.

KERVANSARAY[4]

Kervansarayın üç yanı revakla çevrili avlusunun iç ölçüleri, yola bakan

1. Cilt I, s. 100.

2. İncesu onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından bir köy olarak kuruldu. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında nahiye, aynı yüzyıl sonlarına doğru kasaba oldu. Halen Kayseri iline bağlı bir ilçe merkezidir.

3. İstanbul Fatih Külliyesiyle başladığını gördüğümüz dik açılı geometrik planlama prensibine Kara Mustafa Paşa Külliyesinde uyulmadığı görülüyor. Burada, özellikle ondördüncü yüzyılda Bursa'da uygulanan arazi eğrilerini izleyen serbest ve organik planlama sistemine dönülmüş, dere güzergâhı binaların araziye yerleştirilmesinde rol oynamıştır.

4. Onyedinci yüzyılda Orta ve Doğu Anadoluda devletin ileri gelenleri tarafından hanlar yaptırılmıştır. Ticarî olduğu kadar askerî amaçlara hizmet için (ribat yada ordugâh olarak) inşa ettirilen bu hanlar arasında Ulukışla'da Öküz Mehmet Paşa, Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa, Sivas yakınlarında Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve bu makalenin konusu olan İncesu'daki kervansarayları sayabiliriz. Bunlardan özellikle Silâhdar Mustafa Paşa Kervansarayı (1637) (bk: Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, s. 274-175; Nejat Göyünç, "Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), Sayı 1 (Ekim 1970), s. 63-92; Erol Özbilen, "Eski Malatya'da Silahdar Mustafa Paşa Hanı'nın Restitüsyonu Hakkında", *aynî dergi*, s. 93-102) ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kervansarayı arasındaki benzerlikler, onyedinci yüzyıl Osmanlı kervansaray mimarisi hakkında daha kesin bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır.

ve onun mukabilinde arastaya bitişik olan yanlarda 56.00 metre, güney-doğuda 51.20 metre, kuzey-batıda 49.60 metredir. Arkasını dereye vermiş olan güney-doğu duvarı dıştan payandalarla ve ayrıca, külliyenin suyunu sağlayan ve ilçeye adını veren İncesu deresinin üstünde üç gözlü olarak inşa olunan su kemeri vasıtasıyle takviye edilmiştir. Avlunun bu yanında, üstü boydan boya beşik-tonozla örtülü (Resim 3) sekiz gözlü revak yerinde duruyor (Resim 4). Diğer iki cephenin revakları çökmüş, kemer üzengilerinden yirmiiki adet olduğu anlaşılan ayaklardan yalnız üçü ayakta kalmıştır. Bu ayakların taşıdığı revak bölmeleri çapraz-tonozla örtülüdür (Resim 5).

Kervansarayın kışlık kısmı, dış ölçüleri 53.50 x 29.50 metre olan büyük ve yüksek bir yapıdır (Resim 6). Sivri beşik-tonozlu bir ön hacmin gerisindeki kapıdan, ortada altışardan iki sıra ayağa binen yirmibir çapraz-tonozun örttüğü iç mekâna geçilir. Kışlık kısmın dört yanı bir sekiyle çepeçevre kuşatılmış, sekinin gerisine otuzaltı ocak yeri konulmuştur. Bu ocakların bacaları dört-satıhlı çatının kenarlarında yükselir (Resim 7).

Kışlık kısım avlunun kuzey-batısında kuzeye doğru çekilmiş ve avlu duvarı hizasından hafifçe taşırılarak yol tarafında ayrıca belirtilmiştir. Avlunun güney-batı köşesinde artan yer ise helâlar ile onların gerisinde bulunan üç hacimli bir kısımla doldurulmuştur. Dikdörtgen biçiminde üstü açık bir hole açılan dört hücreli helâ kısmı kervansarayın avlusuyla bağlantılıdır. Daha geride, helâ dizisini tamamlayan iki hücre ise beşik-tonozla örtülü bir odaya açılır. Bugün bu odaya sokak tarafına açılmış kapıdan girilmekte ve iki hücre tuvalet olarak kullanılmaktadır. Bu kısmın aslında tuvalet olmayıp hem sokakla hem de kışlık kısımla bağlantılı bir daire şeklinde düşünüldüğünü sanıyoruz.

ÇARŞI

Kervansarayın batısında, 11 metre enindeki sokağın iki yanına yerleştirilmiş sıra dükkanlardan teşekkül eden arasta 77.80 metre uzunluğundadır. Sokağın kuzey tarafındaki başı açıktır. Dere tarafındaki güney ucu ise bir kapıyla sona erer. Doğudaki kervansaray avlusuna, batıda cami avlusuna açılan diğer iki kapı külliye binaları arasındaki iç bağlantıyı sağlar.

Arastanın doğu kanadı orijinal biçimini koruyor. Bu kanattaki dükkânların derinliği 5.00 metre, kemer açıklıkları 2.70 metredir. Kuzeyden itibaren onüç dükkân, sonra kervansaraya geçit veren kapı, yine beş dükkân ve en dipte yola doğru çıkıntı yapan ve aşhane olduğunu sandığımız yapı yer alır. Batı kanadında, biri kuzey üçü güneyde olmak üzere sıra başlarındaki dört dükkân yıkılmıştır. Bu kanattaki dükkânların derinliği de 5.00 metredir; fakat genişlikleri daha fazla tutulmuş, 3.20 metre yapılmıştır. Yıkılanlarla birlikte ondokuz dükkân vardır.

Cami önünden geçen caddenin nivosunun, kervansaray önündeki devlet yoluyla aynı nivoyu tutması amacıyla yükseltilmesi sonucu arasta sokağı da yükseltilmiş (halbuki bu yol on-oniki basamak merdivenle inilecek biçimde yapılabilirdi) ve bunun sonucu dükkânların zeminleri kemer üzengilerinin hemen altından başlar durumda kalmıştır. Bu yüzden içleri, merkezden 3.05 metre yükseklik göstermekte; ayrıca, arka arkaya üçer kemer atılarak inşa edilmiş olmaları sebebiyle basıklık hissi daha da artmaktadır.

Arastanın güney ucunda dükkânlara bitişik olup bugün ahır olarak kullanılan 14.10 x 9.30 metre ölçülerindeki kısım aslında bir aşhane olsa gerektir. İçinde büyük bir ocak bulunan ana mekânın çapraz kemerleri ortadaki tek ayağa binen kaburgalı tonozla örtülüdür. (Resim 7). Ana mekâna bitişik

odalar çok harap ve aslî şekilleri bozulmuş durumdadır.

CAMİ

Cami, üç gözlü son cemaat yerinin gerisinde tek kubbeli ve kâmilen pembeye çalar bej rengi mahalli taşla inşa edilmiş bir yapıdır (Resim 8). 12.80 metre çapındaki taştan örülmüş ve üstü başka bir malzemeyle kaplanmamış[5] kubbe sekizgen ve yüksek bir kasnakla çevrilmiş, kasnağın köşeleri sivri kubbeli sekizgen ağırlık kuleleriyle takviye edilmiştir (Resim 9). Kubbenin 195 santimetre kalınlığındaki enli duvarlara geçişi tromplarla sağlanmış, tromp kemerlerinin içi, uçları köşelerde konsollara oturan kavisli üçgen satıhlarla yapılmıştır (Resim 10)[6]. Caminin beden duvarlarında, önde ve arkada, alt sırada ikişer, üst sırada üçer, yan duvarlarda ise altlı üstlü üçerden olmak üzere yirmi iki pencere bulunur. Dört pencere de kasnağın dört yanına konulmuştur. Alt pencereler taş söveli, üst sıradaki pencerelerle kasnak pencereleri sivri kemerli, alçı şebekeli ve renkli camlıdır.

Caminin mihrabı dışta çıkıntı yapmayan, tepesi beş dilimli yarım kubbe biçiminde beş köşeli bir niştir. Sade bir bordürle çevrilidir. Minberi ve kürsüsü taştandır. Kürsüye doğudaki orta pencereden duvar içine gizlenmiş merdivenle çıkılır. Sekizgen gövdeli dört taş kolonun taşıdığı ahşap mahfile de yine arka duvar içine gizli helezonî merdivenle erişilir.

Son cemaat yerinin kolonları da sekizgen gövdeli ve taştan yapılmıştır (Resim 11). Kemerler bej ve kahverengi olmak üzere iki renkli inşa edilmiş, kubbeler pandantiflere oturtulmuştur. Ana kubbe gibi taştan örülmüş ve üstleri açık bırakılmış olan son cemaat kubbelerinden yandakiler 4.45 metre, ortadaki 3.25 metre çapındadır. Son cemaat yerinin mihrabiyeleri ön pencerelerin dış taraflarında bulunur. Batıdaki üst pencerenin önüne taş konsollara binen mükebbire konulmuştur (Resim 12).

Cephenin sağ tarafında kapısı son cemaat yerine açılan minarenin gövde ve petek kısmı çok köşeli, şerefe altı ile korkuluğu oymasızdır. Sivri külâhı taştan inşa edilmiştir. Kubbelerde olduğu gibi minarenin alemi de yine taştan yapılmıştır.

MEDRESE

Külliyenin güney - batısını işgal eden medrese kuzeye doğru hafifçe açılan dikdörtgen biçiminde duvarla çevrili sahaya yerleştirilmiştir. Talebe hücreleri arkaları külliyenin batı duvarına dayalı şekilde bir sıra halinde tertiplenmiş, önünde iki gözlü bir revak bulunan kubbeli dershane yedi hücreli sıranın ucuna konulmuştur[7]. Düz toprak çatılı hücrelerin kapı ve pencereleri avluya açılır (Resim 13). Taş kubbesi pandantiflere oturan kapalı dershanenin dört penceresinden ikisi revak tarafında, diğer ikisi karşılıklı olmak üzere yanlardadır.

5. Külliyenin bütün binalarında Osmanlı klasik mimarisinde görmediğimiz bir yeniliğe, çatı örtüsünün kurşun yada kiremitle kaplanmıyarak taş yapının açık olarak bırakıldığına şahit oluyoruz. Kayseri bölgesinin bir özelliği olan bu husus onyedinci yüzyıl sonlarında klasik mimarinin bölge şartlarına uymaya başladığını göstermektedir. Aslında Sinan devrinde dahi bölgesel özelliklerin klasik mimariyi etkilemesi olağanüstü bir olay değildi. Meselâ, onaltıncı yüzyılda Erzurumda inşa edilen Lâla Mustafa Paşa Camisinin minaresi iki renkli halkalar halinde mahallî taş ile örülmüştür. Ayni şekilde, eski Van'da bulunan Hüsrev Paşa Camisinde yada Diyarbakır'daki Behram Paşa Camisinde bölgesel mimari karakteri yansıtan özellikler vardır. Öte yandan Kayseri ve civarındaki klasik çağ eserlerinde ana ilkelerden ayrıldığı vâki değildir. Bu bakımdan Kara Mustafa Paşa Külliyesine ait binaların kurşunsuz çatıları dikkatimizi çekmiştir.

6. 10, 11, 16, 22, 24, 25, 28, 30, 31 numaralı resimler Vakıflar Genel Müdürlüğü fotoğraf arşivinden temin edilmiştir. Genel Müdürlük Eski Eserler Müşaviri Sayın Y. Müh. Mimar Yılmaz Önge'ye yardımları için teşekkürü borç bilirim.

7. Asimetrik avlu tertibi, dershaneye bitişik düz tavanlı hücre dizisi ile bu medrese İstanbul Süleymaniye Külliyesinin bir parçası olan Ebu Suud Dar ül-hadisini hatırlatıyor.

Avlunun boyu 39.70 metre, dere tarafında genişliği 9.10 metredir. Tek kapısı kuzeyde, dershane revakının yanındadır. (Resim 14). Bugün İncesu hapishanesi olarak kullanılan medrese nisbeten iyi durumda bulunmakta ve aslında hücrelerin önünde dershane duvarından külliyenin güney duvarına kadar uzandığını sandığımız revak dışında orijinal biçimini korumaktadır.

TABHANE (?)

Medresenin alt tarafında, külliyenin batı girişini teşkil eden beşik tonozlu geçitin kuzeyinde bulunan yapı, medresenin aksine orijinal biçimi çok değişmiş ve bazı kısımları yıkılmış durumdadır. Medrese gibi asimetrik bir plan tertibine sahip olan bu binanın, geçitin hemen kuzeyinde bulunan ve önündeki iki gözlü dörtköşe taş ayaklara oturan kemerli ve kubbeleri çökmüş revakı hâlâ kısmen duran bölümü 9.80 x 8.10 metre ölçülerindedir. Mekteb-i sıbyan yahut dar ül-kur'a olduğunu sandığımız bu bölüm orijinal biçimini azçok koruyor. Yine cami avlusu tarafında beş gözlü bir revakı olduğu mevcut izlerden anlaşılan 15.65 metre derinliğindeki bölüm ise çok değişikliğe uğramış, her iki bölümün üstüne ondokunzuncu yüzyılda bir kat çıkılmıştır (Resim 14). Bu binanın sokak tarafındaki üç dükkânın arka arkaya üç sıra kemerli tonoz sistemi bunların aslında dükkân olarak inşa edildiği ihtimalini kuvvetlendiriyor. Öte yandan, içleri değiştirilip üst kata çıkan bir merdiven konulan diğer hacimlerin hangi maksada hizmet etmek için yapıldığını kesinlikle söylemek zordur. En yakın ihtimalle bu bina tabhanedir.

HAMAM

Kubbeli soyunma kısmı, soğukluk, sıcaklık ve külhanıyla, yol nivosunun yükseltilmesiyle birbuçuk metre kadar toprağa gömülmüş olması dışında orijinal biçimini aynen koruyan ve kullanılır halde bulunan hamam tamamen kesme taştan inşa edilmiş bir yapıdır (Resim 15). Batı duvarının ortasında bugün merdivenle inilen bir ön hacimden dış ölçüleri 10.00 x 9.50 metre olan kubbeli soyunma kısmına girilir. Pandantiflere oturan 7.80 metre çapındaki kubbe dışta çok yüksek sekizgen bir kasnakla çevrilmiş, iç hacim kasnağa açılan dört kemerli pencereyle aydınlatılmıştır.

Soğukluk kısmı, iki yanı yarım kubbelerle beslenen altıgen kasnaklı küçük bir kubbeyle örtülmüştür. Helâ doğu tarafına yerleştirilmiştir. Sıcaklık bölümü dört kollu muntazam bir haç biçiminde olup 4.00 metre çapındaki kubbe yine altıgen kasnaklı, haçın kolları ise yarım kubbeli yapılmıştır. Kare biçimindeki külhan hacmi aşhanede olduğu gibi karşılıklı köşelerden atılan kalın kemerlerle takviye edilmiş çapraz-tonozla kapatılmıştır.

TARİHLENDİRME

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 1634 yılında doğmuş, 1689 İkinci Viyana Seferinin başarıya ulaşmaması üzerine idam edilmiştir. Gerek caminin gerekse kervansarayın kışlık kısım kapıları üstündeki kitâbelerde bunların 1670 (1081 H.) yılında inşa edildiği yazılıdır. Buna göre, Kara Mustafa Paşanın külliyeyi 3. Vezir ve Sedaret Kaymakamı olduğu yıllarda yaptırdığı anlaşılıyor. Külliyedeki üçüncü kitâbe cami avlu kapısı üstünde bulunur. (Resim 16). Bu kitâbe Sultan Abdülmecid devrine ait olup 1860 (1277 H.) tarihlidir ve caminin o yıl esaslı bir tamir görmüş olduğunu gösterir. Son olarak 1953-1954 yıllarında cami, 1959 yılında kervansarayın kışlık bölümü Vakıflar Genel Müdürlüğünce, hamam da 1956 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü nezaretinde Belediyece onarılmıştır. Kervansarayın tamamının esaslı bir şekilde onarılması, hapishanenin medrese-

den çıkarılarak bu binanın kurtarılması, tabhane olduğunu sandığımız binanın da tahliye ettirilip muhdes üst katının yıkılarak orijinal şekline sokulması gerek mimarlık tarihimiz bakımından, gerek Kayseri-Ürgüp yolu üzerinde bulunması dolayısıyle turizm açısından kaçınılmaz bir görevdir.

DAMAT İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ

Doğduğu Muşkara köyünü sadrazam olduktan sonra imar ve civardaki Türkmen aşiretleriyle iskan ederek yeni bir şehir - Nevşehir - haline getiren Damat İbrahim Paşanın Nevşehirde yaptırttığı en önemli eser[8] kendi adını taşıyan külliyedir. Tepesinde Nevşehir kalesinin bulunduğu tepenin eteğinde, ovaya hakim bir mevkide kurulan külliye cami, medrese, imâret, mekteb-i sıbyan, hamam ve kervansaraydan meydana gelir[9] (Resim 17). Külliyeyle birlikde inşa edildiği vakfiyesinde kayıtlı olan dükkanların yeri kesinlikle bilinmiyor. Herhalde daha aşağıda, çarşı içinde bulunuyordu.

Boyu 88, eni 44 metre olan dikdörtgen cami avlusu, arazi meyilli olduğundan bir platform şeklinde düşünülmüş, kervansaray platformun altına yerleştirilmiştir. Hamam, caminin kuzey-batısında müstakil bir binadır. Külliyenin öbür yapıları ise batıda, yüksek dayanma duvarlarının düzlediği üçgen biçiminde bir arsanın içindedir. Cami avlu duvarıyla yapı üçgeninin arasında bir yol bırakılmış, üç binanın girişleri bu yoldan verilmiştir. Üçgenin tabanına medrese konulmuştur. Ortada, medreseye bitişik imâret; zirvede mekteb-i sıbyan bulunur (Resim 18). Sonuncu bina fevkani olduğundan buraya yoldan ve imâret avlusundan merdivenle çıkılır.

CAMİ

Damat İbrahim Paşa Camisinin haremi büyük bir kubbenin örttüğü, kıble duvarında mihrab çıkıntısı[10] bulunan bir mekândır (Resim 19). Son cemaat yeri beş gözlü, sağ tarafta (batıda) yükselen minaresi ince uzundur. Merkezde döşemeden 22 metre yükseklikte bulunan 16.65 metre çapındaki ana kubbe tromplarla beden duvarlarına bindirilmiş, tromp altlarına köşelerde stalaktitli konsollar konulmuştur (Resim 20). Tromp kemerleri duvara yapışık oluklu yarım kolonlara oturur. Kubbe yükünü alan bu noktalar dışarda payandalarla sağlamlaştırılmış, ayrıca arka köşelere de payandalar konulmuştur. Arka köşe payandalarının tepelerinde üstü kubbeli sekizgen ağırlık kuleleri vardır. Yine kubbeli ve sekizgen sekiz adet kule büyük kubbe kasnağının köşelerini pekleştirir[11]. Mihrab çı-

8. İbrahim Paşanın Muşkara köyündeki ilk eseri III. Ahmed'in kızkardeşi Fatma Sultan'la evlendiği 1717 yılında başlanıp Sadrazam olduğu 1718 (1131 H.) yılında inşaatı tamamlanan Kale Camisidir. İnceleyip röleveleri çıkarttığımız bu eseri ilerde yayınlayacağız. İbrahim Paşa'nın yine ayni yıllarda Muşkara'da bir muallimhane ve hamam ile sekiz çeşme; ayrıca civardaki Göre köyü ile Ürgüp'ün Nar Köyünde birer cami yaptırdığı bilinmektedir. M. Münir Aktepe, "Damat İbrahim Paşa Evkafına Dair Vesikalar", *Tarih Dergisi*, Cild XIII, sayı 17-18 (1696), s. 19.

9. Kara Mustafa Paşa Külliyesinden elli yıl sonra yapılmasına rağmen bu külliyede gerek yerleşme plânının gerekse malzeme kullanılışının klasik çağ mimarisi prensipleri ve ölçülerine daha uygun olduğunu görüyoruz. Külliyede dik açılar bozulmamış, caminin doğusunda arazi meyili yüzünden üçgen bir alan elde edilmesine rağmen büyük dayanma duvarlarının eğrisine itibar edilmeyerek bina derinlikleri kademe kademe azaltılarak düz hatlar korunmuştur.

10. Mihrabı kıble duvarında yapılan bir çıkıntı içerisinde koymak Osmanlı mimarisinde onbeşinci yüzyıldan beri gördüğümüz bir hususdur. 1485 yılında İstanbul'da inşa edilen Davud Paşa Camisi bir örnek olarak verilebilir. Mimar Sinan da yaptığı camilerin bazılarına mihrab çıkıntısı koymuştur (Üsküdar Atik Valde, Azabkapı Sokullu Mehmed Paşa, Tophane Kılıç Ali Paşa, Edirne Selimiye ve Manisa III. Murad camilerinde olduğu gibi). Fakat onsekizinci yüzyıla kadar istisna olan mihrab çıkıntısı Osmanlı barok çağında istisna olmaktan çıkmış, cami mimarisinin bir özelliği haline gelmiştir. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Camisinde barok çağına ait bu özelliğinin ilk görüntüsüne şahit oluyoruz.

11. Lâle Devriyle başlayan Avrupalılaşma akımının sonucu olarak Osmanlı mimarisinde Avrupa barok mimarisinin bazı motiflerini görüyoruz. Büyük kubbe kasnağının kubbeli kulelerle çevrilmesi fikriyle Avrupa barok mimarisinde kubbe çevresinin heykel yada geometrik figürlerle süslenerek statik kitleye hareket kazandırılması kavramı arasında, sathi de olsa bir paralel vardır. Damat İbrahim Paşa Camisi kubbesiyle, meselâ Francesco Borromini'nin St. Ivo Kilisesi kubbesini bu bakımdan benzetmek hatalı olmaz sanırız.

kıntısının yarım ayna-tonoz örtüsü dışta gösterilmiş; ayni şekilde, tromplar da duvar içinde gizlenmiyerek dıştan belirtilmiştir (Resim 21).

Tamamiyle sarı Nevşehir taşıyla yapılmış caminin dış kitlesinin dört sıra kornişle beş parçaya ayrıldığını görüyoruz. En yüksek olan ilk sırada beden duvarlarına altlı üstlü onaltı pencere açılmıştır. Alt pencereler profil söveli, sağır kemerli; üst pencereler siyah ve sarı taşla örülmüş, sivri uçlu kemerli, alçı şebekeli yapılmış, içlikleri renkli camla süslenmiştir. İkinci sırada, yan cephelerde altışar arka cephede üç olmak üzere onbeş; kubbe kasnağı seviyesi olan dördüncü sırada ise kasnağın her yüzünde birerden sekiz pencere vardır. Bu pencereler de sivri kemerli ve alçı şebekelidir.

Caminini içinde, cümle kapısının iki yanından duvar içine gizlenmiş merdivenlerle erişilen mahfilleri sekiz yüzlü ve stalaktit başlıklı narin mermer kolonlar taşır. (Resim 2). Minber ile mihrab da beyaz mermerden yapılmıştır (Resim 23). Mihrabın iki yanındaki alt pencerelerin üstleri mavi çiniden yedişer adet mihrabcık ile süslenmiş, mihrab çıkıntısında korniş altına yine çini panolarla çepeçevre Âyet ül-kürsi yazılmış, bütün pencereler kırmızı ve gri renklerin hakim olduğu kalem işi nakışlarla çerçevelenmiştir. Büyük kubbe, tonoz ve trompların içleri de kalem işi göbekler ve damla rozetlerle bezenmiştir (Resim 24).

Damat İbrahim Paşa Camisinin beş gözlü son cemaat yeri pandantiflere oturan, sekizgen kasnaklı beş kubbeyle örtülüdür (Resim 25)[12]. Kubbe çapları eş olup 3.70 metredir. Revak kemerleri kırmızı ve beyaz olmak üzere iki renkli taşla örülmüştür. Stalaktit başlıklı revak mihrabiyeleri pencerelerin iç taraflarında bulunur. Kapı, iki yanında mihrabiyeler bulunan sivri-tonoz niş içersindedir. Basık kemeri siyah ve beyaz mermerden zıvanalı yapılmış, üç kolon üzerine dokuz satır kitâbe levhası kemerin üstüne konulmuştur.

Son cemaat yerinin batısında bulunan minare 44 metre yüksekliğindedir. Kürsü saçağı ilk korniş, pabuç silmesi üçüncü korniş seviyesini tutar. Gövde ve petek kısmı onaltı yüzlü, tepesi sivri külâhlıdır. Şerefenin tabanı bir kolon oyma yaprak süslü, bir kolon altı yapraklı üstü madalyonlu konsollardan meydana gelir[13] (Resim 26). Beyaz mermerden şebekeli korkuluk girintili çıkıntılı yapılmıştır. Petek üstünde bir dizi girland, gövdenin üstünde iki, altında bir sıra olmak üzere kakma çiniden altı-uçlu yıldızlar vardır.

Damat İbrahim Paşa Camisinin önünde, yapının uzunlama ekseninden hafifçe doğuya kaçmış olan şadırvan sekizgendir. Eteği, saçak meydana getirir biçimde açılmış kurşun kaplı kubbe sekiz narin mermer kolona oturur. Göbeği sarkıtlı kubbenin içi kalem işi nakışlarla bezenmiş, kolonların başlıkları baklavalı, sivri kemerleri siyah ve beyaz mermerden yapılmıştır (Resim 28).

Cami avlusunun üç kapısı vardır. Esas kapı kuzey-batıda olup dikdörtgeninin köşesini kırar biçimde yerleştirilmiştir. Diğerleri batıda ve güneydedir. Sonuncusu, burada yol nivosu arttığından yüksekte kalmış, bu kapıdan avluya merdivenle inilmek zorunluğu doğmuştur.

12. Son cemaat yeri saçağı son onarımda kaldırılmış olup bugün mevcut değildir. Fotoğraf caminin eski halini gösteriyor.

13. Nevşehir'de, yine Damat İbrahim Paşa tarafından bu camiden sekiz yıl önce inşa ettirilen Kale Camisinin minare şerefe altı da ayni şekilde madalyon ve yapraklarla süslü konsollarla yapılmıştır (resim 27). Ampir stilindeki her iki şerefe ile Kale Camisi mimaresinin kavuklu taş külahı ondokuzuncu yüzyılda yapılmış olmalıdır.

KERVANSARAY

Cami avlu platformunun kuzey cephesinde, avlunun altına yerleştirilmiş olan kervansaray (durum plan resminin sol tarafında gösterilmiştir) kısmen inşa edilip kısmen kaya oyularak yapılmıştır. Bu binaya avludan yada diğer binaların bulunduğu meydan seviyesinden girilmez; bugün şehir parkı olan daha aşağıdaki düzlükten erişilir. Kervansarayın cephesi dört sivri kemer gözlüdür. Geride dikdörtgen biçiminde penceresiz bir oda, onun doğusunda uzun, karanlık bir dehliz yer alır. Dehliz, kaya içine oyulmuş, ortasında ayaklar bulunan büyük bir hacme geçit verir. Ayni biçimde oyularak elde edilmiş bir hacim de dikdörtgen odanın batısında bulunur[14]. Bu hacmin kapısı doğrudan doğruya dışarıya açıktır.

MEDRESE

Damat İbrahim Paşa Medresenin kitâbeli kapısı, cami avlusunun batı kapısının tam karşısına konulmuş, böylece camiyle medrese arasında bağlantı kurulmuştur (Resim 29). Kapıdan, ayna-tonozlu geçit yoluyla medresenin avlusuna erişilir. 12 x 10 metre ölçülerindeki dikdörtgen avlu çepeçevre revaklı olup her yüzünde üç göz vardır. Revakın beyaz mermer kolonları baklava başlıklı yapılmış, kemerler kırmızı-beyaz taşla örülmüş, her göz tepesinde sekizgen yuvalar bulunan kubbelerle örtülmüştür (Resim 30). Avlunun batısında, ana kapı ekseninde, birincisinden daha dar ayna-tonozlu ikinci bir geçit bulunur. Buradan, dayanma duvarıyla medrese arasında kalan ve içinde helâların bulunduğu arka avluya geçilir.

Medresenin ayni zamanda kütüphane olan dershanesi yapının kuzey-doğu köşesindedir. Dershane avlunun köşesine kadar uzanır ve bu yüzden her iki yönden gelen revak kemerlerinin bu köşede taştan gömme kolonlara biner. Kapısı güneyde, revaka açılır. Sokak tarafında üç alt bir üst, karşısında revak içine bakan bir alt, meydan tarafında bir üst pencere vardır. Pencerelerin hepsi profil söveli ve sağır kemerlidir. Dershane, alçak sekizgen kasnaklı, köşelerde pandantiflere oturan 7.60 metre çapında bir kubbeyle örtülmüş, kubbenin içi ve pandantifler çok zevkli bir şekilde kalem işi nakışlarla süslenmiştir (Resim 31).

Medresede onyedi talebe hücresi bulunur. İçlerinde ocaklar ve dolap nişleri bulunan hücrelerin hepsi kubbelidir. Köşelere rastlayan üç hücrenin pencereleri dışarıya açılmıştır. Diğerlerinin pencereleri kapılarının yanına konulmuş olup bunlar avludan ışık alırlar.

İMÂRET

Külliyenin imâreti medreseye bitişik yapılmışsa da bu bölüme medreseden doğrudan doğruya girmek imkânı düşünülmemiştir. İmâret girişi yan sokaktan yine üstü saçaklı bir kapıyla sağlanmıştır. Bu kapıdan derinliği 16.50 metre, eni önde 14.50 metre olan imâret avlusuna girilir. İmâret bölümünün üç odası avlunun kuzeyinde yer alır. Birinci oda, sokağa açılan iki pencereyle ışıklandırılmış ayna-tonoz örtülü hacimdir. İkincisi sivri beşik-tonozlu olup kapısının yanındaki tek pencere avluya bakar. Üçüncü oda diğerlerinden daha büyük daha yüksek ve kare biçimindedir. Pandantiflere binen 8.40 metre çapında bir kubbeyle örtülmüş, kubbenin merkezine tepesinde dilimli bir kubbecik bulunan sekiz köşeli bir fener oturtulmuştur (Resim 29). İmâretin aşhanesi olan bu odanın içinde büyük ocaklar vardır.

14. Nevşehir-Ürgüp dolaylarında jeolojik imkânlardan yararlanılarak kaya içine oyularak yapılmış pek çok bina vardır. Bu odaların külliye inşa edilmeden önce mevcut olduğunu ve kervansaray yapılırken kompozisyon içine alındığını sanıyoruz. Kervansarayın cami avlusuna 30 derecelik bir açı yapar biçimde tertiplenmesinde bu odaların mevcudiyeti rol oynamış olsa gerektir.

Avlunun batısında aşhaneye bitişik ve küçük bir üçgen hacim teşkil eden helâ imâret bölümünün kompozisyonunu tamamlar.

MEKTEB-İ SIBYAN

İmâret avlusunun güneyinde bulunan basık kemerli kapının gerisindeki merdiven mekteb-i sıbyanın dershanesiyle bağlantı sağlar. Fakat mektebin esas girişi bu avludan yapılmamış, sokağın sonunda bulunan üçüncü kapıdan verilmiştir. Mekteb kapısının gerisindeki merdiven yoluyla üçgen biçiminde ve iki kademeli avluya çıkılır. Avlunun sivri güney ucunda tonozla örtülü eyvana benzer üstü kapalı bir mekân, kuzeyinde iki kubbeli bir revak ve revakın gerisinde dershane bulunur (Resim 32). İç bölümleri 7.80 x 6.20 metre olan dikdörtgen biçimindeki dershane ayna-tonozla örtülüdür. İkisi revaka, ikisi sokağa, ikisi de imâret avlusuna bakan altı penceresi vardır. Sokak tarafındaki revak penceresi dahil olmak üzere bütün pencereler taş söveli ve sağır kemerlidir. Revakın, ortada tek kolona binen kemerleri de sağır yapılmıştır.

İki taraftan merdivenle çıkılan mekteb, medrese ve imâret avlularına nazaran daha yüksekte inşa edilmiş, dershanenin altına ayrıca bir oda konulmuştur. Kapısı imâret avlusuna açılan bu penceresiz hacim, orta yerinde bir ayak bulunan kaya içine oyulmuş bir yerdir ve herhalde imâretin erzak deposu olarak kullanılmak amacıyla düşünülmüştü. Caminin doğusunda bir üçgen meydana getiren medrese, imâret ve mekteb binalarının beden duvarları da sarı Nevşehir taşından inşa edilmiş, her üç binanın üst örtüsü kurşunla kaplanmıştır.

HAMAM

Geleneğe uyularak müstakil bir yapı olarak düşünülen hamam, medresenin önündeki meydan düzlüğünden çarşıya inen dik yolun başında, doğu cephesi kısmen toprağa gömülü durumdadır. Kapısı doğuda, dik sokak üzerindedir. Bugün kubbeli soyunma hacmi önünde yapıya sonradan eklendiği belli olan düz çatılı bir bölüm vardır (Resim 33). Muhdes bölüm ortada giriş holü, onun sağında ve solunda birer soyunma odasından meydana gelir. Orta yerinde fıskiyeli bir havuz bulunan ve bir kenarı 8.30 metre olan kare biçimindeki ana soyunma hacmi (câmekân) köşelerde tromplara binen bir kubbeyle örtülmüş, kubbenin tepesi gözlü yapılarak içeriye ışık sağlanmış, ayrıca beden duvarlarına biri güneyde öteki batıda olmak üzere iki yüksek pencere açılmıştır.

Soğukluk bölümü ortada kubbeli, doğuda ayna-tonozlu ve batıda beşik-tonozlu ince uzun bir hacim teşkil eder. Helâler batıda, kubbeli soyunma bölümüne bitişik yapılmıştır.

Sıcaklık bölümü de kubbelidir. 9.20 metre çapındaki bu kubbe ilkinden daha büyük olup dilimli tromplarla beden duvarlarına oturur. Su deposu ve külhan sıcaklığın batısına konulmuştur.

Damat İbrahim Paşa Hamamı da külliyenin öbür yapıları gibi sarı renkli Nevşehir taşından inşa edilmiştir. Ancak çatısı kurşunla kaplı olmayıp sıvalıdır.

TARİHLENDİRME

Damat İbrahim Paşa (1662 - 1730) Külliyesinde ilki caminin kapısı öteki medresenin dış kapısı üstünde olmak üzere iki kitâbe vardır ve her ikisi de (1139 H.) tarihlidir. Bu kitâbelerden, muhtemelen İbrahim Paşanın sadrâzâm olduğu 1718 yılından başlanan külliyenin bütünüyle 1726 yılında tamamlandığı sonucunu çıkartıyoruz. Sağlam bir biçimde inşa edilen yapılar bugün iyi

ve bakımlı durumdadır. Şadırvan 1965, medrese, imâret ve mekteb 1958-1959, hamam 1967-1969, kervansaray 1968-1969 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır. Cami 1958 yılından beri çeşitli tamirler görmüş, nakışlar cüz'i bir restorasyona tabi tutulmuştur. Halen medrese Şehir Kütüphanesi, imâret ile mektep ise Nevşehir Müzesi olarak kullanılmaktadır.

SUMMARY

TWO BUILDING COMPLEXES IN CENTRAL ANATOLIA BUILT TOWARDS THE END OF THE OTTOMAN CLASSICAL ARCHITECTURAL ERA

Abdullah KURAN

This article deals with two building complexes on the Aksaray - Kayseri highway. The first, in Incesu, dates from the late seventeenth century and was built by Kara Mustafa Paşa of Mer. zifon; the second, in Nevşehir, was built some forty years later by Damat İbrahim Paşa.

The complex of Kara Mustafa Paşa is composed of a large caravanserai, a street of shops, a mosque, a medrese (theological school), a hamam (bath house) and a much altered building which may have been a tabhane (rest house). The caravanserai comprises a large arcaded court and a pillared hall. Adjoining it on the west is the street of barrel-vaulted shops. This street is open ended on the north but entered through a gate on the opposite side. Two more gates, on the east and west, give access to the courtyards of the caravanserai an the mosque, respectively. The mosque, situated at the center of an irregularly shaped court is small. It has a domed prayer room behind a three-bay portico flanked on the west by a minaret. Like most buildings in the Kayseri region its dome and minaret cap are built of stone and are not covered by a protective material such as roof tiles or sheet lead. The medrese and the tabhane constitute the western limits of the complex. Arranged in a linear pattern as a row of student cells terminating with a domed classroom, all over-looking an enclosed yard, the medrese brings to mind the Dar ülhadîs of Ebu Suud which froms a part of the Süleymaniye Complex in İstanbul. Like the medrese, the building to the north of it has an asymmetrical plan. The narrow wing with the collapsed two-bay portico must have been a primary school. The two story section, whose upper floor dates from the nineteenth century, could have been a tabhane. In keeping with tradition, the hamam is located ouside the boundaries of the complex.

Prime Minister Kara Mustafa Paşa of Merzifon was born in 1643 and was beheaded in 1689 for failing to capture Vienna and bringing the Second Austrian campaign to a successful end.

Two inscription panels, one above the door of the mosque and the other above the hall door of the caravanserai, give the date of construction as 1670. Accordingly, the complex was built during the years when Mustafa Paşa was third vezier and Acting Prime Minister. The third inscription panel is above the portal of the mosque's courtyard. It is dated 1860 and shows that the mosque was restored during the reign of the Sultan Abdülmecid. Most recent restorations were conducted in 1953-54, 1956 and 1959 by the General-Directorate of Pious Foundations.

The buildings of the Kara Mustafa Paşa Complex were erected on flat land; those of the Damat İbrahim Paşa Complex in Nevşehir are situted at dif-

ferent levels on a slope below the citadel. This complex comprises a mosque, a medrese, an imâret (public kitchens), mekteb-i sıbyan (primary school), a hamam and a caravanserai. The location of the shops recorded in the foundation charter is not known.

The mosque stands at the center of a rectagular courtyard, 88 by 44 meters, which forms a flat platform. Further to the west, separated from the mosque's yard by a street, are the medrese, imâret and the mekteb. These buildings occupy a triangular lot cut into the slope and retained by a high wall. The hamam is on the north, situated some distance from the rest of the complex, while the caravanserai is tucked under the platform of the mosque.

The single dome of the mosque measures 16.65 meters in diameter and rises to a height of 22 meters at the center. It rests on four squinches and its octagonal drum is reinforced against lateral thrusts by eight domed weight towers. The mihrab niche is not placed directly on the kibla wall of the square prayer hall but is located inside an apse-like rectangular recess surmounted by a flat-topped vault. Both the mihrab and the minber, as well as the balconies at the back of the prayer hall, are built of white marble and the interior surfaces are decorated with geometric and floral designs. The five-bay porch is also ornamented and the minaret is especially worthy of note for its balcony consoles.

The caravanserai below the mosque makes a thirty degree angle with the courtyard. This innovation in a composition otherwise designed with right angles is probably due to the large spaces behind the arcaded portico of the caravanserai. These rooms carved into the rock—a phenomenon common in the Nevşehir-Ürgüp area—may have existed before the complex was built. Since the direction of the platform was determined by the kibla axis, the open front section of the caravanserai had to be turned to be in line with the platform while the carved rooms were left intact to serve as its enclosed winter section.

The Medrese of Damat İbrahim Paşa has a classical plan organization with domed student cells behind an arcaded rectangular court. The only deviation is the classroom-library located at one corner. Built against the southern wall of the medrese, the imâret is composed of three rooms in a row facing a yard. The largest of these rooms, surmounted by a dome with a lantern, is the kitchen. Across from the imâret, accessible from the yard as well as from the street by flights of steps, is the mekteb. It comprises a rectangular classroom behind a two-bay porch which gives on to a triangular outdoor area.

The two large domes rising at either end of the hamam cover the main hall and the caldarium. The low section fronting the hamam is a later addition.

The founder of the complex, Damat İbrahim Paşa, rose to be prime minister in 1718 and kept this position until his assasination in 1730. According to the two inscription panels above the doors of the mosque and the medrese, these buildings were completed in 1726. Having been restored during the last decade by the General Directorate of Pious Foundations, all the buildings, with the exception of the caravanserai, are in good condition. The medrese is the City Library. The imâret and the mekteb serve as the Nevşehir Museum.

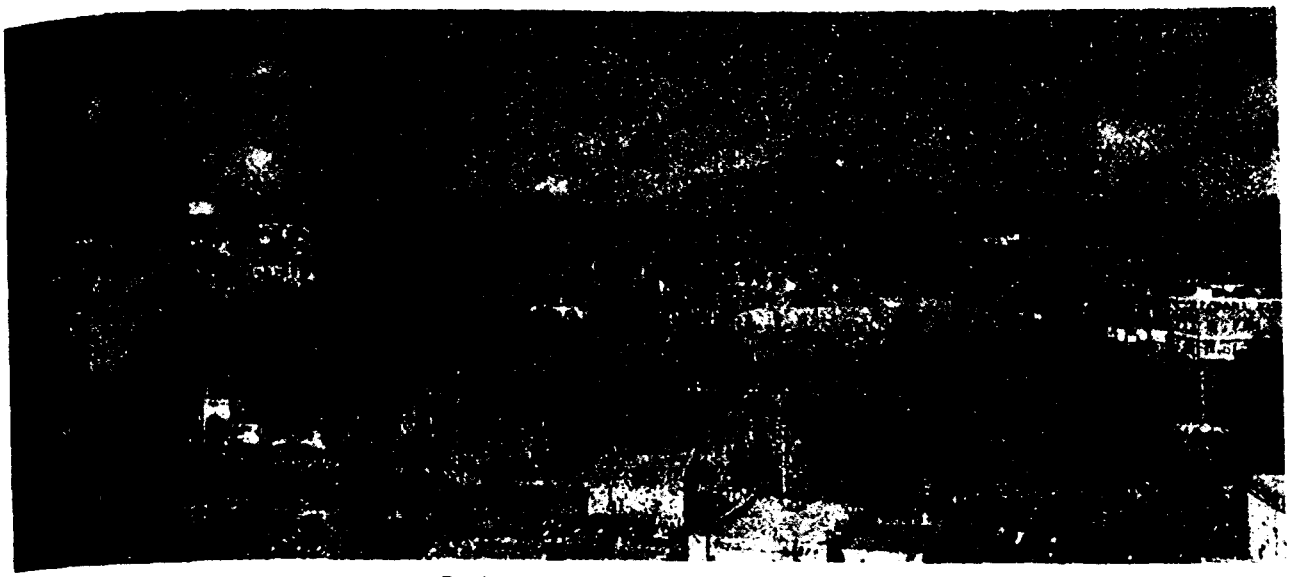

Resim: 1 — Külliye genel görünüş.

Resim: 3 — Kervansaray. Avlu güney revakının iç görünüşü.

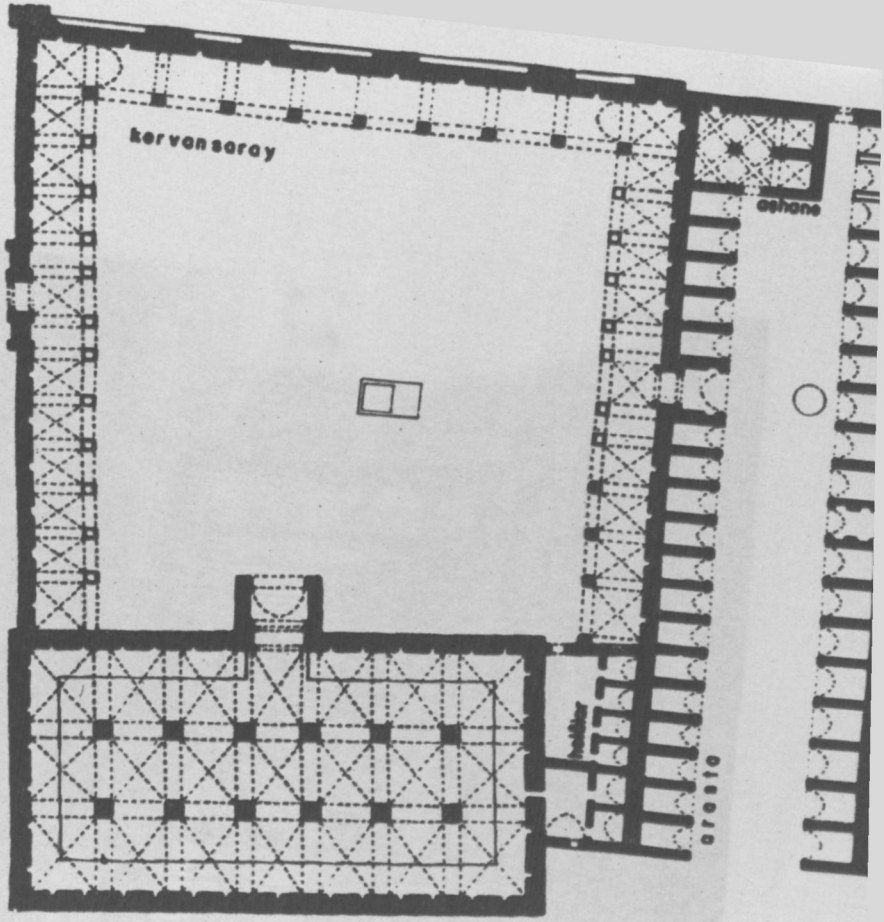

Resim : 2

KARA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ
İNCESU

Resim: 4 — Kervansaray. Avlu güney revakı.

Resim: 5 — Kervansaray. Avluda köşe tonozu.

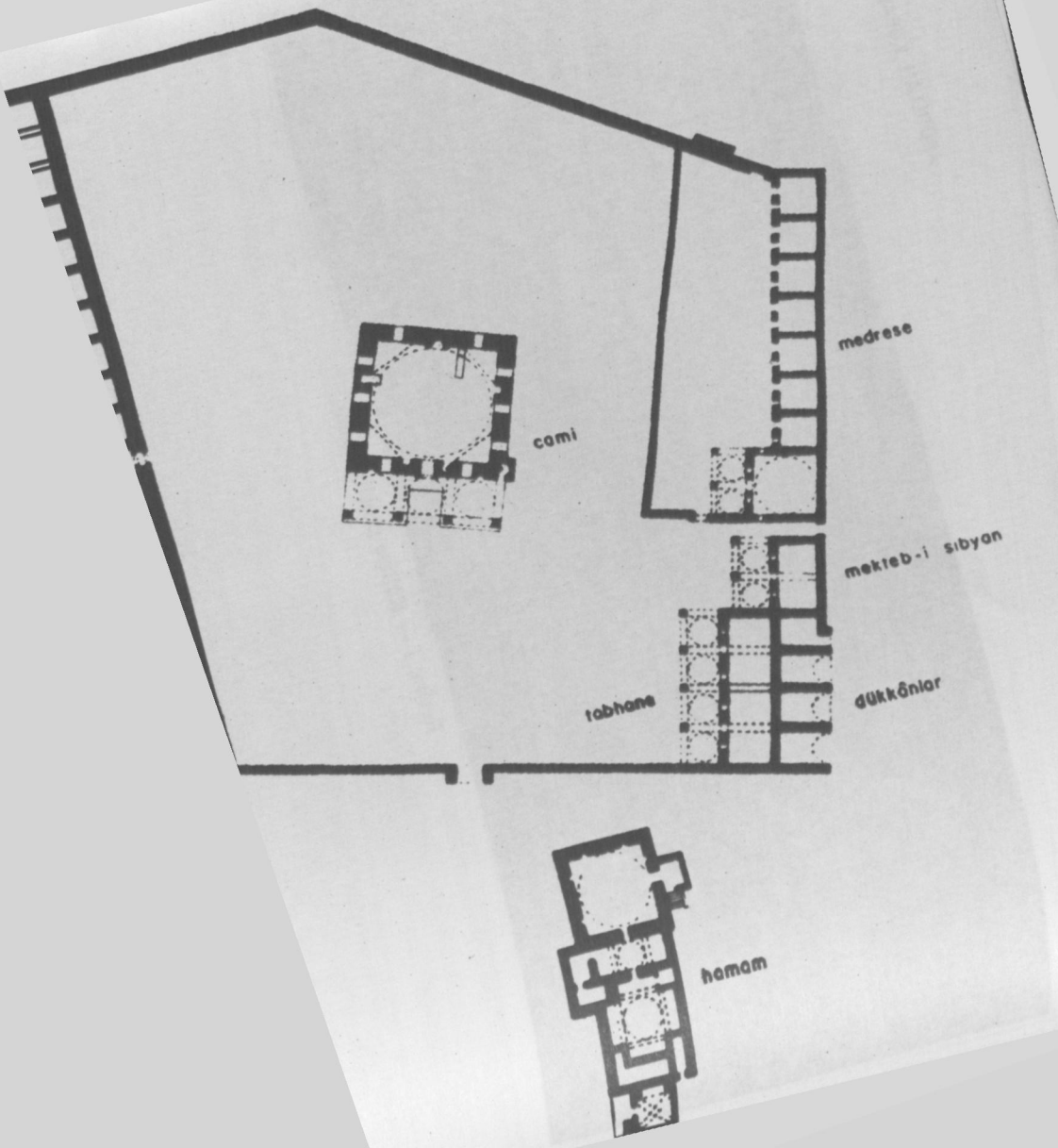
cami
medrese
mekteb-i sibyan
tabhane
dükkânlar
hamam

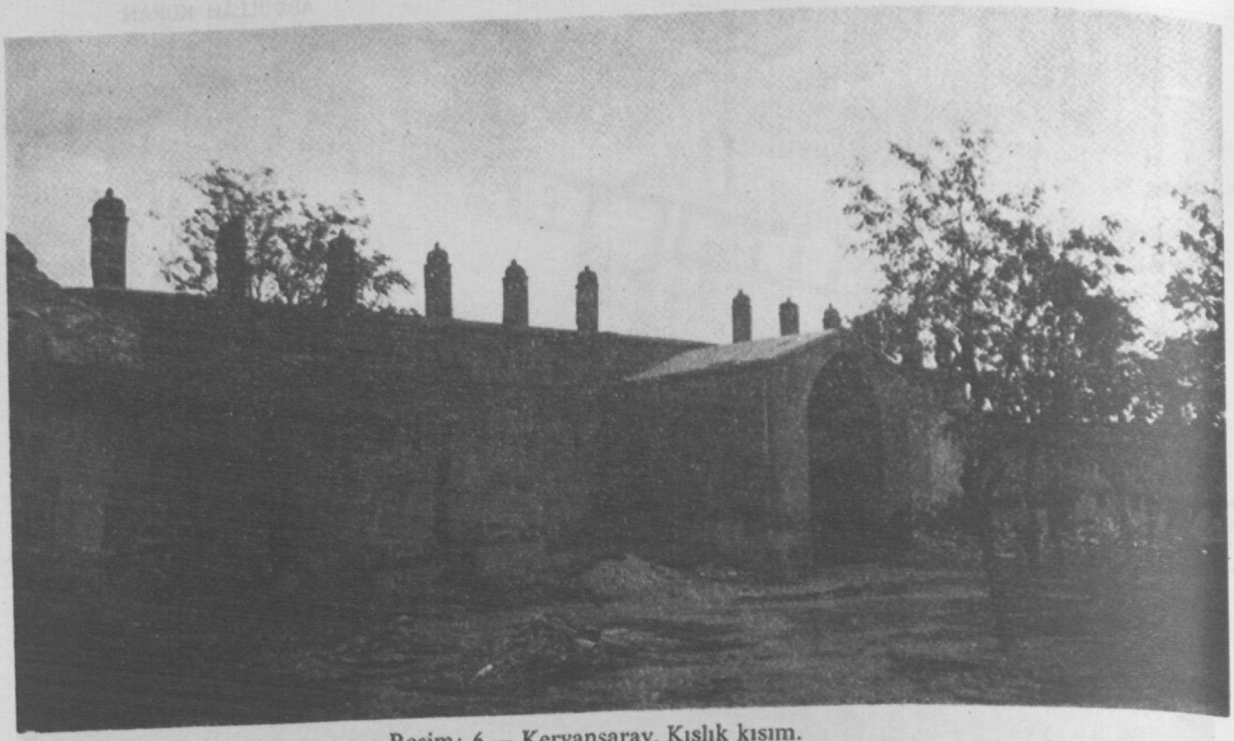

Resim: 6 — Kervansaray. Kışlık kısım.

Resim: 7 — Aşhane. Tonoz sistemi.

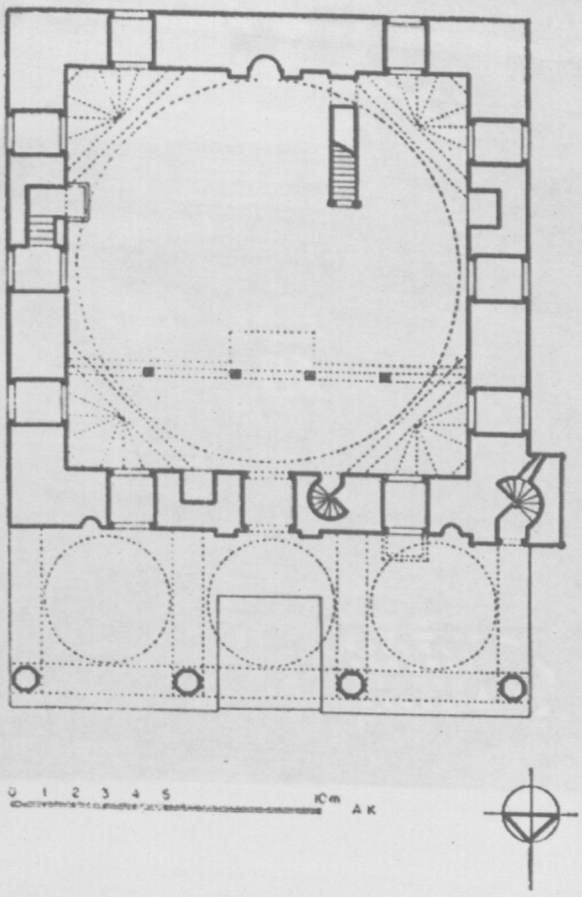

Resim: 8 — Camii plânı.

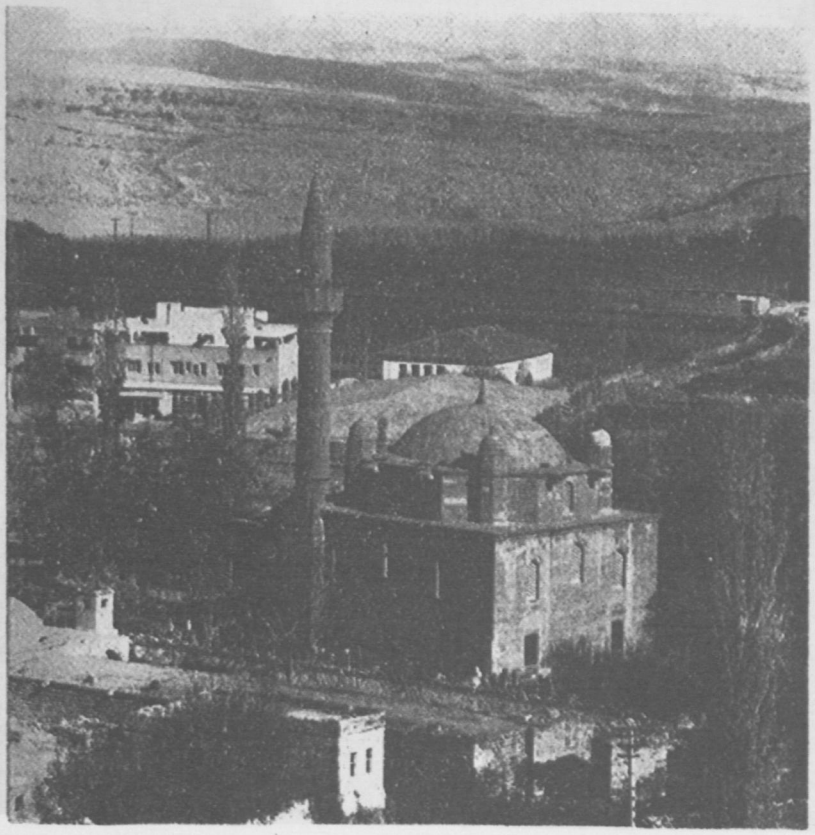

Resim: 9 — Camii, güney-batıdan görünüşü.

Resim: 10 — Camii iç görünüş. (Son restarasyondan önce).

Resim: 11 — Camii. (Son restorasyondan önce).

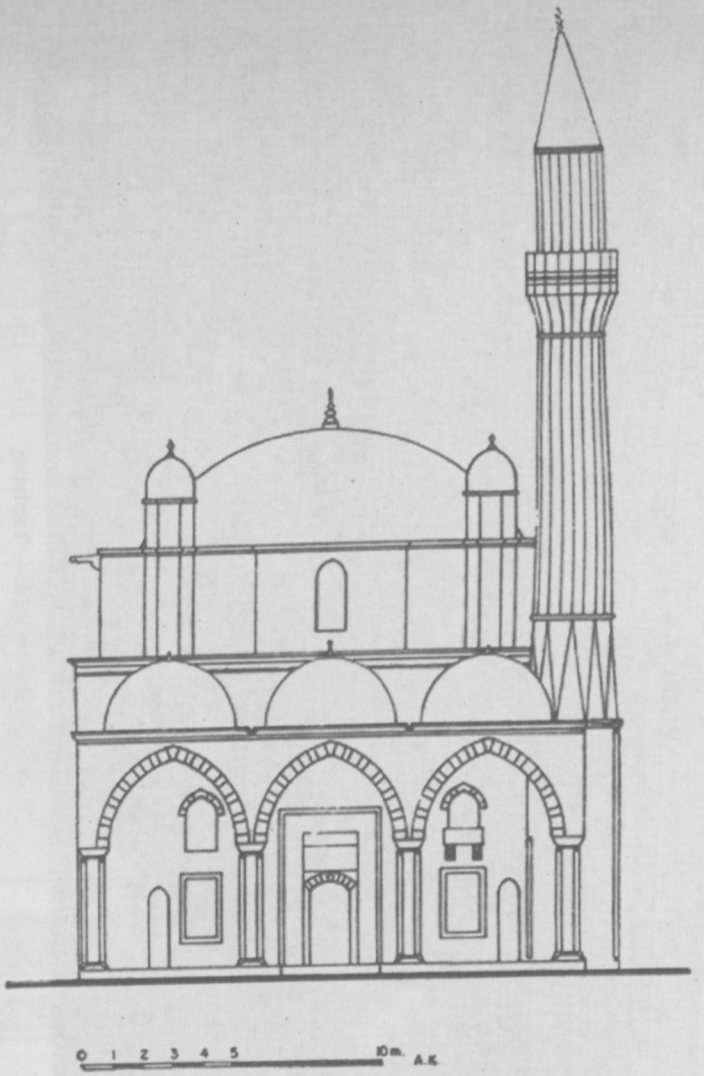

Resim: 12 — Camii. Ön cephe.

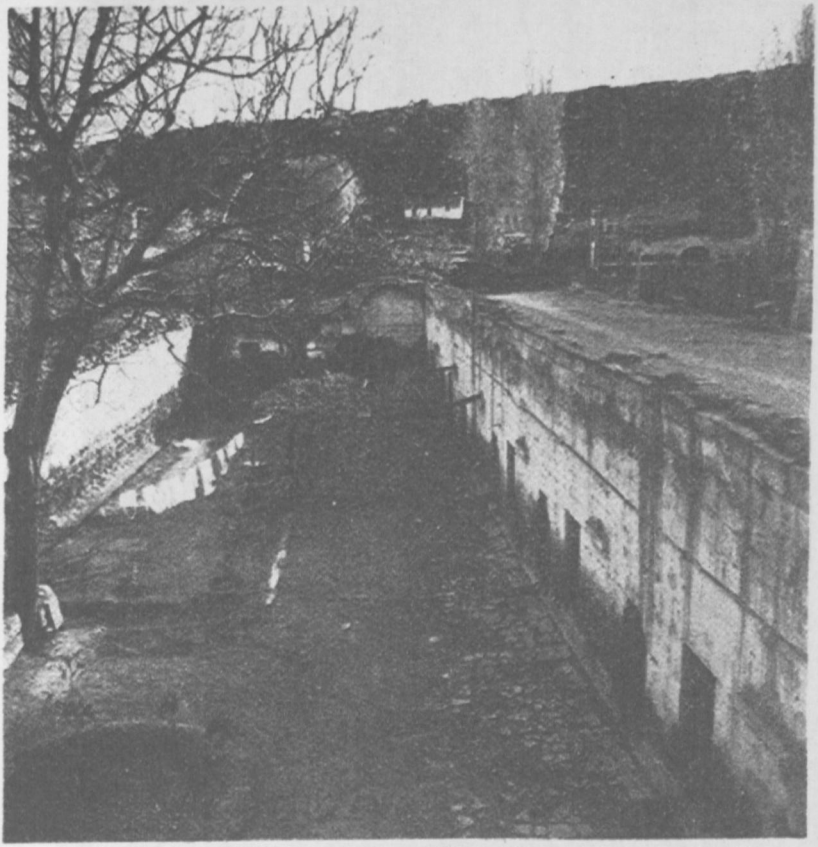

Resim: 13 — Medrese. Avlu.

Resim: 14.— Taphane.

Resim: 15 — Hamam

Resim: 16 — Camii avlusunun tamir kitabeli kapısı.

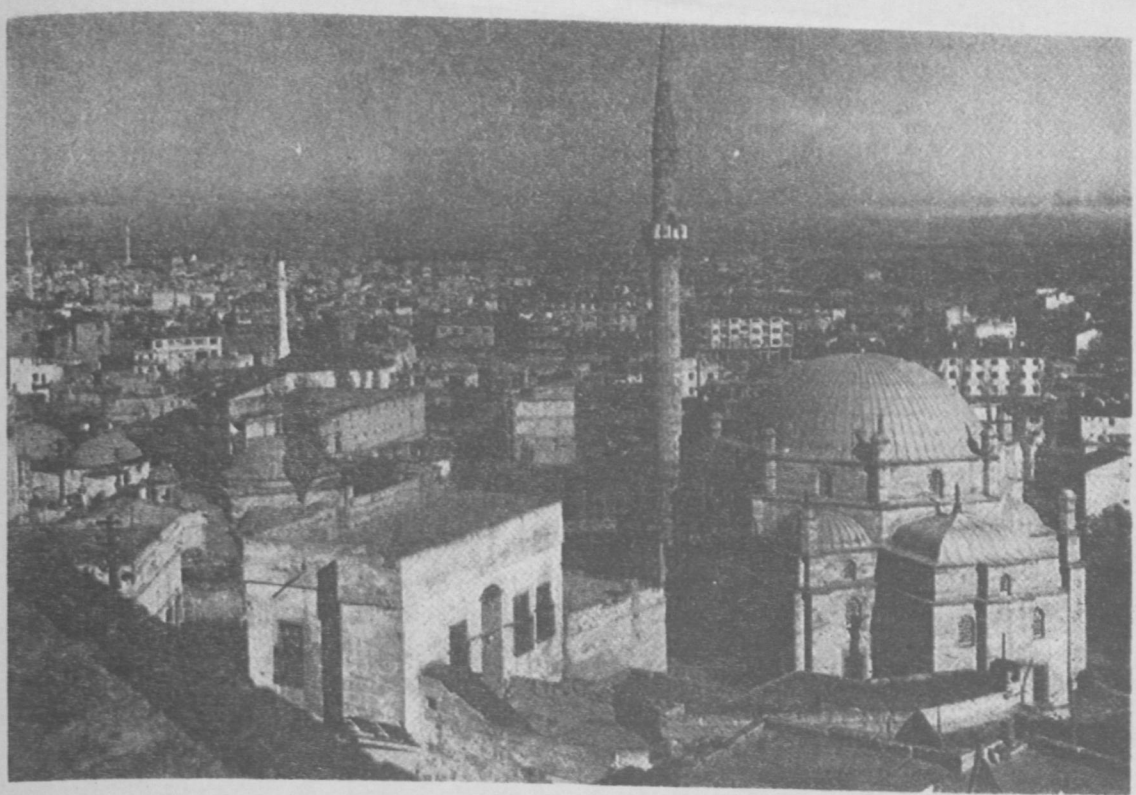

Resim: 17 — Külliye: Genel görünüşü.

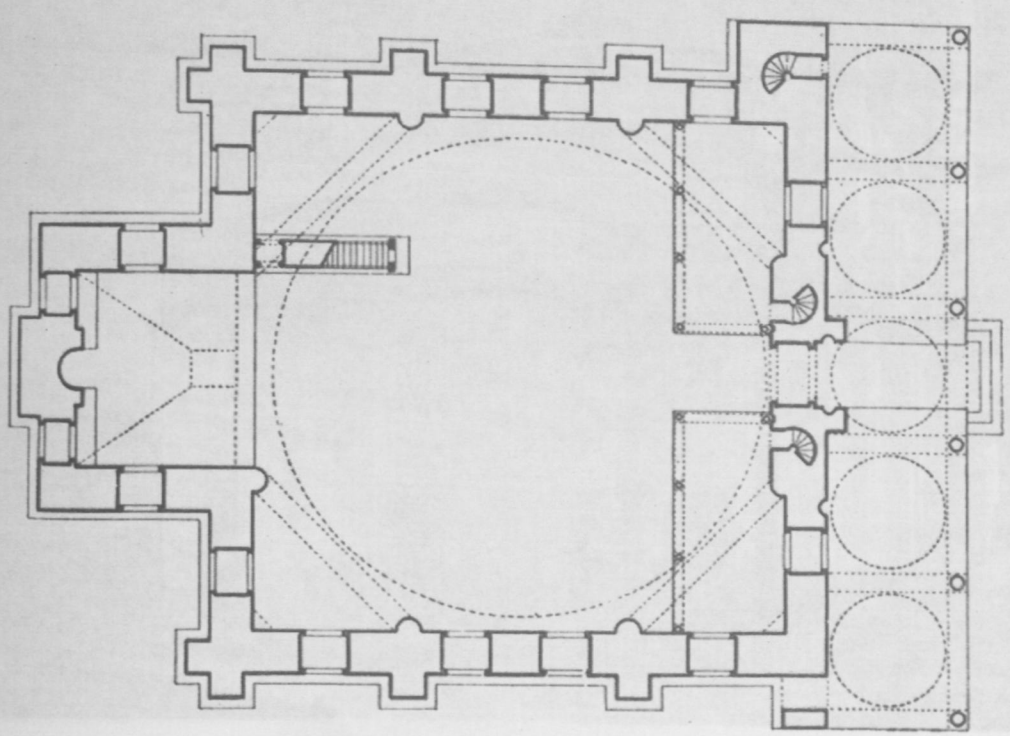

Resim: 19 — Camii. Plân.

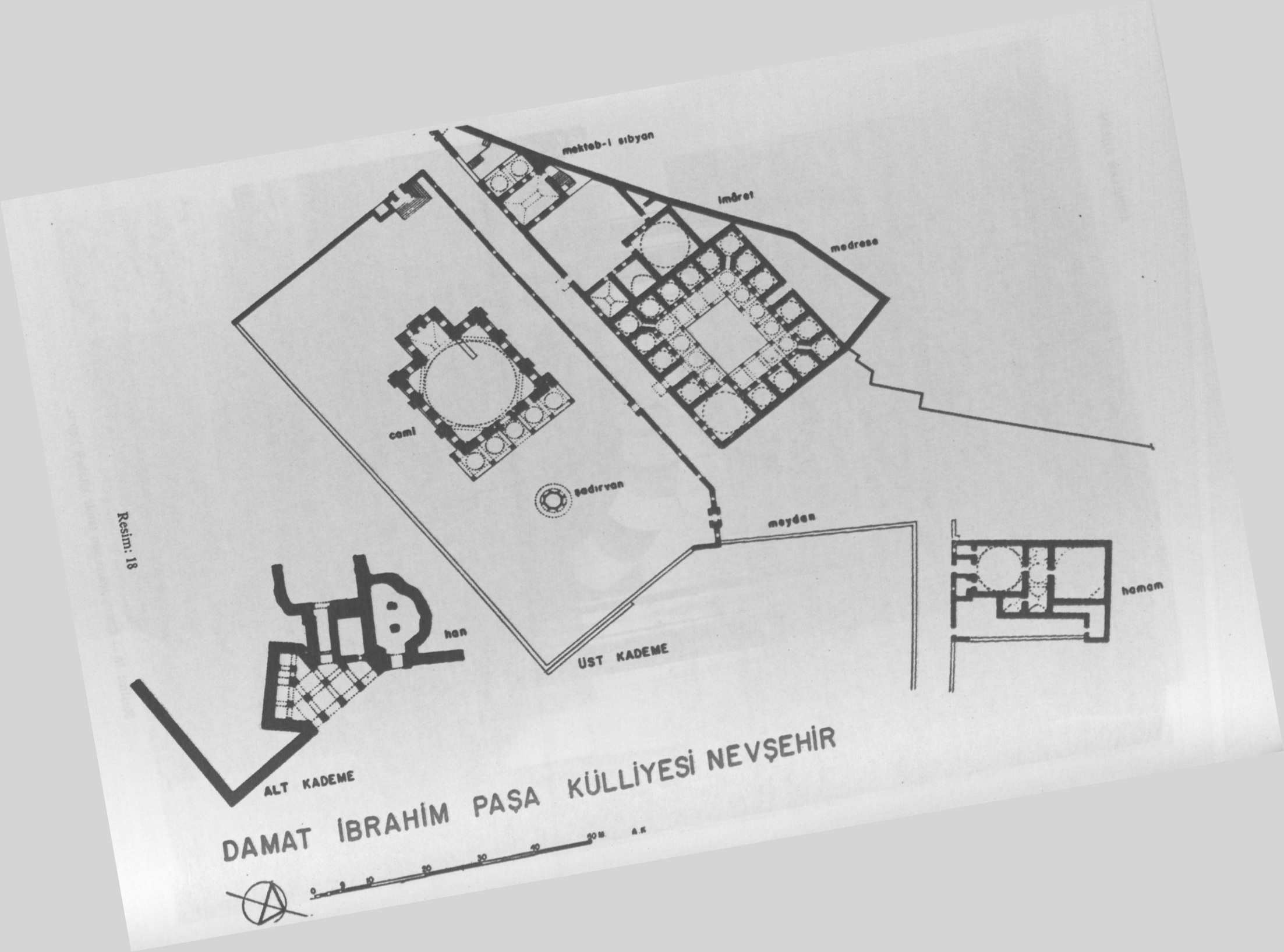
mekteb-i sıbyan
imâret
medrese
cami
sadırvan
meydan
hamam
han
ÜST KADEME
ALT KADEME
DAMAT İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ NEVŞEHİR
0 5 10 20 30 50 80 M.
K.K.

Resim: 18

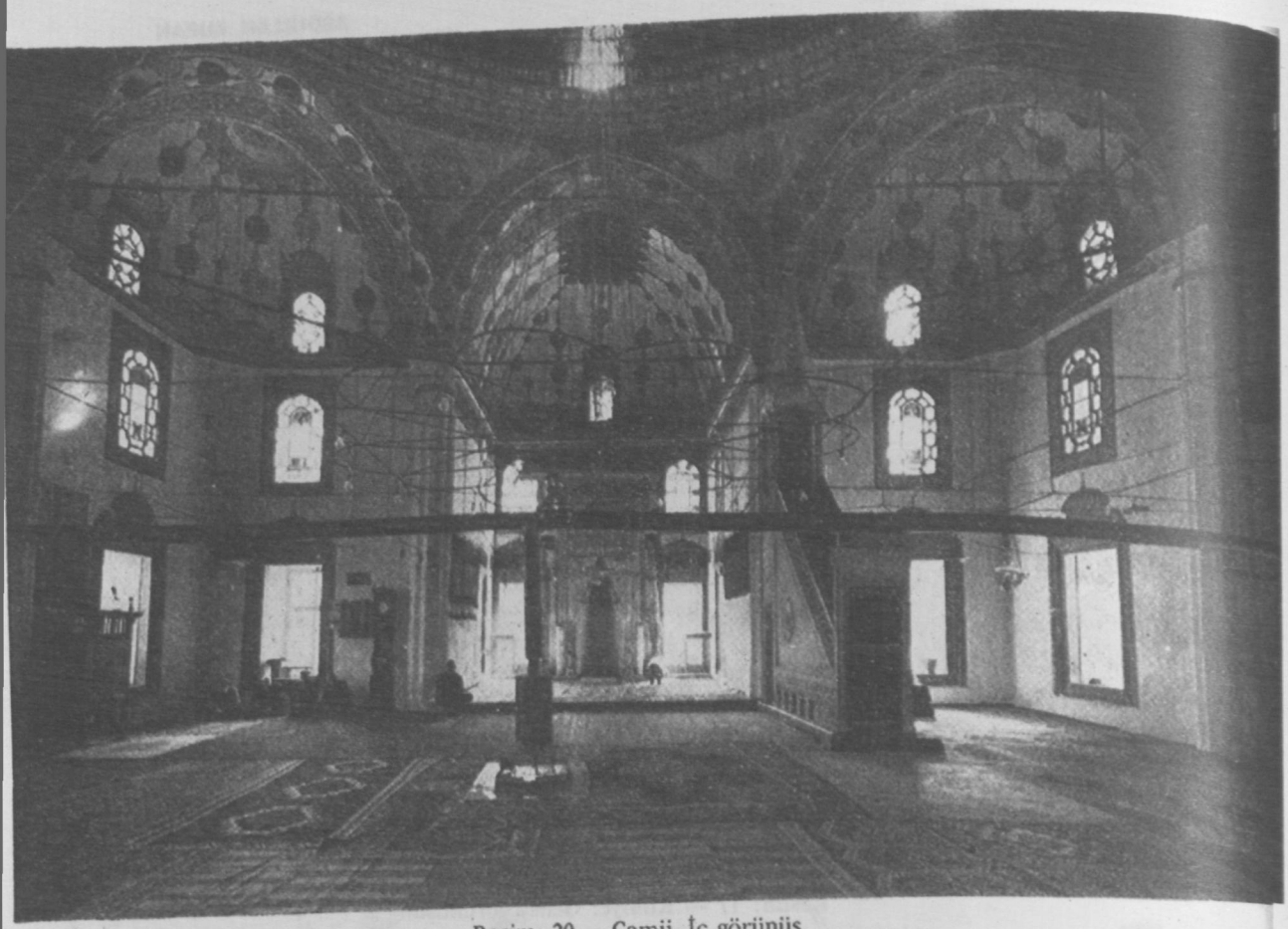

Resim: 20 — Camii. İç görünüş.

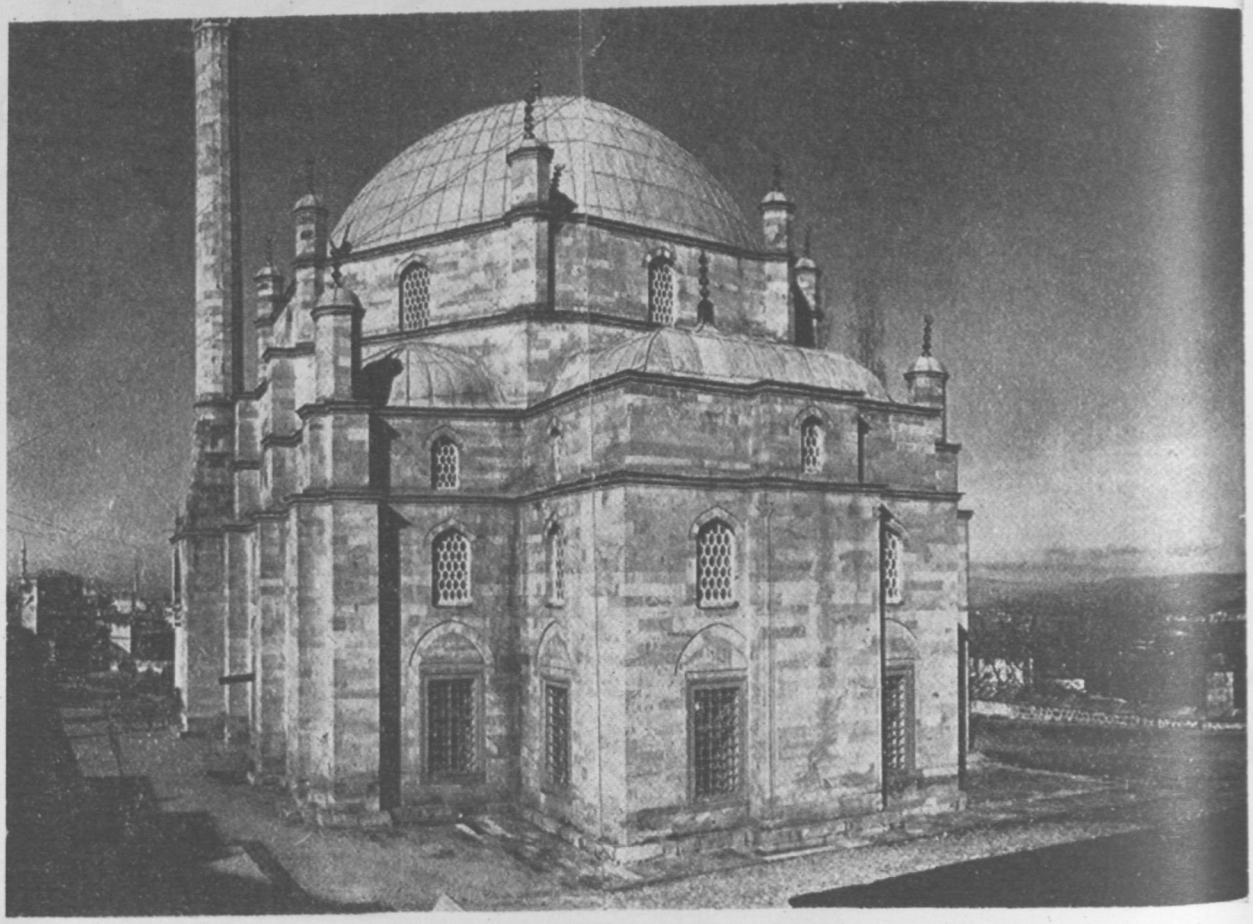

Resim: 21 -- Camii. Güney-batıdan görünüş.

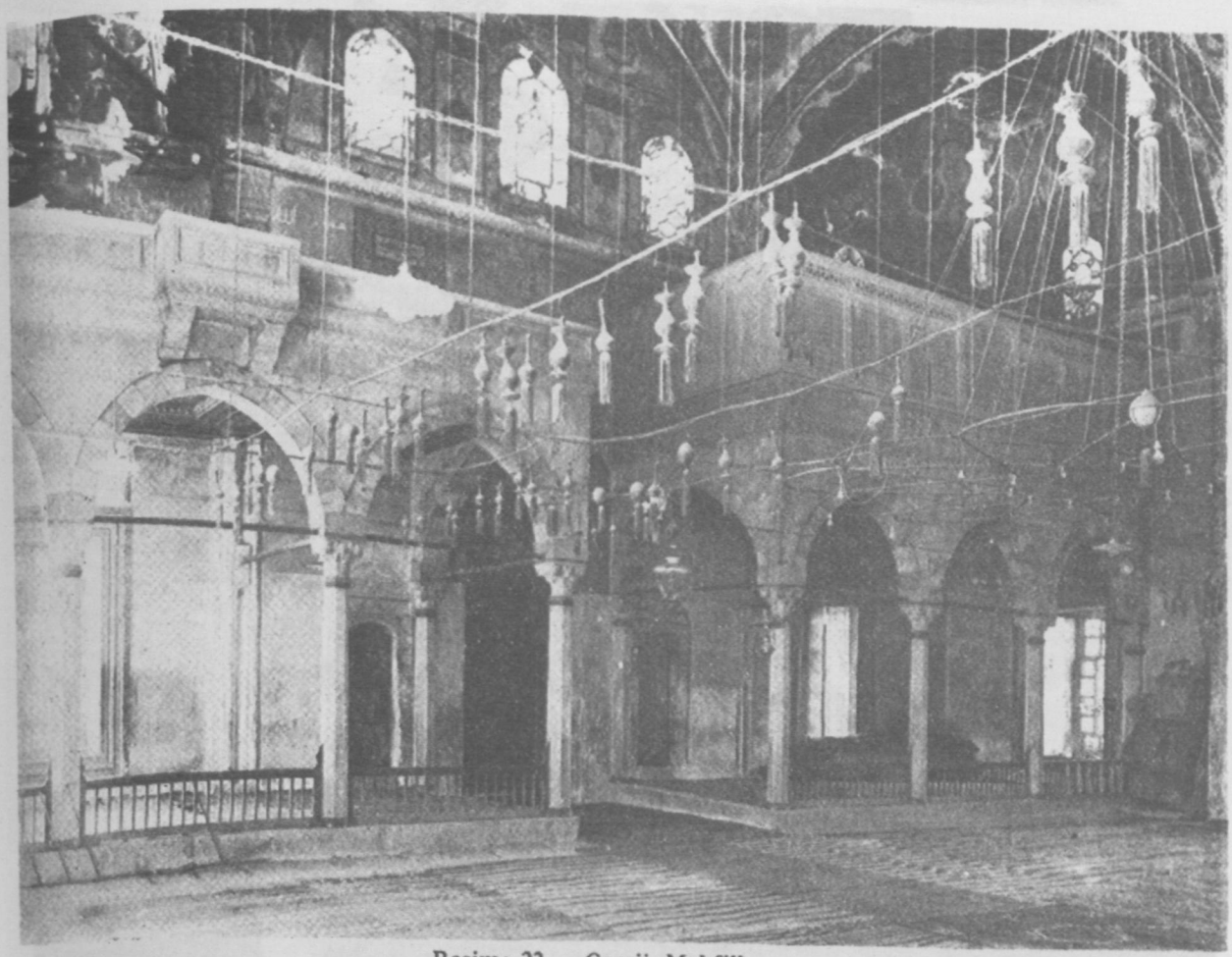

Resim: 22 — Camii. Mahfiller

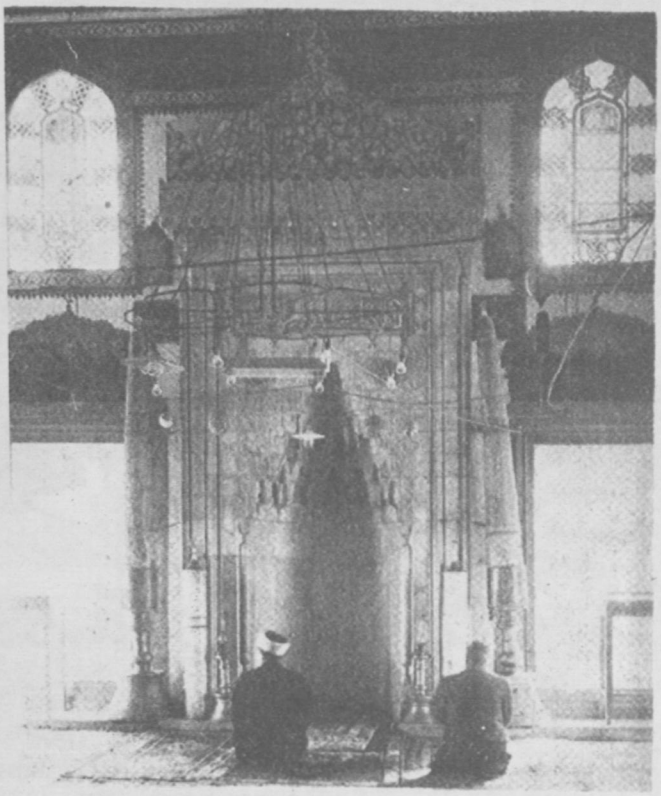

Resim: 23 Mihrap.

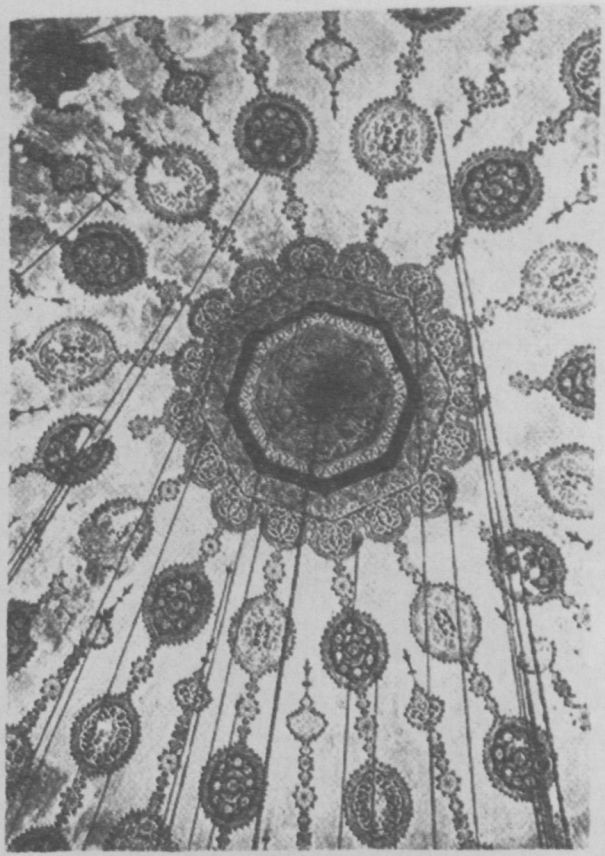

Resim: 24 — Camii. Kubbenin iç görünüşü.

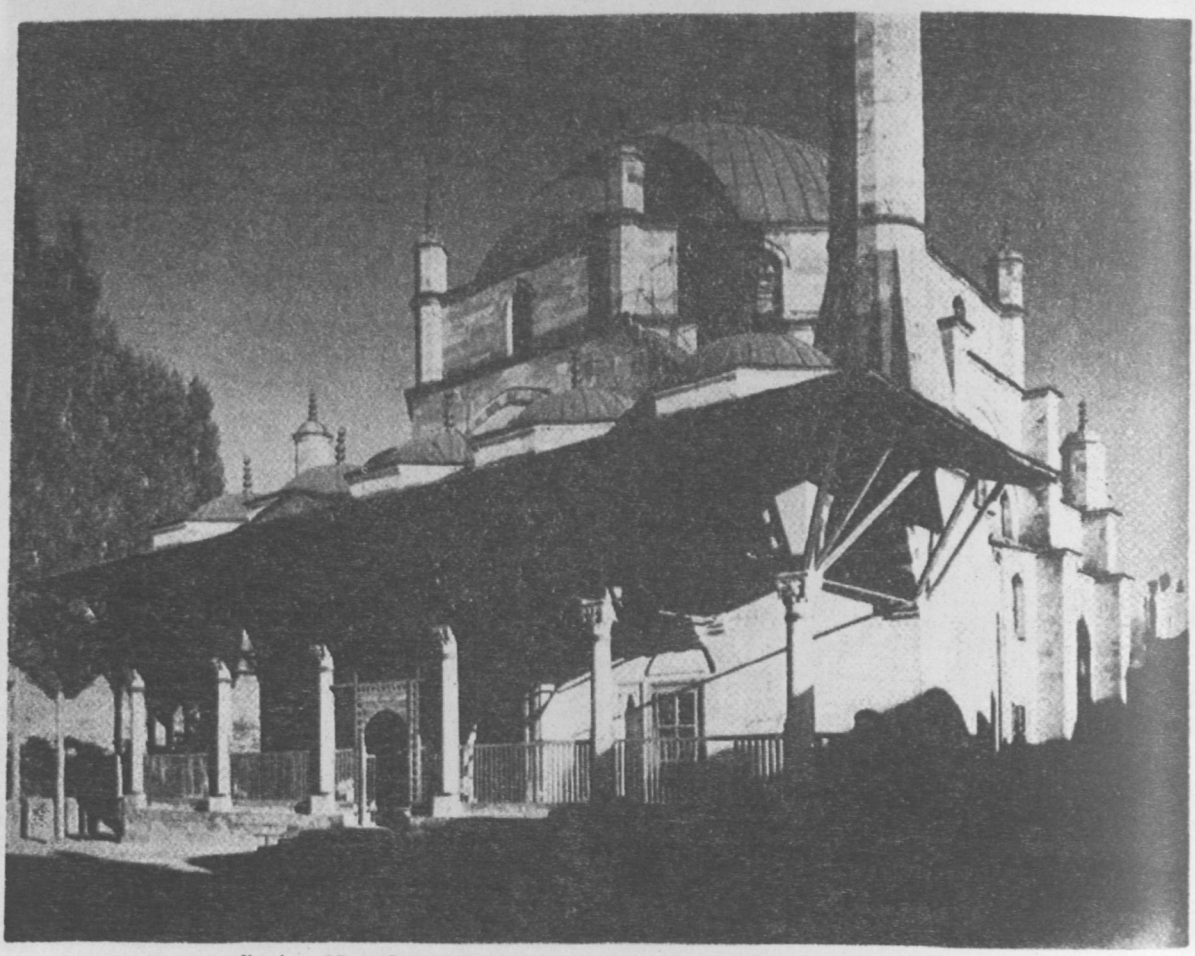

Resim: 25 — Camii. Son cemaat yeri (son restorasyondan önce.)

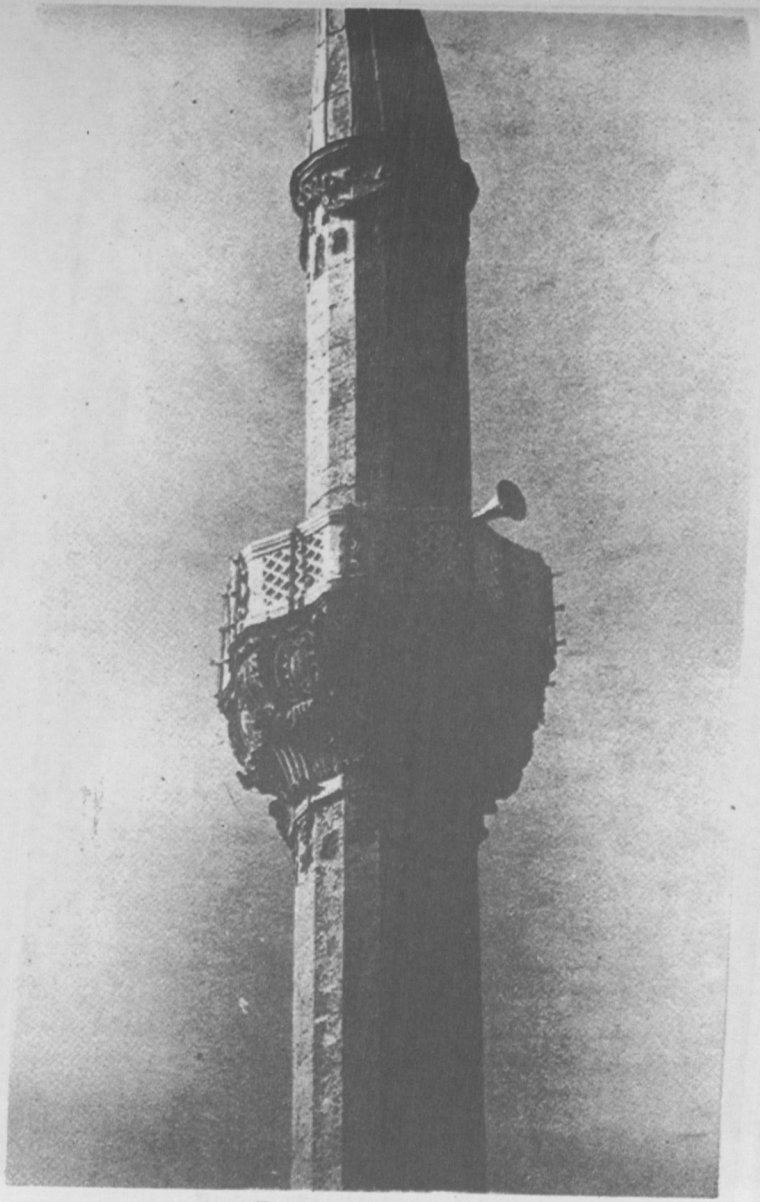

Resim: 26 — Minare.

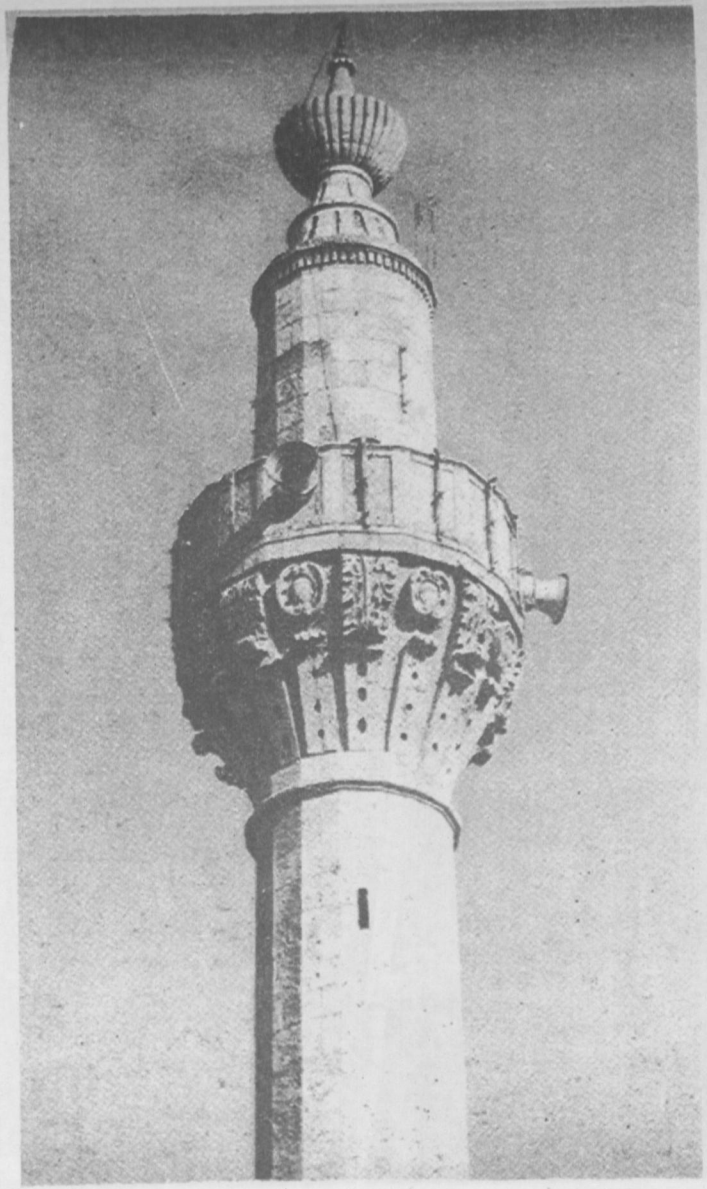

Resim: 27 — Minare. (Kule kapısı.)

Resim: 28 — Şadırvan.

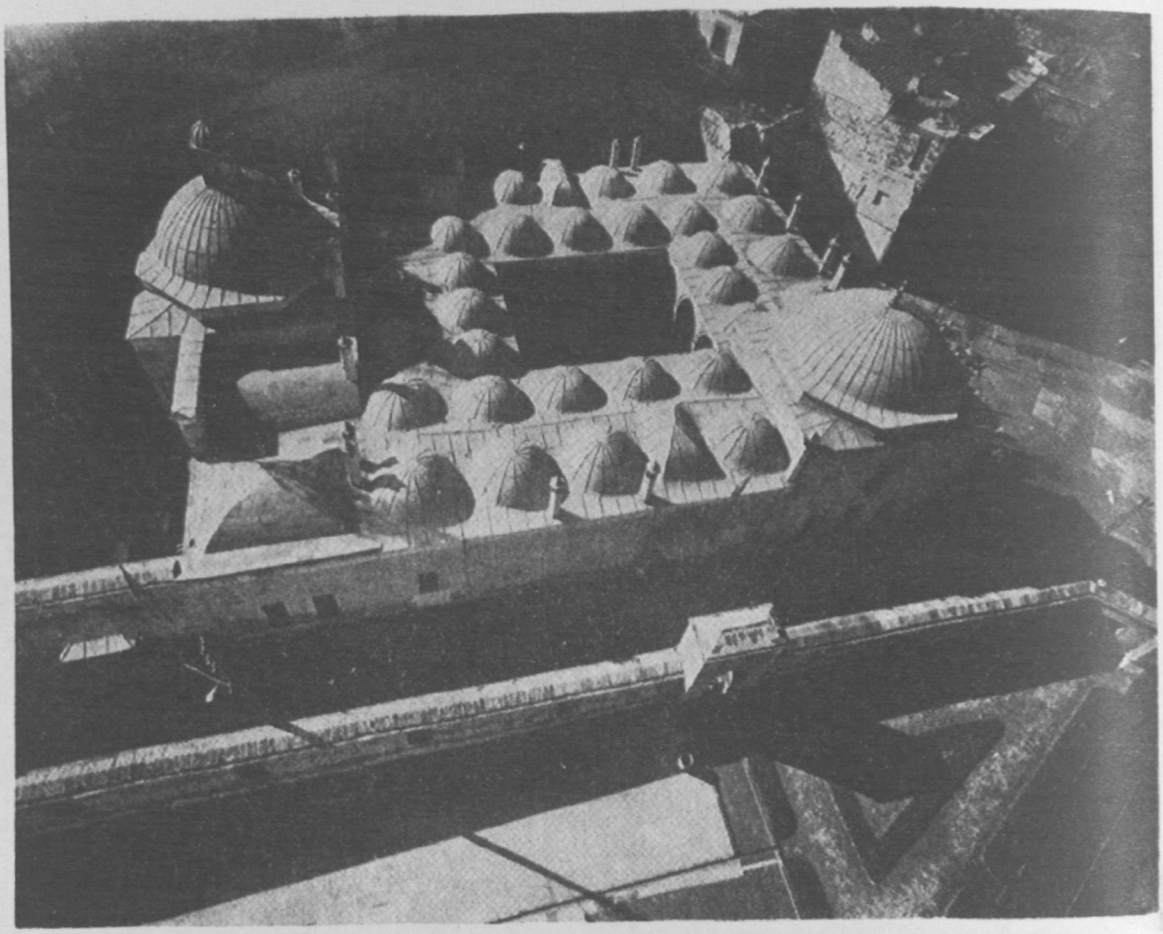

Resim: 29 — Medrese ve imaret.

Resim: 30 — Medrese. Avlu.

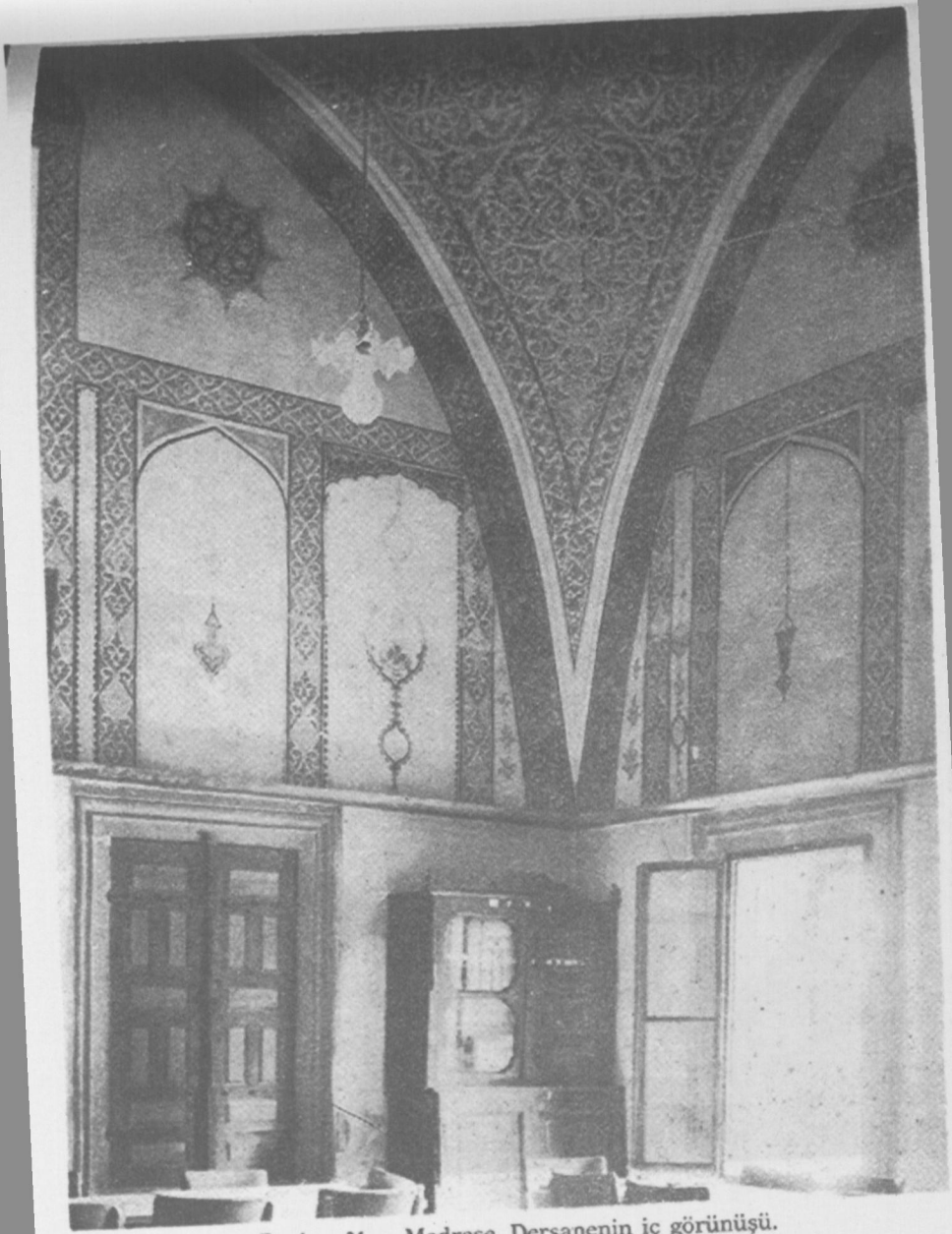

Resim: 31 — Medrese. Dersanenin iç görünüşü.

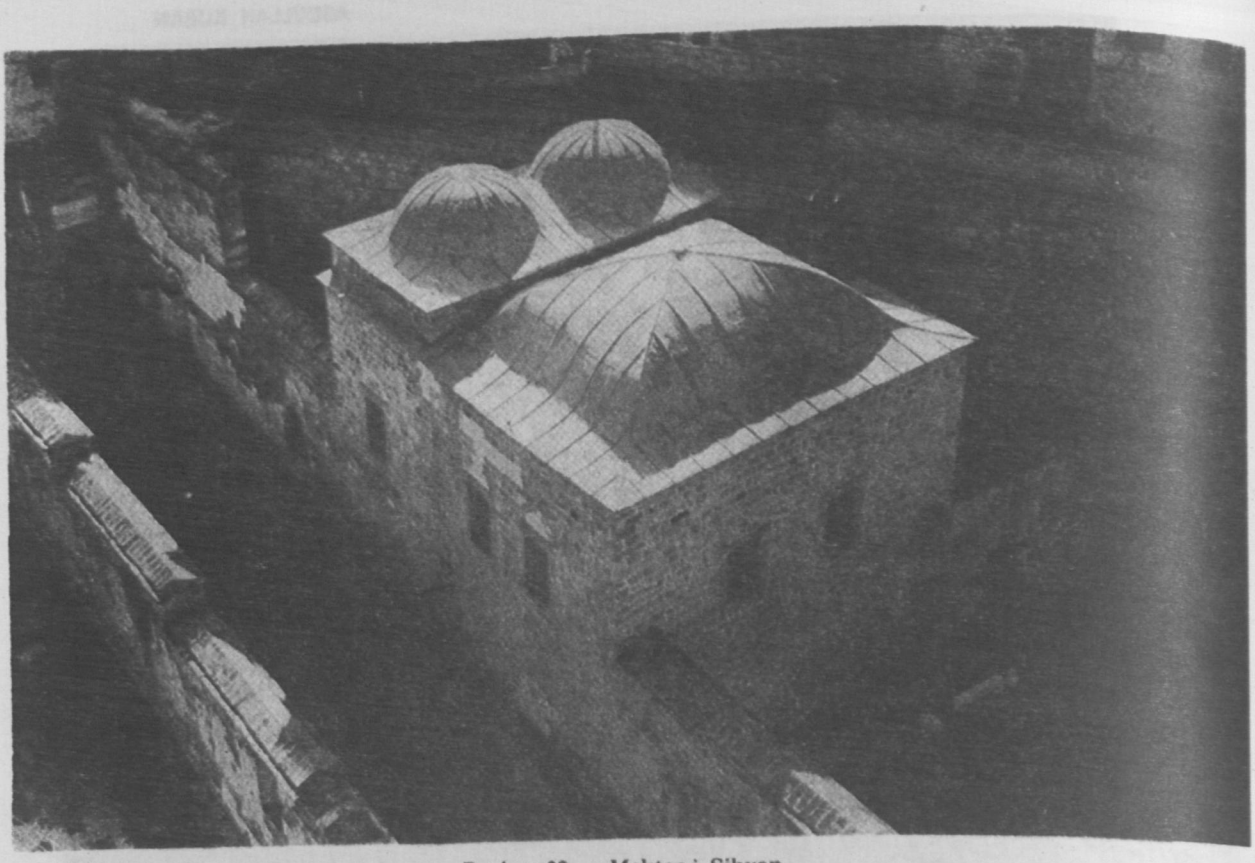

Resim: 32 — Mektep-i Sibyan.

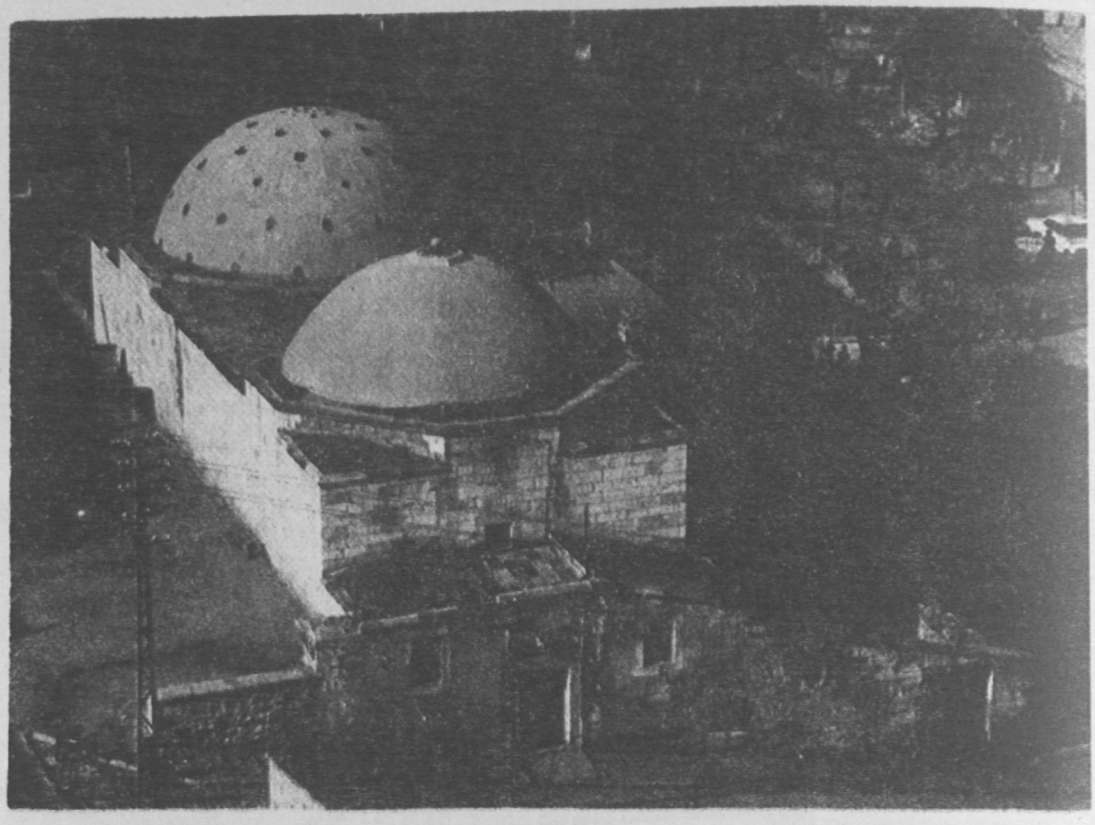

Resim: 33 — Hamam.

HEKİMBAŞI YALISI

Feridun N. UZLUK

Bebekte Vapur İskelesi yanındaki pembe boyalı büyük yalı-Hekimbaşı Mustafa Behçet (1220/1805) yılında III. Sultan Selim'e, Hekimbaşı tayin edildiği sırada, Kadirbilir padişahın sayesinde satın almışdır. Refi adlı bir şairin söylediği 10 beyitlik tebrik manzumesi.-Bu tarihsel manzumenin aslı, kitaplığımda bulunan Behçet Mustafa, Abdulhak Molla, Hayrullah, Abdulhalik Nasuhi'ye ait el yazması mecmua içerisinde mevcut olup hem Fotografisini, hem okunuşunu, hem bugünün anlamına göre manasını anlatıyorum. Abdulhak Hâmit bey, İkdam gazetesinin 21 Cemazelahir 1342, 28 Ocak 1923 günlü 9635 sayılı nushasının baş makalesini teşkil eden (Üstadı Azam Abdulhak Hâmit'in hayat ve hatıraları) adlı uzun yazısında Hekimbaşı yalısını nasıl tarif, nasıl tavsif ediyor. —İşbu yalıyı Sultan Mahmut, Hem Mustafa Behçet efendi zamanında, hem Abdulhak Molla zamanında iki defa ziyaret etmiştir. —Takvim-i Vakayi adlı 1832 de çıkmaya başlayan Devletin resmi gazetesinde bu ziyareti anlatan satırlar —O gün Teşrif-i Humayun dolayısıyle Hızırağazade Sa'id beyin söylediği kıt'a. —Tayyarzade'nin Enderun Tarihi Cilt 5, S. 388 de bu kıt'a yazılıdır. —Yalının fotografisini Halûk Şehsuvaroğlu (Topkapı sarayı müzesinin eski Müdürü olup 23 Aralık 1963 tarihinde 50 yaşında vefaat etmişdir.) Hayat Mecmuasının Sayı 4, 17.1.1963 nushasının Sayfa 8-9 unda yayınladığı makaleye koymuşdu. —Bundan Klişe yapılamıyacağı için Enstitümüzün resimlerini tarama methodu ile çizen Ressam Şemseddin Sunol bey kopyasını gördüğünüz şekilde çok güzel tarama yapmış, bundan dıştan 63x80, içten 42x58 büyüklüğünde büyüttürerek Enstitünün Şeref salonuna astık, bir örneğin de sizlere takdim ediyoruz.

Üstad Abdulhak Hâmit Diyor ki:

Bundan tahminen 72 sene önce (şimdi 113) yıl önce Boğaziçinin Rumeli sahilleri oldukça mamur, kısmen kibar bir manzaraya sahip idi. **Bebekte Vapur iskelesine** hakim pembe boyalı, büyük, ihtişamlı bir bina vardı ki, önünden geçenler ona —**Hekimbaşı Yalısı** derlerdi. Yalubalinde (Boyunda bosunda) bir ilmiye kokusu duyulan bu sahilhanenin kafesli pencerelerinde Dindarane bir sükunet durur, selamlık tarafında ise tek tük sarıklı efendilerle, şalvarlı uşaklardan mürekkep bir cemaat bulunurdu. Her sabah bu yalıdan ulema kısvesinde oldukça yaşlı bir zat, 4 çifte bir kayığa binerek padişahın sarayına gider, akşamları, daima geç olarak geri dönerdi.

Pembe yalının sağında yine oldukca büyük, solunda mümkün mertebe küçük iki sahilhanc daha görünürdü ki **Mahmut Baba dergâhının** bulunduğu şehitlik tepesine erişmiş olan bahçeleri birleşmiş olduğu için bu 3 malikânenin yalnız bir sahibi olduğu istitlal olunabilirdi.*.

*). Mahmut baba, Rumeli hisarı Bektaşi tekkesinin şeyhi olup 1241/1826 yeniçeri kırgınında birçok Bektaşi şehit edildiği için oraya şehitlik tabir ederler. Mahmut baba uzun ömürlü imiş. Nitekim vak'a nüvis Lutfi efendinin basılmış Divançesinin 95 nci sayfasında:

Kıdem evinde de Mahmut baba yaktı çerağ 1277/1861.
Pir-i sani idi Mahmut baba, sırr oldu acep 1277/1861.

1268 hicrî yılına rastlayan 1851 senesinde büyük yalı, ortanca yalı, küçük yalı adları ile anılan bu sahilhanelerin sahibi, Büyük Çamlıcada 2 büyük, Beykoz çayırında da bir küçük köşke malikti. Büyük yalıda o tarihte Reisül Ulema (Bilginlerin başkanı) bulunan bu zatin kendisi, ortanca yalıda yine ilmiye ricalinden olan oğlu, Küçük yalıda ise 15 yaşındaki torunu ile, ondan daha çocuk bulunan Kız torunu oturmakta idiler.

Bunlar ötedenberi kışlık ittihaz ettikleri bu sahilhanelerden her yıl kiraz ile üzüm mevsimlerinde Çamlıcadaki sayfiyelerine giderler, bazan da birkaç gün kalmak üzere Beykozdaki köşkceğize gelerek tenezzüh ederlerdi.

Aynı zamanda padişahın Hekimbaşısı olan bu Reisül Ulema, Modern anlamdaki Tıbbiye mektebini kurmuş, fakat yalıdaki eczahanesinin giriş kapısına:

Ne ararsan bulunur derde devadan gayri

Mısrağını asmışdı.

Sarayı humayundaki eczahane kapısında asılı diğer bir levhada ise:

Çaresaz olsa hakimi mutlak
Bula her derde deva Abdulhak

beyti yazılı idi.

1270/1854 tarihinde ölen bu zat, Abdulhak Molla merhumdur. İlk efendisi olan padişahın ayak ucundan ayrılmak istemediğini bildiği için Sultan Mecit (1839 - 1861) onu babasının türbesine bitişik bahçeye defnettirmiş, hatta orada ilk gömülecek kimse olduğu için, padişah iradesinin yerine getirilmesi takdirinde başkaları da gömülerek bahçe halinde bulunan türbe avlusunu bir kibarlar mezaristanı haline döneceğini o zamanın Evkaf Nazırı olan, fakat daha önce Tıbbiye Mektebine de nazır tayin edilmiş bulunan

---

Mahmut babanın oğlu Nafi' baba, onun oğlu Mahmut Cevat baba'dır ki uzun yıllar İstanbul Darülfünunda (Üniversite) İngiliz Edebiyatı Profesörlüğü yapmışdır. Bu zatin "Tarihçe-i Teşkilat-ı Nezaret-i Maarif=" Milli Eğitim Bakanlığının Kuruluş Tarihi diye 1930 senesinde- resimli büyük bir eser-yayınlamışdır.

Sultan Mahmut bir defa Rumeli Hisarı Bektaşi tekkesnie gelmiş. Padişahı yalnız beşina Mahmut baba, sırtında hırkası, elinde gümüş Buhurdan olduğu halde karşılamış, Sultan Mahmut:

Şeyh efendi! canlar nerede
diye sorunca
Padişahım mahabet-i şahanenizden canını kaldı

şeklinde cevap vererek 1241/1826 Yeniçeri kırgını ile birlikte Bektaşilere atılan satırı, zarif bir eda ile anlatmışdır.

Mahmut Cevat Bey, yukarda adını söylediğimiz Milli Eğitime ait o eserin 69 ncu sayfasındaki bir numaralı notta: Cevdet Paşa, Beşiktaş İlim Cemiyeti —bunun üyeleri Maarif Meclisi reisi Melek Paşazade Abdulkadir bey (Soğuk Çeşmedeki Zeyneb Sultan Camii haziresinde yatmaktadır. Pek süslü olan Mezar kitabesinde Abdulkadir beyin ünvanları yazılıdır. Şânizade ile Şükr-i Salis Defterdarı olup III. Selim zamanında Londra büyük elçiliğini yapan, Mevâkip tefsirini Farsçadan Türkçeye çeviren-üstadımız Sübeyl beyin halasının kocası Hattat Hasan Rıza efendi bu tefsiri, Kur'anı Kerim'in metni ile birlikte yazıp Bahriye Matbaasında bastıran kenarı tefsirli Kur'anı Kerim Ferruh efendinin eseridir. Şöhretli bilginlerden Kethudazade Mehmet Arif efendi, işte bunlarına hepsi haftanın belirli günlerinde Şânizadenin Ortaköyde Fer'iye saraylarının şimdiki Karakolhanesi yerinde bulunan Şânizadenin Yalısında toplanırlar, ilim öğrencilerine serbest dersler verirlermiş. Yeniçerilik dolayısıyle Bektaşilere kılıç sallandığı zaman Şânizade, Cağalazade Tahir beyle beraber Aydın'a sürgün gönderilmiş, Şânizadenin hissesine Tire kazası düşmüşdür. Ferruh efendi Mevâkip tefsirini terceme ile uğraştığı için saygı olmak üzere Bursa'ya sürülmüşken verdiği istida üzerine sürgün yeri *Kadıkaryasına* yani şimdiki ünlü, şanlı kibarların oturduğu Kadıköyüne çevrilmişdir.

Ferruh İsmail efendi 1256/1840 tarihinde:
Mübarek adem idi göçtü Ferruh
Mısrağı bu tarihi gösterir.

Ferruh efendi çok yaşamış, aslen Kırım'ın Özi şehri ahalisindendir. Bizim Enstitü kitaplığımızda Ragıb-ı İsfahanenin koca mecmuası ile Şânizadenin *Miyarül Etibbasını* o güzel, o işlek yazısı ile kopya ettiği nushalar saklıdır.

Mevâkip tefsirinin kendi elile yazdığı nushası Veliyüddin efendi kitaplığında Meşrepzade efendinin hafidi olup, daha sonra Şeyhulislam olan Mehmet Arif efendinin bir vakıf kaydiyle bulunmaktadır. Bundan başka Ferruh efendinin 4 İncil kitabını da Arapçadan terceme ederek Vakfeylediğini kendi elile yazdığı nushadan öğrendim. *Bursalı Tahir* bey bu İncil tercemelerinden hiç söz açmaz. Ferruh efendinin hal tercemesi kısmen, Kethudazade Mehmet Arif efendinin Menakıbına ait *Muzıka-i Humayun Mektebi Farsça hocası binbaşı Mehmet Emin efendinin eserinde yazılıdır.*

Mahmut Cevat bey, 69 ncu sayfadaki notunun sonunda şöyle diyor: Cevdet paşa: "Ekseriya Ferruh efendinin ortaköyde vaki Sahilhanesinde içtima ederlermiş" diyorsada, bu cemiyetin üyelerinden olan büyük babamın yani yukarda adını yazdığımız Bektaşi Şeyhi Cevat babanın, rivayetine göre Ortaköyde Fer'iyye saraylarının boğaz cihetî nihayetindeki Karakolhane mahalli Ferruh efendi sahilhanesi olmayıp, Şânizade Merhumun Yalısı imi."

Ferruh efendinin sahilhanesi "yalısı" Büyük Derede imiş. Şânizade bunu, tarihinde bildirmektedir. Şânizade Tarihi cilt bir, Sayfa 244.

meşhur **Ahmet Sadık Ziver paşa** tarafından arzedilmiş olmasına rağmen Sultan Mecit iradesini tekrar buyurmuşdu.

Ancak zamanın geçmesiyle Ziver paşanın ileri sürdüğü kehanet, gerçekleşmişdir.

Abdulhak Mollanın büyük biraderi **Mustafa Behçet efendi** (1774-1834) de padişahın Başhekimi, şöhretli alimlerden olup, padişahın tabipliği yüksek hizmeti, küçüğe büyükten intikâl etmiş, bebekteki pembe, büyük yalı da padişahın iradesi ile Behçet efendinin ölümü üstüne Abdulhak Mollaya devredilmişdi.

Abdulhak Molla ise biraderinin iki kızı, **Rabia** ve **Nebiye** hanımları da bu Kâşane-yi Atifet nişanede koruyarak sonra münasip ve mütenasip adaylara nikâh etmişdir.[1]

Abdulhak Molla 1787-1854, benim büyük babamdır. Onun büyük babası da yine alimlerden, padişah I. Abdulhamit'in (1774-1789) hekimbaşısı olan büyük **Hayrullah** efendidir. Ailemize hekimbaşılık tevcih edilmesinin hikmeti bu devamlı ilişkiler olsa gerekdir.

Abdulhak Molla, tek oğluna kendi ilmiye ricalinden, ortanca yalıda oturan zat, **II. Hayrullahk efendidir.** Bu Hayrullah efendi benim babamdır. Her nedense Meslekini değiştirerek ilmiyeden mülkiyeye geçmiş, oldukça mühim memuriyetlerde bulunmuş, olduğu gibi vakti gelince yazacağım veçhile neşrettiği Osmanlı tarihi ile sair eserleri ile aydınlar sınıfına katılmış oldu. Fakat babası Abdulhak Mollanın o zamanki çekici olan servetinin şöhretine sahip olmadığı gibi onun gerçekte mevcut olmayan servetini de devam ettirememişdir.

Bu Abdulhak Mollanın büyük serveti olduğu sözü yalan olmakla beraber, yersiz de değildi. Çünkü birkaç tane yazlık, kışlıklarla beraber 4 çifte 3 çifte kayıklara, Hekimbaşı Bahçesi adında hakikaten benzersiz bir çiçekler, ağaçlar tabii sergisine malik olan, kıymetli nesi varsa ilân etmekten, ortaya koymaktan hoşlanan, yalısını padişahlar bile teşrife tenezzül buyuran bir Kadıasker, mukbil ve manen zengin olduğu kadar nakitca, maddece bir zenginliği temsil etmiş olması lâzımgelirdi. Halbuki ölümünden sonra miras bıraktıkları arasında görülen nakdi serveti 30 bin kuruş (300) altın liradan ibaret olan aylık maaşı imiş. O tarihlerde kibarların şiir söylemeye merakları olduğu için Abdulhak Mollanın da söylediği şiirler ağızlarda dolaşırmış. Bir gazelinin son beytinde:

Utanur mu'min olan, lanet eder, Abdulhak

La'nallahü Yeziden ve Alâ âli Yezid

demiş, bir kaba sofu olmayıp ileri derecede de bir ehli beyt muhibbi olduğunu göstermek istemiş idi.

Kendinin söylediği şu beyitler onun halini anlatır:

Meyhane-i emelde keyfimce olmadım mest

Yarim kadah verirdi, yarım kadah verirdi

Gerke bir sarhoşluğun neşesi ile, gerek bir ümmidi davet eden bir yeisi anlatan bu kalbi sanihanın meâlinde, gerek dilinden düşürmediği:

Gülü sadberke söyle dinlesin, satpare gûş olsun

Benimdir nevbeti feryat, bülbüller hamuş olsun

Yani yüz yapraklı güle söyle, dinlesin, yüz parça kulak olsun, ağlayıp inleme nevbeti benimdir, bülbüller sussunlar.

Beytinde gizli olan hasbihalinden mensup olduğu içtimai heyet nazarında parlak bir güneş olan talih yıldızının

1. Eyyup'da Siyavuş paşa türbesi avlusunda (Re-isül Etibba merhum Behçet efendinin zevcesi Ganime hanımın ruhu için fatiha, fi 15 Cemazelahir kazılı olup üstü kırık sütun halinde bir taş vermiş.

pek o kadar ışık saçıcı yahut barışçı bir tecellisi olmadığı aşikâr olur.

Halbuki siyasi **Abdulhak Molla** ile şahsi ve ihtisasi Abdulhak Molla arasında:

Mu mesel üzre bulur cümle millel fevzü felâh

Hazır ol cenge eğer ister isen sulhu selâh

beyti ile ortaya çıkan bir zıtlık mevcut idi.

Abdulhak Molla genç bir müderris olduğu sırada arka arkaya finaşına aldığı kadınlarla uzlaşamamış, galiba kendisi de uzlaşılması mümkün olmayan birisi olduğu için hepsini birer birer salıvermiş, nihayet III. Sultan Selim devrinde (1789-1807) Rumeliden İstanbul'a gelerek Selimiye mahallesinde oturmuş, yabancı diller bildiğinden dolayı **Divanı Humayun büyük tercümanlığı** memuriyetini ihraz etmiş olan **Yahya Naci efendinin** kerimesi **Hasnetullah hanımı** olarak onunla mes'ut bir karı koca hayatına nâil olabilmiş idi.[2]

Bu hanım ki benim büyük anamdır, **Ahmet Vefik Paşa** (Bursa Valisi, Paris, Tahran büyük elçisi, Başvekil olmuş, meşhur Molyerin Tiyatrolarını memleketimizin hayatına uygun şekilde terceme etmiş, Lehçe-i Osmani adında Türkçeden Türkçeye büyük bir lügat kitabı yazmış, son derece uyanık bir vezir idi) merhumun babası **Ruhiddin efendinin kız kardeşi** idi. **Yahya Naci** efendinin mahdumu olan bu **Ruhiddin** efendinin **Hasnetullah hanımdan** başka **Atiye hanım** adında bir hemşiresi ile **Murat efendi** ve **Nuri paşa** ad ve ünvanını taşıyan iki kardeşi olup zamanın geçmesi ile dallanıp budaklanan aile dağınık bir hale gelmiş, iki kardeşi iki hemşiresi bulunan Abdulhak Molla sülalesi de gittikçe genişliyerek, uzayarak çoğalmış, **Abdulhak-Naci** akrabalığından belli başlı birer şahsiyet yediğarı olarak yalnız **Ahmet Vefik paşa** ile **Hayrullah efendi** adları kalmışdır.

Abdulhak Mollanın küçük kardeşi **Hızır İlyas** efendi de geniş bir aile olup mevcut olan fertlerinde nisbetle hekimbaşızadelik bulunmak lâzım gelir.[3]

Büyük baba annemin mensup olduğu **Yahya Naci** efendi ailesi azasına hicret ettikleri **Rumelinin Bulgarlar** muhitinde **Tarhanzadeler** denildiğini **Ahmet Vefik paşa** söylerdi. Bunların Rumeline nereden hicret ettikleri iyice bilinmiyorsa da **Yahya Naci efendinin** Karısı olan hanımın yalnız **rumcaya** aşina bir kadın efendi olmasına bakılınca kendilerinin vaktiyle **adalardan** gelmiş olmaları muhtemel görünür.

Abdulhak Mollanın babası **İlmiye Tarikı** büyüklerinden Mehmet Emin **Şükûhi efendi**, Seyhislam kapısına giderken binmiş olduğu attan düşme neti-

2. Naci Yahya efendi, Bulgarzade. Yabancı dilleri bildiğinden Mühendishaneye hoca olmuşdu. 1237/1822 de 500 kuruş maaşla Divanu Humayun tercümanı oldu. 1239/1824 zilkadesinde fevt olmuşdur. *Rumeli hisarındaki* kayalarda metfundur. Osmanlı devletinde İslâmlardan ilk tercüman olan bu zattir. Oğlu Ruhittin Mehmet efendi dahi yabancı dilleri bildiğinden tercüme kalemi memurlarından olmuşdur. Sefaret kâtibi, 1250/1834 de Paris Sefareti Müsteşarı olmuşdur. 1263/1848 Ramazanının 24 nde ölmüşdür. Eyupta gömülüdür. Yahya Nacinin bir oğlu, Nurettin Paşadır. 3 ncü oğlu Naci efendi dahi tercüme kalemi memurlarından iken 1280/1863 de ölmüşdür. Süreyya bey Sicilli Osmani, C. 4., S. 531.

Ahmet Vefik paşa (Yahya Naci Ef. Torunu) hakkında Iktam Gazetesi Temmuz 1922 nushasında bir makale yazan Avukat Selanikli Abdurrahman Adil Bey şöyle diyor: "Bu koca millet ve Milliyetperverin aslı soyu sopu hakkında Sadrazam Ali Paşanın hocası Charl Mismer'in alem-i islâm hatıraları adlı eserinde vermiş olduğu bilgi doğru olmak icabeder. Hakikaten Yeniçeri devrinin-Ancak ortadan kaldırıldığı günü hatırlamakla görmüş olan, Sultan Abdülmecit'in Çarşafta taşmış olan Adile Sultan (Sultan Mahmut'un Kızı) Baltacısı Esat efendinin verdiği bilgi Charl Mismer'i doğruladığı gibi Vefik paşanın akrabasından bir zatin bu konuda verdiği bilgi de bunu tamamlamaktadır. Ahmet Vefik paşa'nın dedesi Yahya Naci Efendi, Bulgar Boyarlarından yani Esraf ve Yüze gelenlerindendir. Bir bulgar hicretinde İstanbula geldi, müslüman oldu, III. Selim ona Salkım Söğüt civarında bir konak ihsan ederek iskân eyledi. Sultan Mahmut zamanında Divanı Humayun Tercümanı oldu, daha önce Yahya Naci Mühendishane-i Berri-i Humayuna Matematik ve yabancı diller hocası tayin edildi.

3. Hızır İlyas efendinin Vekayi-i Letayif-i Enderun yani padişah sarayına ait latif olaylar hakkında büyük bir eseri vardır. Amire matbaasında basılan bu eserde Tıbbımız hakkında değerli bilgiler verilmektedir. H. İlyas efendinin kızı Vesile Hanım, bunun oğlu Şişli Çocuk hastahanesi hekimlerinden binbaşı Muhiddin Nuri bey, Hekimbaşızade ismi altında birçok eserler yazmış, hatta bir ara yüksek Baytar Okulu Fizyoloji hocalığı bile etmişdir.

cesinde vefat etmiş olduğu gibi oğlunun da **Kırım muharebesi** sırasında gözden düştükten sonra gamlı olarak hayatını terketmişdir.[4] Hatta muhabere aleyhinde bulunduğu için cenkçi ve ceri, kendi tabirince her biri ilmiye kısvesinde bir yeniçeri olan **softalar**, tarafından oturduğu ev kuşatılarak tehditlerde bulunulması, buna binaen saatlerce tavan **arasında** saklanmaya mecbur oluşu, hususiyle vaki tecavüzün politika düşmanlarının teşvikleri ile vukua gelmiş bulunması, pek ziyade gücüne gitmiş idi. İhtimal ki bu olay da siyasi bir rakiplikten sonra bir de ikbal ve düşüklüğe karşı zamanın bir istihzası, yahut sabıkalı bir latifeye, bir akran mukabelesi bulunduğunu duymuşdur. Çünkü bir gün **Sultan Mahmut**, nedimi olan başhekime,

—Aman Abdulhak efendi, sizin yalının köşkünde bir alem yapalım, benim geleceğimi anlatmayarak vukâlayi davet et, ayş'u işretle meşgul olsunlar, sonra ben bir baskın yapayım buyurmuş. Tabiatiyle emirleri infaz olduğundan bir Cuma akşamı davetliler, yani o zamanın vükelası toplanarak pembe yalının Boğaziçine hâkim bulunan **Limonlu köşkünde** saz ve söz ile demgügazr-ı işret oldukları sırada, 7 çifte kayıkla teşrifi humayun vuku bulduğu görülmesi üzerine her birisi şaşırıp saklanacak yer aradıklarından **Abdulhak Molla** bunları, köşke yakın bulunan **ahıra koyduktan sonra**, kendisi padişahı istikbale gitmiş ve maiyeti seniyede ziyafet yerine geldiklerinde:

— Hani o hazerat nerede?

— Suali humayununa cevaben:

— **Efendimiz, o hazerat; yahut haşerat hep kendi yerlerine çekildiler** demesi ile Sultan Mahmut gülerek devletli devlet büyüklerini oldukları yerden fena bir halde çıkartmış idi.

4. Abdülhak Molla 21 Şaban 1270/20 Mayıs 1854 tarihinde ölmüş, Sultan Mahmut türbesi haziresine gömülmüşdür. Hal tercümesini bildiren mezar taşının fotoğrafını sunuyoruz.

İşte Abdulhak Molla, onları ahıra sığınmağa mecbur ettirmiş, onlar dahi buna karşılık olarak Abdulhak Mollayı Tavan arasında gizlenmeye mecbur etmişler denilebilir.

Hekimbaşı ailesinin birinci uzvu olan büyük Hayrullah efendinin babaları, dedeleri, Mısır'da Abdulhak-ı Sümbatı isminde türbesi ziyaret olunan, Kahire'de evliyadan attedilen bir zate erişiyor.

Aradaki ecdadımızın isimleri, silsilenamemizde şöyle gösteriliyor:

Abdulhak-ı Sümbatı Hazretleri
Ahmet efendi
Mısır'lı Mehmet efendi
İsmail efendi
Mehmet Emin Şükûhi efendi
Mustafa Behçet efendi

Kardeşi Abdulhak efendi (Doğumu 1201/1786)

Hızır İlyas efendi

II. Hayrullah efendi (Doğumu 1233/1817)

Abdulhak Hamit efendi (Doğumu 1268/1851)

Kahirenin Özbekiye mahallesinde Şari-i Abdulhak-ı sünbati denilmiş bir cadde mevcuttur.

NOT: Hekimbaşı Yalısının Türk Tababet tarihi, Türk Edebiyat Tarihi için önemli oluşunun sebepleri vardır.

1 — 18 Ciltlik, Modern anlamı ile Osmanlı Tarihi yazan, Türkiye'de ilk Akademimize 2. Reis seçilen, Tahran büyük elçiliği eden Dr. Hayrullah Efendi ile Onun oğlu Şairi Azam diye kendisini Edebiyat Tarihimizde şerefle andıran Abdulhak Hamit Tarhan bu yalıda doğmuşlardır.

Hâmit Beyin makalesini ufak tefek değişiklerle aynen buraya yazdık.

Hâmit Bey, burda bir iki zuhulde bulunuyor. Hekimbaşı büyük Hayrul-

lah Efendinin Nefise Hanım isminde bir kızı olup bunu Hacegâni Divan-ı Humayun yani devletin dış işleri Bakanlığı dairesi demek olan kaleminde çalışmakta bulunan Mehmet Emin Şükûhi Efendiye nikâh etmiş, ondan 3 ü erkek, ikisi kız olmak üzere 5 çocuğu olmuştur. Nefise Hanım 15 Rebiülevvel 1211/18 Eylül 1796 da ölmüş, Üsküdarda Doğancılar parkı karşısındaki Nasuhi efendi dergâhı mezarlığına gömülmüştür.

Hekimbaşı ve Rumeli Kadıaskeri büyük Hayrullah efendi, 1210/30 Mart 1796 da ölmüş, gene **Nasuhi dergâhı mezarlığına** gömülmüşdür. Bu zatın Heybetullah Hatun diye, ismetli Safiye Sultanın çıraklarından bir karısı 3 Zilhicce 1210, 7 Haziran 1796 da, yine bu zatin Fatıma hanım adında bir ikinci zevcesi olup o dahi 9 Ramazan 1229/4 Eylül 1814 tarihinde ölmüş yine aynı mezarlığa gömülmüşdür. **Nefise hanımın** bu iki kadından hangisinin kızı olduğunu tesbit edemedim. Yine aynı mezarlıkta **Hekimbaşı Mustafa Behçet**i efendinin 19 Zilkade 1249/31 Mart 1834 tarihli kabri ve kabir taşı bulunduğu gibi **Hekimbaşı Mehmet Sadık efendinin** 11 Şaban 1215/28 12.1800 tarihli mezarının kitabesi, ayrıca Hızır İlyas efendinin **15 Muharrem 1281, 21 Haziran 1864** tarihli mezarı keza bu mezarlıktır.

Böylelikle **Nasuhi dergâhı haziresinde** (kabristanında) hekimbaşı büyük **Hayrullah, Hekimbaşı Mehmet Sadık, Hekimbaşı Mustafa Behçet, Hayrullah efendinin torunu Behçet** efendinin en küçük kardeşi **Hızır İlyas efendinin** kibri vardır.

Hekimbaşı Behçet efendinin **Bebekteki** yalısı, III. Selim'in Hekimbaşısı olduğu zaman onun verdiği para ile satın almış. (Daha evvel kimin imiş belli değildir) 1220/1805 tarihine rastladığı manzumeden anlaşılıyor. Manzumeyi şimdi aynen takdim edelim:

Etibaa-i Şehinşahın Reisi
Felâtun-ı zemane lutfu mu'tad
Cenab-ı **Mustafa Behçet efendi**
Kemâl-ı fazlla her fende ustad
Murat etse tedabir-i hikemle
Cihanda imtizaç eylerdi ezdad
Beher evrak-ı terkibine anın
Seza tahrir olunsa aferin bâd
Olup makrun tevfık-ı ilâhî
Ola günden güne ıkbalı müzdâd
Alıp Sultan Selim'in sayesinde
Bu dilkeş câyı oldu gamdan azâd
Bu hoş Sahilseray-ı bîadil'in
Derununda ola Yarep dili şâd
Göreydi anı **Hahrullâh efendi**
Dir idi böyle olur hayr-ı ahfâd
Du destin ref edip da'vat-ı hayre
Bu nev tarihi etti hame inşâd
Refi'a işte tebrikine Târih
Bu Sahilhane ola Behcet abâd, 1220

Manzumenin bu günkü anlayışımıza göre anlamı:

Padişah hekimlerinin reisi olup zamanımızın Eflâtunu sayılan lutuflar etmeyi adet edinmiş olan Mustafa Behçet efendi hazretleri, her fende faziletin kemali ile üsdattır.

Eğer arzu etse Fizik kanunları ile dünyada-birbirine zıt olan şeyleri imtizaç ettirirdi.

Onun reçete olarak terkip ettiği formülkâğıtlarının üstüne, aferinler olsun diye yazılsa layıkdır.

Tanrının başarısı ona yardım eylesin de, günden güne yüceliklere ulaşsın.

III. Sultan Selim'in sayesinde, bu gönül açıcı yeri satın alıp gamdan kurtuldu.

Bu benzeri olmayan güzel Sahil Sarayın içerisinde, Yarabbi gönlü sevinsin.

Eğer bunu, büyük babası hekimbaşı Hayrullah efendi görsei di, işte, hayırlı torunlar böyle olur diye söylerdi.

Hayırlı dua etmek için iki elini yukarı kaldırarark, bu yeni tarihi kalem inşâd etti, söyledi.

Bu manzumenin sahibi olan ey Refi işte tebrikine tarihdir:

Bu sahilhane Behçet Âbâd, sevinçler durağı olsun."

Bu sahilhane olan Behçet Âbâd Mısragı ebcet cümlesince 1222 senesini gösterir. Ancak iki elini (hayırlı dua için kaldır) demesi ile 1222 den 2 rakamını çıkar demek anlamı çıkar ki böyle olunca bu tarih 1220/1805 yılı demek olur. Bu da yalının satın alınma tarihidir.

Acaba Şair Refi' kimdir?

Fatin efendinin Hâtimetül Eş'ar adlı şairler tezkeresinde İstanbullu Ahmet Refi' efendi, meşhur hoca Neşet'in babası olup çok eskiden ölmüşdür. II. Refi', Diyarbakır'lı olup 1231/1816 yılında ölmüşdür. Galata Mevlevihanesindeki Divanını, Ressam Murtaza bey, ricam üzerine inceledi, Behçet efendinin Yalısı hakkındaki manzumeyi bulamadı. III. Refi' Esirizade İsmail efendinin oğludur, 1198/1784 de doğup 1222/1807 tarihinde Galata Mevleviyetine, 1230 da Mısır kadılığına, 1233 tarihinde İstanbul Kadılığına erişmiş, 1234/1818 yılında ölmüşdür. Üsküdar'da Selimiye'deki Ali Behçet efendi dergâhının karşısında gömülüdür, Bana göre bu zat olmalıdır, fakat Divanın göremediğimiz için kesin bir küme varılamıyor. IV. Refi' bir kumaş satıcısının oğlu olduğu için kumaşlara da kâlâ denildiğinden Refi' Kâlâ'yi adını almışdır.

Aldı Hak'tan can-ı kâlâ'yı, Kumaş-ı Cenneti

Yani Cennete ait kumaşı Tanrıdan Canı Kâlâ'yı, elde etti, anlamına gelirki eski edebiyata göre çok değerlidir.

Bu zatin taşbasması ile Matbu olan Divanını vaktiyle okumuştum. Orada böyle bir manzumeye rastlamamışdım. V. Hasan Refi'i İstanbul'da 1236 da/ 1821 de doğduğuna göre bu tarihi söyleyemez. VI. Emin Refi' efendi kesedar biraderzadesi Esat Efendi merhumun oğlu da keza çok sonra doğruduğu için bu yalıya ait manzumeyi yazamaz. Şu halde şairini bulamamış oluyoruz.

II. Sultan Mahmut Hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendinin Bebekteki yalısını ziyaret etmişti.

Gezip dolaşmayı seven padişah, devlet ululanının konaklarını, yalılarını ziyaretle şeref veriyordu. Bu cümleden olmak üzere Behçet Efendinin Bebekteki Yalısını 13 Safer 1248/12 Temmuz 1832 Çarçamba günü maiyetinde Hassa Müşürü (Maréchale de corps de la garde imperial) Ahmet Fevzi paşa ile Hassa Feriki (Général de divisine) Ahmet Fethi paşayı beraberine alarak Behçet Efendinin yalısını teşrif etti. Padişah bundan önce Sadaret Kethudası denilen pertev Sait, Defterdar (Maliye Bakanı) Ali Necip Beylerin Sahilhanelerini teşrif ederek onları memnun etmişdi. Şehzade Sultan Abdülmecit (babasından sonra 1839-1861) arasında padişah olan zat ile Şehzade Abdülaziz "kardeşinden sonra (1861 - 1876) da padişahlık etmişdir" yalıya davet edilmişlerdir. Tırhala'ya gitmekte olan Vezir Mustafa Nuri Paşa, Sadaret Kaymakamı Paşa ile Milli Savunma Bakanı buraya çağırıldıkları gibi Rumeli Kazıaskeri Halil Hamitpaşazade Arif Bey, padişahın birinci İmamı Zeynel Abidin (Hekimbaşı Cemaleddin'in babası) Defterdar Bey, Reisül küttap denilen Dış İşleri Bakanı Bozoklu (Yozgatlı) Akif paşa, Efkaf Nazırı, Darphanei Amireden Abdurrahman Nafiz, Masarifat Nazırı Saip gibi devlet büyükleri de yalıya davet edilmişlerdi.

Şehzadeler, hazır olan hanedelerin çalıp çağırdıkları güzel musiki parçalarını dinledikleri gibi gösterilen orta oyunu latifelerini de seyrederek zevk duymuşlar, akşam saraylarına avdet

eylemişlerdir. Orada bulunan Vezirler, bilginler, devlet ulları, padişahın sayesinde o gece orada misafir edilip Sultan Mahmut'un huzuruna kabul edildikleri gibi, ayrıca Behçet Efendinin küçük kardeşi eski Enderunlulardan Hızır Elyas, Behçet Efendinin torunu Müderislerden Mehmet Ataullah, diğer kardeşi Abdülhak Efendinin oğlu Müderrislerden Hayrullah Efendi (Şakir Hamit Beyin Babası) dahi padişahın ayak toprağına yüz sürmek şerefine nail olmuşlardır.

Padişah ayrıca Hekimbaşı Efendiyi mükerreren iltifatları ile memnun bıraktıkları gibi ertesi günü padişah gideceğinde orada bulunanlar ayrı ayrı iltifatı şahaneye mazhar buyrulmuşlar, özellikle Behçet Efendiye bir kıt'a murassa Tasviri Humayun Nişanı sunularak onunla ayrıca taltif edilmişdir. Tasviri Humayun Nişanı, Sultan Mahmut tarafından Yeniçeriliğin kaldırılması 1241/1826 tarihinde tesis edilmiş murassa olmak üzere bundan devlet ulularına, hatta 1248/1832 yılında Şeyhulislam Yasincizade Abdülvehhap Efendiye bir kıt'asını vermişti. (Lutfi Efendi Tarihi, C. 1. S. 65). İş bu nişan, Sultan Abdülmecit zamanında dahi mevcut idi.

Tasviri Humayun nişanı hakkında kendisine bu nişandan bir kıt'ası verilen Ayaşlı Vezir Esta Muhlis paşanın 1268/1852 de Taş basması ile matbu Divançesinde (S. 36) Paşanın bu hususta teşekkürünü bildiren bir kasidesi yazılıdır. Bu nişan şimdi İstanbulda, Süleymaniyedeki İslam Eserleri Müzesinde saklıdır. Tıp Fakültesi Nazırlığında Tabip olmadığı halde - ifa eden Ziver Sadık Ahmet Paşanın Asarı Ziver adlı Bursa'da basılan manzumeleri arasında S. 49, S. 313, S. 315 de Tasviri Humayuna dair kıtalar vardır.

Behçet Efendiye verilen Tasviri Humayun Nişanının nerede, kimlerde kaldığı belli değildir.

Sultan Hahmut'un, Hekimbaşı Yalısını ziyareti hakkında Tayyarzade Ahmet Ata Beyin "Enderun Tarihi adlı eserinin Cilt 5, S. 388 de şair Hızır ağazade Sait Beyin söylediği bir kıt'a yazılıdır. Konumuzu ilgilendirdiği için buraya alıyoruz:

Şeh-i hikmet şinasın kulların teşrif-ü taltifi

Şu güne fehm olur ki illet-i dehre devadır bu

Gözün aç, haki payi hazret-i Adliye yüz, göz sür

Hekimbaşı efendi bir mulunmaz tutuyadır bu

Bu kıt'anın bu günkü anlamı:

Hikmet aşina padişahın, kullarının konaklarını, yalılarını teşrif ederek taltif eylemesi,

Şöyle anlaşılır ki zamanın hastalığına, devadır, bu

Gözünü, aç, Sultan Mahmud'u adli denilen padişahın ayak toprağına yüzünü, gözünü sür;

Hekimbaşı Efendi!, bu, bulunmaz bir tutyadır*

Mustafa Behçet'in Mührü olarak **Resa** adlı mühür kazıcının talik ile yazdığı üstünde-birçok ilim, fikir adamlarımızın mühürleri basılmış olan-1236/1821 tarihli kâğıtda buldum. 12 numaralı Klişeyi teşkil eden mühür, arapça olup iki şekilde okunması kabildir.

a) Alâ kalbi muhabbetü Mustafa Behçetün على قلبي محبة مصطفى بهجت

Anlamı: Kalbime, Mustafa'nın (Hz. Peygamber'in) Muhabbeti "sevgisi" Behçet "sevinç" sürurdur.

b) Muhabbeti Mustafa Behçetün âla kalbi محبة مصطفى بهجت على قلبي

(*) Bu gün bile göz hastalıklarında kullanılan Sulfate de zinc denilen devanın içinde zinc tutyatir. Bu beyaz renkli bir tozdur. Böylelikle şair, padişahın ayak toprağını göz ilâcı "tutya" olarak kabul ediyor.

Anlamı: Mustafa'nın sevgisi, gönlüme, Behçet "sevgi", heyecandır.

Başkaca mührünü görmedim.

Şekil 13) Şahsi kitaplığımda bulunan Mustafa Behçet, Abdülhak Molla, Hayrullah, Nasûhi'ye ait mecmuanın ilk sayfasındadır. Okunuşu: İstashabihül Fakir-ül Hakir Mustafa Behçet, El Müderris-i bi medreseti Yunus Paşa Gufireleh seneti 1208/1794.

Şekil 14) Bizim Tıp tarihi Enstitüsündeki Şifaül Eskam ve Devaül Alâm adlı yazma eserin üstünde bulunan ketebede 2 satır halinden Minkütübül Fakiri Mustafa Behçet Reisül Etibba-i Sultani. Seneti 1220/1805. Mustafa Behçet ketebesine nokta koymamıştır. Zira Allah ile Muhammed sözlerinde nokta olmadığı için dedelerimiz onlara hürmeten imzalarında nokta yazmazlardı.

El Mutatabbip fi B. 1211/Recep = 23 Ocak 1797 (Mustafa Behçet) Tabip olduğu halde burada Mutatabbip yani tabiplenir şeklinde adını yazması, Tabibül Klûp, kalplerin tabibi olan Hz. Peygambere hürmet içindir.

NOT: Sayın üsdat Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Dirim, Sayı 3-4 (1963) S. 145-150 de yayınladığı değerli makalesinde, Mustafa Behçet Ketebesinden Tarihli olanlardan 16 tanesini, tarihsiz olanlardan 14 tanesini bildirmekte, nerelerde saklı olduğunu işaret eylemektedir. Bu arada 6 numaralı Bağdatlı Vehbi Efendi kısmında No: 1488 de mührü olduğunu yazarak dizgi yanlışı olduğu aşikâr olan Mahabbet kelimesini Muhibbuhu şeklinde dizildiği görülmektedir. Yine tarihli ketebeleri arasında 15 numaralı sıradaki Üniversite kitaplığına ait 1236 senesini bildiren kitabın üstünde Hakkâk Resa'nın kazdığı, bizim de burada örneğini verdiğimiz mühürdeki ibare şöyle dizilmişse de doğru değildir. 12 numaralı şeklinde görüldüğü gibi 2 okunuş şekli mevcuttur.

Bibliografya

Bu makalede Mustafa Behçet Efendinin hal tercümesini yazmak amacını gütmedik. Bu konuda geniş bilgi isteyenler Hekimbaşı Mustafa Behçet, Zati, Eserleri üstüne bir araştırma adıyle 1964 yılında 108 sayfa metin, 19 resimle süslü yayınladığım eseri okurlarsa orada hemen her istediklerine cevap bulabilirler. Bu yazı için baş vurduğumuz kaynaklar.

1 — Şahsi kitaplığıma ait Behçet Efendi ile kardeşlerinin, yiğeninin mecmuası,

2 — Takvimi Vakayi Gazetesinin Sayı 33, Yıl 1248/12.7.1832 nushası,

3 — Makalenin içerisinde onlar birer birer yazıldığından burada yeniden tekrarlamıyacağız.

26.7.1965

Resim: 1 — Sultan III. Selim (1789-1807) Ressam Murtaza Erker'in Enstitü için yaptığı yağlı boya tabloları.

Resim: 2 — Sultan Mahmud-u Adli. (1808-1839) Ressam Murtaza Erker'in Enstitümüz için yaptığı yağlı boya tablodan.

Resim: 3 — Hekimbaşı Mustafa Behcet (1774-1834) Ressam Murtaza Erker'in Enstitümüz için yaptığı yağlı boya tablolardan.

Resim: 4 — Hekimbaşı Abdullah Molla (1787-1854) Ressam Murtaza Erker'in Enstitümüz için yaptığı yağlı boya tablodan.

Resim: 5 — Dr. Hayrullah, Tıb Fakültesi Nazırı. Ressam Murtaza Erker'in Enstitümüz için yaptığı yağlı boya tablodan,

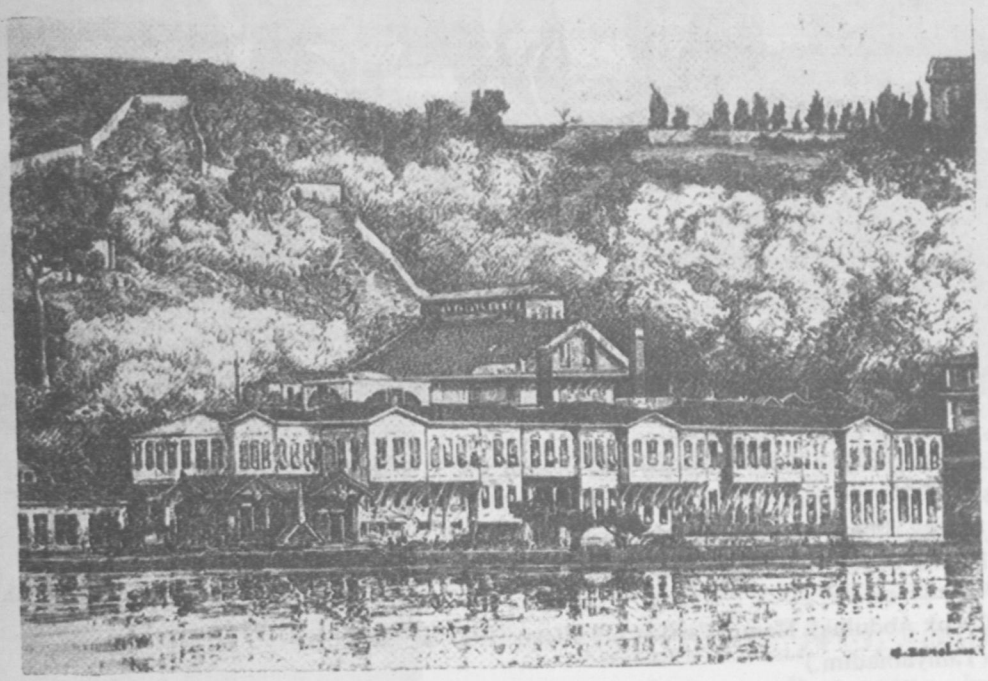

Resim: 6 — Hekimbaşı yalısı: (Bize nazaran solda Bebek vapur iskelesi görülüyor.)

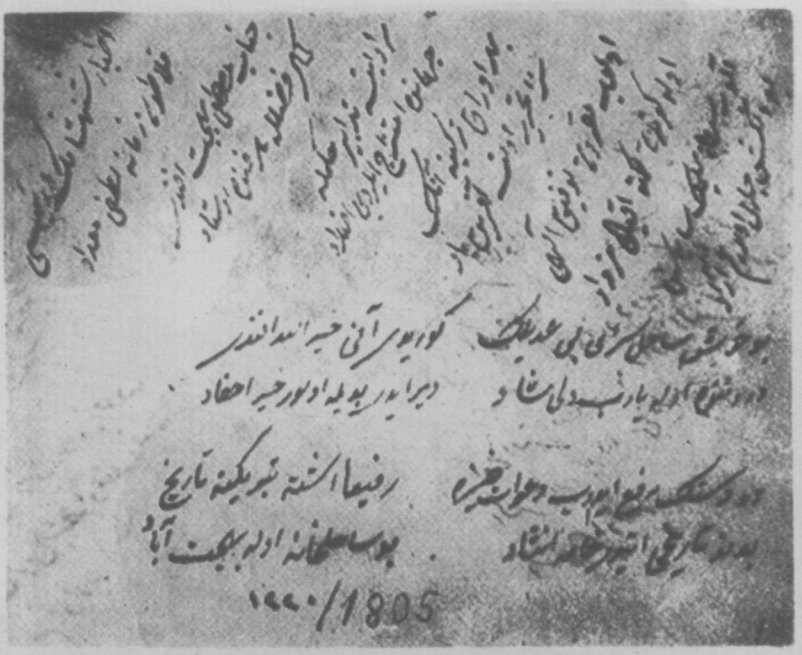

Resim : 7 — Şair Nef'i Efendinin, Sahilhanenin 1220/1805 te Behcet Efendi tarafından satın alındığını bildiren manzumesi.

Resim : 8

1) Şeyhül İslâm Pirizade Sahip Molla Bey (ölümü: 1910).
2) Hamit Bey'in Babası Tahran Büyükelçisi iken 1865 de orada ölen Doktor Hayrullah Efendi.
3) Çocuk Abdulhak Hamit Tarhan (13 Nisan 1937 de ölmüştür.)
4) (Tanıyamadım.)
5) Hamit Beyin kendisinden 15 yaş büyük kardeşi Abdülhalik. Nasuhi Bey, (ölümü: 1912).

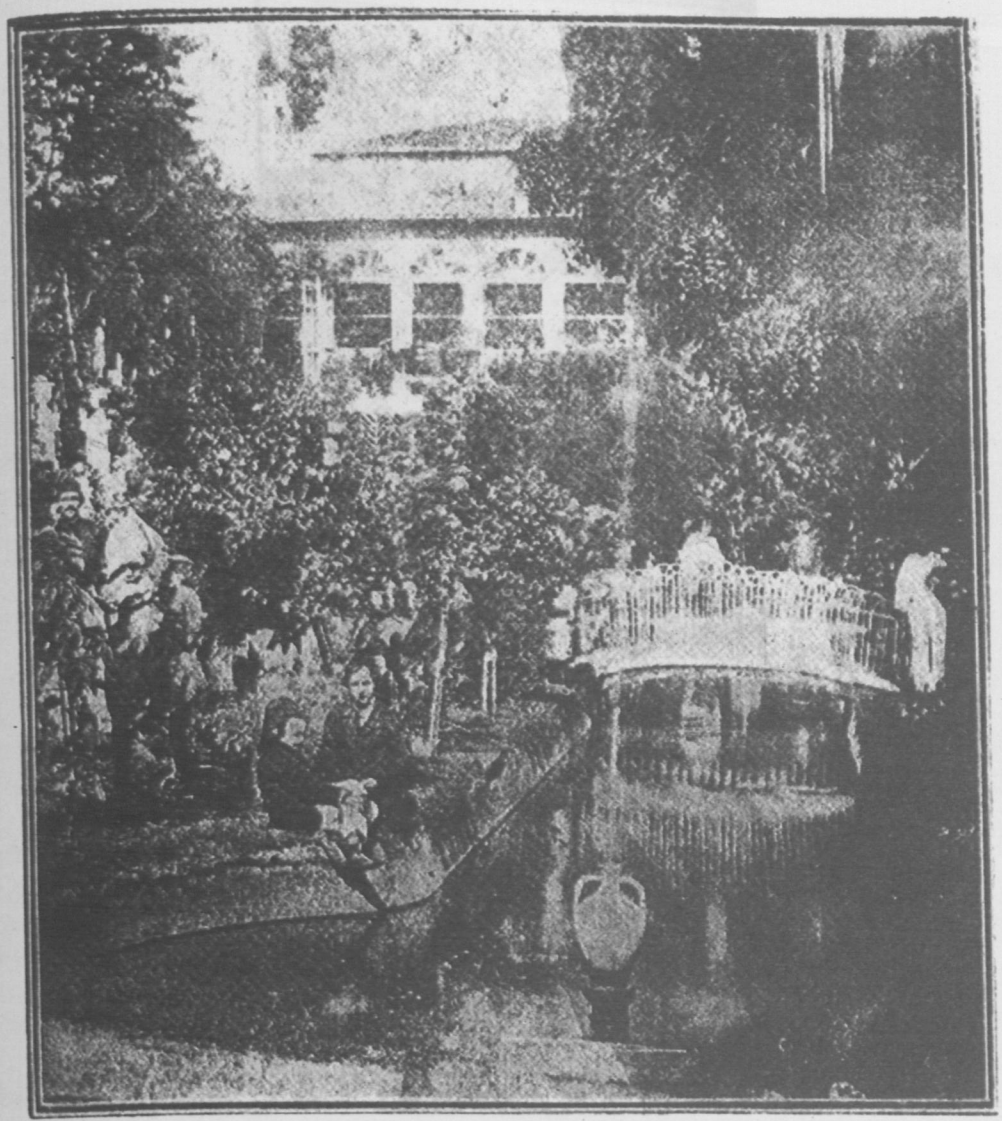

Resim: 9 — Abdülhak Hamit, çocuk iken bu yalının bahçesindeki havuzun kenarında otururken.

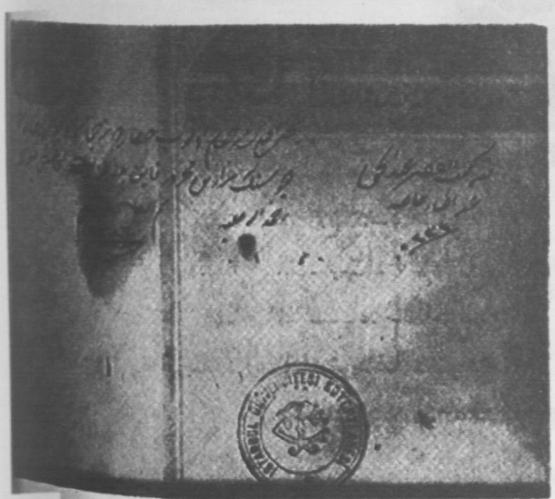

Resim: 10 — İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde Sahip Molla kitaplarından müfredat İbni Baytar tercemesi. Fotoğrafta yazılı bulunanlar.

من ودایع یحیی افندی عمر الله تعالی Min Vedayi'i Yahya efendi, Ammerallahü Taalâ Yahya efendi merhum olup, Hisarda (kayalarda) tercümanı Divan Hümavun deyu seng-i mezarımda muharrerdir. Kayınpederimiz olmuş idi. Rahmetullahi aleyh. Bu tarafta Min kütübül fakir Abddülhakan Etibbe-i Hassa sene 1236, 1821.

من کتب الفقیر عبدا لحق عن اطباء خاصه سنه 1236

یحیی افندی مرحوم حصارده ترجمان دیوان همایون دیو

سنك مزارنده محرردر. قائن پدریمز اولمش ابدی.

رحمة الله علیه 1239 ذی القعده سنده ئولمش در.

15.Haziran.1824

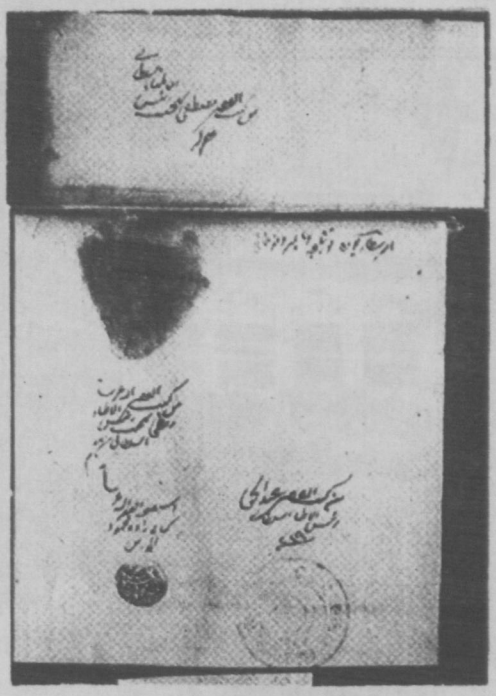

Resim: 11 — 1221 سلطانی

1) Min Kütübül fakir Mustafa Behcet, Reisül Etibbais Sultanî Güfireleh.

2) Min Kütübül fakir ileyhi izzişaneh, Mustafa Behçet Reisül Etibbais-Sultanî sene 1221/1806.

3) Min Kütübül fakir Abdülhak Reisül Etibbais-Sultanî sene 1249/1834. Diğer mühür tabib olmıyan bir zatindir. İst. Ünver Kitaplık, Halis Ef. No: 2702, Feraidül Müfredat, Kitabı'nın üstündedir.

Resim: 12 — Hekimbaşı Mustafa Behçet'in Mührü, içerisindeki yazı Muhabbeti Mustafa Behçetün âlâkalbi.

Anlamı:
Mustafa'nın sevgisi, gönlüme heyecan verdi.

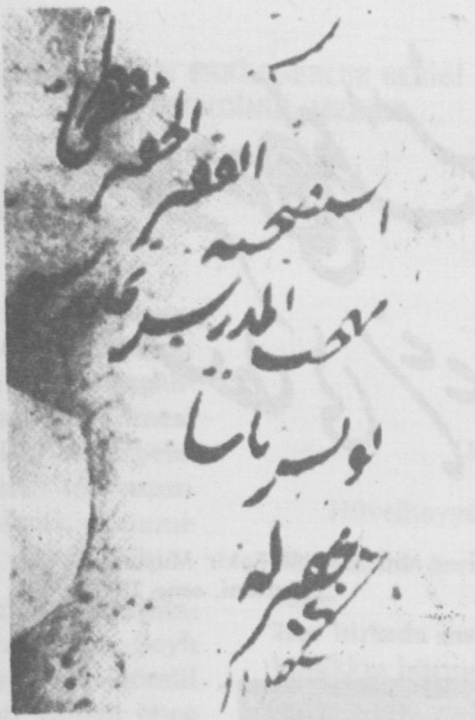

Resim : 13 — Behcet Efendinin el yazısı.
İstas habehül fakir rül hakir Mustafa Behcet el Müderrisi bi medreseti Yunus Paşa, Gufireleh seneti 1208.
Bu kitap benim kitaplığımdadır.

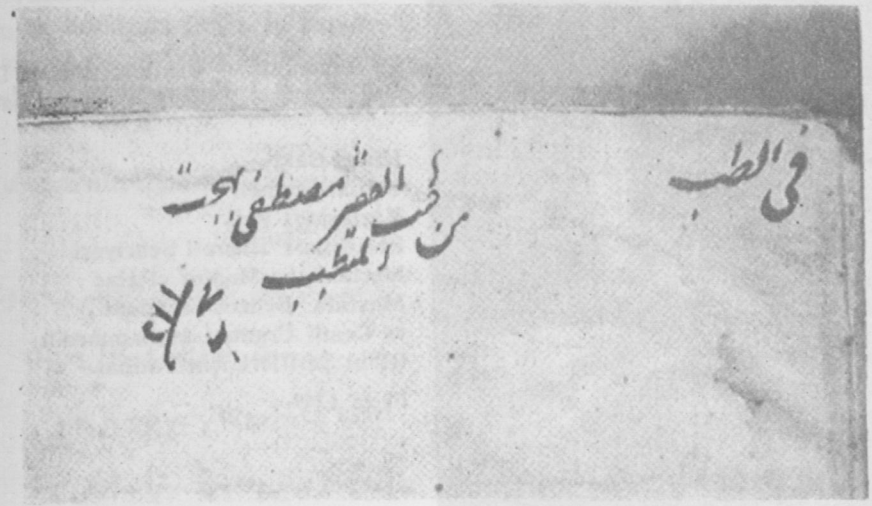

Resim: 14 — Min Kütübül Fakir Mustafa Behcet el Mutatabbip fi be sene 211.
Enstitüde mevcut, Ayaşlı Şaban Şifainin tedbirül mevlût eserinin üstündedir.

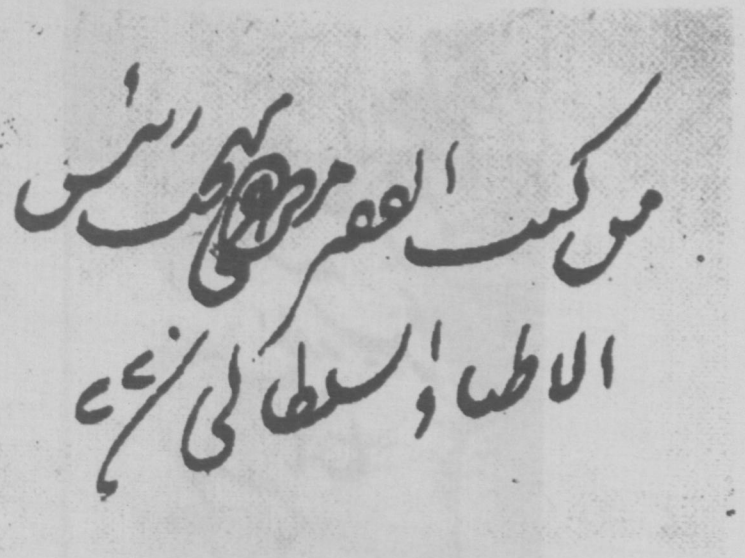

Resim: 15 — Min Kütübil Fakir Mustafa Behcet Reisül Etibbais Sultani, sene 220.

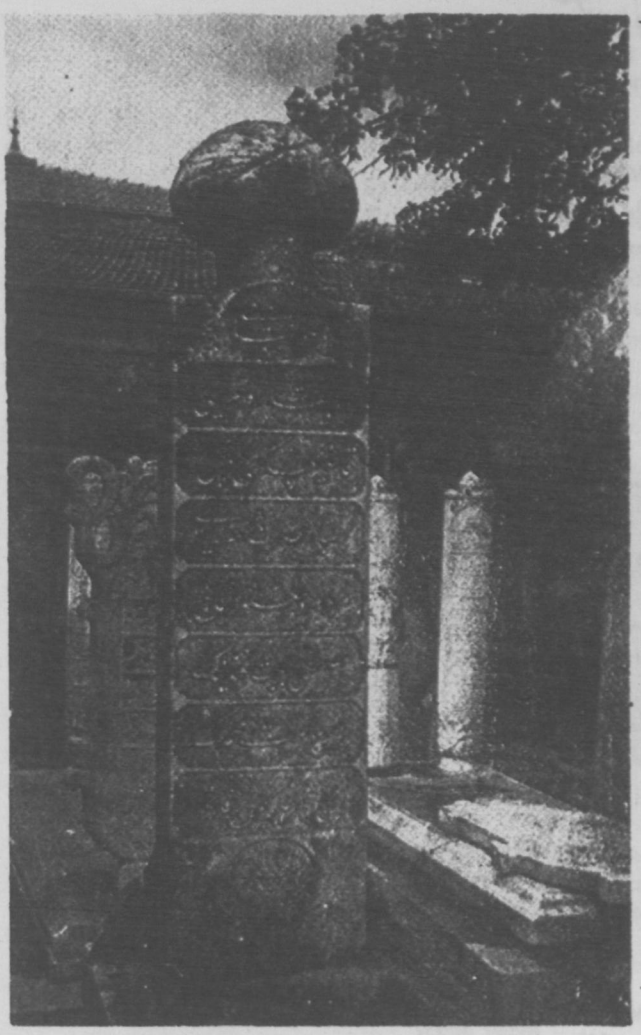

Resim: 16 — Üsküdar, Nasuhi Dergâhi haziresinde Behcet'in kabri.

Hüvel Bâkî
Sabıka Rumeli
Kazıaskeri Reis
El-Etibaa-î Hazreti Şehriyarî
Merhum ve Mağfur el Hac
Mustafa Behcet Efendinin
ve Cemii Ümmeti Muhammedin
Ruhu Şerifleri için Fatiha.
Fi za 1249.

لباقی
للروم ایلی
بسکری رئیس
طبابه حضرت شهریاری
مرحوم ومغفور الحاج
مصطفی بهجت افندینك
وبجمیع امت محمدك
روحلری شریفلری بچون فاتحه

TAHRİP EDİLEN ESKİ ESERLER SERİSİ
LUTFÛ EFENDİNİN MEZARI

Fazıl AYANOĞLU

İstanbul'da eski eserlere karşı yapılan saygısızlık son haddini bulmaktadır. Bir taraftan çeşme ve namazgâhların tahrip edilerek dümdüz edilmesi ve diğer taraftan mezarlık ve türbelerimize karşı revâ görülen tecâvuzun âdî birer vak'a gibi sayılarak ehemmiyet verilmeyişi hepimizi üzmektedir.

Lutfî efendi'nin rumî 1325 târihinde ölmesi üzerine, Sofu'lar'da Şeyh Ekmelüddin Tekkesi mezarlığına gömülmüştür. Bundan uzun bir zaman önce tekke binası "Sarıgüzel Semt Ocağı" namı altında kullanılmakta iken Ocak Başkanı ve Maliye Kazanç Tetkik ve itirazat Komisyonu memuru İbrahim Karadayı zamanında kışın odununu temin etmek için mezarlıktaki ağaçları kesmeye başlamışlardır. Bu arada düşen büyük bir dal, Lutfî efendi'ye ait mezarın baş ve ayak taşlarını kırmış ve bu sırada mekânsız bir köpek de bu mezarın üzerinde yuva yapmış ve doğurduğu yavrularını bu mezarın üzerinde büyütmeye başlamıştır. 1 No. lu resimde köpek yavruları ve 2 No. lu resimde Lütfî efendi'nin kırık mezar taşı görülmektedir.

Lutfî efendi'nin mezar kitâbesi

هوالحی الباقی

برعصر لق عمریی کسب کماله صرف ایدوب

هر برنده مظهر اولمشیدی بحق حرمته

ایلسه شایان دوعالم سرفرو تاریخنه

ال چکوب بزم فنادن کیتدی لطفی جنته

صدور عظامدن وقعه نویس دولت

احمد لطفی افندی رحمتون

رضاءالله تعالی الفاتحه 1325

Hüvelhayyülbaki

Bir asırlık ömrünü kesbi kemale sarf edüp
Her birinde mazhar olmuşidi bi hakkı bihakkın hürmete
Eylese şayan dü âlem serfüru tarihine
El çeküp bezmi fenadan gitti Lütfi cennete
Sudur-i izamdan vak'a nüvis-idevlet
Ahmed Lutfî efendi ruhiyçün
Rızaen lillahi teala elfatiha

LUTFİ EFENDİ'NİN HÂL TERCÜMESİ :

Lutfî efendi İstanbullu ve mevlevi olup muhtelif memuriyetlerde bulunduktan sonra (1250) hicrî 1834 Milâdi târihinde Tıbb'ye mektebi edebiyat muallimliğinde ve Tıbbiye mektebi azalığında, (1281) 1864'de matbu'at nezâretinde bulunmuş, (1282) 1865 yılı sonlarında vak'anüvis olmuştur. Bu, memuriyetin yirmisekizincisidir.

ESERLERİ :

1 — 12 cilt Devlet-i Aliyye Târihi

2 — Matbu' divanı

3 — Robenson tercümesi

4 — Tefhim-i Muallim nâmiyle Tâlim ül-Mütaallim tercümesi

5 — (1281) 1864 vakayi'ini câmi tarihçe

6 — Dört yıllık takvim hülâssalarından mürekkep târihçe

7 — 53,000 kelimeyi hâvi Lûgat-ı Kamus'dan ibârettir.

AYNALI ÇEŞME :

(İSMAİL PAŞA ÇEŞMESİ)

Bu çeşme Beyoğlunda İngiliz Sefaretinin Haliç tarafında Beşir Fuad Sokağı ve eski (Deve Meydanı Caddesi) ile Arslan sokağının birleştiği köşede idi. Bu muhteşem çeşmenin eni 4 metre, yüksekliği 5-6 metre tahmin edilebilir. Kitâbesi güzel bir tâlik kalemle yazılmış ve şâiri Sünbülzâde Vehbî'dir. Çeşme kemerinin iki tarafındaki tezyinat ve yine bu kemerin iç kısmındaki süslemeler ve ön kısımdaki estelakditler ile ve bütün ihtişâmiyle büyük bir âbide olduğu görülmektedir. Son târih mısra'ına göre (1145) 1732 târihinde yapılmış ve 1942 târihinde İstanbul Belediyesi tarafından yıktırılmış ve başka bir yere yapılmak üzere Altıncı Belediye Dairesine nakledilmiş olduğu söylenmiş ise de bugüne kadar yirmisekiz yıl geçmiş olduğu halde yapılmadığı anlaşılmıştır. Çeşmenin yerine bir manav barakası yapılmış ve halâ orada o baraka mevcuttur.

İsmail Paşa, Yeniçeri olup Ocak'da yetişmiştir. (1144) 1731 târihinde Yeniçeri ağası, (1145) 1732'de vezirlik'le Rumeli Vâlisi İnebahti muhafızı, (1147) 1734'de Diyarbakır vâlisi, (1148) 1735'-de Sadrıâzam olmuş ise de iki ay yedi gün sonra azl ve Sakız'da ikamete memur edildi. (1151) 1738'de orada öldü. Çeşmenin Kitâbesi

اشة ازجمله بوآب و تابی اجرا ایلدی

ضابط بکتاشیان سرچشمهٔ جود سخا

یعنی اسماعیل پاشا کیم وجودپاکیدر

آب رویی اهل دولت عدل و احسان وعطا

اولدی تاریخه مزار خیر جاری وهبیا

وقف اسماعیل پاشا چشمهٔ دلجو بنا 1145

İşte ezcümle bu ab ü tabi icra eyledi
Zâbit-i bektaşiyan serçeşme-i cûd-i seha
Yani İsmail Paşa kim vücud-i pâkidir
Âbirûyi ehl-i devlet adl-ü ihsan ü ata
Oldu târihe seza bir hayr-ı câri Vahbiya
Vakf-ı İsmail Paşa Çeşme-i dilcu bina
1145

AHMET EFENDİ TÜRBESİ :

Ahmet Efendi Türbesi, Eyyüp Cami'i şadırvan kısmında kadınların abdest aldıkları mahaldedir. Kesme taşdan yapılmış olan türbenin kapısına geçirilen levha üzerinde (Genel Elektrik) yazılıdır. Bu kapının yanında geniş parmaklıklı pencerenin üst tarafında soba deliği görülmektedir. Türbe kapısının üzerinde şu kitâbe yazılıdır:

شرف بخش زمین باغ عالم هنر بر کامل

مثال سایهٔ مهر جهانتاب اولدی نابدید

چکوب کتدی الن ازهار گلشن دنیادن

بقایه یعنی کم یوسف افندی زادهٔ انا

او عالیشانه اولدی تخته تابوت منزلگاه

اولور کن رزم عرفانه نشات انگیز وروح افزا

سرامدایدی حسن خاتمه گلزار دهر ایجره

کلامن جوهر زیبنده ایتمشدی انك مولا

خدایا قبرینی تابنده ایله نور رحمتله

بهشتی شوق ایله سیر ایلسون اول ذات بی همتا

دعا ایدوب نجیبادیدی بر تاریخ مستثنا

قیله احمد افندی لاله زار جنتی مأوی

سنه 1138

"Şerefbahş-ı zemîin bağ-ı âlem-i hüner bir kâmil
Misal-i sâye-i mihr-i cihan tâb oldu nâbedid
Çeküp gitti elin ezhar-ı gülşen-i zib-i dünyadan

Bakaya yâni kim; Yusuf Efendizâde-i dâna
O âlişana oldu tahta tâbut menzilgâh
Olurken bezm-i irfana neşatengiz ü ruhefza
Serâmed idi hüsnü hulkiyle gülzar-ı dehr içre
Kelâmın gevher-i zîbende etmişti anın Mevlâ
Hüdaya kabrini tâbende eyle nur-ı rahmetle
Behişti şevk ile seyreylesun ol zat-ı bî hemtâ
Duâ edip Necîba dedi bir târîh-i müstesna
Kıla Ahmet Efendi lâlezar-ı Cenneti me'va"

Sene 1138

Yukarıda görülen resim ve kitâbeden anlaşılıyor ki bu türbede yatan Yusuf Efendizâde Ahmet Efendi ve bulunduğu devrin kıymetlin insanlarından biridir. (1138) 1725 târihinde ölmesi üzerine kendisine hususî olarak yapılan bu türbeye gömülmüştür, ve resimleri tarafımdan 35-40 yıl önce çekilmiştir. Belediyenin bu târihden önce türbeyi işgal ettiği anlaşılmaktadır. Bu gibi tabiî vakıflardan bulunan bir türbenin, kullanılmak üzere Vakıflar idaresi tarafından verilmesine imkân ve ihtimal yoktur. Bu affedilmez bir cürümdür.

CAFER ABAD TEKKESİ :

Yukarıda "1" No. lu resimde Sütlüce'de Elif Efendi sokağında "Şahkulu" diğer adı "Câferâbad" tekke binası ve yan tarafında mezar taşları başaşğı toprağa sokulmuş ve önlerine tel geçirilmiş bir vaziyette görülmektedir. "2" No. da, bu resimlerden birinin daha yakından tesbit edilen vaziyetidir. "3" No. lu resim ise, Derviş Ali'nin tâlik hatt ile yazılmış kitâbesidir.

Türk târihinin ayrı ayrı şubelerini yakından alâkadar eden Türk mezar taşlarına karşı yapılan tecavüzler yukarıdaki resimlerde görülmektedir. Bu çirkin hareketleri yapan, Eyyüp Feshâne fabrikasında çalışan Nedim adında birisidir, ve bu adam sonra ölmüştür. Bahçe haline getirilen bu mezarlıkla hiç kimse alâkadar olmamış ve yapılan ikazlar da bir tesir göstermemiştir. Sonra bu taşlar yok olmuştur.

CAFERÂBAD TEKKESİ :

Bu tekke dörtyüz küsur yıl önce tâmire muhtac olduğu zaman, Tâcizâde Tevkiî Câfer Çelebi tarafından tâmir ve ihya edildikten sonra "Câferâbad" adını almıştır.

Okmeydanının hududu ile ilgili fermanlar (Câferâbad) ve (Tevkiî Câfer Çelebi menzili) gibi kayıtlar, Câfer Çelebi ve Okmeydanı hakkında bilgi vermektedir.

Câfer Çelebi, Fâtih, Bayezit devirlerinde yaşamış ve Yavuz Sultan Selim'e Tevkiî olmuş ise de yine S. Selim tarafından idam edilmiştir.[1] İdam sebebi şudur : Sultan Selim, Çaldıran seferinde askeri ayaklandıranların başında Câfer Çelebi ile Yeniçeri ağası Osman Ağa'nın bulunduğunu zannederek soruşturmaya lüzum görmeden ikisini de yok etmiştir. Fakat çok geçmeden Padişah Sultan Selim: "Saltanatımız iki büyük zâtın varlığına medyundur, bunlardan biri Sinan Paşa'dır, ihtiyarlığı zamanına rastladık, ikincisi Câfer Çelebi'dir, kendi elimizle kıydık, demek suretiyle hatâsını anlamış ve pişma nolduğunu açıklamıştır.

Câferâbad Tekkesi, birçok yangın geçirdikten sonra yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı (1241) 1825 târihinde Bektâşilerin yeniçerilerle alâkalı olması sebebiyle bu tekke yıktırılmış ve şeyhi de sürülmüştür. (1) No. lu resimde görülen bina bugün yoktur. Kanunî Sultan Süleyman istirahata muhtac olduğu zamanlar bu tekkeye gelir, bir zaman burada kalırmış.

1. "921" 1515 tarihinde olmuş ve Câfer Çeuebi, Fâtih Çarşamba'da kendi camii harimine gömülmüştür.

DERVİŞ ALİ'YE AİT MEZAR KİTÂBESİ

هوالباقی

سرور آگهدلان و واقف سرفنا

مردمیدان تجرد حضرت دروش علی

ترك اسیاب جهان ایتدی مانند مسیح

..... ترك و تجرد ده سیاحتله ولی

کشت ایدوب اقطار عالمیده چو خورشید

فلك

پر تو عرفانیله طبعی اولنجه منجلی

جان اتوب کیتدی بقا اقلیمنه سیاح اولوب

قالب رو حلك دخی ترك ایلینجه اول ولی

سویلدم برمصرع غرا ایله تاریخنی

عالم عقباده بولدی مطلبن دروش علی

سنه 1137

Server-i âgehdilan ü vakıf-ı sırr-ı Fena
Merdi-i meydan-ı tecerrüd Hazret-i Derviş Ali
Terk-i âsiyab-ı cihan etti mânend-i Mesîh
..... tek ü tecerrüdde seyahatla Veli
Kest edip aktarıı âlemi de çu hurşid-i felek
Pertev-i irfan ile tâbi olunca münceli
Can atup gitti baka iklimine seyyahi olup
Kalıb-ı ruhun dahi terkeyleyince ol veli
Söyledim bir mısra'-ı garra ile târihini
Âlem-i ukbâda buldu matlabın Derviş Ali

1137

1. Bu mısrâ'ın baş tarafı kırıktır.

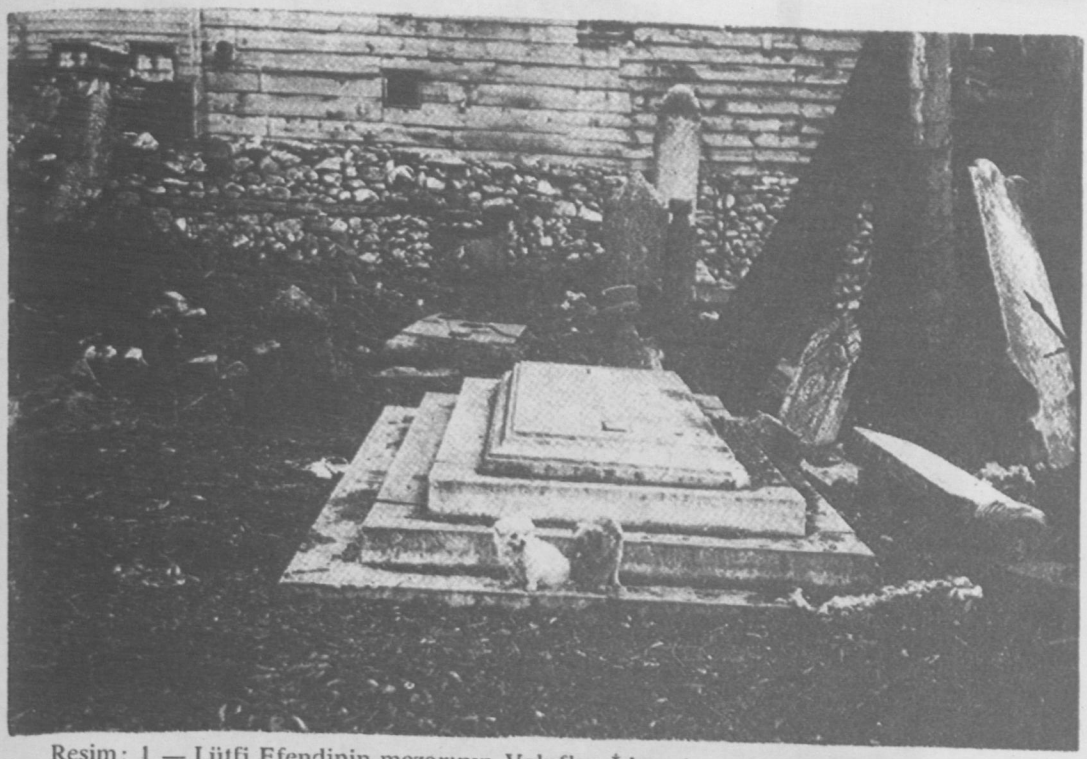

Resim: 1 — Lütfi Efendinin mezarının Vakıflar İdaresi tarafından tamir edilmeden önceki hali.

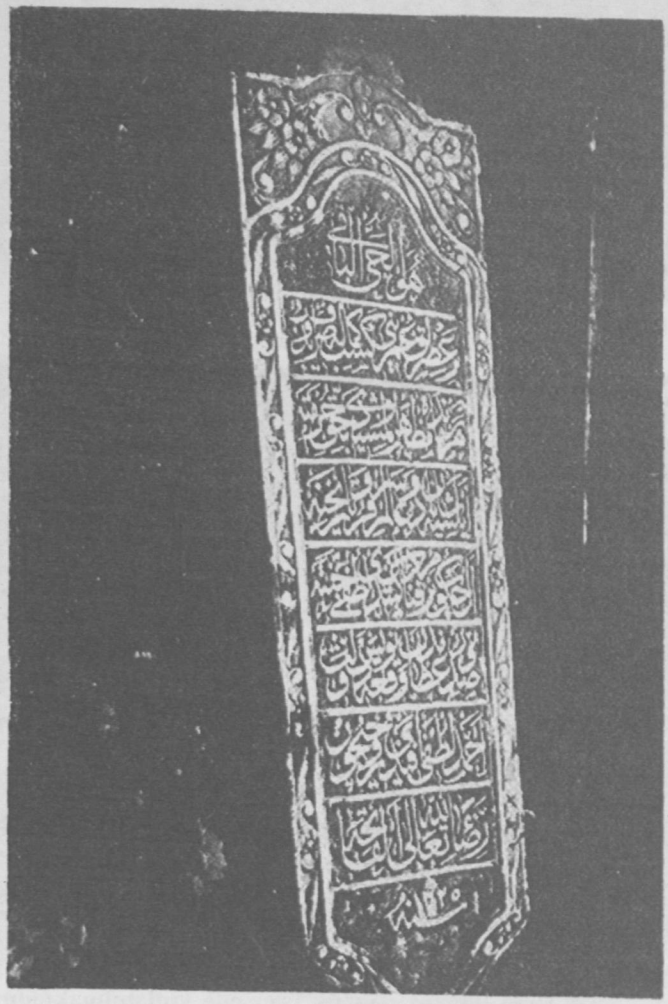

Resim: 2 — Lütfi Efendinin kırılmış mezartaşı

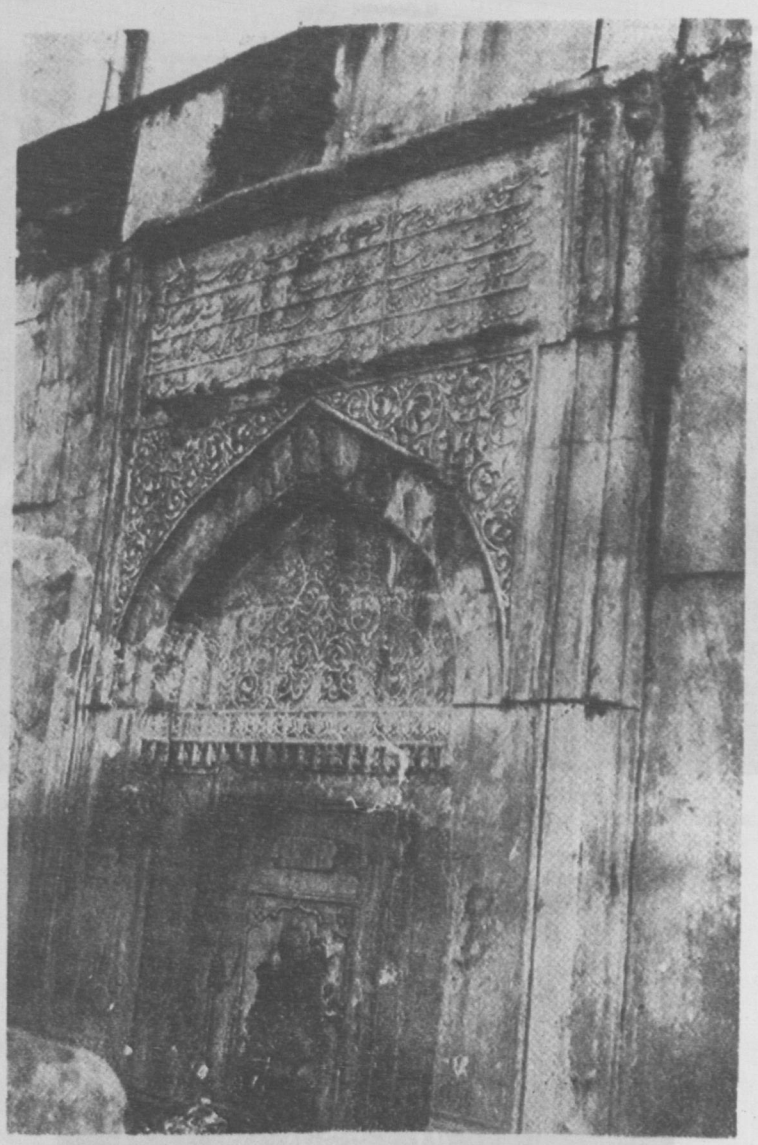

Resim: 3 — İsmail Paşa Çeşmesi

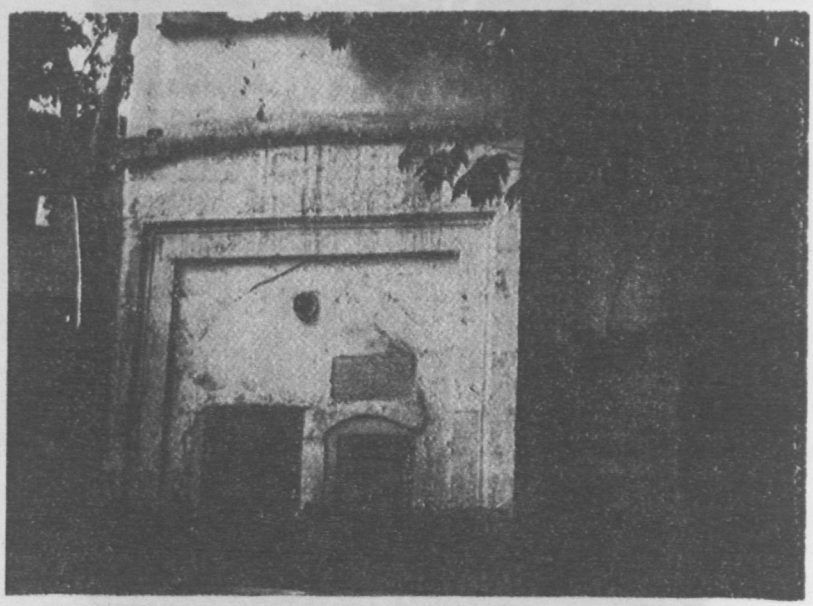

Resim: 4 — Eyüp Camii avlusundaki Yusuf Efendizâde Ahmet Efendi türbesi. Bugün elektrik işlerinde kullanılmaktadır.

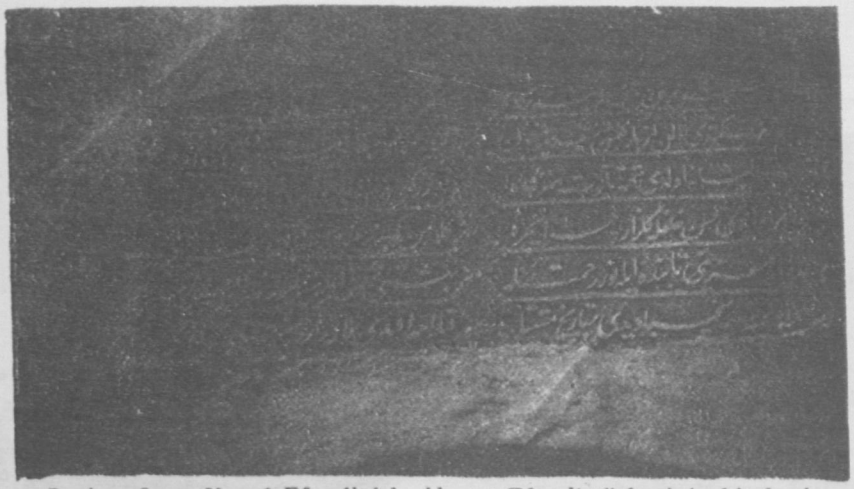

Resim: 5 — Yusuf Efendizâde Ahmet Efendi türbesinin kitabesi

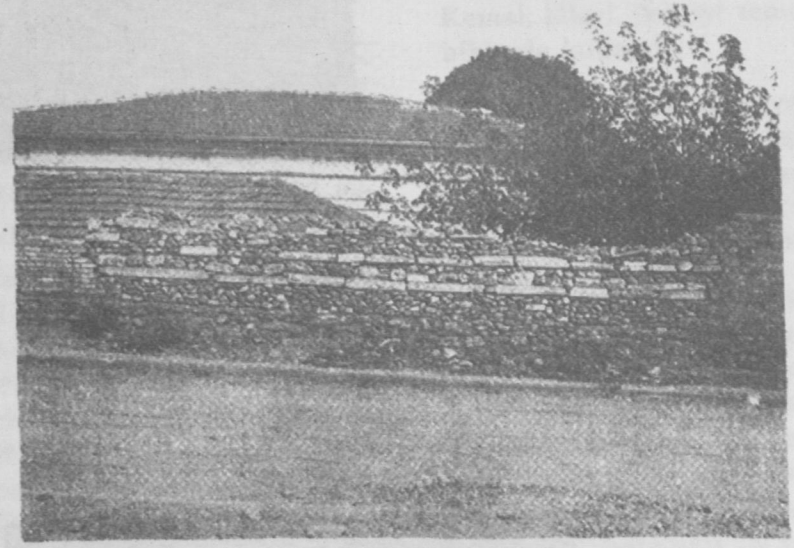

Resim: 6 — Gümüş Suyu Hastahanesinin kuzey duvarında kullanılan mezar taşları.

Resim: 7 — Cafer âbâd tekkesinin otuz yıl önceki hali

Resim : 9

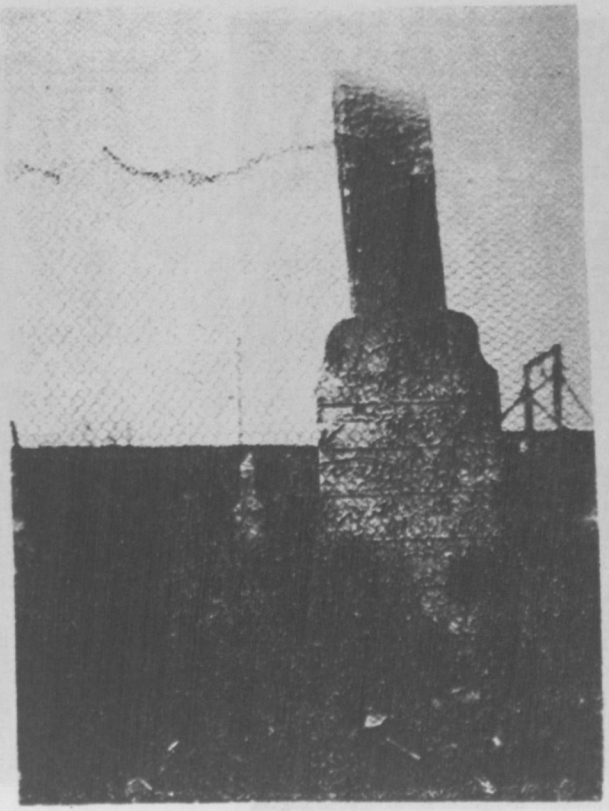

Resim : 8

Cafer-âbâd tekkesi avlusundaki mezar taşları. Ters çevrilmiş ve tellerle avlu çevirmede kullanılmıştır.

TÜRKİYE'DE LÂLE TARİHİ

A. Süheyl ÜNVER

Lâle Türkiye'nin asırlardır en eski, tabii, an'anesine girmiş, efsanevî süs çiçeklerindendir. Orta doğu ve yakın doğunun dağlarında öbek öbek tarlalar halinde yetişir. Bu cihetle mâlumumuzdur.

Onikinci asırdan itibaren stilize olarak süslerimize kadar girmiştir. Anadolu Selçuklu İmparatorluğu ve feodalite beylikleri zamanında bu konu ayrıca ele alınacak kadar önemlidir.

Anadolu'da Lâle için mısralar söyleyen, XIII. asırda ilk şairimiz Mevlâna Celâleddînî Rûmî'dir. Mevlâna: "Dıştan kırmızı bir neş'e gibi görünen çemen (bahçe) lâlesinin içinde gizli siyah rengi düşünmüş. Ve onun açılmasını, tebessümlerin en bedbahtı" sayılmıştı. Zira o zaman lâlenin teraveti geçmiş oluyor, solmak üzeredir. Önce feodalite beyliği olan Osmanlı İmparatorluğunun başında XIV. ve XV. asırlarda bu çiçeğe karşı tarihlere intikal etmemiş, gizli ve sessiz bir sevgi vardır.

22,5 yaşında, 1453 de İstanbul'u payitaht yapan Fatih Sultan Mehmed, aynı zamanda kuvvetli bir kültüre sahipti, şairdir. Divanında Lâlezar ismi geçer.

Sâkiya! Mey sun ki, lâlezâr elden gider.

"Ey bize ikram edici! Şarabı hemen takdîm et ki, lâle bahçesinin zamanı geçmektedir." diyor.

Devrinin tarihçisi Dursun Bey: "Fetihten sonra İstanbulda Fatih'in bahçelere ve lâleliklere önem verdiğini "Ebbülfeth tarihi"nde yazar.

Aynı asırda Yavuz Sultan Selim'in Şeyhülislâmı çok âlim bir zat olan İbni Kemal, lâleyi, pek iyi tanır ve onu teşbihlerde kullanır.

Meşhur tarihinde savaşlardan söz ederken davranışlarını bağ, bahçe ve çemenlere benzetir. Bir asker topluluğunu anlatırken başında kırmızı börklü neferleri lâleliklere benzetir.

XVI. asırda bütün şaşaasıyla tamamen stilize edilerek bine yakın çeşit ve renklerde duvar çinilerimizde, en hâkim çiçek lâledir. Şairlerin medlûllerinde de lâyık olduğu yerini almıştır. Fresklerde ve kumaş süslemelerinde ve kitap tezyinatında daima terkiplere girmiştir. Lâkin halk da pek sevdiği bu çiçeği her tarafta bol yetiştirmiştir.

O kadar ki, Kanunî Sultan Süleyman yanına Avusturya ile, barış sağlama maksadı ile gelen Busbecq Edirne'den yazdığı 1 Eylül 1555 günlü mektubunda lâle, sünbül, nergis gibi çiçekleri gördüğünü, mevsimin geçmiş olmasına rağmen havaların uygun gitmesi yüzünden bunların açmakta olduğunu bildirir ve lâle hakkında şu bilgiyi verir:

— Lâlelerin kokusu pek azdır yahut tamamen kokusuzdur. Fakat güzellikleri ve renklerinin çeşidi insanı hayran bırakır.

Busbecq, dönerken lâleyi yurduna ulaştırmayı da kendisine ödev bilmiş-

tir. 1559 da ilk lâle Ausburg'da gelişti. Ve onun güzel rengi devlet adamlarının ve bilginlerin ilgisini çekti.

Bu ince ruhlu ve hassas elçiden öğreniyoruz ki, Türkler bu çiçeğe itina etmektedirler.

Kanunî Sultan Süleyman da babası ve ecdadı Türk padişahları gibi şairdir. Mükemmel ve tertipli bir divanı vardır. Onda lâleden terennüm eder. Saray baş nakkaşı Karamemi, süslediği divanlarında en baş motif olarak lâleyi çizmiştir. Hele 22 sene şeyhülislâmlığını yapan allâme Ebussuud Efendi, 1574 de İstanbul'da nâdide lâle yetiştirenlerin başında gelir. Ve çiçek mecmualarında da yer almıştır.

Garbda lâle tarihi başlangıcında elçi Busbecq, en baş mevkii almış ve bizim çiçek merakımıza da tercüman olmuştur. Aynı zamanda Garbdaki tarihine de 1559 yılı renk vererek 4 asrı doldurmuştur.

Çiçek merakı hususunda dünyamızın en kültürlü milletlerinden olan Hollandalılar, bunun 400. yılını kutlamışlar ve bize kadar eski an'anelerini yaşatarak gelip kadirşinaslıklarını göstermişlerdir. Bu güzel jestleri unutulur gibi değildir.

1651 de Avusturya hükümdarı III. Ferdinant tarafından "Avcı" diye meşhur IV. Sultan Mehmed'e gönderilen sefir Smith von Schwarzenhorn'un getirdiği hediyeler arasında, 10 çeşit üzerine 40 tane de lâle soğanı var. Burada yetiştirilince Avusturya'daki ismi ile meşhur olmuş ve meraklılarının dikkat nazarını çekmiştir.

1726'da bunu "Lâlezar-ı İbrahim" eserine alan Reisülküttab "hariciye nâzırı" Üçanbarlı Mehmed Efendi diyor ki: "İstanbul'umuzun Frengi "Avrupaî" lâle soğanlarının aslı bu on çeşittir ve cümlesi bundan çoğalmıştır.

1717 tarihine kadar İstanbul'da Anadolu'dan ve İran'dan getirilen lâleler çoğaltılmıştır. Bu tarihten sonra lâle zevki daha umûmîleşmiş.. Fransız "Avrupalı demektir" ve yabancı tacirler Felemenk ve bazı yerlerden pek çok lâle soğanları getirmişlerdir ki Hollanda'dan getirilen Lü'lü-ü ezrak "Mavi İnci" en makbûllerinden sayılmıştır. Deve kuşu yumurtası kadarmış derler. Bu en ziyade padişahların Çırağan, Sâdâbâd ve Neşatâbad saraylarında yetiştirilmiştir.

Lâlelerin renkleri itibariyle değişik şekilleri "gubar-ı tali" "ilkah tozu" ile İstanbul'da bu "Felemenk usûlü" ile çeşitleri çoğaltılmıştır.

Busbeck ve onu takib edenlere şükranlarımızı bildirdikten sonra konumuza dönelim:

XVI. asırda Türklerin kendilerine heyecan veren bu çiçekle meşgul olduklarını bugün elimizde bulunan resimlerinden ve süslemelerimizden öğreniyoruz. Elimizde bu tezyini malzeme toplanamıyacak derecede çoktur. Fakat bu çiçeğin yetiştirilme usûlleri an'anemizle şifahî olduğundan yazılı kayıtlara rastgelemiyoruz. Ancak XVII. asrın sonuna doğru, ayrıca lâleler için yazılı birkaç risale buluyoruz.

XVIII. asırda bu eserlerin sayısı bir düzüneyi geçmektedir. Cümlesi resimli veya resimsiz el yazması hâlinde kütüphanelerimizde saklıdır. Bu cihetle lâlenin târihi te'sirleri ve XIX. asırda üzerlerinde çalışmalar devam etmiştir. Bunların herbiri neşrolunsa ciltler dolar, tarihî malzememiz o kadar boldur.

Çiçek merakımız, tarihte münhasıran lâle üzerine değildir. Türk bahçelerinde, devirlerinin kolay veya güç bulunabilen, şebboy, gül, nergiz, ve çeşitleri, karanfil, nilüfer, sünbül, kasımpatı, buhur-u meryem (Siklâmen) ve envânın nadide veya harc-ı âlem bütün çeşitlerine rastlanır. Türkiyede çiçeğe merak esaslıdır ve bu an'ane XVIII.

asırdan itibaren, eski varlıklarının azalmasına rağmen, bugüne kadar az bile olsa, hemen her bucakta sayılı meraklılar tarafından yetiştirilmiştir.

XVIII. asır sonunda, III. Sultan Selim mûsikîşinas, ince ve hassas bir şair ve yenilik taraftarı bir hükümdar olduğu kadar her çiçeği de seviyor.

Lâle merakı, memleketimizde yalnız varlıklı insanlar arasında değil, fakirler arasında pek muhtaç olduğu günlük soğan ihtiyaçlarını temin edecek yerde bilhassa Edirne'de bir köylü kadın 1967 baharı başında bütün bahçesini lâlelerle doldurmuş ve onu ırkının necâbeti icâbı herkese göstermiş, âdeta bir seyran olmuş ve yetiştirdiklerinden de ikram etmiştir.

Bizde lâle yetiştirenlerden yüzlerce mâruf ve literatüre geçmiş meraklılar mecmualarımızda çok sayıda sıralanmıştır. Bunların arasında bilhassa XVIII. asırda isimleri yetiştirdikleri nadîde lâleleriyle birlikte kaydedilmiş Türk kadınlarından ikisinin adlarını verelim:

İsimleri	Yetiştirlikleri lâlelere verilen isimler
Azize kadın (1728)	Cevher-i Şâhi
" "	Cihangir Müşâbihi
" "	Sincabî Kırlangıç
" "	Gül-i Peyker
Fatma Hatun (Eyüplü Şerif-zâdeyıcı)	Dilcû (Gönül ara-

Türk kadını çiçeği çok sever. Harem bahçesinde bunlarla meşgul olmağı âdeta ibadet sayar. Aralarında çiçek sohbetleri ve çiçek folkloru üzerine konuşmalar tarihte olduğu kadar hâlâ da yaygın bulunmaktadır.

Çiçeği öz evlâdı gibi seven kadınlarımız memeleketimizin her tarafında bulunur. Çiçek ve lâle yetiştirmekte aralarında isim yapmışlardır. Çok sayıda şair kadınlarımız, lâleyi şiirlerinde güzel teşbihlerle yâd ederler. Lâlelerden bilmeceler söylemişlerdir. Onu sevmenin aralarında bir senbolü olmuştur.

Tarihimizde, her devirde bilhassa, yalnız lâle noktasından değil, her çiçek ile iştigal edenler bilerek veya bilmeyerek bir çiçek ve münhasıran bir lâle medeniyeti kurmuşlardır ki, tarihî seyirlerin resimleri, yazmaları ve medlûlleri ve metinleriyle elimizde esaslı malzeme bolluğu dikkate değer.

XX. asır başlarında bu güzel husûsiyetleri ziraat mühendisi Cevad Rüşdü ve tarihçi Ahmed Refik beyler yayınlarıyla yeniden yaşatmışlardır; hizmetleri bu sahada büyük olmuştur.

Memleketimizde diğer çiçeklerle birlikte lâle resimleri az değildir. Bunlardan şimdiye kadar ancak birkaçının isimlerini verebiliyoruz. XVI. asırda Kanunî Sultan Süleyman Saray Nakışhanesi üstadı "Karamemi" ve talebesi lâleleri stilize çizmektedirler. XVII. asırda Bursalı oymacı Fahri lâle resimlerini oymakla da meşhurdur.

XVII. asırda ressam Edirneli Levnî meşhur "Sûrnâme" eserinde lâleler çoktur. Fakat bu asrın sonunda "Mehmed" ve "Mevlevî Süleyman" tabiatten lâle resimleriyle meşhur olmuşlardır. Üsküdarlı Seyyid Mustafa, Hacı Dede ve Üsküdarlı meşhur san'atkâr ve hattat Ali Efendi terkipleri içinde lâleye müstesna yerini vermişlerdir.

XIX. asırda Hezargradlı Ahmed Atâullah "Atâî" talebesinden Salih ve Ali Nakşibendîler zihinlerinde yer eden şekillerde renkli olarak çizdikleri lâleler, diğer süslemeler arasında lâyık oldukları yeri almışlardır. Hepsinin hizmetleri büyüktür. Hayırla yâd ederiz.

Bunlardan başka lâlelerle gayet mühim terkipler yapan san'atkârlar yetişmiş. Eserlerini taşlarda oyulmuş, tahtalar üzerine renkleriyle çizilmiş, diğer süslemelerimiz içinde görüyor ve lâkin san'atkâr isimlerini ve yaptıkları tarih-

leri bilmiyoruz· Bunun en güzel misâlini III. Sultan Ahmed'in Topkapı Sarayında Harem dâiresinde yemek odasında hayranlıklarla seyretmek mümkündür. Bunların içinde stilize olmaktan ziyade, daha çok tabiî ve uçları uzun Türk lâlelerinden ilhâm aldıkları görülmektedir.

XVI. asırda Türk kumaşlarında lâle adeta belli bir motifimiz olmuştur. Eski Türk kumaşlarını nasıl ayırd edersiniz diye 1929 yılı sonunda Viyana Müze müdürü H. Glück'e makaamında sorduğumda: -Üzerlerinde lâle ve karanfil gördüğünüz kumaşlar tereddütsüz Türklere aiddir, demiş ve misâllerini göstermiştir. İşlemelerimiz ve oyalarımızda lâlc baş motiflerimizdendir.

Lâlenin bizde çok rağbet kazanmasının sebeplerinden biri de varlıklı ve mühim mevkilere geçmiş ilim ve san'ata meraklı devlet adamlarının mevcudiyetidir.

Lâleyi eski Türk harfleriyle "Allah" ismine benzetmeleri ve lâle isminin de bu harflerden ibaret olup ebced hesabıyla 66 gelmesi, Türk mistik kültür ve folklorunda örnek şeyhler bile çiçek sevgisinde ön ayak olmuşlardır. Bu suretle an'anemizde asırlarla yaşamış olan lâlenin bizdeki medeniyeti, halkın da benimsemesinden XVII. asırda en büyük zirvesine çıkmıştır.

Lâle hem güzel bir çiçektir, çok ruh alıcıdır, hem de Allah ismine mazhardır diye severler. Bu cihetle lâle yetiştirenler, nev'ilerini çoğaltanlar ressamlar ve yazarlar, üzerlerinde kendi hesaplarına çalışmalarda bulunurlarken ince ve hassas şairler de menzumelerinde lâleyi çok zikrederler.

Lâle üzerine şarkılar düzmüşlerdir. Muhtelif melodilerle okunur. Yalnız alelumûm lâlelere değil, isimleri ve cinsleriyle meşhur olanlarına da ne manzûmeler söylenmiştir. Lâle teşbihleri sevgilileri memnun etmek için kullanılmıştır· Yeni doğan kızlara lâle ismi çok verilmektedir· Hem de içki bardağı mânâsına gelen piyâle ile kafiye birliği vardır. Bunlardan bir kaçının mânâsını buraya alıyorum:

— Çayıra parlayan lâle gelince gül bahçesine müjde olsun ki şenlik zamanı hulûl etti. "Nedim."

— Bahar geldi sen yine sevinemedin, gönül! Güllerle lâlelerle açılamadın, gönül! "Şeyhülislâm Yahya"

— Eğer lâle bulamazsan eline piyâleyi alda bu viranlaşmış baharın ey büyükler! Hükmünü çıkar. "Nedim"

— Ben sevgi bahçesinde lâle gibi açılmam. "Vahîd

— Çayır, lâleden haber gelince güzellendi. Ey gül vücutlu sevgilim sevin, bugün sevincin günleridir.

— Bahar gelince gönlünü hoş eder Esen tatlı rüzgâr lâlenin bakışını bile değiştirir.

— Bahar günleri lâle zamanının bayramıdır.

— Ateş kenarı gül bahçesi kıyısıdır. Çünkü kış gününün lâle bahçesidir.

— Ey gönül Açıcı lâle, gül bahçesinden uzaklaşma. Ben seninle neş'e okurum. Şarabımın bayrağısın!

— Lâlenin latif rüzgâr külahını kaptı. Gül ona dedi ki: Başın sağ olsun, cihanda külâh az değil.

— Bir çiçeğim, adım lâle. Gül menekşe bana hâle. Bahçelerin melikesi. Çıldırtırım ben herkesi. "Rûşen Eşref"

— Lâle çayır askerleri başıdır.

Hiçbir kusuru olmayan lâlelere eksper heyeti "Ser sükûfeciyan-ı hassa" Hassa çiçekcilerinin başı, maiyyetinde bulunan çiçek mütehassısları" evsafını uygun olarak lâleleri beğenirse buna bir isim verilir ve deftere kaydolunarak "Katalog"a dahil edilmiş olur.

Bunlar içinde Osmanlı dilinde güzel terkipli olanları en güzel ma'nâları içine alır. Birkaçını misâl verelim:

Akıllara hayret verici, âyîne, zevkli, revnak veren, ferahlık verici yûsufî moru, gül renkli feyz, işveli, kadri yüksek nazlı, şevk verici, gül yanaklı, oturanların başı, ıtırlı, İbrahim Bey alı, şânı yüksek...

Bunlarda yazılı vasıflar, yeni yetitirilen lâlelerde, mütehassısları tarafından hatalı görülürse reddolunur hem isim verilemez ve hem de kataloga bulanın ismiyle birlikte geçirilemez.

Resimleri olanlarda bunlar gösterilmiş, resimsizlerde tavsifi verilmiştir. Bu cihetle listesini verdiğimiz kütüphanelerimiz yazma kitapları arasında kolaylıkla bulunabilen lâle ve çiçek mecmûaları bu noktadan da önemlidir.

Türk san'atkârı kendisini birçok kayıtlardan âzâde sayarak çalışmış. "Ben şöyle yapacağım" diyor, yapıyor. Kimse tenkid edemiyor. Zira bir güzellik ortaya koyuyor. Buna en güzel misâl, çini panolar üzerine yüzlerce çeşit stilize lâleleri tercih ettiği renklerle çiziyor.

Velhasıl lâle, her asırda tezyinatımızda ve zevk an'anelerimizde bir senbolümüz olmuştur, Millî çiçeklerimizin başında gelir.

Tarihimizde lâlelilerin muntazam biyografilerine ve yetiştirdikleri nev'ilere âit yazılı listelerimiz vardır. Lâle literatürümüz bunlarla zenginleşmiştir.

Lâle meraklılarının, bilhassa lâle devri dediğimiz III. Sultan Ahmed zamanında fâhiş ihtikârlarını önlemek için narh "fiat listeleri defterleri hazırlanmıştır.

Bir zamanlar bu lâle merakı ibtilâ halini almıştır. İfrata bile kaçılmıştır. Çiçekçibaşılık ve eksperlerin vazifelerindeki dikkat ve hassasiyet bilhassa tebarüz ettirilmeğe değer.

Tarihimizde türk hekimleri de lâleye merak etmişlerdir. Bir tıp tarihçisi olmak sebebiyle bu konuyu önemle ele almış bulunuyoruz.

Hekimbaşı ve tıbbî eserler yazan Emir Mehmed Çelebi, tabib Mehmet Aşkî, Hekimbaşı Salih efendi, tabib Yahya ve emsali bunların kataloglara geçmiş olanlarındandır.

Burada lâle yetiştiren ve onun tarihine kadar her hususuna merak ederek eser yazan diğer kıymetli zevâtın isimlerini gösterdiğimiz kitaplarda yazılı olduğu için vermiyorum.

Lâle tarihimizin belli başlı sîması ve garbın yeniliklerini memleketimize sokan Sadrıâzâm Damat İbrahim Paşa'yı bugün tarihimiz yalnız lâle merakından değil, her hususta hürmetle yâd etmektedir. Memleketimizde lâle merakının kökleşmesine himmet edenlerin başında gelir.

Resimli ve Resimsiz Lâle ve Çiçek Kitapları

Sayıları bir düzüneyi geçmezse de kütüphanelerimizde yazma müteaddit nüshalar halinde otuza yakın çiçek mecmuası vardır. Bunlar ihtiva ettikleri bilgiler ve resimler noktasından pek kıymetlidir. Dolayısıyla lâle tarihimizi aydınlatacak bilgiyi de vermektedirler.

Bilhassa lâlelerin vasıfları, kataloga girenler ve bunların yetiştiricileri, nadir çiçeklerin isimleri ve kısmen de resimleri noktasından XVII - XIX. asırlar arası çiçek tarihimizi aydınlatmaktadır.

Şimdiye kadar gördüğümüz el yazısıyla olan nüshaların yazarlarının isimleriyle tarihlerini şöylece sıralayabiliriz.

— Mehmed Ubeydî Netayicü'l-ezhar veya çiçekçiler tezkiresi 1699.

— Ali Çelebi: Şükûfenâme ve çiçek resimleri. 1667.

— Mehmed Remzi: Gonce-i Lâlezâr-ı Bağ-ı Kadîm. (İstanbul Lâlelikleri defteri 1703.

— Şeyh Mehmed Lâlezârî: Mizânü'l-ezhâr (Çiçekçilerin terazisi) 1703-1730.

— Reisülküttab Üçanbarlı Mehmedefendi: Lâlezâr-ı İbrahim 1727

— Abdullah Mahmud: Şükûfenâme 1730-1754

— Belgradlı Ahmed Kâmil: Risâle-i Esâmi-i Lâle 1751.

Tabib Mehmed Aşkî: Takvimü'l-Ezhar 1801.

— Urfalı Admî : Şükûfenâme 1875.

— Tabib Aşkî : Mi'yârü'l-Ezhar

Fennî Mehmed Çelebi: Tuhfetül'-Elvan

Bunlardan mâada değişik isimlerde bu eserlerden vardır. Muharirleri ve kısmen tarihleri kayıtlı değil.

— Şükûfenâme. Musavver. Nuruosmaniye Kütüphanesinde 3. Nüsha. Lâle ve çiçek mecmûalarının en güzellerinden. Metin aynı. Resimler kısmen farklı.

— Defter-i Esâmi-i Lâle
— Tezkirei- Şükûfeciyan
— Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul. 1726. Ferahengiz. 1588. Lâle ismi var. 1571 - 1764 arası.

— Lâle risalesi,
— Risâle-i Lâle ve zerrin.

Bizde Muhtelif kütüphanelere lâle ve çiçek mecmuaları muhtelif nâmlar altında kataloga geçirilmiştir. Yukarıda tarihleri, isimleri ve yazarlarıyla alâkalı eserlerden olduğu da görülmüştür.

Ayrıca hususî kolleksiyon sahiplerinden iki zatte sırf lâle ve sevdiği çiçek resimleriyle süslü iki albüm manzurumuz oldu. Birisi Mevlevî Süleyman Efendiye, diğeri ressam Mehmed namında bir çiçek ressamına aittir. Nuruosmaniye kütüphanesinde metinleri birbirinin aynı üç Şükûfenâme'nin resimlerinin birer aynını Süleyman Efendi imzalı albümünde görüyoruz. Sahipleri değiştiğinden isimlerini veremiyoruz. Bir de Edirne-kârı 61 çiçek ve buketlerle süslü bir şiir mecmuası da Ali Emirî Efendi kütüphanesindedir. İstanbul'da Üniversite Kütüphanesinde bir şiir defterinde Üsküdarlı ressam ve hattat Alinin çok mükemmel lâle ve çiçek resimlerine de rastladık.

Görülüyor ki, Türkiye lâle tarihimizin kaynakları çok zengindir. Bu deryadan ancak bir bardak su kadar alarak bu konuyu doldurabildik.

THE HISTORY OF TULIPS IN TURKEY

Süheyl ÜNVER

By Ord. Prof. A. Süheyl Ünver, M.D. Director of the Institute of the History of Medicine,

Cerrahpaşa Faculty of Medicine, University of Istanbul.

The tulip, for centuries, has been one of the oldest, legendary, decorative flowers of Turkey. It grows abundantly over the mountains in the Middle East and the Near East. Starting from the twelfth century, the tulip entered into our decorative art in a stylized from. This subject was of high significance particularly during the reign of the Anatolian Seljuk Empire and the Feudal Governments.

The first poet to write on the tulip in Anatolia in the thirteenth century was Mevlânâ Celâleddini Rûmi, one of the greatest poets of the Islamic world and one the holiest of its mystics who founded the Order of the 'Whirling Dervishes'. He pondered over the hidden black color in the tulip which he defined as'a grass garden, red on the outside, appearing as joy itself', and considered its full blooming as the saddest of all smiles; meaning by this the subsequent fading of the flower, with all its freshness gone.

In the fourteenth and fifteenth centuries, that is, during the early period of the Ottoman Empire which was earlier a principality, the people maintained fond affection for the tulip.

Mehmed II, the Conqueror of Istanbul (which fell on May 29, 1453, while he was only twenty-two and half years old) was a highly cultured Sultan who had a special interest in literature and art. In his Divan, a collection of peoms, the following line mentions the tulips:

'Sakiyâ mey sun ki lâlezar elden gider'.

'O cup bearer, serve us the wine soon, before the tulips wither'.

Dursun Bey, a historian of this peperiod, relates in his 'Ebül Feth Tarihi' that, after the conquest, Mehmed the Conqueror laid great importance on gardening and tulip growing in Istanbul. In the same century, İbni Kemâl, a scholar and the Sheikh-ül-İslâm of Yavuz Sultan Selim, had a great fondness for the tulip and used it in his similes. In his famous history he refers to the battles wherein he compares the army's formations to gardens and flowers. In the description of a group of soldiers he finds a resemblance between their upright scarlet figures and the tulip beds.

In the seventeenth century wall tile decorations the tulip appears as the most predominant flower, displaying its splendor in nearly a thousand forms, completely stylized and in a variety of colors.

The tulip also holds a place it truly deserves in the works of the poets. In addition to these it appears

in frescoes, in fabrics and in book illuminations.

The people showed such great enthusiasm for growing this flower in masses everywhere that Busbecq, the ambassador of Austria after coming to Edirne to hold discussions with Sultan Suleiman the Magnificient in order to secure peace, wrote in his letter dated Sept. 1, 1555, that "Such flowers as tulips, hyacinths, daffodils were all in bloom in spite of the past season" and furthermore wrote the following lines about the tulip :

"The tulips have barely a scent but their beauty and the rich variety of their colors leave the spectator amazed".

Busbecq thereupon assumed it as his duty to introduce the tulip into his country.

The first tulip was grown in Augsburg in 1559 and its attractive color drew the attention of everyone, including scholars and statesmen.

Suleiman the Magnificient was also a poet like his father and his ancestors. In his remarkable Divan (collection of lyric poems) he described the tulip. Karamemi, the chief court illuminator, chose tulip as the principal design in those Divans which he illuminated.

The Allame Ebussuud Efendi who served as a Sheikh-ül-Islâm for 22 years, was one of the first persons to grow tulips in İstanbul, and in consequence his name appeared in floral journals.

Ambassador Busbecq, who witnessed the Turks' love for tulips, occupies the foremost place in the history of the tulip at its start in the west. In 1959 the people of Holland, one of the world's most cultured and flower-loving countries, celebrated the 400th anniversary of this colorful event, showing thereby a true example of gratitude by reviving and old custom. Such delicacy of gesture is not easily forgotten. We wish to express our heartfelt gratitude to Busbecg and his followers.

Among the presents of great value that the Austrian ambassador Schmid von Schwarzenhorn brought from the Emperor Ferdinand III in 1651, were 40 rare tulip bulbs in 10 varieties. These were grown in Turkey under their original Austrian names and attracted the attention of those who saw them. Later, in 1726, Mehmed Efendi, the Minister of Foreign Affairs, narrated in his work, 'Lâlezar-ı İbrahim' that the cultivation of the tulip in Istanbul originated with these ten varieties from which they flourished.

Up to 1717 the tulips which were grown in Istanbul were those brought from Anatolia and Persia. In the years that followed the appreciation of tulip became even wider, and European and other foreign tradesmen imported countless bulbs from Holland and other countries, among which the variety called 'Lülüü Ezrak' (blue pearl) was considered to be the most valuable one. It was alleged to be as big as the egg of an ostrich. This variety was grown chiefly in the gardens of the Çırağan, Sa'ad Abad and Neşad Abad Palaces.

New tulip varieties were produced by means of 'Gubarı Tali' (fertilization powder) out of the original bulbs imported from the Netherlands.

The attraction felt by the Turks in the sixteenth century for this impressive flower is illustrated by the many illustrations and decorations which we have in our possession today. The decorative material particularly is of a very great quantity. However, since the cultivation methods of tulips were not recorded in any way, no written text

is available in this respect. Only towards the latter part of the seventeenth century can we trace a few articles exclusively devoted to tulips.

There exist over a dozen similar manuscripts in the eighteenth. century. All of these, either in illustrated form or composed of the text only, are preserved in our libraries. The historical influence of the tulip persisted and as a result various studies were made on the subpect in the nineteenth century. The historical decuments dealing with this subject are so abundant that extensive volumes could be prepared from them had they been published.

The love of flowers in our country was not limited to tulips. The Turkish gardens contained all kinds of rare and common flowers, namely the gillyflower, rose, narcissus and its varieties, carnation, water lily, hyacinth, chrysanthemum, cyclamen, etc. Though the love for flowers among the Turks was substantial, popularity for them decreased after the eighteenth century and was kept in existence by connoisseurs, though few in number, in almost every province of the country.

During the latter part of the eighteenth century Sultan Selim III, a very sensitive, reformist ruler, was highly interested in growing flowers. He took an immense pleasure in inspecting flowers in bloom in his gardens.

The fancy for tulips in our country was not limited to the wealthy only. Even the poor felt such a need to own some bulbs that they would take special care to raise tulips for their own pleasure. For instance, a poor peasant woman in Edirne, (a province in Thrace, Turkey) in the early spring of 1967, grew tulips in her small garden, displaying them to everyone filled with pride in her race and even making offers of complimentary bulbs to her visitors.

The names of hundreds of tulip growers in Turkey have appeared in the floral journals. Among them are the names of two ladies in the eighteenth century with the name of the varieties which they raised:

Azize Kadın (1728 : Cevheri Şâhi (The gem of the Shah) Cihangir Müşabihi (The resembler of the Conqueror).

Azize Kadın (1728) Sinçabi kırlangıç (Grey swallow).

Azize Kadın (1728) Gül peyker (Rose-figured)

Fatma Hatun Dilcu (Gönül Arayıcı)

(Eyüblü Şerifzade) Seeker of hearts.

Turkish women were very fond of flowers. It was a form of religion for a housewife to engage in flower growing in the garden of the Harem (women's apartments in old Turkey). The ladies highly favored small gatherings, when they discussed the flower folklore. They considered flowers to be a part of their very existence Turkish women poets have written verses on the tulip and have made up riddles on the same subject.

In all periods of our history, flower growers have established, either deliberately or unintentionally, a flower cult, essentially one for the tulip, based on extensive information which ranges from historical drawings and manuscripts to literary extracts.

The particular attractions of the tulip were revived in the early nineteenth century by the efforts and publications of Mr. Cevat Rüştü, an agricultural engineer and Ahmet Refik, a historian.

Our collections contain a large number of drawings of tulips among other flowers. In the sixteenth century Karamemi, the chief Court painter of Sultan Suleiman the Magnificent, and

his students drew tulips in a stylized form. Also, the engraver Fahri of Bursa won special fame with the tulips he depicted.

Many tulip drawings appear in the famous Surname by Levni of Edirne, an artist of the eighteenth century. In the latter part of that century the artists Mehmed, and Suleiman the Mevlevi achieved fame with teir naturalistic drawings of the tulip. Seyyid Moustapha of Edirne, Hadji Dede and Ali Efendi, the well-known artist and calligrapher from Üsküdar, prepared excellent compositions derived from the tulip.

The colorful tulip designs composed by the artists Salih and Ali Nakşibendi, who were the talented students of Ahmet Ataullah "Atai' of Hazergrad in the nineteenth century, hold a well-deserved place among the other examples of decorative art. All these works in the past contributed greatly to our fine arts and we wish to commemorate them on this occasion.

Other artist have also made drawings and engravings of significance on wood, stone, and etc., but their names as well as their relative dates have unfortunately remained unknown. The most exquisite samples can be seen in the dining-room of Sultan Ahmet III, in the Harem Section of the Topkapı Palace. The artist were apparently inspired by the long petalled tulips and the drawings were mostly naturalistic rather than stylized.

In the sixteenth century the tulip almost became a national design in Turkish fabrics. In this respect, I wish to mention a conversation held between Mr. H. Glück, the Director of the Vienna Museum, and myself, in 1929, in which I had asked him how they distinguished old Turkish fabrics from others. He had replied that all fabrics bearing talip and carnation motifs were undoubtedly Turkish and showed me some samples as a proof. Tulip was also the main design in our embroidery and crochet work.

The tulip owes much of its wide popularity in our country to the existence of wealthy and notable statesmen who cherished the sciences and arts. Even the outstanding sheikhs in Turkish mystic folklore became leaders in the appreciation of flowers due to the resemblance the word 'tulip' bore to the holy name 'Allah" (God) in the old Turkish inscription, both words being comprised of the very same letters and both reading to the number 66 according to the Ebcet alphabet (the first mnemonic formula of Arabic letters according to their numerical values). The cult of tulip in our country, which survived many centuries, culminated in the 'Tulip Epoch' of the century, due greatly to the interest developed by the people for it.

The tulip is a graceful and an inspiring flower. Tulip growers, raisers if its varieties, artists and writers have dealt with it in detail and poets have frequently mentioned it in their verse. The word tulip also appears in many songs. Special poems have been written for famous tulips. The Turkish name Lâle (tulip) is a very popular woman's name. Lâle rhymes with the word 'Piyale' (wine glass). The tulip ise mentioned in the following verses:

— Joy to the rose garden! the brilliant tulip is out on the meadows; it is time for the festivities to begin.

Nedîm

— The spring is here, yet you have still not rejoiced. You could not bloom with roses and tulips

Sheikh-ül-İslâm Yahya

— If you cannot find the tulip, take instead the wine cup and get pleasure out of this spring.

Nedîm

— I cannot bloom like the tulip in the garden of love.

— Fireside is the tulip garden of the winter.

Vâhid

— The pastures have been embellished with the tulips in bloom, take cheer my charming sweetheart; for it is time for rejoicing.

— Spring brings contentment of the heart; the mild breeze even alters the countenance of the tulip.

— Days of spring are days of feast of the tulip.

— Oh inspiring tulip, do not draw away from the rose garden. I am inspired by you only. You are the banner of my wine.

— The mild breeze stole the hood of the tulip. Said the rose to the tulip: My sincere sympathies to you for hoods are not easily found.

— A flower am I, a tulip. Rose and violet are my haloes. I, the queen of all gardens, impress everyone.

Ruşen Eşref

— Tulip is the leader of the army of flowers in the meadow.

Perfect and faultless tulips were given names by a group of experts called, 'Ser Şeküfeciyanı Hassa' (Chief of the Sovereign's florists, flower experts in attendance). These tulips were registered and later catalogued. Some of these names, have impressive meanings as such: Dazzling, alluring, pleasing, colorful, fragrant, the purple of Yousuf, rose-colored prosperity, coquettish, good-destined, delicate, impressive, rose-cheeked, aromatic, scarlet of İbrahim Bey and high famed.

Such names were immediately rejected by tulip specialists if any slight imperfections were observed on a tulip during their inspections. The descriptions of outstanding tulip varieties were usually followed by an illustration of each one, but some only survive with descriptions. Therefore, the floral manuscripts which exist in our libraries and whiçh are listed later in this article are of great importance.

The Turkish artists vorked independently, considered themselves to be free from any restrictions and received no criticism because each of their creations presented beauty in some aspect. This is best shown in the hundreds of tulip designs, all in a wide variety of colors, on tile panels. The artist felt free to apply many different colors to his stylized drawings of the tulip.

The tulip has served as a symbol in our decorative art throughout the centuries. It holds the foremost place among our national flowers.

Our tulip literature has grown because of the numerous manuscripts concerned with the biographies of tulip growers in our history and the lists of the varieties cultivated by them.

In the early eighteenth century, during the reign of Sultan Ahmet III, which is known as the 'Tulip Epoch', offical price controls were made and relative price lists were issued to guard against profiteering. At this period, tulip growing was so widespread that it went to extremes. Therefore, the chief horticulturists and experts had to exercise great care and common sense in this respect.

A number of Turkish physicians in our history were also interested in tulip growing. I, being a medical historian, have attributed special attention to this subject. Hekimbaşı (head-phsician) Emir Mehmed Çelebi, also a medical author, Tabib Mehmed Aşkî, Hekimbaşı Salih Efendi, Tabib Yanya, and many others are some of the physicians whose names have been listed in floral catalogues. The names of other tulip growers and authors of manu-

scripts on this subject are not given here, as they all appear in those books, the titles of which are listed at the end of my article.

Our history gratefully commemorates Damat İbrahim Pasha, the Prime Minister during the reign of Sultan Ahmed III, who was a leading tulip grower and noted politician famed for his efforts to introduce to his country the innovations of the Western world. He is the leader of those who worked to establish the love for tulips in our country.

Tulip and Other Flower Manuscripts with and without Illustrations.

Though not exceeding a dozen works, our libraries contain nearly thirty copies of these floral journals including a number of duplicates. All are of considerable value from the point ot view of the information and illustrations contained in them, supplying as they do information on the characteristics of tulips. All these, as well as the names of various species, their growers and illustrations of them serve to enlighten our flower history between the seventeenth and nineteenth centuries.

The titles and authors of the handwritten manuscripts in this subject can be listed as follows:

Netayicülezhar veya Çiçekçiler Tezkiresi - Mehmed Ubeydî 1699

Şükûfename ve Çiçek Resimleri - Ali Çelebi 1667.

Goncei Lâlezarı Bağı Kadim (Notes on tulip gardens in Istanbul-Mehmed Remzi

Mizanül Ezhar (Çiçeklerin Terazisi) - Sheikh Mehmed Lâlezarî 1703-1730

Lâlezarî İbrahim - Reisül Küttap Üç Anbarlı Mehmed Efendi 1727

Şükûfename - Abdullah Mahmud 1730-1754

Risalei Esamîi Lâle - Belgradlı Ahmed Kâmil 1751

Taktimül Ezhâr - Tabib Mehmed Aşki 1801

Şükûfename - Urfalı Admi 1875

Miyarül Ezhar - Tabib Aşki

Tuhfetül İhvan - Fenni Mehmed Çelebi

Apart from those listed above the following have different titles, their dates and authors remaining unknown:

Şükûfename Musavver - This manuscript, one of the most beautiful of the existing literature on this subject, is preserved in three copies at the Nuruosmaniye Library in Istanbul. The texts of all three are the same, yet their illustrations are slightly different.

— Defteri Esamii Lâle.
— Tezkere-i Şukûfeciyan.
— Defteri Lâlezarı Istanbul. 1726
— Ferahengiz. (Contains 1588 tulip names). 1571-1764
— Lâle Risalesi.
— Esamii Lâle.
— Risalei Lâle ve Zerrin.
— Risalei Takvimi Lâle. 1901-1763

During my studies in a private collection, I also came across two illustrated albums, one by the Mevlevi Suleiman Efendi, and the other the work of a flower artist named Mehmed. The very same illustrations which exist in the three similar Şükûfenames at the Nuruosmaniye Library, also appear in the album mentioned above, bearing the signature of Suleiman Efendi. Another floral journal adorned with sixty-one flower bouquets in Edirne style is preserved at the Library of Ali Emîrî Efendi. The Istanbul University Library has in its collection a book of verse adorned with exquisite flower and tulip drawings by Ali of Üsküdar, the famous painter and calligrapher.

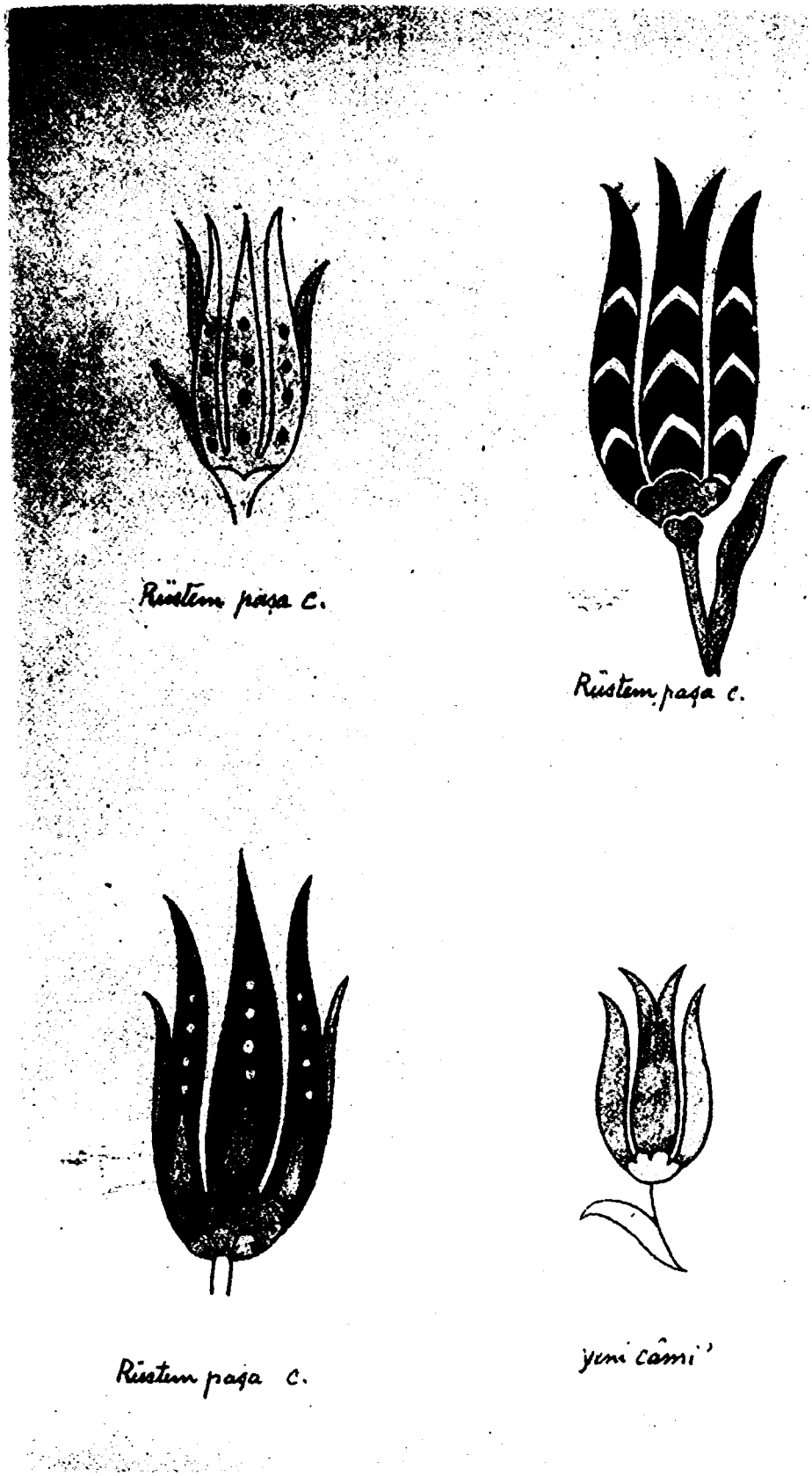

Rtsim : 1 — Rüstem Paşa Camiinde XVI. asır Yeni camiide XVII. asır Türk Çinilerinde Lâle

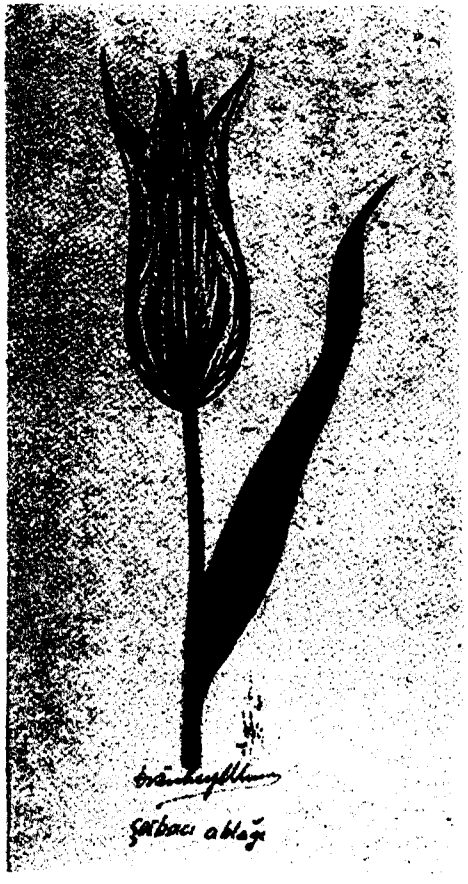

Resim : 4 — Ali Çelebi "Şukufenâme" eserinde sene 1667 Çorbacı ablağı denilen Lâle.

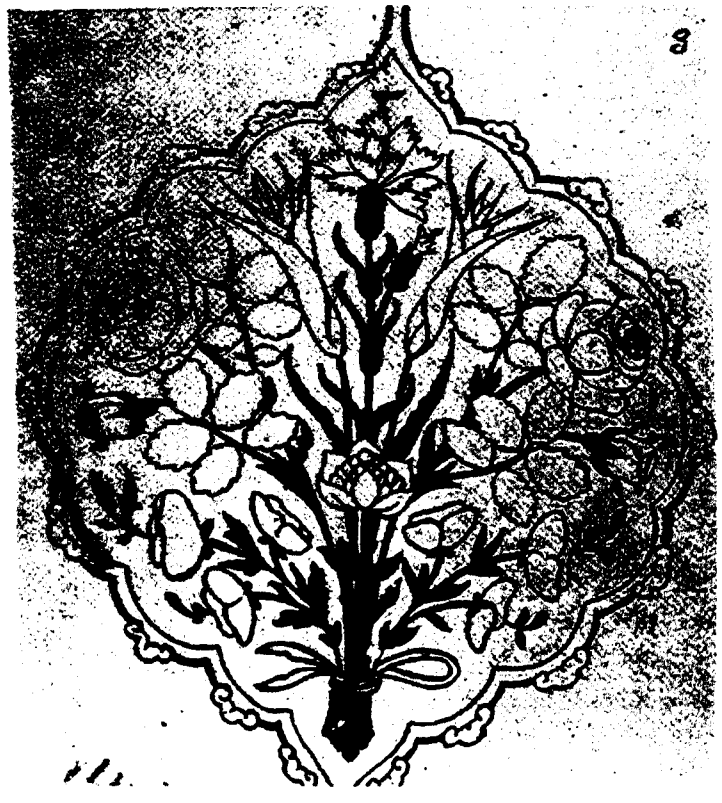

Resim : 3 — XVII. Asırda Topkapı Sarayı Harem Dairesinde klâsik bir Türk Buketinde iki Lâle.

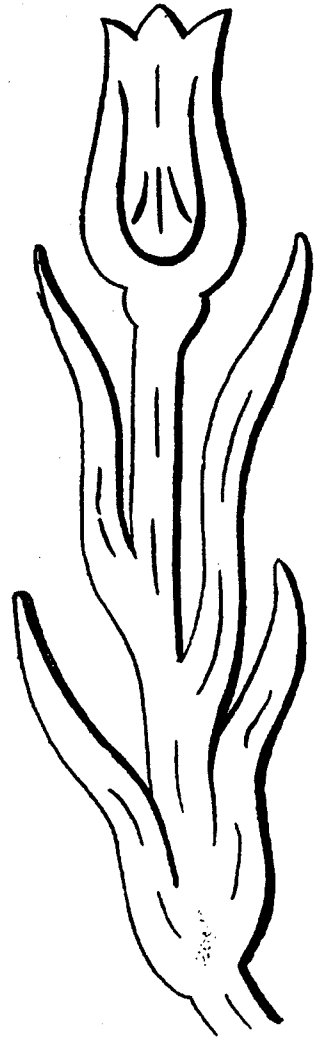

Resim : 2 — XVI. asırda Edirne Selimiye camiinde Taşa oyulmuş ters Lâle.

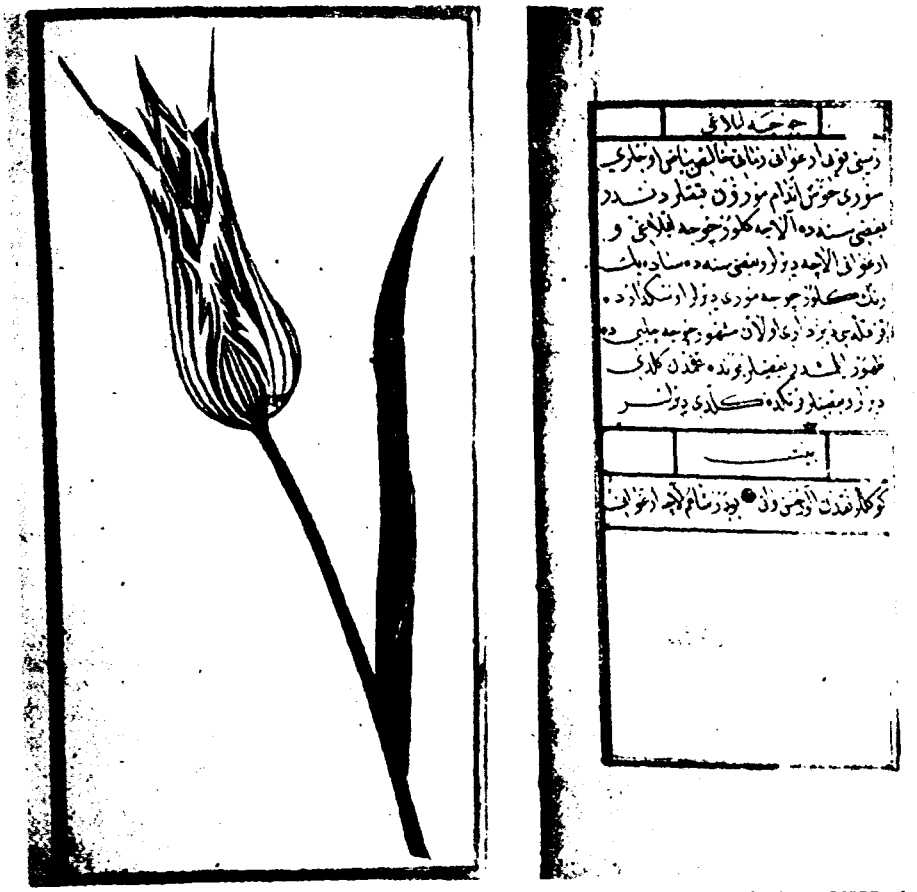

Resim : 5 — "Netayicüi-Ezhar" eserinde "Cübe Ablağı" denen Lâle XVIII. Asır

Resim : 6 — Türk ebrusunda lâle: Necmettin Okyay.

Resim : 7 — Damat İbrahim Paşanın Devrinde Lâle sefası

Resim : 8 — Ressam Mehmed izmalı lâleli bir buket XVIII. asır. Albümden

Resim : 10 — Aynı Albümden "Nurru Canan" cennetlerin nuru lâlesi.

Resim : 9 — İbrahim Bey alı denilen lâle. Aynı albümden.

Resim : 11 — Memleketimizde yetişen Çelebi lâlesi

Resim : 12 — Lâle eksperlerinin yetiştirilen lâleleri imtihanları. XVIII. asır.

AYASOFYA'DA BULUNAN TÜRK ESERLERİ VE SÜSLEMELERİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA

Azâde AKAR

Ayasofya hakkında bugüne kadar gerek yabancı, gerek yerli pek çok neşriyat yapılmıştır. Hattâ bibliyografya çıkartıldığı zaman, müstakil bir kitabçığı doldurabilecek kadar boldur. Faydalı bulduğumuz husus ise, bu neşriyatta Ayasofyanın sadece bir Bizans kilisesi olarak mimarî, tezyinî ve manevî yönleri ile inceden inceye işlenmesine mukabil 527 senelik Türk hâkimiyeti esnasında yapılan, ilâve edilen Türk eserleri ve mânevi yönleri hakkında dağınık olmak üzere cüz'i malûmat bulunmasıdır. Bu konuya dikkatle eğilen bir tek müstakil esere tesadüf edemedik.

Cami, kilise veya müze, ne olursa olsun Ayasofya sembolik bir âbidedir. Hıristiyan dünyasının onunla ne kadar iftahar etmeğe hakkı varsa, Türkün de o kadar vardır. Şu halde neden Bizans Ayasofyası hakkında bu kadar yazı yazılmışken, 500 yıllık Türk Ayasofyası hakkında küçük bir kitapçık dahi bulunmasın?

Ayasofyayı gezen binlerce ziyaretçi ve seyyaha bu mâbedin Türk - İslâm dünyasındaki mânasını, kıymetini ve Osmanlı Türkünün san'at katkılarını ayrıca bildirmek bir zarurettir, kanısındayız. Makalemizin gayelerinden biri böyle bir kitabın hazırlanması için alâkalı san'at makamlarının dikkatini çekmektir. Diğer gayelerimiz ise, Ayasofya mâmuresinde bulunan Türk eserlerini bütünü ile tesbit etmek, haklarında bulabildiğimiz bilgileri, bibliyografyası ile beraber bir araya getirmek ve eserleri süsleyen nakışlarından kendi görüşlerimize göre kısaca bahsederek bir kısım desenlerini vermektir.

Ayasofyanın Osmanlı İmparatorluğuna ait olduğu devire dair incelenmesi gereken, bizce üç esas vardır:

I — Mâbedde yapılmış olan tamirler ve temel ilâveler.

II — Türk-İslâm âleminin an'anelerine göre, ihtiyaç gösteren bir takım müstakil mimarî ilâveler ve eşya[1].

III — Mâbedin tarihimizdeki rolü ve mânası

A — Tarihî olayların tesbiti

B — Efsaneler ve hikâyeler

I — Ayasofyanın son beş asırda muhtelif devirlerde müteaddid onarımlar geçirdiği herkesin mâlumudur. Bunların arasında en mühiminin 1847, Sultan Abdülmecid devrinde Fossati Biraderler idaresinde 2 sene süren bir zaman zarfında yapılmasıdır[2].

Birçok ecnebi eserde bu tamirin yegâne esaslı onarım olarak gösterilmesi de doğru olmasa gerektir. Daha fetihten önce, mâbedin harab durumu, birtakım seyyahların nazarı dik-

1. Hazırlanan yazı II numaralı madde üzerine kurulmuş olup daha ziyade tezyini bahisler dikkat alınmıştır. Mimarî açıdan araştırma ihtisasımız dışındadır.

2. Aya Sophia, Constantinople, as resently restored by order of H.M. the Sultan Abdûl-Meajid. G. Fossati. London 1852.

— Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel- Saizenberg. Berlin 1854.

katini çekmişti[3]. Fethi müteakip Fatih Sultan Mehmed mâbedi kubbeye ka- Sultan Mehmet mâbedi kubbeye ka- ve harabisini yanındakilere üzüntü ile ifade edişi de mâlumdur[4]. Şu halde XV. asırda harab olan bina XIX. asır kadar ufak tamirlerle nasıl ayakta durabilmiştir? Ayasofya bugün bütün haşmeti ile ayakta duruyorsa bu zaferini Osmanlı Türkünün 500 sene içinde gösterdiği san'at sevgisine, titiz ihtimamlarına ve yerinde onarımlarına borçludur. Bugünkü durumu ile bu şahane âbide Bizansa olduğu kadar Türklere şan ve şeref veren bir eserdir. Onu yapan Bizanslılar ise de, yaşatan Türklerdir. Ayasofya'nın Türkler tarafından onarımları ihtisas sahibi kişiler tarafından etraflıca ve esaslı olarak araştırılmalı, işlenmeli ve şayet yapıldığı ise de neşredilmelidir.

II — Bizi ilgilendiren ve üzerinde durmak istediğimiz esas cihet, Ayasofya'ya ilâve edilen, fakat müstakil olarak mâna taşıyan eklerdir. Bunlar gerek tarz, gerek tezyinatı bakımından iki büyük hususiyet gösteriyor. Birincisi, 500 sene içinde kısım kısım yapılmış olduklarından Osmanlı san'at anlayışının her devrinden örnekler gösterir ve entresan bir mukayese zemini hazırlar. İkincisi de, yapılan ilâveler ve kullanılan tezyinat, buranın müstakil bir Türk eseri olmadığı göz önünde tutularak Bizans tarzına uygun düşürülmeğe çalışılmıştır. Mâbedin içinde ve dışında kullanılan hiçbir Türk eseri (eğri duran mihrabın pozisyonu hariç olmak üzere) göze aykırı düşmemektedir, dolayısiyle yadırganmamaktadır.

3. Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a seyahat. Clavijo. (ter: Ö. R. Doğrul) İstanbul tz. C I S. 50.

— Florentine Bondelmontius, Ayasofya'yı 1422 de gezdiğinde kubbeden başka her yerin harap olduğunu yazmıştır.

(Sancta Sophia- Lethaby and Swainson, London 1894 s. 125.

4. Tursun Bey (Turusuna Bey): Tarih-i Ebül Feth, Ist. 1330 "Tarihi Osmani Encümeni mec. ilâvesi s. 57 (Prof. Semavi Eyice'nin Turing mec. Haziran 1951, Ayasofya mozaikleri konusundaki makalesinden görülmüştür.)

A — Mâbedin içinde bulunan ilâveler

1 — Mihrap
2 — Minber
3 — Hünkâr mahfilleri

- a — Eski Hünkâr Mahfili
- b — Yeni Hünkâr Mahfili

4 — Diğer mahfiller.

- a — Müezzin Mahfili
- b — Köşelikler
- c — Fossati tamirinden önce yapmış olduğu resime göre üst galeride, eski hünkâr mahfilinin üstüne tesadüf eden bir mahfil.

5 — Vaiz Kürsüsü
6 — Bergama Küpleri
7 — Alçı Pencereler
8 — Yazılar

- a — Kubbe Yazıları
- b — Büyük Levhalar
- c — Mihrab cihetinde iki yanda asılı muhtelif yazı levhaları

9 — Tezyinî Detaylar

- a — Çiniler
- b — Maksureler ve şebekeler
  - 1 — Tahta
  - 2 — Mermer
- c — Kandiller
  - 1 — Bugünküler
  - 2 — Eski Top Kandil
  - 3 — Kandil arası süsleri ve iç mahyalar
- d — Mermer İşleri
- e — Camii Eşyası

B — Mâbedin dışında bulunan ilâveler

1 — Kütüphane (Tam bitişik)

- a — Kitapları
- b — Çinileri
- c — Tunç kapısı

2 — Aşhane (İmaret)

a — Kapısı
b — Kitabeleri

3 — Minareler
4 — Muvakkithane
5 — Sebiller

a — Avlu içinde
b — Türbe duvarının dışında, köşede

6 — Şadırvan
7 — Sultan I. Mahmud sübyan mektebi (XVIII. asır)
8 — Yıkanma yerleri ve musluklar
9 — Hünkâr Mahfili Dairesi ve kapısı
10 — Türbeler

a — Sultan Mehmet III türbesi
b — Sultan Selim II türbesi
c — Sultan Murat III türbesi
d — Şehzadeler türbesi
e — Kilise vaftizhanesinin türbe olarak kullanılışı

11 — Bazı detaylar

a — Alemlere dair
b — Şebekelere dair

12 — Yıktırılmış olan Fatih Medresesi

MİHRAP :

Mâbedin içinde bulunan ilâvelerden nazarları ilk üstüne toplayan, şüphesiz ki mihraptır. Bunun sebebi de, simetrik bir ortamda mihverden oldukça eğri bir şekilde durmasıdır. Binanın estetiğine uymayan bu durum, ihtimal, inşaası esnasında da düşünülmüş olmalıydı ama, ibadetin kıbleye doğru yapılmasının zaruri olması dolayısiyle başka bir çarenin bulunmadığı aşikârdır. Ayrıca Ayasofyada ibadetin bu sebebten mihraba doğru eğri bir durumda yapıldığını ve hatta yer halılarının ve hasırlarının bu ortama göre eğri serildiği yazılı ise de[5], muhtelif XIX. yüzyıl resim ve gravürlerde bu hususun belirtilmediğini görmekteyiz. Fatihin Ayasofyaya bir mihrap ve bir de tahta minber yaptırdığını öğreniyoruz[6]. Bugünkü mihrabın esasının Fatih devrinden kalma olduğu kuvvetle muhtemeldir[7]. Üzerinde mermere oyulmuş âyetler yazılı parçaların ve üst kısımda oval biçimde dönen kenar nakışlarının Fatih devrine ait olduğu kanısındayız. Ancak mermerin üzerine boya ile yapılan süslerin Fossati tamiri esnasında yapıldığı düşünülebilir. Desenler, II Ampir stiline uygun palmetli motifler olup, oldukça kaba görünüşleri vardır. (Resim : 4).

MİNBER :

Ayasofyanın artık malı olmuş en değerli ve en entresan Türk eserlerinden biri, şüphesiz minberidir. Bu parçanın devrini tesbit etmeğe çalışan kaynaklar ihtilâflıdır. Bazılarında III. Murat, bazılarında IV Murat devrine ait olduğu yazılıdır[9]. Bizce bu parça III. Murat devrinde 4 mermer mahfille beraber yapılmıştır. Zira tezyinatını yakinen tetkik ettiğimizde mahfillerle eş olan hususiyetler tesbit ettik. Meselâ mermer kapı açıklığının köşelerindeki süs mahiyetinde yekpare olarak işlenen geçmeli ince sütuncuklar, müezzin mahfilindekilerin aynıdır. Ayrıca minber bütünü ile klâsik üslupta yapılmış olup XVI. asır karakterini taşımaktadır. Kapı boşluğunu çevreleyen mermer parçanın üst kısmı da ayrıca zikre değer. Bu kısım bizi bir hayli düşündürdü. Zira iç yönde mermer üzerine solmağa yüz tutmuş boya ve altın nakışlı pek zengin bir tezyinat bulunmaktadır. (Resim: 5). Bunlar Fatih veya II Beyazit

5. The Touirst's İstanbul - Mambury - İstanbul 1953 s. 290.

6. Ord. Prof. Dr. A. Sübeyl Ünver Arşivi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü.

7. İstanbul Ansiklopedisi - Ayasofya bahsinde-cilt 3 s. 1451.

8. İstanbul Camileri - Tahsin Öz - Türk Tarih Kurumu Basımevi 1962 Ankara s. 29.

9. İstanbul Ansiklopedisi s. 1451 ve Ayasofya kılavuzu s. 18.

devrinin tipik desenlerini ve yazısını gösterir[10]. Ayrıca daha üstte, tepelikde aynı hususiyetleri taşımaktadır. Şu halde diyoruz ki, Fatihin ahşap minberi yerine III. Murat devrinde yenisi yapılırken eskisinden istifade edilerek bir kısım nakışlar tekrarlanmıştır.

Hünkâr Mahfilleri :

Ayasofya, cami olduğu devirlerde padişah ve saray halkının çok ehemmiyet verdiği bir mâbed olmuştur. Kadir geceleri, kandiller, mühim mevlitler, çoğu zaman padişahların iştirakleri ile icra edilirdi. Dolayısiyle mabedde, sultanlara mahsus bir daire ve cami içine bakan mahfili vardı. Bu mahfillerden ilki nerededir ve kim yaptırmıştır, bunu kat'i olarak bilmiyoruz. Bugün mâbedde iki tane mevcuttur. Birincisi eski hünkâr mahfili diye adlandırdığımız mihrabın soluna tesadüf eden dehlizin içidir. Vaktiyle zeminden aşağı yukarı (2 metre 30 cm) yükseklikte kurulu olduğu koridor duvarlarını kaplayan çinilerden anlaşılıyor· Çiniler XVI. asır İznik mâmulatı olduğuna göre, mahfilin bu asırda yapılmış olduğu düşünülebilir. Fossati tamirinden önce yapılmış resimlerden buranın XIX asrın ortasına kadar mahfil olarak kullanıldığı görülüyor. Bunun mihraba bakan ciheti şahniş tarzında çıkıntılı yapılmış ve altın yaldızlı dört sütuna istinat ettirilmişti. Ön tarafında III. Sultan Ahmed tarafından yaptırılmış yaldızlı bir şebeke vardı. Şimdiki mahfil yapıldığı vakit şahnişi, yer döşemesi ve merdiveni kaldırılmıştı. Bugün için, buranın zikre değer yeğâne tezyinatı çinilerdir. Dehlizin karşılıklı iki duvarı da, tekmil çini ile döşenmiştir. Doğu yönündekiler çok iyi kaliteli olup, XVI. asır çinisinin en güzel renklerine sahiptirler. Büyük bulut kontürlü beyzi şekiller içinde çok stilize çiçek (resim 6 ve 7) ve yapraklarla bezelidirler. Aralarında ayrıca çiniden yapılmış orjinal bir mihrabcık bulunur ve bunun içinde de diğer rozetlerden farklı müstakil bir rûmili kompozisyon vardır. Batı yönündeki duvarın çinilerinin yarısı doğu yönündekilerin aynıdır· Diğer yarısı ise, kalitece daha düşük olup duvara sonradan konduğu düşüncesini uyandıran mavi-firuze, basit hatâi desenli çinilerden müteşekkildir.

XIX. asırın ortalarında ilâve edilen bugünkü hünkâr mahfili büyük tamir esnasında Fossati tarafından yapılmadır. Fossati, Ayasofya tamirine ait intiba'ları arasında "Hünkâr Mahfili, Bizans stilinde yapılmıştır." dediği yazılıdır[12]. Mahfilin iç kısımlarını ve hünkâr dairesini görmek, tezyini yönünden tetkik etmek, burasının ikâmetgâh olarak kullanılması sebebi ile mümkün olamadı. Dıştan tetkikimizde ise, tezyinatının ince ve mâhirane yapıldığının, ancak klâsik Türk Tezyinatı ile pek az ilgisi olduğu kanaatine vardık

DİĞER MAHFİLLER :

Mâbedin ortalarına doğru mimberin ön kısmına düşen mevkide, bir XVI. asır eseri olan müezzinler mahfili durur. Pek sanatkârane olarak mermerden mâmuldur. Üst kata çıkmak için yapılmış olan merdiven, mahfil duvarlarından ayrı yapılmış olup, eserin bütününe ayrı estetik bir görünüş kazandırmıştır. (Resim : 8). Alt kat tavanı bugün düz sarı boya ile kaplanmıştır. Lâkin XVI. asır klâsik mafil tavanlarının nakışlı olduğu düşünülürse, vaktiyle buranın kendine mahsus bir tezyinatı olması gerekirdi, denilebilir. Belki de dikkatli bir çalışma yapılsa, altından eski nakışlara ait izlere tesadüf edilebilir, diye düşünüyoruz. Mahfilin mermer tezyinatı sade, fakat çok zariftir. Köşelere dekoratif mahiyette yapılmış olan

10. İlim ve Sanat bakımından Fatih devri notları - Prof. Dr. Süheyl Ünver - İstanbul Belediye Matbaası 1948 s. 52-57.

11. İstanbul Ansiklopedisi s. 1451.

12. St. Sophia - Lethaby and Swainson s. 148.

ince sütuncuklar ve üzerlerindeki geçmeli oymalar, dört bir yanı çeviren hendesî ve rûmi motiflerle çalışılmış bordür oymalar esere ağırlık kazandırmıştır. Ayrıca Evliya Çelebinin hâtıralarında bu mahfilden bahsetmesi, esere tarihi bir değer de kazandırmaktadır[13].

Müezzin mahfilinden başka mâbetde, üçü dahilde, biri de narthexde olmak üzere dört tane mermer mahfil daha bulunur. Bunların da diğeri ile aynı devir yapısı oluşu zarif, sade tezyinatından anlaşılmaktadır. Dahilde bulunan üç mahfil pek ince ve hesaplı yapılmış olup, adeta mâ'bed duvarlarının birer çıkıntısı görünüşüne sahiptirler.

Bunlardan başka bir de bugün hiç bir izi olmayıp, sadece resimden görebildiğimiz bir üst galeri mahfili vardır. (Resim : 3). Eski hünkâr mahfilinin üzerine tesadüf eden bu kapalı balkon görünüşüne sahip mahfilin vaktiyle saray kadınlarına mahsus olduğu düşünülebilir.

VAİZ KÜRSÜSÜ :

Bir zamanlar nice şeyhin gıbta ve hasretle beklediği Ayasofya kürsü şeyhliği makamından bugüne kalan yegâne hâtıra XVII. asırda Sultan IV. Murat tarafından yaptırılıp, şimdi bulunduğu yere konulan vâiz kürsüsüdür[14]. Türk Klâsik taşçılık sanatının en güzel örneklerinden biri olduğu muhakkaktır. Tezyinatı, mahfillerde olduğu gibi sade, fakat çok zariftir. Tamamen hendesî motifler kullanılarak bezenmiştir.

BERGAMA KÜPLERİ :

Mâbedin iç orta kapsının sağında ve solunda Marmara adalarından çıkma, mermerden yapılma iki büyük hellenistik küp[15], Ayasofyanın entresan konularından biridir. Kaynakların, çoğunlukla bildirdikleri, bu küplerin Sultan III. Murat tarafından Bergamadan getirtilerek mâ'bede vakfedildiğidir. Seyyah Grelot, bu küpleri 1680 den evvel Ayasofyada gördüğünü, bunların Bizanslılardan kalma olup mukaddes su ihtiva ettiğini yazmaktadır[16]. Sultan III. Murad tarafından getirtilmiş olsun veya olmasın, bizi ilgilendiren husus, küplerin ağızlarına yapılmış mermer bileziklerdir. Bunların XVI. asırda yapılmış olduğu çalışma tarzından ve desenlerinden anlaşılıyor. Küplerin büyüklükleriyle orantılı ölçüde yapılmış sade, fakat esaslara uygun, güzel rûmi bir bordür bileziği çepeçevre sarmaktadır. (Resim 27 desen 7) Ayrıca iki küpün üzerinde sade bronz kapaklar vardır.

Bunlardan başka sağ taraftaki küpün yanıbaşında üstü açık mermerden mamul ufak bir su künkü bulunmaktadır. Eski bir kuyu ağzının bileziği olduğu en üstündeki ip yarıklarından anlaşılan bu altı köşeli küpçüğün hakkında hiçbir bilgi edinememekle beraber üzerindeki, XVII. asırda yapıldığını tahmin ettiğimiz vazolu çiçek oymalarını câzip bulduk. (Resim: 9). Müzenin en yaşlı müstahdemi, bunun kendisini bildiğindenberi aynı yerde durduğunu, câmi zamanında, içme suyunu soğuk tutmaya yaradığını anlattı. Böylelikle mâbedin malı olmuş bu küçük küpü de etüdümüze ilâve etmeyi uygun gördük.

ALÇI PENCERELER :

Mâbedin bütün pencere ve renkli camları Osmanlı devrine aittir[17]. Bunların devirlerini bildiren kayıtlara tesadüf edemedik ama pek de eski olmasa-

13. Evliya Çelebi, henüz pek genç iken 1635 Ramazan'ının Kadir gecesi'nde Ayasofya müezzin mahfilinde Kur'an okurken, sesinin güzelliği devrin hükümdarı Sultan IV. üncü Murad'ın hoşuna gitmiş ve derhal Hünkâr Mahfili'ne huzura çağırıldığını kaydediyor. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt I. (Evliyanın saraya intisab edişi bahsinde).

14. Asırlar boyunca İstanbul. Halûk Şehsuvaroğlu (Cumhuriyet Gazetesi yayınlarından) s. 47.

15. Ayasofya Kılavuzu - Feridun Dirimtekin - Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1966. s. 33.

16. Sancta Sophiay - Lethay and Swainson, s. 84-85.

17. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü arşivinde, Ayasofya dosyasından.

lar gerektir. Mihrabın olduğu duvar cihetinde 6 tanesi, renkli camlardan yapılmış olup, mâbedin umumi havasına uygun düşmektedir. Kenar desenler Bizans tezyinatını hatırlatmakta, ona mukabil ortalarda oldukça güzel bir hat ile hazırlanmış eski yazı ile ayetler bulunmaktadır.

YAZILAR :

Mâbedin Osmanlı devri eserleri arasında en göz alıcı çeşitlerinden biri de, şüphesiz büyük yazı levhaları ile büyük kubbenin ortasındaki göbek, celî yazılardır. Bu kubbe yazısı ile iç kubbe kemerlerinin kasnakla birleştiği kısımlarda yuvarlak büyük sekiz tane cami levhası Kazasker Mustafa İzzet Efendiye 1849 (1265 h.) da, Ayasofyanın onarılması esnasında hazırlatılmıştır. "Mustafa İzzet, bu levhaların asıllarını küçük ebadda yazmış, Ayasofyanın kayyımhanesinde bu yazılar, talebesinden Şefik Bey ve Ali Efendiler tarafından kareleme usulüyle büyültülerek katıplar halinde hazırlanmıştı. Camiin içine monte edilen dairevi zeminlerine varak altınla yazılarak yerlerine takılmışlardır. Çerçeveleri bahriye marangozhanesinde yaptırılmış olup, yekpâre değil, parça halindedir[18]." Levhalar tarafımızdan ölçülememiştir ama edindiğimiz bilgiye göre 7,5 metre kutrunda, Hattat imzası da 175x95 cm. dir. Levhalar büyüklükleri bakımından, bilinen emsalleri arasında birinci gelirler (Kalem ağzı genişliği 35 cm. kadar)[19] ve bu itibarla da ayrı bir önem taşırlar.

Onarımdan önce yuvarlak levhaların yerinde daha ufak boyda ve dikdörtgen çerçeveler içinde Teknecizâde İbrahim Efendinin celî sülüs hattı ile yazılmış levhalar bulunmaktaydı. İmzası, "Allah" isminin yazılı olduğu levhada belirtilmiş olup 1644 (h. 1054) tarihini taşıyordu[18].

Mihrap cihetindeki yarı dairevî duvara sekiz tane ufak levha monte edilmiştir. Bunlar büyük cami levhalarının ufak boydakileri olup, yine Kazasker Mustafa İzzet Efendi hattıyladır.

Mihrap cihetinin sağ ve sol duvarlarında muhtelif boyda yedi tane yazı levhası bulunmaktadır. Sağ cihette asılı olanlar tarihi bir ehemmiyeti haizdirler. Dört levha da padişah yazısı olup Ayasofya'ya hediye edilmiştir. Üstte iki levha Sultan II. Mahmud'un, sol alt levhada Sultan III. Ahmed'in imzasını taşırlar. Sağ alt levhada imza olmamakla beraber Sultan II. Mustafa'ya ait olduğu bilinmektedir[20]. Dört levha da celî sülüs yazı iledir (Resim: 12).

Mihrap cihetinin sol duvarında ise üç tane yazılı levha bulunmaktadır. En üstteki yine celî hat ile yazılmış olup, imzasız ve tarihsizdir. Sağ alttaki ise Veliyüddin Efendinin imzasını taşıyan ta'lik yazılardır ve tarihsizdir. Sağ alttaki 1797 (H. 1212) tarihli olup Mehmet Esad-ül Yesarî imzasını taşıyan ta'lik yazılı levhadır.

Bunlardan başka vaktiyle mâbedde pek çok yazılı levhalar bulunması gerekirdi. Mâbedin müzeye çevrilişi esnasında muhtelif yerlere dağıtılmışlardır. Yesarîzadenin 1800 (H. 1215) tarihli, 10 kalem genişliğinde yazılmış bir levhası Türk-İslâm Eserleri Müzesine nakledilmiştir[20]. Bundan başka Hulusi Efendinin ve Abdürrauf Efendinin birer levhası da Sultan Ahmed Camiine verilmiştir[20]. Diğerleri hakkında bilgi edinilememiştir.

TEZYİNİ DETAYLAR :

a — Çiniler :

Mâbedde en eski çiniler XVI. asra aittir. Eski hünkâr mahfelinde, kütüphane içinde ve dış ilâvelerden türbelerde bulunurlar. İznik mâmulatı olan bu

18. Ayasofya'nın levhaları - Dr. Sedat Kumbaracılar. Hayat Tarihi Mec. Şubat 1970 s. 74.

19. Türk Ansiklopedisi cilt XIX s. 52.

20. Eczacı Uğur Derman'dan.

çiniler, emsalleri arasında en kaliteli olanlardandır.

Mihrap duvarını bir yarım kemer biçiminde çeviren yazılı çiniler 1607 (H. 1016) tarihlidirler. Besmele ile başlayarak hattatın imzası ile sona ererler. (Ketebehül fakir Mehmet) Çinilerin bir kısmı (eksik) olduğu için, sonradan boya ile yerleri doldurularak onarılmıştır.

XVII. asıra ait gayet kıymetli çini bir levhayı da yine mâbedin içinde mihrabın sağındaki dehlizin içinde buluyoruz. Çiniciliğimizde bir tür olarak kabul edilen kâbe tasvirli çiniler arasında en eskisi[21], tarihli ve bunu yaptırtmış olan zatın imzası iledir; [Sahibül hayrat vel hasenat Tabakzade (debbakzade) kethüda yeri Mehmet beyk-ül İznik-i ül cünnedi.]

Dehliz zemininden 126 cm. yükseklikte olan levha 104x66 cm. ölçülerindedir. Levhada iki tane manzara vardır. Birincisi Hazreti Muhammed'in Türbesini ve Kubbei Hadrayı gösteren yekpare bir çini olup, ölçüleri 53x25 1/2 cm. dir. İkincisi ise sekiz çini parçasından müteşekkil olup, kâbeyi gösteren esas parça eksiktir. Yerine eski hünkâr mahfelinde bulunan mavi-firuze çinilerden biri konulmuştur. Tasvirin tamamının ölçüleri 92x41 cm. dir. İki tasvir arasındaki boşluklar aynı devrin sade çinileri ile rastgele doldurulmuştur. (Resim: 13).

XVIII. asırın Tekfur Sarayı çinilerinden örnekler yine Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır. O devirde ilâve edilen kütüphane binasını süslemek için XVI. ve XVII. asır çinileri seçilmişse de, anlaşılan kâfi gelmemiş ve dış salonla koridorun bir kısmını devrin çinileri ile takviye etmek mecburiyeti hasıl olmuştur.

21. Türkische Keramik - Katharina Otto - Dorn - Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1957 s. 122 ve 133.

b —Maksureler ve şebekeler :

Mâbedin içinde ve dışında yine çeşitli devirlere ait değişik motifli tunç, mermer ve tahta şebekeler bulunmakta ve yine gerek devir, gerek stil bakımından entresan mukayeselere yol açmaktadır. Aralarında klâsik devir sadeleri bulunduğu gibi, çok süslüleri, zarifleri ve Bizans stiline uygun olanları da vardır. (Resim: 14).

Mâbed içindeki tahta maksureler Fossati onarımları esnasında yapılmıştır. Bizans stiline uymak istenerek, Türk tezyinatında da pek çok kullanılan zencerek (zincir) motiflerinden istifade edilerek meydana getirilmişlerdir.

c — Kandiller :

Bugün Ayasofyayı süsleyen kandiller 1847 tamirinden sonra konulmuştur. Pek çok adet olup, biçim itibarı ile aynıdırlar. Esas kubbeden aşağı sarkan, aralarında en büyüğü ve en gösterişlisidir. İçi boş metal formlardan yapılmış olup, alt katdakiler altın yaldız ile boyalıdırlar. XIX. asır Türk ve Bizans kandil stilinin karışımıdırlar. Üzerlerindeki tezyini teferruat bu hususu açıkça gösterir (Resim 16). Bizans palmeti ile çifte rumî aynı bordürde yanyanadırlar.

Ayasofya'nın ışıklandırılması ve kandilleri ayrıca işlenmiş bir konudur[22]. Bu arada bize entresan gelen Sultan III. Ahmed zamanında mâbade konan yekpare top kandildir. Biçimini, Fossatinin tamirden önce yapmış olduğu resimde görmek mümkündür. Aynı kaynaktan aldığımız bilgiye göre, sekiz köşeli, sade fakat mâbedin azameti ile ahenkli, bir ucundan diğerine 30 metreyi bulan, yerden 3 metre yükseklikte ince demir çubuklardan yapılmış bir avize ki, üzerinde 600 tane kandil bulunurmuş.Bu kadar ahenkli olduğu an-

22. Sancta Sophia - Lethaby and Swainson s. 120-121.

latılan top kandilin tamirden sonra kaldırılmasının sebebi de anlaşılamamış hususlardan biridir.

Bugün mâbedde bulunmayan diğer bir teferruat da kandil arası süsleridir. Cami süsleri arasında çok ehemmiyet verilen bu çeşide, adetleri pek az olmak üzere Ayasofya Şehzadeler Türbesinde ve eski Vaftizhane yerinde (Sultan İbrahim Türbesi) rastlanmıştır. Görülenler XIX. asır işi, içlerinde ufak kırmızı-beyaz çeşm-i bülbül süsleri olan ince cam askılardır.

Işıklandırma konusunda, Ayasofyanın son devirlere ait entresan bir yönü daha vardır. Altmış yıl kadar önce, Ramazanın birinci, onbeşinci ve kadir gecelerinde mihrap cihetindeki yarım kubbe arasında yazılı ve motifli olmak üzere dahili mahya kurman an'anesinin bulunduğunu duyduk[23]. Demek ki, ışık ile iç tezyinat, mâbedin mühim unsuslarından biri idi. Bugün için kaybolmuş bu sanatın ne yazık ki, bir fotoğrafı bile alınamamıştır.

d — Cami Eşyası :

Ayasofyada 500 senelik Osmanlı Devrinin hâtıralarını taşıyan eşya ne olmuştur? Mimariye dahil olmayan, fakat cami karakterini tamamlayan rahleler, asma kandiller, kandil arası süsleri, sakal-ı şerif ve kur'anı kerim çekmeceleri, halılar[24], yazı levhaları, sandıklı saatler[25] ve pabuçluklar arasında bir numune dahi müzede bugün bulunmamaktadır. Halbuki Ayasofya gibi ehemmiyet verilmiş bir mâbedin eşya bakımından çok zengin olması gerekirdi. Mihrap önünde altı şamdan ve yine mihrap önünü kaplayan, perişan olmuş halıdan başka hiçbir cami eşyasına ve hediyesine tesadüf edilmemiştir. Bunlar aranılıp bir araya toplanmalı ve münasip bir mekânda teşhire konulmalı dır, fikrindeyiz. Meselâ, kitapları Süleymaniye Kütüphanesine nakledilen ve boş duran Ayasofya kütüphanesi, böyle bir lüzuma pek güzel hizmet edebilir.

KÜTÜPHANE :

Ayasofya Külliyesi'nin en önemli parçalarından biri olan kütüphane, aynı zamanda en ilginç olanlarından biridir. Mâbede tam bitişik olup, bir kısmı mâbet içinde, esası müstakilen dışta yapılmıştır. Mâbedin güney yönündeki iki büyük istinat duvarı arasındaki boşluğa 1739 (H. 1152) de Sultan I. Mahmud tarafından inşa ettirilip camiye vakfedilmiştir.

İstanbul Umumi Kütüphaneleri arasında bu kütüphane, birçok yönleri ile, en namlı ve mühimleri arasında sayılır. Kitap hazinesi, bina mimarisi ve dekoratif hususiyetleri ayrı ayrı makalelere konu olabilecek kadar zengin ve çeşitlidir.

Kitaplar[26] :

Kütüphane bugün 5112 cilt kitapdan müteşekkildir. (Bir cilt içinde toplanmış muhtelif eserler dikkate alındığı takdirde fişlenmiş 9002 kitap ve risaledir). Bunların 174 tanesi eski yazı matbu, 8828 tanesi yazmadır. Aralarında tek veya ilk nüshalar bin seneyi bulan pek eskiler, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan getirdikleri vardır. Kütüphanenin imarı tamamlanınca Sultan I. Mahmud, bizzat Galata Sarayı Hümayun Kütüphanesi'ndeki eserleri mü-

23. Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'den.

24. Ayasofya halıları Camiin müzeye çevrilmesinden sonra Edirne camiilerine gönderilmiştir. Camiyi boydan boya kaplıyan halılardan başka, 1926 da Mambury tarafından görüllüp kaydedilen yazılı ayetlerle süslü nadide duvar halıların nerede olduğu öğrenilemedi.

25. Cami içi saatlerinden bir tanesini, duvar levhası ile beraber Ali Rıza Bey resmetmiştir. (Resim: 10). Aynı saati Ressam Şevket Dağda bir Ayasofya tablosu'nda yapmıştır. (V. Hamarat Koleksiyonunda).

26. Ayasofya Kütüphanesi - İbrahim Mutlu - Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu mecmuası Mart 1956 (makalede vakfedilen kitaplar hakkında umumi bilgi mevcuttur).

— Defter-i Kütüphane-i Ayasofya - Dersaadet Mahmud Bey matbaası 1304 s. 1 + 398.

hürleterek buraya vakfetmiştir. Ayrıca muhtelif tarihlerde buraya devrin büyükleri tarafından teberrular olmuştur.

Binanın bugün için rutubetli ve kullanışsız bir mevkiide olması yüzünden bütün kitaplar 1968 Haziran'ında Süleymâniye Kütüphanesine nakledilerek kontrol altına alınmıştır.

Binanın Tezyinî Özellikleri :

Binayı müzeye bağlayan methal kapısı önünde panolar şeklinde nefis tunç bölmeler bulunur. Bunlar okuma salonu önünde beş, biraz içeride kalan methal kapı önünde ve yanında üç ve bir de yanda olmak üzere dokuz parçadır. Panoların arasında başlıkları baklavalı mermer sütunlar bulunur. Giriş kapısı olan pano çift kanatlı bir kapı şeklindedir ve kapı tokmakları madenî olup o devirde çok kullanılan "Ya Fettah" yazısını ihtiva eder. (Bu tokmakların eşleri mâbet dışında Hünkâr Dairesi kapısında da bulunmaktadır). Mâbet içinde kalan kısmın (okuma odası) dışı mahfel şeklinde bırakılmış ve üst kat geometrik desenli klâsik mermer şebeke ile çevrilmiştir. Methâl kısmının üstü ise gayet ahenkli bir beşik kubbe ile örtülü olup, en üstünde ayrıca bir alemi vardır.

Binanın iç kısmında ise, en önemli dekoratif husus çinileridir. Çeşitli, daha çok eski ve kısmen devir mâmulatı çiniler, burada yanyana bulunmaktadır. Girişte birinci oda, solda "okuma odası" olarak adlandırılan geniş ve yarı loş bir salondur. Yakın bir zamana kadar eskiden kalma sedirleri ile orijinal halini muhafaza ederken[27], yapılan tamir neticesi modern bir görüşe sahip olmuştur. (Yerlerin parke olması gibi). Mevcut olan tezyini yönlerin başında, karşı duvarda bulunan ve düz yeşil çiniler arasına oturtulmuş, mermerden iç içe oyma olarak yapılmış padişahın nefis tuğrası gelir. Bu parça beş değişik renkli mermer kullanılarak fevkâlade san'atkârane yapılmıştır. Bundan başka kapı yönünde çift kanatlı bağa ve sedef kakmalı dolap kapakları devrinin güzel örneklerindendir. 17. asır Kütahya ve 18. asır Tekfur Sarayı çinileri ile kaplıdır. Sadece tuğralı mermer panonun üzerine tesadüf eden yazılı çini panolar, daha eski devire ait olup oldukça kaliteli çinilerdir.

Okuma odasından ufak bir aralığa,, oradan da hazine-i kütüp odasına bağlantı vazifesi gören bir dehlize çıkılır. Dehlizin çinileri, kütüphanenin en kıymetlileridir. Duvarlar baştan aşağı 16. ve 18. asır çinileri ile kaplıdır. Sağ duvarda "Cennet" olarak adlandırılan [28] 42 çini karodan müteşekkil, erik dalları ve karışık çiçeklere bezenmiş eşsiz bir pano bulunur. Etrafındakiler ise 18. asıra ait olup muhtelif karolardır. Sol duvar ve pencere aralığı yine 18 asır çinileri ile süslü olup, cennet panosunun başına rastlayan mevkie Edirne Selimiye Camiinde de görülen rumî madalyon desenleri ile tezyin edilmiş 16. asra ait pano vardır. Kitap odasına giriş cihetinde ise yine 16. asıra ait muhtelif karma çiniler ve tam kapı yanında, karşılıklı olmak üzere selvi ağaçlarını saran üzüm dalları ile bezenmiş ince, uzun fevkâlade iyi kaliteli iki pano bulunur. Bunların tıpkıları, yine çift olmak üzere Sultan Ahmed camiinde de bulunur. Panoların karşı istikametindeki pencere aralığı ise, İtalyan mamulâtı olduğu sanılan sarı-mavi ecnebi çinilerle kaplıdır.

Hazine-i küttüp odası, kütüphanenin en göz alıcı ve güzel yeridir. İkisi duvara bitişik, ikisi tam ortada olmak üzere dört mermer sütun ile ikiye ayrılmış büyük bir salondur. Birinci kısım yarım küre kubbe, diğeri ise be-

27. Ayasofya Camii. Phil. İlhan Akçay Nakşes neşriyatı - Ay yıldız Matbaası Ankara 1968 s. 112.

28. Türkische Keramik. s. 166.

şik kubbe ile örtülüdür. Kubbe içleri alçı kabartma nebatî motiflerle tezyin edilmişti, ancak beyaz badana ile kaplı oldukları için orijinal yapılışları hakkında fikrimiz yoktur. Kitap hazinesini muhafaza eden kitaplık (şimdi boştur) odanın birinci kısmında ortada tahta bir blok şeklindedir. Üstü madenî süsler ile örtülü olup göze çok hoş gelmektedir. Dıştan tahta dolapların üstleri sedef kakmaya benzetilmek istenerek beyaz boya ile nebatî motiflerle tezyin edilmiştir. Dolap araları ve duvarlar, kubbe kasnaklarına kadar, çinilerle doludur. Bunların arasında şimdiye kadar hiçbir yerde görmediğimiz 16. asıra ait vazolu bir pano ve üzüm dalları ile süslü bordür çinileri, bilhassa işaret edilmeğe değer. Bunlar sarayın çini hazinesinden padişahın müsaadesi ile nakledilmiştir. Odayı çepçevre saran celî hattı ile yazılmış olan Ayet-i Kerime, Baltacı Mehmet Paşa oğlu Mustafa Paşa'ya aittir[29]. Giriş kapısının üzerindeki mermere hak edilmiş kabart ma tuğra ve üzerindeki gül de ayrıca zikre değer güzelliktedir.

Ayrıca kubbelerden sarkan orjinal madenî askılar da yerlerinde muhafaza edilmiştir. Bunlardan dört tanesi büyücek, sade top şeklinde olup yarım küre kubbenin birer köşesinden ve çift Muhammed yazılı madenî bir tane de ortadan sarkmaktadır. Beşik kubbenin ortasından armudî şekilli oymalı tunçdan, içi boş bir top, iki yanda ise çifte vav'lı askılar sarkmaktadır[30].

İMARET :

Bugün Ayasofya İmareti diye bahsedilen yer, külliyesinin aşhanesidir. Sultan I. Mahmud devrinde Ayasofya'ya ilâve edilen diğer kısımlar ile birlikte mâbedin kuzey yönüne yapılmıştır. Tamamen müstakil olup kısımlı bir bina, iki tane ön ve arka avlu ve iki tane de kapıdan müteşekkildir. Şimdi Vakıflar deposu olarak kullanılan binada iki nesil evveline kadar Ayasofya Evkafı Arşivi duruyordu. Fakat bakımsızlık ve ilgisizlikten yok olmuştur veya bir yere nakledilmiştir[31]. Binanın iki giriş kapısının üzerindeki yazılar devrin iyi hattatlarından Kızlarağası Beşir Ağa'nındır. Ayrıca doğu avludaki 1155 tarihli çeşmenin ve sokağa bakan iki müstakil kapının yazıları da aynı hattatındır.

Aşhanenin en ilgi çeken kısmı III. Ahmed çeşmesine bakan ve içten ön avluya açılan müstakil büyük merasim kapısıdır. Barok üslübunun İstanbul'daki en güzel nümunelerinden biridir. Tezyinatı orijinal olmakla beraber, saçak altı dekorlarının ne zaman olduğunu bilmediğimiz bir tamir esnasında değiştirilmiş olduğu görülmektedir. Eski resimlerden görülen barok tezyinata mukabil bugün mevcut tezyinat Rüstem Paşa Camiî çini motiflerini hatırlatan lacivert-kırmızı-beyaz bir boya madır. (Resim : 21).

MİNARELER :

Ayasofya'yı, Türk camiî hüviyetinde, her biri ayrı bir güzellik ile çeviren dört minare, bugün mevcut olmayan Fatih Sultan Mehmed'in tahta minaresi hakkında muhtelif neşriyat mevcuttur[32].

Muvakkithane :

Fossati onarımları esnasında Sultan Mecid tarafından yaptırılan muvak-

29. Devha-tül Küttab-Suyolcuzade Mehmed Necib Güzel Sanatlar Neşriyatı 1942 s. 121.

30. İstanbul Ansiklopedisi Cilt I. Ayasofya Kütüphanesi hakkında umumi bilgi ve takribi plân verilmektedir.

31. Ayasofya Camii - Phil İlhan Akçay s. 112.

32. Sancta Sophia's First minaret erected - Emerson and Van Nice Aemircan Journal of Archeology 1950.
— İstanbul minareleri - Prof. Semavi Eyice s. 51. 53. Türk Sanatı Tarihi - İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları. 1963.
— Türk Sanatı Tarihi, Celâl Esad Arseven s. 235.
— Minarelerimiz - Y. Mimar Sedat Çetintaş - Güzel Sanatlar Mecmuası 4. Cüz.
— Ayasofya Müzesi - Feridun Dirimtekin.
— Hadikatül Cevami - Ayvansarayî Hüseyin.
— Ayasofya Camii - Phil İ. Akçay.

kithane, külliyenin diğer parçaları gibi müstakil bir hüviyet taşır ve bir cephesi sokağa dönüktür. Bizans tarzını da biraz hatırlatan bina, II. Ampir stilinde, sekiz sütun üzerine inşa edilmiş olup, mevcutlarının en güzellerindendir. İç tavanı kabartma çiçekli, zemini mermerdir. Bugün müzenin bürosu vazifesini gören muvakkithane tahta bölmelere ayrılmış durumdadır ve ortada bulunan sabit mermer masadan başka eskiye ait demirbaş eşyaya sahip değildir. Ancak London, Prior markalı ve Türk işi muhafazalı bir saat işler vaziyette olup kullanılmaktadır. Bu ayaklı saatin bir eşi de müzenin sağ cihetinde durmaktadır.

Muvakkithanenin içinde vaktiyle pek çok yazı levhasının bulunduğu rivayet edilir. Bunu destekliyeci mahiyette şöyle bir hikâye duyduk; Muvakkithane'nin önünden beraberce geçen Hattat Şefik Bey ile hocası Kazasker Mustafa İzzet Efendi pencereden, içeride asılı duran Şefik Bey'in bir yazı levhasın görür, durur ve seyreder. Kazasker talebesini takdir ettiğini şöyle ifade eder: "Şefik, Allah beni sensiz cennete sokmasın".

Ayrıca Sultan Mecid'in de bir Ramazan'da burada iftar ettiği ve sonra teravih namazına gittiği anlatılmaktadır.

Temennimiz buranın ileride nümune bir muvakkithane olarak, bütün saatlerinin ve eşyasının bir araya toplanıp müze haline sokulmasıdır.

SEBİLLER :

Ayasofya Külliyesi'nde iki tane sebil bulunmaktadır. Bunlardan birincisi mabet avlusunda giriş kapısının solundadır. İki yüzlü olup, bir yüzü avluya diğeri de kapıya bakar. XVIII. inci asır yapısı olup dökme demirden şebekeleri vardır (Resim : 14 b).

33. İstanbul Sebilleri - İzzet Kumbaracılar İstanbul Devlet Basımevi 1938 - s. 64.

Sultan İbrahim tarafından XVII. inci asırda yaptırılan ikinci sebil ise mabet dışında Sultan III. Mehmed Türbesi'nin dış duvarları arasında köşede olup caddeye bakmaktadır. Klâsik Türk mimarisi tarzındadır ve şebekeleri mermer oymalı, ahşap ve sıva saçaklı, kurşun kubbelidir. Ayrıca içinde de oymalı mermer, büyük bir su küpü bulunmaktadır (Resim 23).

Son senelerde burası turistler için "Enformasyon Bürosu" olarak kullanılmakta ise de, eski tahta zemin yer yer kırıldığı için adeta tehlikeli bir hal almıştır.

ŞADIRVAN :

Sultan I. Mahmud devrinde yapılmış olan, külliyenin en güzel, en kıymetli parçalarından biri olan Şadırvan hakkında detaylı bilgi veren iki makale ve notlar[34] bulunmaktadır.

SÜBYAN MEKTEBİ :

Ayasofya avlusuna girişte solda, müstakil bir bina olan Sübyan Mektebi, Sultan I. Mahmud tarafından 1742 de yaptırılan ilâvelerden biridir. Kendine mahsus mimarî özellikleri var, lâkin süslemeleri bakımından sade olan bir yapıdır. Maamafih dış duvarlarının tuğla tezyinatı buraya hoş bir görünüş kazandırmaktadır. Hakkında kayda değer bilgi edinilememiştir.

HÜNKÂR DAİRESİ - (Mahfel-i Humayun) - :

Ayasofya'nın doğu yönünde, III. Ahmed Çeşmesi karşısına rastlayan ilâve kısım ve kapı, içerideki Hünkâr Mahfili'ni dışarıya bağlayan padişaha mahsus dairedir ve mabede tam

34. Ayasofya Şadırvanı - İstanbul Ansiklopedisi. s. 1484 - 1486.

— XVIII. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı - Sezer Tansuğ - Vakıflar Dergisi sayı VI. İstanbul 1965 s. 93 - 101 (Şadırvan hakkında daha geniş bib. makalede verilmektedir).

bitişiktir. Abdülmecid Devrinde Fossati onarımı esnasında inşa edilen karakterli yapılardan biridir. Caddeden itibaren, içerideki mahfille aynı seviyede bulunmaktadır. Tamirden evvel burada müstakil, ufak bir binanın bulunduğu, mahfile ufak bir merdiven ile çıkıldığını öğrendik[35]. Bugün buralardan geriye bir iz kalmamıştır.

Hünkâr Dairesi'nin dış yönü süslü, buna mukabil iç kısımları sadedir. Girişte büyücek bir hol, sağda küçük bir oda bulunur. Küçük odanın iki kapısından ufak bir kahve ocağına ve tuvalete geçilir. Holden genişlemesine bir dehlize, oradan da penceresi olmayan esas salona girilir. Esas Hünkâr mahfili'ne buradan geçilmektedir. Dahili tezyinatın sade olduğu, salonda bir mihrabın bulunduğu, mihrabın üstünde ve karşı duvarında boya ile resmedilmiş Mekke-Medine tasvirleri olduğu anlatılmıştır.

Tavanlara ait bir bilgi edinilemedi.

Harici yönü ile dairenin ihtişamlı bir görünüşü vardır. Kapının üstünde mermere hakkedilmiş Kazasker Mustafa İzzet'in talik hattı ile yazılı kitabesi H. 1265 (1849) ve onun üzeride güneş şualarına benzer motifler arasında Sultan Abdülmecid'in tuğrası (Tuğrakeş Sabit imzalı) bulunmaktadır. Tuğranın bulunduğu yükseklikten ön kısmı çeviren mermer nakışlar XVI. asır karakterini taşıyan motiflerden yapılmıştır. (Resim 27[1]) Pencereleri ve üstteki geniş alınlıkları kaplıyan demir şebekeler devrinin zarif örnekleridir.

TÜRBELER :

Ayasofya Külliyesi'nin en güzide parçaları şüphesiz türbeleridir. Üç tanesi Osmanlı Mimarisi'nin en mühimlerinin başında geldiği gibi, İstanbulda bulunan emsallerinin arasında en güzelleridir de. (1 — Mimar Koca Sinan eseri (985) 1577 tarihli II. Selim Türbesi) (2 — Mimar Davut Ağa Eseri (1009) 1600 tarihli III. Murad Türbesi) (3 — Mimar Dalgıç Ahmed Eseri (1017) 1608 tarihli III. Mehmet Türbesi). Ayrıca III. Murat Türbesi'ne bitişik olan küçük, Şehzadeler Türbesi, mühim olmamakla beraber bahsedilmeğe değer özelliklere sahiptir. Beşinci olarak da Sultan İbrahim Türbesi olarak tanınan, evvelâ kilise vaftizhanesi, sonradan cami yağhanesi olarak kullanılan bina, iki Osmanlı Padişahına türbe olarak son şekli ile hazireyi tamamlamıştır.

Türbelerdeki muhtelif çalışmalarımız esnasında incelediğimiz klâsik Türk süslemelerinin çeşit bolluğu, zerafeti ve mükemmel desenleri üzerinde bilhassa durmak isteriz. Konuyu ele alıp işlemek, yüzlerce örnek ve rölöve hazırlamak mümkün ve bizce lüzumludur.

Türbenin tarihçesi ve mimari özellikleri muhtelif kitap veya risaleler de kısaca da olsa ele alınmıştır. Bu bilgileri tekrarlamaktansa bulabildiğimiz nisbette bibliyografyasını vermekle yetineceğiz[36]. "Ayasofya Türbeleri" ayrıca bir kitaba konu olabilecek kadar geniş ve teferruatlıdır.

ALEMLER :

Ayasofya mamuresini süsleyen tezyini detaylardan biri de alemlerdir. (Resim 28) Kütüphane ve şadırvanın süslü, yazılı ve muhtelif alemleri ile III. Mehmet, III. Murat Türbeleri'nin

35. Feridun Dirimtekin'den

36. Türbelere dair Bibliografya:

— Asırlar boyunca İstanbul s. 150 - 154.

— Aya Sophia - Ali Sami Boyar - La Turquie Kemaliste no: 41 Şubat 1942.

— II Selim türbesi - İbrahim Artuk - Ayasofya müzesi yıllığı no: 6 İstanbul 1965 s. 47 - 59.

— Ayasofya Haziresi Türbeleri - Tahsin Tüzün - İstanbul Edebiyatı Fakültesi, Sanat Tarihi Lisans Tezi 1952.

— Türk Sanatı - Prof. Ernst Diez, Prof. Oktay Aslanapa İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi yayınlarından s. 175 - 176.

— Turkish Ceramics - Tahsin Öz Basın Yayın Müd. yayınlarından s. 32 - 33.

süslü fakat yazısız alemleri devirlerinin güzey parçaları olduğu bilhassa işaret edilmelidir. Büyük kubbe alemi de orijinal olup, Sokullu Mehmed Paşa vakfıdır. Ayrıca II. Selim Türbesinin sade Apis boynuzu biçimi alemi tipinde orijinal alemleri, imaret parçaları üzerinde görmek kabildir. Minare alemleri hilâl biçiminde yapılmış olup devrimize aittir.

AYASOFYA MEDRESESİ :

Bugün yerinde bulunmayan, fakat bir fetih hatırası olarak yad etmeden geçemiyeceğimiz Fatih Medresesi ise, külliyenin önemli bir parçası idi. Yeni, harap ve perişan olduğu söylentileri ile alelacele ortadan kaldırıldığı (1935) senesinde, basında ve ilim muhitinde büyük yankılar olan medrese hakkında muhtelif neşriyat mevcuttur[38]. Ayrıca 1924 senesinde medresenin hekimliğinde bulunurken orada incelemeler yapan Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'den kısaca şu bilgiyi edindik:

"Ayasofya ve Pantokrator (Zeyrek) de papazlardan açılan odalara talebe yerleştirilerek derslere başlanmıştır. Ayasofyada ilk derse başlanmıştır. Ayasofyada ilk derse başlayan Fatih'in hocası meşhur Şeyhülislâm Molla Hüsrev (Feramuz Bin Ali) dir. Pantokrator'da da Molla Zeyrek ve Ali Tusi.

Bundan sonra başlangıç ve bitiş tarihini bilemediğimiz medrese Ayasofya'nın ana kapılarından meydana açılan kısmın solunda, iki kısımdan ibaret yapılmıştır. Bunun bir kısmında Akşemseddin'in ders vermesine ve ikâmetine ayrıldığı kayıtlıdır.

Bu medresenin beş asrı dolduran bir mazisi var.... Bizzat İstanbul'un vasatî olarak her semtte, her asırda bir metre yüksekliğine göre bu medrese üç buçuk metre aşağıda kalmıştır. 915 (1510) Hareket-i arzında İstanbul'un Fatih devrinde yapılan bütün imar eserleri ağır tahribata uğramış ve medrese de II. Sultan Bayezid'in tamirini görmüştür.

Ayasofya Medresesi'nin İstanbulun fethinden sonra Türklerde ilim ve san'at devrinde hizmeti büyük olmuştur. 1264-1265 (1847-1848) de Fossati'nin Ayasofya tamirinde bu eski binanın üzerine iki kat o zaman usulünce dışı kârgir, içi ahşap çok odalı, geniş ve uzun bir bina yapılarak medrese olarak kullanılmıştır.

"Dârü'l - Hilâfeti'l - aliyye" medreselerinden biri "Hariç" programına dâhil olarak 1924 senesine kadar kullanılmıştır."

III — Hemen her eski büyük abidenin kendine göre efsaneleri, hikâyeleri vardır. Ayasofya ise bu hususda müstesna bir duruma ulaşmıştır. Osmanlı Devrinde İsantbul'un adeta göz bebeği olmuş ve az mabede nasib olan hürmeti, itinayı görmüştür. Dolayısıyla pek çok tarihi olaylara sahnedir ve efsaneleri de çok boldur. Konu geniş olduğu için ayrıca etüd edilmelidir, kanısındayız[38].

37. Mühim bir mesele - Ali Sami Boyar - Tanin 12. Ağustos 1945.

— Ayasofya Medresesi - Prof. Dr. Süheyl Ünver.

— Ali Kuşçi - Hayatı ve Eserleri - Prof. Dr. A. Süheyl Ünver İ. Üniversitesi Fen Fakültesi monografileri sayı, 1. 1948.

— Fatih devri mimarisi - Y. Müh. Ekrem Hakkı Ayverdi - İstanbul matbaası 1953, s. 277 - 278.

— Fatih Medreseleri - Muzaffer Gökmen İst. 1943.

38. Ayasofya olayları ve efsaneleri hakkında bibliografya:

— Ayasofya Türk efsaneleri hakkında - Prof. Dr. A. Süheyl Ünver Türk Folklor Araştırma dergisi.

— Ayasofya'ya dair ait esfaneler.

— Ayasofya'da bazı tarihi günler - Halûk Şehsuvaroğlu Asırlar boyunca İstanbul - s. 48 - 50.

— Hagia Sophia Nurettin Can Gülekli.

— Türkish press, broadcosting and Tourist department s. 58 - 75.

— İstanbul Ansiklopedisi - Reşad Ekrem Koçu İstanbul 1960. Cilt 3 de bahisler:

Ayasofya'da dair söylentiler
Ayasofya'da Evliya Çelebi.
Ayasofya'da Lady Montague
Ayasofya İçtimai
Ayasofya içinde Özbek Dervişi ve meczub vak'ası
Ayasofya yangınları

— Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi - Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman İstanbul 1969 Cilt I s. 136 - 144.

— Tarih ve Efsaneleri ile İstanbul - Niyazi Ahmed Banoğlu İstanbul 1966 s. 265 - 294.

— İstanbul Folkloru - Mehmed Halit Bayrı İstanbul 1947 s. 143.

39. Ayasofya, Türk eserleri hakkında bulunabilen sair bibliografya:

— Türkleşmiş bir Bizans Abidesi - Y. Mimar Ali Saim Ülgen, Selâmet Dergisi sayı 10, Ocak 1963.

— Ayasofya Meselesi - Halim Bâki Kunter, Yeni İstanbul 10. Nisan - 23 Nisan 1966.

— Ayasofya'nın Evkafı defteri - Halen (Muallim M. Cevdet) "tefrika" Belediye Kütüphanesinde ayrı bir kısımda yazma kitapların arasında (0.80) durmaktadır. 1548 (955) tarihli olup 418 sahifedir.

— Les art décoratifs Turcs - Celâl Esat Arseven - İstanbul Millî Eğitim Basımevi s. 157.

— Fatih İmareti Vakfiyesi Osman Ergin İstanbul 1945

— Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmet II. Tahsin Öz Fatih neşriyatından 1935.

— Ayasofya manzumesinden Türk motifleri - Azade Akar - Tercüman 14. Aralık. 1966 - 11. Ocak.1967 (Tefrika.)

— Ayasofya'daki Tezyinat, Azade Akar Tercüman 1.Ocak.1966.

— Fatih ve Ayasofya - Prof. Dr. M. C. Şehabettin Tekindağ Fethin 511. inci yıldönümü konferansları İstanbul Üniversitesi yayınlarından 1964. s. 60 - 65.

— İstanbul ve Eski Eserleri - Ali Saim Ülgen. İstanbul, Milli Mecmua Matbaası 1933 s. 64 - 66.

— Ayasofya müzesi yıllıkları (Annual of Ayasofya Museum).

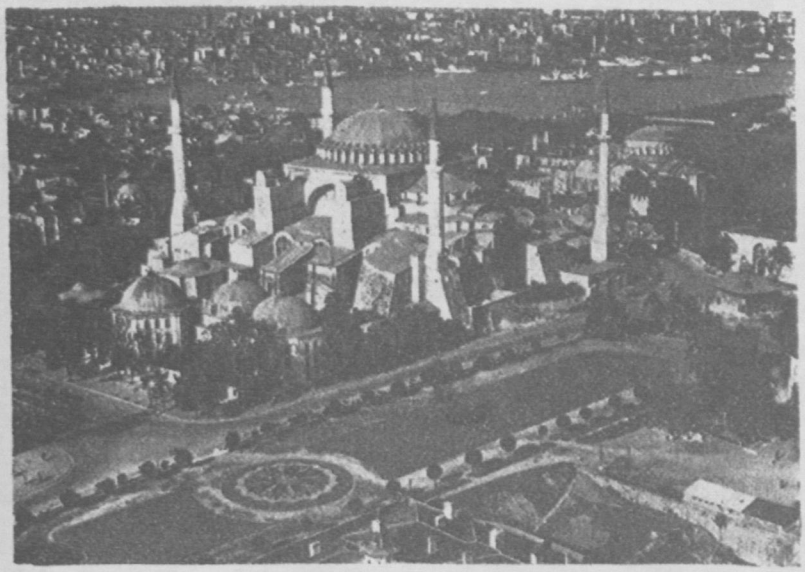

Resim : 1 — Ayasofya ve Külliyesinin bugünkü görünüşü

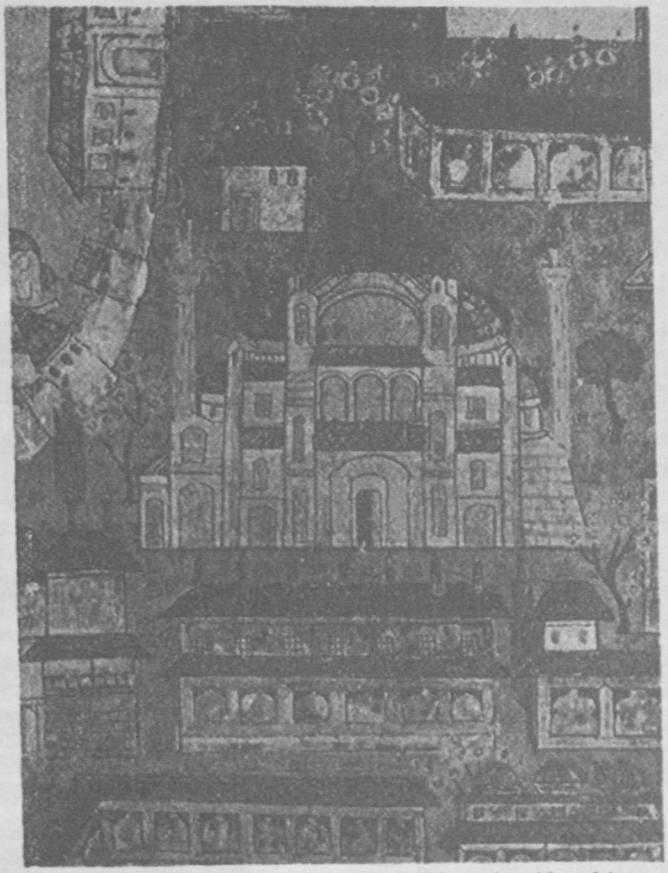

Resim: 2 — Ayasofya, XVI. asırda Matrakçı Nasuh'un mınyatüründe. (üniversite kütüp.)

Resim: 3 — Fossati tamirinden evvel Ayasofya içini gösteren resim: (Aslı Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsünde bulunan bir *suluboya resminden)*

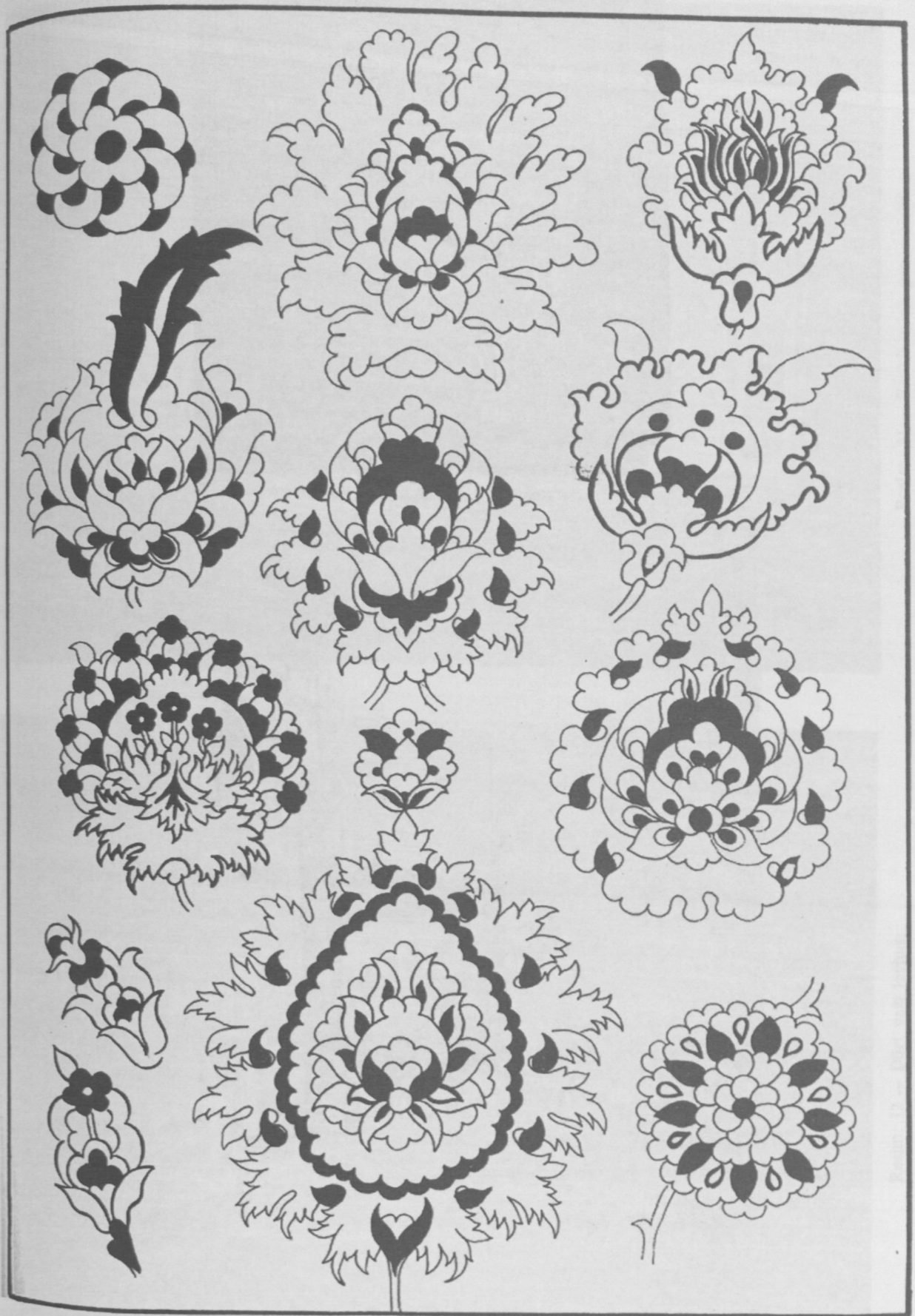

Resim: 7 — Eski Hünkâr Mahfili çinilerinden muhtelif hataî desenler

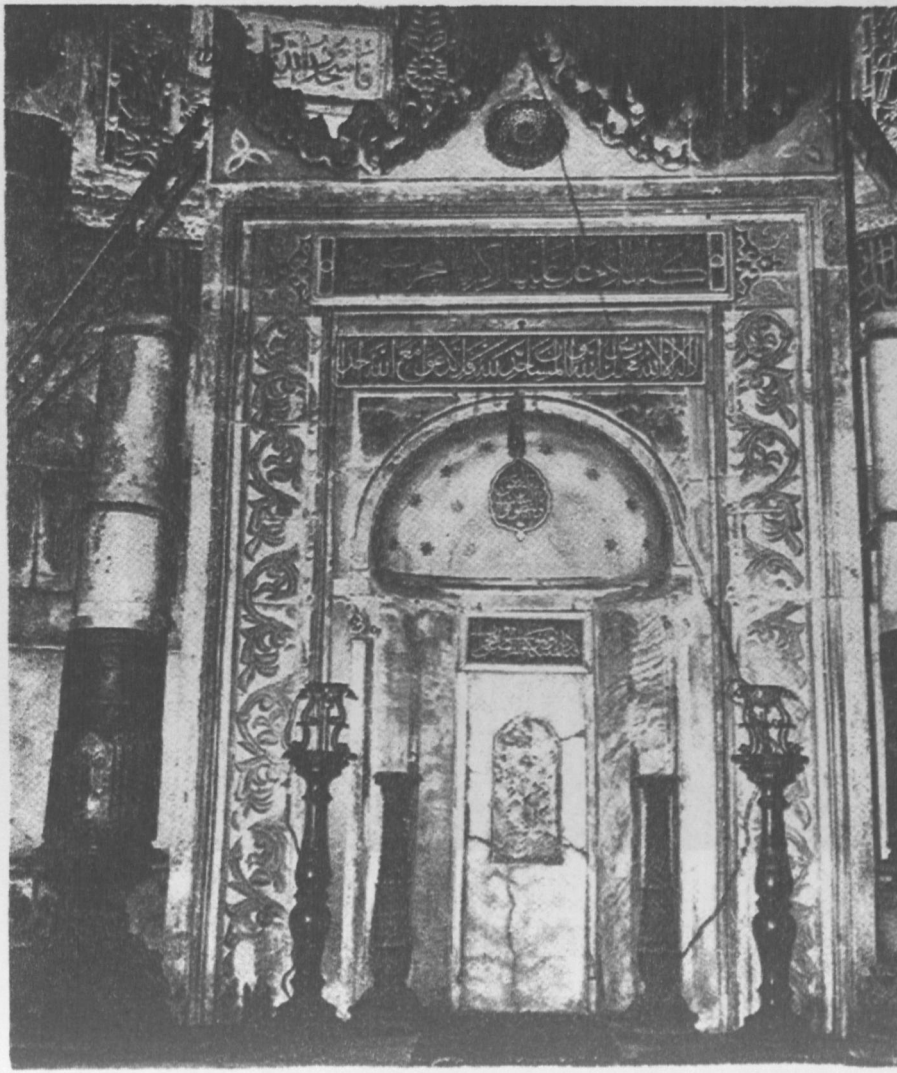

Resim: 4 — Mihrabın umumi görünüşü.

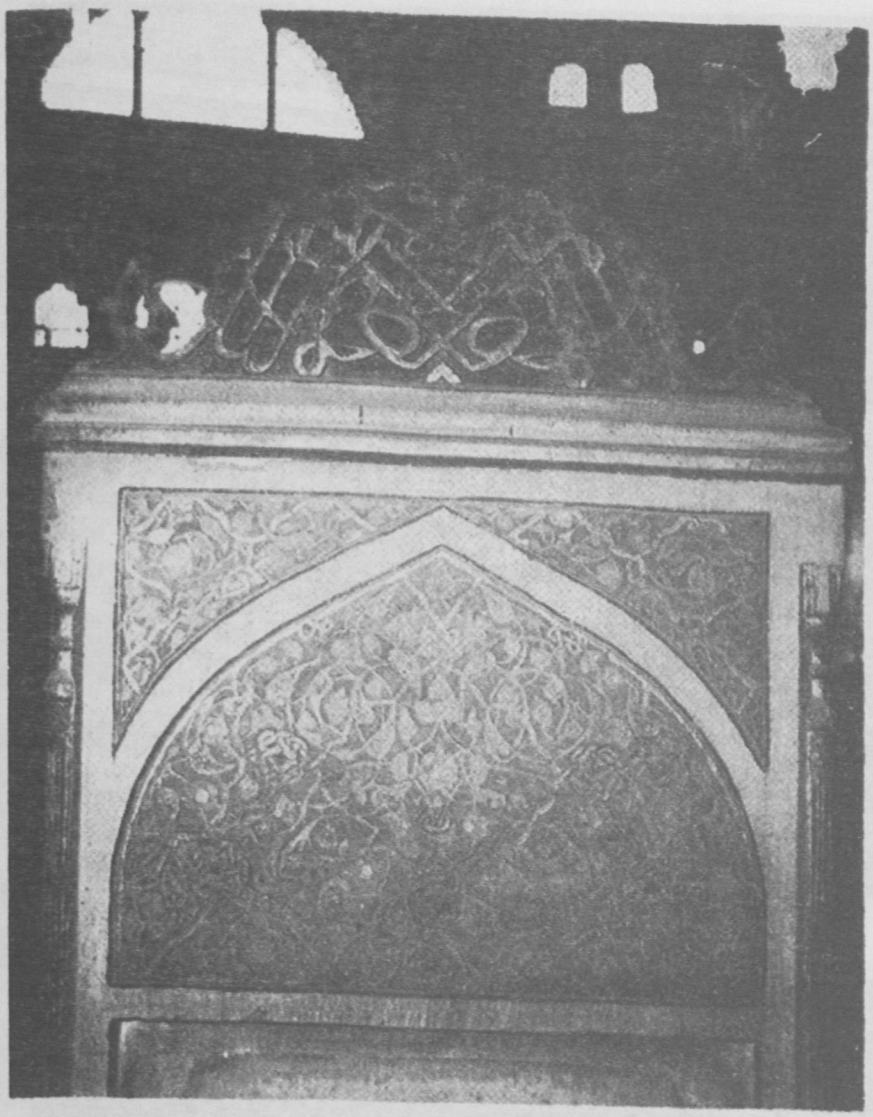

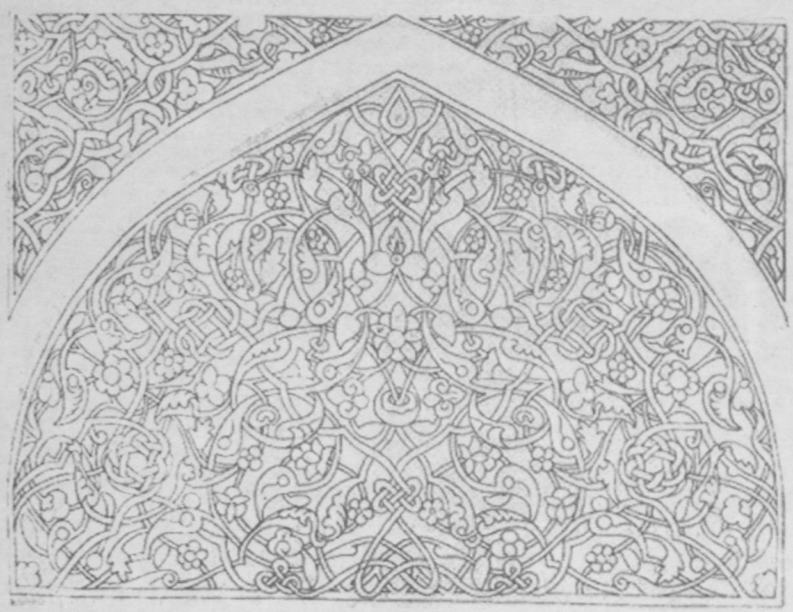

Resim: 5 — Minber kapısının iç kısım naklışlarının fotosu ve desen çizgileri.

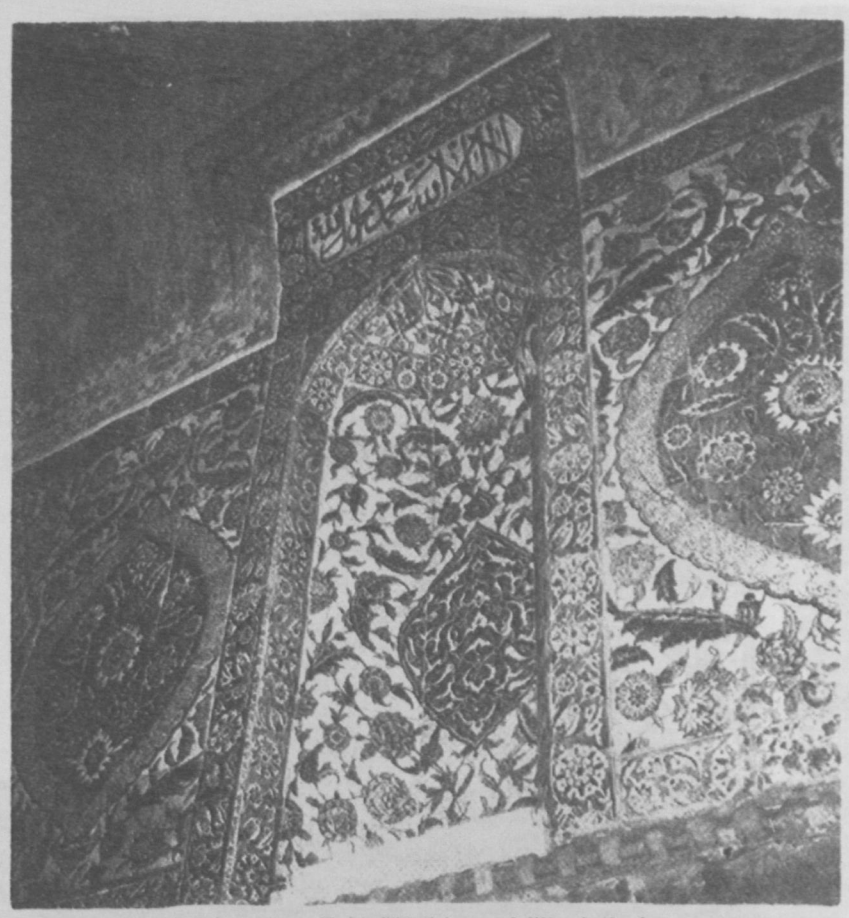

Resim: 6 — Eski Hünkâr mahfili çinileri.

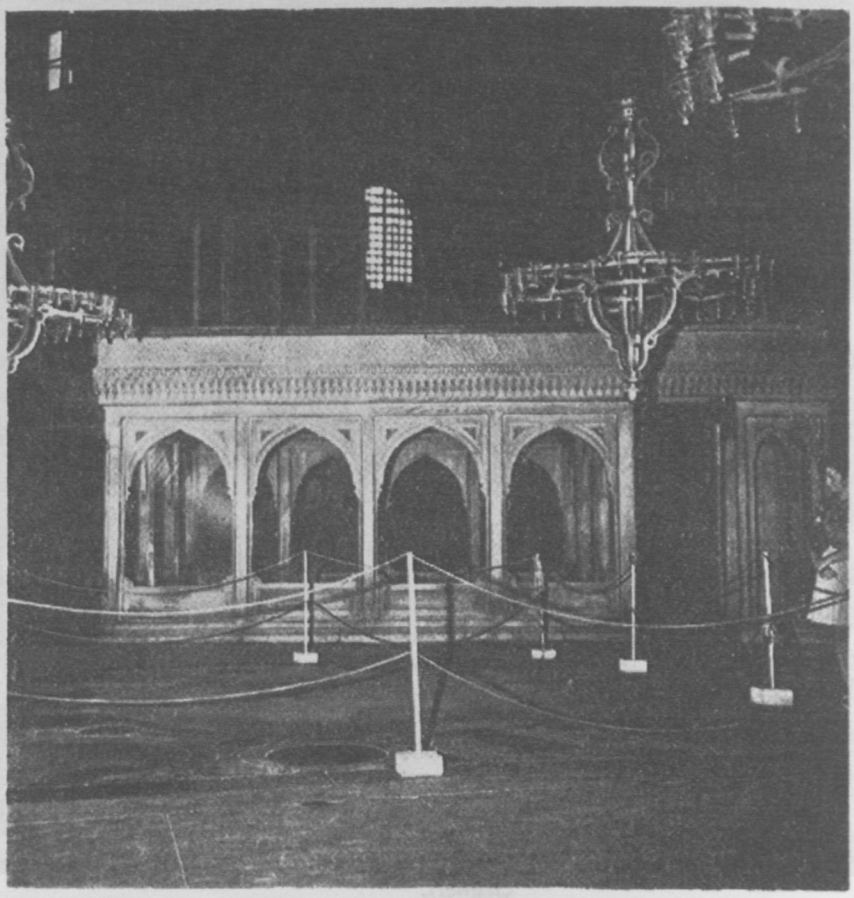

Resim: 8 — Müezzin mahfili

Resim: 9 — Küçük Su köprü

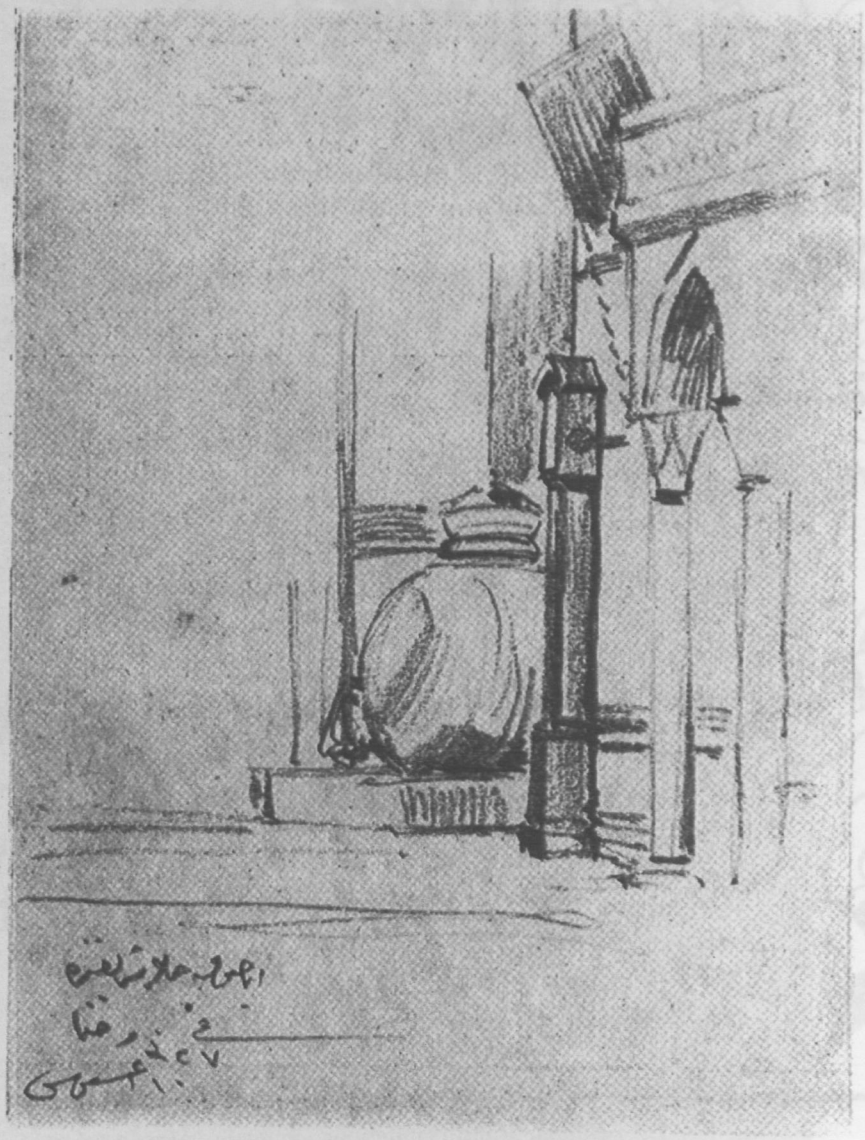

Resim: 10 – 1911 (1327 Tarihli Hoca Ali Rıza Bey'in kara kalem bir resmi (Bergama küpü, sandıklı saat ve bir yazı levhası).

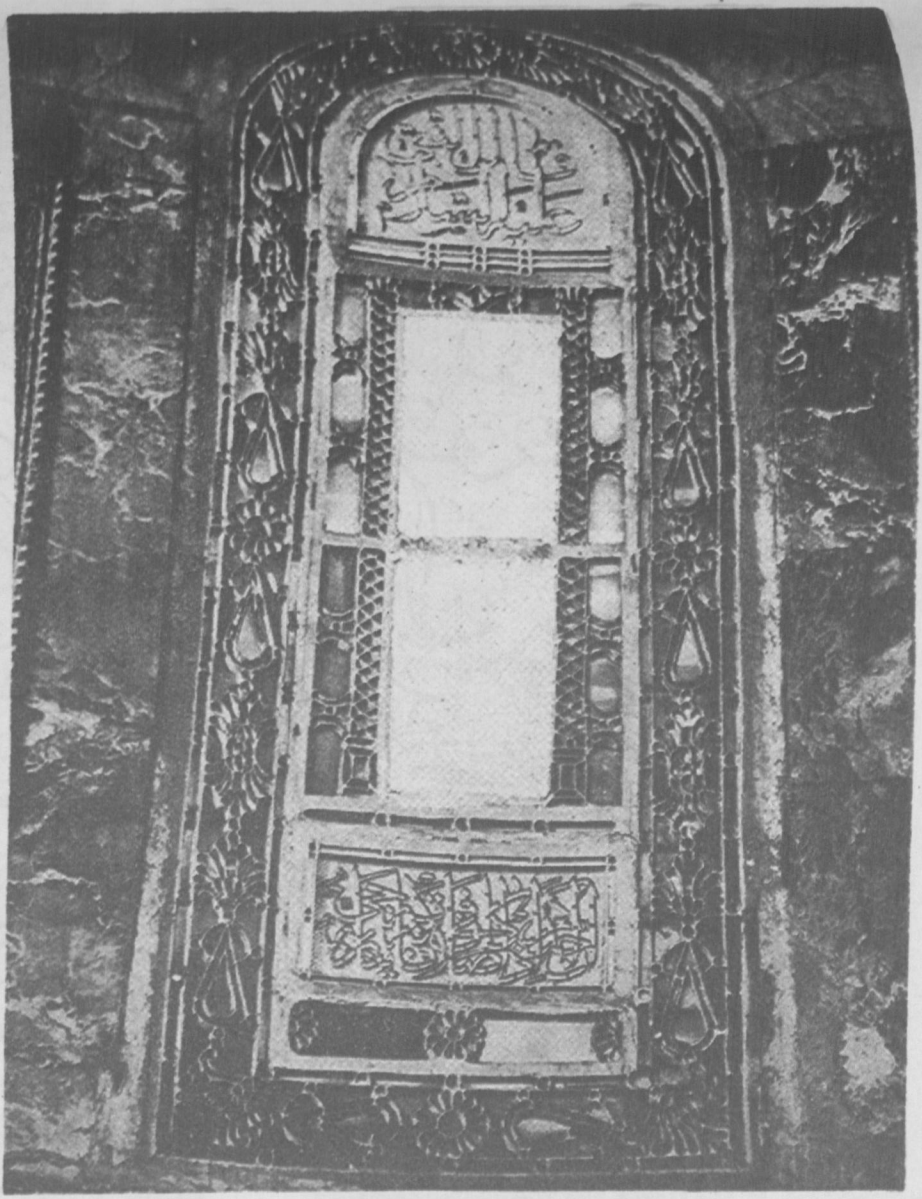

Resim: 11 — Renkli camlı pencerelerden

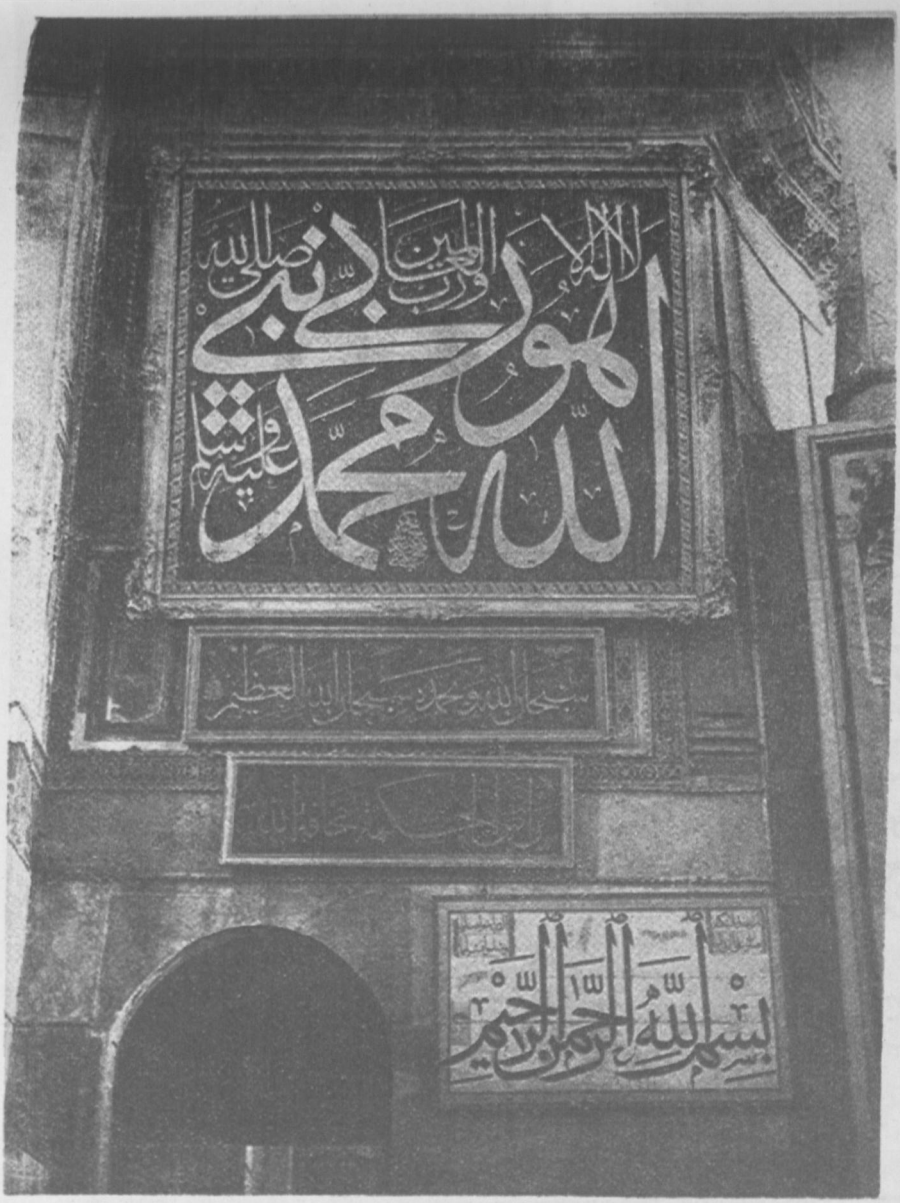

Resim: 12 — Dört yazı levhası

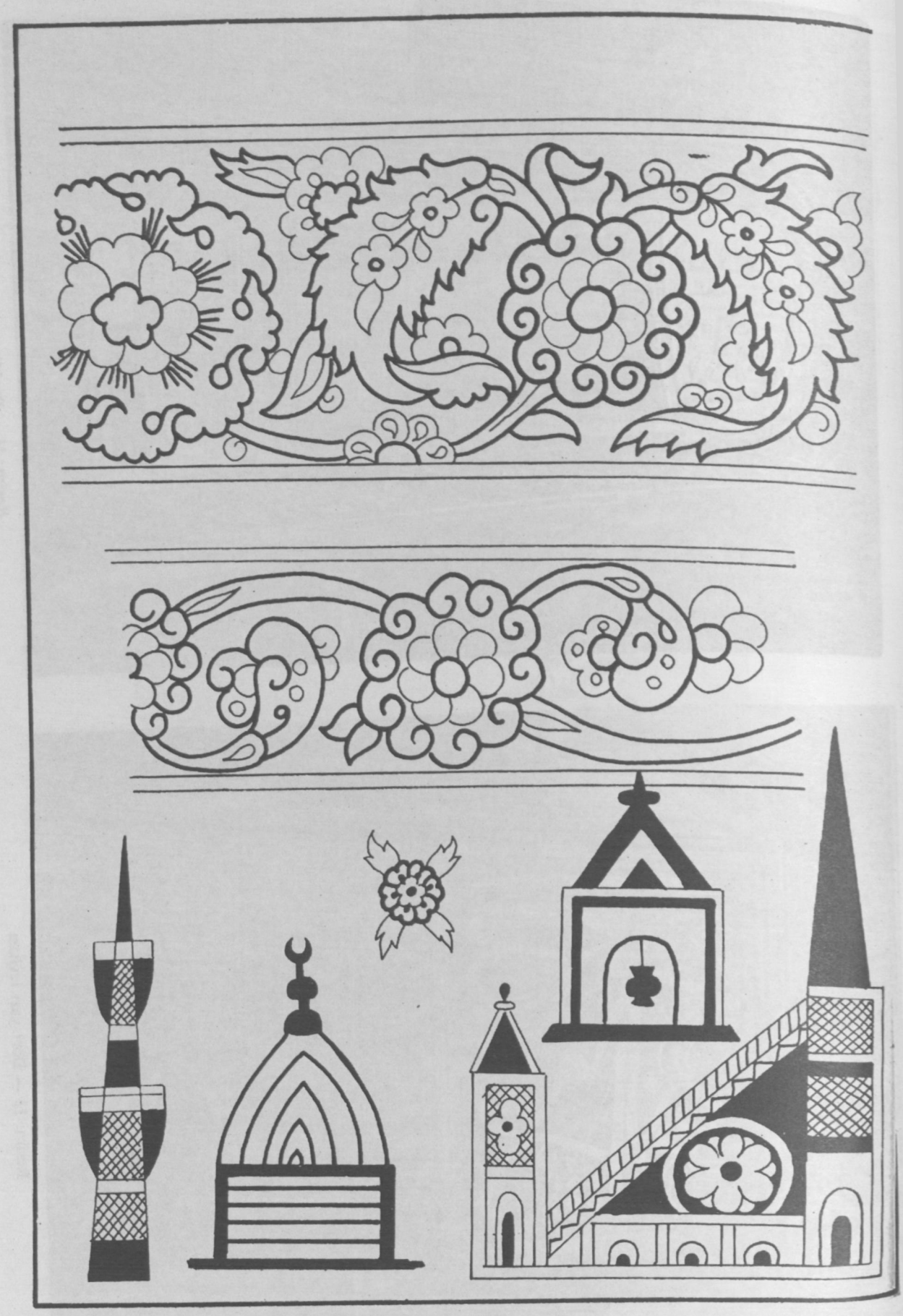

Resim: 13 — Mekke - Medine tasvirli çinilerden detay desenler

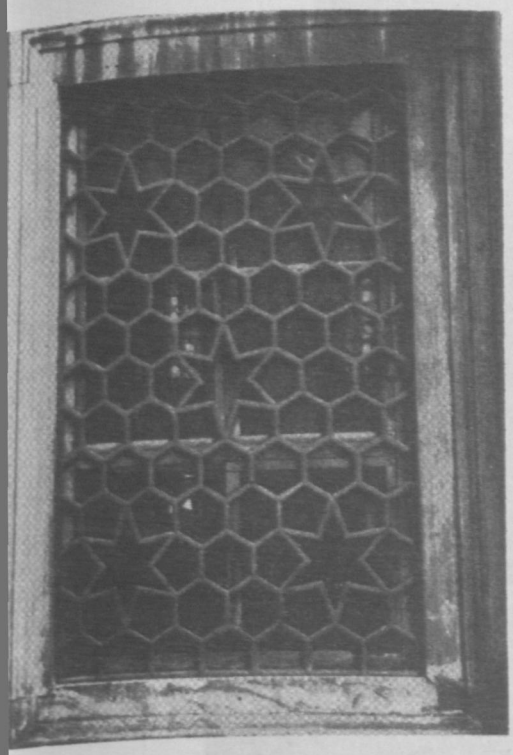

Resim: 14-15 — Şebekeler a) İç avlu sebilinden detay

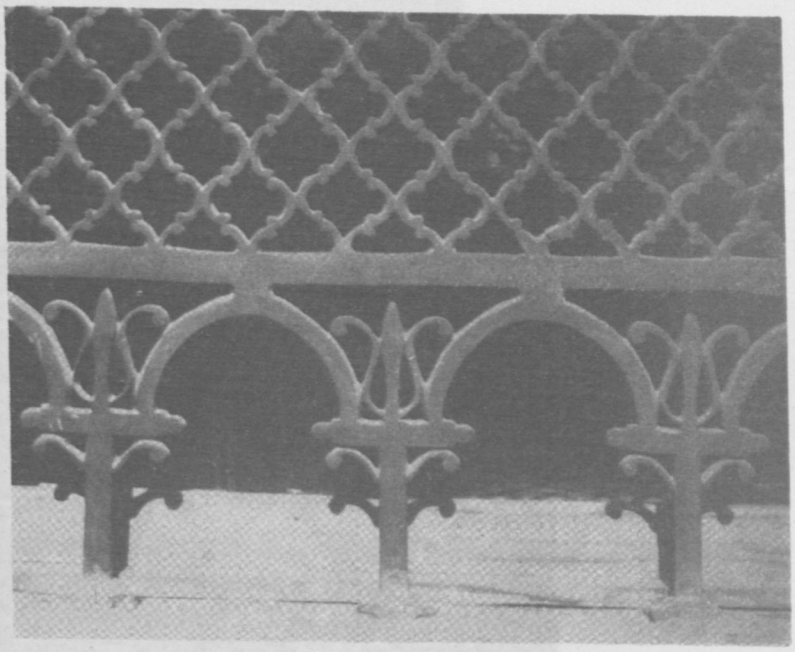

Resim: b — III. Murat Türbesi pencere demirleri

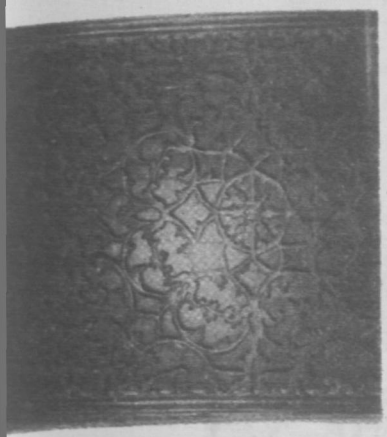

Resim: c — Kütüphanenin tunç bölmelerinden detay

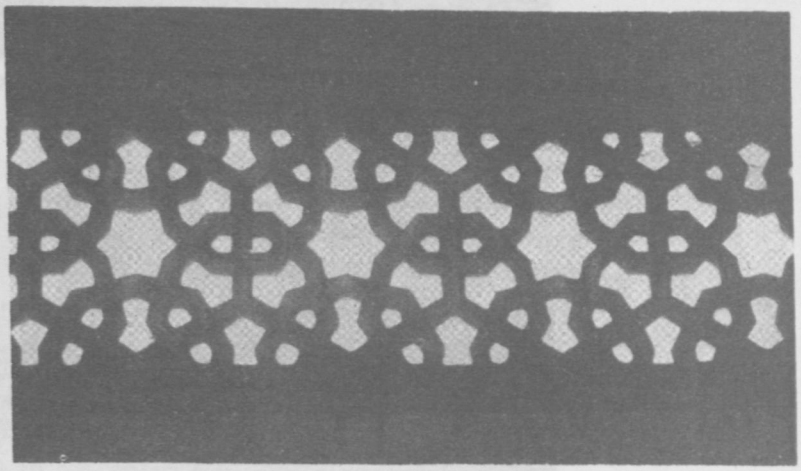

Resim: d — II. Selim Türbesinden mermer şebeke detayı

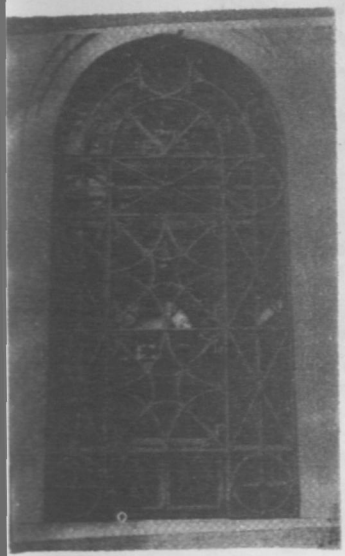

Resim: e — Muvakkithane pencere demirleri

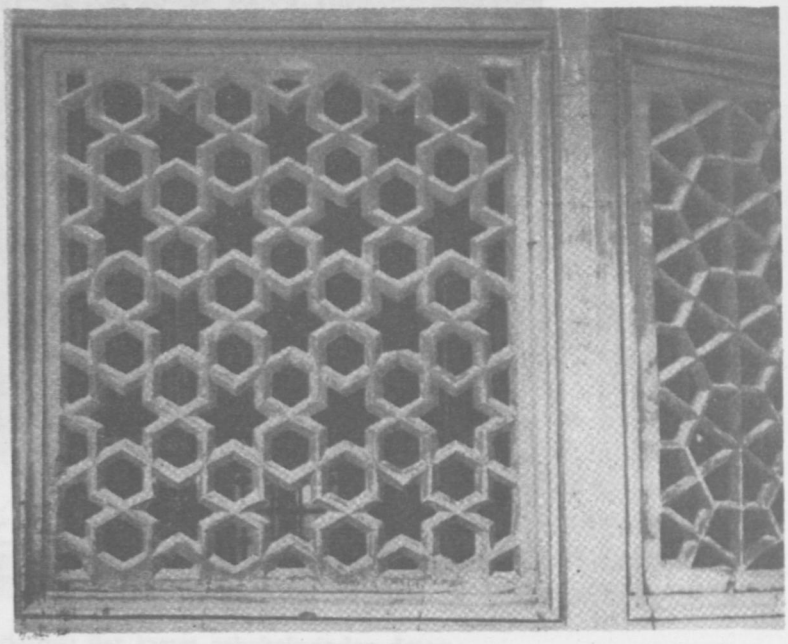

Resim: f — Sultan İbrahim Sebili'nin mermer şebekelerinden detay

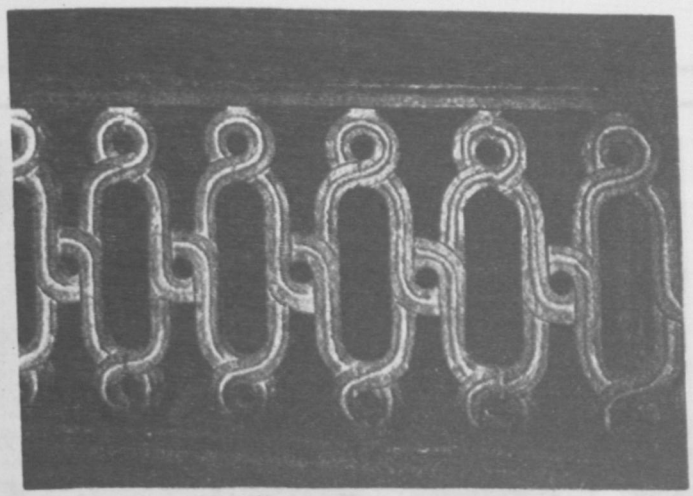

Resim: i — Mâbet içindeki zencerek desenli tahta maksurelerden bir kısım.

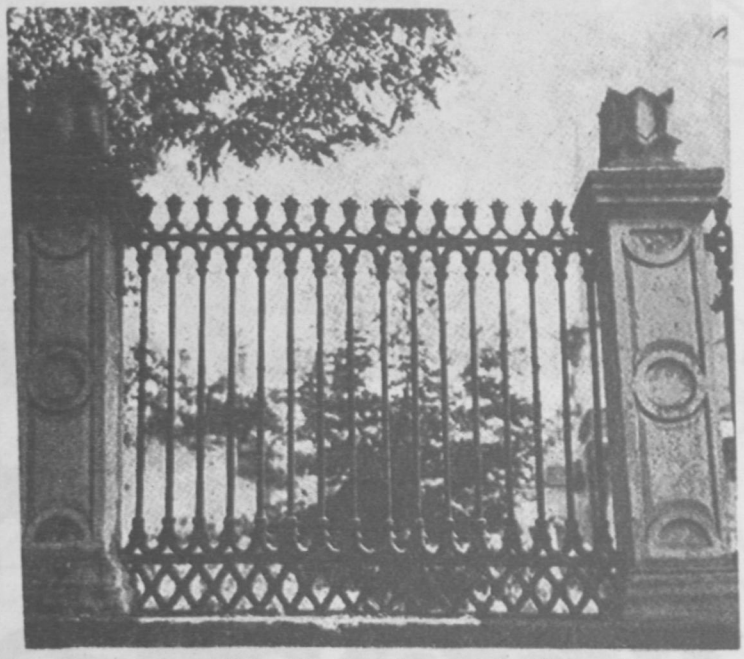

Resim: k — Fossati onarımları esnasında yapılan ve külliyeyi dıştan çeviren parmaklıklardan detay

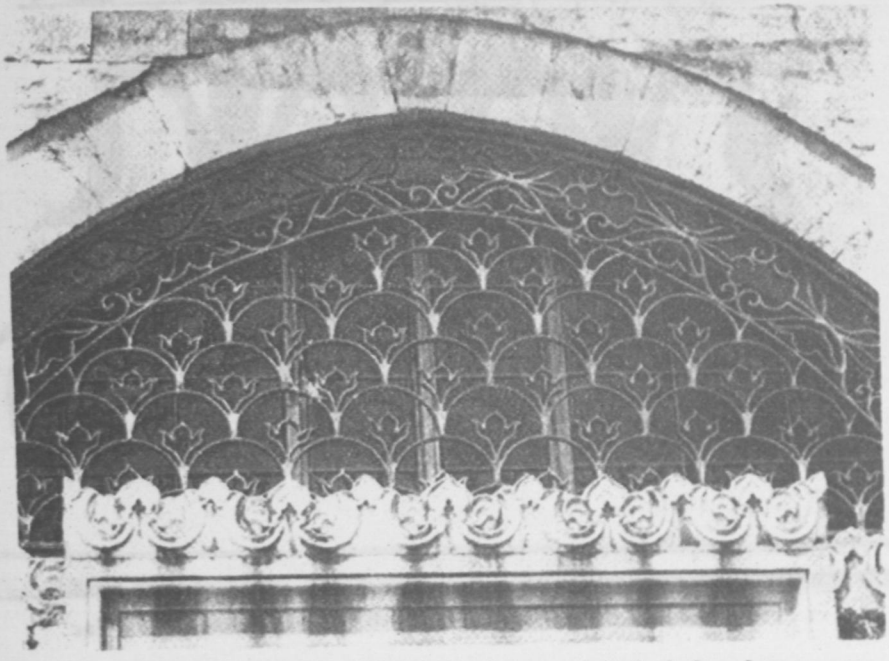

Resim: l — Hünkâr dairesi üst kısım sebekelerinden detay

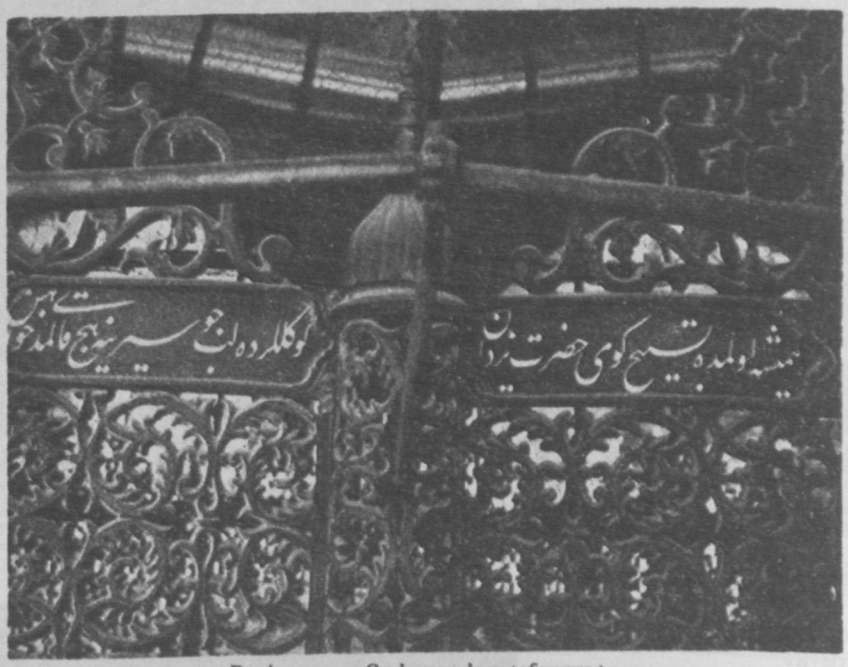

Resim: g — Şadırvandan teferruat

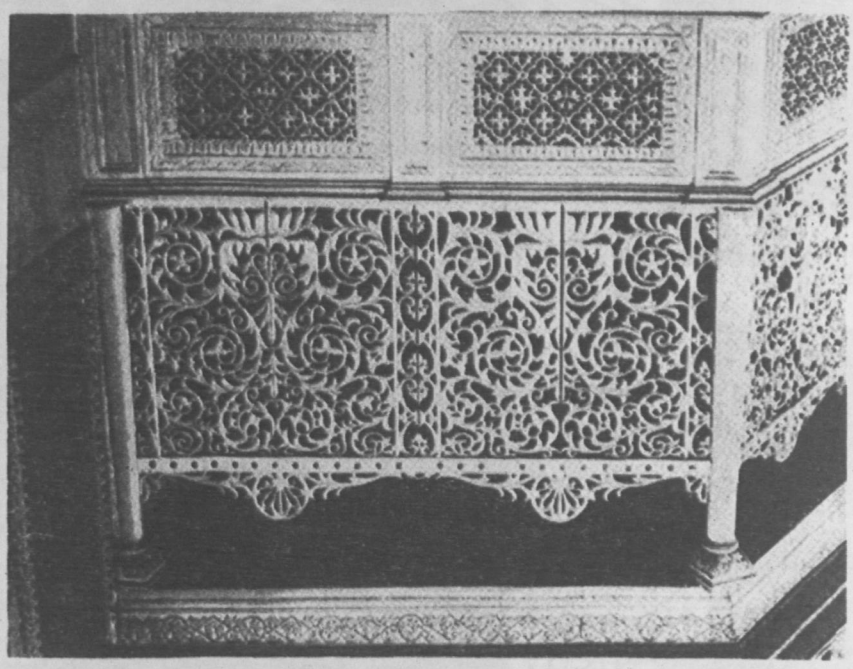

Resim: h — Yeni Hünkâr mahfili, detay

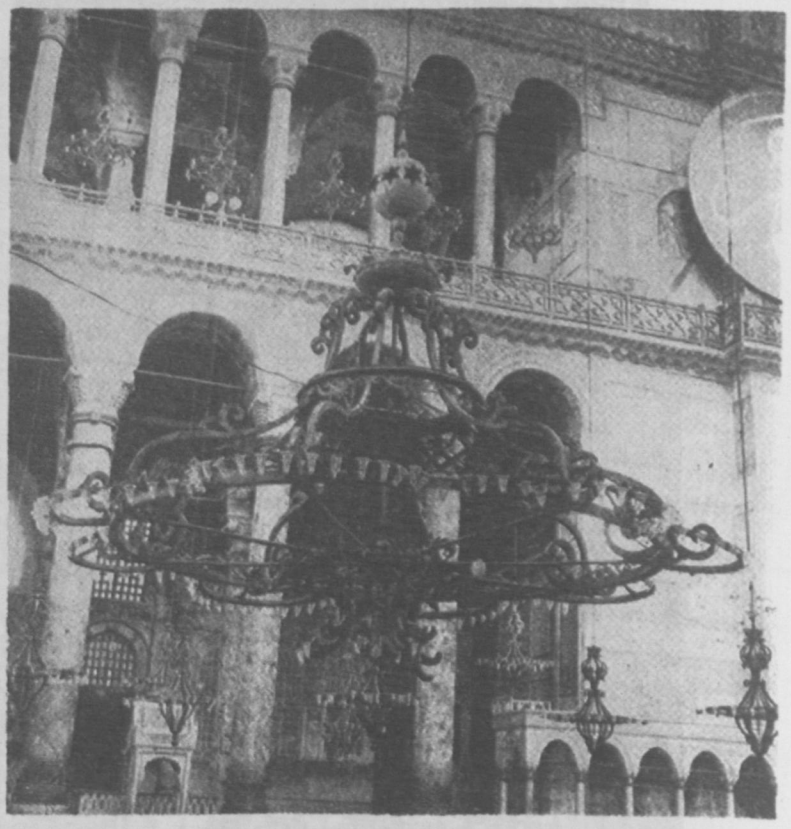

Resim: 16 — Büyük Kandilin resmi ve nakışlarından detaylar

Resim: 17 — Mihrap önünde duran büyük mumların kollukları üzerine yapılmış XIX. asır çiçek nakışlarının çizgileri

Resim: 18 — Mihrap önünde duran büyük mumların kollukları üzerinde yapılmış XIX. asır çiçek nakışlarının çizgileri

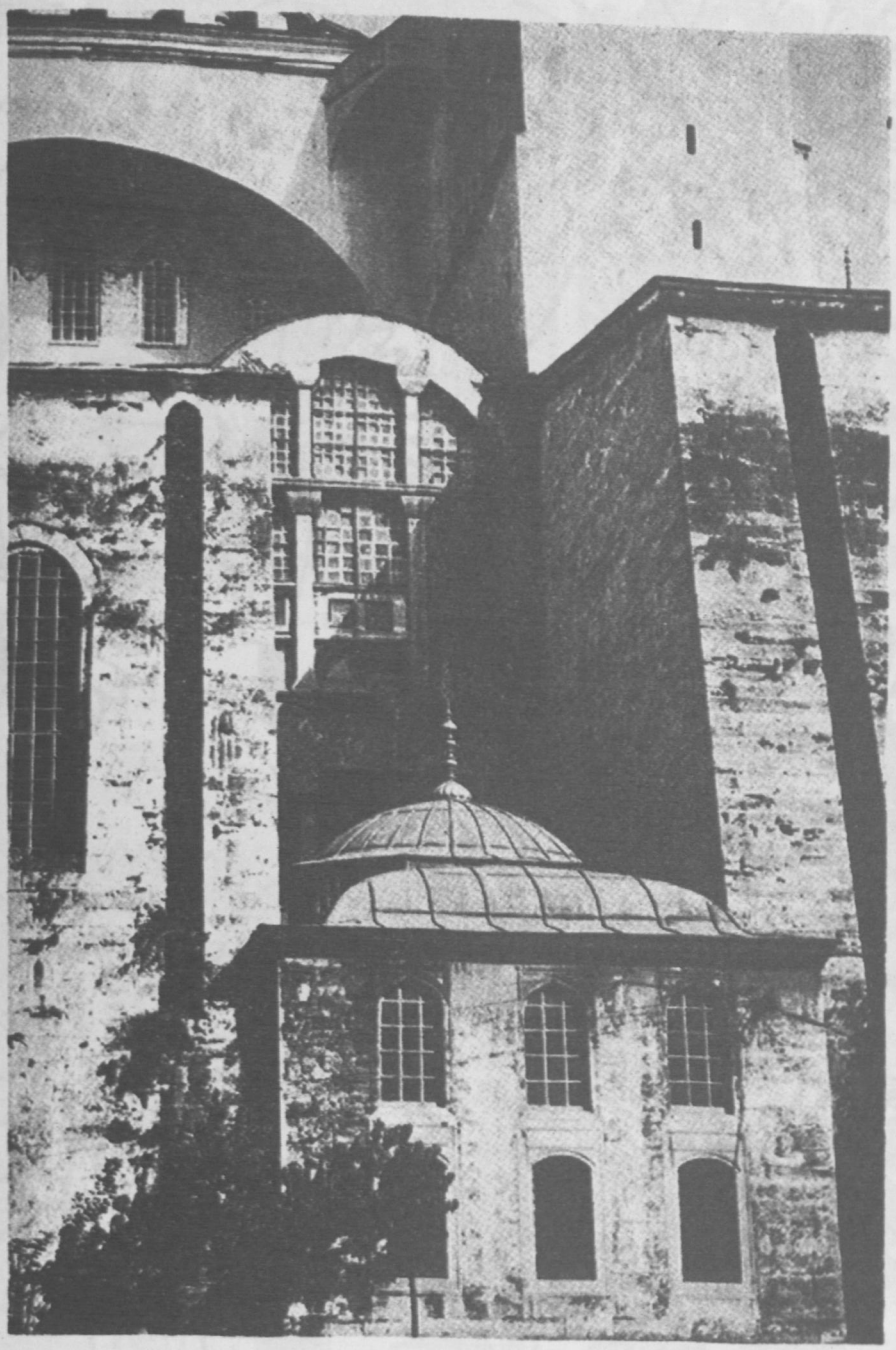

Resim: 19 — Kütüphanenin harici görünüşü

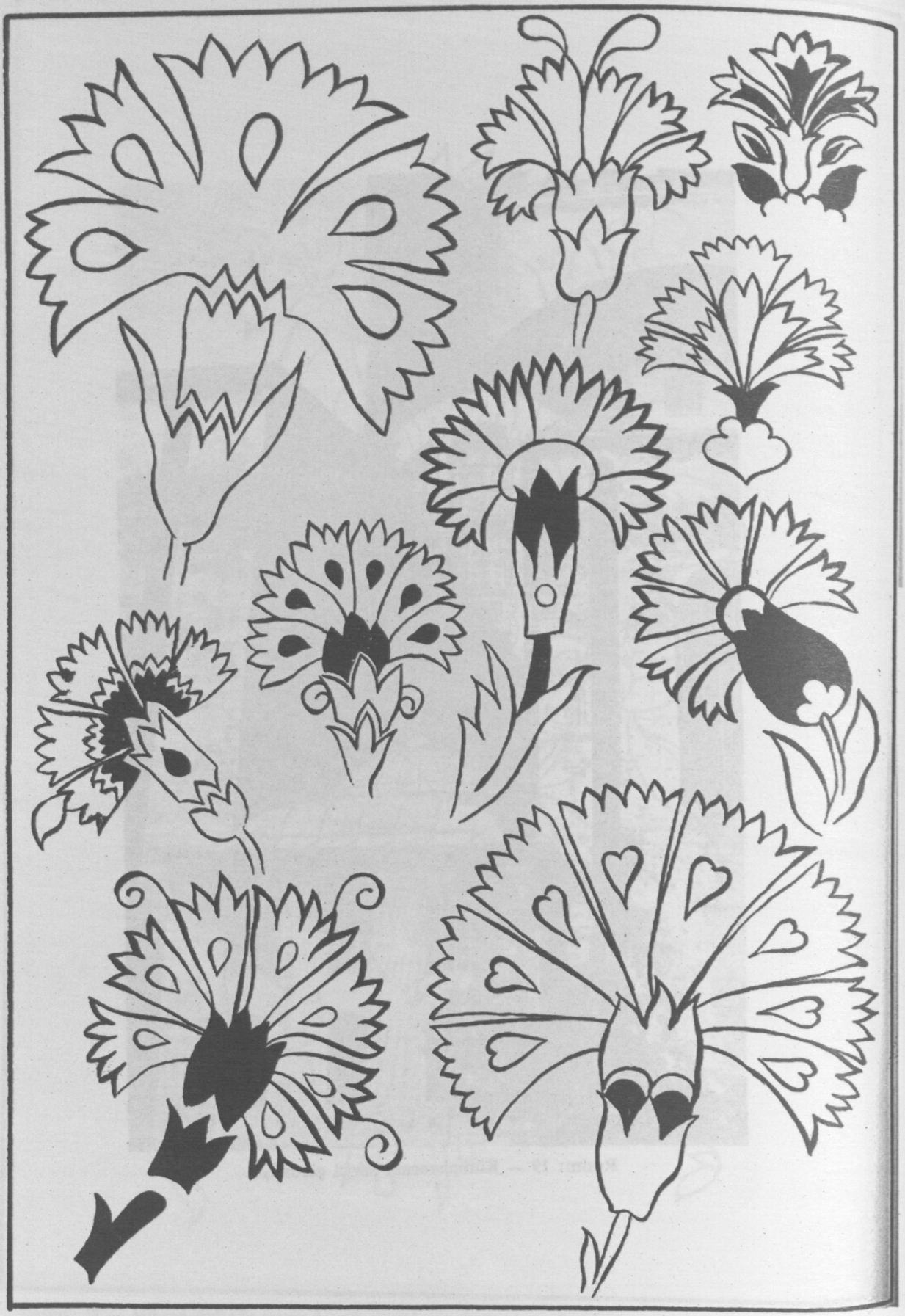

Resim: 20 — Kütüphane çinilerinden muhtelif karanfil desenleri.

Resim: 21 — İmaret (Aşhane) kapısı a — Bugünkü hali.

Resim: c — Nakışların bugünkü desenleri

Resim: b — XIX. asırdaki Barok saçak altı tezyinatını gösteren bir resim

Resim d — Rüstem Paşa Camii çinilerinden bir detay

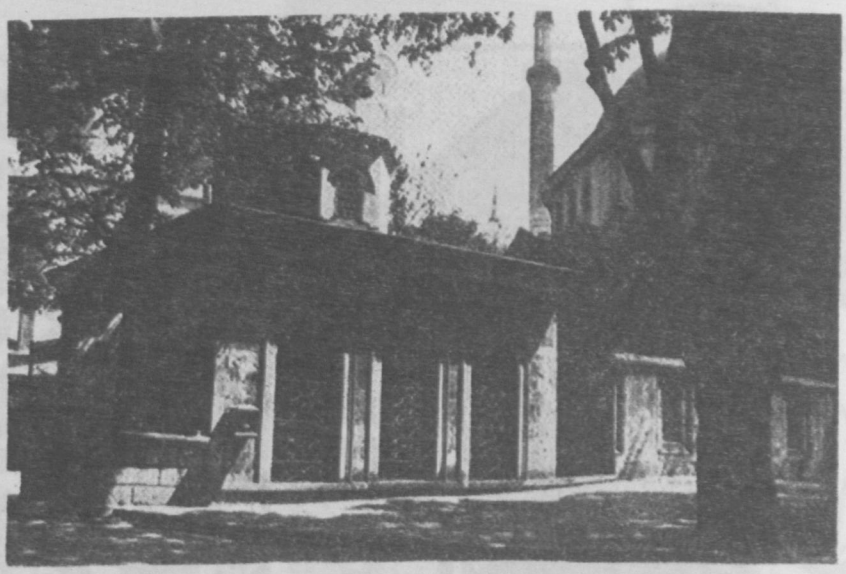

Resim: 22 — Muvakkithane

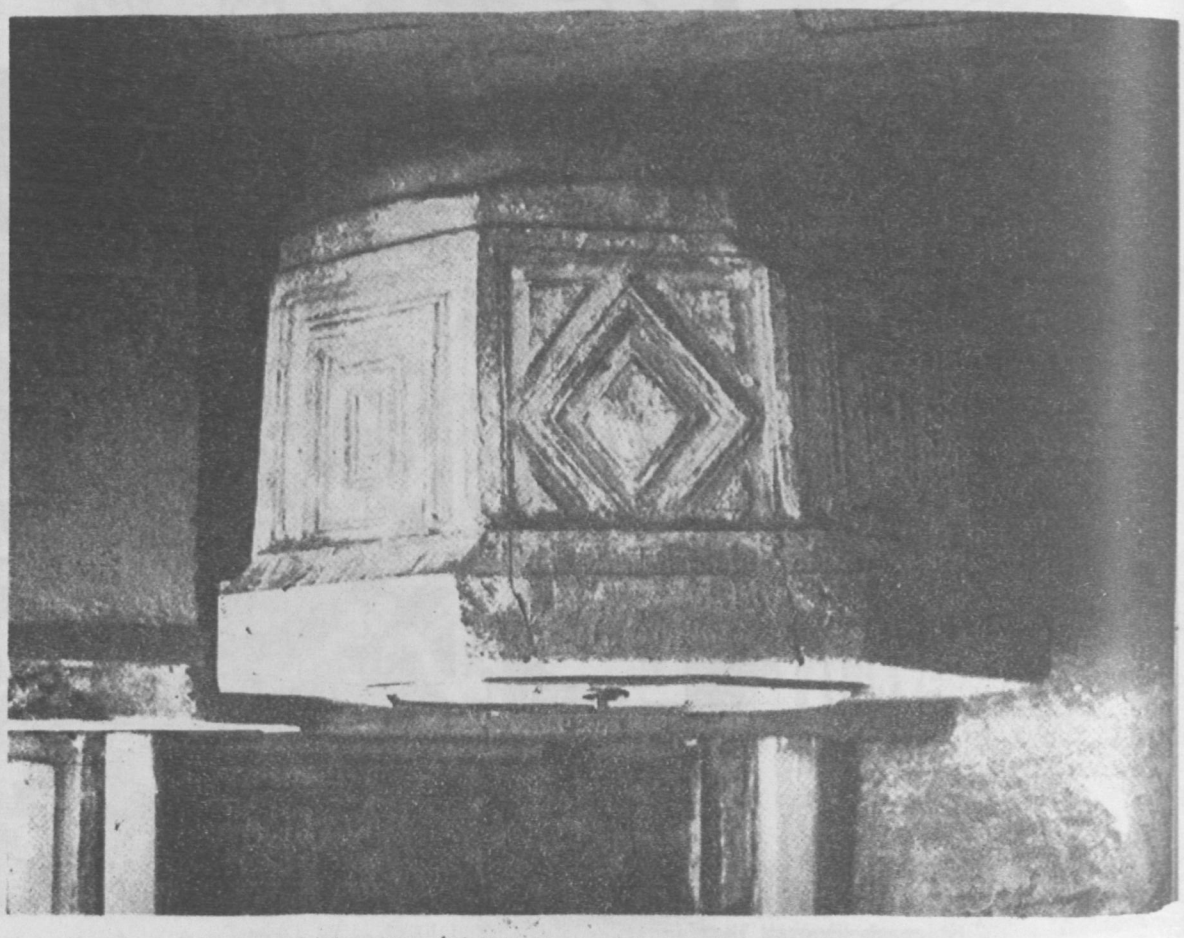

Resim: 23 — İbrahim Paşa sebilinin içindeki su küpü

Resim: 24 — Hünkâr dairesi kapı üstü kitabe ve tuğrası

Resim: 25 — Türbe çinilerinde muhtelif bulut desenleri.
a) III. Murat türbesinden

Resim: b — III. Murat türbesinde

Resim: c — II. Selim Türbesinden

Resim: d — II. Selim Türbesinden

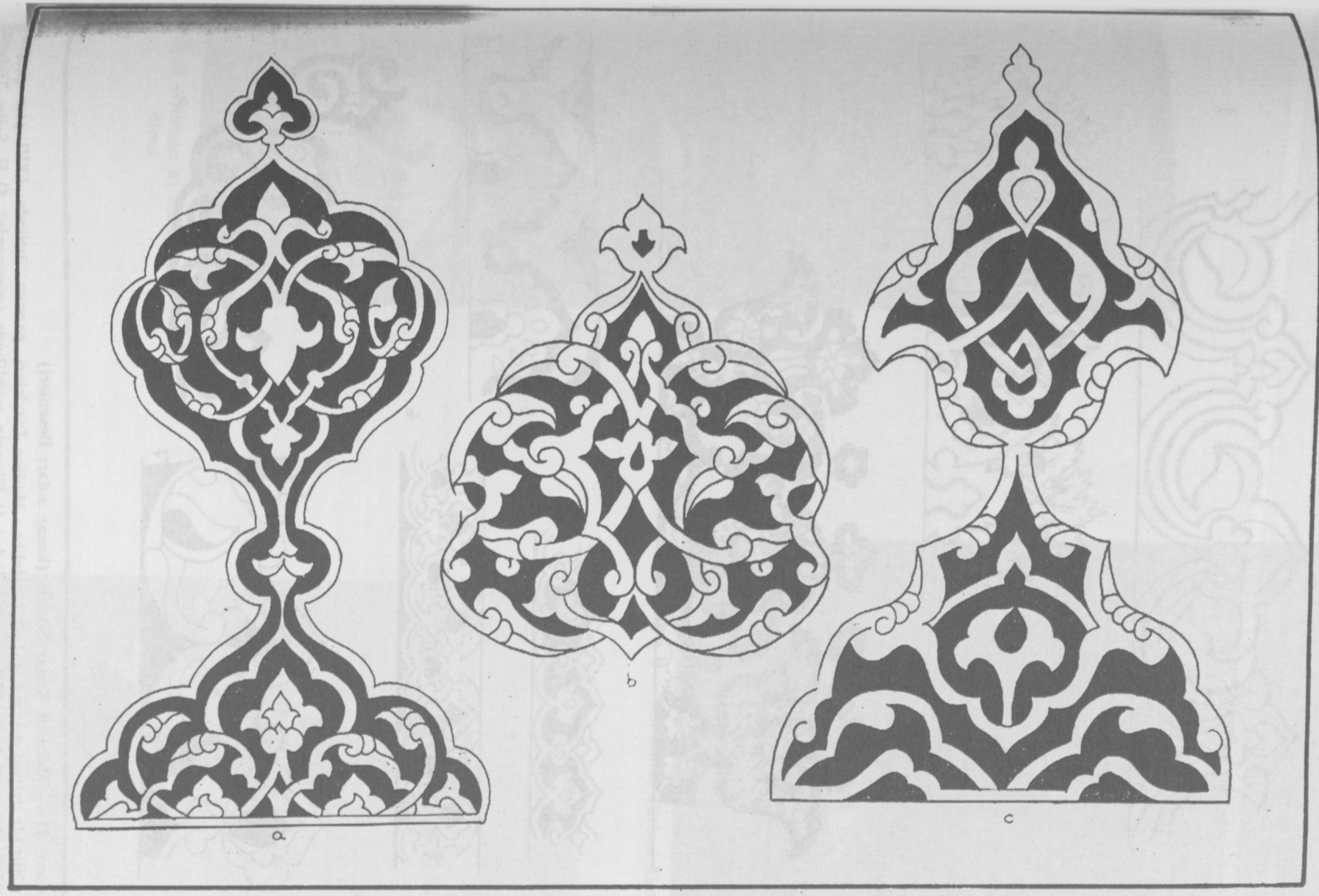

Resim: 26 — Türbelerin giriş kapıları yan çihetlerinde bulunan mermer nakışların örnekleri:
a) III. Mehmet Türbesi b) II. Selim Türbesi c) III. Murat Türbesi.

1

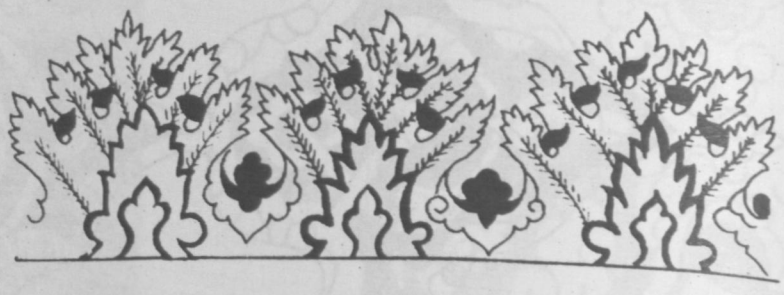

2

3

4

5

6

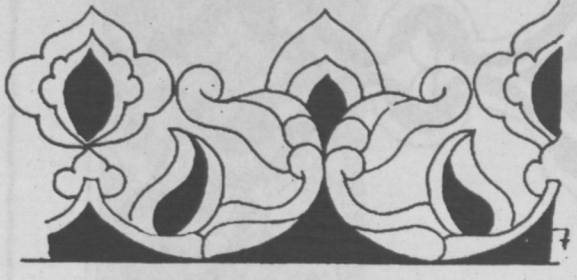

7

8

Resim: 27 — Muhtelif Kenar Süsleri (kenar suları Desenleri)

1) Hünkâr dairesi dışında (taşta) 2) Mekke - Medine Tasvirleri panosu üstünde (XVI. asır çinisinde) 3) III. Murat Türbesi (XVI. asır çinisinde.) 4) Müezzin mahfilinde (mermerde), 5) II. Selim Türbesinde (çinide), 6) III. Murat Türbesi (dışta, mermer üstünde), 7) Bergama küpü bileziğinde, 8) Mihrap üstü mermer nakışlarından

Resim: 28 — Alemler a) Kütüphane Alemi

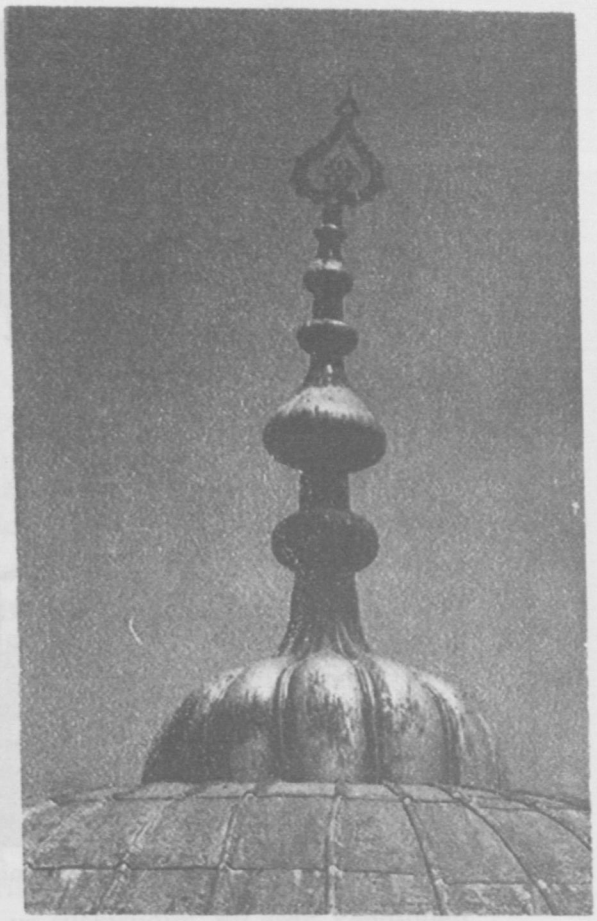

Resim: b — III. Murat Türbesi Alemi

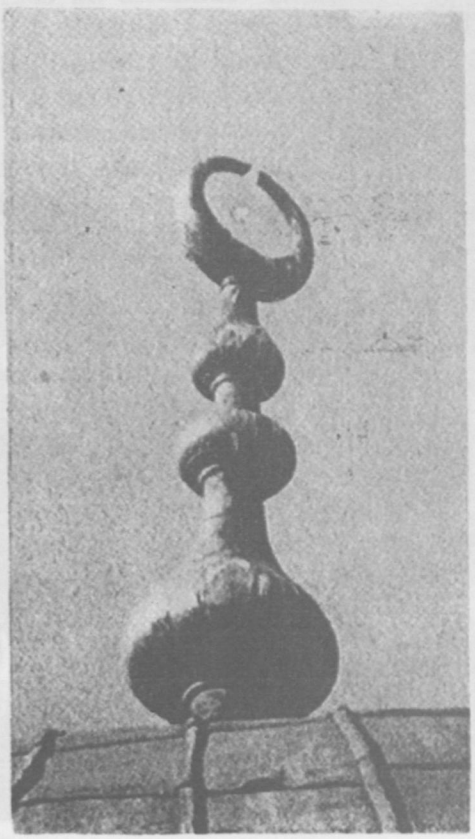

Resim: c – II. Selim Türbesi Alemi

Resim: 29 — Ayasofya Medresesinin yıkılmadan önceki durum a) İç avlu ve su hazinesi

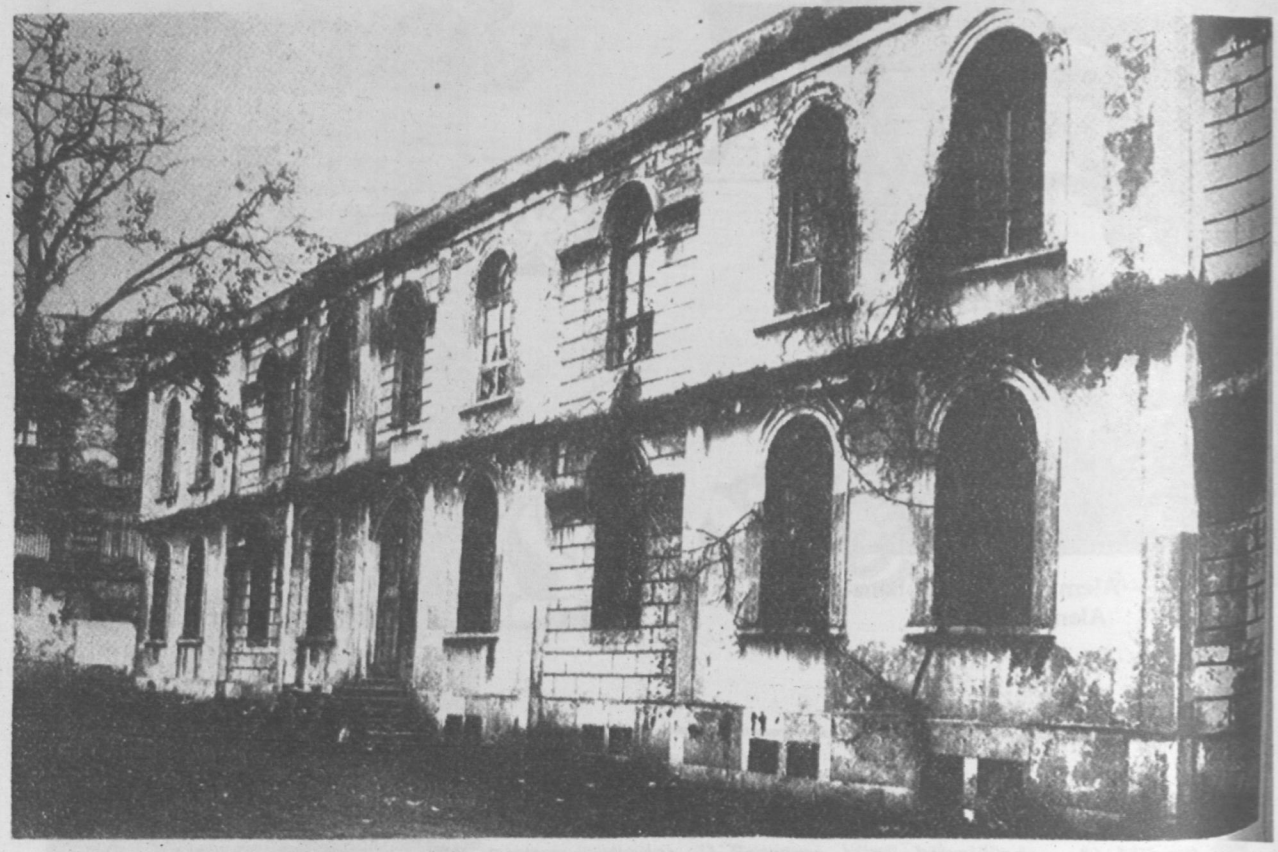

Resim: b — Harici görünüş

ANADOLU'DA XIII. - XIV. YÜZYILIN NAKIŞLI AHŞAP CAMİLERİNDEN BİR ÖRNEK: BEYŞEHİR KÖŞK KÖYÜ MESCİDİ

Yılmaz ÖNGE

Anadolu Türk-İslâm mimarlık sanatında, ahşap inşaat tekniğinin çok eski bir geçmişi olduğu malûmdur[1]. Bunu, her geçen yıl, arkeolojik kazılarla meydana çıkarılan veya ilgili müesseselerce yürütülen tescil faaliyeti neticesinde raslanan yeni eserler de doğrulamaktadır.

Diğer yapı çeşitleri arasında, bilhassa cami ve mescitler, ibdethane olarak yapılmış bulunmanın verdiği avantajla, daha fazla bakım ve onarım görmüş, neticede daha uzun ömürlü olmuşlardır. Bunun için eski ahşap inşaat tekniğini, bu gün hemen hemen sadece cami ve mescitlerde tetkik etmek imkânını bulabiliyoruz.

Türk-İslâm sanatının XIII. yy. dan XIX. yy. a kadar devamlılığını en iyi izleyebildiğimiz bölgelerden biri de Konya ve havalisini ihtiva eden Orta Anadolu'dur. Ahşap tavanlı Selçuklu camilerinin en abidevî örneklerinden olan Konya Sahib Ata Camii zamanla eski şeklini kaybettiğinden, onun tesiri altında inşa edildiğini tahmin ettiğimiz Beyşehir Eşrefoğlu Camii, halen ayakta duran bu tip eserlerin en muhteşemidir.

XIII.-XIV yy. ların ahşap tavanlı cami ve mescitlerinden bilhassa nakışlı olanları, hem eski ahşap inşaat tekniğini, hem de devirlerinin süsleme sanatındaki prensip, kompozisyon, motif ve renklerini birlikte ihtiva etmeleri bakımından daha da önem kazanmaktadırlar.

Bilinen nakışlı ahşap cami ve mesman Bey tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Kastamonu-Kasaba Köyü Mahmud Bey, Doğanhisar Ulu, Erbaa-Fidiköy Ömer Paşa camileri[2], orijinal hüviyetlerini en fazla muhafaza edebilmiş örneklerdir. 1297-99 M. yıllarında Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından Beyşehir'de inşa ettirilen cami, bunların en eski, en büyük ve süslüsüdür. Bu eser, kendinden sonra yapılmış pek çok cami ve mescid için ilham kaynağı ve örnek olmuştur. Nitekim, 1548 M. tarihinde Abdullah isimli bir zat tarafından yaptırılan Doğanhisar Ulu Camii[3], plân şeması ve nakışlı ahşap tavan detayları bakımından Eşrefoğlu Camiinden doğrudan doğruya veya dolaylı olarak tesir alan eserlerdendir. Aradaki uzak mesafe ve takriben yüz yıla yakın bir zaman farkına rağmen, Kasaba Köy'deki Mahmud Bey Camii (1367 M.) de. ahşap işçiliği nakış kompozisyonları ve süslemede kullanılan renk çeşitliliği ile Eşrefoğlu Camiine şayanı hayret bir benzerlik gösterir. O kadar ki, yapılan yanlış tamirlerle bazı mimarî detayları ve nakışları kaybolan Eşrefoğlu Camiinin eski halini tecessüm ettirmek için, Mahmud Bey Camiinin orijinalitesi bozulmamış detaylarına bakmak gerekir.

1. K Oto Dorn. Seldschukische Holsaulenmoscheen in Kleinasien. Aus der Welt der Islamischen Kunst. Festschrift Ernst Kühnel Berlin 1957.

2. Sadi Dilâver. Bünyan Ulu Camii - Erbaa/Akçaköy (Fidi) Silâhtar Ömer Paşa Camii. İst. Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı 1966-68. İst. 1968.

3. İ. H. Konyalı. Akşehir, Nasreddin Hocanın Şehri. İst. 1945, s: 603.

Bu yazımızda, şimdiye kadar ilim ve sanat âlemine tanıtılmış olan Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camilerine[4], yer yer atıflar yaparak, mevcut kayıtları, mimarî ve tezyinî özellikleri dolayısiyle XIV. yy. a aidiyetini tahmin ettiğimiz, küçük ve mütevazi bir köy mescidinden, Beyşehir'in Köşk Köyündeki mescitten bahsetmek istiyoruz[5].

Bu mescit, Beyşehir'den takriben 33 km. mesafede, Beyşehir-Kireli şosesi üzerindeki Değirmen mevkiinden 7 km. içeridedir. Köye girişte, genişçe bir mezarlığın ortasında bulunan mabede, köylüler, Nasuh Bey Camii adını vermekte, hatta mescidin kıble tarafında bir mezarda, baniinin medfun olduğunu söylemektedirler. Mescid dıştan dışa takriben 13.65x15.60 m. ebadında ve kıble istikâmetinde uzanan oldukça muntazam dikdötgen bir plâna sahiptir. Giriş kapısının açıldığı doğu duvarının alt kısmı, büyük ebadda kesme taşlardan, fakat itinasız bir şekilde yapılmıştır. Bunların bazıları antik harabelerden toplanmıştır. Bir kısmının üzerinde ise diğer, Selçuklu devri eserlerinde de tesbit ettiğimiz taşçı işaretleri bulunmaktadır. Duvarın bu alt kısım yapısına mukabil, üstte yer yer ahşap hatıllarla bağlanmış, yassı moloz taşlardan, çamur harçlı, gelişigüzel bir örgü görülmektedir. Aynı gayrimuntazamlık güney, batı ve kuzey cephelerde de mevcuttur. (Resim: IV) Kareye yakın dikdörtgen şeklindeki giriş kapısı doğu cephesinin kuzey köşesine yakın olarak açılmıştır. Bunun yanında, farklı genişlikte iki alt pencerenin izi mevcuttur ki, bunlar sonradan moloz taşla doldurularak kapatılmıştır. Bu cephede yine farklı genişlikte ve biri kapatılmış olan iki,güney cephede de bir adet dikdörtgen şeklinde üst pencere bulunmaktadır. Bunlara camlı basit ahşap doğramalar konulmuştur. Doğu duvarı 1.25 m., diğerleri ise 0.80 m. kalınlıktadır. Bu durum, mescidin geçirdiği eski tamirler neticesinde cephelerin orijinal düzenlerini kaybettiğini göstermektedir. Mabedin üstü, duvarlardan takriben 0.50 m. dışarı taşan tavan kirişlemelerinin taşıdığı, moloz taş parapetlerle çevrili toprak dam örtü ile şekillendirilmiştir.

Mescidin duvarları içten çamur harç üzerine kireç badanalıdır. 0.20 m. ile 0.25 m. arasında değişen çapta, iki sıra teşkil eden, altı adet yuvarlak kesitli, ahşap sütûn, içerisini mihrap aksına paralel üç sahına ayırmıştır. Sütûn akslarına göre orta sahın 4.32 m., doğu sahnı duvara kadar 3.45 m., batı sahnı ise 3.58 m. genişliktedir. Evvelce alçı veya çinili bir mihrabın bulunduğu kısım, şimdi bir boşluk halindedir. Mihrabın sağında, yakın tarihlerde yapıldığı anlaşılan, ahşaptan, sade bir mimber (Resim: VI), sol köşede ise yine benzeri işçilikle yapılmış ahşap bir kürsü bulunmaktadır. Kuzey nihayette, orta ve batı sahınlara isabet eden kısmında ve ahşap tavanı taşıyan sütûnlar ile ilâve desteklere oturtulmuş olan mahfel, yine aynı tarihlerde ve aynı ustaların elinden çıkmış gibi görünüyor. (Resim: VIII) Mescidin taban döşemesi, ahşap kirişleme üzerine çakılmış enli tahtalarla yapılmıştır. Tavanı taşıyan ahşap sütûnlar çeşitli taş kaidelere oturtulmuştur. Bunlar ahşap döşemenin altında gizlenmiştir Sütûnların boyları, taş kaidelerin üzerinden, tavan kirişlemesini taşıyan hatıl yastıklarına kadar 4.15 m. dir. Duvarlara oturan ahşap hatıl ve kiriş uçları zamanla çürüdüğünden, duvarlar da şakuliyetlerini kaybettiklerinden, tamire imkân vermek ve tavanı desteklemek için, sonradan, orta sahnı hudutlandıran ahşap hatılların

4. Mahmud Akok. Kastamonu'nun Kasaba köyünde Candaroğlu Mahmud Bey Camii. T.T.K. Belleten Cilt: X 1946.

Yusuf Akyurt. Beyşehri kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi. Türk Tarihi, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi. sayı: IV. İst. 1940.

Y. Müh. Mimar Ali Kızıltan. Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler. İ.T.Ü. Mim. Fak. İst. 1958.

5. Prof. Dr. Feridun Nazif Uzluk. Fatih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi. Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. Ank. 1958 s: 40.

iki başlarına birer ve doğu duvarlarının iç yüzüne yapışık olarak da aralıklı, üç ahşap sütûnun taşıdığı bir hatıl ilâve edilmiştir.

Ahşap tavanı taşıyan sütûnların, Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camilerinde olduğu gibi, birbirinden farklı stalâktit düzenleri gösteren başlıkları vardır. Bunların en büyük ve gösterişlileri, mihrap duvarına yakın olanlardır. (Resim: VI-VII) Stalâktit dilimlerini birbiri üzerine çakma tekniği ile yapılmış olan bu başlıkların[6], alt kısmında, başlığın çekirdeğini teşkil eden ahşap sütûn, sekizgen bir prizma şeklinde inceltilerek, bir boyun vücuda getirilmiştir. Aynı şeyi Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camilerindeki sütûnlarda da görmekteyiz. (Resim: II, III) (Mahmud Bey Camiinde, sütûnların gövdelerini süsleyen nakışların, evvelce Eşrefoğlu ve Köşk Köyü Camilerindeki sütûnlarda da olup olmadığını bilemiyoruz.) Başlıkların stalâktit dilimleri ve bunların en üst sırasındaki ahşap kaplamalar renkli nakışlar ve yazılarla süslenmiştir. Ahşap hatıllar, Mahmud Bey Camiinde olduğu gibi, tek parçalı ve iki ucu basit profilli yastık ağaçları ile bu başlıklara oturmaktadır. (Eşrefoğlu Camiinde benzer şekilde fakat iki çeşit yastık profili görülmektedir. Mahmud Bey Camiindekiler bunlardan da farklıdır. Eşrefoğlu Camiinde yastıklar ve hatıllar yan yana ikişer ağaçtan teşekkül etmiştir. Hatılların arasını alttan kapatmak için üzeri nakışlı, kenarı profilli geniş lambriler çıkılmıştır. Mahmud Bey Camiinde hatıllar tek olduğu halde, daha zengin bir görünüş kazandırmak için, altlarına, ortaları püsküllü, kenarları profilli lambriler konulmuştur.) Hatılların iki yanı nakışlı pervazlarla kaplanmıştır. Sonradan yapılan tamirlerde bu pervazların bir kısmının yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. Burada biri yazılı, diğeri etrafları çerçeveli, yan yana dekoratif kemerciklerden ibaret iki çeşit nakışlı pervaz görülmektedir. (Resim: VI) Tahminimize göre, Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camilerinin orta sahınlarında benzerlerini gördüğümüz (Resim: II)bu pervazlardan kemerciklerle süslü olanı yerinde kalmıştır. Ancak Eşrefoğlunda daha plâstik olarak oyma levhalar ve çıtalarla teşkil edilmiş bulunan kemercikli pervaz, Köşk Köyü Mescidinde boya ile yapılmıştır. Yazılı pervaz ise muhtemelen yan sahınların kiriş altı pervazı olarak duvarlarda ve hatılların yan sahınlara bakan yüzlerinde dolaşıyordu. (Son onarımda zaten çok eksik bulunan her iki pervaz parçalarına dokunulmamıştır.) (Eşrefoğlu ve Köşk köyü camilerinde pervaz üzerindeki kemercikler sivri olduğu halde, Mahmud Bey Camiinde Bursa kemeri denilen şekilde ve Eşrefoğlunda görülen teknikte yapılmıştır. Resim: III) Yan sahınların 0.20 m. çapındaki yuvarlak ahşap kirişleri, hatıllar üzerinden profilli konsollar şeklinde orta sahna taşmaktadırlar. Bu konsolların yüzleri ve yanları da nakışlıdır[7]. Benzerlerini Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camilerinde de görüyoruz. (Resim: II-III) (Ancak Mahmud Bey Camiindeki konsolların burunları, keskin pahlı olan diğerlerinin aksine, yuvarlatılmıştır ve orta sahna daha ihtişamlı bir görünüş kazandırmak için iki kademeli konsol sırası teşkil edilmiştir. (Resim: III) Takriben iki kiriş kalınlığı ara ile yan sahınların üstüne dizilen tavan kirişlemesinin bu profilli konsolları, orta sahnın kuzey ve güney nihayetindeki duvarlarda da yine aynı hiza ve ara ile dolaşarak, bir nevî stalâktitli silme görünüşünde bir tavan çerçevesi meydana getirirler.

Hatılların iç ve dış yüzleri ile kiriş veya konsolların duvarlara girdikleri

6. Y. Önge. Anadolu Mimarî Sanatında Ahşap stalâktitli sütun başlıkları. Önasya Mecmuası sayı: 37. 1968.

7 Bu ahşap mimarî detay, Milâs Fîruz Bey Camiinin son cemaat mahalli girişinde, Adana Yağ Camii Medresesinde kargir saçak olarak; Ilgın Lâla Mustafa Paşa Camiinin fevkanî mahfel döşemesi altında, hatta Aydın Cihanoğlu Camii gibi bazı camilerin kubbe eteklerinde taşlaşmış olarak yaşatılmıştır.

hizalarda, kirişlerin yanlarına, sahınlara doğru meyilli yuvalar açılarak, buralara giyotin şeklinde üstten sürülerek yerleştirilen ahşap levhacıklar konulmuştur. Bunların üzerleri de nakışlıdır. Konsolların üstü ise konsol boyu genişliğinde, ince tahtalarla kapatılmış ve bunların konsol arasına raslayan alt yüzleri nakışlanmıştır. (Resim: IX) Bu tahtanın üstünde ve mihrap istikametinde, daha üstteki kirişlere mesnet teşkil etmek üzere yine küçük ebadda bir hatıl atılmış, bunun orta sahna bakan yüzü, aynı yükseklikte nakışlı bir pervazla süslenmiştir. Bu pervazın üzerinde yan yana küçük yaprak dilimlerinden ibaret tezyinatı, ahşap sütûn başlıklarının yastık altı tablasının, pahlı kenarlarında da görüyoruz. (Resim: IX)

Orta sahnın tavanını teşkil eden son kiriş sırası, yan kirişler ve bunların konsol başlarıyle aynı hizada olarak tertiplenmiştir. Bu kirişlerin alt uçları hafifçe yontulup düzlenerek, buralara motifli lambriler veya uçluklar çakılmıştır. Bunların üzerleri de nakışlıdır. (Resim: IX) (Mahmud Bey Camiinde bunlar sahınlara göre daha farklı şekiller ve desenler gösterirler. (Resim: III) Eşrefoğlu Camiinde bu uçluklar yan sahınlardadır. (Resim: I) Ancak, orta sahnın kirişlemesi, yapılan tamirler sonunda maalesef çok değişmiştir. Evvelce, zemindeki karlığın üstüne isabet eden ışıklık, bilâhare orta aks istikametinde büyütülürken, orta sahnın tavanı da bozulmuştur. Burada eski tavan kaplamasından sadece kuzey tarafta bir parça kalabilmiştir. Bu parçada, tepeleri tavan içine doğru yükselen altı köşeli yıldız piramitlerin tabanları arasında, aşağıya doğru çıkıntı yapan, eşkenar dörtgen piramitcikler görülmektedir. (Resim: I) Bunların üzeri nakışlıdır. Bu sistem bize, Selçuklu ustalarının düz toprak dam örtüsüne uygun olarak, tavan kirişlemesinin sadece üstüne ahşap kaplama koymak suretiyle monoton bir tavan düzenine gitmek istemediklerini, bazan kirişlemenin altına da ikinci bir kaplama yaparak daha değişik şekiller aradıklarını, hatta kirişleme arasındaki boşluklardan dahi istifade ettiklerini göstermektedir[8]. Eşrefoğlu'nun orta sahın tavanına benzeyen bir şekli, yine Mahmud Bey Camiinde, fakat kirişleme üzerine çakılan tavan kaplamasında görüyoruz. (Resim: III) Hatta bu eserde mahfel kirişlemesini taşıyan ahşap hatılın alt yüzü, sathî olmakla beraber aynı kompozisyona sahiptir. Eşrefoğlu'nun bu tahripkâr tamiri sırasında orta sahından sökülen yıldızlı bazı tavan parçalarının, Beyşehir'de bir evin ahşap saçağı altında kullanıldığını da tesbit ettik. Orta sahnın yıldızlı tavan kaplamasından kalmış parçanın yanında, üzeri çıtalarla teşkil edilmiş geometrik bir tezyinatı havi bir başka parça da mevcuttur. Bunun orijinal yeri hakkında tahminde bulunamıyoruz.)

Köş Köyü Mescidinde orijinal tavan kaplaması bozulmuş olduğundan, yerine kirişlerin üzerine hasır serilmiş ve bunun üzerine toprak örtülmüştür. (Resim: VI) Yapılan son onarım sırasında bütün tavan elden geçirilirken bu uydurma örtü kaldırılmış ve yerine iddiasız bir ahşap kaplama yapılmıştır. Kaplama tahtalarının derzlerine de birer çıta çakılmıştır. (Resim: VII) (Eşrefoğlunda ise bütün tavan kaplaması

8. Genel olarak ahşap tavanlı yapılarda, tavan kaplamasının yerine göre iki durum tesbit edilmektedir.

a — Tavan kaplaması kirişlemenin üstünde olanlar, yahut tavan kirişlemesi alttan açık olarak görülenler. Ankara Ahi Şerafeddin, Kasaba Köyü Mahmud Bey Camileri gibi.

b — Tavan kaplaması kirişlemenin altında olanlar yahut tavan kirişlemesi alttan görülemiyenler. Ankara Hacı Bayram, Bilecik - Vezirhanı Köprülü Camileri gibi.

Bunlardan ilki, daha eski bir geleneğe sahiptir ve toprak örtülü, az meyilli veya düz dam şekli sebebiyle daha mantıklıdır. Bilhassa XV. yy. dan itibaren binalarda kiremit veya kurşun örtülü çatının kullanılmaya başlamasıyle, ikinci gurup tavan kaplamalarının, (dahilde değişik tezyinat, ahşap kubbe, tonoz veya tekne tavan gibi mimarî şekillere imkân vermesi bakımından) daha fazla rağbet gördüğü söylenebilir. Birgi'deki Aydınoğlu Mehmed Bey Camiinin, ahşap tavanı, bu bakımdan orijinalliği tetkike değer bir eser olmaktadır.

değiştirilmiş olduğundan çıtalı taksimatı hakkında fikrimiz yoktur.)

Yakından tetkik edildiği zaman, görülür ki, Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camilerinde, nakışlar bulundukları yerin yüksekliklerine rağmen (Eşrefoğlunda zeminden orta sahnın kirişlemesi altına kadar takriben 8.70 m., Mahmud Bey Camiinde ise aynı bölmede takriben 8.40 m.) tezhibe benzer itinalı bir işçilikle ve bilhassa Eşrefoğlu Camiinde akıl almaz bir kompozisyon ve renk zenginliği ile tatbik edilmiştir. Bu eserde biribirine benzemeyen binden fazla motif mevcuttur. Mahmud Bey Camiinin kompozisyonlarında ise tekrarlar dikkati çeker. Bunlara mukabil Köşk Köyü Mescidinde, orta sahında zeminden tavan kaplamasına kadar en fazla yükseklik takriben 5.00 m. dir. Nakış kompozisyonları ufak detay farklariyle fazla değişiklik göstermez. İşçilik fazla itinalı, renkler çok çeşitli değildir.

Devrinin bıçkı, keser, testere gibi oldukca basit el araçları ile meydana getirilen ahşap mimarî detaylar, bilhassa sütûn başlışları, Eşrefoğlu ve Mahmud Bey Camiindekilere nazaran Köşk Köyü Mescidinde daha zengin ve gösterişlidir. Ne yazık ki bunları süsleyen nakışlardan, tıpkı Eşrefoğlunda olduğu gibi çok az iz kalmıştır. Köşk Köyü Mescidinin orijinal nakışları hakkında fikir edinmemize en ziyade tavan kirişlemesinde, konsol arası ve üstü levhaları ile hatıl pervazları ve hatıl altı yastıkları yardımcı olmaktadır. Nakış kompozisyonlarını geometrik geçmeler (Resim: XII), hatayî ve rumîler (Resim: X), bunların karışımı ile yazılar teşkil etmektedir. Bunlar,devrinin kalem işi tekniğine uygun olarak, düzgün ahşap satıhların üzerine önce beyaz renkli bir astar boya çekilerek fırça ile konturları çizilmek, bilâhare muhtelif canlı renklerde boyanmak, hatta gölgelendirilmek ve nihayet bezir yağı gibi şeffaf bir madde ile perdahlanmak suretiyle yapılmışlardır. Kullanılan renkler arasında mercan kırmızı, siyah, beyaz, neftiye çalan koyu yeşil, sarı ve koyu mavi hakimdir.

Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1967-69 yıllarında yaptırılan genel onarım sırasında, Köşk Köyü Mescidinin harap ve tehlikeli durumdaki beden duvarları, ahşap tavan askıya alınarak temelden itibaren yenilenmiştir. (Bu yenilemede, giriş cephesiyle birlikte diğer cephelerin de kesme taş kaplanması gibi, ifrata varan bir tutum görülmektedir.) Yapılan definlerle, taban döşemesi çevre zeminine göre çukurda kalan mabedin etrafı açılarak, bir trotuvar yapılmıştır. Eski kapı ve alt pencerelerin yerleri değiştirilmemiş, gerekli yerlerde yeni pencereler açılmıştır. Bunlara ve kapıya basit ahşap doğramalar konulmuştur. Tavanı taşıyan orijinal ahşap sütûnlara ve muhdes desteklere el sürülmemiştir. Sütûnların kaideleri beton sarmalarla takviye edilmiş, çürümüş ve kırılmış olan zemin döşemesi ile bunun altındaki ahşap kirişler yenilenmiştir. (Bu esnada, mabedin eski tavan kirişlemesinin bir kısmının sonradan taban kirişlemesi olarak kullanıldığı tesbit edilmiştir.) Eski tamirler sırasında farklı ölçüler ve kaba bir işçilikle yapılan muhdes tavan kirişleri ile çürümüşlerinin yerlerine uygun ebadda yenileri konulmuştur. Mevcut olmayan tavan kaplaması yeniden yapılmıştır. Eski nakışlı tavan kirişlemesinden istifade edilerek yapıldığı anlaşılan muhdes mahfel de, takviye edilerek aynen bırakılmıştır. Toprak dam örtüsü yerine, doğrudan doğruya beden duvarları üzerine oturan, az meyilli, üzeri saç kaplamalı bir asma çatı vazedilmiştir. (Resim: V)

Onarım sırasında mescidin muhtelif yerlerinden çıkartılan nakışlı parçalar, mümkün mertebe uygun yerlerde tekrar kullanılmış, yerinde kalabilen parçalara dokunulmamıştır. Hatta yarım olarak ele geçen nakışlı lambri (uçluk) parçası, mevcut profiline göre bo-

yasız bir ek parça ile tamamlanmış, eksikleri de bundan örnek alarak yapılmıştır. (Resim: IX) Onarımdan sonra yerinde bırakılamıyacak kadar harap nakışlı parçalar Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde muhafazaya alınmıştır.

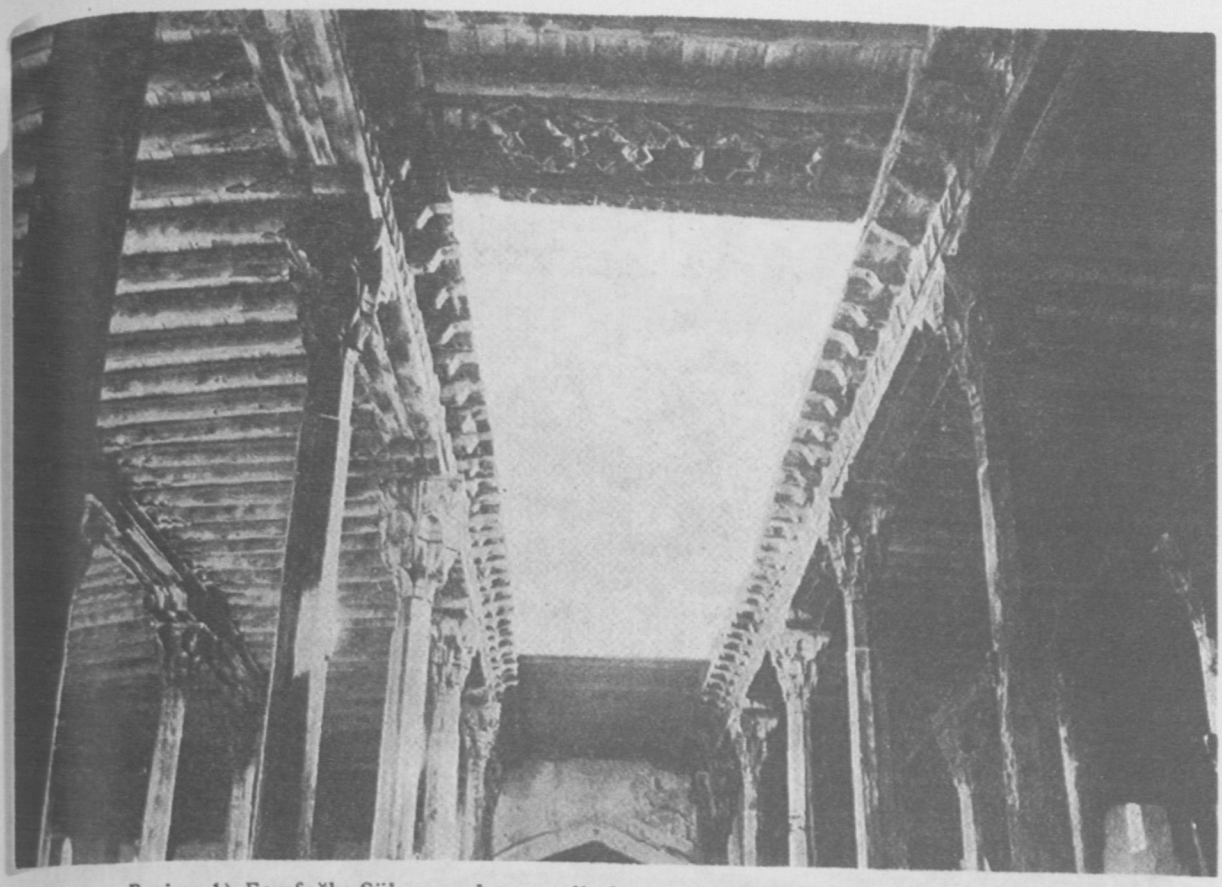

Resim: 1) Eşrefoğlu Süleyman bey camiinde orta sahın (Vakıflar Genel Md. Arşivi)

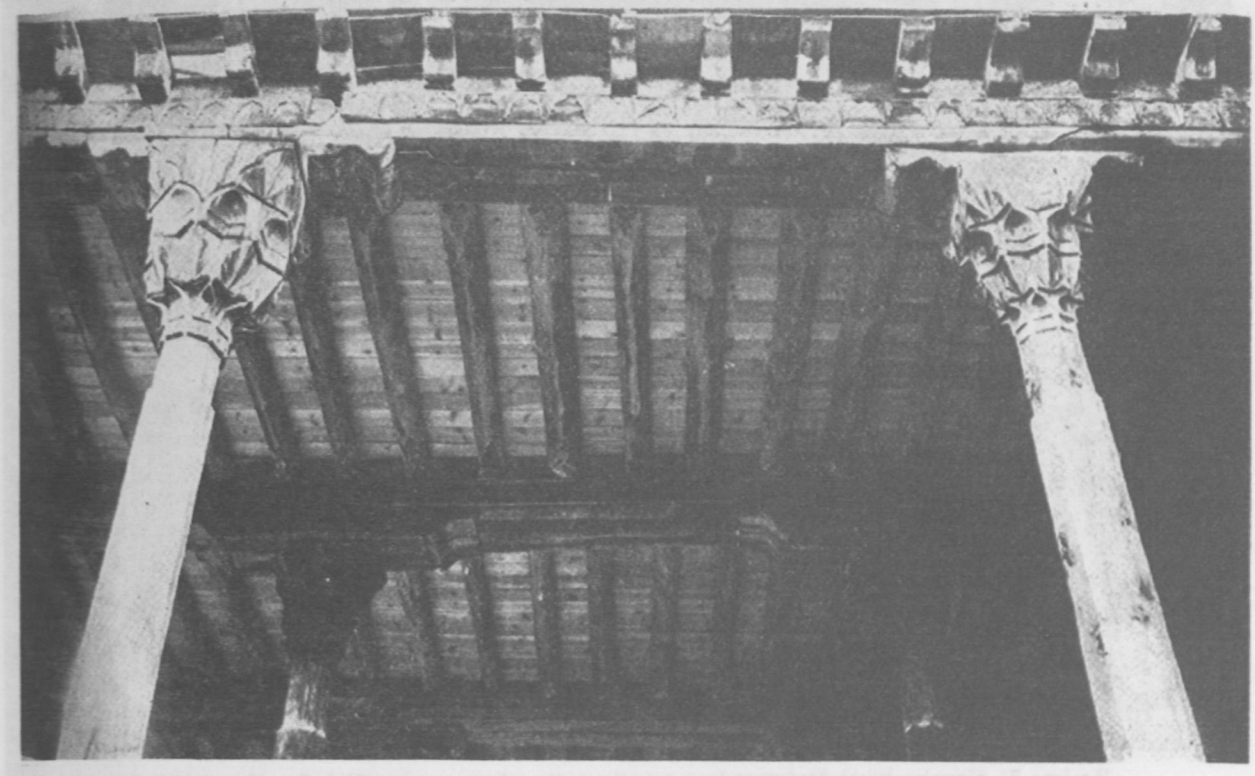

Resim: 2) Eşrefoğlu Süleyman Bey camiinde stalâktitli sütun başlıkları ve tavan kirişlemesi (Vakıflar Genel Md. Arşivi).

Resim: 3) Kasaba köyü Mahmut bey camiin orta sahan tavanı (Vakıflar Genel Md. Arşivi)

Resim: 4) Mescidin genel görünüşii (Onarımdan önce)

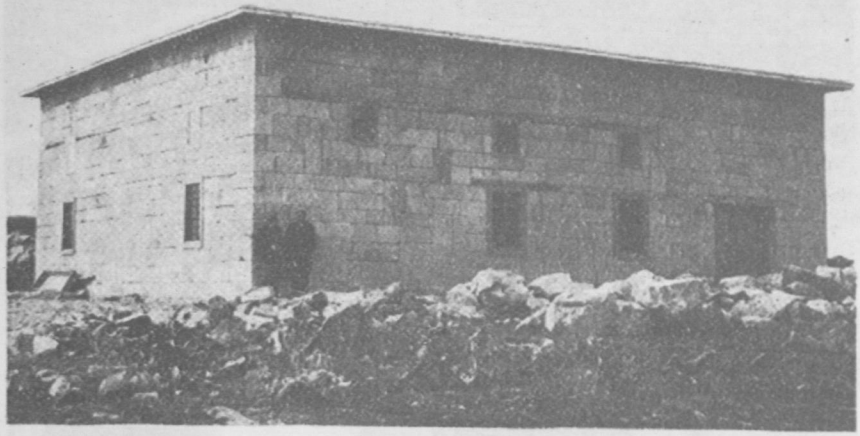

Resim: 5) Mescidin genel görünüşü (Onarımdan sonra)

Resim: 6) Stalâktitlı sütun başlıkları ve tavan kirişlemesi (Onarımdan önce)

Resim: 7) Stalâktitli sütun başlıkları ve tavan kirişlemesi (Onarımdan sonra)

Resim: 8) Mahfel tarafına bakış (Onarımdan sonra)

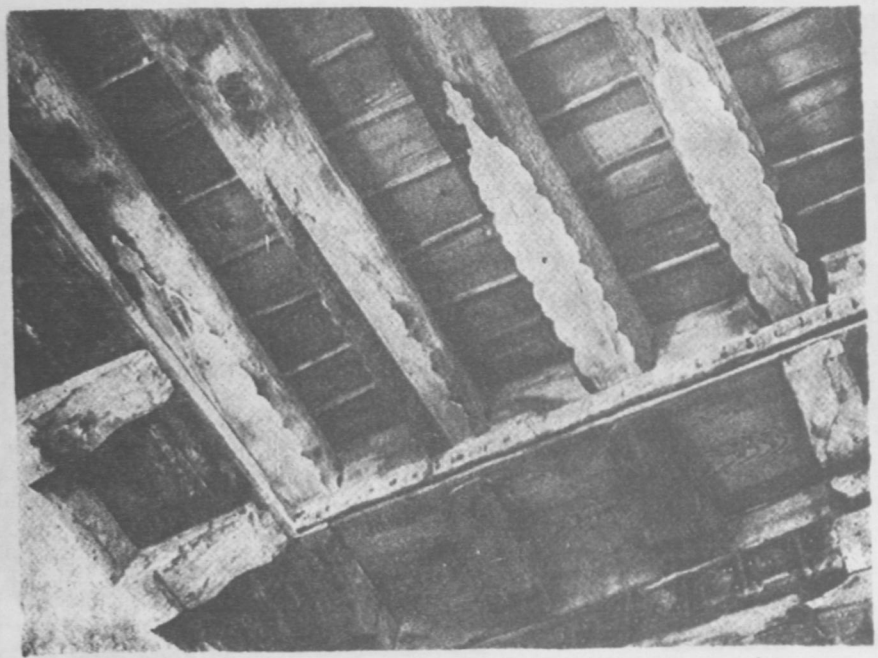

Resim: 9) Onarılan tavan kirişlemesi ve Nakışlı eski parçalar

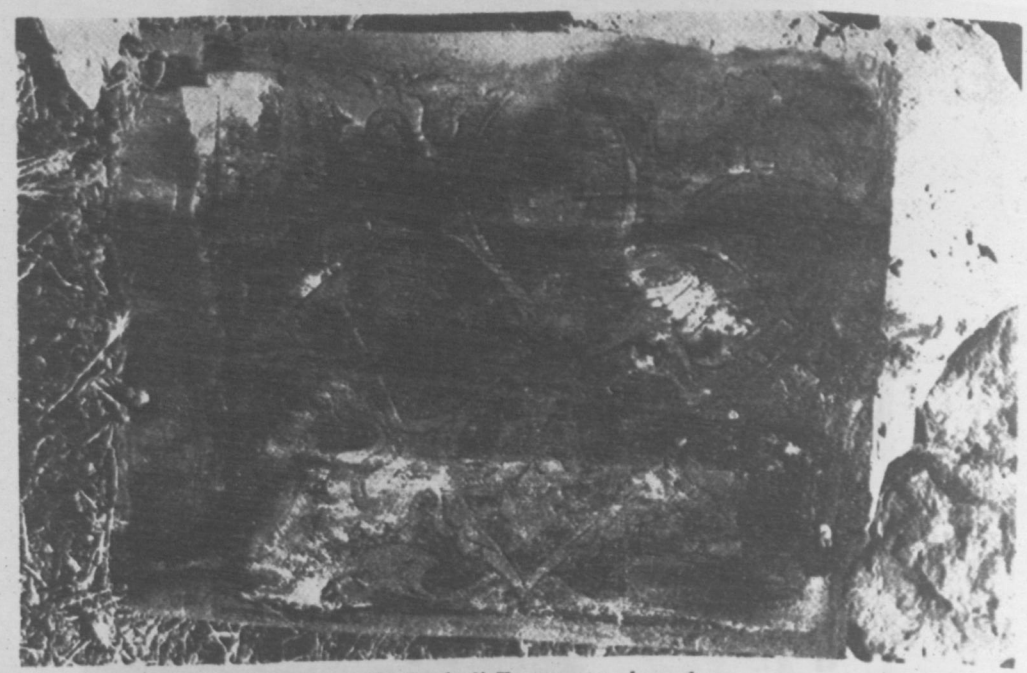

Resim: 10) Resimli Tavan parçalarından

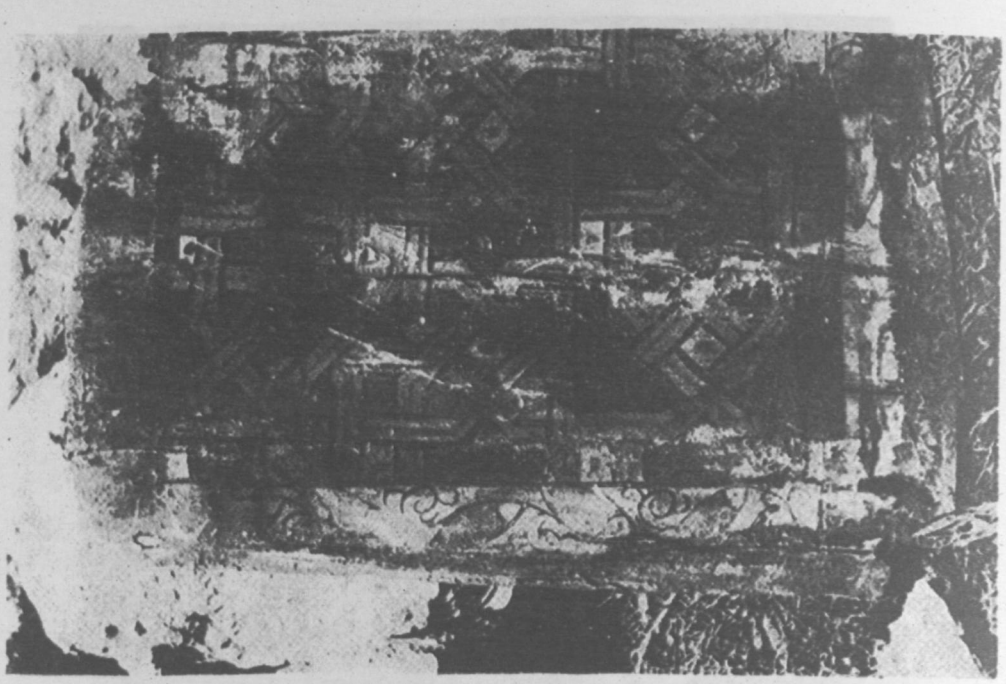

Resim: 11) Resimli tavan parçalarından

TÜRK ÇİNİCİLİĞİNDE KÂBE TASVİRLERİ

Sabih ERKEN

İslâm âleminin en kutsalyeri kabul edilen Mekke şehrindeki Kâbe'nin, resim sanatında ve bilhassa çinicilikte yapılmış olan tasvisleri zaman zaman karşımıza çıkmaktadır.

Bütün İslâm dünyasınca, senenin muayyen zamında Müslümanların kutsal yerlere yapmış oldukları ziyaretlere Hac denildiğini hepimiz biliriz. Akınlar halinde dünya müslümanlarının toplandığı bu günlerde, ziyaret edilen en önemli yerlerden bir tanesi de Mekke şehrindeki Kâbe'dir. İlk defa Arap'lar arasında çok eski bir kült olarak önem kazanmış olan Hac; Hacerül esved denilen ve boşlukta durduğu kabul edilen taş'ın bulunduğu yerde yapılan ibadetle ilgilidir.

İslâm dünyasında olduğu kadar, Hıristiyan âleminde de gene, senenin muayyen zamanlarında kutsal yerlere yapılan ziyaretlerle hacı olunmaktadır.

Gerek Müslümanlarda ve gerekse Hıristiyanlarda kutsal yerlere yapılan bu ziyaretleri yansıtan bir takım yapıtlar bulunmaktadır ki, bu yapıtlardan bir tanesi de Kâbe tasvirleridir. Türk san'atında Kâbe tasvirleri yapmak, sadece çinicilik sanatına has bir özellik değildir. Elde mevcut bazı vesikalara göre hacca giden hacıların el kitaplarında da bu çeşit tasvirler yeralmaktadır. (1) Resim 1). Daha sonraları ve bilhassa XV - XVI yüzyılda halı üzerine kâbe tasvirlerinin yapıldığını görmekteyiz (2). Fakat 1610 yılında Kütahya halıcılarına gelen bir şeyhülislâm emri ile halı üzerinde ayak basıldığı nedeniyle günah sayılarak, Kâbe tasvirlerinin yapılması yasaklanmıştır. (3). Bundan sonraki tarihlerde yapılmış olan kâbe tasvirleri daha çok çini üzerinde görülmektedir.

Genellikle, tasvirlerin çini üzerinde bulunması, kutsal yapılarımız olan Cami ve mescitlerin içinde dekoratif malzeme olarak kullanılmış olan çininin, çok dayanıklı olmasından ileri gelmektedir. XVI. cı asrın ilk yarısından itibaren halifeliğin Osmanlılara geçmesi ile beraber, Türk resim san'atında bu çeşit tasvirlerin yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bilhassa, XVII ci asrın ilk yarısı sonlarından günümüze kalmış olan örnekler, Kâbe tasvirlerinin bu devirden itibaren büyük önem kazanmış olduğunu göstermektedir.

Sipariş üzerine yaptırılmış olduğu, bazı örnekler üzerinde bulunan kitabeleri ile tespit edilmiş olan Kâbe tasvirli çinilerin, diğer tasvir cinslerine göre daha dayanıklı oluşlarından dolayı günümüze kadar bozulmadan gelebilmiş olmaları bu çinilerin önemlerini ortaya koymaktadır.

İslâmi geleneğe, göre dini mimari içinde tasvir, yani resim yapılması yasaklanmıştır. Bu yüzden geç devirlere kadar mimaride, Kuran'dan alınan ayetler, sitilize bitki motifleri ve geo-

(1) Muazzez Diker, İst. Üniversitesi basılmamış lisans tezi, L. 1953. "Londra Britisch müzesinde bulunan 1432 tarihli hacı el kitabından Hac vesikası."

(2) Celâl Esat Arseven, L'art Türk, İst. 1939, flanş XIV.

(3) Muazzez Diker, aynı eser.

metrik şekillerden başka resim yapılmamaya çalışılmıştır. Ancak XVI cı asrın ikinci yarısından itibaren hızla gelişen Türk resim san'atında, bir takım yeniliklerle büyük bir ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Bilhassa dekoratif malzeme olarak kullanılmış olan çininin cami ve mescitlerin mihraplarını veya bazen bütün duvarlarını kapladığı ve bu çiniler arasında, tek bir çini halinde olduğu gibi birkaç çiniden meydana gelmiş kâbe tasvirleride bulunmaktadır.

Mevcut tespitlere göre Kâbe tasvirli çinilerin adetleri çok fazla olmamakla beraber, 30-35 kadardır. Bunlardan bir kısmı Türkiyede, bir kısmıda İngiltere, Fransa, Mısır, Yunanistan, Almanya müzelerine girmiş bulunmaktadır. Kâbe tasvirleri yanısıra görülen, fakat daha az sayıda olan Medinedeki Suffa tasvirleri, İslâm âleminin ikinci kutsal yerini teşkil etmektedir .

Kâbe tasvirli çinilerin tanıtılması ilk defa tarafımızdan yapılmamaktadır. Daha evvelce, münferit olarak tanıtılmış tasvirler bulunmakta iken, Erdman Evvelki yayınlara dayanarak küçük bir not halinde kabe tasvirli çinileri sınıflandırmaya çalışmıştır(4).

Ancak bazı örnekleri tam olarak tespit edememesi yüzünden tam bir tipoloji yapamamıştır. Erdman, Kâbe tasvirli çinileri dört gurup halinde değerlendirmekte iken, tarafımızdan yapılan son inceleme ile bu çinilere yapılan yeni ilavelerle yedi gurup halinde toplandıkları tespit edilmiştir(5).

İSTANBUL AYASOFYA MÜZESİNDE BULUNAN ÇİNİ :

Ayasofya kilisesi apsis duvarının kuzey tarafında bulunan açıklığın doğu kenarındaki duvarı süsleyen çiniler arasında bulunan yanyana iki panodan biri Kâbe, diğeri Medine tasviridir. Kâbe tasvirli çini medine tasvirliden iki defa kadar daha büyüktür. Kitabeler dahil yüksekliği 92,5, genişliği ise 41 cm olan panonun üzerinde yapılmış kabe tasviri 41 x 52 cm dir. Tamamı 14 çiniden meydana gelmiş olan panonun sol orta kısmında 2,5 çinilik bir kısım eksilmiş ve bu çinilerin yerine başka yerlerden alınmış XVI cı yüzyıla ait çini parçalar yerleştirilmiştir.

Bütün panoyu çevreleyen lacivert zemin üzerine beyaz renkli, rozet şeklinde işlenmiş bordür, üst kısmında sivri kemer alınlıklıdır. Alt kenarı esas kompozisyondan ayıran geniş arabesk bordür arasına konmuş, beyaz zeminli kartuş içine çininin kitabesi yazılmıştır. Burda çininin, Tabakzade İznikli Mehmed bey tarafından (1053 H) 1643 tarihinde yapılmış olduğu kaydedilmektedir(6).

Esas kompozisyonun etrafı, açık mavi renkli uçları içe doğru olan palmetlerle çevrilmiştir. Muntazam olmayan bu palmetler içinde, üstte gene mavi zemin üzerine, üçgen alınlıklı beyaz renkte sitilize bitki motifleri ile süslü alınlığın altında beyaz zemine siyah yazı ile, Kur'andan Bakara sûresi yazılmıştır.

Etrafını çeviren revakları ile dikdörtgen bir çerçeve teşkil eden esas kompozisyonun alt ve üst kenarlarına bitişik bazı binaları temsileden şekiller, kabenin etrafındaki minareler, dışa doğru çıkıntılar meydana getirmektedir. Kâbeyi çeviren avlu etrafında ve revakların önünde bazı kapıların isimleri yazılmıştır. Avlu ortasında gösterilen esas kompozisyon, kâbe ve etrafını çevreleyen şebekelerdir. Sadece sağ kenarda pek az bir kısmı kalmış olan tasvirin, mezheplere ait makamlardan

(4) Kurd Erdman, (Kabah Fliesen) Ars Orientalische

(5) Makalemizin sonunda eserlerin tipoloji araştırması ve değerlendirmesi yapılacaktır.

(6) Otto Dorn, Das İslamische İznik, Berlin 1941, sayfa 141 Tahsin Şükrü Öz, Les faiences turc, London 1933, sayfa 54.

hanefi ve mâliki mezhebine ait olanlar kalmış, diğer ikisi eksilen çinilerle kaybolmuştur.

ALMANYADA ÖZEL KOLLEKSİYONDA BULUNAN ÇİNİ: (Resim : 2)

Almanyada özel kolleksilyonda bulunan Kâbe tasvirli çini ise, 31x51 cm ebadındadır[7]. Şekillerin işlenişi ve kompozisyonun teşkili bakımından Ayasofyadaki ile büyük benzerlik göstermektedir. Dört kenarda sıralanan palmetli bordür burda da üst kısımda, hafif sivrilmektedir. Beyaz zemin üzerine yapılmış olan kompozisyon iki kısma ayrılmaktadır.

Üst kısımda Çin bulutları ile süslü üçgen alınlık ve bunun altında bulunan Kur'anın 96 ve 97 ci ayetlerinden alınmış kitabe yer almaktadır.

Alt kısımda büyük bir dikdörtgen halinde esas kompozisyon yapılmıştır. Dört kenarı kubbeli revakların çevirmekte olduğu avlunun üst sağ köşesindeki küçük bir çıkıntı içinde "Medrese-i Davudiye" yazılmıştır. Sağ alt köşede ise gene bir medrese ismi yazılı olup, bu da "Medrese-i Süleymaniye" dir. Revak kubbelerinin arkasında daha büyük ölçüdeki binaların kubbeleri gösterilmiştir.

Minarelerin sıralanışına gelince: Üç minare tam köşelerde uçları dışarı doğru olmak üzere, diagonal şekilde, dördüncü köşedeki ise yana yatmış durumda yapılmıştır. Sağ yan kenarda bulunan yatay durumdaki iki minare ile çini üzerinde altı minare resmedilmiştir.

Revakların içinde Kâbe'nin dışarı açılan kapılarının isimleri yazılı bulunmaktadırki bunlar, üst kenarda soldan sağa, Bab-ı veda, Bab-ı ummehani, Bab-ı aruz, Bab-ı İbrahim, Bab-ı Davudiye (davudiye medresesine açılan kapı), Bab-ı Omre dir. Sol yan kenarda bulunanlar ise: Bab-ı Ba'le, Bab-ı Pazar, Bab-ı Ali, Bab-ı Safa, Bab-ı Nebi dir. Alt kenarı soldan sağa takibeden kapı isimleri sırayla şöyledir. Bab-ı Fatma Bab-ı Hadice, Bab-ı Ebubekir, ve Bab-ı Osman[8]. Sağ yanda 5 kapı ismi bulunmakta olup bunlar: Bab-ı Selâm, Bab-ı Sıriyye, Bab-ı Süleymaniye (Süleymaniye medresesine açılan kapı) ve Bab-ı Hud dur.

Esas kısmı temsil eden ortadaki şekilin etrafına bir takım binalar sıralanmaktadır. Çatıları merkezdeki Kâbe'ye yönelmiş olan bu binalar mezheplere ait makamları temsil etmektedir. Sağ yanda Hanefi makamı iki katlı ve diğerlerinden daha büyük ölçüdedir. Üst tarafta makam-ı Malik, ters resmedilmiş gibi görülmekte isede bu, kompzisyonun teşkili bakmından böyle yapılmıştır. Diğer makamları gösteren binaların tepeleri kâbe'ye doğru çevrilmiş şekilde resmedilişi ile sanatkâr bir sargı ifadesi vermeye çalışmıştır. Sol yanda biri kâbeyi çeviren, diğeri tam yanda olan iki makam daha bulunmakta olup, bunlardan yandaki, makam-ı Hambeli, şebekeler üzerindeki ise makam-ı şafii dir. Her nedense Şafii mezhebini gösteren makam daima köşede bulunmaktadır.

Orta kompozisyonun altında birbiri üzerinde iki bina daha resmedilmiştir ki, bunlardan üstteki Kubbe-i Abbas olup Hz. Muhammedin amcasının ismini taşımaktadır. Altakinin ismi ise gene yanına yazılmıştır ve bu da kub be-i Ferraj (Temizlik işlerine bakan gayumların bulunduğu bina) dır. Bu iki şeklin üzerinde Rahbei Kâbe ve Tak yazıları okunmaktadır. Şebekeleri gösteren koyu çizgiler içinde makam-ı İbrahim ve Minberi Hanefi yazıları ile bu yazıların ifade ettiği şekiller yeral maktadır. Tam ortada koyu renkli bir

(7) Kurd Erdman (Ka'bah fliesen) Ars orientalisch,e

(8) Bu isimler Hz. Muhammedin en yakın dostlarının adlarıdır

dikdörtgen şeklinde gösterilmiş olan Kâbe'nin sol tarafına Hacer-ül Esved, sağ kenarına ise altın oluk yazısı yazılmıştır. Altın oluk yazısının üzerindeki açık renkli bir çörten kabe üzerindeki suları akıtmaya yaradığı anlaşılmaktadır.[9]. Gene Kâbe'nin sağında hilâle benzeyen bir şekil yapılmış ve yanına Hicri İsmail yazılmıştır[10].

Çininin renkleri hakkında fazla birşey söylenememekte ise de diğer benzer örneklerde olduğundan pek farklı olmadığı sanılmaktadır. Kenar palmetleri ve alınlık içindeki çin bulutları mavi, alınlık konturları kırmızı ve revak çevrelerinin yeşil olması kuvvetle muhtemeldir.

TOPKAPI SARAYI AHMET KÜTÜPHANESİNDEKİ ÇİNİ (Resim: 3):

Topkapı sarayı ikinci avlusu içinde bulunan I Ahmet kütüphanesinin alt katında, doğu duvarı süsleyen çiniler arasında tek parça halinde birde Kâbe tasvirli çini bulunmaktadır[11]. 30,5 x 52,5 cm ebadındaki çininin üst köşeleri kesilerek hafif sivriltilmiştir. Dış kenarların içe bakan yüzeyinde bir sıra palmetlerden meydana gelmiş olan bordür yeralmaktadır. Kaba bir işçilikle yapılmış olan kenar bordürü içinde iki kısımdan meydana gelmiş olan kompozisyonun üstü, diğer örneklerde olduğu gibi bir kuran kitabesi ve kıvrık dallarla süslü alınlıktan ibarettir.

İkinci kısmı tşekil eden Kâbe ve etrafındaki revaklar, klâsik geleneğe uygun olarak gösterilmiştir. Dış kısımda revak kubbeleri ile kubbelerin alemleri belirtilmiş, içte her revak kemeri içine bir askı aslmıştır. Alt ve üst kenarlar ortasında çıkıntı yapan, revak duvarlarına bitişik sembolik bina şekilleri yeralmaktadır.

Orta kısımda kâbe, koyu siyah renkte olup, etrafındaki yer döşemesi daha açık renkte boyanmıştır. Gene üç yanda mezheplere ait binalar, bu gurubun diğer örneklerinde olduğu gibidir. Şafii ve Hanefi meshebine ait olanı iki katlı olarak gösterilmiş, diğerleri tek kat halinde yapılmıştır. Alt kısımlarda bulunan iki sembolik binadan biri zemzem kuyusu diğeri ise Kubbei Abbas tır. Sağ taraftaki küçük şekil ise mizanı şems tir[12].

İSTANBUL TOPKAPI SARAYI ÇİNİ SEKSİYONUNDA BULUAN ÇİNİ (Resim: 4).

Topkapı Sarayı Çinili Köşk çini seksiyonunda bulunan ve 541 envanter nolu kâbe tasvirli çini 37 x 61 cm ebadında olup, dış çerçevenin iç kenarları bir sıra, mavi renkli pâlmetlerden bordürle çevrilmiştir. İki bölüme ayrılmış olan iç kompozisyonun üst kısmında ince çizgili bir dikdörtgen içinde beyaz zemin üzerine, Kuran'ın bakara suresinden iki ayet yazılmıştır. Dikdörtgen kitabe çerçevesinin üzerini süsleyen üçgen alınlığın içi sitilize bitki motifleri ile doldurulmuştur. Alt kısmında çininin 2/3 ünü kaplayan dikdörtgen revakların dış kenarları revak kubbeleri, iç kenarları ise kemerlerle çerilmiş olup iki kısım arasında ince bir hat bütün kenarları dolaşmaktadır. Mavi renkli bu hat, alt ve üst kenar ortalarında çıkıntılar yapmakta ve bu çıkıntılar ince saplı pâlmet motifleri ile süslenmektedir.

Dört köşede uçları dışa doğru olan 4 minare yeralmakta olup, bunlardan üçü diagonal, sol alt köşedeki ise yatay durumdadır. Ayrıca sağ yanda bulunan

(9) Bu çörten altından yapılmış olup, eskimiş olanları yerlerinden çıkartılarak, Topkapı sarayı, Hırka-i Saadet dairesinde bulunan mukaddes emanetler arasında saklanmaktadır.

(10) Hicri İsmail; Hz. İbrahimin oğlu İsmaili kurban etmek istediği mağarayı temsil etmektedir.

(11) Kurd Erdman, (Ka'bah fliesen) Ars orientalische,

(12) İslamlıkta beş vakit güneşin doğuşu ve batışı ile tayin edilmekte olduğundan burda da bir güneş saati yapılmıştır

iki yatay durumdaki minare ile çini üzerinde 6 minare gösterilmiştir. İç kısımda revakların yanı sıra yazılmış olan kâbe kapılarının isimleri sıralanmaktadır. Bu isimlerin hemen hemen her çinide ayrı ayrı oluşunu, mecazi manâda konmuş olduklarına bağlayabiliriz. Sol köşeden itibaren sağa doğru sırayla kapıların isimleri şöyledir. "Bab-ı Ümmehani, Bab-ı İbrahim, Bab-ı Nedve, Bab-ı Ukeyl, Bab-ı Serac, Bab-ı Süleyman, Bab-ı Selâm, Bab-ı Nebi, Bab-ı Ali, Bab-ı Zekeriya Bab-ı Necle ve Bab-ı Sa fa".

Anahtar deliği şeklinde şebekelerin sınırladığı orta kompozisyonda firuze zemin üzerine biraz daha koyu renkte kabe binası resmedilmiştir. Şebekelerin sol kenarı üzerinde diagonal olarak bulunan iki katlı bina Şafii mezhebine aittir. Sağ kenarda Hanefi mezhebine ait makam, gene iki kat halinde ve diğerlerinden daha büyüktür. Bu iki mezhebi temsil eden şekillerin iki katlı ve bütün detayları ile resmedilmesine mukabil, sol kenardaki Hambeli ve üst kenardaki Mâliki mezhebine ait makamlar daha küçük ve daha sade yapılmıştır. Hakikât halde islâmlığın 4 büyük meshebinden en geniş kitleye hitabeden Hanefi meshebi olup bunu Şafii meshebi takip etmektedir.

Kâbe'nin alt kısmında Tak (Kapı) ile büyük bir Minber ve avlu zemininde 3 temsili şekil yeralmaktadır ki bunlar: Cak-ı Zemzem (Zemzem kuyusu) Kubbei Abbas ve Mizan-ı Şems (Güneş saati) dir. Dikdörtgen çerçevenin alt kısmındaki çıkıntıya bitişik ve ters olarak yapılmış şeklin yanındaki yazıda medrese-i Süleymaniye ismi okunmaktadır.

İSTANBUL MAHMUTPAŞA'DA BİR AN TİKACI DÜKKÂNINDA İKEN SATILMIŞ OLAN ÇİNİ (Resim: 5):

1952 yılında Mahmutpaşa antikacı Kentte iken fotoğrafı çekilmiş olan bu çininin bugün nerede bulunduğu bilinmemektedir[13]. 34 x 52 cm ebadındaki panonun dahil olduğu tipler arasında, farklı görünüşü ile dikkati çekmektedir.

İki yan kenarda ince ve örgü motifli bordürlerin içinde dikdörtgenin üçkenarı ile üst kenarın köşeleri pâlmetlerle çevrilmiştir. Üst kısımda dikdörtgen bir kartuş içine yazılmış kelime-i Tevhit yazısı ve buna bitişik kıvrık dallarla süslü üçgen alılık bulunmaktadır.

Altta, çininin 2/3 ünü kaplayan esas kompozisyonun avlu revakları ve revak kubbeleri arasında yanlara ve köşelere doğru uzanan minareler görülmektedir. Alt kenarın ortasındaki çıkıntının yanında gösterilmiş olan şekil "Medrese-i Süleymaniye" ismi yazılarak belirtilmiştir.

Çininin tam ortası gene Kâbe ve kâbe etrafını çeviren şebekeler ile, Tak, Minber ve üç yanda yönleri kâbeye doğru olan mesheplere ait makamların resimleri yapılmıştır. Her birinin altında isimleri yazılmış olan bu makamların içinde en büyük olarak yapılmış olanı, bu çinide de Hanefi meshebine ait olanıdır. Altta bulunan şekiller, Mizan-ı Şems, Kubbbe-i Abbas ve Cak-ı Zemzem dir.

Çinin en önemli hususu ise, sağ üst köşedeki diagonal minarenin yanına yazılmış olan tarihtir. Fisene 1050 H tarihi okunan bu çinin milâdi 1640 tarihinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

İSTANBUL TÜRK VE İSLAM ESERLERİ MÜZESİNDE BULUNAN İKİ ÇİNİ (Resim: 6):

Türk ve İslâm eserleri müzesi çini seksiyonunda bulunan kabe tasvirli iki çinide, gerek kompozisyon ve şekille-

(13) Kurd Erdman aynı eser sayfa 194.
Muazzez Diker İst. Ün. Ed. Fak. sanat tarihi basılmamış lisans tezi.

rin işlenişi bakımından bir evvelki çini ile büyük benzerlik göstermektedir.

Müze envanterinde 827 ve 828 numara ile kayıtlı bulunan her iki çini de, normal ebattaki çinilerden biraz daha büyüktür. Beyaz zemin üzerine sır altı tekniği ile yeşil, mavi kırmızı ve lacivert renklerin kullanılmış olduğu çinilerden 828 envanter nolu olanının alt kısmı kırılarak eksilmiştir.

827 envanter nolu çininin ebadı 34 x 62 cm olup, dört etrafını örgülü bir bordür çevirmektedir. Halı ve seccadelerde olduğu gibi köşeleri üçgenler şeklinde doldurulmuş olan çininin iç çerçevesi bir mihrap şeklini almıştır. Köşelerdeki boşluklar mavi ve lacivert renkli kıvrık dal ve rumilerle süslüdür. Çerçevenin iç yüzeyi 4 kenarda hepsi iç yüzeye bakan bir sıra palmet dizisi ile çevrilmiştir.

Çininin ortasında yarıdan fazla bir kısmı dolduran Kâbe ve etrafındaki revaklar ikinci bir kısım teşkil etmektedir. Üstte iki bölüm halinde bir alınlık bulunmakta olup, üçgen alınlık beyaz zemin üzerine kırmızı renkte çin bulutları ile kaplanmakta ve bunlar, ortada birleşerek ters bir palmet meydana getirmektedir. Altta ise, ince çizgili bir çerçeve içine Kur'andan alınmış bir ayet yazılmıştır. Bu ayetin tefsiri kâbe tasvirleri için oldukça büyük önem taşımaktadır. Burda: "Doğrusu insanlar için ilk kurulan ev, Mekkede, Dünyalar için mübarek ve doğru yol gösteren Kâbe'dir. Orada apaçık deliller vardır. İbrahimin makâmı vardır. Kim oraya girerse güvenlik içinde olur. Buraya yol bulabilen insana Allah için Kâbe'yi Haccetmesi gereklidir" denilmekte olup; Kabe tasvirlerinde daima resmedilmiş olan İbrahimin makâmı belirtilmektedir[14].

Çerçeve içindeki ayetin altında ikinci bir ayet daha yeralmaktadır. Çini üzerinde esas kompozisyonu teşkil eden Kâbe ve kâbe etrafındaki çeşitli bina şekilleri ve revaklar iki boyutlu resmedilmiştir. Revak kubbeleri kalın çizgilerle çizilmiş ve her birinin üzerinde alemleri dahi gösterilmiştir. Revakların 4 köşesi ile sağ kenar üzerinde gösterilmiş olan 6 minare, gene Türk stilinde yapılmış minarelerdir. Alt kenar revaklarına bitişik yapılmış bir takım büyük kubbeli binaların mahiyetleri bilinmemektedir. Revakların iç avluya bakan kısımları kemerler halinde olup, her kemer içine zincirle asılmış bir aski veya kandil gösterilmiştir. Diğer yandan, bu çinide de revak kenarlarına kâbenin kapılarının isimleri yazılmıştır. Bunlar üst kenarda soldan itibaren; Bab-ı İbrahim, Bab-ı Davudiye, Bab-ı Ömer, Sol kenarda; Bab-ı Azime, Bab-ı Ummehani, Bab-ı Ciyad, Bab-ı Nebi, Bab-ı Banen, sağ kenarda ise, Bab-ı Safiye, Bab-ı Suvel (Yüksek) ve alt kenarda Bab-ı Ali, Bab-ı Nizam, Bab-ı Süleymaniye dir.

Orta kısmı gene kâbe ve etrafındaki şebekeler ile mezheplere ait makamları gösteren binalar meydana getirmektedir. Orta kısmın altındaki üç şekilden, soldakinin altında Bakiye-i Karaşan ortadakinin altında Kubbeti Abbas ve sağdaki küçük şeklin altında da Mizanı şems yazıları yazılmıştır.

Türk ve İslâm eserleri müzesinde bulunan ikinci kâbe tasvirli çini müzede 828 envanter numarası ile kayıtlıdır. 827 nolu çini ile hemen aynı özellikte olmakla beraber, alt kısmın yarıya yakın kırılmış ve eksilmiştir. Bugün için elimizde kalan kısmı 44 x 37 cm ebadınlalır. Müzedeki 827 envanter numaralı çiniye göre, daha ince bir işçilik gösterir. Bütün şekillerin konturları ince çizgiler halinde belirtilmiştir. Üst köşelerin dolguları daha sadedir. Kâbe etrafını çeviren revakların içine asılmış olan kandiller çok muntazam bir şekilde yapılmıştır. Bunların haricinde bütün kompozisyon aynı olup, her iki-

(14) Kuran'ı Kerim ve Türkçe anlamı Ankara 1961, sayfa 82. (Ali İmran Sûresi 96-97 ci ayet).

sinin de aynı ustanın elinden çıktığından hiç şüphemiz yoktur. Muhtemelen 827 nolu çini daha önce yapılmış ve ressam onda gördüğü hatalı yanları 828 nolu çinide düzeltmiştir.

TOPKAPI SARAYI ÇİNİ SEKSİYONUNDA BULUNAN ÇİNİ (Resim: 8):

Çinili Köşk çini seksiyonunda bulunan ikinci bir Kâbe tasvirli çini, 539 envanter numarası ile kayıtlıdır. Bu guruba dahil olan çinilerden sadece dış çerçeve itibarile ayrılmaktadır. 34 x 63 cm ebadındaki tek parça halinde yapılmış çininin diğer benzer iki örneginden biri Paris Luvr müzesnde diğeri ise Londra Victoria Albert müzesinde bulunmaktadır.

Üç dilimli pâlmet şeklinde motiflerden meydana gelen dış bordürün içinde, mavi renkli pâlmetlerden iç bordür kompozisyonun etrafını çevirir. Çininin üst kısmı kemer şeklinde düzenlenerek, köşeler arabesklerle süslenmiştir. Bordürler içinde kalan yüzeyin 2/3 ünü kabe ve revaklar kaplamaktadır. Revaklı avlunun zemini açık firuze, Kâbe etrafını çeviren şebekelerin içi ise mavi renkte boyanmıştır. Burda değişik bir husus ta daima siyah ve kahverengi ile gösterilen Kabe'nin koyu yeşil renkte yapılmış olmasıdır. Klâsik Kâbe tasvirlerinde görülen, mezheplere ait makâmlar, zemzem kuyusu, güneş saati çok sade bir şekilde burda da görülmektedir. Kenarlarda Kâbe'nin üç büyük kapısının isimleri yazılmıştır ki bunlar; sol köşede Bab-ı Davudiye, sağ köşede Bab-ı Selâm, ve yanda Bab-ı Derubiye dir.

Revaklı çerçevenin alt kenar ortasındaki çıkıntının sağında üç kule ve medrese-i Süleymaniye yazısı ile iki şerefeli bir minare bulunmaktadır. Dört köşede yer alan diagonal minarelerden başka iki tanede sol yanda bulunan tek şerefeli minare ile çini üzerinde yedi minare gösterilmiştir.

LONDRA VİCTORİA ALBERT VE PARİS LUVR MÜZELERİNDEKİ ÇİNİLER: (Resim 9 - 10)

Victoria Albert bulunan ve 1900 senesinde satın alınmak suretiyle müzeye girmiş olan 427-1900 envanter numaralı kabe tasvirli çini 36×61 cm. ebadındadır[15]. Topkapı Sarayı çini seksiyonundaki 539 nolu çini ile aynı özellikte olan bu çinide, sadece Kabe kapılarının isimleri daha fazladır. Değişik olarak sol kenar üzerinde şu kapı isimleri bulunmaktadır. Yukardan aşağıpa: Bab-ı Arafat, Bab-ı Ummahani, Bab-ı Ciya, Bab-ı Safiye, Bab-ı Ya'la ve Bab-ı Bazen. Bunlardan başka sağ kenarda üç medrese ismi yazılı olup, bunlardan ikisi diğer çiniler üzerinde de bulunmaktadır. Sağ alt köşedeki ise şimdiye kadar bilinmeyen bir medrese ismi olup buda, Medrese-i Fabita'dır.

Bu gurubun son bir örneği de Paris Luvr müzesinde bulunmaktadır[16]. 3919 envanter numaralı çini 35×59 cm. ebadındadır. Tamamen Topkapı ve Victoria Albert müzesindeki çinilerin aynıdır. Bu çinide de minareler diagonal ve yatay durumda olmak üzere iki şekilde sıralanmaktadır.

İSTANBUL TOPKAPI SARAYI HAREM DAİRELERİNDE BULUNAN ÇİNİLER: (Resim 11 . 12 - 13)

Topkapı Sarayı Harem Dairesinin üç ayrı bölümünde bulunan Kabe tasviri çini panoların, diğer Kabe tasvirli çinilerin arsında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Aynı usta tarafından yapılmış olduğu kesinlikle bilinen üç panodan ikisinde Teberdar Keşşah Ali İskenderiye imzası bulunmaktadır[17].

---

(15) R. Ettinghausen, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschft, 1934, sayfa 116.

(16) Gaudefroy Demombynes, lesppélerinege à la Mekke, Paris 1933, cilt 111.

(17) M. Miller, Beyond the sublime port The Grand Seraglio of Stambul, New Haven 1931, sayfa 66.

Tahsin Öz, Les Faiences Turc, London 933.

Otto Dorn, Das İslamische İznik, Berlin 1941, sayfa 141.

Biri Valde Sultan ibadet odasında 24×24 cm. ebadında 48 çiniden müteşekkil, diğeri Şehzadeler Mektebinde, 24×25 cm. ebadında 60 çiniden meydana gelen ve üçüncüsü Kara Ağalar Mescidi mihrap nişi içini tamamen kaplayan 24×24 cm. ebadında 60 çinilik her üç panoda da aynı özellikler görülmektedir.

Yeşil, mavi, kiremit kırmızısı ve nefti yeşil renklerin kullanılmış olduğu çinilerde, kompozisyonda tamamen aynıdır. Her üç panoyu birbirinden ayıran küçük nüans farkları bulunmakta olup, bunlar sadece teferruatta kalmaktadır.

İki katlı gösterilmiş olan revakların dış tarafdaki kubbelerinin yanlarında Kabe kapılarının isimleri okunmaktadır. Diğer Kabe tasvirli çinilerden bazılarında bu isimler daha değişik olarak verilmiştir.

Örgülü bir dış çerçeveyi takiben iki yanda kalan bordürlerden sol taraftakinde ince saplı yapraklar arasına yazılmış olan kapı isimleri şunlardır. "Bab-ı Ummehani, Bab-ı Suef, Bab-ı Haya, Bab-ı Rahme, Bab-ı Cisiyan, Bab-ı Ya'la" dır. Üst sol köşede uzun saplı bir bitki motifi ile bir minare yeralmaktadır. Sağ yan ise daha enteresan bir görünüşe sahiptir. Tepe kısımları aynı hizada olan iki minare yan bordürü doldurur. Minarelerin şerefeleri aynı hizada olmasına rağmen, birinin boyu daha aşağıdan başladığı için resme bir derinlik kazandırmıştır. Her üç panoda da aynı şeyi görmekte isek te, değişen husus sadece minareler üzerindeki nakışlardır. Sağ yanda minareler ile revak kubbeleri arasına Kabe kapılarının isimleri yazılmış bulunmaktadır. Burada da yukardan aşağıya: Bab-ı Selâm, Bab-ı Fatma, Bab-ı Ali, Bab-ı Nedve, ve Bab-ı Ziyad isimleri okunmaktadır.

Panonun en üstünde dış çerçeveye, dikdörtgenin içindeki yeşil renkli çinilere Besmele ve bunun altındaki nakışlı kısmı takiben gene yeşil renkli zemine "Kelimei tevhit yazısı yazılmıştır. İki yanda bulunan minareler ile sınırlanmış olan yazılar adeta caminin minarelerine asılan mahya durumunu almıştır. Kabe etrafını çeviren iki katlı revakların üst kenardaki kubbeleri arasında gene Kabe'nin üç kapısının isimleri bulunmaktadır. Bu kapılar: Bab-ı Veda, Bab-ı İbrahim ve Bab-ı Umre'dir.

Revakların çevirmiş olduğu iç avlu mozaik şeklindedir. Zeminin alt kenarından başlayan ve sağda iki, solda bir tane olan minareler arasına anahtar deliği şeklinde orta kompozisyon işlenmiştir. Bu kısımda zemin kaldırım taşları gibi olup, Kâbe, Kahverengi ile boyanmıştır. Kabe etrafını saran hâle şeklindeki şebekelerin alt kısmında Tâk (kapı) ve minber yeralmaktadır. Mesheplere ait makamlar çok küçük ve silik kalmaktadır.

Panoların alt kenarında yazılmış Kabenin diğer kapı isimleri altındaki yeşil bordürün üst köşesinde 1077 H. tarihi, sol köşesinde ise çiniyi yapan ustanın ismi olan "Taberdar Keşşah Ali İskenderiye" yazılıdır. Saraydan özel sipariş ile yaptırılmış olan bu çinilerin en önemli üç yere monte edilmiş olması ayrı bir değer taşımaktadır.

ORİJİNALİ ŞAHSİ KOLLEKSİYONUMUZDA BULUNAN ÇİNİ (Resim: 14)

Orijinali elimizde bulunan Kabe tasvirli bir çini de, değişik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütünü 28 x 30 cm. ebadında olan bu panonun alt ve üst kısımlarında kompozisyonu tamamlayan birer parçanın daha olduğu sanılmaktadır. Elimizde bulunan çini, ortadan boyuna ikiye ayrılmış ve sağ kısım kırılarak üç parça haline gelmiştir.

Çini, iç içe sıralanan bordürler şeklindeki yan kısımlar ve esas kompozis-

yonu teşkil eden ortadaki Kabe ile etrafını çeviren revaklardan meydana gelmektedir.

Gerek zeminin düzgünlüğü ve gerekse kompozisyonun teşkili ile renklerin güzelliği, çiniyi yapan sanatkârın ustalığını ortaya koymaktadır. İki yanda bulunan minareli dikdörtgen bölümler hariç zemin tamamen beyaz ve adeta mermer parlâklığındadır. İki yanda ince ve mavi kenar çizgisinin sınırladığı yan kısımlar, boyuna dikdörtgenlere ayrılmaktadır. Firuze renkli zemin üzerinde koyu renkli çizgilerle yapmış minareler yan kenarları süsler. Alt kenar, orta kısımda olduğu gibi beyaz zeminli bırakılmış, ve gene çift çizgilerle ayrılmış dikdörtgen içine sembolik olarak bir takım binalar işlenmiştir. Yan kenarlarda bulunan üst üste iki minareden alttakiler iki şerefeli, üsttekiler ise tek şerefeli olarak yapılmıştır. Minare kaideleri her iki yanda da dik dörtgen ve bursa kemerli mekânlar şeklinde gösterilmiştir.

Alt kenar ortasındaki beyaz zeminli bölümde üç sembolik bina resmi bulunmaktadır ki bunlardan soldakinin yanında ' Medreset-il Fatiyane", sağ köşedekinin yanında da "Medreset-el Süleymaniye" yazılmıştır. Orta kısımda kiremit kırmızısı renkte, zeminden kabartma olarak yapılmış kenar di içinde de bölümlere ayrılan bir dikdörtgen bulunmaktadır. Daha çok bir külliyeyi temsil eden bu dikdörtgenin de içinde firuze çizgili ikinci bir kısım daha yer alır.

İki yan ve alt kenarı takibeden iç bordür Kabe etrafını çeviren revakları meydana getirir. Bu kısımda zemin lâcivert, revak kemerlerinin içleri ise beyazdır. Üç dilimli olarak gösterilmiş olan revak kemerlerinin üst kenarda bulunmayışı, Alt ve üst kenarda mimari şekillerin kesilmiş olması çininin alt ve üst kısımlarında birer parçasının daha olduğunun açık delilidir.

İç kompozisyona gelince: İki çizgili fakat bu sefer firuze renkli olarak üç kenarı çeviren revaklardan ayrılmış olan orta zeminin alt kenarında, her iki köşede, yanlarda olduğu gibi minareler bulunmaktadır .Bu minareler de iki şerefeli olarak yapılmış olmasına rağmen, yandakilerden çok az bir farkla ayrılmaktadır. Burda şerefeler kiremit kırmızısı renginde boyanmıştır. Gerek iç ve gerekse yanlarda bulunan minarelerde müşterek taraf, kaidelerin Bursa kemerli gösterilmiş olması ve pabuç kısmındaki desendir. Hafif bir kavisle gövdeye geçişi sağlayan pabuç kısmı, mavi renkli çizgilerle üçgenler şeklinde boyanmıştır. Alt kenarın ortasında, iki adet kubbeli bina bulunmakta olup, bunlardan soldaki "Kubbe-i Feraj", sağdaki ise "Mizan-ı Şems" (gün terazisi) ([18]) olduğu yanlarına yazılmıştır.

Orta kısmı, üst kenara yakın olarak kaplayan Kabe ve etrafını çeviren hale Kiremit renginde çizgili ve anahtar deliği şeklinde yapılmıştır. Kabe etrafını çeviren şebekeler olduğu bilinen bu çizgilerin sol köşesinde şâfi-i mezhebine ait bir makâm yeralmaktadır. Diğer üç makâmı temsil eden bina şekillerinin Kâbe etrafını çeviren haleden ayrı olması Çiniyi yapan ustanın belkide meshebini ortaya koymaktadır. İbrahim'in makamı ise şebekelerin içine alınmak suretiyle kâbe kadar kutsal bir yer olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Koyu kahverengi ile boyanmış olan Kâbenin üzerinde firuze renkli bir kuşak bulunmaktadır. İki boyutlu olarak resmedilmiş Kâbenin sol alt köşesinde hacer-ül esved, sağ köşesinde ise Hicri İsmail hâle şeklinde belirtilerek yanlarına isimleri yazılmıştır.

Kâbe tasviri etrafında iki sıralı çizgilerle belirtilmiş olan şebekeler, adeta hücreler halinde bölünmüştür. Orta kısmın üç yanında meshepleri tem-

(18) Bir nevi muvakkithane durumunda olan bu binada zaman tayini yapılır.

sil eden üç bina şekli daha yeralmakta olup, herbiri başka başka yapılmıştır. Sağ yanda içi bursa kemerli olan bina, makâm-ı hanefi, sol yandaki makam-ı Hambeli ve yukarda ters durumda bulunan makam-ı Mâliki'dir. Üst kısımda Makam-ı Malik'in iki yanında üçer adet vazo şeklinde zemzem kapları bulunmaktadır. ([19]) Kabeyi çeviren şebekelerin altında büyük bir minber ile küçük bir bina şekli daha vardır ki bunlarında yanlarındaki yazılardan zemzem kuyusu ve Hz. Muhammedin minberi olduğu yazılıdır. Zeminde gene biri tek ve üçü yan yana zemzem kapları yeralmaktadır.

Bütün kompozisyonda renklerin parlak olması ve bilhassa kırmızının oldukça güzel oluşu çinin XVII yüzyıla ait olduğunu ortaya koyar. Gerek zeminin düzgün ve temiz oluşu ve gerekse, firuze, mavi renklerin kullanılışı XVI yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olan çinilerle aynı özelliği göstermektedir. Diğer yandan motiflerin koyu ve ince çizgilerle belirtilmiş olması gene XVI cı yüzyıl çinilerinde görülen hususiyetlerdendir.

Sır altı tekniği ile yapılmış olan çinide, çiniyi yapan ustanın büyük bir şekilcilik anlayışı olduğu görülmektedir. Beyaz hamurlu kilden yapılmış olan çininin İznikte yapıldığı kuvvetle muhtemeldir.

BURSA MÜZESİNDE BULUNAN ÇİNİ: (Resim: 15)

Bursa müzesinde bulunan 35 x 35 cm. ebadındaki kabe tasvirli çini, orijinali elimizde bulunan çini ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Üzerindeki kitabede (1085 H) 1674 tarihinde yapılmış olduğu anlaşılan çinide kompozisyon gene iki kısımdan meydana gelmiştir.

İki yanda firuze zemin üzerine üst üste ikişerden dört minare bulunmakta olup, minarelerin kaideleri birer hacim halinde yapılmıştır. Minarelerin pabuç kısımları mavi çizgilerle kavisli ve konik olarak taranmış, minare gövdeleri üzerinde küçük aydınlık pencereleri işaretlenmiştir.

Esas kompozisyonun yeraldığı dikdörtgen zemin beyaz renktedir. Alt köşelerde yan bordürlere bitişik iki minare ile, çini üzerinde 6 adet minare resmi bulunmaktadır. Zemin ortasında büyük bir çenber içine alınmış olan siyah renkte boyanmış kabe yeralmaktadır. Kâbe etrafını çeviren çenber şeklindeki şebekelerin üç tarafında yönleri ortadaki kâbeye doğru olan mezheplere ait makâmları temsil eden binalar bulunur. Her birinin yanlarına isimleri yazılmış olan makamların şekil olarak en büyüğü Hanefi mezhebine ait olanıdır. Çininin iki köşesinde yanyana üçer tane zemzem kabı resmedilmiştir ki, bu guruptaki diğer çinilerde de aynen görülmektedir. Kâbe etrafında yeralan şebekelerin altında cak-ı Zemzem (zemzem kuyusu) nu temsil eden kubbeli bir bina ve bunun sağında İslâm âleminin kutsal minberi olan, Minberi Nebi'nin resmi yapılmıştır. Alt kenara bitişik olarak ikişer ikişer yapılmış kubbeli binalar ile bunlar arasına yazılmış kitabe bulunmaktadır. Kitabede 1085 tarihi ile "Sahibül hayrat Bahçeci Hasan Ankarayi vasıl tabi Yenişehir" cümlesi okunmaktadır.

KAHİRE TÜRK VE İSLÂM ESERLERİ MÜZESİNDEKİ ÇİNİ : (Resim 16)

Kahire Türk ve İslâm eserleri müzesindeki 3251 envanter nolu Kâbe tasvirli çinide 39 x 35 cm. edabında olup çevresi örgülü bir bordürle çevrilmiştir. Üst kenar ortasında yer alan kitabe ile yan kenarlarda ikişer dikdörtgen bölüm orta kısmı üçkenardan sarar. Her iki yandaki dikdörtgenlerin içinde kaide kısımları kemerli ve tek şerefeli

(19) Hacıların zemzem suyu getirdikleri bu kapları benzerleri, monza ampulleri diye bilinen, hristiyan hacılarının yağ kaplarını andırmaktadır.

minareler bulunmaktadır. Alt kenar yanlara göre daha dar olup orta kısımdaki küçük bölmeye çiniyi yapan ustanın ismi olan Ameli Ahmet yazılmıştır. İsmin sol tarafındaki küçük dikdörtgen içine de çininin yapılış tarihi olan "Efvak-ı - fisene 1070 H" tarihi kaydedilmiştir. Sağ köşede ise gene küçük bir dikdörtgen içine bazı binaları temsil eden küçük şekiller işlenmiştir. Yan kenarların alt kısmında bulunan minarelerin kaideleri ile, ortadaki dikdörtgenlerin arasında kalan kısımda, solda bir, sağda iki adet alınlıklı kapı yeralmaktadır.

Üst kenar bordüründe kaplayan büyük bir kartuş içine "Kelime-i şehadet" yazılmıştır.

Çinin tam ortasında bulunan esas kompozisyonun etrafında, dört kenarı dolaşan revaklar âzami derecede usluplaştırılmıştır. Her revak kemeri ortasında bir kapı yapılmak suretiyle revakların arkasında birer odanın bulunduğu belirtilmek istenmiştir.

Beyaz zemin üzerinde, yeralan şekiller tamamen türk mimari uslubuna uygundur. Merkezde bulunan koyu renkli Kabe, gene çenber şeklinde bir şebeke ile sarılmaktadır. Kâbe'nin sol köşesinde Hacer-ül Esved gösterilmiştir.

Burada da Kâbe etrafında dört meshebi temsil eden ve yönleri merkeze doğru binalar yeralmakta ve gene hanefi meshebini temsil eden şekil diğerlerinden farklı ve büyük olarak yapılmıştır. Üst köşelerde üçer adet yan yana kulplu testi şeklinde zemzem kapları ve sol üst kenarın yanında çiniyi vakfeden şahsın ismi "Sahibül hayrat Mehmet ağa" yazılmıştır.

(20) Muhammed Mustafa, (Kahire kolleksiyonlarında bulunan Türk Sanatı Şaheserleri) Milletlerarası I. ci Türk Sanatı kongresi tebliğleri, Ank. 1959, sayfa 305, Resim 47.

Kabe etrafını çeviren şebekeler, altta gene anahtar deliği şeklin de gösterilmiştir.

KAHİRE ARAP MÜZESİNDE BULUNAN ÇİNİ: (Resim: 17)

Kahire Arap müzesinde olduğu bilinen kabe tasvirli bir çini de kompozisyon teşkili bakımından gene bu guruptaki çinilere dahil bulunmaktadır. Ancak bu çinide görülen farklı bir hususiyet, diğer örneklerde tek parça üzerine işlenmiş olan kompozisyon burda 6 karo halindedir. Kabe tasvirinin etrafında da çiniler duvarı suslemekte ve hepsinin aynı zamanda yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük sivri kemerli bordür içinde, enine 4 sıra halinde bulunan çinilerin tamamını gösteren bir fotoğrafı elimizde bulunmadığından kaç adet olduğunu bilmemekteyiz. Ancak, üst kısmı kemer şeklindeki panonun zemininin rengi kâbe tasvirinin zemini ile aynı olmasına bakarak bütün çinilerin sipariş üzerine aynı zamanda yaptırılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Koyu renk zemin üzerinde kâbenin etrafı, açık renkli lâle, yapraklar ve nar çiçeklerinden müteşekkil bir bordürle sarılmaktadır. 6 parça halinde bulunan Kâbe tasvirinin üzerinde stilize Çin bulutlarının meydana getirdiği sivri bir alanlık ile bu alanlığın ortasındaki büyük bir kartuş içine yazılmış "Kâbe-i Şerif" yazısı ile süslenmektedir. Dış çerçeve ile Kabe etrafını çeviren revakların arasındaki dikdörtgenler içine de, üst üste iki minare resmi bulunur. Minarelerin kaideleri burda da birer mekân şeklinde gösterilmiştir. Revak kemerleri burda da üçer dilimlidir. İç çerçevenin alt kenarında başlayan ve kabe avlusunu gösteren zeminin iki köşesinde gene iki minare bulunmaktadır. Böylece çini üzerinde 6 minare yeralır. İç kısımdaki iki minare arasında, alt kenara bitişik olarak

biri büyük, diğeri daha küçük olan yanyana iki temsili bina resmi bulunmaktadır.

Orta kısımda Kâbe etrafı, gene anahtar deliği şeklinde yapılmış şebekelerle çevrilmektedir. Şebekelerin sol köşesinde bulunan bina diğerlerinde olduğu gibi makam-ı Şafii, bunun yanındaki şekil ise minber ve Kabe kapısıdır. Şebekelerin dışında solda, makam-ı Hambeli, sağ yanda makam-ı Hanefi, ve üst kenardaki ise makam-ı Mâliktir. Üstteki şeklin her iki yanında yeralan şekiller de zemzem kaplarıdır. Kâbenin alt kısmındaki zeminde büyük bir minber ile buna diagonal olan küçük bir şekil bulunmaktadır ki buda zemzem kuyusunu temsil eder.

ÜSKÜDAR SOLAK SİNAN CAMİİ MİHRABINDA BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ : (Resim: 18)

İstanbul üsküdar'da bulunan Solak Sinan camii, çok basit ve ahşap çatılı küçük bir bina olmasına mukabil, yarım silindirik mihrabi süsleyen bu çininin buraya nasıl gelmiş olduğu bilinmemektedir. 26 x 27 cm. ebadında iki karodan meydana gelen çinilerden üstte bulunan Kâbe tasvirli, alttaki ise Mukaddes emanetler arasında aslı Topkapı Sarayı müzesi Hırka-i Saadet dairesinde saklanan ve "Kadem-i saadet" ismile bilinen altından yapılmış Hz. Muhammedin ayak izinin çini üzerine geçirilmiş şeklidir. Bizim için ikinci plânda kalan "Kadem-i Saadet" tasvirinin yanlarında Hz. Muhammed ile ilgili yazılar yazılmıştır.

Kâbe tasvirli çini ise bu grupta bulunan çinilerin en basitidir. İki yanda firuze renkli zemin üzerine ikişerden dört minare yeralmaktadır. İki yandaki minareli dikdörtgenlerin arasında kalan yüzeye Kâbe ve diğer temsili binalar resmedilmiştir. Alt kenara bitişik olan üç minare ile çini üzerinde yedi minare resmi bulunmaktadır. Kâbe etrafında bulunan mezheplere ait binaların altlarına isimleri yazılmak suretiyle belirtilmiştir. Üst kısımda bulunan zemzem kapları maşrapa gibi kulpludur. Çini üzerinde, zeytin yeşili, kiremit rengi firuze yeşil ve mavi renkler kullanılmıştır. Diğer benzer örneklere göre kaba ve basit bir işçilik gösterir.

KASTAMONU KÜRE HOCAPAŞA CAMİİNDE BULUNAN ÇİNİ (Resim: 19)

Üç ayrı yerde bulunan çiniler, ayrı bir gurup teşkil etmektedir. Sade bir kompozisyona sahip olmasına rağmen oldukça önemli bir gurup teşkil eden bu çinilerin en önemlisi muhakkakki Kastamonuda bulunandır. Hoca paşa caminin kıble duvarında, karanfil, hatayi ve hançer şeklinde yapraklardan meydana gelmiş bordürün çevirdiği büyük bir dikdörtgen teşkil eden pano, 8 karodan müteşekkildir. Esas tasvir, alttan yukarıya üçüncü sıradaki çiniler üzerinde yeralmaktadır. Kompozisyonun en üstünde iki kartuş içine "Lâ ilâhe illâllah, Muhammeden resulallah, bunun altına da "Ey lâtif cisimlerin gizlileri, bizi korktuklarımızdan koru" cümlesi yazılmıştır.

Beyaz zemin üzerinde iki kısım teşkil eden tasvirde, dışta bitki motifleri arasına yerleştirilmiş ince uzun ve üçer şerefeli Türk stilindeki minareler bulunmaktadır. Minareler arasına üstte, Kuran'ın Fatiha sûresinden bir âyet yazılmıştır. Çevreye sırayla Kabe kapılarının isimleri yazılmış olup, bunlar: Bab-ı Ümmehani, Bab-ı Şerif, Bab-ı Haya, Bab-ı Rahme, Bab-ı Safa, Bab-ı Cisat, Bab-ı Ya'le dir. Sol köşede sene 1087 H tarihi kaydedilmiş ve tarihin sağında, köşeye doğru: Bab-ı Aliyi Keremullah veche, Bab-ı Abbas, Bab-ı Nebiy-i Aleyhisselâm, Bab-ı Ömer, Bab-ı İbrahim ve Bab-ı Veda isimleri bulunmaktadır ki, bunlar da Kâbenin diğer kapılarının isimleridir. Çerçevenin sağ kenarında ise yukardan aşağıya şu ka-

pıların isimleri yazılmıştır. Bab-ı Sıbtıye, Bab-ı Nedve, Bab-ı Ziyad, ve Bab-ı Selâm.

Dış kenarda yeralan 4 minareden başka kompozisyonun iç çerçevesi içinde de alt kenara bitişik solda bir ve sağda iki minare daha yeralır ki, bunlarda dış çerçeve üzerinde bulunan minareler gibidir. Ancak dıştakilerin kaideli ve burmalı olmasına mukabil içtekilerden sadece sol köşedeki burmalı fakat hepsi kaidesizdir. Kâbe etrafını kubbeli revaklar çevirmektedir. Revaklı avlu ortasında oldukça büyük ve alışılagelmiş şekilde şebekelerin çevirdiği kâbe bulunur. Kâbeyi temsileden şekil kompozisyona derinlik verecek şekilde üç buutludur. Sol köşesinde Hacer-ül Esved gösterilmiş ve yanına ismi yazılmıştır. Alt köşeye makâm-ı Şafi ve Cak-ı Zemzemi (zemzem kuyusu) temsileden binalar yapılmıştır. Küçük dikdörtgenlere ayrılmış olan iç zeminin etrafını üst kısımda hilâl şeklinde bir şebeke sarmaktadır. Üç yanda yeralan mesheplere ait binalardan başka İbrahim'in makamı da gösterilmiştir.

Kompozisyonun en altında ise, çiçekli dış çerçeve içine iki kartuş halinde bulunan kitabelerden soldakinde "Nakkaş Müstecepzade Süleyman bi Eşrefyan", sağdakinde ise, "Sahibül hayrat Hüseyin Çelebi İbnil Hac Mustafa Güreci" yazılıdır. Bu kitabeler bizim için büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda vakfiye durumunda olan bu kitabelerden çininin, Hayır sahibi Hüseyin Çelebi İbnil Hac Mustafa Güreci tarafından Nakkaş Müstecep zade Süleymana(1087 H) 1674 tarihinde yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

TÜRK VE İSLÂM ESERLERİ MÜZESİNDE 830 ENVANTER NOLU ÇİNİ : (Resim: 20)

İstanbul Türk ve İslâm eserleri müzesinde 830 envanter numarası ile kayıtlı bulunan, 81 x 54 cm. ebadındaki Kâbe tasvirli çini de 6 karodan meydana gelmiş olup, her bir karo 27 x 27 cm. dir. Sır altı tekniğinde, beyaz zemin üzerine yeşil, mercan kırmızısı, ve lacivert renkler kullanılmış olan kompozisyonda şekillerin konturları siyah çizgilerle belirtilmiştir.

Çinileri teşkil ettiği kompozisyonun etrafını, S harfi şeklinde birbiri içine geçmiş kıvrık dallar arasında iki renkli yapraklar ve her iki yaprak arasına konmuş pâlmet şeklinde motiflerin teşkilettiği bir bordur çevirmektedir. Koyu renk zemin üzerine açık renkte işlenmiş olan bordürün iç ve dış konturları, daha açık renkte ince çizgilerle belirtilmiştir. Kompozisyonu meydana getiren çinilerin yüzeyleri çatlak ve bozulmuştur. Alt kenarda dış çerçeveye bitişik olarak başlayan kompozisyonda, Kâbenin etrafını çeviren revaklar ikinci bir çerçeve meydana getirmektedir. Dış çerçeve ile revakların teşkil ettiği iç çerçeve arasında, üstte yanlardakinin 3misli genişlikte boşluklar kalmakta olup, bu boşluklarada Kâbe etrafında bulunan minarelerden beşi yerleştirilmiştir.

Çinyi yapan ressam daha çok iki buutlu resim anlayışına uygun olarak şekilleri yerleştirmiştir. Alt kenardaki şekiller adeta birbirine karışmış ve girift bir durum almıştır. Buna mukabil yanlar ve orta kısımda daha sade ve daha açık bir şekilde resmedilmiştir. Hakikât halde, Kâbenin esas giriş cephesini gösteren alt kenar, resimde olduğu gibi aslında da, birçok kapı ve binaların toplanmış olduğu kompleks bir durum göstermektedir. İki yandaki boşluklarda, kaideleri dikdörtgen ve pabuç kısımları hafif konik, gövdeleri iki renkte burmalı olarak gösterilmiş olan minareler üçer şerefeli ve birbirine benzeyen Türk stili minarelerdir.

Panonun sağ kenarında bulunan birinci minarenin üzerinde gene üç şerefeli bir minare resmi yapılmış olma-

sına mukabil sol kenar boş bırakılmıştır. Üst kısımda ise, revakların arkasında büyük kubbeli binaların siluetleri gösterilmiştir. Revakların iki köşesinde, gövdeleri yarıdan itibaren görünen gene üçer şerefeli minareler bulunmaktadır. Ressam, revakları birinci plâna almak suretiyle, gerek kubbeli büyük yapıların ve gerekse minarelerin yarısını gizleyerek resme, üçüncü buutun havasını vermeye çalışmıştır.

Birinci çerçeveye bitişik olarak en üstte, zemine konmuş kartuş içinde kelime-i tevhit yazısı yazılmıştır. Kabe etrafını dikdörtgen bir çerçeve gibi çeviren revaklar, kemerli ve kubbeli olarak gösterilmiştir. Kâbe etrafını çeviren daire şeklindeki şebekeler ise revaklarla birleşmiştir. Alt kenarın her iki köşesinde bulunan iki minare ile çini üzerinde gösterilmiş olan minarelerin sayısı yedi adettir.

Diğer kâbe tasvirlerinde olduğu gibi burda da anahtar deliği şeklinde kâbeyi saran şebekeler ve ortasındaki kâbe resmi, 4 karo üzerinde yeralmaktadır. Tam ortada çinilerin birleştiği yere koyu renkte yapılmış kâbe, kompozisyonun merkezini teşkil etmektedir. Koyu renkli şekilde, Hacer-ül Esved açık renkte bir hilâl şeklinde gösterilmiştir. Kâbenin etrafı burda da kaldırım taşları şeklinde tezyin edilmiştir.

ATİNA BENAKİ MÜZESİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ: (Resim: 21)

Atina Benaki müzesinde bulunan çini ilk defa burada neşredilmemektedir. Daha önce Migeon tarafından tanıtılmış olan eseri ([21]) biz, sadece diğer örneklerin yardımıyla tarihlendirmeye çalışacağız. 49,5 x 75 cm. ebadında olan çininin etrafını örgülü bir bordür çevirmektedir. Kompozisyon teşkili bakımından Küre Hocapaşa camii ve Türk İslâm eserleri müzesindeki örneklerle büyük bir benzerlik gösterir. Beyaz zemin üzerinde, alt kenardan itibaren başlayan şekillerin işlenişinde perspektif resim anlayışı burda da görülmektedir. Ressam, hernekadar şematizimden kurtulmak istemekte isede, genede bir kısım şekilleri şematik olarak göstermektedir.

Kâbe etrafını dört kenarda çeviren kubbeli revaklar şematik geleneğe uygun bir şekilde işlenmiştir. Revakların iki yanındaki boşluklara yerleştirilmiş olan minareler, kaideleri önündeki birtakım binaların bulunması ile resme bir derinlik havasını getirmiş bulunmaktadır. Üst kenarda yeralan iki minare ile yandaki tek minare de şematik bir görünüştedir. Üstteki minarelerin külâh ve birinci şerefeleri arasında, kutsal günlerde büyük camilerin minareleri arasına asılan mahyalar gibi iki mısra yazılmıştır.

"Her kime Kâbe nasib olsa hüda rahmet ider

Her kişi sevdiğini ona isimiyle dâvet eder"

Çinide bütün minareler ve minarelerin alemleri mübalağalı bir şekilde gösterilmiştir. Üstteki iki minare arasında, Kâbe etrafını çeviren revaklardan daha yüksekçe üç binanın üst kısımları görülmekte olup, bunlardan soldaki adeta büyük bir çadırı andırmaktadır. Kâbenin etrafını üç kenardan çeviren revakların sivri kemerleri düz bir hatla kesilmiş olup, üstte, kelime-i tevhit yazısı yazılmıştır.

Büyük avlunun ortasını hemen hemen tamamen kaplayan Kâbe ve etrafındaki şekiller, diğer kabe tasvirli çinilerdekinden daha değişik bir özelliğe sahiptir. Noktalar halinde doldurulmuş zeminin ortasında kâbe etrafını çeviren şebekeler, mesheplere ait makamlar, büyük minber, tamamen şematik işlenmesine mukabil, Kâbe, tam bir

(21) G. Migeon, Exposition d'art musulman, Alexandrie, 1925, Ettinghausen, Athen, 1936, sayfa 75.

perspektif görünüş içinde yutları gösterilerek yapılmıştır. Dikkati çeken diğer bir hususta, diğer guruplarda meshepleri temsil eden binalardan makam-ı Hanefi, daima büyük gösterilirken burda en küçük olarak yapılmıştır. Makam-ı Şafii, alt kısmında şebekeler içine alınmış ve karşısına İslâm aleminin kutsal minberi olan Minber-i Nebi yapılmıştır. Kâbenin sol yanında şebekeler üzerinde bulunan kubbeli ve iki katlı bina, makâm-ı hambelidir. Üstteki ise Makâm-ı Mâlik olup perspektif bir görünüş ile yapılmıştır. Sağ kenara sıkışmış olan makam-ı Hanefi ise küçük kubbeli bir bina olarak gösterilmiştir. Kompozisyonun alt kenarındaki kubbeli binalar üzerinde ve kabe avlusu içinde bulunan kare kaideli iki minare ile çini de yedi minare gösterilmiş bulunmaktadır. Bu çininde orijinalini görmemiş olduğumuzdan renkleri hakkında fazla bir şey söylemek mümkün olmamaktadır.

İSTANBUL RÜSTEM PAŞA CAMİİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ : (Resim: 22)

Diğer bir Kâbe tasvirli çinide İstanbul Rüstempaşa camii soncemaat yerinde bulunmaktadır. XVI cı yüzyılın ikinci yarısına ait en nadide çinileri ile haklı bir ün yapmış olan Rüstempaşa camiine ayrı bir güzellik katan kâbe tasvirli bu çinide, ayrı bir kompozisyon teşkili görülmektedir. 30 x 30 cm. ebadındaki çinide daha çok şematik ve basit bir kompozisyon hâkim bulunmaktadır. Muhakkâkki çini daha sonradan ya ısmarlama suretiyle yahutta başka bir yerden alınarak getirilmiş ve soncemaat yeri duvarını kaplayan çinilerden bir karo sökülmek suretiyle buraya yerleştirilmiştir. Etrafı düz bir çerçeve ile sınırlanmış olan çininin dört köşesi ve iki kenarı ortasında bulunan minareler ortadaki Kâbeye yönelmiş vaziyette diagonal bir durum almıştır. Orta kısma Kâbeyi temsil eden şekil ve üzerine hacer-ül Esved yapılmıştır. Daha sonra bahsedecek olduğumuz diğer Kâbe tasvirli çinilerden bu gurupta bulunanlarda da orta kısım aynı şekilde verilmektedir.

Rüstempaşa camiinde bulunan çinide de Kâbe etrafında bulunan bir takım ek binalar gösterilmiş olup, bunlar gene mesheplere ait makamlardır. Kâbenin hemen altında zemzem kuyusu, Minberi Nebi gösterilmiştir. Koyu renkte yapılmış olan Kâbenin sol köşesine Hacer-ül Esved, sağ köşesine ise hicri İsmail yazıları yazılmıştır. Kâbe etrafını çeviren şebekelerin Anahtar deliği şeklinde yapılmış olması ile İslâmlığa açılan kapı gibi mecazi bir anlam verilmeğe çal,şılmıştır.

Kâbenin üst kısımlarında bulunan ve ikişer ikişer sıralanmış olan kulplu ince uzun zemzem kapları bu tipin diğer örneklerinde de bulunmaktadır. Dış çerçeve üzerinde gene bir takım küçük şekiller daha bulunmaktadır ki, bunlar, kâbe kapılarını temsil etmektedir.

Rüstem paşa camiindeki çininin en büyük hususiyeti ise, alt kenar ortasındaki dikdörtgen çerçeve içine yazılmış olan kitabedir. Çiniyi yapan ustanın ismi olan bu yazıda "Sahibu Ekmekçizade Muhammed beşe, sene Sebini ve elf 1071 H" tarihi okunmakta ve Böylece çininin 1660 tarihinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

BURSA MÜZESİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim: 24):

İstanbul Rüstempaşa camiinde bulunan Kâbe tasvirli çininin grubunda bulunan bir diğer çinide Bursa müzesinde bulunmaktadır. Aynı ölçüde, 30 x 30 cm olan çinide şekiller ve kompozisyon tamamen aynı olması çininin aynı ustanın elinde çıktığı kanısını vermektedir.

Kenarları ince ve mavi renkte çizgi ile sınırlanmış olan çininin zemini

gene beyaz renktedir. Zeminin tam ortasına Kâbe şekli yerleştirilmiş olup, çevresindeki diğer binalar daima kabeye yönelmiş şekilde sıralanmışlardır. Böylece çini üzerinde diagonal bir kompozisyon meydana gelmiş bulunmaktadır. Dış çevçevenin dört köşesinde bulunan minareler gene merkeze yönelmişlerdir. Bu dört minareden başka alt kenarda iki ve sağ kenarda bir adet minare yatay durumda olup cem'an yedi minare bulunmaktadır. Üst kısımda ve yanlarda bulunan minareler arasına dört meshebi temsil eden kubbeli binaların gene kâbeye yönelmiş durumda olup bunlardan sadece üstte Makam-ı hambeli ve sağ yanda Makâm-ı Hanefi'nin yanlarına isimleri yazılmıştır.

Alt kısımda yeralan şekiller Kabe avlusunda bulunan diğer binaları temsiletmektedir. Kenarda ve üstte bazı kapılar şematik olarak gösterilmiş ve yanlarına isimleri yazılmıştır. Bunlar Hz. Muhammed'in yakınlarının isimleri olup, Bab-ı Abbas, Bab-ı Ömer, Bab-ı Sa'la ve Bab-ı Veda dır. Orta kısımda Kâbenin sol tarafına Hacer-ül Esvad, şebekelerin dışına ise altın oluk yazıları yazılmıştır. Üstte, meshepleri temsil eden şekiller ile diagonal minareler arasına ikişer tane zemzem kabı konmuştur.

BERLİN STAATLİCHE MÜZESİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim: 23):

Staatliche müzesinde 6220 envanter numarası ile kayıtlı bulunan diğer bir çinide 28,5 x 36 cm ebadında olup 1073 H tarihlidir[22]. Tek parça halinde olan bu çininde iznik atölyelerinde yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Sade bir kompozisyon şemasının uygulandığı çininin en büyük hususiyeti gene şekillerin diagonal olarak yerleştirilmiş olmasıdır. Kareye yakın dikdörtgen halinde bulunan çininin üst kısmında, beyaz zemine Kuran'ın Bakara suresinden bir ayet yazılmıştır. Yazbının en sonunda ise çininin yapılış tarihi olan 1073 H (1662) tarihi kaydedilmiştir. İnce mavi bir çizgi ile çevrilmiş olan kompozisyonun ettrafında kademeli üçgen pirametler halinde bulunan şekiller revakları temsil etmektedir. Tam ortada yeralan siyah renkli kâbe iki buutlu olarak yapılmış ve çevresi hilâl şeklinde şebekelerle sarılmıştır. Kâbe'nin üç yanın da gene mesheplere ait makamları temsil eden binalar bulunmaktadır. Bu binaların hemen hepsi kubbeli olarak yapılmıştır. İçlerinde en büyüğü sağ yan kenarda bulunan olup, bir şadırvan şeklinde yapılmış olması ile dikkati çekmektedir.

Çininin dört köşesinde bulunan diagonal minarelerden başka, alt kenarda iki ve yan kenarda bir adet minare ile çini üzerinde 7 minare yapılmış olup sadece üst köşelerdeki ikişer şerefeli, diğerleri tek şerefelidir. Kâbenin alt kısmında bulunan ve nispeten stilize edilmiş şekiller, Tak (kapı), Minberi Nebi ve zemzem kuyusudur.

Beyaz zeminde binaların gövdesi firuze, kubbeleri lacivert ile boyanmış ve saçak kısımları kiremit kırmızısı ile belirtilmiştir. Revakların bulunduğu kenarlarda minarelerin gövreleri kiremit rengi, şerefeleri ise firuze renkte boyanmıştır. Şekiller arasına ikişer ikişer ince uzun zemzem kapları yerleştirilmiştir. Revaklı kenarlara bitişik bulunan küçük şekiller ise burda da Kâbe'nin kapılarını temsil etmektedir.

NİĞDE MURATPAŞA CAMİİNDE BULUNAN ÇİNİ: (Resim: 25):

Muratpaşa camiinin kıble duvadında bulunan 26 x 52 cm ebadındaki Kâbe tasvirli çini de tek bir karo halindedir. Şekillerin işleneşinde olduğu kadar kompozisyonda da çok primitif bir ha-

(22) Katherina Otto Dorn, Türkische Keramik, Ankara 1957, sayfa 133, taf. 78. Kurd Erdman, Notes "Kabah fliesen," Ars orientalische,

va bulunan çininin işçiliği de çok kabadır. Üzerinde yedi minare resmi yapılmış olan kompozisyonda, Kâbe etrafını çeviren revaklar burdada kubbeli olarak gösterilmiş ve kâbe etrafında gene mesheplere ait binalar sıralanmıştır. Ancak diğer örneklerdekilerden tamamen değişik olarak, binaların kubbeleri dış yönlere doğrudur. Gerek iç gerekese dış kısımda yeralan minarelerin hemen hepsi tek şerefeli olup gövdeler burmalı olarak işlenmiştir.

KÜTAHYA ULU CAMİİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim: 26):

41 x 41 cm ebadında olan çininin bütün özellikleri çok geç devirde yapılmış olduğunu göstermektedir. Kütahyada yapılmış olduğu kuvvetle muhtemel olan bu çinide de çok kaba bir işçilik bulunmaktadır. Kompozisyon çok karışık bir şekilde işlenmiş, bütün şekiller adeta bir birine karışmış durumdadır. Kâbe tasvirlerinde alışıla gelmiş olan şekillerden başka, çini üzerinde daha birçok şekil yapılmak suretiyle, esas kompozisyon bu şekiller arasında kaybolmuştur.

Kâbe etrafını çeviren dikdörtgen plânındaki revakların arkasında birtakım kubbeli binalar, çevredeki dağlar ve hatta Mekke şehrinin panoraması çiniye işlenmiştir.

TEKFUR SARAYI ÇİNİLERİNDE KÂBE TASVİRLERİ:

Kâbe tasvirli çinilerin son bir grubu daha bulunmaktadır ki bunlar, Türk çiniciliğinin en son devri olan Tekfur sarayında yapılmış olan çinilerdir. Perspektif resim anlayışının tamamen resme girdiği bu çinilerde teferuata fazlaca yer verilerek esas anlatılmak istenen konu adeta silinmektedir.

KAHİRE ARAP MÜZESİNDE BULUNAN ÇİNİ (Resim: 27):

Perspektif resim anlayışının tam manası ile görüldüğü Tekfur sarayı çinilerinden bir örnek Kahire Arap müzesinde bulunmaktadır. Üzerindeki kitabede 1139 H tarihi ve Mehmet Şami imzası okunan bu çininin etrafını örgülü bir bordür çevreler. Çinide, kompozisyona o kadar çok şekil sığdırılmaya çalışılmıştır ki, adeta hepsi birbirine karmış durumdadır.

Üstte, iki sıra halinde yapılmış olan siyah tepeler, Mekke şehrinin etrafında bulunan dağlar olup bunlar, soldan sağas ırayla: Cebeli arafat, Cebeli sevr, cebeli Kubeys dir. Sağ köşede bulunan şekil mescidi İbrahimi temsil etmektedir. İki sıra halinde bulunan dağlar arasında yer yer hurma ağaçları yer almakta ve bunların altına bazı yazılar yazılmış isede pek çoğu okunamamaktadır.

Ortada siyah renkte görülen kâbe tamamen perspektif bir anlayış ile yapılmış olup etrafını revaklar çevirmektedir. Kâbe etrafında sivri külahlı ve kulübe şeklindeki binalar mesheplere ait makamlardır. Revakların dışında görülen binalar ile daha çok Mekke şehrinin panoroması verilmeye çalışılmıştır. Bütün bu şekillerin altında, alt kenara bitişik olarak yapılmış dağların üstünde çiniyi yapan ustanın ismi ve çinin yapılış tarihi okunmaktadır. Kitabede: Mehmet el Şami ve 11394 tarihi okunur ki bu tarih milâdi 1726 ya Lâle devrine rastlamaktadır.

BURSA MÜZESİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim: 28):

Üzerinde kitabesi olmadığından yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen Bursa müzesindeki çini, 30 x 30 cm ebadında ve tamamen perpektif anlayışla yapılmış bulunmaktadır. Gerek teknik ve gerekse şekillerin işlenişi bakımından, bir evvel bahsetmiş olduğumuz çi-

ni ile aynı özelliklere sahip bulunmaktadır. Bu çininin de Tekfur sarayında yapılmış olduğu kuvvetle muhtemeldir. Kahirede bulunan çiniye göre daha sade bir anlayışla meydana getirilmiş olan çinin orta kısmını tamamen Kâbe ve kâbe etrafını çeviren revaklar kaplamaktadır. Avlu ortasında kabe çok küçük ölçüde gösterilmiş olup koyu renktedir, Kâbe etrafını, tek çizgi halinde gösterilmiş olan şebekeler çevirmekte ve mesheplere ait makamlar rast gele yerlere konmuş bulunmaktadır.

Burda ressam perspektif anlayışın daha henüz çok acemisidir. Bütün şekiller adeta küçük bir çocuğun elinden çıkmışcasına basittir. Revakların dört köşesinde Türk stilinde 4 adet minare yeralmaktadır. Sağ yan kenarda ikinci bir revaklı avlu daha bulunmakta olup, burada da üç minare ile bütün külliyede 7 minare gösterilmektedir.

Kompozisyonun üst kenarında, üzerinde sivri kuleler olan tepeler Mekke şehrinin etrafında bulunan dağları temsiletmektedir. Bunlar arasında gösterilmiş olan revaklı avlulu bazı tasvirlerin üst kısımlarında isimleri yazılmış olan medreselerden birini temsil etmektedirki bu da Medrese-i Davudiye dir.

İSTANBUL YENİ VALİDE CAMİİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim: 29):

1597-1663 yılları arasında valide Turhan sultan tarafından yaptırılmış olan Yeni Camiin, kubbeyi taşıyan kuzey batı payesi üzerinde bulunan 44,5 x 30 cm ebadındaki Kâbe tasvirli çini, teknik ve kompozisyon teşkili bakımından, Tekfur sarayı çinilerinin bulunduğu guruba girmektedir. Ancak, Minarelerin biçimleri biraz daha değişik bir şekildedir. Burda da esas kompozisyon, orta kısmı kaplayan Kâbe ve etrafını çeviren revaklardan meydana gelmektedir. Çevresi birbirine uymayan çinilerle kaplanmış olan panonun üzeri 6 sıra halinde ve yakın aralıklarla konmuş lâma demirlerle kapatılmış olduğundan bazı kısımları görülmemektedir. Ancak görülebilen kısımları bize çini hakkında yeterli bir fikir vermektedir.

Üst kısımda sembolik dağlar arasında, Kâbe revaklarının dört köşesinden çıkan minareler ile sivri külahlı bir bina şekli yeralmaktadır. Yanlarda ise birbiri üzerinde ikişer minare bulunmaktadır. Kompozisyonun ortasında gene siyah renkte gösterilmiş olan Kâbe yeralmaktadır ki, sol köşesinde hacer-ül Esvad sağ yanında ise Hicri İsmail belirtilmiştir. Mesheplere ait makamları temsil eden binalar üst kısımda bulunmaktadır. Kâbenin etrafında sütunların teşkil ettiği bir daire bulunmakta ve rast gele yerlere zemzem kapları sıralanmaktadır. Dairevi alt kenar ortasında, iki kemerli Tak (Kapı) bulunmakta olup, bunların altında Minber-i Nebi ve zemzem kapları yer alır. Orta kısımda zemin firuze renkte, revaklar kiremit kırmızısı, revak üzerleri mavi renkte boyanmıştır. Üst kenarda bulunan sembolik dağlar, yeşil, kiremit kırmızısı ve mavi renklerden meydana gelmekte ve zemin beyaz olarak bırakılmıştır.

İSTANBUL EYÜP CEZRİ KASIMPAŞA CAMİİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim: 30):

Cezri Kasımpaşa camiinde mihrabın solundaki pencere üzerinde 25 x 25 cm ebadındaki 6 çiniden meydana gelmiş kâbe tasvirli panonun dört kenarı 9 cm genişliğinde çiçekli bir bordürle çevrilmiştir. Üst kısım üç parça çiniden bir alınlıkla süslenmiş olup, Bordür içindeki iki kartuşa kelime-i tevhit yazısı yazılmıştır.

Kirli yeşil renkte zemin üzerine yapılmış olan Kâbe ve revaklar ile diğer binalarda görülen perspektif anlayış artık olgunlaşmış bir şekilde karşımıza

çıkmaktadır. Çevrede bulunan binalar ve bu binalar arasına kurulmuş olan büyük çadırlar, çiniye minyatür resmi havasını vermektedir. Şimdiye kadar görmüş olduğumuz Kâbe tasvirlerinde şematizim hakim iken, burda resme bir canlılık ve realizim girmiş bulunmaktadır. Bütün şekiller hakikâte daha yakındır. Fakat Tüm olarak kompozisyonun anlaşılması daha güç ve karışıktır. Esas tema hernekadar ilk bakışta dikkati çeken siyah renkli Kâbe olmakta isede, kirli yeşil zemin üzerinde birbirine girmiş vaziyetteki binaların, mavi renkte boyanmış kubbeleri dikkati kenarlara dağıtmaktadır.

Çinin sol üst köşesinde "Sahibül hayrat vel hasenat. İznikli Osman bin Ahmet 1138 H yazısı bulunmaktadır.[23] XVI cı asrın ilk yarısında yapılmış olan Cezri Kasımpaşa camiine (1138 H) 1736 tarihli çininin sonradan yapılmış olan tamirler esnasında konmuş olduğu anlaşılmaktadır[24].

İSTANBUL HEKİMOĞLU ALİ PAŞA CAMİİNDE BULUNAN KÂBE TASVİRLİ ÇİNİ (Resim 31):

Kâbe tasvirli çiniler için en son tarihleyebileceğimiz çini Hekimoğlu Alipaşa caminin Kıble duvarında bulunan panodur. 25x25 cm ebadında 16 çiniden meydana gelmiş olan panonun tamamı 100x100 cm dir. Tekfur sarayı çini fabrikasında yapılmış çiniler arasında bulunan kâbe tasvirinde de Tekfur sarayı çinilerinin bütün hususiyetleri görülmektedir.

XVII ci asrın başlarında kurularak yeniden canlandırılan çini sanatında bir takım yeniliklerde, ortaya konmaktadır. Avrupai resim anlayışının tesiri altında yapılmış olan kâbe tasvirli çinide de bu yenilikleri görmek mümkün olmaktadır. 1734 yılında yapılmış olan cami ile tekfur sarayı çini fabrikasının kuruluşu hemen hemen aynı tarihlere rastgelmektedir. Esasen cami içini kaplayan çinilerin tamamı caminin yapılışı ile birlikte yerlerine konmuş çinilerdir.

Mekke şehrinin hemen bütün detayların realist bir ifade ile pano üzerinde gösterilmiş bulunmaktadır. Çevresi 10 cm genişliğinde bordürle çevrilmiş çininin üst kısmında gene sıralar halinde dağlar yer almaktadır. Dağların her biri üzerinde isimleri yazılmış olup, bunlar soldan sağa, İslâm âlemi için mühim yerlerden biri olan Cebeli Arafat, Cebeli ebu Kubeys, Cebeli Nur, ve Cebeli Mina dır.

Orta kısmı kaplayan kâbe ve revaklar iki kat halinde gösterilmiştir. müstahkem bir kale durumunu arzeden avlu revakları ortasında Kâbe ve mesheplere ait makamlar çok küçük kalmaktadır. Revakların alt kenarına bakan yüzünde üç büyük kapı görülmektedir ki bu kapılar "Bab-ı Safa, Bab-ı Ali ve Bab-ı hayr" dır. Burda en teresan bir husus kapıların şekilleridir. Üç girişli portikler halinde yapılmış olan bu kapılar daha çok antik mimari elamanları hatırlatmaktadır.

Kâbe etrafını çeviren revakların köşelerinde bulunan minareler tamamen Türk stilinde ve 7 adettir. Çevrede birbiri içine girmiş 2-3 katlı ve düz damlı binaların realiteye uygun olarak yapılmış olması, ressamın Mekkeyi gördükten sonra bu tasviri yapmış olduğu intibaını vermektedir.

KÂBE TASVİRLİ ÇİNİLER ÜZERİNDE TİPOLOJİ ARAŞTIRMASI VE GENEL DEĞERLENDİRMESİ :

Kâbe tasvirli çinilerin miktarlarının çok az oluşu, özel siparişlerle yapılmış olmalarından ileri gelmektedir. Bilhassa, bazı çinilerin üzerlerinde vak-

(23) Tahsin Öz Türkis Tilles, Londra 1933, sayfa 60. K. Otto Dora, türkische Keramik.

(24) Tahsin Öz, İstanbul camileri, Ankara 1965, cilt II, sayfa 39.

fiyelerinin bulunması da bunu açık olarak ortaya koymaktadır.

Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde genellikle, Kâbe tasvirli çinilerin tamamının tek bir çini halinde olmadığı görülmektedir. Birbirinden ufak nüans farklarıyla ayrılmış değişik kompozisyonlar halinde işlenmiş olan bu çinilerin belirli çini ustalarına sipariş üzerine yaptırıldığını, ancak çiniyi yapan ustanın daima bir önce işlemiş olduğu kompozisyonun tesirinden kurtulamıyarak, diğer bir siparişi, gene bu kompozisyonun işlenişine benzer şekilde meydana getirdiği görülmektedir. Fakat usta, kompozisyonun işlenişinde daima farklı bir görüş açısı içinde bulunmaktadır. Yapmış olduğu bütün değişikliklere rağmen, genede, başka çiniler üzerinde imzası bulunmasa dahi aynı ustanın elinden çıktığı belli olmaktadır. Her nedense çini ustaları pek azına imzalarını atmışlardır. Bu husus bizim için büyük önem taşımaktadır. Tarihli ve imzalı bir çiniden, tarihi belli olmayan diğer bir çiniyi değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bilhassa, yapılış tarihi ve yapan ustanın isminin bulunması ve hatta yaptıran şahsın belirtilmesi ile, çinilerin adetlerinin çok az oluşu önemlerini dahada arttırmaktadır.

Bu güne kadar yapılmış olan araştırma ve incelemeler neticesinde Kâbe tasvirlerini yapan ustaların sayısının bir kaç kişiyi geçmediği görülmektedir. Önemli olan husus, çinicilik tarihimizin meçhul sanatkârları olan çini ustalarının, isimlerini, bu güne kadar fazlaca bilmemize rağmen, XVII ci yüz yıl çini ustaları arasında birkaç çini ustasının isimlerini burda sıralayabilmekteyiz. Bunlar:

Ameli Ahmet, Nakkaş Müstecep zade Süleyman, Teberdar Nakkaş Ali İskenderiye, Tabakzade İznikli Mehmet bey, Mehmet el Şami, İznikli Osman bin Ahmet tir. İsimlerini vermiş olduğumuz çini ustaları, eserlerine imzalarını atmak suretiyle yüzyıllar boyu birer sanat şaheseri olan çinilerimizin büyük sanatkârlarıdır.

Kâbe tasvirli çinilerin ilk defa tasnifini yapan kurd Erdman[25] bunları minarelerinin durumlarına göre 4 guruba ayırmaktadır. Yazarın da belirttiği gibi bütün dökümantasyonun bir araya getirilmeden bu şekil bir ayırım yapmak muhakkak ki çok hatalıdır.

Eserlerin hemen hepsinin birer fotoğraflarını temin ederek, Türkiyede bulunan çinilerin oripinalleri üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler sonucu olarak biz, önce çinileri guruplarına göre tasnif ettik. Böyle bir ayrımı yaparken bilhassa çinileri yapan ustaları, ve imzalı olan çinileri tek tek ele alarak, bütün şekilleri birbirleri ile karşılaştırmak suretiyle aynı sanatkara ait olanları tesbit etmeye çalıştık.

Bugün için elimizde mevcut olan Kâbe tasvirli çinilerin en eskisi muhakkak ki kitabesinden de anlaşılacağı üzere Ayasofya müzesinde bulunan çini olarak bilinmektedir. (1053) H 1642-1643 tarihli bu çininin imzalı oluşu ile Kâbe tasvirli çinlerin tarihlendirilmesinde başlangıç teşkil etmesi bakımından büyük önemi bulunmaktadır. Tabakzade İznikli Mehmet bey tarafından yapılmış olan çininin diğer benzer örneklerini ele alarak, bunların çok küçük nüans farkları ile birbirine benzediğini ve aynı zamanda ebatlarınında birbirine çok yakın olduğu görülmektedir.

Birinci gurup çiniler olarak gruplandırabileceğimiz bu çinilerin bazılar o derecede benzerlik göstermektedir ki, aynı ustanın elinden veya atölyesinden çıktığından hiç şüphe yoktur. Kâbe tasvirli çiniler içinde en çok örneği olan bu gurupta, bütün şekillerin gösterili-

(25) Kurd Erdman, (Ka'bah Fliesen) Ars Orientalcische, cilt III sayfa 192-197.

şi klâsk bir geleneğe bağlanmış bulunmaktadır. Sadece bazıları, Kâbe etrafını çevren bordürlerin değişik şekilde gösterilmesi ile kendi aralarında da üç ayrı gurup meydana getirmektedir.

Muhakak ki bu gurupta bulunan çinilerin hemen hepsi aynı tarihte yapılmış değildir. Bilhassa özel olarak yaptırılmış olan çinilerin yapılışları aralıklarla olduğu bir gerçektir. En erken tarihe ait olan Ayasofyadaki çiniyi takiben, bu gurubun ayrı bir tipine dahil olan ve vaktiyle İstanbul Mahmutpaşada Antikacı Kent isimli bir ticarethanede bulunan çini gelmektedir. Sağ üst köşesinde (1050 H) 1640 tarihi okunmakta olan çininin Ayasofyada bulunan çiniden daha önce yapılmış olduğu anlaşılır. Diğer bir örnek daha verecek olursak, Lonrda Victoria Albert müzesinde bulunan ve müzeye 1900 senesinde girmiş olan 427-1900 envanter nolu çini müze kayıtlarında, eksperlerce 1666 yıllarına tarihlendirilmiştir[26]. Bu gurupta bulunan çinileri sırayla kaydedecek olursak, yapmış olduğumuz tasnife göre:

GURUP I — A —

No: 1 — Ayasofya Müzesinde bulunan 1642 tarihli çini.

No 2 — Topkapı Sarayı Çinili köşk çini seksiyonunda 541 envanter nolu çini.

No 3 — Topkapı Sarayı I Ahmet kütüphanesinde bulunan çini.

No 4 — Berlin özel kolleksiyonda bulunan çini.

A — grubunda bulunan çinilerde dış bordür bulunmamakta, sadece iç kısma bakan kenarlarda yan yana sıralanmış palmet kotifleri vardır.

I — B —

No 5 — Topkapı Sarayı çini seksiyonunda 539 envanter nolu çini.

No 6 — Londra Victoria Albert müzesi 427-1900 envanter nolu çini.

No 7 — Paris Luvr müzesinde 3919 envarter nolu çini.

B — gurubunda bulunan çinilerde, A — gurubundakilerden farklı olarak dış bordür bulunmakta ve bu bordürde çin bulutları şeklinde dalgalı motifler yer almaktadır.

I — C —

No 8 — İstanbul Türk ve İslâm eserleri müzesinde 827 envanter nolu çini.

No 9 — İstanbul Türk ve İslâm eserleri müzesinde 828 envanter nolu çini.

No 10 — İstanbul Antikacı Kentte satılmış olan çini.

C — gurubunda da, B — gurubunda olduğu gibi bir dış bordür bulunmakta olup motif birbirine burulmuş ip şeklindedir. Gerek B — ve Gerekse C gurubunda ki çinilerde iç bordürün üst köşeleri arabesklerle süslenmiştir.

GURUP II —

Kâbe tasvirli çinilerin kompozisyon ve kalite bakımından hemen hemen en iyi ve güzel olanlarıdır. Şekillerin yerleştirilişi büyük bir sadelik için de yapılmıştır. Renkler parlak ve İznik çinilerinin genel karekteristiğidir. Genellikle tek veya iki parça halinde yapılmışlardır.

Bu guruptaki çiniden birinin üzerinde yaptıran şahsın isminin, diğeride çiniyi yapan ustanın imzasının oluşu değerlendirmemize yön vermektedir. Kompozisyon teşkili, şekillerin yapılışı, renk ve ebatlar o kadar birbirine uy-

(26) Atina ve Londra da bulunan çinilerin yerinde araştırmasını yapan ve orijinal fotoğraflarını temin eden Sayın Doçent Gönül Öney'e burda teşekkürlerimi sunarım.

maktadır ki, bu guruptaki çinilerinde aynı ustanın elinden çıktığına muhakkak nazarı ile bakılabilir. Ameli Ahmet ismindeki bir çini ustasının kendi elinden veya atölyesinden çıkan çinilerin adetleri çok fazla değildir. Bunlar:

No 1 — Orijinalı elimizde bulunan çini.

No 2 — Kahire Türk ve İslâm eserleri müzesinde bulunan çini.

No 3 — Bursa Müzesinde bulunan çini.

No 4 — Kahire Arap müzesinde bulunan çini.

No — 5 İstanbul, Üsküdar Solaksinan camii mihrabında bulunan çini.

GURUP III —

Tek çini halinde bulunmakta olan III cü gurup Kâbe tasvirli çiniler genellikle normal çini ebadında olup, kare veya kareye yakın dikdörtgen şeklindedirler. Kompozisyonda teferruat çok azdır. Bordür ve revaklar sadece bir tanesinde şematik olarak yapılmıştır. Hemen hepsinde çininin ortasında kâbe bulunmakta, diğer şekiller ortaya yönelmiş durumdadır. Diagonal hatlar meydana getiren bu şekillere dikkatle bakılacak olursa bütün şekilleri işleyen elin aynı olduğu hükmü verilir.

No 1 — İstanbul Rüştempaşa camii soncemaat yerindeki çini.

No 2 — Berlin staatlische müzesinde bulunan çini.

No 3 — Bursa müzesinde bulunan çini.

GURUP IV —

Bordür kısımlarındaki çiniler hariç tutlacak olursa hepsi boyuna 3, enine 2 sıra halinde dizilmiş 6 çiniden meydana gelmiştir. Kompozisyon büyük bir sadelik içindedir. Kâbe perspektif bir açıdan yapılmıştır. Kâbe etrafını çeviren şebekelerin içi kaldırım taşları şeklinde işlenmiştir. Sadece bir tanesinde hem yaptıranın ve hemde yapan ustanın isimleri ve çininin yapılış tarihi vardır. Kâbe tasvirli çinilerin içinde böyle vakfiyesi bulunan bir kaç örnek daha bulunmaktadır. Topkapı Sarayı ve Ayasofyadaki Kâbe tasvirli çiniler üzerinde de birer küçük vakfiye vardır.. IV cü gurup çiniler sadece üç adettir. Bunlar:

No 1 — Kastamonu Küre Hocapaşa camiinde bulunan çini.

No 2 — Atina Benaki müzesinde bulunan çini.

No 3 — İstanbul Türk ve İslâm eserleri müzesinde 830 envanter nolu çini.

V —

V ci gurup Kâbe tasvirli çiniler imzalı oldukları kadar da büyük önem taşırlar. Topkapı Sarayı Harem dairelerinin çeşitli yerlerinde bulunan çinilerde Kompozisyonun ebadı ve panoyu meydana getiren çinilerin miktarı azamiye çıkarılmıştır. Saray içinde ve hatta sarayın en önemli kısmı olan Haremde bulunuşu bu çinilerin mutlaka saraya mensup kişiler tarafından ısmarlanarak yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Diğer yandan, imzalı ve tarihli olan çinilerin değerlendirme yönünden de büyük önemi bulunmaktadır. Üç pano halinde olan tasvirlerin üçüde Tebardar keşşah Ali İskenleriye tarafından (1077 H) 1666 da yapılmıştır.

No 1 — Valde Sultan ibadet odasında bulunan pano.

No2 — Harem Karağalar mescidi mihrabında bulunan pano.

No 3 — Harem Şehzadeler mektebinde bulunan pano.

GURUP VI :

VI cı gurupta bulunan çiniler tek örnekler halinde bulunduğu için esaslı bir değerlendirmeye tabi tutulamamaktadır. Daha çok geç devir Kütahya çinilerinden olan bu gurup çinilerde kompozisyon çok primitif, şekiller basit ve kabadır. Bunlar:

No 1 — Niğde Muratpaşa camii kıble duvarında bulunan çini.

No 2 — Kütahya Ulu camiinde bulunan çini.

GURUP VII :

Son devir Tekfur Sarayı Çini fabrikasında yapılmış olduğu bilinen VII ci gurup çiniler kendi aralarında da guruplar meydana getirmektedir. Her şeyden önce XVIII ci yüzyıl başında yeni bir anlayışla canlandırılmış olan çini atölyelerinde, eski çiniler yapılmaya çalışılmış isede fazla bir muaffakiyet elde edilememiştir. Bu arada resme, perspektif ve minyatür tekniği de girmiştir. Tasvirlerin realiteye daha yakın resmedilişi esnasında şekiller birbiri içine girmiş bulunmaktadır. Bu gurup çiniler sadece Kâbe'nin tasviri şeklinde olmayıp, adeta Mekke şehrinin birer panoroması halindedir.

VII ci gurup çiniler üç ayrı kısımda toplanmaktadır.

No 1 — Bursa müzesinde bulunan çini.

No 2 — Kahire Arap müzesinde bulunan çini.

No 3 — İstanbul Yeni camide bulunan çini.

No 4 — İstanbul Eyüp Cezri Kasımpaşa camiinde bulunan pano.

No 5 — İstanbul Hekimoğlu Alipaşa camiinde bulunan çini pano.

Kâbe tasvirleri çini üzerinde yapıldığı gibi halı, kilim, üzerinde duvar resimlerinde ve gravürler halinde de yapılmış olanları bulunmaktadır.

Türk ve İslâm eserleri müzesinde 287 envanter numaralı halı üzerinde kâbe tasviri dokunmuştur. Çevre bordürü ile dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olan Kâbe ve etrafını çiren şebekeler dekoratif motifler halindedir. Yanlarda bulunan mesheplere ait makamlar ve büyük minber gene aynı dekoratif motifleri tamamlayan unsurlardır. (Resim 32-33).

Diğer taraftan Von 'ohsan tarafından yapılmış olan Mekkenin 1790 yılındaki panoramasını gösteren gravürde de Kâbenin XVIII yüzyıl sonundaki durumu hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. ([27]) Bu gravürde görülen Kâbe tasviri ile çiniler üzerindeki Kâbe tasvirleri arasında yakın bir bağlantı kurulabilmektedir. (Resim 34)

Hakikaten bundan 50 yıl önceki Kâbe fotoğraflarında da çiniler üzerinde görülen şekillerin hakikatte de bulunduğu anlaşılmaktadır. Resim 35-36

Netice olarak, bugün kısmen çehresi değiştirilmiş olan kâbenin bundan 300 yıl önce yapılan tasvirleri ile yakın benzerliği olduğu ve ressamlar Kâbe'yi gördükten sonra çinilere tasvirleri yaptıkları sanılmaktadır.

BİBLİOĞRAFYA

1 — Erseven, Celal Esat, L'art Turc, İst. 1939.

2 — Diker, Muazzez. İstanbul Üniversitesi basılmamış lisans tezi, 1952.

3 — Otto Dorn, K. Das İslamische İznik, Berlin 1941.

4 — Otto Dorn, K. Türkische Keramik, Ankara 1957.

5 — Erdman, K. Ars Orientalische, Cilt III 1957.

6 — Demombynes, G. Les pelerinege àla Mekke, Paris 1933.

(27) H. Glück - E. Diez Die Kuûst des İslâm, say.139 Berlin 19925.

7 — Ettinghausen, R. Zeitschrift der Deutschen Morganlandiscen Geselschaft

8 — Gruck, H. - Diez, Die Kunts des İslam, Berlin 1925.

9 — Mustafa, Mohammed, Milletler arası Türk sanatları kongresi, Ankara 1959.

10 — Miller, B. Beyond the sublime port the grand seraglio of İstanbul, New Haven 1931.

11 — Migeon, G. Exposition d'ar tMusulman, Alexandrie, 1925.

12 — Öz, T. Ş. Les faiences turc, London 1933.

13 — Öz, T. Ş. İstanbul camileri, Ankara 1965.

14 — Kuran-ı Kerim ve türkçe açıklaması, Ankara 1961.

Resim: A — Londra, British Museum'da bulunan hac vesikası.

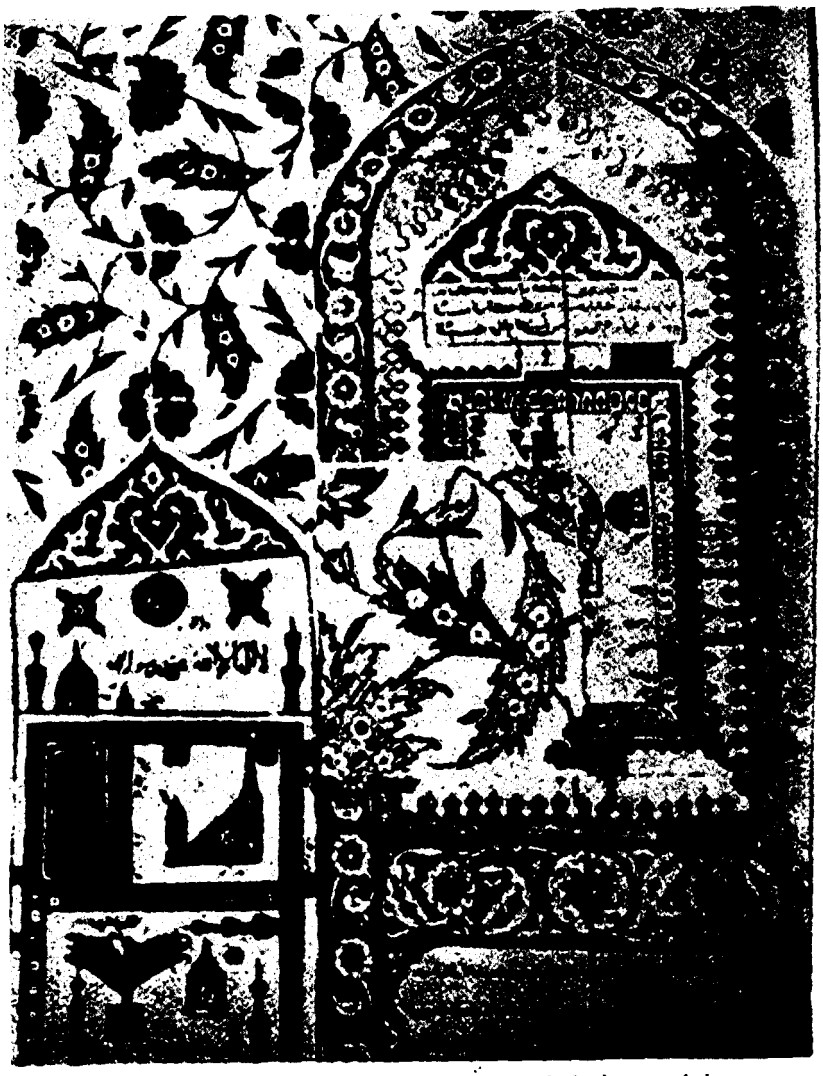

Resim: 1 — İstanbul Ayasofya müzesinde bulunan çini.

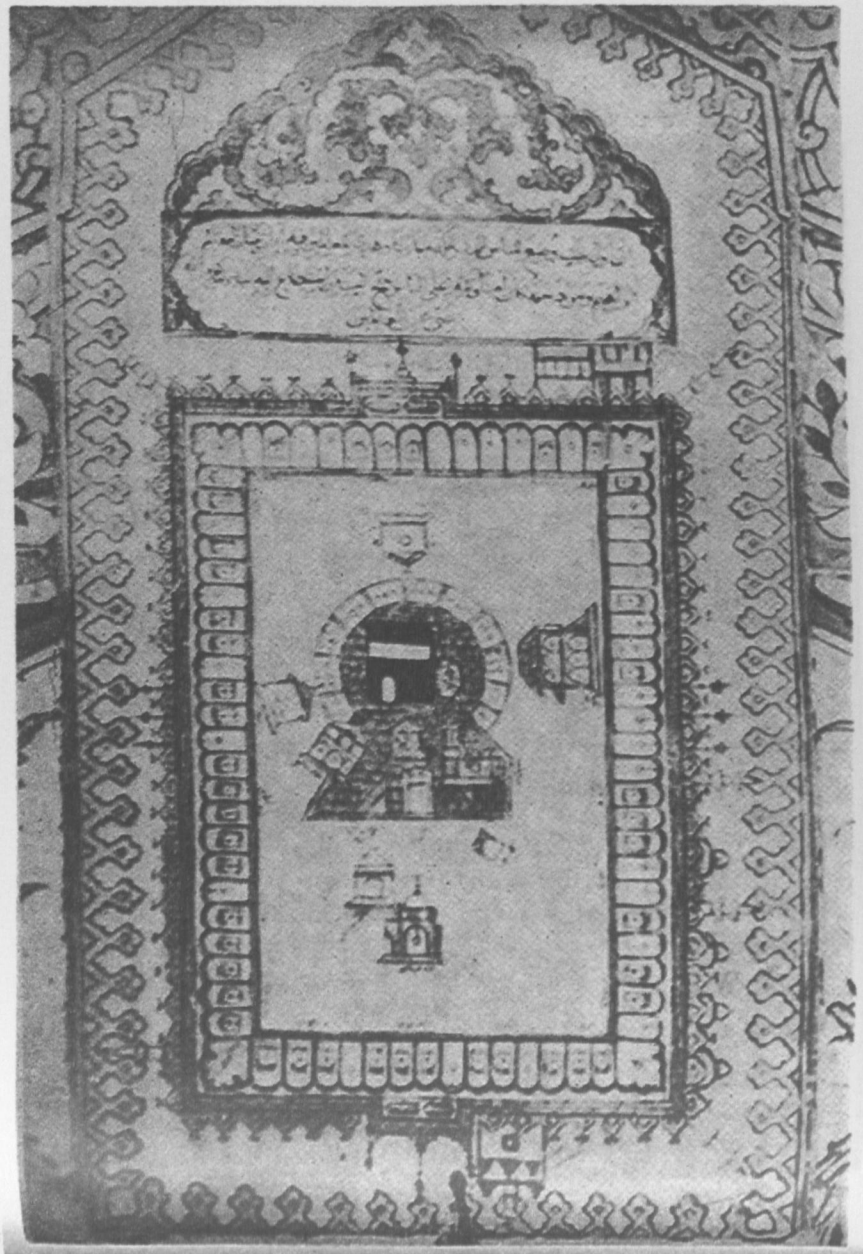

Resim: 3 — İstanbul Topkapı Sarayı I. Ahmet Kütüphanesinde bulunan çini.

Resim: 2 — Berlin'de özel bir kolleksiyonda bulunan çini (K. Erdman'dan)

Resim; 4 — İstanbul Topkapı Sarayı, Çinli Köşk Çini seksiyonunda bulunan çını

Reşim: 5 — İstanbul Mahmut Paşa'da satılmış olan çini. (Muazzez Diker'den)

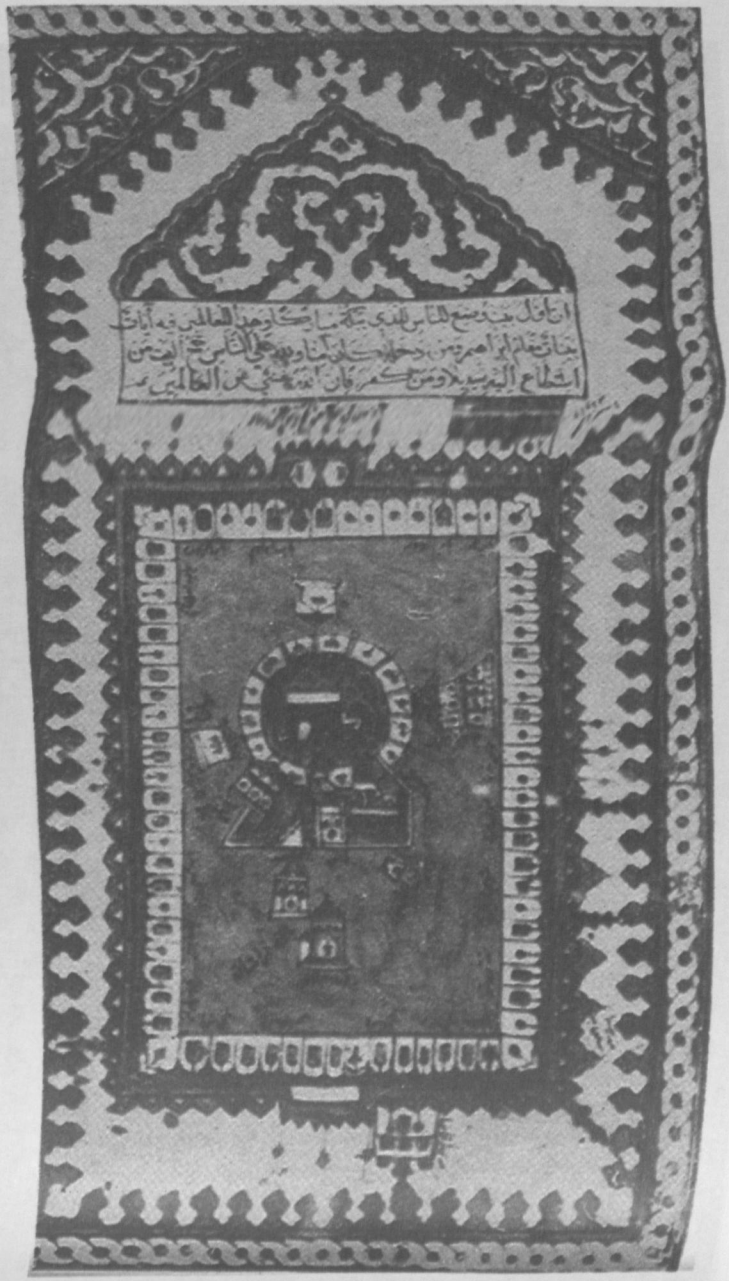

Resim: 6 – İstanbul Türk ve İslâm eserleri müzesinde 827 envanter nolu çini.

Resim: 7 — İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 828 envanter nolu çini.

m: 10 — Paris Luvr müzesinde 3919 envtanter nolu çini
(K. Erdmandan)

Resim: 9 — Londra Victoria Albert müzesinde 427
envanter nolu çini (Foto: Gönül Öney'den)

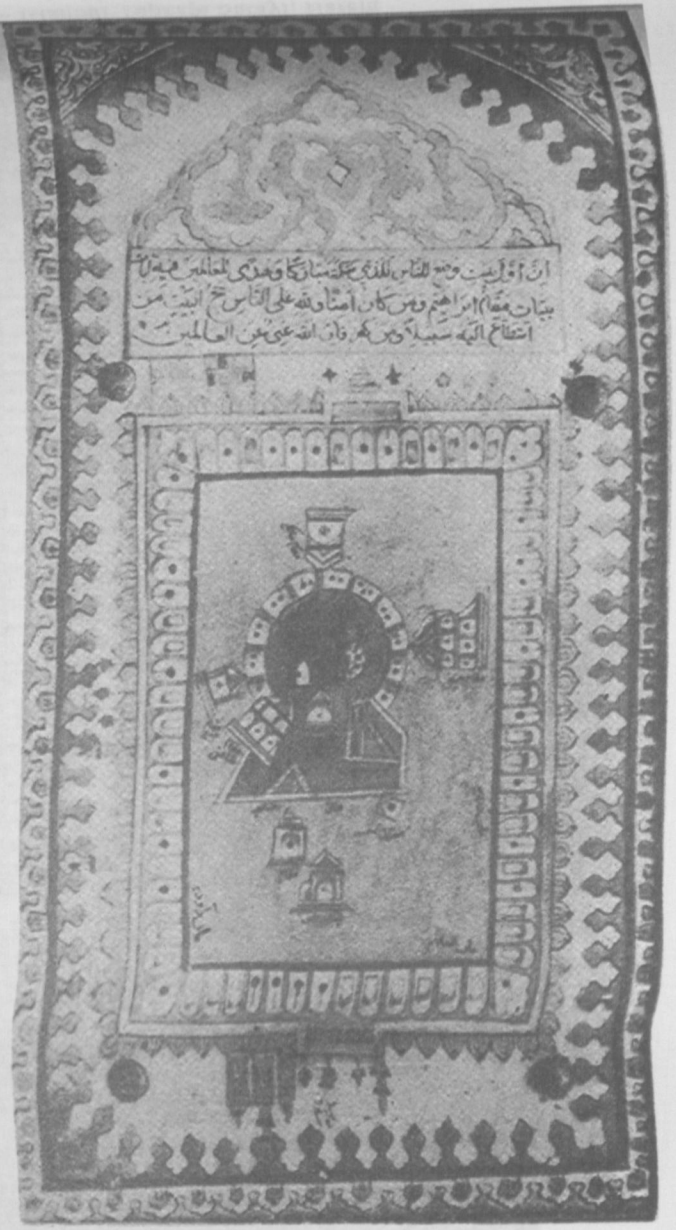

Resim: 8 — İstanbul Topkapı Sarayı müzesi çini
seksiyonunda bulunan 539 envanter nolu çini

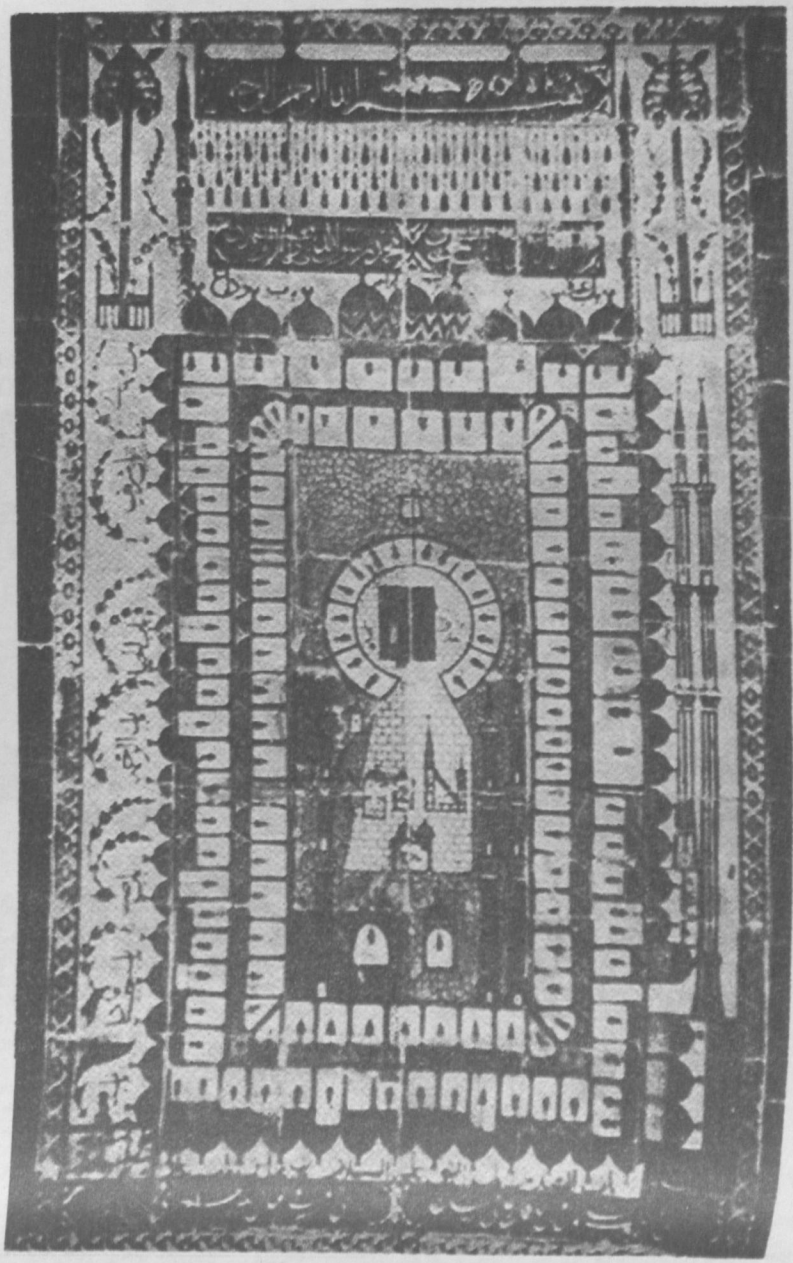

Resim: 11 – İstanbul Topkapı Sarayı, Harem şehzadeler mektebinde bulunan çini pano.

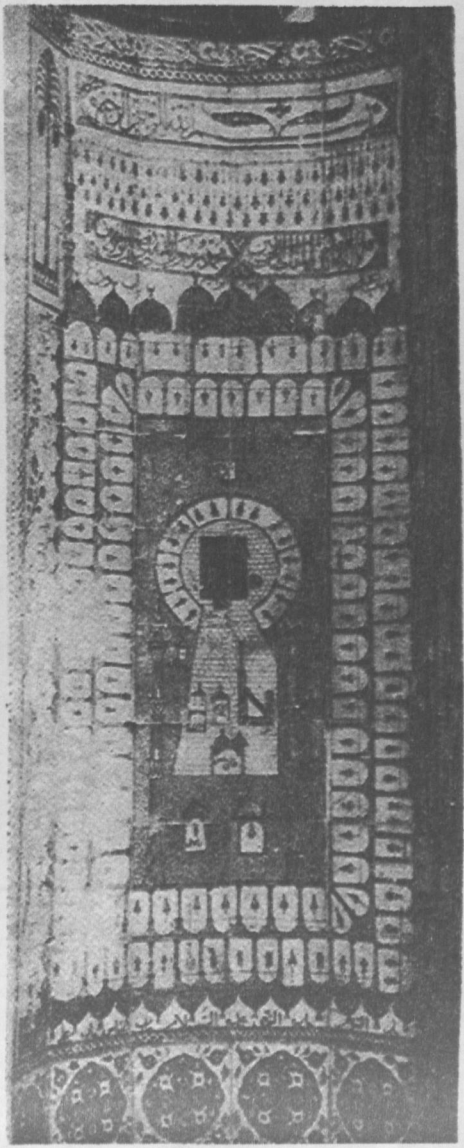

Resim: 12 – Topkamı Sarayı, Harem,
Karaağalar mescidi mihrabında bulunan çini pano.

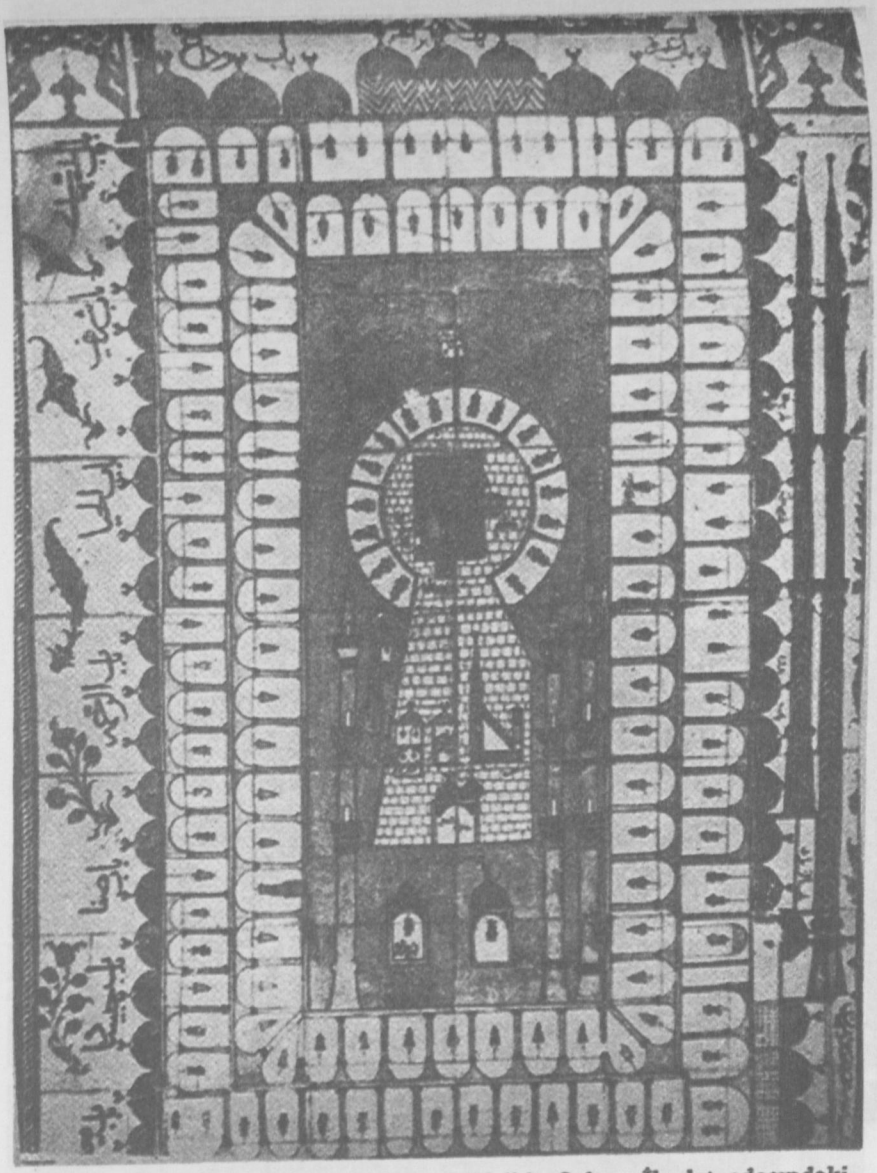

Resim: 13 — Topkapı Sarayı, Harem Valide Sultan İbadet odasındaki çini pano.

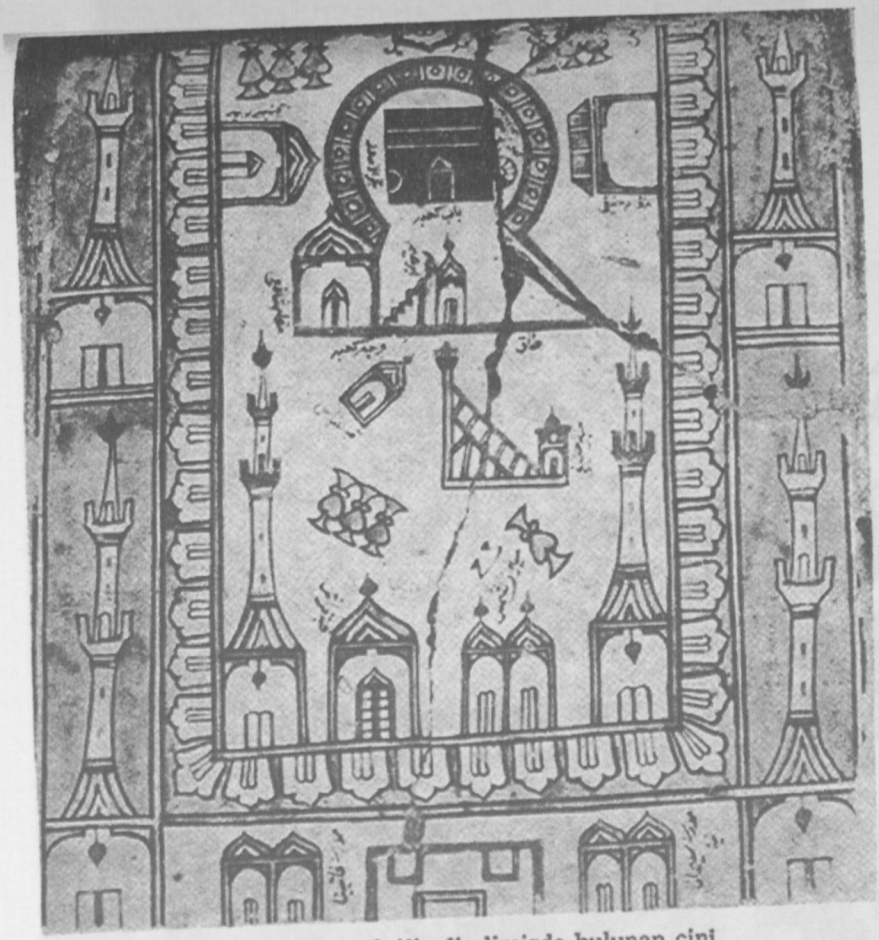

Resim: 14 — Orijinali elimizde bulunan çini

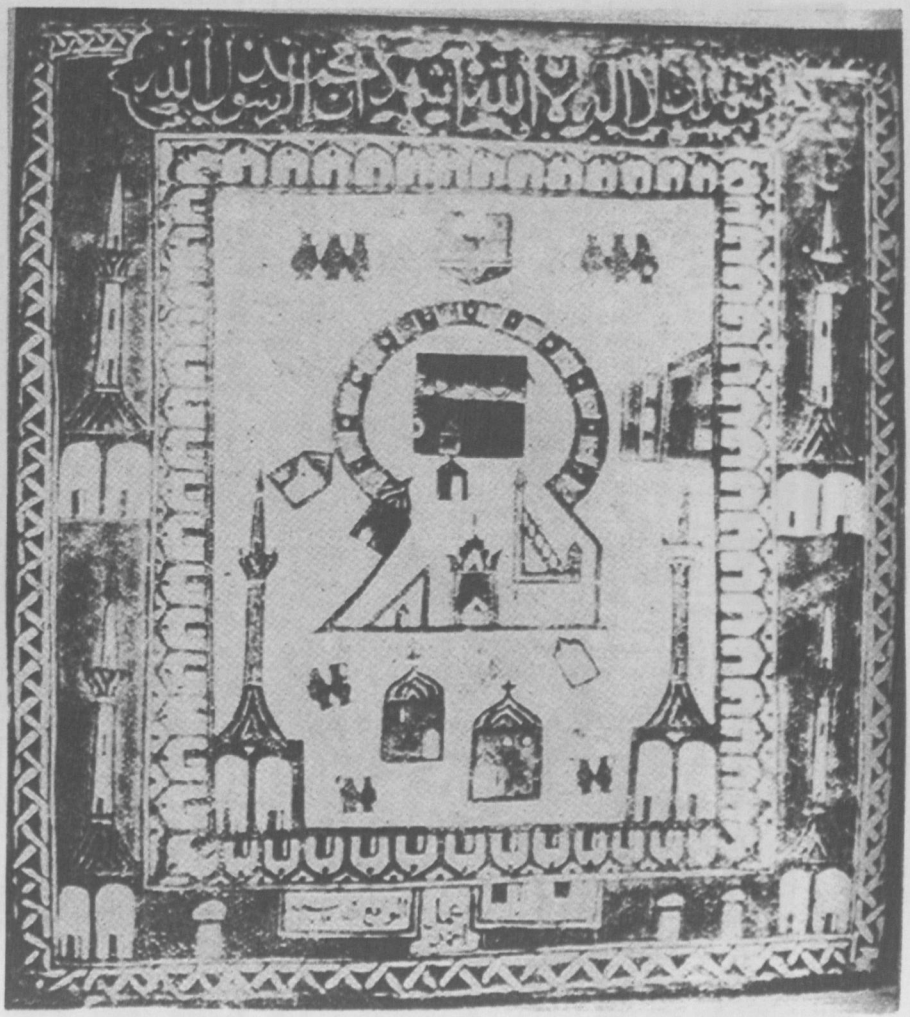

Resim: 15 — Kahire Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bulunan çini
(Muhammed Mustafa'dan)

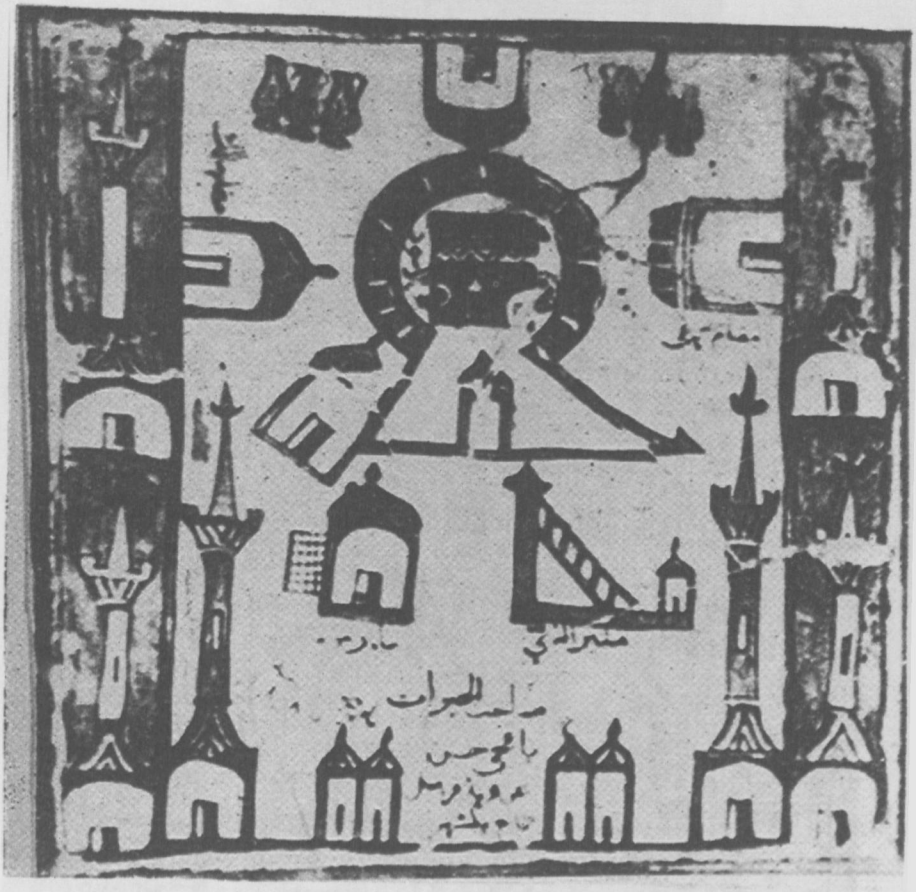

Resim: 16 — Bursa Müzesinde bulunan çini.

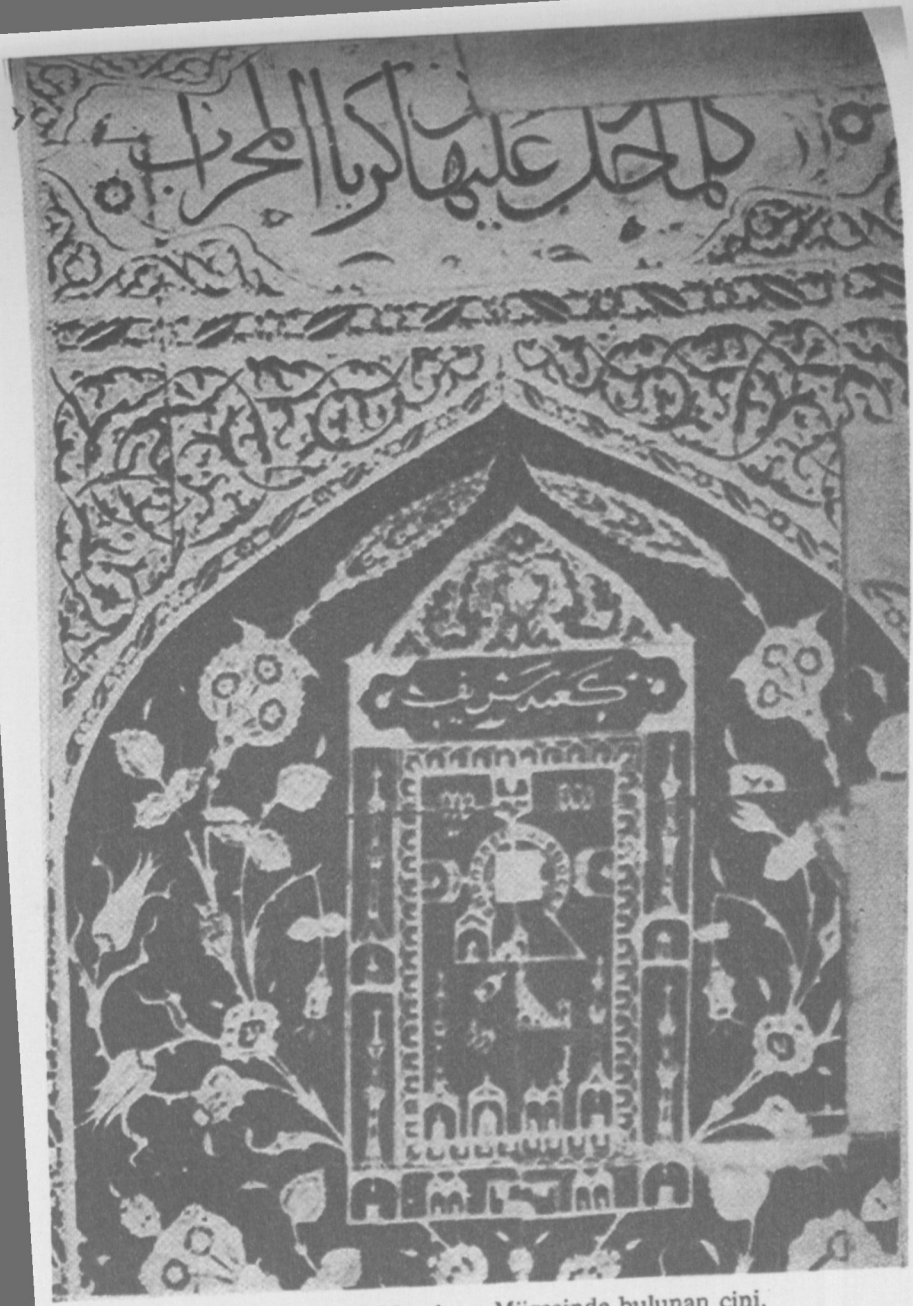

Resim: 17 — Kahire Arap Müzesinde bulunan çini.

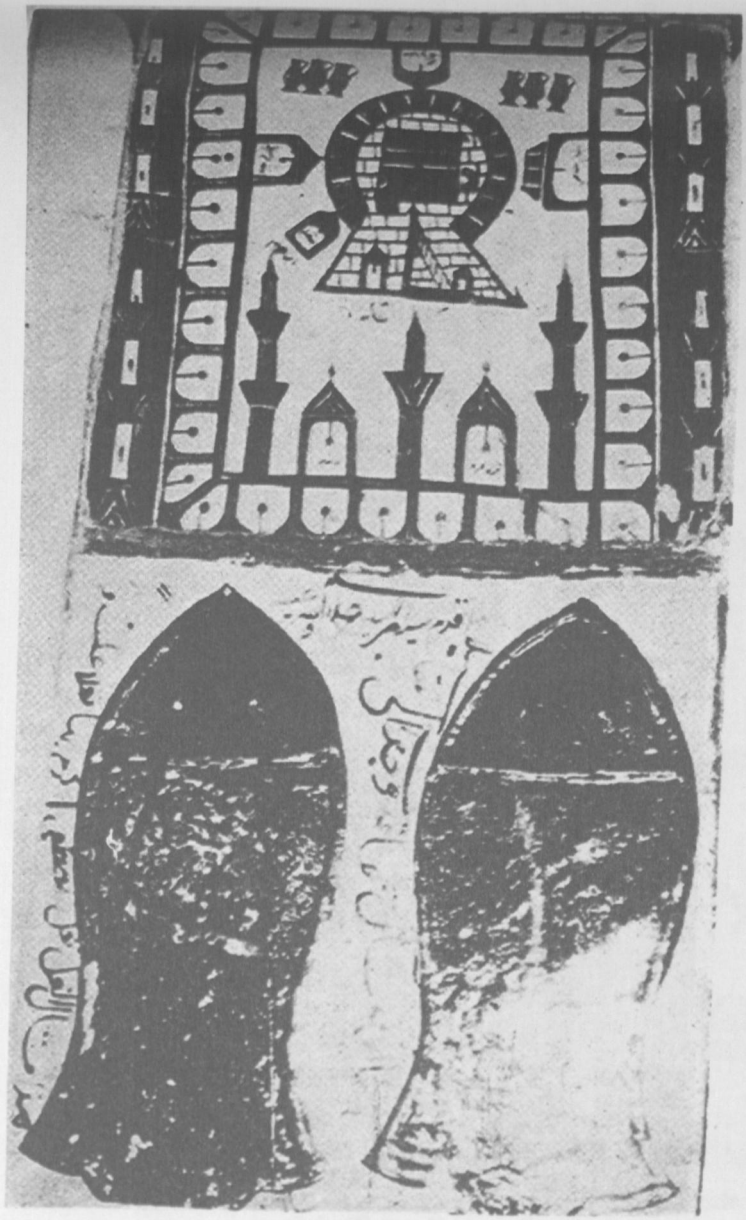

Resim: 18 — İstanbul, Üsküdar Solak Sinan Camiinde bulunan çini.

Resim: 19 — Kastamonu Küre Hoca Paşa Camiinde bulunan çini.

Resim: 20 — Atina Benaki Müzesinde bulunan çin.

Resim: 21 — İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesin de bulunan 830 envanter nolu çin.

Resim: 22 — İstanbul Rüstem Paşa Camii Soncemaat yerinde bulunan çini. (Foto: Yılmaz Önge)

Resim: 23 — *Berlin Statlinoche Museum da bulunan çini*
(Katherina Otto Dorn'dan)

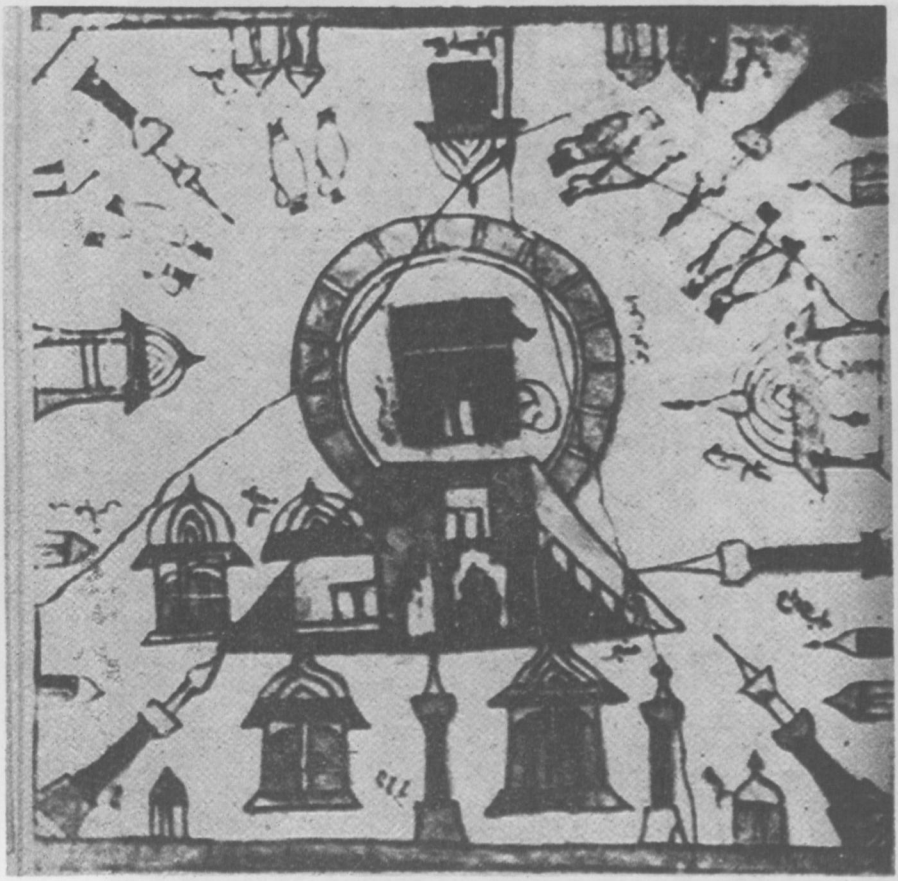

Resim: 24 — Bursa Müzesinde bulunan çini. (K. Erdman'dan)

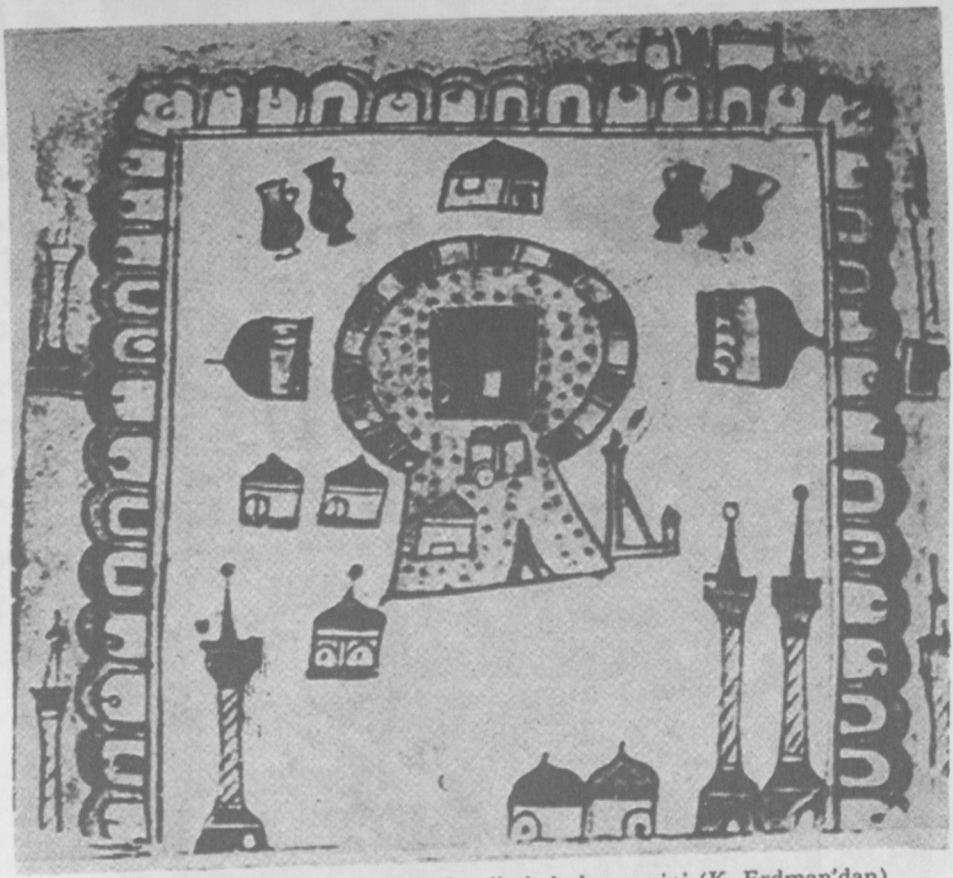

Resim: 25 — Niğde Muratlı Paşa Camiinde bulunan çini (K. Erdman'dan)

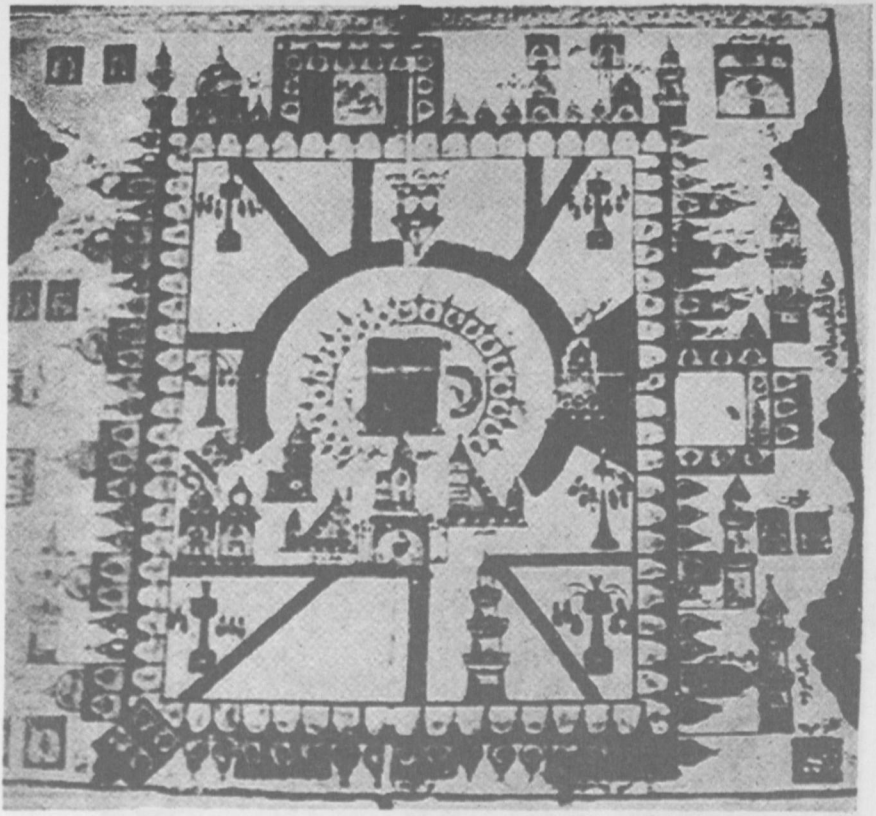

Resim: 26 — Kütahya Ulu Camiinde bulunan çini

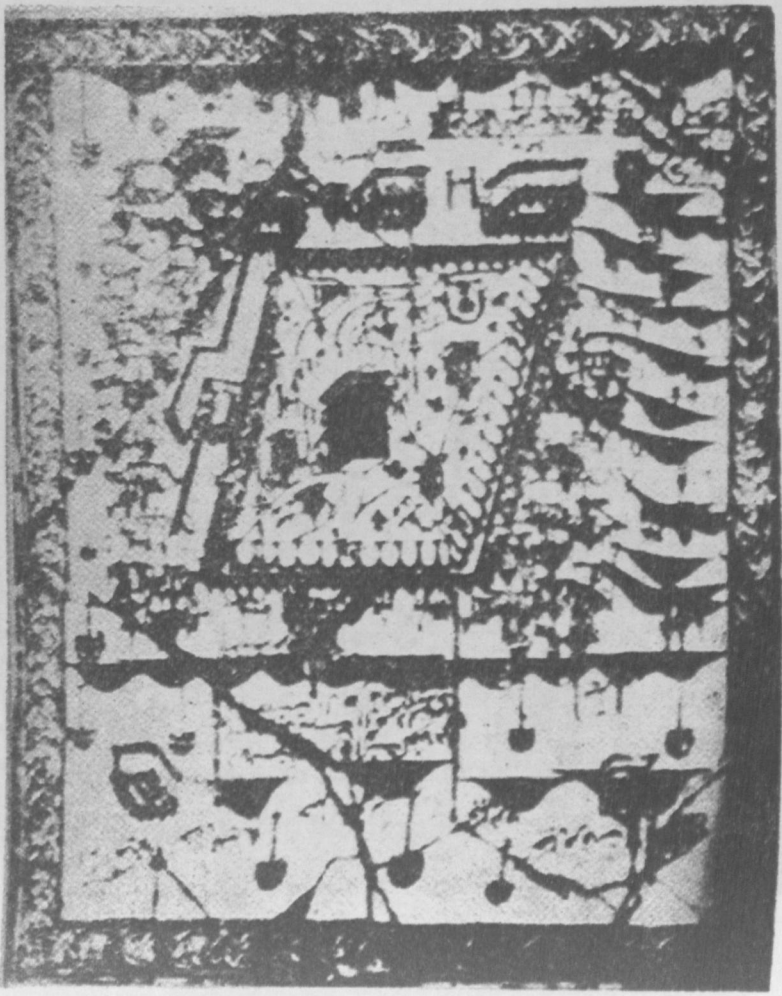

Resim: 27 — Bursa Müzesinde bulunan Tekfur Sarayı mamulü çini.

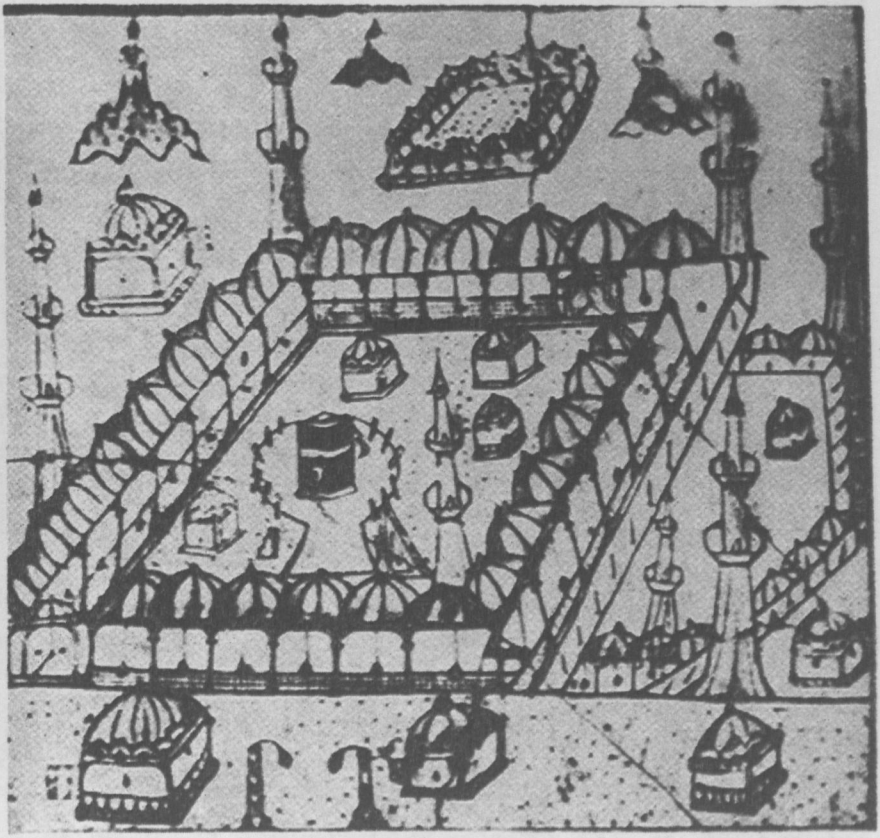

Resim: 28 — Kahire Arap Müzesinde bulunan Tekfur Sarayı mamulu çini

Resim: 29 — İstanbul Yeni Camiinde, kuzey fil ayağı üzerindeki çini.

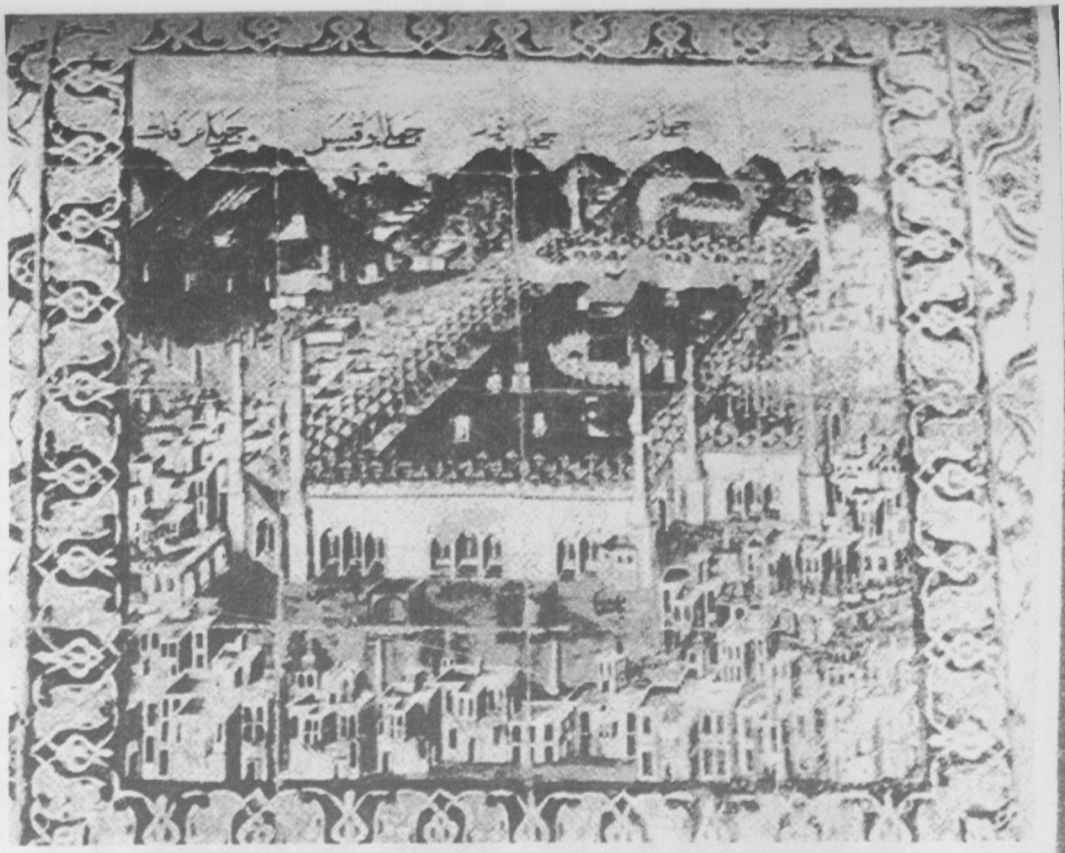

Resim: 30 — İstanbul, Hekimoğlu Ali Paşa Camiinde Kâbe tasvirli çini.

Resim: 31 — İstanbul, Eyüp, Cezri Kasım Paşa camiinde bulunan çini pono.

Resim: 32 — Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bulunan Kâbe tasvirli halı.

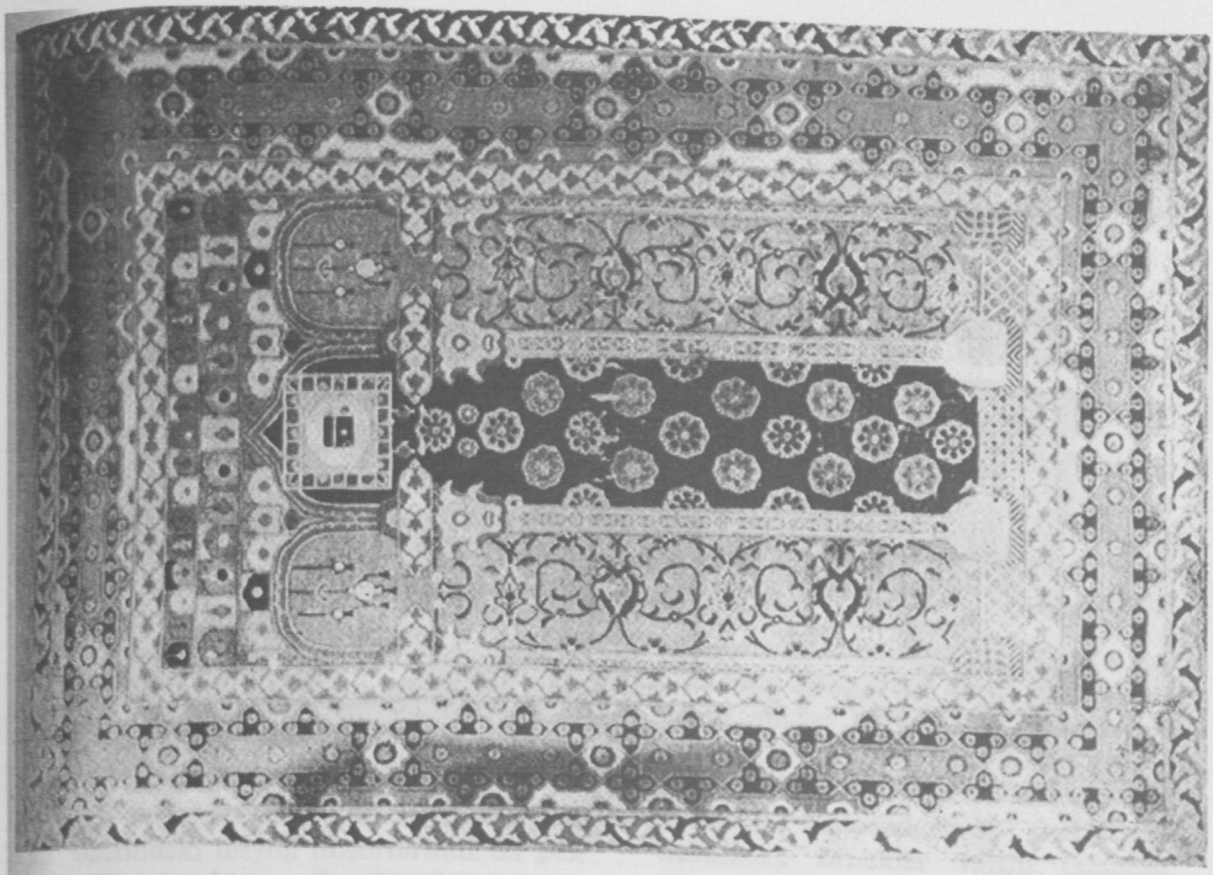

Resim: 33 — XV yüzyıl Seccadesi üzerinde işlenmiş Kâbe tasviri. (C.E. Arseven'den)

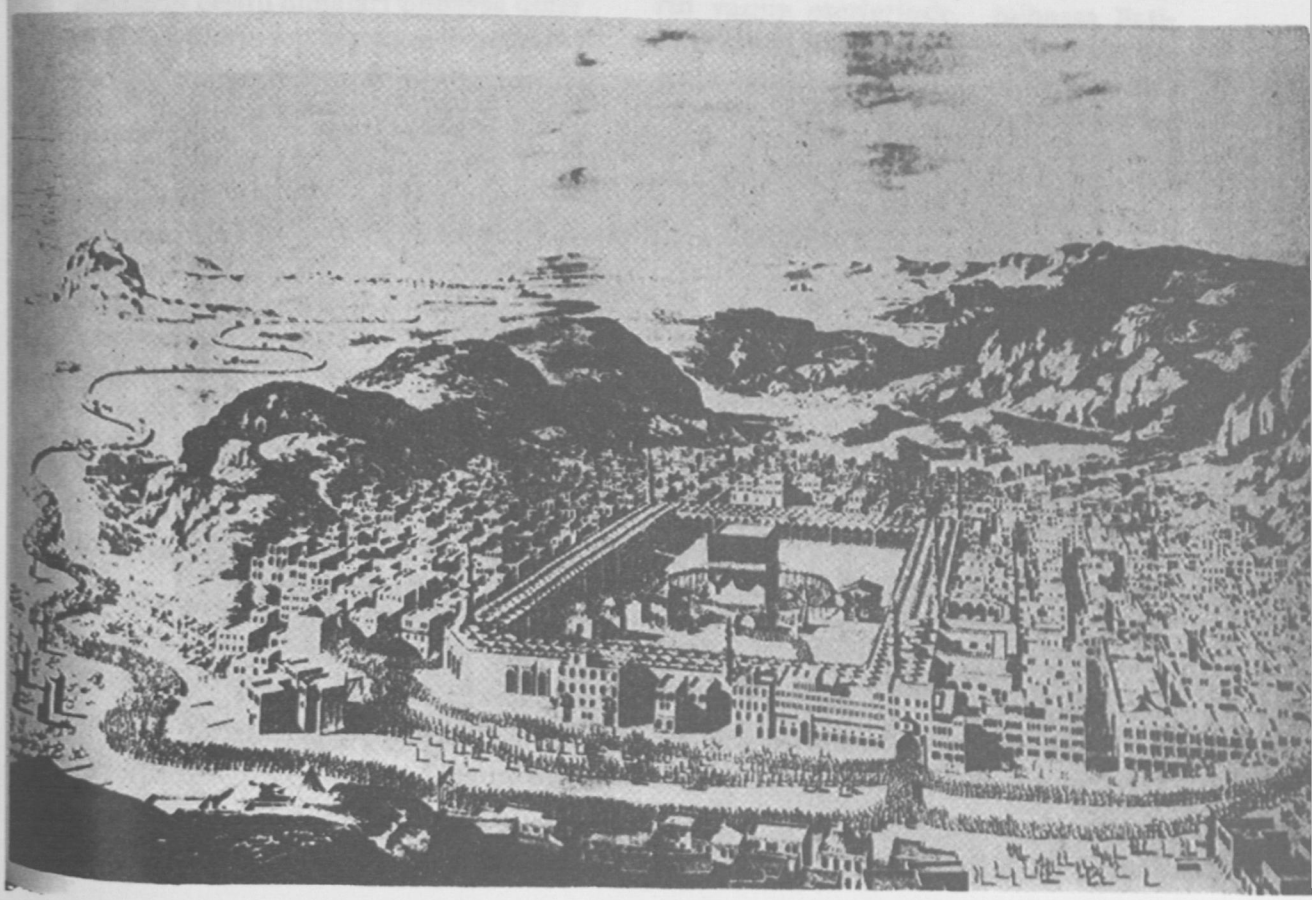

Resim: 34 – Von d'Cohson'un yapmış olduğu 1790 yılında Mekke ve Kâbe panoroması. (Diez-Glüc'den)

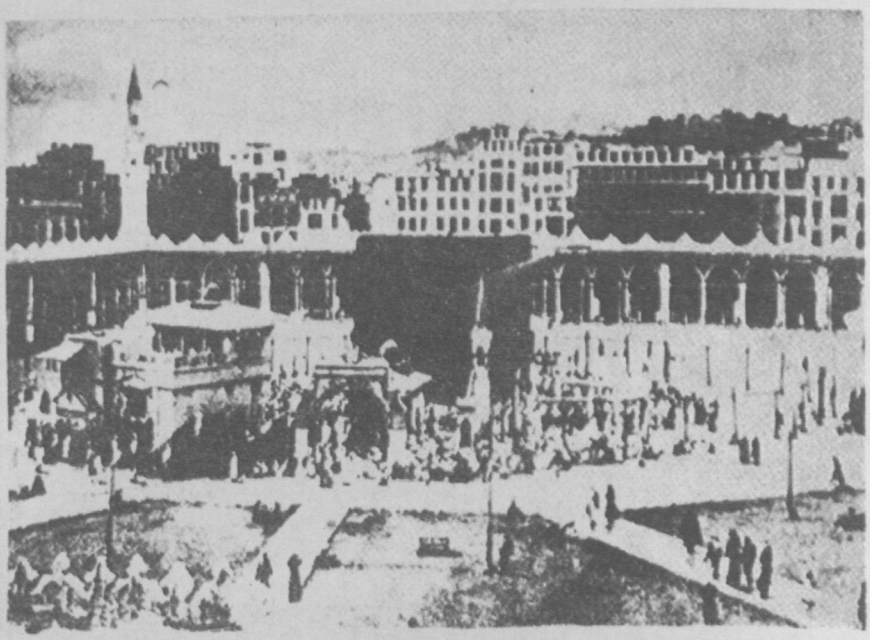

Resim: 35 — Kâbenin 50. yıl önceki hali (Hayat mecmuasından)

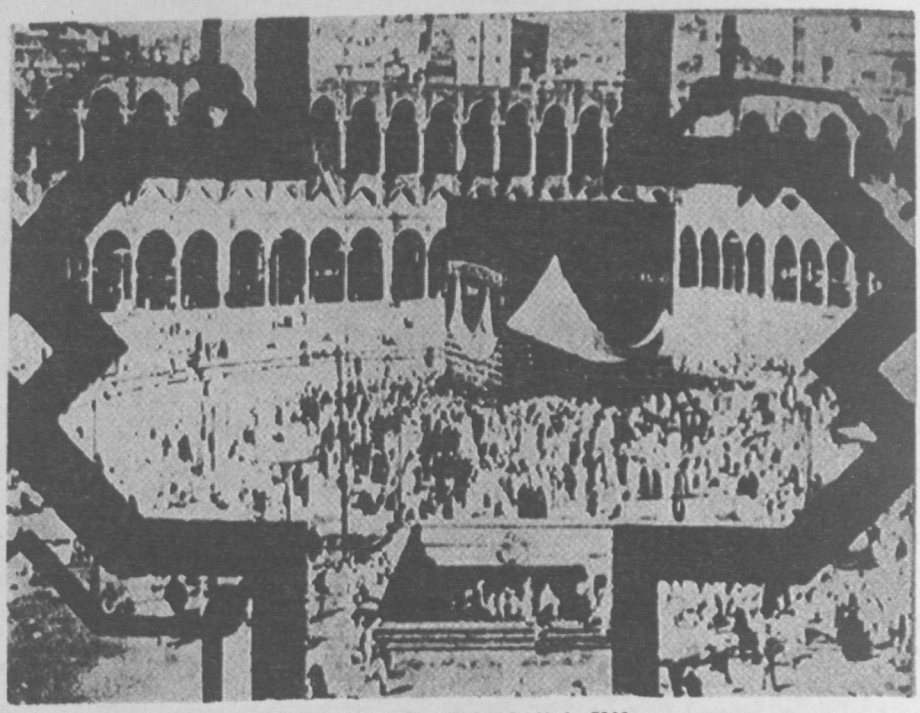

Resim: 36 — Bugünkü haliyle Kâbe.

OSMANLI SAN'ATINDA VAZOLU VE VAZOSUZ ÇİÇEK DEMETLERİ

Gülbün ÜNVER

Osmanlı Türk'leri ince sanatlarında, her asra göre değişik özellikler taşıyan ve birer tezyinat rönesansımız sayılacak derecede çeşitli mevzularda pek önemli tezhip ve minyatürler kütüphane ve müzelerimizde mevcuttur. Sadece minyatürlerimizin sayısı 15.000'i geçer. Tezhiplerimiz için bu kategoride henüz bir sayım yapılmadığından takribî bile olsa, bir miktara yaklaşmak mümkün değildir.

Bu arada tahta, duvar, taş ve çini üzerindeki tezyinî unsurlarımız da pek çoktur ve bir yapılan bir daha görülmeyecek derecede çeşitlidir. Osmanlı ince san'atlarında resim, tezhip ve süslemelerin çeşitli olmaları bilhassa diğer san'at ekollerinden ayırıcı mahiyettedir.

Bütün bunlardan eserlerde, makalelerde ve kongre tebliğlerinde şimdilik mukayeselerden uzak kalınarak mahdud işlenmiş malzeme takdimi şeklinde bahsedilmiştir. Fakat tezyinatımızda asırlar boyu pek çok sayıda bulunan vazolu ve vazosuz buketleri ayrıca bir konu halinde sunan tebliğlere az rastlanmaktadır. Bu konumuzda vazolu ve vazosuz çiçek demetlerimizden söz açmak, ve pek azını derleyebildiğimiz örneklerden asıllarına uygun olarak yaptığımız çalışmaları göstermek emelindeyiz.

Şimdilik asırlara göre bir ayırım yapmaksızın genel bir bakışla söyleyebiliriz ki, Osmanlı Türk Sanatı'nda bu konu çok önemli ve zengin bir varlığa sahiptir.

XV. ci asırda bilhassa Fresk süslemelerde diğer asırlardaki özellikleri göremezsek bile Bursa'da Sultan Cem ismi verilen Fatih'in diğer oğlu Atik Mustafa Türbesi'nde vazolu veya vazosuz stilize çiçeklere rast gelinmektedir.

Edirne'de, Sultan II. Murad'ın yaptırdıktan sonra bir süre Mevlevîlere tahsis olunan Muradiye Camii Fresklerinde ve yine aynı padişahın yaptırdığı Üç Şerefeli Camii'nin avlusundaki kubbe içi süslemelerinde üzerlerinde durulacak örnekler vardır. İstanbul, Bursa ve Edirne'de muasır eserlerde de bu tip süslemelerin mevcut olabileceği hatırımızdan uzak değildir. Bu asrın yazma eserlerinde, bilhassa Fatihin hususi kütüphanesi için sarayın nakışhanesinde baş üstad Baba Nakkaş'ın nezaretinde yapılan tezyini eserler de oldukça çoktur. Bir albüm içinde İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi F. 1423 de saklı bulunan bu mühim hazine tetkik olunarak neşrolunmuştur. Bunlar tamamen stilizedir ve tabiatten olanları sayılacak kadar azdır.

XVI ıncı asırda tezyinatımız daha çok muhtelif zevklerin ve görgülerin derecesine göre inkişaflara maruz kalmış bazen çok tafsilatlı bazen de az detaylı olarak yapılmıştır. Kumaşlar ve çinilerdeki göbekler ve şemseler stilizedir. En güzel örneklere mezar taşlarında rastlanılmaktadır ve toplanılamayacak derecede çoktur.

XVII. ci asırda vazolu ve vazosuz çiçeklerle sayılı olmakla beraber resimli eserler yazılmağa başlanmıştır.

Bunların bir kaçında cidden güzel parçalar vardır. Topkapı Sarayı Harem Dairesi de bu nadide örnekler bakımından çok zengindir.

Konumuzun en zengin asrı XVIII inci yüzyıldır. Bu asrın ortasında rökoko tezyinat da süslemelerimize girmiş ve bu yeni görüşle çoğunluğu stilize edilmiş cidden güzel örnekler vücuda getirilmiştir.

Bu kabil çiçek buketleri ve münferid olarak çizilenler çiçek mecmualarında, mezar taşlarında, taş süslemelerinde, kitaplarda, levhaların boş yerlerinde, fermanların üst köşelerinde ve tuğraların etrafında, eski evler ve konaklarda ve sarayların duvarlarında, tahta pencere ve dolap kapaklarında çok sayıda görülmektedir. Eski Anadolu evleri de bu tip süslemeler bakımından zengindir. Bursa'nın halen en eski evlerinden sayılmağa değer, Abdal Murad Mahallesinde 1182 (1768) tarihli evde kayda değer örnekler bulunmaktadır.

En güzel eserleri Ali Üsküdari Yusüfu Mısraî ve talebesi vermişlerdir.

XIX uncu asırdaki vazolu ve vazosuz buketler, görebildiklerimize nazaran diğer asırlarda olduğu gibi hem çok ve hem de kıymetli çalışmalardır. Hezargırad'lı Mehmet Ataullah, Mehmet, Ali Nakşibendi ve Mücellid Salih, Hüsnü Efendiler ve talebeleri yüksek san'at değeri bulunan son derece güzel ve ince eserler vermişlerdir.

XX. ci asrın ortalarında İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde otuz senedir devam etmekte olan Türk Tezyinatı seminerlerinde bu konu üzerinde önemle durulmuş ve esas örneklere sadık kalınarak yapılan yeni kompozisyonlardan iyi sonuçlar elde edilmiştir.

Türk çiçeklerinden, gerek stilize ve gerek tabiattan örnek alınarak yapılan terkiplerde en önemli özelliklerden biri de, çiçeklerin üst üste değil de yanyana dizilmiş olmasıdır. Bunda simetriye ehemmiyet verilir. Sağdakiler solda tekrarlanabildiği gibi aynı yerlerde başka çiçeklerle değişme yapılır. Taşdakiler kabarık olarak hakkedilir. Kitapdakiler suluboya ile ekseriya guvaj usulünce yapılır. Saraylarda, mabetlerde ve evlerde tahta ve fresk üzerindekiler yağlıboya ile işlenmiştir. Bazılarında ise kendi renklerinde gölge ve iç hatlara önem verilir. Çinilerde olduğu gibi sade bir tarzda yapılanlarda vardır. Orijinallerindeki bu gibi ayrıntılara dikkat edilirse aynen yapılması sırasında hiçbir zorlukla karşılmaz.

Klâsik bir mahiyet alan bu stille tabiatten yeni çiçeklerle de böyle kompozisyonlar yapmak her zaman mümkündür.

BUKETLER VE İZAHLARI

1 — İstanbul'da Takyeci Camiî çinileri üzerinde vazo içinde karanfiller.

2 — Üsküdar, Eski Valide Camiinde bulunan kalın mum altlıklarındaki buketlerden biri. XVII. Asır (Kopye Dr. A. Süheyl Ünver).

3 — Bir tuğra üzerindeki buket, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi XVIII. Asır (Kopye Dr. A. Ünver).

4 — Aslı Hacı Dede tarafından lâke kap üzerine yapılmış, Edirne tarzında vazolu bir buket. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonundan K. 1681 XVI. asır (Kopya Dr. A. S. Ünver).

5 — Kayseri Halk Kütüphanesinde bulunan bir lâke kap üzerindeki buket XVIII. Asır (Kopya Dr. A. S. Ünver).

6 — Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kütüphanesinde bulunan bir bu-

ket XVIII, asır. (Kopya Dr. S. Ünver).

7 — Topkapı Müzesinde bir buket. XVIII. asır. (Kopya Dr. A. S. Ünver).

8 — New York, Colombia Üniversitesi, Butler Kütüphanesindeki bir yazma eserde bulunan buket XIX uncu asır (Kopya Dr. A. S. Ünver).

9 — Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesinde bulunan 2110 No:lu yazma eserin kapak tezyinatı XIX uncu asır. (Kopya Dr. A. S. Ünver).

10 — Sultan Mahmut'a ait bir yazı altlığı üzerinde buket. Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kütüphanesi No: 2264 de, XIX uncu asır. (Kopya. Cahide Keskiner).

11 — Bir Kur'an sahifesini süsleyen ve mücellit Salih Efendi tarafından yapılmış bir vazolu buket. XIX. Asır (Kopya: Mine Balioğlu).

12 — Ali Nakşibendi'nin bir Kur'an sahifesindeki vazolu buketi. XIX uncu asır. (Kopya: Azade Akar)

13-19 — Eski tarzda yeni kompozisyonlar (Dr. A. S. Ünver, G. Ünver Tülay Ölcz, Sema Sıdal).

FLOWER BOUQUETS WITH AND WITHOUT VASES IN THE OTTOMAN ART

Gülbün ÜNVER

A large variety of highly significant specimens of Turkish illuminations and miniature art works, all reflecting the different characteristics of each century, are found on a large scale in our libraries and museums. The miniatures alone number over 15,000. Yet the exact quantity of the illuminations are beyond estimation since these have not been enumerated in their categories.

On the other hand, the decorative elements seen on wood, walls, plasters, stones and tiles are outnumbered and diverse enough not to be encountered again in similar forms. This variety observed in paintings, illuminations and miniatures of the Ottoman fine arts, maintains a distinctive character among other art schools.

All the above have been subjects of books, essays and congress papers in the nature of briefly presented material leaving off any comparisons. Yet little attention has been given to flower arrangements with and without vases which have come to be highly popular in the Turkish art throughout centuries. Therefore, our aim is to draw a brief outline of flower bouquets in different centuries and to present demonstrative samples of same.

A general outlook on the subject will show that this decoration is strongly existent within the Ottoman Turkish art.

Although flower decorations of the fifteenth century, particularly those in frescoes, do not bear the characteristics of other centuries, the Mausoleum of Sultan Cem, son of Mehmed the Conqueror, presents rich samples of stylized flower bouquets in simple arrangements or in vases. (This mausoleum in Bursa which is named after Sultan Cem, in fact belongs to Mehmed the Conqueror's other son, Atik Mustafa). There are also samples of high interest on the frescoes of the Muradiye Mosque in Edirne, which, shortly after its construction was reserved to the Mevlevi dervishes by Sultan Murat II. Furthermore, the interior dome decorations in the courtyard of the Üç Şerefeli Mosque also built by the same ruler are worth mentioning. Similar flower decorations likewise occur on contemporary monuments in Bursa and Istanbul.

The manuscripts of the fifteenth century contain rich decorative works. Namely, the flowers painted for the private collection of Mehmed the Conqueror under the supervision of Baba Nakkaş, the chief artist of the palace, are being preserved in the Istanbul University Library (K. F. 1423). The flowers in this album are all stylized and naturalistic forms hardly appear.

Flower decoration in the sixteenth century was more or less exposed to developments of certain degrees of tastes and traditions, and were thus drawn and painted with either too much or very little detail. The medallions and Şemse designs appearing on fabrics and tiles are in stylized form and natura-

listic samples are scarce. The most attractive forms are found on tombstones in a very great number.

In the seventeenth century a few illustrated works chiefly containing flowers with and without vases started to appear. Beautiful bouquets are found in some of these. The rare samples on tiles of the Harem Section of the Topkapı Palace are also of major importance.

The eighteenth century presents the richest samples to our subject Rococo style first made its appearance during the middle of this century and truly unique designs were created. A great number of bouquets in this style and single flowers are found in floral reviews, over tombstones and other stone ornaments, in manuscripts, around calligraphic forms on upper corners of official decrees, around tuğras (imperial monograms of the sultans) on the walls of old houses, palaces, and over wooden windows and cupboards. This fashion praticularly held favor in the Anatolian houses. Namely, a house remaining from 1182 (1768) in the Abdal Murad district of Bursa is worth mentioning. Likewise, such artists as Ali Üsküdarî, Yusufû Mısrî and their students have created the finest samples.

The flower bouquets observed in the nineteenth century are abundant like those of the preceding centuries and their value of art are just as high. Mehmed Ataullah of Hazergırad, Mehmed, Ali Nakşibendî, Mücellid Salih, Hüsnü Efendi are some of the artists who created remarkable works, each reflecting fineness and high artistic ability.

This subject has been closely studied for a period exceeding thirty years at the Turkish Art seminars held in the Institute of the History of Medicine in the Universty of Istanbul. Importance has been attached to creating new compositions from old floral forms and good results have thereby been achieved.

With respect to the characteristic points reflected in flower bouquets with and without vases; they never give an impression of depth. Floral compositions created from either stylized or naturalistic forms are arranged to appear side by side instead of one above the other. Simmetry is the main element. The flowers on the right occur identically on the left or in some cases may be replaced by different flowers. Color repetitions rarely occur. Flower bouquets over stones are in reliefs. Those appearing in manuscripts are worked with gouache colors, whereas floral decorations adorning palaces, mausoleums and houses are in oil colors over wood and frescoes. On some designs color shadings and inner border lines are used. Plain colorings such as those observed on tiles are also common. If all the above mentioned details of original samples are carefully examined, no difficulties will be encountered during their reproductions By using this style which assumes a classical character, it is always possible to create new compositions from flowers of the nature.

THE BOUQUETS AND THEIR EXPLANATIONS

1. Carnations in a vase on the tiles of the Takyeci Mosque in Istanbul. Sixteenth century.

2. One of the two bouquets on the the thick candle bases at the "Eski Valide" Mosque in Üsküdar. Seventeenth century (Repr. by. Dr. A.S. Ünver)

3. One of the two bouquets on an official decree bearing a tuğra (im-

perial monogram of the Sultan). At the Topkapı Palace Museum, Treasure Library. Seventeenth century Repr. by Dr. A.S. Ünver).

4. Bouquet in a vase in Edirne style. Original by Haci Dede on Lacquered book-cover. In Süleymaniye Library, from Esad Efendi Collection. K. 1681 eighteenth century (Repr. by Dr. A.S. Ünver)

5. A bouquet on lacquered book-cover at the Kayseri Public Library. eighteenth century (Repr. by Dr. A.S. Ünver)

6. A bouquet in the Treasury Library of the Topkapı Palace Museum. eighteenth. century (Repr. by Dr. A.S. Ünver).

7. A bouquet in the Topkapı Palace Museum. eighteenth. century (Repr by Dr. A.S. Ünver).

8. A bouquet found in a manuscript at the Butler Library, Columbia University, N.Y. nineteenth century (Repr. by Dr. A.S. Ünver) .,

9. Cover ornament of Ms. No. 2110 in Topkapı Palace Museum, Treasure Library nineteenth century (Repr. by Dr. A.S. Ünver).

10. Bouquet over a writing-pad belonging to Sultan Mahmud, At Treasure Library, The Topkapı Palace Museum, No. 2264 nineteenth century (Repr. by Cahide Keskiner).

11. Bouquet in a vase adorning a Koran Page. By Chief book-binder Salih Efendi nineteenth century (Repr. by Mine Balioğlu).

12. Bouquet in a vase by the illuminator Ali Nakşibendi. On a Koran page. nineteenth century (Repr. by Azade Akar).

13-19. New compositions in old style. By Dr. A.S. Ü., G. Ünver, T. Ölez, S. Toran.

Resim : 1

Resim : 2

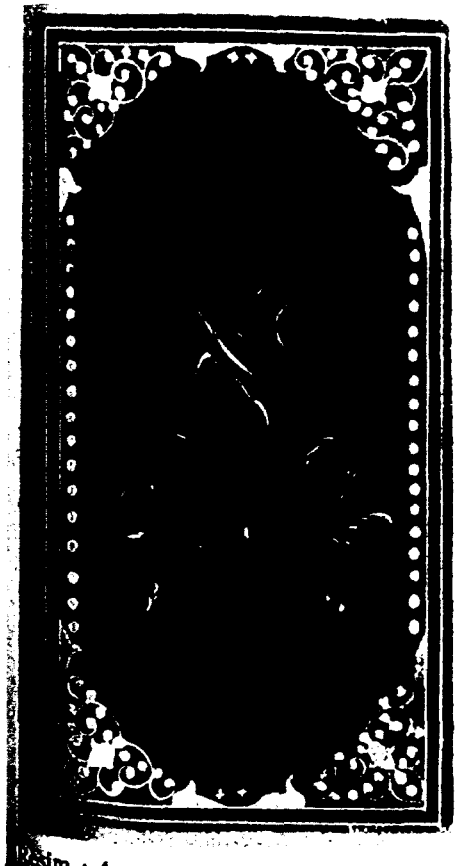

Resim : 4

Resim : 3

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

Resim : 9

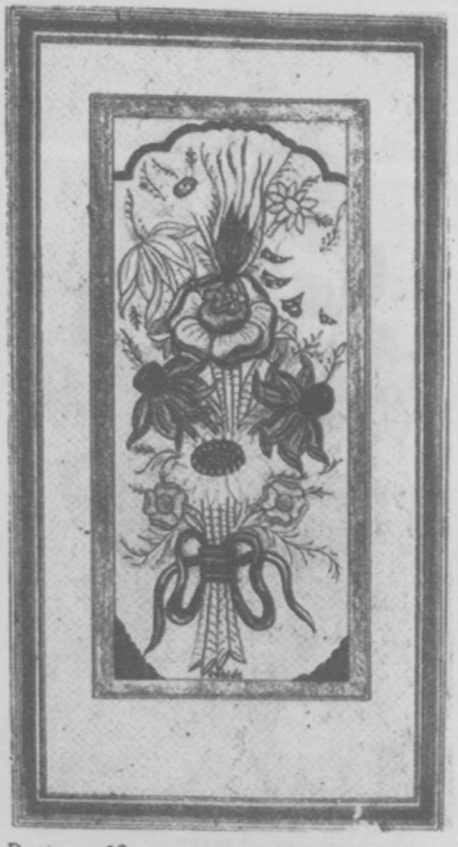

Resim : 10

Resim : 11

Resim : 12

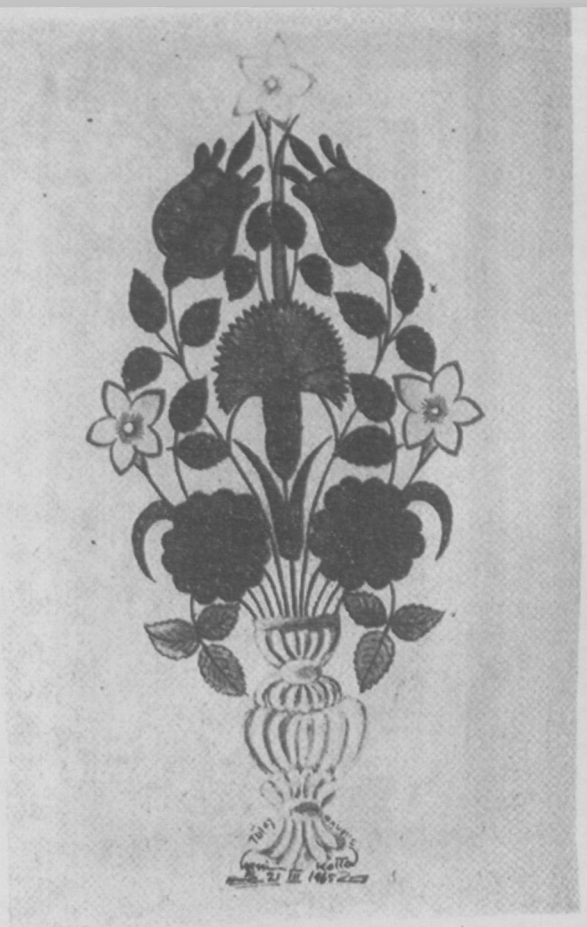

Resim : 13

Resim : 14

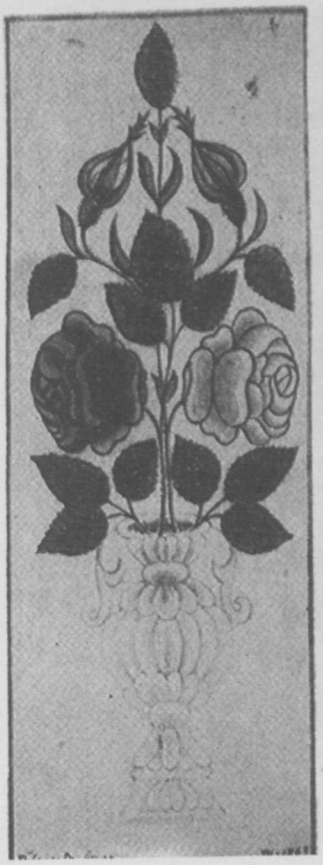

Resim : 15

Resim : 16

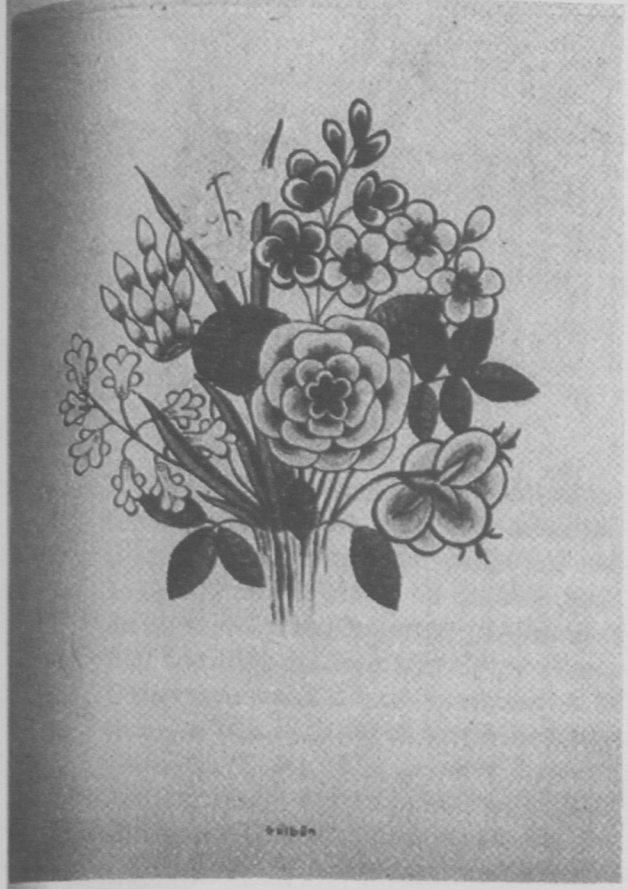

Resim : 17

Resim : 18

Resim : 19

İSTANBUL'DA HEKİMOĞLU ALİ PAŞA CAMİİNDEN HAYVAN FİGÜRLÜ BİR TÜRK KİLİMİ

Şerare YETKİN

Hayvan figürleri Türk tekstil sanatında sevilerek kullanılmış bir motiftir. Elimizde bilinen orijinal parçalara aid az örnek kalmış olmasına rağmen gene de bu sanatın her kolunda görülmektedir. Özellikle halı ve kilimlerde daha fazla rastlanmaktadır. Kumaş deseni olarak kullanıldığı da birkaç örnek üzerinde gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı kumaşlarında devrin üslubunu aksettirecek nitelikte tespit edilmektedir. Buna karşılık halı ve kilimlerde daha fazla kullanılmış olduğu günümüze kadar gelen parçalardan anlaşılmaktadır. Özellikle 14. y. yıl başı ve 15. y. yıl sonuna kadar Türk halı sanatında Hayvan Figürlü Halılar adı altında toplanan gruba ismini vermiştir. Müzelerde muhafaza edilen ve sayısı onu geçmeyen orijinal halı örnekleri dışında, aynı devrin Avrupalı ressamların eserlerinde görülen hayvan figürlü halı tasvirleri, bu halıların tarihlendirilmesinde en önemli kaynaklardır. Bu fresk ve tablolarda görülen hayvan figürlü halı tasvirleri, Anadolu'dan Avrupa'ya ihraç edilen orijinal hayvan figürlü halılardan kopya edilerek veya onlardan esinlenerek yapılmışlardır. Elde kalan orijinal parçalar ile bu tasvirlerde görülen kuvvetli benzerlikler en açık delillerdir[1]. Pek nadir olmakla beraber bazı Doğu Minyatürleri de hayvan figürlü halıların tarihlendirilmesine kaynak teşkil etmektedir[2]. Hayvan figürleri 15. y. yılın ikinci yarısından sonra (16. y. yıl başında) Türk halı sanatında birden ortadan kalkmış, bunların yerini geometrik halılar almıştır. Fakat 18 y. yılda bilhassa geometrik motifli halıların ananesini yaşatan Bergama halıları adını alan bir gurup halıda, esas motif olmasa bile, dolgu motifi olarak tekrar ortaya çıkmıştır. Türk halı sanatında, hayvan figürlü halılarla geometrik motifli halılar arasında görülen şematik benzerliklerle bu bağıntının, Bergama halısı gurubunda sürdürülmüş olması önemlidir.

Geometrik motifli Türk kilimleri ise bu bağlantının, tekstil sanatının diğer bir kolu olan kilim sanatında da devamının başka bir delilini ortaya koyar. Kilimlerde geometrik motiflerin arasına serpiştirilmiş olarak stilize hayvan figürlerine daha sık rastlanır. Ancak bu kilimlerde hayvan figürleri esas motif olmayıp, gelişigüzel serpiştirilmiş dolgu motifi olarak karşımıza çıkar. Konumuz olan kilimde ise stilize hayvan figürleri zeminin esas motifi olarak yer alır (Resim 1).

Kilim İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa camiinde bulunmaktadır. Kilim oldukça büyüktür. Zemini 3 m. 04 x 4m. 08 dir. Esas bordürün genişliği 0.26, içteki dar bordürün genişliği 0.13, dış-

1. K. Erdmann, *Orientalische Tierteppiche auf Bildern des XIV. und XV. Jahrhunderts.* Jahrbuch d. Preussischen Kunstsammlungen, C. 30, 1929, s. 261 vd.

2. R. Ettinghausen, *New Light on Early Animal Carpets*, Aus der Welt der Islamischen Kunst (Festschrift für E. Kühnel) Berlin 1959, s. 93-114. Prof. Ettinghausen bu makalesinde Washington, Freer Gallery of Art'da bulunan İran şahnamesine ait olan bir minyatürdeki hayvan figürlü halı tasvirini detaylı bir şekilde incelemektedir. Bu minyatür 14. y. yıla tarihlendirilmektedir. Hayvan figürlü halıların çıkış yeri olarak Kafkasya olabileceği ihtimali üzerinde durmakta, fakat kâfi delil olmadığı için soruyu açık bırakmaktadır.

takinin genişliği ise 0.21 dir. Kilim büyük olmakla beraber bir kenarındaki bordür noksandır. Renkleri parlaksa da bazı yerlerde solmuştur. Aşınmış ve dikilmiş yerleri vardır. Zemindeki büyük delikler başka kilimlerden ve halılardan alınan parçalarla yamanmıştır. Çözgü iplikleri tabii beyaz renkte iki bükümlü yünden yapılmıştır. Desenin dokusunu meydana getiren iplikler de tamamen yündür. Kırmızı, açık yeşil, mor, mavi ve kahverengi kullanılmıştır. Kilimin zemini kırmızı renktedir. Üstünde açık yeşil renkte stilize hayvan figürleri sıralanmıştır. Her sırada enine beş hayvan ve bir hayvanın yarısı görülmektedir. Kilimin boyuna ise altı hayvan aynı eksen üzerine sıralanmıştır. İçlerinde kırmızı, mavi, mor renkte dolgular vardır. Hayvan figürleri hep aynı istikâmete dönük olarak sıralanmıştır. Kilimdeki hayvan figürleri çok stilize edilmiştir. Bununla beraber sırtındaki kanat gibi çıkıntıdan ve kıvrık kuyruk tüylerinden bir kuş figürü olduğu hissedilmektedir. Her hayvan figürü sırasından sonra mavi, yeşil çifte kancalar ve mavi bir baklavadan çıkan uzun bir çubuk ucunda kancalı bir motif yerleştirilmiştir. Bunun stilize bir ağaç motifi olması mümkündür. Bütün motiflerin etrafı 1 cm. eninde kahverengi bir konturla çevrelenerek belirtilmiştir. Ancak pekçok yerlerde kahverengi yünden yapılmış bu kısımlar aşınmıştır. Bordürler üç tanedir. Esas bordürün zemini açık yeşil renkte olup üstünde mor renkte kıvrık bir dal uzanmaktadır. Mor, mavi, kırmızı renkte çok stilize küçük yaprak ve çiçekleri taşır. Zemine de mavi, kırmızı dolgulu stilize iri yapraklar ve kancalar serpiştirilmiştir. İçteki dar bordür, kilimin kırmızı zemini içinde 4 cm. lik bir şerit bırakılarak yerleştirilmiştir. İçbordürün zemini koyu mavi renkte olup üstünde açık yeşil renkte Çin bulutuna benzeyen kıvrımlı bir şerit uzanır. Kilimin iki kısa tarafında bu motif zikzak bir şerit halini almıştır. Kıvrımlar arasına ortası açık yeşil göbekli ,dört kırmızı yapraklı birer küçük rozet yerleştirilmiştir. En dıştaki bordür kahverengi zeminli olup kırmızı renkte çift kancalı baklavaları taşır. Aralarında mavi, açık yeşil, kırmızı renkte çubuklardan meydana gelmiş zikzak bir şerit uzanır.

Kilim Anadolu'da çok eski bir ananesi olan hayvan figürlü halıların karakteristik motiflerini yaşattığı için ayrı bir önem taşır. Bilinen Türk kilimleri içinde motif ve kompozisyon bakımından farklı olan bu kilimin en yakın benzeri Anadolu Hayvan Figürlü halılarıdır. Konya Mevlâna Müzesinde bulunan hayvan figürlü halı bu benzerliğin birçok ortak kısımlarını toplar. Burada çok stilize edilmiş kuş figürleri kırmızı zemin üstüne aynı şekilde sıralanmıştır (Resim: 2). Baş, kanat ve kuyruğun kıvrılışı benzer özellikti:. Kırmızı, mor, açık yeşil renkler ve kahverengi konturlar ortak olan renklerdir[3]. Gördes düğümü ile yapılmış olan bu halı 15. y. yıla aid olup, hayvan figürlü kilimin öncüsüdür. İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bulunan diğer bir halı parçası da, kilimin desenini hatırlatan bir motife sahiptir (Resim 3) Koyu mavi zemin üstüne aynı şekilde yerleştirilmiş çok stilize hayvan figürleri görülmektdeir[4]. Hayvan figürleri küçük yaprakların ilâvesiyle nebati bir motife doğru gelişme göstermektdeir. Aynı husus konumuz olan kilimdeki hayvan figüründe de görülmektedir. Hayvan figürlerinden nebati motiflere doğru olan bu gelişme Anadolu hayvan figürlü halılarının bir gelişme safhasıdır. Aynı gelişme ve kompozisyon şeması 18. y. yıl sonuna tarihlendirdiğimiz bu kilimde yaşamakta devam etmektedir. Anadolu hayvan figürlü halıları-

3. R. Ettinghausen, *Aynı eser*, s. 108-114, R. 12; O. Aslanapa, *Turkish Arts*, İstanbul, s. 26 27, Res. 19.

4. O. Aslanapa, *15. Yüzyıl sonundan Hayvan Motifli Bir Anadolu Halısı*, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara, 1964, Sayı 1, s. 95-103, Res. 1.

na bağladığımız ve Kafkas halılarının en önemli gurubu olan Ejder motifli halılarda da aynı şekilde görülen gelişmenin önemli bir safhasıdır[5]. Bu gelişme 19. y. yıl Kafkas halılarında örneklerin tamamen geometrik bir kalıplaşmaya uğramasıyla sonuçlanır. 19. y. yıl Anadolu Geometrik motifli halıları ile Kafkas halıları arasında çok yakın benzerlikler vardır. Bu husus her ikisinde de ortak olan bir kaynağa işaret eder. Bu kaynağın merkezi İran'mıdır?. Ancak tarihlendirilebilen orijinal İran halıları 16. y. yıldan başlamaktadır. Aradaki boşluk 14-15. y. yıl minyatürlerinde görülen halı tasvirleri ile doldurulabilmektedir[6].

Halbuki 13. y. yıl Anadolu Selçuklu halılarından elimizde orijinal örnekler vardır. Bunlarda görülen geometrik şekiller, kancalar ve bordürlerdeki kûfî yazılar hayvan figürlü halılarda da karşımıza çıkmaktadır. Elimizde mevcut en eski hayvan figürlü halılar Fustat'da bulunan parçalardır[7]. Bunlar aynı yerde bulunan diğer Selçuklu halı parçaları gibi, Anadolu'dan Mısır'a ihraç edilmiş halılardır. Bugün için hayvan figürlü halıların kaynağı, tarihlendirilen parçalara göre Anadolu'dur. Hayvan figürlü halıların klâsik figürlerine geç devir Anadolu halılarında rastlanır. Harput Sare Hatun camiinde bulunan bir halının bordüründe sekizgenler sıralanmıştır (Resim: 4). Bunların içinde çok stilize edilmiş dört kuş yer almaktadır. Açık ağızlarını ortadaki kartuş içinde yer alan ve kıvrık bir şerit halini almış olan dört ejder figürüne doğru uzatmışlardır. 19. y. yıla tarihlendirdiğimiz bu halıda 15. y. yıl Anadolu halısında görülen Ejder ve Anka kuşu mücadelesi motifi değişik bir kompozisyon düzeni içinde verilmiştir. Ejder ve Anka kuşu motifi ise Kafkas halılarının, 16. y. yıldan itibaren geliştirdiği en önemli gurubu olan, ejder halılarının esas motifidir[8]. 16.-17. y. yıl Klasik Osmanlı halılarında hayvan figürü terkedilmiştir. Buna karşılık Kafkas halılarının bu en önemli gurubunda devam etmiştir. Ancak 18. y. yıl Anadolu halı sanatında tekrar yaşatılmağa başlanmıştır. Konumuz olan hayvan figürlü kilim ise, bu gelişmenin kilim sanatında da yer aldığını belirtmesi bakımından daha da önem kazanmaktadır[9]. İlerdeki araştırmalar gerek halı, gerekse kilim sanatında kullanılan hayvan figürlerinin ortak kaynağını ortaya koyacaktır.

5. Ş. Yetkin, *Kafkas Halıları*, 1961, Ocak ayında İst. Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümünde yapılmış olan Doktora tezi. İst. Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki zengin bir koleksiyon olan Kafkas Halılarını içine alan bu tez baskıya hazırlanmaktadır. K. Erdmann, *Der Orientalische Knüpfteppich*, Tübingen 1955, s. 44-47.

6. A. Briggs, *Timurid Carpets*, Ars İslamica, Cilt VII. s. 20 vd. 1940 - XI. XII, 1946, s. vd.

7. C. J. Lamm, *The Marby rug and some fragments of carpets found in Egypt*, Orientsällskapets arsbok, 1937, s. 52-130.

8. K. Erdmann, *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts-15. Asır Türk Halısı*, İstanbul, 1957, s. 125-126.

9. Konumuz olan kilim talebem İlhan Hattatoğlu tarafından, Hekimoğlu Ali Paşa camii üzerine hazırladığı Lisans tezi sırasında bulunmuş ve fotoğrafları çekilerek bana haber verilmiştir. Kendisine teşekkürlerim sonsuzdur. Bu kilimi de içine alan 'Yeni Bulunmuş Türk Kilimleri' hakkında bir tebliğ 1967 yılında Cambridge'de toplanan Milletlerarası III. Türk Sanatları Kongresinde tarafımızdan sunulmuştur. Türk kilim sanatında çok önemli bir yeri olan bu kilimin Vakıflar İdaresi tarafından camiden alınarak bir müzede teşhir edilmesi gereklidir.

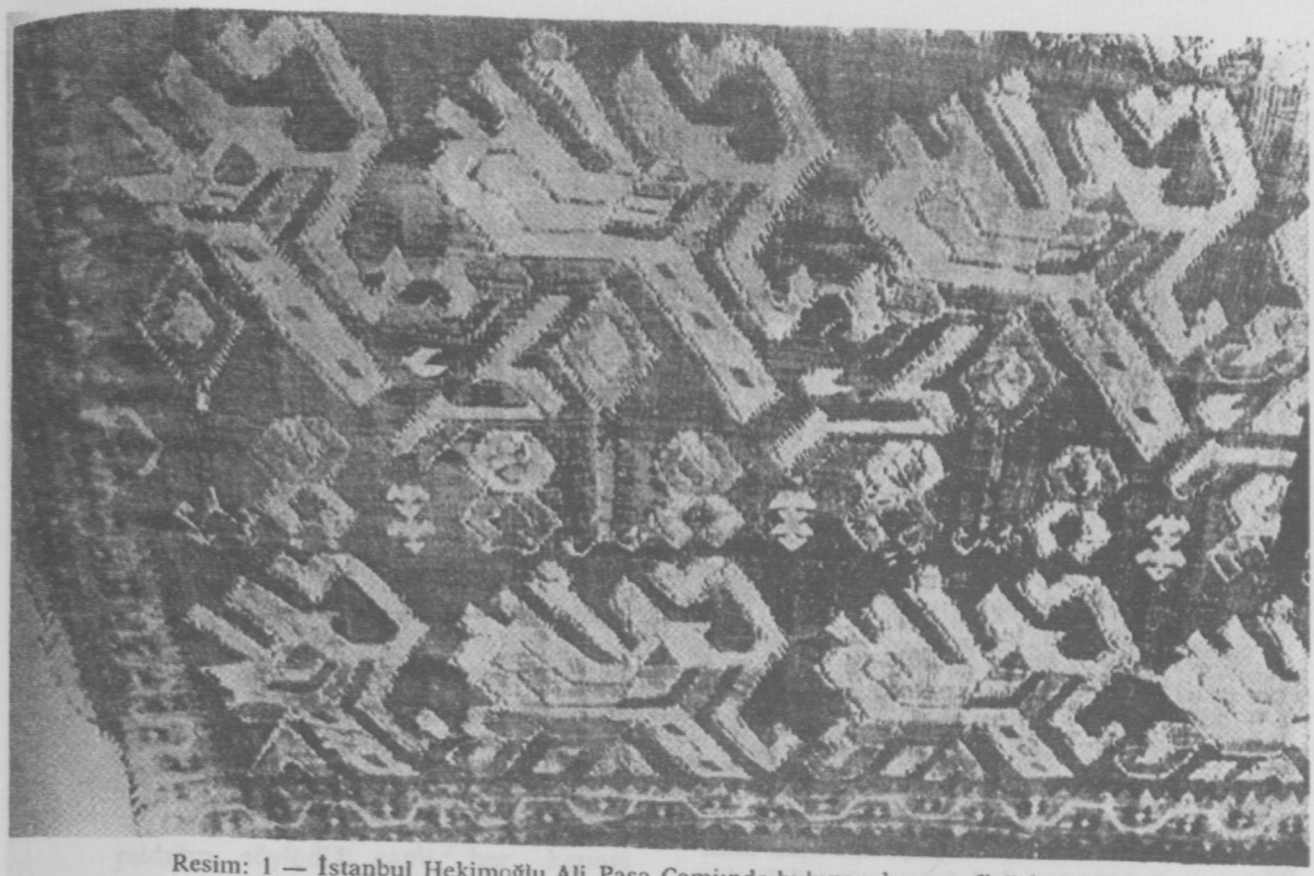

Resim: 1 — İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camiinde bulunan hayvan figürleri kilim.

Resim: 2 — Konya Mevlana Müzesinde bulunan hayvan figürlü halı.

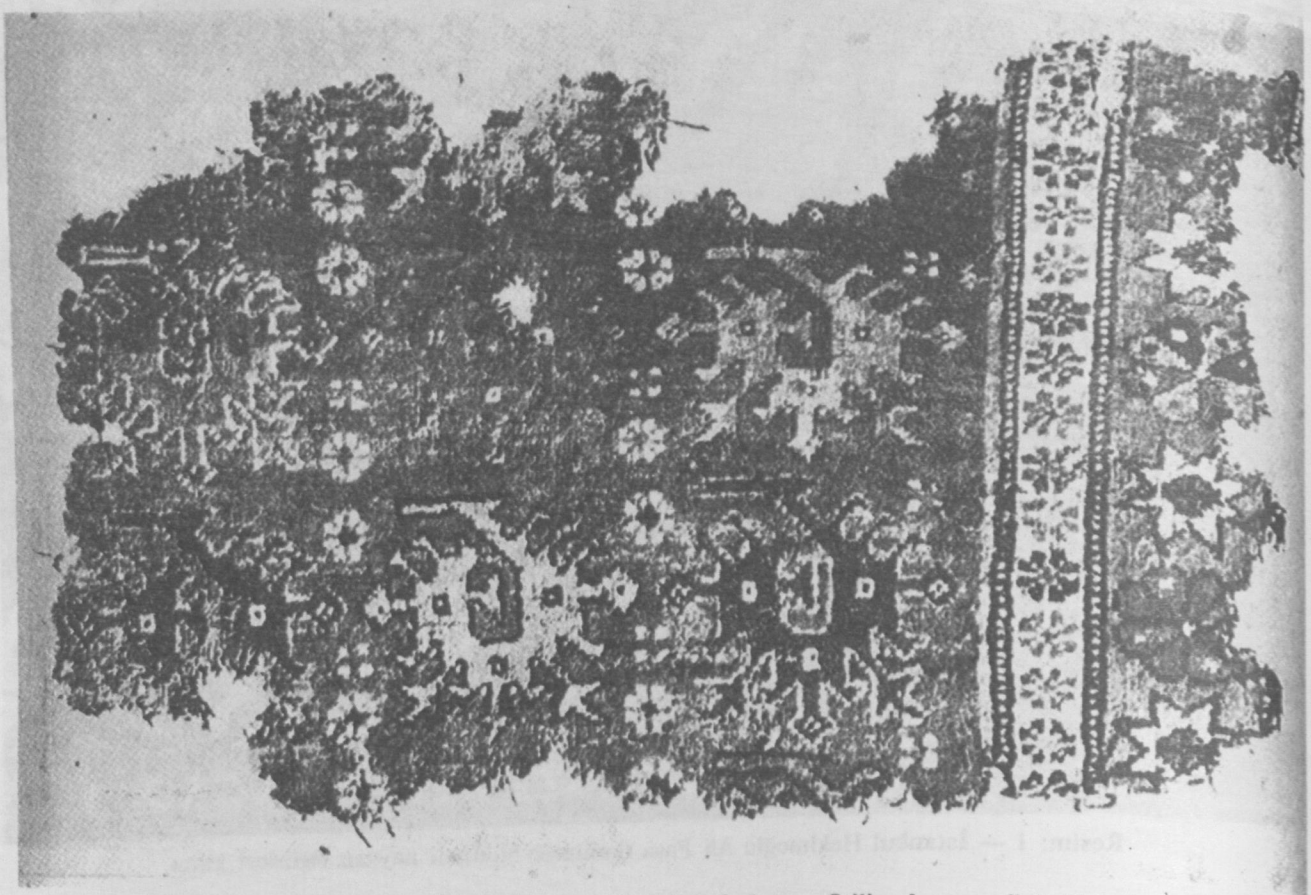

Resim: 3 — İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bulunan Stilize hayvan figürlü halı parçası.

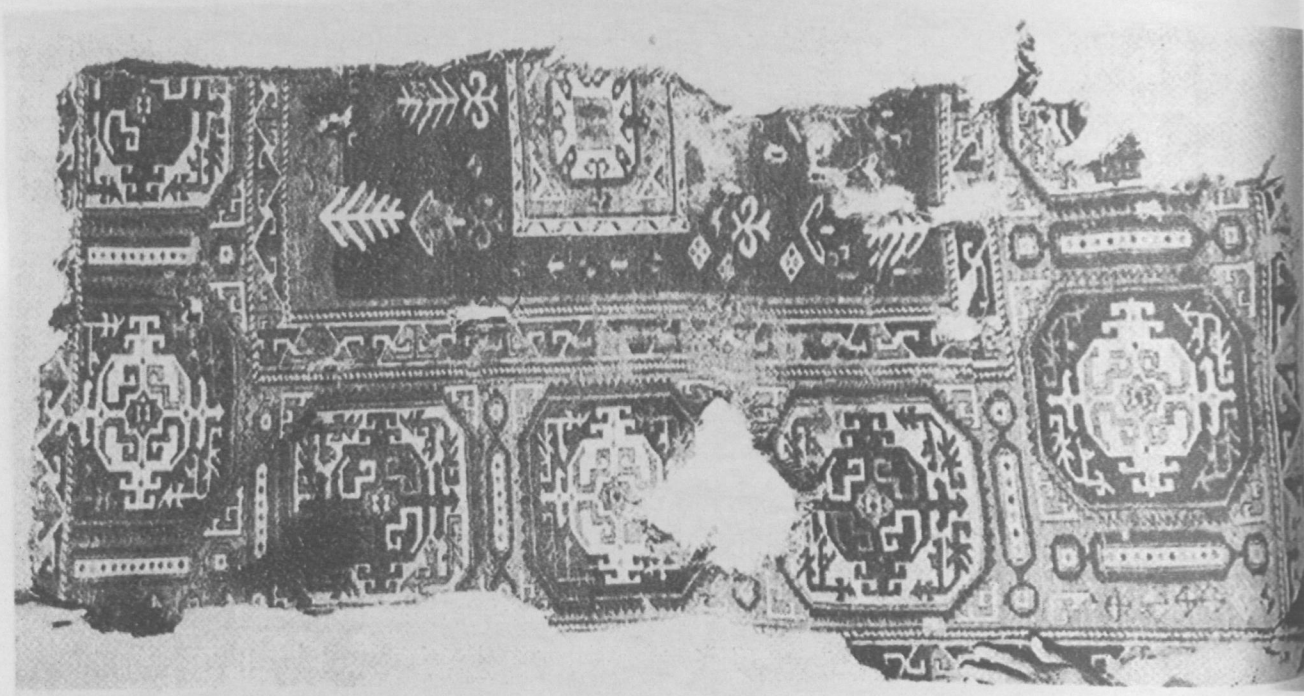

Resim: 4 — Harput, sağre Hatun Camiinde bulunan halı.

EDİRNE ESKİ CAMİİN KİTABELERİ VE MİMARİMİZDEKİ YERİ

Beyhan KARAMAĞARALI

Eski Cami, sanat tarihçileri tarafından bugüne kadar müstakil bir araştırma ve inceleme konusu olarak ele alınmamıştır[1]. Eski Camiin plânı ilk defa Gurlitt tarafından ve hatalı olarak yayınlanmış, o günden bugüne bütün yayınlarda bu plân iktibas veya kopya edilmiştir. Aynı şekilde kitabelerin okunmasında yapılan yanlışlar da bir yazardan diğerine intikal etmiştir.

Evliya Çelebi'nin "Ulu Cami" olarak andığı ve "kâr-ı kadîm" üzre yapıldığını söylediği cami,[2] her kenarı dıştan 49.50 m. olan bir alanı kaplamaktadır (1. Şekil). Yapı tamamen kesme taştandır (1-2 Res.). Kenarları 2.80 m. ölçüsündeki dört kalın ayak, caminin içini üç sahna ve dokuz bölmeye ayırmaktadır. Bu bölmeler 13.5 m. çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Merkezdeki kubbe bu dört ayağa oturur. Diğer kubbeleri taşıyan sivri kemerler bir veya iki yönde duvarlardaki gömme ayaklara dayanmaktadır. Yan sahınlarda kasnaklar dairevîdir. Kemerlerden kasnağa pandantiflerle geçilmiştir. Orta sahın yan sahınlardan daha yüksektir. Burada kasnaklar sekizgendir ve her kubbede değişik bir tarz uygulanmıştır. Cümle kapısından girişte yer alan birinci kubbe sekiz dilimlidir ve tepesinde bir fener bulunmaktadır.[3] Kubbeye burada tromplarla ortadaki kubbede mukarnaslı konsollarla, mihrap önündekinde de üçgenlerle geçilmiştir. Orta sahınla yan sahınlar arasındaki fark dışta da belirtilmiştir. Gurlitt, Hammer'den naklen "Fatih zamanında halâ camide inşaat yapıldığını ve orta kubbenin de o zaman kapanıp daha evvel Bursa Ulu Camiindeki gibi açık bırakılmış olduğunu tahmin ettiğini" söylemektedir.[4] Gerçekten Eski Cami'de de, Bursa Camiinde olduğu gibi küçüle küçüle camiin içinde kalmış, fonksiyon ve karakterini kaybetmiş bir avluyu bulmak mümkündür. Fakat burada avluyu örten kubbe orta kubbe değil, tepesinde fener bulunan birinci kubbe olmak lâzım gelir. Camiin iki yanında bulunan kapıların mihveri ile cephede yer alan cümle kapısından geçen mihverin bu bölmede kesişmeleri de bunu doğrular.[5] Ancak biz bu kubbenin sonradan kapatılmadığını, doğrudan doğruya fenerli olanak inşa edildiğini düşünüyoruz (3. Res.).

Evliya Çelebi'nin "musanna" olduğunu kaydettiği mihrap çok geç devirlerin boyalı tezyinatı ile aslî karakterini kaybetmiştir. Minber beyaz mermerdendir. Yan yüzleri rûmîlerle, geo-

1. C. Gurlitt, Die Bauten Adrianopels, Orientalisches Archiv I, Leipzig 1910-11, 1-4 s.; Dr. Rifat Osman, Edirne Rehnüması, 43. s., Edirne 1336/1920; Osman Nuri Peremeci, Edirne tarihi, 54-55. s., İstanbul 1940; Oktay Aslanapa, Edirne'de Osmanlı devri âbideleri, 6-13. s., İstanbul 1949; aynı yazar, Edirne'de Türk mimarisinin gelişmesi, Edirne, Edirne'nin 600. fethi yıldönümü armağan kitabı, Ankara 1965, 223-233. s.; K. Söylemezoğlu, İslâm dini-İlk camiler ve Osmanlı camileri, 70-74. s., İstanbul 1955; A. Kuran, İlk devir Osmanlı mimarisinde cami, 39-43. s., Ankara 1964, Aynı yazar, The mosque in early Ottoman architecture, 154-157. s., Chicago 1968. İdrisoğlu Hüseyin Yıldız, Turistik Edirne, 44-49. s., Edirne 1967.

2. Evliya Çelebi, Seyahatname, III, 430-431. s., İstanbul 1314.

3. Yılmaz Önge, Anadolu Türk, mimarisinde üstten tabiî aydınlatma: Aydınlık feneri, Önasya mecmuası, 6.C., 64. Sayı, 9-10. s., 1970.

4. C. Gurlitt, a. m., 3. s.

5. A. Kuran, a. e., 49. s.

metrik örgülerin kaynaşmasından doğan bir arabesk süslemektedir (4. Res.). Bu tip kompozisyon, Bursa Yeşil Cami gibi, XV. yüzyılın diğer eserlerinde görülür.

Camide, II. Murad'ın daveti üzerine Edirneye gelen Hacı Bayram Veli ye ait bir kursü bulunmaktadır.[6] Evliya Çelebi "Hacı Bayram Velî burada itikâfa girub çok ibadet ederek nice yüzbin adamı, va'z ve nasihat ile irşat etmiştir. Halen kürsiyy-i şerifleri bir köşede teberruken mahfuz durur" demektedir[7].

Kadınlar mahfeli H. 1020 (M. 1612) yılında Filibeli Ramazanoğlu adında bir şahıs tarafından yaptırılmıştır.

Camiin içinin aslında sade olduğunu düşünüyoruz. Evliya Çelebi de "Derun-i camide öyle zîb-u ziynet üzre maslûbat yoktur" demektedir.[8] Duvarlarda bulunan ve ayakları kaplıyan yazılar XVIII. yüzyıldan XX.. yüzyıla kadar, fasılalarla yazılmıştır. Bunların bir kısmı I. Sultan Mahmud devrindeki tamirde, diğer bir kısmı ise 1863 yılındaki tamir sırasında ilâve edilmiş olmalıdır. Daha sonra da devrin meşhûr hattatları zaman zaman camii hatları ile süslemişlerdir. Kıble tarafında, ayaklar üzerindeki Hadîslerden sağdaki 1770 de Cezairli Hasan Hoca tarafından yazılmıştır. Hünkâr mahfelinin bulunduğu duvarda da Mustafa Tevfik Efendinin 1904 yılında yazdığı güzel bir hat yer almaktadır. Minberin sağında asılı olan levhada altın yaldızla yazılmış "Besmele" ise Sultan II. Abdulhamid'in imzasını taşımaktadır[9] (5. Res).

Orta sahındaki kubbelerin içi 1863 tarihinde çok kötü barok tezyinatla doldurulmuştur. Bu barok tezyinat ve aralarındaki sanat değeri taşıyanlar bulunmakla beraber - yazılar, esasen kalın ve basık ayakların mekânda yarattığı ağır tesiri büsbütün arttırmaktadırlar.

Camiin cephesinde beş kemerli bir son cemaat mahalli mevcuttur. Kıble mihverinin üzerinde bulunan ortadaki bölme kubbelidir ve yüksektir. Çapraz tonozla örtülü olan yan kısımlar daha aşağıdadır. Esasen bina kesme taştan inşa edilmiş olduğu halde son cemaat mahalli tuğla hatıllı olarak örülmüştür. Kemalî Söylemezoğlu'nun da işaret ettiği gibi[10], bu kısmın binaya bağlanışı çok zayıftır.

Abdest almağa mahsus musluklar son cemaat mahallinin önündedir. Dr. Osman Rifat kışın bu musluklardan sıcak su akıtıldığını söyler.[11]

Caminin esas portali mermerden ve mukarnaslı olarak yapılmıştır. Bu mukarnaslar guruplar halinde aşağıya doğru sarkan salkımlar teşkil etmektedir. Batıdaki kapı kırmızı ve beyaz taşlardan dekoratif olarak örülmüştür (6. Res.). Girişin üst kısmı sade bir kemer kovanı biçimindedir.

Binanın kuzey cephesinin iki köşesinde birer minare bulunmaktadır. Bunlardan kuzey doğudaki tek şerefeli ve sade; kuzey batı köşesindeki ise süslü ve çift şerefelidir (7. Res.). Her şerefeye ayrı yollarla çıkılmaktadır. Bu minarenin kaidesi ile Üç Şerefeli camiin burmalı minaresinin kaidesi arasında büyük bir benzerlik mevcuttur (8. Res.). Gurlitt'in plânında ve ondan kopya edilen diğer plânlarda kuzey-doğudaki ilk minare gösterilmiştir.

Camide iki banî ve bir imza kitabesi bulunmaktadır(9. Res.).
Minberin kapısı üstünde:

في ايام السلطان الاعظم
محمد بن بايزيد بن مراد خان

6. T. Gökbilgin, İslâm Ansiklopedisi, Edirne Maddesi, 121. s.
7. Evliya Çelebi III, 431. s.
8. Evliya Çelebi, III. 431. s.
9. İdrisoğlu Hüseyin Yıldız, a.e., 47. s.
10. K. Söylemezoğlu, a.e., 72-74. s.
11. O. Aslanapa, a.e., 13. s.

"Murad Han'ın oğlu Bayezid'in oğlu Sultanu' l-'azam Mehmed'in günlerinde" denilmektedir.

Portaldaki banî kitabesi, Bâdî Efendi'den naklen Tayyib Gökbilgin tarafından arap harfleri ile,[12] Osman Nuri Peremeci tarafından da lâtin harfleri ile ve bazı yanlışlarla neşredilmiştir.

Sülüsle yazılmış olan üç satırlık kitabe metni şudur:

قال النبي عليه السلام من بنى لله مسجداً بنى (الله)

بيتاً في الجنة امر بعمارة هذا الجامع الشريف السلطان

الموئيد المجاهد

المرابط منصور اللوء قاهر الاعداء ناشر والعدل

والاحسان على أهل الدنيا السلطان ابن السلطان

غياث الدنيا

والدين محمد بن بايزيد خان خلد الله سلطانه واوضح

على العلمين برهانه في منتصف شوال سنة ست عشر

وثمانماية (816)

Kitabe Osman b. Affan'dan rivayet edilen bir hadisle başlamaktadır. "Her kim Allah için mescid yaparsa, Allah da onlara cennette öyle bir ev yapar. Bu cami-i şerifin yapılmasını, Sultan, müeyyed (yardım edici), mücahid, murabıt, Allah'ın yardımı ile liva (sancak, bayrak) sahibi olmuş; düşmanları kahreden, dünya ehline adalet ve iyilik dağıtan; Sultan oğlu Sultan Gıyasu'd-dünya ve'd-Din Mehmed b. Bayezid Han - Allah onun sultanlığını bakî kılsın ve iki dünyada (saltanatını) tanıtsın - 816 yılının Şevval ayının ortalarında (1414 yılı Ocak ayının başlarında) emretti."

Kitabede geçen "Gıyasu'd-dünya ve'd-Din" ünvanı bütün Osmanlı sultanları içinde yalnız Çelebi Mehmed tarafından kullanılmıştır. Sultana ait diğer kitabelerde ve sikkelerde de bu ünvana rastlanmaktadır. "Murabıt" kelimesi, muhtelif zamanlarda farklı manâlar kazanmakla beraber, genellikle ribatlarda oturan fütüvvet ehli için kullanılmaktadır. Bunların hangi hallerde ribatlarda oturabileceği Şeyh Şihabeddin Sühreverdî'nin Fütüvvetname adlı eserinde açıklanmış ve şarta bağlanmıştır.[13] Anadolu'da Ahîlik adı altında yayılan bu teşkilâtın Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında büyük yardımı olmuştu. Şeyh Edebali'den sonra Ahî şeyhliğinin Sultan Murad Hüdavendigâr'a geçtiği 1366 tarihli bir icazetnameden anlaşılmaktadır.[14] Çocukluğunu Tokat gibi tarikatlerin kaynaştığı bir şehirde geçiren ve Bayezid Çelebi gibi sufî bir hocası bulunan[15] ve Tokatlı Ahî Bayezıd'ın oğlu Hacı İvaz Paşa gibi bir sanatkârı sadarete getiren Çelebi Mehmed'in de Ahî olduğu düşünülebilir. Eski Camiin kitabesinde geçen "Murabıt" ünvanı da bu fikri kuvvetlendirmektedir. Esasen Sultan Mehmed'in "Çelebi" olarak anılması da, onun bir Osmanlı şehzadesi olmasının değil, tarikatla ilişkisi bulunmasının bir delili sayılmalıdır. Sultan Çelebi Mehmed'in yaptırdığı Bursa'daki Yeşil zaviyeli-camiin[16] aynı plânı gösteren diğer zaviyelerde rastlanmayan ikinci katındaki muhteşem çinili hünkâr mahfeli, ancak Çelebi Mehmed'in buradan Ahî merasimine nezaret ettiği gerekçesi ile bir anlam kazanmakta ve bu sultanın da bir Ahî şeyhi olduğu hakkındaki görüşümüzü desteklemektedir. Gıyasu'd-Dünya ve'd-Din lâkabının da yalnız bu sultan tarafından kullanılması onun dünya görüşüne işaret etmektedir.

12. T. Gökbilgin, XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası, 196. s., İstanbul 1952.

13. N. Çağatay, Fütüvvet-Ahî müessesesinin menşei meselesi II, 69-70. s., İlâhiyat Fakültesi Dergisi, II-III, Ankara 1952.

14. E. B. Şapolya, Mezhepler ve tarikatlar tarihi, 214. s., İstanbul 1964.

15. F. R. Unat-M. Köymen, Kitab-ı Cihan-nümâ, Neşrî tarihi I, 419. s., Ankara 1949, İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilâtı, 145. s., Ankara 1965.

16. S. Eyice, İlk Osmanlı devrinin dinî-içtimaî bir müessesesi, zâviyeler ve zâviyeli camiler, İktisat Fakültesi Mecmuası, 21. c. İstanbul 1963.

Camiin batı kapısının üzerinde de sülüs hatla yazılmış üç satırlık sanatkâr kitabesi yer almaktadır (10. Res.).

قال النبي عليه السلام اذا رأيتم الرجل يتعاهد المسجد

(المساجد)

فاشهدوا له بالايمان تصدى بعمارة هذا الجامع العذيز

معمار آمير (؟)

افتخار حسبان الصدر الحاج علاء الدين دام عزه

العامل عمر بن ابراهيم

"Bir kimsenin mescidlerin yapılmasını üzerine aldığını görürseniz, onun mü'min olduğuna tanıklık edin" şeklindeki sanatkârlarla ilgili bir hadisten sonra, "bu aziz camie, mimar, emîr?, soylu kişilerin iftiharı, sadr Hacı Alaeddin başladı. Allah onun kıymetini daim etsin. âmili Ömer b. İbrahim'dir". denilmektedir. Kitabede yalnız "emîr" kelimesi iyi okunmamaktadır.

Tayyib Gökbilgin İslâm Ansiklopedisindeki Edirne maddesinde, eserin "mimarının Konyalı Hacı Alâeddin ve kalfasının da Ömer b. İbrahim isminde biri olduğu garba açılan kapısı üzerinde yazılıdır" demektedir. Sonraki bütün yayınlarda bu "Konyalı" ve "kalfa" sözleri tekrarlanmıştır. Görüldüğü gibi kitabede "Konyalı" veya Konya'ya benzer bir kelime yoktur. Hacı Alaeddin'in mimar olduğu açıkça kayıtlıdır. Ömer b. İbrahim için kullanılan kelimede "âmil" yani "yapan" dır. Bu durumda eserin plânını çizen Hacı Alaeddin; bu plâna göre binayı inşa eden Ömer b. İbrahimdir. Kalfa kelimesi de "âmile" yanlış manâ verilmesinden doğmuştur.

Metinde Hacı Alaeddin için "Sadr" ve "Emir" ünvanları kullanılmıştır. Sadr kelimesi de muhtelif devirlerde farklı rütbe ve görevleri ifade etmiştir. İ.H. Uzunçarşılı'ya göre Osmanlıların bu devrinde bu kelime "Kazasker" karşılığı olarak kullanılmıştır.[17] O halde Hacı Alaeddin de, Yeşil Camiin mimarı Hacı İvaz gibi, mevkî ve rütbe sahibi ileri gelen bir şahsiyettir.

Hemen bütün neşriyatta, camie 804/1403 de Süleyman Çelebi zamanında başlandığı, Musa Çelebi zamanında devam edildiği ve inşaatın Mehmed Çelebi zamanında tamamlandığı yazılıdır. Bu rivayet geriye doğru Hibrî Abdurrahman Efendiye dayanmaktadır. Kitabelerde Süleyman Çelebi'nin ve Musa Çelebi'nin isimleri anılmamaktadır. Hatta kuzeydeki portalda bulunan bânî kitabesinde camiin Çelebi Mehmed tarafından tamamlanmasının değil, yapılmasının emredildiği kayıtlıdır. Ancak Çelebi Mehmed'in de Edirne'yi Musa Çelebi'den 1413 de aldığı bilinmektedir. Bu camiin bir seneden az bir zamanda yapılması düşünülemez. Bundan dolayı Hibrî Abdurrahman Efendinin verdiği haberin doğruluğunu kabul etmek durumundayız.

Tayyib Gökbilgin Bâdî Efendi'ye dayanarak Çelebi Mehmed'den sonra camiin bazı noksanlarının II. Murad tarafından tertib edildiğini söylemektedir.[18] İki şerefeli minarenin bünyesi ve kaidesi ile Üç Şerefeli Camiin minareleri arasındaki benzerlik bu nakli doğrulamaktadır. Fakat biz son cemaat mahallinin de, tuğla hatıllar atılarak farklı bir tarzda inşa edilmesinden ve esas yapıya zayıf olarak bağlanmasından dolayı, esas kitle ile beraber değil, sonradan, II. Murad zamanında, iki şerefeli minare ile birlikte ilâve edilmiş olduğu kanaatındayız. Caminin pencerelerinin bir kısmı da daha sonra Mimar Sinan'ın nezaretinde açtırılmıştır.[19]

Evliya Çelebi, camiin kıble duvarının arkasında, içinde güzel sesli kuşların bulunduğu bir çiçek bahçesinden

17. İ.H. Uzunçarşılı, a.e., 50. s.

18. T. Gökbilgin, Paşa Livası, 197. s.

19. A. Refik, Mimar Sinan, 43. s., İstanbul, 1931.

bahsetmektedir.[20] Burada, zambak, lâle, sümbül, nergiz, gül ve erguvan gibi güzel kokulu çiçekler yetiştirilmekte ve bunlar mütevellîsi tarafından, mevsimine göre, küçük kaplar içinde camiin safları arasına konulmakta imiş. Bu bahçenin caminin vakıfları arasında olduğunu kabul etmek lâzımdır. Çünkü tapu defterlerinde II. Murad'ın yaptırdığı Daru'l-Hadis camiinin evkafı arasında camiin bahçesinde yetişen çiçeklerden elde edilen 500 akçelik bir gelir de sayılmaktadır.[21]

Çelebi Mehmed tarafından camiye yanındaki, 108 göz dükkânla 35 göz hücreyi ihtiva eden 14 kubbeli Bedesten vakfedilmiştir.[22] Böylece şehirde dinî merkezle ticarî merkez birleştirilmiş olmaktadır. Burada S. Eyice'nin tesbit ettiği Türk şehirciliğinin özelliklerinden birini görmekteyiz.[23] Evliya Çelebi bu camiin cemaatinin her zaman çok olduğunu söylemektedir. Edirne'de inşa edilen ilk Osmanlı camii olması dolayısı ile, yalnız burada hatibin hutbede eline kılıç almasının, Hacı Bayram Velî'nin kürsüsünün bu camide bulunmasının ve mihrabın sağ tarafındaki pencerede Kâbe'nin "Rükn-i Yemanî" denilen köşesinden kopmuş ve cami yapılırken getirilmiş olan taşın gömülü olmasının yarattığı mistik hava cemaatı toplayan faktörler arasında sayılabilir. Fakat ticarî merkezin camiin hemen yanında olması başta gelen faktör olmalıdır.

Eski Camiin asıl özelliği ve değeri, Türk camii mimarîsinin mekân gelişmesinde çok mühim bir merhaleyi teşkil etmesidir. Eski camide uygulanan plân, birçok varyantlara vücut verdiği gibi, değişik ölçülerde aynen tekrarlanmıştır. Bu plân Selçuklulardan gelen Ulu Cami tipinin son merhalesidir ve klâsik Osmanlı camilerinin şemasını da bir embriyon halinde taşımaktadır.

Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmış olan Bursa'daki Ulu Cami, 12 ayak üzerine oturan takriben 10.60 m. çapında 20 kubbe ile örtülüdür. Eski Camide ayak sayısı dörte inmiş, kubbe çapları 13.50 metreye çıkmış ve kare biçimindeki sahaya 9 kubbe yerleştirilmiştir. Ölçüleri itibariyle Eski Cami Bursa Ulu Camiinin 16 kubbelik sahasına tekabül etmektedir ki bu inşa bakımından bir ilerlemedir. Burada iç mekân daha az bölünmüştür. Bu, geniş ve toplu mekâna doğru atılmış büyük bir adımdır. Eski Camide teşekkül eden dört ayak ve üç sahın klâsik Osmanlı Camilerinde uygulanan şemanın ilk örneğidir. Hattâ burada orta sahın, daha yüksek yapılarak, yan sahınlara göre bunun ehemmiyeti belirtilmiştir. Bu, gelişmenin istikametini tayin etmektedir. Daha büyük çapta bir kubbe inşa edebilecek bir mimarın yapacağı hamle, orta sahnı açmak, genişletmek olacaktır. Eski Camideki yan sahınların aynen muhafaza edilerek orta sahnın bir misli açıldığını, genişletildiğini tasavvur edecek olursak, birinci kubbe ile orta kubbenin yerine 27 m. çapında büyük bir kubbe oturtulacaktır. Mihrap önünde ise 13.5 m. derinliğinde, bir misli genişletildiğine göre, 27 m. genişliğinde bir bölme teşekkül edecektir ki burası da büyük kubbenin çapında bir yarım kubbe ile örtülebilir. İşte bu, kubbe çapı 26 metreyi aşan Eski Fatih Camiinin plânıdır. Buna, Bayezit camiinde olduğu gibi, mukabil tarafta bir yarım kubbe eklenecek ve gelişme bu yolda devam edecek, fakat bir merkezî kubbeye yarım kubbelerin eklenmesi ile olan gelişmede dört ayak ve üç şahın şeması değişmeyecektir.

Dimetoka'da yine Çelebi Mehmed tarafından yaptırılan camide (1420) Eski Cami plânı bir başka istikâmette geliştirilmiş; bir tam, dört yarım kub-

20. Evliya Çelebi, Seyahatname III, 431. s.

21. T. Gökbilgin, Paşa Livası, 212. s.

22. T. Gökbilgin, a.e., 197. s.

23. S. Eyice, Les "Bedesten's" dans l'architecture Turque, Atti del secondo congresso internationale di arte Turca, 114-117. s.

beli plânın prototipi ortaya konmuştur. Burada dört ayağa oturan merkezî bir kubbe; dört yanda birer beşik tonoz, köşelerde de küçük çapraz tonozlar mevcuttur. Bu beşik tonozların yarım kubbeye dönmesi basit bir teknik meselesidir. Nitekim bu camiden 21 yıl sonra 1441 de Tire'deki Yeşil imaret'te ilk yarım kubbenin bağlandığını görüyoruz.

Diğer taraftan Eski Cami'de orta sahnı açtığımız ve fakat mihrap önüne yarım kubbe eklemeyerek buradaki enlemesine sahnı kaldırdığımız takdirde de üç şerefeli'nin plânı doğmaktadır. Üç Şerefeli'den de kubbesi 6 ayağa oturan Ahmed Paşa; 8 ayağa oturan Rüstem Paşa yoluyla Selimiye'ye ulaşılmaktadır.

Görülüyor ki Eski Cami mekân gelişmesinde bir kavşak noktasıdır ve kendisinden sonra yapılan hamleler içinde bereketli bir ilham kaynağı olmuştur.

EDİRNE ESKİ CAMİİN PLÂN KROKİSİ

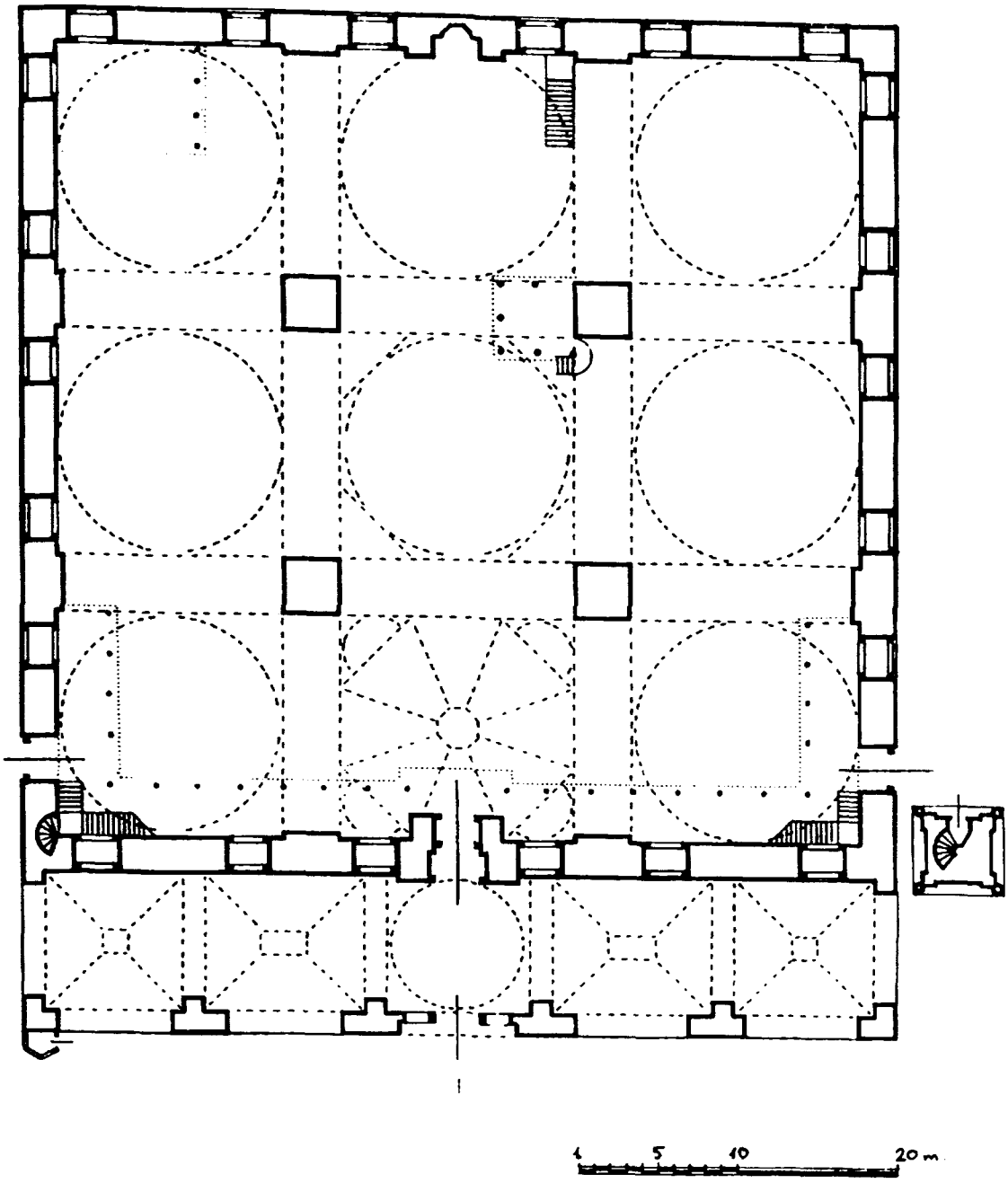

Vakıflar Gnl. Md. lüğü Arsivinden

Şekil: 1 — Edirne Eski Camii. Plân. (A.S. Ülgen'den).

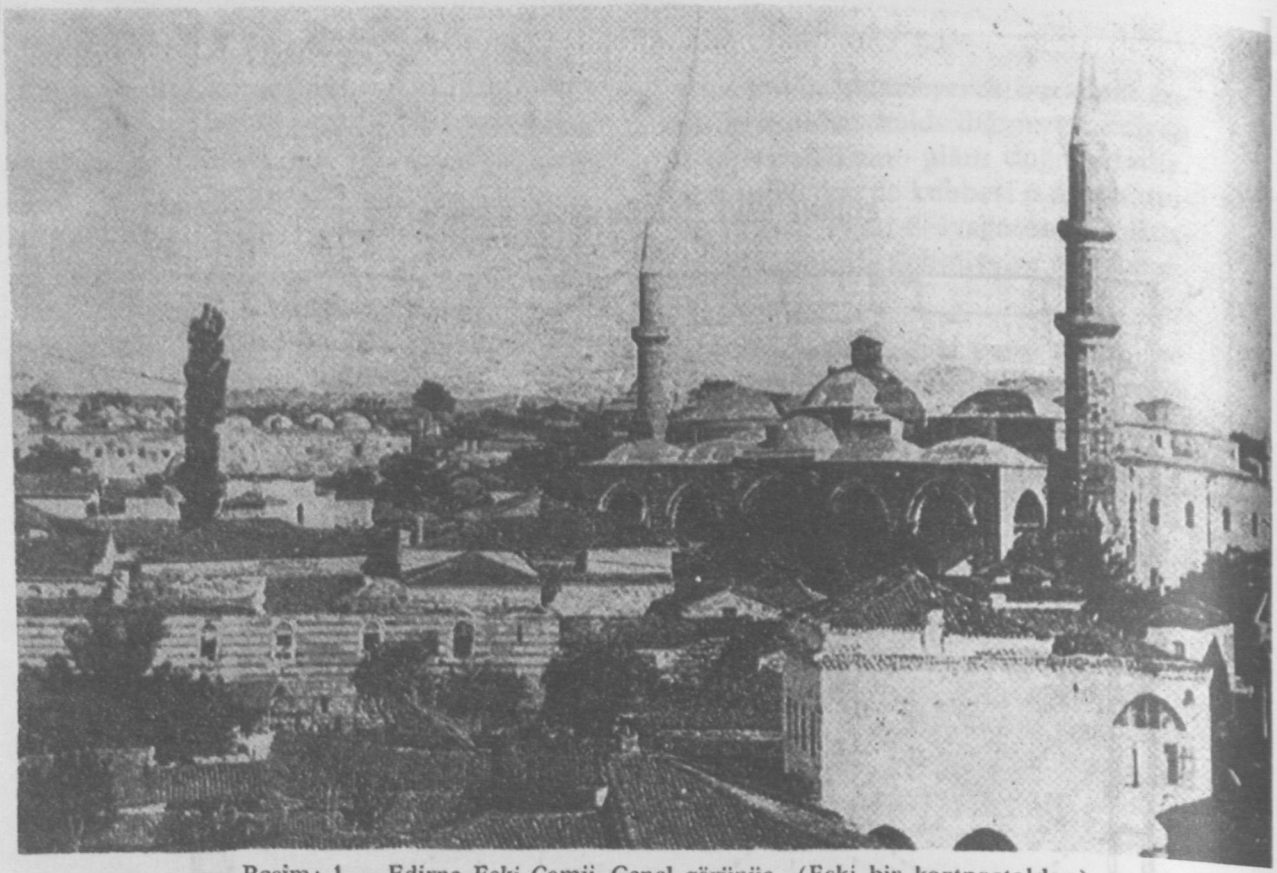

Resim: 1 — Edirne Eski Camii. Genel görünüş. (Eski bir kartpostaldan).

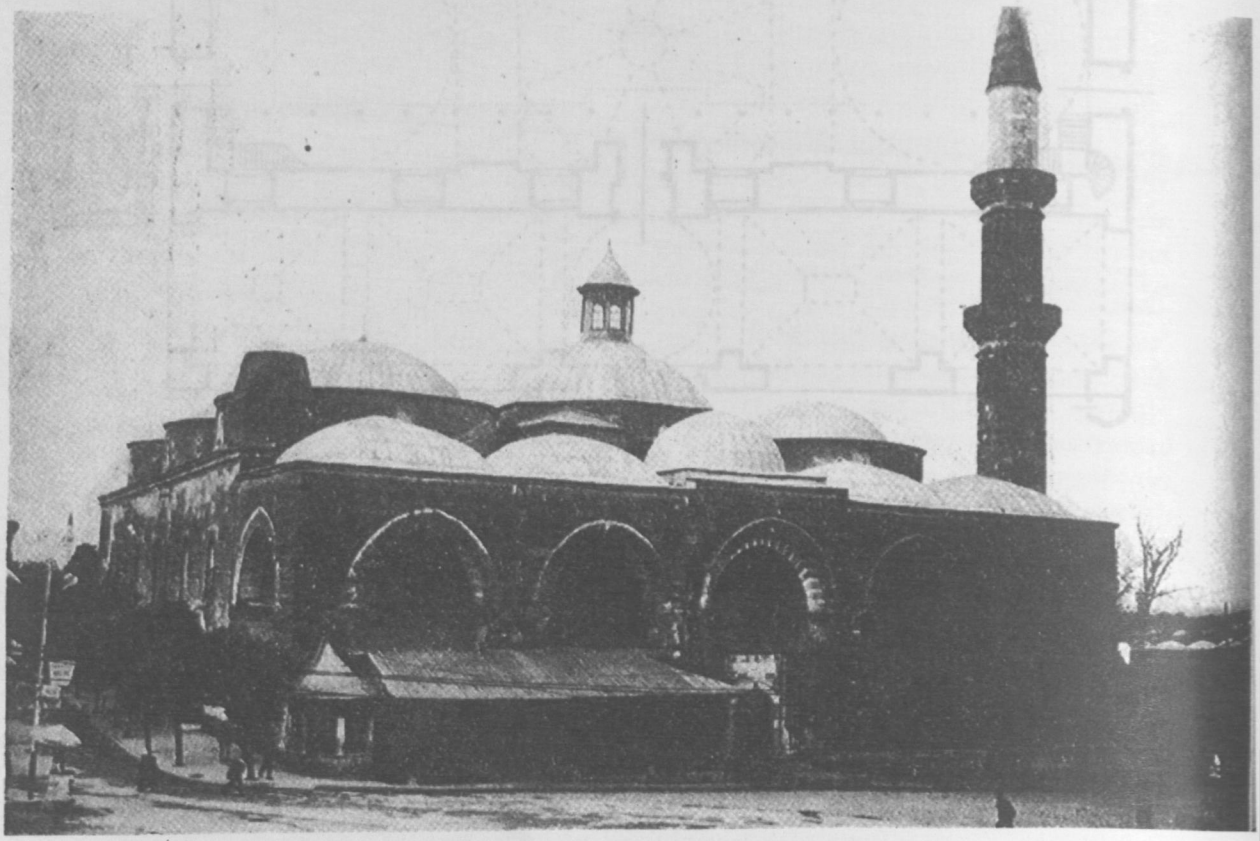

Resim: 2 – Edirne Eski Camii. Cephesinden görünüş. (Foto : H. Karamağaralı).

Resim: 3 — Edirne Eski Camii. Kubbe Feneri. (Foto : H. Karamağaralı).

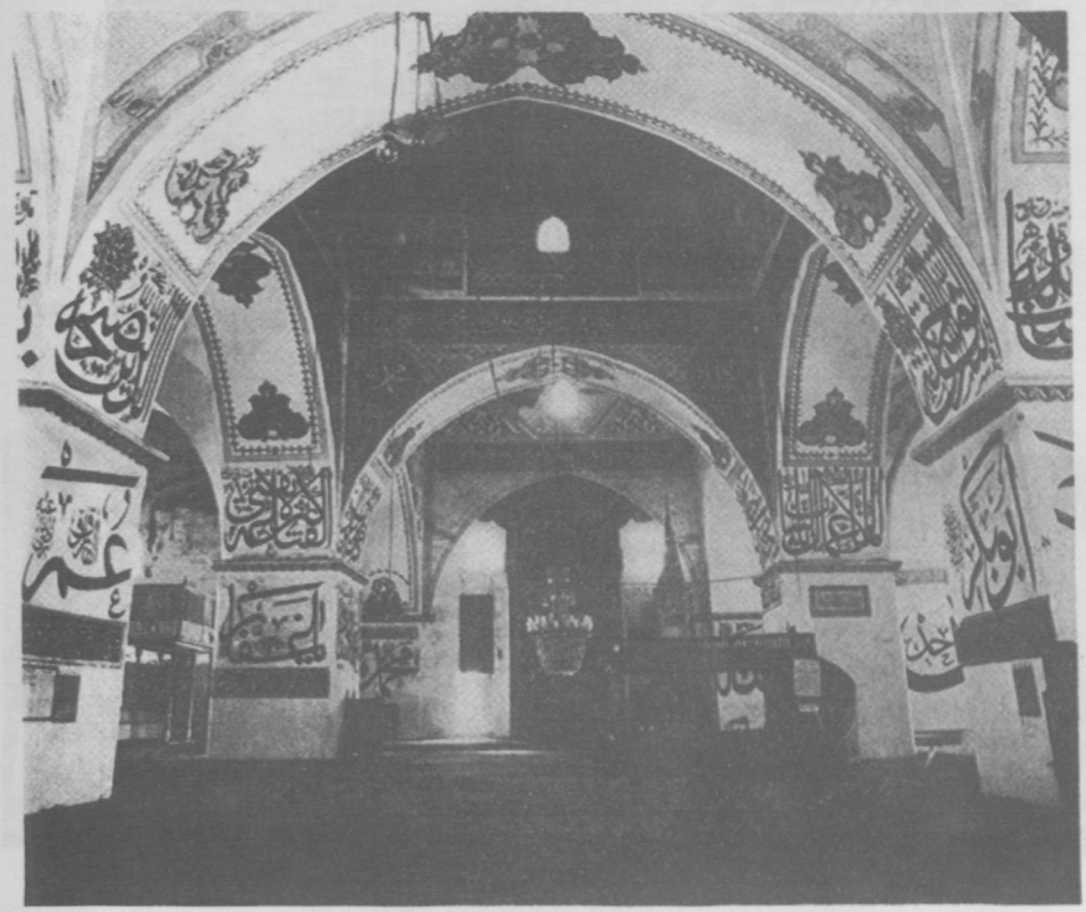

Resim: 4 – Edirne Eski Camii. Mimberden detay. (Foto : H. Karamağaralı).

Resim: 5 — Edirne Eski Camii. Harem. (Foto : H. Karamağaralı).

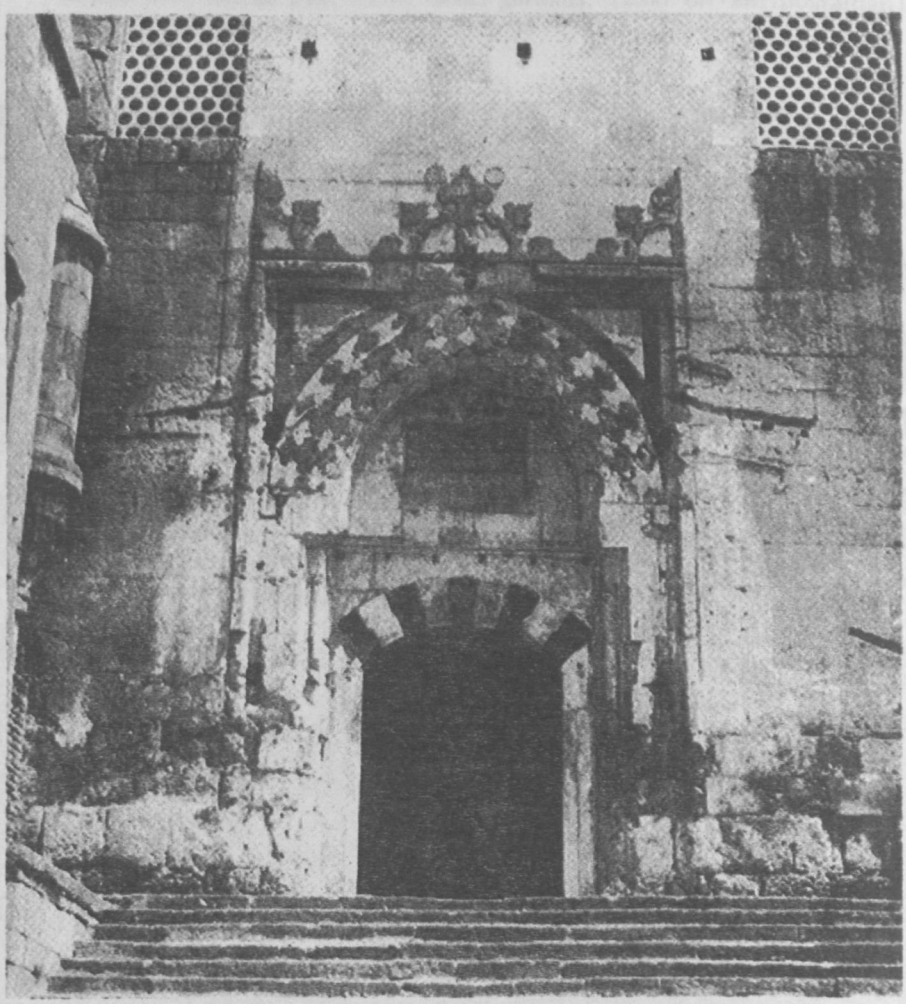

Resim: 6 – Edirne Eski Camii. Kuzeybatı portali. (Foto : H. Karamağaralı).

Resim: 7 — Edirne Eski Camii. Kuzeybatı köşesindeki çift şerefeli minarenin kaidesi. (Foto : H. Karamağaralı).

Resim: 9 — Edirne Eski Camii Bâni Kitabesi. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden).

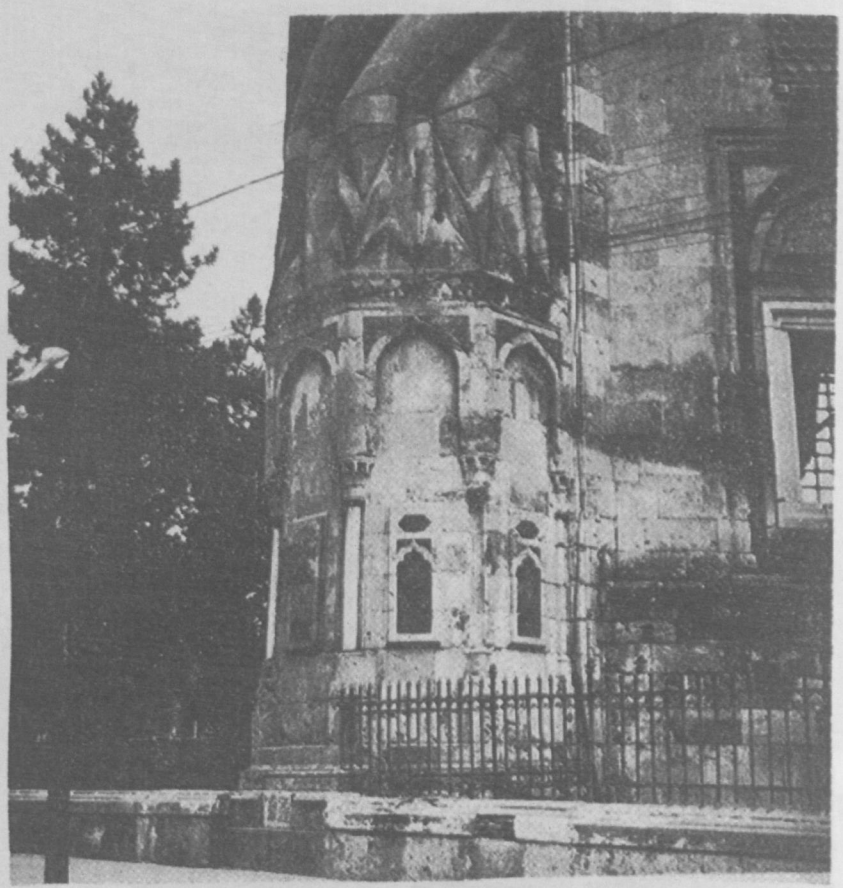

Resim: 8 — Edirne Üç Şerefeli Camii Burmalı Minaresinin Kaidesi.
(Foto : H. Karamağaralı).

Resim: 10 — Edirne Eski Camii. Sanatkâr kitabesi. (V.G.M. Arşivinden)

ANADOLU'DA XIII. YÜZYIL TUĞLA MİNARELERİNİN KONUM, ŞEKİL MALZEME VE TEZYİNAT ÖZELLİKLERİ

Ömür BAKIRER

Bu yazıda dini yapıların dış görünüşlerinde önemli etkisi olan minarenin XIII. yüzyıl süresince Anadolu'da inşa edilen bir türü olan tuğla minareler üzerinde durularak bunların nasıl şekillendiği tanıtılmağa çalışılacaktır.

Türkler tarafından Anadolu'da kullanılmadan önce şekillenmiş ve bir gelişme geçirmiş olan minare, doğu ve batı İslâm ülkelerinde; yerli malzeme ve mimari uslûpları aksettiren bir çeşitlilikle inşa edilmiştir. Burada menşe problemlerine[1] eğilmeyip sadece Anadolu minarelerinin şekillenmesinde rol oynayan etkenlere kısaca değineceğiz:

XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da inşa edilen minarelerde ayrı menşelerden gelişen iki ayrı tür hakim olmuştur[2]. Bunlardan birincisi Güney Doğu Anadolu'da, özellikle Artukluların hüküm sürdükleri bölgelerde, başlangıçtan XVI. yüzyıla kadar kare kaide ve dikdörtgen prizma gövdeli ve bütünüyle kesme taştan inşa edilenlerdir. Bu minarelerin şekil ve malzemesi Batı İslâm ülkeleri ve özellikle Suriye ve Arap geleneklerine bağlanır[3]. Anadolu'da gelişen ikinci minare tipi ise XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu ve Orta Anadolu'da inşa edilen ve birincilere nazaran daha çok sayıda örnekleri bulunan silindirik veya dilimli gövdeli tuğla minarelerdir. Bunların oluşumunda Orta Asya, Türkistan ve İran geleneklerinin etkileri olduğundan bahsedilir[4].

Anadolu'daki bu ikinci minare türü tanıtılırken, özellikle XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl örnekleri üzerinde durularak bunların konum, şekil, malzeme, teknik ve süsleme özellikleri ayrı başlıklar altında tasnif edilerek bu devre içinde ne gibi çeşitleme-

---

1. Minare kelimesinin anlamı, menşei, İslâm mimarisinde ilk nerede ve ne zaman kullanıldığı ve minare türlerinin gelişmesi konularında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu konuda bakılacak eserler :

E. Diez, 'Minare' maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, cilt VIII, İstanbul, 1960, s. 323-329.

E. Diez, *A Survey of Persian Art*, ed. A. U. Pope, London 1938-39, (İkinci baskı 1968), s. 928 v.d.

M. van Berchem, 'Mimari' maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt VIII, İstanbul, 1960, s. 318.

C.E. Arseven, 'Minare', *Sanat Ansiklopedisi*, cilt III, s. 1409-1410.

S. Eyice, 'Minare' maddesi *İslam Ansiklopedisi*, cilt VIII, İstanbul, 1960, s. 329 v.d.

S. Çetintaş, 'Minarelerimiz' *Güzel Sanatlar Dergisi*, İstanbul, cilt. IV, s. 57-74.

2. S. Eyice, loc. cit.

3. E. Diez, 'Minare', op. cit., s. 324; Suriye'de bu kare gövdeli minarelerin İslâmiyetten önce kullanılan mezar kuleleri, deniz fenerleri, işaret, çan ve gözetleme kulelerinden etkilendiğini ileri sürer.

S. Eyice, loc. cit.

4. Orta Asya ve doğu İslâm memleketlerinde saray ve kulelerde eskidenberi mevcut gözetleme ve işaret kulelerinin, yazılı direk ve işaret taşlarının; İslâmiyet'in kabulünden sonra Gazne zafer kuleleri; XI ve XII. yüzyıllarda Türkistan'da yapılan minareler ve İran'da yapılan türbe ve minarelerin oluşumunda etkileri olduğu ve bunların daha sonra Türkler tarafından Anadolu'ya getirildiği ileri sürülür. Bak:

E. Diez, loc. cit.

E. Diez, *A Survey of Persian Art*, op. cit., s. 928-929.

E. Schroeder, *A Survey of Persion Art*, op. cit., s. 1027.

A. U. Pope, Persian Architecture, London, 1965, Pl. 82, 83, 84, 163, 165, 167, 168.

R. M. Riefstahl, *Cenubî Anadolu'da Türk Mimarisi*, (ter. C.T. Berktin), İstanbul, 1941, s. 35.

D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, s. 57.

ler gösterdikleri ve tarihi bir gelişme izlemenin mümkün olup olmadığı incelenecektir. Araştırması yapılan minarelerin genellikle sadece kaide, pabuç ve gövdeleri orijinal olup, şerefe, petek ve külâhları muhtestir. Bu nedenle çalışma orijinal olan kısımlar üzerinde yoğunlaştırılmış, gövdenin üst kısımlarına yalnız esas durumlarını muhafaza eden örneklerde değinilmiştir .

A. KONUM

XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII yüzyılın sonuna kadar inşa edilen tuğla minarelerin konumu ve ait oldukları yapılarla ilişkileri gösterdikleri çeşitlilik açısından dört gurupta incelenebilir:

I. Yapıya çok yakın mesafede inşa edilmiş minareler:

Bu guruba giren minareler, ait oldukları yapıya bitişmeden, kendi kaideleri üzerinde yükselen bağımsız elemanlardır. Bu nedenle yapı ile minare arasındaki ilişki hemen hiç yok denecek kadar azdır. Birisi dikey aksı, diğeri yatay aksı kuvvetle belirten iki ayrı kütle olarak şekillenirler. Bu minarelerin binanın hangi yönünde bulundukları sınırlayıcı kurallara bağlı değildir. Yapının kuzey veya güney kenarına veya herhangi bir köşesine yakın inşa edilmiş olabilirler.

Bilhassa XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen minarelerde görülen bu konum şekline en erken örnek Sivas Ulu Camisinin minaresidir[5]. XII. yüzyılın sonunda yapılan camiye muhtemelen XIII. yüzyıl başında ilâve edilen minare, güney doğu köşeye takriben 0.10-0.15 m. mesafededir. (Res. 7). Kayseri Ulu Camisi'nin yine XIII. yüzyıl başında ilâve edilen minaresi[6] yapının batı duvarına yakın mesafede (Res. 9) 628 H/1230 M. tarihli Alanya, Akşebe Sultan mescidinin minaresi kuzey batı köşeden 3.00 m. uzaklıkta[7] (Res. 17); Bayburt Ulu camisinde de yine kuzey batı köşede ve yapıdan 1.00 m. uzaklikta inşa edilmiştir[8]. (Res. 15) Siirt Ulu Camisinin minaresi yapının kuzey cephesinin batı kenarında ve giriş portalinin yakınında yer alır[9]. (Res. 40, 41)

5. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris, 1938, Tome, II., s. 145-146, Fig. 88, cami ve minare planı; Lev. 34, 1; Caminin XII. yüzyıl sonunda, minarenin ise XIII. yüzyıl başında yapıldığını kabul ederken çini süslemelerle Sivas, Keykâvus Darüşşifasındaki çini süslemeler arasındaki benzerliğin bu tarihi teyit ettiğini açıklar, Gabriel'in planında minare aslına uygun olmıyarak yapıya bitişik gösterilmiştir.

S. Eyice, 'Minare', op. cit., s. 320.

K. Otto-Dora, *Türkische Keramik*, Ankara, 1957, s. 20; Çini tezyinatının XII. yüzyıl sonuna işaret ettiğini belirtir.

K. Erdmann, 'XIII. y.y. Anadolu Camilerinin özel durumu; *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1962, s. 144 v.d.

D. Kuban, op. cit., s. 112; Caminin 1180'den önce ve Danişmend'liler devrinde, minarenin ise XIII, y.y. başında inşa edildiğini kabul eder.

6. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Tome I, Paris, 1931. s. 32 - 35, Fig. 16, plân; Batı duvarına yerleştirilen minarenin 1205 restorasyonu sırasında ilâve edilmiş olabileceğini belirtir. Plânda minare aslına uygun olmıyarak yapıya bitişik gösterilmiştir. Hâlen yapı ile minare arasındaki ilişki doğu-batı istikâmetinde uzanan muhtes bir duvar vasıtasıyladır.

D. Kuban, op. cit., 121; XII. yüzyılda yapıldığını kabul ettiği caminin batı duvarının daha sonra tadilât geçirdiğini ve minarenin buraya sonradan ilâve edildiğinin açık olduğunu belirtir.

7. İ. H. Konyalı, *Alanya*, İstanbul, 1946, s. 288; kitabe metni.

S. Lloyd - D. S. Rice, *Alanya*, (tercüme: N. Sinemoğlu), Ankara 1964, s. 67, Kitabe No: 118; s. 35, Şek. 14 plân.

R.M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi* (tercüme: C.T. Berktin), İstanbul, 1942, s. 78, Kitabe No. 14.

Kitabe metnini veren her üç yazarda, mescidin kapısı üzerindeki kitabede mescidin 628 H/1230 M yılında Alaaddin Keykubat devrinde fakir köle Akşebe tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Konyalı ve Lloyd-Rice bunun muhtemelen bir mezar kitabesi olduğunu bildirirler.

8. O. Turan, 'Bayburt' maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt. III. s. 365-366. Bayburt, 1230'da Alaaddin Keykubat tarafından Erzurum'la birlikte merkeze bağlandı. İç kale surları dışında inşa edilmiş olan Ulu Cami'nin bu tarihi takip eden inkişaf ve yayılma devrine ait olduğu söylenir.

Vakıflar Genel Müdürlüğünde Y. Mimar E. Madran'dan aldığımız bilgiye göre cami ile minare arasında orijinalde mevcut olan, ancak sonradan moloz taşlarla doldurulan 1.00 m. lik açıklık Mart 1969'da yapılan restorasyon, sırasında moloz taşların temizlenmesi ile eski haline getirilmiştir.

9. A. S. Ülgen, 'Siirt Ulu Camii', *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara, 1962, s. 152-155. Res. 1, 11; plân ve minare.

Yapıdan ayrı inşa edilmiş minareler için en geç örnek olan, 671 H/1272 M. tarihli Kırşehir Cacabey medresesi minaresi ise güney batı köşeden 0.22 m. uzaklıkta yükselir[10]. (Res 55).

Kaidesindeki kitabeye nazaran 610 H/1213 M. yılında inşa edilen Akşehir Ulu Camisi minaresi[11] yapıdan 10 m. uzaktadır, ancak çevre duvarına bitişir.

XIII. yüzyılın ilk yarısından Aksaray Kızıl minare[12]; Eski Malatya'daki İsimsiz minare [13]; 628 H/1230 M. tarihli Konya Hatuniye mescidi minaresi[14] ve Antalya Yivli Minare [15] şimdiki durumlarıyla ait oldukları yapılara bitişmeyen minareler arasına girmekte ise de bunların yapıldıkları zaman da bu konumda mı olduklarına kesin karar vermek mümkün değildir. (Res 26, 19, 36) Hatuniye Mescidi, Aksaray Kızıl minare, Antalya Yivli minare ve Eski Malatya'daki Ak minarenin[16] halen ait oldukları yapılar kendi devirlerinden geçtir. Bu nedenle de yapı ile minare arasındaki esas ilişki kaybolmuştur. Eski Malatya'daki İsimsiz minarenin civarında ise halen bir yapı kalıntısına rastlanmamaktadır. Ancak, bahsedilen minarelerin hiçbirisinin kaidelerinde herhangi bir duvara bitiştiklerini belirtecek izler bulunmaması, yapıdan ayrı inşa edildikleri görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu guruba koyabilece-

---

Camiyi tarihlemek için kitabe ve vakfiye mevcut değildir. Yazar yapı karakterine dayanarak cami ve minareyi XII. y.y. ikinci yarısına tarihler. Ancak, minarenin kaide ve gövdesinde bol miktarda sırlı tuğla çini kullanılmış olması; tuğla örgüsünün karakteri ve dağılışı minarenin yapıdan daha geç olduğu kanısını vermektedir. Bu şekilde çini ve sırlı tuğlanın bol kullanıldığı tuğla örgüleri XIII. y.y. ilk yarısında Aksaray Kızıl Minare, ve 1250 tarihli Akşehir Taş Medrese minaresinde en erken şekillenmeğe başlar. Minarenin XII. yüzyıl ikinci yarısından olmayıp, muhtemelen 1260 yılında Atabey El Mücahit Isbak tarafından yaptırılan restorasyon sırasında ilâve edildiği kanısındayız.

10. A.S. Ülgen, 'Kırşehir'de Türk Eserleri', *Vakıflar Dergisi*, II. Ankara, 1942., s. 255, Şek. 1, plân.

Portalin mukarnaslı yarım kübbesi altında, giriş eyvanına dolaşan kitabe şeridi, medresenin III. Giyasüddin Keyhüsrev devrinde 671 H/1272 M. tarihinde Nureddin Cibril Cacabey tarafından yaptırıldığını bildirir.

C.H. Tarım, *Tarihte Kırşehri, Gülşehri*, İstanbul, 1948., s. 173.

A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara, 1969, s. 55-56, Şek. 25, plân.

11. İ. H. Konyalı, *Akşehir*, İstanbul, 1945, ss. 349-350. Kitabe metni;

G. Öney, 'Akşehir Ulu Camisi', *Anatolia*, IX Ankara, 1967. s. 172 Kitabe metni; Şek. 1, plân.

Kaidesi üzerinde kitabe levhası bulunan nadir minarelerden biridir. Kitabede minarenin inşasını İmam Sait Hacı Necmettin Necipoğlu'nda Ebu Sait İbrahim'in 610 H/1213 tarihinde emrettiği yazılıdır.

12. A. Gabriel, *Niğde Türk Anıtları*, (A.A. Tütecak Tercümesi), Ankara, 1962, appendix s. 73.; Minarenin ait olduğu cami yıkıldığı için kitabesi de yoktur. Ancak, bu mescidin muhtemelen 1221-1236 yılları arasında ve Alaaddin Keykubat devrinde yapıldığı tahmin edilir.

13. Malatya, Ulu Camisinin güney cephesinden takriben 300 m. ileride yer alan bu minarenin ait olduğu yapının hâlen temelleri yer yer mevcuttur, dolayısıyla isim ve tarihi hakkında bilgi edinilememiştir. Ancak, bu minarede kullanılan tuğlaların ebatları, ve kilit örgüsün şekli Ulu Cami minaresi ile benzerlik göstermekte, dolayısıyla da ikisinin çağdaş olabileceği kanısını vermektedir.

A. Gabriel, *Voyages Archeologiques dans La Turquie Orientale*, Tome I, Paris 1940, s. 265, Fig. 195'te No. 8 olarak işaretlenen minare hakkında başka bilgi verilmemektedir.

14. İ.H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya, 1964, s. 376-379, Kitabe metni.

Sekizgen gövde üzerine yerleştirilmiş olan ve minareye ait kitabede 627 H/1230 M. yılında, Alaeddin Keykubat devrinde, Hacı Mehmetzade Bedrettin Bermuti tarafından yaptırıldığı yazılıdır. İ. H. Konyalı bunun Konya'daki en eski minare olduğunu belirtir.

M. Önder, *Mevlâna Şehri Konya*, Konya 1962, s. 106; 610 H/1213 M. tarihli bir vakfiyeden (Konya Vakıflar Müdürlüğü, Arşiv Defteri 3, s. 50; 2, s. 5) ve bunun ilk mescide ait olduğundan bahseder, ki bu da orijinalde minarenin mescidden geç yapıldığına ve bu sebeple üzerine bir kitabe konduğuna işaret edebilir.

S. Ünver, 'Konya'da ikinci bir Çift Şerefeli Minare' *Konya Mecmuası*, sayı 105-107., Konya 1947.

H. İnet, 'Anadolu Çinilerinin üzerinde durulmayan bazı teknik ve işçilik özellikleri', *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 1962, s. 251.

15. R.M. Riefstahl, op. cit., s. 68, Kitabe No. 4; s. 33-34. Res. 88. Minarenin pabuç kısmındaki sağır kemerlerden biri içine yerleştirilmiş olan kitabede Alaaddin Keykubat'ın ismi geçmekte ancak tarih bulunmamaktadır. Riefstahl bu kitabenin minareye sonradan konduğunu, ancak muhtemelen ilk cami ve şimdiki minarenin yapılışına ait olduğu ve başka hakikatler bulunacaya kadar minarenin I. Alaeddin Keykubat devrine ait bir eser olarak kabul edilebileceğini belirtir. Eğer bu tarih doğru ise Yivli Minare çokgen dilimli gövdeli minarelere en erken örnek olmaktadır.

16. A. Gabriel, op. cit., s. 265, Fig. 195, Malatya şehri plânında No. 7 Ak Minare olarak işaretlenen minare hakkında fazlaca malûmat yoktur. Ancak, bu minarededе tuğla ebatları ve tuğla örgüsü Ulu Cami ve İsimsiz Minaredekilere benzerlik gösterdiği için her üçünün yakın tarihlerde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

ğimiz bir diğer minare de XII. yüzyılın ikinci yarısında, Kale Camisine yakın mesafede yer alan kale burçlarından biri üzerine inşa edilmiş olan Erzurum Tepsi Minare'dir[17].

Yapıya yakın mesafede inşa edilmiş minareler olarak nitelendirdiğimiz bu gurup minareler için önemli bir sual ortaya çıkmaktadır. Acaba bunlar yatay ve dikey kütlelerin birleşmesinden doğabilecek problemleri önlemek amacıyla başlangıçta yapıdan ayrı olarak mı tasarlandılar? Yoksa minarenin yapıya sonradan ilâvesi veya yapının sonradan yenilenmesi gibi iki yapı arasında devir farkı meydana getiren sebepler sonunda mı biribirlerinden ayrı kaldılar? İnşai özelliklerine bakarak camiye sonradan ilâve edildikleri ileri sürülen Sivas ve Kayseri Ulu Camilerinde[18] minarelerin biçim ve malzeme özellikleri de bunu desteklemektedir. Son bahsettiğimiz dört örnekte de yapıların minarelerden geç oldukları yine inşai özelliklerden anlaşılmaktadır. Ancak, Akşehir Ulu Camisi; Alanya, Akşebe Sultan Mescidi; Bayburt Ulu Camisi ve Kırşehir, Cacabey Medresesinde minarelerin yapılarla aynı zamanda inşa edildikleri halde bağımsız oldukları görülmekte, giriş kapılarının da dıştan oluşu bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bu nedenle her iki ihtimal üzerinde düşünmenin gerekli olduğu kanısındayız.

II. Yapının bir kenarına eklenen minareler:

Kendi kaidesi üzerinde yükselen minare yapının herhangi bir duvarına veya köşesine eklenir. Kütlenin bağımsızlığının kaybolmasına rağmen, kaide yapının bünyesinden taşan bir çıkıntı meydana getirdiği için, minarenin yapıyla organik bir şekilde kaynaşmadığı görülür.

En erken örnek olarak bahsedebileceğimiz Van Ulu Camisinde[19], minare kuzey duvarın batı kenarında bir çıkıntı meydana getirir. Minareye giriş batı portalinin iç kısmında ve kuzeyde yer alan bir eyvan vasıtasıyladır. (Resim. 5).

Aynı konum daha sonra XIII. yüzyıl ikinci ve üçüncü çeyreğinde inşa edilen üç minarede görülür. Akşehir Güdük Minare Mescidinde minare, mescidin güney doğu köşesine eklenir[20]. Akşehir Taş Medresenin 648 H/1250 M yılındaki inşaat devresine ait olduğunu sandığımız minaresi medresenin kuzey batı köşesinde yer alan mescidin kuzey duvarına eklenmiştir[21]. (Resim.

17. İ. H. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 135., Kitabe metni.

A.Ş. Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtlar ve Kitabeleri* İstanbul, 1936, s. 93. Kitabe metni.

M. H. Yınanç, "Erzurum", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt, IV., s. 348.

Minarenin üst kısmında dolaşan kitabede Saltuklu hükümdarlarından Eb-ul Kasım'ın oğlu Eb-ul Muzaffer Gazi İnanç Beygu Alp Tugrul'un adı geçmekte ve buna dayanarak ta minare XII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Beygu, kitabede tarihte bulunduğunu ancak bunun geçen yüzyıl sonunda minareye saat ilâve edildiği sırada tahrip edildiğini, Konyalı ve Yınanç ise kitabede tarih bulunmadığını ileri sürerler.

R. Arık, "Erzurum'da İki Cami" Vakıflar Dergisi, VIII, Ankara 1969, s. 150; Saltuklu şeceresini inceliyerek minarede adı geçen emirin 1189-1197 yılları arasında hüküm süren Ebu'l Muzaffer Melikşah olduğunu ve yapının o tarihlerde yapıldığını belirtir.

18. A. Gabriel, *Monuments...,I* s. 32-35; II, s. 145. D. Kuban, op. cit, s. 112, 121.

19. W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan* Leipzig 1913, s. 73.; Kitabesi bulunmayan camiyi XI-XII yüzyıla tarihler.

K. Otto-Dorn, op. cit., s. 29; mukarnas şekilleri ve alçı tezyinatına dayanarak XIII. yüzyıl sonu veya XIV. yüzyıl başına tarihler.

Minarenin özelliklerine bakarak, XII. yüzyıl ikinci yarısında inşa edilmesinin daha mümkün olduğu kanısındayız.

20. İ. H. Konyalı, *Akşehir*, İstanbul, 1945, s. 315; Giriş kapısındaki kitabeye nazaran mescid 624 H/1226 M. tarihinde, Alaaddin Keykubat devrinde, Muhtesip Eminüddin Hacı Hasan tarafından yaptırılmıştır.

Ş. Yetkin, "Türk Çini Sanatından bazı önemli örnekler ve teknikleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1964-1965, İstanbul, 1965, s. 69.

21. İ. H. Konyalı, op. cit., s. 285-287, Kitabe metni.

F. Sarre, Reise in Kleinasien, Berlin, 1896, s. 22.

F. Sarre, *Seldschukische Baudenmäler - Denkmäler* Persischer Baukunst, I, s. 24.

M. F. Uğur - M. M. Koman, *Selçuk Veziri Sahip Ata Fahrettin Ali ve Kardeşleri*, İstanbul, 1934, s. 93.

32, 33) XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilen Konya İnce Minareli Medresenin minaresi de orijinalde aynı şekilde mescidin kuzey duvarına bitişmekte ve minareye giriş aynen Taş Medresedeki gibi mescidin içinden olmaktaydı[22]. Ancak, mescidin 1901 zelzelesinde yıkılması sonucu minarenin yapı ile olan bağlantısı kopmuştur. (Resim 43).

Son bir örnekte Konya'daki Hoca Hasan Mescidi'nin minaresidir[23]. Mescidin kuzey doğu köşesinde son cemaat mahallinin doğu kenarına eklenen minare mescid kütlesinden taşan bir çıkıntı meydana getirmektedir. (Resim. 34).

III. Yapının kütlesine dahil edilmiş minareler:

Bu guruba giren minareler yine kendi kaideleri üzerinde yükselmelerine rağmen, kaide plânda ve kütlede yapıdan taşan bir eleman olarak belirmez. Bununda sebebi, kaidenin dış duvarlar içine gizlenerek plâna dahil edilmiş olmasıdır. Ancak, yapı ile minare arasındaki ilişki organik bir şekilde halledilmemiş, iki unsur birbirine kaynaştırılmamıştır. Bu guruba koyduğumuz üç minarede müşterek unsur, minarelerin yapının kuzey batısında yer alışı ve giriş kapısının da içeriden oluşudur.

XII. yüzyılın ikinci yarısından Harput Ulu Camisi[24] minaresinin dikdörtgen prizmal kaidesi, caminin kuzey batı duvarını çeviren duvarlar içine gizlenmiştir. Burada oldukça ilginç özel bir durum ortaya çıkmaktadır. Cami duvarlarının moloz taşla inşa edilmesine karşılık kaide kesme taştandır ve tuğla ile işlenmiş iki geometrik geçme bordürü ile süslenmiştir. Muhtemelen bu süslü kaideyi dışarıdan da göstermek amacıyla, duvarın kaidenin hemen önüne gelen kısmına bir kemer açılmıştır[25]. (Resim. 3, 4) Bu durum minarenin camiden önce inşa edildiği, batı duvarının sonradan önüne örüldüğü ve kemerin de süslü kaideyi göstermek amacıyla yapıldığı kanısını vermektedir.

Eski Malatya Ulu Camisinde de[26] minarenin konumu ve yapı ile ilişkisi Harput Ulu Camisine çok benzer. Kon-

---

A. Kuran, op. cit., s. 80-81.

Y. Önge, "Çift Şerefeli Selçuklu Minareleri" *Önasya*, cilt 5, sayı, 50. s. 10.

Medrese'de mevcut iki kitabe, 613 H/1216 M ve 648 H/1250 M tarihlerini verir. Minarenin 1250 ilâveleri sırasında yapıldığı kanısındayız.

22. İ. H. Konyalı,, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 810-811; Sahip Ata Fahrettin Ali tarafından yaptırılan medresenin kitabesi yoktur, ancak 663, 664, 666, ve 679 H. yıllarında hazırlanmış dört vakfiyesi mevcuttur.

C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, cilt I, s. 127; 656 H/1258 M. tarihinde inşa edildiğini kabul eder.

F. Sarre, *Seldchukische Baudenmäler*, s. 18-19.

S. Ünver, "Konya'da ikinci bir çift şerefeli minare" *Konya Mecmuası*, sayı 105-107, Konya 1947.

A. Kuran, op. cit., ss. 54-55, Şek. 24, plân; medresenin 1258-1279 yılları arasında inşa edildiğini kabul eder.

23. İ. H. Konyalı, op. cit., s. 397-398; Mescidin kitabesi kaybolmuştur. Minarenin çokgen dilimli şekli Konya'daki bu tür minarelerle çağdaş olabileceğini düşündürmektedir.

24. N. Ardıçoğlu, "Harput Artukoğullarına ait kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, VI, 1939, s. 41-42.

N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, Istanbul, 1964, s. 45.

A. Gabriel, *Voyages*.. I. s. 259-260; Kitabe No. 142. s. 315, Fig. 190 plân, 191 minare.

M. van Berchem, op. cit. s. 148.

Cami avlusunun kuzey duvarında yer alan kitabede caminin Artukoğullarının Hısn Keyfa kolundan Fahrettin Karaaslan zamanında yapıldığı yazılıdır. Ancak kitabenin tarih kısmı tahrip olduğundan güçlükle okunmakta, bu yüzden de tarih üzerindeki görüşler 551 H/1155-56 M ve 561 H/1165-66 M arasında değişmektedir.

25. 1966 Ağustos ayında Harput Ulu Camisini ilk gördüğümüz zaman batı duvarındaki bu kemer, önüne sonradan inşa edilmiş, bir çeşmenin arkasında gizliydi. Aynı sene yapılan restorasyon sırasında muhtes çeşme yıkılarak kemer ortaya çıkarılmıştır. Bu Ekim 1966 da çektiğimiz fotoğrafta görülmektedir.

26. A. Gabriel, *Voyages..... I*, s. 352, Kitabe No. 145, 146; s. 265, Fig. 197 plân: Batı portali üzerindeki kitabe portalin 645 H/1247 M tarihinde yapıldığını bildirir; doğu portalindeki kitabe ise 672 H/1273-74 M. yılındaki restorasyon tarihini verir.

O. Arık, "Malatya Ulu Camiinin Asli planı ve Tarihi hakkında" *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara 1969, s. 144-145; Yeni bulunan bir kitabeye nazaran cami 621 H/1224 M. Yılında, Alaaddin Keykubat zamanında, Mansur Bin Yakup tarafından yaptırılmıştır. Yazar minare ve yapı arasındaki ilişkiye dayanarak muhtemelen ilk yapının minaresi olmadığı ve minarenin batı cephesi yeniden düzenlenirken eklendiği kanısındadır.

ya Zemburi Mescidi minaresi de kapalı son cemaat mahallinin kuzey batı köşesi içine alınmıştır[27] (Resim 24).

IV. Portal kompozisyonu ile birlikte tasarlanan minareler:

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren minarelerin yapının ön cephesinde yer aldığı ve portal kompozisyonunu etkilediği görülür ki bu iki şekilde olur:

a. Portal Kütlesinin iki kenarına bitişen minareler:

XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, yapının ön cephesinde portalin ağır bastığı bazı örneklerde, minareler de abidevi portal düzeninin ayrılmaz bir parçası haline gelir ve simetriyi bozmamak için çifte minareler olarak tasarlanır. Camiler içinde yalnız Konya Sahip Ata Camisinde görülen bu çifte minare düzeninin aynı devirde inşa edilen üç büyük medresenin de ön cephe ve portal kompozisyonlarını etkilediği görülmektedir.

656 H/1258 M tarihli Konya Sahip Ata Camisinde[28], 670 H/1271 M tarihli Sivas Gök Medresede[29] ve muhtemelen yakın tarihlerde inşa edilmiş olan Erzurum İnce Minareli Medresede[30] minare gövdelerini taşıyan ve payanda şeklini alan kaideler beden duvarından öne doğru taşan portal kütlesinin iki kenarına eklenir. Sahip Ata Camisinde ve Gök Medresede portal cephelerini süsleyen zengin taş işçiliğinin payandaların yüzeyine de taşınması nedeniyle bağımsızlıklarını kaybedip portal kütlesiyle kaynaşırlar. (Resim. 38, 45, 51).

En son örnek olarak bahsedebileceğimiz 670 H/1271 M tarihli Sivas Çifte Minareli Medrese de ise kaideler portal kütlesinin kenarlarına arkadan birleşir. Dolayısıyla da kaideler ön cepheden görünmez ve pabuçla gövdenin portal çerçevesi üzerinde yükseldiği intibaını verirler[31]. (Resim. 49, 50).

b. Portal kütlesinin bir kenarına bitişen minareler:

Bu türe giren minarelerin bir öncekilerden farkı çift değil tek oluşları, ve kaidelerinin portal kütlesinden ileri doğru taşan bir çıkıntı meydana getirmesidir. Böylece de portal kütlesi ile bir bütün teşkil etmezler ve plân ve cephede bağımsızlıklarını kaybetmezler.

Bu konum XIII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen üç minarede görülmektedir. Harput Arap Baba Mesci-

27. İ. H. Konyalı, op. cit., s. 567.

M. Önder, op. cit., s. 117-118; Mescidin kitabesi yoktur, inşai özelliklerine dayanarak her iki yazarda XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihler.

28. M. F. Uğur - M. M. Koman, op. cit., s. 42.

İ. H. Konyalı, op cit, s. 509

M. Önder, op. cit., s. 86.

F. Sarre, op. cit., s. 15.

Giriş portali üzerindeki kitabesine nazaran 656 H/1258 M tarihinde Sahip Ata Fahrettin Ali tarafından yaptırılmıştır.

29. A. Gabriel, Monuments... I, s. 151-159, Fig. 101, 103, portal ve minare plânı.

İ. H. Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928, s. 116-120.

J. M. Rogers, "The Çifte Minareli Medrese in Erzurum and the Gök Medrese in Sivas" *Anatolian Studies*, vol. 15, 1965, s. 63.

A. Kuran, op. cit., s. 94.

Portal kitabesi 670 H/1271-72 M. yılında Sahip Ata Fahrettin Ali tarafından, Giyaseddin Keyhüsrev devrinde, yaptırıldığını bildirir.

30. Kitabesi olmıyan Medrese'nin tarihlenmesi için çeşitli görüşler mevcuttur:

A. Ş. Beygu, *Erzurum Tarihi, Abideleri ve Kitabeleri*, İstanbul, 1936, s. 116; 651 H/1253 M tarihini kabul eder.

İ. H. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 352; tarihi dokümanlara dayanarak Medresenin XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl başında inşa edilmiş olabileceğini ileri sürer.

W. Bachmann, op. cit., s. 77-78; XIV. yüzyıl başını kabul eder.

J. M. Rogers, op. cit.,; Sivas Gök Medrese minarelerinin kaide süslemeleri ile Erzurum Çifte Minareli medresesininkileri karşılaştırarak ve 1265 M yılında hazırlanmış bir vakfiyeye dayanarak, Erzurum Çifte Minareli'nin daha erken olduğunu kabul eder.

A. Kuran, op. cit., ss. 120-124 tarihleme için daha önce ileri sürülen hipotezleri eleştirdikten sonra 1285-1290 tarihini kabul eder.

31. İ. H. Uzunçarşılı, op. cit. s. 113-115.

A. Gabriel, Monuments..... II, s. 151-152

A. Kuran, op. cit., s. 115-116, Şek. 63. portal plânı.

dinde[32], kaidenin bir kenarı portalin doğu kenarına eklenir ve portal kütlesinden ileriye doğru taşar. (Res. 58) Aynı özelliğin görüldüğü Ankara Aslanhane Camisinde minare batı portalinin kuzey kenarına[33] (Res. 60), Afyon Ulu Camisinde ise kuzey portalin doğu kenarına eklenmektedir[34]. Portal kompozisyonu ile birlikte tasarlanan minarelerin her iki türünde de minare girişi içeridendir.

Yukarıdaki tasnifin açıkladığı gibi minare konumlarındaki değişiklikler XIII. yüzyılın belirli devrelerine toplanabilmektedir. Şöyleki: Bağımsız olarak inşa edilen minareler, Kırşehir Cacabey Medresesi minaresi hariç, XIII. yüzyılın ilk yarısına toplanmakta; çeşitli şekillerde yapıya eklenen minareler ise XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren görülmekle beraber, bilhassa ikinci yarısında çoğalmaktadır. Her iki türe de XII. yüzyıldan birer örnek vermek mümkündür.

Kaidesi dış duvarlar içine gizlenmek veya portalin bir kenarına bitiştirilmek suretiyle yapıya eklenen minareler yapının bir parçası haline gelmelerine rağmen tamamen bağımsızlıklarını kaybettikleri, plânda ve kütlede yapı ile organik olarak kaynaştırıldıkları söylenemez. Bu devre içinde yapıyla birlikte tasarlanmış ve kütle ile kaynaştırılmış sayabileceğimiz örnekler XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapılan ve kaideleri portal kütlesinin bir parçası haline gelen dört yapının minaresidir. Bunlarda minare ile portal kütlesi arasında bir kaynaşma mevcutsa da tüm yapı ve minare arasındaki ilişki henüz fazla dengeli gibi görünmemektedir. (Res. 38, 45, 49, 51).

Karşılaştırma örneği olarak ele aldığımız XI. ve XII. yüzyıl İran tuğla minareleri arasında hem yapıdan bağımsız hemde yapıya eklenmiş örneklere rastlanmaktadır. Sayıca daha fazla olan ikinci türün en mühim özelliği minarenin genellikle kuzey cephede yer alışı ve Gazneli'ler devrinden Selçuklu devri sonuna kadar bu konumda bir değişiklik olmayışıdır[35]. Damghan Mescid-i Cuma, Simnan Mescid-i Cuma, Kirman Mescid-i Malik, Buhara Kalyan Camisi ve Ardistan Mescid-i Cuma'da minareler daima yapının kuzey cephesine eklenirler[36]. Anadolu örneklerinde ise bağımsız minarelerde sınırlayıcı kurallar mevcut değildir. Yapıya dahil edilen veya portalin bir kenarına eklenen minarelerin ise yapının kuzey doğu ve kuzey batı kenarına eklendiği görülmekte, bu bakımdan da İran minareleri ile bir bağıntı kurmak mümkün olmaktadır.

İran'da portaller üzerinde çift minare olarak yer alan örneklere XII. yüzyıl sonuna doğru Isfahan ve Sangbast'ta yapılmış örnekler bulunduğu ileri sürülmekte ise de[37] bu kesin de-

32. İ. Sungurluoğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul 1958, s. 312-313. Portal kitabesinde Kılıç Aslan oğlu Keyhüsrev zamanında onun istek ve emirleriyle Yusuf bin Arebişah bin Şaban tarafından 678 H/1279 M. tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

33. M. Galip, Ankara, cilt II, İstanbul 1928 s. 48-49.

P. Wittek, "Zur Geschichte Angoras im Mittelalter", *Festschrift für Georg Jacob zum Ziebzigsten Geburstag*, 1932, s. 344, No, 5,

K. Otto-Dorn, "Seldschukische Holzsäulen Moscheen in Kleinasien' *Aus der Welt des Islamischen Kunst, Festschrift für Ernst Kühnel*, 1959, s. 64-69, Abb. 9 plân.

M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat değeri olan ahşap mimberler, kitabeleri ve tarihçeleri" *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara, 1962, s. 52-53.

B. Ögel "Anadolu'da Ağaç İşçiliği", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1, Ankara, 1957, s. 210 vd.

Kitabesi olmıyan Aslanhane camisinin tarihlenmesine mimber kitabesi ışık tutmaktadır. Kitabe mimberin 689 H/1289-90 tarihinde Keykâvus oğlu Giyaseddin Mesud devrinde yapıldığını bildirir. B. Ögel, kitabenin caminin yapılışına ait olduğunu, ancak bunun ilk yapılış devrine mi yoksa P. Wittek'in belirttiği gibi XIII y.y. başında yapılan caminin daha sonraki bir tamirine mi ait olduğunun bilinmediğini açıklar. Konum ve portalle ilişkisine bakarak minarenin cami ile birlikte yapıldığı ve çağdaş örneklere bakarakta XIII. y.y. sonlarına ait olduğu kanısındayız.

34. M. F. Uğur - M. M. Koman, op. cit., s. 137.

K. Otto-Dorn, op cit., s. 59-64.

K. Otto-Dorn, Kunst des İslam, Baden Baden 1965, s. 150. Kitabesine nazaran 671 H/1272 M. tarihinde vezir Sahip Ata Fahrettin Ali'nin torunlarından Nusreddin Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır.

35. E. Schroeder, *A Survey of Persian Art*, s. 1028-29

36. E. Schroeder, ibid.

37. E. Schroeder, ibid.

ğildir ve halen ayakta duran minareler içinde en erken çifte minare XIV. yüzyılda yapılan İsfahan Çifte Minareli Cami'de görülmektedir[38]. Bu nedenle Anadolu'da halen mevcut çift minareli yapıların İran'dakilerden daha erken tarihli olduğu görülmektedir.

B. ŞEKİL

Minare tabandan itibaren, kaide, pabuç, gövde, şerefe kornişi, şerefe petek ve külâh olmak üzere kısımlara ayrılır. Girişte de belirttiğimiz gibi incelediğimiz minarelerde genellikle yalnız kaide, pabuç ve gövde esas durumlarını muhafaza etmekte, çok az örnekte ise muhtes olmıyan şerefe kornişi ve şerefe bulunmaktadır[39]. Bu nedenle aşağıdaki tasnife petek ve külâh dahil edilmemiştir.

I. KAİDE

Yapının kütlesine dahil edilmiş ve dış görünüşte yapının köşesine oturuyormuş gibi görünen minareler dahi aslında kendi kaideleri üzerinde yükselirler. Ancak bu kaideler dış duvarlar tarafından gizlenerek dışarıdan farkedilememe durumu ortaya çıkmıştır. Portal kütlesine eklenen minarelerde ise kaideler yüksek payandalar şeklini almıştır. Şu halde bütün minarelerde bir kaide mevcuttur ve XIII. yüzyıl boyunca beş çeşit kaidenin zaman ve yer özelliği göstermeden kullanıldığı görülür:

a. Küp şekilli kaideler:

Bu tür kaidelerde derinlik, genişlik ve yükseklik ölçüleri biribirine hemen hemen eştir. Kübik kaidelere en erken örnek olan Van Ulu Camisi minaresinde taban ölçüleri 4.00x4.00 m. dir. Ancak burada kübün kuzey batı köşesinin tabandan yukarıya doğru pahlanması ile özel bir durum ortaya çıkar. XIII. yüzyıl örneklerinden Akşehir Ulu Camisi minaresinde taban ölçüleri 4.80x4.80 m., Alanya Akşebe Sultan Mescidinde 2.80x2.80 m., Siirt Ulu Camisinde ise 2.90x2.90 m. dir. Eski Malatyada'ki Ak Minare ve İsimsiz minarede ise kübün ölçülerinin az farklı olarak şekillendiği görülür. (Res. 5, 11, 17, 40, 26, 29).

Aksaray Kızıl Minarede kaidenin esas kütlesi küp şekilli olmakla beraber, kübün köşeleri tabandan yukarıya doğru üçgen girintilerle yivlenmiştir. (Res. 30).

b. Yatay yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli kaideler:

Genişlik ve derinlik ölçülerinin eş veya az farklı, buna karşılık yüksekliğin bu ikisinden az olduğu örneklerde kaide, yatay uzanan bir dikdörtgen prizma şeklinde geniş ve basık bir kütle olarak şekillenir. Konya Hoca Hasan Mescidi minaresinde kaidenin taban ölçüleri 2.90x3.90 m., Kırşehir Cacabey Medresesinde 3.22 x 3.22 m. dir. Her ikisinde de yükseklik taban ölçülerinin yarısına yakındır. Cacabey Medresesi minaresinde kaidenin üst köşeleri pahalanarak sekizgen pabuca yumuşak bir geçiş sağlanmıştır. (Res. 55).

c. Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli kaideler:

Kaidenin genişlik ve derinlik ölçülerinin eş olmasına karşılık yüksekliğin bunların iki misli veya daha fazla olduğu hallerde kaide uzunlamasına yerleştirilmiş bir dikdörtgen prizma şeklini alır. Bu türe en erken örnek olan Harput Ulu Camisi minaresinde kaidenin taban ölçüleri takriben 4.00x4.50 m., yükseklik 6.00 m. dir. Kayseri

38. A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, Pl. 364.

39. Örneğin: XIX yüzyıl sonlarında Erzurum Tepsi Minare'ye bir saat kulesi ilâve edilmiş; Akşehir Güdük Minare'de gövdenin üst kısmı yıkılmış ve 1889 senesine kadar bu şekilde kalmıştır, mescidin bu isimle tanınması da bu nedenledir; 1901 senesi zelzelesinde Konya İnce Minareli Medresenin minaresinde gövdenin üst kısmı yıkılmıştır. Alanya Akşebe Sultan Mescidi ve Harput Arap Baba Mescidi minareleri son yıllarda onlarılmış, Siirt Ulu Camisi minaresinde kaide ve gövdedeki tuğla ve sırlı tuğlalar yenilenmiştir.

Ulu Camisinde boyutlar takriben 5.00x 5.00x 10.00 m. dir. Bayburt Ulu Camisinde dikdörtgen prizmal kaide iki kısımdan meydana gelir. Altta 3.20x3.65 m. taban ölçülerinde ve 3.50 m. yükseklikteki küp üzerine aynı boyutlarda ikinci bir küp oturur. Bu ikincinin üst köşeleri pahlıdır. (Res. 4, 9, 16). Akşehir Taş Madresenin minaresinde, taban ölçüleri 2.00x2.00 m., yüksekliği 4.00 m. ye yakın olan dikdörtgen prizma kaide mescidin çatısına kadar yükselir. Konya İnce Minareli Medrese'de kaide takriben 2.20x2.20x3.00 m. boyutlarındadır. Kaidesi portalin kenarına eklenen Ankara Aslanhane Camisinde kaidenin boyutları, portalin yükseklik ve genişliğine hemen hemen eştir, dolayısıyla da kütle olarak portalle eş değerdedir (Res. 32, 43, 61).

Portal kütlesinin iki kenarından çifte minare olarak yükselen minarelerin üçünde, Konya Sahip Ata Camisi, Sivas Gök Medrese, ve Erzurum Çifte Minareli Medresenin minarelerinde, gövdeyi taşıyan ve kaide vazifesi gören payandalar dikdörtgen prizma şeklinde ve portal kütlesi ile aynı yüksekliktedir. Ancak, bunlar Aslanhane Camisi kaidesindeki gibi portal kütlesi ile rekabet edecek durumda değil, aksine hem kütleleri hemde tezyinatın devamlılığı ile portal kütlesi ile kaynaşma halindedirler.

d. Sekizgen şekilli kaideler:

Bu tür kaidelere biri XIII. yüzyıl başından, diğeri sonundan olmak üzere iki örnek mevcuttur. Sivas Ulu Camisinin minaresinde sekizgen kaidenin her kenarı takriben 1.50 m. genişlikte, yüksekliği ise 1.80 m. dir. Sekizgenin her yüzü sağır kemerlerle zenginleştirilmiştir. (Res. 6). Harput Arap Baba Mescidinde ise sekizgenin yüksekliği genişliğinden az, netice olarakta çok kütlevidir (Res. 58).

Bu beş çeşit kaidenin belirli devirlerde toplanmaması kaidelerin şekillenmesinde tarihi bir gelişme olmadığını göstermektedir. Şekil ne olursa olsun hepsinde müşterek olan taraf kaide ve gövdenin form olarak kesinlikle biribirinden ayrılmış olmasıdır. Bu nedenle de, iki örnek dışında, daima kaideyi takip eden ve gövdeye geçişi sağlıyan bir pabuç kısmı mevcuttur. Karşılaştırma yaptığımız XI. ve XII. yüzyıl İran tuğla minarelerinde ise kaideler gövdeden ilk bakışta kesinlikle ayrılmaz. Kaide bazan 501 H/1107 M tarihli İsfahan Chihil Dukhtaran'daki gibi kare[40], bazende 494 H/1100 M tarihli Gulpayagan Mescid-i Cuma'daki gibi altıgen[41] bir şekle sahip olduğu halde, kaide genişliğinin gövdenin çapından az farklı oluşu, ve kaidenin ince uzun bir kütle olarak yükselmesi nedeniyle gövdeden ayrı bir eleman olarak güçlükle ayırt edilir. Bu sebepten arada geçiş vazifesi gören pabuç kısmına lüzum olmadan gövde kaide üzerine oturur. Kaide ve gövdenin birbirleriyle geçişli olmayıp, iki ayrı eleman olarak belirmesi İran'da ancak XIV. yüzyıl minarelerinde göze çarpar[42].

II. PABUÇ

Sekizgen kaideleri olan iki minarede, Sivas Ulu Camisi ve Harput Arap Baba Mescidi, ve dikdörtgen prizmal kaidesi olan Akşehir Taş Medresenin minaresinde gövde arada bir pabuç olmadan doğrudan doğruya kaide üzerine oturur. (Res. 58, 33) Bunlar dışında kaide ve gövde arasında geçiş vazifesi gören pabuç herzaman mevcuttur. Çeşitlilik gösteren pabuçları beş gurupta incelemek mümkündür.

a. Sekizgen şekilli pabuçlar:

XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl süresince inşa edilmiş yirmiyedi

40. A. U. Pope, op. cit. s. 1071, Pl. 361 A, 365.

41. İbid, Pl. 361 B, 365 C.
O. Grabar, *Islamic Architecture and its Decoration*. London, 1967. Pl. 285, 286.

42. A. U. Pope, op cit., s. 1071.

minarenin on tanesinde pabuç sekizgen şekillidir. Kayseri Ulu Camisi, Bayburt Ulu Camisi, Eski Malatya'daki İsimsiz minare ve Ak minare, Akşehir Ulu Camisi, ve Güdük Minare Mescidi, Antalya Yivli Minare, Konya Zemburi Mescidi, Kırşehir Cacabey Medresesi ve Ankara Aslanhane Camisi minarelerinde sekizgenin genişliğinin kaideyle düz orantılı olduğu, ancak yüksekliğin sınırlayıcı kurallara bağlı kalmayıp her örnekte değiştiği göze çarpar. (Res. 9, 26, 28, 11, 13, 14, 37, 24, 55) Kırşehir Cacabey Medresesinin minaresi hariç diğer bütün minarelerde sekizgen şekilli pabuç tuğladan inşa edilmiş ve genellikle sekizgenin her yüzüne sağır kemerler yerleştirilmiştir. Kayseri Ulu Camisi, Konya Zemburi mescidi ve Eski Malatya'daki iki minarede bu sağır kemerler kullanılmıştır. Antalya Yivli Minare ve Ankara Aslanhane Camisi minarelerinde sekizgenin alt kenarlarındaki yarım piramidal çıkıntılar kaide ve pabuç arasında yumuşak bir geçiş meydana getirir. (Res. 37, 61)

b. Köşeleri pahlı, küp şekilli pabuçlar :

Küp şekilli pabuç genellikle yine küp şekilli bir kaide üzerine oturur. Kübün dört köşesi üçgenler meydana getirecek şekilde pahlanmış üçgenlerin sivri uçları kaidenin üst köşelerine uzatılmıştır. Böylece kare plândan sekizgene geçilir ve gövde sekizgen üzerine oturur. Aksaray Kızıl Minare, Alanya Akşebe Sultan Mescidi ve Konya Hatuniye Mescidi minarelerinde bu tür pabuçların bulunması XIII. yüzyılın ilk yarısında kullanıldığını göstermektedir. (Res. 30, 17, 19)

c. Üst köşeleri çıkıntılı, küp şekilli pabuçlar :

XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilen minarelerin bir kısmında küp veya dikdörtgen prizma şekilli kaideyi küp şekilli bir pabuç takip eder. Konya'da Hoca Hasan Mescidi, İnce Minareli Medrese, Sahip Ata Camisi ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinde görülen bu tür pabuçlarda kaideyle pabuç arasında bir şekil ayrıntısı meydana gelmez. Kaideden gövdeye geçiş ise pabucun üst köşelerine oturan yarım piramidal veya yarım konik çıkıntılarla olur. Hoca Hasan Mescidinde yarım konik, diğerlerinde yarım piramidal dört çıkıntı, kübik kütleyi takip eden ikinci bir kütle meydana getirerek, kübün sekizgene dönüşmesini ve gövdeye yumuşak bir geçişle bağlantısını temin ederler. (Res. 34, 44, 38, 51) Yalnız Sahip Ata Camisinde bu ikinci kütlenin köşeleri pahlanmıştır. Bahsi geçen dört minarede de gövdelerin değişik şekillerde dilimli oluşu aralarında bir birlik meydana getirmektedir.

d. Üst köşeleri çıkıntılı, dikdörtgen prizma şekilli pabuçlar :

Esas olarak bir önceki gurupla aynı olmakla beraber, pabuç küp yerine dikdörtgen prizma olarak şekillenir. Yine üst köşelerde çıkıntılar yer alır ve gövdeye geçişi sağlarlar. Sivas Gök Medresenin minarelerinde bu çıkıntılar yarım konik, Sivas Çifte Minareli Medrese'ninkilerde yarım piramidal şekildedir. (Res. 49, 50)

e. Üçgenli kuşak şeklinde pabuç :

Pabuç kısmını, sivri uçları yukarı veya aşağı gelmek üzere yerleştirilmiş, üçgenlerden meydana gelen bir kuşak dolaşır. XIII. yüzyıl tuğla minareleri arasında yalnız, geç örneklerden olan, Afyon Ulu Camisi minaresinde rastlanan bu tür pabuçun XIV. yüzyılda Tire Lala Paşa ve Kadı Necmettin Camileri ve Birgi'deki Aydınoğlu Mehmet Bey Camisi minarelerinde daha çok bölümlenerek ve hareketlenerek kullanıldığı görülmektedir[43]. (Res. 57)

43. R. M. Riefstahl, op. cit., Pl. 34 a

Yukarıdaki tasnif neticesinde kaidenin aksine pabuç kısmının şekillenmesinde XIII. yüzyılın ilk yarısı ve ikinci yarısı arasında belirgin bazı farklar tespit etmenin ve kaide pabuç ilişkisinde de bazı genellemelere işaret etmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Şöyleki: Genellikle sekizgen kaideden gövdeye geçişte arada pabuç mevcut değildir; XIII. yüzyılın ilk yarısında kübik veya dikdörtgen prizmal kaideleri sekizgen bir pabuç takip eder; XIII. yüzyılın ikinci yarısından olan örneklerde ise kübik veya dikdörtgen prizmal kaideyi yine kübik veya dikdörtgen prizmal bir pabuç takip eder. Pabuçtan gövdeye geçiş pabucun üst kenarlarından yükselen yarım piramidal veya yarım konik çıkıntılarla olur.

III. GÖVDE:

XIII. yüzyıl süresince inşa edilen tuğla minareler gözden geçirildiğinde değişik gövde şekillerinin belirli devrelere toplanabildiği görülmektedir. Ayrıca minare konumunun da gövde yüksekliğini etkilediği ve bağımsız veya kaideleri yapının bir kenarına bitişen minarelerde gövde yüksekliğinin kaidenin hemen hemen beş veya yedi katı olduğu; halbuki yapının dış duvarları içine alınmış veya portaller üzerinde yükselen minarelerde ise kütle olarak aynı yükseklik elde edilmekte ise de buna alt yapının yüksekliği de eklendiğinden tek başına gövde yüksekliğinin azaldığı dikkati çekmektedir. Bu genel özellikten sonra gövde şekillerini şöyle sıralıyabiliriz:

a. Silindirik gövdeler:

XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl süresince inşa edilen yirmiyedi minarenin yirmisi silindirik gövdelidir ve kendi içlerinde çap ve yükseklik değişiklikleri gösterirler. XII. yüzyıl minarelerinden Van Ulu Camisi, Harput Ulu Camisi ve Erzurum Tepsi Minare'de silindirik gövdeler geniş fakat bodurdur, yukarıya doğru hemen hiç incelmeden yükselirler. (Res. 5, 34, 2)[44].

XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Sivas, Kayseri ve Bayburt Ulu Camilerinde ve Aksaray Kızıl Minare'de minare gövdeleri şerefeye doğru muntazam olarak incelen, ince uzun, yüksek bir silindir olarak şekillenir. Bu nedenle ilk örneklerdeki kalın görünüş giderilir. (Res. 5, 9, 15, 30) Eski Malatya Ulu Camisi, İsimsiz Minare ve Ak Minare'de ise gövdenin şerefeye doğru incelişi biraz daha fazlalaşmıştır. (Res. 25, 26, 29)

Geniş başlıyan, şerefeye doğru muntazam fakat belli belirsiz incelen gövde şekli XIII. yüzyılın geç örneklerinden Kırşehir Cacabey Medresesi ve Ankara Aslanhane Camisi minarelerinde görülmektedir. (Res. 55, 60) Aslanhane Camisi minaresinde silindirik gövde şerefe altında altıgene dönüşür ve böyle bir şekil değişmesi geçiren tek örnek olur. Alanya Akşebe Sultan ve Harput Arap Baba Mescidlerinde gövdenin mühim bir kısmı yıkıldığı için orijinal yükseklik ve incelişi tahmin etmek mümkün değildir.

Silindirik gövdeli minarelerde herzaman bulunan ancak dilimli gövdeli minarelerde nadir olarak rastlanan bir diğer özellikte minarenin çekirdek kısmını ışıklandırmak amacıyla gövdeye açılan küçük pencerelerdir. Bu ışık pencereleri bazen Kayseri ve Bayburt Ulu Camilerinin minarelerinde olduğu gibi gelişigüzel serpiştirilmiş (Res. 9, 15), bazende Eski Malatya'daki İsimsiz minare, Akşehir Ulu Camisi, Aksaray Kızıl Minare, Akşehir Taş Medrese ve Kırşehir Cacabey Medresesi minarelerinde olduğu gibi dikey bir hat üzerinde muntazam aralıklarla sıralanmıştır.

44. Ancak her üçünde de gövdenin üst kısmı kırık veya muhtes olduğu için, esasta da gövdenin böyle bodur mu olduğuna karar vermek güçtür.

b. Sekizgen şekilli gövdeler :

Yalnız Konya'daki Hatuniye Mescidi minaresinde gövde geniş bir sekizgendir ve mukarnaslı şerefe kornişine kadar aynı şekil devam eder (Res. 19) Orijinalde çift şerefeli olan bu minarede[45], gövde muhtemelen birinci şerefe üzerinde silindirik bir şekil alarak devam etmekteydi.

c. Çokgen şekilli gövdeler:

Silindirik gövdenin değişik kesitli çıkıntılarla hareketlenmesinden meydana gelir. Bu tür minarelerin tarihli örneklerinin XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden oluşu muhtemelen tarihli olmıyanlarında yakın tarihlerde yapılmış olacağını düşündürmektedir. Daire ve prizmal çıkıntıların dizilişine göre çokgen şekilli gövdeler üç çeşide ayrılabilir:

1. Prizmal ve yarım daire çıkıntıların nöbetleşe dizilmesi:

Konya Hoca Hasan Mescidinin minaresinde dört geniş yarım daire dilim dört prizmal çıkıntı ile, daire dilimler kaidenin köşelerine isabet edecek şekilde, nöbetleşe dizilir. Konya Sahip Ata Camisinde ise üç yarım daire dilimi aynı genişlikte bir prizmal çıkıntı takip eder ve hepsi birden gövdeyi onaltı dilime bölerler. (Res. 39)

2. Daire dilim ve prizmal çıkıntıların aralarına birer kaval silme ilâvesi ile nöbetleşe dizilmesi:

Konya Hoca Hasan Mescidi minaresinde gövdenin şerefeyi takip eden üst kısmı sekiz daire dilim ve bunların aralarındaki girintileri dolduran ince kaval silmelerle dilimlenir. Aynısı Konya İnce Minareli Medrese minaresinde gövdenin hâlen ayakta duran alt kısmında ve Sivas Gök Medrese'nin çift minarelerinin gövdelerinde görülür. Ancak bu ikisinde çıkıntıların hepsi daire dilim değil, biri daire dilim biri prizmal çıkıntı olmak üzere sıralanırlar ve aralarında geniş kaval silmeler yer alır. Daire dilimler ve prizmal çıkıntılar gövdenin çapının geniş olduğu kısmı çevreledikleri için yayvandır. (Res. 44, 46)

3. Yarım daire dilimlerin ince düz çubuklarla nöbetleşe dizilmesi:

İnce çubuklar uzaktan güçlükle farkedilir, bu sebepten de gövde yalnız daire dilimlerle bölümlenmiş gibi görünür. Konya İnce Minareli Medrese'de gövdenin birinci şerefe üzerinde yükselen kısmının yıkılmadan önce çekilmiş fotoğraflarında sekiz daire dilimin ince çubuklarla nöbetleşe dizildiği görünmektedir. (Res. 44) Antalya Yivli Minarenin gövdesini yine sekiz tane, iri yarım daire dilim bölümler. (Res. 36, 37) Erzurum Çifte Minareli Medresenin minarelerinde ise daire dilimler daha küçük ebattadır, dolayısıyla sekiz yerine onaltı daire dilim gövdeyi sarar. Daire dilimler arasındaki ince çubuklar çok az belirlidir[46].

Kısaca özetliyecek olursak: Kesinlikle tarihlenebilen minarelerden anlaşıldığına göre XIII. yüzyılın ilk yarısında silindirik gövdeler tercih edilmekte, yüzyılın ikinci yarısında yapılan bir kısım minarede ise silindirik gövdelere daire dilimler ve prizmal çıkıntılar ilâve edilerek, daha önce görülmeyen, çokgen şekilli gövdeler meydana getirilmektedir. Akşehir Taş Medrese ve Sivas Çifte Minareli Medrese arasında, yani 1250-1271 yılları arasında, bölgesel özellikler taşıyan Siirt Ulu Camisi dışında, silindirik gövdeli tuğla minarelere rastlanmayışı buna karşılık en geç örneği Erzurum Çifte Minareli medresede olmak üzere altı tane minarenin

45. Bak: Kısım IV. Şerefe.

46. Eğilmekte olan gövdeleri sağlamlaştırmak amacıyla bu düz silmeler üzerine ince demir çubuklar konmuştur. Demir çubukların tuğla renkleriyle hem âhenk oluşu, fazla göze çarpmamalarını sağlamaktadır.

dilimli gövdeleri oluşu, elde yeteri kadar örnek kalmamış olması ile yorumlanabileceği gibi, belirli bir devir içinde bir zevk değişikliği ve yeni bir modanın hakîm olması ile de yorumlanabilir. Dilimli gövdeli minarelere Konya, Antalya, Sivas ve Erzurum gibi dağınık bölgelerde rastlanışı ve bunlardan Konya ve Sivas'taki üç tanesinin aynı bâni tarafından inşa ettirilmiş olması muhtemelen bölgesel özelliklerden ziyade yapan ve yaptıranın seçimiyle bağlanabilir[47].

XIII. yüzyılın son çeyreğinde ise silindirik gövdeli minarelere bir dönüş vardır ki bunu da Sivas Çifte Minareli Medrese, Kırşehir Cacabey Medrese'si Harput Arap Baba Mescidi, Afyon Ulu Camisi ve Ankara Aslanhane Camisinin silindirik gövdeli minarelerinde izlemek mümkün olmaktadır.

Bu noktada İran örnekleri ile bir karşılaştırma yapacak olursak, A. U. Pope'a nazaran,[48] "En erken İran minareleri, batı İslâm memleketlerindekine benzer nitelikler taşımakta ve gövde kare olarak şekillenmekteydi. İleriki devirlerde İran için karakteristik minare şekli olan silindirik gövdeli minareler ise ilk önce kuzeydoğu İran'da ve İslâmiyetin kabulünden çok sonra görülmeğe başladılar. Bunlar için XI. yüzyıldan önce yapılmış örnekler bulunamamıştır. Sangbast'taki minare [49], Damghan'daki Tarı-Khane'ye 1058 yılında ilâve edilen minare [50], Damghan Mescid-i Cuma (1026), Simnan Mescid-i Cuma (XI. yy.) [51], Kashan Mescid-i Cuma, Ardistan Mescid-i Cuma, Kirman Mescid-i Mâlik ve Sabzaver Mescid-i Cuma'nın minareleri[52] ve Gulpayagan Mescid-i Cuma [53] Isfahan Chihil Dukhtaran (1107)[54], Sava (1110) ve Bistam (1120) daki minareler [55] silindirik gövdenin Selçuklular devrinde en çok kullanılan şekil olduğunu desteklemektedir. Silindirik gövdenin Türkistan'da görülen ve çok geniş başlayıp şerefeye doğru birdenbire incelen şekli ise Buhara'da Kalyan Camisi minaresi [56] ve Uzgend minareleri ile temsil edilir. Böylece İran'da silindirik gövdenin kare gövdenin yerini çok çabuk aldığı anlaşılmaktadır."

Yukarıdaki örnekler silindirik gövdeli minarelerin menşei hakkında bir fikir verecek niteliktedir. Ancak İran ve Anadolu örnekleri karşılaştırıldığında aralarında farklar olduğu göze çarpar. Sava Mescid-i Cuma, Isfahan Chihil Dukhtaran ve Gulpayagan Mescid-i Cuma'nın minarelerinin silindirik gövdeleri geniş ve güdüktür, şerefeye doğru az incelirler. Bu özellikleriyle de Anadolu'da XII. yüzyılın ikinci yarısında yapılan tuğla minarelere benzerlik gösterirler. Damghan, Simnan, Sabzavar ve Simnan minarelerinde ise silindirik gövde Anadolu örneklerine nazaran daha ince uzundur ve şerefeye doğru birdenbire daralır.

Anadolu'da rastladığımız dilimler ve prizmal çıkıntılarla çokgen olarak şekillenen minarelere İran'da halen mevcut minareler arasında verilebilecek tek örnek Jar Kurgan minaresidir. XI. yüzyıl sonu veya XII. yüzyıl başında inşa edilen bu minarede gövde yalnız yarım daire dilimlerle bölümlenmiştir[57]. Jar Kurgan minaresinin İran'-

47. Konya Sahip Ata Camisi ve İnce Minareli Medrese, Sivas Gök Medrese Sahip Ata Fahrettin Ali tarafından yaptırılmış binalardır. Bak: Not. 22, 28, 29.

48. A. U. Pope, op. cit., s. 1026-27

49. İbid. Pl, 260.

50 İbid. Pl. 359 B.
O. Grabar, op. cit., Pl. 196.

51. A. U. Pope, op. cit., Pl. 359 A, 360 A.
O. Grabar, op. cit., Pl. 197.

52. A. U. Pope, op. cit., Pl. 358. B.
O. Grabar, op. cit., Pl. 285, 286.

53. A. U. Pope, op cit., Pl. 361 B.

54. İbid, Pl. 361 A.
O. Grabar, op. cit., Pl. 317.

55. A. U. Pope, op. cit., Pl. 365 B.
O. Grabar, op. cit., Pl. 184, 212, 214.

56. A.U. Pope, op. cit., Pl. 360 B.
O. Grabar, op. cit., Pl. 10, 11

57. A. U. Pope, op. cit., s. 1027, Fig. 363.

da tek örnek olarak kalması belkide bu şeklin fazla ravaçta olmadığına işaret etmektedir. Ancak, minarelerde kullanılmamış olmasına rağmen Gazne ve İran'da XI. yüzyıldan itibaren inşa edilen türbelerde çokgen dilimli gövdelerin kullanıldığı görülmektedir. En erken Gazne'de Gazneli Mahmut ve Mesut'un mezar kulelerinde görülen bu tür gövdeler[58], daha sonra Gurgan'da Kümbet-i Kabus[59], XII. ve XIII. yüzyıllarda ise Rey, Veramin, Demavend türbelerinde[60] kullanılmış ve gövde değişik ebatlarda prizmal çıkıntılarla dilimlenmiştir. Jar Kurgan minaresinin yarım daire dilimli gövdesinin 1281 tarihli Pir-i Alemdar türbesine ilham olduğu ileri sürülür.[61] Anadolu türbelerinde ise dilimli ve prizmal çıkıntılı gövde nadir olarak kullanılmıştır[62]. Bu nedenlerle Anadolu'daki gövdeleri çokgen dilimli minarelere bir ilham kaynağı aramak gerektiğinde İran'daki minarelerden ziyade türbelere bakmak ve Anadolu'daki oluşumda direkt bir etki aramaktan ziyade bazı elemanların seçilip değiştirilerek kullanıldığı fikrini benimsemek eğilimindeyiz.

IV. ŞEREFE :

Daha önce de belirtildiği gibi incelemesi yapılan minarelerin genellikle şerefe ve mukarnaslı şerefe kornişleri tahrip olmuş, sonraki yıllarda yenilenilerek esas karakterini kaybetmiştir. Yalnız Akşehir Taş Medresenin minaresinde birinci şerefe ve diğer bazılarında da mukarnaslı korniş esas özelliklerini muhafaza etmektedir.

Orijinal şerefe kornişi bulunan minarelerden bir tanesi olan Sivas Ulu Camisinin minaresinde gövdenin üst kısmında, yazı bordürünü takiben başlıyan şerefe kornişinin sadece ilk sırasındaki mukarnaslar orijinaldir. Bunu takip eden iki sıra muhtes olup, kirpi saçak şeklinde bitirilmiştir. (Res. 8) Birinci sıradaki mukarnaslar küçük iç bükey kavisli hücreciklerdir. Konya Hoca Hasan Mescidinde korniş iki mukarnas sırasından meydana gelir. Halen iç bükey kavisli yuvaların bir kısmı kırılmıştır. (Res. 35)

Aksaray Kızıl Minare ve Konya Hatuniye Mescidi minaresinde şerefe kornişinin tamamı mevcuttur. Kızıl Minarede mukarnaslar üç sıraya dizilir. Alttan birinci sırada küçük sağır kemercikler ve fazla derin olmıyan yuvalar nöbetleşe dizilir. İkinci sırada derin, iç bükey kavisli yuvalar, en üst sırada ise yine derin iç bükey kavisli, yüksek yuvalar yer alır. (Res. 31)

Konya Hatuniye Mescidinde korniş yine üç mukarnas sırasından oluşur. Birinci sıra "Bursa kemeri" profilli sağır nişlerden ibarettir. İkinci sırada, sağır nişler arasına ikişer tane az derin, üstleri sivri uçlarla nihayetlenen yuva girer. Üçüncü sırada alttaki iki yuvanın üzerine bir tane geniş ve derin mukarnas yuvası yerleşir, ve bu son sıradaki yuvalar kornişin dışa doğru genişlemesini sağlar (Res. 22). Erzurum Çifte Minareli Medrese'de birinci mukarnas sırasında tek tek yuvalar mevcuttur. (Res. 51)

Mevcut örneklere bakarak, korniş ve şerefeleri muhtes olan minarelerde de esasta bu şekilde iki veya daha fazla mukarnas sırasından meydana gelen bir kornişin bulunduğu ve bunun şerefeye doğru genişliyerek gövdeden şerefeye geçişi sağladığı tahmin edilebilir.

Gövdenin şerefe üzerindede devam etmesi ve önunda bir şerefe ile nihayetlenmesi, dolayısıyla gövdenin çift şerefeli olarak oluşumuna XIII. yüzyıl tuğla minareleri arasında nadir rastlanır.

58. İbid. Pl. 355, 356 B.

59. İbid. s. 970-974, Fig. 336, Pl. 337.

60. İbid. Pl. 346, 348 B, 348 A.

61. İbid. s. 1023, 1027, Fig . 358, Pl. 347 A.

62. XIII. Yüzyılda inşa edilen türbeler içinde Akşehir Seyyit Mahmut Hayrani ve Konya Mevlâna Türbesinde bu şekil görülmektedir.

Halen her iki şerefenin de gövde üzerindeki konumu yalnız Akşehir Taş Medresenin minaresinde görülmektedir. (Res. 32) Ancak, burada şerefe mukarnaslı bir korniş olmadan gövdeye oturur. Birinci şerefenin tuğla korkuluğu muhtemelen aslını muhafaza etmekteyse de ikinci şerefenin ki onarılmıştır.

Konya İnce Minareli Medresenin geçen yüzyıl sonunda F. Sarre tarafından neşredilen fotoğrafında[63], ve aynı sıralarda çekilmiş başka fotoğraflarda, minarenin dilimli gövdesinin birinci şerefe üzerinde şekil değiştirerek ancak yine dilimli olarak devam ettiği ve ikinci bir şerefe ile nihayetlendiği, bunu takiben de dilimli bir petek kısmının geldiği görülmektedir. (Res. 43) İkinci şerefenin 1901 zelzelesinde yıkılmasından sonra minare şimdiki tek şerefeli ve birazda güdük şekli almıştır.

Konya Hatuniye Mescidi minaresinin de çift şerefeli olduğunu nisbetsiz şeklinin yanısıra, 1854 yılında yapılmış bir çizim doğrulamaktadır[64] (Res. 20) Çizimde sekizgen gövdenin şerefeden sonra silindirik olarak yükseldiği ve mukarnaslı bir kornişle nihayetlendiği görülmektedir.

Konya Hoca Hasan Mescidi'nde de dilimli ve prizmal çıkıntılı gövde aynen İnce Minareli Medrese'nin minaresindeki gibi şerefe kornişi üzerinde şekil değiştirerek devam etmektedir. (Res. 34, 35) Bu kısmın petek için fazla geniş oluşu ve çekirdekteki merdivenlerin devam etmesi bu minarenin de esasında çift şerefeli olduğu kanısını uyandırmaktadır.

Anadolu tuğla minarelerinde olduğu gibi, İran tuğla minarelerinde de halen çok az minarede orijinal şerefe ve korniş mevcuttur. Neşredilen örneklerden izlenebildiğine göre, bunlar da iki veya üç mukarnas sırasından meydana gelmektedir. Mukarnas yuvaları bazen Simnan ve Sarban Mescid-i Cuma'larının minarelerindeki gibi ince uzun ve az derin [65], bazende Bistam'da olduğu gibi derin, iç bükey kavislidir[66]. İkinci örnek Anadolu'dakilerle daha yakın paraleldedir.

C. MALZEME - TEKNİK - SÜSLEME:

Ele aldığımız minarelerde, esas malzeme olan tuğlanın yanısıra, kaidelerde kesme ve moloz taş, pabuç ve gövdelerde sırlı tuğla ve çini de kullanılmıştır. Malzeme, bilhassa tuğla, hem yapı hemde süsleme malzemesi olarak kullanıldığı için birlikte incelemeği uygun bulduk.

I. TAŞ:

Minarenin bütün yükünü taşıyan kaide genellikle taştan inşa edilmiştir. Harput, Kayseri ve Bayburt Ulu Camilerinde, Aksaray Kızıl Minare, Konya İnce Minareli ve Kırşehir Cacabey Medreselerinde dikdörtgen bloklardan kesme taş örgü kaidenin yüzeyine pürüzsüz bir doku verir. (Res. 4, 13, 16, 55) Konya Sahip Ata, Sivas Gök Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medresenin minarelerinde payanda şeklinde portal kütlesinin iki kenarına bitişen kaidelerde yüzey, portal cephesine kaplananla aynı cinsten, kesme taşla kaplanmıştır. (Res. 38, 51).

Kesme taştan yapılan kaideler içinde yalnız Konya İnce Minareli Medrese, Konya Sahip Ata Camisi, Sivas Gök

63. F. Sarre, *Konia, Seldschukische Baudenmäler*, s. 17, Abb. 27. Her iki şerefesi de mevcut olan minarenin 55 m. yüksekliğinde olduğunu kaydeder.

64. 1854 yılında Ressam Hüsnü Yusuf Bey tarafından yapılan ve S. Ünver arşivinde bulunan bu suluboya resimde Hatuniye minaresi ikinci şerefenin mukarnaslı kornişi de dahil olmak üzere resmedilmiştir. Bak: S. Ünver, "Konya'da İkinci bir Çift Şerefeli minare", *Konya Mecmuası*, 1947, sayı 105-107.

İ. H. Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi, İstanbul, 1964, s. 380.

Y. Önge, "Çift şerefeli Selçuklu minareleri", *Önasya*, cilt, 5, sayı 50. s. 10.

65. A. U. Pope. op. cit., Pl. 360 A, 362 B, 366.

66. İbid, Pl. 360 B.

Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin kaidelerinde özel olarak yeri için tasarlanmış süsleme yer alır. İnce Minareli'de kaidenin doğuya bakan yüzünde yanyana iki sağır kemer yer alır. Kemerleri çerçeveliyen geniş kaval silme medresenin portalindeki yazı bordürü gibi düğümler atarak devam eder. Sağır kemerlerin içleri, derin oyulmuş, girift nebati geçmeyle doldurulmuştur. (Res. 43) Sahip Ata Camisinde tabanda devşirme lahit taşları bunu takiben sebil pencereleri ve bunların biraz üzerinde yer alan yüksek kabartma bir pano olarak düzenlenmiş geometrik geçme kaideleri süsler. (Res. 38) Sivas Gök Medrese'nin minare kaidelerinde tek panolar halinde birbiri üzerine dizilen bitkisel ve geometrik geçmelerle, hayat ağacı motifi; Erzurum Çifte Minareli Medresenin kaidelerinin alt kısmında da yine hayat ağacı kompozisyonları yer alır. Bahsi geçen son üç örnekte, portal cephesini aralıksız kaplıyan süsleme, böylece minare kaidelerine de taşınmış olur ve iki unsur birbirinden güçlükle ayırt edilir.

Bazı minarelerin kaidelerinde muntazam kesme taş örgü içine yer yer devşirme taşların da ilâve edildiği görülür. Akşehir Taş Medrese'nin minaresinde yüzeyleri düz devşirme taşlar, Konya Hoca Hasan ve Ankara Aslanhane Camisi minarelerinde ise yüzeyleri düz veya işlemeli devşirme taşlar, yeni hazırlanmış kesme taş bloklarla birlikte kullanılmıştır. (Res. 32, 34, 60) Yüzeylerine silmeler veya geometrik desenler işlenmiş devşirme taşların kesme taşlar arasına serpiştirilmesi bir miktar süsleme eğilimine işaret ederse de Hoca Hasan ve Aslanhane'nin kaidelerinde görüldüğü gibi bu parçalar gelişigüzel belki de bilinçsiz olarak yerleştirilmiş, yabancı elemanlar olarak kalmakta ve bir kompozisyon bütünlüğü yaratılamamaktadır.

Akşehir Taş Medrese'de alt kısmı kesme taştan olan kaidenin üst kısmı tuğla olarak nihayetlenir ki aynısı Antalya Yivli Minarede'de yapılmıştır. Kesme taşa tuğla ilâvesi birde Harput Ulu Camisi'nin kaidesinde göze çarpar. İki yatay bordür olarak yerleştirilen geometrik geçme tuğla ile işlenmiştir. (Res. 4)

Minare kaidelerinde daha seyrek kullanılan kaba yonu ve moloz taş ise Alanya Akşebe Sultan ve Harput Arap Baba Mescitleri ve Eski Malatya'daki İsimsiz Minare ve Ak Minare'de kullanılmıştır.

Yalnız iki minarede, Aksaray Kızıl Minare ve Kırşehir Cacabey Medresesi minarelerinde pabuç ta taştandır. Kaideden başlıyan kesme taş örgü gövdeye kadar aksamadan devam eder. (Res. 55)

II. TUĞLA :

Pabuçtan yukarıya doğru, tuğla minarelerin dış bünyesinin yapı ve süsleme malzemesi olan tuğla kaidelerde seyrek kullanılmıştır. Van Ulu Camisi, Sivas, Akşehir ve Siirt Ulu Camilerinde kaideler tuğladandır. (Res. 5, 6, 11, 40, 41) Pabuçları tuğla olan minareler içinde bu eleman en çok portal çerçevesinin bir parçası olarak tasarlandıkları örneklerde göze çarpar. Konya Sahip Ata Camisi, Sivas Gök Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese minarelerinin pabuçlarının tuğla oluşu portal yüzeyinin taş kaplaması yanında barizleşip, ayrı elemanlar olarak seçilebilmelerini kolaylaştırır. (Res. 38, 45, 49, 51)

Kaide ve pabuç kısmında kullanılan tuğlalar takriben. 15x15 cm. veya 22x22 cm. boyutlarında, 2 veya 3 cm. kalınlıkta kare ünitelerdir. Gövdeye kaplanan tuğlalar da aynı boyutlarda olmakla beraber, bunları silindirik gövdeye intibak ettirebilmek amacıyla dışa dönük yüzeylerine hafif bir kavis verilmiştir. Silindirik gövdeli veya Konya İnce Minareli ve Sivas Gök

Medrese'nin minarelerindeki gibi gövdeyi hareketlendiren dilimlerin yayvanca olduğu minarelerde tuğlaların bu kavsi azdır. (Res. 44, 46) Bunun aksine yüzeyleri demet sütunları andıran ince dilimlerle bölümlenen Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinde ise tuğlaların kavsi bariz derecede artar. Kilit örgüde tuğla ebatları eş tutulmuş, bazı süslü tuğla örgülerinde ise tuğlalar örgünün icap ettirdiği değişik boyutlarda kesilmiştir. (Res. 52 53)

Tuğla renkleri lokal kilin rengine bağlı olarak boz renkten koyu toprak rengine kadar değişen bir çeşitlilik göstermektedir.

III. SIRLI TUĞLA :

Sırlı tuğlalar sadece süsleme amacıyla kullanılmıştır. Bunlar diğer tuğlalarla aynı malzemeden yapılmış ancak kullanılacakları kompozisyonlara uygun şekilde kesilerek dışa gelecek yüzeyleri sırlanmıştır. Minarelerin pabuç ve gövdelerinde kullanılan sırlı tuğlaları üç gurupta incelemek mümkündür:

a. Sırlı tuğla kabaralar.

Bunlar sırlı tuğlaların en basit şekli olup 4x4 cm. boyutlarında kare üniteler olarak kesilmiştir. İçine yerleştirilecekleri harç yüzeye iyice yerleşebilmeleri için arka yüzleri derinliğe pahlanmıştır. Ön yüzeyleri düzdür ve firuze rengi ile sırlanmıştır. Sırlı tuğla kabaraların en basit kullanılışı kilit örgüde iki tuğla arasında bırakılan boşluklara yerleştirilmeleridir. İleride bahsedileceği gibi, bu XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren görülmeğe başlar,[67] ve en erken örnek Alanya Akşebe Sultan Mescidi'nin gövdesidir. (Res. 17)

Yine XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren fakat bilhassa ikinci yarısında sırlı kabaralar süslü örgülere katılarak bunlarla çapraz, zigzag, ve ağ örgüler meydana getirilmiştir. Bu da en erken Aksaray Kızıl Minare'nin gövdesinde görülür. (Res. 30)

Sırlı tuğla kabaraların değişik bir şekli de Konya İnce Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese'nin minarelerinin gövdelerinde görülen piramidal kabaralardır. Yine 4x4 cm. boyutlarında kesilip, derinliğe pahlanan kabaraların ön yüzleri diğerlerindeki gibi düz olmayıp öne doğru piramidal bir çıkıntı meydana getirecek şekilde kesilmiştir. (Res. 44, 46) Bu tür kabaraların ön yüzleri bazen firuze bazende patlıcan moru sırlıdır.

b. Yazı bordürleri ve geometrik geçmelerde kullanılan sırlı tuğlalar:

Bazı minarelerin gövdelerinin üst kısmını, mukarnaslı kornişin hemen altında, dolaşan yazı şeritlerinde kullanılan sırlı tuğlalar tek tek harflerin şekillerine göre kesilmiş, arka yüzleri pahlanmış, ön yüzleri firuze rengi sırlanmıştır. Bunlar bazen doğrudan doğruya harç zemine yerleştirilmiş, bazende harflerin aralarında kalan boşluklar sırsız tuğlalarla doldurulmuştur.

Bu tür yazı şeritleri Sivas, Kayseri ve Bayburt Ulu Camilerinde görülür. Sivas Ulu Camisinde gövdeyi çemberliyen yazı şeritleri sırsız tuğlalarla işlenmişken, sekizgen pabucun her yüzünde yer alan sağır kemerlerin üstündeki ince yazı şeritleri firuze renkli sırlı tuğlalarla işlenmiştir. (Res. 7, 8) Kayseri Ulu Camisi'ndeki yazı şeridi ise çok tahrip olduğu için onarılmıştır, dolayısıyla şimdiki sırlı tuğlalar orijinal değildir[68]. (Res. 10) Bayburt Ulu Camisinde sırlı tuğlaların bir kısmı dökülmüştür.

67. Bak: Kısım V. a Kilit örgü

68. A. Gabriel, Monuments..... I, s. 32-35; yazı şeridindeki çinilerin mühim kısmı döküldüğü için okumanın imkânsız olduğunu belirtmekte ve neşrettiği fotoğrafta çok az çini kaldığı görülmektedir. Halbuki şimdiki kitabe şeridindeki çiniler son yıllarda yenilenmiştir.

Yine bazı minarelerin pabuç kısımlarını süsliyen geometrik geçmeler harç zemin veya sırsız tuğla zemine sırlı tuğlalarla mozayık tekniği ile işlenmiştir. Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinin kaidelerinde firuze ve patlıcan moru sırlı tuğlalardan ince şeritler, altıgen, yıldız ve yarım palmetler sırsız tuğlalarla nöbetleşe değişerek pabucun her yüzünde değişik bir geometrik geçme meydana getirirler. (Res. 54)

c. Silmelerde kullanılan sırlı tuğlalar :

Konya İnce Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese minarelerinin gövdelerinde yarım daire dilimlerle prizmal çıkıntılar arasındaki boşlukları dolduran kaval silmeler sırlı tuğlalardandır .Takriben 2 veya 3 cm. kalınlıkta yarım daire üniteler olarak kesilen tuğlaların dışa gelecek olan 2 veya 3 cm. kalınlıktaki kenarları firuze rengi sırlanmış ve bu üniteler dikey aksta üst üste sıralanarak kaval silme meydana getirilmiştir. (Res. 44, 46) Hâlen her iki minarede de sırlı ünitelerin bir kısmının dökülmesi ile harç zemin ortaya çıkmıştır.

Bu tür sırlı tuğlalar bazen aynı şekilde kesilmiş sırsız tuğlalarla nöbetleşe olarak dizilerek silmeyi meydana getirirler. Sivas Gök Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese minarelerinin pabuçlarının dört bir tarafını çerçeveleyen silmeler, yarım daire ünitelerin düz ünitelerle birlikte, dikey veya yatay, sıralanması ile meydana getirilmiştir. (Res. 48, 52)

IV. ÇİNİ :

Sırlı tuğlalar gibi çini de pabuç ve gövdede süs elemanı olarak kullanılmıştır. Çiniler beyaz killi hamurdan yapılmış, sırlı tuğlalar gibi kullanılacakları desenlere uygun şekillerde kesilmiş ve firuze mavisi ve patlıcan moru ile sırlanmıştır.

a. Yıldız, kare, baklava ve çanak şekilli çiniler:

Yıldızlar takriben 10 cm. boyunda, sekiz köşeli ve firuze rengi sırlı parçalardır. Ankara Aslanhane Camisi minaresi hariç, yıldız şekilli çinilere sadece XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş minarelerde rastlanır. Eski Malatya'da Ak Minare ve İsimsiz Minare, Konya Hatuniye Mescidi ve Ankara Aslanhane Camisi minarelerinin gövdelerinde ince bir bordür meydana getirecek şekilde yanyana dizilen yıldızlar, ya mukarnaslı şerefe kornişinin hemen altında veyahutta pabucun hemen üstünde yer alırlar. (Res. 27, 28, 22, 60)

Yıldız şekilli çinilerin diğer bir kullanılış yeri de pabuç kısımları tuğladan insa edilen minarelerde sekizgenin her yüzünde yer alan sağır kemerciklerin içerisindedir. Buna tek örnek Akşehir Ulu Camisi minaresidir. Her sağır kemer içinde, yatay bir bordür halinde sekiz adet firuze renkli çini sıralanır. (Res. 13). Yıldızların üst ve alt uçlarında kalan açıklıklar, patlıcan moru sırlı, yarım haç şekilli çinilerle doldurulmuştur. Akşehir Güdük Minare mescidinin minaresinde ise aynı yerde yıldız yerine kare şekilli çiniler sıralanır. Bu kare çinilere sır altı tekniği ile kuş tasvirleri işlenmiştir[69]. (Res. 14)

Firuze renkli çinilerden küçük baklava şekillerinde kesilenler Aslanhane Camisi minaresinde ve yıldız çinili bordürün altında yanyana sıralanır[70]. (Res. 60)

---

69. Ş. Yetkin, "Türk Çini Sanatından bazı önemli örnekler ve Teknikleri" *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1964-65., İstanbul, 1965, s. 69-72., Res. 7.

Bu kare çinilerin minare kaidesine sonradan ilâve edildiğini belirtir. Yıldız içine çizilmiş hotozlu ve kuyruklu kuş tasvirleri Kubadabad çinilerine benzerlik göstermekte ancak bunların kare şekilli çiniler oluşu farklılık meydana getirmektedir.

70. Ş. Yetkin, op. cit., s. 77; Yıldız ve baklava şekilli çinilerden başka çukur çanak şekilli çinilerde bulunmaktaydı. Yerlerinden dökülen bu çiniler halen Vakıflar Genel Müdürlüğünde muhafaza edilmektedir.

Çinilerin bir diğer çeşidi de iç bükey kavisli küçük çanaklar şeklinde olanlardır. Takriben 4 - 5 cm. çapındaki bu çanakların iç bükey yüzeyleri firuze rengi sırlıdır. Bu tür çanaklar Sivas Ulu Camisinde mukarnaslı korniş altında ve yazı bordürünün hemen üzerinde ince bir dizi halinde (Res. 8), ve Aksaray Kızıl Minâre'de mukarnaslı korniş altındaki geometrik geçme içinde serpiştirilmiş olarak yer alırlar. (Res. 31)

b. Mozayık Çiniler:

Firuze ve patlıcan moru çinilerden küçük ebatta kare, dikdörtgen, altıgen, sekizgen, üçgen, daire ve baklava şekillerinde kesilmiş çinilerdir. Bunlar çeşitli geometrik kompozisyonlar meydana getirmek üzere mozayık tekniği ile işlenmiştir. Bu tür çiniler mukarnaslı şerefe kornişlerinde, mukarnas yuvalarının iç bükey kavisli yüzeylerini doldurarak renkli bir yüzey yaratırlar. Sivas Ulu Camisi'nde mukarnas yuvaları içinde tek tük çiniler kalmıştır, Konya Hatuniye Mescidi ve Aksaray Kızıl Minare'de ise her yuvadaki değişik desenleri seçmek mümkündür. (Res. 8, 22, 31)

Mozayık çiniler birde küçük kemerli levhalar veya dairesel levhalar içinde kullanılmıştır. Sivas Gök Medrese'nin kuzey doğu minaresinin pabuç kısmının avluya bakan yüzünde mozayık çinilerle işlenmiş tek bir levha kalmıştır. Kemerli levhanın ortasında firuze ve kobalt rengi sırlı çiniler bitkisel bir örgü halinde yanyana gelir, köşeleri ise geometrik geçmeler doldurur. (Res. 47) Erzurum Çifte Minareli Medrese minarelerinin pabuçlarının üst kısmında, prizmal çıkıntılar arasında, dört yüzünde de bu tür levhalar mevcuttur. Kompozisyonlar daha basittir ve çiniler yer yer dökülmüştür. (Res. 51) Aynı minarelerin pabuçlarının küp şekilli kısmında ve cepheye bakan yüzlerinde büyük dairesel levhalar içinde yine kobalt mavisi ve firuze renkli çinilerle bitkisel kompozisyonlar işlenmiştir. Sivas Gök Medrese ve Çifte Minareli medresede ise aynı şekilde dairesel levhalar mevcuttur, ancak bunların yüzeylerindeki çiniler dökülmüştür[71].

Harput Arap Baba Mescidi minaresinde kaidenin hemen üzerinde yer alan Nesih yazı bordürünün diğer minarelerdeki yazı şeritleri gibi sırlı tuğlalarla değil mozayık çinilerle yapıldığı kanısındayız. Aslında hâlen bunu teyit edecek çini parçası kalmamıştır, ancak harç arasında görülen beyaz çini hamuru artıkları ve mescidin mihrabının da mozayık çinilerle kaplı oluşu bu kanıyı vermektedir. (Res. 58) Yazı bandını çerçeveliyen bitkisel geçmenin bir eşi mescid mihrabında mozayık çinilerle tekrarlanmıştır.

V. TUĞLA ÖRGÜLERİ :

Minarelerin kaide, pabuç ve gövdelerinin tuğla ile kaplanmasında kullanılan tuğla örgüleri içinde en çok rağbet göreni, en basit şekil olan kilit örgüdür. Bunun yanısıra değişik süslü örgülerde bilhassa gövdelerde kullanılmıştır.

a. Kilit Örgü:

XIII. yüzyılın ilk yarısında, bazı örnekler dışında, genellikle kilit örgü tercih edilmektedir.

Bu örgüde, üst üste dizilen yatay tuğla sıralarında, tuğlalar biribiri üzerinden yarım tuğla boyu kaydırılır. Böylece de dikey derzler üst üste değil, şaşırtmalı olarak yerleşir. Dikey yöndeki derzlere tatbik edilen değişiklikler kilit örgüde çeşitlilik meydana getirir.

71. J. M. Rogers, "The Çifte Minareli Medrese at Erzurum and the Gök Medrese in Sivas", *Anatolian Studies*, vol XV. 1965. s. 63; Erzurum Çifte Minareli medrese ve Sivas Gök medresedeki madalyonların çini işçiliğinde benzerlikler bularak mukayeseler yapar, tarihleme için faydalanır.

Bazı örneklerde dikey derzler aynen yatay derzler gibi aradaki harç tabakası ince bir şerit halinde görülecek şekilde bırakılmıştır. Kayseri, Bayburt, ve Akşehir Ulu Camilerinde, Malatya Ak Minare ve Konya Hatuniye Mescidi minaresinde gövdede bu şekilde örülen tuğlalar yüzeye sıkı dokunmuş, pürüzsüz bir doku verir. (Res. 9, 15 19).

İkinci şekilde yanyana dizilen iki tuğla arasında tuğla ebadının üçte biri oranında, bir boşluk bırakılır. Alt ve üst sıralarda da aynı boşluklar bırakılarak, tuğlalar birbiri üzerinden kaydırılır. Neticede iki tuğla arasında kare şekilli boşluklar meydana gelir. Sivas ve Eski Malatya Ulu Camilerinin, Malatya İsimsiz ve Ak minarelerinde bu şekilde örülen kilit örgüde boz renkli tuğlalar arasındaki boşluklar koyu lekeler olarak belirir ve örgüye gevşek dokunmuş intibaını verir. (Res. 7, 25, 27, 29)

Özellikle yüzyılın ilk yarısında görülen bu iki şekil kilit örgü yanısıra, yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren üçüncü bir çeşit ortaya çıkar. Tuğlalar arasındaki kare boşluklar önceki örneklerdeki gibi boş bırakılmayıp içlerine firuze renkli sırlı kabaralar yerleştirilmiştir. En erken Alanya Akşebe Sultan Mescid'inde gövdenin alt kısmında, daha sonra Aksaray Kızıl Minare'de gövdenin üst kısmında (Res. 17, 30), ve sırasıyla Sivas Gök Medrese, Sivas Çifte Minareli Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese minarelerinin pabuçlarında (Res. 50, 51), ve Kırşehir, Cacabey Medresesi minaresinde gövdenin alt kısmında kullanılan kilit örgünün bu türü sırsız tuğlaların mat, yeknesak bir kılıf olarak yüzeyi kaplamayıp sırlı ünitelerle renklenip hareketlenmesini sağlar.

b. Süslü Örgüler; çapraz, zigzag, balıksırtı ve ağ örgü:

Bu tür örgüler ya tuğlaların değişik yönlerde dizilişi veyahutta sırlı kabaraların örgünün desenine uygun şekilde sırsız tuğlaların dikey derzlerine yerleştirilmesi ile meydana getirilir.

1. Tuğlaların değişik yönlerde dizilmesinden meydana gelen süslü örgüler Erzurum Tepsi Minare, Harput Ulu Camisi, Konya Zemburi Mescidi minarelerinin gövdelerinde, Akşehir Ulu Cami ve Güdük Minare'nin pabuçlarında kullanılmıştır.

Erzurum Tepsi Minare'de yazı bordürünü tâkibeden geniş bordür içinde yatay ve dikey yönde dizilen tuğlalar baklava örgü meydana getirir. (Res. 1) Baklavaların dış hatlarını sınırlıyan tuğlaların yüzeyleri parlaktır, uzaktan desenin bariz olarak seçilmesini sağlarlar. Akşehir Ulu Cami ve Güdük Minare Mescidi'nde aynı örgü sekizgen pabucun cephelerindeki sağır kemerlerin içini doldurur. (Res. 13, 14) Güdük Minare'de dikey yöndeki tuğlalalar sırlı tuğlalardır.

Van Ulu Camisi minaresinin gövdesinde ve Bayburt Ulu Camisi minaresinin pabucunda, hâlen yüzeydeki tuğlaların mühim bir kısmı dökülmüş olmasına rağmen, muhtemelen aynı örgünün kullanıldığı kalıntılardan anlaşılmaktadır. (Res. 5, 16)

Harput Ulu Camisi minaresinde gövdenin alt kısmında ve Konya Zemburi Mescidi minaresinde pabuçta dikey ve yatay olmak üzere yanyana dizilen tuğlalar balıksırtı örgü meydana getirir. (Res. 3, 24) Harput'ta balıksırtı desenleri intizamsızdır. Zemburi Mescidi'nde ise muntazam çapraz hatlarla gövdeyi sararlar.

2. Sırlı kabaraların tuğla örgüsüne ilâve edilmesi ile meydana gelen süslü örgüler XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren görülmeğe başlar ve bilhassa yüzyılın ikinci yarısında daha çok rastlanır. Bu çeşit örgülerde tuğlalar kilit örgüdeki gibi her zaman yarım tuğla boyu kaydırılmaz, ancak işlenme-

si istenen desen gereğince kaydırılır. Sırlı tuğla kabaraların çapraz hatlarda dizildiği örgülerde tuğlalar her sırada birer sırlı kabara uzunluğunda kaydırılır. Tuğla boyutları eş tutulduğu halde kaydırılmalarındaki farklılık firuze renkli kabaraların gövdeyi saran çapraz hatlar üzerinde sıralanmasını sağlar. Süslü örgünün bu çeşidi Akşehir Taş Medrese minaresinin gövdesinde ve Erzurum Çifte Minareli medresenin kuzey doğu minaresinin gövdesinde yer alır. (Res. 33, 53)

Aksaray Kızıl Minare ve Kırşehir Cacabey Medresesi minaresinin gövdelerini saran zigzaglı örgüde, sırsız tuğlalar, aralarında zigzag hatlar meydana gelecek şekilde kaydırılmıştır. Kızıl Minare'de zigzaglar dikey yönde, Cacabey'de ise yatay yönde sıralanırlar. Hâlen derin yivler ve kare boşluklar şeklinde olan bu zigzag hatların orijinalde sırlı kabaralarla belirtildiğini tahmin etmekteyiz. (Res. 32, 56)

Yukarıda bahsedilen iki örgü çeşidinde sırsız tuğlalar aynı ebatta kesilmiştir. Diğer bazı örgülerde, örneğin ağ örgü veya baklavalı örgüde tuğlalar desenin gerektirdiği şekilde değişik uzunluklardadır. Şöyleki; Çapraz yükselen ve birbirini kateden hatlar sırlı tuğla kabaralarla belirtilmiş, bunların aralarında meydana gelen baklava şekilleri sırsız tuğlalarla doldurulmuştur. Sırsız tuğlalardan baklavaların ortalarına gelecekler daha uzun, uçlarına gelecekler daha kısa olmak üzere iki veya üç ayrı boyutta kesilmiştir. Bu tür örgü, Akşehir Taş Medrese'nin minaresinin gövdesinde iki geniş band halinde, Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin de kuzey batı minaresinin tüm gövdesini aralıksız kaplar. (Res. 33, 52) Konya İnce Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese'nin minarelerinin gövdelerinde geçme prensibi ve sırsız tuğlaların değişik boylarda oluşu aynıdır, ancak kompozisyon biraz değişiktir. Bu iki minaredeki en bariz fark da sırlı kabaraların piramidal kabara şeklinde oluşu, dolayısıylada gövdede çivi başları gibi çıkıntılar meydana getirmeleridir. (Res. 44, 46)

c. Süslü Örgüler; yazı ve tek geometrik desenler.

İki, üç veya daha çok sayıda sırlı kabara yanyana gelerek tek tek geometrik desenler veya Kufi yazı ile tek tek kelimeler meydana getirirler. Kabaraların sıralanışında bir önceki guruptaki gibi bir devamlılık değil, guruplaşma vardır.

Konya Sahip Ata Camisi'nin ayakta duran kuzey batı minaresinin gövdesinde kabaralar biribiri üzerine dizilen ancak biribirine eklenmeyen geometrik desenler meydana getirirler. Aynı minarenin pabuçlarında ise Kûfi yazı ile tek kelimeler pabuçların ön cephelerini doldurur. (Res. 38) Sivas Çifte Minareli Medrese minarelerinin kaidelerinin arka yüzlerinde aynı şekilde kelimeler mevcuttur, gövdelerinde ise tek tek kelimeler çapraz hatlarla yüzeyi sarar. (Res. 49, 50)

Bu tür örgülerin diğer bir özelliğide firuze renkli sırlı kabaraların sırsız tuğlalara nazaran içerlek yerleştirilerek ikisi arasında bir kademe farkı meydana getirilip, girintili çıkıntılı bir yüzey elde edilmesidir.

Tuğla örgülerinin çeşitlemelerini gözden geçirdikten sonra kısaca özetliyecek olursak: XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde gövdelerin genellikle tek renkli sade kilit örgü ile kaplandığı, ikinci çeyreğinden itibaren ise kilit örgünün dikey derzlerine sırlı kabaraların ilâvesi ile örgünün renklendirildiği; ve yine yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren fakat bilhassa ikinci yarısında sırlı kabaraların mühim rol oynadığı, renkli ve hareketli bir yüzey yarattıkları, süslü tuğla örgülerine yer verildiği görülmektedir. XII. yüzyılın ikinci yarısından olan minarelerin ve tek bir XIII. yüzyıl

minaresinin gövdesinde görülen ve sırsız tuğlaların dikey ve yatay olarak alternatif dizilişiyle meydana gelen örgüler, yine tek renklilik özellikleriyle birinci guruba dahil edilebilirler.

Bu noktada XI. ve XII. yüzyıllarda yapılmış İran tuğla minareleri ile bir mukayese yapılabilir. Bunlar içinde kilit örgünün tek başına gövdeyi kapladığı yalnız Isfahan Chihil Dukhtaran'ın minaresinin gövdesinde görülür[72]. Kilit örgü, dikey derzlerde kare boşluklar kalacak şekilde örülmüştür ve Eski Malatya minarelerine benzerlik göstermektedir.

Bu tek örneğe karşılık, gövdeleri süslü tuğla örgülerle kaplanmış minarelerin kabarık sayısına bakarak, bu tekniğin daha çok tercih edildiği söylenebilir. İran'da kullanılan süslü örgüler hem desen hemde yüzey doluluğu bakımından Anadolu'dakilerden daha zengindir. Örneğin, ağ veya baklava örgüde kesişen çapraz hatların birden fazla oluşu, iç içe baklavalar meydana getirir, yüzey daha doludur. Ayrıca, ağ örgünün aynı minare gövdesinde dahi değişik şekillerde kullanıldığı ve desenlerde bir zenginlik meydana getirildiği görülür. Damghan'daki 1026-28 ve 1058 tarihli iki minare[73], Bistam ve Simnan Mescid-i Cuma minareleri[74] buna örnek olarak verilebilir.

Ancak, Anadolu'dakilerin aksine İran örneklerinde desenlerin sırlı kabaralarla sınırlandığı görülmez. Ağ örgüde kesişen hatlar sadece derin yivlerle belirtilmiştir. Parlak ve mat yüzeyli tuğlaların yanyana dizilmesi ile meydana gelecek kontrast yerine, girintili ve çıkıntılı yüzeylerin yanyana gelmesi ile ışık ve gölge hareketleri elde edilir. Anadolu tuğla minareleri içinde yalnız Konya Sahip Ata ve Sivas Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinde görülen bu girintili çıkıntılı tuğla örgüsünde dahi derinde kalan yüzeylere sırlı kabaraların yerleştirilmesi ile çift renklilik elde edilmiştir. İran minarelerinde çift renkli tuğla örgüler XIV. yüzyıldan önce yalnız iki minarede Isfahan Mescidi-i Ali ve Sarban Mescid-i Cuma minarelerinde göze çarpmaktadır[75]. Halbu ki XIV. yüzyıldan sonra yalnız çift renkli değil polikromik örgülerde çok kullanılır.

İran'da XIV. yüzyıldan önce yapılan minare gövdelerinde durum bu iken türbelerde hem kilit örgünün daha çok kullanıldığı, hemde süslü tuğla örgülerin erken örneklerde dahi çift renkli olarak işlendiği Damghan Pir-i Alemdar, Damghan Chihil Dukhtaran ve doğu Radkan'daki Pir-i Alemdar türbelerinde görülmektedir[76]. Bu hususlar da İran ve Anadolu minarelerinin gövdelerinde kullanılan tuğla örgülerde bir yakınlık olmasına rağmen esasta önemli farklar bulunduğunu, halbuki İran türbeleri ile Anadolu minareleri arasında daha sıkı bağların mevcut olduğunu göstermektedir ki aynı ilişkiye gövde şekillerini incelerken de değinmiştik.

VI. TUĞLA ÖRGÜLERİNİN GÖVDEDE DAĞILIŞI :

Tuğla örgülerinin seçimi ve dağılışı özellikle gövdede kendini belli eder. Bu dağılışta gövde şeklindeki oluşumun da bir katkısı olduğu kanısındayız. Gövdede tuğla örgüleri şu şekillerde kullanılır:

a. Kilit örgünün bütün gövdeyi sarması :

Özellikle XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen silindirik gövdeli minarelerde sırsız tuğlalarla örülen kilit

72. A. U. Pope, op. cit., Pl. 361 A.
O. Grabar, Pl. 317.

73. A. U. Pope, op. cit., Pl. 359 A. B.
O. Grabar, Pl. 197.

74. A. U. Pope, op. cit., Pl. 360 A,B.

75. Ibid, Pl. 362 A, B.
O. Grabar., op. cit., Pl. 316.

76. A. U. Pope, op. cit., Pl. 339 B, 340 A, 347 A.B.

örgü bütün gövdeyi sarar. Bu tür gövdelerde genellikle sırlı tuğlalarla işlenen Kufi yazı veya geometrik şekiller korniş altında veya pabuç üzerinde ince bir bordür halinde gövdeyi çemberler. Minarenin genel kompozisyonunu göz önüne alırsak bu şekilde ince bordürler halinde uygulanan süslemede bordürlerin inceliği ve belirli sahalarda yer almaları nedeniyle minare kompozisyonunun hakim unsuru değillerdir. Gövdede hemen göze çarpan ve ağırlığı üzerinde toplıyan unsur kilit örgü olarak örülmüş ve derz aralıklarının ince veya geniş oluşuna göre yüzeye sıkı veya gevşek bir doku veren sırsız tuğlalardır. Bu nedenle de minare gövdesi mat, tek renkli bir yüzeye sahiptir.

Kayseri ve Bayburt Ulu camilerinin minarelerinde tek bir yazı şeridi mukarnaslı korniş altında (Res. 10, 15), Sivas Ulu Camisinde biri korniş altında biri gövdenin ortasında olmak üzere iki yazı şeridi yer alır. (Res. 7) Bu tür dağılışa XIII. yüzyılın son çeyreğinden tek örnek Harput Arap Baba Mescidi minaresidir. (Res. 58) Geniş bir nesih yazı bandı kaidenin hemen üzerinde gövdeyi çemberler.

Malatya Ak Minare ve İsimsiz Minare'de, Konya Hatuniye Mescid-i ve Ankara Aslanhane Camisi minarelerinde ise yıldız veya baklava şekilli çinilerden meydana gelen ince bordürler korniş altında yer alarak, minare gövdesinin bu kısmına renk ve hareket katarlar. (Res. 26, 28, 19, 60)

b. Geniş yatay bordürler içinde değişik tuğla örgüler:

Bu türe giren silindirik minare gövdelerinde gövdeyi kesintisiz saran kilit örgü kullanılmayıp, değişik genişliklerde iki veya üç bordürün üst üste dizilmesi ile gövde kısımlara ayrılmıştır. Genellikle her bordür içindeki tuğla örgüsü başkadır ve kilit örgü de sırlı kabaraların ilavesiyle renklendirilmiştir.

Silindirik gövdenin bu şekilde yatay bordürlere ayrıldığı en erken örnek Aksaray Kızıl Minare'nin gövdesidir (Res. 30). İki geniş bordür gövdeyi ikiye böler. Bunlardan daha ince olan alttakinde dikey hatlarda devam eden zigzaglı örgü, üstteki bordürde ise derz aralarına sırlı kabaralar yerleştirilmiş kilit örgü yer alır. En üstte mukarnaslı korniş altında da ince bir geometrik geçme şeridi yer alır.

Akşehir Taş Medrese minaresinde genişlikleri farklı dört yatay bordür gövdeyi dört kısma böler. Kaidenin hemen üzerinden başlayıp birinci şerefeye kadar devam eden birinci bordürü ağ örgü sarar. Bordürün üst kenarı, çini mozayıklarla işlenmiş, ince bir şeritle sınırlanmıştır. Şerefeyi takip eden dar bordürde kilit örgü, üçüncü bordürde çapraz örgü ve bunun üzerinde ise tekrar ağ örgü yer alır. (Res. 33).

Kırşehir Cacabey Medresesi minaresinde silindirik gövde iki geniş bordürle bölünmüştür (Res. 55). Alttaki bordürde derzleri sırlı kabaralı kilit örgü, üsttekinde ise yatay olarak sıralanan zigzaglı örgü yer alır, iki bordürün arasını kafes örgü ince bir şerit ayırır.

Silindirik minare gövdelerinin bu şekilde yatay bordürlerle bölümlenmesi, değişik süslü örgüler ve bol miktarda kullanılan sırlı kabaralar yüzeye renk ve parlaklık katarlar ve bir önceki guruptaki minarelerin aksine kilit örgünün ağırlığı toplıyan ve gövdeyi kılıf gibi saran mat etkisini kaybettirirler.

c. Tek çeşit örgünün bütün gövdeyi sarması:

1. Çokgen dilimli gövdelerde:

Bir önceki gurupta görülen çapraz zigzag ve ağ örgüler bu guruba giren minarelerin gövdelerinde de kullanılmıştır, ancak iki değişiklik göze çarpar. Birincisi, gövde iki üç ayrı çeşit

örgü yerine tek çeşit bir örgü ile kaplanmıştır. İkincisi, örgü gövdeyi bütünüyle sarmasına rağmen gövdedeki dilimler prizmal çıkıntılar ve bunların arasında alternatif olarak tekrarlanan kaval silme veya ince şeritler kompozisyonda kesiklik yaratır.

Konya, İnce, Minareli Medrese minaresinde daire dilimlerle prizmal çıkıntıların yüzeylerini ağ örgü kaplar. Ancak, ağ örgünün devamlılığı, dilimler arasında yer alan, firuze renkli çinilerden yapılmış, kaval silmelerle muntazam aralıklarda kesilmiştir. Sivas Gök Medrese'nin her iki minaresinde de aynı düzen tekrarlanır. (Res. 44, 46). Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinin ikisine iki ayrı örgü tatbik edilmiştir. Kuzey batı minarede ağ örgü, kuzey doğu minarede ise çapraz örgü gövdeyi sarar, ancak dilimler arasındaki ince düz silmeler örgünün bütünlüğünü yer yer keser. (Res. 52, 53). Konya Sahip Ata Camisi'nin halen ayakta duran tek minaresinde örgü kompozisyonundaki kesiklik daha az barizdir ki buna da sebep dilimler arasında silmeler bulunmayışıdır (Res. 39).

2. Silindirik gövdelerde:

Yine tek çeşit bir örgü pabuç üzerinden başlıyarak mukarnaslı şerefe kornişine kadar devam eder. Gövde silindirik olduğu için örgünün devamlılığına mani olacak bir eleman yoktur. Sivas Çifte Minareli Medrese'nin minarelerinde Kufi yazı ile tek tek kelimeler meydana getiren örgü aralıksız gövdeyi kaplar. (Res. 49, 50). Afyon Ulu Camisi'nde ise sırlı kabaraların zırhladığı ağ örgü yer alır (Res. 57).

Yukarıdaki tasniften tuğla örgülerinin gövdedeki dağılışının hem devir farkına işaret ettiği, hemde gövde şekilleriyle bağıntılı olduğu dolayısıyla da gövdenin silindirik veya çokgen dilimli oluşunun örgü kompozisyonunun dağılışını etkilediği görülmektedir. Devir farkına işaret eden, özellikte XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde gövdeyi aralıksız saran mat kilit örgünün yerini yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren sırlı kabaralarla renklendirilmiş değişik süslü örgülerin alması ve bu kabaraların iki renkli parlak ve hareketli bir yüzey meydana getirmesidir.

Anadolu tuğla minarelerinde durum bu iken, XI. ve XII. yüzyıl İran tuğla minareleri içinde, ve neşriyata geçen örnekler arasında, sade kilit örgünün gövdeyi kapladığı tek örnek Isfahan Chihil Dukhtaran minaresidir[77]. Diğerlerinde gövde inceli kalınlı yatay bordürlere bölünmüştür ki bunlar hem sayıca hemde tuğla örgülerinin çeşitliliği bakımından daha zengindir. Damghan'daki iki minarede[78] gövde inceli kalınlı yedi bordüre bölünmüştür. Bütün bordürler biribirinden ince geometrik geçme şeritleri ile ayrılır. Simnan Mescid-i Cuma'da altı bordür, Bistam ve Isfahan Mescid-i Ali minarelerinde dört bordür silindirik gövdeleri kısımlara ayırır[79]. Bordür araları genellikle ince yazı şeritleri ile ayrılmıştır.

Daha öncede belirtildiği gibi bütün bu örgüler Anadolu'dakilerin aksine sırlı kabaralarla değil, tuğlaların girintili çıkıntılı yerleştirilmesi ile elde edilir. Bu yüzdende yüzeyde çift renklilik yerine ışık ve gölge oyunları göze çarpar. Şu halde gövde şekilleri ve malzeme kullanılışında olduğu gibi tuğla örgülerinin dağılışında da İran ve Anadolu arasında direkt bir etkiden ziyade değişik unsurların alınıp değişik niteliklerde kullanılması bahis konusu olabilir.

Yukarıda yaptığımız tasnifler neticesinde XIII. yüzyıl süresince inşa edi-

77. İbid. Pl. 361 A.
O. Grabar, Pl. 317.

78. A. U. Pope, op. cit., Pl. 359 A, B.
O. Grabar, Pl. 197.

79. A. U. Pope, op. cit., Pl. 360 A, B, 362 A, B.
O. Grabar, op cit., Pl. 184, 316.

len tuğla minarelerde konum, şekil, malzeme, teknik ve süsleme yönlerinde çok çeşitlilik bulunmasına rağmen bazı genellemelere gitmenin ve yüzyılın birinci ve ikinci yarısı arasında bazı belirgin farklara işaret etmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bunları kısaca şöyle özetliyebiliriz:

XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılan minareler genellikle yapıdan bağımsız olarak inşa edilmiştir ve yapı ile direkt bir ilişkileri yoktur. Yüzyılın ikinci çeyreğinden bazı minarelerin yapının herhangi bir köşesine eklendiği görülmekle beraber bunlar da bağımsızlıklarını kaybedip plân ve kütlede yapı ile kaynaştırılmamışlardır.

XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılan minarelerde kübik veya dikdörtgen prizmal kaideyi genellikle sekizgen bir pabuç takip eder ve bu iki elemanın üzerinde şerefeye doğru muntazam olarak incelen silindirik bir gövde yükselir. Özellikle yüzyılın ilk çeyreğine ait minarelerde kilit örgü şeklinde örülmüş sırsız tuğlaların gövdenin esas malzemesini teşkil ettiği ve yüzeye sıkı ve ya seyrek dokunmuş, tek renkli, mat bir doku verdikleri görülür. Sırlı tuğlalarla örülen yazı şeritleri ve geometrik kompozisyonların ise ancak bazı örneklerde kullanıldığı ve bunların da ince şeritler halinde şerefe altında yer alarak kilit örgülü yüzeyin bütünlüğünü etkilemediği göze çarpar.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırşehir Cacabey Medresesi minaresi dışında bütün diğer minarelerin yapıya eklendikleri ancak yine de yapı ile tam bir kaynaşma halinde olmadıkları görülmektedir. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde portal kompozisyonu ile birlikte tasarlanan ve portal çerçevesi üzerinde çift olarak yükselen minareler XIII. yüzyıl süresince yapılanlar içinde yapı ile en yakın ilişkide olanlardır. Yüzyılın son çeyreğinde yapılanlar yine portalin bir köşesine eklenmekle beraber kaideleri plân ve kütlede yapıdan taşan bağımsız elemanlar olarak şekillenirler.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında yapılan minarelerde çoğunlukla portal kütlesine bitişen ve payanda şeklini alan dikdörtgen prizmal kaide üzerinde kübik veya dikdörtgen prizmal bir pabuç yer alır. Pabuçtan gövdeye geçiş, pabuçun üst köşelerinde yer alan yarım prizmal veya yarım konik çıkıntılarla olur. Bu şekilde hazırlanan bir alt yapı üzerinde genellikle çokgen dilimli bir gövde yükselir. Gövdeleri dilimli olmayıp bu genelleme dışında kalan sadece iki örnek mevcuttur.

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde pek az sayıda minare gövdesinde rastlanan süslü tuğla örgülerin yüzyılın bilhassa üçüncü çeyreğinde çok kullanıldığı görülür. Bu örgülerin oluşumunda rol oynıyan sırlı tuğla kabaralar minare gövdelerine çift renkli, hareketli, parlak ve mat yüzeylerin yanyana gelerek tezatlar yaptığı bir görünüm verir.

Bazı minarelerin yukarıda bahsedilen genellemeye sokulamamasına rağmen, XIII. yüzyılın ilk ve ikinci yarısı arasında bariz bazı farklar bulunduğu ve yüzyılın ikinci yarısında hem konum hemde şekil, malzeme, teknik ve süslemede daha kompleks şekillere gidildiği göze çarpmaktadır.

Bu tür farklara işaret etmek XIII. yüzyıl tuğla minarelerinin tarihlenmesine az da olsa ışık tutabilir. Zira minarenin yapıdan sonra veya yapının minareden sonra inşa edildiği pek çok örneğin bulunuşu tarihlemeyi güçleştirmektedir. İncelemesi yapılan minareler içinde yalnız Erzurum Tepsi Minare, Akşehir Ulu Camisi ve Konya Hatuniye Mescidi minarelerinde özellikle minareye ait bir tarih kitabesi mevcuttur[80]. Konya Hoca Hasan Mescidi kaidesinde

80. Bak: not. 11, 14, 17.

bir kitabe yeri mevcutsada kitabe kaybolmuştur, Antalya Yivli Minarenin pabuç kısmındaki kitabenin ise esasta minareye ait olduğu şüphelidir[81]. Üzerlerinde tarih kitabesi bulunmayan minareler içinde sadece konumları portalle ilişkili olanlar için kesin sayılabilecek tarihler tespit edilebilir, diğerleri ancak yapının tarihi ve minarenin stil özellikleriyle açığa kavuşturulabilir. Bu sebepten yukarıda da belirttiğimiz gibi konum, şekil ve diğer elemanlar için bazı özellikler tespit edebilmek tarihlemeye ışık tutabilir.

81. Bak; not. 15.

A STUDY ON THIRTEENTH CENTURY BRICK MINARETS IN ANATOLIA

Ömür BAKIRER

Summary

The general form of the minaret was determined according to local styles and local materials of the Eastern and Western Islamic countries, before its introduction to Anatolia. Leaving aside the problems of origin[1], we can briefly summarize the sources which have influenced the formation of the early Anatolian minarets.

The minarets erected in Anatolia, starting from the second half of the XII, th. century, have developed in two lines originating form two different sources[2]. The ones in South-Eastern Anatolia, from the beginning of the Ortokid period until the XVI. th. century, are built with cut stones, with cubic bases and rectangular prism shaped shafts. The origin both for the material and the form is linked with Arabic and Syrian traditions[3]. The second type is the ones built in Eastern and Central Anatolia starting from mid XII. th. century, increasing both in quality and quantity during the XIII. th. century, and continuing with rather inferior examples in the XIV. th. century. The origins of these minarets built in brick with cylindrical or flanged shafts may be sought in Central Asia, Turkestan and Persia[4].

In this study, twenty-nine minarets built from the second half of the XII. th. century until the end the XIII. th. century, were included in the catalogue and a classification was made according to their relation to the building, form, material, technique and decoration. This classification has made it possible to indicate that, even though each minaret carries individual features, it is still possible to find general characteristics and to point out differences between the ones erected during the first half and those erected during

1. Various hypothesis have been put forward for the meaning of the word, its origin, where and when it was first employed in Islamic architecture, and the evolution of different types. For these see:

E. Diez, 'Minare' *"İslâm Ansiklopedisi*, vol. VIII., İstanbul, 1960, p. 323-329.

E. Diez, in *A Survey of Persian Art*, ed. A. U. Pope, London, 1938-39, (sec. ed. 1967), p. 928-ff.

M. van Berchem, 'Mimâri', *Islam Ansiklopedisi* vol. VIII, İstanbul, 1960, p. 318.

C.E. Arseven, 'Minare' *Sanat Ansiklopedisi*, vol. III, p. 1409-1410.

S. Eyice, 'Minare, *İslâm Ansiklopedisi*, vol. VIII, İstanbul, 1960, p. 329 ff.

S. Çetintaş, 'Minarelerimiz', *Güzel Sanatlar Dergisi*, İstanbul, vol. IV., p. 57-74.

2. S. Eyice, loc. cit.

3. E. Diez, 'Minare', op. cit., p. 324; claims that in Syria the minarets with square shafts were influenced by the preislamic tomb towers, light houses, watch and bell towers.

S. Eyice, loc. cit.,

4. Earlier monuments in Central Asia and Eastern Islamic countries, such as watch, light and fire towers, pillars on which the codes were inscribed and the boundry stones are mentioned as a possible source of influence for the towers in Ghazna, and the towers and minarets built during the X. th. and XI. th. centuries in Persia. These were inturn carried to Anatolia by the Turcs. See:

E. Diez, loc. cit.

E. Diez, *A Survey of Persian Art*, op. cit., p. 928-929.

E. Schroeder, in *A Survey of Persian Art*, op. cit., p. 1027.

A. U. Pope, *Persian Architecture*, London, 1965, Pl. 82, 83, 84, 163, 165, 167, 168.

R.M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, (trans. by. C.T. Berktin), İstanbul, 1941, p. 35.

D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, 1965, p. 57.

the second half of the XIII. th. century.

The minarets erected during the first half of the century, are usually isolated from the building and built at a close distance to it, such as the minaret of the Ulu Cami in Sivas and that of the Akşebe Sultan Mescidi in Alanya. There are only a few which flank the building at one corner or are incorporated into the plan. Yet, even then they do not loose their individuality, and do not become a unified whole with the building. Within this period, the cubic or rectangular prism shaped base is followed by an octagonal transition zone, over which rises a tall cylindrical shaft tapering slightly towards the cornice. The surface of the shaft is covered with plain bricks laid in common bond. This gives a matt, loose or closely knit texture to the surface of the shaft. The inscription bands, where glazed bricks delineate the script, are used sparingly, They usually appear below the stalactited cornice and do not interrupt the common bond brick word. The shafts of the minarets of the Ulu Cami in Sivas, Kayseri and Bayburt are treated in this manner. (Pl. 6, 7, 8, 9, 10, 15, 16).

During the second half of the century, except for a single example, all minarets are integrated into the main mass of the building. Those built during the third quarter of the century, are incorporated to the portal scheme and rise in pairs above the framework of the portal. The minarets of the Gök Medrese, the Çifte Minareli Medrese in Sivas; the Sahip Ata Mosque in Konya and the Çifte Minareli Medrese in Erzurum are built in pairs, their bases flanking the portal. These seem to have the colesest unity with the building when compared to the rest of the minarets. (Pl. 45, 46, 49, 50, 38, 39, 51, 52). The ones erected during the last quarter of the century, are still attached to one side of the portal, but their bases protrude from the main mass of the building as individual elements. (Pl. 58, 59, 60, 61).

The minarets erected during the second half of the century, have cubic or rectangular prism shaped bases flanking the two sides or one side of the portal. The base is followed by a cubic or rectangular prism shaped transition zone. There are half pyramidal or half conical projections at their upper corners which create a gradual change to the shaft. With the exception of two minarets, the shafts are enriched by the addition of semicircular gadroons and stellate flanges. (Pl. 42, 43, 44, 36, 38, 45, 46, 51, 52). Decorative brick bonds, which start to be used during the second quarter of the XIII. th. century, are more abundant during the second half. These bonds are delineated either by the addition of glazed end-plugs to the vertical joints of the common bond or by the alternative use of plain brikcs and end-plugs according to herringbone, lozenge or zigzag patterns. One bond covers the shaft from bottom to top as on the minaret of the İnce Minareli Medrese in Konya, Gök Medrese in Sivas, Çifte Minareli Medrese in Sivas and the Çifte Minareli Medrese in Erzurum, (Pl. 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52); or four different bonds are placed one above the other in parallel horizontal registersas in the minaret of the Taş Medrese in Akşehir. (Pl. 32, 33). These decorative brickbonds, where glazed end-plugs add color and glitter to the surface, are in constrast to the earlier ones where the matt, common bond brick work plays a predominant part.

Even though the immediate predecessors of the XIII. th. century Anatolian brick minarets are those erected in Persia, the Anatolian ones differ from these in certain respects. Persian brick minarets are usually attached to

the North corner of the building and this appears to be the most customary location from the time of the Ghaznavids until the end of the Seldjuk era[5]. It is assumed that, minarets rising in pairs over the portals were in use towards the end of the XII. th. century[6]. Yet, this is not certain and among the existing examples the earliest double minarets belong to the XIV. th. century Double minaret Mosque in Isfahan[7].

It has been pointed out that, the earliest Persian minarets seem to have been, like those of Western Islamic lands, square at least in their lower stories. The plain round minaret which was to become so characteristically Persian seems to have made its appearance in the North-East and not before the XI. th. century[8]. The Persian minarest with cylindrical shafts show a distinct variation from the Anatolian ones. Except a few they start slimmer and taper more rapidly towards the gallery, thus look more slender[9]. Shafts articulated with flanges and gadroons do not appear to be a common feature of Persian minarets if we take into consideration the existing ones, the unique example with a gadrooned shaft is the minaret at Jar Kurgan, dated to late, X. th. or early XI. th. century. On the other hand, flanged and gadrooned shafts are used quite often for Persian tomb towers built from the XI. th. century onwards. Thus if an origin has to be sought for the Anatolian minarets with gadrooned and flanged shafts, one should look at the Persian tomb towers rather than the minarets, and instead of trying to establish direct influences one should accept that certain elements have been adopted but changed according to the character of the local architecure.

The decoration of the Persian brick minarets are far more elaborate. The unique example where the shaft is covered with an overall common bond, is the minaret of the Chihil Dukhtaran in Isfahan. On others the shaft is divided into horizontal registers of different bonds. Usually six or seven registers with different bonds are placed on top of each other and as the number of the registers are increased a richer surface texture is attained[13]. Besides this there is a basic difference which immediately distinguishes the Anatolian minarets from the Persian ones. On the shafts of the Persian minarets, the decorative bonds are produced by depressed and raised bricks and without the addition of tiles[14]. Until the XIV. th. century polychromy is attained only on two minarets Persia[15]. Whereas in Anatolia, almost always, glazed end-plugs are added in order to delineate the patterns. This again shows a closer relationship to the tomb towers in Persia, rather than the minarets[16].

5. E. Schroeder, op. cit., pp. 1028-1029.

6. Ibid.

7. Ibid., Pl. 364.

8. Ibid., p. 1026-1027.

9. Ibid., Pl. 260, 359 B, 359 A, 360 A, 353 B, 361 A, B, 365 B.

O. Grabar, *Islamic Architecture and Its Decoration*, London, 1967, Pl. 196, 197, 285, 286, 117, 184, 212, 214.

10. E. Schroeder, op. cit., p. 1027, Fig. 363.

11. Ibid., Pl. 355, 356 B, 337, 346, 348 B, 348 A, 347 A, Fig., 336, 358.

12. Ibid., Pl. 361 A,
O. Grabar, op. cit., Pl. 317.

13. E. Schroeder, op., Pl. 359 A,B, 360 A,B, 362 A,B.
O. Grabar, op. cit., Pl. 197, 184, 316

14. E. Schroeder, loc. cit.
O. Grabar, loc. cit.

15. These are the minarets of the Masjid-i Ali in Isfahan, and the minaret of the Masjid-i Juma in Sarban See:
E, Schroeder, Pl. 362 A,B,
O. Grabar, op. cit., Pl. 316.

16. See above, note 11.

NAME	DATE	LOCATION	FORM - BASE	FORM - TRANSITION ZONE	FORM - SHAFT	FORM - BALCONY	MATERIAL, TECHNIQUE BASE	MATERIAL, TECHNIQUE - TRANSITION ZONE	MATERIAL, TECHNIQUE - SHAFT	MATERIAL, TECHNIQUE - BALCONY	DISRIBUTON OF BONDS ON THE SHAFT
1. Erzurum, Tepsi Minare (Pl. 1, 2)	Depending on the inscription panel, encircling the upper part of the shaft it is dated to the late XII th. c. See: Note. 17	Located on the buttress at the south west of the Inner castle, at a close distance to the Citadel mosque.	The buttress takes the place of the base.	None.	Cylindrical, thick and low.	Late addition, clock added in late XIX th. century.	The buttress is of cut stone.	—	Brick, common bond; lozenge patterned bond above the inscription band.	—	Common bond covers the shaft, lozenge patterned bond and the inscription are placed in narrow bands on the upper part.
2. HARPUT, Ulu Cami (Pl. 3, 4)	According to its inscription panel the mosque was built in 1155-56 or 1165-66, the minaret might be earlier. See: Note. 24.	Enclosed within the exterior walls, at the north west corner of the mosque.	Rectangular prism shaped.	Octagonal.	Cylindrical, thick and low; leaning towards south.	Late addition, upper part of shaft straightened.	Cut stone, geometric interlace with bricks in two norrow bands	Brick and volcanic stones used together.	Brick, herringbone bond, decorative bond.	Brick, later addition	Three bonds placed in large registers divide the shaft.
3. VAN, Ulu Cami, (Pl. 5)	Probably during the second half of the XII. th century. See: Note. 19.	Attached to the west corner of the North wall.	Cube shaped, the side flanking the wall is chamfered.	None.	Cylindrical, thick and low, upper part broken.	Broken	Brick, common bond.	—	Brick, the glazed end-plugs which delineated the herringbone bond have fallen off.	—	The herringbone bond covered the complete shaft in the original, a norrow band dividing it into two parts.
4. SİVAS, Ulu Cami (Pl. 6, 7, 8)	Probably early XIII. th. century See: Note. 5.	Located ca. 10-15 cm. away from the south east corner of the mosque.	Octagonal, each side 1.50 m. wide, 1.80 m. tall, blind arches on each side.	None.	Cylindrical, tapers towards the balcony.	The first row of the stalactited cornice original, the upper rows and balcony later addition.	Brick, common bond. Inscription bands on the arches with glazed bricks.	—	Brick, common bond; turquoise glazed bricks on the inscription bands.	Brick and glazed mosaic tiles inside the stalactite cells delineate geometric compositions.	The common bond covers the shaft. Two inscription bands appear below the balcony and at the center of the shaft.
5. KAYSERİ, Ulu Cami (Pl. 9, 10)	Probably early XIII. th. century See: Note. 6.	Close to the west wall of the mosque.	Rectangular prism, base 5.00x5.00 m., height 10.00 m.	Octagonal.	Cylindrical, tapers slowly towards the balcony.	Stalactited cornice and balcony later addition.	Cut stone.	Brick, common bond.	Brick, common bond; turquoise colored glazed bricks on the inscription band.	Brick, later addition.	Common bond covers the shaft. A norrow band of inscription is placed below the balcony.
6. AKŞEHİR, Ulu Cami (Pl. 11, 12)	Inscription panel on the base gives the date 610 H/1213 A.D. See: Note. 11.	10.00 m. away from the mosque, attached to the peripheral wall.	Cube shaped, base measurements 4.80x4.80 m.	Octagonal; blind arches on each face.	Cylindrical, tapers slowly towards the balcony.	Broken.	Brick, common bond. Inscription carved on rear face of reused stone, two reused stelles on either side.	Brick, common bond; herringbone bond star shaped tiles within the blind arches.	Brick, common bond.	—	Common bond covers the complete shaft.
7. AKŞEHİR, Güdük Minare Mescidi. (Pl. 13, 14)	The inscription panel on the portal gives the date 624 H/1226 A.D. See: Note. 20.	The base flanks the south east corner of the mosque.	Cube shaped.	Octagonal; blind arches on each face.	Cylindrical, tapers slightly towards balcony.	Broken.	Brick, common bond.	Brick, common bond, herringbone bond. Square shaped glazed bricks and herringbone bond within blind arches.	Brick, common bond.	—	Common bond covers the complete shaft.
8. BAYBURT, Ulu Cami (Pl. 15, 16)	First half of the XIII. th. century. See: Note. 8.	1.00 m. away from the north west corner of the mosque.	Rectangular prism shaped, base measurements 3.20x3.65 m., height 7.00 m.	Octagonal; blind arches on each face.	Cylindrical, tapers slightly towards balcony.	Late addition.	Cut stone.	Brick, common bond; herringbone bond within blind arches, glazed units have fallen off.	Brick, common bond; turquoise glazed bricks in the inscription band.	Brick, later addition.	Common bond covers the complete shaft; norrow inscription band below balcony.
9. ALANYA, Akşebe Sultan Mescid. (Pl. 17, 18)	Inscription panel on the portal gives the date 628 H/1230 M. See: Note 7.	3.00 m. away from the north east corner of the mosque.	Cube shaped, base measurements 2.80 x 2.80 m.	Cube shaped, corners chamfered.	Cylindrical, upper section restored.	Broken, restored.	Irregular cut stones.	Brick, common bond; glazed end-plugs in the vertical joints.	Brick, common bond; glazed end-plugs in the vertical joints.	—	Common bond with glazed end-plugs in the vertical joints covers the shaft completely.
10. KONYA, Hatuniye Mescid. Pl. 19, 20, 21, 22, 23)	The inscription panel inserted on the shaft gives the date 627 H/1230 M for the construction. See: Note. 14	Close to the east wall of the present mescid which is later than the minaret.	Cube shaped.	Cube shaped, corners chamfered.	Octagonal.	All three tiers of the stalactited cornice are original.	Cut stone.	Cut stone	Brick, common bond.	Brick, geometric patterns with glazed tile mosaics within the stalactite cells.	Common bond covers the shaft completely
11. KONYA, Zemburi Mescid, (Pl. 24)	Probably from the first half of the XIII. th. century. See: Note. 27	Placed at the North east corner of the portico and incorporated to the main mass of the building.	Rectangular prism shaped.	Octagonal.	Cylindrical, upper section broken,	Broken.	Cut stone.	Brick, common bond.	Brick, herringbone bond.	—	Herringbone bond covers the shaft completely.
12. MALATYA, Ulu Cami (Pl. 25)	Belongs to the first period of the mosque, 645 H/1247 M. See: Note. 26.	Placed at the north east corner of the mosque, within the walls.	Rectangular prims shaped.	Octagonal.	Cylindrical, tapers towads the balcony.	Broken.	Cut stone.	Brick, common bond	Brick common bond, square gaps on the vertical joints.	—	Common bond covers the shaft completely
13. MALATYA, Unnamed Minaret. (Pl. 26, 27)	Probably contemporary with the Ulu Cami. See: Note. 13.	Probably away from the building.	Cube shaped.	Octagonal.	Cylindrical, tapers towards balcony.	Broken.	Rough cut stones.	Brick common bond, square gaps on vertical joints.	Brick, common bond, square gaps on vertical joints.	—	Common bond covers the shaft completely; Turquoise glazed, star shaped tiles are lined in narrow bands over the transition zone and below the cornice.
14. MALATYA, Ak minare (Pl. 28, 29)	Probably contemporay with the Ulu Cami. See: Note. 16.	Probably away from the mosque.	Cube shaped	Octagonal; blind arches on each face.	Cylindrical, tapers towards balcony.	The first tier of the original stalactited cornice is in-situ.	Irregular coursing, cut stones.	Brick, common bond.	Brick, common bond.	The stalactite cells are in brick.	Common bond covers the shaft completely.

NAME	DATE	LOCATION	FROM - BASE	FORM - TRANSITION ZONE	FORM - SHAFT
15. AKSARAY, Kızıl Minare. (Pl. 30, 31)	Second quarter of the XIII, th. century. See: Note. 12	Probably away from the mosque.	Cube shaped, the corners chamfered in the shape of triangles.	Cube shaped, corners chamfered.	Cylindrical, tapers slightly towards balcony.
16. AKŞEHİR, Taş Medrese. (Pl. 32, 33).	Probably built during the additions in 648 H/1250 M. See Note: 21.	Flanks the north west corner of the portico.	Vertically placed rectangular prism. 3.00 x 3.00 x 4.50 m.	None.	Cylindrical, tapers slightly towards balcony.
17. KONYA, Hoca Hasan Mescidi. (Pl. 34, 35)	Probably from the second or third quarter of the XIII. th. century. See: Note. 23.	Flanks the north east corner of the portico.	Horizontally placed rectangular prism. Base 2.90x3.90, height close to half of it.	Cube shaped, half cone shaped projections at the upper corners.	Polygonal, 4 stellate flanges alternate with 4 gadroons. Above the balcony, 8 flanges alternate with 8 gadroons.
18. ANTALYA,, Yivli Minare. (Pl. 36, 37)	Second or third quarter of the XIII. th. century. See: Note. 15.	Close to the east wall of the present mosque. Probably it was located at a distance from the original mosque.	Vertically placed rectangular prism	Octagonal, blind arches on each face.	Polygonal, 8 gadroons with narrow flat mouldings in between.
19. KONYA, Sahip Ata Cami, (Pl. 38, 39)	The portal inscription gives the date 656 H/1258 A.D. See: Note. 28.	The abutment-like bases flank the two sides of the portal.	Vertically placed rectangular prism.	Cube shaped, corners chamfered.	Polygonal, 3 gadroons alternate with 1 stellate flange, this pattern is repeated four times.
20. SİİRT, Ulu Cami. (Pl. 40, 41).	Probably added during the restorations in 659 H/1269 A.D. See: Note. 9	Located at the north elevation at a distance from the portal .	Vertically placed rectangular prism.	Cube shaped.	Cylindrical, slightly tapers towards gallery.
21. KONYA, İnce Minareli Medrese. (Pl. 42, 43, 44)	Probably built between 656 H/ 1258 A.D. 678 H/ 1279 A.D. See: Note. 22.	Originally the minaret flanked the south wall of the mescid. At present since the mescid has collapsed it is away from the building.	Vertically placed rectangular prism.	Cube shaped, half prism shaped projections at the upper corners.	Polygonal, 8 gadroons with rib mouldings in between. On the upper section, flat mouldings in between.
22. SİVAS, Gök Medrese (Pl. 45, 46, 47, 48)	The portal inscription gives the date 670 H/1272 A.D. See: Note. 29.	The abutment like bases flank the two sides of the portal.	Vertically placed rectangular prism.	Rectangular prism shaped, half conic projections at the upper corners.	Polygonal, 8 gardoons with rib mouldings in between.
23. SİVAS, Çifte Minareli Medrese.	The portal insciription gives the date 670 H/ 1271 A.D. See: Note. 31.	The bases are placed behind the portal framework rising over the walls.	Vertically placed rectangular prism.	Rectangular prism shaped, half conic projections at the upper corners.	Cylindrical, slender.
24. ERZURUM, Çifte Minareli Medrese. (Pl. 51, 52, 53, 54)	Probably from the third quarter of the XIII th. century. See: Note. 30.	The abutment like bases flank the two sides of the portal.	Vertically placed rectangular prism.	Cube shaped, half pyramidal projections at the upper corners.	Polygonal, 16 gadroons with flat mouldings in between.
25. KIRŞEHİR, Cacabey Medresesi. (Pl. 55, 56)	The portal inscription gives the date 671 H/1272 A.D. See: Note. 10.	ca. 22 cm away from the south east corner of the building.	Vertically placed rectangular prism 3.00x3.00; height, half.	Octagonal.	Cylindrical, tapers slightly towards the balcony.
26. AFYON, Ulu Cami (Pl. 57)	Portal inscription gives the date 671 H/1272 A.D. See: Note. 34	Flanks the side of the north portal.	Vertically placed rectangular prism.	Triangulated belt.	Cylindrical, tapers slightly towards balcony.
27. HARPUT, Arap Baba Mescid. (Pl. 58, 59)	Portal inscription gives the date 678 H/1279 A.D. See: Note. 32	Flanks the west side of the north portal.	Octagonal.	None	Cylindrical, upper part broken, recently repaired.
28. ANKARA, Aslanhane Cami (Pl. 60, 61)	Probably from the last quarter of the XIII. th century. See: Note. 33.	Flanks the north side of the west portal.	Vertically placed rectangular prism.	Octagonal.	Cylindrical, tapers slightly takes an hexagonal from below gallery .

İSİM	TARİH	KONUM	ŞEKİL - KAİDE	ŞEKİL - PABUÇ	ŞEKİL - GÖVDE	ŞEKİL - ŞEREFE	MALZEME, TEKNİK - KAİDE	MALZEME, TEKNİK - PABUÇ	MALZEME, TEKNİK - GÖVDE	MALZEME, TEKNİK - ŞEREFE	TUĞLA ÖRGÜLERİNİN GÖVDEDE DAĞILIŞI
15. AKSARAY, Kızıl Minare (Res. 30 31)	XIII. yy. ın ikinci çeyreği. Bak: Not. 12.	Muhtemelen yapıdan ayrı.	Küp şekilli, köşeleri üçgen pahlı.	Küp şekilli, köşeleri pahlı.	Silindirik, şerefeye doğru muntazam incelir.	Mukarnaslı şerefe kornişinin üç sırasıda orijinal, şerefe korkuluğu muhtes.	Muntazam kesme taş.	Muntazam kesme taş.	Tuğla, kilit ve zigzaglı örgü.	Mukarnas yuvaları içinde tuğla ve çini mozayıkla geometrik kompozisyonlar.	Kilit ve zigzag örgü değişik genişlikte iki band içinde yer alır ve gövdeyi iki kısma böler.
16. AKŞEHİR, Taş Medrese (Res. 32, 33)	Muhtemelen 648 H/1250 M. yılında yapılan ilâveler sırasında, inşa edildi. Bak: Not. 21.	Mescidin son cemaat mahallinin kuzey batı köşesine eklenir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli. 2.00 x 3.00 x 4.50 m.	Yok.	Silindirik, yukarıya doğru muntazam incelir.	Çift şerefeli, birincide şerefe korkuluğu orijinal, ikinci muhtes.	Kesme ve devşirme taşlar birlikte kullanılmış.	—	Tuğla, kilit, zigzag ve baklavalı örgü.	Orijinal olan birinci şerefe korkuluğu tuğla.	Değişik genişlikte bordürler içinde yer alan kilit ve süslü örgüler, gövdeyi kısımlara böler.
17. KONYA, Hoca Hasan Mescidi. (Res. 34, 35)	Muhtemelen XIII. yy. ın ikinci veya üçüncü çeyreği. Bak: Not. 23.	Son cemaat mahallinin kuzey doğu köşesine eklenir.	Yatay yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli. Taban, 2.90 x 3.90. yükseklik yarısı.	Küp şekilli, üst köşeleri yarım konik çıkıntılı.	Çokgen, eş genişlikte 4 prizma, 4 daire çıkıntı nöbetleşe dizilir. Şerefe üstünde 8 daire çıkıntı, 8 kaval silme.	Mukarnaslı şerefe kornişinin iki sırası da orijinal muhtemelen çift şerefeli idi.	Kesme ve devşirme taşlar birlikte kullanılmış.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, kilit örgü.	Mukarnas yuvaları içinde tuğla ve çini mozayıkla geometrik kompozisyonlar.	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar.
18. ANTALYA, Yivli Minare. (Res. 36, 37)	Muhtemelen XIII. yy. ın ikinci veya üçüncü çeyreği. Bak: Not. 15.	Şimdiki caminin doğu cephesine yakın mesafede. Orijinaldede yapıdan ayrı olması muhtemel.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Sekizgen, her kenarda sağır kemerler.	Çokgen, 8 daire dilim, aralarında düz ince silmeler.	Mukarnaslı korniş ve korkuluk muhtes.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde yer yer sırlı kabaralar.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, muhtes.	Kilit örgü gövdeyi bütünüyle kaplar, yer yer sırlı kabaralar.
19. KONYA, Sahip Ata Camisi. (Res. 38, 39)	Portal kitabesine göre 656 H/1258 M. tarihli. Bak: Not. 28.	Payanda şeklini alan kaideler portal çerçevesinin iki kenarına eklenir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Küp şekilli, köşeleri pahlı.	Çokgen, üç daire dilim bir prizmal çıkıntı olmak üzere dört kere tekrarlanır.	Mukarnaslı şerefe kornişi muhtes.	Kesme taş.	Tuğla, süslü örgü; kufi kelimeler, sırlı tuğlalar girintilere yerleştirilmiş.	Tuğla, süslü örgü, tek tek tekrarlanan geometrik şekiller, sırlı tuğlalar girintilere yerleştirilmiş.	Tuğla, muhtes.	Tek tek geometrik şekiller dilimler ve prizmal çıkıntılar üzerinde dikey yönde dizilir.
20. SİİRT, Ulu Camisi. (Res. 40, 41)	659 H/1260 M. tarihinde yapılan restorasyon sırasında ilâve edilmiş olması muhtemel. Bak: Not. 9.	Caminin kuzey cephesi önünde, portale yakın mesafede.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma.	Küp şekilli.	Silindirik, şerefeye doğru az incelir.	Kırık.	Tuğla, kilit örgü, sırlı tuğla ile süslü örgü. Tuğlalar onarımda yenilenmiş.	Tuğla, sırlı tuğla ile süslü örgü. Sırlı tuğlalar yenilenmiş.	Tuğla, sırlı tuğlalarla belirtilen zigzag ve baklavalı örgü.	Kırık.	Değişik kalınlıkta süslü örgü bordürleri gövdeyi kısımlara böler.
21. KONYA, İnce Minareli Medrese. (Res. 42, 43, 44)	656 H/1258 M - 678 H/1279 M. arasında yapılmış olması muhtemel. Bak: Not. 22.	Orijinalde mescidin güney duvarına bitişik inşa edilmiş, halen mescid yıkıldığı için yapıdan ayrı.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Küp şekilli, üst köşeleri prizmal çıkıntılı.	Çokgen, 8 daire dilim, aralarında kaval silmeler. Üst kısımda daire dilimler arasında düz silmeler.	Orijinalde çift şerefeli idi, halen üst kısmı yıkık.	Kesme taş, yüksek kabartma oymalar, etraflarını kaval silmeler dolaşan sağır kemerler.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, sırlı kabaralarla belirtilen baklavalı örgü.	Kırık.	Baklavalı örgü gövdeyi bütünüyle sarar, kaval silmelerle yer yer kesilir.
22. SİVAS, Gök Medrese. (Res. 45, 46, 47, 48)	Portal kitabesine göre 670 H/ 1271 M. tarihinde inşa edildi. Bak: Not. 29.	Payanda şeklini alan kaideler portal çerçevesinin iki kenarına eklenir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Dikdörtgen prizma şekilli, üst köşeleri yarım konik çıkıntılı.	Çokgen, 8 daire dilim, aralarında kaval silmeler.	Mukarnaslı korniş muhtes.	Kesme taş, yüksek kabartma bitkisel ve geometrik kompozisyonlar.	Tuğla, sırlı kabaralarla belirtilen süslü örgü.	Tuğla, sırlı kabaralarla belirtilen baklavalı örgü.	Tuğla, muhtes.	Baklavalı örgü gövdeyi bütünüyle sarar, kaval silmelerle yer yer kesilir.
23. SİVAS, Çifte Minareli Medrese. (Res. 49, 50)	Portal kitabesine göre 670 H/1271 M. tarihinde inşa edildi. Bak: Not. 31.	Kaideler portal çerçevesi arkasında yer alır ve beden duvarı üzerinde yükselir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Dikdörtgen prizma şekilli, üst köşeleri yarım piramidal çıkıntılı.	Silindirik, ince.	Mukarnaslı korniş muhtes.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde sırlı tuğla kabaralarla kufi kelimeler.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde sırlı kabaralar.	Tuğla, sırlı kabaralarla belirtilen kufi kelimeler.	Tuğla, muhtes.	Kufi yazı ile tek tek kelimeler gövdeyi aralıksız kaplar.
24. ERZURUM, Çifte Minareli Medrese. (Res. 51, 52, 53, 54)	Muhtemelen XIII. yy. ın üçüncü çeyreği. Bak: Not. 30.	Payanda şeklini alan kaideler portal çerçevesinin iki kenarına eklenir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Küp şekilli, üst köşeleri yarım piramidal çıkıntılı.	Çokgen, 16 daire dilim, aralarında ince, düz silmeler.	Mukarnaslı şerefe kornişinin ilk sırası mevcut.	Kesme taş, yüksek kabartma oyulmuş geometrik geçme ve hayat ağacı panoları.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde sırlı kabaralar.	Tuğla, sırlı kabaralarla belirtilen çapraz ve baklavalı örgü.	Tuğla, yer yer çini mozayık kalıntıları.	Gövdelerin birini çapraz, diğerini baklavalı örgü aralıksız kaplar, ince silmelerle yer yer kesilir.
25. KIRŞEHİR, Cacabey Medresesi. (Res. 55, 56)	Portal kitabesine göre 671 H/1272 M. tarihinde inşa edildi. Bak. Not. 10.	Yapının güney doğu köşesinden 22 cm. uzaklıkta.	Yatay yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli. Taban, 3.00 x 3.00 m., yükseklik yarısı.	Sekizgen.	Silindirik, şerefeye doğru az incelir.	Mukarnaslı korniş muhtes.	Muntazam kesme taş örgü.	Muntazam kesme taş.	Tuğla, kilit örgü ve sırlı kabaralarla belirtilen zigzaglı örgü.	Tuğla, muhtes.	Kilit örgü ve zigzag örgü değişik kalınlıkta bordürler içinde gövdeyi kısımlara böler.
26. AFYON, Ulu Camisi. (Res. 57)	Portal kitabesine göre 671 H/1272 M. tarihinde inşa edildi. Bak: Not. 34.	Yapının kuzey duvarına ve kuzey portalinin kenarına eklenir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma şekilli.	Üçgenli kuşak şeklinde.	Silindirik, yukarıya doğru muntazam incelir.	Mukarnaslı korniş ve şerefe korkuluğu muhtes.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, sırlı tuğla kabaralarla belirtilen baklavalı örgü.	Tuğla, muhtes.	Baklavalı örgü bütün gövdeyi sarar.
27. HARPUT, Arap Baba Mescidi. Res. 58, 9)	Portal kitabesine göre 678 H/1279 tarihinde inşa edildi. Bak: Not. 32.	Kuzey cephedeki portalin batı kenarına eklenir.	Sekizgen.	—	Silindirik, üst kısmı kırık, onarılmış.	Kırık.	Kaba yonu taş.	—	Tuğla, kilit örgü; kitabe şeridinde çini mozayık.	—	Kilit örgü gövdeyi sarar, kaidenin hemen üstünde geniş yazı bordürü.
28. ANKARA, Aslanhane Camisi. (Res. 60, 61)	Muhtemelen XIII. yy. ın son çeyreği. Mimber kitabesine göre 689 H/1289-90 M. tarihinde inşa edildi. Bak: Not. 33.	Batı cephedeki portalin kuzey kenarına eklenir.	Dikey yerleştirilmiş dikdörtgen prizma.	Sekizgen.	Silindirik, az incelir, şerefe altında altıgen şekil alır.	Muhtes.	Kesme ve devşirme taş.	Tuğla, kilit örgü, yer yer sırlı kabaralar.	Tuğla, kilit örgü, firuze rengi sırlı yıldız ve baklava şekilli çiniler.	Tuğla, muhtes.	Kilit örgü bütün gövdeyi sarar, üst kısımda ince bandlar içinde yıldız ve baklava şekilli çiniler.

İSİM	TARİH	KONUM	ŞEKİL — KAİDE	ŞEKİL - PABUÇ	ŞEKİL - GÖVDE	ŞEKİL - ŞEREFE	MALZEME, TEKNİK - KAİDE	MALZEME, TEKNİK - PABUÇ	MALZEME, TEKNİK - GÖVDE	MALZEME, TEKNİK - ŞEREFE	TUĞLA ÖRGÜLERİNİN GÖVDEDE DAĞILIŞI
1. ERZURUM, Tepsi Minare (Res: 1, 2)	Gövdenin üst kısmını dolaşan kitabe metnine dayanarak XII. yy. sonuna tarihlenir. Bak: Not. 17	Kale camisinin batı duvarına yakın mesafede yer alan kale burcu üzerinde yükselir.	Kale burcu kaide yerini tutar.	Yok	Silindirik, kalın ve basık.	Muhtes, XIX yy. da saat ilâve edilmiştir.	Kale burcu kesme taş.	—	Tuğla, kilit, örgü; yazı şeridi üzerinde baklavalı örgü.	—	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar; baklavalı örgü ve yazı üst kısımda iki ince bordür olarak yer alır.
2. HARPUT, Ulu Cami (Res: 3, 4)	Kitabeye göre cami 1155-56 veya 1165-66 tarihinde yapılmıştır, minare daha erken olabilir. Bak: Not. 24.	Caminin kuzey batı köşesinde, dış duvar içine gizlenmiş.	Dikdörtgen prizmal.	Sekizgen	Silindirik, kalın ve basık, güneye doğru meyilli.	Muhtes, gövdedeki eğim düzeltilerek şaküline getirilmiş.	Kesme taş, iki ince şerit içinde tuğla ile geometrik geçme.	Tuğla ve volkanik taş gelişigüzel örülmüş.	Tuğla, balık sırtı örgü, süslü örgü.	Tuğla, muhtes.	Değişik örgülü üç bordür gövdeyi bölümlere ayırır.
3. VAN, Ulu Cami (Res: 5)	Muhtemelen XII. yy. ikinci yarısı. Bak: Not. 19.	Caminin kuzey duvarının batı kenarına eklenir.	Küp şekilli, yapıya eklenen kenar pahlı.	Yok	Silindirik, kalın ve basık, üst kısmı kırık.	Kırık.	Tuğla, kilit örgü.	—	Tuğla, muhtemelen sırlı tuğlalarla balık sırtı örgü mevcuttu, halen sırlı tuğlalar dökülmüş.	—	Muhtemelen baklavalı örgü tüm gövdeyi sarıyordu, ince bir şerit otradan ikiye ayırır.
4. SİVAS, Ulu Cami (Res: 6, 7, 8)	Muhtemelen XIII. yy. başı. Bak: Not. 5	Caminin güney doğu köşesine 10-15 cm. mesafede.	Sekizgen.. Her kenar 1.50 m. genişlikte, yükseklik 1.80 m. Her kenarda sağır kemerler.	Yok	Silindirik, şerefeye doğru muntazam incelerek yükselir.	Mukarnaslı şerefe kornişinin ilk sırası orijinal, üst sıralar ve şerefe muhtes.	Tuğla, kilit örgü. Sağır kemerler üzerindeki yazı şeritleri firuze renkli sırlı tuğla.	—	Tuğla, kilit örgü; yazı şeritlerinde firuze renkli sırlı tuğla.	Tuğla ve çini mozayik; hücreler içinde geometrik kompozisyonlar	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar. Biri korniş altında biri gövdenin ortasında iki yazı şeridi.
5. KAYSERİ, Ulu Cami (Res: 9, 10)	Muhtemelen XIII. yy. başı. Bak: Not. 6	Caminin batı duvarına yakın mesafede.	Dikdörtgen prizmal, 5.00 x 5.00 m. taban, 10.00 m. yükseklik.	Sekizgen	Silindirik, şerefeye doğru muntazam incelerek yükselir.	Şerefe kornişi ve şerefe muhtes.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, kilit örgü; yazı şeridinde firuze sırlı tuğla.	Tuğla, muhtes.	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar. Şerefe altında ince yazı şeridi.
6. AKŞEHİR, Ulu Cami (Res, 11. 12)	Minare kaidesindeki kitabe 610 H/1213 M. tarihini verir. Bak: Not. 11	Camiden 10.00 m. uzaklıkta, çevre duvarının kuzey doğu köşesine eklenir.	Küp şekilli, 4.80 x 4.80 m. taban.	Sekizgen, her yüzde sağır nişler.	Silindirik, şerefeye doğru az incelerek yükselir.	Kırık.	Tuğla, kilit örgü. Kitabe devşirme taşın arka yüzünde, iki kenarında devşirme steller.	Tuğla, kilit ve balık sırtı örgü; sağır nişlerde yıldız şekilli çiniler.	Tuğla, kilit örgü.	—	Kilit örgü, gövdeyi aralıksız kaplar.
7. AKŞEHİR, Güdük Minare Mescidi (Res: 13, 14)	Portal kitabesi 624 H/1226 M. tarihini verir. Bak: Not. 20	*Kaide mescidin güney doğu* köşesine eklenir.	*Küp şekilli.*	*Sekizgen. Her yüzde sağır nişler.*	Silindirik, az incelir, muhtes.	Kırık.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, kilit ve balık sırtı örgü; sağır nişlerde balık sırtı, örgü ve kare çiniler.	Tuğla, kilit örgü.	—	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar.
8. BAYBURT, Ulu Cami (Res: 15, 16)	XIII. yy. ilk yarısı. Bak: Not. 8	Caminin kuzey batı köşesine 1.00 m. mesafede.	Dikdörtgen prizmal 3.20 x 3.65 m. taban, 7.00 m. yükseklik.	Sekizgen. Her yüzde sağır nişler.	Silindirik, şerefeye doğru az incelerek yükselir.	Muhtes.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü; sağır nişlerde balık sırtı örgü. Sırlı tuğlalar dökülmüş.	Tuğla, kilit örgü; yazı şeridinde firuze sırlı tuğla.	Tuğla, muhtes.	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar; şerefe altında ince yazı şeridi.
9. ALANYA, Akşebe Sultan Mescidi (Res: 17, 18)	Portal kitabesi 628 H/1230 M. tarihini verir. Bak: Not. 7	Mescidin kuzey doğu köşesine 3.00 m. uzaklıkta.	Küp şekilli, 2.80 x 2.80 m. taban.	Küp şekilli, köşeleri pahlı.	Silindirik, üst kısmı kırık, son onarımda tamamlandı.	Kırık, son onarımda koruyucu bir kısım ilâvesi.	Muntazam olmıyan kesme taş.	Tuğla, kilit örgü; dikey derzlerde yer yer sırlı kabara.	Tuğla, kilit örgü; dikey derzlerde yer yer sırlı kabara.	—	Dikey derzlerde yer yer sırlı kabaralar bulunan kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar.
10. KONYA, Hatuniye Mescidi (Res: 19, 20, 21, 22, 23)	Minare gövdesindeki kitabe 627 H/1230 M, tarihinde inşa edildiğini bildirir. Bak: Not. 14.	Minareden sonra inşa edilen şimdiki mescidin doğu duvarına yakın mesafede.	Küp şekilli.	Küp şekilli, köşeleri pahlı.	Sekizgen.	Mukarnaslı şerefe kornişinin üç sırası da orijinal, iç bükey kavisli hücreler ve sağır nişlerden meydana gelir.	Kesme taş.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, mukarnas yuvaları içinde çini mozayıkla geometrik kompozisyonlar.	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar.
11. KONYA, Zemburi Mescidi (Res: 24)	Muhtemelen XIII. yy. ın ilk yarısı. Bak: Not. 27.	Son cemaat mahallinin kuzey doğu köşesine eklenerek mescid kütlesine dahil edilir.	Dikdörtgen prizma şekilli.	Sekizgen.	Silindirik, üst kısmı kırık.	Kırık.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, balık sırtı örgü.	—	Balık sırtı örgü gövdeyi aralıksız kaplar.
12. MALATYA, Ulu Cami (Res: 25)	Caminin ilk inşaat devrinde, 645 H/1247 M, yılında inşa edildi. Bak: Not. 26.	Yapının kuzey doğu köşesinde, kaide beden duvarı içinde.	Dikdörtgen prizma şekilli.	Sekizgen.	Silindirik, şerefeye doğru incelir.	Kırık.	Kesme taş.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde kare şekilli boşluklar.	—	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar.
13. MALATYA, İsimsiz Minare (Res: 26, 27)	Muhtemelen Ulu Cami ile çağdaş. Bak: Not. 13.	Muhtemelen yapıdan ayrı.	Küp şekilli.	Sekizgen.	Silindirik, şerefeye doğru incelir.	Kırık.	Kaba yonu taş.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde kare şekilli boşluklar.	Tuğla, kilit örgü, dikey derzlerde kare şekilli boşluklar.	—	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar. Pabuç üstünde, şerefe altında ince bordür içinde firuze renkli yıldız şekilli çiniler.
14. MALATYA, Ak Minare (Res: 28, 29)	Muhtemelen Ulu Cami ile yakın tarihte. Bak: Not. 16.	Muhtemelen yapıdan ayrı.	Küp şekilli.	Sekizgen.Her kenarda sağır kemerler.	Silindirik, şerefeye doğru incelir.	Mukarnaslı şerefe kornişinin ilk sırası mevcut.	İntizamsız kesme taş bloklar.	Tuğla, kilit örgü.	Tuğla, kilit örgü.	Mevcut mukarnas yuvaları tuğla.	Kilit örgü gövdeyi aralıksız kaplar.

FORM BALCONY	*MATERIAL, TECHNIQUE BASE*	*MATERIAL, TECHNIQUE TRANSITION ZONE*	*MATERIAL, TECHNIQUE SHAFT*	*MATERIAL, TECHNIQUE BALCONY*	*DISTRIBUTION OF BONDS ON THE SHAFT*
All three tiers of the original stalactite cornice in-situ. The paraphet of balcony is later addition.	Cut stone.	Çut stone	Brick, common and zigzag bond.	Geometric compositions with bricks and glazed tile mosaics.	Common and zigzag bond are placed in two registers ot different width and they divide the shaft into two.
Double balconies. The paraphet is original on the first balcony only.	Cut and reused stones.	Brick, common bond.	Brick, common, zigzag and lozenge bonds.	Original, first balcony and paraphet in brick.	Common, zigzag and lozenge bonds are placed in registers of different width, divide the shaft into sections.
Both tiers of the original stalactite cornice in-situ, probably double galleried.	Cut and reused stones.	Cut stone.	Brick, common bond.	Geometric compositions with bricks and glazed tiles within the cells.	Common bond covers the shaft completely.
Stalactited cornice and gallery are later additions.	Cut stone.	Brick, common bond, glazed end-plugs at the vertical joints.	Brick, common bond.	Brick, late addition.	Common bond covers the complete shaft, glazed brick end-plugs. at intervals.
Stalactited cornice is later addition.	Cut stone.	Brick, Kufic words with glazed brick end-plugs, which are depressed.	Brick, decorative bond, repetition of single geometric patterns. Glazed bricks placed inside	Brick, late addition.	Single geometric patterns are repeated on the gadroons and projections.
Broken.	Brick, common bond.. Decorative bonds with glazed bricks. Some bricks are renewed during restoration.	Brick, decorative bonds with glazed brick end-plugs. The glazed units are renewed.	Brick, zigzag, lozenge bonds outlined with glazed brick end-plugs.	Broken.	Decorative bonds placed in registers of different widths divide the shaft into sections.
Originally it had double balconies At present the upper section is broken.	Cut stone, high relief carvings. Blind arches with rib mouldings framing them.	Brick, common bond.	Brick, lozenge bond outlined with glazed brick end- plugs.	Broken.	Lozenges cover the shaft, their continuity is cut at intervals by the ribs.
Stalactited cornice later addition.	Cut stone, high relief carvings. of floral and geometric compositions.	Brick, decorative bond outlined with glazed brick end-plugs.	Brick, lozenge bond outlined with glazed brick end- plugs.	Brick, late addition.	Lozenges cover the shaft, their, continuity is cut at intervals, by the ribs.
Stalactited cornice later addition.	Brick, common bond, glazed brick end-plugs spell out kufic-words.	Brick, common bond, glazed brick end plugs at the vertical joints.	Brick, Kufic words spelled out with the glazed brick end-pulgs.	Brick, late addition.	Single kufic words are placed at regular intervals.
First tier of the stalactited cornice is in-situ.	Cut stone, high relief carvings. geometric compositions, tree of life.	Brick, common bond, glazed brick end-plugs at the vertical joints	Brick, diagonal and lozenge patterns outlined with glazed brick end-plugs.	Brick, few remains of glazed tile units.	One shaft covered with diogonal, the other with zigzag bond, flat mouldings cut at intervals.
Stalactited cornice later addition.	Cut stone masonry.	Cut stone masonry.	Brick, common bond, zigzag bond outlined with glazed brick end plugs.	Brick, late addition.	Common and zigzag bonds divide the shaft into registers.
Stalactited cornice and balcony late addition.	Cut stone.	Brick, common bond.	Brick, lozenge patterns outlined with glazed end-plugs.	Brick, late addition.	Lozenge patterns cover the complete sahft.
Broken.	Rough cut stones.	—	Brick, common bond; glazed tile mosaic units on the inscription band.	—	Common bond covers the complete shaft, a large inscription band is placed over the base.
Late addition.	Cut and reused stones.	Brick, common bond, glazed brick end-plugs at intervals.	Brick, common bond, star and lozenge shaped glazed bricks.	Brick, late addition.	Common bond covers the complete shaft. Star and lozenge shaped bricks are placed on the upper part in narrow bands.

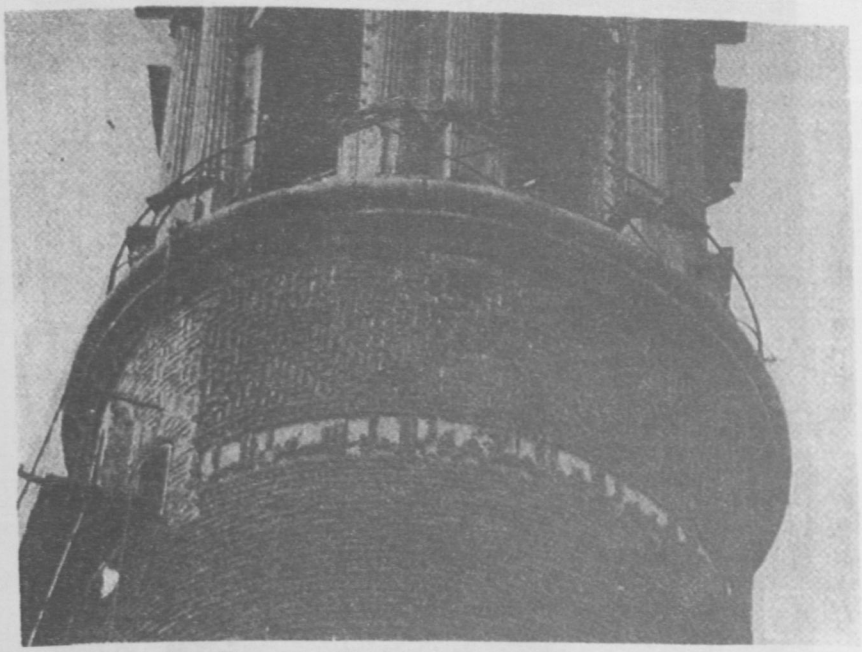

Resim: 1 — Erzurum, Tepsi minare-kitabe bordürü (A. Tükel)
Pl: 1 — Erzurum, Tepsi minare-inscription.

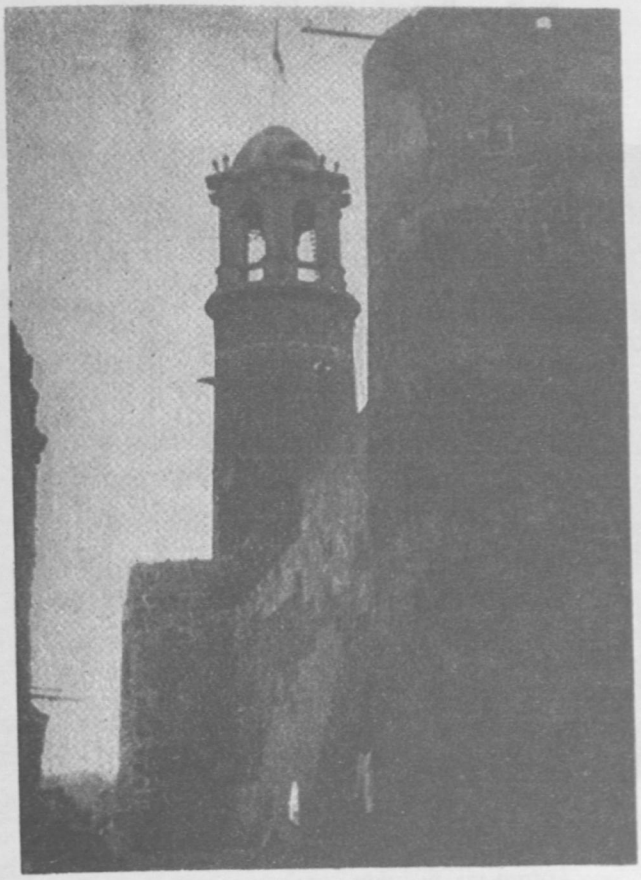

Resim: 2 — Erzurum tepsi minare, güneyden.
Pl: 2 — Erzurum, tepsi minare, south view.

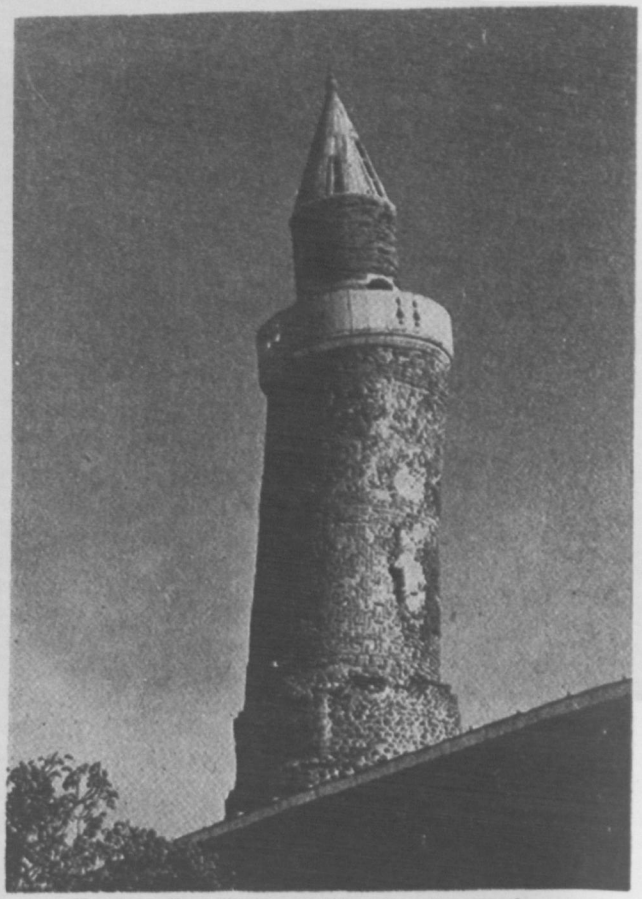

Resim: 3 — Harput Ulu Camii, gövde.
Pl: 3 — Harput, The Ulu cami, shaft.

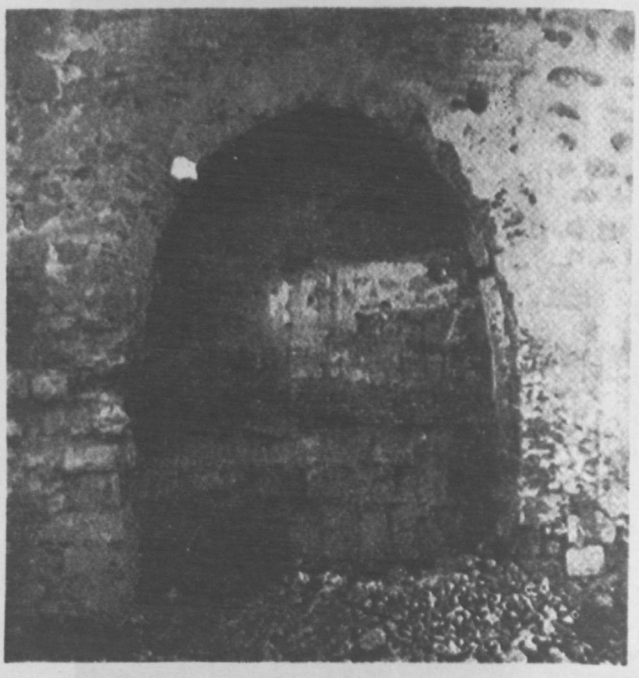

Resim :4 — Harput, Ulu cami, kaidenin cephedeki kemerden görünüşü, önceki muhtes yapının yıkılışından sonra.

Pl: 4 — Harput, The Ulu cami, base seen behind the arched opening. After the removal of the later building in front.

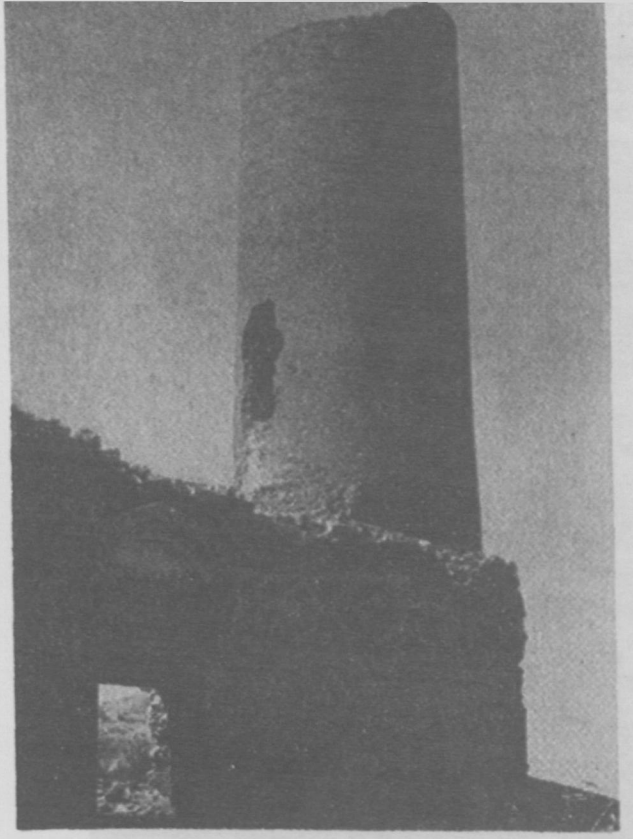

Resim: 5 — Van, Ulu Cami, gövde.
Pl: 5 — Van, The Ulu Cami, shaft.

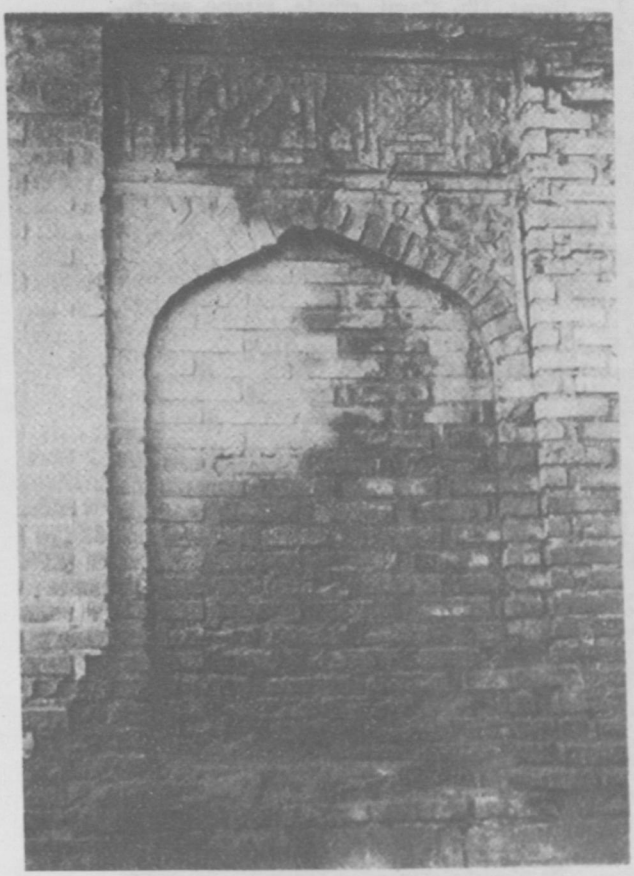

Resim 6 – Sivas Ulu Camii, kaidenin bir yüzü, sağır kemer.
P1: 6 – Sivas, The Ulu Cami, one face of the base, blind niche.

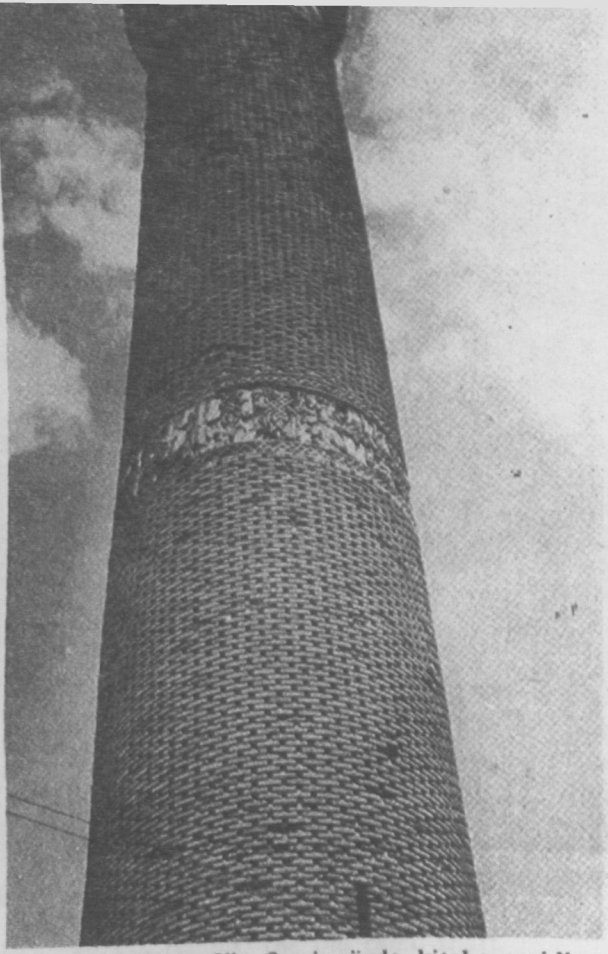

Resim: 7 — Sivas, Ulu Cami, gövde, kitabe şeridi
Pl: 7 — Sivas, The Ulu Cami; shaft, inscription band.

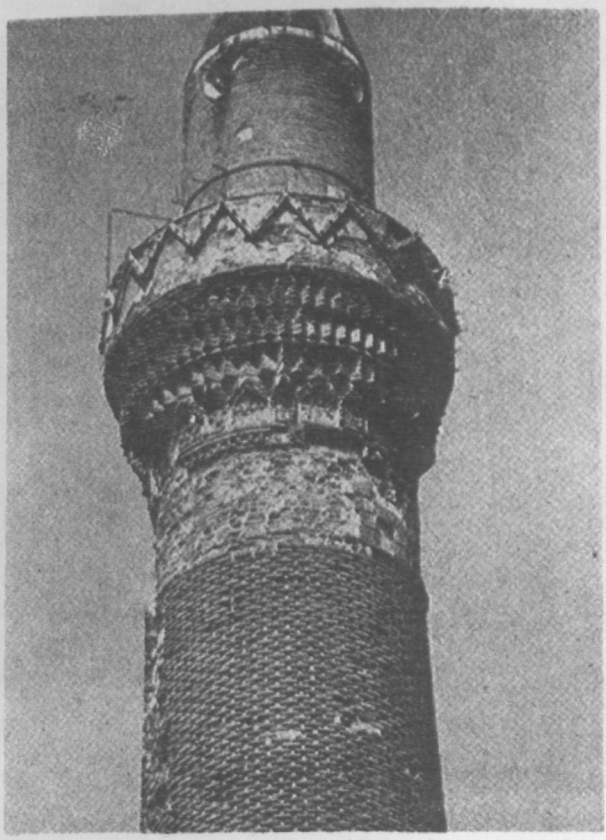

Resim: 8 — Sivas, Ulu Cami; korniş ve şerefe (A. Tükel)

Resim: 9 — Kayseri, Ulu Cami. (A. Tükel)
Pl.: 9 — Kayseri, The Ulu Cami.

Resim: 10 – Kayseri, Ulu Cami, kitabe şeridi, şerefe (A. Tükel)
P11.: 10 – Kayseri, The Ulu Cami, inscription band. Balcony.

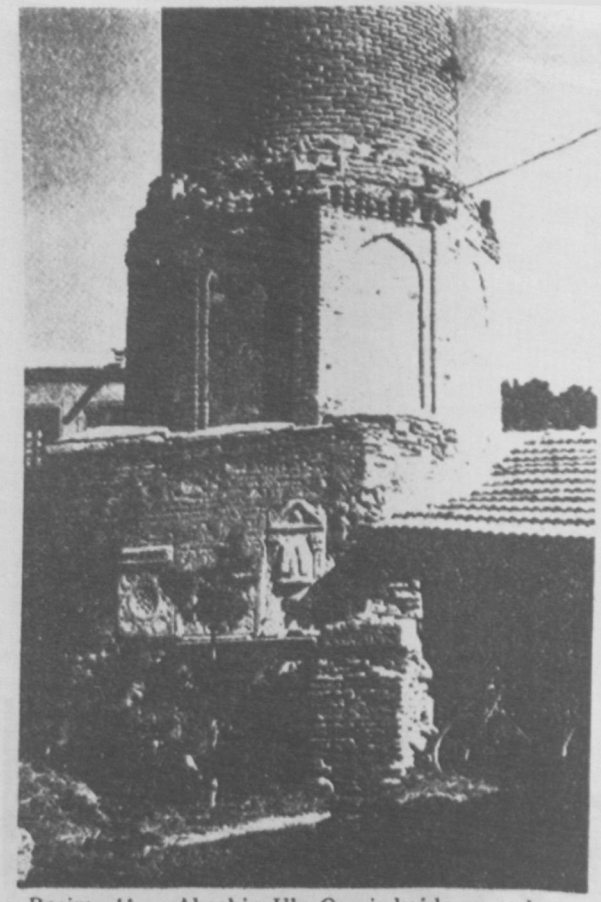

Resim: 11 — Akşehir, Ulu Cami; kaide ve pabuç (Y. Önge)
Pl.: 11 — Akşehir, The Ulu Cami, base and transition zone

Resim: 12 – Akşehir, Ulu cami, kaidedeki kitabe levhası.
Pl.: 12 – Akşehir, The Ulu Cami, inscription panel on the base.

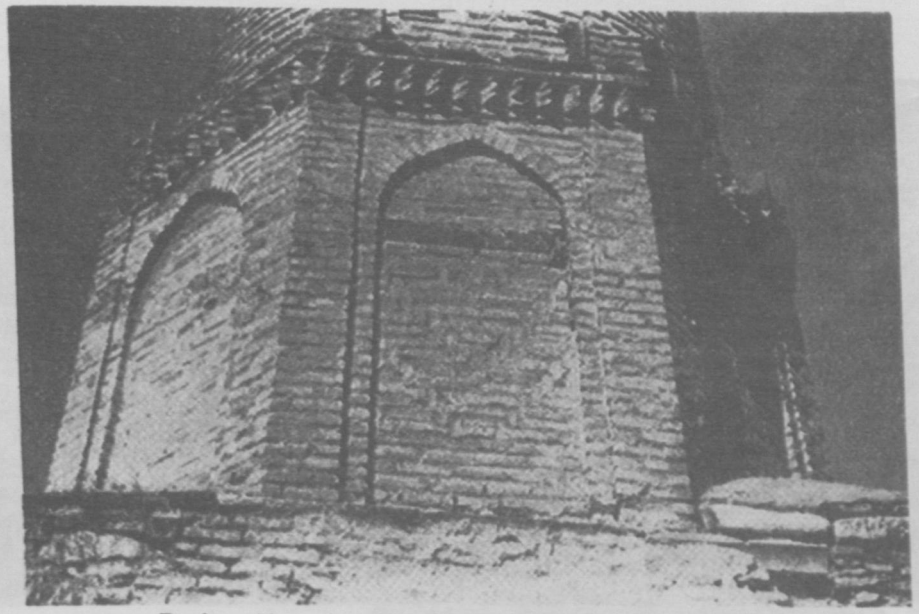

Resim: 13 — Akşehir, Ulu Cami; pabuç.
Pl.: 13 — Akşehir, The Ulu Cami; transition zone.

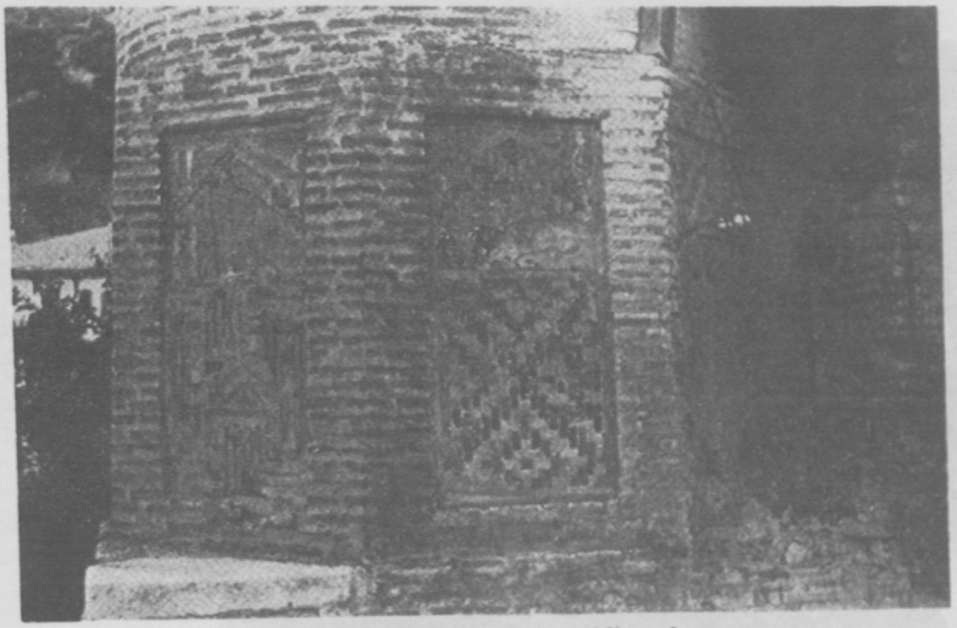

Resim: 14 — Akşehir, Güdük Minare Mescidi; pabuç.
Pl.: 14 — Akşehir, The Güdük Minare Mescid;transition zone.

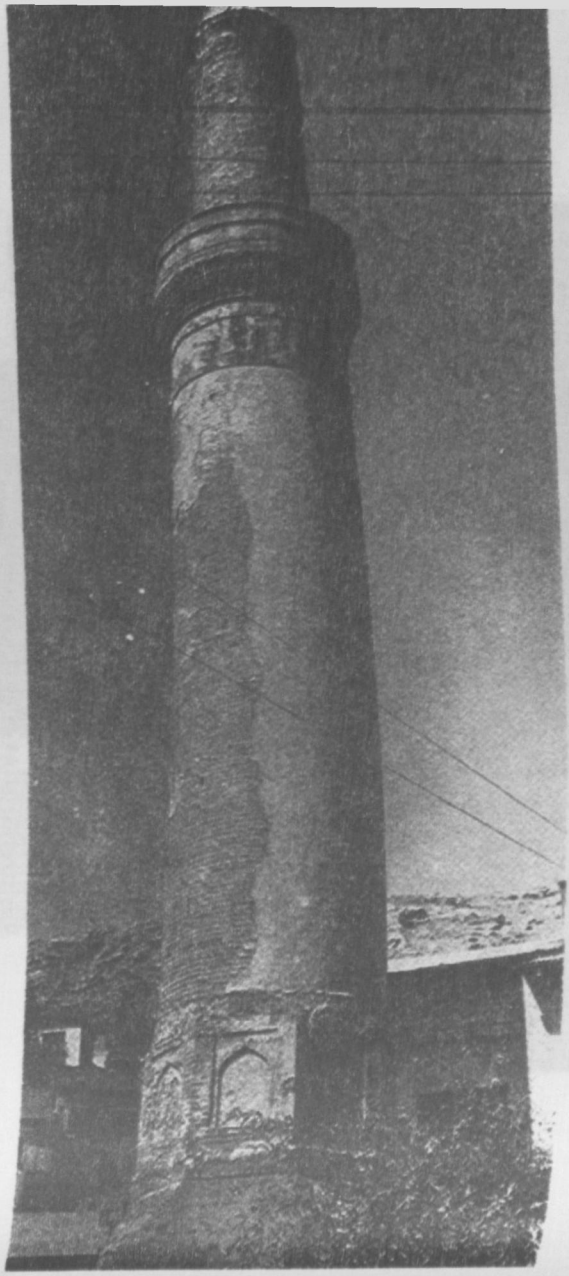

Resim: 15 – Bayburt, Ulu Cami (R. Arık)

Pl. : 15 – Bayburt, Ulu Cami

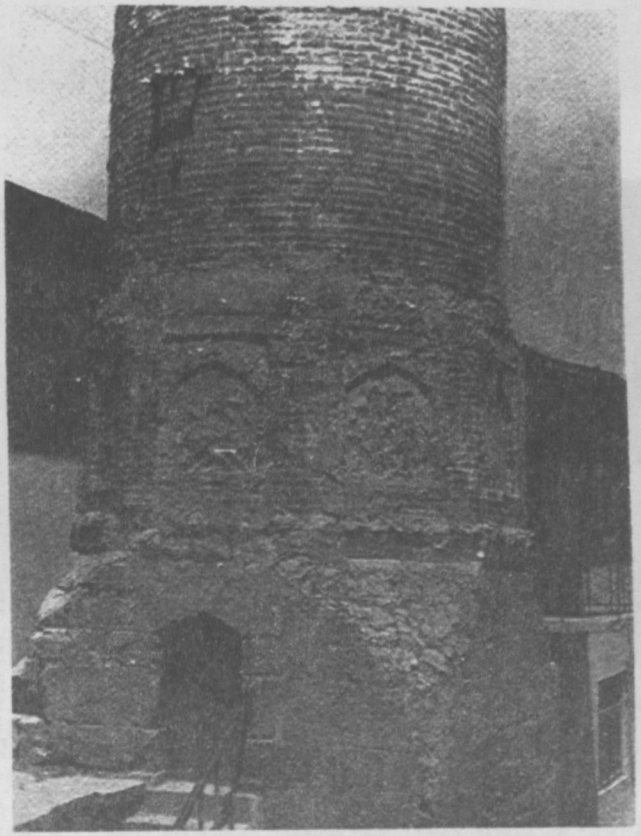

Resim: 16 — Bayburt, Ulu Cami; kaide, pabuç.
Pl.: 16 — Bayburt, The Ulu Cami; base, transition zone.

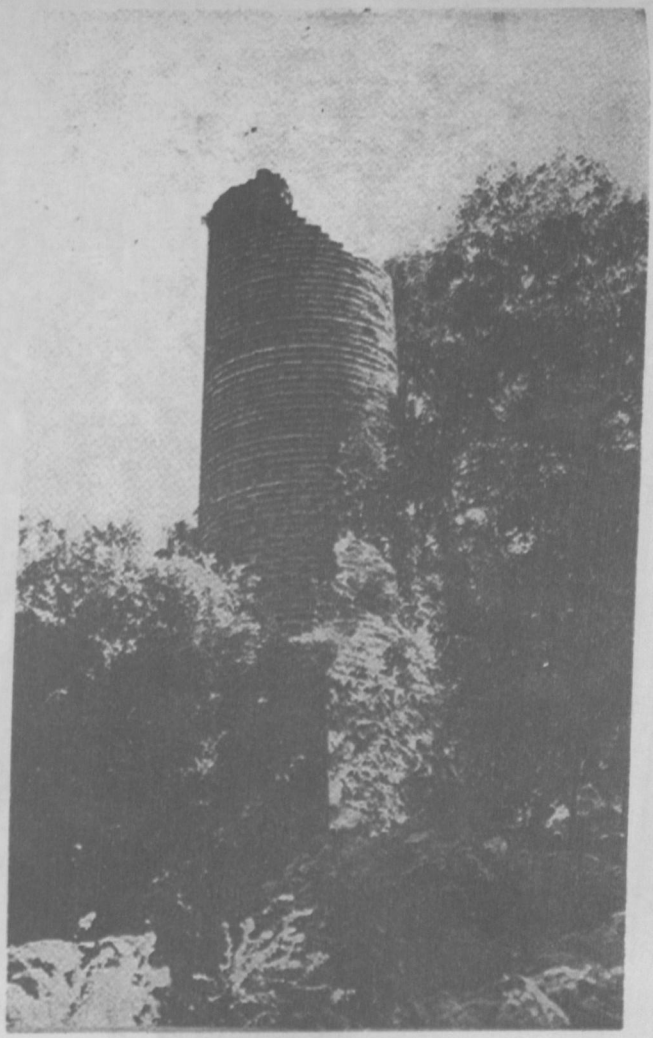

Resim: 17 — Alanya, Akşebe Sultan Mescidi; restorasyondan önce.

Pl: 17 — Alanya, The Akşebe Sultan Mescid; before restoration.

Resim: 18 — Alanya, Akşebe Sultan Mescidi, restorasyondan sonra.

Pl: 18 — Alanya, The Akşebe Sultan Mescid, after restoration.

Resim: 19 – Konya Hatuniye Mescidi.

Pl.: 19 – Konya, The Hatuniye Mescid.

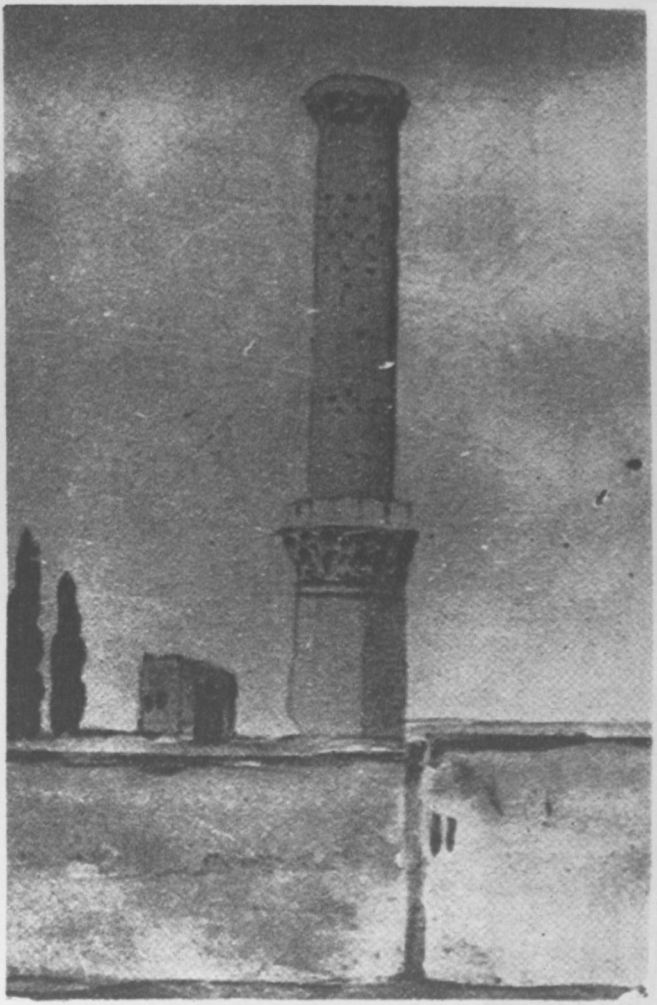

Resim: 20 — Konya, Hatuniye Mescidi, Ressam Hüsnü Yusuf Bey tarafından (A. S. Ünver Arşivi)

Pl: 20 — Konya, The Hatuniye Mescid; drawing by Hüsnü Yusuf Bey.

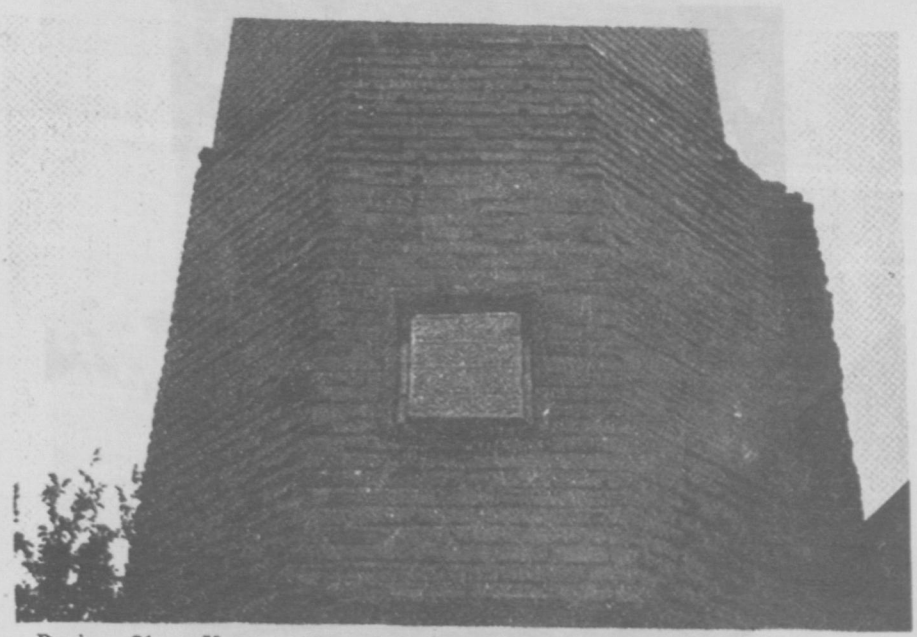

Resim: 21 — Konya, Hatuniye Mescidi; gövdedeki kitabe levhası.
Pl: 21 — Konya, The Hatuniye Mescid; inscription panel on the shaft.

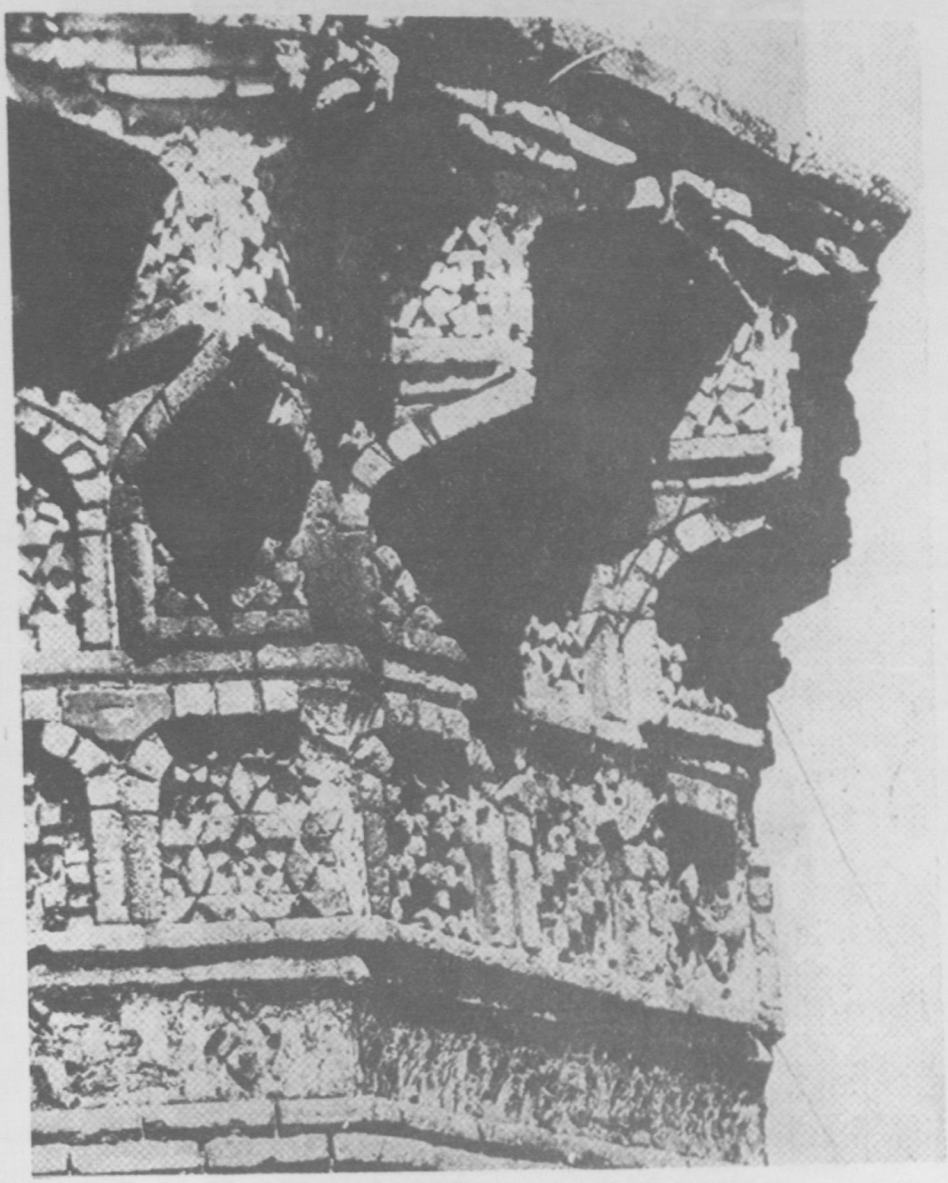

Resim: 22 – Konya, Hoca Hasan Mescidi, mukarnaslı korniş (Y. Önge)
Pl.: 22 – Konya, The Hatuniye Mescid, stalactited cornice.

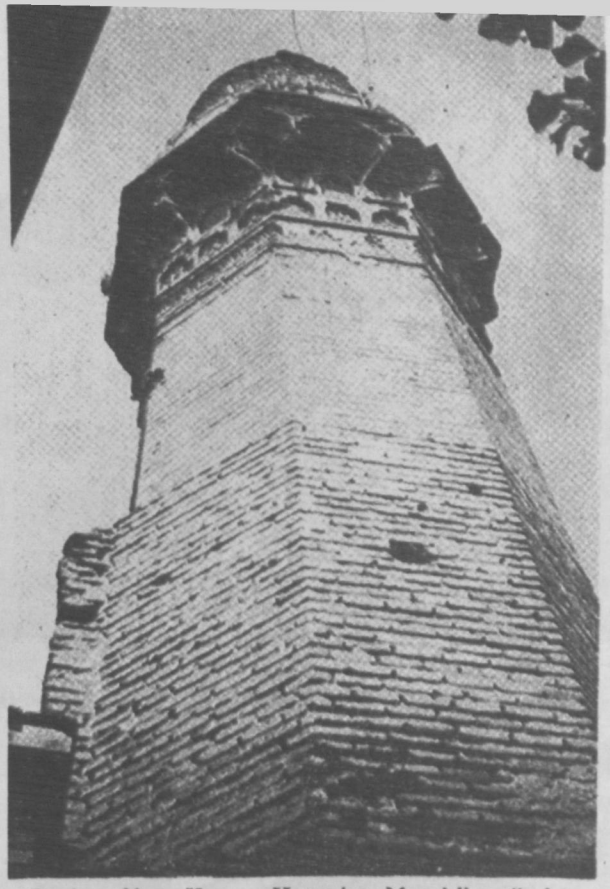

Resim: 23 — Konya, Hatuniye Mescidi; gövdenin üst kısmı.
Pl: 23 — Konya, The Hatuniye Mescid; upper part of the shaft.

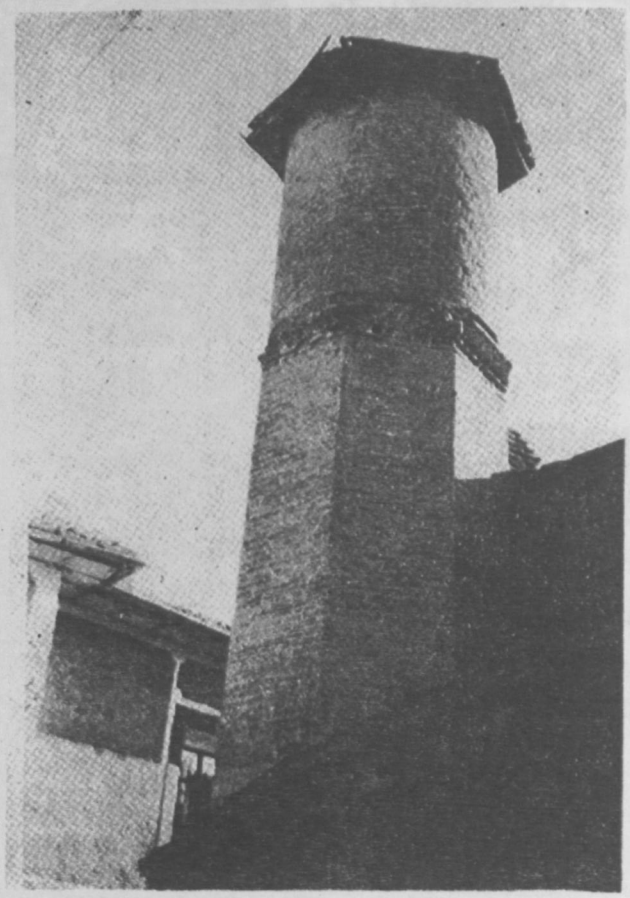

Resim: 24 – Konya, Zemburi Mescidi; gövde.
Pl.: 24 – Konya, The Zemburi Mescid; Shaft.

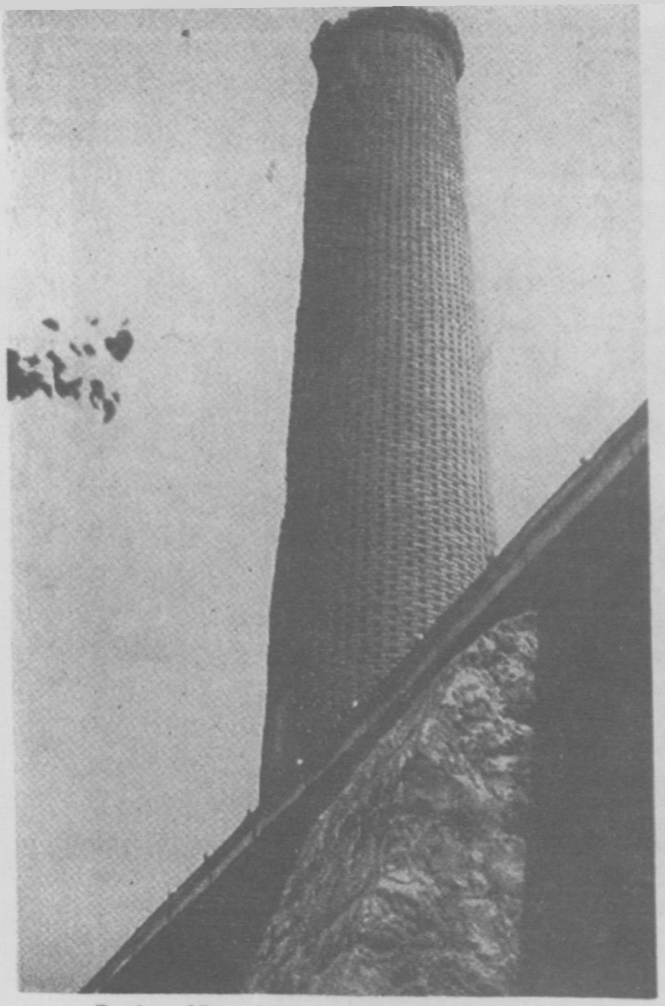

Resim: 25 — Malatya, Ulu Cami; gövde,
Pl: 25 — Malatya, Ulu Cami; shaft,

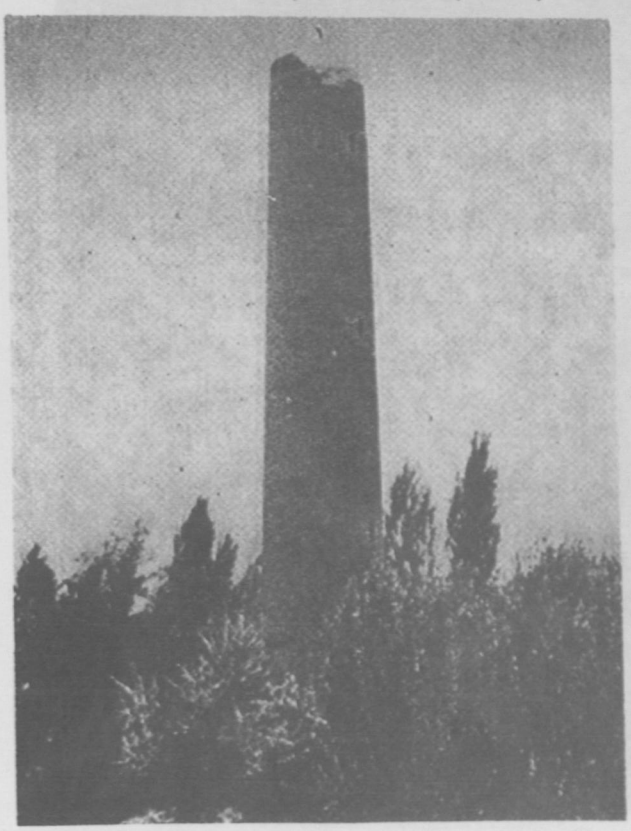

Resim: 26 – Malatya, İsimsiz Minare, gövde,
Pl.: 26 – Malatya, The unnamed Minaret, shaft.

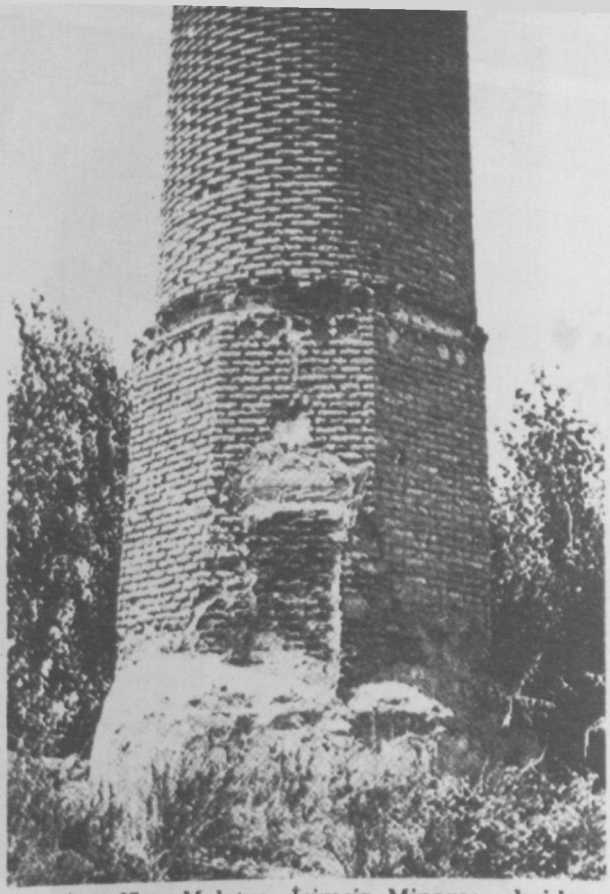

Resim: 27 — Malatya, İsimsiz Minare; kaide ve gövde.
Pl: 27 — Malatya, Unnamed Minaret; base and transition zone.

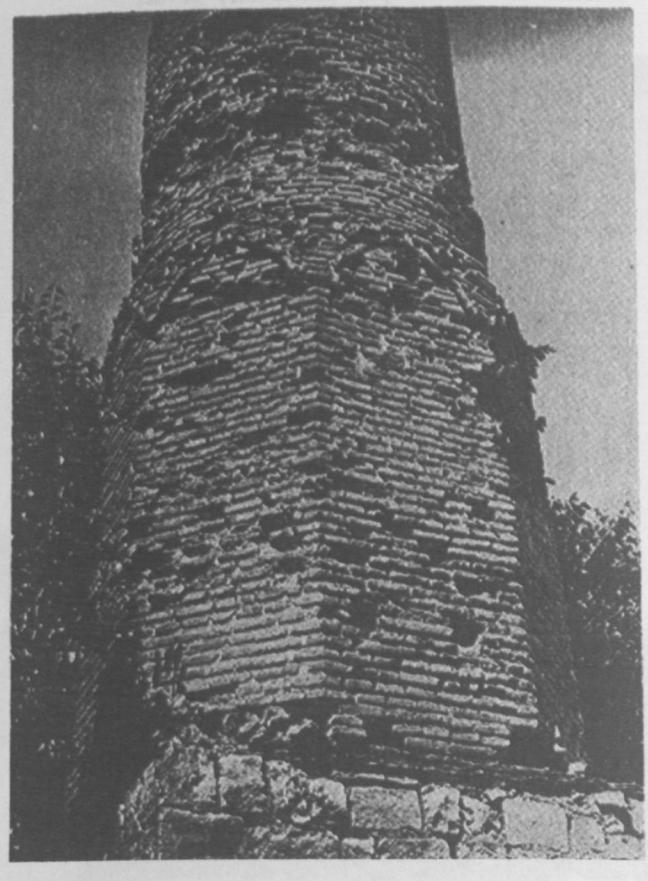

Resim: 28 – Malatya, Ak Minare; pabuç (Y. Önge)
Pl.: 28 – Malatya, The Ak Minaret, transition zone.

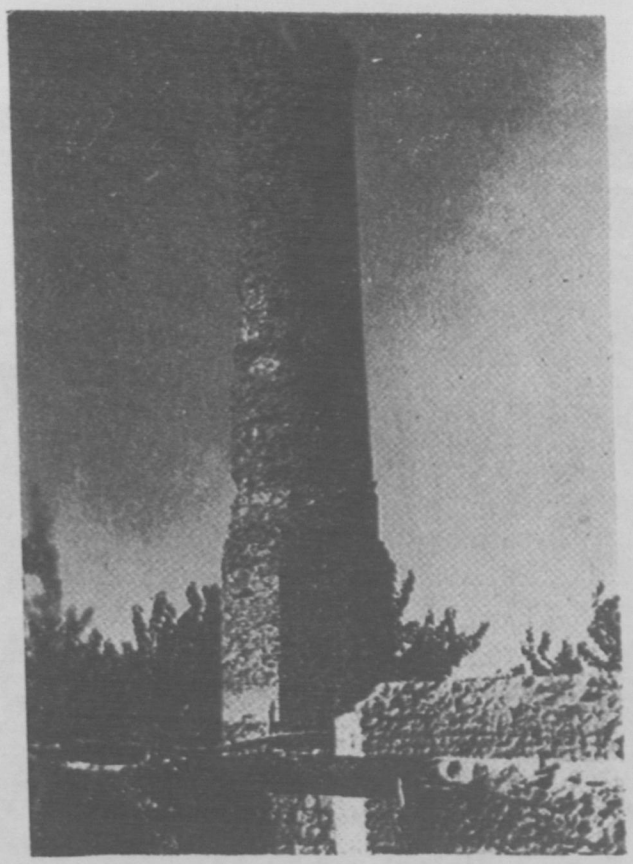

Resim: 29 — Malatya, Ak Minare.
Pl: 29 — Malatya, The Ak Minaret.

Resim: 30 – Aksaray, Kızıl Minare.
Pl.: 30 – Aksaray, The Kızıl Minaret.

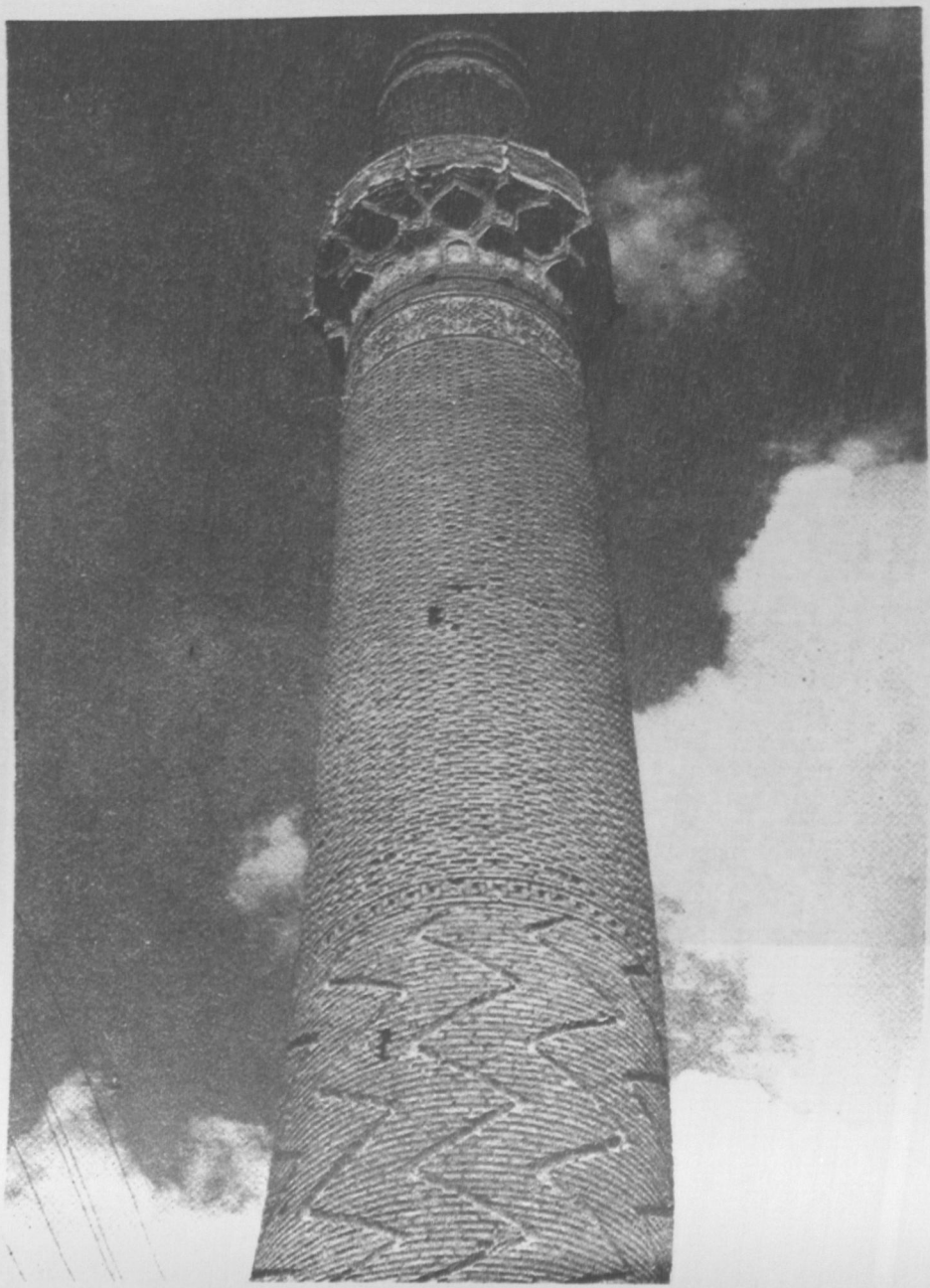

Pl.: 31 – Aksaray, The Kızıl Minaret, upper part of the shaft.

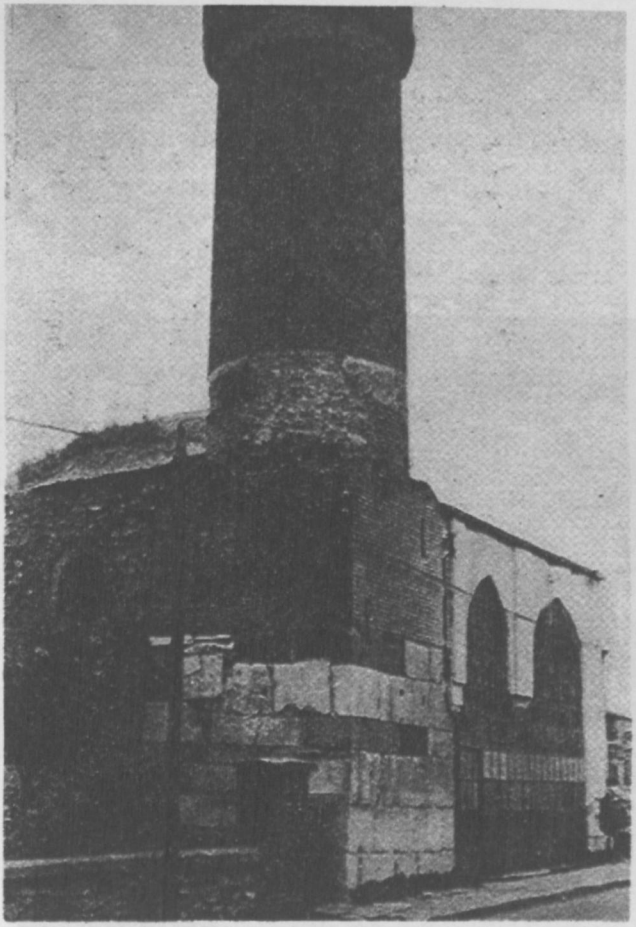

Resim: 32 — Akşehir, Taş Medrese; kaide ve gövde.
Pl: 32 — Akşehir, The Taş Medrese; base and shaft.

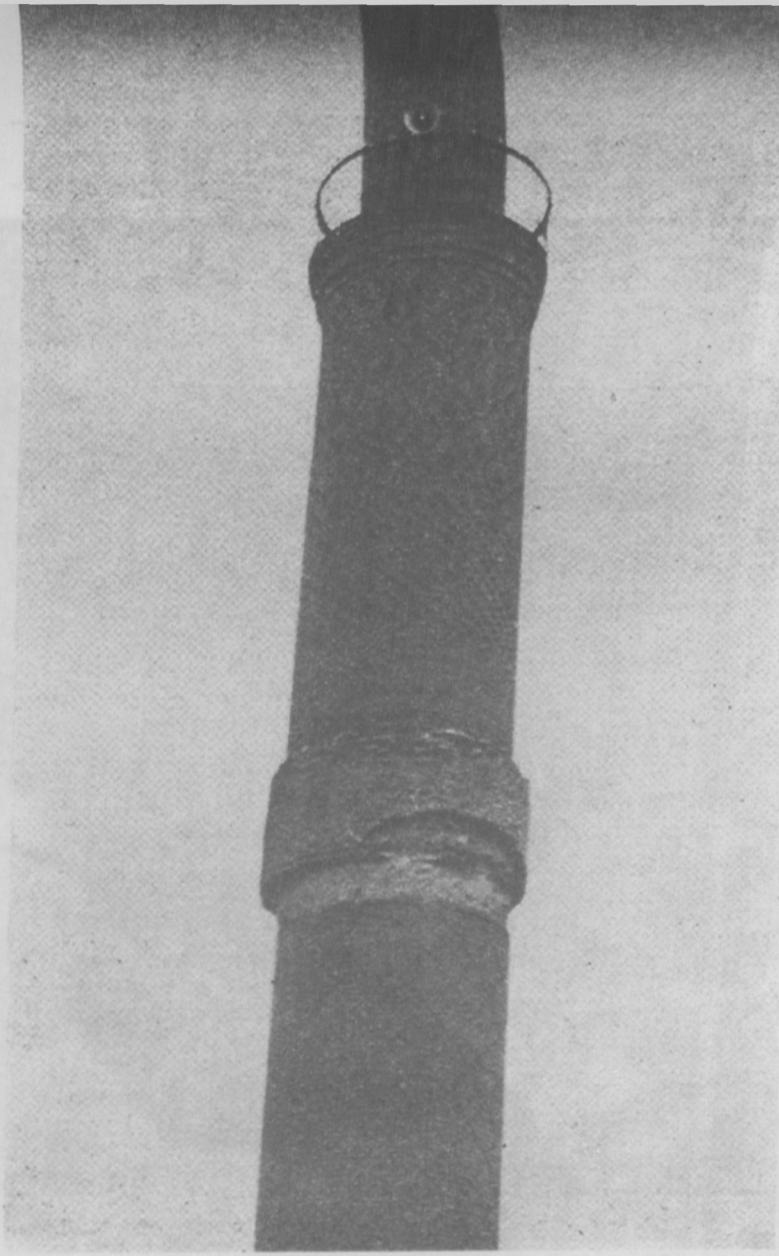

Resim: 33 – Akşehir, Taş Medrese, gövde
Pl.: 33 – Akşehir, The Taş Medrese, shaft.

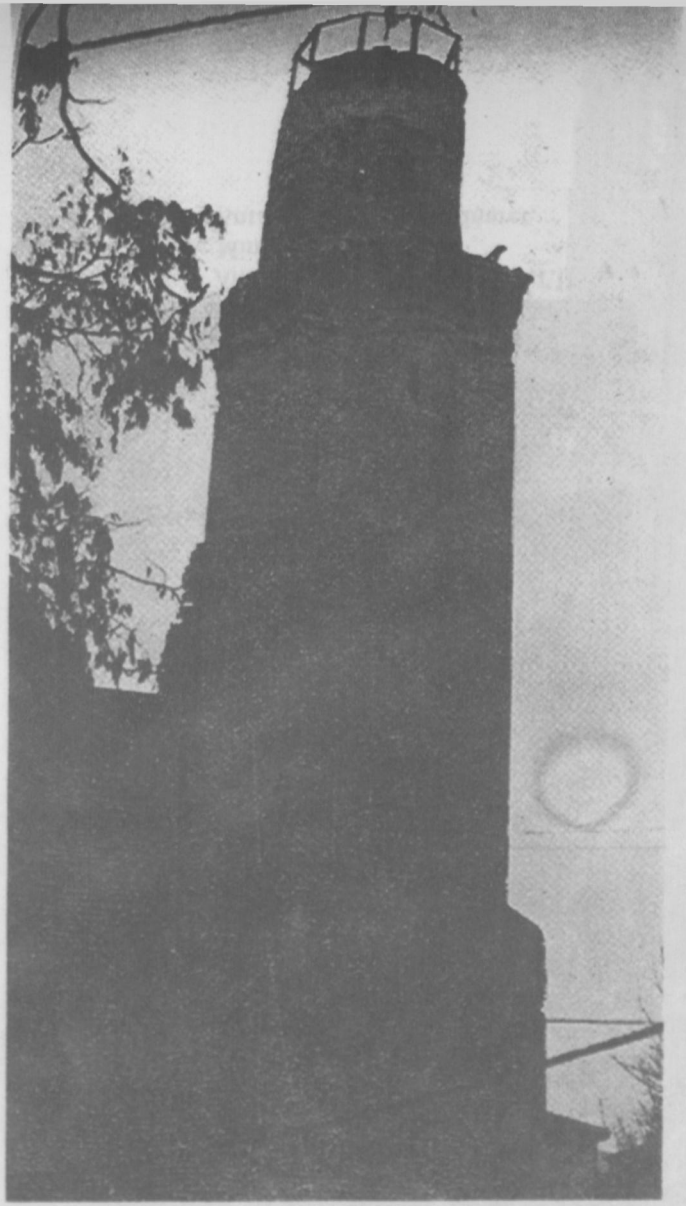

Resim: 34 – Konya, Hatuniye Mescidi; doğudan görünüş restorasyondan önce.

Pl.: 34 – Konya, The Hatuniye Mescid; east view, before restoration.

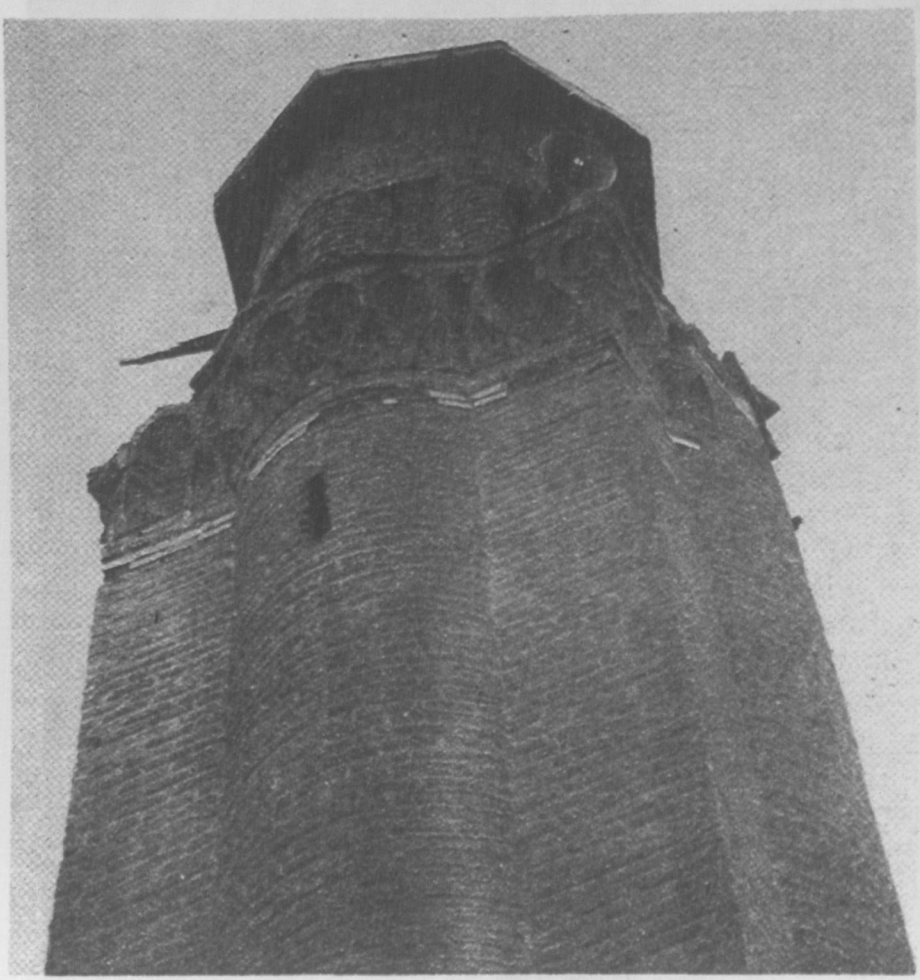

Resim: 35 — Konya, Hoca Hasan Mescidi, gövdenin üst kısmı, restorasyondan sonra.

Pl: 35 — Konya, The Hoca Hasan Mescid, upper part of shaft, after restoration.

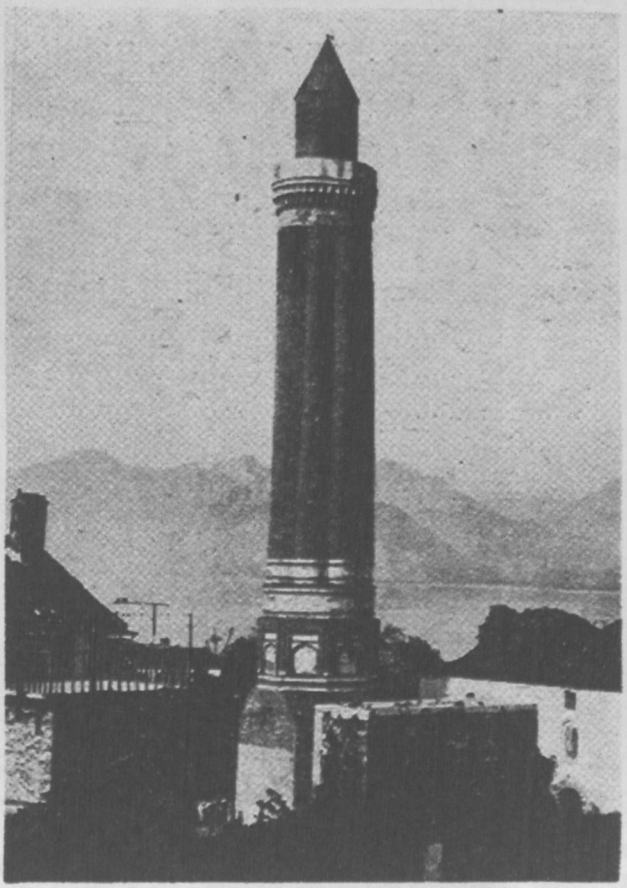

Resim: 36 — Antalya, Yivli Minare (O.D.T.Ü. Mim. Fak. arşivi)
Pl: 36 — Antalya, The Yivli Minaret.

Resim: 37 — Antalya, Yivli Minare; kaidedeki kitabe levhası.

Pl: 37 — Antalya. The Yivli Minaret, inscription panel on the base.

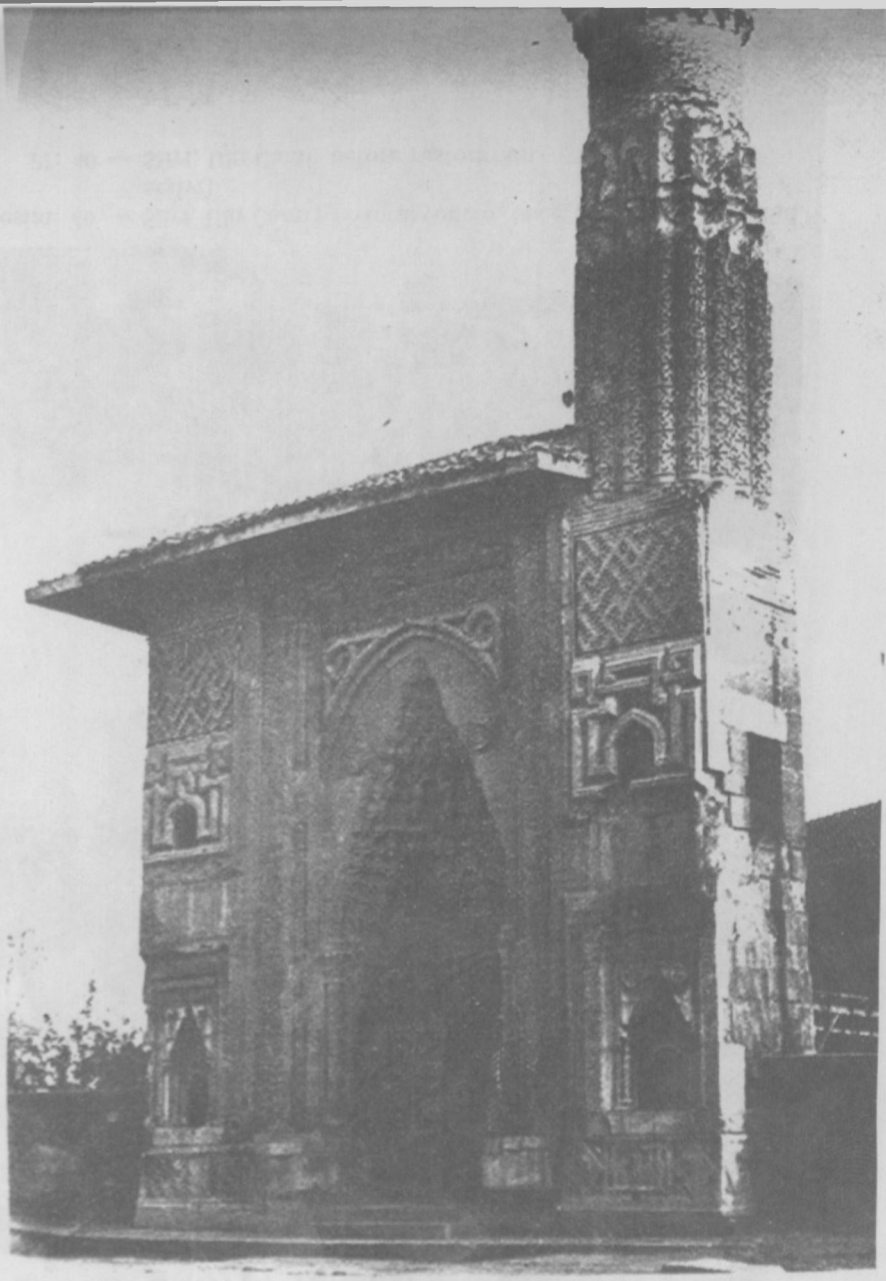

Resim: 38 — Konya, Sahip Ata Camisi
Pl: 38 — Konya, The Sahip Ata Cami

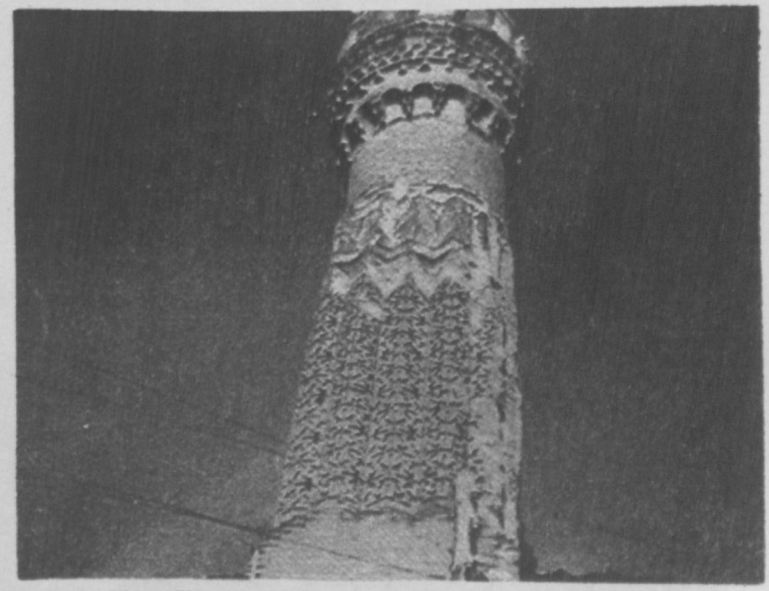

Resim : 39 — Konya, Sahip Ata Camisi, gövdenin üst kısmı.
Pl: 39 — Konya, The Sahip Ata Camisi, upper part of the shaft.

Resim: 40 — Siirt, Ulu Cami; restorasyondan önce, (Vakıflar Gen. Müd. arşivi)

Pl: 40 — Siirt, Ulu Cami; before restoration.

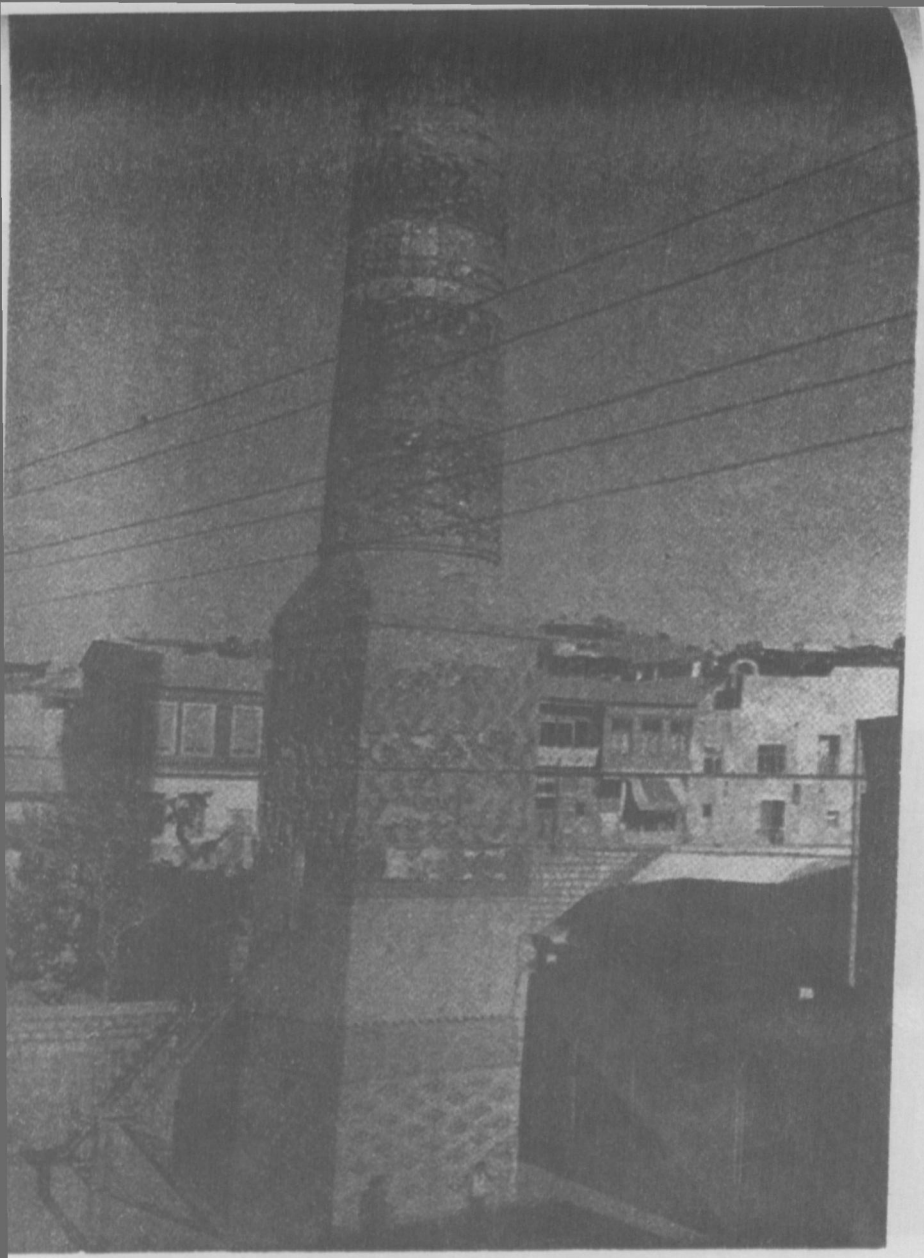

Resim: 41 — Siirt, Ulu Cami, restorasyondan sonra.
Pl: 41 — Siirt, Ulu Cami, after restoration.

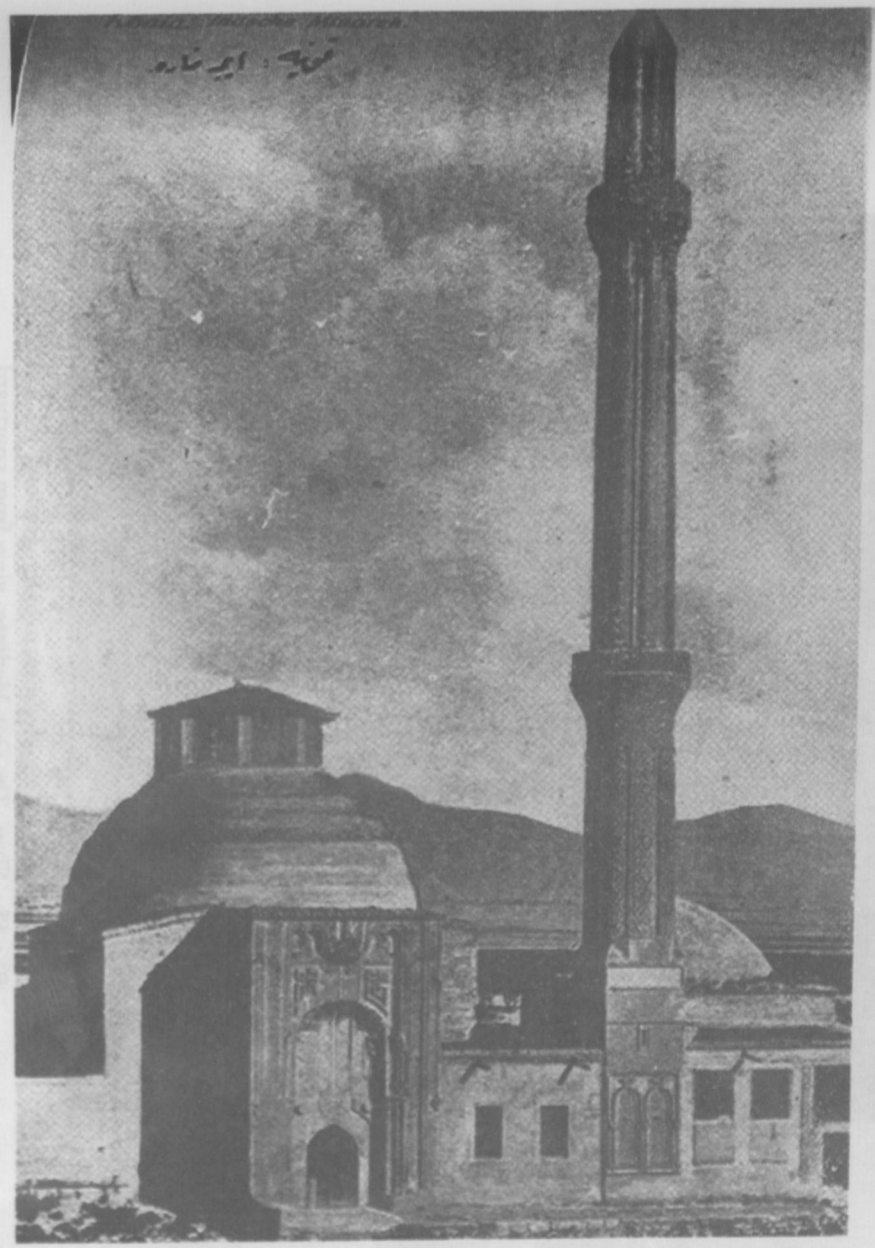

Resim: 42 – Konya, İnce Minareli Medrese: İkinci şerefe yıkılmadan önce (Y. Önge)

Pl.: 42 – Konya, The, İnce Minareli Medrese; before the destruction of the second bolcany.

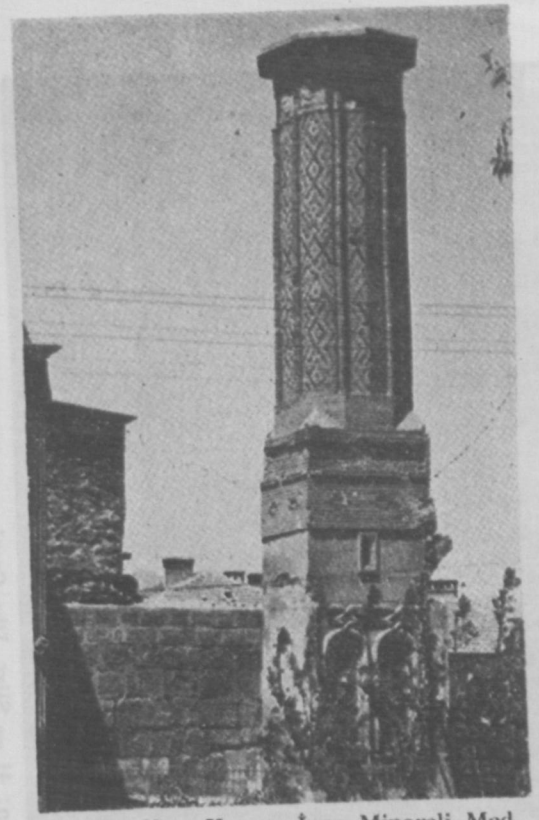

Resim: 43 — Konya, İnce Minareli Medrese ön cephe

Pl: 43 — Konya, The İnce Minareli Medrese, font view.

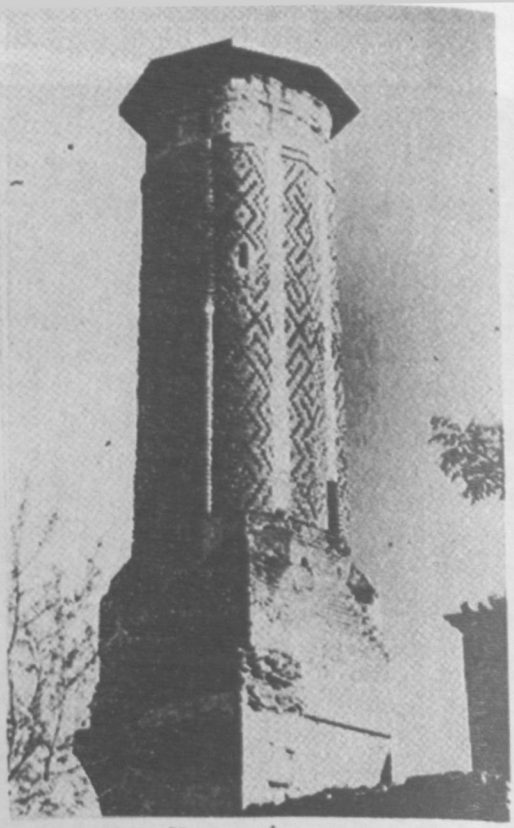

Resim: 44 — Konya, İnce Minareli Medrese arka cephe.

Pl: 44 — Konya, The İnce Minareli Medrese back view.

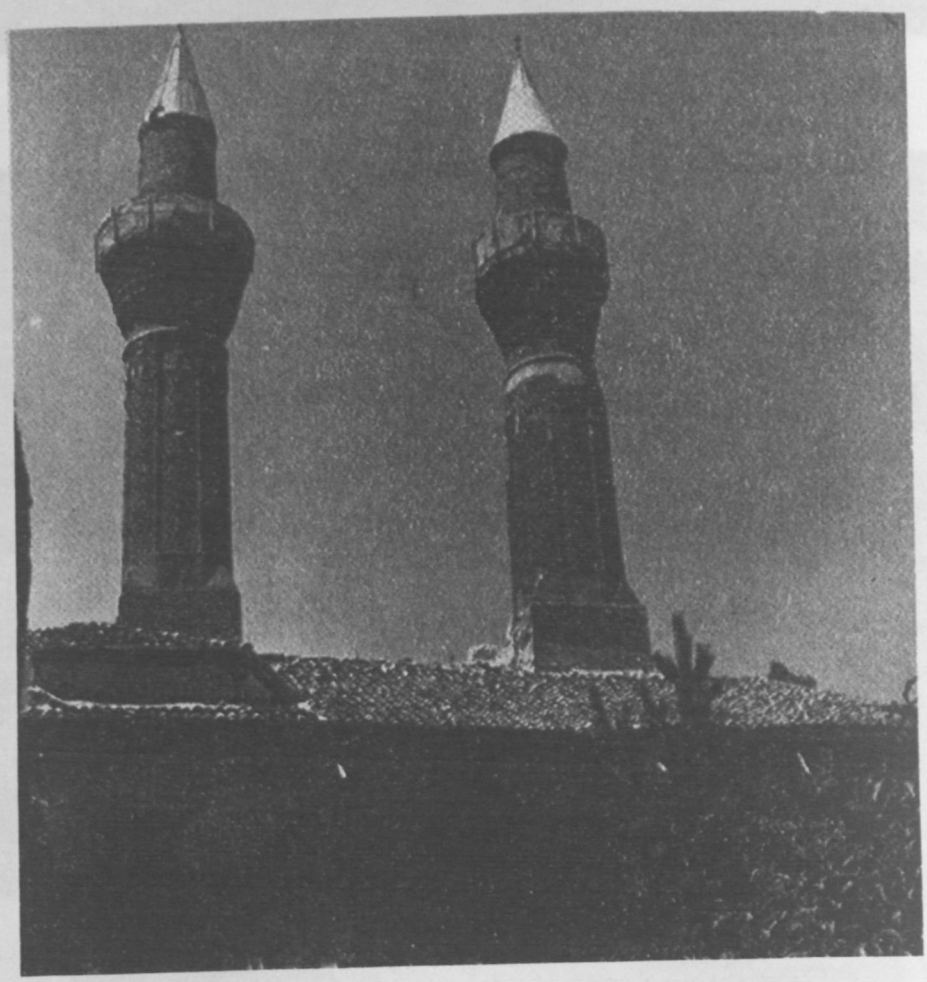

Resim: 45 – Sivas, Gök Medrese, avludan görünüş. (A. Tükel)

Pl.: 45 – Sivas, The Gök Medrese; view from courtyard.

Resim: 46 — Sivas, Gök Medrese; pabuç, çini mozayik dekorasyon.
Pl: 46 — Sivas, The Gök Medrese,; transition zone, mosaic-tile decoration.

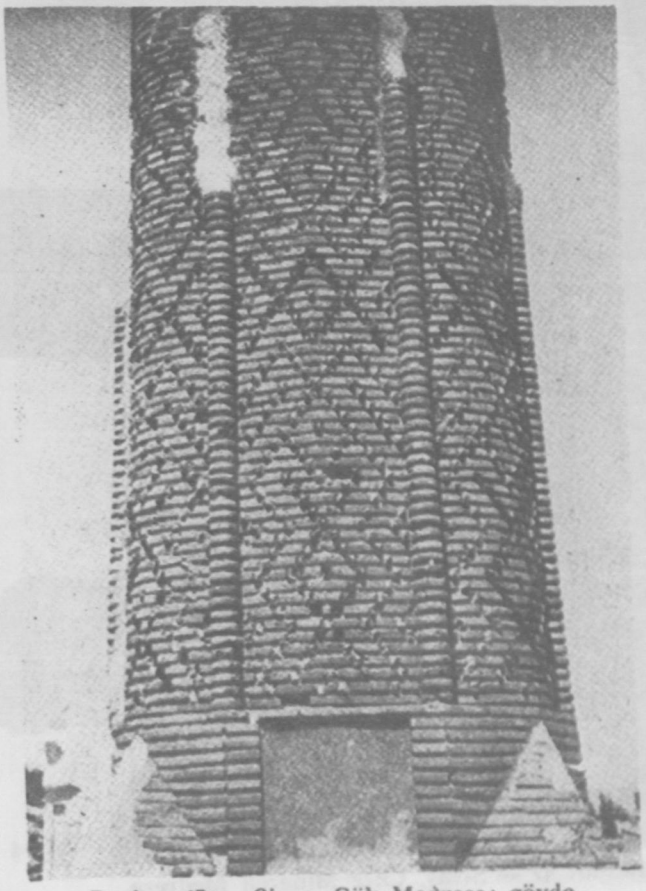

Resim: 47 — Sivas, Gök Medrese; gövde.
Pl: 47 —Sivas, The Gök Medrese, sahft.

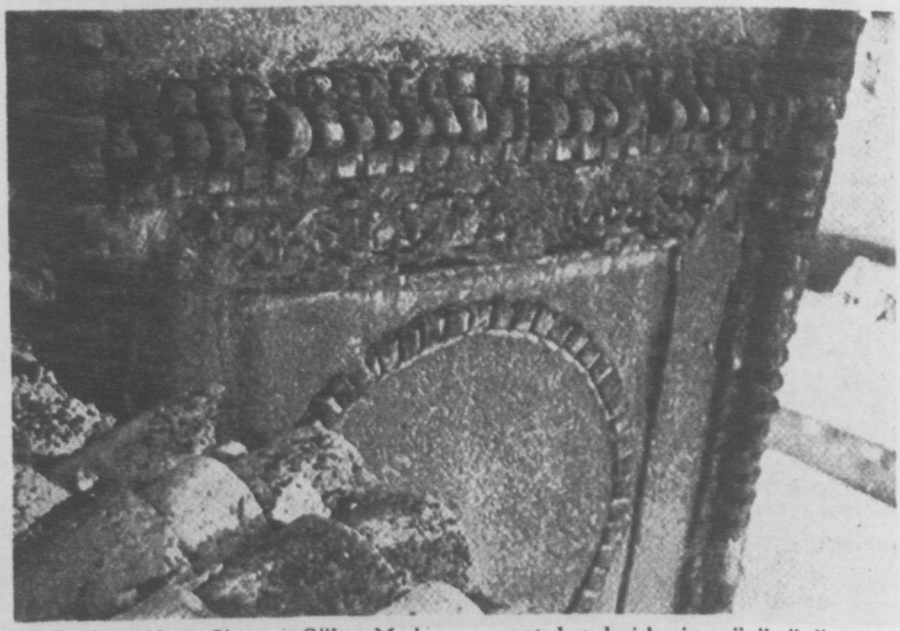

Resim: 48 — Sivas, Gök Medrese; çatıdan kaidenin görünüşü.
Pl: 48 — Sivas, The Gök Medrese, view of base from the roof.

Resim: 49 — Sivas, Çifte Minareli Medrese.
Pl: 49 — Sivas, The Çifte Minareli Medrese.

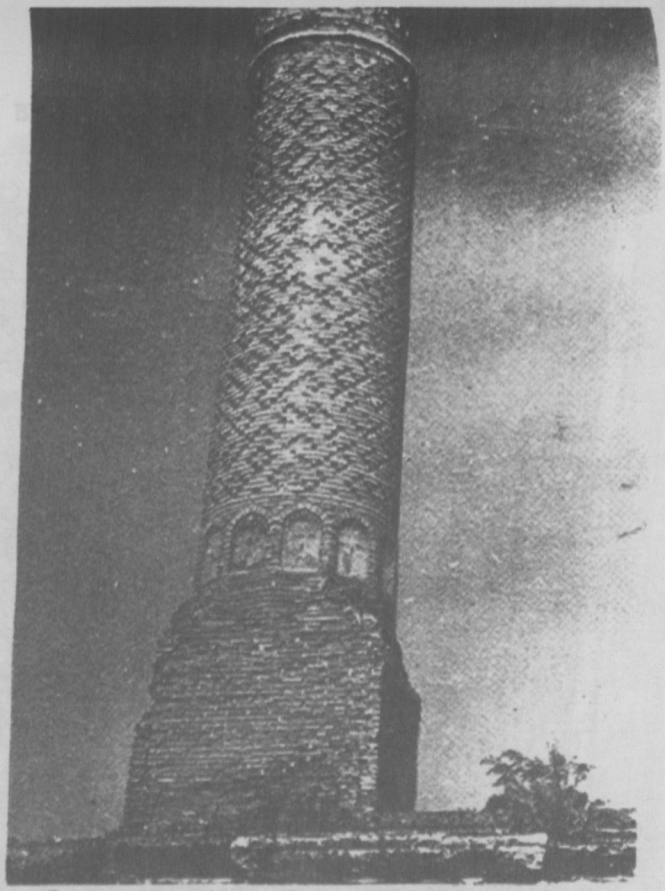

Resim: 50 — Sivas, Çifte Minareli Medrese; avludan bakış.

Pl: 50 — Sivas, The Çifte Minareli Medrese view from courtyard.

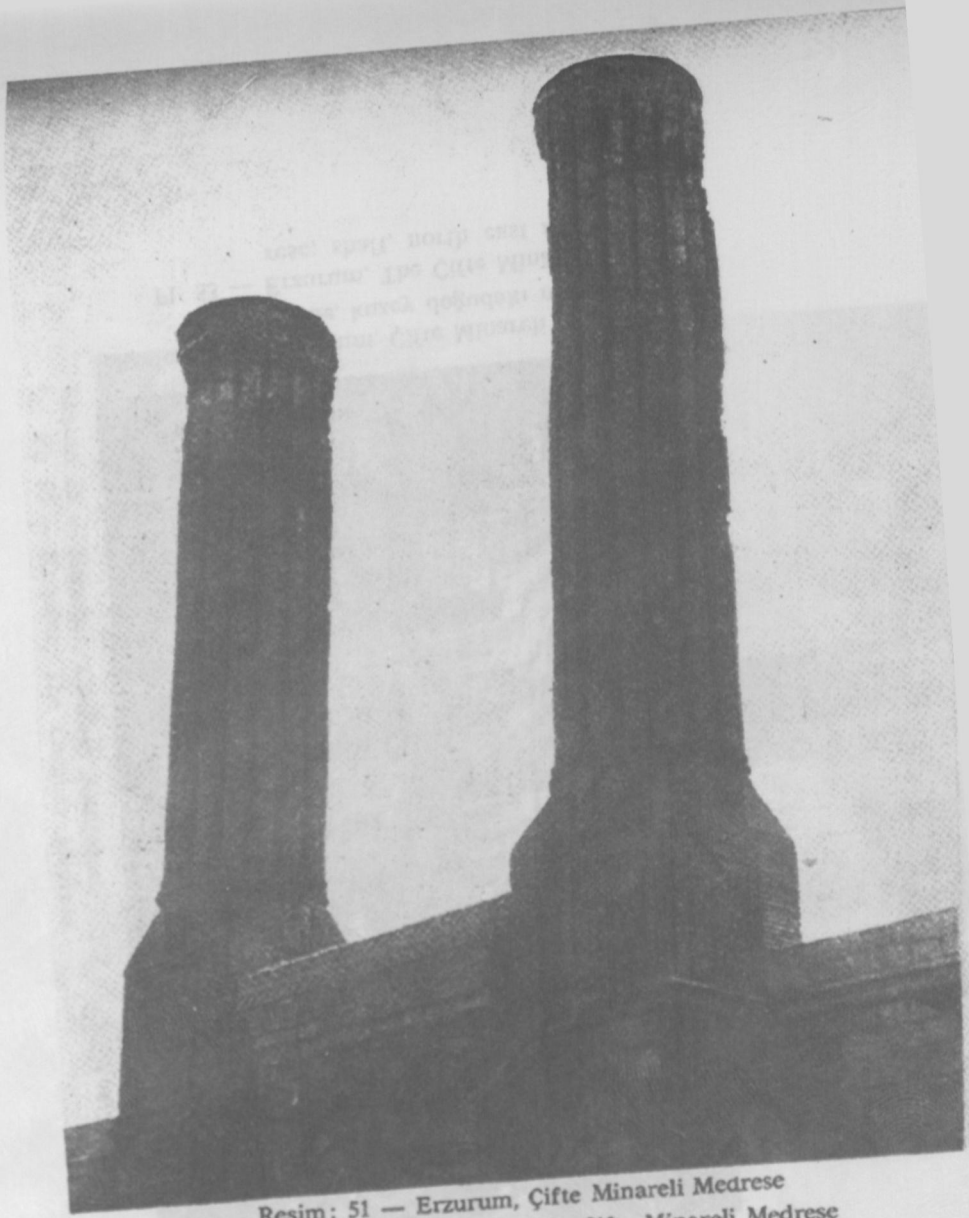

Resim: 51 — Erzurum, Çifte Minareli Medrese
Pl: 51 — Erzurum, The Çifte Minareli Medrese

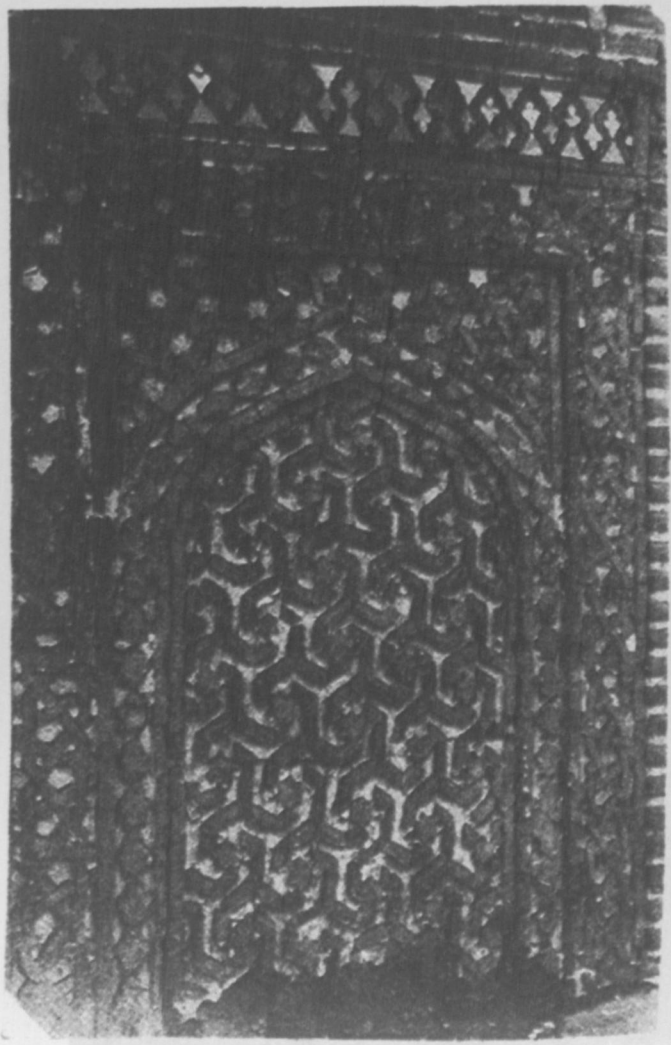

Resim: 52 — Erzurum, Çifte Minareli Medrese; kaidenin yan yüzü.

Pl: 52 — Erzurum, The Çifte Minareli Medrese; side face of the base.

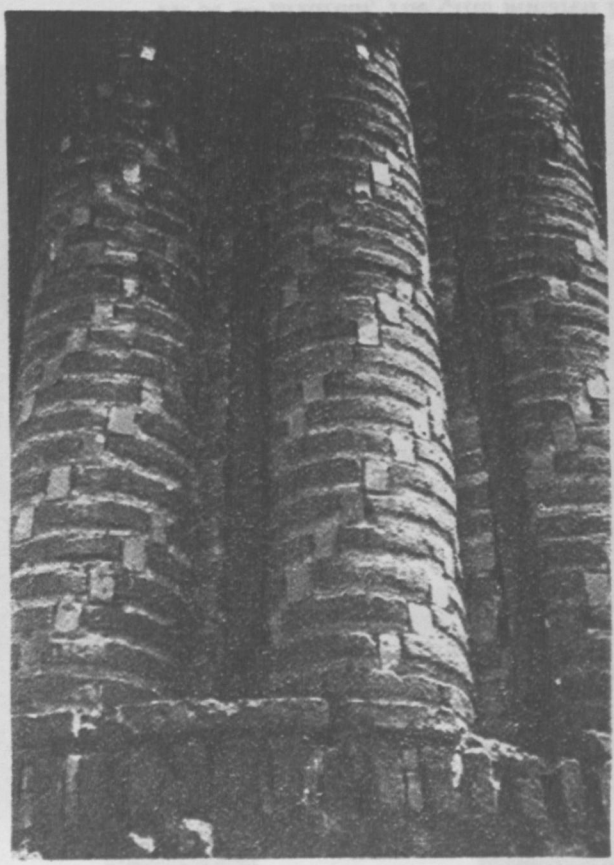

Resim: 53 — Erzurum, Çifte Minareli Medrese; gövde, kuzey doğudakı minare.

Pl: 53 — Erzurum, The Çifte Minareli Medrese; shaft, north east minaret

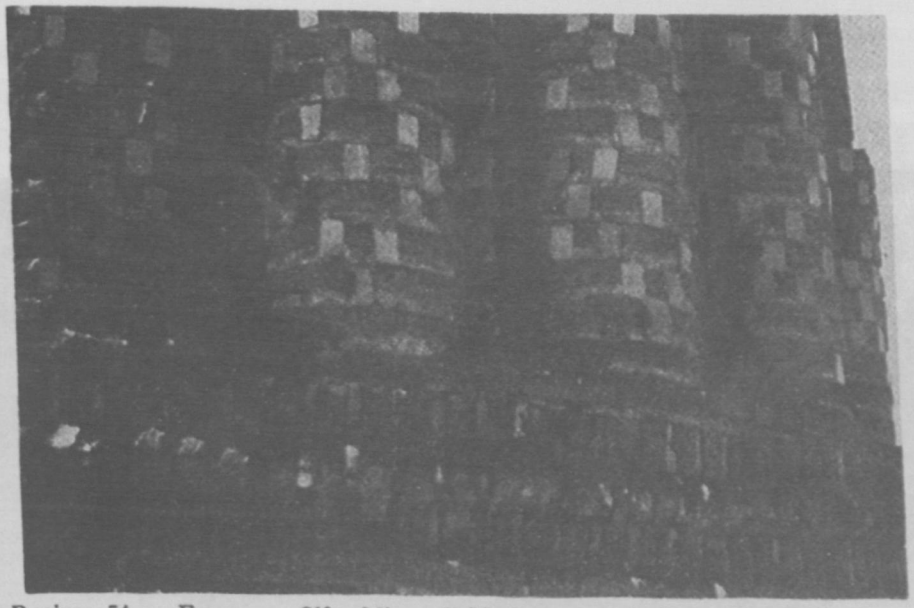

Resim: 54 — Erzurum, Çifte Minareli Medrese; gövde, kuzey batıdaki minare
Pl: 54 — Erzurum, The Çifte Minareli Medrese; shaft, north west minaret.

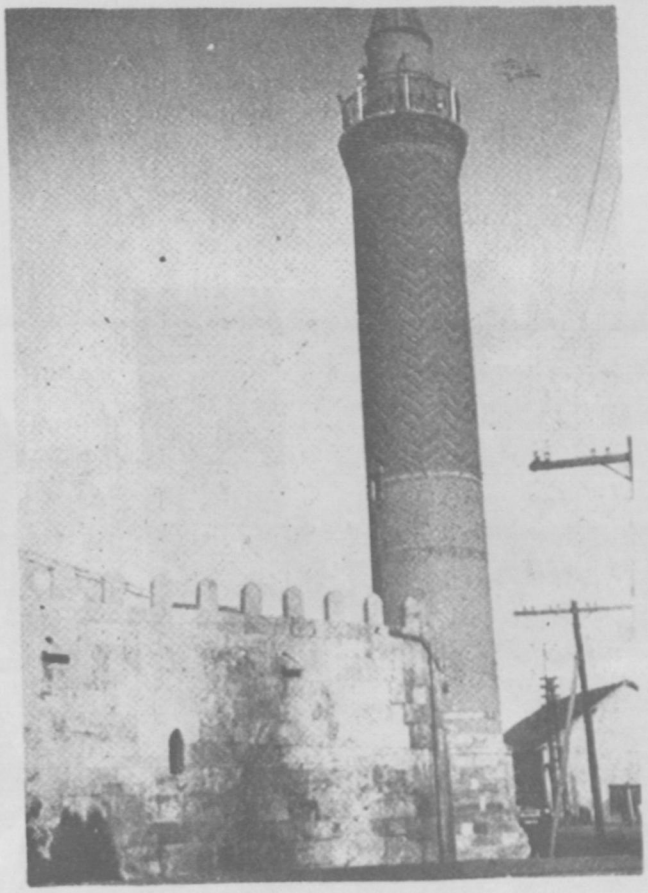

Resim: 55 — Kırşehir, Cacabey Medresesi.
Pl: 55 — Kırşehir, The Cacabey Medrese.

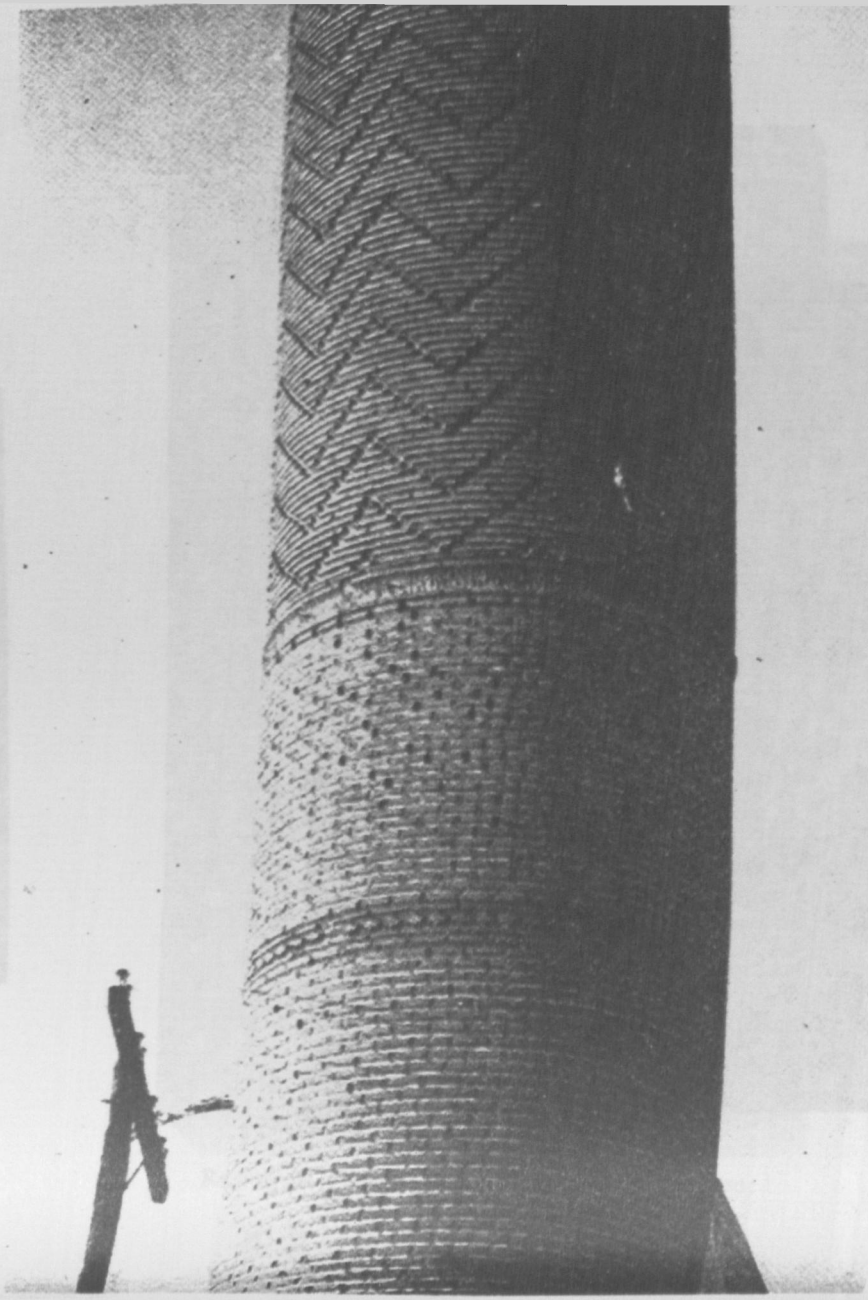

Resim: 56 – Kırşehir, Cacabey Medresesi; gövde.

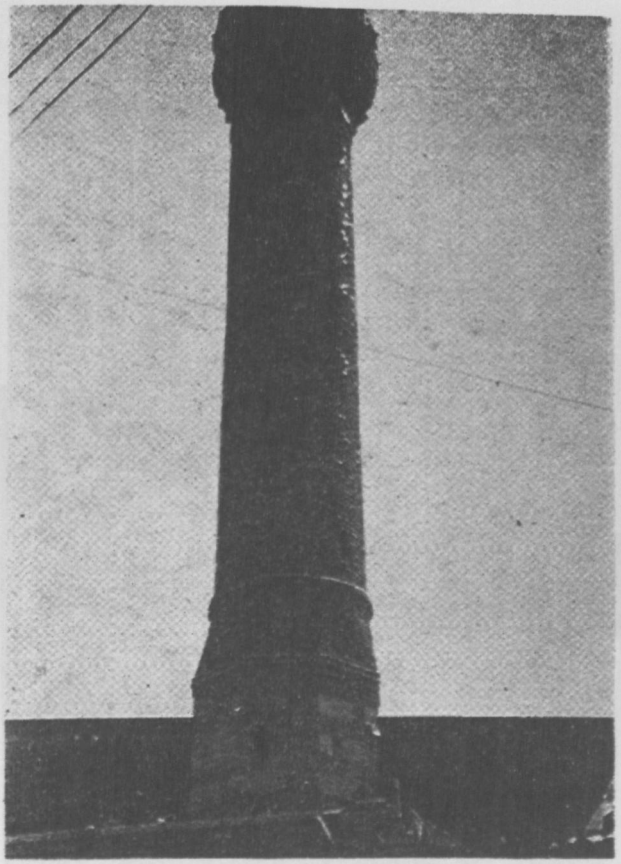

Resim: 57 — Afyon, Ulu Cami.
Pl: 57 Afyon, Ulu Cami.

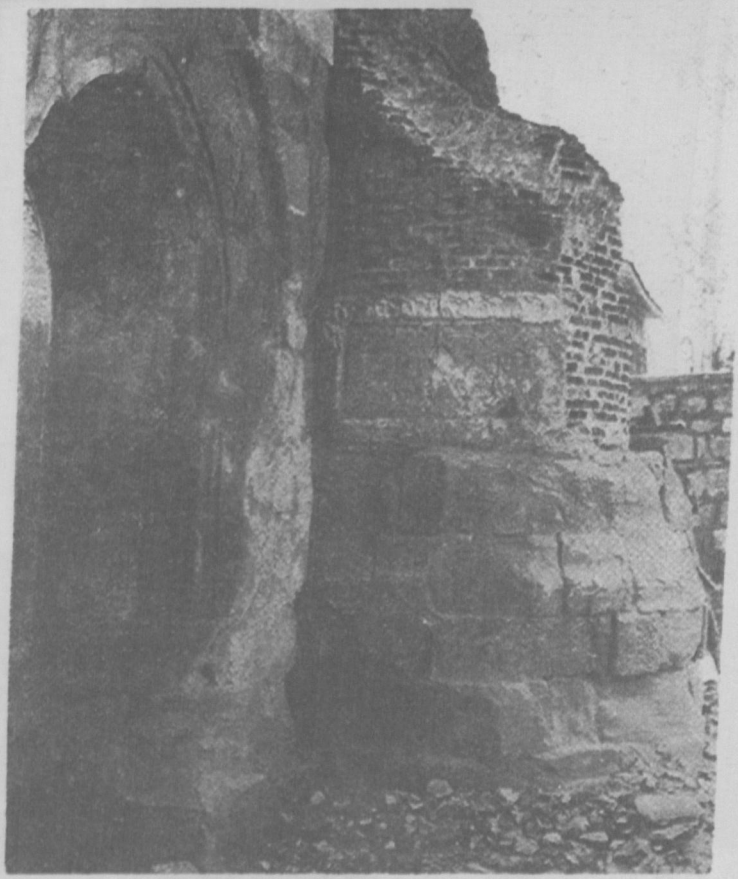

Resim: 58 — Harput, Arap Baba Mescidi; restorasyondan önce

Pl: 58 — Harput, The Arap Baba Mescid; before restoration.

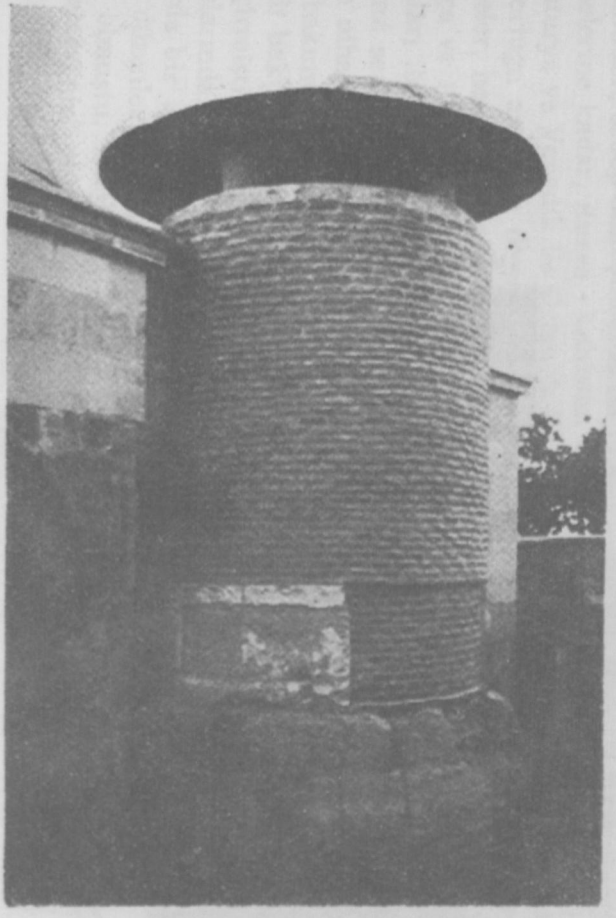

Resim: 59 — Harput, Arap Baba Mescidi; restorasyondan sonra

Pl: 59 — Harput, The Arap Baba Mescid. after restoration.

Resim: 60 – Ankara, Aslanhane Camisi; kuzey görünüş

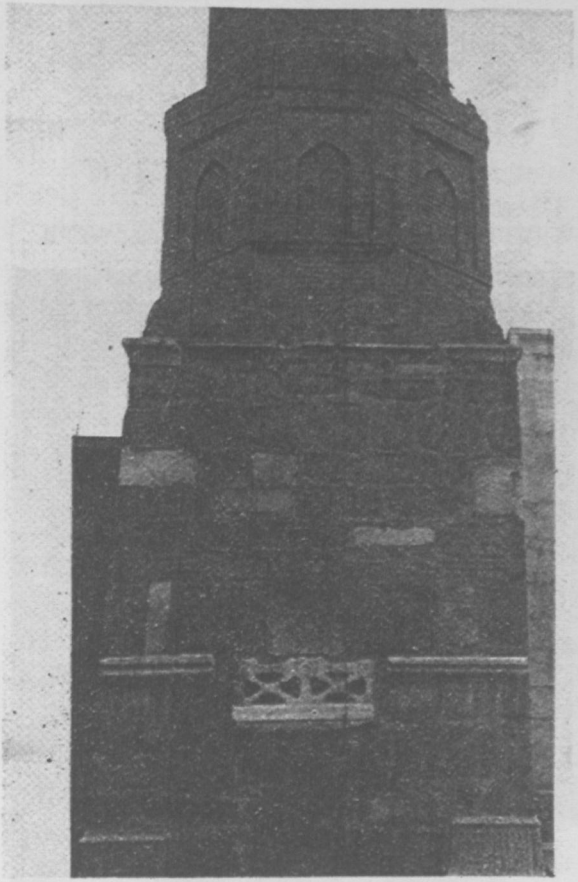

Resim: 61 — Ankara, Aslanhane Camisi; kaide ve pabuç.

Pl: 61 — Ankara, The Aslanhane Cami; base and transition zone.

MANİSA ÂYÂNLARINDAN KARA OSMAN OĞLU MUSTAFA AĞA VE ÜÇ VAKFİYESİ HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

Münir AKTEPE

I

Âyânlık ve Âyânlar :

Onsekizinci yüz yılın ikinci yarısı ile Ondokuzuncu yüz yılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğunu meşgul eden mes'elelerden bir tanesi de âyânlık müessesesi ve âyânlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde, Onsekizinci yüz yıldan önce, şehir ve kasabalarda nüfuzlu âileler arasından seçilmiş birer âyân bulunuyordu. Bunların resmî hiç bir sıfatı olmamakla beraber, mahâllin ileri gelen zengin ve tanınmış âilelerine mensup bulundukları için lüzûmu anında hükûmetin kendilerinden istifade ettiği dahi görülüyordu. Ancak Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Kazaklar üzerine açtığı Cehrin (Rus) seferini müteâkib, 1683 senesinde, ikinci Viyana kuşatması ile başlayan sefer, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinde esaslı değişikliklere sebep olmuştu. 1699 ilâ 1700 senelerine kadar, Rusya - Lehistan - Avusturya ve Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasında devam eden mücâdeleler, her nekadar 1699 yılında Karlofça ve 1700 senesinde İstanbul anlaşmaları ile sona ermiş ise de, takriben yirmi sene kadar devam eden bu harbin nihayetinde, Osmanlı Devleti, siyâsî bakımdan olduğu gibi, mâlî ve iktisâdî bakımdan da çok sıkıntılı günler geçirmişti. Bu sebeple devletin iç kuruluşlarında, idârî, askerî ve mâlî sahalarda bir takım yenilikler yapmak, yeni düzenler getirmek mecburiyeti hâsıl olmuştu. İşte bu meyanda, Devlet hazînesi'nin ihtiyaçlarını karşılamak gayesile, mâlî mukataaların mâlikâne usûlü ve kayd-ı hayat şartı ile mahâllî eşraf ve âyânlar tarafından alınarak idâre edilmesi, bunların zengin olmalarına ve yavaş yavaş devlet nezdindeki nüfûzlarının artmasına vesîle oldu. Bu durum, 1722 - 1747 yılları arasında devam eden Osmanlı - İran ve 1736 - 1739 seneleri boyunca devleti işgal eden Osmanlı - Avusturya ve Rusya savaşları süresince de, biraz daha inkişaf gösterdi, yâni âyânlar, devlet otoritesi karşısında bir varlık olarak meydana çıkmaya başladılar. Âyândan olan bâzı kimselerin, imparatorluk dahilindeki bir çok mes'elelerde, hükûmete karşı, halk üzerindeki nüfûz ve te'sirleri hissedilir bir şekilde artmaya başladı.

Nihayet, 1768/1774 senelerinde meydana gelen Osmanlı - Rus savaşlarının, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine büyümesi ve para ile asker ihtiyacından dolayı, devletin kaza idâresini ellerine almış âyânlara müracaatı ve kazalar üzerinden bizzat devlet kontrolunun kalkması, âyânları tamamen serbest hareket eder bir hâle getirdi. 1787 senesinde vuku bulan diğer bir Rus seferinin zuhûru ise, il ve ilçelerin idâresinde, âyânların hâkimiyetini iyiden iyiye artırdı. İşte bu olaylardan sonradır ki, kazalarda âyânların baskısının ve keyfi idârelerinin önüne geçilemez oldu. Neticede, bu durum, II. Mahmud'un, âyânlara karşı uyguladığı icraata kadar devam etti.[1]

---

1 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, s. 2 vd.; Enver Ziya Karal, II. Mahmud mad. (İslâm Ansiklopedisi).

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz olaylar, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif şehir ve kasabalarında, yeni yeni, daha bir çok âyânların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu devirde görülen başlıca âyânlar meyanında, bilhassa şunları saymak mümkündür: Çorum ve Yozgad havalisinden zuhûr ederek, bilâhire te'sirleri Amasya, Sivas, Tokad, Kayseri, Ankara ve Konya taraflarına kadar yayılan Çapan Oğulları (veya Cabbar Zâdeler); Rize, Of, Sürmene ve Trabzon havalisinde faaliyet gösteren Tuzcu Oğulları; Yine Trabzon vilâyeti dahilinde Cemşid Oğlu; Bolu ve civarında Hacı Ahmed Oğlu İbrahim; Bilecik bölgesinde Kalyoncu Oğlu Ali ve Mustafa; Uşak'da Acem Oğlu Ahmed; Eskişehir ve yöresinde Kumarcı Oğlu Abdullah; Kocaili ve civarında Tüfenkçi-başı Köse Oğlu Ahmed; Kütahya, Gediz ve havalisinde Nasuh Oğlu, İzmir şehrinde Kâtib Oğulları; İsparta'da Yılanlı Oğulları; Milâs ve civarında İlyas Oğulları; Antalya'da Tekeli İbrahim; Adana ve Payas'da Küçük Ali Oğulları ve nihayet, yazımıza konu teşkil eden, Mağnisa (Saruhan), İzmir ve Aydın havalisinde Kara Osman Oğulları.

Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu cihetinde olan belli başlı âyânları idi. Bunların dışında, İmparatorluğun bir de Rumeli cihetinde bulunan âyânları vardı ve bunlar Anadolu tarafındakilere nazaran çok daha kuvvetli kimselerdi. Meselâ, Gümülcine âyânı Tokadcıklı Süleyman, onbeş - yirmi bin kişilik bir kuvvete sahibdi. Ruscuk âyânı Trisnikli Ömer ve kardeşi İsmail, hâkimiyet sahalarını Deli-orman ve Edirne'ye kadar genişletmiş olan kimselerdi. Ayrıca Silistre'de Yılık Oğlu Süleyman; Serez'de İsmail Bey gibi daha tâli derecede âyânlar bulunuyordu[2].

Tarihimizde mühim bir yeri bulunan bu âyânlık müessesesi ve âyânlar hakkında, şimdiye kadar bir çok araştırmalar yapılmıştır. Biz burada, ancak Kara Osman Oğulları âilesine mensub, âyândan Hacı Mustafa Ağa ve bilhassa ona âit üç vakfiye üzerinde duracağız.

II

Kara Osman Oğulları âilesinin menşe'i :

Kara Osman Oğulları âilesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Aydın vilâyetine bağlı Saruhan (Mağnisa) sancağının Akhisar kazası yakınlarında olan Palamud nâhiyesinin Yaya köyünden zuhûr etmiştir.[3] Bu âileye adını veren Kara Osman Ağa ise, Mağnisa Şer'î Sicil kayıdlarına müsteniden, âilenin tarihçesini yazmış olan Çağtay Uluçay'a nazaran, Dergâh-ı âlî çavuşlarından, Kara Çavuş nâmile meşhur Mehmed Ağa'nın oğludur.[4] Çağtay Uluçay, Tarih Vesikaları'nda yayınladığı bir yazısında şöyle diyor:

".... Fakat bu eserlerin verdikleri ma'lûmat ile ne Kara Osman Oğulları öğrenilebilir ve ne de bunların millet ve mukadderatında oynadıkları müsbet veya menfi roller izah edilebilir. Son zamanlarda, Kitâbelerde (II. Kısım, s. 96 - 101), Aydın-ili Tarihinde (s. 199 - 202) ve Mağnisa Tarihinde (s. 56 - 58), bu saydığım kaynaklardan ve bâzı vakfiye ve mezar taşlarından istifâde edilerek, Kara Osman Oğulları'nın izahına çalışılmıştır.

Şimdiye kadar, derli toplu bir surette Kara Osman Oğulları âilesinin tarihi yazılmadığından, eser sahiblerini tebrik etmek lâzımdır. Yalnız her üç eser de kusurludur. Bir def'a âile seceresinde fâhiş hatalar vardır. Bu âile Ka-

2 — Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, c. IV, s. 78, 254; c. V, s. 105, 127/28, 226/27, 240, 242/43; c. VI, s. 32, 146, 148, 216, 297, 305; c. VIII, s. 64, 197, 274; c. IX, s. 2/3, 143, 197, 283; c. X, s. 89/90, 201; Ahmed Lûtfi, *Tarih-i Lûtfi*, İstanbul 1302, c. V, s. 15, 96. ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Âyân mad. (İslâm Ansiklopedisi)*, c. II, s. 40/42.

3 — Yaya köyü bugün Akhisar kazasına bağlı bir nâhiyedir.

4 — Bak, *III. Türk Tarih Kongresi (15 - 20 Kasım 1943)*, Ankara 1948, s. 245.

ra Osman'a nisbetle aynı adı aldığı hâlde, Mustafa Ağa'nın babası Abdurrahman Ağa olarak gösterilmiştir. Bunlardan başka, diğer eşhâsın da, baba ve oğulları yanlış yazıldığından, şecere, tarihi vesikalara ve hakikatlara uymamaktadır..."[5].

"... Aslen Yaya köylü olan Kara Osman'ın babası, Dergâh-ı âlî Kapıcı başılarından Kara Çavuş adı ile anılan Mehmed Çavuş'dur. Mehmed Çavuş'ın babası da Hasan Ağa isminde bir zattır..."[6].

Çağatay Uluçay'ın, 1942 yılında hazırlayarak, Tarih Vesikaları'nda yayınlamış olduğu bir seri makale ve vesika örneklerinde, Dergâh-ı âlî Kapıcı-başısı ve 1943 senesinle, III. Türk Tarih Kongresine sunduğu tebliğde de, Dergâh-ı muâllâ Çavuşu olarak takdim ettiği, Kara Çavuş nâmındaki Mehmed Çavuş veya Ağa'nın, Kara Osman Ağa'nın babası olması lâzım geliyor; ayni zamanda kendisi bu husûsa muhakkak nazarile bakarak, Kara Osman Zâde Mustafa Ağa'nın babasının, Abdurrahman Ağa olarak gösterilmesini fâhiş bir hata kabûl ediyor. Biz, Mustafa Ağa'nın babasının Abdurrahman olarak gösterildiği yeri tesbit edemedik. Gördüğümüz kaynaklarda, Çağatay Uluçay'ın da yazılarında belirttiği veçhile, Mustafa Ağa'nın babası, dâima Kara Osman Ağa şeklinde gösterilmiştir. Ancak bunun babasının kim olduğu mes'elesi ihtilâflıdır. Çağatay Uluçay, Kara Osman Ağa'nın babasının Mehmed isminde bir zât olduğunu, Şer'iye Sicil Defterleri'nde gördüğü kayıdlara dayanarak yazıyor. Fakat elimizde mevcut 25 Şavvâl 1165 (5 Eylül 1752) tarihli vakfiyede, gayet açık şekilde, Mustafa Ağa'nın babasının adı Osman, bunun da babasının adı Abdurrahman tarzında kayıdlı bulunmaktadır; yâni Mustafa Ağa'nın babasının Osman olduğu husûsunda hiç bir şüphe yoktur. Nitekim Çağatay Uluçay'ın bir kısım vakfiye ve mezar kitabelerine dayanarak, kusurlu şekilde bilgi verdiklerinden bahs ettiği üç kitabdan, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılıya âit olan birinci eserde dahi, Mustafa Ağa'nın babası, Kara Osman Ağa olarak gösterilmiştir.[7] Ayni husûs Cevad Tarihi'nde dahi kayıdlı bulunmaktadır.[8] Bizce, burada mühim olan mes'ele, Mustafa Ağa'nın değil, fakat Kara Osman Ağa'nın babasının kimliği mes'elesidir. Çağatay Uluçay, bu da'vayı, hicri 1044, 1045, 1050, 1054 tarihli Mağnisa Şer'î Sicillât Ahkâm Defterleri'ndeki kayıdlara dayanarak hâllediyor ve Osman Ağa'nın babası, Kara Çavuş diye meşhur Mehmed Ağa'dır, diyor[9]. Ancak bu yazımızda, 1747, 1751 ve 1752 tarihli üç vakfiyesini yayınladığımız Hacı Mustafa Ağa bn. Kara Osman Ağa'nın da, üçüncü vakfiyesinde kayıdlı bulunan dedesinin ismini yanlış yazacağı husûsuna pek ihtimâl veremiyoruz. Vakfiyedeki ifâde ise ".... Medîne-i Mağnisa kazasına tâbi Yaya karyesinde sâkin sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât tâlibü's-sadakat ve'l-müberrât fahrü'l-emâcid ve'l-âyân Elhac Mustafa Ağa bn. Osman bn. Abdurrahman...." tarzındadır. Diğer taraftan yine Çağatay Uluçay'ın, Kara Osman Ağa'nın pederi Çavuş Ağa'yı, yâni Mehmed Çavuş'ı hicri 1054 (1644) yılında[10] ve oğlu Osman Ağa'yı da hicri 1118 (1706/7 yılında[11] ölmüş olarak göstermesi husûsu dahi, dikkati câlibdir. Zira, bu ifâdeye nazaran, Kara Osman Ağa babasından 63 veya 64 sene sonra ölmüş oluyor ki, arada bukadar fazla bir zaman farkının bulunması mes'elesi de, bizce üzerinde durulacak bir husûstur. Bu itibarla, Kara Osman oğulları âilesi içinde, ka-

5 — Bak, *Târih Vesikaları*, c. II, sayı 9, Ekim 1942, s. 195.

6 — Bak, *Ayni Eser*, c. II, sayı 9, s. 197.

7 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Afyon · Sandıklı · Bolvadin · Mağnisa · Birgi · Muğla · Milâs · Peçin · Denizli · İsparta · Eğridir'deki kitabeler*, İstanbul 1929, s. 98.

8 — Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, Âmire baskısı, c. I, s. 98.

9 — Bak, *III. Türk Tarih Kongresi (15 - 20 Kasım 1943)*, ayni yer.

10 — Bak, *Târih Vesikaları*, c. II, sayı 9, s. 198.

11 — Bak, *Târih Vesikları*, c. II, sayı 9, s. 201.

naatimizce Abdurrahman isimli bir kimse vardır ve bu zât, Kara Osman Ağa'nın babası veya büyük babası olmalıdır. Kara Çavuş veya Çavuş Ağa denilen kimseyi, bu Abdurrahman Ağa'nın babası, ve Kara Osman Ağa'nın da dedesi olarak düşünmek de belki doğru olacaktır.

Yayınladığımız vakfiyelerin sâhibi bulunan Hacı Mustafa Ağa'nın babası Kara Osman Ağa'ya gelince, bu zat sipahilikden yetişmiş ve muhtelif tarihlerde çeşidli görevlerde bulunmuştur. Ezcümle onun hicri 1077 (1666/67) de, II. Murad câmi'i evkafı mukataasından Bahadırlı mukataası emîni; 1087 (1676) senesinde Mütesellim Rodoslu Ali Ağa'nın kethüdası ve bilâhire Beytü'l-mâl-i amme ve hassa mukataası emîni olduğunu görüyoruz[12]. Bu son vazifede ise, Kasım 1687 tarihine kadar kaldı. 1688 tarihinde, İzmir ve Aydın'daki defter hârici rumların cizyelerini tesbite me'mur oldu. 1690 - 1691 senelerinde, Avusturya seferine iştirâk etmeyen ziâmet timar sâhiblerinin mahsûllerini devlet hesabına zabt için tahsildar tâyin edildi ve böylece Mağnisa havâlisinde, gün geçtikçe şöhret buldu. Nihayet hicri 1118 (1706) yılında öldü. Mağnisa sancağı'nın Palamut nâhiyesine bağlı Yaya köyüne defnedildi.

Kara Osman Ağa'nın Mustafa, Abdullah, Ahmed ve İbrahim adında dört oğlunun bulunduğu tesbit olunmaktadır. Bunlardan en büyüğü ise, yayınladığımız vakfiyelerin sâhibi Hacı Mustafa Ağa'dır.

III

Vakfiye sâhibi Hacı Mustafa Ağa:

Kara Osman Oğlu Hacı Mustafa Ağa, babasının ölümünden sonra onun yerini aldı. Saruhan (Mağnisa) ve bilhassa Akhisar civarında bulunan Palamut nahiyesinin Yaya köyü havalisinde, âyân olarak meşhur oldu. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadâreti devresinde başlayan İran harpleri sırasında, devletin iç mes'eleler ile yeteri kadar meşgul olamamasından dolayı, çevre halkı üzerindeki nüfûzunu arttırdı. 27 Kasım 1724 tarihinde, İran seferi münâsebetile, baş-buğ tâyin edilerek, Saruhan sancağı dahilinden, istenilen mikdarda deve ve sâir mükâri hayvanı, tam koşumları ve her bir deveye, devlet hisabına on kile arpa satın alarak yüklemek şartile, Tebriz tarafına, Ser-asker Köprülü zâde Abdullah Paşa'ya götürmesi ferman buyruldu ise de, Mustafa Ağa bu göreve gitmedi ve Mağnisa'da Beytü'l-mâl-i amme ve hassa mukata'ası emîni olarak kaldı[13]. 1730 senesinde, yâni Patrona Halil isyânı ile İran savaşlarının çok nâzik bir devreye girdiği esnada, tekrar Kırk-ağaç, Edremid ve Gördes âyânları ile beraber, Hacı Mustafa Ağa'da, Aydın vilâyeti dahilinden toplanacak ve İran seferine, Revan'da bulunan Hekim Oğlu Ali Paşa'nın yanına sevk olunacak kuvvetlerden, bin neferlik bir gurubun başına, arkadaşları birlikde, baş-buğ tâyin edildi. Ancak, ilk anlarda sefere gitmek istemediği gibi, arkadaşlarından bâzılarını dahi, baş-buğluktan vazgeçirmeye teşebbüs ettiğinden, yakalanıp, Güzel-hisar kal'asına habsedileceğini anlar anlamaz, Mağnisa bölgesinden topladığı 350 askerle, 6 Haziran 1731 (28 Zilka'de 1143) de yola çıktı[14].

Nâdir Şâh'ın, Eyyübî Hasan Paşa zâde Ahmed Paşa'nın idaresinde bulunan Bağdad'ı kuşatmasını müte'akib ve Kasım 1733 tarihinde, Kerkük kasabasının güneyinde, Leylan mevki'inde, sâbık sadrıâzamlardan, İran ser-askeri Topal

12 — Manisa'da bulunan *Şer'i Sicillât Ahkâm Defterleri*'ndeki, Hicri 1087 (1676) ve 1095 (1684) tarihli kayıdlar için bak, Çağatay Uluçay, *Kara Osman oğulları âilesi, Târih Vesikaları*, c. II, sayı 9, s. 199.

13 — Manisa, *Şer'i Sicillât Ahkâm Defterleri*'nde bulunan 10 Rebi'ü'l-evvel 1137 tarihli bu vesikanın örneği için bak, Çağatay Uluçay, *Adı geçen makale*, c. II, sayı 10, s. 300 ve 304/6.

14 — 6 Ramazan 1143 (15 Mart 1731) ve 15 Şevvâl 1143 (23 Nisan 1731) tarihli vesikalarda mevcud bu bilgi için bak, Çağatay Uluçay, *Adı geçen makale*, s. 306/8.

Osman Paşa'yı şehid etmesi üzerine[15], Köprülü zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa kumandasında yeniden hazırlanacak olan Osmanlı İmparatorluğu ordusunda, Kara Osman zâde Mustafa Ağa'ya da vazife verildi. Ocak 1734 başlarında (evâil-i Şâban 1146) da, Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa tarafından, Saruhan (Mağnisa)'daki Serden-geçdi ağalarına gönderilen bir tezkirede dahi âyândan Mustafa Ağa ve diğer âyânlar için şöyle deniliyordu:

"...Sen ki, Yaya karyesinde Kara Osman zâde Mustafa zîde kadrehusun, yüz nefer ve siz ki, Akhisar'da Elhac Şâban zâde ve Katırcı Ali ve Bodur zâde Süleyman ve .... zîde kadrehümsüz dahi ellişer nefer ve Mağnisa'da Kasab zâde Ali ve .... nefer ile bilâ te'hir kalkıp vezir-i müşârünileyhin maiyyetile varup sefere iştirâk edesiz..."[16]. Ancak bu emre rağmen, Hacı Mustafa Ağa'nın, Mağnisa'da kaldığını, sefere gitmediğini; fakat bu def'a eşkiyadan Sarı-bey oğlunun te'dibine memur edildiğini görüyoruz.

Sarı-bey oğlu Mustafa, aslen Saray karyesinden (Saray-Köy) olup, eşkiyalık ile ortaya çıkmış ve Denizli, Aydın, Saruhan havalisinde, etrafa fazlaca zarar ve ziyan verdiği için tenkiline, bir kısım Türkmen ve Yörükân Boy-beyleri ile Mağnisa Mütesellimi ve Kara Osman zâde Mustafa Ağa memur edilmişti. Devlet bu husûsu, diğer işlerden daha önemli görmüş olmalı ki, Hacı Mustafa Ağa'nın ,Sarı-bey oğlu üzerine gitmesini daha uygun bulmuştur. Lâkin Sarı-bey oğlu'nun yakalanması ve cezalandırılması pek kolay olmadı. Bu mücâdele bir kaç sene devam etti. 1737 (H. 1150) senesinde, Avusturya seferine gideceğini bildirmek sûretile afve uğrayan ve fakat Gelibolu'ya kadar gittikden sonra tekrar geri dönen ve isyân eden Sarı-bey oğlu, bu def'a Denizli'nin Honas kal'asına kapanarak, Denizli serdarını ve daha bâzı kimseleri öldürmek sûretile, şekavete başladı. Üzerine gönderilen Aydın Muhassılı Mehmed Paşa, Şam vâlisi Kazıkçı Hüseyin Paşa ve Anadolu vâlisi Ahmed Paşa gibi bir çok vezirleri bozguna uğrattı. Bu sebeple, daha fazla mahâllî kuvvetlerle ta'kibi îcab ettiği için, 21 Nisan 1739 (13 Muharram 1152) tarihinde, Mağnisa'da Mütesellim olarak bulunan Kara Osman oğlu Hacı Mustafa Ağa'dan da, bu iş için yardım istenildi. Esâsen Hacı Mustafa Ağa, bundan önceki senelerde dahi, devlete yardım ediyor ve bilhassa Sarı-bey oğlu Mustafa'nın üzerine gönderilen kuvvetlerin mükâri deve ihtiyaçları ile zahire ve koyun gibi yiyecek maddelerini sağlıyordu. Mayıs 1739 sonlarında, Sarı-bey oğlu'nun vurulması ve gailesinin bertaraf edilmesi üzerine, Kara Osman zâde Mustafa Ağa, Sıracalı Himmet'in te'dibine me'mur oldu (1743). Kara Osman oğlu, bu başarısından sonradır ki, eşkiya ta'kib ve tenkilinde devlete yardımcı olarak çalışmalarile şöhret buldu[17]. Evvelâ Saruhan (Mağnisa)'nın mütesellimliğini elde eden Mustafa Ağa, bilâhire bu sancağın bütün mukataalarına sâhib olmuştu. 1751 (1165) senesinde, Anadolu vâlisi Yeğen Ali Paşa, Saruhan mukataasını, Aydın Muhassılı Mehmed Paşa'ya vermek istediği hâlde, Hacı Mustafa Ağa, daha te'sirli çıkmış ve bu sancağın mukataalarını yine kendine almaya muvaffak olmuştu; ayni zamanda serveti ve zenginliği ile de Aydın vilâyeti dahilinde, bilhassa İzmir ve Mağnisa'da isim yapmış bir şahıs hâline gelmişti. Fakat bu zenginlik ve şöhret, devlet nezdinde kazandığı nüfûz ve itibar, onu yavaş yavaş yolsuz hareketlere sevk etmeye başladı. Bir çok köy ve kasabalardan usûlsüz şekilde paralar topladığı görüldü.

15 — Sâmî - Şâkir - Subhi, *Târih*, İstanbul 1198, vrk. 27, 40/43, 47/57, 64, 86; Hammer, J. de, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1839, c. XIV, s. 288/292; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1956, c. IV. Ksm. II, s. 225/26.

16 — Bak, *Târih Vesikaları*, c. II, sayı 10, s. 301.

17 — Bu husûsla alâkalı vesika sûretleri için bak, *Târih Vesikaları*, c. II, sayı 11, s. 435/40 ve c. III, sayı 14, s. 117/20.

Hacı Mustafa Ağa'dan ilk şikâyet edenler ise, Turgudlu kasabası halkı oldu[18]. Kara Osman Oğlu'nun bu kasabada yaptırdığı bir hanın arsası mes'elesinden çıkan anlaşmazlık sonunda, Hacı Mustafa Ağa yine başarı elde etmiş ve neticede beş kişinin dahi Kıbrıs'da, Magosa kal'asına sürülmesine sebep olmuştu (Ağustos 1753). Nihayet, Turgudlu halkı ile aralarında mevcud bulunan geçimsizlik büyüdü; hakkında vâki şikâyetler arttı ve sonunda:

"... Livâ-yi mezbûra senevî tahsis kılınan mâl-i hazeriyenin tevzi' ve taksimi hâneleri hisabınca olmak iktiza ederken Kara Osman oğlu Hacı Mustafa Ağa ma'a tekaddümden beri livâ-yi mezbura mütesellim olmağla tama'-ı hâmından nâşî Turgudlu kasabasından iktiza eden hazeriyenin bir kaç katını mütâlebe ve cebren tahsil eylediğinden fukara ve zü'afaya gadr-i küllî ve perâkende ve perişan olmalarına bâis ve bâdi olduğu..."[19] nedenile, evâil-i Zilhicce 1168 (1755 Eylül ayı ortaları) de, haksızlığa uğrayan kimselerin haklarının geri alınmasına karar verildi. Ayni zamanda mültezimlik dahi kendisinden alınarak, Seyyid Mustafa Ağa'ya, daha sonra da Yeğen Ali Paşa'nın Kapıcılar-kethüdası Hacı İbrahim Ağa'ya verildi. Hacı Mustafa Ağa'nın hakkında açılan tahkikatın sonunda ise, Ağa suçlu görüldüğünden, Kasım (1755 (Safer 1169) tarihinde başı kesilerek, İstanbul'a gönderildi[20].

IV.

Vakfiyeler hakkında:

Yukarıda âilesi ve kendi yaşadığı devir ile hayatı hakkında, genel mâhiyette bilgi verdiğimiz Kara Osman zâde Hacı Mustafa Ağa'ya âit, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Haremeyn Vakfiye Defterleri'nde, üç vakfiye örneği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 10 Muharrem 1160 (22 Ocak 1747), ikincisi 11 Cemaziyü'l-evvel 1164 (7 Nisan 1751), üçüncüsü de 25 Şevvâl 1165 (5 Eylül 1752) tarihlidir. Hacı Mustafa Ağa'nın 1755 senesinde katledilmiş olduğu husûsuna dikkat edilecek olursa, bu vakfiyelerin Mağnisa mütesellimliğinden sonra ve hayatının sonuna doğru hazırlanmış bulunduğu anlaşılır.

Hacı Mustafa Ağa, kendi köyü olan Mağnisa'nın Palamut ilçesine bağlı Yaya karyesinde bir câmi ile bunun avlusuna bir de medrese yaptırmıştır. Bilâhire ilk vakfiyesinde de kayıdlı olduğu vechile, İzmir'in Kasab Hızır mahâllesinde bulunan üç Freng-hâne'si ile bir Mumhâne'sini ve yine İzmir'in Câmi'-i atik mahâllesinde olan bir Han'ı[21], ve yedi dükkânı ile üç Yahudi-hâne'sini; Mağnisa'nın Yar-Hasend mahâllesindeki sebze-bahçesi ile Kiremid-hâne'sini; Alacahamam yanındaki iki odalı ve 52 dükkânlı diğer bir Han'ını; Koza Loncası'nın güneyinde bulunan Yağ-hâne'sini; Kara-köy sokağındaki Kahve-hâne'si ile iki dükkânını; Palamud nahiyesinde mevcud iki Su-Değirmeni'ni; bunların dışında Yenki يڭى ve Nif (Kemal-paşa) da bulunan birer Su-Değirmeni'ni; Süleyman - Obası ile Dere - köy ve Belen'de olan birer Yağ-hâne'sini, bu câ-

18 — Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüz Yıllarda, Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk hareketleri*, İstanbul 1955, s. 18.

19 — Manisa, *Şer'i Sicillât Ahkâm Defterleri*'nde bulunan bu kayıd sûreti için bak, *Târih Vesikaları*, c. II, sayı 10, s. 303/4.

20 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler II. kısım*, İstanbul 1929, s. 98; Çağatay Uluçay, *Manisa Ünlüleri*, Manisa 1946, s. 54/55; Ayni müellif, *Kara Osman oğullarına âit düşünceler (III. Türk Tarih Kongresi)*, Ankara 1948, s. 246.

21 — İzmir'de, Balcılar-İçi'nde ve Balcılar caddesiyle Havra sokağının birleştiği köşede bulunmaktadır. Halk arasında Küçük Kara Osman Oğlu Hanı diye meşhurdur. Bugün ise, Kara Osman Oğlu Çarşısı adını almıştır. İçinde yeni bir kitâbe vardır ve bu kitâbede şu ifâde mevcuttur. "18. Asrın ilk yıllarında Saruhan, Manisa sancağı Mütesellimi Kara Osman oğlu Hacı Mustafa tarafından han olarak yaptırılmış ve 1966/68 yıllarında, mütevellisi Vicdan Kara Osman oğlu tarafından modern çarşı hâline getirilmiştir." Eski handan bugün hiç bir iz kalmamıştır. Hâlen mevcud çarşı üç kapılı ve kırküç dükkândan müteşekkildir. Mütevellisi bulunduğuna nazaran, Yaya köydeki câmi, medrese ve mektep dolayısile, Vakıflar idâresile de alâkasının devam etmesi lâzım gelir. İzmir'de, bu handan başka, Fevzi Paşa bulvarı üzerinde bir de Büyük Kara Osman oğlu Hanı vardır. Gördüğümüz vakfiyelerde bu ikinci hanın ismini tesbit edemedik.

mi' ile medresesinin masraflarını karşılamak üzere vakf etmişti. Ancak Mustafa Ağa, hayatta olduğu müddetce bu vakfa kendisinin mütevelli olmasını şart koşuyor ve her hangi bir sebeple "... tebdil ve tagyir ve teksir ve taklil iktiza ederse, tecdîd-i vakfiye ber vech-i âtî vezâyıf ta'yin eylediğim medrese-i münîfe müderrisi ve vakf-ı mezbûra nâzır ve câbî ve kâtibi evlâd-ı zükûrundan olup ve mürtezîkasının azli ve nasbı mütevellîde olmak için azl veya vefâtile mutasarrıf oldukları cihâtın âhere tevcihi bâbında mütevellî arzına i'tibar olunmak üzere vakf-ı mezkûra evvelâ bi-nefsihi kendim mütevelli ve âkarât-ı mezbûre gallatı ber vech-i câbî ta'yin eylediğim vezâif ve masarif ve ta'miratdan fazlasına dahi mutasarrıf olam..."[22] diyordu. Kendinden sonra da, çocukları ve çocuklarının çocuklarının çocukları, yâni âilesi inkıraz buluncaya ve hatta köleleri kalmayıncaya kadar, bu mallara mütevellî olacaklar, hâsılatının fazlasından istifâde edeceklerdi.

Hacı Mustafa Ağa'nın, vakfettiği bukadar çok malın gelirinden ise, câmi'de hatib ve vâ'iz olanlara günde onar akçe, câmi'in kandillerinin yakılması için yağ parası olarak günde beş akçe, medresenin müderrisine günde yirmi akçe, vakfın nâzırına nezâret ücreti olarak günde yedi akçe,câbi'ye beş ve kâtib'e de sekiz akçe verilecekti. Ayrıca bahis konusu medresenin odalarında oturan öğrencilerden her birine dahi günde üçer akçe ödenecekti. Ücret-i tevliyet ise, onar akçe idi.

Hacı Mustafa Ağa'nın, 7 Nisan 1751 (11 Cemâziye'l-evvel 1164) tarihli ikinci vakfiyesinden ise, onun sonradan, Mağnisa'nın Küçük Çıra-setler (veya Sıra-setler) mahâllesinde bir de müceddeden Sıbyan mektebi yaptırmış olduğunu öğreniyoruz[23]. Mustafa Ağa, bu sıbyan mektebi ile câmi' ve medresesinin masraflarını karşılamak üzere, bilâhire, İzmir'de, Mağnisa'da ve Turgudlu'da bulunan daha bir çok emlâkini, bu hayır eserlerine vakfetmişdi. Bunlar arasından bilhassa Turgudlu'da bulunan Yeni Han ile Gördes'deki Çifte Hamam'ı meşhurdur. Mustafa Ağa, yeni yaptırdığı okulun vezâifini ise, şöyle ta'yin ediyordu:

"... Mekteb-i şerifde muallim-i sıbyan olanlara ücret-i ta'lim yevmî on dört akçe ve halîfe olanlara yevmî altı akçe ve berây-i hasır senevî altı yüz akçe ve eyyam-ı sayfda bir ay selç (kar) bin iki yüz akçe ve mekteb-i şerîf-i mezburda müctemi' olan sıbyanın teferrücleri için senevî bin iki yüz akçe ve vakf-ı mezbura nâzır olana ücret-i nezâret yevmî altı akçe ve ücret-i tevliyet onar akçe verile..."[24].

Nihayet Hacı Mustafa Ağa'ya âit 5 Eylül 1752 tarihli vakfiyede dahi, bir kısım yerlerin, Mağnisa'daki Sıbyan mektebine vakfedilmiş olduğu; fakat bunların gelirinden, sâdece yevmî on akçesinin mektebin muallimine verilerek, geri kalan paranın, Mustafa Ağaya âit bulunduğu husûsları kayıdlıdır; yâni Mustafa Ağa, bir taraftan meydana getirdiği, câmi, medrese ve mektep gibi daha bâzı hayır eserlerinin yaşamasını ve orada okuyacak öğrencilerin ihtiyaçlarını düşünürken, diğer taraftan kendi istikbâlini de garanti altına almak istemişdi. Fakat ne yazık ki, bu son vakfiyesi tarihinden bir kaç sene sonra, yukarıda kaydettiğimiz üzere, usûlsüz hareketlerinden dolayı, i'dam edildiği için mîrâsı evladlarına kalmış bulunuyordu.

I.
Kara Osman Ağa zâde Hacı Mustafa Ağa'ya âit vakfiyeler

a) Ma hurrire fi hâze'l-kitâbü's-sahihatü'ş-şer'iyye li-vakf-ı ve'ş-şurût...

22 — Bak, bir nr.lu vakfiyeye.

23 — Bak, iki nr.lu vakfiyeye ve A. Cavid, *Aydın Vilâyetine Mahsus Sâlnâme*, sene hicri 1308, s. 136.

24 — Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Haremeyn Evkaf Defterleri*, nr. 6, 739/754, sahife 17, sıra 6.

ve hikmet-i bi'n-nasiha ve'l-lüzûm âlimen bi'l-hilâf-ı cârî beyne'l-eimmeti'l-eşraf ve ... abdü'l-fakîr ileyhi sûbhânehu ve teâlâ Süleyman bn. makbûl (veya maktûl).... be-dârü'l-mahmiyye-i Mağnisa.

b) Kayıd Şûd:

Bâ-fermân-ı âlî ve bâ-i'lâm-ı mevlâna Mehmed Emin Efendi. Müfettiş-i Haremeyn ve bâ-arz-ı Süleyman Efendi, nâib-i Mağnisa. El-vâki, fi 12 Safer 1160

c) Mağnisa mûzâfatından Yaya nam karyede, Kara Osman Ağa zâde'nin câmi ve medresesi vakfiyesidir.

Hezar ve sad-hezar hamd ü sena ve bî-hadd ü bî-şûmar şükr-ü sipâs-ı bî-intiha ol vâcib-i sâhibü'l-izz ve'l-cûd hazretlerinin lûtf u ihsan ve kerem-i bî-payânına olsun ki, hâlik-ı cümle-i mevcûd-ı mâfiyü'l-arz ve mâfiyü's-semâdır ve cevâhir-i salât ü selâm hûceste-nizâm ol pişvây-i enbiyâ ve rehnümây-i asfiyâ ve habîb-i hûdâ yâni Muhammed Mustafa sallâllahû teâla aleyhi ve sellem hazretlerinin ravza-i mütahhara ve kabr-i münevverine olsun ki, efdâl-i mevcûdât ve ekmel-i masnu'ât ve şefi'-ül-usât yevmi'l-arasâtdır ve dürer-i tahiyyât ve gurer-i teslimât cümle-i âl-i ashâb-ı kirâm ve zevcât-ı mütahherât-ı zevi'l-ihtiram hazerâtı üzerlerine olsun ki, her biri sâik-ı hayrat ve hasenat ve hâdiy-i sebîl-i cennât-ı âliyatdır

(رضوان الله تعالى عليهم اجمعين)

Emma ba'dü işbu cerîde-i pesendîde-i belâgat ve bu vakfiye-i nadîde-i anberin-nika'b tahrîr ü imlâ ve tastîr ü inşâsına bâis ve bâdi oldur ki, medîne-i Mağnisa... müzâfâtından Palamut[1] nâhiyesine tâbi' "Yaya" nam karyede[2] sâkin mefâhirü'l-emâcid ve'l-ekârim Osman Ağa zâde Elhac Mustafa Ağa meclis-i şer'-i şerîf-i Ahmedi ve dîn-i münîf-i Muhammedîde li-ecli'l-vakf ve't-tescil mütevelli nasb ve ta'yin eylediği fahrü'l-emâsil ve'l-âyân Esseyyid Elhac Hidâyetullah Ağa mahzerinde bi't-tav'üs-saff ikrar ve îtiraf edüp vaktâki cenâb-ı bârî celle-şânehu ve teâlâ hazretleri kıbel-i âlilerinden vâsıl olan atâyâ-yı celîlenin tevârüdüne vâkıf « ولئن شكرتم لازيدنكم » mazmûn-ı münîfine ârif oldum ise bu dehr-i dûn ve çarh-ı bukalemûna ayn-ı ibret ve dîde-i basîret ile nazar edüb gerdeş-i edvârında selâmet ve cünbüş-i etvârında istikamet olmayup, bünyânının in'-idâmı müteyyin ve sükkânının in'idâmı mütebeyyin olup, na'îmi zîll-i zâil ve mukîmi sınıf-ı râhil devleti zillete makrûn ve ni'meti nikmet ile meşhûn olduğu yakînen ma'lûmum olmağın الدنيا مزرعة الاخره hâdîs-i şerîfine imtisâlen vakf-ı âti sudûruna değin rişte ve zabtımda münsamet kabza-i tasarrufumda münzabıt olup, mahmiyye-i İzmir..... mahâllâtından Kasab Hızır mahâllesinde[3] vâki' bir tarafdan derya ve bir tarafdan Kançıbanı-zâdeler mülkü ve bir tarafdan yine kendi mülküm ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **frenk-hâneyi** ve yine sâlifü'z-zikr Kasab. Hızır mahâllesinde vâki' bir tarafdan derya ve bir tarafdan Yağyakmaz Elhac Velî mülkü ve bir tarafdan yine kendi mülküm ve bir taraftan tarîk-i âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **frenk-hâneml** ve yine mârü'z-zikr Kasab-Hızır mahâllesinde vâki' bir tarafdan derya ve bir tarafdan Osman Ağa-zâdeler mül-

---

1 — Saruhan Sancağı'nın Mağnisa kasabasına bağlı bir nâhiye merkezidir. XIX. yüzyılın sonlarında yine aynî teşkilâta dâhildi ve nefsi Palamut karyesinde 27 hâne ile 128 nüfûs bulunuyordu. Bak, Aydın Vilâyetine mahsûs H. 1308 tarihli *Sâlnâme*, s. 478.

2 — A. Cavid Bey'in, Aydın vilâyetine mahsûs H. 1308 tarihli sâlnâmesinde, bu köyün adı "Papa" şeklinde yazılmıştır. Burada bir mürettib hatâsı olması kuvvetle muhtemeldir. Eski imlâdaki (ي ي) harfleri (ي ي) şeklinde yazıldığından, yaya, Papa olmuştur. Zirâ vakfiyelerde, bu köyün adı hep (يا يا) olarak geçmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında ise burası 428 hâneli ve 2159 nüfuslu çok büyük bir köy idi. Bak. Adı geçen *eser* s. 478.

3 — Kasab Hızır mahâllesi, İzmir'in bugünki Fevzi Paşa Bulvarı, Peştemalcılar-başı ve Eski Mahkeme-Önü'ne tesadüf eden mahâllerdir.

kü ve bir tarafdan Kançıbanı-zâdeler mülkü ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **frenk hânemi** ve yine sâbıku'z-zikr Kasab Hızır mahâllesinde vâki' bir tarafdan Ahmed Ağa vakfı ve bir tarafdan Ali Kapdan mülkü ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **mûm-hânemi** ve yine mahmiyye-i mezbûre mahâllatından Câmi'-i atik mahâllesinde[4] vâki' Yeşil-direkli demekle ma'rûf hamam[5] kurbünde, bir tarafdan Ahmed Ağa vakfı ve bir tarafdan, bâzen Menteş yahudi mülkü ve bâzen hamam-ı mezbûr ve iki tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **Han'-ımı** ve han-ı mezbûr mülhâkâtından olup, hamam-ı mezbûr sokağında yâni Yahudiler sokağında vâki' ma'lûmü'l-etraf yedi bâb **dükkânlarımı** ve yine sâlifü'z-zikr Câmi'-i atik mahâllesinde vâki' bir tarafdan Müftî Efendi mülkü ve bir tarafdan yine kendi mülkim ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **yahudi-hânemi** ve yine sâlifü'z-zikr Câmi'-i âtik mahâllesinde vâki' Çankırılı Elhac Ahmed mülkü ve bâzen Avram yahûdü mülkü ve bir tarafdan yırık Bey-oğlu Elhac Abdullah mülkü ve bir tarafdan yine kendi mülküm ve bir tarafdan bâzen yine kendi mülküm ve bâzen tarîk-i âm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **yahudi-hânemi** ve yine mârü'z-zikr Câmi'-i atik mahâllesinde vâki' bir tarafdan Maryol Mustafa Paşa[6] veresesi mülkü ve bir tarafdan Osman Ağa-zâdeler mülkü ve bâzen Mison vahudi mülkü ve iki tarafdan yine kendi mülküm ile mahdûd ve ma'lûmü'l-müştemilât **yahudi-hânemi** ve medîne-i mezbûre-i Mağnisa mahâllâtından Yar Hasend يار حسند mahâllesinde vâki' olup Benli-oğlu bağçesi ve kiremit hânesi demekle ma'ruf ve tahdîd ve tavsifden müstağni birle bî'r-i mâ ve bir havz-ı kebîr ve eş'âr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi muhtevi **sebze hadikamı** ve bir bab **kiremid-hânemi** ve medîne-i mezbûrede Alaca Hamamı kurbünde vâki' ve Acem çarşısı demekle ma'rûf, iki tarafdan tarîk-i âm ve bir tarafdan Solaklar odası ve bir tarafdan tahmis ile mahdûd ve kapıları üzerinde iki bab oda ve elli iki aded dekâkin-i ma'lûmeyi mûhtevi Han'ımı ve medîne-i mezbûre sûkukunda Koza Loncası demekle ma'rûf sakaf-ı kebîrin cânib-i kıblesinde vâki' ma'lûmü'l-hudûd bir bâb **yağ-hânemi** ve medîne-i mezbûrede Kara-köy sûkunda vâki' iki tarafdan Kantar-kızı mülkü ve bir tarafdan börekçi fırını ve bir tarafdan târik-i âm ile mahdûd ve bir bâbı fevkânî **kahve-hânemi** ve kahve-hâne-i mezbûre mülhâkatından iki bab **dükkânlarımı** ve medîne-i mezbûre müzâfâtından bâlâda zikri mürûr eden Palamut nâhiyesi dâhilinde Tekeliler تكه لر değirmeni demekle[7] meşhûr ve tahdîd ve tavsifden müstağnî ve üç çarkı muhtevî bir bâb **su değirmenimi** ve Palamud değirmeni demekle ma'rûf ve tahdîd ve tavsifden müstağni ve üç çarkı muhtevî **su değirmenimi** ve medîne-i mezbûreye tâbi Yenki Yelki nâhiyesinde vâki' Müfettiş değirmeni demekle meşhûr ve üç çarkı muhtevî bir bâb **su değirmenimi** ve Nif kazası dahilinde Mozlak değirmeni demekle ma'rûf ve tahdîd ve tavsifden müstağnî ve üç çarkı muhtevî bir bâb **su değirmenimi** ve mârü'z-zikr Palamud nâhiyesi dahilinde Süleyman Obası[8] nam karyede vâki le-

4 — İzmir'in, Hisar-câmi'inden Şekerciler, Balcılar içine ve Kestâne-pazarı havâlisine doğru olan kısımlardır.

5 — Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, Balcılar-içi'ndeki meşhur hamamıdır. Bugün çarşı hâline getirilmiştir. Fakat hamamın izleri ve bâzı mekânlar el'an mevcuttur.

6 — Tersâne ümerasından Hüseyin Paşa'nın çocuklarına bu isim verilmiştir. Maryol zâde Mustafa Paşa XVIII. yüzyıl başlarında yaşamıştır ve Nisan 1724 de Azak Kal'ası'nın tâmirine me'muren gönderilmiş, orada ölmüştür. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, c. IV, s. 420 ve 705.

7 — Mağnisa'nın Palamut nâhiyesine bağlı, 51 evli ve 233 nüfuslu, Ufak Tekeli diye bir köyü olduğunu görüyoruz. Ayrıca Belen nâhiyesine bağlı Yukarı Tekeliler ve Aşağı Tekeliler köyleri de vardır. Bak. A. Cavid, Aydın vilâyetine mahsus 1308 tarihli *Sâlnâme*, s. 475/76 ve 479.

8 — XIX. yüzyılın sonlarında, 58 hâneli ve 276 nüfuslu bir köydü ve Süleyman köyü adı ile meşhurdu. Bak. A. Cavid. *Adı geçen eser*, s. 479.

de'l-ahâli ma'lûmü'l-hudûd bir bâb **yağ-hânemi** ve Dere nam karyede[9] vâki' lede'l-ahâlî ma'lûmü'l-hudûd bir bâb **yağ-hânemi** ve sâlifü'z-zikr Yaya karyesinde vâki' lede'l-ahâli ma'lûmü'l-etraf on aded **dükkânımı** ve medîne-i mezbûreye tâbi Belen = بلك [10] nâhiyesi dâhilinde Ali-beyli[11] nâm karyede vâki' lede'l-ahâli ma'lûmü'l-hudûd bir bâb **yağ-hânemi** enfes-ü emvâl ve atyeb-i emlâkimden ifrâz ve hasbeten-lillâh... vakf-ı sahih-i şer'î ve habs-i sarîh-i mer'î ile vakf ve habs edüp, şöyle şart eyledim ki, madem ki hayatta oldukça vakf-ı mezbûre kendim mütevellî ve tebdîl ü tagyîr ve teksîr ü taklîl iktiza eder ise, tecdîd-i vakfiye ve ber-vech-i âtî vezâyif ta'yin eylediğim medrese-i münîfe müderrisi ve vakf-ı mezbûre nâzır ve câbi ve kâtibi evlâd-ı zükûrundan olup ve mürtezikasının azli ve nasbı ve mütevellide olmak için azl veya vefatı ile mutasarrıf oldukları cihâtın âhere tevcihi bâbında mütevelli arzına îtibar olunmak üzere vakf-ı mezkûra evvelâ binefsihi kendim mütevelli ve akarât-ı mezbûre gallâtı ber-vech-i câbî tâyin eylediğim vezâif ve masarif ve ta'mirattan fazlasına dahi mutasarrıf olam ve bi-emrillâhi'l-müte'âl, ba' de'l-irtihâl evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâdım batnen ba'dü batnin karnen ba'dü karnin ve neslen ba'dü neslin erşedi mütevelli olup hâsıl olan gallatın vezâif ve masarif ve ta'mirattan fazlası evlâdımın inâs ve zükûru beynlerinde liz-zekker-i misl-i hazzül-inseyn iktisam edeler ve evlâdımdan birisi bi-emrillâhi ta'alâ vefat eylediğinde gallat-ı mezbûre fazlasından olan hissesi ber-vech-i meşrûta evlâdı, evlâdı yok ise karındaşları beynlerinde iktisam edeler ve ba'de'l-inkiraz evlâd ve ütekamın inâs ve zükûru ve evlâdları ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdları ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdları ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâdları batnen ba'dü batnin, karnen ba'dü karnin, neslen ba'dü neslin mütevelliler olalar. Anlardan dahi kimesne bulunmaz ise Medine-i münevverede sâkin fukara beynlerinde iktisam için haremeyn-i muhteremeyn mütevellileri evkâf-ı sâire gibi mutasarrıf olalar ve akarât-ı mezbûre bâma'rifet-i mütevellî حسباجرت بهالعاده ecr-i misli ile tâlibine îcâr olunup, hâsıl olan îcâratdan âkarât-ı mezbûrenin ta'mir ve tecdîde muhtac olan mevâzi'î bâ-ma'rifet-i nâzır mütevellisi yedile kemâ hüve hakkaku ta'mir ve tecdîd olunduktan sonra sâlifü'z-zikr Yaya karyesinde hasbeten-lillâhi'l-mevlâ müceddeden bina eylediğim câmi'-şerîfde hatib olanlara ücret-i hitâbet yevmî onar akçe ve câmi'-i şerîf-i mezbûrede îbâdullaha va'z-ü nasihat ve mesâil-i diniyye ta'lim eylemek için vâ'iz olanlara ücret-i va'îziyye yevmî onar akçe ve câmi'-i şerîf-i mezbûrede îkad-ı kanâdil için berây-ı rugan-ı ziyt yevmi beşer akçe ve câmi'-i şerîf-i mezbûr harîminde bina eylediğim medrese-i şerîfe müderrisine yevmî yirmi akçe ve vakf-ı mezbûr nâzırına ücret-i nazâret yevmî yedi akçe ve câbi olanlara ücret-i cibâyet yevmî beş akçe ve kâtib olanlara ücret-i kitâbet yevmî sekiz akçe ve medrese-i mezbûre hücerâtında sâkin olan talebe-i ulûmun her birine yevmî üçer akçe ve ücret-i tevliyyet onar akçe verile deyü عالمًاان الدنيالدنيه لادار حضوروسرورو طالبًا للماعدلهتعالى fârigan anü'ş-şevâgil, akârât-ı mezbûreyi bi-cümleti't-tevâbi ve'l-levâhik ve kâffetil - hukuk ve'l-mürâfık mütevellîyi mümâileyh Esseyyid Elhac Hidâyetullah'a teslim eylediğimde oldahi tevliye tesellüm ve kabz edüp, sâir evkaf mütevellileri gibi akarât-ı mezbûreyi tasarruf eyledi, dedikde gıbbe't-tasdikü'ş-şer'î vâkıf-ı mümâileyh Elhac Mustafa Ağa inân-ı kelâmını semt-i i'tidâlden cânib-i inhirâfa atf edüb, gerçi

9 — Bu köy dahi Palamut nâhiyesine bağlı olup, 58 hâneli ve 290 nüfuslu idi. Bak, A. Cavid, *Aynı eser*, s. 478.

10 — Vakıflar Genel Mdr. lüğündeki *Vakfiye Defterleri'nde* bu kelimeyi "Belen" diye okumuşlar.

11 — Belen nâhiyesine bağlı olan bu köy dahi, XIX. yüzyıl sonlarında, 152 evli ve 554 nüfuslu idi. Bak, A. Cavid, *Aynı Sâlnâme*, s. 475.

vakf-ı âkar-ı İmâm-ı Âzam ve hümâm-ı efham Ebû Hanîfetü'n-Nu'man aleyhü'r-rahme ve'l-gufran hazretleri indinde sahih lâkin gayr-ı lâzım olup, husûsan vâkıf menâfi' ve velâyet-i vakfı küllen ve bâzen nefsine şart edicek ekser eimme-i dîn indlerinde vakıf bâtıl olmağla vakf-ı mezbûrdan rücû' edüp, kemâ-fi evvel mülküme istirdad murad ederim. Mütevelli'yi mümâileyhden süâl olunup akar. ât-ı mezbûreden kasr-ı yed-i birle bana teslime tenbih olunmak matlubumdur. deyü takrîr-i müddea eylediğinde, mütevelli-yi mümaileyh Esseyyid Elhac Hidâyetullah Ağa dahi cevâb-ı ba-savaba mütasaddî olup, fi'l-vâki hâl bast olunan minvâl üzredir, ancak eîmme-i dinden İmam Muhammed علیه رحمة الله ve İmam-ı sânî Ebû Yusuf علیه رحمة الله hazretleri indlerinde sihhat ve lüzum-ı mütelâzıman olup kezâlik İmam-ı sâniy-i mümâileyh رحمة الله علیه hazretleri indin vâkıf menâfi' ve velâyet-i vakfı küllen veya bâzen nefsine şart ederse dahi vakf-ı sahihdir deyü redd ve teslimden imtina' ve bu vechile niza edüp bil'âhire âlâm-ı kitâb-ı müstetabı tevkı'-i müşkîn reşehâtı ile terşîh ve tezyîn eden hâkim-i Hâsim hazretleri müterâfi'an ve her biri müktezasınca fasl u hasme tâlib olduklarında hâkim-i müşârünileyh hazretleri dahi cânib-i vakfa nazar ve menna'ül-hayr olmakdan hazer edüb

عالماً بالخلاف الجاری بین الأئمة الاسلاف وعلی قول من یرا الصحة واللزوم مستلازمین والواقف ولو شرط المنافع والتولیه

sahih-i mazmunı üzre vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzumuna hükm edüp vakf-ı mezbûr vakıf ile sahih ve lâzım oldu.

فمن بدله بعدما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان الله سمیع علیم واجر الواقف علی الجواد الکریم خیر ذلك

yevmi'l âşir min Muharremü'l-haram li-sene sittin ve mi'e ve elf (10 Muharrem 1160 = 22.Ocak.1747)

Şühûdü'l-hâl:

e) Fahrü'l-müderrisin Kabil Mehmed Efendi.
b) Fahrül-müderrisin Mehmed Bahaeddin Efendi.
c) Fahrü'l-müderrisin Kâtib zâde Mehmed Efendi.
d) Fahrü'l_müderrisin Kâtib zâde İsmail Efendi.
e) Fahrü'l-müderrisin Kâbil Mehmed Efendi.
f) Fahrü'l-akran Kançıbanı zâde Hüseyin Ağa.
g) Fahrü'l-müderrisin Hatib zâde Esseyyid Elhac Hasan Efendi.
h) Fahrü'l-müderrisin Müfti zâde Mustafa Efendi.
i) Fahrü'l- müderrisin nakib Esseyyid Osman Efendi.
j) Fahrü'l-müderrisini'l-kiram Abdurrahman Efendi.
k) Fahrü'l-müderrisini'l-kiram Eşşeyh Osman Efendi.
l) Fahrü'l-müderrisini'l-kiram Eşşeyh Elhac Ali Efendi.
m) Fahrü'l-müderrisini'l_kiram Müfti Mehmed Efendi.
n) Fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim Turnacı-başı Halil Ağa.
o) Fahrü'l-eşbah Karalı zâde Elhac İsmail Ağa.
ö) Fahrü'l-eşbah Karalı zâde Mustafa Ağa.
p) Fahrü'l-akran Cebeci İbrahim Ağa.
r) Fahrü'l-emâsil ve'l-akran Esseyyid Elhac Halil Ağa.
t) Fahrü'l_akran Çavuş-zâde Elhac Mehmed Ağa.
u) Nişancı-zâde Elhac İbrahim Ağa.
ü) Zâkir-zâde Esseyyid Elhac Ahmed Ağa.
v) Yaya Karyeli Elhac İbrahim
y) Koruk-zâde Esseyyid Elhac Halil Ağa.
z) Şehir-kethüdası zâde Elhac Mehmed Ağa kardeşi Hüseyin Ağa.

II.

ماحرر فی هذه الوثیقه الشرعیه والصحیفه المرعیه من الواقف وشرائطه والمحبس وضوابط صح لدی والی حکمت نصحته ولدولة علما بالخلاف بین الأئمه الاسلاف و انا الفقیر الیه عز شانه محمد القاضی مدینة مغنیسا غفر له .

Kayıd Şûd :

Bâ-fermân-ı âlî ve bâ-i'lâm-ı Mustafa Tâhir Efendi müfettiş-i Haremeynü'ş-şerefeyn Fi. 4. R. (veya Z.)[12] 1167

c) Mağnisa'da Osman Ağa zâde Hacı Mustafa nâm sâhibü'l-hayrın vakfiyesidir.

Hamd-i firâvân bi-haysu senâ-i bipâyan lâ-ba'dü ol-vâcibü'l-vücûd el-ahed hazretlerinin dergâh-ı azemet penâhına olsun ki, hâlik-ı mahlûkat ve râzık-ı

12 — Burada hicri senenin ayını gösteren harf iyi okunamıyor. Bu harf R ise Rebi'ül-âhir; Z ise Zilhicce olarak olunması lâzımdır.

cümle-i mevcûdatdır ve-salâvat ü sellem hûceste-nizam ol mefhar-i âlem ve seyyid-i benî-âdem ve habîb-i ekrem hazret-i Muhammedü'l-Mustafa sallâllahütaâlâ aleyhi ve sellemin rûh-ı lâtif ve kabr-i şerîfine nisâr olunur ki, şef'-i usat yevm-i arasattır ve dürer-i tahiyyât ve gurer-i teslimât cümle-i âl ü ashâb-ı zevî'l-ihtiram üzerlerine îsâr olunur ki, her biri tarik-i hakka hâdi ve sebîl-i tevfika münâdilerdir.

رضوان الله تعالى عليهم اجمعين .

Emma ba'dü işbu kitâb-ı müstetabın tahrîr ve imlâ ve bu vakfiye-i anberîn nikâbın tastîr ve inşâsına bâdi oldur ki, medîne-i Mağnisa.... müzâfatından Palamut nâhiyesi dâhilinde vâki' Yaya karyesinde sâkin ashâb-ı hayratdan fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim Osman Ağa zâde Elhac Mustafa Ağa meclis-i şer'-i şerîf-i Ahmedi ve mahfil-i dîn-i münîf-i Muhammedîde li-ecli'l-vakf ve'et-tescîl mütevellî nasb ve ta'yin eylediği Çavuş zâde Esseyyid Elhac Mehmed Ağa mahzerinde bi't-tav'i's-saf ikrar ve i'tiraf edüp vaktâki cenâb-ı mevlâ celle-şânehû ve taalâ hazretleri kıble-i âlîlerinden i'tâ buyrulân ni'am-ı celîlenin tevârüdüne vâkıf ve « لئن شكرتم لازيدنكم نظم تحريمى » mazmun-ı münîfine ârif oldum ise bu dâr-ı fenanın naîmi zîll-i zâhil ve mûkîmi dayf (?)-ı râhil olduğu yakinen ma'lûmum olmağın الدنيا مزرعة الاخرة hadîs-i şerîfine imtisâlen vakf-ı âtî-yü' zikrin sudûruna değin silk-i mülkümde münselik olup mahmiyye-i İzmir... حماها الله عن الافات mahâllâtından Kasab Hızır mahâllesinde vâki bir taraftan yine kendi mülküm ve bir tarafdan leb-i derya ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb mülk **frenk-hâne** menzîlimi ve yine mahâlle-i mezbûrede vâki bir tarafdan kendi mülküm ve bir tarafdan mezbûr Elhac Mustafa vakıf rum-hânesi ve bir tarafdan leb-i derya ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd **frenk-hâne** menzilimi ve yine mahâlle-i mezbûrede vâki bir tarafdan kendi mülküm ve bir tarafdan Osman Efendi kızı ve Abdi Ağa kızları mutasarrıf oldukları Balık-hâne demekle meşhûr rum-hâne ve bir tarafdan leb-i derya ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd menzilimi ve yine mahâlle-i mezbûrede vâki' bir tarafdan Acı (Ahi) Yasef oğlu zimmî mülkü ve bâzen Fransız kilisesi ve bir tarafdan Mehmed Bey mülki ve tarafeyni târîk-i hass ile mahdûd **Rum-hânemi** ve yine mahmiyye-i mezbûre mahâllâtından Kefeli mahâllesinde vâki' bir tarafdan Kostanti zimmî mülkü ve bir tarafdan irboz = ايروز veya İbruz zimmî mülkü ve bir tarafdan Kosta zimmî mülkü ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd **menzilimi** ve yine mahâlle-i mezbûrede vâki bir tarafdan Hadice Hanım mülki ve bir tarafdan kendi mülküm ve bir tarafdan leb-i derya ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd **frenk-hâne** menzilimi ve mahmiyye-i mezbûrede Sulu Han Kurbünde vâki' bir tarafdan Rüşdü zâde mülki ve bir tarafdan Eşşeyh Mehmed Efendi mülki ve tarafeyni tarîk-i âm ile mahdûd ve biri-birine muttasıl üç bâb **aktar dükkânlarımı** ve medîne-i mezbûre-i Mağnisa müzâfâtından Belen nâhiyesinde[13] Burun-ören nam mevzi'de vâki' ve bir çarkı muhtevi bir bâb **su değirmenimi** ve yine medîne-i mezbûre müzâfâtından kasaba-i Turgudlu'da Câmi'-i cedîd mahâllesinde vâki' bir tarafdan Kereste-pazarı ve bir tarafdan makbere-i müslimîn ve bir tarafdan Meyve-pazarı ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd ve **Han-ı cedîd** demekle ma'ruf mülk han-ı mı ve han-ı mezbûra muttasıl bir tarafdan Pekmez-pazarı ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb **na'lband dükkânımı** ve yine han-ı mezbûra muttasıl bir tarafdan Karpuz Loncası ve bir tarafdan Pekmez-pazarı ve bir tarafdan Meyve-pazarı ve bir tarafdan tarîk-i

13 — Belen, Mağnisa'ya bağlı bir bucak merkezidir. Nefs-i Belen ise, XIX. yüzyıl sonlarında, 312 evli ve 973 nüfuslu bir köydü. Bak, A. Cavid, Aydın vilâyetine mahsus, H. 1308 tarihli *Sâlnâme*, s. 475.

âm ile mahdûd ve biri-birine muttasıl yirmi aded **Çardak dükkânlarımı** ve han-ı mezbûrun kıble tarafındaki kapısına muttasıl ve tarafeyni makbere-i müslimîn ve tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb **abacı dükkânımı** ve yine han-ı mezbûra muttasıl ve tarafeyni tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb **bakkal** ve bir bâb **çamaşırcı** dükkânımı ve yine kasaba-i mezbûre sûukunda vâki' bir tarafdan makbere-i müslimîn ve bir tarafdan çanakcı Elhac Hasan mülkü ve tarafeyni At-pazarı ile mahdûd bir bâb **şerbetçi dükkânımı** ve yine sûuk mezbûre de vâki' bir tarafdan Un loncası ve bir tarafdan kahvehâne ve tarafeyni tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb **ekmekçi dükkânımı** ve bir tarafdan Un loncası ve bir tarafdan ekmekçi dükkânı ve bir tarafdan mütaf dükkânı ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb **kahve-hânemi** ve bir tarafdan un loncası ve bir tarafdan kahve-hâne ve bir tarafdan mutaf dükkânı ve bir tarafdan paça-hâne ile mahdûd bir bâb **mutaf dükkânımı** ve yine kasaba-i mezbûre mahâllatından Yenice mahâllesinde vâki' bir tarafdan Alcı-oğlu mülkü ve bir tarafdan Musannif-oğlu mülkü ve tarafeyni tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb mülk **yağ-hânemi** ve Kasaba-i Kördos (Kördes) de vâki' bir tarafdan bâzen Alık-zâde Mustafa Ağa mülkü ve bâzen Yılancı-zâde Elhac Mehmed mülkü ve bir tarafdan Kara Hüseyin oğlu Mehmed Ağa ve bir tarafdan Molla Mustafa oğlu hanı ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd müceddeden bina ettiğim **çifte hamamımı** enfes-i em vâlimden ifrâz ve atyeb-i emlâkimden mümtaz ve hasbeten billâh-i taâlâ vakf ve habs edüp ve vakf-ı mezbûr bundan akdem sâlifü'z-zikr Yaya karyesinde müceddeden bina eylediğim medrese-i şerîfe evkafına mülhak olup ve medrese-i şerîfe-i mezbûre vakfiye-i ma'mûlünbahâsında mükayyed olan şurût bunda dahi mu'teber olmak için şöyle şart eyledim ki, mâdâmaki lâbis-i libâs-ı hayat oldukça vakf-ı mezbûra kendim mütevellî ve tebdil ve tagyir ve taklîl ve teksîr iktiza eder ise tecdid-i vakfiye yedimde ola ve ber-vech-i câbi vezâyif ta'yin eylediğim mekteb-i münîf-i muâllim-i sıbyan ve hâlifesi azl ve nasbı yed-i mütevellide olmak için azl veya vefat ile mürtezîkadan birinin mütasarrıf oldukları cihâtın yeri âher üzerine tevcihi bâbında mütevelli arzına i'tibar olunmak üzre vakf-ı mezbûra evvelâ bi-nefsihi kendim mütevellî ve akarât-ı mezbûre gallâtından ber-vech-i âtî ta'yin eylediğim vezâyif ve masârif ve ta'mirattan fazlaşma kendim mutasarrıf ve bi-emrillâhi-taalâ ba'de'l-irtehâl evlâdım ve evlâd-ı evlâd ve evlâd ve evlâd-ı evlâd ve evlâdım batnen ba'dü batnin ve karnen ba'dü karnin ve neslen ba'de neslin erşedi mütevellî olup hâsıl olan gallâtın vezâyif ve masârif ve ta'mirattan fazlasını evlâdımın inâs ve zükûru beynlerinde للذكر مثل حظ الانثيين iktisam edeler ve evlâdımdan birisi bi-emrillâhi taalâ vefaat eylediğinde gallat-ı mezbûre fazlasından olan hissesini evlâdı ve evlâdı yok ise karındaşları beyinlerinde ber-vech-i muharrer iktisam edeler ve ba'de'l-inkiraz itekâmın evlâdı ve evlâd ve evlâd-ı evlâdı ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâdı batnen ba'dü batnin ve karnen ba'dü karnin ve neslen ba'dü neslin mütevelli olanlardan dahi kimesne bulunmaz ise Medîne-i münevvere'de sâkin fükara beyinlerinde iktisam için Haremeyn-i muhteremeyn mütevellîleri evkâf-ı sâire mütevellîleri gibi mutassarrıf olalar ve akarât-ı mezbûre bâ-ma'rifet-i mütevelli حسما جرت به العاده اجر مثلی ile tâlibine icâr olunup, hâsıl-ı icârattan akarât-ı mezbûrenin ta'mîr ve tecdîde muhtac olan mevâzi'i bâ-ma'rifet-i nâzır mütevellisi yedi ile kemâyenbağı ta'mir ve tecdid olduktan sonra medîne-i mezbûre-i Mağnisa mahâllâtından Çırasetler-i sağir[14] ma-

14 — A. Cavid, Aydın vilâyetine mahsûs H. 1308 tarihli *Sâlnâme*, s. 136 da, Mağnisa'nın okulları sayılırken, bu okulun adı dahi Çıras-ı sağir (چيراى صغير) olarak geçmektedir.

hâllesinde müceddeden bina eylediğim mekteb-i şerîfde muâllim-i sibyan olanlara ücret-i ta'lim yevmî on dört akçe ve halife olanlara yevmî altı akçe ve berây-i hasır senevî altı yüz akçe ve eyyâm-ı sayfada beray-i Selç (ثلج) bin ikiyüz akçe ve mekteb-i şerîf-i mezbûrda müctemi olan sıbyanın teferrücleri için senevî bin ikiyüz akçe ve vakf-ı mezbûra nâzır olana ücret-i nezâret yevmî altı akçe ve câbi olana ücret-i cibâyet yevmî beş akçe ve kâtib olana ücret-i kitâbet yevmî sekiz akçe ve ücret-i tevliyyet yevmi onar akçe verile deyü fârigan ani'ş-şevagil akarât-ı mezbûreyi bi-cümleti't-tevâbi ve'l-levâhik ve kâffetü'l-hu kuk ve'l-mürâfık mütevelli-yi mezbûr Esseyyid Elhac Mehmed Ağa'ya teslim ol dahi bi't-tevliyyet tesellüm ve kabz edüp, sâir evkaf mütevellileri gibi akarat-ı mezbûreyi tasarruf eyledi dedikde gibbe't-tasdikü'ş-şerî vâkıf-ı müşârün ileyh Elhac Mustafa Ağa inân-ı kelâm-ı semt-i i'tidâlden cânib-i inhirâfa atfedüp eğerçi vakf-ı akar Imâm-ı A'zam-ı efham Ebû Hanîfetü'n-Nu'man aleyhü'r-rahmeti ve'l-gufran hazretleri indinde sahih lâkin gayr-ı lâzım olmağla vakf-ı mezbûrdan ve kemâ-fî-evvel mülküm istirdad mûrâd ederin, mütevellî-yi mezbûrdan süâl ve akarât-ı mezbûreden kasr-ı yed-i birle bana teslîme tenbih olunmak matlûbumdur, deyü müterâfi' an olduklarında mütevelli-yi mümâileyh dahi mahâlle mülâyim cevâba mütesaddi olup vakfiyyet-i akar imâmeyn-i muhteremeyn katlarında husûsen ba'de's-selîm ile'l-mütevellî vakf-ı lâzım kabilindendir deyü vakfiyyetin silhhat ve lüzûmuna hükm taleb edicek, hâkim-i mevki' sadr-ı kitâb-ı tûbî lehü ve hüsn ü me'ab efendi hazretleri dahi cânib-i hayra îtibar birle kavl ve hevât-ı vakfiyyet-i akarâtın sihhat ve lüzûmuna hükm-i şer'i ve kazâ-i mer'i edüp evkaf-ı sâire rüsûmu üzre vakf ve sahih lâzım oldu.

فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم والواقف على الجود الكريم. جرى ذلك

Fi'l-yevmi'l-hâdi aşer min Cemaziyü'l-ûlâ li-sene erbe a ve sittin ve mi'ete ve elf. Min hicreti menlehü'l izz-ve'ş-şeref. (11. Cemâziyülevvel 1164 **7 Nisan 1751**).

Şühûdü'l-hâl :

1 — Fahrü'l-müderrisîni'l-kiram faziletlû Mehmed Sâid Efendi.
2 — Fahrü'l-müderrisîni'l-kiram Abdurrahman Efendi.
3 — Fahrü'l-emâsil ve'l-âyân Esseyyid Elhac Hidayetullah Ağa.
4 — Fahrü'l-emâsil ve'l âyân Elhac Şa'ban zâde Elhac Mehmed Ağa.
5 — Fahrü'l-emâsil ve'l-âyân Osman Ağa zâde Elhac Abdullah Ağa.
6 — Fahrü'l-emâsil ve'l-âyân Osman Ağa zâde İbrahim Ağa.
7 — Fahrü'l-emâsil ve'l-âyân Çelebi zâde İbrahim Ağa.
8 — Fahrü'l-emâsil ve'l-âyân Köse zâde Elhac Mustafa Ağa.
9 — Fahrü'l-müderrisin nakib Osman Efendi.
10 — Fahrü'l-müderrisin Hatib zâde Hasan Efendi.
11 — Fahrü'l-müderrisin İsmail Efendi.
12 — Fahrü'l-müderrisin Bahattin Efendi.
13 — Çuhacı zâde, İmam zâde Elhac Halil Efendi.
14 — İmam Elhac Hasan Efendi.
15 — Şehir-kethüdası Elhac Mehmed Ağa.
16 — Yeğen Elhac İbrahim Ağa.
17 — Kavrık zâde Esseyyid Elhac Halil Ağa ve gayrihüm.

III.

a) Mâfihi mine'l-vakf ve't-tescîl..... sâre lâzimen bi'l-hükm-i ve't-tesbîl..... âlîmen bi'l-hilâf beynel eimmeti'l-eslâf ve'l-eşraf ve ene'l-fakir ilâ hâliku'l-kevneyn Ni'metûllah bn. Abdurrahim elme'mûr be-teftiş-i evkafü'l-haremeyn'ş-şerefeyn, Gafürü lehüma. Fi. 17 Muharrem 1166.

b) Merâsim-i hamd-i firâvan ve levâzım-ı şükr-i bi-pâyân, ol Hâlik-ı kevneyn ve razık-ı sakaleyn izzet-i اسماؤه ve umdet-i نعماؤه cenâb-ı kibriya penâhına lâyık ve sezâ ve şâyeste ve revâdır ki, i'bâdından nicesine وما تقدموا لانفسكم من خير تجدوه عند الله fehvâsını tenbih ile hâb-ı gafletden intibah vermiştir ve salâvât-ı bigaye ve teslimât-ı mâlâ-nihâye şefi'-i yevm-i mev'ûd sâhib-i fazl-u cûd habîb-i hüdâ sultân-ı enbiya hazretlerinin rav-

za-i refi'alarına îsâr olunur ki, enva'-ı edva'-ı şer'-i mübîn ve leme'ât-ı envâr-ı hidâyet-i ni'me'l-mu'în ile zûlâmât-ı küfr ve'l-hadd ve enva'-ı bağı ve fesâdı izâle etmiştir. Sâfiyât ve tekrîmât ve âfiyât zümre-i âl ü evlâd ve firka-i ashâb ü ahfadlarının riyâz-ı aliyye ve merâkîd-i celîlelerine îsâl kılınır ki, turûk-ı necâta hâdi vesîle-i müberrâta münâdilerdir. Ridvan-allahü taalâ aleyhim ecmâ'în. Emma ba'dü bâis-i tahrîr-i nemîka ve bâri-yi tastîr-i varaka-i enîka budur ki, medîne-i Mağnisa kazasına tâbi Yaya karyesinde sâkin sâhibü'l-hayrat ve'l-hasenat tâlibü'l-sadakat ve'l-müberrat fahrü'l-emâcid ve'l-âyân **Elhac Mustafa Ağa bn. Osman bn. Abdurrahman** tarafından husûs-ı âtî-yü'l-beyâna vekili olduğu Elhac Süleyman bn. Abdullah ve diğer Süleyman bn. Ali Şahadetlerile mahzar-ı hasm-i câhid-i şer'îde sâbit olmağla sübût-ı vekâletine hükm-i şer'î lâhik olan fahrü'l-akran Elhac Ahmed Ağa bn. Mehmed meclis-i şer'-i şerîf-i şâmihü'l-îmâd ve mahfil-i dîn-i münîf-i râsihü'l-evtadda zikr-i âtî vakfa li-ecli't-tescîl mütevellî nasb olunan Elhac Süleyman Ağa bn. Abdurrahman mahzerinde bi'l-vekâle ikrar-ı sahih-i şer'î kılup müvekkil-i mümâileyh Elhac Mustafa Ağa tasarruf-ı tam ve mülk-i mâlâ kelâmında olup, medîne-i İzmir haricinde, bağçeler arasında vâki' etrafı müderrisinden Çavuş-zâde Esseyyid Mehmed Efendi ve ümerâ-i deryadan Maryol-zâde Ali Paşa[15] ve Yılan-dili oğlu bağçeleri ve tarîk-i âm ile mahdûd iki aded bağçevan menzili ve iki hisse bağçeyi müştemil bir kıt'a ve yine kurbünde vâki' etrafı hadîka-i sultanîyeden olan bağçeler ve müvekkil-i mümâileyhin âher bağçesi ve Pavlo oğlu Tercüman bağçesi ve tarik-i âm ile mahdûd iki aded bağçevan menzili ve biri-birine muttasıl, iki hisseyi müştemil bir kıt'a; ve yine kurbünde vâki' etrafı müvekkil-i mümâileyhin âher bağçesi ve mümâileyh Ali Paşa bağçesi ve mezbûr Yılan-dili oğlu bağçesi ve tarik-i hass ile mahdûd bir bağçevan menzili ve bir hisseyi müştemil bir kıt'a; ve yine Paşay-ı mümâileyh ve müvekkil-i mümâileyhin âher bağçesi ve tarîk-i hass ve tarîk-i âm ile mahdûd bir bağçevan menzili ve bir hisseyi müştemil bir kıt'a; ve Tuzla-yalısı nam mahâlde vâki, etraf-ı selâseden tarîk-i âm ve leb-i derya ve taraf-ı râbi'i tarîk-i hass ile mahdûd iki aded bağçevan menzili ve biri-birine muttasıl iki hisse bağçeyi müştemil bir kıt'a; ve yine kurbünde vâki, etrafı tarîk-i âm ve leb-i derya ve nehr-i câri ile mahdûd dokuz aded bağçevan menzili ve bir kuleyi ve biri-birlerine muttasıl dokuz hisse bağçeyi müştemil bir kıt'a; ve yine etrafı Paşây-ı mümâileyh bağçesi ve müvekkil-i mümâileyhin âher bağçesi ve târik-i âm ile mahdûd iki aded bağçevan menzili ve iki hisseyi müştemil bir kıt'a; ve yine kurbünde vâki' tarafeynden tarîk-i âm ve tarafeynden tarîk-i hass ile mahdûd yedi aded bağçevan menzili ve biri-birlerine muttasıl yedi hisse bağçeyi müştemil bir kıta; ve Kemer çayı kurbünde bir tarafdan bâzen mekabir-i müslimîn ve bâzen mîr-alay-ı sâbık Ahmed Ağa bağçesi ve bir tarafdan zikr olunan çay ve bir tarafdan müderrisinden Ahmed Reşîd Efendi bağçesi ve taraf-ı râbi'den tarîk-i hass ile mahdûd bir hisse bağçeyi müştemil bir kıt'a ki, cem'an on kıta ve yirmi yedi hisse bağçevan bağçesi ta'bir olunur arazi-yi mirîye üzerine mefrûs eşcâr-ı müsmireyi memlûkesi ile menâzil-i mebniye-i memlûkelerini cümle tevâbi' ve levâhıkı ile emlâk-i sâiresinden ifraz ve vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarih-i mühâlled ile vakf ve habs edüb, şöyle şart ve tâyin eyledi ki, vakf-ı mezbûru, vakf-ı sâbıkına zamm ve ilhak olunup, vakf-ı sâbıkına vakfiye-i ma'mûlün bahâsında şart eylediği mütevellisi bu vakfa dahi müte-

15 — Yukarıda, birinci vakfiye'de adı geçen Maryol zâde Mustafa Paşa'nın kardeşidir.

velli olup, akarât-ı mezkûre bervech-i mu'tad yed-i mütevellî elile îcar olunup, hâsıl olan gallatından medîne-i Mağnisa'da müceddeden bina eylediği mektebin muâllimine yevmi on akçe vazife verildikden sonra fazlasına hayatında kendi mutasarrıf olup vedâ-ı âlem-i fânî eyledikde evlâdı ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdı mutasarrıf olup ba'de'l-inkırazü küll, fazla-i mezkûre Medîne-i münevvere alâ münevveriha efdalü's-salâvat ve ekmelü't-tahiyye fukarasına meşrût ola ve şurûtunun tebdîl ve tağyiri merreten ba'dü uhrâ yedinde ola deyü ta'yin-i şurût edüp, akarât-ı merkumeyi fârigan ani'ş-şevâgil mahâllinde mütevelli-yi mezbûra teslim edüb, oldahi bi't-tevliyet kabz ve tesellüm ve tasarruf eyledi dedikde gıbbe't-tasdîkü'ş-şer'î vekîl-i mezbûr Hacı Ahmed Ağa înân-ı kelâmını semt-i âhere sarf edüb, vakf-ı akarın İmâm-ı 'zam-ı hümamakdem katında lüzûmu olmayup ve arâzi-yi-emîriye üzerinde olan ebniyye-i memlûke menkul hükmünde olmağla sıhhat-ı vakfiyetinde muhtelifün-fîh olduğundan ma'da vâkıfın menâfi'-i vakfı kendüye şartı. İmâm Muhammed hazretleri katında mübtîl-i vakf olmağla vakfiyetinde bi'l-vekâle rücû' ve müvekkil-i mümâileyhin kemâkân mülkine idhâl için istirdad da'vasına şurû' eyledikde, mütevelli'yi-mezbûr dahi eğerçi-hâl vekîl-i mezbûrun bast eylediği minvâl üzredir lâkin İmam Ebû Yusuf hazkatında menâfi'-i vakfını kendüye şart eder ise de mücerred vakaftü وقفت kavli ile ve İmam-ı Muhammed katında teslim-i ile'l-mütevelli ve zikr-i te'yid ile vakf-ı mezbûr sahih ve mümâ ileyha katlarında sihhât-ı lüzûmdan müfârik değildir deyü red ve teslimden imtina' birle ba'de't-terafû' hâkim-i mevki'-i sadr-ı kitab hazretleri dahi âlimen bi'l-hilâf beyne'l-eimmeti'l eşrâf vakf-ı mezbûrun sihhat ve lüzûmu ile » على قول « من يراه hükm-i sahih-işer'i ve kazâ-i sarîh-i mer'i kılmağın vakf-ı mezbûr sahih ve lâzım olup, nakz ü nakîzine mecâl mühâl oldu. Cera zâlike.

Hurrîre, fî. el-yevmi'l-hâmis ve'l-îşrîn min Şevvâlü'l-mükerrem li-sene hamse ve sittin ve mi'e ve elf. Min hicreti men lehü'l-izz ve'ş-şeref. **(25. Şevval. 1165 = 5 Eylül 1752).**

Şühûdü'l-hâl:

1) Um-detü'l mevâli-yi i'zam, sâbıka Edirne kadısı Mehmed Emîn Efendi bn. el-merhûm Mahmûd Efendi.
2) Mehmed Efendi bn. İbrahim Efendi.
3) Hasan Efendi bn. Hüseyin Efendi.
4) Mehmed Sâmih Efendi.
5) Süleyman Efendi bn. İsâ.
6) Mehmed Ağa bn. Mustafa.
7) Elhac Ömer.
8) Elhac Osman, nüvvab. ve gayrihüm.

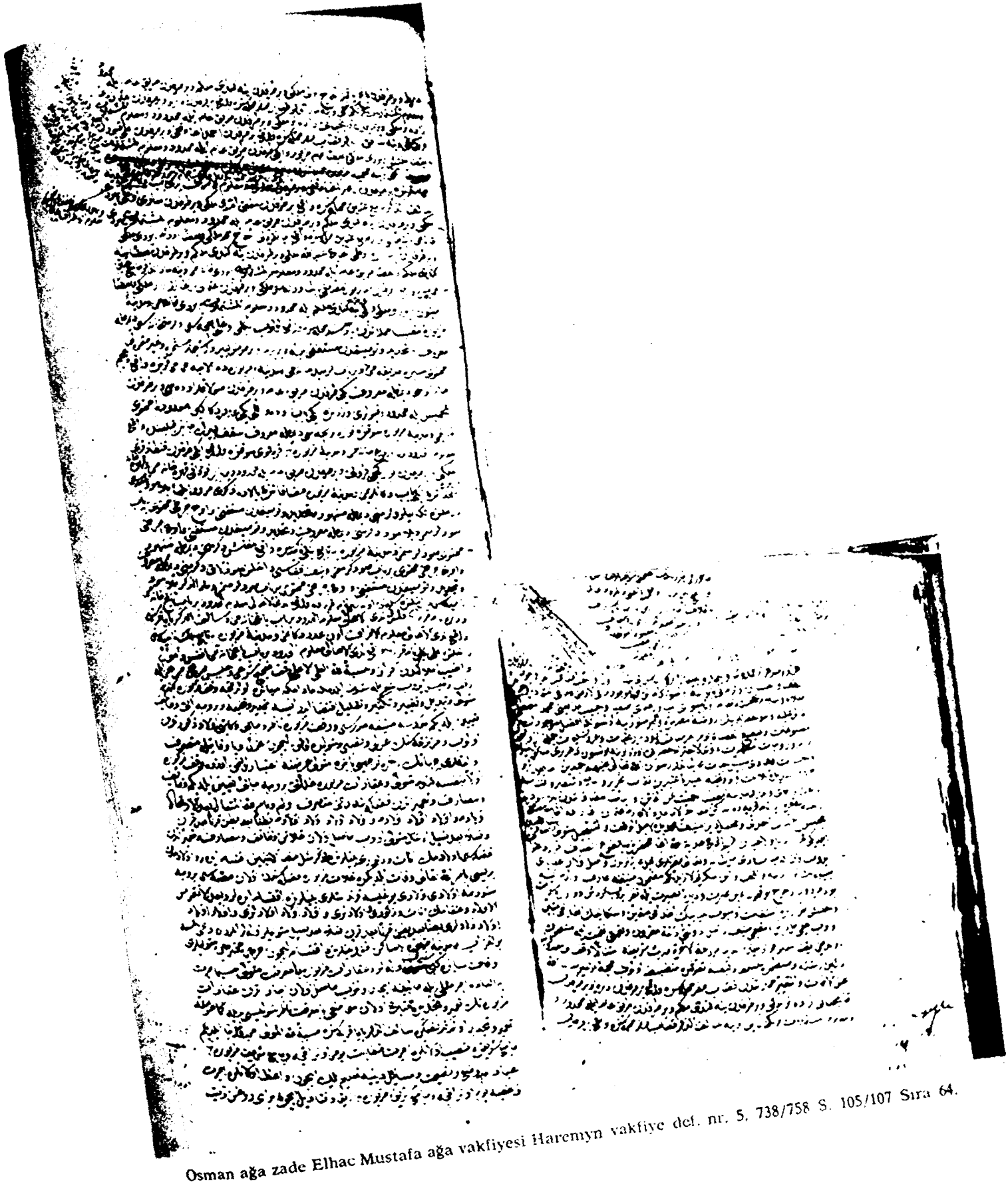

Osman ağa zade Elhac Mustafa ağa vakfiyesi Haremyn vakfiye def. nr. 5, 738/758 S. 105/107 Sıra 64.

Osman Ağa Zâde El-hac Mustafa Ağa Harameyn Efkafı Def. No: 6. 739/754 sah. 17. Sıra. 6

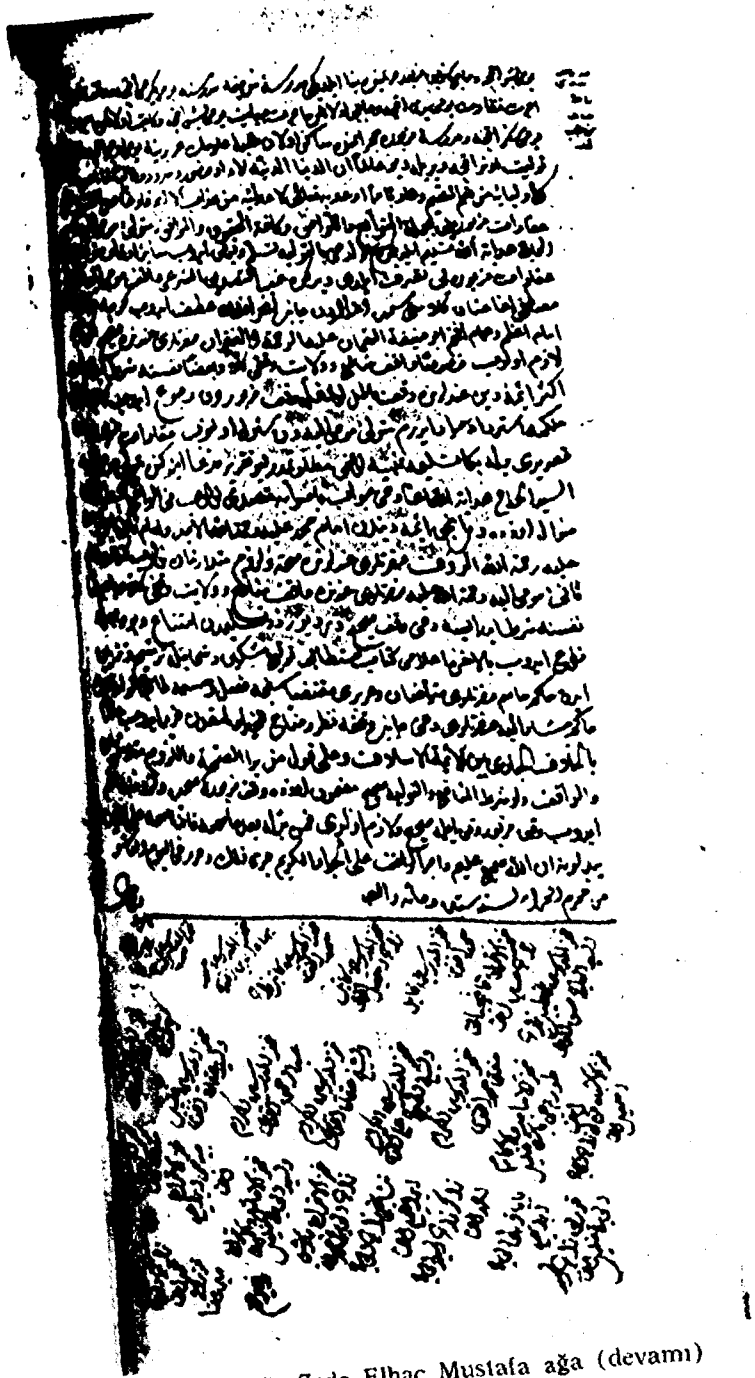

Osman Ağa Zade Elhac Mustafa ağa (devamı)

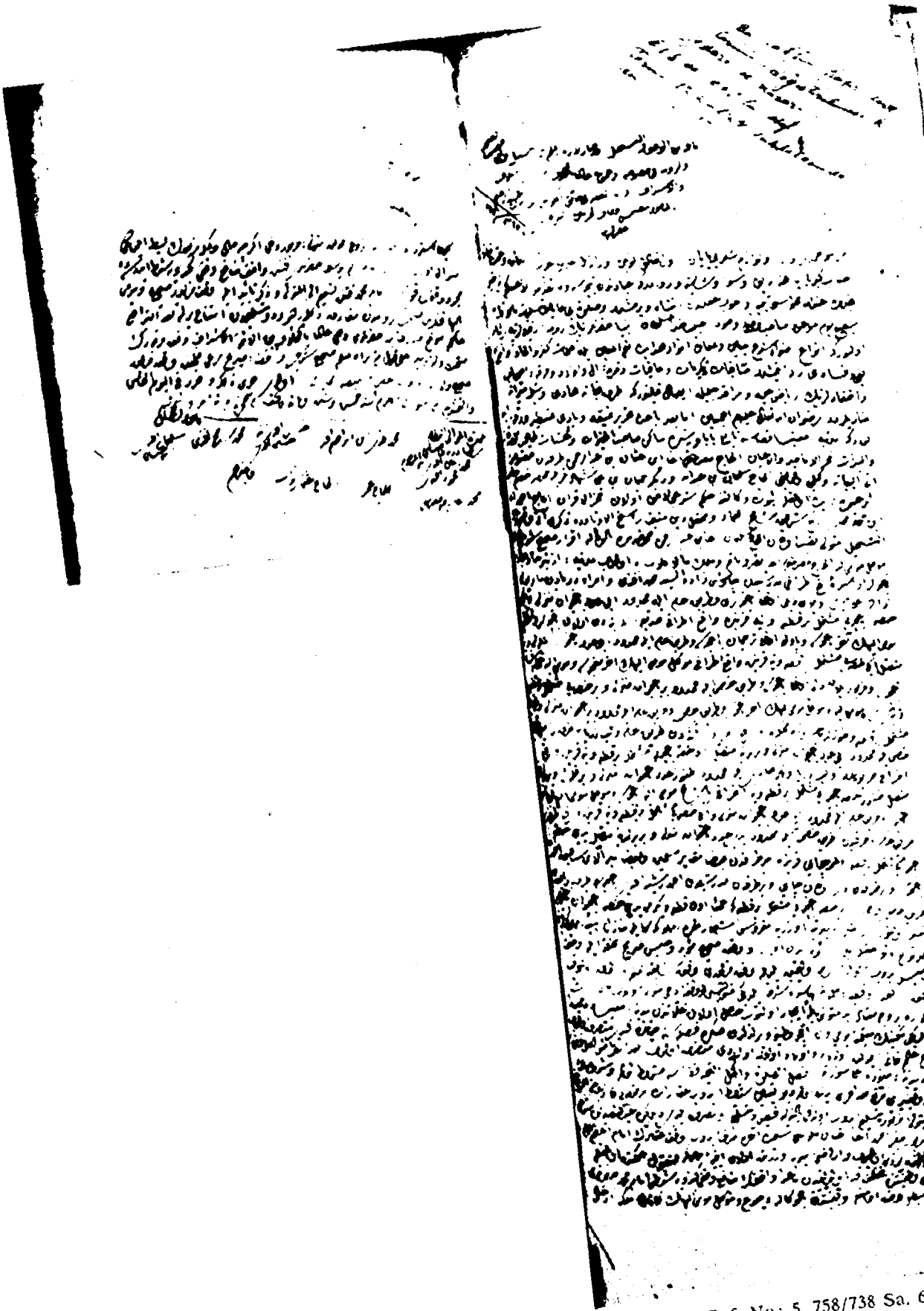

Kara Osman Zâde Elhac Mustafa Ağa Harameyn vakfiye Def. No: 5, 758/738 Sa. 63/64 ve Sıra 4

MEVLEVİ HİLAFETNAMELERİ

F. Nafiz UZLUK

Anadolu Selçuklularının en büyük hükümdarı Aleaddin-i Keykubat (1219-1236) zamanında, Konyaya 1228 de gelen Sultanul Ulemâ Mehmet Bahaddin Veled (1148-1231), Selçuklu Başşehrinde, 3 yıl feyizler saçtıktan sonra, 1231 senesi Şubat ayı içerisinde vefat eylemiştir.

Şimdiki Mevlâna Türbesinin evvelleri Sultanlara mahsus Gül Bahçesi iken, bir gün padişahla birlikte gezi sırasında şehir kal'asının dışarısında bulunan Gül bahçesinin kenarına gelince, büyük misafir, binitinin başını çekmiş, buradan, torunlarının kokusu geliyor demesi üstüne, kadirbilir padişah, kendisine hediye etmiştir. Müşarunileyhin vefatı üstüne bahçenin havuzlu yerinde gömüldüğü gelenek halinde bize kadar söylenmektedir.

O zaman zenginler, yüksek kişiler, genel mezarlıklardan ziyade, kendi mülkleri içerisinde gömülürlerdi. Meselâ Risaletpenah efendimiz, vefat ettikleri yere gömülmüşlerdir.

Sultanul Ulema'dan sonra 672/1273 Aralık ayının 17 nci günü Baka alemine göç eden, büyük Mevlâna dahi, buraya defnedilmiş, daha sonra II. Gıyaseddin-i Mes'ud günlerinde, 1280 yılından önce türbe yapılmış, böylelikle Mevleviliğin esaslı çekirdeği atılmış oldu.

Mevlana'nın oğlu Sultan Veled (1226-1312) zamanında Mevlevi tarikatı zaten kurulmuş olan usül ve adabının artık iyiden iyiye kararlaştırılmıştır.

Mevlevihane denilen, Mevlevilerin yetişmesi için ocak, okul demek olan yapıları 4 ana bölüme ayırmak yerinde olur,

1 — Konya'da Mevlâna dergahı, yahut bütün dünyanın deyişi ile Türbe. Mevlânanın mezarı üstünde yükselen piramid şeklindeki kubbenin üstü, yeşil çinilerle örtülü bulunduğu için, yeşil anlamına gelen Hadra'dan alınarak Kubbe-iHadra denildiği gibi, ahali daha o zamandan beri - Yeşil kubbe demektedir.* Buradaki usül, diğer büyük dergahlardaki usüle benzemekle beraber birçok özellikleri mevcuttur. Bundan ötürü Hz. Pîr'in, ondan sonra tarikatın büyük erlerinin gömülü bulunduğu Konya dergâhını ayrı bir çerçeve içerisinde mütala'a etmek daha doğru olacağından biz buraya birinci numarayı vermiş oluyoruz.

(*) Mevlâna türbesine, onun kubbesine, yüzlerce yıldan beri Yeşil Kubbe denildiği halde, son senelerde, ne yazık hatta orada vazifeli olanların bile Yeşil Türbe şeklinde söyleyip, yazdıklarını görerek hayret ediyorum. Konyadaki Yeşil Kubbe, Bursa'da Çelebi Mehmedin Gömülü olduğu yere Yeşil Türbe, hatta kısaca Yeşil tabir edilir. Camisinin adı dahi Yeşil Camidir Buna karşılık Sivastaki Sahip Ata Fahreddin Ali'nin kapısı yanında 2 minaresi, içerisindeki bütün hücreleri Gök Mavisini andıran Yeşil çinilerle bezendiği için halk tarafından Gök Medrese denilmektedir.

Tokat'ta Muiniddin-i Süleyman Pervane beyin iki katlı Medresesi ki, eskiden hastahane imiş (Selçukiler zamanında), bununda çinilerle süslü olmasından ötürü hala ahali, şimdi Müze olan, süslerini, güzelliğini hala koruyan binaya Gök medrese demektedirler. Halbuki Konya'da çinilerle her tarafı kaplanmış olan 640 tarihli, yine iki katlı Medreseye Sırçalı Medrese denilmektedir. Konya Ereğlisinde olup, uzun senelerden içerisinde petrol Ofisi Genel Müdürü Dr. Osman Tolun'un büyük babası Müfti Hacı Osman efendinin (ölümü 1912 Müderrisi bulunduğu binaya nakışlı medrese denilmektedir. Görülüyorki, Türk kamu oyu, çinili olmasına rağmen, binalara ayrı ayrı ad takmaktadır, Türkçe Menakıbname yazan Lokmanı Dede manzum eserinde:

Nice esma ile giyup cübbe
Didiler namına yeşil kubbe.

2 — İçerisinde Çille-i Merdan denilen Rıza رضا kelimesinin ebcet cümlesince tutarı olan 1001 gün Mevlevihaneden hiç bir yere ayrılmamak suretiyle hizmet etmeye çihil yahut çil kelimesinden alınarak 40 anlamına gelen bu sözlerden çille denilmiştir. Arapça Erbain dahi 40 demektir. Fakat hizmet süresi 1001 gün olmakla beraber, esas çil'den alındığı için çille denilir. İçerisinde bu hizmet yerine getirilen Mevlevihanelere Astane denilirdi. Bunlar şu şehirlerde idi:*

1) Konya, 2) Ayfonkarahisar, 3) Manisa, 4) Eskişehir, 5) Bursa, 6) Halep, 7) Mısır, 8) Girit, 9) Selânik, 10) Edirne, 11) Gelibolu, 12) İstanbulda Galata "Kulekapı" da denilir Mevlevihanesi, 13) Yenikapı, 14) Kasımpaşa, 15) Beşiktaş, (Sonra Bahariyeye taşınmıştır), içerisinde çille çıkarılan Astane idi.

3) Zaviye yani bucak denilen, fakat içerisinde çille çıkarılmıyan, ancak halk, mevlevihane ile ilgili olduğu için sema meşkedip, ayrıca Ney üfleyen, Kudüm çalan, Ayin okuyan Mevlâna âşıklarıda bulunduğundan Zaviyelerde dahi haftanın belirli günlerinde mukabele denilen Mevlevi ayinleri icra olunurdu. Bunlar Türk orduları ile beraber Avrupayı karış karış feth eden cenkçilerin yanında başlarında açık altın sarısı külahları ile Mevlevilerde karışmışlardı. Meselâ Tacüttevarihte okuduğumuza göre, Bismillahiramanirrahiym cümlesinin ebcet tutarınca, 751/1350 senesinde Geliboluya çıkan Osmanlı Türk kuvvetleri'nin baş komutanı Süleyman paşaya bir Mevlevi dervişinin verdiği külahı başına geçirmiş, bu heyetle harplere girmiştir. Şahin ile kuş avlarken süratle koşan atın ayağı, bir köstebek deliğine girmesi ile attan düşerek vefat eylemiş, Bolayır'a gömülmüştür. Süleyman Paşanın kabri başında Mevlevi külahı vardır. Hatta harplerde bile ölmüş olmasına rağmen Rumlar, onu yiğin bir at üstünde harp ederken gördüklerini, Türk askerlerine ifade eylediğini Hoca Tarihinde yazmaktadır. C. I. S. 60-62. Avrupadaki Mevlevihaneler, Peç şehrinde olduğu için onlara Peçli yerine Peçevi denildiğinden, iki ciltlik tarihi olan meşhur müverrih İbrahim efendi, işte bu şehirdendir. Yine bu şehirden Ahmet Arifi dede yetişmiştir ki, Avusturyalılar tarafından Peç şehrinin işgali üstüne, muhacir olan Ahmet Arifi dede, sonra yenikapı Asitanesine şeyh tayin edilmiştir. Makam'da oturan Pîr Hüseyin Çelebinin kitaplığından ödünç aldığı İptidaname, Rabapname, İntihaname isimli Sultan Veled'in 3 Mesnevisini Kopya ettiğini, şeyh efendi yazmaktadır. Bu kıymetli 3 ciltlik eser şimdi Ti-

NOT : Farsça Cim harfinin esiresi ile 40 demek olan *Çil'in sonunda He* ilâvesi ile sofiyenin arapça 40 demek olan Erbain usulüne âlem olmuştur.

Hz. Mevlâna ile onun halifelerinin Erbainleri 25 e baliğ olmadığı, ruhani istidatları kemalinden olup, sonraları Mevlevi tarikatına intisap edenler için 25 çille konulmuş, ayrıca bir gün daha ilâve edilmişmiştir. Hikmeti, süluk eden kişinin, Çille'de iken 1001 adet Tanrı'nın 1001 ismi sayısınca mücahede, terbiye görüp, Tanrını'n kutsal isimlerine mazhar olmalarından ibarettir. 25 Çille yani 40x25 1000 arapça'da 1000 sayısına Elf derler. Şu halde 1000 rakamına o bir gün de 1000 isim ve Tanrının ilâhi sıfatlarını geçerek mücahedesini tamamlamasına işaret edilmiş oluyor.

Eski zamanlarda sülûk eden her kişinin 1001 hün çille de bulunması daima şart değil imiş. Sakıp dedenin Mevlevi Sefinesi Cilt II. Sahife 26 da Ağazade Gelibolu şeyhi Mehmet dede, Konya'da Çille'de iken Makam sahibi Birinci Bostan Çelebi bir gün onu hizmet ederken görmüş, Dervişlerin mürebbisi olan ahçı başına, bu dervişe benim elbisemden bir kat urba veriniz emri üzerine, bunun çilleyi tamamladığına delalet olarak alınması ile o gün kapıdan geçip, hücre sahibi derviş olmuştur. Daha sonra Gelibolu Mevlevihanesine Şeyh tayin edilmiş, Derya Kaptanı Küçük Hüseyin Paşa tarafından onun adına Beşiktaş'da şimdi Çarağan Sarayının bulunduğu yerdeki Mevlevihane inşa edilmiştir. 1031/1622).

Bazan birkaç günde, 3 ayda, 6 ayda, bir senede istidatlarına göre hizmetleri çillelerinin tekmil edildiğine delâlet eyler imiş. Yenişehir Fenarı Mevlevihanesinin şeyhi olan Muhaddis Hasan efendinin oğlu olup, Sultan Mecit devrinde İstanbul'da büyük şöhret sahibi bulunan, Tarifüssüluk isimli bir de eser yazdırmış olan meşhur Şeyh Nazif Dede, Konya'ya ziyarete gelip, 19 gün Matbah-ı Şerifte hizmet eylemiş, badehu hücreye çıkarılmıştır. Makam'da 1230/1814-1275/1859 arasında vazife gören meşhur Mehmet Sait Hemdem Çelebi, Şeyh Nazif_i çok takdir eder imiş. Onun 18 günlük hizmetini tam bir çille olarak kabul eylediğini, o devreye yetişenlerden işitmiş zatler, bize anlatmışlardır. Veled Çelebi efendinin notu. Kendisinin büyük defterinden yazdım.

redeki Necip Paşa kitaplığında durmaktadır. Ketebelerini defterime yazdım.

Belgrat Mevlevihanesi de pek meşhur idi. Buranın şeyhi Adnî عدنی دده dede, 1063/1653 tarihinde Konya Mevlevi hanesinde Mesnevişerif okuttuğunu, dedenin "Nahli Tecelli نخل تجلی isimli Konya Mevlevihanesi kitaplığında bulunan manzum eserinin başında haber vermektedir. Niş, Üsküp, Elbasan, Yenice-i, Vardar, Moradaki Yenişehir Fenarı, Atina, BosnaHersek, Sofya ,Filibe, Vodina, Serez, bunların avrupadaki örneklerindendir.

Akdeniz adalarından Sakız, Limni, Midilli, Kıbrıs'girit da Mevlevihaneler vardı. Kıbrıs'ın Magosa şehrindeki Mevlevihane, Siyahi Mustafa dede ismindeki Şeyh, yazdığı içli şiirlerle, Esrar dedenin Mevlevi şairlerine ait tezkiresinde önemli bir yer tutar. Bu zatin bir de oğlu vardır, bu da değerli bir şairdir.

4 — Türbeler: Büyük zatlerin başlarına yapılan türbelerde de Mevlevilerden Türbedar - türbeci vardı.

Konya'da Şemşeddin-i Tebrizi'ye ait büyük türbenin yanında üstü kurşun kubbeli, Cami ve samahane olarak kullanılan yer, Mevlevilik tarihinde özel bir yer tutar. Dergâhlar kapatılıncaya kadar Konya Şems Türbesinin başında bulunan zate Şems dedesi derlerdi. Ayrıca şeyhin oturması için 6 odalı bir daire ile, hareminin oturması için içerisi bahçeli, güzel bir köşk vardı. Bu satırları yazanın teyzezadesi Şems Türbesinin en son şeyhi Derviş Ahmet Çelebi idi.

İzmir'deki Bahri baba isimli türbe, İzmirdeki Asıl mevlevî dergâhından ayrı bir yerdir. Kayseride Seyyit Burhaneddin-i Muhakkık-ı Tirmizinin türbesi şehrin dışında, köşk medresesi adıyle anılan meşhur Eretne beyin hem medrese, hem türbesini havi Selçuk Mimari tarzının güzel bir numunesi, binanın yakınındadır.

Kayseri Mevlevihanesi, şehrin içerisinde, Leplebiciler çarşısı civarında olduğu halde, son şeyh Süleyman Ataullah efendinin küçük kardeşi Burhan efendi, Seyyit Burhaneddin'in türbedarı idi.

Halep'te Şeyh Ebubekri Vefai Türbesi de Akropolun üstünde olduğu gibi, Babülfereç denilen meydanda asıl Mevlevihane bulunmakta idi. Konya'da Cemal Ali dede adına ayrıca bir türbe bunun şeyhi bulunduğu gibi Meram'la Havzan bağları arasında Ateşbazı Veli adına âşikan yöresinde ayrıca bir türbe vardı. Pek güzel bir bağın içerisinde, Selçukiler devrinden kalma pramit kubbeli türbenin türbadarı -biz buna türbeci diyoruz- Yakup dede, aynı zamanda Mevlâna dergâhında semazenbaşı idi. Yenikapı Mevlevihanesinin şöhretli şeyhi, Osman Selâhaddin Efendinin dervişlerinden olan Yakup dede, tek başına Ateşbaz türbesinde oturur, siyah kumaştan destegül tabir edilen cübbesi, beyaz çorabı ile giydiği roğan ayakkabısı ile, tozlu Konyanın caddelerinden yayan geldiği halde, ne elbisesinde, ne ayakkabısında toz görünmemesi hasebiyle, birçokları gibi bu satırların yazarı da, hayrete düşer, onun bilinmiyen bir kuvvetle yerden kaldırılarak geldiğine inananlar vardı.

Asitanelerde Mevlevi Dervişi yetiştirmek için Matbah terbiyesi denilen bir usül mevcut idi ki, ister vezir oğlu, ister fakir çocuğu bulunsun, yaşı 25 i geçmiş, askerlik görevini ikmal etmiş, müzmin yahut sirayet edici bir hastalığı olmuyan, sar'a, akıl hastalıklarından birisi ile ma'lûl bulunmuyan, evli olmuyan kimseler Matbah-ı Şerif denilen, içerisinde yemekten ziyade çiğ gelmiş kimselerin pişirilip olgunlaşması yeri olduğu için bu isimle söylenilen mahalde Can tabir edilen derviş adayları yatıp kalkar, terbiye edilirlerdi. Sesi güzel olanlar ayini Şerif denilen musiki parçaları öğrenirler, daha istidatı o-

lanlar Ney** meşkederler, okuyup yazması olmayanlar, okuyup yazma öğrenirler, böylelikle Türk musikisinin büyük üstadları hazırlanmış olurlardı.

Mevlevihanelerin şeyhlerine Konyadaki Çelebilik makamından verilen meşihatnamelerde, o dergâha hem şeyh, hem Mesnevihan olarak tayin edildikleri için, her Mevlevihane bulunduğu şehrin Edebiyat Fakültesi niteliğinde idi. Burada gençlerden farsça öğrenmek isteyenler, Süleymani Kanuni zamanında Muğla Mevlevihanesi müntesiplerinden olup, sonraları birçok farsça, Türkçe manzum, mensur eserler yazmış olan Şâhidi dedenin Tuhfe - Armağan isimli Farsçadan Türkçeye manzum bir lügat kitabı vardı. Bunu okuyup ezber eden gençler, hem farsçayı, hem Mesnevi terimlerini kolayca öğrenirlerdi. Yine farsça öğrenmek için Sururi (ölümü 969/1561), Şem'i (ölümü 1000/1592 ile meşhur Bosnalı Sudî (ölümü 1010/1601) gibi zatlerin yazmış olduğu Gülistan, Bostan, Mesnevişerife ait kommentareler buralarda okutturularak, farsça öğretilir idi. Böylelikle istidatlı gençlerden ufak bir kasabada büyük şairler yetişmiştir. Biz burada I. Abdulhalim Çelebi'nin, Galata Mevlevihanesine 1086/1675 de verdiği Meşihatnamenin asıl nushasından fotografya ettirdiğimi sunuyorum.

Gavsi Ahmet Dede'nin bu değerli vesikası, o tarihte Meşihat makamında bulunan Çatalcalı Ali efendinin imzası ile tayini muamelesi ikmal edilmiş oluyor. Esasen konumuzla da ilgisi olduğu için, burada onun hem asıl metnini hem yeni harflerle çevrilişini gösteriyoruz.

Abdülhalim Çelebi'nin yolladığı Meşihatnamenin çevirisi:

1 — Fahrüs sülaha is-sâlikin Gavsi Ahmet dede ziyde salahü ve takvah

2 — Tuhaf-i tahiyyat ithafiyle inha olunur ki, Medine-i İstanbul'da Vaki Galata Mevlevihanesinin Meşihat ve Mesnevihanlığı hizmeti sana tefviz olunmuştur.

3 — Gerektir ki Tekye-i mezbureye varup fukara-i babullah ile evkatı hamsede Zillullahi alempenah halledallahu hilafetahu ilâ yevmel intibah hazretlerinin.

4 — Devamı ömrü devlet vel kıyam-ı hıyam-ı izzü şevketleri de'avatından sonra fukara ve ahbaba makbul-i barigahı kayyum-i Hazreti Holla.

5 — Celaleddin-i Rumî Kuddise sirrehül azizin mağzı Kur'anı Celilüşşan ve ab-ı zülâl-ı teşnegânı bahr-i irran olan Kitab-ı

6 — Müstetapların kiraat edip adab-ı şeriat ve tarikat ile takayyüd üzre olasın, fukara-i Babullah kessere hüm.

7 — Ullahitaala ilâ yevmel kıyam dahi seni kendülere şeyh ve Mesnevihan bilip Umur-i Şeriat ve tarikatta Kemal-i inkiyad ile.

8 — Muti ve münkad olalar. Ve sen dahi Şeriat ve tarikatta dakika fevt eylemeyip fukara ile hüsn-i

** Ney Asurca'da Niy şeklinde söylenen bu söz, kamış manasına gelmektedir. Son senelere gelinciye kadar Nay diye konuşulmadığı gibi, Nayzan, Neyzen yani Ney üfleyen şeklinde de söylenmez idi. Büyük annem, yaşlı kadın ve erkekler Niy ve Niyzen diye söylerlerdi. Mesnevi Şerifin ilk beytinde

Bişnev in Niy diye geçmektedir.

Görülüyor ki, Mevlânâ dinle sözünü üstün tutuyor. Zira Kur'anı Kerimdeki dinlemek anlamına gelen ayeti kerimelerin hepsinde dinleme fiili üstün tutulmaktadır. Bunun sebebi Hz. Peygamberin de kâbilesi olan Sumerlerde -bunlar turani bir ırktır- aklın merkezi kulaktadır. O halde kulak, azanın en şereflisidir. Her yerde Semi ün âlim, Semi ün Basir gibi bütün ayetlerde evvelâ dinleme, sonra görme veya düşünme gelmektedir.

Peygamberlerden Yakup Aleyhisselam kısa bir müddet için görme hassasını yitirmiştir, fakat sağır hiç bir peygamber yoktur.

2. Mevlevilikte Matbah terbiyesi hakkında, bilimsel bir yazı olarak Dr. Hamit Zübeyir Koşay, Türk Yurdu Mecmuası, cilt V, sene XVI, Mart 1927, Sayı 27, sahife 280-286, bu makalenin yazılışında Konya Çelebilerinden Çelebi Münip bey tarafından, yazara kıymetli notlar verilerek hazırlandığı için, ilmi sorulara cevap niteliğindedir.

3. Osmanlı Müellifleri C. I. S. 92-94, burada geniş bilgi vardır.

9 — Zindegâni üzre olasın. Ve Evliya-ı Kiram'ın güzeşte ve bakilerin duai hayrile yad etmeden hâli,

10 — Olmayasın, baki es'adeküm üllahü fiddareyn hürrire fi gurreti şehr-i Rebiülevvel seneti sitte ve semanine ve elf (Rebii 1. başlangıcı 1086/ 30 Mayıs 1675).

Minelfakir Eşşeyh Abdülhalim İbn Mevlâna Kaddesesirrehu

Kâğıdın sağ tarafında sah Mucibince tevcih olunmuştur. 16 Rebiüssani 87 (28.6.1676) Sol tarafında Mucibince sadaka buyrulmak rica olunur Mineddâî Aliyyül fakir Ufiye anh

Çatalcalı Ali efendinin hal tercümesi :

Şeyh Mehmet bin Hasan-ı Ala-i efendinin oğludur. Ali Efendi Çatalca'da doğdu. (1041/1632) İstanbula geldiği zaman Şeyhulislam olup, Mevlevihanelerin kapanmasına fetva veren Minkarizadeden mülâzım oldu. Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın Girit seferinde Ordu Kadılığında bulundu. Sonra Selanik (1080/1670) Mısır kadılıklarına nail oldu. (1081/1671) yılında Rumeli Kaziaskeri oldu. 3 sene geçince azledildi, fakat o sene üstadı Minkarizadenin yerine Şeyhulislam oldu. 1084/1673.

Çatalcalı Ali efendi, gayet doğru, reyinde serbest bir zat idi. Devrin büyükleri, onun bu dürüstlüğünden memnun olmuyorlar, Şeyhülislâm efendiye her istediklerini yaptıramıyorlardı. Bunlar arasında, İstanbul Kaymakamı Recep Paşa, kendisini bir türlü çekemiyordu. Bu sebepten dolayı, düşmanları onu yerinden uzaklaştırdılar, 1097/ 1686. Ali efendi işinden ayrılmış olarak, Bursa'da yaşadı, II. ci Süleyman, Kardeşi Avci Mehmed yerine 1099/1688 yılında padişah olunca, onun İstanbula gelmesine' izin verdi. Bu zatin 1102 yılında her tarafı şişerek ölmesi üstüne kardeşi II. Ahmet padişah olunca, Ebu lSaitzade'nin yerine ikinci defa Şeyhülislâm oldu, 1103/1692, fakat o sene öldü. Bütün fetva müddeti Avcı Mehmet zamanında 13 sene 2 ay 15 gün, ikinci Ahmet zamanında 2 aydan ziyadedir. İlmiye Salnamesi, İstanbul, 1334/ 1916 s. 485-486. Bu son sahifede Ali efendinin yazdığı, Yıldız Kütüphanesinde bulunan Fetva'nın ketebesi ile, bizim buradaki Mucibince ketebesi birbirinin tıpkısıdır. İlmiye Salnamesinden onu fotografya ettirip, işte buraya koyuyoruz.

Bu Meşihatnamenin yazısını Abdulhalim-i evvel Çelebi zamanında Konya'da Tarikatçı bulunan Emir İmad Dede yazmıştır.

Mevlevilikte Meşihatnameden başka bir de Sırri Hilafet kurulu vardır. Hz. Peygamber'den, İmamı Ali efendimize, ondan Hasan-ı Basri, diğer büyük sofilerden zamanımıza kadar büyük bir titizlikle muhafaza edilen Hilafetnameler gerek yazı, gerek tezhip, gerek ifade bakımından dikkate şayandır. Hilafetname her zaman, Konya makamında oturan Çelebi efendiler tarafından ehil olan zatlere tevcih edilmemiştir. Bazan bir zaviyede ikâmet eden bir derviş, büyük emaneti haiz olduğu için, onu, ehil olan diğer bir zate itimada şayan şahitlerin huzurunda tevcih etmiş, buna ait belge onun tarafından ekseriya mühürlenmek suretiyle tekemmül ettirilmiş, eğer o zat Mevlâna makamında bulunan bir Çelebi efendi ise, bunu diğer zatlere de ihsanda bulunmuştur.

Benim elimde 10 sayıdan fazla Hilafetname örneği vardır. Bunun birisini-ki en eskisidir- 787 hicri yılında Ramazan bayramı demek olan Şevval ayının gurresi 8.10.1385 tarihine rastlar, garip bir tesadüf olarak baş tarafı farsça, sonraki kısımları temiz o devrin türkçesidir. Miladi 21.11.1385 senesini gösterdiğine göre, yaklaşık 600 yıllık bir yadigârdır. Altında bulunan

36 şahidin kimlikleri, son derece ilginçtir.

Bu 32 sahife, dili, yazılış uslûbu, bilgisi bakımından çok değerlidir. Fakat bütün bu hilafetnameleri burda dile getireceğiz derken Vakıflar Genel Müdürlüğünün yıllığını iyi kullanmamış olmak endişesi bunların hepsini yayınlamaktan bizi alıkoyar. Yalnız şahitleri yazmayı, bunlar hakkında bildiklerimizi arzeylemeyi daha önemli görüyoruz. Belki ileri'de XIV. Yüzyılın şöhretlilerini yazacak olanlar, bizim isimlerini açıkladığımız zatleri bularak faydalanırlar.

İzzettin isimli bir zate 880/1475 yılında verilmiş olan icazetnamenin üstünde Ârif bin Adil bin Ârif bin Mehmet bin Mehmet ül Belhi ceddehu ibaresi yazılıdır ki, bu Hz. Mevlâna, onun oğlu Sultan Veled, onun oğlu Emir Celâleddin Feridun Ârif, onun oğlu Emir Muzafferreddin Adil, onun oğlu II. Arif Çelebidir. Yalnız o zat 825/1422 yılında vefat ettiğine göre, 880/1475 senesine bunun ne suretle götürüldüğünü iyice çözümlüyemedim. Belki II. Arif Çelebinin yazdığı hilafetname, 787/1385 yılında iken sonra makama gelen Çelebi efendiler tarafından bu siyadetname yürütülmüştür.

Güzel bir hat ile yazılmış olan tomar halindeki Şecerename, Konya Aksarayından Avukat Ali Naci Gürün tarafından 1941 yılında bana getirilmiş, kayıp olmasından endişe ederek amcam Veled Çelebi efendiye verip, bunun bir örneğini o güzel yazısı ile kopya etmiş, onları bana vermişti. Ben, asıl tomarı Konya Müzesine takdim eyledim, şimdi orada olduğunu memnuniyetle haber alıyorum. Biz burada şahitlerin isimlerini kenarına numara yazarak bildirmeyi daha doğru görüyoruz.

(....Bu kelamdan maksudum oldur kim, sadık dervişler ve gerçek aşıklar ve Hak'tan mağfiret uman kimseler ve seyyahlık eden ve alemi geşt eyleyen dervişler varup bu mezaratı ziyaret ettiklerin vaktin Allahu Taâla hizmetinden rahmet ve mağfiret talep ettikleri Vaktin ve ehlitarikat arasında bu risaleyi okuyacak ve içindeki ahbarı acibeyi, ahvali garibeyi işidicek musannif-i kitap ve Farisi diline götüren aziz, Türk diline götüren fakir, bu kitabum tercümesine sebep olan, yazdıran, bana becit olup yazdırmama ilhah idenleri ve yazanları bir hayır duə ile analar. Surei Fatihatül Kitabı okuyalar, anlarun hakkında ihsan edeler. Ümitdür ki ol azizlerin zikri ve himmeti berakatında ve bu hazır olup dua kıla nazizlerin, dervişlerün enfası mübareki berekatında Haktaala cümlemize kamu mü'minler birle tevfik-i Rabbani ve İnayeti yezdanı ruzi kıla. Şeriat ve tarikat yolunda kadememizi sabit ve müstakil idivire. Ve doğru yoldan ayırmaya. Ve hakikat. marifet menziline iriştire. Gönlümüz iman, islâm Nuru ile münevver, müzeyyen eyliye. Dilimüz sehivden, hatadan halelden, zelelden, gıyabetten, böhtandan saklaya. Evvelde virdüği iman hilatini ahir demde şeytan şerrinden, anın mekrinden ve vesavisinden saklayıvire. Ol demde cümlemüze iman, islamı yoldaş idivere. Ölüp sine girdiğümüz vaktinmünkir ve nekir sualin gegiz idivere. Yarın haşır, neşir gününde bitilerimiz "mektuplarımız sağ elimize vire" Sırattan amanlık, asanlıkla geçüre, Peygammer hazrettinin şefaatinden ki şefiül müznibindür, kamumuzu ayırmaya, Firdevsi alâda bize makam verip, kendü kereminden bütün didarın görmeklik erzani kılıvire. Bihakkı Muhammed'in ve Alihi ecmaine yarabbel alemin. Veya hayren nasirin bi fazlike ve keremike ya ekremel ekremin, amin Yarabbel alemin. Velhamdülillahi vekefa vesselatü ala Nebiyihül Mustafa ve eshabihi İhvanissafa ve evliya ihil mükemmelin min ehli sıtkı vel vefa, kütübe fi gurereti şehri şevval seneti seb'a ve semanine ve Seb'amie 21.11.1385.

بن كلاب بن مره برين ترتيب الى غاية آدم صفى الله عنه
و نهم اجمعين كه درسخن نوشته اند فى تاريخ سنة ٨٥٦
٩ وقع ذلك كذلك عندى محمود بن جمال الدين عفى
عنهما القاضى باقسرا
١٠ وقع ذلك كذلك عندى حرره محمد بن بنى بلدة
نكيده القاضى
١١ عرض على فقبلة كتبه الفقير داود بن عيسى عفى
عنهما القاضى باقسرا
١٢ شهد بمافيه مسطورا جلبى . . . بن شيخ چوپان
١٣ شهد بمافيه هذه الشجرة المباركة ملا شيخ احمد بن
ملا على الدين
١٤ يشهد بمافيه هذه الشجرة المباركة سيد محمود
بن سيد حسين طوسى
١٥ يشهد بمافيه هذه الشجره المباركة سيد محمد
بن امير على
١٦ لما صح اجازته وقوله فقلت ايضاً هو اهله ومحله كتبه
سيد محمد بن موسى الشيرازى
١٧ آنچه درضمير اين بود مسطور كه برينمو جبست
اين مذكور حرره عبد الكريم الامام عفى الله عنه
١٨ يشهد بمافى هذه الشجرة المباركة شيخ بسطام
بن شيخ ابو بكر غزلخون حضرة تربة المباركة
١٩ شهد بمافيه شيخ رمضان الشياد
٢٠ شهد بمافيه الاجازة شيخ ولد الشياد
٢١ شهد بمافيه ثبوتا شيخ كريم الشياد
٢٢ لما صح اجازته وقوله فقلت ايضاً هو اهله ومحله كتبه
شيخ مسعود الحافظ
٢٣ شهد بذلك شيخ مصطفى الشياد

Yukardaki satırlar, bu farsça ve türkçe eserin son sahifeleleridir. Biz şimdi buradaki 36 zatin isimlerini, sıfatlarını sırası ile yazalım, bunların içinde bildiklerimiz hakkında bilgi verelim.

١ شهد بمافيه كتبه على بن عارف
٢ واناعلى ذلك من الشاهدين كتبه حسام الدين بن
عارف البلخى جده
٣ اشهدنى المولى المعظم الصدر المفخم المكرم
خليفة الله فى العالم المواقع الاعلاء ادام الله ظله وعلى
صحته هذه الاجازة الشريفة وانا اخوه الضعيف
برهان الدين بن عادل بن عارف بن محمد
٤ قبلة وامضية ونقدته كتبه محمود بن محمد القاضى
باقسرا المحروسه
٥ شهد بمافيه ثبوتاً كتبه صلاح الدين بن عارف
البلخى جده
٦ شهد بمافيه مسطوراً شيخ افندى امير فقيه
٧ ذلك كذلك و انا شاهد على ذلك كتبه محمود بن
محمد بن محمد الملطى جده المولوى قارئ المثنوى المعنوى
غفر الله له ولوالديه
٨ الحالة هذه برنبذة فقير كه سلسله منتهى شد امير
عزيز بن محمود بن مخلص عزيز بن جلال بن امير حافظ بن
سيد قاسم بن سيد ابراهيم بن سيد امير على بن سيد حسين بن
على الاعطس بن حضرت زيد بن محمد بخشليله بن حضرت
حسن بن موسى بن على بن محمد بن جعفر بن حسن
بن حسين الاعطس بن على بن زين العابدين بن حسين
بن حضرت امير المؤمنين على بن ابى طالب كرم الله وجهه
عمزادة حضرت محمد عليه التحيات افضلها ومن الصواب
بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد المناف بن قصى

٢٤ شهد بمافی هذه الشجرة المباركة شيخ عالم بن قطب الدين الحافظ

٢٥ شهد بمافيه مسطور اشيخ علی بن شيخ موسی الشياد

٢٦ كواهست برين اجازت باخوان شيخ موسی بن مولانا فخر الدين الحافظ

٢٧ كواهست بر تصديق اين شجرهٔ باثمره شيخ نصر الله بن خير الدين المولوی

٢٨ كواهشد شيخ حسن دستی الخادم

٢٩ كواهشد بصحت اين اجازت شيخ خواجه المجاوا

٣٠ شهد بمافی المسطور شيخ عبد الله بن خير الدين العادلی

٣١ كواهست شيخ حسن الخادم

٣٢ گواه شد علی الخادم

٣٣ كواهشد شيخ محمد بن محمد العارف

٣٤ اشهدنی المولی المعظم الموقع اعلاه علی صحتی هذه الشجرة الشريفة وانا العبد الضعيف احمد بن محمد المولوی الحافظ

٣٥ كواهست برين مسطور شيخ علی بن حسن العارفی

٣٦ اشهدنی سيدی مولای سلطان العارفين الموقع اعلاه مدالله ظله وعلاه علی حقيقة هذه الشجرة المباركة اصلها ثابت وفرعها فی السماء وانا افقر الامرا وتراب اقدام العرفا حسن الحاج بن عثمان العادلی احسن الله اليه كتبه الفقير ابن حضرت مولانا ولدچلبی

١٨ – كانون ثانی ١٩٤١

Mevlevilerin zikri Allah kelimesi olup, buna Lafzai Celal derler. Eflâki'den öğreniyoruz ki, bir gün Muiniddin-i Pervane, sizin zikir yolunuz nedir diye söylediğinde, Hz. Mevlâna Allâh Lafzai Celali'dir demiş, Kur'anı Kerimdeki اليس الله بكاف عبده **[Eleysallahu bi kâfin abdeh]** ayeti kerimesini misal olarak göstermiştir. Malûm olduğu üzere, anlamı **Allah, kuluna yetmezmi?** demektir. Buradaki Eleyse nefy alameti olmayıp, istifham işaretidir.

Eflâki Menakıbı'nın en sonunda, La İlahe İllallah'ın zikir silsilesi beyanındadır, başlığı altında diyor ki:

Kifayetli rivayetçiler, Hz. Emirül Mü'minin Esadullahül Galip Ali İbn Ebi Talip Tanrı onun yüzünü kerim etsin, den böyle rivayet eylemişlerdir ki, birgün ol dediki:

Ey Tanrı Rasulü! Allâh tarafına, bana sen yol göster, yolların en kolayı, Huda'nın yanında en faziletlisi, Allâhın bendeleri üzerine pek kolay olanı üzre;

Peygamber, Salat ve selâm onun üstüne olsun, buyurdu ki;

Ya Ali, ol şey, senin üzerine olsun ki, anın üzerine, onun bereketi ile nübevveti buldum.

Ali dediki, Ya Rasulallah, ol şey nedir? Peygamber aleyhisselâm buyurdu ki, ol, halvette Huda'nın zikri üzerine müdavemettir. Pes Peygamber Sallallahutaala aleyhivessellim buyurdu ki, sükût eyle ya Ali, kıyamet kalkmaya, mademki yer üzerinde Huda'nın zikrini söyleyici ola, Andan sonra Peygamber aleyhisselâm **Lailahe İllallah "Allahtan başka Allah yoktur"** kelimesini telkin eyleyip, Ali'nin üzerine okudu. Giru dönder, ta ben senden dinliyeyim dedi.

Ve kezalik Emirül Mü'minin Ali, Hasan, Basriye telkin eyledi, Hasan-ı Basri, Habibi Acemiye telkin eyledi, Habibi Acemi, Davud'u Taiye telkin eyledi, Davudu Tai, Maruf-u Kerhiye telkin eyledi, Maruf-u Kerhi, Ser'i Saka-

* Meryem XIX: 12, biz ona, çocuk iken hikmet verdik anlamında وآتيناه الحكمة صبيا olan ayetin tam tercümesidir.

tiye telkin eyledi, Seri'i Sakati Cüneydi Bağdadiye telkin eyledi, Cüneydi Bağdadi, Ebubekri Şibliye telkin eyledi, Ebubekri Şibli, Mehemmed-i Zeccace telkin eyledi, Mehemmed-i Zeccac Ebubekri Nessace telkin eyledi, Ebubekri Nessac, Ahmed-i Gazaliye telkin eyledi, Ahmed-i Gazeli, Ahmed-i Hatibii Belhiye telkin eyledi, Ahmed-i Hatib-i Belhî, Şemsül Eimme-i Serahsiye telkin eyledi, Şemsül Eimmei Serahsi, Hidmeti Mevlâna Mehemmed Bahaeddin el Ma. ruf bi Sultanul Ulema'ya telkin eyledi, Bahai Veled Seyyit Burhaneddin-i Muhakkık-ı Tirmiziye telkin eyledi, Burhaneddin-i Muhakkık Tirmizi Hz. Mevlâna ve Mevlel Arifin Celalul Hak-ı veddin Mehemmed'e telkin eyledi. Ve Hz. Mevlâna Celaleddin Mehmet, Mevlâna Şemseddini Tebriziye telkin eyledi, Mevlâna Şemseddin-i Tebrizi Mevlâna oğlu Mevlâna Bahaeddin-i Mehmet Veled'e telkin eyledi, Bahaeddin-i Veled kendi oğlu Celaleddin-i Emir Feridun Arif'e telkin eyledi, Emir'i Arif 12 yaşında iken Çelebi Hüsameddin Ârif Çelebiye telkin eyledi ve mevlevi tahtına oturttu, kendisi uzaktan anı seyreyledi. Buyurdu ki, Çelebi Ârif hazreti bizim kâmil şeyhimizdir. İkinci şecereden, ikinci şube şöyledir: Hazreti Mevlâna kendi Halifesi Hüsameddin Çelebiye telkin eyledi, Hüsameddin Çelebi kendi müridi, Celaleddin Emir Arif Çelebiye telkin eyledi ve ateynahül hikmete Sabiyye Mevlâna, Allah kelimesini Ârif Çelebiye Beşikte iken telkin eyledi, o da bunu tekrar etti. Hz. Çelebi Ârif biraderi ve kendi müridi Çelebi Şemseddin Emir Abid'e ve Salahaddin-i Emir Zâhid-e ve Hüsameddin-i Emir Vacid'e Allâh cümlesinden razı olsun telkin eyledi. Çelebi Şemseddin-i Emir-i Âbid Hizmet-i Sülaletül evliya dürreti tacül esfiya varis-i Esrarül Enbiya Bahaeddin şahzade Emi Âlim ve onun biraderi Muzafereddin-i Emir Âdil'e telkin eyledi. Onların geçmişlerinin ruhlarını Allah takdis eylesin, bakilerinin ömrünü uzun eylesin, hamd alemlerin rabbına, Allahın selatı Hz. Muhammed'e onun çocuklarına ve ümmetinin üzerine olsun âmin. بسم الله الرحمن الرحيم

ان الذين يبايعونك انما يبايعون الله يد الله فوق ايديهم

فمن نكث . . . سورهٔ فتح ، ۹ نجی آیت کریمه

Meâli: Sana Hudeybiyede biat edenler yokmu, onlar, gerçekte Allaha biat etmişlerdir. Allahın eli, onların ellerinin üstündedir. Kimki, ahdini bozarsa, ancak kendi zararına bozmuş olur. Her kim Allâh ile ettiği ahdi yerine getirirse, Allah ona büyük bir mükâfat verecek sadakallahül azim fetih suresi ayet 10.

Tarikat sahipleri ve hakikat erlerine zahir ve bahirdir ki, Hz. Risaletpenah S.A. İmamı Ali'ye kerramellahul veçhe ye Lailaha İllallah kelimesini cehir ile telkin buyurdular. İmamı Ali (Tanrı ondan razı olsun) dahi Hasanı Basriye Hasanı Basri dahi Habibi Acemiye Habibi acemi dahi Davudu Taiye Davudu Tai dahi Marufu Kerhiye Marufu Kerhi dahi Seri-i Sakatiye Seri Sakati dahi Seyyüddüt Taife Cüneydi Bağdadiye andan Ebuekr Şibliye andan Ahmedi Hatibiye andan Şemsül Eyimmeyi Serahsiye andan Sultanül Ülemaya andan Seyyid Burhaneddini Muhakkıkı Termiziye andan Hz. Mevlânaya andan Çelebi Hüsameddine andan Sultan Veled'e andan Ulu Ârif Çelebiye andan Mehmet Çelebi'ye andan küçük Ârif Çelebiye andan Burhaneddin Çelebiye andan Şehidi Âbid Çelebiye andan Cemaleddin Çelebiye andan Tayagan Mehmet Çelebiye andan Divane Mehmet Çelebiye andan Mükâşif Sinan Dedeye andan Hızırşah Efendiye andan Ahmet Çelebiye andan Muhyi Efendiye andan Karahisari Mehmet Çelebiye andan Ağazade Mehmet Çelebiye*) bir Hilafetnamede dahi bu kadarı yazılmıştır Klişesi ilişiktir. Şekil 2.

* Klişesini buraya koyduğumuz yazısı ifadesi eski bu hilafetname şimdi büyük bir mecmua içerisinde

Zikr için muayyen zaman, vaziyet varmıdır? Meselâ ayakta, dönerek, sallanarak zikir caizmidir?

Biraz evvel yazdığımız A'raf Suresinin 204/205 nci ayetlerinde diyor ki, Vezkür Rabbeke fi nefsike tadarruan.. Anlamı "Rabbini öz nefsinde ağlıyarak, sızlıyarak, korkarak -fakat haykırıp bağırmıyarak sabah ve akşam zikret (an), gafillerden olma."

Şu ayeti kerime, zaman meselesini hallediyor. Yani ne zaman olursa olsun, Allah-ı zikr etmek, caizdir. Hatta daimi surette kalben zikredecek surette bir mümareseye yani alışmaya başarı hasıl olursa, ondan daha yüce bir saadet olamaz. Vaziyet bahsine gelince, kitabımızın ön taraflarında da bir münasebetle yazdığımız üzere, meselâ uzun yıllardan beri dedikoduyu, tartışmaları davet etmiştir. Özellikle Keşşaf tefsirinin yazarı Alleme Zamahşeri -548/1153 yılında ölmüştür-; Bezzaz oğlu adıyle anılan Hafızeddin Mehmet bin Mehmet bin Şehabın "El Cemiül Ceciz" adındaki fetva kitabına kısaca Bezaziye derler, ayrıca Pizdevi adıyle anılan Fıkıh usulünde pek büyük şöhreti olan zat dahi önceki âlimler gibi devranın şiddetle aleyhinde bulunmuşlar, hatta yapanları tekfire kadar ileri gitmişler.

Bununla beraber bazı muhakkıkların araştırmalarına göre 800/1398 yılına kadar sofilerin devranı için kimse bir şey dememiştir.

Zira hicri 86/705 yılında Tabiin denilen, İslam ümmetinden gönülleri temiz zümre zamanında ihdas olunmuş, Hanefi, Maliki, Şafii, Hambeli gibi 4 Mezheb'in kurucuları, devranın aksine bir şey söylememişlerdir. Sonradan bazı müteassıp (fanatik) ler çıkıp, sözü uzatmışlar, Şeyhler ile hocalar arasında büyük çekişmeler, tartışmalar olmuş, hatta İstanbul'da Fanatikler, birçok defalar tekkeleri yıkmıya karar vermiş; dergâh şeyhleri de Şeyhulislâmlara müracaat edip, defalarca fetvalar almışlardır.

Misal olmak üzere, Osmanlı Türk bilginleri arasında büyük bir şöhrete sahip, Ebussuut efendi (2) merhumun bir fetvasını buraya yazmakla yetineceğim:

Bu mesele beyanında Hanefi İmamlarından cevap ne vechiledir.

Bir alay müvahhitler (Tanrı'ya birleyiciler) zikrullâh ederek ayak üzere kalkıp, Allah-u ta'alayı anarak gâhi nasihatı bildiren ciğerleri yakıcı ilâhiler okuyup, gâhi ağlayıp, gâhi inleyip, Ali İmran'ın 190 ve Nisanın 102 nci ayetleri gereğince, döne, döne tevhid (Tanriyi birleme) etseler, anlara şer'an ne lâzım gelir?

Beyan buyrulup musap (sevap kazanma), mecur (yine sevap kazanma) olalar.

Elceva..... p: Allah'u Alem-ü bis sevap, amiline", yani deveran ile

yazılmış olup, benim şahsi kitaplığımdadır. Mevlevi şairleri içerisinde mahlası olmayan büyük şairlerden Mehmed dede yeniçeri ağalarından bir zatın oğlu olup, I. Bostan Çelebi zamanında Konyada Çillesini ikmal eyledikten sonra memleketi olan Geliboluya Mevlevi Şeyhi olmuş, şimdi Çarağan Sarayının bulunduğu yerde derya kaptanı Hüseyinpaşa kendileri için bir mevlevi hana inşa eylemişler, Çarşamba günü Beşiktaşda oradan yelkenli ile Geliboluya gidip Cuma Günleride orada Mevlevi ayini icra ederlermiş. 1063/1653 yılında baka alemine göçmüş, Geliboludaki Mevlevi haneye gömülmüştür. Esrar Dede Mevlevi Şairleri tezkeresi ile ondan alınarak basılmış olan Semahaneyi Edep isimli 1309/1893 yılında İstanbulda basılan bu eserin 9 ncu sahifelerinde hal tercümesi: yazıldığı sırada bir gazel derecedilmiştir. Şu halde bu Hilafetname 1063/1653 yılına kadar halifelerin isimlerini bildirmektedir. Esrar Dede Teskeresinde birisi 7, diğeri 12 beyitle iki gazeli vardı. Semahanei Edep, yalnız ikincisinden iki beyit yazmakla yetinmiştir.

2. Ebussuut Ahmet, Osmanlı Türk bilginlerinin meşhurlarından olup, 896/1491 tarihinde İstanbul civarındaki Müderris köyünde doğmuştur. Pederi Yavsı adıyle anılan Şeyh Mehmet bin Mustafayı mad olduğu için, kendisi Ebussuudül imâdi adiyle anılır. 952/1545 tarihinde meşihat makamına geçmiş, tam 30 sene büyük bir yetki ile vazife görmüştür. 982/1574 tarihinde ölmüş, Eyup'da kendi yaptırdığı mektebin içerisine gömülmüştür. Kemalpaşazadeden sonra yetişen en büyük bilginlerdendir. Özellikle babasının sofi olması, onu fanatik bir zavallı olarak bırkmamış, yukardaki değerli fetvayı yazmak gibi, adını ebedî kılan bir hizmette bulunmuştur. Osmanlı müellifleri, C. I. s. 225-226, Esami, Muallim Naci 1306/ 1886, s. 35-36.

zikr eyleyen kimseye" büyük sevap lâzım gelir.

Ketebehu Ebussu'ut

سورة الاعراف 205 ـ 204 : واذكر ربك فى نفسك تضرعاً وخيفة ودون الجهر من القول بالغدو والاصال ولا تكن من الغافلين.

Rabbını, Öznefsinde; ağlıyarak, sızlıyarak, korkarak fakat haykırıp bağırmayarak sabah ve akşam zikret; gafillerden olma.

Elmizdeki vesiklara göre 853/1449 tarihli olup, Başvekâlet arşivinde bulunan, eski Devlet Bakanı Prof. Adnan Erzi tarafından bana hediye edilen dört sahifeden ibaret fotograf dahi, ayrı bir özellik taşımaktadır. İçerisindeki bilgi, bunda nevvelki malumatın bir tekrarından ibarettir. İşbu belgeye göre Çelebi Emirî Âbid, bu icazetnamenin sahibi Mehmet bin Mahmud bin Şirvaniyül Mevleviye telkin eylemiştir. Bu zatin kimliği hakkında elimizde -ne yazık kibilgi yoktur. Bu zat dahi İmad ul-milleti ved-Dinseyyid Hacı Mehmet'e telkin eylemiştir. Bunların yani bu icazetnamenin altında şahid olarak isimlerini okuduğumuz zatler, bir çok taraftan önemlidir. En başta Celâleddin bin Âdilül Belhi Ceddehu yani dedesi Belh şehrinden olan Âdil oğlu Celâleddin, Mevlâna soyundandır. Ondan sonraki şahid Cemâleddin bin Osman'ül Kayseri Elmuarrif, onun altında Seyyid Hüsameddin bin Abdullâh Karnül Mesnevi-ül Manevi fi Türbetil Mukadesetil Mutahhare ondan sonraki şahid Şeyh Hüseyin bin Cibril Hamilül Mesnevi yani Mesnevi şerifi ezber etmiş bir zâte tesadüf ediyoruz. Benim çocukluğumda Mesnevi Şerif Hâfızları var idi. Gümüş boru içerisinde tomar halinde yazılmış Mesnevi'yi omuzlarından gümuş zincir ile asarlar, 26 bin beyit olan bu koca kitabı (ezbere okurlardı) Yine bu şahidler arasında dikkatimizi çeken başka bir zat var, Güvahşüd Berinmastur Zeynaddin Ebubekz, Ez Evlâdı Hüsâmeddin Çelebi kuddise sırrıhul Aziz. Guvah şud şahid oldu demektir.

Demek 853/1449 tarihinde, meşhur Hüsameddin Çelebinin, Zeyneddin Ebubekr isimli bir oğlu, bu icazetnameye şahit safatıyla imzasını koymuştur.* Çelebi Hüsameddin 22. Şaban. 683/3.11. 1284 de Konya'da ölmüştür.

Bu icazetnamenin altındaki şahitlre arasında başka önemli bir zate tesadüf edemedim. İcazetnamenin fotografisini olduğu gibi yayınladığım için başka uzun sözlere lüzum yoktur. Şekil 3.

ŞAHİTLER ARASINDA BULUNANLAR HAKKINDA BİLGİ :

1. Arifoğlu Ali'nin kimliğini bilemedim,

2 ve 5 numarada isimleri bulunan Hüsameddin ve Selahaddin Çelebilerin, Ârif Çelebinin oğulları olduğu anlaşılıyor.

3. numaradaki Burhaneddin Çelebi hakkında kullanılan Elkab, bu zatin büyük mevkiini anlatmaktadır. Burhaneddin Çelebi'nin adına, Üsküdar Selimağa kitaplığı Nur-i Banu kısmında 122 numaralı bir Münşaat Mecmuasının sonunda ve 10 Recep 796/11 Mayıs 1394 tarihinde Edirneden Niğde şehrindeki Hacı İbrahim, bin Ahi Mahmud'a gönderilmiş olan meşihatnamede rastlamaktayız. Burhaneddin Çelebi bin Muzaffereddin emir Adil Çelebi bin Ulu Arif Çelebi, bin Sultan Veled bin Mevlâna.

Al-i imran, Nisâ Kuran-ı Kerimden iki süredir.

* Hüsameddin Çelebinin, 24 Şavval 1049/7 Şubat 1640 yıllarında oğulları olup, Selçuklu padişahlarından ellerinde her dürlü vergiden bağışıklı olduklarına dair muafnameleri bulunduğunu ispatlayan vesikayı Konya Şer'i mahkemesine arzeden torunları hakkındaki Mahkeme ilâmının fotografisini Ankarada yayınlanan Selâmet Mecmuasının cilt 11, Sayı 15, Haziran 1963, sahifa 15-16 arasında üçbuçuk sütün üstüne bir makale "Hüsameddin Çelebi'nin Evi Nerede İdi" başlığı ile yayınlamıştım. Konyanın Sebhan Mahallerisnde oturduklarında bu ailenin hiç kimsesi varmıdır Ne yazıkki bilmiyoruz!

Burhaneddin Çelebi'nin Edirnede ne vazife ile bulunmakta olduğunu bilemiyoruz.

Benim 1937 yılında yayınladığım "Mevlânanın Mektupları" ünvanlı Farsca eserimin 150. sahifesinde gönderilen o meşihatnamenin örneği bulunmaktadır. 6,7 deki şahitleri tanıyamamakla beraber 7. zatin Mevlâna derğahında Kari'-i Mesnevi* olduğu belirtilmektedir. 8. sıradaki şahit Hz. Ali Torunlarındandır. 9. şahit Aksaray Kadısı Cemâleddin oğlu Mahmut olup acaba meşhur Aksaraylı Şeyh Cemaleddinin oğlumudur? bilemiyoruz. 10. sıradaki şâhid Nebi oğlu Mehmet, Niğde şehri kadısıdır. 11. sıradaki İsa oğlu Davud, Aksaray kadısıdır, 12, 13, 14, 15, 16, 17. sıralardaki şahitelri tanıyamıyoruz. 18. sıradaki şeyh Bistam bin Şeyh Ebubekr Mevlâna'nın kutsal Türbesinde şimdi Na'than dediğimiz o zamanki gazel han denilen zattır. Mevlâna'nın 40 bin beyitli divanında bulunan, Peygamber Efendimizi öven gazellerinden birini, kendine mahsus bir ezgi ile okuyan zate Na'than نعتخوان denilirdi.

Bu şahitlerden 19. sıradaki şeyh Ramazanuş-Şeyyad, 20. sıradaki şeyh Veled-us-Şeyyad, 25. sıradaki şeyh Ali bin şeyh Musaş - Şayyad gibi beş zat, isimlerinden sonra şeyyad, ünvanını isimlerine şerefle izafe etmektedirler.

Şeyyad ne demektir? Şirazlı meşhur Şeyh Sadinin 656/1258 tarihinde yazmış olduğu Gülistan isimli meşhur eserinin I. babının 32. hikâyesinde bir şeyyadın, bir padişahın huzuruna çıkarak ve aleviler gibi saçını örüp kafile ile Hicaz'dan geldiğini, hacettiğini hatta padişaha bir de kâside yazmış olduğunu ifade etmesi üzerine, nedimilerden birisi ben bu adamı, Kurban Bayramında Basrada gördüm, hacı nasıl olur? dedi. Babası Malatyalı bir hırıstiyandır; Hz. Ali Evladlarından nasıl olabilir?, Söylediğini bildirdiği kâside, meşhur Enverinin divanında mevcuttur, demeleri üstüne padişah, adamın dövülüp kovulmasını emreder. Onun üzerine bu Şeyyad adam, eğer bu da yanlışsa o zaman benim hakkımda hangi cezayı verirseniz, lâyık olurum, demesi üzerine hükümdar söyle bakalım o neimiş, der. Hikâye bitti.

Benim elimde İran'da basılmış Gülistan kitaplarının eski, yeni tarihli birçokları vardır. Onların hepsinde Şeyyad sözünün karşısında mekkar ve firibinde yazılıdır. Yani yalancı, hilekâr diye almışlardır. Gülistanı, Fransızca, Almanca, İngilizce'ye tercüme edenlerin kitaplarıda elimdedir. Bundan başka Türkçe'ye 793/1391 senesinde Mısır Kahire şehrinde Seyfi Sarayinin tercüme edip, benim marifetimle Türk dil Kurumuna 1954 tarihinde faksimile olarak ne yazık ki iyi basılmayan nusha- başta olmak üzere diğer Türkçe tercümelerin hemen hepsinde Şeyyad karşılığın. da yalancı, düzenbaz anlamı bildirilmiştir. Yalnız Sudi'nin 1275/1859 yılında Âmire Matbaasında Lebip Efendi marifeti ile basılan büyük şerhin 174 ncü sahifesinde (Kıssahanlara da Şeyyad derler, pes bu bir lafızdırki rumda, acemde müsta'meldir, diye mücmel koyan, zahir budurki manasını bilse mühmel komazdı ve gayriye dahl eylemezdi). (Şeyyad, kezzap (yalancı) manasınadır. Ama bunda Nuhsend نحسند ve zarif manasınadır diye Nuhsenden iftira eylemiş Şemiye âdeti olduğu üzere hücum eylemektedir. 1946 yılında Milli Eğitim Bakanlığı adına klasikler arasında tercümesi çıkan Gülistanın sonundaki notlar-açıklamalar arasında s. 375 de Şeyyad karşılığında diyor ki: "Eski batini dinlerden birine mensup olana denir. Şâir Fakîri, meşhur Tarifat Risalesinde bunlardan bahseder. Türkçe şiirleri ile tanınmış olan Şeyyad Hamza, Türkçe yazan ilk Anadolu şairlerindendir. Bosnalı Sudı, Surûri ile

* Mesnevi- i Şerifi bir zat kiraet eder, buna Kari'-i Mesnevi denilirdi. Başka bir zat de takrir eylerdi, ona Mesnevihan denirdi.

Şeyyadların o zaman diğer batiniler bi iyi görülmedikleri anlaşılıyor. Bostanda da hikâye vardır. Burada da hilekâr, düzenbaz olarak gösterilmektedir, diye yazıyor Gülistan tercü.mesinin sözü bitti.

Eflâki'nin Milli Eğitim Bakanlığınca dilimize çevrilen (1954) kitabında C. II, s. 227 de "... öyleki, türbenin imamına, hafızlara müezzine, Mesnevihana, Şeyyadlara, gûyendelere ve huzur hizmetcilerine.." şeklinde geçmektedir. Demek, Hüsameddin Çelebi, Mevlâna Dergâhında türbinin imamına, müezzinine, mesnevihane, hafızlara Şeyyad, ve Gûyendelere maaş veririmiş, Şeyyad, hilakâr, düzenbaz bir kimse ise nasıl olurda Mevlânanın huzurunda ne hakla bulunabilir? "de sorte que l'imam du mausolee, les lecteurs du Korân, les muezzins, les lecteurs du Methnéwi, les chayyâd l seorateurs, les serviteurs du Maître recevaient leurs, chacun séparément, sur le montant des pensions, Cl. Huart, Les Saints des Derviches Tourneurs., T. II. P. 255.

Görülüyorki âlim, bilgin bir zat olan Huart, doğuda hilekâr, dolandırıcı anlamına gelen kelimenin, gerçek anlamını anlayamadığını, bilginlere yakışan doğrulukla, bilemiyorum diyor. Bizim ona diyeceğimiz aferin, alkıştır. Şeyyad sözü, arabca Elişade الايشاد mastarından türemektedir, Asım Efendi Kamus 1305, Tercümesi C, 1, s. 631 de: Hemzenin esiresiyle bir şeyi yüksek sesle çağırmak manasına gelir; esasın beyanına göre işade, binayı yüksek yapmak manasınadır. Sonra adamın anılmasını yüceltmek yani aşikâr olarak medih ve sena ile meşhur ve namdar eylemek manasına istimal olundu. Bülent avaz ile çağırmakdır. Ve işadet gaybolan nesneyi tarif ve nida eylemek manasına kullanılır."

Görülüyorki başta Fuat Köprülü olmak üzere hepisi birbirinden aldıkları sözü, bize naklediyorlar, fakat hiç kimse Âsım Efendiyi açıp bir defa okumuyor, Fakiri'nin "Tarifat Risalesi" kitabında Şeyyadı, kıssahan olarak tasvir etmektedir:

Bilirmisin nedir âlemde Şeyyad
Çağırıp nare ura ide feryad
Gehi sala Alinin Zulfikarın
Yıka geh çenberin burc-ı hisarın
Kılıcın Hamza-i sahib kıranın
Salup cengini ide lenduhanın.

Bugünki anlayışımızla Şeyyad dediğimiz yani sema esnasında ney üfleyen, küdüm çalan kimselere söylenen bir tabirdir. Nitekim müezzin, mesnevihan, şeyyadan ve güyendagan diye bunları sıralamıştır. Ayrıca Eflâki'nin Âriflerin Menkibeleri isimli eserinde üç yerde Şeyyad tabiri sıfat olarak üç ayrı zate söylenmiştir. Benim bu husta Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C, VII, 4. sayısında. 587-592 sahifaları arasında ve 1949 yılında "şeyyad sözü hakkında araştırma" başlıklı makalemde konuyu etraflıca inceleyip ondört kaynak göstererek bunun yalancı hilakâr anlamına gelmiyeceğini ispat ettim. İsteyenler o makalemi okuyabilirler* .

Elimizdeki icazetnâmelerden III. sü Halep Mevlevi Şeyhi Şatır Mehmet Dede) Şatır Mehmet Dedenin makam-

1. "Il est slair que ce mot n'est pas pris dans son acception habituelle de "fripon, fourbe"; mais j'ignore quelle en est la signification".

Yukarıdaki ibarenin tercümesi: "Aşikârdırki bu Şeyyad kelimesinin burada- mutad olan hilekâr, dolandırıcı gibi manalara alınamaz. Bunun, neye delalet ettiği, bence bilinmemektedir." cl. Huart (1854-1926)

* Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, [İstanbul, 1926-1928] adlı kitabının s. 308-9 da diyorki:

"Şeyyad-lar şehirden şehire, kasabadan kasabaya gezen bir nevi, serseri dervişlerdi ki, gerek şekil ve kıyafet, gerek itikad itibariyle "*kalenderiler, Haydariler*, Babailer" gibi batını zümrelerden sayılmış idi". Köprülünün sözü bitti. Fuat Köprülünün ileri sürdüğü fikirler, ilmi hiç bir esasa dayanmamaktadır. Şeyyad sözü dolayısiyle görüp işittiklerini sadece burada sıralamaktadır.

1) Padişahların yanında ulag gibi koşup giden bir Yeni Çeri neferidir. Bunların atlıları da vardı. Şatır atlısı derlerdi.

da oturan Hacı Bostan Çelebiye verdiği bir Hilafatname olup, orijinal nushası benim elimdedir. Üstbaşı tezhip edilmiş, yazısı Konya'da tarikatçı olup hattatlığı ile meşhur Recep İmad Dedenin kalemiyle meydana getirilmiş, ipek kâğıt üstüne büyük bir itina ile yazılmış, durak yerleri altunla işaretlenmiş ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. İçerisindeki bilgi bunlardan öncekinin tekrarından ibarettir. Hicri 1097 senesinin Recep ayının sonu 20 Haziran 1686 gününe rastlamış olur. 28 zat, sırrı hilâfet icazesine şahitlik etmektedir. İcazeyi devreden zatlerden Âdem dede Galata Mevlevihanesinde 1052 yılında meşhur Mesnevi Şerifi şerheden Ankaralı İsmail Rusuhi Dededen sonra o makamı işgal eden ve 11 sene şeyhlik ettikten sonra 1063/1653 yılında Mısırda vefat eyleyen Adem Dededir. Daha yukarıda I. Bostan Çelebinin hilafet telkin ettiği Antalyalı Mustafa efendi bana göre Adem Dedenin babası Mehmet Çavuş'un babası Mustafa Dede olacaktır. Zira hicri 1059/1649 tarihli Antalyada tesis ettiği vakfın vakfiyesinde kendisinin büyük babası olarak gösterilen Mustafa Dededen başkası olamaz 2). Antalyalı Mustafa efendinin telkin ettiği Ârif Çelebiyi bilemedim. Adem Dedenin telkin ettiği Seyyid Halil efendi, Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Abdi dede oğlu Halil Dede olup 1088/1677-1130/1718 yılları arasında orada meşihat eden zat olması icabeder. Mehmet Şatır Dede, Hilafeti bu zat verdi demektedir. Şâtır dede hakkında, Sakıp dedenin Sefine (gemi) Sefine-i Mevlevi, Gemisi ünvanlı üç ciltlik basılı eserinin cilt II, s. 181-182 de bilgi vardır. Sakıp dede diyor ki: Murad IV. (1623-1640) Bağdad seferinde, maiyetinde Şâtır olarak vazife görmüş, geri İstanbul'a dönerlerken, Konya'da padişahdan izin alarak Mevlâna Dergâhında çilleye soyunmuş, Pir Hüseyin efendiden Feyiz almış, daha sonra Halep Mevlevihanesine Şeyh tayin edilmiştir. Sakıb'ın anlattığına göre 100 yıl yaşayan Şâtır Dedenin şeyhliği 60 sene sürmüştür. Şâtır Dede Hacıbostan Çelebiye yalnız Hilâfet icazesi vermekle yetinmemiş, bir tarihte Konya'da iken kaybolan Cifri Mesnevi tabir edilen pek mühim bir eseri de göndermiştir.

Hakkında fazla bilgi sahibi olamadığımız Mesnevi Cifrini, 1160/1695 tarihinde Ankara'da Mevlevi Şeyhi olan Şâir, hattat Konyalı Yusuf Nesip Dede, gördüğünü, orada kendi hayatına ait bilgiler bulunduğunu, Sakıp Dedeye anlatmış olacak ki; Şâtır Mehmet Dede Mesnevi Cifrini Bagdad'daki Mevlevi şeyhi Abdülhafız Dede vefat edeceği zaman Şâtır Dedeye vasiyet ettiği gibi, Şâtır Dede dahi Hacıbostan Çelebiye gönderiyor, bunu o zaman Konyada hem tarikatçı, hem Bostan Çelebiden sonra Mevlâna Makamına geçen oğlu Sadreddin Çelebi'nin üstadı bulunan Yusuf Nesip Dede, Hacıbostan Çelebinin hücresinde Cifri Mesneviyi görmüş gerek kendi hayatına, gerek tarikat halifelerinin hayatlarına ait malûmatı okuduğunu Sakıup Dede Sefinesinin II. cildinde Yusuf Dedenin hayatına ayırdığı 224-226 ncı sahifalarında be tahsiz 225 in sonu ile 226 nın ilk satırlarında bu bilgiyi vermektedir.

Mesnevi Şerif'in cilt V, beyit 1509 da, Kavmi Zaruan beyitlerinde; "Malda gidecekti, ömürde, bir yırtık kumaş için malimi de verecektim, canımı da" beyitini yazmaktadır. Nesip Dedenin Rişte-i Cevahir isimli Amire Matbaasında basılmış Hz. Ali'nin sözleri hakkında bir eseri vardır. Bu kitapdan Sakıp dede eserinde bahsetmemektedir. Hilâfetnamenin altında imzası olan zatler içerisinde kimlerin bulunduğu faksimile olarak takdim ettiğimiz belgede yazılı olduğu için onları tekrar tekrar anlatmakta fayda yoktur. (Şekil: 3). Birinci şahid Esseyyid Abdücelâl Çelebi bin Hz. Mevlâna bu satırların yazarının da

2) Süleyman Fikri. — Antalya Livası Tarihi, İstanbul Âmire Matbaası 1924, s., s. 111 de yazıyor.

büyük ceddi olan Pir Hüseyin Çelebinin oğlu olup, Mevlâna vakıflarının mütevellisi idi. Birinci Hakkında Sefinei Mevlevide cilt I, s. ..... bilgi vardır. II. Abdurrahman çelebi İbni Hz. Mevlâna bu hilâfetnamenin sahibi Hacıbostan Çelebinin küçük kardeşi olup oğlu IV. Ârif Çelebi onun oğlu Ebubekr Garibi Çelebi, Mevlâna postuna oturmuşlardır. Yine b uzatin diğer oğlu Mehmet Celâleddin Çelebi onun oğlu Alâeddin Çelebi onun oğlu İshak Çelebi, Kızı Fatma hatun, İshak Çelebinin oğlu Hüseyin Çelebi onun oğlu Raşid Çelebi Afyonkarahisar Mevlevihanesine -şehid Ali Çelebiden sonra- Konya'dan gönderilmiş olup, onun vefatıyla oğlu Kemâleddin Çelebi Mevlevi şeyhi olmuşlardır. Afyonkarahisardaki Çelebilerden bir kısmı işte bu Kemaleddin Çelebinin torunlarıdır.

Fatma hatun Konya'da Burhanzadeler denilen aileden Ömer efendi ile izdivaç etmiş, 1756 da doğan Abdulkadir Çelebi evvela Kayseri Mevlevihanesine şeyh olmuş, daha sonra Konya'ya Sertarik olarak getirilmiştir Şimdiki Burhanzadeler işte bu zatın torunlarıdır Abdulkadir efendi 77 sene yaşamış 21 Sefer 1248 yılında Konya'da vefat eylemiş, kendisine Hamidzadelerden Rüstü efendi manzum bir tarih söylemiş, bunu kabrinin taşına kazmışlardır. O tarih budur:

Hayı kaldır Rüştüya tarih söyle fevtine هایی قالدیر رشدیا تاریخ سویله فوتنه

Hak deyince âlemi mânada saldı Pertevi. حق دیینجه عالم معناده صالدی پرتوی

21 Sefer 1248/20 Haziran 1832.

1090/1679 tarihinde Abduhalim Çelebi vefat etmiş, 13 Savvel 1117 Çarşamba günü* Hacıbostan Çelebi öldü. Yerine 12 yaşındaki oğlu Sadreddin Çelebi 8 Zilkadede posta oturdu. Sadreddin Çelebi 6 sene Konya'da şeyhlik yaptıktan sonra 29 Cemazelulâ 1124 Pazar günü öğleden evvel vefat etti. Yerine amcasının oğlu IV. Ârif Çelebi 34 yaşında geç-

* H. Ebubekir Gâribi Çelebi, 28 Rebi II. 1199/11 Mart 1785 de öldüğünde Galip Dede bir tarih yazmış, son beyti:

اوشاهك بویله یازدی رحلتی تاریخی غالب

ابو بکر ابن ملا ائدی عزم عالم اعلا

O Şahin böyle yazdı rihleti tarihini Galip
Ebubekr ibn-i Molla itti azm-ı âlem-i âlâ
Galip Dede Divanı, s. 133-134

Çelebi Ârif bin Ebubekr Çelebinin ölüm Tarihi

Fahri esnaf-ı sanadid-ı fuhum
Han edan-ı Hazret-i Mollay-ı rum

diye başlayan mersiye 18 beyit olup, sonu şöyledir:

Bendesi Esad tahayyül eyledim.
Nutk-ı Molladan tefeül eyledim.
Mesneviden geldi bu beyit-i şerif
Nokta sığmaz tam tarih-i Latif
Hal-ı Ârif'in büvet bidar hem

Ârif'in hali, uyanıkken de budur. Tanrı (onlar uykudadırlar dedi) bunu inkâr etme. Kehif Süresi.

حال عارف این بود بیدارهم
کفت الله هم رقود زین مرام

Bu zatin Mısırda basılan (1252/1836) tarihli divanın s. 134 de bulunan bu ağıttan başka yazma divanında bir mersiye daha mevcuttur. Konyadaki Mesnevihan Efendiye hitabeden manzum mektup 17 beyitli olup şöyle başlar:

Ey İmam-ı zümre-i ehli reşad
Şeyh-i ağâh vakıf-ı sırrı mead
Hutbehan-ı Nut-u pâki Mesnevi
Hâzin-i Genci ulum-i manevi

Diğer mahdumu Abdurrahman Çelebinin ölümü hakkında Sürurî'nin Mısırda basılan (1255/1839) Divanının s. 298 dan alıyorum.

Hey meded nesli Şerefname-i Mevlâna'dan
Göçtü bir can ide mevla ant rehyab-ı cinan
Halk tarihin okur haktan idüp istirham
Nâili rahmet-i Hâdi ola Abdurrahman 1197/1783

Hacı Bostan Çelebinin ölümüne şair Nabi'nin söylediği Farsça kıt'a.

بستان چلبی سلاله مولانا
چون کرد سفر ز خاکدان دنیا
تاریخ پی سروشان کفتند
یك سرو شکسته شد ز بستان خدا

Mevlâna sülâlesinden Bostan Çelebi,
Dünya toprağından ahirete sefer etti.
Nâbil onun ölüm tarihini melekler söyledi,
Tanrı bostanından bir servi düşüp kırıldı.

Sene 1117/28 Ocak 1705, kılişesinde de görülduğu üzere ipek kâğıd üstüne altınla yazılmış olan bu kıt'a bir güzel tahta üstüne yapıştırılmış, içerisini altın na-

ti. 1140/1728 tarihinde II. Bayram Çelebinin oğlu İsmail Çelebi doğdu. Ârif Çelebi 1159/1746 senesinde İI. Rabi sonunda vefat etti. Yerine oğlu Hacı Ebubekr Çelebi Konya'da şeyh oldu. 1187/1773 senesinde II. Bayram Çelebinin oğlu İsmail Çelebi 48 yaşında Konya'da öldü. Oğlu Hacı Mehmet Çelebi 30 yaşında hayatta kaldı. 25 Recep 1190/1176 tarihinde dedemiz Seyyid Mehmed E. Çelebinin babası İbrahim Ethem Çelebi öldü. 1199 senesinde Garibi Hacı Ebubekr Çelebi 40 sene Meşihattan sonra 66 yaşında idi. Çarşamba günü abdest alırken vefat eyledi 28 Rebi II 1199-11.III.1785. Bu zatin iki oğlu var idi. Birisi Ârif Çelebi, diğeri Abdurahman Çelebi, Ârif Çelebi 1192/1779 tarihinde vefat etti. Galip Dede Divanında s. 134 de söylediği tarih mevcut olduğu gibi yazma Divanında da başka bir manzume vardır. Diğer oğlu Abdurahman Çelebi 1196/1782 tarihinde vefat etti. Ona, Sururi Divanında bir tarih vardır. Bu iki zatin erkek çocukları kalmadığından o taraftan silsilesi yürümedi. Bunun üzerine İsmail Çelebinin oğlu bu satırların yazarının büyük babası Hacı Mehmet Çelebi Makama geçti. Bunu ileride tekrar söz konusu edeceğiz.

III. Sahıs Mesnevihan, Mehmet Efendi, Koca Mesnevihan adıyla maruf olan, sonra Yenikapı Mevlevihanesine şeyh tayin edildi. Mahmud ağa, Mehmet ağa herhalde anneleri tarafından mevlevi iselerde kimliklerini bilememekteyiz.

6. Müderrisi Mesnevi Mehmet Dede, bu icazetnameyi yazan hattatdır. Kendisi hem kuvvetli bir şairdir. Pazartesi günleri dergahın içerisinde olup, Kanuni Süleyman tarafından yaptırılan Mescidde ögle namazından sonra Mesnevî Şerif okuturdu. Bizim Çocukluğumuzda ve gençliğimizde bu vazifeyi Mesnevihan Filibeli Sıdkı dede ifa ederdi. Recep dede sonraları tarikatçı olmuş İmad mahlasını almıştır. Recep dedenin dil şeklinde yazdığı çoğu kendi şiirlerinden meydana gelmiş bir mecmuası benim kendi kolleksiyonumdadır. Musa Dede Kar'î Mesnevidir. Derviş Mahmud Naathan, Cafer Dede aşçıbaşıdır. Cafer Dedenin adı, Sakıp Dedenin Sefinesinde geçmektedir. C. I. s. 185 6 tane Neyzen olup, bunların birisi neyzenbaşıdır. Derviş Abdurrahimi Mevlevi Kunevi Konyada şimdi Nazırlar dive şöhret almış bir aileden olması lâzım. Mevlana Dergahında, Türbesinde üc zat hizmet ederdi. Bunlardan birisi Türbedar Dede, adeta hazine nazırı makamında idi. Dergahın büyük rütbeli zabitlerinden sayılırdı. Diğer ikisine Bevvap denlirdi ki, burada derviş Abdürrahman kalfa dededen sonra birine derviş Mehmet ve diğer derviş Mehmet diye göstermişlerdi. Bunun birisi gümüş kapının sağ sövesinde kıpleye karşı oturur, diğeri sol sövesinde otururdu. Yani birinci bevap, ikinci bevap diye adlandırılırdı. Gerek türbedar, gerekse bevvaplar Peygamber Efendimizin Huzurunda olduğu gibi hizmet sırasında beyaz patıskadan gömlek giyerler, bunun üstünde en ufak bir leka dahi bulunmazdı. Derviş Mustafa Meydani. Dergâhın meydancısı olup, dervişlerin dışarı ile yani çarşı ile olan alış verişlerini bütün bu zat yerine getirir, omuzunda dörde bükülmüş bir tor, elinde hususi yapılmış demir bir asa, ayrıca saraçlandırılmış birde zembil bulunurdu. Çarşıdan dergaha dönerken dışkapı önünde omuzundaki tor'u silkeler, ondan sonra tekrar dürüp omzuna ko-

kışlarla süslenmişler. (Mevlâna Huzurunda demirbaş No. 295) Klişe 4, Nabi'nin söylediği Farsça Kıtanın aslı Şekil: 5, Hacı Ebubekir Çelebinin Manzum mührü:

راجیٔ الطاف حق جو یای سر معنوی

شیخ ابو بکر ابن سید عارف ابن مولوی

Râci-i eltaf-ı Hak
Cuyay-ı Sırr-ı Ma'nevi
Şeyh Ebubekr ibn Seyyid
Ârif ibn Mevlevi 1159

Şeklinde talik kırması yazı ile kazılmıştır. Halep Mevlevi Şeyhi Mustafa Dedeye yazılan bir mektubun zahrine basılmış, bu belge bendedir.

yar eşiğe basmadan içeri girerdi. Hangi derviş ne sipariş yapmışsa onları içeri de hücrelerine götürüp teslim eylerdi. Meydancı iki tane olurdu, birisi içeri, diğerine dışarı meydancısı denirdi. Makamdaki Çelebi Efendi, emirlerini aşçıbaşına söyler, o da meydancı vasıtasiyla emri sahibine iletirdi. Kalfa Dede daha sonraları tarikatçı makamı demekti, daha ziyade Konya dergahının kudemasından seçilirdi. Na'than mukabeleden evvel kendisine mahsus makam ile okunan Peygamber Efendimizi öven manzumelere denirdi.

Fotoğrafisini takdim ettiğimiz bu hilafetnamelerin ta baştan sonuna kadar boyu 2,30, baş kısmı 046, yazılı kısmı 190, başlık asıl satırlara kadar 0,40, eni 021, yazı kısmının eni 017, satır imzalarla birlikte 54, yalnız metin 45 santimetredir. Recep sonu 1097/20 Haziran 1686 yılına tekabül eder.

Mevlevihaneler 1077 yılında Şeyhül İslam Minkarizade Yahya efendinin fetvasıyla Vani efendi isimli, mutasıp bir adamın aldatmasıyla kapanmış, tam 18 sene sürmüş, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın emri ile olan b uhâdise Paşanın Viyana'yı kuşatıp tarihte görülmeyen yenilgiye uğramasından sonra Avcı Sultan Mehmet'in, Hilafetname sahibi Hacıbostan Çelebiye gönderdiği fermanla tekrar açılmıştır. Bu önemli olayı ayrıca yazmak icabeder. Hilafetnamenin en üstündeki Satır Mehmet Dededinin mührü iyi çıkmadığı için okunamıyor, yalnız bu izin ve icazetin yazarı Halep Tekkesi Şeyhi Mehmet Dede olduğu bir daire içerisinde okunmaktadır.

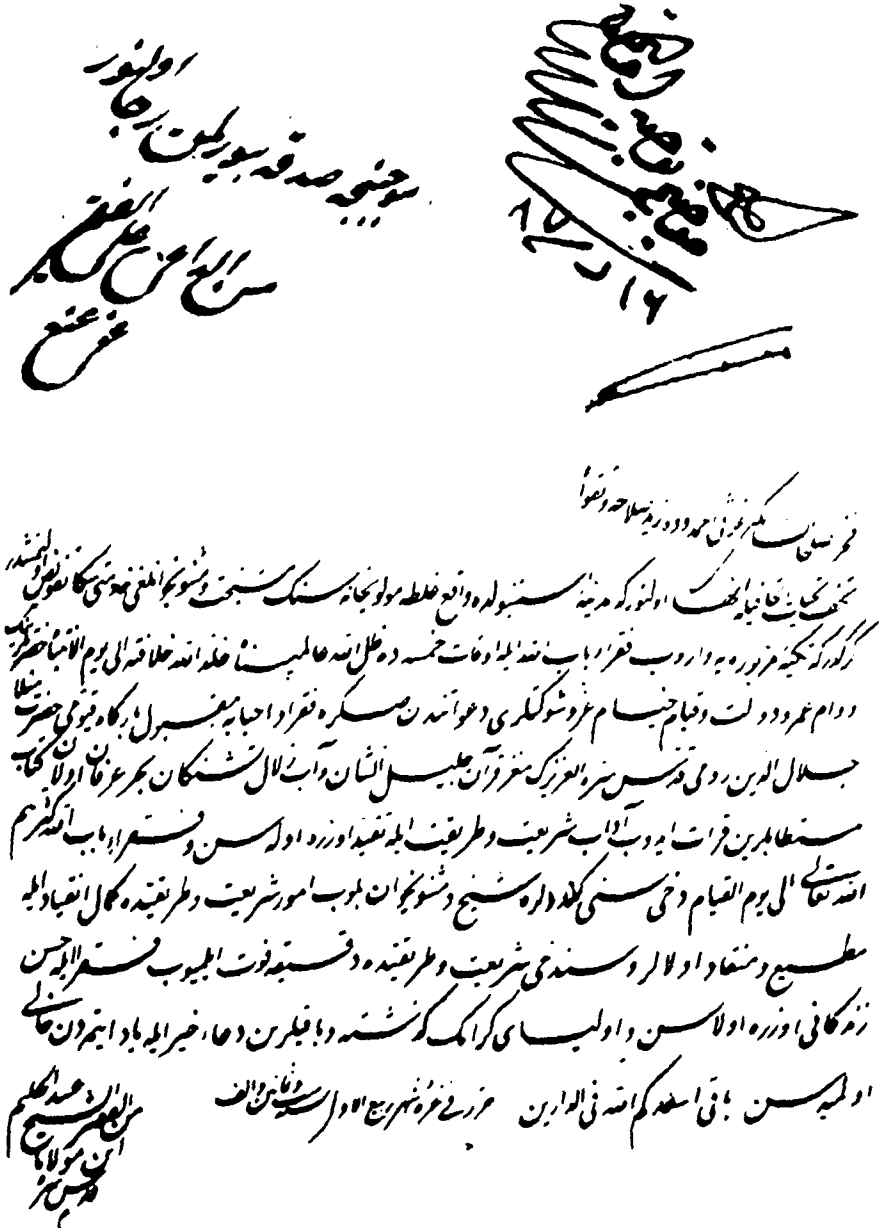

Şekil : 1

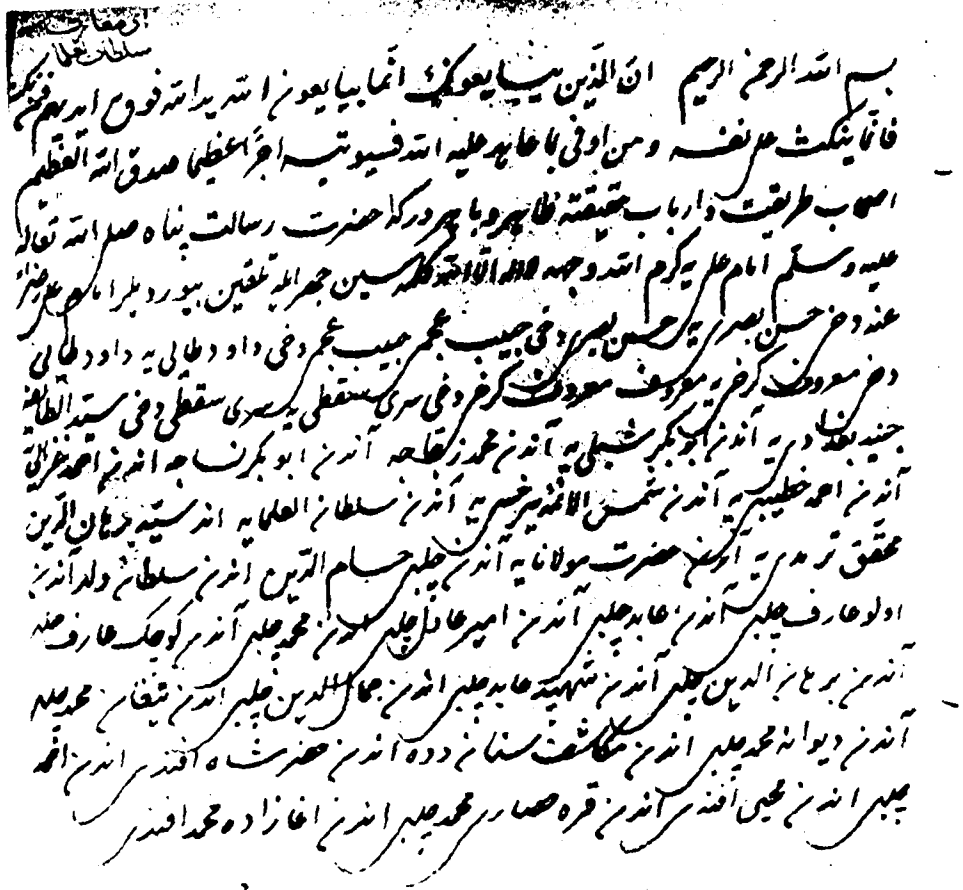

1 : 2

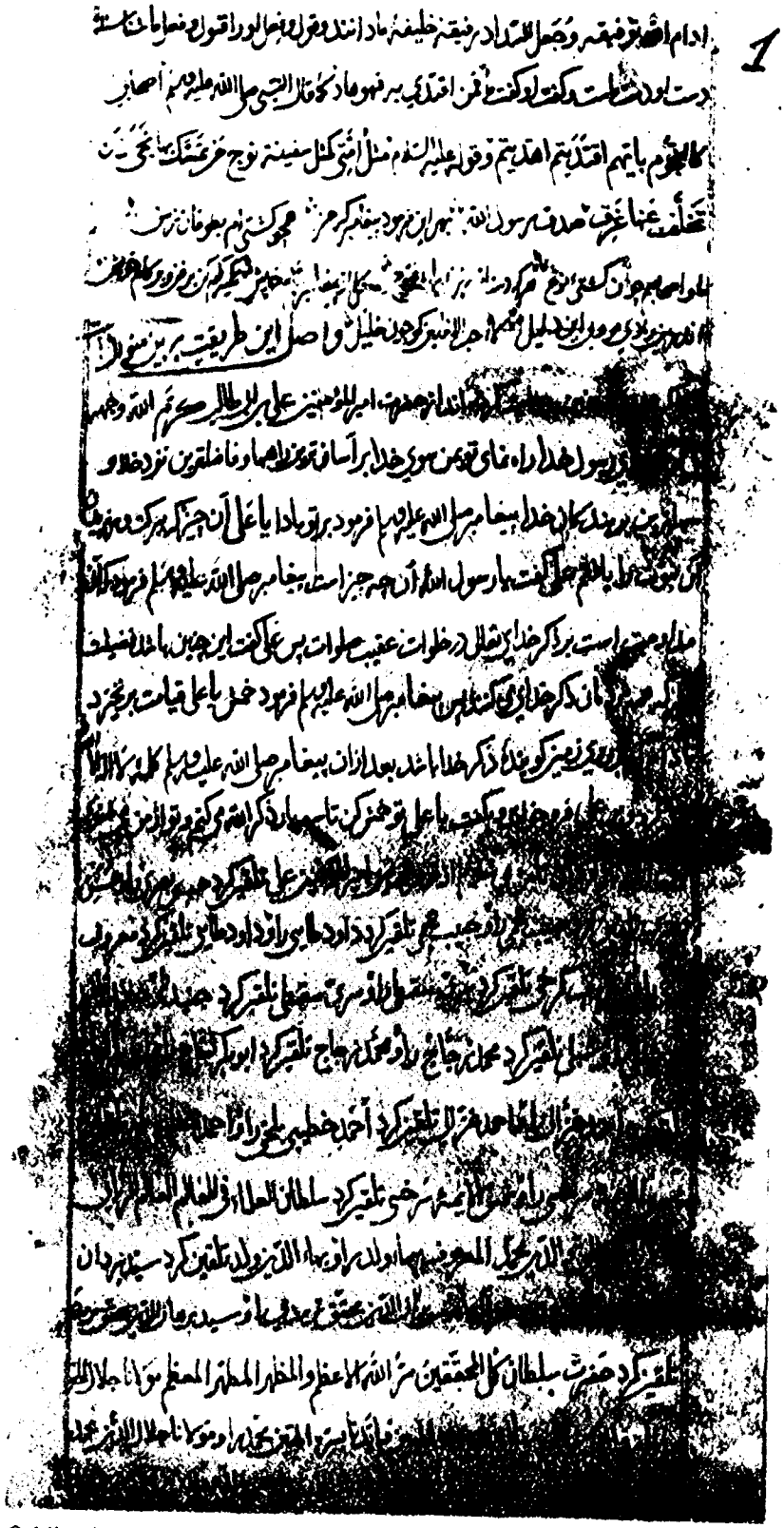

Şekil : 3 - 1

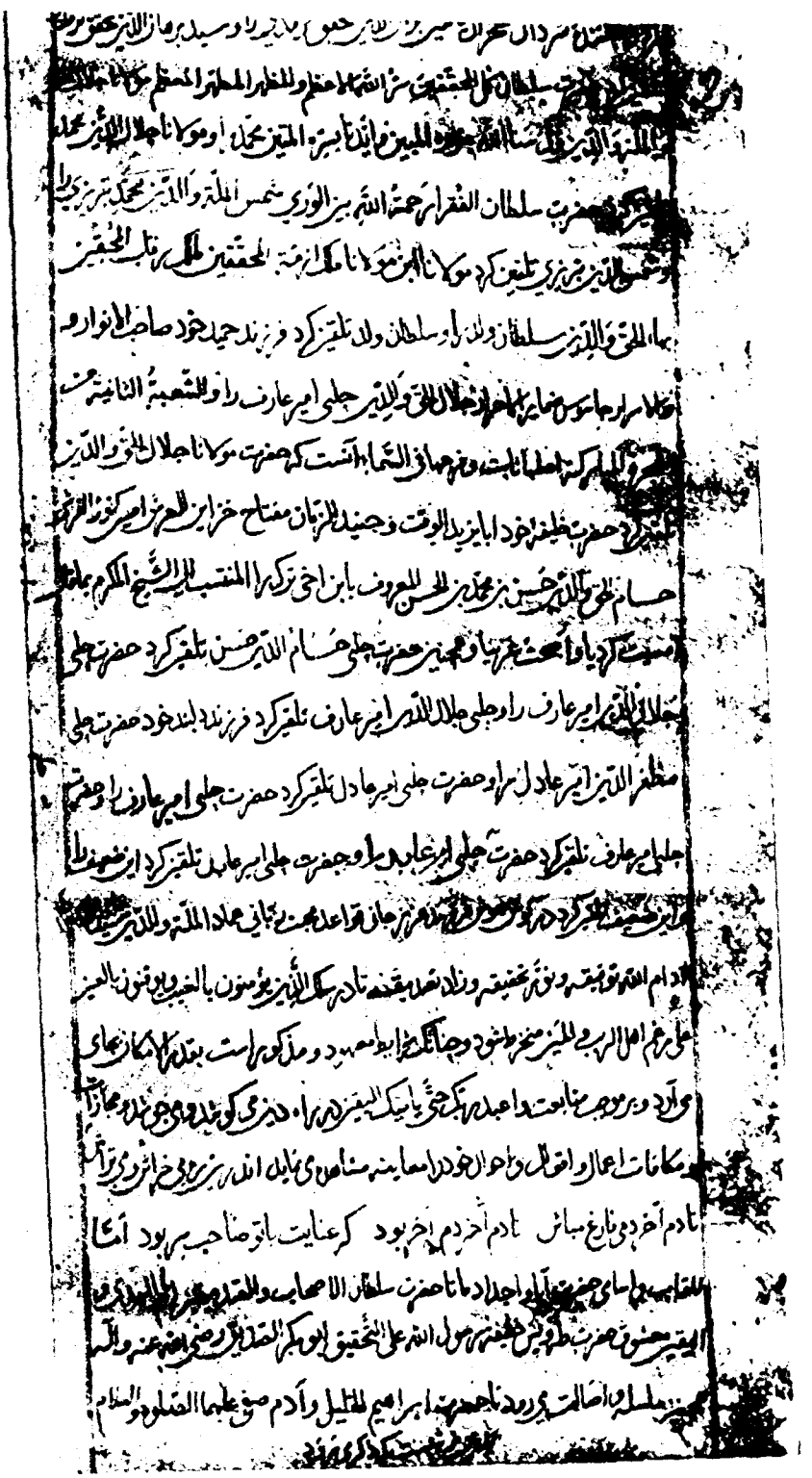

Şekil : 3 - 2

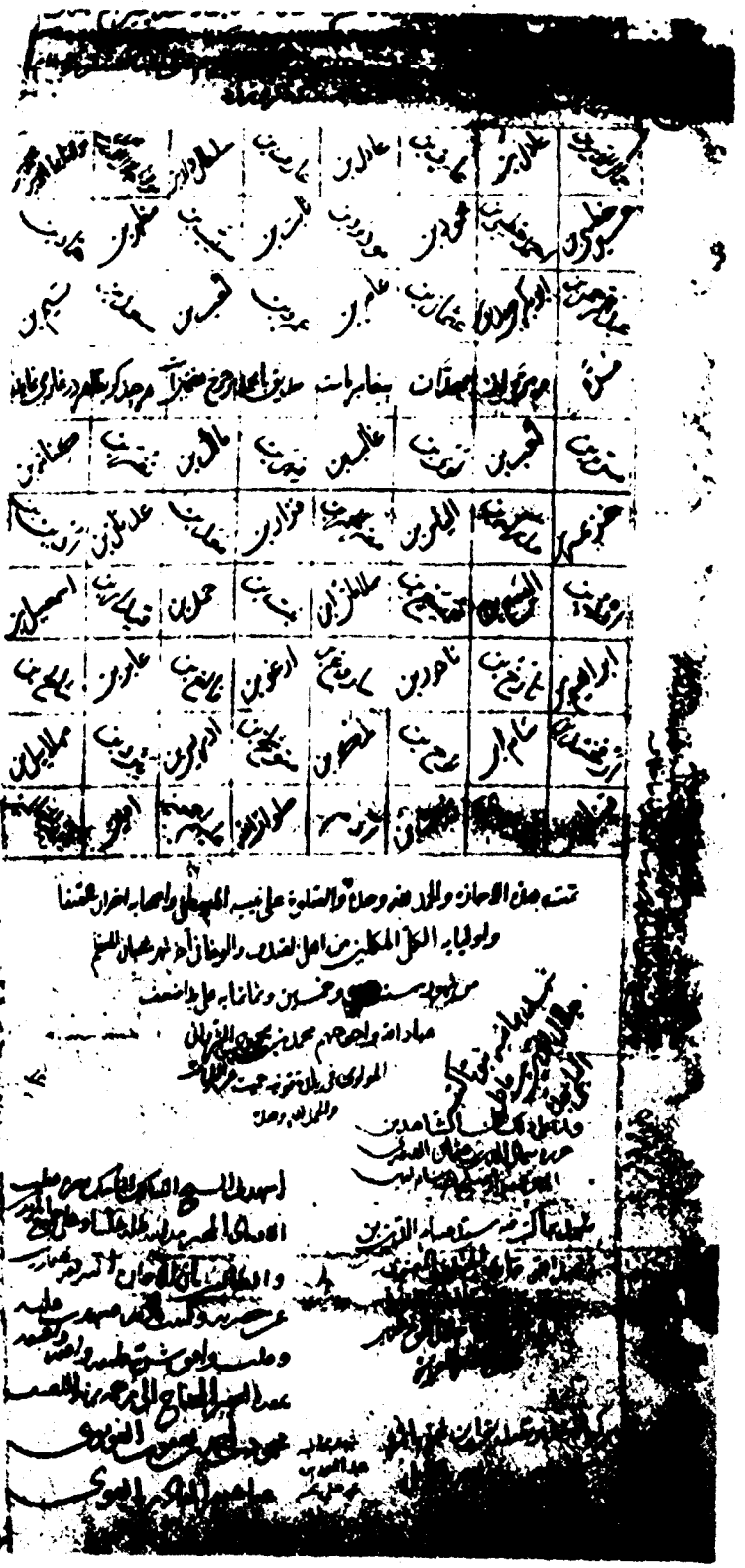

Şekil : 3 - 3

Şekil : 3 - 4

Şekil : 4) 1 - 4 satırlar

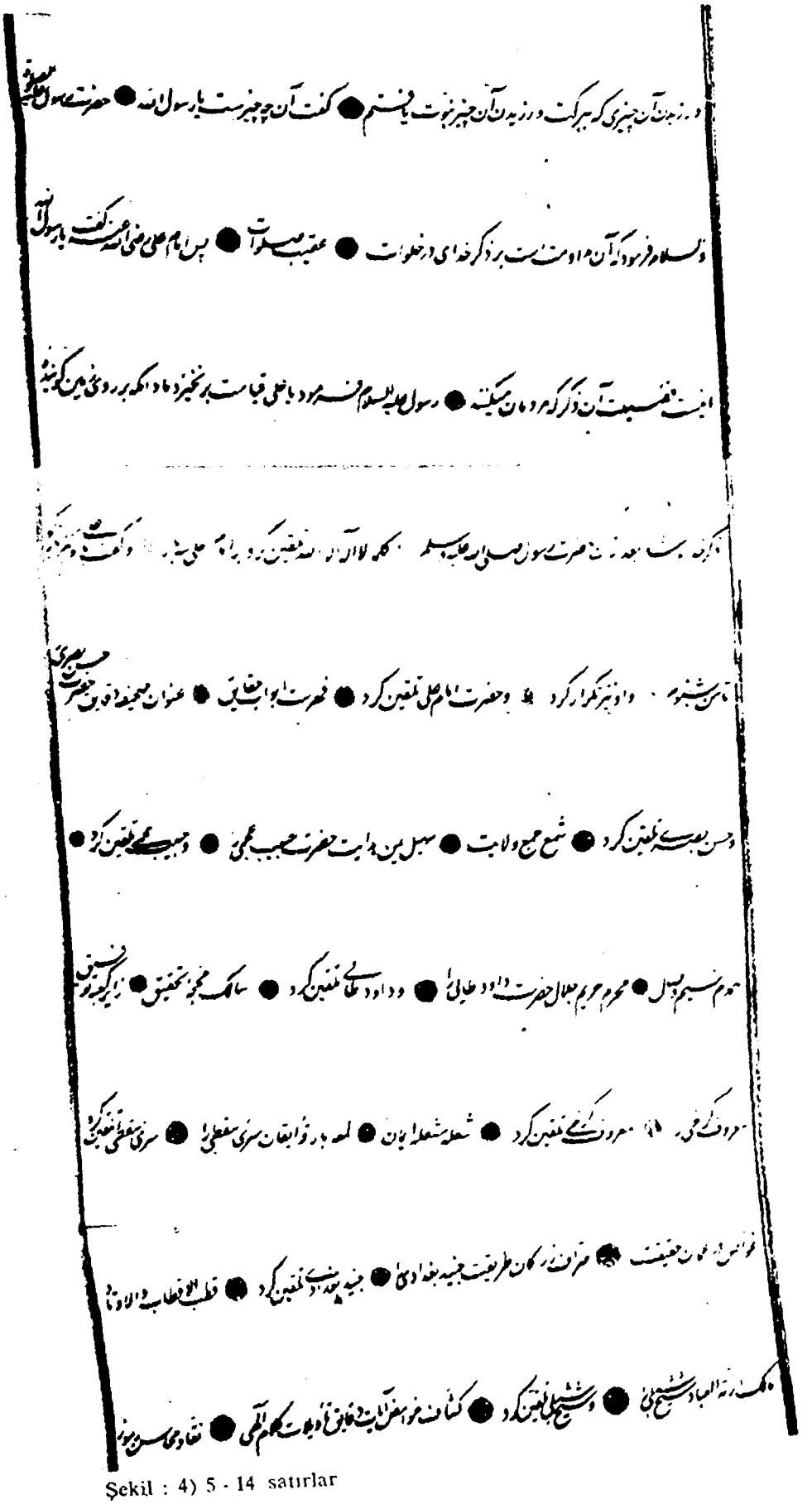

Şekil : 4) 5 - 14 satırlar

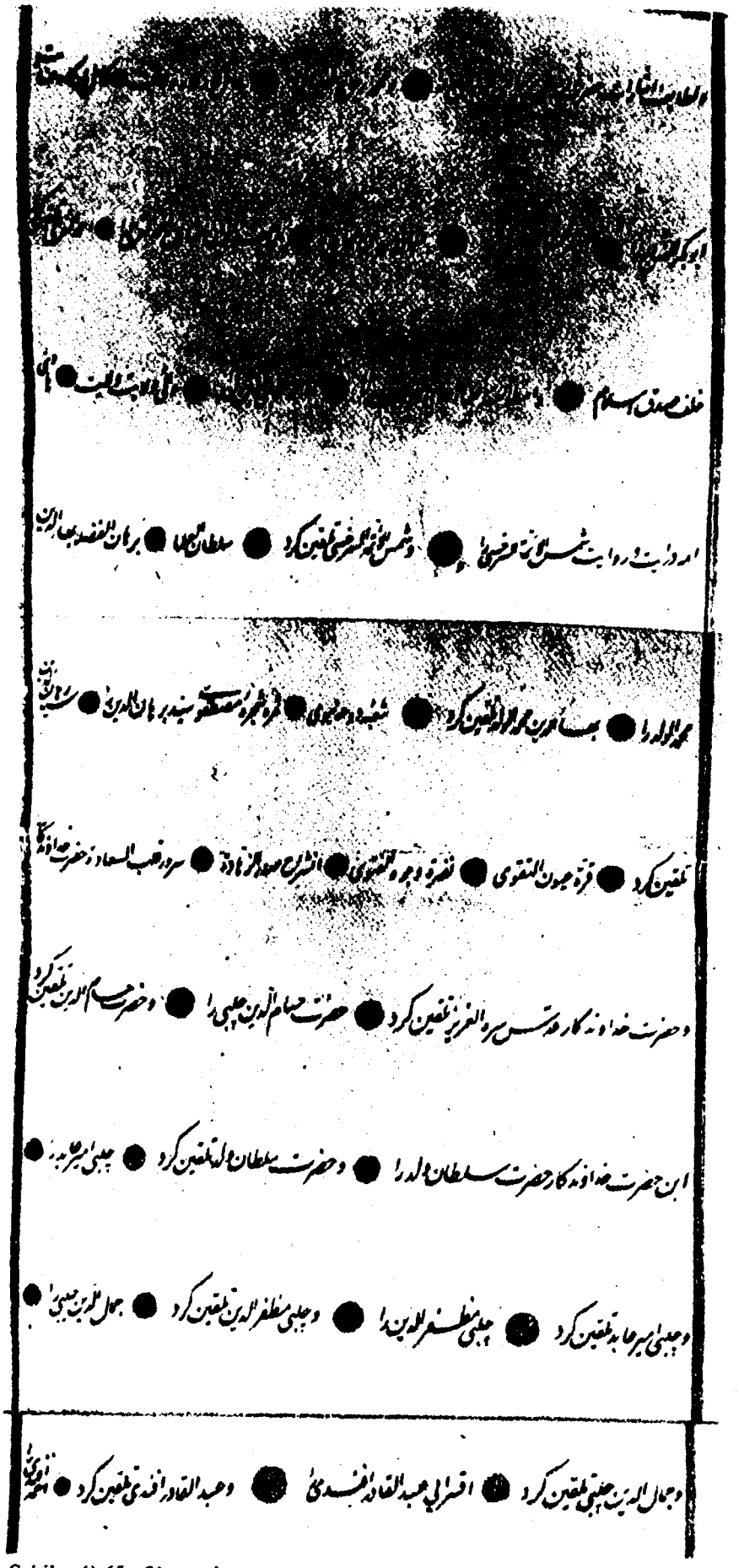

Şekil : 4) 15 - 24 satırlar

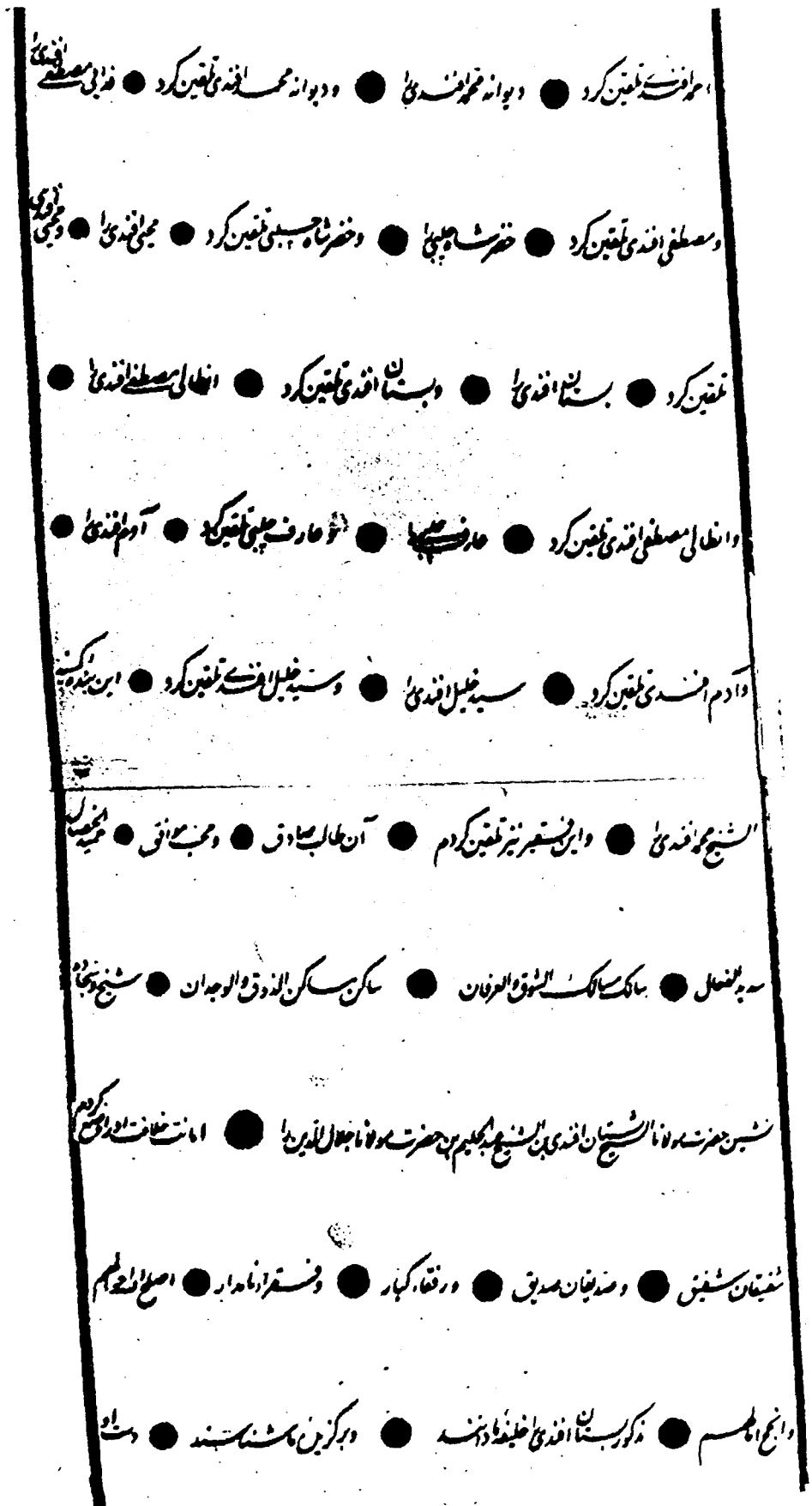

Şekil : 4) 25 - 34 satırlar

دست ماست ● وگفت او گفت ماست ● فمن ابتدی به فال من باد ● وبعد ازین ● از جاد

شرح قویم ● وصراط مستقیم که اقدام انبیا واولیاست ● هرگز قدم بیرون ننهد ● ومینه و صنت

حضرت خداوند کار را عمل می نماید که فرمود ● اولم نمکم ما یتذکر فیه من تذکر ● وبغذ الطعام والکلام

والمنام ● وهجر المعاصی والآثام ● ومواظبة القیام علی الادوام ● ودوام القیام ● وترک الشهوات علی الدوام

ومصاحبة الصالحین والکرام ● وترک مجالسة السفهاء والعوام ● سرزمو انا فتن اولادکم وامو الکم ●

ترک مواقوت بیجا میرسد ● ورد زبان جان ● ودرد جان جنان سازد ● ودرد صد خوار

ارکه رعایت وخیانت صیانت واجب بیند ● واز عهده طریق معهود بدر آمده ● شرایط آن تعهد کنان

ووسع توان بجای آرد ● ان فی تذکرة فمن شاء اتخذ الی ربه سبیلا ● والله ولی التوفیق ●

والیه علی التحقیق ● مطالعان شجره معارف ثمره اجازت باجوازرا صحیح دانند ● واعتقاد کلی کنند ●

واعتماد جمیل نمایند ● والله اعلم بالصواب ● وعنده ام الکتاب ● حررفی الاجازة الشریفة

Şekil : 4) 35 - 44 satırlar

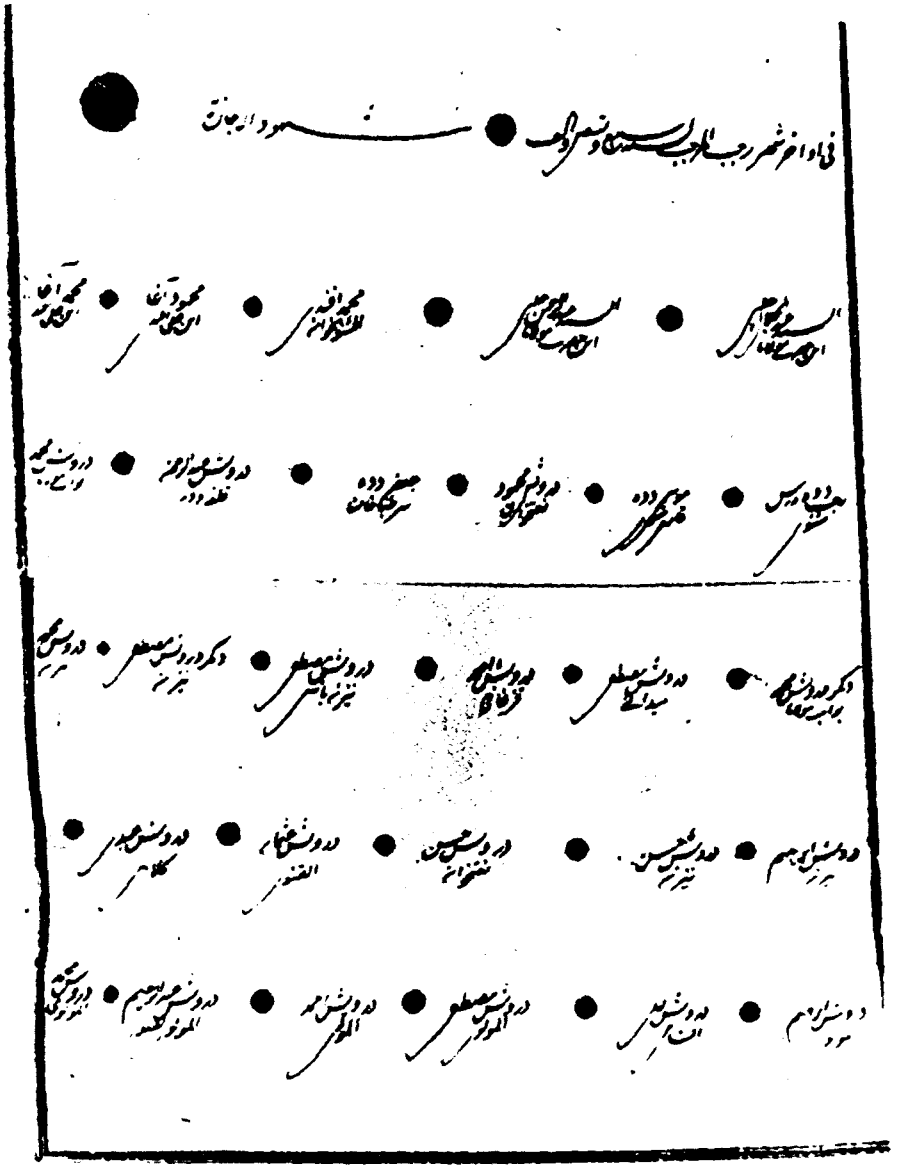

Şekil : 4) 45 - 50 satırlar

Şekil : 6 — Hacı Ebubekir
Çelebinin manzum mührü.

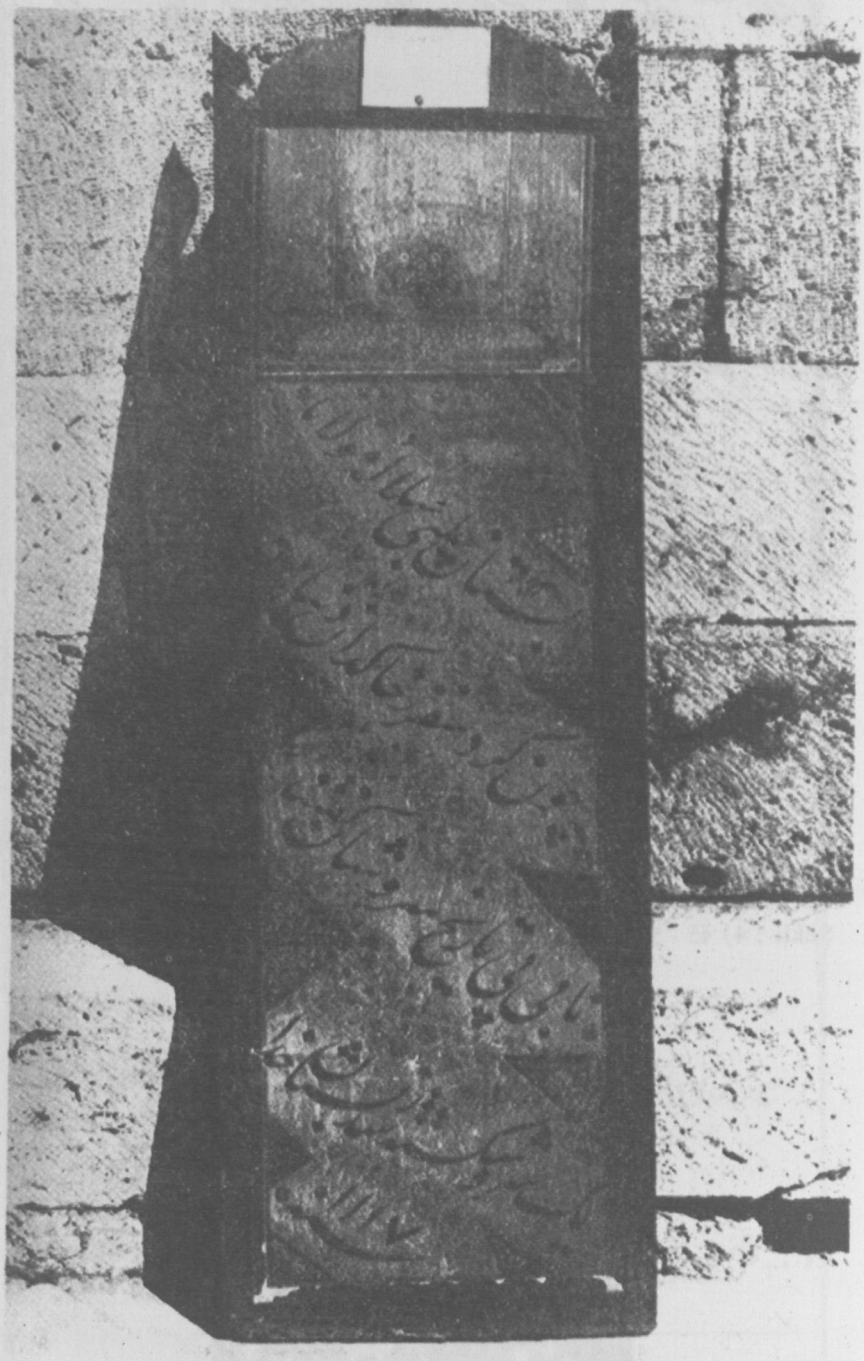

Şekil : 5 — H. Boston Çelebiye Nabi'nin söylediği kıta

ESKİ ESERLERİN ONARIMINDA ÇEVRESEL ANLAYIŞ

Okan ÜSTÜNKÖK

1. Çevresel onarım: Tarihi çevrenin korunması kavramı.

Bir toplumun ileriliğinin en belirli görüntüsü yaşlı bireylerine gösterdiği ilgidir denir. Aynı şekilde, bir devrin ya da bir toplumun ileriliğini kentsel ya da kırsal çevresinin iyi niteliklerinin yok olmasına, yok edilmesine karşı gösterdiği tepkiyle de derecelendirmek olanaksız değildir[1].

Şehir, kasaba ve köylerimizin pek çoğunun arkeolojik, mimari ya da diğer görsel nitelikleri, muhafazaları sağlanıp değerlendirildikçe, fiziksel çevremizin kalitesine dolaylı ya da dolaysız katkıda bulunabilecek özellikler göstermektedir. Örneğin, bir kentin yolları ile bu yollar üzerindeki yapılar ve onların oluşturdukları mekânlar aslında gerçek birer sanat eseri olabilirler; bunun için söz konusu yapıların teker teker sanat, mimari ya da önemli tarihi değerleri olması da gerekmez.

Aslında yollar ve yapılar salt sanat açısından önem taşımakla kalmazlar. Bunların değerlendirilmelerinde tarihin bir parçası olmaları ve bir başka devrin yaşantısını, görüş ve ideallerini hatırlatmaları öncelikle rol oynar.

> "Bir şehrin hayatı, yollar ve yapılar gibi maddi eserler vasıtasıyla yüzyıllar boyunca ortaya çıkan sürekli bir olaydır; bu eserler şehre kendine has bir şahsiyet verir ve şehrin ruhu dediğimiz şeyi meydana getirirler. Bunlar geçmişin değerli tanıklarıdır ve ilk olarak tarihi ve duygusal değerlerinden ötürü, ikinci olarak da, bazılarının, en yüksek derecede insan dehasının eseri olan plâstik bir değer taşımış olmaları dolayısıyla saygı göreceklerdir. Bu eserler insanların sahip oldukları servetin bir parçasıdırlar ve onlara sahip olanlar veya onları korumakla görevli bulunanlar, bu yüce mirası bozulmadan gelecek yüzyıllara iletmek için her türlü meşru vasıtaya başvurma sorumluluğunu ve yükümlülüğünü taşımaktadırlar."[2]

Bizden önceki kuşakların, yaşamlarına şimdikinden daha duygulu diyebileceğimiz bir tutumla baktıkları ve bu tutumlarını, gerek yakın bir komşuluk ve canlı bir toplum hayatı, gerekse görülür bir enerji ve kıvraklık olarak yapılarında sık sık yansıttıkları bir gerçektir. Diğer taraftan, devrimizin amaç ve başarılarını değerlendirmenin kendi alışkanlık ve kabullenmelerimizden sıyrılıp geçmişin amaç ve başarılarını anlayabilmek yeteneğimize büyük ölçüde bağlı olduğunu söylemek hatalı olmaz. Bir diğer deyişle, geçmişle ilgiyi yitirmemek günümüzün başarısına açılan etkili bir yoldur.

Başka konular bir yana, mimari dalında geçmişle ilginin sürdürülmesi ne eski yapıların öz olarak bile olsa ben-

(1) Roy Worskett, *The Character of Towns - An Approach to Conservation* (Londra: The Architectural Press, 1969), s. 7.

(2) *Atina Anlaşması* (Ankara: İmâr İskân Bakanlığı, 1969) 65. paragraf. s. 87.

zerlerinin yapılması, ne de şurada burada bir kaç tarihi yapının tek tek muhafazası ile gerçekleşmez. Asıl muhafaza edilmesi gereken, bir şehrin genel karakteri, kendine has "şahsiyeti", "şehrin ruhu" dur; o şehirde yaşamış olan kuşakların kentin bütününe işlemiş oldukları hayat görüşleri ve tutumlarıdır.

Hernekadar bireysel yapılar ve, özellikle, kanonlaşmış ölçülere göre tarihi eser olarak nitelenenler kentlerin tüm görüntüsü ve karakterine değişen oranlarda katkıda bulunurlarsa da, bu görüntünün tek ya da en önemli unsuru oldukları söylenemez[3]. Bu arada, gerçekten önemli tarihi eserlerin, sanat değerleri ya da yapıldıkları devirlerin günümüzde de yaşayan kalıntıları olmaları nedeniyle elbette özel katkıları olacaktır. Ancak, şehirlerin tüm görüntüsü açısından ciddiyetle dikkate alınmaları gereken başka yapılar da vardır. Örneğin, fazla özelliği olmayan, tarihe geçmemiş kişilerin yaptığı ya da içinde oturduğu evlerle bunların oluşturduğu kent düzenlerinin de tarih ve sanat görüşümüzde büyük yerleri olmak gerekir[4].

> "....son yıllarda tarihi eser kavramı önemli derecede gelişmiştir. Günümüzde artık salt bireysel mimarî yapıtlar değil fakat sanat değeri fazla olmayan gruplar ve kentsel çevrenin karakteristik unsurları olan yapılar da korunmakta ve onarılmaktadır... bu konuda, eski yerleşme sahalarının bakım ve günümüze uydurulması (adaptation) özellikle önem kazanmaktadır." [5]

Görsel bakımdan çoğu şehirler yukarda sözü edilen "karakter" lerini, mimarî ya da tarih değeri olan ve olmayan her türden yapıların bir araya gelerek yarattıkları genel bir görüntü ve değişik mekân düzenleri sonucunda ediniler[6]. "Townscape" adlı eserinde Gordon Cullen[7] "kırda tek başına duran bir yapı mimarî olarak algılanır, ama yarım düzine yapıyı bir araya getirdiğinizde mimariden de ayrı bir sanat ortaya çıkar" derken, bir kentin iyi ve iyi olmayan yapılarının birlikte yarattıkları işte bu kentsel görünümden söz etmektedir.

Sonuç olarak, özetlersek:

1. Korunması, bakım ve onarımı gereken değerler salt olağanüstü mimarî, sanat, ya da tarihi önem taşıyan "Şaheserler" olmamalıdır. Daha mütevazi yapıtların da tarih bilgimiz, sanat anlayışımız, ve fiziksel çevremizin niteliklerine önemli katkıları olabilir. Bu nedenle, eski eserlerle bağdaşık konularda çalışanların, toplum adına bu tür yapıtlara da gereken ilgiyi göstermeleri beklenir.

2. Aynı nedenlerle, salt tek eserlerin değil, aynı zamanda geniş kentsel sahaların, bölgelerin, ya da - bazan olduğu gibi - tüm olarak kentlerin korunmaları, değerlendirilmeleri ve bu gibi yerler içerisindeki yeni yapı önerilerinin sıkı bir denetim düzenine bağlanmaları da gerekli ve önemlidir.

2. Başka ülkelerdeki uygulama ile yasal hükümler:

Çevresel onarım fikri gerçekte pek de yeni sayılmaz. Anıtlar ve tarihi eserlerin kişinin doğal çevresinin ayrılmaz parçaları oldukları görüşünü savunan

(3) Roy Worskett,op. cit. s. 19.

(4) Bu anlayışa eski eserlerle ilgili mimar ve teknisyenlerin 1964 Uluslararası Kongresi'nde alınan ve kısaca "Venedik Tüzüğü" diye anılan kararların daha ilkinde yer verilmekte ve salt büyük sanat eserlerinin değil, geçmişin daha mütevazi yapıtlarının da eski eser kavramımızda yeri olması gereği savunulmaktadır.

(5) Uluslararası İskân ve Planlama Federasyonu'nun Santiago de Compostella (İtalya) kentinde 1961 yılında toplanan kongresinde kabul edilen önergenin 2. maddesi. Bakınız: *The Preservation and Development of Ancient Buildings and Historical or Artistic Sites.* (Strasbourg: Council of Europe, 1963) s. 60.

(6) Roy Worskett, op cit. s. 32.

(7) Gordon Cullen, *Townscape.* (London: The Architecutral Press, 1956) 2. baskı 1969.

düşünce tarzının geçmişi aslında 18. yüzyıla kadar iner[8].

Bununla beraber, yapıları grup halinde koruma gerekliliği ve buna yönelmiş yasal hükümler saptamak çabalarına ancak II. Dünya Savaşı sonundan beri tanık olmaktayız. Bugün artık gerek pek çok ülkede, gerekse uluslararası politik ya da kültürel işbirliği örgütlerinde, tarihi merkezleri, semtleri ve hatta şehir ve kasabaları tümüyle korumak konusunda çok çabuk gelişmekte olan yeni bir ilgi gözlemekteyiz. Bu ilgi en tartılabilir şekliyle çeşitli ülkelerin konuyla bağdaşık yasalarında belirmektedir ve öyle sanıyoruz ki, çevresel onarım ve "conservation" sorunu hernekadar tarımsal ve endüstriyel ekonomiler arasında farklı görüntüler verir ve ekonomik farklardan başka merkezi ve bölgesel idare örgütleri arasındaki yetki değişiklikleri de belli bir çözüm yolunun başka başka ülkelerde uygulanmasını sakıncalı kılabilirse de burada bazı ülkelerdeki ilgili uygulamalar ve yasal hükümlerin bir özetini vermek herhalde yararlı olacaktır:

Doğu Avrupa Ülkelerinden Polonya, savaşta gördüğü hasarın giderilmesi sırasında, restorasyon konusunda ders alınacak örnekler yaratmış, bu arada, bombalanmış Varşova'da özellikle titiz davranılmıştır[9].

Savaş zararları Polonya kadar ciddi olmayan Çekoslovakya'da ise harp sırasında epeyce ihmale uğramış olan kırk kadar tarihi şehrin onarımı için sistematik bir onarım programı hazırlanmıştır. Bu analiz, restorasyon, temizleme ve gerekli yeniden yapım programı tamamlanmak üzeredir.

Doğu Avrupa'dan vereceğimiz üçüncü örnek olan Macaristan da tarihi eserleri ve anıtlarının bakım ya da onarımı konusunda fahri olarak çalışan mimar ve diğer uzmanların oluşturduğu bölgesel komiteleri ile ilgi çekmektedir[10].

Batı Avrupa'da ise çevresel koruma ve onarımla ilgili kuramlara pek çok ülkenin yasalarında yer verilmektedir. Örneğin, 1961 tarihli bir Hollanda yasası şehir ve kasabaların bir "değerlendirme listesi" nin hazırlanmasını öngörürken Amsterdam'da da kentin yeni gelişen kısımlarının tarihi çekirdeği boğmasını önlemek amacıyla 1953 de kurulmuş bir onarım bürosu (Monumentenzorg) özellikle adı geçen kentin sorunları ile uğraşmaktadır. 7000 kadar tescilli eski esere sahip Amsterdam'da tarihi yapıların onarımı kadar yeni yapılar da bu büronun sıkı denetimi altında gerçekleştirilmekte ve onarıma girişen tarihi yapı sahiplerinin bu harcamalarının % 60 kadarı hükûmet ve belediyece karşılanmaktadır[11].

Avrupa'nın bazı bakımlardan bize belki daha yakın denilebilecek bir ülkesi olan Portekiz'de, yirmi senedenberi, başta başkent Lizbon ve Oporto olmak üzere pek çok kentin çevresel bakım ve onarımı için merkezî hükûmet çaba göstermektedir.

Bakım ve Onarım konusunda ilk uyanan ve günümüzde konu üzerinde Avrupa'nın en ileri yasalarından birine sahip olan Fransa'da 1962 yılında "Fransa'nın tarihi ve estetik değerlerinin korunması" amacını güden "Malraux yasası" yürürlüğe konmuş ve bu ya-

(8) "18. yüzyılın ilk yarısında başlayan arkeolojik kazılar furyası ve bunu izleyen klasik çağ çalışmaları iki ayrı düşünce okulunun ortaya çıkmasına yol açtı : Bir yanda en büyük savunucusunu Goethe'de bulan ve sonradan analitik gerçekçiliğe dönüşen "romantik-doğacı" okul, öbür yanda Winckelmann ve Milizia'nın eserleri ile temsil edilen "klasik tarihciler". Birinci okula bağlı olanlar, doğa ile salt insanın çevresi olması açısından ilgilenir... ve anıtlarla tarihi eserleri bu çevrenin unsurları olarak yorumlarlar." (Pietro Gazzola, "The Training of Architect - Restorars". Monumentum, Vol. 3 1969. s. 16).

(9) Edmund Kupiecki. *Warszawa; Krajobraz-i Architecktura.* (Varşova: Arkady, 1964).

(10) Laszo Gerö. *Historical Monuments in Hungary.* (Budapeşte, 1965).

(11) "Holland Herald", Amsterdam özel sayısı. Nisan 1969.

sa ile belli kentsel sahaların karakterini korumak için çalışan, Kültür Bakanlığı'na bağlı bir komisyon (Commission Nationale des Secteurs Sauvegardes) kurulmuştur. Bugüne kadar pek çok kentsel saha pilot bölge ilân edilmiş ve çalışmalar bittiğinde 1000 kadar bu tür sahanın adı geçen yasanın kapsamına alınmış olacağı açıklanmıştır.

Korunacak sahalar, sözü edilen komisyonun önermesi üzerine Kültür ve Bayındırlık Bakanlıkları tarafından birlikte saptanmakta ve bu işlemi izleyen iki sene içinde bu bakanlıklarca korunmaları kararlanan bu sahalar için çeşitli plânlar hazırlanmaktadır. Bu süre boyunca, saptanan sahanın sınırları içindeki yapıtlar üzerinde hiç bir değişikliğe izin verilmemektedir. Bununla beraber, izin verilen bir takım onarımlar için gereken harcamaların % 80 kadarı hükümetçe karşılanabilmektedir. Onarımdan sonra ise haliyle yükselen kiraları ya da artan bakım masraflarını ve vergileri karşılayamayacak olan kiracılar için başka yerlerde konutlar sağlanmaktadır[12].

İngiltere'de eski eserlerle ilgili yasaların çevresel koruma ve onarım açısından 1967 yılına kadar zayıflıkları, öncelikle, salt bireysel yapıları kapsamalarında, ikinci olarak da, genel bir politika olarak tarihi bölgelerin plânlı bir şekilde korunmaları yerine özellikle tescilli eserleri tehdit eden tehlikeleri karşılamak için hazırlanmış olmalarında idi.

Bu bakımdan, 1967 ve 1968 yıllarında çıkarılan "Civic Amenities" ve "Town and Country Planning" yasaları, sadece yürürlükteki koruyucu hükümlerin kapsamını genişletmekle kalmamış aynı zamanda tarihi ve mimari değeri olan semtlerin de korunma ve değerlendirilmelerini sağlamak üzere ilgililere yeni yetkiler kazandırmıştır. Bu yeniliklerin amacı ayrıntıdan çok genel bir politikaya ağırlık vermek ve bakım - koruma-onarım eylemlerinin olumlu bir plânlama ile bağdaştırılmalarını sağlamaktır.

1967 "Civic Amenities" yasası, mahalli plânlama yetkililerini ilgili oldukları bölgeler içindeki tarihi ya da mimari değeri olan sahaları Koruma Sahaları (Conservation Area) olarak saptamakla görevlendirmektedir. Saptama işlemi öteki mahalli örgütlere de danışılarak yapılmakta ve İskan ve Mahalli İdareler Bakanlığı'nın onayı alındıktan sonra gazetelerde yayınlanmaktadır. Koruma Sahası olarak saptanan bölge içerisinde ya da yakınındaki her türlü yeni inşaat ve değişiklik için mahalli plânlama örgütüne yapılacak müracatlar projeleriyle birlikte 21 gün süreyle halkın incelemesine sunulur. Bu süre sonunda yetkililer, projenin o bölgenin karakter ya da kentsel görünüşüne aykırı olup olmadığını kararlaştırıp, halkın bu konudaki tepkisini de göz önünde tutarak müracaata olumlu ya da olumsuz cevap verirler. Müracaat herhangi bir tescilli eseri etkileyecek türden ise karar daha da titiz bir inceleme sonunda verilir.

Çalışmalar sona erdiğinde bütün İngiltere'de toplam 3000 kadar Koruma Sahası saptanmış olacağı sanılmaktadır[13].

Fransa'da olduğu gibi İngiltere'de de hükümet çeşitli örgütler aracılığıyla ve değişik kaynaklardan yararlanarak mal sahiplerince yapılan onarım harcamalarına belli oranlarda katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, bakım, onarım ve koruma konusundaki uygulama ya da yasal kısıtlamaların mal sahiplerine verebileceği zararlar da bazı hallerde tazmin edilebilmektedir.

(12) Fransa'daki uygulamanın daha ayrıntılı bir açıklaması için bakınız: M.F. Sorlin, "French System for Conservation in Historic Centres" *Conservation and Development in Historic Towns and Cities*, (Newcastle: Oriel Press, 1968) s. 221 - 234.

(13) 1969 Eylül ayında bu sayı 532 idi. (*Progress in Conservation Areas*. Civic Trust Reports: 1969/9.)

3. Uluslararası ilgi:

Çevresel onarım ya da tarihi çevrenin korunması ile ilgili uluslararası örgütlerin sayı ve çabaları son yıllarda epey artmıştır. 1962 yılında alınmış olan bir Unesco kararı ile hemen hemen ilk kez olmak üzere doğal, kentsel ya da kırsal değerlerin korunması ve gerekli hallerde onarılması için genel bir çağrıda bulunulmuş ve anıtların salt kendilerinin değil, çevrelerinin de tescil edilmeleri önerilmiştir. Bu karardan hemen sonra, 1963 yılında, Avrupa Konseyi üyesi ülkeler hükümetlerinin, Avrupa'nın ortak kültürel ve mimari değerlerinin ivedilikle korunmasına eğilmelerini sağlamak için yollar aranmaya başlandı. Bu yöndeki çabalar kısa bir süre içinde çok sayıda öneri ve kararların kabul edilmesiyle sonuçlandı[14]. Bu önerilerden birine[15] uygun olarak Konsey, konu üzerinde yetkili kimselerin çeşitli hususları tartışmak üzere toplanmalarını sağlayacak bir proğram hazırladı. Bu toplantılarda, tarihi ya da mimari değeri olan yapı grupları ve sahaların korunma ve "rehabilitation" unun prensip ve uygulama sorunları ve plânlama ile ilgisi görüşüldü.

Konseyin önderliğinde gerçekleştirilen bir başka eylem de, gene yukarda sözü edilen kararlara uygun olarak çeşitli kent güzelleştirme ve koruma derneklerinin bir Avrupa Federasyonu halinde birleştirilmeleri ve "Europa Nostra" adıyla örgütlenmeleridir. Bu kuruluş konu üzerinde genel politikalar saptanmasında ve gereken yerlerde halkın dayanağının sağlanmasında yararlı olmaktadır.

Yukarıda sözü edilen toplantılardan evvel 1964 de Venedik'te yapılan "Eski Eserlerle ilgili Mimar ve Teknisyenler Uluslararası Kongresi"nde ise, 1931 de kabul edilmiş olan "Atina Anlaşması"nın harp sonrası yıllarının getirdikleri açısından yetersizlikleri tartışılmış ve yerini almak üzere yeni bir tüzük hazırlanmıştı. "Eski Eserlerin Bakım ve Onarımı konusunda Uluslararası Tüzük" ya da, kısa olarak, "Venedik Tüzüğü" adıyla bilinen bu kararlar son zamanlarda yurdumuzda da sık sık söz ve tartışma konusu edilir olmuştur.

Diğer taraftan, 1965 yılında ve gene Unesco aracılığıyla, özellikle çevresel onarımla ilgilenen uluslararası bir örgüt oluşturulması kararlaştırılmış ve bu karara uygun olarak ICOMOS (The International Council for Monuments and Sites) kurulmuştur. Gerçekten başarılı bir örgüt olarak daha önceden çalışmaya başlayan "Uluslararası Müzeler Birliği"nden (ICOM) esinlenerek kurulan ICOMOS'un amacı eski eserlerin onarımı konusunun her ülkede en geniş kapsamıyla ve bir çevresel onarım ya da tarihi çevre anlayışı içinde ele alınmasını sağlamaktır. Bu tutuma örnek olmak üzere burada, ICOMOS'un Çekoslovakya Ulusal Komitesince, 1965 yılında aynı ülkenin Levoca kentinde düzenlenen kongreye sunulan bildiriden bir parçaya yer vermekte yarar görüyoruz:

> "...kentsel yapılarının bütünlüğünü korumuş tarihi şehirlerin esas değerlerine saygı duyan bir "conservation" eylemi bu kentlerin büyümelerinin kısıtlanması gereğine yol açacaktır. Kentsel "Landscape" in güzellikleri şehirlerinin görünüşlerine olduğu gibi bu şehirlerin meydanlarının, cadde ve semtlerinin ayrı ayrı güzelliklerine de bağlıdır. Bu da, tarihi şehirlerin korunması sorununun bir bölgenin genel ihtiyaçlarına ve aynı zamanda, yukarda sözü edilen kısıtlama zorunluluğuna cevap verebilen 'bölgesel gelişme plânları"nın çerçevesi dışında bir

(14) Bakınız : The Preservation and Development of Ancient Buildings and Historical or Artistic Sites. (Strasbourg; Council of Europe, 1963).

(15) İbid. s. 38 - 39. (Öneri No. 365-4)

çözüme bağlanamıyacağı demektir[16].

4. Eski Eserlerin Korunmasına Karşı Çıkan Faktörler:

Buraya kadar, salt geçmişle ilgiyi sürdürmenin ve insanlığın ortak serveti olarak nitelenen değerlerin, bireysel yapılarda olduğu kadar kentsel ve kırsal çevremizin düzeninde de yansıdıkları şekilde, gelecek kuşaklara iletilmesi gereğini savunduk.

Ancak, gelişimin (tekâmül) hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu ve gelişimi inkâr etmenin hayata karşı çıkmak olacağı da sık sık tekrar edilen bir gerçektir; ekonomik, nüfus, ve başka toplum değişikliklerinin fizik çevremizi de etkilemeleri olağan ve gereklidir. Çünkü, önceden de söylendiği gibi, "şehirlerin hayatı süregelen bir olaydır". Değişmekte, gelişmekte olan bir toplum, değişen ve gelişen bir çevreye de gereklilik duyacağından, fizik çevremizi bu yeni gelişmelere uyduramamak gerek topluma, gerekse toplumun bireylerine çeşitli güçlükler çıkartacak, sıkıntılar verecektir. Nüfusun artışı, değişen hayat standardları, teknik gelişmeler ve değişen toplumsal ilkeler, ülküler, çevremizin değişmesi gereğine hep katkıda bulunmaktadırlar.

Toplumsal açıdan bütün bu gelişmeler yeni yapılar ve her türlü belediye servisleri için varolan talebin artması şeklinde belirir, bünyesel olarak ise özellikle eski, tarihi yapıların aşınmalarında ve çürümeye terkedilmelerinde göze çarpar. Bu aşınma ve çürümenin günden güne artması ise, bu durumda, açık bir kısır döngünün sonucudur, çünkü "bir şehrin yapısal elemanları eskimeye, bozulmaya başladıkları zaman yararlı bir şekilde kullanılma yeteneklerini yitirirler"[17]. Kullanılmayan bir yapı ise dayanamaz, çürür.

(16) "European Outlook", The Architects' Journal, 18 Ocak 1967. s. 136.

(17) Roy Worskett, *op. cit.*, s. 34.

Diğer taraftan, geride bıraktığımız yıllarda, fiziksel çevrede ya da, özellikle, tarihi şehirlerimizde, bu ani değişmelerin sonucunun ne türden olduğunu açıkca ortaya koyan yeter sayıda örnek yaratılmıştır. Zaman zaman güzelleştirme ya da geliştirme adı altında semtler, yollar ve yapı grupları tümüyle yıktırılmış, yok edilmiş, ve yerlerine konanların, yitirilenlerin her türlü iyi niteliklerinden yoksun olduğuna sık sık tanık olunmuştur, olunmaktadır.

Çevremizin çağın sosyo-ekonomik gelişmelerine uyması zorunluğu nedeniyle tarihi yapılar ve eski eserlerin karşı karşıya geldikleri tehlikeler genel olarak iki şekilde ortaya çıkmaktadır:

1. Tarihi yapı için varolan talep, yapının bugünkü şekli ve durumuyla, yetersizdir. Bu durum tarihi yapının bakımsız kalıp çürümeye terkedilmesine yol açar.

2. Bir tarihi yapının üzerinde durduğu arsa için çok fazla talep vardır. Bu durum ise yapının yıktırılıp yerine arsanın potansiyelini tam olarak değerlendiren bir yenisinin yapılması ya da tarihi yapının, aynı amaca uydurulacak şekilde, radikal değişikliklere uğratılarak karakterinin yok edilmesiyle sonuçlanır.

Tarihi yapıların ihmal ve bakımsızlığına yol açan birinci şıkkın başlıca nedenleri şunlardır:

a — Yapının plân ve kullanılış olanağı bugünün isteklerine karşılık veremeyecek türdendir;

b — Günümüzün kullanılışına uygun olsa bile yapının bulunduğu yer sapa, uzak ve dolayısıyla talebi azaltacak bir sebep oluşturabilir;

c — Kullanılış ve konum yeterli oldukları halde yapıya olan talep çevresinin uyuşmazlığı yüzünden azalabilir. Örneğin, bir ev belli

bir sosyal sınıf için uygun olmasına rağmen çevresi bu sınıfı ya da evi kullanacak olanlar evin çevresini benimsemeyebilir.

Yukarıda açıklamaya uğraştığımız kullanılış, konum ve çevre koşullarından ayrı olarak bir de masraf sorunu akla gelmektedir: Bir taraftan gerekli onarımın, diğer taraftan onarım sonrası bakım ve kullanılışın yol açacağı harcamalar. Her iki tür giderin de tarihi yapıları kullanmak isteyeceklerin karşılayabilecekleri bir toplamı aşmamaları gerekmektedir.

Tarihi yapıları tehdit eden ve onların kentsel ya da kırsal çevremizin parçaları olarak muhafaza edilmelerine karşı çıkan ve yukarda bir kısmının özetini verdiğimiz tehlikelerin eğer olumlu bir yönde üstesinden gelinecekse, aslında tüm plânlama sürecinin bir parçası olan en geniş kapsamlı bir çözüm bulunmalıdır. Çünkü, belki yeniden kurulması düşünülecek bir kaç şehir ya da kasaba dışında hiç bir yerleşmede her yapılmış olanı yıkıp yerine yenisini koyarak sıfırdan başlamaya gücümüz yetmeyecektir. Bu açıdan, "plânlama", tarihi çevremize ilişkin talep ve baskıları kontrol etmeyi ya da etkilemeyi olanaklı kılan, aynı zamanda da gelişme ve değişme gerekliliği ile bakma, koruma ve onarma zorunluluğu arasındaki çatışmayı önleyen bir aracılık görevi yapmak durumundadır.

5. Çevresel onarımda "plânlama" nın rolü ve önemi:

Yukarda da söylediğimiz gibi, bir kentin çevresel onarım ya da korunması için tutulacak yol ancak geniş bir plân çerçevesi içinde formüle edilebilir. Yeni ve eski yapılar için var olan talep ve buna bağlı olarak bu yapıların ekonomik özelliklerinin (kullanılma olanakları) kentin toplumsal yapısı ile bölgesel fonksiyonlarının direkt sonuçları olduğu bilinmektedir. Ancak, bir kaç kentimizdeki bazı bölgesel kısıtlamalar gibi çalışmalar dışında, şimdiye kadarki onarımlarımızda bu anlayışla çalışıldığı ve tarihi yapıların ele alınışlarında bunların en dar çevrelerinden öteye gidildiği pek söylenemez.

Gerçekte, eski ve yeninin sağlam bir yapı programı içinde bağdaştırılmaları ya da eski yapılar yanına kurulacak yenilerin, her iki türün de hiç olmazsa en belirli özelliklerine saygı duymaları zorunluluğu, artık bir kentin bütününde uygulanacak "yenileme" eylemleri için yeni, olgun, ve pek de basit olmayan yaklaşımları saptamamızı gerektirmektedir.

Kurulacak onarım politikalarının saptanmasında şu üç etap öncelikle akla gelmektedir:

1. Önemli kentsel, mimari ya da tarihi değeri olan sahaların tanımlanması;

2. Bunların karakteristik özelliklerinin analizi ve sürekliliklerini sağlayacak tedbirlerin alınması;

3. İstenen amaçlara ulaşmak için gerekli idari, mali ve teknik süreçlerin saptanması.

"Uzmanlar tarafından ulusal seviyede uygulanmak üzere önerilen tedbirler.. (şunlardır):

a) Bu yeni kriteriuma (yani çevresel onarım ve koruma) göre tarihi ya da mimari değeri olan sahaların analiz ve sınıflandırılmalarının yapılması:

b) Halkın, yönetim örgütlerinin, ve etkili çalışmalar yapabilecek kurumların desteğini sağlamak için, yapılan çalışmaların yayınlanması;

c) Yürürlükteki yasalara konu ile ilgili hükümlerin eklenmesi ya da anıtların ait oldukları kentsel ya da kırsal çevre ile birlikte korun-

malarını sağlayacak yeni yasaların hazırlanması;

d) Uzun süreli plânlar, ilgili yetkililerin denetimi ve mali tazminat[18] gibi sistemler aracılığı ve konunun toplumsal, ekonomik ve kültürel öneminin farkında vatandaşların desteği ile bu yasaların uygulanması."[19]

Son olarak diyebiliriz ki, sözü edilen onarım politikaları, genel olarak, bir yandan kentlerimizin en değerli mimari özelliklerini korumak, diğer yandan da değişmesi gerekenleri etkilemek ya da, en azından, denetlemek gibi ikili bir amaç gütmelidir. Ayrıca yeni yapıların yerleştirilme ve plânlanmaları konusunda "townscape" in bir rehber olarak kabul edilmesi, onarım ve koruma ile değişiklik ve gelişme arasında sağlanması gereken denge ve uyuşmanın en önemli başlangıcıdır. Bu esaslar yaygın bir şekilde uygulanmadıkça onarım eylemlerinin çevresel anlayışla gerçekleştirildiği savunulamaz.

(18) Unesco Genel Kurulu'nca kabul edilmiş bir başka öneriyle, herhangi bir sahanın mimari ya da tarihi değerine dayanarak tescil edilmesi halinde, bu durumun yaratabileceği kısıtlama ve buna değgin başka zorlamaların mal sahiplerine tazmin edilmesi gerekeceği öngörülmüştür.

(19) Council of Europe, *op. cit.* s. 33.

YORUMLAR ÜZERİNE: ULUSLARARASI TARİHİ ANITLAR VE YERLEŞMELER KURULU VE "FOTOGRAMETRİNİN TARİHİ ANITLARA UYGULANMASI" KONULU TOPLANTISI

Cevat ERDER

Türkiyede tarihi anıtların bakım ve onarımı konusunun ele alınışı ile ilgili şikâyet ve hayıflanmalar ve bunlara çare olarakta genel görünüşlü öğütler ile dolu yazışmalar bir süre daha devam edecek gibi görünmektedir.

Bu tür yazışmaların sayısının artışını bir gelişme olarak kabullenme iyimserliği ile nedenini de alışageldiğimiz genellemenin verdiği kolaylık içinde biz de açıklamaya gidebiliriz.

Konu, bilindiği gibi, uzun süre, özellikle sanat tarihi ve arkeoloji gibi bilim dalları ardında geliştiğinden bu dalların himayesinde veya baskısı altında kalmıştır. Ancak son yüzyıl içinde konunun bu tahakkümden kurtulmaya, benliğini bulmaya başladığı ve uygulayıcısının, kendi ana mesleğinin baskısından çıkarmaya çalışarak konuyu değerlendirme çabası içinde olduğu izlenmektedir. Tarihi Anıtlar Mimar ve Teknisyenler Birliğinin yaptığı, örneğin: 1957 yılında Paris'te, 1964 yılında Venedik'teki gibi, uluslararası kongreler ve bunlarda sunulan tebliğler bu yönden açıklayıcıdırlar. Konunun uygulayıcıları ve geniş ölçüde katkıda bulunanlar mimar, mühendis, kimyacı, fizikçi veya biyolog gibi çok çeşitli meslek dallarından gelmektedirler. Diğer yandan tarihçi, arkeolog, sanat tarihçisi ve sanâtkarlar da konunun kendi sorumlulukları altında olduğu kanısındadırlar. Benlikteki arıklaşma bu çeşitlilik yüzünden güçleşmektedir. Çoğunlukla konunun kendisi, ilişkisi olduğu bilim dallarının tanımı içinde erimekte veya bunlarla karıştırılmaktadır.

Bu nedenden ötürü, konuyu biribirinden apayrı olarak benliklerini kabul ettirmiş olan ilgili bilim dallarının hepsinin karışımı veya bir bütün olarak hepsinin ifadesini taşıyan bir ihtisas dalı olarak da ifade etmeğe çalışmak da yanlıştır. Ayrıntıyı iyice saptamak gerekmektedir. Konu, özellikle uygulama safhasında, ilgili bilim dalları arasındaki ortak nesnenin sorunluluğunu taşımakta ve en uygun çözümü getirip birlik sağlama gayretindedir. Bu gayret ile esasın karıştırılması en sık görülen hususlardandır. Uygulamada görülen şekilciliğe eğilim ile uygulama alanına ait sınırların gene bu karışıklık içinde ayarlanması gayreti de olagelen hususlardandır. Konunun tanımlanması bu nedenlerden ötürü çeşitlenir. (1) Bu çeşitliliğin verdiği keyfilikte ortaklıkta kol gezer.

Tanımlamalardan tanımlamayı yapan kişinin, bilmiyorsak bile, konuyla olan ilişkisini, varsa, kendi esas bilim sahasını kestirmek büyük bir ihtimalle mümkündür. Bizce daha da ilginç olanı ise, kendi mesleği açısından tanımlama yapanlar arasında, tanımlama yapmanın verdiği kolaylığı keşfedip de tanımlama ve ilkeler kolaylığı içinde dertlerinin çözümlenebileceğini düşü-

1. Bizdeki bazı tanımlama örnekleri için Bk: Ali Saim Ülgen, Anıtların Korunması ve onarılması, Cilt 1, Ankara Maarif Matbaası, 1943, s. 3-7; Walter Frodl, "Anıtlar, Bakım ve Onarımı", çevirenin önsözü, *Akademi*, Mart 1966, sayı 5, s. 4.

nenlerin ülkemizde pek sık ortaya çıkmasıdır.

Konunun tanımlanmasının çözüm için yeterli olduğu kanısıyla hareket edenlerin denemelerini incelersek bunlarda konudan çok konunun ilişkilerinin tanımlandığını, hiç olmazsa tanımlamada ilişkilerin daha ağır bastığını görürüz. Örneğin, tarihi anıt denilirken yapılan tanımlamada tarihin tanımlaması, veya estetiğin anıtla ilgisi açıklanacağına estetiğin kendisinin, hatta anıtın zamanla kazandığı değerden bahsedilirken zamanın tanımı yapılır. Burada, bunlarda rastlanan verilerin esasta rölatif olmaları yetmiyormuş gibi, verilerle ilişkiler yargısı içinde yapılan değerlendirme, sıraya koyma, öncelik verme gayretine de işaret edebiliriz.

Hatta bu ayrıntılar gayreti içinde yeni yeni ilkeler, kurallar çizelgesi düzenlemek suretiyle konunun kolaylaştırılacağı veya konu ile kolayca başedileceği kanısına varanlar dahi görülür. Bu, bir bilim dalında görülen veya teknik alanda duyulan bir açığın hemen orada yazılıp çıkarılacak bir kanunla kapatılabileceği kanısında olmak gibi birşey değil midir? Belki de böylece, tarihi anıt ve çevrenin, kültürel, sosyal, ekonomik veya politik nedenler ile bir amaca uygun olarak korunmasını öngörenlere cevap vermiye zorunlu kişi ya pek basite indirilmiş yargılar ile huzura kavuşturulmak istenmekte yahutta hizmete açılmış teknik dallardaki gelişmeleri takip etme sorumluluğunu[2] duymak istemiyen kişiyi kurtarma çabası gösterilmektedir. Bunu kestirmek şimdilik güç!

Tanımlama ve kurallar düzeyini, tarihi anıtların devamlılığını sağlayan konu için "bilimsel bir araştırma ve tanıma düzeyinin" son şekli veya konunun hal şekli olarak düşünmemeyi bir kere daha tavsiye etmek gerek[3]. Zira Fransadaki tarihi anıtların bakım ve onarımı, bugün "bilimsel bir araştırma ve tanıma düzeyinde" yapılıyorsa bu iddia edildiği gibi "Malraux Kanunu" adıyle anılan kanundan ötürü değildir. Bu kanun sadece bir yöneltme ve hızlandırma nedenidir. Esas değil, araçtır. Aşağı yukarı bütün gelişmiş ülkelerdeki tarihi anıt ve yerleşmeler ile ilgili kanunlarda son yıllar içinde yapılan değişiklikler ve konunun kapsamı ile ilgili tanımlama çabaları[4] bunun ifadesidir. Konu, klişeler düzüp onlara saplanmak değil, her türlü teknik imkânlardan, gelişmelerden faydalanarak tarihi anıt ve yerlerin bilinçli olarak nasıl değerlendirileceği demektir.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız durum ve düşüncelerimizi iki örnekleme ile desteklemeye gayret edeceğiz. Bunlardan birincisi genellemeleri belirtmek için faydalı gördüğümüz tarihi anıtlar ve yerleşmeler konusunu ciddiyetle ele alarak geliştirmeyi amaç edinen Uluslararası Tarihi Anıtlar ve Yerleşmeler Kurulunun 1965-1969 yıllarındaki çalışmalarından ilgili gördüğümüz bölümün bir özetidir.[5] İkincisi ise, gene aynı kurulun çalışmaları arasından seçilen, tarihi anıtlar konusunun ayrıntılarını belirtmesi bakımından anlamlı bulduğumuz gibi sonuçlarının bilinmesinde fayda gördüğümüz

2. Çeşitli bilim dallarının ilgisi ve teknik yönde ilişkili gelişmeler için örnekler pek çoktur. Bk: I.I.C., Art and Archaeology, Technical Abstracts, 1961-1969 vd. Oldukça özel bir örnek verilmesi istenirse, tarihi eser ve yapılardaki biyolojik etkenlerle ilgili uluslararası toplantının programına bir göz atılması yeterlidir sanıyoruz. Bk: Scientific Programme, International Biodeterioration Symposium, Interen, 13-18 Septembre, 1971, s. 2.

3. Ayrıntılı bilgi için Bk: Carlo Perogalli, Monumenti e Metodi di Valorizzazione, Milano, Tamburini, 1954; Carlo Ceschi, Restauro dei Monumenti, Roma, Angeli-Monaco, 1967; W. Frodl, op. cit., s. 4-11; Bibliografya içinse Bk: Aldo Giuliani, Monumenti Centri Storici Ambienti, Milano, Tamburini, 1966, s. 93-182.

4. Bununla ilgili olarak Bk: Council of Europe, The Preservation and Development of Ancient Buildings and Historical or Artistic Sites, Strasbourg, 1963, s. 23.

5. ICOMOS, Report of the Secretery General on the Activities during the Period from 1965 to 1969, Second General Assembly, Oxford, 6-12 July 1969, s. 7-15.

bir tanesinin, "fotogrametrinin tarihi anıtlara uygulanması" konulu uluslararası uzman ve teknisyenler toplantısının gelişmesinin özeti ve orada alınan kararlardır.

ICOMOS : 1965 - 1969

1964 yılı Mayısında[6] Venedikte toplanmış olan Uluslararası Tarihi Anıtlar Mimar ve Teknisyenleri Kongresinde alınan bir kararla, "anıtların ve tarihi yerleşmelerin incelenmesini ve korunmasını geliştirmek; her ulusun resmi örgütlerinde ve kamu oyunda kendi tarihi anıt ve yerleşmelerine, kültürel miraslarına ilgi uyandırmak ve bu ilgiyi geliştirmek[7]" amacı ile kurulmuş olan, ve ilgililer arasında kısaca ICOMOS olarak anılan Uluslararası Tarihi Anıtlar ve Yerleşmeler Kurulu, UNESCO tarafından da tanınarak, mali yönden ve daha iyi örgütleşebilmesi için desteklenmektedir. Dünya ülkelerinin çoğunun ulusal kurullar kurarak katıldığı bu kurulun en başarılı taraflarından biri, **Monumentum** adlı yılda iki kere çıkan bir dergi, bültenler ve en kısa sürede yayınlanan çalışma raporları ve konferans tebliğleri ile elde ettiği bilgilerin derhal yayılmasını sağlamış olabilmesidir. Bu yayınlar ve genel sekreterin sunduğu beş yıllık rapor içinde bizi şu an için ilgilendiren kısım, gayet yüzeyde olmak üzere, bu kurul tarafından önceliği önemsenip ele almış oldukları konuların kendileridir:

Uluslararası Tarihi Anıtlar ve Yerleşmeler Kurulunun düzenlediği ilk konferansın konusunu, günümüzde en ilginç meselelerden biri olan "taşın çürümesine sebeb olan nedenler ve bunlara karşı alınan tedbirler" ile ilgili çalışma ve araştırmalar teşkil etmiştir. Brüksel'de yapılan bu toplantıya 10 ülkeye ait uzman katılarak çalışmalarını sunmuşlar. Bu toplantıyı sonraki yıllarda ayni konuda tekrar edilen toplantılar takip etmiş ve Belçika ulusal kurulu başkanlığında, taşın korunması konusunu esas tutan bir araştırma merkezi kurulmasına karar verilmiş olduğu görülmektedir.

Bunu "ahşap yapıları etkileyen nedenler" konusu takip etmiş. 13 ülkeden uzmanın ve pek çok sayıda gözlemcinin katıldığı bu toplantıda sunulan araştırmalar ve problemler konunun önemini ortaya koymuş ve Batı Almanyada bulunan araştırma merkezlerinden birinde diğer uluslara ait uzmanların da katıldığı özel bir kurulun konuyu devamlı bir çalışma konusu yaparak ele almasına karar verilmiş. Ayni seriden olmak üzere "eski yapılarda nem ve neme karşı alınan tedbirler" konusunda yapılan toplantı ilgili uzmanları bir araya getirmiş ve bu konuda da oldukça yaygın bir şekilde çalışma ve araştırmalar yapıldığı ve bunlara ait bilginin bir araya getirilmesi gerekliliği anlaşılmış olup bu defa İtalyanlar bunun düzenlemesi ve araştırmaların geliştirilmesinin yönetimini üzerlerine almışlardır.

Bunları takiben "tarihi yerleşmelerin korunması, bakımı ve yeniden canlandırılması" konusunda üç önemli toplantı ile "tarihi anıt ve yerleşmelerin belgelenmesi ve belgelerin uluslararası bir merkezde arşivlenmesi", "fotogrametrinin tarihi anıtlara uygulanması" konularında çalışmalar yapılmış olduğu görülür.

İCOMOS'un öncelik tanıdığı konular arasından "anıtsal miras ve turizm", "tarihi anıtların toplumdaki anlamı", "tarihi yerleşmelerde trafik sorunu", "tarihi anıtlarla ilgili hukuki, idarî ve pratik sorunlar", ve "surlar içindeki kısıtlı yerleşmeler" ile ilgili toplantıların yapılmış olduğunu izliyoruz. Bu konuları "kerpiç yapıların korunması", "tarihi bahçeler", "konutlar ve

6. "Venedik Tüzüğü", *Vakıflar Dergisi*, sayı VII, 1968, s. 111-112.

7. ICOMOS Tüzüğü, Varşova, 22 Haziran 1965, Madde 4 a ve b.

kırsal bölgelerdeki mimari yapılar sorunu" ve "süpersonik uçuşların sebeb olduğu hasarlar ve bunlar için alınabilecek tedbirler" hakkındaki çalışmaların takip edeceğini görmekteyiz.

Bu toplantıların bazılarının sonucu, konuların önemi ve sorunların devamlılığı dikkate alınarak, bunlar hakkında bilimsel çalışmaların yönetilmesini ve danışıldığında yardımcı olmayı sağlıyacak nitelikte uluslararası özel kurulların kurulması öngörülmüştür. Böylece, tarihi yerleşmeler, taşı çürüten nedenler ve tedbirler, ahşap yapıları etkileyen sebepler, eski yapılarda nem sorunu, fotogrametri, belgeleme, hukukî ve idarî sorunlar konularında uluslararası özel kurullar örgütlenmiş olup bunların derhal yoğun çalışmalara girişmiş olduğu ayni raporda izlenmektedir.

Genel sekreterin raporu İCOMOS tarafından 1971 yılına kadar olan sürede ele alınmak üzere öngörülen konuları da kapsamakta ve yapılacak çalışmaları ayrıntılı olarak vermektedir. Özellikle anıtların bakımı sorununu yeni yeni kabullenmekte ve geliştirmekte olan ülkelerin dertlerine eğilmenin gerekliliği belirtilerek rapor sonuçlandırılmaktadır.

Tarihi anıtlar konusuyla ilgilenen uluslararası örgütlerden biri olan İCOMOS'un önemsiyerek ilk 5 yıllık çalışmasında ele almış olduğu konuların, yaptığı yayınlara olan rağbetten, geniş bir kitlenin ilgisini çekmekte olduğu ve hızlı gelişmeler gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak bizim için ilginç olan taraf, halâ ülkemizde bu konuların ayrıntılı olarak ele alınıp benimsendiğini gösteren çalışmalara, hatta bunların ciddiye dahi alındığına ait emarelere dahi rastlanmamakta olmasıdır. Diğer taraftan, bizdeki ilişkili ve ilgili çevrelerde büyük bir zevkle sık sık ele alınıp deşildiğini gördüğümüz genel ilkeler, kurallar ve tanımlamalar gibi konular ise ICOMOS'un ilgisi dışında kalmış gibi görünmektedir. Bu da galiba bizim ihtisasımız!

FOTOGRAMETRİNİN TARİHİ ANITLARA UYGULANMASI KONFERANSI[8] SAINT-MANDÉ, 4 - 6 Temmuz 1968.

1965 - 1969 yılları içinde yapılan çalışmalar arasından bir tanesinin burada özetlenmesinin, ICOMOS'un tutumu ve konuların ele alınışındaki nedenler ve ele alınış şekli bakımından fikir edinilmesinde ilgililere faydası olacağı kanısındayız.

Örnek olarak fotogrametrinin tarihi anıtlara uygulanması konferansını seçmiş olmamızın nedenlerinden biri buna katılmış olarak ilk elden bilgi verebilme imkânımız[9], diğeri de konunun yavaş yavaş yurdumuzda da geçerli olabileceği hakkında bazı ortamlarda fikir gelişmesi olduğu kanısıdır[10].

Kısaca hava fotoğrafçılığında ve harita çiziminde kullanılan aletlerin yere indirilmiş şekli arzî fotogrametrinin mimariye uygulanması oldukça eski bir tekniktir[11]. Bu, bir nesnenin stereofotograflarından çiziminin yapılmasından ibarettir. Yapılara uygulandığında klâsik, alışageldiğimiz ölçme usulleri ile elde edilen sonuçlardan çok daha emin, çok daha gerçeğe yakın rölevelerin, plan ve kesitlerin çıkarılmasını sağlamaktadır. Bu aletler ile el-

8. Bu konferans hakkında eleştiri için bk: Raymond Chevallier, "Photogrammetrie Monumentale - Colloque International de l'ICOMOS", *Gazette des Beaux-Arts*, Paris, Fevrier 1969. t. 73, s. 124-126; ICOMOS, Application of Photogrammetry to Historic Monuments, Paris 1969.

9. Bu konferansa "Geniş ölçüde yapılan inşaat ile tehdit edilen tarihi yerlerdeki eserlerin belgelenmesinde fotogrametrinin yeri" adlı tebliğ ile katılınmış olup, tebliğ diğerleri ile birlikte ICOMOS tarafından yukardaki alt notta adı geçen eserde yayınlanmıştır.

10. C. Rossamoğlu, "Hava Foto Planları ve Şehircilikte Vazifesi", *Arkitekt*, 1937, s. 279; Altan İlter, "Mimari Alanda Fotogrametri", *Harita Dergisi* c. 32 (72), no. 4, 1966, s. 26-48; Alpay Özdural "Fotogrametrinin Mimariye Uygulanması", *O.D.T.Ü. Mezunlar Dergisi*, cilt 1, sayı 4, Aralık 1969, s. 8-16.

11. Özdural op. cit., s. 8.

de edilen fotoğraflardan, değerlendirme aletleri kullanarak, istenilen ölçekte çizimlerle birlikte plastik veya alçıdan maketler de yapmak mümkündür.

Assuan barajı tarihi eserleri kurtarma kampanyasında geniş ölçüde kullanılmış olan bu teknik, birazda bu nedenden ötürü, oldukça yaygın bir çevrede bilinmektedir.

Bunu uygulayan ülkelerden Fransanın[12] en önemli eserleri sayılan Sainte - Chapelle, Pont Neuf, Vezélay, Strasbourg'taki katedrallerin, Paris Opera binası kubbesinin, Périgueux Saint - Etienne katedrallerinin fotogrametrik çizimleri ilk akla gelen örneklerdir. Daha birçokları arasında prehistorik devir resimlerinin bulunduğu ünlü Lascaux mağaralarında ise bu teknik renkli olarak uygulanmıştır. Metod İngiltere, Hollanda, Belçika ve İsviçrede kullanılmakta, Suriye ve Yugoslavya ise ilk örneklerini vermiş bulunmaktadırlar. Japonyada heykellerin çizimlerinde bu teknik kullanılmaktadır· İtalya, özellikle yerleşmelerde, şehir plancılığında olmak üzere en gelişmiş örnekleri vermiş bulunmaktadır. Burada, Floransa fotogrametri merkezi tarafından çizilmiş Norba ve Agrigente antik yerleşme örneklerini sayabiliriz. Orta Avrupa ülkelerinde, özellikle Avusturyada, tarihi anıtlar için geliştirilmiş pratik araçlarla, bu metod en yaygın bir şekilde uygulanmaktadır.

Bu tekniğin verdiği imkânlarla, tarihi anıt ve yerleşmeler için süratli ve özel bir fişleme sistemine gidilebilir. Bu yeni bir belgeleme sistemine giden veya yeniden başlayan örgüt ve ülkeler için önemlidir. Zira bu teknikte belirli açı ve ölçülerde alınmış negatiflerin kataloglanması yeterlidir. Bunlar gereğinde kolaylıkla değerlendirilebilmektedirler.

12. M. Carbonnell, "Application of the Photogrametry to Ancient Monuments", *Monumentum*, IV, 1969, s. 3-35.

A. TOPLANTI VE ÇALIŞMALAR

Bu imkânları ve denemelerin sonuçlarını değerlendirmek ve tarihi anıtlarla ilgili mimar ve teknisyenlerin bu yönden ihtiyaçlarını saptama ve isteklerine göre fotogrametrinin uygulama tekniğinin geliştirilmesi amacı ile ICOMOS'un çağrısına cevap veren 12 ülkeden ilgili kişi ve uzman çalışmalarını sunmak üzere Saint - Mandé'de toplanmış bulunuyordu. Bu toplantıya, ICOMOS'un başkanı ile genel sekreteri, UNESCO'nun ilgilileri, Uluslararası Kültürel Eserler Bakım ve Onarımını İnceleme Merkezi Başkanı ile Uluslararası Fotogrametri Kurulu, Uluslararası Turizm Birliği ve Uluslararası Mimarlar Birliği sözcüleri de katılmışlardı. Toplantı ilgili diğer kurulların gözcülerine de açıktı. Toplantıya Uluslararası Fotogrametri Kurulunun VII. Komisyonu Başkanı Profesör Raymond Chevallier başkanlık etmiştir. İki gün içinde sunulan 11 tebliğin herbirinden sonra yapılan tartışmalara herkes katılmıştır.

İlk tebliğ, Fransa temsilcisi M. Carbonnell tarafından verilmiştir. Fotogrametri uzmanı Carbonnell'in tebliği konuya giriş mahiyetinde olup fotogrametrinin mimariye uygulanması tarihçesini, bugünkü durumu, uygulamadaki olumlu ve olumsuz deneme ve sonuçlara ait örneklerle fotogrametrinin en ilkel durumdan elektronik beyinle işbirliğine kadar olan gelişmesi ni ve sona eklenmiş olan çok geniş bir bibliyografyayı kapsıyordu.

Carbonnell konuşması sonunda, bugünkü uygulama imkânları ile örneklerin çok sayıda arttığını ve bunları dört ana gurup içinde gözlemek gerektiğini belirtti. Bu grupları şöylece sıraladı: onarım veya değişik bir inceleme amacıyla mimari unsurların çizimi, tek tek yapıların genel çizimleri; arkeolojik karakterdeki konuların çizimi; meydan ve sokakların kapsandığı tari-

hi yerleşme ve mahallerin tümünün sistemli bir şekilde belgelenmesi için gerekli cephe çizimleri.

Carbonnell'e göre, bunlar içinde her gurup kendi başına ayrı bir konu olarak değişik problemler getirmekte ve değişik çözümler istemektedirler. Ayrıca bunlar, çeşitli ülkelerde uygulanma çokluğuna göre ele alındığında ayrı bir anlam da kazanmaktadırlar. Ancak konuşmacı hepsi tarihi anıtların değerlendirilmesi, inceleme ve onarım gerekçelerine cevap vermek gayesini taşımaktadırlar demiştir.

Gene Fransadan, uzun yıllar tarihi anıtların onarımında fotogrametrinin uygulanmasını denemiş olan mimar J. P. Paquet isteklere göre de bir sınıflandırma yapılmasını önermiştir. Bu sınıflandırmada ekonomik nedenler öngörülmektedir. Paquet, denemelerine dayanarak, onarımlarda çizimlerin gerçeğe çok yakın olması gerektiği gibi bazı hallerde bu doğrulukta hoşgörürlüğe yer verilebildiğini, hatta bazan krokilerin dahi yeterli olduğunu belirtmiştir. Bunun için de iki tip işlem istemektedir. Kesinlikle gerçeğe yakın çizimlerin istendiği hallerde çizimlerin şimdiki yavaş işleyen oldukça pahalı fakat gayet hassas olan aletlerle, ölçekleri asla yakın olanların çizilmesini, diğer taraftan tolerans tanınabilen, 1/100 ve civarındaki ölçekteki çizimler içinse fiyatı düşürecek süratte çalışabilen basit araçların geliştirilmesini teklif etmektedir.

Günümüzde, teknik açıdan mimarlık tarihinin ve yapıların incelenmesi ve bilimsel araştırmalar için gerekçeler arasında gözüken anıtların en küçük ayrıntılarına kadar doğru ve gerçeğe çok yakın olarak ölçülmesi ve çizilmesi meselesi Bari Teknik Üniversitesi Profesörlerinden R.de Vita tarafından, yapılan örnekler gösterilerek belirtilmiştir. Bununsa ancak fotogrametri ile yapılabileceğini ve fotogrametrinin bu özelliği ile yapıların incelenmesinde yeni bir araştırma yolunun açıldığını ileri süren de Vita, Apulia şehrindeki bu yönlü çalışmaları ve sonuçları açıklamıştır. Bu yargı, Fransadan A. J. Donzet tarafından, daha geniş ölçü ve türde verilen örneklerle desteklenmiştir.

A. J. Donzet, üç guruba ayırdığı örneklerle, tarihi anıtlarla doğrudan doğruya uğraşmakta olan mimarın karşılaştığı sorunların oldukça ayrıntılı bir dökümünü de yapmıştır. Anıtların bakımında, onarımında, kazılarda, düzeltmelerde, anıtın gerektiğinde sökülüp takılmasında, sağlamlaştırma çalışmalarında, kıvrılma ve eğilmelerde, mekan, malzeme ve bünyedeki değişikliğin tespitinde, hesaplamada, varılması erişilmesi güç olan yerlerin çiziminde, onarım kontrolünde, resmî kabulde, kabartma ve süslemenin, özellikle kavisli şekillerin hakim olduğu yer ve nesnelerin çiziminde fotogrametriye kesinlikle ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Bu örneklere, diğer sınıflar içine aldığı tarihi yerleşmelerin bakım ve analizi ile kırsal yerlerin geliştirilmesi ve korunması için yapılan çalışmaları eklemiştir. Donzet'nin tebliği konunun son derece geniş ve ilginç uygulama alanı olduğunu açıkca ortaya koymuştur.

Çekoslovakyalı topograf M. Jirinec ise, "fotogrametrinin günlük onarım çalışmalarına katkısı" başlıklı tebliği ile Prag ve civarında yapılmış örnekleri toplantıya getirmiştir. Jirinec'in örnekleri, topometrik ve fotometrik aletlerin bir arada kullanıldığı çeşitli metodları kapsamakta idi. Bu tebliğ ile tek bir fotogrametrik fotografla çok değişik yönlü ihtiyaçların çeşitli uygulama metodları içinde karşılanıp karşılanamıyacağı sorusu deşilmekteydi. Bu soruyu, kesinlikle neyin fotoğrafının alınması gerektiğinin belirtilmesi sorusu kovalamıştır. Fotoğrametri uzmanları, çekilen resimlerden istenen gayenin yapının genel olarak çizimi mi olduğunu yoksa ayni zamanda yapının bütün mimari ayrıntı ve özelliklerinin

de tek tek belirtilmesi mi istendiği soru_ sunu sorarak bunlardaki farkları ve teknik zorunlulukları açıklamışlardır. Böylece uygulamada isteklerin belirtilmesinin nedenleri ortaya çıkmıştır.

Fotogrametri arşivlerinin düzenlenmesinde, tecrübeli onarım teknisyeni ile fotogrametri teknisyeninin birlikte çalışması gerekliliğini belirten bu açıklama, İngiltereden örnekler vererek arşivlemenin önemini anlatan R. W. Mc Dowall'ın tebliği ile daha da önem kazanmıştır.

Bundan sonraki "modern teknolojinin yıkıcı gücünü ayni kuvvetle karşılayabilecek modern tekniğin tespit etme gücünden faydalanılma" sebeblerini gösteren yazarın tebliğini takiben Doğu Almanyada ilkel fotogrametri aletleri ile alınmış, negatif ve fotoğrafların bulunduğu bir arşivin değerlendirilmesinde karşılaşılan problemleri belirten R. Meyer'in tebliği, kendisi gelmediğinden, Carbonnell tarafından okunmuştur.

Modern fotogrametri ve değerlendirme araçlarının gelişmiş olmasından dolayı eski araçlarla çekilmiş negatif ve resimlerin kullanılamaması, bir arşivin varlığının nedenlerinin aleyhinde olan bir husus olduğu ileri sürülen bu tebliğde, 60 yıllık arşivin, elektronik hesap makineleri yardımı ile tarihi anıtları onarım dairesinin hizmetine nasıl konulduğu anlatılmaktaydı. Bu suretle, arşivlerin kullanılabilme imkânlarının aletlerin gelişmesi içinde dikkate alınması sorunu da ortaya atılmış bulunmaktadır.

Konferansın en ilginç tebliğlerinden biri, Avusturya Tarihi Anıtlar Dairesi Uzmanı Dr. Hans Foramitti'ninki olmuştur. Uzun yıllardır uygulamakta olduğu teknik ile aletleri de geliştirmeyi başarmış olan Foramitti, toplantıya, çekim ve değerlendirmede yeni imkânlar sağlayan metodları, karşılaştırmalı olarak, ekonomik yönüyle basite indirilmiş bir şekilde sunmuştur.

Foramitti uygulama imkânlarını onarım çalışmalarında en sık rastlanan olaylara göre geliştirme gayretini göstermiştir. Sadece az sayıda uzunluk ölçüleri alınmasını ve nispeten kolay kullanılan basitleştirilmiş değerlendirme aletiyle yapılan çizimi esas alan metodu[13], özellikle tarihi anıtları onarım teknisyenleri ilgi ve memnunlukla karşılamıştır. Fotogrametri uzmanlığı ve tarihi anıt teknisyenliği kapasitelerini kendinde toplamış olan Foramiti'nin yaptığı çalışma, iki gurubun yaklaşmasındaki faydaları teknik yöndeki gelişmeyle bir kere daha ortaya çıkarmıştır.

Bunu takip eden fotogrametride görüntü hataları ile ilgili ve bu hataların zaman zaman kasitli olarak artırılması ile onarımda estetik yönden sağlanan faydaları, Polonyada uygulanan örneklerle, gösteren Profesör J. Gomoliszewski'nin çalışması, fotogrametride negatif gelişmeden faydalanma bakımından oldukça ilginç bir tebliğ idi.

Gene teknik yönden olmak üzere ilginç karşılanan diğer bir tebliğ Ohio Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Profesörlerinden P. E. Borchers tarafından sunulmuştur. Bu, özet olarak, köprü ve yapılarda görülen en küçük ölçekte dahi olsa vuku bulan değişmeleri fotogrametri ile izleme konusunda bir çalışma idi. Borchers, bu tekniğini duvar resimlerine, özellikle düz olmayan yüzeylerdekine uygulayarak değişmeleri saptama imkânını da sağlamıştır.

B. KARARLAR :

Fotogrametrinin mimariye uygulanması, özellikle bunun tarihi anıtların onarımında kullanılması imkânları konusunda hayli eğitici nitelikte geçen bu toplantı sonunda katılanların oybirliği ile kabul etmiş oldukları kararları da şöylece özetlemek mümkündür:

13. Özdural, op. cit., s. 9-10.

I. Konferansta sunulan çalışmalar, fotogrametri tekniğinin her türlü mimari çizimler için en küçük ayrıntılara kadar uygulanabilecek nitelikte olduğunu göstermiştir. Böylece, tarihi anıt ve yerleşmelerdeki, incelemeler, çalışma ve onarımlar için sakıncasız kullanılma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Özellikle envanter için, sistemli bir fotogrametri arşivinin düzenlenmesi lâzımdır.

Böylece, savaş halinde alınacak tedbirlerle ilgili olarak imzalanan uluslararası Lahey anlaşmasına uygun olarak ta koruyucu bir envanter düzenlenmiş olacaktır.

II. Ayni şekilde fotogrametri teknisyenleri ile mimar, arkeolog ve sanat tarihçileri arasında sıkı bir bağlantının kurulması gereği izlenmiştir. Toplantıda yapılan tartışmalar bunun kayıtsız faydasını ortaya koymuştur.

III. Bu görüşe uygun olarak, Uluslararası Tarihi Anıtlar ve Yerleşmeleri Kurulu (ICOMOS) ile Uluslararası Fotogrametri Kurulu temsilcilerinden müteşekkil özel bir karma kurulun en kısa zamanda örgütlenmesi arzu edilmiştir. Bu özel kurul, fotogrametrinin mimariye uygulanması konusuna olan ilginin, sadece tarihi anıtlar uzmanları arasında değil kamu oyunda da uyandırılmasına çalışmalıdır.

IV. ICOMOS üyesi ulusal kurulların, fotogrametrinin sağladığı teknik imkânları ülkelerinde mimarlık, planlama, arkeoloji ve sanat tarihi öğrencilerine öğretilmesi yolunda çalışmalar yapması tavsiye edilmiştir. Buna ilâveten, tarihi anıtlarla ilgili uzmanların da bu teknikten haberdar ve fotogrametrinin uygulanmasının faydaları gösterilip ikna edilmelerine çalışılmalıdır.

V. Kültürel mirasın korunması ve onarımıyla ilgili alanlarda katkısı olan ve yoğun çalışmalar yapan uluslararası örgütlerin dikkati, aşağıdaki amaçlara uygun çalışmalar yapacak kadro ve araçları havi bir merkezin kısa sürede kurulması gereği üzerine çekilecektir:

a) fotogrametrik metod ve araçlar konusunda araştırma ve geliştirme,

b) çeşitli seviye ve kapasitede fotogrametri teknisyenlerinin eğitimi,

c) ilgilenen ülkelerin arzusu üzerine oralarda foto ve fotogrametrik çalışmaların yürütülmesi.

1. Konferansa iştirak edenler oybirliği ile ICOMOS'un kısa zamanda kurulmasını öngördüğü dokümantasyon merkezi çerçevesi içine bir mimarî ve arkeolojik fotogrametri bölümünün dahil edilmesi ve bu bölümün hedefinin aşağıda gösterilen hususlar olmasını tavsiye etmişlerdir:

a) konuyla ilgili yayının bibliyografyasının tutulması (Carbonnell'inin tebliğindeki bibliyografyanın devamı şeklinde),

b) fotogrametri arşivlerinin ve yazılı malzemenin takdiminin standard bir hale getirilmesinin incelenmesi,

c) araştırıcıların hizmetinde olacak bir uluslararası fotogrametri arşivinin derlenmesi.

2. Bütün fotoğrafla belgeleme (renkli v.s.) imkânlarının mimarî ve arkeolojik fotogrametri alanı içine alınması ve foto çekme malzemesinin ayni paralelde geliştirilmesi meselesi ile konferans süresince bu tip malzemeyi imal edenlerin dikkati, her seviyede olmak üzere fotogrametrideki hassasiyete çekilmiştir.

3. Bu çerçeve içinde ICOMOS'un gelecekte yapacağı uluslararası toplantılardan birinin, anıtların mevkileri ile tarihi yerleşmelerin korunma planlamasının incelenmesine ayrılmış olan

hava fotoğraflarının alınma imkânları ve metodları konusunda olması düşünülmüştür. Tartışmalarda, bunun kırsal yerlerde ve yerleşmelerde kültürel kalıntıların korunması ve incelenmesindeki fayda ile ilgisi devamlı olarak belirtilmiştir.

4. Bu toplantı sonunda alınan kararların uygulanmasındaki gelişmeleri belirten yıllık raporların ulusal kurullar tarafından tutulması da bu kararlara bağlanmıştır.

SONUÇ :

ICOMOS'un beş yıllık çalışma programında yer alan konular ile bunlardan birinin özetini bilgi ve olanaklar nedeniyle vermiş bulunmakta ve gerektiği yerlerde uyarıcı olacağını ummaktayız.

Böylece ICOMOS'un ilgilenerek çalıştığı alanları ve bunların alınış şeklini düşündüğümüzde tarihi anıtların onarımı konusunun ayrıntıları ile kapsamını kavrayabilmek mümkün olur sanıyoruz. Konuyu yalnız genel ilkelerle çözümlemeyi ummak hatalıdır. Koşulları hep bir ilkeye bağlama gayreti ile çabalarımızı boşa harcamayalım. Mademki bizde örgüt olarak ve bilimsel yönden boşluklar vardır ve bu yüzden de eldeki tarihi belgelerimiz anıt ve yerleşmelerin onarımının şimdilik sadece koruyucu bir anlayışla yürütülmesinin tavsiye edildiği bir ortama girmiş bulunuyoruz, artık, öğütleri, genellemeleri ve tekerlemeleri bir yana koyup bunları aşmak gerekiyor.

Bizim de Uluslararası Tarihi Anıt ve Yerleşmeler Kurulu, Avrupa Konseyi Kültürel Münasebetler Kurulu, UNESCO ve benzeri örgütlerin ilgili çalışmalarının anlayışı içinde yer almaya çalışıp uygulamalara geçmemiz, konuları önemsenilen şekilde, bir ucundan da bizi ilgilendirdiği şekilde tutabilmemiz ve kendi meselelerimizi ayrıntıları ile ortaya koymamız lâzım.

Sık sık adını ettiğimiz örgütsel ve bilimsel boşluğu dolduracak gayretlere geçip, yaptıklarımızı yayınlayıp kamu oyu önüne sermeğe ve bilmediklerimizi de küçümsememeğe alışmalıyız. Kanımızca bu konuda bilimsel çalışma ne ise bulup yolunu çizmemiz, bu yolda çalışma yapanları anlamamız, anlamıyorsak sorup öğrenmek cesaretini göstermemiz zamanı gelmiştir.

27 Ağustos 1970

İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİ MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN YAKILMAMIŞTIR

Arslan TERZİOĞLU
Institut für Geschichte der Medizin des Ludwig — Maximilians — Universität, München

I — Giriş :

Yakın bir zamana kadar batıda, ta haçlı seferleri devrinden kalma İslâm medeniyeti hakkında yanlış ön hükümler doğru olarak telâkki edilmiştir[1]. Bu nedenle Avrupa medeniyetinin doğuşunda İslâm medeniyetinin oynadığı rol mühimsenmemiş, buna mukabil İslâmiyetin ilk inkişaf devrinde yapılan fetihler sırasında eski eserlerin tahrip edildiği bu arada antik devrin en büyük ilim merkezlerinden biri olan İskenderiyedeki meşhur kütüphanenin Hz. Ömer'in emri ile Amr İbn As tarafından yaktırıldığı efsanesi doğru kabul edilerek, İslâmiyetin aleyhinde bir propoganda mahiyeti arzetmiştir.

Bilhassa XIX. Yüzyıldan beri ilimler ve sanat tarihinde kaydedilen gelişmeler ve Orientalistlerin gayretli çalışması neticesinde, bugün artık Avrupada Renaissance ve Réforme hareketlerinin doğuşunda Bizansın değilde İslâm medeniyetinin en büyük rolü oynadığı ortaya çıkmıştır[2]. Endülüs (İspanya), Sicilya ve Haçlı seferleri esnasında Anadolu, Suriye ve Mısırdan Avrupaya islâm medeniyetinin tesirleri etkili olarak Tıp, Matematik, Astronomi, Kimya, Fizik, Mimarlık ve denizcilik alanında Avrupada gelişmelere sebep olmuştur. Aristo, Hippokrat, Galen gibi antik devir alimlerinin fikirleri Avrupada, islâm eserlerinden yapılan tercümelerle tanınmaya başlandı. Bugün, antik islâm medeniyetinin, eski antik Yunan ve Roma kültürünü Avrupaya aktarmakla kalmayıp, yeni ilmi katkılar yaptığı da ortaya çıkmıştır. Meselâ islâm âlimi İbn al-Haitham (965-1039) Euklid'in gözün görme ışınları neşrettiği tezinin doğru olmadığını, cisimlerden gelen ışınların göz merceğine geldiğini bulmuştur. Ayrıca Levy ben Gerson (ölümü 1344) ve Leonardo da Vinci'den önce fotoğraf makinasının ilkel bir şekli olan Lochkamera (Cameraobscura) yı bulan al-Haitham, merceklerin yakmak, cisimlerin görüntülerini büyütmek hassalarını inceleyerek ilk okuma gözlüğünü de icat etmiştir. Alhazan adı altında düşünce ve yazılarıyla veya eserleriyle Avrupayı çok etkiledi[3].

Norman Kralı Roger'e dünya haritasını ve coğrafi izahlarını havi "Kitab ar-Rudschoni" eserini, Kral Guillaume'de Kitab ul-memalik eserini sunan meşhur islâm coğrafyacısı İdrisi (1100-1166) dünyanın yuvarlak olduğunu belirtmektedir[4].

Amerika kaşifi olarak bilinen Kristof Kolomb Haitiden 1492 yılı ekim a-

1. Von Grunebaum, G. E - Medieval İslâm; Chicago, 1947, s. 48-50 de Avrupada haçlı seferlerinden önce ve sonra islâmiyet hakkında ne gibi düşüncelerin yaşadığına temas edildiği gibi, o devirde Avrupalı seyyahların Seyahatnamelerinde de avrupalıların islâmiyet hakkındaki düşüncelerini müşâhade etmek kabildir.

2. Hunke, Sigrid-Allahs Sonne über dem Abendland, Stuttgart, 1967, s. 225-226; Turan, O-Selçuklular tarihi ve Türk İslâm medeniyeti, İstanbul, 1969. s. 351.

3. Von Amulett zur Zeitung. 7000 Jahre frühe technische Kultur, Stuttgart 1969, s. 237.

4. Hunke, S: 1967, s. 235; Hamidullah, M.-Müslümanların Kristof Kolomb'dan evvel Amerikayı Keşifleri. İslâm düşüncesi dergisi. 1968 s. 367-371; Turan, O., 1969, s. 353.

yında yazdığı mektupta bu zahmetli keşif seyahatine ilhamı, islâm filozofu (Averroes olarak tanınan) İbn Rüşd'den aldığını yazıyor[5]. Bu islâm filozofunun eserlerini okuduğunda Hindistan'a batı yönden, daha kısa zamanda ulaşacağı neticesine varmıştı.

Böylece dünyanın yuvarlaklığını, islâm medeniyeti içinde gelişen usturlab'ı müslümanlardan alan Avrupalılar, batıdan giderek Hindistana erişmek amacıyla Amerikayı keşfetmişlerdir.

Türk asıllı islâm âlimlerinden Farabi, Muhammed al-Hârizmi ve bilhassa İbni Sina eserleriyle Avrupayı XVII. Yüzyıla kadar tesir altında bırakmıştır.

Artuklu Türk hükümdarlarından Sultan Kara Arslan'ın torunu Emir Mahmud'un isteği üzerine "Câmiul-ilm ve'l amel" isimli bir eseri 1205 yılında hazırlıyan Bedî'üz-Zaman Leonardo da Vinci'den üç asır evvel bir mekanik bilgini olarak çıkmaktadır. Eserinde Pompalar, su terazileri, fiskiyeler, otomatik makinalar ve mühendisliğe ait pek çok aletlerden bahsetmekte, bunların resimleri ile çalışma şekilleri izah edilmektedir[6].

Perpektive (Menâzır) ait islâm bilgini Al-Hazînî (Alhazen) nin eserinin Lâtinceye tercümesi Rönesans Mesenlerinden Catherine de Medicis'e ithaf edilmişti[7].

Selçuklular devrinde İspiçaplı (Sayramlı) bir Türk âlimi kuşların ağırlıkları ile kanat alanlarını ölçerek aradaki fiziksel ilişkiyi araştırmıştı. Kristal imâlini Keşfeden İspanyalı islâm âlimi Abbas bin Firnas 880 senelerinde yaptığı uçucu yüzeyle bir müddet uçarak tekrar yere inmişti[8]. Bu islâm âlimlerinin çalışmalarını haklı olarak Levi-Provançal, Pariste 1948 de neşredilen eserinde modern havacılığın kurucuları olarak vasıflandırır.

Feza ilmindede islâm âlimleri eski antik Yunan alimlerinin yanlışlarını bulmakla kalmıyarak yeni buluşlar yapmışlardır. Antik devir âlimlerinden Hipparch ve Ptolemaeus'un yaptıkları yıldız katologlarında bulunmayan sabit yıldızları tesbit eden Abd ar-Rahman as Sufi (903-986) yanında çalıştığı Sultan Adud âd-Davla'ya bu sabit yıldızların yerlerini ve büyüklüklerini hesaplıyarak sunmuştu.

Kopernikus'tan 500 sene önce büyük islâm Türk âlimi al-Biruni (973-1048) güneşin dünda etrafında değilde, dünyanın hem kendi ekseni etrafında hemde planetlerle birlikte güneşin etrafında döndüğünü bulmuştu[9].

XVI. Yüzyılın tanınmış Türk Amirali Piri Reisin 1929 senesinde Topkapı Sarayında bulunan dünya haritası[10], 1957 senesinde Amerikan feza alimlerinin nazarı dikkatini çekiyor. Yapılan incelemelerde XVI. yüzyılda yapılan Piri Reis'in haritasında 1952 senesinde ilk defa keşfedilen Antarktis kıtasındaki dağ silsilelerinin gösterilmiş olması Amerika'lıları hayrette bırakıyor. Fezaya atılan bir satalitin Kahire üzerinden aldığı resimleri, Piri Reis'in haritası ölçeğinde büyülterek çakıştırıldığında birbirinin aynı olduğunu gören Amerikan âlimleri Prof. Charles H. Habgood ve Matematikçi Richard W. Strachan hayretler içinde kalıyorlar[11].

---

5. v. Boehm, M. Spanien, Geschichte, Kultur, Kunst 1924, s. 112.

6. Vaux, Carra de-Les Penseurs de l'Islam, Paris 1921, s. 173-177; Ayasofya No. 3606; Topkapı III. Ahmed Kitaplığı No. 3472.

7. Turan, O.-1969, s. 355

8. Er, Şükrü-Bedi'üz Zaman, Mühendis ve Makina dergisi, Ankara, 1967, cilt 11 sayı, 124, s. 122.

Hunke S.- 1967, s. 83.

9. Hunke, S.-1967, s. 95.

10. Akçura, Y.-Piri Reis Haritası, İstanbul, 1966, s. 1.

11. Von Deaniken, E-Erinnerungen an die Zukunft Düesseldorf-Wien, 1968, s. 36.

Kahire'li islâm hekimi Ali bin Süleyman'ın 1000 senesinde ortaya attığı Atom teorisi Ortaçağda anlaşılamadığından unutulmağa mahkûm olduğu gibi, müslüman âlimlerin güneşteki lekeleri keşifleri de 1610 senesine kadar kimsenin nazarı dikkatini çekmemeşti[12]. Ama Toledolu islâm âlimi As-Sarqali (1028-187) al-Battani'nin astronomideki buluşlarının Avrupayı ne kadar etkilediği meşhur Kopernikus'un bu iki âlimden, 1530 da yazdığı "De revolutionibus orbium coelestium,, isimli meşhur eserinde bahsetmesinden anlaşılıyor[13].

Bu gün yapılan araştırmalar neticesinde modern teknik ve ilmin ilerlemesinde islâm âlimlerinin eserlerinin oynadığı büyük rolün ortaya çıkmaya başlaması nasıl İslâm medeniyetinin şerefini yüceltici bir durum arzederse Helenistik devirde dünyanın en büyük ilim merkezliğini yapmış İskenderiye kütüphanesinin müslümanlar tarafından yakılmadığının ispatı da bu şerefi gölgelendirmekten koruyucu bir adım teşkil eder.

Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İskenderiye kütüphanesinin yakılması meselesine dair yazılan çeşitli dillerdeki risâlelerin çokluğu ve meselenin ehemmiyeti bu konuda araştırma yapmayı zorlaştıran bir mahiyet arzeder. Bu sebepten eğer Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü sayın hocam Prof. Dr. F. Nafiz Uzluk senelerce şahsen topladıkları değerli materyalleri ve geniş kültürleriyle bize yardımcı olacaklarını vadetmeselerdi bu konuda bir araştırma yapmaya cesaret edemiyecektim.

II — İskenderiye Kütüphanesinin müslümanlar tarafından yakıldığını zikreden kaynaklar bunların doğruluğundan şüphe ile bu işin müslümanlar tarafından yapılmadığını iddia eden risâle ve yayınlar:

İskenderiye kütüphanesinin, müslümanların 642 senesinde İskenderiye'yi feth ettiklerinde Hz. Ömerin emri ile Amr İbn As tarafından yaktırıldığına dair haber, Abd-al-Lâtif (1162-1231), al-Kıfti (1173-1248), al Makrizi (1364-1442) gibi bize islâm ülkelerinin tarihi ve kültürü hakkında değerli ve zengin birer kaynak olan tanınmış islâm müelliflerinin eserlerinde yer aldığından, ilk bakışta haberin doğruluğu inanılacak bir mahiyet arzeder.

Eserlerine Avrupada büyük kıymet verilen XVII. yüzyıl Türk müelliflerinden Kâtip Çelebi'de (ölümü-1658), 1957 de Ingilizceye çevirerek bastırılan Mizan-ül Hak isimli eserine[14] bu rivâyeti hiç bir kaynak göstermeksizin geçirmiştir[15].

Şurası muhakkak ki Kâtip Çelebi'nin (Hacı Kalfa) Keşf-üz-Zünun eserinde belirttiği üzere, İslâmiyetin ilk zamanlarında Araplar kendi lisanları, Kur'an ve onun içindeki hukuki kanunlar ve din için tamamen zararsız ilimlerden biri olan Tıptan gayri ilimlerden başka ilimleri kultive etmediler. Diğer bütün ilimlere kendilerini uzak tutmalarındaki gaye, böylece İslâm-Doğmasını yabancı ve tehlikeli tesirlerden uzak saf tutabileceklerini zannetmeleriydi. Diğer ilimlerle nekadar çok ve derin uğraşılırsa, kendilerinin daha yeni olan inançlarının sarsılmasının daha kolay olacağından korkuyorlardı.

Hacı Kalfa[16] (Lexicon bibligr., I, 78) bilhassa şunuda ilâve ediyor ki, onları (Araplar) dini şevkleri nihayet o hale getirdiki kendileri tarafından yeni fethedilen memleketlerde buldukları

12. Hunke, S. 1967, s. 95.

13. Hunke, S. 1967, s. 95.

14. Kâtib Chelebi - (Trc. G. L. Lewis) - The Blance of Truth, London Newyork 1957, s. 24.

15. Kâtip, Çelebi - Mizan ül-Hak, İstanbul, 1656 S. 6.

16. Kâtip, Çelebi - Keşf-üz-Zünun, Maarif baskısı, I, 32,33.

arapça yazılmamış kitapların hepsini yaktılar.

İslâmın ilk devrelerine ait bu tasvir Kâtip Çelebi gibi 1658 de ölen biri tarafından çok geç bir devirde yapılmasına rağmen itiraf etmek lâzım ki fanatikliğin bir neticesi olan o zamanın dar görüşlülüğünü umumiyetle tam hakiki ve doğru bir şekilde tecessüm ettiriyor.

Diğer taraftan en eski hıristiyan kaynağı olarak Ebul Farac'ın (1225-1286) XIII. yüzyılda yazdığı Tarih-i Muhtasar-ül-düvel'de müslümanlar tarafından İskenderiye'de kitapların yakılmasına ait geniş malûmat olup buradan naklen bu rivayet doğu ve batı kaynaklarına aktarılmıştır. Bütün bu müelliflerin nakline nazaran İskenderiyedeki kütüphanenin Hz. Ömer zamanında yaktırıldığının doğruluğu inanılır gibi görünürse de, yakından tek tek iyice analiz edildiklerinde hakikatle bağdaşmayan, doğrulukları şüpheli bir durum arzeder. Asıl dikkati çeken şey en eski kaynağın müellifi Abd-el Lâtif'in İskenderiye'nin fethinden tam 520 sene sonra doğmuş olduğu, el-Kıfti'nin ondan 17 sene sonra, Ebul Farac'ında ondan 55 sene öldüğüdür. Yani İskenkeriye kütüphanesinin müslümanlar tarafından Hz. Ömer devrinde yakıldığına dair en eski 3 kaynağın müelliflerinin hepsi, bu yanma olayından en aşağı 520 sene sonra XIII. yüzyılda yaşamış olmaları, onlardan önce gelen ve İskenderiye'nin fethini en ince teferruatına kadar anlatan gerek islâm gerekse hıristiyan âlimlerinin kütüphaneden hiç bahsetmeyişleridir. Ayrıca müslümanlar tarafından yakıldığını iddia eden bu müelliflerin XIII. yüzyılda yani haçlı seferlerinin yapıldığı esnada yaşamaları, meşhur Orientalist Claude Cahen'nin 1968 de Almanca olarak neşredilen İslâm tarihinde belirttiği üzere, meşhur İskenderiye kütüphanesinin müslümanlar tarafından yakılması, haçlı seferleri esnasında müslümanları kötülemek kastıyla uydurulmuş bir efsane olduğu şeklindeki tezini ispatlar mahiyettedir[17].

Abd el Lâtif, İbn el-Kıfti ve Ebul Farac'ın bu yanma hadisesiyle ilgili haberlerini tek tek analiz etmeden önce XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ortalarına kadar İskenderiye kütüphanesinin yanmasıyla ilgili en mühim yayınlar ve risâlelere değineceğiz. Bunların çokluğu bu meselenin nasıl bir chemmiyete haiz olduğunu aksettirmesi bakımından önemlidir.

Bunlar içerisinde Orientalist Prof. Ludolf Krehl'in[18] (1825-1901) 1878 Eylûlunda Floransa'daki IV. İnternational Orientalistler kongresine verdiği "Über die Sage von der Verbrennung der Alexandrinischen Bibliothek durc die Araber" isimli bildiri (Communication) çok mühim olup, aradan 92 sene geçmesine rağmen hâlâ değerini kaybetmemiştir.

Meşhur Orientalist ve hekim Mr. Browne, Arabian Medecine isimli eserinin 1921 deki Camridge tab'ında İskenderiye kütüphanesinin yakılmasıyla ilgili daha geniş bilgi için L. Krehl'in bu bildirisini mehaz olarak gösterir.

L. Krehl'in, İskenderiye kütüphanesini müslümanların yakma haberinin aslı astarı olmayan bir efsâne olduğunu ispatlamaya çalışan bu tebliğini, Berlin'deki Freie Üniversitaet'in kütüphanesindeki arşivde bularak fotokopye-

17. Cahen, C. - Der İslâm I, vom Ursprung bis zu den Anfaengen des Osmanenreiches, Frankfurt, 1968, s. 128.

18. L. Krehl'in "Recueil des traditions Mohamétanes par el-Bokhâri. Text arabe" (3 Bde Leiden 1862/68) ve "Das Leben und die Lehre des Muhammed" (Tl 1. 1884) isimli iki eseri daha vardır.

Krehl, (Christoph Ludolf Ehrenfried) Meissen'de 29 Haziran 1825 de doğdu. Leipzigte 1869 dan itibaren Arabistik üzerine Ord. Professor ve Kütüphane müdürü (Oberbibliothekar) oldu. 15 Mayıs 1901 de Leipzigte öldü. İki oğlundan biri (onun adıda Ludolf Krehl) Heidelberg ve Berlin Patoloji enstitülerinde Direktörlük yapmış tanınmış bir Tıp Profesörü, diğeri de meşhur Komponist ve müzik teorikçisi Stephan Krehl'dir. (Der Grosse Brockhaus, Leipzig, 1931, Bd X, S. 375).

lerini yaptırdık. Hicri senesinde Mehmet Mansur Efendinin İstanbulda Tasviri Efkâr gazetesinde tefrika edilip sonradan Milâdi 1883 (Hicri 1300) senesinde kitap olarak basılan "Meşhur İskenderiye kütüphanesine dair Risaledir" isimli eseri bu alanda yayınlanmış bir Türkçe eser olarak şâyanı dikkattir. Manastırda doğan Mehmet Mansur Efendi iyi Rumca ve eski Yunanca bildiğinden Babıâli tercüme odasına tercüman oldu. Evkaf Nazırı Deli Raşid Beyin babasıdır. Şurâyı Devlet azalığından emekli olduğunda Gebzeye gitti. Gebze H. 1314 (1879) de ölüp orada Çoban Mustafa Paşa camii karşısındaki mezarlığa gömülmüştür[19]. Bu mevzu ile dikkate değer bir risale yayınlayan bu Türk müelliflerinin ruhu şadolsun. Bu risâlesinin 6. faslının 53, 54, 55 sayfalarında İskenderiye kütüphanesinin yanması ile ilgili kaynakları inceliyerek 63. sayfasında "İslâmdan evvel bu kütüphâne ve Museion imhâ edildiğinden" Avrupalıların ve Kâtip Çelebinin iddiası yersizdir der.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Butler[20], Breccia, Furlani[21], Casanova[22], gibi Avrupalı bilginlerde bu konu ile ilgili entrasan çalışmalar yapmışlardır. Göz hekimi olarak senelerce Mısırda çalışan şark lisanını öğrenen değerli Alman bilgini Max Meyerhof[23] bu konu ile ilgili yayınlarında İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer zamanında müslümanlar tarafından yakılmasını, İskenderiye'nin zaptından 600 sene sonra Hz. Ömerin dindarlığını yükseltmek kastıyla uydurulmuş bir efsâne olarak vasıflandırır.

1861 de Beyrut'ta doğan ve 1914 de Kahirede ölen Circi Zeydanın, Türkçeye Zeki Megamiz Bey tarafından Medeniyeti İslâmiye tarihi ismiyle tercüme edilen Tarihi Temeddenül İslâm eserinde bu konuyla ilgili kısımda yer almıştır. Circi Zeydan'ın 1900 yılında yayınladığı Tarih-i Mısrul Hadis yani "Yeni Mısır Tarihinde" yazdığı suretle, bu ikinci fikra yani yakılmaması fikrinde bulunduğunu bildirir. Fakat daha sonra islâmiyet ve medeniyeti İslâmiye tarihi hakkında araştırmalara devam neticesinde, gerçeğe hizmet maksadıyla, bir çok sebeplerden dolayı birincilerin yani Abdullatif-i Bağdad-i, Ebul ve Makrizi'nin fikir ve mütalaalarını isimlerini bildirmediği kimselerin ret ve cerh fikirlerinin üstün tutarak eserinin Medeniyeti İslâmiye Tarihi ismiyle Türkçeye yapılan tercümesinde hatta şu beyâna rastlanır:

"Evet Bağdat'lı Abdullatif'in bu ibaresi kısadır. Hususi bir surette olmuyarak bahse girmiştir. Bununla beraber yazının Ebul Faraç, diğerinden nasıl nakletmişse, o asırda inanılır itimada şayan bir me'hazden almış gibi sıhhatinden hiç şüphe etmediğini göstermiyormu"?[24]..

Böylece İskenderiye kütüphanesiyle ilgili yayınların kısa bir Histografisini verdikten sonra, meselenin esas analizine geçiyoruz. Buna önce:

a — Abdel-Latif, İbn el-Kifti ve Ebul Farac'ın İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer devrinde Amr İbn As tarafından yaktırıldığına dair haberlerin analizesiyle başlayıp, müteakiben,

b — Müslümanlar İskenderiyeyi fethettikleri zaman bu meşhur kütüp-

19. Bursalı M Tahir-Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1924, Cilt, 3. S. 147, 148.

20. Butler, A.J. - The Arab Conquest of Egypt. Oxford, 1902.

21. Furlani, G. - Sull'incendio della bibliothecadi Alessandria. Aegyptus. Bd. V. 1924.

Furlani, G. - Giovanni il Filoponi e L'Incendio della biblioteca di Alessandria. Bull. dela Soc. Archéol. d'Alexandrio. No. 21, 1925.

22. Casanova, P. - L'incendie de la bibliotheque d'Alexandrie par les Arabes, Paris 1923.

23. Meyerhof, M. - La fin de L'Ecole d'Alexandrie d'apres quelques auteurs arabes Archeion Bd. XV. Rom. und Paris, 1933.

Meyerhof. M. - Voraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre Ciba Zeitschr. 1942, S. 2964.

24. Circi, Zeydan, (Zeki Megamiz tercümesi), Medeniyeti İslâmiye Tarihi, İstanbul, 1329. Cilt 3, s. 74.

hanenin mevcut olup olmadığı meselesini inceliyeceğiz.

III — Abd el-Latif, İbn el-Kıftî ve Ebul Faraç'ın kütüphanenin müslümanlar tarafından yakıldığına dair verdikleri haberlerin analizi:

1162 senesinde Bağdadta doğan Abu Muhammed Abd el-Latif, meşhur Orientalist Silvester de Sacy tarafından tercüme edilen Mısır tarihinde, İskenderiye kütüphanesi'nin müslümanlar tarafından yakıldığına dair verdiği çok kısa mâlûmat, bu konuda en eski kaynak olduğundan öncelikle incelenmeye değer. Abd el-Latif'in bu haberini Silverter de Sacy'nin tercümesinden, arapçayıda iyi bilen L. Krehl,, Arapça aslıyla mukayese ederek şu şekilde tercüme etmiştir:

"Ich glaube, das dieses Gebaeude der Porticus war, wo ARİSTOTELES und Später seine Schüler Unterricht erteilten, und das dieses die Academie war, welche Alexander bei Gründung der Stadt erbaute, und in welcher die Bibliothek aufgestellt war, welche Amr İbn-al-As auf Befehl des Omar verbrennen liess."[25].

Bunun Türkçeye tercümesi[26] şöyledir: "Bu bina zannedersem, Aristotelisin, sonraları talebelerinin ders anlattığı Porticus (yani Kubbe altı) idi. Öbürüde İskenderiye şehrini kurduğunda, inşa ettirdiği Akademi idi ki, oradaki kütüphane Amr-al-As tarafından Ömer'in emri üzerine yaktırılmıştı." Bağdat'-ta Nizâmiye medresesinde Filoloji, Felsefe, Kimya ve Tıp tahsil etmiş olan İslâm müellifi Abd-el-Lâtif'in bu haberi, doğruluğundan şüphe edilecek bir takım tarihi yanlışlıklarla doludur. Zira bu haberde belirtildiğinin aksine olarak Aristo hiç bir zaman İskenderiye'de bulunmamıştır. Ayrıca İskenderiye'deki Museion'da İskender tarafından değil, sonraları Plotemaeus I. Lagi tarafından inşa ettirilmiştir.

Bu yakılma hadisesi en geniş olarak İbn-el-Kıfti (1172-1248) de anlatılır. Onun anlatışına göre İskenderiye fethedildiğinde, Ordu komutanı Amr Halife Ömer'e (bir mektupla) oradaki Yunanca kitapları ne yapacağını soruyor. O da, ona şöyle cevap veriyor: "Eğer onların içindeki Kur'anda varsa onlara ihtiyaç kalmaz, yok eğer onların içindeki Kur'andakinden başka şeylerse, o zaman zararlı olduklarından onların imha edilmesi gerekir."

O Zamanlar İskenderiyedeki hamamlar, bu kütüphanede bulunan Papirus üzerine yazılmış kitaplarla 6 ay ısıtılmış. Ayrıca bu hikâyesini İbn-el-Kıfti, Johannes Philoponos adında İskenderiye'li bir âlimle Amr İbn As arasında geçen bir konuşma ile süsler.

İskenderiye'nin Halife Ömer zamanında 640 ile 642 seneleri arasında fethinden 530 sene sonra 1172 de doğan İbn el-Kıfti[27] gerçi İslâm devri âlim adamları arasında mümtaz bir yeri varsa da bu haberi muhakkak rivayetlere isnat eden emin olmayan bir kaynaktan alarak yazmakla belki de evvelce söylendiği gibi Hz. Ömer'in dindarlığını düzeltmek kasdı ile uydurulmuş bir efsaneyi kitabına almak hatasına düşmüştür.

Zira bu haberde zikredilen ve Amr İbn-al-As ile konuşması nakledilen Jo-

25. Krehl, L. - 1878, s. 444.

26. Bu haber Circi -eydan'ın Zeki Megamiz tercümesinde şöyle tercüme edilmiştir. "Abdullatif bu husus hakkında aynen şöyle der: Amudussuvari'nin etrafında bu direklerden işe yarar bir takım kalıntılar gördüm ki, bunların bazıları sağlam, bir kısmı ise, kırık idi. Bu direklerin vaziyetleri, halleri gösteriyor ki, üzerinde vaktiyle tavan vardı. Bu direkler tavanı taşırdı Amudussuvari üzerinde bir kubbe mevcut idi ki, bu amuda istinat ederdi. Bu yerin Aristo'nun, kendinden sonra fırkasının ilimleri, fenleri tedris eylediği, talim ettikleri revak (kubbe altı) İskender tarafından İskenderiye tesis olduğu zaman inşa edilen ilimler evi Darül Ulûm olduğunu zannederim. Hz. Ömer'in izni ile Amr İbnül As'ın yaktığı kütüphane işte bunun içinde idi". El ifadet vel itibar S. 28.".

27. İbn el-Kıfti (1172-1248)-Tarih al-Hukama, Ed. J. Lippert, Leipzig, 1903 de yukarıda verilen İskenderiye Kütüphanesinin yanma haberi, S. 350 dedir.

hannes Philoponos, Max Meyerhof'unda belirttiği üzere İskenderiye'nin İslâm ordusu tarafındanHz. Ömer tarafından fethinden yüzyıl önce yazmıştır[28]. Böyle olunca Johannes Philoponos'un, Amr İbn-al As ile konuşması tamamen uydurma bir hikâye olarak ortaya çıkıyor.

İbn el-Kıfti'nin doğumundan 54 sene sonra Malatya'da (Melitene) dünyaya gelen ve ondan 38 sene sonra ölen Abul Faraç'ın El-Muhtasar-u fi-ed-Düvel isimli arapça olarak yazdığı siyasi Tarih Muhtasarında aynı İbn el-Kıfti de zikredileni İskenderiye kütüphanesinin yanması ile ilgili hikâye zikredilir. Abul Faraç'da gene Johannes Philoponos (Gramatikçi olarak tanınır) ile Amr arasında geçen konuşmayı zikreder. Johannes Philoponos Amr'den İskenderiyenin kıraliyet hazine dairesinde mühürlenmiş şeylerden istifade etmek istediği söyler. Amr da oradaki hangi şeylerden yararlanmak istediğini sorar. O da, Kıraliyet hazinesindeki felsefi kitaplardan yararlanması arzu ettiğini beyan eder.

Amr,da bunun için Halife Ömer İbn-al Khattab'ın müsaadesi lâzım geldiğini söyler. Sonra, o da vaziyeti Ömer'e bildirir. Ömer'de, gene İbn-el-Kıfti de belirttiği üzere, eğer o kitapların içinde olan Kur'anda varsa, onlara ihtiyaç kalmaz, yok eğer onların içinde Kur'andakinden başka şeyler varsa o zaman zararlı olduklarından imhası gerekir" der(*). Bunun üzerine kitaplar İskenderiye hamamlarına dağıtılarak altı ay müddetle yakılır.

Görüldüğü üzere Abûl Faraç'daki yakılma hikâyesi İbn el-Kıfti'deki gibi'dir. Gene İskenderiye'nin zaptından yüz sene önce yaşayan Johannes Philoponos, o devirde yaşamış gibi gösterilerek Amr ile aralarında geçen uydurma konuşma geçmektedir. Hemen hemen ayni çağda yaşayan İbn el-Kıfti ile Abûl Faraç'ın bu haberi muhakkak ki daha eski bir kaynaktan almış olmaları gerek.

Yalnız çok garip olan taraf; Belâdsurî, İbn Abd-al Hakam ve bunun gibi daha eski devirde yaşamış islâm yazarlarının eserlerinde İskenderiye'nin Hz. Ömer devrinde fethi o zamanki İskenderiye şehri en ince teferruatına kadar zikredilmesine mukabil, İbn el-Kıfti ve Ebûl Faraç'da anlatılan kütüphanenin yakılma hadisesinden hiç bahsedilmeyişidir.

Bilhassa nazarı dikkati çeken bir nokta da, evvelce zikredilen İskenderiyedeki Kütüphanenin Hz. Ömer zamanında yakılmasıyla ilgili haberin, Abûl Faraç'ın Süryanice yazdığı Maktebhanuth Zabhne[29] isimli büyük eserinde değilde; ölümünden kısa bir zaman önce bu eserden özetliyerek arapça yazdığı "El-Muhtasaru Fi-ed-Düvel" adındaki eserinde yer almasıdır. Zeki Magamiz beyin, Circi Zeydan tercümesinde de, Abûl Faraç'ın bu eserinin 1890 senesi Beyrut baskısında yanma hadisesine ait kısmın bilinmiyen bir sebeple çıkarıldığına işaret edilmektedir. (Zeki Magamizin Circi Zeydan tercümesi, Cilt, 3, S. 77, not 1).

---

28. Meyerhof, M. - Ciba Zeitschr. 1942. S. 2964.

Furlani, G. - Giovanni il Filopono e L'incendio della biblioteca di Alexandria. Bull. de la soc. Archéol. d'Alexandrie. No: 21. 1925. G. Sarton'un meşhur eserinin birinci cildinin 421. sahifesinden Johannes Philoponnos'un VI. Yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşıldığı gibi "Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker" isimli eserin 1931 baskısının 3 ncü cildinin 441 ve 442. sayfalarından J. Philoponosun miladi 470 senesinde Caesarea'da doğarak, 540 senelerine doğru İskenderiyede öldüğü belirtilmektedir.

(*) "Halife Ömere atfolunan yukarıdaki sözler, Saint-Ambroise'nın, din karşısında ilmin değeri hakkındaki sözlerini pek çok andırmakta olması dolayısıyla, bir Hıristiyan din ulusu olan Edûl Faraç İbn-ül İbri = Barhaebraus) tarafından pek beğenilmiş olsa gerekir." (Adıvar, A. - Terih boyunca ilim ve din, İstanbul, 1969 (İkinci Baskı) S. 103.)

29. Abûl Faraç'ın Makhthebhanuth Zabhne, eseri Süryanice'den Ernest A. Wallis Budge tarafından İngilizceye çevrilerek 1932 yılında İngilterede Oxford Üniversitesi basımevinde basılmıştır. Bu İngilizce tercümeden de Ömer Rıza Doğrul, eseri Türkçeye çevirmiş olup, I. Cildi 1945 te, II. cildi de 1950 de Ankara TTK tarafından neşredilmiştir.

Gerçi yangın haberini Abûl Fraç'ın Süryanice eserinde değilde, bu olay arapları ilgilendirdiğinden arapça eserinde zikrettiği iddia edildiyse de, bu hal gene göze batacak kadar nazarı dikkati çekmektedir.

Ayrıca, Mezopotamya'da Hulâgû zamanında Jakobi kilisesinin patrikliktен bir aşağı rütbesine haiz bir hıristiyan papazı olan yahudî asıllı hekim Aaron'un oğlu Abûl Faraç'ın (Gregoirus Bar Hebraeus), İskenderiyedeki kütüphanenin yakılmasından yalnız arapça eserinde bahsetmesine mukabil, Eutychius gibi ondan çok önce X. yüzyıl başında, İskenderiye'de Patrik olan bir Hıristiyan papazının eserinde İskenderiye'yi etraflıca anlatmasına mukabil, çok mühim bir hadise olması lâzım gelen oradaki kütüphanenin islâm fütuhatı zamanında yakılmasından bahsetmemektedir. Ayni şekilde Hiristiyan olan al-Makin'de İskenderiye'nin İslâm devrinde fethini en ufak detayına kadar anlatmasına mukabil, kütüphanenin Amr tarafından yakılmasından hiç bahsetmemektedir.

Eğer Abûl Faraç'ın İskenderiyedeki kütüphanenin yakılma hadisesini yanlışlıkla başka bir yerdeki yakılma hadisesiyle karıştırıp yazmadıysa,[29]a islâmiyete ait hadiseleri negatif şekilde tahrif eden ilmi kıymete haiz olmayan bir Bizans kaynağından bu haberi almış olması da düşünülebilir.

Zira bazı geç devir müverrihlerin de, İran'ın Sâ'd İbn Vakkas tarafından Hz. Ömer devrinde zaptında orada çok sayıda kitaplar bulunduğunu, Sâ'd'da Hz. Ömer'e bu kitapların ne yapılacağını sorar, o da kitapların ya suya atılmasını veya yakılmasını emreder.

Gerek İbn el-Kıfti'nin, gerekse Abûl Faraç'ın İskenderiyedeki kütüphanenin yakılmasıyle ilgili haberlerinde, İskenderiyenin 4000 hamamının, bu kitapların yakılmasıyle 6 ay ısıtıldığı gibi, çok mübâlaalı bir durum görülür. Kutb ad-Dîn'de aynı mübâlaalı tarzda Bağdat'taki kütüphanenin Hulâgû tarafından mahfedilmesini anlatmaktadır. Bu habere göre "Hulâgû kitapların Dicle nehrine atılmasını emretmiş. Bu kitaplar o kadar çokmuş ki, dicle üzerinde bunlardan bir köprü hasıl olmuş; atlı ve yayalar bunun üzerinden geçer imiş, bu kitapların yazılarının mürekkebinden Dicle'nin suyu siyaha boyanmış.

Böyle mübâlaalı hikâyeler, bunlara tarihi hakikat olarak bakılmasını zorlaştırmakta, ayrıca Amr-İbn-al Asîn İskenderiyeyi fethettikten sonra, Hz. Ömer'e yazdığı mektubun büyük bir kısmı elde mevcut olup, bunda Amr Ömer'e İskenrediyenin zenginliğinden, 4000 sarayından, 40.000 yahudisinden v.s. bahsediyor, (kütüphane zikredilmiyor) ve Arapların bu hazineleri yağma etmek istediğine değinerek Ömer'den emirlerini beklediğini yazıyor. Cevabında İskenderiye'nin yağma edilmesi ve eserlerin tahribine taraftar olmadığını belirtiliyor ki, bu İskenderiye **kütüphanesinin yakılmasıyle ilgili hikâyelere bir** tenakûz teşkil etmektedir[30].

Ayrıca Amr'ın mektubunda İskenderiye'nin diğer eserlerinden bahsedilmesine mukabil kütüphaneden hiç bahsetmeyişi de manidar'dır. Eğer Amr'ın Halife Ömer'e İskenderiye kütüphanesi ile ilgili ikinci bir mektup yazdığı kabul edilse bile, buna gelen cevabı Amr'ın eline geçebilmesi kadar uzun zaman Amr Mısır'da kalmamıştır[31].

Ayrıca Abûl Faraç'ın anlattığı yangın hadisesinin islâm fethi sırasında

29.a "Müslümanların İskenderiyeki kütüphaneyi yakmalarına ait haber herhalde müslümanların Caesera'yı fethetmeleri esnasında oradaki kütüphaneyi yakmalarına ait hatıraya istinat etse gerektir." diye "Propyläen Weltgeschichte" de bir kayıta rastlanıyor. Güstav Edmund von Grünebaum - Propyläen Weltgeschichte, Berlin - Frankfurt - Wien, (1963), 5 Cild. (Der İslâm), s. 61

30. Krehl, L. - 1878, S. 449; Arnold. Chrestomathia arab. s. 145. Ewald, Zeitschrift für d. Kunde d. Morgenl. 3, 349.

31. Krehl, L. - 1878, S. 450.

olduğunu reddeden Eduard Gibbon, L. Krehl ve Max Meyerhof tarafından, İskenderiyedeki kütüphanenin, İslâm fütühatı esnasında zaten mevcut olmadığı yani daha evvel ortadan kalktığı ileri sürülmüştür [31]a. Bu durumu aydınlatmak için İskenderiye ve oradaki kütüphane ile Museion'un tarihini incelemek yerinde olur.

IV — İSKENDERİYE'NİN (ALEXANDRİA) ŞEHRİNİN KURULUŞU VE BU ŞEHİR İÇİNDE MEŞHUR KÜTÜPHANE İLE MUSEİON'UN YERİ.

Antik devir şehirlerinden İskenderiye'nin kuruluşu, meşhur Mekadonyalı büyük İskender'in Mısır'ı feth ettiği zaman, Nil deltası ile Mareotis gölü arasındaki eski Rhakotis isimli balıkçı köyünün bulunduğu mevkide büyük bir şehir kurmak istemesi ile olmuştur. Şehrin inşasında o devrin meşhur Yunan Mimarı Deinokratesin projesi esas tutuldu. Sonraları, Ptolemeler ve Romalı imparatorlar zamanında İskenderiye büyük abidelerle zenginleşti ve Antik devrin en büyük kültür merkezlerinden biri haline geldi.

Strabon şehrin genişliğini 5-6 kilometre olarak vermektedir. Şehrin kapladığı sahanın 1/3 ilâ 1/4 nü umumî toplantı yerleri, Kıral sarayları ve parklar teşkil etmekteydi. Diodoros şehirde 300.000 hür İskenderiye hemşehrisinin meskûn olduğundan bahsetmektedir ki, esirler ve diğer sakinleriyle şehir nüfusunun 1 milyonun üstünde olduğunu kabul etmek gerekiyor. Dünyanın en geniş caddeleri olarak addedilen caddelerinin genişliği 30 m. idi. Şehirdeki yapıların ahşap olması menedildiğinden, evler bile taştandı. Yanlış olarak ilk önce Romalılarda görüldüğü zannedilen taş kubbe konstrüksiyonlarının burada büyük binalarda kullanıldığı bazı mimarlık tarihçilerince ileri sürülmüştür[32].

Şehrin mimari güzelliği yanısıra, kuruluşunda pratik işe yarayan ve şehir sağlığının düşünüldüğü o zamana göre örnek bir inşa plânının tatbik edildiği görülür. Kanallardan müteşekkil bir ağ bütün şehri kaplamakta ve Nil'den suyu evlerin su hazinelerine kadar getirmekte idi. Pharus adasında inşa edilen İskenderiye feneri, dünyanın 7 harikasından biri olarak gösterilir. İnşası 20 yıl süren bu deniz fenerinin, M. Ö. 280 de Ptolemaios II Philadelphos zamanında tamamlandığı bilinmektedir. Işığı, konkav metal ayna vasıtasıyle yansıtarak denizden 30 km. ötesine kadar aydınlık verebilen bu deniz feneri, Ptolemelerin ve hellenistik devrin teknik kabiliyetlerinin şâhikası olarak tebaruz eder. 130 m. yüksekliğindeki bu fener araplar tarafından Manara olarak adlandırılmış, minâre isminin de buradan geldiği iddia edilmiştir. İslâm müelliflerinin eserlerinde İskenderiye fenerinin tasvirlerine rastlanır. Bu tasvirler bu dünya harikasının M.S. 796 senesindeki depremden veya XIII. yüzyıldaki tamamen ortadan kalkışından öncelerine aittir[33]. Bu fenerin beyaz temel taşları, 1898 senesinde Doğu Limanının batıkolunu koruyan Fort Kait Bey'de kullanıldığı tesbit edilmiştir.

Liman inşası o zamana göre su mühendisliği sanatının bir şaheseridir. İskenderiye fenerinin Konkav aynası aynı zamanda düşman gemilerinin, güneş ışığının teksifiyle yakılmasına da yara-

31.a Üstadımız sayın O. Prof. Dr. Süheyl Ünver'de 1967 de yayınladığı İskenderiye Kütüphanesinin yakılmasıyla ilgili makalesinde, Kütüphanenin İslâm fethinden çok önceleri müteaddid defalar yandığına temas etmektedir.

[Ünver, S. - 21 Asır önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi, Istanbul, 1967, İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, Cild 29, Sayı 4, Sene 1966 dan Ayrı baskı, S. 791, 793.]

Ayrıca "Der Grosse Brockhaus", 1928, S. 275 (Alexandrinische Bibliothek Maddesinde de) İskenderiye Kütüphanesinin islam fethinden önce zaten müteaddit defalar yandığı bu sebebten müslümanların bu işi yapmalarının imkân dahilinde olmadığı belirtilir.

32. Lübke, W. Geschichte der Architektur, Leipzig, 1870, s. 152.

33. Mac Kendrick, P.: Hellas, Steinernes Erbe, Wiesbaden 1965, S. 286.

dığından, Liman deniz istilasına karşı korunmuş vaziyette idi. (Şekil- 1, 2). İskender devrinde yapılan yapılar arasında, Poseidon mâbedi, Tiyatro, Stadium, Hippodrum, mahkeme binası ile Gymnasium sayılmakta. Kral sarayının bulunduğu tepe Ptolemeler zamanında genişlemiş ve bir daha imar edilmiştir. Ptolemaeus Soter, İskender için Soma denilen bir anıt kabir yaptırmıştır ki, sonraki krallarda orada gömülmüşlerdir. Bu Anıtkabirde İskender altından yapılmış pırlantalarla (Diadem) süslü bir lâhitte metfun olduğu rivayet edilir. M.S. I. yüzyılda bu altın lâhit bir cam lâhite tahvil edilmiş. Hatta 1850 de de Schlizi isimli biri de bu cam lâhiti Kahirede tren istasyonuna yakın bir Caminin mimberinde görmüş[34].

İskenderiyedeki Saray Kompleksinin M.Ö. 26 senesindeki durumundan Strabon bahsetmektedir. Saray mıntıkası (Limanını güney, güney doğusunda) inşaası Ptolemaios II (285-246 M. Ö.) zamanında başlar. Saray duvarları içerisinde bir botanik bir de hayvanat bahçesi vardı. Bu bölgede bir antik Satirikçinin dediği gibi "İlhamların kafesi" Museion ile meşhur kütüphanede yer almaktadır. Bu meşhur kütüphane İslamiyetten çok önce M.Ö. 47 senesinde Julius Caesar'ın Mısır'a girişinde yapılan savaş esnasında yanmıştı[35].

Ortadan kaybolan eski İskenderiye şehrinin 1866 senesinde Napoleon III ün emriyle plânı yapıldığında eski caddelerden 15 km. uzunluğunda caddeler ile şehir duvarları hala durmaktaydı.* Şimdi modern İskenderiye şehri tamamiyle antik şehir üzerini kaplamış vaziyettedir. (Bak: Şekil. 3, 4). Vice-Amiral Durand Viel tarafından 1935 de Pariste neşredilen "Les Campagnes Navales de Muhammed Aly et İbrahim" isimli eserde İskenderiyenin Türk hakimiyeti devrine ait kıymetli resimler vardır. [35]a (Şekil: 6, 8).

İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİ İLE MUSEION'UN TEŞKİLATI VE İLMİ KARAKTERİ.

Meşhur İskenderiye kütüphanesinden ortada kalan yegâne yadigâr, 1848 senesinde bulunan, Dioskorides'in eserini hâvi 3 yazı tomarlarının bulunduğu taş blokun'dan ibarettir.

Materia Medica eseri sahibi Dioskorides ise bu Diokoridesden başka biri olup, kütüphanenin Julius Caesar devrinde mahvından sonra yaşamıştır[36].

Museion'dan arta kalan ise bir hatip'in heykelinin alt kısmından ibarettir.

İskenderiye kütüphanesi ile Museion hakkında bilgiler azda olsa, antik devir müelliflerinin eserlerindekilerden ibarettir. Peristyl'li Museion, toplantı salonları,dünyaca meşhur kütüphane, üyeleri bir manastır düzenindeki gibi beraber yaşayan ve masrafları Kıral tarafından karşılanan bir ilimler akademisinden ibâret bu büyük yapı komplexi muhakkak ki antik devrin en büyük ilim merkezlerinden biriydi.

Hatta Museion dünyanın en eski Anatomi enstitüsü ile bir de pek meşhur rasathaneye malikti[37]. İki tane sütunlu halle mevcuttu ki, birinde gezinilir, diğerinde ise oturulurdu. Ayrıca âlimler için büyük bir yemek salonu mevcuttu ki orada ilmi münakâşalar

34. Mac Kendrick, P. (1965) s. 282.

35. Mac Kendrick, P.: (1965) s. 282.

[*] İskenderiyenin P. Blomfield tarafından yapılmış haritası için bk. Bulletin de la Societe Archeologique d'Alexandrie, No. 8, 1905; Description de l'Egypte, Etat Moderne, II (2. kısım), 270, v.d. 1800 de İskenderiyenin tam bir tasvirini ihtiva eder, levhalar 84-91, harita 1: 10 000, manzara ve plânlar için ayrıca Antiquite es II.

35a. Evliya Çelebi Seyahatname X., S. 668 v.d. de İskenderiyenin XVII asır ortalarına ait etraflı bir tasviri vardır. Ayrıca bk. Rhuvon Guest - İskenderiye, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1950, Cild 5, s. 1084 - 1088.

36. Mac Kendrick, P.: (1965) s. 284.

37. Strabo, 14, 4, 13 (674); 17, 1, 8 (794.
Aristonikos F Gr. Hist. III. C. Nr. 633; I. Nr. 53 Fxm. 2.

eksik olmazdı. Hellenistik İskenderiye ye tahsile yabancı ülkelerden gelen talebeler, Museion'da parasız olarak tahsil ederlerdi[38]. Ptolemaeus I. Lagi zamanında tesis edilen İskenderiye Kütüphanesi hakkındaki malûmat, Museion'dan biraz daha fazlacadır. Euergetes I (A.C. 247-222) zamanında İskenderiye en parlak zamanına erişir. 235 senesinden itibaren İskenderiye kütüphanesi Müdürü olarak Eratosthenes görülür ki, onun zamanında fikri ve tabii ilimler arasındaki denge sağlanmıştır. Sonradan halefi olan Bizanslı Aristophanes ile Museion'da beraber çalışmışlardı. Archimedes'in arkadaşı olarak bilinen Astronom Konon, Samos'dan çetin bir yolculuğa katlanarak İskenderiye'deki bu ilim merkezine gelmiştir[39]. (Şekil: 9).

Kıral tanınmış hekim CHRYSERMOS'U Tıp kurumu başkanlığına ve Museion'un Kurator'luğuna getirince, İskenderiye Tıp mektebi büyük bir gelişme kaydetmişti. Bu meşhur hekimin anatomik çalışmaları bu zaman, ptoleme sanatınada tesirler icra etmekten geri kalmamıştır[40].

İlk zamanlarda İskenderiye Kütüphanesindeki yazma kitap tomarları sayısının 200.000, Kallimachos devrinde 500.000, Julius Caesar zamanında yazmasından önce ise 700.000 oluşuna dair rivayetlerde biraz mübalâğada olsa, gene o zamana göre bu kütüphanenin haşmetini göstermesi bakımından önemlidir.

Ptolemasios III den itibaren Mısır'a gelen seyyahların yanlarındaki kitaplar devlet tarafından zorla ellerinden alınarak İskenderiye kütüphanesine verilirmiş.

İskenderiye kütünhanesinin büyüklüğünden ziyade, onu teşkil eden tercüme kısmı ile katalog kısmı daha ehemmiyetlidir. Tercüme kısmının bu kütüphanede yer almasında maksat, o zamanki bütün dillerdeki eserlerin hepsini toplayarak Yunanca'ya tercümelerini yaparak bu ilim merkezinde toplanmasını sağlamaktı. Bu tercüme işlerinde kimlerin çalıştığı bilinmemektedir. Birçok eski Mısır eserlerinin, oradaki mausevi Synagog (havaların) da larında yapılanlarından daha kaliteli yapıldığı hatta eski İran eserlerinden belki de Avestanın tam metninin ve birçok eserlerinin tercüme edildiği imkân dahilindedir[41].

İskenderiye kütüphanesinin kataloğunu Kallimachos, Lykophran ve Pleuronlu Alexander ile beraber çalışarak kıralın emri üzerine yapmıştı.

Pinakes denilen bu Kallimachos'un Kataloğu 12 kısımdan ibaretti. Altı kısmı Nazım eserlere, 5 kısım nesir eserlere, son kısmı ise karışık eserlere ayrılmıştı.

İskenderiye kütüphanesinin şark veya Yunan menşeli olup olmadığı meselesi münâkaşalıdır. Van Rooy İskenderiye kütüphanesinin, şarkın pişmiş tuğla üzerine yazılmış tabletlerden ibaret kütüphanesiyle hiçbir ilgisi olmadığı saf Yunan-Makedonya Kütüphanesi olduğunu ispata çalışmıştır[42]. Ama bu kütüphanede eski Mısır medeniyetinin tesirlerini inkâr etmek zordur. Oradaki toplanmış eserlerin, Mısır'da kullanılagelen Papyrus üzerine yazılmış olması da manîdardır.

İskenderiye'deki hiristiyan Tıp okulunun kurucularından sayılan Flavius Clemensin, M.S. 200 senesinde yazdığı-

38. Schneider, Carl - Kulturgeschichte des Hellenismus, München, (1967) s. 536.

39. Schneider, Carl (1967) s. 515.

40. Schneider, Carl (1967) S. 516.

41. Schneider, Carl (1967) S. 536.

42. Van Rooy, C A.: Die Probleem van die oorsprang von die groot Alexandrynse Bibliotheek. Acta classica I (1958) 147-161. Ayrıca şu eserlerde İskenderiye Kütüphanesi hakkında malûmat vardır:

PARSONS, E. A.: The Alexandrian Library, 1952.

AWAND, G.: The Alexandrian Library, 1965.

PEREMANS, W.: Bibliotheek en bibliotheecarissen the Alexandria. Scrinium Lovanese, 1961, 78-88.

na göre, Mısır'da eski sülalenin başlangıcından önceki devirlerde eski Mısır'lı Rahipler bütün ilimleri 42 mukaddes kitap'da toplanmışlardır ki, bunladan altısı Tıp ilmine aitti. Bu 6 kitap'da Anatomie, Physiologie, ilâçlar ve Cerrahi hakkındaki bilgiler toplanmıştı[43]. Önce Flavius Clemens'ın bu anlattıkları masal zannedilmişsede, 1873 yılında Alman bilgini Georg Ebers, sonraları kendi adıyle anılan " Papyrus Ebers'i" 1862 yılında bir mumyanın bacakları arasında sokulu bulan bir araptan satın alıp, bunun en geç M.Ö. 1555 senesinde yazılmış olan, belki de Flavius Clemens'in bahsettiği eski Mısır'ın Tıbba ait Mukaddes kitabından çıkarılmış bir kopye bulduğuna inararak Almanyaya döndü. Onu iki sene sonra Leipzig'de 2 cilt halinde yayınladı.

Böylece görüldü ki, Yunanlılardan çok önceleri eski Mısır'da Tıp ilmi doğmuştu. Flavius Clemens'in M.S. 200 senesinde hâlâ eski Mısır'ın mukaddes Tıp kitaplarından bahsetmesi de İskenderiyedeki Tıp okulunda ve kültür merkezindeki eski Mısır eserlerinin hâlâ tesirini icra ettiğini göstermesi bakımından enteresandır[44].

Ptolemaeus, I. Lagi (A.C. 360-283) zamanında tesis edilen İskenderiye Kütüphanesinin, oğlu Ptolemaeus II Philadelphus tarafından M.Ö. III. yüzyılın başında genişletildiği ve Museion'un bu devirde meşhur ilim merkezi haline geldiği görülür. Antik devirde hellenistik Suriye'de Nisibin ve Edessa (Bugünkü Urfa) nın da birer büyük ilim merkezi haline geldiği görülürsede, İskenderye'yi hiç bir zaman şöhret bakımından geride bırakamamışlardır.

İskenderiyedeki Museion'un Kütüphanesinden başka, Tertuillianın şüpheden âri şaharetine göre Serapis Templindeki Serapeum Kütüphanesi ve Sebastium kütüphanesi gibi kütüphaneler M.S. III. yüzyılda hâlâ mevcuttular[45].

Euergetes II (146-117 M.Ö.) zamanında İskenderiyedeki sanatkâr ve âlimlerin sürülmesiyle eski parlak devrinin sönmeye başladığı görülür.

Euergetes II den Julius Caesar zamanına kadarki kütüphane ve Museion'un tarihine ait haberler hemen hemen hiç yok gibidir. Amma M.Ö. 47 senesinde Julius Ceasar zamanında Museumun yanması ve orada saklanan kitapların büyük bir kısmının bu yangında mahvolmasına dair verilen tarihi malûmat çok mühimdir[46].

İskenderiyeyi bu yangından biraz sonra M.Ö. 24 senesinde ziyaret eden STRABO, şehrin güzelliğini uzun uzadıya anlatırsa da, İskenderiye kütüphanesinden hiç bahsetmez. Yangındaki hasarın hemen yerinin doldurulamadığı imkân dahilindedir.

Diocletian'a ait Biyografik eserinde Sueton, bu Roma imparatorunun İtalyan kütüphanelerinin eksiklerinin Alexandriyadaki kütüphanedeki eserlerin kopye el yazmaları ile doldurulduğunu yazması, Alexandrianın sonları tekrar canlandığını gösteriyor.

M.S. III. yüzyılda Caracalla zamanında Museion ve kütüphanenin zengin vakıflarının ve oradaki âlimlerin maaşlarının kaldırılmasıyla[47] İskenderiye tekrar sönmeye başlarsa da Alexander Severus zamanında tekrar oradaki akademinin canlandığı görülür.

Son olarak Suidas'ın haber verdiğine göre M.S. 390 senesinde İskenderiye'deki Museion'un mevcut olduğu tesbit edilebiliyor. Ama M.S. IV. yüzyı-

43. Thorwald, Jürgen - Macht und Geheimnis der frühen Aerzte, München - Zürich (1962), S. 43. 44.

44. Fournier, R. - La Médecine Egyptienne des Origines a L'école d'Alexandrie, Bordeaux, 1933. s. 4.

45. Krehl, L. - 1878, S. 451.

46. Krehl, L. - 1878, S. 452.

47. Von Brunn, W. -Kurze Geschichte der Chirurgie, Berlin 1928, s. 74.

lın son yıllarında İskenderiyedeki Kütüphanenin çok zarara uğradığı veya ortadan kalktığı Max Meyerhof tarafından ileri sürülüyor.

Hiristiyanlarla eski Yunan dinine bağlı olanlar arasındaki savaşta 366 senesinde İskenderiyedeki Caesareums', 391[48] veya 398,[49] senesinde hiristiyan patrikinin kıştırtması üzerine İmparator THEODOSİUS zamanında meşhur Serapeum kütüphanesi mahvedildi. Filozoflar bir zaman içi n İskendireyiyi terk etmek mecburiyetinde bırakıldı Krehl[50] e göre M.S. 389 senesinde büyük Theodisius zamanında İskenderiyedeki Kütüphaneye bağlı Serapis Ma'bedi bir hiristiyan kilisesine tahvil edildi. Bundan sonra İskenderiyedeki Museum ve Kütüphanenin tekrardan canlanıp canlanmadığı ve kütüphanenin tamamen ortadan kalktığı yahutta Constantinopele taşınıp taşınmadığı meselesine gelince; Krehl[51] Theodesius II zamanında İstanbul'da (Constantinopel'de) M.S. V. yüzyıl başında tesis edilen kütüphanenin, kitaplarının büyük kısmının Mısır'da ve Anadoludaki kütüphanelerin kitaplarının toplanmasıyle tesis edildiğini ileri sürmektedir.

Ayrıca von Brunn da, İskenderiyedeki Kütüphaneyi teşkil eden yazma eserlerin Papyrus gibi gayet dayanıksız ve nazik bir Material üzerine yazılmasından, Nil deltası gibi nemli bir bölgede bunların uzun zaman muhafazasının titiz bakıma rağmen imkân dahilinde olmayışı, bu kütüphanenin ortadan kalkmasına harplerden daha büyük bir amil olmuştur der[52].

İslâm kültürünün Avrupa'ya tesirleri üzerine "Allah's Sonne Über dem Abendland (= Avrupa üzerinde Allah'ın güneşi) isimli eser sahibi Sigrid (HUNKE'de 642 de müslüman ordusu İskenderiyeyi aldığında orada eski büyük Museion un yanındaki kütüphanenin mevcut olmadığını belirtmektedir[53]. Bu görüşüne isbat olarak M.Ö. 48 senesinde İskenderiyenin Julius tarafından muhasarasında Museion un meşhur kütüphanesinin büyük bir kısmının yandığını göstermektedir. Gerçi Kleopatra yanan kitapların bir kısmını Pergamondaki kütüphaneden* tedârik ederek, büyük bir kaybı kapamaya çalışmışsa da, sonraları M.S. III. yüzyılda hiristiyanların kütüphaneyi mahva çalışmalarına işaret etmektedir. Hiristiyan Patriği Museion'u kapatıyor ve oradaki âlimleri sürüyor.

Sigrid HUNKE'ye göre M.S. 366 da İskenderiyedeki Caesareum İmparator Valens zamanında kiliseye çevriliyor,

48. Max Meyerhof- Ciba Zeitschr. 1942, Nr. 85, s. 2964.

49. V. Brunn, W. - 1928, s. 74.

50. Krehl, L.- 1878, s. 453

51. Krehl, L.- 1878, s. 453.

52. Von Brunn, W. 1928, s. 74, 75. İslâm ülkelerinde, IX yüzyıldan itbaren kağıdın kullanılışına kadar Papirus kullanılmıştı. Eski devirlerde Mısır'da ve diğer kültür çevrelerinde Papirus kullanılırdı. Musa'nın Tevratı dahi papirus üstüne yazıldığı için tahtadan yapılmış tabut içinde omuzlarda taşınırdı Bu yazı materiali-

ne verilen "papirus" adı M.Ö. 300 senesinde ilk önce görülmektedir. Manasıda; bu Firavun adına imâl edildiğinden, Pyros hecelerinde Firavunlara verilen "Pharao" adı gizli olduğundan, Firavun adına yapılan kağıt demektir. Eski Yunanlılarda papirus'u Fenikelilerin Byblos (Fenikece adı Gubla) limanından aldıklarından, İncile verilen "Bibel" ismi ile kütüphaneye verilen Bibliothek isminin, bu Bylos'dan geldiği ileri sürülür.

53. Hunke, Sigrid-Allahs Sonne über dem Abendland, Stuttgart, 1967, s. 189.

(*) Pergamon (Bergama) Kütüphanesi, İskenderiyedeki kütüphaneden sonra en zengin kütüphane idi. Mısır kıralı Ptolemaios V. (205-180 M.Ö.), Bergamadaki kütüphanesinde, Kıral Eumenes II zamanında artan Papirus üzerine yazılmış kitapların çokluğunu kıskanarak, Anadoluya Papirus ihracatını durdurmuştu. Bunun üzerineKıral Eumenes II, Bergamada başka bir yazı materilinin imalini gerçekleştirmişti. Buna Pergamon'dan galat olarak Perfament (Parşömen) denilmişti. Pergament deriden imal edildiğinden papirus'dan daha dayanıklı idi. Yalnız imâli adi deri yazı materalinden bambaşkaydı: Deri yıkanıp kıl ve yağından arındıktan sonra, günlerce kireç kuyusunda kirece yatırılır Bilâhare bir çerçeveye gerilerek iki yüzünden de keskin bıçakla iyice kazınır. Bir yaş bezle nemlendirilerek üzerine tebeşir tozu ekilir, sonra Bimsstein'le (sünger taşı) oğulur. Böylece öküz, koyun, keçi, eşek, domuz derisinden dahi Pergament (= Parşömen) imâl edilirdi. En yüksek kaliteli Pergament ise, anarahminden doğmadan önce alınan ceylan, dana, koyun ve keçi yavrularının derisinden yapılanı idi. Pergament papirustan daha dayanıklı olduğu gibi her ikiyüzüne daha temiz yazı yazılması ve renkli resim yapılmasına imkân verecek kalitede idi. [Vom Amulette zur Zeitung, Stuttgart, 1969, s. 77-783, [54] Hunke, s. 1967, s. 198.

kütüphanesi yağma edilip, yakılıyor, oradaki filozoflar Sihirbazlık ve büyücülükle itham edilerek takibe marûz bırakılıyor. M.S. 391 senesinde İmparator Theodorsius'dan müsâde çıkartarak İskenderiye Patriği Theophilus antik devrin büyük ilim merkezi Serapeion'u imha ettiriyor ve onun meşhur kütüphanesini ateşe veriyor.

Antiochien'in patriği Severus"un arkadaşının itiraflarına göre, her ikisi 5. yüzyılda İskenderiyedeki antik ilim adamlarının takib ve oradaki antik ilim müesseselerinin mahvıyla çalışan hiristiyan yeraltı teşkilâtında gençlik yıllarında bilfiil vazife görmüşlerdi. Böylece Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarında eski antik devrin kültür müesseselerinini mahvı hiristiyan taasubuyla büsbütün körükleniyor M.S. 529 senesinde Atinadaki antik devir Filozoflar Okulu kapatıyor. 600 senesinde Roma'daki İmparator Augustus'un tesis ettikendileri için benimsemeye çalıştılar[54].

V — SONUÇ:

Böylece, İslâm fethi devrinde İskenderiye'deki Kütüphanenin ortadan kalkmış olması imkân dahilinde olduğundan, yok olan bir şeyin Hz. Ömer zamanında yakıldığını kabul etmekte imkânsızdır[55]. İskenderiyeyi zapteden araplar oradakileri mahvetmek yerine, Tıp Tarihçisi BRUNN'un ifadesine göre, orada buldukları eski antik ilmi kendileri için benimsemeye çalıştılar[56].

İbni Abi Usaibia (1203-1269) nın Uyun al-Anba'sında belirttiğine göre, sonradan müslüman olan İskenderiyeli hekim, Abd el-Malik b. Abdjar oradaki Tıp tedrisatını müslümanlığın ilk zamanlarında deruhte etmişti[57].

Max Meyerhof'a[58] göre İskenderiyedeki bu mektebi, bazı islâm eserlerinde belirtildiği üzere Halife II Ömer (717-720) Antakya'ya, 150 sene sonra oradan Mezopotamyadaki Harran'a taşındı. Bazı eserlerde belirtildiği üzere islâm devrinde fetihten 80 sene sonra İskenderiye mektebinin âlimleri kitaplarıyla birlikte Antakya'ya gittiklerine göre, bu kadar kısa zamanda İskenderiye'de tekrardan hatırı sayılır bir kütüphane İslâm devrinde tesis edilmişti.

Hırıstiyanların eski antik medeniyette ve dine karşı gösterdikleri taassuba mukabil, müslümanların İskenderiye deki gayri müslimlere karşı gösterdikleri tolerans şayanı dikkattir. İskenderiyeyi alan müslümanların, oradaki hırıstiyanların can ve mallarını korumayı taahhüt etmelerine hatta hiristiyan âlimlere hürmet göstermelerine Sigrid Hunke bilhassa işaret etmektedir.

İskenderiyeli hırıstiyan hekim Abd ul-Mâlik İbn Abdjar Al-Kinâni'nin islâm devrinde de Tıp tahsilinin orada yönetimiyle vazifelendirilmesi[59], İslâm toleransına, ve ilme verilen kıymete bir delildir.

717 de Ömer Abdel-Aziz Halife olunca, onun evvelce hizmetinde olan Al-Kinânî İskenderiyedeki Tıp mektebinin Antakya ve sonrada Harrân'a götürerek, bu eski merkezlerinde Tıp ilminin kökleşmesini sağlamıştı.

İslâmda ilme, kitab'a ve kütüphanelere verilen büyük ehemmiyet belgelerle sabittir. Mısır'da Kahire'de Fatimi halifelerinden al-Aziz Billahın tesis ettiği kütüphanede 1.600.000 cilt kitap vardır ki 6500 cildi matematiğe, 18.000 cildi de felsefeye aitti. Sonradan oğlu saltanata geçtiğinde bunun yanına 18 salonlu büyük bir kütüphane daha tesis etmişti[60].

54. Hunke, S.: 1967, s. 198.
55. Krehl, 1878 s. 453.
56. Von Brunn, W. -1928, s. 74.
57. İbn Abi Usaibia, I. 103.
58. Max Meyerhof,- Ciba Zeitschr. 1942, s. 2964.
59. İbn el-Kıftî'nin, Tarih el-Hukemasında bu hekimden bahsetmesine mukabil çağdaşı İbn Abi Useibia'nın onu bilhassa zikretmesi şayanı hayrettir.
Hamed Wally, -Drei Kapital aus der Arztegeschichte des İbn Abi Osaibia, İnaugural-Dissertation, Berlin 1910. s. 37. zğ
60. Sigrid, Hunke, 1967, s. 214.

Hâkim Biemrullah tarafından açılan Daral-Hikme Aziz Billah'ın akrabasının yaptıklarından başka idi. Bu Daral-Hikme'de mütercim, nazır, Lügât âlimi, hekimler vardı. Oradaki kitaplar 100 000 ciltdi[61].

Fatimiler zamanında Trablusşam'da 3 milyon cildi havi bir kütüphane tesis edilmişti. Haçlı orduları Trablusşama girdiklerinde bu kütüphaneyi yaktılar[62].

Yahya bin Halit Bermeki tarafından Hind müelliflerinden toplanan kitaplar, Harun al-Raşidin Ankara, Umurya Rumlarından ele geçirdiği Rumca kitaplarla dolu olan Bağdat Kütüphanesine **"Beyt al-Hikme"**, denirdi.

981 senesinde Bağdat'da umumi kütüphanelerin sayısı yüzün üstündeydi. Maragadaki Rasathanede Nasıreddin Tusi'nin emrinde 400 000 ciltlik bir kütüphane vardı[63].

Hâkim bin Nasır devrinde Kurtubada 70 umumi kütüphane vardı. Kurtuba sarayındaki kütüphanede 400 000 cilt eser olduğu zannediliyor. Endülüsü müslümanların elinden alan İspanyollar 1 milyon cilt kitabı yakarak mahvetmişlerdi[64]. Altınları ve tezyinatından istifade için 5000 Kur'an yakılmıştı[65].

Samani hükümdarlarından Nuh bin Mansur'un Buharadaki sarayında muazzam Kütüphanesinde eş ve benzeri hiç bir yerde bulunmayan kitaplar vardı. Meşhur islâm hekimi İbni Sina (980-1037) 18 yaşında bu hükümdarı tedavi ettikten sonra bu kütüphanede çalışmak müsadesi verildi. Sonradan bir yangın da mahvolan kütüphaneyi, güyâ oradaki kitaplardaki bilgilerden kendinden başka kimsenin istifade etmemesi için İbni Sina'nın yaktığı rivayet edilirse de aslı yoktur[66]. Aynı şekilde Yunan hekimi Hippocrate'ın da Knidos ve Kos'daki kütüphane ve mabedi bütün kitapları arşiv belgelerini (bütün bilgilerin kurucusu şanına erişmek için) yaktığı ve onun için Trakya'ya kaçtığı rivayet edilir[67].

Bu son iki misalde Şarkta meşhur kütüphanelerin yakılmasiyle ilgili efsânelerin çokluğunu gösterir. Bu efsâneler tarihi belgelerle isbat edilmedikçe tarihi hakikat olarak kabul edilmekten uzak kalırlar. Aynı şekilde İskenderiye, kütüphanesinin Hz. Ömer zamanında Müslümanlar tarafından yakılmasına ait efsâne de, bütün eldeki tarihi delillerle ispatı kâbil olmadığından, tarihi hakikat olmaktan uzaktır.

---

61. İbni Haldun C. 4. s. 19.

62. Uzluk F.N.- Hekimbaşı M. Behçet efendinin kitapları ve İslamiyette Bitik sevgisi- Bitik evleri, Türk Tıp Tarihi Arkivi c. 1 No. 3, S. 89.

63. Sigrid, Hunke, 1967, s. 214.

65. Uzluk F.N.. s. 88..

66. Sigrid, Hunke, 1967, S. 214

67. M. Neuburger und Pagel, J. Handbuch der Geschichte der Medizin, Jena 1902 Bd. I. S. 200.

Böyle diğer iki rivayetten birisi, Hasdrubal'ın karısının Kartacadaki Asklepieion sağlık mabedini yakması (Strabo, III, 14) diğeri de büyük İskenderin İran'ın o zamanki başşehri İstakri zaptında oradaki kitapları yaktırmasıdır. (Medeniyeti İslamiye Tarihi, S. 247).

ÜBER DIE SAGE VON DER VERBRENNUNG DER ALEXANDRINISCHEN BIBLIOTHEK DURCH DIE ARABER

von
Ludolf KREHL

Bearbeitet und mit
Anmerkungen versehen
von
Arslan TERZİOĞLU

Es lastet zur Zeit noch immer auf den Arabern der schwere Verdacht, dass sie es seien, welche im Jahr 642 bei der Eroberung Alexandriens das daselbst befindliche Museum und die mit ihm eng verbundene Bibliothek verbrannt haben. Die Nachricht, auf welche man den schweren Verdacht scheinbar mit vollstem und gültigstem Recht zu stützen pflegt, findet sich allerdings bei sehr bedeutenden arabischen Schriftstellern, wie **'Abd-al-lâtif-, Makrîzî, Hâdjî Khalîfa** und anderen, alles geschichtlichen Autoritäten ersten Ranges, deren Schriften uns für die Geschichte und die Kenntniss der Kulturzustände der Länder des Islâms eine so bedeutende und reichhaltige ausbeute gewähren, dass man sich leicht versucht fühlen kann, ihren auch in Bezug auf dieses Ereigniss uns überlieferten Nachrichten volkommenen Glauben beizumessen. Erwägt man dazu nun noch, eine wie feindliche Stellung der Islam, vornehmlich in den ersten Jahren seines Auftretens, anderen religiösen und Kultur - Entwicklungen gegenüber einnahm, so erscheint jeder Zweifel an der Zuverlässigkeit der in Rede stehenden Nachricht völlig unstatthaft. **Hâdjî Khalîfa** selbst berichtet, dass die Araber in der ersten Zeit des Islam keine andere Wissenschaft als das Studium ihrer eigenen gesetzlichen Bestimmungen, sowie der Medicin, als einer der Religion völlig ungefährlichen Wissenschaft kultivirten.

Dass sie sich von allen anderen Wissenschaften mit solcher Entschiedenheit fern hielten, taten sie deshalb, weil sie so allein ihren Glauben und die Dogmen des Islams von allen fremden und gefährlichen Einflüssen rein erhalten zu können glaubten. Sie fürchteten, dass, je mehr und je tiefer sie sich mit anderen Wissenschaften beschäftigten, die Gefahr nur desto näher liege, dass ihr junger Glaube geschwächt werden könne. Und **Hâdjî Khalîfa (Lexicon bibliogr., I, 78.)** setzt ausdrücklich hinzu, dass sie ihren Glaubenseifer so weit getrieben haben, **dass sie alle in nicht arabischer Sprache geschriebenen Bücher, welche sie in den von ihnen eroberten Ländern vorfanden, verbrannten.** Aus wie später Zeit auch diese Darstellung der Anfänge des Islam stammen mag, — **Hâdjî Khalîfa** starb im Jahr 1658 — so muss man doch sagen, dass sie im Allgemeinen ein völlig treues und richtiges Bild von der Beschränktheit der damaligen Anschauungen gibt, einer Beschränktheit, welche eben durch den **Fanatismus** bedingt ist[1].

---

1. vgl. Hadji Khalifa (Katip Çelebi): Keşf-üz-Zünun, Maarif Baskısı, I, s. 32, 33.
Hadji Khalifa (Katip Çelebi): The Blance of Truth, Übersetzt von G.L. Levis, London-Newyork, 1957, s 24;
Hadji Khalifa: Mizan ül-Hak, İstanbul, s. 6.

mit gleichem Vernichtungskrieg gegen fremdartige Kultur, vornehmlich religiöse Kultur auf und befolgen so das ihnen im Koran gegebene Gebot, die Religion ihres Propheten zu verbreiten, alle ihrer Verbreitung sich entgegenstellenden Hindernisse zu beseitigen und durch ihre Verbreitung die ihnen aufgetragene Mission zu erfüllen: mit allen ihnen zu Gebote stehenden Mitteln den Islam zum Gemeingut der Menschheit zu machen. Diese Religion ist ja nach der Anschauung des Koran dazu bestimmt, nicht in den engen Grenzen des arabischen Volkes, « des besten Volkes der Erde, » zu bleiben, sondern **Weltreligion** zu werden und jeder Muslim ist streng verpflichtet zum Kampf gegen Alle, welche sich dem im Koran geoffenbarten göttlichen Willen verschliessen, und wäre dieser Kampf auch ein Vernichtungskampf, vernichtend Alles, was sich dem Glaubensbekenntniss «Es ist kein Gott ausser Allah und Muhammed ist der Prophet Allahs» widersetzt.

Indess die praxis des taglichen Lebens war nicht so streng wie die Theorie. Wir sehen bei dem Durchlesen der geschichtlichen Werke, welche uns von den Eroberungen Syriens, Persiens und Aegyptens erzählen, dass die Zahlung einer Kopfsteuer die Ungläubigen vor dem Tode oder der Sklaverei rettet und dass vornehmlich **Christen** und **Juden**, als die Besitzer einer schriftlichen Offenbarung, überall glimpficher behandelt werden als die Anhänger anderer Religionen.

Der erste Feuereifer kühlte sich nach und nach ab und die dem Semiten eigene Lebensklugheit und vielleicht auch edlere menschliche Gefühle führten zu Kompromissen zwischen skrupulöser Erfüllung des Gesetzes und laxerer Praxis, welche für die Nichtmuslimen nur günstig ausfielen. Dies wiederholt sich in allen Ländern, welche die Araber eroberten und es kam meistens nur auf die grössere oder geringere Strenge der Instruktionen an, welche die einzelnen Heerführer von ihren Gebietern erhielten, ob das Gesetz in seinem ganzen Umfang befolgt werden, oder ob man mit den Einwohnern der neu eroberten Länder glimpflicher verfahren sollte. Einflüsse der verschiedensten Art wirkten, da natürlich auf den Khalifen ein, der ein Mal strenger verfuhr als das andere Mal. Und die Individualitäten der Khalifen selbst waren ja so verschieden von einander, dass an eine strenge Konsequenz des Verfahrens von Seiten der erobernden Muslims gar nicht zu denken ist. Der sentimentale **Abû Bekr** war so grundverschieden von seinem Nachfolger, dem tatkräftigen energischen und in jeder Beziehung rücksichtslosen **'Omar**! Man kann sich nicht leicht eine eisernere Festigkeit, eine grössere Härte gegen sich selbst, eine (uneigennützigere Unparteilichkeit denken, als die des **'Omar**, den man wohl als den eigentlichen Begründer der weltlichen Herrschaft des Islam ansehen kann. Schon zu Lebzeiten des Propheten Muhammed zeichnete er sich in allen Schlachten, an welchen er teil nahm. bei **Bedr**, bei **Ohod**, bei **Khaibar** u. s. w. durch kühne persönliche Tapferkeit wie durch straffe Mannszucht der ihm untergebenen Waffengefährten rühmlich aus und als er im August des Jahres 634 nach dem Tode des **Abû Bekr**, der ihn selbst zu seinem Nachfolger bestimmt hatte, zur Regierung kam, war das Erste was er unternahm, die Vertreibung der Christen in Nedshrân und der Juden in Khaibar. Muhammed hatte nämlich auf dem Sterbebett den Wunsch ausgesprochen, dass man in Arabien nicht zwei Religionen neben einander bestehen lassen solle. Er wollte, dass das Land des Volkes, welches der nächste Gegenstand seiner prophetischen Mission war, rein gehalten werde. Es wäre demnach also eine der ersten Pflichten seiner unmittelbaren

Nachfolgers gewesen, diesen letzten Wunsch des sterbenden Propheten zu erfüllen. Allein **Abû Bekr** konnte sich aus politischen Gründen nicht entschliessen, den Befehl zu vollführen. **'Omar** hingegen benutzte gleich die erste Zeit seiner Regierung dazu, das von **Abû Bekr** Versäumte nachzuholen. Christen und Juden wurden plötzlich aus ihren Wohnsitzen in Mittelarabien vertrieben, und so der Wunsch des Propheten erfüllt.

War **'Omar** früher vom glühendsten Hass gegen die neue Lehre Muhammed's erfüllt gewesen, einem Hass welcher so heftig war, dass er bereits den Beschluss gefasst hatte, den Propheten zu ermorden, so schlug die Leidenschaft, nachdem er, wie durch ein Wunder, bekehrt worden war, in das Gegenteil um und aus dem grimmigen Feinde wurde der glühendste Verehrer Muhammed's, welcher die ganze Energie und Stärke **'Omar's** auch in der That richtig zu würdigen verstand. Bis an sein Ende hat **'Omar** sich diesen Feuereifer für den Islam erhalten. Wie er sich selbst die grössten Entbehrungen auferlegte, wie er gegen sich selbst die härteste Strenge übte, allen sinnlichen Freuden sich verschloss, mit ebenso grosser Strenge verfuhr er aber auch gegen die Anderen. Seinen Geboten musste unbedingter Gehorsam geleistet werden, wurde er selbst aber aus dem Koran einer Irrtums überführt, so gestand er sofort sein Unrecht ein. Von einem derartigen charakter können wir gewiss mit Recht eine solche Tat erwarten, wide Verbrennung der Bibliothek von Alexandrien. Galt ihm die Religion des Propheten dem er einst Treue auf Leben und Tod geschworen, für die **alleinige Wahrheit**, für deren Verbreitung zu sorgen er die Pflicht hatte, so musste ihm auch die Vernichtung aller dieser Religion feindlichen und schädlichen Einflüsse, aller ihre Ausbreitung hemmenden Hindernisse als eine **heilige** Pflicht gelten. Und eine Sammlung von Schriften, welche nichts von dieser Religion lehrten, musste ihm als ein sehr gefährlicher Heerd solcher schädlicher Einflüsse erscheinen. Man sollte glauben, er **musste** für ihre Vernichtung Sorge tragen.

So vereinigen sich demnach alle Umstände, um die uns von den arabischen Geschichtsschreibern überlieferte Nachricht völlig glaubhaft zu machen.

Und dennoch sind diese Nachrichten im höchsten Grade zweifelhaft und verlieren bei näherer Betrachtung eigentlich alle Glaubwürdigkeit und Wahrscheinlichkeit.

Sehen wir zuerst zu, wie diese Nachrichten selbst lauten. Die ausführlichste Nahricht ist die von Abû'l-Farag in seiner Geschichte der Dynastieen (S. 114) mitgeteilte. Sie lautet folgendermassen: «Um diese Zeit (642 n. Chr.) » blühte ferner unter den Muslims Jo» hannes, den wir den Grammatiker » nennen, ein Alexandriner. Er lebte bis » zu der Zeit, in welcher 'Amr Ibn-al» Âsî Alexandrien einnahm. Zu diesem » begab er sich, und 'Amr, der wohl » wusste, welche Stufe er in den Wis» senchaften erstiegen hatte, behandel» te ihn sehr ehrenvoll und hörte seine » philosophischen Reden, an welche die » Araber nicht gewöhnt waren und die » ihn in Erstaunen und Verwunderung » versetzten. 'Amr war aber selbst ein » Mann von Verstand, schnellem Fas» sungsvermögen und hellen Begriffen, » daher er sich an ihn hielt und immer » um ihn war. Eines Tages sagte Johan» nes zu ihm: Du hast die in allen » Schatzkammern Alexandriens befind» lichen Dinge versiegelt. Was nun das » betrifft, was Dir nützlich sein kann, » so will ich nichts dagegen einwenden, » aber das was Du nicht gebrauchen » kannst, das solltest Du uns billig las» sen. 'Amr fragte: was ist denn das

» was Du brauchst? Johannes erwiderte: die philosophischen Bücher, welche in dem **Königlichen Schatze** sind. » Über diese kann ich nicht bestimmen, entgegnete **'Amr**. Ich kann über sie nicht eher gebieten, als bis ich dazu die Erlaubniss von dem Beherrscher der Gläubigen **'Omar Ibn-al-Khattab** habe. Darauf schrieb er an 'Omar und meldete ihm, was Johannes gesagt hatte. **'Omar** antwortete ihm hierauf brieflich Folgendes: Was die Bücher betrifft, von welchen Du sprichst, so enthalten sie entweder was mit dem Buche Gottes (also mit dem Koran) übereinstimmt, und dann genügt das Buch Gottes, dann brauchen wir sie nicht, oder sie enthalten etwas, was dem Buche Gottes widerspricht, und auch dann brauchen wir dieselben nicht. **Befiehl also, dass sie vertilgt werden. 'Amr Ibn-Âsî** liess also die Bücher in die Bäder von Alexandrien verteilen, um sie damit zu heizen und so wurden sie in einem halben Jahr vom Feuer verzehrt.«.

Dies ist, wie gesagt, die ausführlichste Nachricht, welche uns über das Faktum mitgeteilt wird, und welche überdies gar nicht von den Büchern der Alexandrinischen Bibliothek, sondern nur von den Büchern spricht, welche im Königlichen Schatze aufbeweniger wahrt wurden. Nichts desto hat man dieselben stets auf die Verbrennung der Alexandrinischen Museumsbibliothek bezogen[2].

Dieselbe rührt — das ist vohl zu beachten — voneinem **syrisch-christlichen** Schrifsteller her, welcher syrisch und arabisch schrieb, einem Schriftsteller, welcher erst in der Mitte des **dreizehnten** Jahrhunderts also etwa **sechs hundert** Jahre nach dem von ihm berichteten Ereigniss lebte.

Wir haben aber sonst sehr ausführliche Nachrichten über die durch den Feldherr des **'Omar**, den **'Amr Ibn-al-Âsî** nach langer Belagerung erfolgte Einnahme Alexandriens und zwar von bei weitem älteren Schriftstellern wie von **Belâdsurî, Ibn-'Abd-al-Hakam** und Anderen. Diese Nachrichten gehen zum Teil in die kleinten Details der Ereignisse ein, teilen shr genau die Zahl der Einwohner Alexandriens mit, geben die Zahl der Bäder, der Gärten etc. in der Stadt an, schildern sehr ausführlich, was **'Amr**, nachdem er Alexandrien eingenommen hatte, vornahm, wie viel Kopfsteuer er den christlichen Kopten und den Juden auferlegte usw beobachten **aber ein vollständiges Stillschweigen über das von Abû'l-Farag' mitgeteilte Faktum.**

Das ist in der Tat im höchsten Grade auffallend. Dass man ein so hoch bedeutendes Ereigniss — denn das musste es für die ganze damalige gebildete Welt in jedem Fall und unter allen Umständen sein — völlig mit Stillschweigen übergangen hätte, ist schwer glaublich. Von dem Standpunkt des orthodoxen Muslim aus musste ein derartiger Befehl des **'Omar** und die Ausführung deselben durh seinen Feldherrn 'Amr sicher als eine ruhmeswürdige Tat erscheinen, deren Erwähnung unmöglich unterlassen werden durfte. Allein der von **Abu'l-Farag'** erwähnte Befehl würde in keiner Weise zu dem stimmen, was uns von den ältesten arabischen Historikern über das Benehmen und die ganzen Massnahmen des **'Omar** gagen die Aegypter berichtet wird.

Die Belagerung der Stadt hatte vierzehn Monate gedauert und zwar deswegen so lange, weil die Stadt nach

2. Wie von Max MEYERHOF bemerkt wurde, hatte Johannes Philoponos Hundert Jahre früher gelebt. Also war ein Gespräch zwischen Johannes Philoponos und Amr Ibn As nicht möglich. [vgl. Meyerhof, M.: Vorraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre, Ciba Zeitschr. (1942) s. 2964.]

Furlani, G.: Giovanni il Filopone Lincendio della biblioteca di Alexandria. Bull. dela soc Archéol. d'Alexandrie, No. 21. 1925

dem Meere zu offen war und die Griechen von der Meerseite her immer wieder Verstärkungen an Mannschaften, Lebensmitteln usw. sich verschaffen konnten. Es wird ausdrücklich erzählt, dass die Reichen und Mächtigen diese günstige Gelegenheit benutzten, um ihre Reichtümer und Habseligkeiten in Sicherheit zu bringen, dass die meisten derselben auswanderten und dass die Zurückgebliebenen zuletzt nicht mehr im Stande waren, die immer energischer werdenden Angriffe der Araber auszuhalten. So fiel denn die Stadt endlich in die Hände der Muslimen.

Die Stimmung der Eroberer war eine äusserst erregte. Das Heer verlangte stürmisch, und, wie es heisst, einstimmig, dass die Einwohner der Stadt geteilt d. h. nach dem Loose den Siegern als Sklaven zuerteilt und das unbeöegliche Gut derselben Eigentum der Araber werde. Diesem heftigen Andringen widersetzte sich aber **'Amr** und appellierte an die Entscheidung des Khalifen **'Omar**, welcher gerade den Christen gegenüber für die mildere Praxis war und befahl, dass der eroberten Stadt ausser der Kopfsteuer von zwei Dinaren für jeden Einzelnen und der nach dem Verhältniss der einzelnen Güter aufzulegenden Grundsteuer nur noch ein Tribut auferlegt werde. Das Leben und das Eigentum der Bewohner solle aber geschont werden. **'Omar** hielt sich mit dieser Enstcheidung vollkommen innerhalb der ihm vom Koran und seinen Vorschriften gegebenen Grenzen, indem derselbe (vgl. Sûr. 9, 29) den Christen wie den Juden für den Fall, dass sie Tribut entrichten und sich unterwerfen die persönliche Freiheit und die Freiheit der Religionsübung verspricht und verbürgt. Er konnte also, selbst von seinem streng orthodoxen Standpunkt aus sich als für die mildere Praxis vollkommen berechtigt ansehen und es ist nicht unwahrscheinlich, dass die grosse Freude über die nach so vielen Anstrengungen und harten Kämpfen endlich erfolgte Einnahme Alexandriens ihn selbst milder stimmte.

Sind nun dies die von allen alten Quellen angeführten, zum Teil auf Berichten von unmittelbaren Augenzeugen beruhenden Nachrichten, so werden wir in der Tat genötigt sein, ihnen einen grösseren Wert und eine entscheiderende Beweiskraft beizumessen, als den späteren davon stark abweichenden Berichten, und dies um so mehr als sich gerade bei den älteren Schriftstellern die ursprünglichen und richtigen Traditionen noch treuer und unverfälschter erhalten finden, als dies später der Fall war. Die treue Benutzung der alten Quellen ist eben das Charakteristische der älteren arabischen Geschichtsschreibung.

Der Einwand, dass dies Schweigen der alten Quellen deswegen nicht als Beweis gegen die Richtigkeit der aus späterer Zeit stammenden Nachricht anzusehen sei, weil die älteren Quellenschriftsteller aus irgend welcher Absicht das Faktum verschwiegen haben könnten, ist aus verschiedenen Gründen unhaltbar, weil er dem spezifischen Charakter der arabischen und überhaupt der semitischen Geschichtschreibung völlig widerspricht.

Betrachten wir diesen Charakter dieser Geschichtschreibung etwas genauer.

Die niedrigste Stufe ist hier teils die chronikenartige Aufzeichnung gleichzeitiger denkwürdiger Ereignisse, welche zunächst keinen anderen Zweck hat, als den, die Erinnerung an dieselben im Andenken des Volkes zu erhalten, teils die Aufzeichnung von Stammregistern auf welche alle Völker des semitischen Orientes bekanntlich von Alters her einen sehr grossen Wert legen. Solche Stammregister und solche unzweifelhaft gleichzeitige Aufzeichnungen (wie das Ver-

zeichniss der Lagestätten bei dem Zuge Israels durch die Wüste Num. 33, 1-49) finden sich z. B. im Pentateuch, und solche einfache schriftliche Denkmäler sind die eigentliche Basis auf welcher sich die Geschishtsschreibung erst aufbaut.

Diese ältesten Aufzeichnungen bilden das eigentliche Rohmaterial, welches in **unveraenderter** Gestalt in das Gewebe des Historikers aufgenommen, aber nicht damit verwebt wird und darum meist leicht erkennbar sich als der Vorzeit angehörig erweist und von den späteren Zutaten leicht abhebt.

Hierzu kommen weiter noch die mündlichen Berichte der Zeitgenossen, welche zunächst nur **mündlich** von Generation zu Generation sich fortpflanzen und sehr häufig erst später schriftlich aufgezeichnet wurden. Ist es nur irgend möglich die Namen der mündlichen Ueberlieferer ausfindig zu machen, so werden auch diese wenigstens bei den älteren arabischen Schriftstellern mit wirklich skrupulöser Genau igkeit angeführt und eine derartige Ueberlieferung gilt dann als unanfechtbar, wenn in der Reihe oder, wie sie sich ausdrücken, in der Kette der Ueberlieferer kein Giled fehlt, mag der Zeitgenosse oder Augenzeuge eines Ereignisses, auf welchen die Ueberliefererreihe zurückgeht, auch noch so unzuverlässig sein, wie er will. Die Kritik dieser ersten Quelle, die Beantwortung der Frage, ob der berichtende Zeitgenosse zuverlässig ist oder nicht, kümmert die arabischen Historiker der älteren Zeit nicht. Finden sie in ihren Quellen mehrere, wenn auch mehr oder weniger sich widersprechende Nachrichten von Zeitgenossen oder Augenzeugen, so stellen sie dieselben ruhig neben einander, ohne darüber zu enscheiden, wem mehr Glauben gebührt, wessen Nachricht mehr innere Wahrscheinlichkeit für sich hat.. Sollte sich ihr kritisches Gewissen doch einmal regen, was freilich höchst unwahrscheinlich ist, so rufen sie höchstens, nachdem sie die grellsten Widersprüche ganz ruhig neben einender gestellt haben, ein Vallâhu'a'lam (Gott weiss es am besten) und beruhigen sich und die Leser damit.

Sinken hiernach die älteren arabischen Geschichtschreiber (die tendenziöse Historiographie beginnt erst später) rücksichtlich ihres Wertes als Denker und Kritiker ziemlich tief in unseren Augen, so steigt andererseits für uns der Wert des uns von ihnen Ueberlieferten, an dessen formelle und materielle Umgestaltung sich die Hand des Geschichtschreibers noch nicht gewagt hat. Der Wortlaut der von ihnen vorgefundenen schriftlichen Aufzeichnungen wird getreulichst und mit ängstlicher Gewissenhaftigkeit — bis auf grammatische Ungenauigkeiten und Fehler — reproducirt, mit oder ohne Angabe der Quellen. Ihre Werke sind daher zum bei weiten grössten Teile ungemein fleissige und eine oft überraschend, grosse Fülle von historischem Rohstoff bietende, aber auch meist kritiklose Kompilationen. Sie enthalten das ganze Material, welches eine sichtende Hand erst Klären und ordnen muss, ehe es zu einem historischen Kunstwerk verarbeitet werden kann. Es sind diese Werke weiter nichts als Vorarbeiten, denn die eigentliche historische **Kunst** ist nicht die Sache der Araber, selbst nicht der späteren arabischen Geschichtsschreiber, wie z. B. des **al-Makkarî**, aus dem Anfang des 17. Jahrhunderts. Dieser berühmte Historiker war durchaus nicht blos trockener Annalist, sondern er sucht, so gut er es eben vermag, nicht nur die politische, sondern auch die Kultur-Geschichte der Araber Spaniens darzustellen. Er ist jedenfalls einer der fleissigsten und umsichtigsten Sammler gewesen und sein grossartiges und weitschichtiges Werk ist eine wahre Fundgrube von höchst

interessanten Notizen der mannigfachsten Art, aber **Kompilator** bleibt er doch. Von einer das Ganze beherrschenden Kritik der Quellen und einer völlig selbständigen Verarbeitung derselben ist auch bei ihm kaum die Rede.

Ist demnach **Kompilation** die eigentliche Signatur der arabischen Geschichtschreibung bis in die späteren Zeiten ihrer Fortbildung geblieben, so gilt dies naturlich am meisten von den früheren Perioden dieser Entwicklung wenn man hier überhaupt von eigentlicher Entwicklung zu sprechen berechtigt ist. Es hatten sich schon in relativ sehr früher Zeit und kurz nach dem ersten Auftreten des Islam gewisse **Grundstöcke**, um mich so auszudrücken, von gleichzeitiger Geschichtsschreibung, natürlich einfachster Form, gebildet, Sammlungen von Aussprüchen und kurzen Erzählungen der Zeitgenossen, für deren Erhaltung man mit ängstlichster Treue und Gewissenhaftigkeit sorgte. Für die Lebenszeit des Propheten sind die Traditionssammlungen des **Mâlik** (das **al-Muvatta'**) und die beiden **Sahîh** des **Bukhârî** und des **Muslim** solche Quellen, und für die erste Zeit der weiteren Herrschaft des Islams das grosse Geschichtswerk des **Tabarî**, der im J. 922 in Bagdàd starb. Dies Werk des **Tabarî** ist eine derartige Sammlung von nach einander aufgeführten, oft scih widersprechenden Traditionen von Zeitgenossen mit umständlichster namentlicher Nennung der Ueberlieferer. Spätere Geschichtsschreiber, wie z. B. **Ibn al-Athîr** (+ 1230) benutzten dies Werk in der Weise, dass sie unter den Traditionen nach inneren Wahrscheinlichkeitsgründen auswählten, aber weningstens den Wortlaut der von ihnen benutzten Quellen beibehielten. Frei und kritischer verfährt allerdings **Ibn-Khaldûn** (+ 1405), welcher die von ihm benutzten Quellen einer neuen Redaktion unterwirft, seine eignen Ansichten aufstellt und das ihm vorliegende Material mehr oder weniger in das Gewebe seines historischen Kunstwerkes verflicht. Er erhebt sich entschieden schon zu wirklich philosophischer. Geschichtsbetrachtung, er sucht die Ideen, welche in den in der Geschichte hervorragenden Persönlichkeiten wirken, nachzuweisen. Freilich tritt dies höhere, wirklich geschichtsphilosophische Element der Forschung mehr in seinen Prolegomenen zur Geschichte, als in den Abteilungen seines Werkes zu Tage, welche sich mit der eigentlichen pragmatischen Darstellung der Geschichte beschäftigen.

Kehren wir zu den eigentlichen Gegenstand unserer Betrachtung zurück. Die Nachricht von der auf 'Omar's Befehl durch 'Amr ausgeführten Verbrennung der Alexandrinischen Bibliothek findet sich also in den alten Quellen nicht. Und das muss schon grosses Bedenken erregen. Sie taucht, meines Wiessens, zuerst bei 'Abd-al-latîf, einem Schriftsteller des zwölften Jahrhunderts, mehr als 500 Jahre nach dem Ereigniss, von dem sie berichtet, auf. Sie ist seit dieser Zeit von arabischen Schriftstellern sehr oft wiederholt, am ausführlichsten und in die Details eingehend von **Abûl-Farag'** in der bereits berichteten Weise reproducirt worden

Die Nachricht des **'Abd-al-latîf** (Uebers. de Sacy's, p. 183) ist sehr kurz. Er spricht von Ruinen, welche er in Alexandrien gesehen und welche er mit wenigen Worten beschreibt. Die Worte welche auf die vermeintliche Verbrennung Bezug haben, lauten so: **Ich glaube, dass dies Gebäude der Portikus war, wo Aristoteles und später seine Schüler Unterricht erteilten, und dass dieses war, welche Alexander bei Gründung der Stadt erbaute, und in welcher die Bibliothek aufgestellt** war, welche **'Amr Ibn-al-'Âsî auf Befehl des 'Omar verbrennen liess.**[3]

3. Siehe auch: Abdolla tiphli: Hist. Aegypt. ed. White, Oxon. 1800.

Die Nachricht ist eine ganz gelegentliche und anspruchslose, sie hat viel mehr das Ansehen einer völlig absichtslosen, durchaus nicht als authentische **Nachricht gelten wollenden Reproduktion eines allemein verbreiteten Gerüchtes, wie sie von Touristen so tausendfach wiederholt werden, ungefähr von derselben Geltung und demselben Werte wie die Berichte von leichtgläubigen und kritiklosen mittelalterlichen Reisenden über die Oertlichkeiten Jerusalems.** **'Abd-al-latîf** ist nicht eigentlich Historiker, er ist mehr Reisebeschreiber, und wir dürfen demnach kein allzugrosses Gewicht auf seine hier und da in sein Werk über Aegypten mit eingeflochtenen geschichtichen Nachrichten legen. **Ausserdem aber enthält sie in sich Unrichtigkeiten, welche auf der Hand liegen, denn Aristoteles ist nie in Alexandrien gewesen und das Museum ist nicht von Alexander, sondern von Ptolemaeus I. Lagi gegründet worden.**

Von bei weitem grösserer Bedeutung und bei weitem grösserem Gewicht ist nun freilich die Nachricht des **Abûl-Farag'**. Dieser ist, wenn wir an ihn den orientalischen Maasstab legen, ohne Frage ein Geschichtsschreiber ersten Ranges. Er ist entschieden einer der hervorragendsten syrischen Gelehrten, ausgezeichnet durch eine sehr weit ausgedehnte Gelehrsamkeit, durch Scharfsinn und Gewissenhaftigkeit in der Auswahl und Benutzung seiner Quellen. Er schrieb über philosophische Gegenstände, aber nicht als dilettantischer Vielschreiber, sondern als wirklich ausgezeichneter und tiefer Forscher.

Vergegenwärtigen wir uns aber die Lebensverhältniss des **Gregorius Bar Hebraeus** oder **Abû'l-Farag'** und die Zeitumstände, unter welchen er schrieb.

Gregorius Bar-'Ebrâyâ (Bar-Hebraeus) war der Sohn eines früher jüdischen Arztes **Aaron** und wurde im Jahr 1226 zu Melitene geboren. Er genoss in seiner Jugend einen ausgezeichneten Unterricht im Griechischen, Syrischen und Arabischen und ebenso in der christlichen Dogmatik und Kirchengeschichte, öie in der Medizin. Schon sein Vater hatte sich taufen lassen und so wurde er von frühester Jugend an im Christentum erzogen. Auf weiteren Reisen bildete er sich wissenschaftlich immer mehr aus. Er scheint schon in jungen Jahren bei seinen Landsleuten in hohem Ansehen gestanden zu haben, denn schon im ein und zwanzigsten Jahre seines Lebens wurde er zum Bischof von Gûbâ bei Melitene ernannt und vom Patriarchen geweiht. Kurze Zeit darauf kam er als Bischof nach Haleb, und von da in das Kloster des heiligen Mattaeus in der Nähe von Mosul, wo er die Stelle eines **Mafriân** des Orients bekleidete. Diese Würde eines **Mafriân** oder **Mafreyânâ** (Befruchtenden d. h. den heiligen Geist bei der Ordination Mittheilenden), war die der Patriarchenwürde zunächst stehende, also die zweite Würde der iakobitischen Kirche. Der ihm untergebene Sprengel umfasste einen grossen Teil von Mesopotamien. Das Amt war eines der einflussreichsten geistlichen Aemter des ganzen Orientes, zugleich aber auch wegen der mannigfachen Streitigkeiten, in welche die Christen mit den damals Vorderasien unter **Hulâgû's** Anführung überschwemmenden Mogolen verwickelt wurden, für **Bar Hebraeus** eines der schwierigsten, weil er die Christen zu wiederholten Malen bei **Hulâgû** zu vertreten hatte. Er kämpfte unablässig für die Unabhängigkeit seiner Glaubensgenossen, und seiner unermüdlichen Tatkraft, seiner grossen Geschäftserfahrung und Gewandtheit ist es zuzuschreiben, dass seine Bemühungen meist von dem besten Erfolge gekrönt waren, Es wird ausdrücklich berichtet, dass auch seine Kenntniss und Geschiclichkeit in

der medizinischen Praxis nicht wenig dazu beigetragen habe, ihn bei **Hulâgû** beliebt zu machen, der zu ihm grosses Vertrauen fasste und ihm gern und willig die erbetenen Freibriefe für Ausübung der christlichen Religion gab. Doch war es vor Allem die ehrfurchtgebietende Würde seiner persönlichen Haltung und die tief ernste Sittlichkeit seines ganzen Wesens, welche den Mogolen Achtung einflösste und so wesentlich dazu beitrug, die Stellung der Christen im Mogolenreich zu einer wirklich geachteten zu machen. Dass **Bar-Hebraeus** trotz der grossen, ihn vor seinen Zeitgenossen auszeichnenden, Vorzüge dennoch ein Kind seiner Zeit, in dem Aberglauben seiner Zeit befangen war, dafür sind die angeblich seinen Tod begleitenden Umstände ein deutliches Zeugniss. Er war, so wird erzählt, ein sehr eifriger Astrolog. Seine Geburt, seine Weihe zum Bischof und die zum Mafrian waren in die Zeit der Konjunktur des Saturn und Jupiter gefallen. Deshalb war er der festen Ueberzeugung, dass sein Tod erfolgen werde, wenn dieselben Planeten wieder zusammenkommen würden. Er mass ihnen einen entscheidenden Einfluss auf sein Schicksal bei. Kurz vor dem Eintreten der eben genannten Planetenstellung befiel ihn ein heftiges Fieber und er weigerte sich, ärztliche Hülfe anzunehmen, weil die Sterne ihm seinen Tod verkündigten, und so starb er denn auch, wie er vorausgesagt hatte, im Jahr 1286.

Als das historische Hauptwerk des **Gregorius Bar-Hebraeus, dessen arabischer Name Abû'l-Farag' war, ist das syrisch** geschriebene Chronikon zu betrachten. Dasselbe beruht auf fleissiger und zum Teil auch kritischer Benutzung einer bedeutenden Anzahl syrischer, arabischer, persischer und griechischer Quellenschriften, von denen manche, welche er anführt, verloren gegangen zu sein scheinen. Aus diesem die Profan- und die Kirchengeschichte umfassenden grösseren Werke machte **Gregorius Bar-Hebraeus,** wie es heisst, in der letzten Zeit seines Lebens einen kürzeren Auszug in arabischer Sprache. Dieser Auszug ist die von Eduard **Pocock** im Jahr 1663 herausgegebene **Historia** dynastiarum des **Abul Faragius.** Das Werk ist aber, so wie der Text uns vorliegt, nicht blos ein Auszug, sondern es enthält manche Notizen vorzüglich litterargeschichtlicher Art, welche sich in dem syrischen Original nicht vorfinden. Ob diese Zusätze etwa Interpolationen späterer Abschreiber sind, oder ob sie wirklich von dem Verfasser des Auszuges herrühren, lässt sich bei der Mangelhaftigkeit des handschriftlichen Materiales schwer bestimmen. **Was aber die in dem arabischen Auszug mitgeteilte Notiz über die Verbrennung der oder einer Bibliothek zu Alexandrien anlangt, so findet sich in dem syrischen Chronikon nichts, was damit übereinstimmt.**

Rücksichtlich des Fehlens dieser Nachricht in dem **syrischen** Chronikon hat man nun behauptet, **Gregorius Bar-Hebraeus** habe seinen arabischen Auszug mit besonderer Rücksicht auf die litterarischen Bedürfnisse der Araber geschrieben und deshalb diese Geschichte in dem letzteren hingugefügt, weil sie für die Araber von ganz besonderem Interesse gewesen sei. Immerhin hat diese Fehlen etwas höchst Auffallendes. Auffallender aber ist jedenfalls der Umstand, **dass dieselbe Nachricht in den Annalen des Eutychius und des al-Makîn gleichfalls fehlt.** Ersterer, **Eutychius,** war Patriarch von Alexandrien — er starb als solcher im Jahr 940— im zehnten Jahrhundert und berichtet über die Eroberung Alexandriens in ausführlicher Weise. Er benutzte sicher die besten ihm zu Gebote stehenden Quellen, welche für ihn, da er an Ort und Stelle des Ereignisses schrieb, wie es scheint, ziemlich reichlich und

ausgiebig flossen. Er war ein wissenschaftlich gebildeter Mann, für solchen der Verlust der Bibliothek, welche ja, wenn sie zur Zeit der Eroberung Alexandriens wirklich noch existirte, auch ohne Zweifel manche für ihn sehr wichtige und wertvolle christliche Schriften enthalten hätte, ein trübes und bedaurnswertes Ereigniss sein musste. Er brauchte sich nicht zu scheuen, die Erzählung von der Zerstörung des Bücherschatzes durch die Araber ausführlich zu berichten. Dreihundert Jahre später schrieb, ebenfalls in Aegypten, al-Makîn, gleichfalls ein Christ. Auch er berichtet sehr ausführlich über die kleinsten Details eingehend, aber erwähnt nicht ein Wort von der Zerstörung der Bibliothek durch **'Amr**. Dies sind teils ältere, teils spätere Schriftsteller, welche dem Orte des Ereignisses näher standen, als **Abû'l-Farag'**, welcher in Mesopotamien schrieb und aller Wahrscheinlichkeit nach aus byzantinischen Quellen schöpfte, welche für die Geschicte des Islams jo so ausserordentlich trübe und gefärbt sind. Die byzantinischen Schriftsteller stellten sich in den schroffsten Gegensatz gegen den Islam, dem sie alles nus mögliche Unheil aufbürdeten. Sie glaubten, es liege in ihrem Interesse, die ihnen feindlichen Bekenner des Islams als so barbarisch wie nur möglich darzustellen, und es liegt daher sehr nahe, zu vermuten, dass die ganze Erzählung von Byzantinern ausgegangen ist, wenn nicht überhaupt bei **Abû'l-Farag'** eine irrtümliche Uebertragung einer auf ein völlig anderes Eregniss sich beziehenden Nachricht auf die Eroberung Alexandriens Statt gefunden hat. Es wird nämlich, — freilich auch nur von späteren Schriftstellern — erzählt, dass man bei Gelegenheit der Eroberung Persiens durch **Sa'd Ibn Wakkâs**, den Feldherrn des Khalifen **'Omar'** auch viele persische Bücher gefunden habe. **Sa'd** habe nicht gewusst, was er mit den Büchern machen solle und in Folge dessen um Verhaltungsmassregeln bei **'Omar** angefragt, und da habe dann dieser geantwortet, man solle sie in das Wasser oder in das Feuer warfen.

Sieht man sich aber die Geschichte des **Abû'l-Farag'** etwas genauer an, so muss einem die grosse Uebertreibung auf den ersten Anblick auffallen. **Vier tausend** Badestuben sollen **sechs** Monate lang mit Büchern geheizt worden sein! Das ist in der Tat ein würdiges Seitenstück zu der Erzählung des **Kutb-ad-dîn** von der Zerstörung der Bibliothek zu Bagdad durch **Hulâgû** (vgl. **Notices et Extraits.** IV, 569). Dieser soll nämlich den Befehlgegeben haben, die Bücher in den Tigris zu werfen. Die Zahl derselben sei nun so gross gewesen, dass sie eine Brücke bildeten, über welche Reiter und Fussvolk passirten, und der von den Büchern abgeflossenen Tinte sei so viel gewesen, dass das Wasser davon ganz schwarz wurde.

Ist nun die Erzäahlung des **Abû'l-Farag'**in ihren Uebertreibungen schon höchst unglaublich, so widersprechen ihre näheren Details auch den andern, gut beglaubigten Zeugnissen. Es ist uns der Brief teilweise erhalten, welchen **'Amr** nach der Einnahme von Alexandrien an denKhalifen **'Omar** schrieb (vgl. Arnold's, **Chrestomathia** arab. p. 145, und Ewald in der **Zeitschrift für d. Morgenl.** 3,349). Er sagt darin: «**Ich** habe die Stadt eingenommen. Ich kann » ihreSchätze nicht beschreiben, und » begnüge mich, dir zu melden, dass » ich darin vier tausend Paläste, vier » hundert königliche Schaubühnen und » zwölf tausend Gärtner, welche Küc- » hengewächse verkaufen, gefunden » habe.» Es wird ferner berichtet, dass die Araber die Schätze zu plündern wünschen und dass **'Amr** den Khalifen um Verhaltungsmassregeln gebeten habe. **'Omar habe in seiner Antwort ganz entschieden dies Vorhaben gemissbilligt. Hiermit ist der Befehl zur verbrennung der Bibliothek schwer verein-**

bar. 'Amr zählt in seinem Bericht verschiedene von den Kostbarkeiten und Merkwürdigkeiten auf, welche er in Alexandrien vorgefunden hat: und er, welchen **Abû'l-Farag'** als einen so besonderen Freund und Gönner der Wissenschaften schildert, sollte einen so enormen Bücherschatz so völlig mit Stillschweigen übergangen haben. Das ist in der Tat schwer glaublich.

Man könnte etwa annehmen, dass **'Amr** noch einen zweiten Brief an den Khalifen geschrieben habe, in welchem er besonders das Schicksal der Bibliothek besprach. Allein **'Amr** hielt sich nur kurze Zeit in Alexandrien auf, viel zu kurz, um an Ort und Stelle noch auf einen solchen zweiten Brief von dem Khalifen eine Antwort erhalten zu können.

Unwillkürlich fragt man sich: war denn überhaupt zu der Zeit der Eroberung Alexandriens die Bibliothek noch da?

Diese Frage ist bereits von Eduard Gibbon, welcher sich übrigens ganz entschieden gegen die Wahrscheinlichkeit der von Abû'l-Farag' mitgetheilten Nachricht ausspricht aufgeworfen worden.

Ueberblicken wir schnell die Geschiohte der Bibliothek von ihrer Gründung an.

Dieselbe wurde bekanntlich von **Ptolemaeus I. Lagi** gegründet, welcher in seiner neuen Residenz Alexandrien einen Kreis von Gelehrten um sich versammelte und Alexandrien zu einer der blühendsten Freistätten der Gelehrsamkeit machte. Doch fielen in die Zeit seiner Regierung nur die ersten Anfänge der Bibliothek und erst während der Regierung seines Sohnes **Ptolemaeus II Philadelphus**, also etwa im Beginn des dritten Jahrhunderts vor Christus, trat eine Erweiterung und Vermehrung derselben, wie überhaupt des ganzen Museums ein. Letzteres gelangte erst in dieser Zeit zu seinem weltgeschichtlichen Ruf, es wurde die Wohnsätte der berühmtesten Gelehrten deren Ruhm Wissenschaftsjünger aus allen Ländern der damaligen gebildeten Welt hierher zog. Diese Anstalt wurde nun im Laufe der Zeit eine der grossartigsten Akademien des Altertums, in welcher alle Wissenschaften von den bedeutendsten Autoritäten ihrer Zeit gelehrt wurden. Das spätere Altertum kann allerdings wohl noch andere und aehnliche grosse Akademien aufweisen, wie z. B. die grossen Schulen von **Nisibis** und **Edessa**, welche lange Zeit hindurch die Mittelpunkte der hellenisch-syrischen Wissenchaft waren, aber keine kommt hinsichtlich der Grossartigkeit ihrer Anstalten,der Grösse ihrer Dotation, des Ruhmes ihrer Lehrer und der Macht ihres Einflusses der Akademie von Alexandrien gleich. Mit der Akademie stand die Bibliothek in aehnlichem Zusammenhang wie die reichen naturwissenschaftlichen Sammlungen. Beide vermehrten sich von Jahr zu Jahr, namentlich aber die Bibliothek. Die Angaben über den Bestand derselben schwanken zwischen 40,000 und 700,000 Rollen, doch rühren diese Nachrichten nur von späteren Schrifstellern her, welche nie einen Gewährsmann für ihre Behauptungen nennen.

Ausser der Bibliothek des Museums gab es übrigens noch eine Anzahl anderer Büchersammlungen, wie die im Tempel des Serapis, das **Serapeum**, welches nach dem unzweifelhaften Zeugniss des Tertullian noch im dritten Jahrhundert nach Christus existirte, ferner eine Bibliothek im **Sebastium**, und einige andere kleinere. Es wäre nicht unmöglich, dass die Zahl von siebenmal hundert tausend sich auf die Gesammtzahl der in den verschiedenen Bibliotheken Alexandriens aufbewahrten Bücherrollen bezieht.

Der eigentliche Blüthezustand der Bibliothek des Alexandrinischen Muse-

ums kann aber nicht viel länger als etwa hundert Jahre gedauert haben, denn bereits in der zweiten Hälfte des zweiten vorchristlichen Jahrhunderts, unter der Regierung des grausamen **Euergetes II** (146-117 v. Chr.) wurden die Künstler und Gelehrten aus Alexandrien vertrieben und dadurch auch ein Verfall des Museums herbeigeführt, der ohne Zweifel auch mit namhaften Verlusten in dem Besitzstand desselben verbunden war.

Zwar scheint **Euergetes II**, die im Anfang seiner Regierung begangenen Fehler später entschieden bereut zu haben, denn es wird ausdrücklich berichtet, dass er später selbst sich den Wissenschaften widmete, dass er sogar selbst als Schriftsteller wirkte und ein Werk über Zoologie verfasste, den Text der Gesänge des Homer berichtigte, und neue Gelehrte für das Museum zu gewinnen suchte. Allein die Gerufenen trugen Bedenken, der Einladung zu folgen, und blieben aus. **Aristarch**, der grosse Kritiker, der Lehrer des **Auergates**, war und blieb der letzte berühmte Gelehrte, welcher in Alexandrien wirkte. Die Nachrichten über die Akademie und die damit verbundene Bibliothek werden von diesser Zeit an immer spärlicher, bis sie zuletzt ganz verstummen. In dem langen Zeitraum von **Euergetes II** bis auf **Julius Caesar**, also in einem Zeitraum von hundert Jahren erfährt man durchaus nichts über den Zustand des Museums. **Desto bedeutsamer ist die Nachricht aus der Zeit Julius Caesar's, nach welcher im Jahr 47 v. Chr. das Museum ausbrannte und der bei weitem grösste Teil des in demselben aufbewahrten Bücherschatzes durch das Feuer vernichtet wurde.** Strabo besuchte einige zwanzig Jahre später (im Jahr 24 v. Chr.) Alexandrien, dessen Schönheit er ausführlich beschreibt, doch erwähnt er der Bibliothek mit keinem Wort. Es ist möglich, dass damals die allerdings wohl sehr grossen Lücken noch nicht wieder ausgefüllt waren. Dies scheint später wirklich geschehen zu sein, denn **Sueton** erzählt ausdrücklich inder Biographie des **Diocletian**, dass dieser die in den Italischen Bibliotheken entstandenen Lücken durch Abschriften aus, der Alexandrinischen Bibliothek ersetzen liess. Während der Zeit der römischen Kaiser wechselten die Jahre der Blüte und die Jahre des Verfalles in starken Gegensätzen mit einander ab. Unter **Alexander Severus** blühte die Akademie, nachdem die Stadt Alexandrien sich von den Gräuelscenen unter **Caracalla** allmählich wieder erholt hatte, noch einmal wieder auf und aus einer kurzen Notiz bei **Suidas** ersehen wir, dass des Museum um das Jahr 390 wirklich noch existirt hat. Das ist eigentlich die letzte positive Notiz über das Bestehen des Museums. Aber auch das Schicksal des **Serapeums** und seiner Bibliothek ist von Jener Zeit an in völliges Dunkel gehüllt. Wir wissen, dass der Serapistempel, mit welchem dasselbe verbunden war, im Jahr 389 n. Chr. unter **Theodosius dem Grossen** in einen christlichen Tempel verwandelt wurde. **Ob nach dieser Zeit die Bibliothek noch in Alexandrien blieb, oder ob sie zerstört oder nach Constantinopel geschafft wurde, das ist** asiens gebildet worden sein.[4]

Letzteres ist das Wahrscheinlichste. Die grosse Büchersammlung, welche **Theodosius II**, im Anfang des fünften Jahrhunderts in Constantinopel anlegte, wird zum grössten Teil aus den Bibliotheken Aegyptens und Kleinasiens gebildet worden sein.[4]

Ueberblickt man das gesammte, uns für die Geschichte der Alexand-

4. Die eigentliche Vernichtung der Alexandrinischen Bibliothek geschah gegen Ende des IV. Jhds. Im Jahre 366 wurde Caesareum in eine Kirche umgewandelt und die dazu gehörende Bibliothek geplündert. Im Jahre 391 oder 398 wurde das berühmte Serapion und seine Bibliothek durch den alexandrinischen Patriarchen der christlichen Kirche. Theophilos mit genehmigung des

rinischen Bibliothek zu Gebote stehende Material, so muss man es für im höchsten Grade wahrscheinlich halten, dass zu der Zeit, als die Araber Aegypten eroberten, von dieser im Altertum so hochberühmten, für die Fortbildung der Wissenschaften so einflussreichen Büchersammlung in Alexandrie überhaupt nichts mehr oder wenigstens nur ein sehr kümmerlicher Rest noch vorhanden war. Die unter Umständen sehr schädlich wirkende Zentripetalkraft, welche in grossen Staaten so leicht sich im Uebermasse geltend macht, und den dem Zentrum derselben Bildungsstätten die Lebensadern gar zu leicht unterbindet und so den Verfall der Bildung und das geistige Absterben der Völker son der Peripherie aus nur zu sehr zu beschleunigen geeignet ist, war auch im byzantinischen Reich zu gewaltig. Und es liegt sehr nahe, zu vermuten, dass auch das entlegene Aaegypten seinen ansehnlichen Tribut für die Verherrlichung und den Schmuck der Reichshauptstadt hatte zahlet müssen. Nicht zum geringsten Teile war es der Mangel an tieferer, ernsterer Bildung in den Grenzländern des Reiches, welcher den Arabern und dem Islam den überraschend kühnen und stürmischen Siegeslauf ermöglichte, der in der Tat das Staunen Aller erregt, welche die Geschichte der Anfänge des Islams und seiner Eroberungen genauer betrachten. Ohne allen Zweifel haben die Anhänger des Propheten viele der kostbarsten Ueberreste des Altertums in ihrem blinden Eifer schonungslos zerstört, aber ich glaube, von dem Vorwurfe, dass diesem Glaubenseifer auch die Alexandrinische Bibliothek zum Opfer gefallen sei, wird man sie entschieden freisprechen müssen.

Kaiseri Theodosius verbrannt. [vgl. Meyerhof, M.: Ciba Zeitschr. 1942, Nr. 85 s. 2964.]

V. Brunn, W.: Kurze Geschichte der Chirurgie, Berlin, 1928, s. 74.

Adıvar, A,: Tarih boyunca lim ve din. İstanbul(1969) s. 103.].

Şekil: 1 — Dünyanın yedi harikasından biri addedilen meşhur İskenderiye Feneri Theirsch in rekorstrük-siyonuna göre)

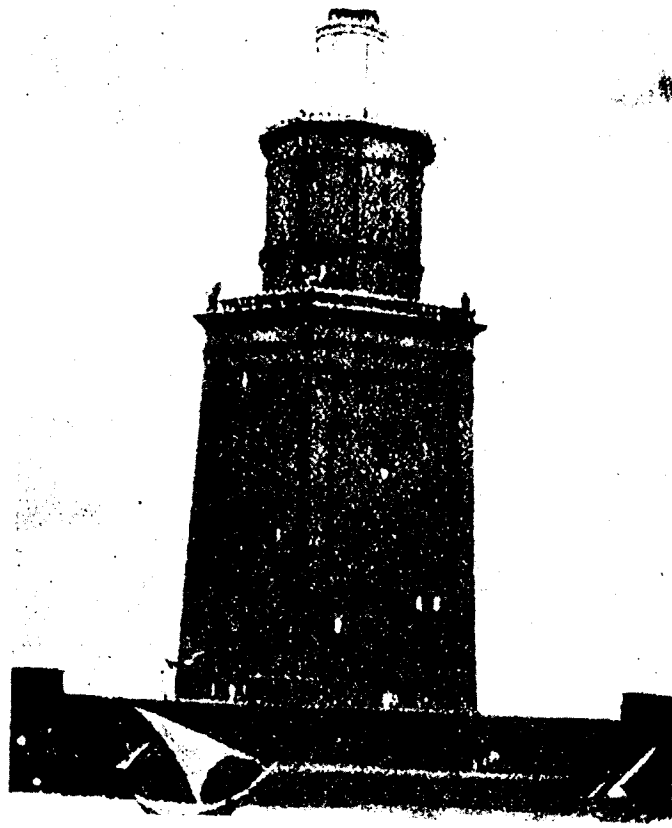

Şekil : 2 – İskenderiye Fenerinin başka bir rekorstrüksiyonu.

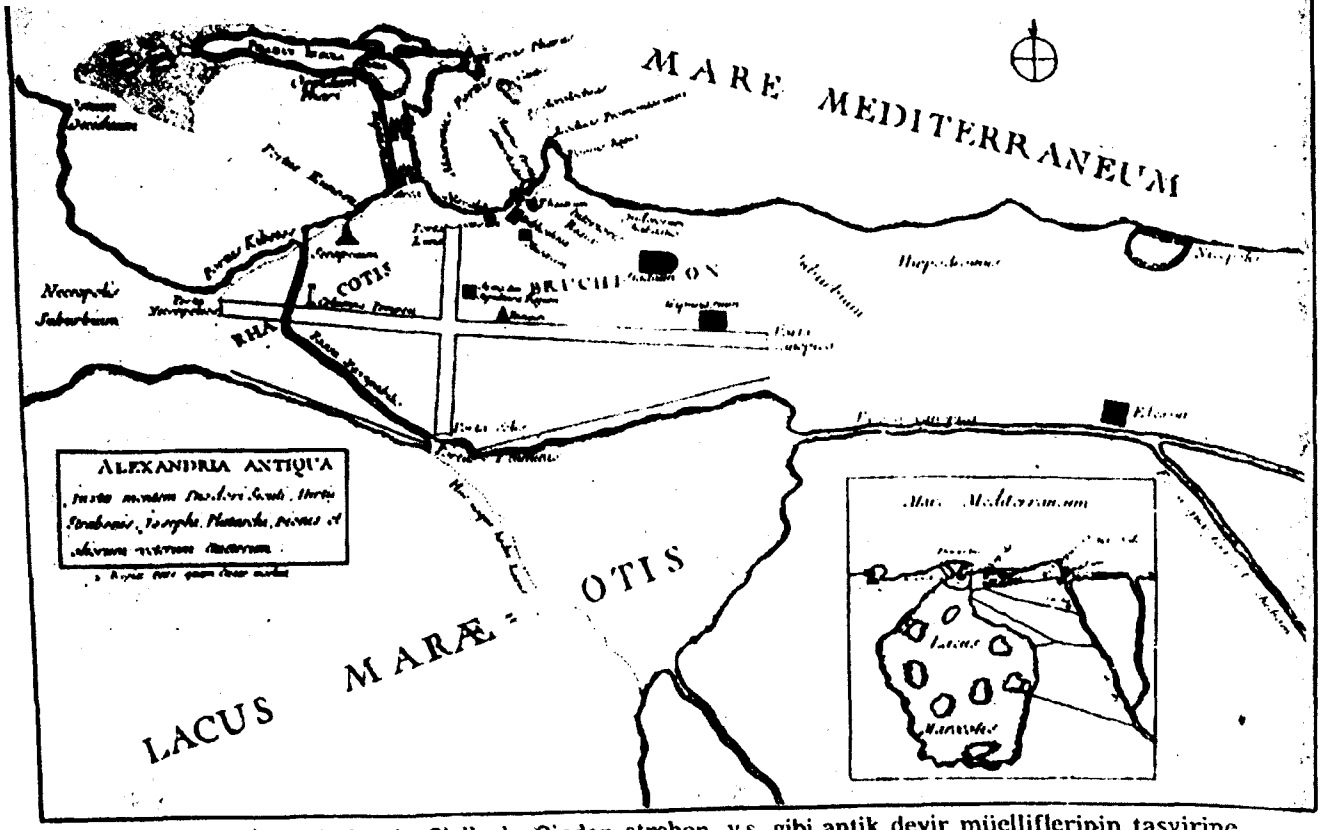

Şekil : 3) İskenderiyenin Sicilyalı, Dindar, strahon v.s. gibi antik devir müelliflerinin tasvirine göre yapılmış eski bir plânı. Meşhur museion ve kütüphane limana yakın bir yerde Bruchion denilen kısımda gösterilmiş.

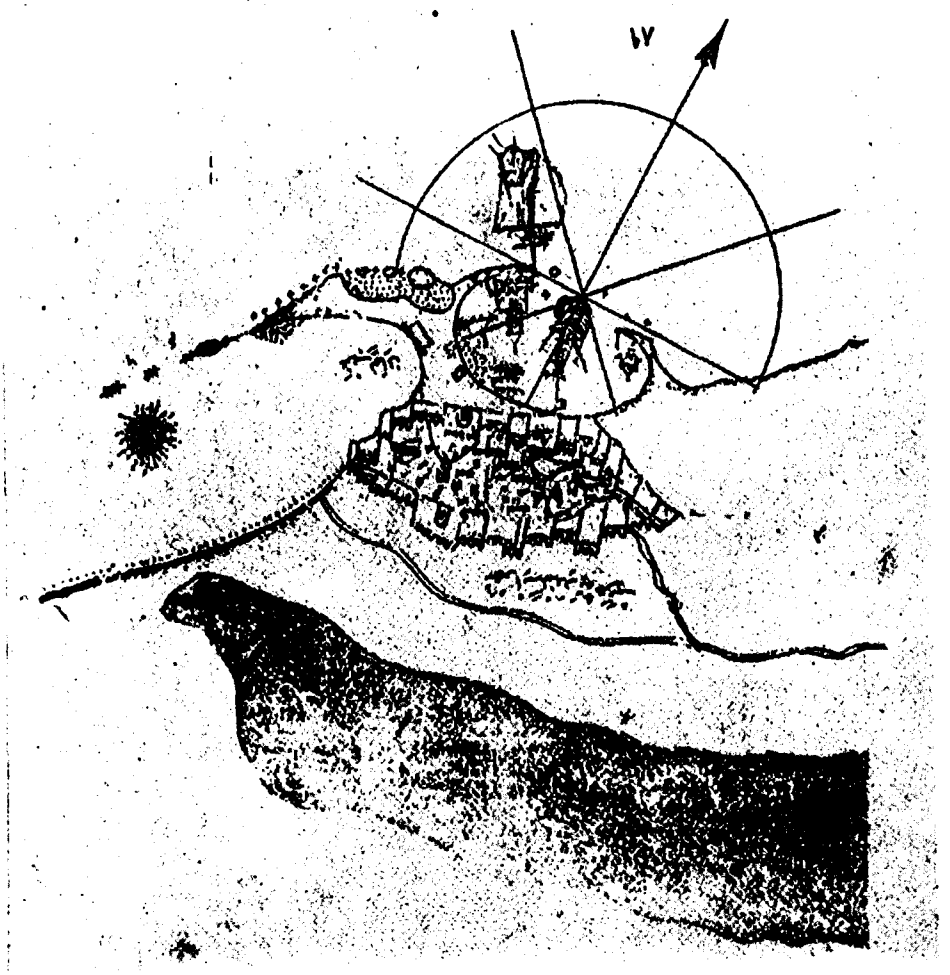

Şekil : 5 – Piri Reisin XVI. yüzyıl başında yazdığı kitab-ı Bahriye, önde İskenderiyenin plânı meşhur İskenderiye feneri bu plânda gösterilmiş.

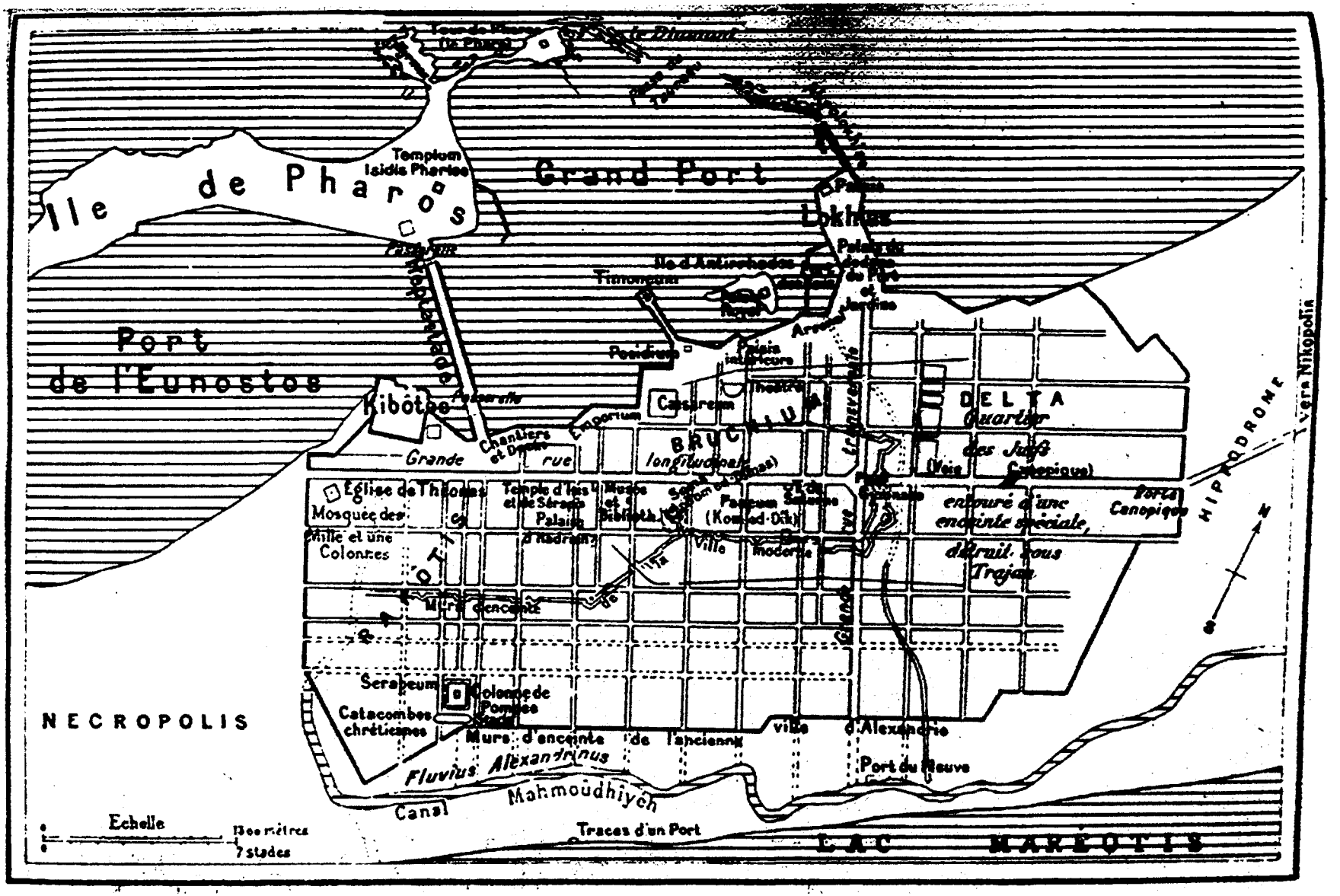

Şekil : 4 — İskenderiyenin Fransız imparatoru Napeleon III tarafından 1866 da yaptırılan plânı. Meşhur Museion ve Kütüphane Bruchion mıntıkasında gösterilmiş. (Guide, Bleu, Egypte, s. 41 den)

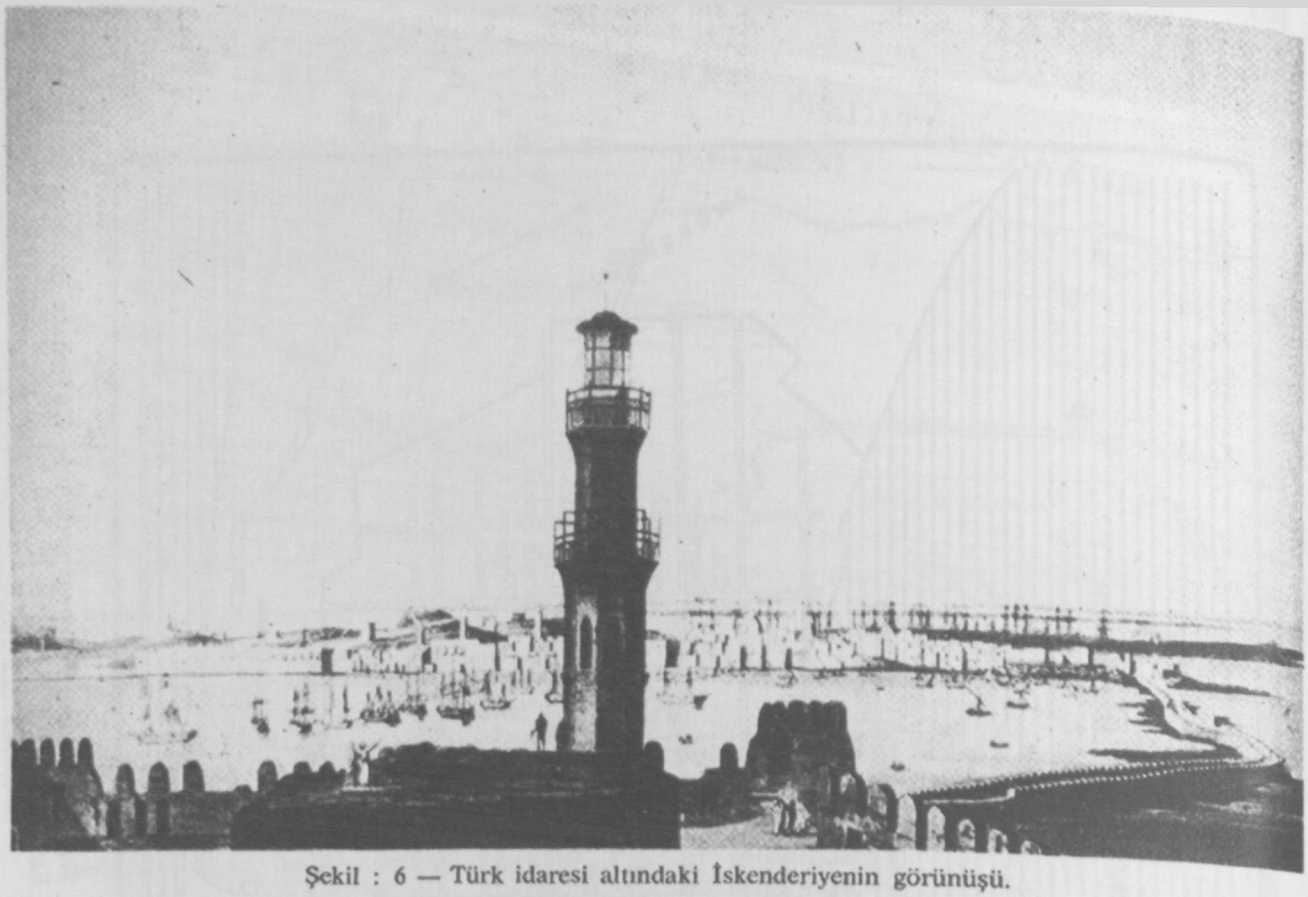

Şekil : 6 — Türk idaresi altındaki İskenderiyenin görünüşü.

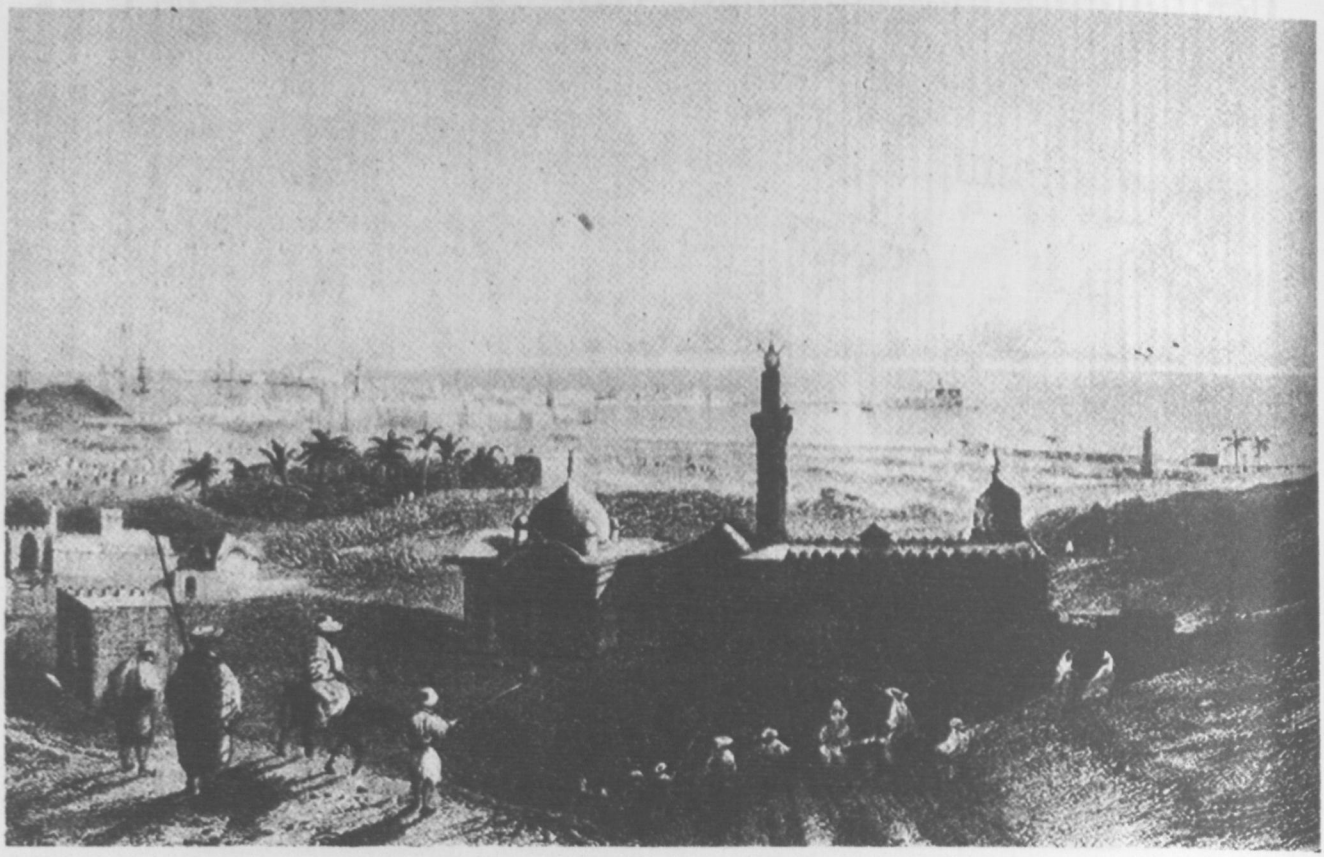

Şekil : 7 – Türk hakimiyeti devrinde İskenderiyenin muhtelif görünüşleri.

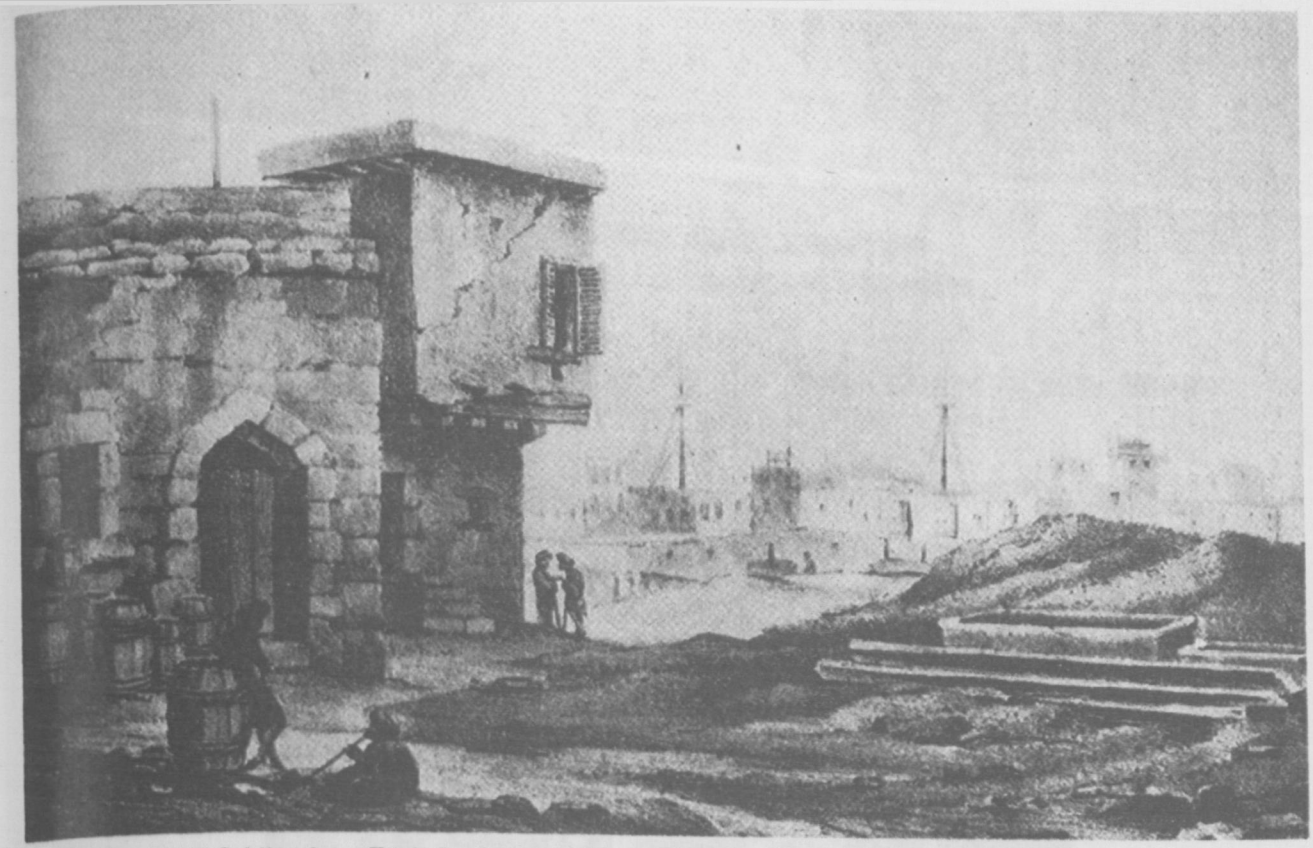

Şekil : 8 — Türk hakimiyeti devrinde İskendire'nin muhtelif görünüşleri.

Şekil: 9 – Meşhur İskenderiye Kütüphanesinin Hans Guggenheim tarafından yapılmış temsili resmi.

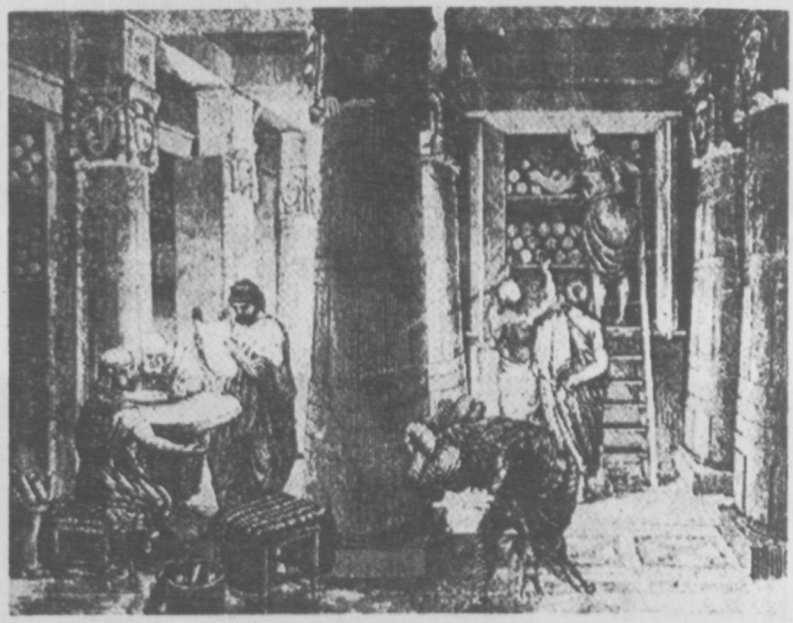

Şekil : 10 — İskenderiye Kütüphanesinin başka bir temsili resmi.

TÜRK MİMARİ SANATI BİBLİYOGRAFYASI
KİTAPLAR: 1928 - 1968 / MAKALELER: 1952 - 1968

İsmet BİNARK — Naile BİNARK

Türk mimarı sanatı bibliyografyası, Türkiye'de yeni harflerin kabul tarihi olan 1928'den 1969 yılına kadar yayımlanmış kitap ve ayrıbasımlar ile, 1952'den 1969 yılına kadar çeşitli süreli yayınlarda yayımlanmış makalelerin bibliyografyasıdır.

Bibliyografyaya eserlerin alınışı sırasında gözönünde bulundurulan başlıca noktalar şunlardır:

1 — Eser hazırlanırken, bibliyografik künyelerin tesbitinde memleketimizde geniş ölçüde kullanılmakta olan Basma Eserler Alfabetik Katalog Kaidelerine uyulmuştur. Türk mimarî sanatı ile ilgili kitap ve makaleler, yazar soyadlarına göre alfabetik bir sırada gösterilmiştir. Makalelere ait referanslarda şu şekil ve sıra gözetilmiştir: Makale yazarının soyadı, adı: "Makalenin adı," Süreli yayının adı, cilt sayısı, yayımlandığı tarih, makalenin süreli yayın içinde bulunduğu sayfalar; gazetelerde ise, makale adından sonra cilt ve sayı numarası verilmemiş, yayım tarihi ve sayfa numarası verilmekle yetinilmiştir.

Bibliyografyada şu kısaltmalar kullanılmıştır:

bs - Basım, C— Cilt, fask.— Fasikül, S.— Sayfa, [t.s.] - Tarihsiz, y— Yaprak, [y.y.] - Yayım yeri yok.

ABİDELERİMİZ. Hazırlayan: H. Rahmi Saruhan. İstanbul 1954 İsmâil Akgün Matbaası. 406 S. 8° resim, 4 plânş, 1 levha. "Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi tarafından 1954 - 1956 şube kongresi münasebetiyle yayımlanmıştır."

AFETİNAN, PROF. DR.: **"Atatürk ve Mimar Koca Sinan".** Yeni İstanbul, 9-10.4.1955, S.

AFETİNAN, PROF. DR.: **Mimar Koca Sinan.** Ankara 1956 Ankara Güzel Sanatlar Matbaası. 1 y. + 64 S. 8° resim, 1 levha.

AFETİNAN, PROF. Dr.: **Mimar Koca Sinan.** İlv. lerle 2. bs. Ankara 1968 Ayyıldız Matbaası A. Ş. 88 S. 8° 22 plânş, 1 levha. "Türkiye Emlâk Kredi Bankası Neşriyatı No: 3"

AĞIN, AHMED: **Saraylarımız.** 1-3 fask. İstanbul 1964 - 1965 Tan Gazetesi ve Matbaası. 8° resim, portre.

1. fask.: 1964. Anadoluhisarı ve Beylerbeyi Sarayları tarihi ve yapıları. 63 + 1 S.

2. fask.: 1965. Dolmabahçe Sarayı - Ihlamur Kasrı. 65 - 119 S.

3. fask.: 1965. Yıldız Sarayı - Çırağan Sarayı. 119 - 198 + 1 S.

AKALIN, ŞEHABEDDİN: **"Mimar Dalgıç Ahmed Paşa".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 9. C., 13. Sayı, 9. 1958, 71-80. S.

AKBULUT, ÖMER: **Trabzon kitabeleri.** İstanbul 1955 Ülkü Basımevi. 56 S. 8° resimli.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Anadoluda Mimar Sinanın eserleri".** Hilâl, 46. Sayı, 1963, 15-17. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Ahi Elvan Camii".** İslâm, 7. C., 6. Sayı, 3. 1964, 175. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Amı'da Türk eserleri".** Türk Kültürü, 2. C., 22. Sayı, 8. 1964, 155-159. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Yakutiye Medresesi".** Vakıflar Dergisi, 6. Sayı, 1965, 146-152. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Şerafettin Camii".** Türk Yurdu, 4. C., 5. Sayı, 5. 1965,37-40. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Tire'de Fatih devrine ait eserler".** Türk Yurdu, 4. C., 8. Sayı, 8. 1965, 34-36. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Harput'ta Ulu Cami".** Yeni Fırat, 3. C., 27. Sayı, 5. 1966, 15-22. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: **"Elmalı'da İslâm-Türk eserleri".** Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 5. C., 7. Sayı, 7. 1966, 169-170. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Anadolu sağlık yurdu ve şifahaneleri üzerine yeni araştırmalar". Ülkemiz, 3. Sayı, 8. 1966, 15-16. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Pertek Til köyü eserleri". Yeni Fırat, 32. Sayı, 10. 1966, 27-32. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Anadolu sağlık yurtları hakkında araştırmalara yeni bir zeyl". Ülkemiz, 5. Sayı, 10. 1966, 19-21. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Bilinmeyen Mimar Sinan eserleri". Ülkemiz, 6. Sayı, 11. 1966, 18 - 23. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Hacıbektaş Veli devrinden itibaren İslâm-Türk eserleri". Ülkemiz, 7. Sayı, 12. 1966, 23-24. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Ulu Cami". Yeni Fırat, 35. Sayı, 1. 1967, 28-30. S.

AKÇAY, DR. İLHAN-FİKRET MEMİŞOĞLU: "Palu, Kara Cemşit Bey türbesi". Yeni Fırat, 35. Sayı, 1. 1967, 31-33. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Sivas'ta bilinmeyen bazı mimarî eserler". Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 6.C., 1-2. Sayı, 1-2. 1967, 28-29. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Tokat tekkeleri (Tokat)". Ülkemiz, 10-11. Sayı, 3-4. 1967, 19-22; 23-24. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "İlk Türk hamamları ve şifahanelerde ısıtma tertibatı ile ilgili bir araştırma". Ülkemiz, 2. C., 13. Sayı, 6. 1967, 22-23. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "İlk Türk hamamları ve şifahaneler'de ısıtma tertibatı ile ilgili bir araştırma". Ülkemiz, 2. C., 14. Sayı, 7. 1967, 22-25. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Ayasofya'da Türkler'in emeği". Ülkemiz, 2. C., 16. Sayı, 9. 1967, 20-21, 30. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Sivas'ta Türk eserleri". Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 6. C., 9-10. Sayı, 9-10. 1967, 243-246. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Ayasofya'da Türklerin emeği". Ülkemiz, 2. C., 17, 19. Sayı, 10, 12. 1967, 23-25; 25-26. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Sivas'ta Türk eserleri". Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 6. C., 11. Sayı, 11. 1967, 294-296. S.

AKÇAY, DR. İLHAN: "Sivas'ta Türk eserleri". Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 7. C., 70/71. Sayı, 3-4. 1968, 77-79. S.

AKIN, ARCAN: "Mimar Sinan, Ayasofya ve Süleymaniye". Arkitekt, 35. C., 320. Sayı, 3-4. 1965, 134. S.

AKOK, MAHMUT: "Kastamonu şehri tarihi içkalesi". Ankara 1945 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 401-404. S. 8°

"Ayrıbasım"

AKOK, MAHMUT: "Kastamonu'nun Kasaba köyünde Candarlıoğlu Mahmut Bey Camii". Ankara 1946 Türk Tarihi Kurumu Basımevi. 293-301. S. 8°

"Ayrıbasım"

AKOK, MAHMUT-AHMET GÖKOĞLU: "Eski Ankara Evleri I. Erzurum mahallesinde Yusuf Oğraş evi". Ankara 1946 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 16 S. 2° 20 resim.

"Ankara Halkevi Yayınları. En büyük boy: 1"

AKOK, MAHMUT: "Ankara'nın eski evleri". Ankara 1951 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 16+xii S. 4° 41 plânş.

AKOK, MAHMUT: "Merzifon'da Çelebi Mehmet medresesi". Mimarlık, 9. C., 1-2 Sayı, 1952, 29-37. S.

AKOK, MAHMUT: "Çankırı'nın eski evleri". Arkitek, 22. C., 7-8 Sayı, 1953, 143-153. S.

AKOK, MAHMUT: "Köyde yaşayan mimarî". Arkitekt, 22. C., 9-12. Sayı, 1953, 196-205. S.

AKOK, MAHMUT: "Çorum'da Ali Paşa Hamamı". Arkitekt, 25. C., 280. Sayı, 1955, 85, 93. S.

AKOK, MAHMUT: "Uşak Ulu Camii". Vakıflar Dergisi, 3. Sayı, 1956, 69-72. S.

AKOK, MAHMUT: "Kütahya Büyük Bedesteni". Vakıflar Dergisi, 3. Sayı, 1956, 81-84. S.

AKOK, MAHMUT: "Tokat şehrinin eski evleri". Ankara İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 129-151. S.

AKOK, MAHMUT: "Ağrı-Doğu Beyazıd'da İshakpaşa Sarayı rölöve ve mimarisi". Türk Arkeoloji Dergisi, 10. C., 2. Sayı 1960, 30-48. S.

AKOK, MAHMUT: "Architecture intèrieure des mosquées turques construtles entre les XII siècles". International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 13-18. S.

AKSEL, MALİK: "Eski mimarimizde kuşların yeri". Ölçü, 1. C., 4. Sayı, 6. 1957, 28-30. S.

AKSEL, MALİK: **"İstanbul mimarisinde kuş evleri"**. İstanbul Enstitüsü Mecmuası, 5. Sayı, 1959, 33-55. S.

AKSEL, MALİK: **"İstanbul mimarisinde kuş evleri"**. İstanbul 1959. 33-55. S. 4° resimli.

"Ayrıbasım"

AKSOY, DR. ERDEM: **"Türk evi-Anadolu evi"** Mimarlık ve Sanat, 6. Sayı, 1964, 216-217. S.

AKSÜT, KEMALİ: **"Hüdavend Hatun Türbesi"**. Resimli Tarih Mecmuası, 7. C., 82. Sayı, 10. 1956, 620-622. S.

AKYOL, METE: **"History of Rumeli Hisarı Fortress"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 197. Sayı, 6-7. 1958, 24-25. S.

ALTINAY, AHMET REFİK: **Türk Mimarları**. İstanbul 1936 Hilmi Kitabevi. 144 S. 8.

ANHEGGER, DR. A. ROBERT: **"Mostar köprüsü ve Mimar Hayrettin"** Türk Tarih Kongresi, 1952, 312-317. S.

ANHEGGER, DR. A. ROBERT **"Eski Fatih Camii'i meselesi"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 6. C., 9. Sayı, 3. 1954, 145-160. S.

ARIDAL, ARCAN: **"Türk mimarisinde ahşap saçaklar"**. Arkitekt, 35. C., 322. Sayı, 1966, 82. S.

ARSEVEN, PROF. CELAL ESAD: **Türklerde mimari.** Ankara [t. s.] Başvekâlet Müdevvenat Müdürlüğü Matbaası. 15 S. 8.

ARSEVEN, PROF. CELÂL ESAD: **Türklerde mimari.** İstanbul 1934 Akşam Basımevi. 13 S. 8.

ARSEVEN, PROF. CELÂL ESAD: **"Süleymaniye ile Ayasofya arasında bir mukayese"**. Yeni İstanbul, 12.10.1954, 6. S.

ARSEVEN, PROF. CELÂL ESAD: **Türk sanatı tarihi. Menşeinden bugüne kadar mimari, heykel, resim, süsleme ve tezyini sanatları.** I-X. fask. Yayımlayan: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti. İstanbul 1955-1959 Maarif Basımevi. 4° resim, şekil, plânş, harita.

ARU, KEMAL AHMET: **Türk hamamları etüdü.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1949 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 142 S. 4°.

ASLANAPA, DOÇ. DR. OKTAY: **Edirnede Osmanlı devri âbideleri.** İstanbul 1949 Şirketi Mürettibiye Basımevi. IV+192 S. 8° 1 levha.

"İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No. 427. Sanat Tarihi Enstitüsü: 6"

ASLANAPA, DOÇ. DR. OKTAY **"Anadolu şehirlerinin gelişmesi ve âbidelerin durumu"**. Türk Yurdu, 261-262. Sayı, 10-11. 1956, 274-276; 353-354. S.

ASLANAPA, PROF. DR. OKTAY: **"Kayseri'de Keykubadiye köşkleri kazısı"** Türk Arkeoloji Dergisi, 1-13 Sayı, 1964, 19-40. S.

ASLANAPA, PROF. DR. OKTAY: **"Yeni araştırmalarda Türk saray ve köşklerinin yeri"**. Türk Kültürü, 1. C., 3. Sayı, 1. 1963. 23-28. S.

ASLANAPA, PROF. DR. OKTAY: **"İznik'te Sultan Orhan, imaret camii kazısı 1963 2-12 Temmuz-1964 9-17 Temmuz"**. Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-1965, 16-38. S.

ASLANAPA, PROF. DR. OKTAY: **"Kırım'da Türk eserleri ve Mimar Sinan'ın yaptığı cami"**. Türk Kültürü, 3. C., 28. Sayı, 2. 1965, 229-240. S.

ASLANBAY, MUHİDDİN: **"Kurşunlu cami ve imareti (Eskişehir)"**. Dünya, 10.3.1954, 5. S.

ASLANBEY, MUHİDDİN: **"Eskişehir'de Kurşunlu Camii ve imareti"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 147. Sayı, 4-1954, 12-14. S.

ASLANBEY, MUHİDDİN: **Eskişehir'deki Alaâddin Camii ve Eskişehir tarihi ile ilgili araştırmalar.** Eskişehir 1955 Ticaret Matbaası. 152 S. 8° resim.

AYASOFYA Camii. Hazırlayan: Dr. İlhan Akçay. Ankara 1968 Ayyıldız Matbaası A. Ş. 115 S. 8° plânş.

"Hakses Neşriyatı"

AYKUT, YUSUF: **İstanbul âbideleri.** İstanbul [t. s.] Yedigün Basımevi. 125 S. 8° resimli.

AYKUT, YUSUF: **Beyşehir kitabeleri ve Eşrefoğlu camii ve türbesi.** İstanbul 1940 Maarif Basımevi. 91-129. S. 4° 13 plânş.

"Ayrıbasım"

AYTÖRE, AYHAN: **"Turkish water architecture"**. International Congress of Turkish art (1. 1959). 1961, 39-46. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Edirne'de Rüstem Paşa Kervansarayı"** Türkiye Tu-

ring ve Otomobil Kurumu Belleteni, 122. Sayı. 3. 1952, 9-10. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **Fâtih devri mimarisi.** İstanbul 1953 İstanbul Fetih Derneği. 512 S. 4° 551 şekil, plân.

"İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı No. 11."

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **Fatih devri mimari eserleri.** İstanbul 1953 İstanbul Matbaası. 29 S. 8° resimli.

"İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı Nu. 13"

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Edirne'de Fatih devri eserleri".** Türkiye Otomobil Kurumu Belleteni, 143. Sayı, 12. 1953, 5-10. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Yine Fatih Camii".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 7. C., 10. Sayı, 9. 1954, 103-116. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Reşit Saffet Atabinen: Türk mimarisinin millî vasıfları".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 154. Sayı, 11. 1954. 6-10. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Hüsrev Paşa türbesi".** İstanbul Enstitüsü Dergisi, 1. Sayı, 1955, 31-38. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Prof. F. Babinger'in Fâtih devri mimarisi hakkında mütalâaları".** İstanbul Enstitüsü Dergisi 1. Sayı, 1955, 145-160. S.

Not: Makale Fransızca özetlidir.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Dimetoka'da Çelebi Sultan Mehmed Camii".** Vakıflar Dergisi, 3. Sayı, 1956, 13-16. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"I. Murad devrinde Asılhan Bey mimarî manzumesi".** Vakıflar Dergisi, 3. Sayı, 1956, 65-68. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Gazanfer Ağa manzumesi".** İstanbul Enstitüsü Dergisi, 3. Sayı, 1957, 95-96. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **Le premier siècle de l'architecture Ottomane".** International Congress of Turkish art (1. 1959) 1961, 77-81. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **Fatih devri mimârisi.** Zeyl. İstanbul 1961 Baha Matbaası. 43 S. 4° resimli.

"İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı No. 46"

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"İlk Fatih camii hakkında yeni bir vesika".** Vakıflar Dergisi, 5. Sayı, 1965, 63-68. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **"Bursa Orhangazi camii ve Osmanlı mimarisinin menşei meselesi".** Vakıflar Dergisi. 6. Sayı 1965, 69-83. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: **İstanbul mimarî çağının menşei Osmanlı mimarisinin ilk devri.** 1. C. İstanbul 1966 Baha Matbaası. 4°

1. C.: Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdevendigâr ve Yıldırım Beyazıd. XII +565 S. resim, plânş, 5 levha.

"İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı No. 57"

AZAPKAPI çeşmesi. İstanbul 1954 Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş. 12 S. 8° plânş.

"T.C. İstanbul Belediyesi Sular İdaresi Müdürlüğü Yayınlarından"

"AZERBAYCAN sanat tarih ve mimarisinin şah eseri olan Şirvan şahlarının Han sarayı". Türk Dünyası, 3. C., 8. Sayı, 1-3 1968, 37-38. S.

BADANALI, HÜSEYİN: **"Kırım'da Türk mimarî eserleri: Türbelerimiz".** Kırım, 7-14. Sayı, 7. 1957-6. 1960.

BALDUCCİ, HERMES: **Rodos'ta Türk mimarisi.** Çeviren: Celâlettin Rodoslu. Ankara 1945 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII+17 S. 8° 144 plânş.

"Türk Tarih Kurumu Yayınları IV. Seri, No. 3".

BALLANCE, SELİNA: **"Early Turkish buildings in Trabzon",** Belleten, 29. C., 113. Sayı, 1. 1965, 73-76. S.

BALTACIOĞLU, PROF. İSMAİL HAKKI: **Sanat. Estetik, yaratma, Türk sanatı, dil, edebiyat, temsil, musiki, resim, mimarlık tezyinî sanat, şehircilik üzerine görüşmeler.** İstanbul 1934 Sühulet Kütüphanesi. 238 S. 8°

Not: Kitabın 183-197 sayfaları arası Türk mimarisine ayrılmıştır.

BANOĞLU, NİYAZİ AHMET: **Anıtları ve tarihî eserleriyle İstanbul.** İstanbul 1963 Yeni Matbaa. 79+1 S. 8°

BATUR, MUZAFFER: **"Ramazan Efendi camii".** Arkitekt, 26. C., 293. Sayı, 1958, 176-180. S.

BATUR, MUZAFFER: "Rüstem Paşa Camii" Arkitekt, 27. C., 295. Sayı, 1959, 77-79. S.

BATUR, MUZAFFER: "Rüstem Paşa camii". Arkitekt, 27. C., 296. Sayı, 1959, 117-120 S.

BATUR, MUZAFFER: "Muradiye Camii". Tarih Coğrafya Dünyası, 1. C., 5. Sayı, 8. 1959, 378-380. S.

BATUR, MUZAFFER: "Edirne'de üç şerefeli cami". Tarih Coğrafya Dünyası, 2. C., 11. Sayı, 12. 1959, 358-361. S.

BATUR, MUZAFFER: Selimiye Camii. Millî Işık, 2. C., 19. Sayı, 11. 1968, 21-22. S.

BAYATLI, OSMAN: Bergama'da Küplü Hamam. İstanbul 1942 Vakit Basımevi. 40 S. 8° resimli.

BAYATLI, OSMAN: Bergama tarihinde sanat eserleri ve âbideler. İstanbul 1952 Anıl Matbaası. 64 S. 8° 4 levha.

BAYATLI, OSMAN: Bergama tarihinde Türk-İslâm eserleri. İstanbul 1956 Anıl Matbaası. 65 S. 8° resim, şekil, 12 plânş.

"Bergamayı Sevenler Cemiyeti Sayı: XIII"

BAYKAL, KÂZIM: Bursa ve anıtları. "Bursa et ses monuments". Bursa 1950 Aysan Matbaası. 212+8 S. 8° 8 levha, 18 plânş.

Not: Metin Fransızca özetlidir.

BAYKAL, KÂZIM: Bursa'da Ulu cami. İstanbul 1950 İbrahim Horoz Basımevi. VII+159+1 S. 8°

"Bursa Liselerinden Yetişenler Cemiyeti Neşriyatı No: 1"

BAYKIZ, HALİL: "Sivas'ta Ulu Cami kitabesi". Dört Eylül, 4. C., 4. Sayı, 6. 1966. 8-9. S.

BAYTİN, TULÛ: Bacalar, tekniği, yapısı, mimarisi ve Türk yapıcılığında baca. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1951 Matbaacılık T.A.O. 112+1 S. 4° plânş.

BEKEN, GAZANFER: Garbî Anadolu mıntıkası (İzmir, Balıkesir, Kütahya) kerpiç binaları. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1949 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 91 S. 4°

BERK, CELİLE: Konya evleri. (Doçentlik tezi). Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1951 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 204 S. 4° 44 harita, 72 plânş.

BEYSANOĞLU, ŞEVKET: Kısaltılmış Diyarbakır tarihi ve âbideleri. İstanbul 1963 Şehir Matbaası. VIII+160+4 S. 8° resim, harita.

"Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 11"

BİNAN, MUHİTTİN: Kapılar. Yayımlayan; İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1950 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 96 S. 4° resim, plânş.

BİNAN, MUHİTTİN: Türk saçak ve kornişleri. İlk çağlar, Selçuk ve Osmanlı devirleri, yabancı mimarı devirlerle mukayeseler. (Doçentlik tezi). Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1952 Pulhan Matbaası. 244 S. 4° resimli.

BOLAK, DOÇ. ORHAN: "Balıkesir'de bir cami araştırması". İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi, 23. C., 2. Sayı, 1965, 26-34. S.

BOYAR, ALİ SAMİ: Ayasofya. İstanbul 1943 Maarif Basımevi. 18 S. 4° resimli.

BOYAR, ALİ SAMİ: Aya Sophia. İstanbul 1943 Maarif Basımevi. 17 S. 4° resimli.

BURSA hanları. Yayımlayan: Bursa Halkevi. Bursa 1935. Yeni Basımevi. 34 S. 8°

"Bursa Halkevi 4"

BURSA hamamları. 2. bs. Yayımlayan: Bursa Halkevi Tarih ve Müze Komitesi. Bursa 1943 Emek Basımevi. 52 S. 8° resimli.

BURSA Kozahanı ve mescidi. Hazırlayan: Kâzım Baykal. Bursa 1946 Ant Basımevi. 29 S. 8° 12 resim, 2 plân.

"Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları: 1"

BURSA'da Hacılar Camii. Tamiri münasebetiyle. Hazırlayan: Kâzım Baykal. Bursa 1953 Aysan Matbaası. 18 S. 8° resimli.

"BÜYÜK camilerimizin yaşları" Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 153. Sayı, 10. 1954, 11. S.

"BÜYÜK usta Mimar Sinan" Panorama, 1. Sayı, 1967, 19-20. S.

CAMİLERİN aydınlatılması üzerinde bir araştırma. Hazırlayan: Doç. Orhan Bolak. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1967 Arı Kitabevi Matbaası. VIII+29 S. 8° 11 plânş.

CANDAR, AVNİ: **Eminlik mezarları.** Ankara 1935 Ulus Basımevi. 11 S. 8° plânş.

CEM, SEMAHADDİN: **"Erzurum'un mimarî eserleri: Billûr Piyâle".** Tarih Yolunda Erzurum, 4, C., 15-16. Sayı, 3-5. 1963, 36-37. S.

CERAN, ZİYA: **"Akşehir'de Şeyh Eyyub türbesi ve sandukası".** Anıt, 9. C., 31. Sayı, 3. 1964, 21-25. S.

CERAN, ZİYA: **"Nasreddin Hoca'nın kızına ait ikinci mezar kitabesi".** Türk Folklor Araştırmaları, 9. C., 192. Sayı, 7. 1965, 3807-3809. S.

CEZAR, MUSTAFA: **"Kapalıçarşı".** Yeni İstanbul, 9.12.1954, 5. S.

CHAGATİ, MUHAMMAD ABDULLAH: **"Hind-Pakistan mimarisinde Türk mimarlığı tezyinatı".** Tarih Coğrafya Dünyası, 2. C., 11. Sayı, 12. 1959, 321-323. S.

CHAGATAİ, MUHAMMAD ABDULLAH : **"Türk-İslâm mimarî ve kaligrafisi".** Turquie Moderne, 158 Sayı, 1. 1960, 24-25. S.

CHAGATAİ, MUHAMMAD ABDULLAH : **"Türk - İslâm mimarî ve kaligrafisi".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 216-217. Sayı, 1-2. 1960, 3-5. S.

CHAGATAİ, MUHAMMAD ABDULLAH : **"Turkish architectural ornaments in İndo-pakistani architecture".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 75-76. S.

ÇAVLI, EMİN ÂLİ: **"Patrona Halil hamamı değil, Beyazid hamamı".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 186-187. Sayı, 7-8. 1957, 6-7. S.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Osmanlı Türk mimarisi.** Ankara [t. s.] Başvekâlet Matbaası. 11 S. 8°

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Osmanlı Türk Mimarisi.** Ankara 1934 Başvekâlet Basımevi. 30 S. 8°

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Saray ve kervansaraylarımız arasında İbrahim Paşa Sarayı.** İstanbul 1939 Cumhuriyet Basımevi. 44 S. 8° resimli.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Türk Tarihi Kurumu tarafından Sivas Şifaiyesinde yaptırılan hafriyat.** İstanbul 1939 Devlet Basımevi. 61-67. S. 4° 6 levha.

"Ayrıbasım"

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Türk mimarî anıtları. Osmanlı devri. Bursa'da ilk eserler.** İstanbul 1946 Millî Eğitim Basımevi. 41 S. 4° 16 levha.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Türk mimarî anıtları. Osmanlı devri.** İstanbul 1952 Millî Eğitim Basımevi. [2] y. + 10 S. 2° resim, 10 plânş.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Türk mimarî anıtları. Osmanlı devri. Bursa'da Murat I. ve Bayezid I. binaları.** İstanbul 1952 Millî Eğitim Basımevi. XVI + 61 S. 2° 66 plânş.

"Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Rölöve Bürosu Yayınları"

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Bursa Darüşşifası.** İstanbul 1952 Millî Eğitim Basımevi. 10 S. 4° 10 plânş.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Sivas darüşşifası 614 H. —1217... (Takrizler: Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli ve Prof. Mükrimin Halil Yınanç).** İstanbul 1953 İbrahim Horoz Basımevi. XIV + 135 S. 8° şekil, plânş, Arapça yazı.

"İ. Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü: 48"

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **"Edirne'deki Selimiye minarelerine dair".** Akşam, 2.9.1953, 5, 7. S.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **"Fatih devri mimarisi".** Türk Düşüncesi, 5. C., 29. Sayı, 4. 1956, 267-277. S.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: **Yeşil Cami ve benzerleri cami değildir.** İstanbul 1958 Maarif Basımevi. 26 S. 8° resimli.

ÇUBUKCUOĞLU, ZÜHTÜ: **"Tophane meydan çeşmesi".** İller ve Belediyeler Dergisi, 13. C., 151. Sayı, 5. 1958, 197-199. S.

ÇULPAN, CEVDET: **İstanbul Süleymaniye Camii kitâbesi.** İstanbul 1966 Sümer Matbaası. 14 S. 8° plânş.

DAĞLIOĞLU, HİKMET TURHAN: **Edirne mezarları.** İstanbul 1936 Devlet Basımevi. 32 S. 4° 20 resim.

DAĞLIOĞLU, HİKMET TURHAN: **"Les cimetière et les pierres tombales du point de vue de l'art".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 85-89. S.

DANİŞMEND, İSMAİL HAMİ: **"Le trône ouvragè des sultans ottomans".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 125. Sayı, 6. 1952, 21 - 22. S.

DAR, ALLEN: **"Mosquée de Zeyrek, anclen monastère de Pantocrator".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 213. Sayı, 10. 1959, 21 - 22. S.

DAYIMOĞLU, TURGUT: **"Fatih devri mimari eserleri, Çinli Köşk".** Ankara Sanat, 4. Sayı, 8. 1966, 20-22. S.

DEVLETKUŞU, İSMAİL: **"Koca Sinan ruhun şadolsun".** Orkun, 2.C., 15. Sayı, 4. 1963, 15-17. S.

DİEZ, ERNST: **"L'embléme dans le palais byzantin et la grande-Mosquée turque".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 90-91. S.

"DİYARBAKIR'da tarihî anıtlar". Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 17.6.1953, 4, 10. S.

Not: Gazetenin zeylidir.

DOĞANŞAFAK, YUSUF: **"Büyük Türk mimarî Koca Sinan".** İller Bankası Dergisi, 1. C., 9. Sayı, 5. 1968, 14-15, 33. S.

EGE, MUSTAFA FETTAH: **"Tahrip edilen âbidelerimiz".** Teknik Haberler, 4.C., 155. Sayı, 11.1960, 2. S.

EGELİ, VASFİ: **"Şişli Camii".** Arkitekt, 22.C., 9-12. Sayı, 1953, 169-180. S.

EGEMEN, AFFAN: **"Kayseri'de Sultan Hanı".** Yapı Teknik, 2. C., 9. Sayı, 12. 1957, 2. S.

EGEMEN, AFFAN: **"Kayseri'de Huand Hatun Türbesi".** Yapı Teknik, 3. C., 17. Sayı, 1. 1959, 4. S.

[ELDEM], HALİL EDHEM: **Topkapı Sarayı.** İstanbul 1931 Kanaat Kitabevi. 61 S. 8°

[ELDEM], HALİL EDHEM: **Le palais de Topkapou (Vieux serail).** İstanbul 1931 Kanaat Kütüphanesi. 68 S. 8° resimli.

[ELDEM], HALİL EDHEM: **Camilerimiz.** İstanbul 1932 Kanaat Kitabevi. 107 S. 8° resimli.

[ELDEM], HALİL EDHEM: **Yedikule hisarı.** İstanbul 1932 Kanaat Kitabevi. 64 S. 8°

ELDEM, HALİL EDHEM: **Nos mosquées de Stamboul.** Çeviren: E. Mamboury. İstanbul 1934 Kanaat Kütüphanesi. 147 S. 8° 1 levha.

ELDEM, HALİL EDHEM: **Emniyet âbidesi.** İstanbul 1934 Devlet Basımevi. 11 S. 8° resimli.

ELDEM, HALİL EDHEM: **Anadolu Selçukları devrinde mimarî ve tezyinî san'atlar.** Ankara 1947 Türk Tarihi Kurumu Basımevi. 279-297. S. 8°

"Halil Edhem Hâtıra Kitabından ayrıbasım'

ELDEM, HALİL EDHEM: **Anadolu Selçukluları devrinde mimarî ve tezyinî sanatlar.** Ankara [t.s.] Başvekâlet Matbaası. 22 S. 8°

ELDEM, SEDAD HAKKI: **Türk evi plân tipleri.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1954 Pulhan Matbaası. 293 S. 4° şekil, 3 levha.

ELDEM, SEDAT HAKKI: **"Bursa'da bazı sofalar".** Akademi, 2 Sayı, 7. 1964, 3-11, 48.S.

ELDEM, SEDAD HAKKI: **Köşkler ve kasırlar. (A survey of Turkish Kiosks and pavillions).** 1. C. Yayımlayan: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü. İstanbul 1969 Kutulmuş Matbaası. XVII + [1]+ 357 S. 4° resim, plânş. 1

ELGİN, NECATİ: **"Konya'da Hoca Hasan Camii üzerine".** Anıt, 9. C., 31. Sayı, 3. 1964, 18-20. S.

ELİF NACİ: **"Çinili Köşk".** Türk Düşüncesi, 5. C., 30. Sayı, 5. 1956, 325-328. S.

ELİF NACİ: **"Rumeli Hisarı restorasyonu".** Türk Düşüncesi 9. C., 17-18. Sayı, 4-5. 1958, 16-19. S.

EMİNÖNÜ Halkevi Tarih ve Müze Şubesi: **Halkevinin tarihî ve mimarî anıtlara ait ikinci resim sergisi broşürü.** İstanbul 1944 Yeni Reklâm Basımevi. 69 S. 8° resimli.

EMİNÖNÜ Halkevi Tarih ve Müze Şubesi: **Halkevinin tarihî ve mimarî anıtlara ait üçüncü sergisi broşürü.** İstanbul 1945 İsmail Akgün Matbaası. 43 S. 8° resimli.

"Eminönü Halkevi Tarih ve Müze Şubesi Yayınları: 3"

ERDENEN, ORHAN: **"Eski yapılarımızda plân meselesi".** Mimarlık, 3. C., 26. Sayı, 12. 1965, 19-23. S.

ERDENEN, ORHAN: **"Osmanlı devri mimarları, yardımcıları ve teşkilâtları".** Mimarlık, 4. C., 27. Sayı, 1. 1966, 15-18. S.

ERDENEN, ORHAN: **"Eski mimarlarımızın yetişmeleri".** Mimarlık, 4.C., 32. Sayı, 6. 1966, 19-22. S.

ERDMANN, KURT: **"Die Sonderstellung der anatolischen Moschee des XIII Jhdte'.'** Internationl Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 94-101. S.

ERDMAN, KURT: **"Selçuklu kervansarayı".** Çeviren: Dr. Fügen Tunçdağ. Önasya, 2. C., 13-14. Sayı, 9-10. 1966 10-11, 21. S.

ERDOĞAN, ABDÜLKADİR: **Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii.** İstanbul 1938 Cumhuriyet Basımevi. 29-33. S. 4° 7 resim.

"Ayrıbasım"

ERDOĞAN, ABDÜLKADİR: **"Abideleri ile Konya".** Tarih Coğrafya Dünyası, 1. C., 1-4. Sayı, 4, 7. 1959.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Osmanlı mimarı tarihinin arşiv kaynakları".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 3. C., 5-6. Sayı 9. 1951, 3. 1952, 92-122. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Onsekizinci asır sonlarında bir Türk sanatkârı, hassa başmimarî Mehmet Tahir Ağa, hayatı ve mesleki faaliyetleri".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 7. C., 10. Sayı, 9. 1954, 157-180. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Mimar Davud Ağa'nın hayatı ve eserleri".** Türkiyat Mecmuası, 12. Sayı, 1955, 179-204. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Onsekizinci asır sonlarında bir Türk sanatkârı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa hayatı ve mesleki faaliyetleri".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 9. C., 13. Sayı, 9. 1958, 161-170. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Diyarbakır'da bir sanat eseri. Behram Paşa Camii".** Tarih Coğrafya Dünyası, 2.C., 7. Sayı, 9. 1959, 38-40. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Onsekizinci asır sonlarında bir Türk sanatkârı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa, hayatı ve mesleki faaliyetleri".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 11. C., 15. Sayı, 9. 1960, 25-46. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **Lâle devri baş mimarı Kayserî'li Mehmet Ağa.** İstanbul 1962 Baha Matbaası. VI S. + 1 y. + 128 S. 8°

"İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 48"

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Osmanlı mimarisi tarihinin otantik yazma kaynakları".** Vakıflar Dergisi, 6. Sayı, 1965, 111-136. S.

ERDOĞAN, MUZAFFER: **"Osmanlı devrinde Anadolu camilerinde restorasyon faaliyetleri".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 111-115. S.

ERGİNBAŞ, DOÇ. DR. DOĞAN: **Diyarbakır evleri.** Doçentlik tezi. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1953 Pulhan Matbaası. 32 S. 4° 32 levha.

ERGUN, SAADETTİN NÜZHET: **İstanbul Meşahirine ait mezar kitabeleri.** İstanbul 1932 Remzi Kitabevi. 23 S. 8° plânş.

ERKİNS, ZİYA: **Topkapı Sarayı.** İstanbul 1959 Motif Basımevi. 76 S. 8° resimi 1 plânş.

ERKİNS, ZİYA: **The Topkapı Palace Museum.** Composed by Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul 1965 Güzel Sanatlar Matbaası. 64 S. 8° resim, 1 levha.

ERKİNS, ZİYA: **Das Topkapı Museum.** Zu sammenge fast von Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul 1965 Güzel Sanatlar Matbaası. 64 S. 8° resim, 1 levha.

ERKİNS, ZİYA: **Topkapı Sarayı Müzesi.** Hazırlayan ve tertip eden: Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul 1965 Güzel Sanatlar Matbaası. 64 S. 8° resim, 1 levha.

ERTAN, VELİ: **"Ayasofya".** Hilâl, 1. C., 6. Sayı, 4. 1959, 18. S.

ESER, DR. LÂMİ: **"Kütahya evleri".** Mimarlık ve Sanat, 6. Sayı, 1962, 218-223. S.

ESER, DOÇ. LÂMİ: **Kütahya evleri.** Doçentlik çalışması. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1965 Pulhan Matbaası. 98 S. 4° plânş, 87 levha.

ESİN EMEL: **"Türk-İslâm mimarisinin Türkistan'daki ilk âbideleri".** Türk Dünyası, 2. Sayı, 5-7. 1966, 1-10. S.

EVREN, DOÇ. DR. MESUT: **Türk evinde çıkma.** Doçentlik tezi. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1959 Fakülteler Matbaası. 127 S. 4° resimli.

EYİCE, DR. SEMAVİ: **İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve onun Osmanlı-Türk mimarisindeki yeri.** İstanbul 1953 Osman Yalçın Matbaası. 153-182. S. 8° resimli.

"Tarih Dergisi 5. C., 8. Sayıdan ayrıbasım"

EYİCE, DR. SEMAVİ: **İstanbul'da bazı cami ve mescid minareleri.** İstanbul 1953 Orman Yalçın Matbaası. 239-268. S. 8° resimli.

"Türkiyat Mecmuası 10. C. den ayrıbasım"

EYİCE, DR. SEMAVİ: **"İstanbul'da bazı cami ve mescid minareleri"**. Oto-nöro-oftalmoloji, 10. C. 1051. Sayı, 1953, 247-268. S.

EYİCE, DR. SEMAVİ: **"Yunanistan'da Türk mimari eserleri"**. Türkiyat Mecmuası, 11. Sayı, 1954, 157-182. S.

EYİCE, DR. SEMAVİ: **"Ekrem Hakkı Ayverdi: Fatih devri mimarisi"**. İstanbul, 4. Sayı, 2. 1954, 31-32. S.

EYİCE. DR. SEMAVİ: **"Zeyrek Camii ve yeni bulunan mozaikleri"**. Türk Düşüncesi, 1. C., 3. Sayı, 2. 1954, 173-176. S.

EYİCE DR. SEMAVİ: **"Demirciler ve Fatih Darüşşifası mescidleri hakkında yeni bazı notlar"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 6. C., 9. Sayı, 3. 1954, 175-186. S.

EYİCE, DR. SEMAVİ: **"Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un tarihi topoğrafyası hakkında bir not. (Kyra Martha Manastırı)"**. Fatih ve İstanbul, 2. C., 7-12. Sayı, 5. 1954, 139-167. S.

EYİCE, DR. SEMAVİ: **"İstanbul'da (Yayla) camileri ve şehrin tarihi topoğrafyasının yanlış izah edilen bir meselesi"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 7. C., 10. Sayı, 9. 1954, 31-42. S.

EYİCE, DR. SEMAVİ: **"Yunanistan'da Türk mimari eserleri"**. Türkiyat Mecmuası, 12. Sayı, 1955, 205-230. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"İki Türk âbidesinin mahiyetleri hakkında notlar: İznik'te Nilüfer Hatun imareti ve Kayseri'de Köşk Medrese"**. Ankara İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 107-114. S.

EYİCE. DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi"**. Bilgi, 10. C., 119. Sayı, 2. 1957, 9-10. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"İznik'te İsmail Bey hamamı"**. Bilgi, 10. C., 120 Sayı, 3. 1957, 7-8. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Yeni şehircilik karşısında İstanbul'un büyük külliyeleri"**. Ölçü, 1. C., 2. Sayı, 4. 1957, 29-32. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Fatih devri mimarisi"**. Bilgi, 11. C., 122. Sayı, 5. 1957, 23-25. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Kayseri'de Köşk Medrese"**. Bilgi, 11. C., 129. Sayı, 12. 1957, 7-8 S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"İstanbul-Şam-Bağdat yolu üzerindeki mimari eserler"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 9. C., 13. Sayı, 9. 1958, 81-110. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"İstanbul'un kaydolan bir eski eseri: Kazasker Ebul'-ul-Fazl Mahmud Efendi medresesi"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 10. C., 14. Sayı, 9. 1959, 147-162. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **Arabacı Beyazıd, Arab Camii, Aroman Gabriel de Lultz Baron'da d'Arasta sokağı kazısı, Arkodios sütunu, Arkeoloji enstitüleri, Arkeoloji müzeleri.** İstanbul 1959 Nurgök Matbaası. 35 S. 4° resimli.

"İstanbul Ansiklopedisinin muhtelif fasiküllerinden ayrıbasım"

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"İznik'de (Büyük Hamam) ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 11. C., 15. Sayı, 9. 1960, 98-120. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Un type de mosquée de style turc-ottomane ancien"**. International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 141-143. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Bursa ve çevresinde Türk sanatı"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 239. Sayı, 12. 1961, 8-13. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Yedikule hisarı ve avlusundaki Fatih mescidi"**. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 10. Sayı, 1962, 80-84, 147-152. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Enez'de Yunus Kaptan türbesi ve Has Yunus Bey'in mezarı hakkında bir araştırma"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 13. C., 17-18. Sayı, 3. 1962-9. 1963, 141-158. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"İlk Osmanlı devrinin dini-içtimai bir müessesesi: Zâviyeler ve zâviyeli-camiler"**. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23. C., 1-2. Sayı, 10. 1962-2. 1963, 3-80. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **La Mosquée-Zaviyah de Seyyid Mehmed Dede á Yenişehir.** Sonderdruck Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens in Memoriam Ernest Diez. İstanbul 1963 Baha Matbaası, 49-68. S. 8° resim, plânş.

"Ayrıbasım"

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Mimar Sinan"**. Yaprak, 1. C., 3. Sayı, 4. 1963, 8-9. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Üsküp'de Türk devri eserleri"**. Türk Kültürü, 1. C., 11. Sayı, 9. 1963, 20-30. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Behçet Ünsal: Turkish-Islamic architecture in Seljuk and Ottoman times 1071-1923"**. Belleten, 28. C., 109. Sayı, 1. 1954, 169-172. S.

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: **"Atik Ali Paşa Camiinin Türk mimarî tarihindeki yeri"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 14. C., 19. Sayı, 3. 1964, 99-114. S.

EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: **"Ohri'nin Türk devrine ait eserleri"**. Vakıflar Dergisi, 6. Sayı, 1965, 137-145. S.

EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: **"Konya ile Sille arasındaki Akmanastır"**. Şarkiyat Mecmuası, 6. Sayı, 1966, 135-160. S.

EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: **"Kaybolan bir tarihi eser Şeyh Murad Mescidi"**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 17. C., 22. Sayı, 3. 1967, 111-130. S.

EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: **"Varna ile Balçık arasında Akyazılı Sultan Tekkesi"**. Belleten, 31. C., 124. Sayı, 10. 1967, 551-600. S.

Not: Makale İngilizce özetlidir.

"FATİH devrinde yapılan cami ve mescidler". Cumhuriyet, 10.2.1955, 16. S.

Not: Gazetenin zeylidir.

FEHÉR, PROF. DR. GÉZA : **Macaristan'da Türk mimari eserleri"**. Akademi, 5. Sayı, 3. 1966, 50-52. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **Tarihî Türk âbidelerinin tamiri ve ihyası.** İstanbul 1938 Cumhuriyet Basımevi. 7-15. S. 4° 12 resim.

"Ayrıbasım"

GABRİEL, PROF. ALBERT: **Mosquées et médressés ortokides.** Ankara 1947 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 211-218. S. 8° 1 şekil.

"Halil Edhem Hâtıra Kitabından ayrıbasım"

GABRİEL, PROF. ALBERT: **Kayseri Türk anıtları.** Çeviren: Ahmet Akif Tütenk. Ankara 1954 Güneş Matbaası. 115 + 5 S. 8° 62 plânş.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"Vue d'ensemble sur l'architecture turque"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 114. Sayı, 1. 1954, 27-29. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"Prof. Albert Gabriel'in İstanbul'daki âbidelerimizin ihyasına dair konuşması"** .Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 202. Sayı, 11. 1958, 3-4, 21-22. S.

Not: Makale Fransızca özetlidir.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"Rumeli Hisarı"**. Çeviren: Fehmi Karatay. İstanbul Enstitüsü Mecmuası, 5. Sayı, 1959, 101-131. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"La restauration des monuments historiques turcs"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 218. Sayı, 3. 1960, 21-24. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"Türk tarihi anıtlarının restorasyonu"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 223. Sayı, 8. 1960, 3-6. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **Niğde Türk anıtları.** Çeviren: Ahmet Akif Tütenk. Ankara 1962 Bengi Matbaası. 91 S. 8° 111 plânş, 4 harita.

"Niğde Kültür Derneği Niğde Şubesi Yayınlarından"

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"Prof. Suut Kemal Yetkin: Türkiye'de Türk mimarisi"**. Çeviren: A. Fırtınalı. Türk Dili, 12. C., 143. Sayı, 8. 1963, 707-772. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"Prof. Suut Kemal Yetkin: L'architecture turque en Turquie"**. Çeviren: A. Fırtınalı. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 11. Sayı, 1963, 1-3. S.

GABRİEL, PROF. ALBERT: **"La restauration des monuments historiques Turcs"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 270. Sayı, 7. 1964, 21-23. S.

GEBHARD, DAVİD: **"Osmanlı camiinde mekân sorunu"**. Çeviren: Selçuk Batur. Mimarlık, 4.C., 3. Sayı, 3. 1966, 9-13. S.

GÖKÇEN, İBRAHİM: **Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar. (Hicrî 954-1060).** 1. Kitap. İstanbul 1946 Marifet Basımevi. 319 S. 8° resim, 1 plân.

"Manisa Halkevi Yayınları: 18"

GÖZTEPE, TARIK MÜMTAZ: **Ulu Camiler, dinî anıtlar.** Ankara 1963 Resimli Posta Matbaası. 132 + 2 S. 8° resim, plânş.

GÜLBAHAR Hatun Camii, Ayşe Hatun ve Yavuz Selim. Derleyen: Ömer Akbulut. Trabzon 1965 İnkılâp Matbaası Koll. Şti. 28 S. 8° resimli.

"Trabzon Tarihi Dizisi: 5"

GÜLEKLİ, NURETTİN CAN: **Hagia Sophia.** İstanbul 1952 Millî Eğitim Basımevi. 128 S. 8°.

GÜLER, M. İZZET: **"Türk mimarisinde ilk türbe yapıları".** İller Bankası Dergisi, 1. C., 2. Sayı, 8. 1967, 26. S.

GÜLER, M. İZZET: **"Konya mescitleri".** İller Bankası Dergisi, 1. C., 6. Sayı, 2. 1968, 22, 31. S.

GÜLERSOY, ÇELİK: **Beşiktaş'da ihlamur mesiresi ve tarihî kitâbeler.** İstanbul 1962 Cesar Rigo Basımevi. 24 S. 8° resimli.

"Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınlarından"

GÜLERSOY, ÇELİK: **Dolmabahçe Sarayı. Palast von Dolmabahçe. Palace of Dolmabahçe. Palais de Dolmabahçe.** İstanbul 1967 Apa Ofset Basımevi. 80 S. 8° resimli.

Not: Metin Almanca, İngilizce ve Fransızca özetlidir.

GÜNER, HAMZA: **Kütahya camileri.** Kütahya 1964 Kütahya İl Matbaası. 1 y. + 1 + 110 S. 8° resimli.

GÜRAN, M. ARMAN: **"Plânlı kalkınma devresinde Türk mimarlık gücünden yararlanılmamaktadır".** Mimarlık, 2. C., 6. Sayı, 1964, 17-22. S.

GÜREYMAN, SABİHA: **"Anıt Kabir".** Mimarlık, 10. C., 1-6. Sayı, 1953, 36-54, 79. S.

GÜRKAN, HAŞMET: **"Eski Türk Lefkoşe evleri".** Türk Folklor Araştırmaları, 8. C., 176 .Sayı, 3. 1964, 3343-3344. S.

GÜVENAL, HASAN SAMİ: **"Koca Mimar Sinan".** Fikir ve Sanatta Hareket, 18-20. Sayı, 6-8. 1967.

HALKEVLERİNİN X. cu yıldönümü kutlama töreni münasebetiyle Eminönü Halkevinde açılan millî mimarî ve âbidelere ait birinci resim sergisi broşürü. İstanbul 1942 Vakit Basımevi. 24 S. 8°

HASANDEDİÇ, HIVZİYA: **"Mostar'ın Türk devri kültürel ve tarihî anıtları".** Çeviren: İsmail Eren. Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 215-234. S.

İĞDEMİR, ULUĞ: **Merhum Halil Edhem Eldem'in Türk Tarih Kurumuna armağan ettiği Türk-İslâm devri kitabe estampajları.** İstanbul 1941 Maarif Basımevi. 545-563. S. 8°

"Ayrıbasım"

İLTER, İSMET: **"Ölümünün yıl dönümünde köprüleriyle Mimar Sinan".** Karayolları Bülteni, 15.C., 187. Sayı, 3. 1966, 24-27. S.

İLTER, İSMET: **"Köprüleriyle Mimar Sinan".** Karayolları Bülteni, 15. C., 188. Sayı, 4. 1966, 17-21. S.

İLTER, İSMET: **"Köprüleriyle Mimar Sinan".** Karayolları Bülteni, 16. C., 210. Sayı, 11. 1967, 21-24, 39. S.

İLTER, İSMET: **Tarihî köprülerin onarımı gerekli midir?** Karayolları Bülteni, 17. C., 221. Sayı, 8. 1968, 2-3. S.

İNAL, NURSEL: **"Akşehir'de Selçuk Sanatı".** Emre, 2. C., 20. Sayı, 12. 1965, 14-16. S.

İSTANBUL âbideleri. Kadırga Sokollu Mehmet Paşa Camii. Yayımlayan: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü. İstanbul 1967 Apa Ofset Basımevi. 8 S. 8° renkli resim.

"T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları No: 1"

"İSTANBUL camileri". Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 124-125. Sayı, 5-6, 1952, 6. S.

İSTANBUL camileri. The mosques of Istanbul. Les mosquées d'Istanbul. Hazırlayan: Oluş Kitabevi. İstanbul 1955 Babıâli Basımevi. 80 S. 8° resim.

Not: Metin İngilizce ve Fransızca özetlidir.

İSTANBUL camileri. Hazırlayan: Münif Ülgen. İstanbul 1966 Kitapçılık Ticaret Ltd. Şrt. 112 S. 8° resimli.

İŞMEN, İSMAİL: **"Mimar Sinan zamanı, hayatı, kişiliği eserleri".** Mimar Sinan, 1. C., 3. Sayı, 9. 1967, 67-81. S.

İŞMEN, İSMAİL: **"Mimar Sinan".** Mimar Sinan, 1. C., 4. Sayı, 12. 1967, 77-88. S.

İZNİK. Yayımlayan: Bursa Halkevi Tarih ve Müze Komitesi. İstanbul 1943 Kenan Basımevi. 47 S. 8° 28 resim, 1 kroki.

KAFESOĞLU, DOÇ. DR. İBRAHİM: **"Profesör Gabriel ve Türk sanat âbideleri".** Bilgi, 10. C., 116. Sayı, 11. 1956, 7-8, 18. S.

KAFESCİOĞLU, RUHİ: **Orta Anadolu köy evlerinin yapısı.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1949 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 64 S. 4° 6 levha.

KANDEMİR, SELÂHADDİN: **Tarihi eserleri araştırma ve koruma kılavuzu.** İstanbul 1936 Devlet Basımevi. 140 S. 8° resimli.

KARAHASAN, PONSU: **"İstanbul Sultan Selim Camii hakkında".** Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-1965, 183-187. S.

KARAMAĞARALI, DR. HALÛK: **"Çorum Ulu Câmiindeki minber".** Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-1965, 120-142. S.

KARAMAĞARALI, DR. HALÛK: **"Mevlânâ'nın türbesi".** Türk Etnografya Dergisi, 7-8. Sayı, 1964-1965, 38-42. S.

KARAMAĞARALI, DOÇ. DR. HALÛK: **"Süleymaniye Camii".** Önasya, 2. C., 21. Sayı, 5. 1967, 12-13. S.

KASAP, HÜSEYİN: **"Mimar Sinan".** Yeni İnsan, 3. C., 4. Sayı, 4. 1965, 18-19. S.

KATOĞLU, MURAT: **"13. yüzyıl Konyasında bir cami grubunun plân tipi ve (son cemaat yeri)"** Türk Etnografya Dergisi, 9. Sayı, 1966, 81-100. S.

KATOĞLU, MURAT: **"XIII. Yüzyıl Anadolu Türk mimarisinde Külliye".** Belleten, 31. C., 123. Sayı, 7. 1967, 335-344. S.

KEBAN Barajı çevresindeki eski eserler. Arkitekt, 37. C., 331. Sayı, 1968, 120-124. S.

KARAMETLİ, CAN: **"Ser'i mimari âlem Davut Ağa".** Türk Sanatı, 2. C., 39-40. Sayı, 9-10. 1955, 12-13. S.

KESKİOĞLU, OSMAN: **"Bulgaristandaki bazı Türk vakıfları ve abideleri".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 129-137. S.

KIZILTAN, DOÇ. DR. ALİ: **Anadolu beyliklerinde cami ve mescitler. (XIV. yüzyıl sonuna kadar).** Doçentlik çalışması. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1958 Güven Basımevi. 125 S. 4° resim, plânş.

KİENİTZ, DR. FRİEDRİCHE KARL: **Eski Türk köprüleri. (Anadolu ve Güneydoğu Avrupada Selçuk ve Osmanlı kültürünün şaheserleri).** Çeviren: Avni Baydar. Ankara 1965 Karayolları Matbaası. 17 S. 8° resimli.

"T.C. Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Yayın No: 125".

KOCAİNAN, ZİYA: **Mimar Sinan ve XX inci asır mimarisi.** İstanbul 1939 Kenan Basımevi. 44 S. 8° 39 şekil, 2 plânş, 1 levha.

KOCA Sinan. Derleyen: Cengiz Bektaş. Ankara 1968 Doğuş Matbaası. 95 S. 8° plânş.

KOÇU, REŞAD EKREM: **İstanbul camileri.** 1. C., 1. fask. İstanbul 1948 Tan Basımevi 32 S. 8°

KOÇU, REŞAD EKREM: **"Camie tahvil edilen kiliseler".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 153. Sayı, 10. 1954. 12-13. S.

KOÇU, REŞAD EKREM: **"Topkapı Sarayına bir kuş bakışı".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 163. Sayı, 8. 1955, 5-6. S.

KOÇU, REŞAD EKREM: **Topkapı Sarayı.** İstanbul 1960 Nurgök Matbaası. 240 + XIII S. 8° resimli.

"İstanbul Ansiklopedisi Kütüphanesi: 2".

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **İstanbul sarayları.** 1. C. İstanbul 1942 Bürhaneddin Basımevi. 301 S. 8° 85 resim, 100 vesika.

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **Karacabey mamuresi. Vakfiyesi, eserleri ve tarihi.** İstanbul 1943 Bürhaneddin Basımevi. 176 S. 8° resimli.

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **Mimar Koca Sinan'ın eserleri.** İstanbul 1950 Ülkü Basımevi. 176 S. 8° resimli.

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **Fâtih'in mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atîk). Vakfiyeleri, eserleri, hayatı, mezarı.** İstanbul 1953 Halk Basımevi. 110 S. + XIII + [1] y. 8°

"İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı Sayı: 44"

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **"Çinili Köşk-Sırça Saray".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 148. Sayı, 5. 1954, 8-14. S.

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **Söğüt'de Ertuğrul Gazi türbesi ve ihtifali.** İstanbul 1959 Sinan Matbaası. 63 S. 8° resimli.

KONYALI, İBRAHİM HAKKI: **Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi.** İstanbul 1960 Ercan Matbaası. 594 S. 8° resim, portre.

"Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları Sayı: 2"

KOMAN, M. MESUD: **"Sepetçiler Köşkünün onarılması münasebetiyle Sirkeci-Narlıkapı arasında mevcudiyetini muhafaza eden Osmanlı eserleri".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 270. Sayı, 7. 1964, 12-14. S.

KÖMÜRCÜOĞLU, DR. EYÜP A.: **Ankara evleri.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1950 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 1+111 S. 4° 1 plânş.

KÖMÜRCÜOĞLU, DOÇ. DR. EYÜP A.: **"Mimari karekterini zamanımıza kadar muhafaza etmiş bir kasaba olan Sivrihisar'da orijinal baca şekilleri".** İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi, 17. C., 4. Sayı, 1959, 158-160. S.

KÖSEOĞLU, NEŞET: **"İstanbul hamamları. Principaux bains publics turcs du cote d'İstanbul.** İstanbul 1952 Çituri Biraderler Basımevi. 8 S. 4° resimli.

Not: Metin Fransızca özetlidir.

KUBAN, DR. DOĞAN: **Türk barok mimarisi hakkında bir deneme.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1954 Pulhan Matbaası. 144 S. 4° resimli.

KUBAN, DOÇ. DR. DOĞAN: **Osmanlı mimarisinde iç mekân teşekkülü. Rönesansla bir mukayese.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1958 Güven Basım ve Yayınevi. 165 S. 4° resim, plânş.

KUBAN, DOÇ. DR. KUBAN: **"Tarihi eser restorasyonu üzerine".** Yeni Ufuklar, 9. C., 100. Sayı, 9. 1960, 286-290. S.

KUBAN, DOÇ. DR. DOĞAN: **"Une analyse stylistique de l'espace dans l'architecture Ottomane".** International Congress of Turkish art (1.1959), 1961, 219-224. S.

KUBAN, DOÇ. DR. DOĞAN: **"Türk şehir yapısı üzerine".** Mimarlık ve Sanat, 1. Sayı, 1961, 37-41. S.

KUBAN DOÇ. DR. DOĞAN: **"Atik Valide Camii".** Mimarlık ve Sanat, 1-2 Sayı, 1961, 33-36; 59-63. S.

Not: Makale İngilizce özetlidir.

KUBAN. DOÇ. DR. DOĞAN: **Beşiktaşta Sinan Paşa Camii".** Mimarlık ve Sanat, 3. Sayı, 1961, 112-115. S.

Not: Makale Fransızca, İngilizce ve Almanca özetlidir.

KUBAN, DOÇ. DR. DOĞAN: **"Emin Onat ve Cumhuriyet devri mimarisi".** Mimarlık ve Sanat, 4-5. Sayı, 1961, 142-153. S.

KUBAN, DOÇ. DR. DOĞAN: **"Türk şehir yapısı üzerine".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 251. Sayı, 12. 1962, 11-13. S.

KUBAN, PROF. DR. DOĞAN: **Les Mosquées à coupole à Base Hexagonale. Sonderdruck Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens.** In Memoriam Ernst Diez. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 35-48. S. 8° resimli.

"Ayrıbasım"

KUBAN, PROF. DR. DOĞAN: **Anadolu-Türk mimarisi tarihi.** 1. C. Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1965 Özaydın Matbaası. 203 S. + [1] y. 8° resim, plânş.

KUBAN, PROF. DR. DOĞAN: **"İstanbulda tarihî çevrenin önemli bir kısmı ortadan kalkıyor".** Mimarlık, 3. C., 24. Sayı, 10. 1965, 20-21. S.

KUBAN, PROF. DR. DOĞAN: **"Mimar Sinan ve Türk mimarisinin klâsik çağı".** Mimarlık, 5. C., 49. Sayı, 11. 1967, 14-34. S.

KUBAN, PROF. DR. DOĞAN: **"Anadolu-Türk şehri tarihi gelişmesi, sosyal ve fiziki özellikleri üzerinde bazı gelişmeler".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 53-73. S.

KULAKSIZOĞLU, EROL: **"Mimarlarımız".** Mimarlık ve Sanat, 6-10. Sayı, 1963, 1964, 1-7; 9-15. S.

KUNTER, HALİM BAKİ — ALİ SAİM ÜLGEN: **Fatih Camii.** İstanbul 1938 Cumhuriyet Basımevi. 91-101. S. 8° resimli.

"Ayrıbasım"

KUNTER, HALİM BAKİ — ALİ SAİM ÜLGEN: **Fatih camii ve Bizans sarnıcı.** İstanbul 1939 Cumhuriyet Basımevi. 16-46. S. 8° resimli.

"Ayrıbasım"

KUNTER, HALİM BAKİ: **Les bases appliquées dans l'administration, la conservation, l'entretien et les réparations des monuments turcs".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 225-234. S.

KUNTER, HALİM BAKİ: **"Süleymaniye yapılırken: Herkesin hakkı nasıl korundu".** Halkevleri Dergisi, 12. Sayı, 10. 1967, 13-15. S.

KUNTER, HALİM BAKİ: **"Keban barajında su altında kalacak anıtlar".** Halkevleri Dergisi, 2. C., 15. Sayı, 1. 1968, 9-10, 25. S.

KUNTER, HALİM BAKİ: **Tarih boyunca Türk anıtları".** Halkevleri Dergisi, 2,C., 16-17. Sayı, 2-3. 1968, 21-22. S.

KUMBARACILAR, İZZET: **"İstanbul sebilleri.** İstanbul 1938 Devlet Basımevi. 72 S. 8° resimli.

KURAL, MACİT R.:**Çelebi Mehmed'in Yeşil Türbesi ve 1941-1943 resterasyonu.** Ankara 1944 Maarif Basımevi. 54 S. 4° 105 resim.

"Ayrıbasım"

KURAN, PROF. DR. APTULLAH: **"A study of the Turkish architecture of modern times".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 238-245. S.

KURAN, PROF. DR. APTULLAH: **"Türk barok mimarisinde batı anlamında bir teşebbüs: Küçük Efendi manzumesi"** Belleten, 27. C., 107. Sayı, 7. 1963, 467-476. S.

KURAN, PROF. DR. APTULLAH: **İlk devir Osmanlı mimarisinde cami.** Ankara 1964 Ajans - Türk Matbaası. XVII+121 S. 8° resim, plânş.

"Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını: 1".

KURAN, PROF. DR.APTULLAH: **"Edirne'de Yıldırım Camii".** Belleten, 28. C. 111. Sayı, 7. 1964, 419-438. S.

KURAN, PROF. DR. APTULLAH: **"Sinan'ın ölümünün 380. yılı münasebetiyle".** Arkitekt 37. C., Sayı, 1968, 3. S.

KURAN, PROF. DR. APTULLAH: **"Tokat ve Niksar'da Yağıbasan medreseleri".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 39-43. S.

KURAN, PROF. DR. APTULLAH: **Anadolu medreseleri.** 1. C. Ankara 1969 Türk Tarih Kurumu Basımevi. X+150+ [1] S. 4° resim, 172 plânş, 1 harita.

"Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayın: 9"

LARSEN, SVEN: **"Ser Mimar Sinan".** Çeviren: Mustafa Gönül. Yeşilay, 232. Sayı, 4. 1952, 10-15. S.

MELEK CELÂL: **Le vieux serail des Sultans.** İstanbul 1959 Çituri Biraderler Basımevi. 83 S. 8° resimli.

MERİÇ, RIFKI MELÛL: **Akşehir Türbe ve mezarları.** İstanbul 1936 Devlet Basımevi. 141-212. S. 8° 75 resim.

"Ayrıbasım"

MERİÇ, RIFKI MELÛL: **"Beyazid camii mimari, II. Sultan Beyazıd devri mimarları ile bazı binaları. Beyazid camii ile alâkalı hususlar, sanatkârlar ve eserleri".** Ankara İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 5-76. S.

MERİÇ, RIFKI MELÛL: **"Trakya kitabeleri, I. Hayranbolu kitabeleri".** Tarih Vesikaları, 1. C., 2. Sayı, 1. 1958, 210-220. S.

MERİÇ, RIFKI MELÛL: **"L'architecture de la Mosquée Bayazıd d'İstanbul".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 276-278. S.

"MİMAR Koca Sinan". Mimarlık, 1. C., 3. Sayı, 1963, 4. S.

MİMAR Sinan. İstanbul 1963 Ekin Basımevi. 16 S. 8°

"Samim Sadık Yayınları"

MİMAR Sinan. Hayatı, eseri. 1. C., Hazırlayan: Rıfkı Melûl Meriç. Ankara 1965 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 4° 1.C.: X+129 S, 1. plânş.

"Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VI. Seri No: 1"

MUSTAFA CAVİT: **Akşehir kitabeleri ve tetkikat. Muğla** 1934 Halk Basımevi. 40 S. 8°

"LA MOSQUEE de Fatih". Turquie Moderne, 208. Sayı, 3. 1964, 14-15. S.

NAUMANN, RUDOLF: **"Bodrum camii (myrelaion) kazısı".** İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 13-14. Sayı, 1966, 64-67; 135-139. S.

Not: Makale Almanca özetlidir"

NİRVEN, DR. SAADİ NAZIM: **"III ncü Selim'in hassa ser mimarı İbrahim Kâmi'nin su mimarisine ait eserleri".** Arkitekt, 26. C., 288, Sayı, 1957, 133-134. S.

NİRVEN, DR. SAADİ NÂZIM: **"Unkapanı Meydanı çeşmesi".** Arkitekt, 26. C., 290. Sayı, 1958, 13-16. S.

OGAZ, AZİZ: **Les fouilles de Topkapı Saray, entreprises en 1937 par la Société d'Histoire Turque.** İstanbul 1941 Maarif Basımevi. 317-335. S. 8° plânş.

"Ayrıbasım"

Not: Metin Türkçe özetlidir.

OGAN, AZİZ: **Les fontaines d'İstanbul.** İstanbul 1947 Pulhan Basımevi. 20 S. 4° resimli.

"Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 68. sayıdan ayrıbasım"

OGAN, AZİZ: **A general survey of the buildings includet in the palace of Topka-**

pu. İstanbul [t. s.] Çituri Biraderler Basımevi. 12 S. 4°
"Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 88. Sayıdan ayrıbasım"

OGAN, AZİZ: **Aya Maria Pammakaristos. Fethiye Camii.** Ankara 1949 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 271-305. S. 8° levha, 16 plânş.
"Belleten 13. C., 50 Sayıdan ayrıbasım"
Not: Metin İngilizce özetlidir.

OGAN, AZİZ: **"Pammakaristos (Fethiye camii)**. Türk Tarih Kongresi, 1952, 407-415. S.

OGAN, AZİZ: **"Harabiden kurtarılmakta olan güzel bir âbidemiz"**. Yeni İstanbul, 1.4.1952, 2. S.

OGAN, AZİZ: **"Fatih Camii"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 142. Sayı, 11. 1953, 11-12. S.

OGAN, AZİZ: **"Manisa abideleri"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 143. Sayı, 12. 1953, 11-13. S.

OGAN, AZİZ: **"Anadolu âbideleri"**. Yeni İstanbul, 2.1.1954, 21.9.1954.

OGAN, AZİZ: **"Camilerimiz"**. Yeni İstanbul, 4.5.1954, 1.6.1954.

OGAN, AZİZ: **"İstanbul suları, bendler, çeşmeler ve sebiller"** Yeni İstanbul, 25.8.1954, 17.11.1954.

OGAN, AZİZ: **"Anadolu âbideleri"**. Yeni İstanbul, 10-12. 1954.

OGAN, AZİZ: **"Birgi'deki âbidelerimize bir bakış"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 147. Sayı, 4. 1954, 4-7. S.

OGAN, AZİZ: **"Manisa Muradiye Külliyesi"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 150. Sayı, 7. 1954, 9-11. S.

OGAN, AZİZ: **"Kaptan İbrahimpaşa Camii"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 161. Sayı, 6. 1955, 8. S.

OGAN, AZİZ: **"Cerrahpaşa Camii"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 162. Sayı, 7. 1955. 10. S.

OGAN, AZİZ: **"Kayserlide Hovand ve Mahperi Hatun külliyesi, mimarı bakımdan kıymet taşıyan künbetler"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 167. Sayı, 12. 1955, 3-4 S.

OGAN, AZİZ: **"Aydın Oğullarından İsa Bey Camii"**. Vakıflar Dergisi, 3. C., 1956, 73-80. S.

OGAN, AZİZ: **"Profesör Albert Gabriel ve tarihi âbidelerimiz"**. Türk Yurdu, 261. Sayı, 10. 1956, 290-293. S.

OKTAY, EMİN — İBRAHİM ARTUK: **"Ayasofyadaki II. Selim'in türbesi ve içindeler"**. Ayasofya Müzesi Yıllığı, 1965, 47-59. S.

ONAT, PROF. EMİN — ORHAN ARDA: **"Anıt-Kabir"**. Arkitekt, 25. C., 280. Sayı, 1955, 51-61, 92-93. S.

ONAT, PROF. EMİN: **"Mimarlığımızın kaderi"**. Mimarlık ve Sanat, 4-5. Sayı, 1961, 140-141. S.

ORAL, M. ZEKİ: **Niğde tarihi tetkiklerinden: Hüdavend Hatun türbesi ve hayatı.** Niğde 1939 İl Basımevi. 63 S. 8° 25 resim.

ORAL, M. ZEKİ: **"Le sarcophage et le mousolée d'Ahi Şeref-üd-din"**. International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 276-278. S.

ORAL, M. ZEKİ: **"Konya'da Sırçalı Medrese"**. Belleten, 29. C., 99. Sayı, 7. 1961, 355-396. S.

ORGUN, ZARİF: **Tophane çeşmesi.** İstanbul 1940 Cumhuriyet Basımevi. 4 S. 8° 1 resim.

ORGUN, ZARİF: **"Alay Köşkü"**. Arkitekt, 31. C., 309. Sayı, 4. 1962, 153-162. S.

OTTO-DORN, PROF. KATHARİNA: **"Der Mihrab der Arslan Hane Moschee in Ankara"**. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllığı, 1. Sayı, 1956, 71-75. S.

OTTO-DORN, PROF. KATHARİNA: **"Die Ulu dschami in Sivrihisar"** Anadolu, 9. Sayı, 1965, 161-170. S.

ÖGEL, SEMRA: **"Bir Selçuk portaller grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi"**. Ankara İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 115-127. S.

ÖGEL, DR. SEMRA: **"Osmanlı devrinde Türk külliyesi"**. Türk Kültürü, 1. C., 11. Sayı, 9. 1963, 37-41. S.

ÖNALP, TÜRKÂN: **"İstanbul'da barok türbeler"**. Önasya, 24-27. Sayı, 8-11. 1967. 12-13. S.

ÖNDER, ALİ RIZA: **"Karacaali köyünde mezar taşları"** Türk Folklar Araştırmaları, 1. C., 227. Sayı, 6. 1968, 4779-4782. S.

ÖNDER, MEHMET: **Tarihi Konya rehberi.** Konya 1950 Yeni Kitap Basımevi. 154 S. 8° 1 levha.

ÖNDER, MEHMET: **"San'at tarihimizde mezar taşları".** Türk Sanatı, 2. C., 22. Sayı, 4. 1954, 4. S.

ÖNDER, MEHMET: **Konya çeşme ve şadırvanları.** Konya 1955 Ülkü Basımevi. 95 S. 8° resim.

ÖNDER, MEHMET: **Mevlâna'nın Konya'daki evi ve medresesi. (Ön rapor).** Konya 1956 Yeni Kitap Basımevi. 16 S. 8° resim, şekil.

"Konya Gazeteciler Cemiyeti Neşriyatı No. 2"

ÖNDER, MEHMET: **Mevlâna ve türbesi.** İstanbul 1957 Doğan Kardeş Yayınları A. Ş. Basımevi. 63 S. 8° resimli.

ÖNDER, MEHMET: **"Mimari'de Türk çığırı".** Çağrı, 2. C., 17. Sayı, 5. 1959, 2. S.

ÖNDER, MEHMET: **"Selçuklu mimarı Keîûk".** Türk Yurdu, 3. C., 2. Sayı, 5. 1961, 47-48. S.

ÖNDER, MEHMET: **Anadoluda şaheserler yaratan Selçuklu mimarı Keîûk".** Çağrı, 4. C., 44. Sayı, 9. 1961, 5-7. S.

ÖNDER, MEHMET: **"Yıkılan bedestenlerimiz".** Türk Kültürü, 3. C., 30. Sayı, 4. 1965, 400-403. S.

ÖNDER, MEHMET: **"Türk sanatında Samarra ve camii".** Türk Yurdu, 6. C., 1. Sayı, 1. 1967, 11-12. S.

ÖNDER, MEHMET: **"Selçuk sanatında yeni bir buluş Kubâd-Abad sarayı kazıları".** Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni, 290, Sayı, 3. 1967, 2-3.S.

ÖNDER, MEHMET: **"750 yıllık bir sanat anıtı".** Halkevleri Dergisi, 5. Sayı, 3. 1967, 14. S.

ÖNDER, MEHMET: **"Selçuk sanatında yeni bir buluş: Kubâd-Abad Sarayı kazıları".** Çağrı, 12. C., 115. Sayı, 8. 1967, 11-12 S.

ÖNDER, MEHMET: **"Konyada bilinmiyen bir Selçuk devri eseri".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 127-128. S.

ÖNEY, DR. GÖNÜL: **"Akşehir Ulu camisi".** Anadolu, 9. Sayı, 1965, 171-184. S.

ÖNEY, DR. GÖNÜL: **"Kayseri Hacı Kılıç cami ve medresesi".** Belleten, 30. C. 119. Sayı, 7. 1966, 181-187. S.

ÖNEY, DOÇ. DR. GÖNÜL: **"Artuklu devrinden bir hayat ağacı kabartması hakkında".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 117-125. S.

ÖNEY, DOÇ. DR. GÖNÜL: **"Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi".** Belleten, 32. C. 125. Sayı, 1. 1968, 25-50. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Konya Mevlâna dergâhındaki selsebil".** Anıt, 9 .C. 31. Sayı, 3. 1964, 9-11. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Tarihi Türk su mimarisinden örnekler XIV. yüzyıla ait eski Türk havuzu".** Arkitekt, 34. C., 317. Sayı, 4. 1964, 178-180. S.

ÖNGE, YILMAZ-ERDEM YÜCEL: **Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi (Saraçhanebaşı)"** Arkitekt, 35. C. 424. Sayı, 1966, 181-187. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Antalya çevresinde Türklerin yaptığı eski su sarnıçları".** Arkitekt, 36. C., 325. Sayı, 1967, 24-26. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Anadolu'da bilinen en büyük Selçuklu havuzu".** Önasya, 3. C. 25. Sayı, 9. 1967, 16. S.

ÖNGE, YILMAZ, **"Figürlü iki Selçuk çinisi".** Önasya, 3. C., 26. Sayı, 10. 1967, 16. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Emir Mübarezeddin Ertokuş'un kümbeti ve çinili sandukası".** Önasya, 3. C., 27. Sayı, 11. 1967, 16-17 S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Konya'da Ali Gav Zaviyesi ve türbesi".** Önasya, 3. C., 28. Sayı, 12. 1967, 14-15. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey hamamı".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 139-144. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Konya'da Beyhekim mescidi".** Önasya, 3. C., 29. Sayı, 1. 1968, 10-11. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Sultan Ahmet Camii".** Önasya, 3. C., 30. Sayı, 2. 1968, 12-13. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Topkapı Sarayında Hırka-i Saadet Dairesi".** Önasya, 3. C., 31. Sayı, 3. 1968, 12-13. S.

ÖNGE, YILMAZ: **"Mimar Koca Sinan".** Önasya, 3. C., 32. Sayı, 4. 1968, 12-13. S.

ÖZ, TAHSİN: **"Sultanahmet Camii".** İstanbul 1938 Cumhuriyet Basımevi. 25-28. S. 8° 14 resim

"Ayrıbasım"

ÖZ, TAHSİN: **"Sultan Ahmet Camii tezyini hususiyetleri".** Vakıfları Dergisi, I-II. Sayı, 1938-1942.

ÖZ, TAHSİN: **Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye.** İstanbul 1944 Cumhuriyet Basımevi. 27 S. 4°

ÖZ, TAHSİN: **Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese.** İstanbul 1953 İsmail Akgün Matbaası. 46 S. 8° 32 resim, 1 plânş.

ÖZ, TAHSİN: **"Süleymaniyenin inşasının 400 üncü yıldönümü".** Arkitekt, 26. C., 289. Sayı, 1957, 167-174. S.

ÖZ, TAHSİN: **"Süleymaniye camii".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 206. Sayı, 3. 1959, 1. S.

ÖZ, TAHSİN: **"Restoration of the Topkapı Palace Museum".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 238. Sayı, 11. 1961, 23-25. S.

ÖZ, TAHSİN: **İstanbul camileri.** 2 C. Ankara 1962-1965 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 4°

1. C.: 1962. XII S. +1 y. +191 S. resim, 30 plânş.

2. C.: 1965. X+90 S. +23 y. 19 plân, 93 resim.

"Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VI. Seri-No: 5-5 a"

ÖZ, TAHSİN: **İstanbul camileri.** Yayımlayan: Türkiye Cumhuriyeti Turizm ve Tanıtma Bakanlığı. [y. y.] 1964. 116+ 1 y. 8° resim, plânş, 1 harita.

"Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yayın No. 5"

ÖZAND, EŞREF: **"Koca Sinan'ın en büyük mühendislik eserlerinden biri olan İstanbul'un Kırkçeşme tesisleri".** Türkiye Mühendislik Haberleri, 14. C., 157. Sayı, 4. 1968, 8-10. S.

ÖZBAY, ERCÜMEND MELİH: **"Eski sarnıçlar".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 256-257. Sayı, 5-6. 1963, 12-14. S.

ÖZDEŞ, DOÇ. DR. GÜNDÜZ: **Türk çarşıları,** (Doçentlik tezi). Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi İstanbul 1954 Pulhan Matbaası. 93+1 S. 4° resimli, 2 plân, 35 levha.

ÖZDOĞAN, KÂZIM: **"Selçuk Kervansarayları".** Yeni Erciyes, 1.C., 8-12. Sayı 11. 1955, 3. 1955.

ÖZER, DR. BÜLENT: **"Mimarimiz ve araştırma".** Mimarlık, 2. C., 14. Sayı, 1964, 5-6. S.

ÖZERGİN, M. KEMAL: **"Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi güzergâhı mimari eserlerinin kitabeleri".** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 9. C., 13. Sayı, 9. 1958, 111-132. S.

ÖZERGİN, DOÇ. DR. M. KEMAL-DR. HASAN KALEŞİ - İSMAİL EREN: **"Prizren kitabeleri".** Vakıflar Dergisi, 7. Sayı, 1968, 75-97. S.

ÖZGÜÇ, PROF, TAHSİN-MAHMUT AKOK: **"Melik Gazi Türbesi Kalesi".** Belleten, 18.C., 71. Sayı, 7. 1954, 331-336. S.

ÖZGÜÇ, PROF. TAHSİN - MAHMUT AKOK: **"Afşin yakınında Eshâb-ı Kehf külliyesi"** Ankara İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 77-91. S.

ÖZGÜÇ, PROF. TAHSİN-MAHMUT AKOK: **"Alayhan, Oresunhan ve Hızırilyas Köşkü İki Selçuklu kervansarayı ve bir köşkü".** Belleten, 21. C., 81. Sayı, 1. 1957, 139-148. S.

ÖZGÜÇ, PROF. TAHSİN-MAHMUT AKOK: **Üç Selçuklu âbidesi Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii.** Ankara 1958 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 251-259. S. 8° 3 levha, 5 plânş.

"Belleten, 22. C., 86. Sayıdan ayrıbasım"

ÖZIŞIK, TALÂT: **"Türk çeşmeleri".** Eğitim, 4. C., 37. Sayı, 3. 1954, 18-20 S.

ÖZIŞIK, TALÂT: **"Mimar Koca Sinan ölümünün 370 inci yıldönümü".** Sanat Dünyası, 3. C., 52. Sayı, 4. 1958, 5, 7. S.

ÖZIŞIK, TALÂT: **"Türk çeşmeleri".** Sanat Dünyası, 3. C., 57. Sayı, 7. 1958, 6. S.

ÖZIŞIK, TALÂT: **"Mimar Koca Sinan".** Teknik Haberler, 175. Sayı, 4. 1961, 3. S.

PALAZZO, P. BENEDATTO: **L'Arap-Djami ou Eglise Saint Paul à Galata.** İstanbul 1946 Üniversite Basımevi. xv+95 S. 4° resim, 13 levha, 3 plân.

PEKÖZ, BİRSEN: **"Sebiller".** Türk Kültürü, 4. C., 47. Sayı, 9. 1966, 122-130. S.

PEKÖZ, BİRSEN: **"Türk camilerinde mekân gelişimi".** Önasya, 2.C., 16. Sayı, 12. 1966, 10-11, 22. S.

PEKÖZ, BİRSEN: **"Türk mimarisinde göçebelikten medeniyete geçiş: Kümbedler".** Önasya, 2. C., 17. Sayı, 1. 1967, 10-11. S.

POLAT, N. MUSTAFA: **"Erzurum'un tarihi eserleri".** Türk Yurdu, 49. C., 8. Sayı, 11. 1959, 53-54. S.

RADOWSZKY, ARPAD: **"Budin'deki Türk ılı caları".** Arkitekt, 30. C., 304. Sayı, 3. 1961, 123-126. S

RADOWSZKY, ARPAD: **"Macaristan'da Türk anıtlar".** Arkitekt, 31. C., 306. Sayı 1962, 39-42. S.

RADOWSZKY, ARPAD: **"Sigetvar ve havalisinde Türk anıtları,"** Arkitekt, 31. C., 308. Sayı, 1962, 125-127. S.

RESİM ve Heykel Müzesinde Türk mimarî eserlerine ait rölöve sergisi. Yayımlayan: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti. İstanbul 1956 Maarif Basımevi. 9 S. 8° 6 plânş.

RESULZADE, MEHMET EMİN: **"Azerbaycan mimarî anıtları".** Azerbaycan, 3. C., 8-9. Sayı, 11-12. 1954, 7-10. S.

REVNAKOĞLU, CEMALEDDİN SERVER: **"Fatih civarındaki âbideler".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 256-257. Sayı, 5-6. 1963, 11-12. S.

REY, EKREM REŞİD: **"Visages de mosquèes".** Türkiye, 2. Sayı, 1954, 17-24. S.

REY, EKREM REŞİT: **"Visages de mosquèes".** Turquie Moderne, 182. Sayı, 1. 1962, 6-9. S.

RIEFSTAHL, RUDOLF M.: **Cenubî garbî Anadolu'da Türk mimarisi.** İstanbul 1941 Maarif Basımevi. XII+87 S. 4° 228 resim.

RİFAT, DR. OSMAN: **Mimarî tarihimizle alâkadar bir lâhit ve Üsküdar sahillerinde tarihi bir seyran.** İstanbul 1930 Belediye Matbaası. 14 S. 8°

RİFAT, DR. OSMAN: **Edirne Sarayı.** Yayımlayan: Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver. Ankara 1957 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XIV+162 S. 8° 16 plânş.

ROGERS, J. M.: **"The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas".** Anatolian Studies, 1965, 63-85. S.

RÖLÖVE. 1. fask. Hazırlayanlar: Sedad Hakkı Eldem, Feridun Akozan, Köksal Anadol. İstanbul 1968 Millî Eğitim Basımevi. 4° resim, plânş.

1. fask.: İstanbul Boğaziçi köyleri yerleşmesi, resmî ve kültürel taş binalar, İstanbul ve Anadolu evleri, çeşmeler ve selsebiller. 70 S. +[1] y.

"Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Rölöve Kürsüsü Yayını"

RUBEN, DR. WALTER: **Kırşehir'de dikkatimizi çeken san'at âbideleri.** Çeviren: Dr. Abidin İtil, Anakara 1947 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 603-640. S. 8° CX - CXVI levha.

"Belleten 44. Sayıdan ayrıbasım"

RUBEN, DR. WALTER: **Kırşehir'de dikkatimizi çeken san'at âbideleri.** Çeviren: Dr. Abidin İtil. Ankara 1948 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 173-205. S. 8° XXXVII - XLVI levha.

"Belleten 45. Sayıdan ayrıbasım"

RUMELİ Hisarı (Boğazkesen). Yayımlayan: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti. İstanbul 1957 Maarif Basımevi. 32 S. 8° resimli.

"Topkapı Sarayı Müzesi Yayınlarından. No. 5"

SAKATÜRK, BAHA: **"Mimar Sinan".** Hazine, 4. C,. 41. Sayı, 6. 1956, 17-18. S.

SARACOĞLU, NECİBE: **Türk mezarlarına dair araştırma.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1950 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 48 S. 4°

SARRE, FRİEDRİCH: **Ankara Arkeoloji Müzesinde onüçüncü asra ait bir Selçuk kabartması.** İstanbul 1936 Devlet Basımevi. 10 S. 4° 3 resim.

"Ayrıbasım"

SARRE, PROF. DR. FRİEDRİCH: **Konya Köşkü.** Notlar ekleyerek Türkçe'ye çeviren: Şehabeddin Uzluk. Ankara 1967 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 130 S. 4° resim, portre, plânş.

"Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 4. Seri-Sa. 7"

SCHACHT, JOSEPH: **"The staircase minaret"** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 297. S.

SEREZLİ, ESAT: **"Yeni ve eski Fatih camileri".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 125. Sayı, 6. 1952, 14-15. S.

SERTOĞLU, MİTHAT: **"Kubbealtı ve Divan-ı Hümayun".** Resimli Tarih Mecmuası, 3. C., 31. Sayı, 7. 1952, 1599-1602. S.

SERTOĞLU, MİTHAT: **"Topkapı Sarayı"** Resimli Tarih Mecmuası, 5. C., 60. Sayı, 12. 1954, 3524-3531. S.

SEVGEN, NAZMİ: **Anadolu kaleleri.** 1. C. Ankara 1959 Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası. 373 S. 8° resimli.

SEVGEN, NAZMİ: **"Anadolu hisarı"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 219-220. Sayı, 4-5. 1960. 3. S.

SEVÜK, İSMAİL HABİB: **"Mimarlar mimarı Koca Sinan"**. Cumhuriyet 10.4.1953, 2. S.

SEVÜK, İSMAİL HABİB: **"Minarelerimiz hakkında"**. Cumhuriyet, 9.9.1953,2,5.S.

"SİNAN bibliyografyası" Mimarlık, 5. C., 49. Sayı, 11. 1967, 40-44. S.

"SİNAN'a ait yapıların bibliyografyası". Mimarlık, 5. C., 49. Sayı, 11. 1967, 35-39. S.

SİPAHİOĞLU, VAHDET: **"Eski Ankara evlerinde yapı ve tezyinat"**. T.M.O. Dergisi, 1. C., 2. Sayı, 5. 1955, 44-48, 63. S.

SÖZER, MİHRİBAN — ZARİF ORGUN: **Türk süsleyici sanatında kilit süsleri, kapı kuşak ve rozaları ile anahtar ağız'ları.** İstanbul 1942 Cumhuriyet Matbaaası. 7 S. 4°

"Arkitekt Neşriyatı No. 10"

SÖZER, MİHRİBAN - DR. A. SÜHEYL ÜNVER: **Çinili köşkün altın renkli nakışları** İstanbul 1943 Cumhuriyet Matbaası. 6 S. 4°

"Arkitekt Neşriyatından No. 12"

SÖZER, MİHRİBAN: **Sırçalı medrese süsmeleri hakkında 640 (1242).** İstanbul 1949.8 S. 4°

"Arkitekt No. 7-10'dan ayrıbasım"

STRİKER, CECİL L.: **"Bodrum camiinde yeni bir araştırma ve Myrelaion problemi"**. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 13-14. C., 1966, 71-75. Sayı, 210-215. S.

SU, KÂMİL: **Mimar Sinan'ın eserlerinden Muradiye Camii.** İstanbul 1940 Resimli Ay Basımevi. 32 S. 8° 1 plân, 4 resim.

SUDALI, DOÇ. DR. MUZAFFER: **Hünkâr mahfilleri.** (Doçentlik çalışması). Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1958 Güven Basımevi. 91 S. 4° resimli.

"SÜLEYMANİYE". Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 126. Sayı, 7. 1952, 22-23. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **"Selimiye Camii"**. Önasya, 2. C., 20. Sayı, 4. 1967, 12-13. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **"Medeniyet tarihimizde su sarnıçları"**. Önasya, 2. C., 23. Sayı, 7. 1967, 12-13. S.

ŞABOLYO, ENVER BENHAN: **"Türk Kervansarayları"**. Önasya, 2. C., 24. Sayı, 8. 1967, 12-13. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **Türkler'de imârethaneler"**. Önasya, 3. C., 25. Sayı, 9. 1967, 10-12, 21. S.

ŞAPOLYO, ENVER, BEHNAN: **"Türk çeşmeleri"**. Önasya, 3. C., 27. Sayı, 11. 1967, 12-13. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **"Türk hamamları"**. Önasya, 3.C ., 28. Sayı, 12. 1967, 12-13. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **"Sebiller"**. Önasya, 3. C.,30. Sayı, 2. 1968, 14-15. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **"Şadırvanlar"**. Önasya, 3. C., 31. Sayı, 3. 1968, 14-15. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN: **Mimar Koca Sinan (Ölümünün 380. yılında).** Halkevleri Dergisi, 2. C., 19. Sayı, 5. 1968, 21-23. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Yıldız Sarayında küçük mabeyin dairesi"**. Resimli Tarih Mecmuası, 3. C., 27. Sayı, 3. 1952, 1326-1329. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Elçiler kabul salonu"**. **Cumhuriyet,** 13.4.1952, 5. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"La salle d'audience des ambassadeurs au palais de Dolmabahtchè"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 125. Sayı, 6. 1952, 25-26. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **Tarihi Odalar.** İstanbul 1954 Yeni Matbaa. 176 S. 8° resimli.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"İstanbul camileri"**. Cumhuriyet, 14.5.1954, 29.6.1954.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Kapalıçarşı ve tarihi"**. Cumhuriyet, 28.11.1954, 2. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Fatihin türbesi"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 160, Sayı, 5. 1955, 4-5 S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Mihrimah Camii"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 161. Sayı, 6. 1955, 7-8. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Alay köşkü"**. Cumhuriyet, 7.9.1955, 5. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK, Y.: **"İstanbul sarayları"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 164, Sayı, 9. 1955, 3-6. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Simkeşhane"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 169. Sayı, 2. 1956, 3-4. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Aynalı Kavak Sarayı"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 169. Sayı, 2. 1956, 12-13. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Kıbrısta Türk eserleri"**. Cumhuriyet, 7. 1956, 2.S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"18 nci asırda İstanbulda görülen imar faaliyeti"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 191. Sayı, 12. 1957, 10-11. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"19. asrın birinci yarısında İstanbulda imar hareketleri"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 192. Sayı, 1. 1958, 3-4. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"İstanbul konaklarına dair"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 201. Sayı, 10. 1958, 3-4. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y.: **"Eyüb camline dair"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 207. Sayı, 4. 1959, 1-2. S.

TAESCNER, FRANZ GUSTAV: **Die Türbe der İsfendiyaroğlu in Sinop.** Sonderdruck Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens. In Memoriam Ernst Diez. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 31-32. S. 8° 1 plânş.

"Ayrıbasım"

TANIŞIK, İBRAHİM HİLMİ: **İstanbul çeşmeleri.** 2. C., İstanbul 1943-1945 Maarif Basımevi. 8° resimli.
1. C.: 1943. xv+414 S.
2. C.: 1945. 575 S.

TANSU, SAMİH NAFİZ: **"Mimar Sinan"**. Cumhuriyet, 12.4.1953, 5. S.
Not: Gazetenin zeylidir.

TANSU, SAMİH NAFİZ: **"İki dehâ ve iki sanat tarzı Mimar Sinan - Mikelanj"**. Cumhuriyet, 25.4.1955, 5. S.

TANSUĞ, SEZER: **"18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya şadırvanı"**. Vakıflar Dergisi, 6. Sayı, 1965, 93-110. S.

TAYFUR, ŞAHAP: **"Kapalıçarşı"**. Dünya, 3. 15.12.1954, 5. S.

TOKAY, ENVER: **İstanbul şadırvanları.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1951 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 26 S. 4° resim, 5 levha.

TOKAY, MERAL: **"Dolmabahçe sarayı"**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 195. Sayı, 4. 1958, 26-27. S.

TOMSU, LEMAN: **Bursa evleri.** Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1950 İstanbul Matbaacılık T.A.O. 153 S. 4° resimli.

TOPRAK, SEYYİD BURHAN: **"Sanat cephesile Diyarbakır'ın eserleri"**. Sanat Dünyası, 16-18. Sayı, 10-11. 1956.

TURAN, PROF. DR. ŞERAFETTİN: **"Osmanlı teşkilâtında hassa mimarları"**, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1. C., 1. Sayı, 1963, 157-202. S.

TURANİ, ADNAN: **"Sinan için yazılanlar"**. Sanat ve Sanatçı, 2. C., 17. Sayı, 4. 1966, 10. S.

TÜRKAY, CEVDET: **"Kaariye camii"**. İktisadî Yürüyüş, 22. C., 399. Sayı, 7. 1961, 11-20. S.

TURKİSH architecture. Translated by Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal. Published by the Institute of History of Turkish and Islamic Arts. Ankara 1965 Ankara Üniversitesi Basımevi. VII+93 S. 8° 44 plânş.

TÜRKİYE tarihî anıtları (öntasarı). Yayımlayan: Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü. Ankara 1946 Millî Eğitim Basımevi. 133 S. 8° 142 resim.

"Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yayınları. Seri: VII, Sayı: 2"

TÜRKOĞLU, SABAHATTİN: **"Edirne'de köşe taşları"**. Türk Folklor Araştırmaları, 10. C., 207. Sayı, 10. 1966, 4218-4224. S.

UĞUR, M. FERİT - M. MESUD KOMAN: **Selçuklu büyüklerinden Celâlüddin Karatay ile kardeşlerinin hayat ve eserleri.** Konya 1940 Yeni Kitap Matbaası. 87 S. 8° 37 resim, kroki.

ULUÇAY, M. ÇAĞATAY: **Manisadaki Sarây-ı Âmire ve şehzadeler türbesi.** İstanbul 1941 Resimli Ay Basımevi. 80 S. 8° 4 plânş, resim.

ULUDAĞ, DR. OSMAN ŞEVKİ: **Haseki darüşşifası.** İstanbul 1938 Kader Basımevi. 6 S. 8° 1 resim, 1 plânş.

"Ayrıbasım"

ULUSOY, AHMET: **"Sultan Selim Camii"**. Pancar, 13. C., 141. Sayı, 6. 1964, 16-19. S.

UTKULAR, DOÇ. DR. İSMAİL: **Çanakkale Boğazında Fatih kaleleri.** (Doçentlik tezi). Yayımlayan: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. İstanbul 1953 Pulhan Matbaası. 56 S. 4° resim, 1 levha.

UZLUK, ŞEHABETTİN: Kelûk bin Abdullah. Konya 1935 Babalık Basımevi. 33 S. 8°

UZLUK, ŞEHABETTİN: **Selçukîlerin Konya Sarayı.** Konya 1936 Babalık Basımevi. 21 S. 8° 8 resim.

UZLUK, ŞEHABETTİN: **Mevlânanın türbesi.** Konya 1946 Yeni Kitap Basımevi. 189 S. 4° resimli.

"Konya Halkevi Güzel Sanatlar Komitesi Yayınları. Seri: I, Sayı: 2"

UZLUK, ŞEHABETTİN: **"Mimar Koca Sinan".** Millî Mecmua, 13. C., 1. Sayı, 4. 1952, 5-6. S.

UZLUK, ŞEHABETTİN: **"Konya'da çift şerefeli üçüncü minare".** Millî Mecmua, 13. C., 2. Sayı, 5. 1952, 3-5. S.

UZLUK, ŞEHABETTİN: **"Texier'in Sırçalı Medrese plânı".** Millî Mecmua, 13. C., 13. Sayı, 10. 1953, 8-9. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **İstanbul ve eski eserler.** İstanbul 1933 Millî Mecmua Basımevi. 200 S. 8° resimli.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **İznik'te Türk eserleri.** İstanbul 1938 Cumhuriyet Basımevi. 53-69. S. 4° 90 resim, plânş.

"Ayrıbasım"

ÜLGEN, ALİ SAİM: **Fatih devrinde İstanbul. 1453-1481.** İstanbul 1939 Cumhuriyet Basımevi. 44 S. 8° 32 resim, 1 plân.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Rüstem Paşa heyeti".** Mimarlık, 9. C., 1-2. Sayı, 1952, 23-28. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Şehzade camii ve heyeti".** Mimarlık, 5-6. Sayı, 1952, 13-16 S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"İstanbul'da Rüstem Paşa heyeti".** Resimli Tarih Mecmuası, 122. Sayı, 3. 1952, 8-9 S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Selçuk'ta İsa Bey Camii".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 123. Sayı, 4. 1952, 18-19. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Hoşap (Mahmudiye) Kal'ası".** İlâhiyet Fakültesi Dergisi, 2. C., 4. Sayı, 1953, 83-88. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Süleymaniye heyeti".** Meslekî ve Teknik Öğretmi, 1. C., 2. Sayı, 4. 1953, 10-12. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Fatih camı ve heyeti".** Meslekî ve Teknik Öğretim, 1. C., 3. Sayı, 5. 1953, 5-7. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Ankara'da Mahmud Paşa Bedesteni ve bitişiğindeki han".** Fatih ve İstanbul, 1. C., 1. Sayı, 5. 1953, 69-77. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Türk mimarisinin beylikler üslûbunda Fatih çağının rolü hakkında düşünceler".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 136. Sayı, 5. 1953, 21-22. S.

Not: Makale Fransızca özetlidir.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Anadolu evinin inşaî ve mimarî hüviyeti".** Meslekî ve Teknik Öğretim, 1. C., 8. Sayı, 10. 1953, 8-10. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Aksaray Sultan Hanı".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 145. Sayı, 2. 1954, 10-13. S.

ÜLGEN,, ALİ SAİM: **"Kırşehir'de Türk eserleri".** Tarih Coğrafya Dünyası, 1. C., 1-5. Sayı, 4, 8. 1959.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **İznik'te Türk eserleri".** Tarih Coğrafya Dünyası, 2. C., 7. Sayı, 9. 1959, 44-51. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"İznik'te Türk eserleri".** Tarih Coğrafya Dünyası, 2. C., 8. Sayı, 9. 1959, 150-152. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Le caractére philosophique et esthétique de l'architecture turque".** International Congress of Turkish (1. 1959), 1961, 343-349. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Le décor intérieur de l'architecture turque au XVI siècle".** International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 350-363. S.

ÜLGEN, ALİ SAİM: **"Bursa anıtları".** Turizm, 11. C., 80-81. Sayı, 1-2. 1965, 2-8. S.

ÜLGER, CEVAT: **Osmanlı mimarlığı ve san'atların birleşmesi.** İslâm Medeniyeti, 2. C., 14. Sayı, 9. 1968, 32-34. S.

ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR: **"The artistic monuments of Konya and the Turbeh of Mevlânâ".** Türkiye, 2. Sayı, 1954, 1-6. S.

ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR: **The artistic monuments of Üonya and the Turbeh of Mevlânâ".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 150. Sayı, 7. 1954, 30-32. S.

ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR: **"The artistic monuments of Konya and the Turbeh of Mev-**

lânâ". Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 208-209, Sayı, 5-6. 1959, 26-28. S.

ÜNEN, NURETTİN: **Seyhan anıtları.** Adana 1944 Seyhan Basımevi. 131 S. 8° resimli.

ÜNSAL, PROF. BEHÇET: **Mimarî tarihi.** 1. C. İstanbul 1949 Kutulmuş Basımevi. XIX + 534 S. 8° 65 plânş.

ÜNSAL, PROF. BEHÇET: **"Türk mimarisinin mevkii".** Türk Yurdu, 49. C., 1. Sayı, 3, 1959, 54. S.

ÜNSAL, PROF. BEHÇET: **"Türk camiinin plân şekli ve esasları".** Türk Yurdu, 49. C., 5-6 Sayı, 7-8, 1959, 59-61; 62-64. S.

ÜNSAL, PROF. BEHÇET: **Mimarî tarihi.** 1. C. Değişiklik ve ilâvelerle 2. bs. İstanbul 1960 Marifet Matbaası. XX+558 S. 8° resim, plânş.

"İstanbul Teknik Okulu Yayınları Sayı: 53"

ÜNSAL, PROF. BEHÇET: **Turkish-Islamic architecture".** Türk Yurdu, 2. C., 2. Sayı, 5. 1960, 50. S.

ÜNSAL, PROF. BEHÇET: **Mimarî tarihi.** 1. C. 3. tpk. bs. İstanbul 1967 Dizerkonca Matbaası. XX+558 S. 8° resim, 132 plânş.

"İ.Y.T.O. Yayınları Sayı: 53"

ÜNVER, DR. A. SÜHEYL: **Fatih darüşşifası.** İstanbul 1932 Kader Basımevi. 15 S. 8°

ÜNVER, DR. A. SÜHEYL: **Mimar Sinan'ın yaptığı hastahaneler ve içtimaî muavenet müesseseleri.** İstanbul 1934 Türkiye Basımevi. 2 S. 8°

"Ayrıbasım"

ÜNVER, DR. A. SÜHEYL: **Cerrah Mehmet Paşa hamamı hakkında.** İstanbul 1934 Belediye Basımevi. 7 S. 8° resimli.

"Ayrıbasım"

ÜNVER, DR. A. SÜHEYL: **Amasya darüşşifası 1308.** İstanbul 1935 A. İhsan Basımevi. 6 S. 8°

"Ayrıbasım"

ÜNVER, DR. A. SÜHEYL: **Edirne Sarayında Kum Kasrı.** İstanbul 1940 Cumhuriyet Basımevi. 5 S. 4° resimli.

"Arkitekt Neşriyatı No: 5"

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **Fatih'in oğlu Beyazid'in su yolu haritası dolayısiyle 140 sene önceki İstanbul.** İstanbul 1945 İstanbul Belediye Basımevi. 58 S. 8° resim, harita.

"İstanbul Belediyesi İstanbul fethinin 500 üncü yıldönümünü kutlama yayınları: 2"

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **Edirne Muradiye Camii. Muradiye mosque in Edirne.** İstanbul 1952 Kemal Matbaası. 18 S. 8° plânş.

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **Fatih külliyesi camii (1470-1765).** İstanbul 1953 Tege lâboratuvarı. 99 S. 4° 8 plânş.

"Tege Lâboratuvarı Yayınlarından: 5"

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **Edirne'de Fatih'in Cihannüma Kasrı.** İstanbul 1953 İsmail Akgün Matbaası. IX S. +[1] y. +33 S. 8° 15 plânş.

"İstanbul Fethi Derneği Yayınları Nr. 2"

ÜNVER, PROF. DR A. SÜHEYL: **"Fatih Külliyesi'nin eski camii (1470-1765).** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 148. Sayı, 5. 1954, 3-8. S.

ÜNVER, PROF. DR.A. SÜHEYL: **"Azap Kapısında Saliha Sultan Çeşmesi".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 153. Sayı, 10. 1954, 3-5. S.

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **"Fatih'in Çinili Köşkü".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 160. Sayı, 5. 1955, 8-9. S.

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **Anadolu Hisarında Amuca Hüseyin Paşa yalısı.** İstanbul 1956 Kemal Matbaası. 15 S. 8° 1 plânş.

"Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi Yayınlarından No: 3"

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **"Selçuk ve Osmanlı âbidelerinde muazzam kapılar".** Türk Yurdu, 50 . C., 10. Sayı, 1. 1960, 53. S.

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **"Davutpaşa Sarayı".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 239. Sayı, 12. 1961. 6-7. S.

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **"İstanbul'da artık ebediyen kaybolan iki asırlık köşk".** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 243-244, Sayı, 4-5, 1962, 9. S.

ÜNVER, PROF. DR. A. SÜHEYL: **"Mimarbaşı Koca Sinan".** Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 5. C., 5. Sayı, 5. 1966, 93-95 S.

WİNFİELD, DAVİD: "Ayasofya Camii" Türk Arkeoloji Dergisi, 12. C., 1. Sayı, 1962, 45-48. S.

YARALOV, YOURİ: "Architectural monuments in Middle Asia of the VIII-XII centuries". International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 314-370. S.

YAZICI, MUSTAFA: "Ankara Kızılbey Camii ve türbesi (699 H. 1299 M.)". Ankara Sanat, 2. C., 23 Sayı, 3. 1968, 20. S.

YAZICI, MUSTAFA: "Ankara Yeni Cami (Semahane, Ahmediya)". Ankara Sanat, 3. C., 25. Sayı, 5. 1968, 16-17. S.

YAZICI, MUSTAFA: "Ankara'nın en eski camilerinden Ahi Elvân Camii". Ankara Sanat, 3. C., 26. Sayı, 6. 1968, 18-19. S.

YAZICI, MUSTAFA: "Divriği Ulu Camiinin mimari özellikleri." Ankara Sanat, 3. C., 30. Sayı, 10. 1968, 28. S.

YAZICI, MUSTAFA: "Selimiye ve mimari özellikleri". Ankara Sanat, 3. C., 32. Sayı, 12. 1968, 19-20. S.

YAZICIOĞLU, DR. SELAHATTİN: "Mesudiye Medresesi". Neşter, 10. C., 1-4. Sayı, 1966, 3-9. S.

YEŞİL Türbesi mihrâbı. (824-1421). The altar of the green mausoleum.. Takdim eden: Prof. Dr. A. Süheyl Ünver. İngilizceye çeviren: Nimet Demirdağ. İstanbul 1951 Kemal Matbaası. 16 S. 8° 8 plânş.

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: "Çifte Minare". İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 2-3. Sayı, 1952, 46-57. S.

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: "The Twin Minaret Medreseh of Erzurum". Ankara Üniversitesi Yıllığı (1949-1954), 1954, 255-259. S.

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: "Islamic architects and their works". Ankara İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 241-244. S.

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: İslâm mimarisi. Değiştirilmiş ve gözden geçirilmiş 2. bs. Ankara 1959 Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası. 1 y. + 2 + 509 S. 8° resim, 1 harita.

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: "Les caractéristiques des caravansérails Seldjoucides." International Congressof Turkish art (1. 1959), 1961, 371-374. S.

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: İslâm mimarisi. Değiştirilmiş ve yeniden göz. geç. 3. bs. Ankara 1965 Ankara Üniversitesi Basımevi. 2 y. +302+34 S. + 14. y. 8° 479 plânş.

"Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü No. 61"

YETKİN, PROF. SUUT KEMAL: "Mimar Sinan ve eseri". Sanat ve Sanatçı, 2. C., 17. Sayı, 4. 1966, 4-7. S.

YETKİN, DR. ŞERARE: "Anadoluda Selçuklu şifahaneleri". Türk Kültürü, 1. C., 10. Sayı, 8. 1963, 23-31. S.

YETKİN, DR. ŞERARE: "Aptullah Kuran: İlk devir Osmanlı mimarisinde cami." Türk Kültürü, 2. C., 19. Sayı, 5. 1964, 99-105. S.

YIKILAN sanat âbideleri. İstanbul [t. s.] Universum Basımevi. 24 S. 4° resimli.

YÜCEL, ERDEM: "Manisa Muradiye camii restorasyonu". Arkitekt, 33. C., 315. Sayı, 2. 1964, 88-90. S.

YÜCEL, ERDEM: "Bursa Yeşil Külliyesi". Arkitekt, 35. C., 318. Sayı, 1. 1965, 31-35. S.

YÜCEL, ERDEM: "Yeni Cami Hünkâr Kasrı". Arkitekt, 35. C., 320. Sayı, 3-4. 1965, 115-119. S.

YÜCEL, ERDEM: "Beyşehir Demirli mescit ve çinileri". Arkitekt, 37. C., 328. Sayı, 1967, 177-179. S.

YÜCEL, ERDEM: "Yeni Cami Hünkâr Kasrı". Türk Yurdu, 6. C., 3. Sayı, 3. 1967, 23-26. S.

YÜCEL, ERDEM: "Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesinde Ahi Elvan Camii pencere kapakları". Türk Yurdu, 6. C., 10. Sayı, 10. 1967, 19-25. S.

YÜCEL, ERDEM: "Muradiye Camii ve Külliyesi". Vakıflar Dergisi. 7. Sayı, 1968, 207-214. S.

YÜCEL, ERDEM: "Türk mimarisinde ağaç işleri". Arkitekt, 37. C., 329. Sayı, 1968, 21-26. S.

YÜCEL, ERDEM: "Ekmekçizade Ahmet Paşa medresesi." Arkitekt, 37. C., 331. Sayı, 1968, 132-134, S.

YÜCEL, ERDEM: **"Attar Halil Ağa'nın mescidi"**. Türk Folklor Araştırmaları, 11. C., 224. Sayı, 3. 1968, 4695-4696. S.

YÜCEL, ERDEM: **Harput'ta Arap Baba mescidi ve efsanesi.** Türk Folklor Araştırmaları, 11. C., 230. Sayı, 9. 1968, 5052-5053. S.

YÜCEL, HÜSEYİN: **"Mimar Sinan"** Edebali, 1. C., 2. Sayı, 4. 1952, 13-15. S.

YÜNGÜL, NACİ: **Tophane çeşme** 1958 Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş S. 8° 8 plânş.

"T.C. İstanbul Belediyesi Sul Müdürlüğü Yayınlarından. Say

ZİYAOĞLU, RAKIM: **"The Palace o** Gençlik ve Turizm, 1, C., 6-7. 1953, 10-11. S.